Peter Calvocoressi

PASAULIO POLITIKA

1945–2000

ALK • BRIEDIS

Peter Calvocoressi

PASAULIO POLITIKA

1945–2000

ALK
—
BRIEDIS

UDK 327(100)
Ca 124

Versta iš:
Peter Calvocoressi
World Politics 1945–2000. – 8th ed.
Pearson Education Limited
Harlow, England, 2001

Vertimo specialioji redaktorė
dr. Nijolė Maskaliūnienė

This translation of **World Politics 1945–2000**,
Eighth Edition is published by arrangement with Pearson Education Limited

Šis **Pasaulio politika 1945–2000 metais** 8 leidimo vertimas
spausdinamas pagal sutartį su „ Pearson Education Limited"

This edition is published with support from
the Open Society Fund-Lithuania, and from
the CEU Translation Project of
the Open Society Institute-Budapest

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas ir
Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

ISBN 0-582-38122-3
ISSN 1392-1673
ISBN 9955-408-81-2

Turinys

Kiti autoriaus leidiniai

Nuremberg: the facts, the law and the consequences
Survey of International Affairs 1947–48
Survey of International Affairs 1949–50
Survey of International Affairs 1951
Survey of International Affairs 1952
Survey of International Affairs 1953
Middle East Crisis (with Guy Wint)
South Africa and World Opinion
World Order and New States
Suez: ten years after (with Anthony Moncrieff)
Total War: causes and courses of the Second World War
(with Guy Wint and John Pritchard)
The British Experience 1945–75
Freedom to Publish (with Ann Bristow)
Top Secret Ultra
Independent Africa and the World
A Time for Peace
Who's Who in the Bible
Resilient Europe: a study of the years 1870–2000
Threading My Way (memoirs)
Fall Out: World War II and the shaping of postwar Europe

Žemėlapių sąrašas

Padėka

Dėkojame už suteiktą leidimą panaudoti Antarktidos žemėlapį (5.3 pav.) iš *An Atlas of World Affairs* (10 leidimas, Routledge, Andrew Boyd, 1998).

Mes stengėmės savo kūrinyje nurodyti visus panaudotos medžiagos autorius, tačiau keletu atveju tai pasirodė neįmanoma, todėl naudodamiesi šia proga atsiprašome kitų autorių, kurių teises galbūt nenorėdami pažeidėme.

Įvadas

Tai aštuntasis knygos leidimas. Knyga pirmą kartą buvo išleista 1968 metais ir dabar apima truputį daugiau nei pusę amžiaus nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos iki tūkstantmečio slenksčio: 1945–2000 metus. Pats laikas sustoti. Knyga neišvengiamai storėjo, o man daugėjo metų, tai dar viena priežastis sustoti.

Didžiąją šio pusšimčio dalį pasaulio politikos pobūdį diktavo šaltasis karas. Šis karas buvo itin brangiai kainuojantis ir destruktyvus konfliktas, nepaisant to, kad nusinešė palyginti nedaug gyvybių. Tai buvo panašių jėgų kova tarp vienas kitu nepasitikinčių varžovų, be to, apnuodytų ideologinių įpročių, tačiau ši kova turėjo du išskirtinius giliai klaidinančius bruožus. Varžovai, kuriems pavadinti buvo sugalvota nauja supervalstybių kategorija, nesirungė kaip išskirtinės autokratijos – tai nebuvo dviejų imperijų, tokių kaip Kinijos, Romos ar Mongolų, dvikova. Tai nebuvo ir nepastovus keleto valstybių žvaigždynas kaip Europos valstybių sistema, kuri jas pakeitė. Buvo dvi supervalstybės ir, kaip manyta, maždaug lygios. Tačiau iš tiesų jos niekada nebuvo lygios. Jungtinės Valstijos lenkė SSSR materialiniais ištekliais, išsimokslinimu ir išradimais, valdymo įgūdžiais ir principingumu; šis skirtingumas pasidarė akivaizdus, kai šaltasis karas sugriovė sovietų komunistinę ekonomiką, bet nepadarė tokių pat nuostolių kapitalizmui.

Antrasis būdingas šaltojo karo bruožas – branduoliniai ginklai. Buvo manoma, kad jie būdingi supervalstybėms – yra jų simbolis ir bjaurus karštojo karo pranašas. Galiausiai šie ginklai paplito ir kitose valstybėse įvairiose pasaulio vietose, taigi amžiaus pabaigoje atrodė ne tokie pavojingi supervalstybių rankose kaip regioniniuose konfliktuose. Nors galėjo tapti naikinančiais, bet buvo neveiksmingas karo ginklas, tiesą sakant, greičiau politinis ginklas, kurio panaudojimas vargiai tikėtinas, o po Antrojo pasaulinio karo ir tikrai nenaudotas. Šie ginklai padarė karą visiškai neprotingu, suteikė daugiau galių fanatikams nei blaiviai mąstantiems valstybės veikėjams, nukreipė dėmesį nuo nesiliaujančių incidentų ir vis didesnių nebranduolinių karų nuostolių.

Šaltajame kare įsikūnijusios emocijos sudarė sąlygas Jungtinėms Valstijoms sukurti aljansą – NATO, kuris gyvavo tiek pat ilgai, kaip ir šaltasis karas, ilgiau nei dauguma šiuolaikinės istorijos aljansų. Aljanso galia rėmėsi Jungtinėmis Valstijomis ir buvo jų demonstruojama, bet NATO reiškė ir tuzino kitų valstybių apsisprendimą teikti šaltajam karui prioritetą savo pačių politikoje. Tuo metu, kai šaltasis karas baigėsi, Jungtinės Valstijos sukūrė naują aljansą (prieš Iraką), kuris tvėrė trumpiau nei metus. Šis skirtumas nebuvo vienintelis visiškai analogiškoje situacijoje, nors parodė atplūstančią pokyčių bangą. Bismarckas buvo įpratęs skirstyti sąjungininkus į galinčius išlaikyti sąjungą (*bündnisfähig)* ir negalinčius. Jis turėjo galvoje mažesnes šalis aljanse, tačiau tai galėjo būti taikoma ir centrinei figūrai, o Persijos įlankos karo metu 1991 metais, be kita ko, paaiškėjo, kad Jungtinės Valstijos nebėra nepakeičiamos ir su nieku nepalyginamos pasaulio reikalų šeimininkės. Nors ir neabejo-

tinai pirmaujanti valstybė, JAV nebeturėjo tokio vadovaujamo vaidmens, nebeturėjo paprastų kriterijų savo politikai patikrinti ir pakeisti, nebegalėjo pasirinkti, ar veikti bendrai, ar atskirai. Šią painiavą sušvelnino kilęs palengvėjimas ir džiaugsmas dėl sovietų imperijos pralaimėjimo ir subyrėjimo.

Netikėtai iškilo Jungtinių Valstijų ir Jungtinių Tautų – pasaulinės reikšmės valstybės ir pasaulinės organizacijos – santykių problema. JT, 1945 metais sukurta tarptautiniu aktu Amerikos žemėje, rodė tam tikrą tarpvalstybinio bendradarbiavimo įvairiais tikslais plėtojimo etapą, kurio svarbiausias tikslas buvo užkirsti kelią karams. JT Chartija karą paskelbė už įstatymo ribų, išskyrus gynimąsi, ir perleido teisę kariauti Jungtinėms Tautoms, kai taip nusprendžia Saugumo Taryba. Be tokių tikrai naujoviškų nuostatų, Chartija įpareigojo JT narius laikytis atitinkamų elgesio normų šalies viduje, pavyzdžiui, mažumų apsaugos, žmogaus ir politinių teisių. Bet čia kyla jei ne prieštaravimas, tai bent dviprasmiškumas, nes JT buvo valstybių, kurios įsipareigojo pripažinti kiekvienos suverenią nepriklausomybę ir kurioms aiškiai draudžiama kištis į kitų vidaus reikalus (kol Saugumo Taryba nuspręs, ar valstybė kelia grėsmę taikai, pažeidė taiką arba įvykdė agresijos aktą), asociacija. Šis fundamentalus, nors ir ribotas, valstybės imunitetas intervencijai labai sumenkino JT galimybes laikytis įsipareigojimų ginant žmogaus teises, nes, viena vertus, paprastai to negalima padaryti be prievartinio įsikišimo, antra vertus, tokį įsikišimą neką rečiau stabdo veto teisė arba grasinimas pasinaudoti veto teise Saugumo Taryboje. Kai nėra vienybės Saugumo Taryboje, galimas ir kitoks poveikis, jei apsisprendęs veikti galingas narys nepalaikomas Saugumo Taryboje; tada šis narys turėtų rinktis – arba atsisakyti savo tikslo, arba pažeisti teisės normas. Operacijos prieš Iraką po 1991 metų karo ir prieš Serbiją 1999 metais buvo atliekamos pažeidžiant Chartiją, tačiau ne be rimtos priežasties. Dėl to sumenkėjo JT veiksmingumas ir prestižas, buvo sunkiau vadovautis teisės principais tarptautiniuose santykiuose.

Jungtinių Tautų dienotvarkėje buvo kur kas daugiau darbų nei jos pirmtakės Tautų Sąjungos, ypač po 1960 metų, kai dekolonizavimo bangos JT pavertė tikrai pasauline organizacija. Tačiau ji turėjo daug funkcijų, o mažai galių ir tuo menkai skyrėsi nuo Tautų Sąjungos. Šių institucijų kūrėjai numatė jas kaip tarpvalstybinių reikalų reguliavimo (daugiausia) pagalbinį įrankį, jie visiškai nenorėjo sukurti viršesnio už valstybę ar konkuruojančio valdžios centro. Vis dėlto JT steigėjai norėjo padaryti šią organizaciją stipresnę nei Tautų Sąjunga, kuri iki pat pabaigos buvo laikoma vienaip ar kitaip nepavykusia. JT Chartija buvo siekiama JT suteikti autoritetą ir atitinkamus įgaliojimus, bet per ateinančius dešimtmečius JT jais nepasinaudojo, iš dalies todėl, kad jie buvo bevaisiai dėl šaltojo karo, o dar labiau todėl, kad aplenkė tikrovę ir mentalitetą. Šaltasis karas sugriovė sumanymą įsteigti Karinio štabo komitetą ir JT pajėgų kūrimo planų užuomazgą, nes JT nariai tiesiog netikėjo, kad galima apriboti jų veiksmų laisvę, ar net nesistengė prie to pratintis – jie pasirašė Chartiją rimtai nežiūrėdami į tai, ką pasirašė. Taigi iš esmės tarptautinė sistema patyrė įtampą tarp JT ir jos galingiausių narių, o pasibaigus šaltajam karui, nepaprastai galingos Jungtinės Valstijos atsidūrė lemtingoje padėtyje.

Ištikus konkrečiai krizei, jos galėjo veikti savarankiškai (su sąjungininkais arba be jų), įgyvendinti nacionalinius interesus ir elgtis pagal savo supratimą, ko reikia pasaulio tvarkai ir teisingumui; arba galėjo tvirtai laikytis Chartijos nuostatų, kad JT vėl atsidurtų pasaulio reikalų centre ir atkakliai gintų pamintą įstatymo galią. Šaltojo karo pabaiga automatiškai neišvadavo ir nesustiprino JT po laikinų sutrikimų laikotarpio, kaip daugelis tikėjosi; susidarė nauja situacija, visiškai priešinga tam vaidmeniui, kurį reikėjo atlikti 1945 metais. Sukurtos palaikyti tvarką ir įstatymus, Jungtinės Tautos, amerikiečių nuomone, kartais ėmė trukdyti pasiekti tų pageidaujamų tikslų.

Irako ir Kosovo krizės parodė, jog pasaulio reikalų tvarkyme Amerika neketina teisei skirti absoliutų vaidmenį. NATO panaudojimas Jugoslavijoje Šiaurės Atlanto sutarties įstatų ir JT Chartijos atžvilgiu buvo akivaizdus jų pažeidimas, o Irako bombardavimas be aiškaus Saugumo Tarybos įgaliojimo 1990 metų pabaigoje neką mažesnis. Jungtinėms Valstijoms buvo sunku nubrėžti ribą tarp vadovavimo ir savivalės. Vis dėlto amerikiečių veiksmų negalima pasmerkti kaip neapgalvotų. Teisė – dar ne viskas politikoje. Teisės normos – svarbus ir būtinas tikslas, bet tuo tarpu, kol jos daugiau tikslas nei tikrovė, pavienės krizės bus sprendžiamos derinant naudingumą, improvizaciją ir nepakantumą. Visame pasaulyje, kai policijos pajėgos nepajėgia sugauti nusikaltėlių nepažeisdamos įstatymų, pažeidžia juos ir skelbia, jog pasiekė reikiamą rezultatą, net jei pažeidė kai kuriuos principus. Tačiau taip lengvai neatleidžiama, kai pažeidus teisę nepasiekiama reikiamo rezultato. Po karo Irake amerikiečių politika nepajėgė nuversti Saddamo Husseino ir privertė labiau kentėti nekaltuosius nei piktadarius: tarptautinės normos buvo pažeistos, bet naudos niekam nebuvo. Vėliau atsirado Kosovas. Serbų vadovai, įskaitant Miloševićių, jau nuo 1980 metų skelbė, kad išvarys albanus iš Kosovo – 90 procentų iš 2 milijonų gyventojų. Po dešimties metų šis kriminalinis planas buvo vykdomas nepaprastai žiauriai, tačiau tikriausiai situaciją paaštrino tai, kad, pirma, paaiškėjo, jog KLA nėra tik įkyri partizanų grupuotė, antra, NATO įsitraukė į karą, kad jį sustabdytų. Tai buvo neteisėtas karas, turintis svarią priežastį. Jo tikslai buvo apginti Kosovo albanus ir priversti Miloševićių sutikti su provincijos ateities sąlygomis, pateiktomis Rambujė. Amerikiečių reikalavimu, kariavo tik karinės oro pajėgos, lėktuvai skrisdavo 15 000 pėdų aukštyje. Daugelis Europoje skeptiškai žiūrėjo į vien karinių oro pajėgų veiksmingumą, ypač virš sudėtingos vietovės, bet ES neturėjo jokios nepriklausomos nuo Jungtinių Valstijų jungtinės karinės institucijos ar karinių pajėgų, taigi ir nepriklausomo balso. Karas truko dešimt savaičių. Jis nesustabdė Kosovo albanų skerdynių ar iškėlimo, itin didelę grėsmę kėlė kaimyninių Makedonijos ir Albanijos respublikų stabilumui, tačiau privertė Miloševićių pasiduoti. NATO karinės pajėgos nepatyrė jokių nuostolių; žuvo tik albanai ir serbai. Ar tie rezultatai buvo pasiekti vien tik su karinių oro pajėgų pagalba, ar dėl to, kad buvo tikimasi, jog oro pajėgų atakas parems sausumos kariuomenė, aiškaus atsakymo nėra. Kaip ir Saddamas Husseinas, Miloševićius atsilaikė prieš oro antskrydžius, tikriausiai nebūtų atsilaikęs prieš sausumos kariuomenės puolimą.

Karas turėjo nemaža politinių pasekmių. Sustiprėjo argumentai, jog reikia tarptautinio (JT) įsikišimo į suverenios valstybės reikalus humanitariniais tikslais. Taip pat sustiprėjo įsitikinimas, kad reikia kurti jungtines ES karines institucijas ir pajėgas, nepriklausomas nuo Jungtinių Valstijų, nors ir nebūtinai atskiras. Šių argumentų, matyt, bus laikomasi ateinančio šimtmečio dešimtmečiais. Kosovas yra pavyzdys, kaip įvykiai diktuoja argumentus. Dar primygtiniau karas iškėlė klausimą dėl Rusijos vaidmens Europos reikaluose. Rusams, tiek civiliams, tiek kariškiams, svarbiausia buvo NATO plėtimasis artyn Rusijos sienų ir panaudojimas veiksmuose pietryčių Europoje – visa tai rusai suprato kaip amerikietišką Rusijos gąsdinimo ir žeminimo politiką šaltojo karo dvasia. Tiksliai laikydamasi teisės normų, Rusija, nors ir sutiko su Saugumo Tarybos priemonėmis prieš Serbiją, griežtai pasisakė prieš NATO operacijas ir prieš rusų dalyvavimą tarptautinėse taikos palaikymo pajėgose vadovaujant ir kontroliuojant NATO. Kai Miloševičius pasidavė ir serbų pajėgos pradėjo evakuotis iš Kosovo, rusų pajėgos Bosnijoje buvo greitai permestos per Serbiją į Kosovą, kur jos pasiekė Prištinos aerouostą anksčiau už NATO avangardą. Tuo Rusija norėjo parodyti, kad jos negalima nurašyti, tačiau Rusijos demaršas šalia to, kad buvo stulbinamai netikėtas, atskleidė nesutarimus vyriausybėje ir Jelcino autoriteto stoką. Tiesioginiai padariniai buvo nežymūs. Rusija parodė, kad gali pridaryti rūpesčių, bet negali daryti didelės įtakos įvykiams.

Paskutiniame amžiaus dešimtmetyje šaltasis karas visiškai nepasibaigė. Išnyko kai kurie šaltojo karo prietarai, taigi buvo galima nubraižyti naują politinį žemėlapį, tačiau jis formavosi šaltojo karo šešėlyje. Svarbiausi pasaulio politikos elementai staiga pasirodė esą klaidingi. Pirmasis buvo dvipoliškumo koncepcija. Po 1945 metų atsigavus Japonijai, vėliau ir Kinijai, dviejų polių suvokimas darėsi iškreiptas. Šaltojo karo samprata buvo tokia tvirta, kad Japonija buvo laikoma Jungtinių Valstijų poliaus nare, o Kinija – SSSR. Kaip valstybių kova, šaltasis karas buvo įsivaizduojamas tarsi tradicinės teritorinės varžybos, bet ideologinis apvalkalas teikė jam užmojų, neturinčių teritorinių ribų. Amerikiečių požiūriu, jis apėmė Kiniją ir visas pasaulio dalis, manomai atviras kinų įtakai. Tačiau Kinijos pasirodymas tarptautiniuose reikaluose turėjo atvirkščią poveikį, nes padarė pirmą didelę spragą dviejų polių miraže (Jugoslavija buvo pirmoji, bet mažesnė spraga). Amžiaus viduryje atkūrusi valstybinę nepriklausomybę, kurią 300 metų buvo atėmusi Mandžiūrijos dinastija, vėliau Japonija ir Europos okupantai (pakraščiuose), Kinija buvo ir bus milžinė, kuri, nors ir nukentėjusi dėl Mao valdymo, visada buvo ne mažiau nacionalistinė nei komunistinė ir, kaip parodė netikėtas prezidento Niksono atvykimas į Pekiną 1972 metais, atsinaujinanti ne kaip aktorius, keičiantis drabužius solidžioje komunistinėje epinėje poemoje, o kaip valstybė tarp valstybių sudėtingoje valstybių sistemoje. Praėjus nedaugeliui metų, paskutinis dvidešimtojo amžiaus Amerikos prezidentas pareiškė įsitikinimą, kad Kinija kartu su Japonija, Pietryčių Azija ir Ramiojo vandenyno pakrantėmis tiek strategiškai, tiek visų pirma ekonomiškai Jungtinėms Valstijoms yra tokios pat svarbios, kaip ir jų įtvirtinti interesai Europoje ir Artimuosiuose

Rytuose. Tačiau aišku, kad Amerika šioje didžiulėje sferoje negali nei vadovauti ta prasme, kaip buvo suprantama šaltojo karo metu, nei pasiduoti pykčiui, kuris šaltojo karo metu buvo toks patogus. Jei būtų lemta atsirasti naujai pasaulio tvarkai, ji atsirastų ne dėl to, kad kaip skelbė prezidentas Bushas, Irakas pralaimėjo 1991 metų karą, o dėl daugelio priežasčių, svarbiausia iš jų – Kinijos atgimimas ir Rytų Azijos bei Ramiojo vandenyno šalių ekonomikos įtaka, ir šiame naujajame pasaulyje Jungtinės Valstijos, vienintelė išlikusi senosios tvarkos supervalstybė, vyraus kur kas mažiau, o ne daugiau, negu atrodė po sovietų valstybės žlugimo. Kai tik Jungtinės Valstijos tapo vieninetele supervalstybe, paaiškėjo, ir ne tik joms, kad jos neilgai bus visagalės.

Antrasis pasaulio politikos pagrindo pokytis liečia pačią valstybę. Valstybė tebėra svarbiausias tarptautinės sistemos statybos blokas, šiuo metu yra daugiau valstybių nei kada nors anksčiau ir jos įvairesnės kultūriniu bei politiniu požiūriu. Pagrindinis tokio daugėjimo šaltinis – dekolonizacija Azijoje ir Afrikoje, iš jo kilo naujos valstybės, kurios puoselėjo nepriklausomybę, tačiau pamatė, kad ekonominiu požiūriu tai apgaulė. Šis prieštaravimas išryškėjo ir kitur pasaulyje. Valstybės buvo pratusios sudaryti ir nutraukti daugeliu atvejų atvirai laikinas sąjungas, bet šį politikos kintamumą, nesuderinamą su ilgalaikiu ekonomikos planavimu, buvo bandoma jei nepašalinti, tai bent papildyti sudarant blokus, kurie turėjo gyvuoti neapibrėžtą laiką, gal net visados, ir kai kuriais atvejais veikti kaip nedalomas vienetas. Svarbiausi šių asociacijų tikslai buvo skatinti tarptautinę prekybą ir jos galimybes bei tarpvalstybines investicijas. Tai buvo artimų geografiškai, giminiškų kultūriškai valstybių grupės, turinčios bendrų interesų ir žinančios, kad nė viena jų atskirai artimiausioje ateityje nebus reikšminga. Prototipai buvo ASEAN ir įvairūs bandymai Lotynų Amerikoje ir Vakarų bei Pietų Afrikoje. Juos sudaro savimi nepasitikinčios valstybės, todėl neryžtingos ir atsargios, bet net ir galingiausios nevengia tokių struktūrų, įskaitant Jungtines Valstijas su jų visos Amerikos ar Ramiojo vandenyno šalių dariniais.

Svarbiausi šio žanro veikėjai buvo steigėjai, o vėliau ir šalininkai to, kas vėliau tapo Europos Sąjunga. Tai buvo įžymi amžiaus politikos naujovė, drąsus eksperimentas visoje Europoje padaryti tai, ką Šveicarijos kantonai pasiekė šimtmečiais anksčiau: suteikti naują pagrindą politinei, ekonominei ir religinei įvairovei, remiantis nauju kultūriniu tapatumu ir naujomis bendromis institucijomis. Kai Europa amžiaus viduryje prarado tvirtą padėtį pasaulyje, ji vis dar buvo kai kuo pavydėtinai pranašesnė. Tai buvo ypatingas atvejis: maža, pripažįstama, kultūriniu požiūriu vientisa, iš seno gerai išsimokslinusi, techniškai pažangi, palyginti turtinga, geriau valdoma ir organizuota nei dauguma pasaulio dalių. Susivienijusios Europos rėmėjai turėjo du plačius tikslus. Jie siekė neleisti vėl kilti trečiam dideliam karui dėl hegemoninių Vokietijos valstybės ambicijų ir apskritai kuo labiau padidinti ekonominę Europos galią, techninį ir politinį pranašumą. Šiuos tikslus pasiekti labiausiai kliudė nacionalizmas, pagrįstas priešiška, gal net karšta atskirų tautinių valstybių, į kurias nuo vėlyvųjų viduramžių žemynas buvo vis labiau skaldomas, konkurencija. Mažesnė kliūtis, iš dalies paradoksalus pranašumas pirmajame etape,

buvo Vidurio Europos ir Balkanų atskyrimas nuo Vakarų Europos valdant komunistams. Amžiaus pabaigoje Europos Sąjunga jau buvo realybė, bet kaip plėtoti narių santykius ir kokia turėtų būti vidinė struktūra tebebuvo neaišku. Veikla buvo iškelta aukščiau struktūrinių problemų. Šviesa tunelio gale vos matyti: kelionė tik drąsioms širdims. Ateityje laukė ne Europos valstybės išnykimas, o jos vaidmens susilpnėjimas, aiškių kontūrų išnykimas.

Pasaulio reikalai tvarkomi pagal taisykles, kurios nepaklūsta ar menkai paklūsta žmogui. Čia ne vieta tyrinėti šias dangiškas jėgas, tačiau dvi iš jų galime paminėti: gyventojų skaičiaus didėjimą ir globalizaciją.

Žmonių skaičius pasaulyje padvigubėdavo vis per trumpesnį laiko tarpą. Dvidešimtojo amžiaus pabaigoje jis siekė 6 milijardus ir padvigubėjo greičiau nei per 50 metų: 1800 metais buvo milijardas. Šis spartus augimas nebūtinai katastrofa. Praeityje skaičiaus didėjimas buvo reguliuojamas, net skatinamas, nes buvo įmanoma aprūpinti maistu kad ir didėjantį gyventojų skaičių. Tačiau didėjantis gyventojų skaičius ir didėjantis judrumas šalia ekonominių ir humanitarinių problemų ėmė kelti ir politinių. Valstybių sienas nuolat peržengia ne tik pabėgėliai nuo žiaurumų, bet ir migrantai, norintys pramisti ar geriau gyventi. Valstybės ir jų piliečiai piktinasi tuo persikėlimu ir priešinasi jam. Laisvės vis daugiau, bet ji tampa netvarkos ir nemalonumų šaltiniu, pražūtingu kaip karai. Šį nerimą keliantį demografinį nestabilumą galėjo padidinti besikeičiantis klimatas: globalinis atšilimas dvidešimtojo amžiaus pabaigoje ir dėl jo kilę potvyniai lėmė migraciją ir priešiškumą Šiaurės rytų Indijoje ir Bangladeše.

Antra, globalizacija – terminas, kuriuo apibūdinama revoliucija, prilygstanti Koperniko atradimui. Ši revoliucija kyla iš žmogaus patiriamo technologijos poveikio erdvei ir laikui; tai susiję su tuo, ką vyrai ir moterys žino ir mano vieni apie kitus, kaip bendrauja versle ir kokių jiems reikia institucijų reikalams tvarkyti. Tai ne naujas procesas, bet jis pasiekė kritinę fazę. Tai, kas prasidėjo elektrinio telegrafo ir vidaus degimo variklio sukūrimu, įgijo naują reikšmę, ne tik skirtingo lygio, bet ir kokybės prasme, kai moderni technologija įgalino žmones ir idėjas bei žinias, medžiagas ir pinigus nuostabiai greitai judėti iš vienos vietos į kitą negirdėtais kiekiais ir būdais, kurių nevaldo politikai ir ekonominės institucijos, iš dalies net ir pasaulis. Pagrįsta technikos išradimais technologija negrįžtama. Viena jos krypčių yra anarchija, nes kyla klausimas dėl teritoriniu atžvilgiu ribotų organizacijų galimybių, įskaitant ir valstybę, kurios sferą ji peržengia. Ekonomikoje tai žlugdo laisvųjų rinkų veiklą, atveria jas anarchistinėms sukčių, pavienių asmenų ar korporacijų, operacijoms. Ji taip pat anarchiškai išplečia galimybes sau naudos siekiantiems politikams arba netolerantiškiems fundamentalistams demagogiškai manipuliuoti visuomenės nuomone. Kartu skatinamos naujos demokratinės jėgos, vis daugiau asmenų įtraukiama į visuomenės reikalus ir bendravimą, o tai gali tapti revoliucingiausiu padariniu.

Trumpesniame laikotarpyje globalizacija galėtų būti apibrėžiama ne kaip destruktyvi, o kaip ribojanti jėga. Ji nesunaikina valstybės, bet kaip prieš šimtmečius išnyko miestai valstybės, o miestai liko, taip išnyks ir suverenios

valstybės, o valstybės liks. Prekių ir kapitalo rinkos neišnyks, tačiau požiūris, kad laisvesnė rinka efektyvesnė ir pelningesnė, atrodys toks pat supaprastintas ir menkavertis kaip atrodė Keyensui prieš pusę amžiaus. Žmogaus atžvilgiu pasaulis mažėja, tačiau darosi sudėtingesnis ir prieštaringesnis, kai reikia vis glaudžiau bendradarbiauti siekiant pažaboti ginkluotus konfliktus, apginti žmogaus teises, valdyti išteklius ir gamybą.

Reziumuodamas grįžtu nuo bendrų prie konkrečių dalykų ir prie priešininkų šaltajame kare. Kai šis karas pasibaigė, kilo klausimas, kaip elgtis su nugalėtaisiais. Tai buvo svarbiausias 1814–1815 metų Vienos kongreso ir 1919 metų Versalio taikos konferencijos klausimas. Atsakymai galėjo būti griežtai priešingi: arba sugrąžinti pralaimėtoją į Europos šeimos prieglobstį, arba elgtis su juo kaip su atstumtuoju. 1990 metais pirmasis atvejis visų pirma reiškė didelių pinigų sumų skolinimą Rusijai, antrąjį galima nusakyti žodžiais: o kam jaudintis dėl Rusijos? Tokia buvo instinktyvi reakcija tų, kuriems Rusija buvo pralaimėjusi supervalstybė, buvo ir kitų, ypač europiečių, kuriems Rusija buvo svarbus veiksnys Europos reikaluose nuo Jekaterinos Didžiosios laikų, kai ji susivienijo su Prūsijos Frydrichu dalijantis Lenkiją, ar nuo tada, kai Aleksandras I, pralaimėjus Napoleonui, įjojo į Paryžių. Painus klausimas, kas bus su NATO, atlikusia svarbiausią vaidmenį Sovietų Sąjungos sugriovime. Vis dėlto svarbiausias NATO tikslas buvo kova su Sovietų Sąjunga, išorinis ir regimas amerikiečių dalyvavimo Europoje ženklas, kurį tiek amerikiečiai, tiek europiečiai dažniausiai norėjo išsaugoti, juo labiau Europos atveju, nes ES žengė tik pirmuosius bandomuosius žingsnius, formuodama savo bendras gynybos pajėgas, politiką ir institucijas. Gorbačiovas ir Jelcinas savo ruožtu norėjo bendradarbiauti ir jungtis su Jungtinėmis Valstijomis bei ES, bet jie negalėjo pakęsti tolesnio NATO gyvavimo, besiplečiančio iki Rusijos sienų, priimant į ją Vidurio ir Rytų Europos šalis. Jugoslavija, nei NATO narė, nei sovietų satelitė, buvo šios dilemos pavyzdys. Bosnija, ypač Kosovas, parodė, kad Rusijos klausimo negalima nustumti į šalį, nors kariniu požiūriu nepajėgi, negalima jos nepaisyti, kai reikia užkirsti kelią susirėmimams.

Amerikos klausimas buvo net svarbesnis nei Rusijos. Po Pirmojo pasaulinio karo Jungtinės Valstijos pasitraukė nuo vadovavimo pasauliui. Praėjus vienai kartai, ji buvo pasaulio arbitras. Piktadariškos nacių ir stalininė imperijos paliko dėmių ant Amerikos demokratijos rankų, kurios tiek daug prisidėjo slopinant Japonijos militaristinį nacionalizmą. Kaip šios didžiosios pergalės ir jų padariniai paveikė amerikiečių protus, sužinosime kitame amžiuje, laikas išbandys ir įvertins amerikiečių vadovavimo kokybę ir kryptis pasaulyje, kuriame nėra nieko svarbesnio.

PETER CALVOCORESSI
2000 metų sausis

Pirma dalis

Pasaulinės valstybės ir pasaulio tvarka

1. Supervalstybės

Šaltojo karo pradžia

Dviejų pokario supervalstybių šaltasis karas nebuvo panašus į kitus šių laikų karus. „Šaltojo karo“ terminas buvo vartojamas tarptautiniams santykiams apibūdinti. Svarbiausi tokių tarptautinių santykių elementai buvo abipusis priešiškumas ir baimė prarasti svarbiausią vaidmenį. Šio požiūrio ištakos glūdėjo istoriniuose ir politiniuose valstybių skirtumuose, be to, jį palaikė ir mitai, kurie priešiškumą neretai paversdavo neapykanta. Šaltasis karas ilgiau nei ištisą kartą buvo svarbiausias tarptautinių santykių klausimas.

Prezidentas D. Franklinas Rooseveltas tikėjo, o gal tik vylėsi, kad gali įtikinti Josifą Staliną, užuot kūrus atskirą sovietų įtakos zoną Rytų Europoje, kartu su Jungtinėmis Amerikos Valstijomis kurti pasaulio ekonomiką, pagrįstą laisvąja prekyba ir visų dalyvaujančių valstybių, įskaitant SSSR, nauda. Karo meto lendlizas, suteiktas SSSR, buvo pirmasis žingsnis šio tikslo link; pokarinis Marshallo planas buvo tarsi šio beviltiško reikalo paskutinė viltis. Tačiau netgi po Roosevelto mirties 1945 metų balandį Vašingtone buvo tokių, kurie pasisakė už Vakarų Europos politiką be karinės konfrontacijos su SSSR. Vis dėlto daugelis amerikiečių manė, kad SSSR siekia pati sau bei komunizmui užkariauti Europą ir visą pasaulį. Be to, amerikiečiai tikėjo, kad SSSR yra pajėgi ar bent jau gali pradėti įgyvendinti šį tikslą savo karinėmis pajėgomis. Šiuo požiūriu Jungtinės Valstijos kartu su Europos valstybėmis ir kitais sąjungininkais į tokius galimus SSSR veiksmus turėjo būti pasiruošusios atsakyti karinėmis priemonėmis, remdamosi prielaida, jog sovietų priešiškumas neišvengiamas ar bent jau tikrai ne laikinas reiškinys. Maskvai Vakarų pasaulis atrodė sukurtas ant kapitalistinių vertybių pamatų, siekiantis sugriauti Sovietų Sąjungą, išnaikinti komunizmą visokiomis įmanomomis priemonėmis, pirmiausia jėga arba grasindamas nenugalimumu. Abu šie požiūriai buvo absurdiški. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, SSSR nebuvo pajėgi toliau didinti karinį spaudimą, o tiesiogiai jos sferoje susikūrusios komunistų partijos nesugebėjo pasiekti nieko reikšmingesnio. Nors Vakarai nepasitikėjo SSSR ir buvo nusistatę prieš jos sistemą ir įsitikinimus, bet visiškai nenorėjo pulti, be to, nebuvo tokie stiprūs, kad galėtų susilpninti SSSR vyravimą Centrinėje ir Rytų Europoje, pasiektą su jos armijų pagalba paskutiniais Antrojo pasaulinio karo metais. Todėl abi pusės, siekdamos laimėti karą, kurį turėtų pradėti kita pusė, ginklavosi, nors ir nenorėjo kariauti.

Šaltojo karo metu svarbiausias buvo Vokietijos klausimas, kuris ypač griežtai keliamas 1948–1949 metais, nesutariant dėl Berlyno. Vėliau šie nesutarimai vos nevirto karinio konflikto pradžia, bet pasibaigė Vakarų pergale be karinių priemonių. Šis kontroliuojamas galios išbandymas stabilizavo padėtį

Europoje, kuri kelis dešimtmečius buvo ramiausia pasaulio vieta, tačiau priešiškumas beveik tuo pačiu metu įsiliepsnojo Azijoje. Ši konfrontacija prasidėjo komunizmo triumfu Kinijoje ir Korėjos karu. Pastarieji įvykiai savo ruožtu paspartino Vakarų Vokietijos atstatymą bei perginklavimą naujojo europiečių–amerikiečių aljanso ribose ir konfliktų Azijoje plėtimąsi, iš kurių Vietnamo karas tapo labiausiai niokojančiu. Nė vienu atveju priešininkai nebuvo tiesiogiai įtraukti į konfliktą, tačiau abi pusės ieškojo būdų, kaip išplėsti įtakos zonas, turėti teritorinį pranašumą gretimose pasaulio vietose, pavyzdžiui, Artimuosiuose Rytuose ir po dekolonizacijos – Afrikoje. Nė vienas iš šių ekskursų neturėjo lemiamos reikšmės ir beveik pusę amžiaus svarbiausia regima šaltojo karo išraiška buvo ne puolimas ir atsitraukimas, o priemonių, kuriomis šalys norėjo įbauginti viena kitą, kaupimas ir tobulinimas: kitaip tariant – ginklavimosi varžybos. Šaltojo karo silpnėjimą lėmė didžiulės tokio ginklavimosi išlaidos ir laipsniškas mitų, kuriais rėmėsi šaltasis karas, sklaidymasis.

1945 metų vasarą Vašingtone ir Maskvoje buvo žinoma, kad Japonija yra pasirengusi pripažinti savo pralaimėjimą ir daugiau nebekariauti karo, kurį pradėjo 1941 metais užpuldama Perl Harborą. Birželį amerikiečiai pirmą kartą žmonijos istorijoje atliko branduolinio ginklo bandymus, o rugpjūčio mėnesį numetė dvi atomines bombas virš Hirosimos ir Nagasakio. Japonija nedelsdama pasidavė, ir po šios grėsmingos amerikiečių pergalės rusams teko tik labai nežymus vaidmuo sprendžiant Tolimųjų Rytų klausimus.

Kurį laiką Europoje konfliktas buvo dangstomas. Karo metų bendradarbiavimo organai ir principai turėjo būti ne panaikinti, o pritaikyti taikos problemoms spręsti. Rusų puolimas 1944 metų pavasarį prilygo nebent Aleksandro I įžengimui į Paryžių 1814 metais ir garantavo karinį ir politinį SSSR vyravimą planuojant nugalėtojams bendrai valdyti ir palaikyti tvarką Europoje. Dvidešimtojo amžiaus viduryje supervalstybių įtaka pasauliui buvo diskutuotinas klausimas: kiek galingiausios valstybės tvarkys pasaulį kartu ir kiek kiekviena atskirai gali vyrauti savo sektoriuje. Rusai ir britai, nenoriai pritariant prezidentui Franklinui D. Rooseveltui (ir visiškai prieštaraujant JAV valstybės sekretoriui Kordellui Hullui), tarėsi dėl neatidėliotino įtakos zonų nustatymo, o 1944 metų spalio mėnesį, Maskvos susitikimo metu, kur dėl prasidėjusios rinkiminės kampanijos JAV prezidentas nedalyvavo, šie ketinimai buvo išdėstyti skaičiais daugelyje konkrečių susitarimų. Kalbant apie Vakarų Europą, tokių klausimų neiškilo, nes čia, Vakaruose, įtakos klausimai nebuvo ginčytini. Lenkija nebuvo aptariama, nes jau beveik visa buvo kontroliuojama Stalino kariuomenės. Kitur procentais tikrąją padėtį išreiškė Winstonas Churchillis: rusų įtaka Rumunijoje – 90 procentų, Bulgarijoje ir Vengrijoje – 80 procentų, Jugoslavijoje – 50 procentų, Graikijoje – 10 procentų. Iš tikrųjų sandoris buvo toks: 90 ir 10 procentų atitiko 100 ir 0. Tai patvirtina Graikijos ir Rumunijos atvejai, kai Britanija ėmėsi kontroliuoti Graikiją ir nesulaukė rusų pasipriešinimo, o SSSR įvedė prokomunistinį režimą Rumunijoje tik atsainiai protestuojant amerikiečiams ir britams. Bulgarijos ir Vengrijos atvejai, kaip ir Rumunijos, panašiai buvo išspręsti kariniais sumetimais. Jugoslavija iš pradžių vos nepateko rusų įtakon, tačiau netrukus jos atsikratė. Europa

buvo padalyta į dvi dalis, susijusias su dviem pagrindinėmis Antrojo pasaulinio karo nugalėtojomis – Jungtinėmis Valstijomis ir SSSR. Šios dvi jėgos kurį laiką dar kalbėjosi kaip sąjungininkės, ypač dėl įsipareigojimo bendradarbiauti valdant Vokietijos ir Austrijos teritorijas, kurias jos ir jų sąjungininkės užkariavo.

Tuometinė SSSR padėtis buvo labai prasta. Sovietų Sąjungai karas tapo didžiule ekonomine nelaime, be to, nusinešusia daugybę gyvybių, kurių tikslus skaičius nebuvo nustatytas. Rusijos valstybė buvo agrarinis kraštas, karta iš kartos besiplečiantis teritorijoje, kuriai nuolatos grasindavo Vokietija. Sovietiniame šios valstybės istorijos etape rusų užsienio politika ir toliau rėmėsi diplomatija, kuri lėmė izoliaciją, o 1941 metais vos neatvedė prie karinio sutriuškinimo. Išsilaikyti padėjo ypatinga geografinė padėtis ir dvasinė stiprybė, taip pat karas Vakaruose, į kurį Vokietija buvo įsivėlusi prieš užpuldama SSSR ir kuris pasidarė sunkesnis, kai Hitleris be pagrindo paskelbė karą Jungtinėms Amerikos Valstijoms. Stalinui 1941–1945 metų antifašistinis aljansas vargu ar buvo daugiau nei santuoka iš išskaičiavimo ir tik trumpam laikui; toks jis atrodė ir Vakarams, jei ne visiems, tai bet jau vyriausybėms. Pasibaigus karui, aljanso tikslas buvo pasiektas. Vėliau labai nedaug sąjungininkų palaikė idėją, kad aljansą reikėtų paversti valstybių susitarimu. Priešingai, iki 1941 metų visų kare dalyvavusių valstybių diplomatijos istorija ir požiūris į tarptautinius politinius, socialinius ir ekonominius klausimus kelia priešingą prielaidą.

Vokietijos nuolatinės ar laikinos grėsmės išnykimas sutapo su pirmosios amerikiečių atominės bombos susprogdinimu. Pirmą kartą pasaulio istorijoje viena valstybė pasidarė stipresnė negu visos kitos kartu paėmus. SSSR ne mažiau už kitas valstybes priklausė nuo amerikiečių malonės, nes pastarieji Maskvai ir Leningradui galėjo padaryti tą patį, ką padarė Nagasakiui ir Hirosimai. Buvo daug priežasčių manyti, kad amerikiečiai to nedarys, tačiau nė viena Kremliaus vyriausybė negalėjo veikti remdamasi šia prielaida. Sovietams patekus į tokią gana beviltišką padėtį, Stalinas stengėsi suderinti du dalykus: kuo labiau sustiprinti SSSR atsižvelgiant į menkiausią galimą Jungtinių Valstijų provokaciją ir pajungti viską, įskaitant pokario atstatymą, kad pasivytų amerikiečius karinės technologijos srityje. Stalinas turėjo didelę kariuomenę, be to, buvo okupavęs didžiulę Rytų ir Vidurio Europos dalį, įvairiose pasaulio vietose turėjo tikrų sąjungininkų ir pagalbininkų komunistų.

Valstybės viduje jo uždaviniai buvo didžiuliai: apsaugoti SSSR nuo galimo 1941–1945 metų katastrofos pasikartojimo ir atgaivinti po nelaimės, kuri nusinešė 25 milijonus, galbūt net 40 milijonų, gyvybių, didelę dalį pramonės sunaikino arba perkėlė į kitas vietas ir deformavo gamybos pobūdį, padarė žalos visai pramonei, išskyrus karinę, nusiaubė dirbamas žemes, jose nebeliko gyventojų, dėl to maisto produktų gamyba sumažėjo perpus. Tokios praeities ir tokio temperamento kaip Stalinas žmogui atstatymas apėmė pakartotinį partijos valdymo ir ortodoksinio komunizmo įtvirtinimą, taigi ir armijos bei kitų nacionalinių institucijų svarbos ribojimą ir bet kokio mąstymo modelio, išskyrus nustatytą doktriną, draudimą. Valstybės saugumo, ekonomikos ir

dvasinio gyvenimo vaizdas buvo baisus. Šalyje inteligentų ir menininkų gyvenimas griežtai reglamentuojamas, nugalėjusios armijos karvedžiai niekinami, karininkų klasė nuolat patylomis valoma, tuo tarpu pirmajame pokario penkmečio plane buvo numatyti didžiuliai tikslai atkurti sunkiąją pramonę ir labai mažai pasirūpinta karo nuvargintų žmonių gerove.

Užsieniui Stalinas leido aiškiai suprasti, kad 1939–1940 metais teritorijos buvo atsiimtos teisėtai (kalbama apie tris Baltijos valstybes, rytinę Lenkijos dalį, kurią rusai vadino Vakarų Ukraina ir Vakarų Baltarusija, Besarabiją ir Šiaurinę Bukoviną, taip pat teritoriją, atimtą iš Suomijos po žiemos karo); kitos Rytų ir Vidurio Europos valstybės buvo verčiamos turėti palankias Sovietų Sąjungai vyriausybes, remiantis miglota formuluote, jog niekada negalėtų teikti pagalbos agresorei Vokietijai, o maždaug po 1947 metų tai reiškė, kad jos turėjo būti priešiškos Jungtinėms Valstijoms šaltojo karo metu. Tokios vyriausybės turėjo būti sudarytos ir tokios likti bet kokia kaina. Karo metais per Stalino, Roosevelto ir Churchillio susitikimus dalis SSSR teritorijos vis dar buvo okupuota Vokietijos kariuomenės. Todėl karo metu ir dėl jo psichologinių pasekmių (neapibrėžtos trukmės laikotarpiu) Stalinui, be abejonės, didžiausią nerimą kėlė Vokietija. Šaltojo karo metu didžiausiu Sovietų Sąjungos priešu vietoj vokiečių tapo amerikiečiai, o po Vakarų Vokietijos perginklavimo abi blogybės susijungė į vieną Amerikos ir Vokietijos grėsmę. Tokia įvykių eiga, kurią daugiausia lėmė pats Stalinas savo veiksmais Rytų ir Vidurio Europoje, būtų jam didelis nusivylimas, jei kadaise, o tai atrodo visai įmanoma, jis būtų puoselėjęs visiškai kitokios rusų ir amerikiečių santykių plėtros viziją.

Karo metais Stalinas amerikiečius tapatino su prezidentu Franklinu D. Rooseveltu, kuris neslėpė, jog siekia gerų santykių su SSSR, ir su nepasitikėjimu žiūrėjo į britus, taip pat į kitus Vakarų imperialistus. Rooseveltas siekė rusų paramos kovojant su Japonija, todėl nebuvo suinteresuotas daryti to, kas galėtų pakenkti jo santykiams su Stalinu, t. y. nuolatos laikyti Jungtinių Valstijų karines pajėgas Europoje ir stiprinti Jungtinių Valstijų įtaką Europai. Priešingai, Rooseveltas nelabai domėjosi pokario Europa ir, skirtingai negu Churchillis, menkai rūpinosi, kas atsitiks Lenkijoje bei Graikijoje. Kai rusų ir britų santykiai dėl Lenkijos vos neiširo, rusų ir amerikiečių liko tokie pat. Ar dėl to, kad iš tiesų nesusidomėjo, ar dėl apgalvotos diplomatijos, Stalinas išvengė didelių nesutarimų su Rooseveltu pasaulio organizacijos klausimais (viena iš tokių problemų buvo sovietinių respublikų dalyvavimas Jungtinių Tautų Organizacijoje), o tai JAV prezidentą labai domino. Remdamasis tuo, kad Jungtinės Valstijos pasitrauks iš Europos ir iki tam tikrų ribų bus draugiškos SSSR, Stalinas nenorėjo kelti rūpesčių JAV, buvo pasirengęs teikti mažiau pagalbos komunistams Europoje. Tačiau Stalinas neapskaičiavo, kad, palikdamas Graikiją britams, kartu atvėrė kelią Jungtinėms Valstijoms, kurios per trejus metus išplėtė įtaką Graikijoje. Manoma, kad Stalinas atsisakė padėti Graikijos komunistams remdamasis tuo, kad jie nėra verti pagalbos ir kad tokia pagalba tik užrūstintų amerikiečius Roosevelto aplinkoje. Stalinas toliau laikėsi politikos, karo metais vykdytos Jugoslavijoje, kur jis sulaikė jugoslavų

1.1. Europos pasidalijimas šaltojo karo metu

SUOMIJA
BALTIJOS
JŪRA
SSSR
LENKIJA
VENGRIJA
RUMUNIJA
JUODOJI JŪRA
BULGARIJA
ALBANIJA
GRAIKIJA
TURKIJA
KIPRAS

1.2. Rusijos federacija ir jos kaimynės

1.3. Penkios Vidurinės Azijos valstybės ir Kaukazas

komunistus, kurie dar nepasibaigus karui norėjo šalyje įvykdyti socialistinę revoliuciją, ir ragino juos bendradarbiauti su kitomis partijomis, net su monarchistais. Italijoje Stalinas įtikino vietinius komunistus būti nuosaikesnius monarchistams nei nekomunistinė Veiklos partija. Palmiro Togliatti, Italijos komunistų vadovas, žlugus Mussolini, buvo vienas iš tų, kurie skelbė, jog Italijos monarchija turi likti tol, kol baigsis karas. Tačiau tuo metu Rooseveltas jau buvo miręs ir Stalino politika Jungtinių Valstijų atžvilgiu nebegalėjo būti grindžiama santykiais su Rooseveltu ar spėliojimu, ką ketina daryti Rooseveltas. Net jeigu Rooseveltas būtų buvęs gyvas, jo politika galėjo radikaliai pasikeisti, kaip pasikeitė Harry Trumano, 1945 metų balandį atėjusio vietoj Roosevelto, politika dėl sėkmingo dviejų branduolinių bombų susprogdinimo ir Stalino politikos Europoje raidos.

Stalinui 1945 metų rugpjūčio mėnesio įvykiai Hirosimoje ir Nagasakyje tik patvirtino, jog SSSR neturi strateginių oro pajėgų, kad galėtų tiesiogiai užpulti Jungtines Valstijas. Tuo metu Stalinas galėjo tik grasinti Vakarų Europai, vildamasis, kad tuo įtikins amerikiečius nepulti SSSR. Rusų kariuomenė nebuvo demobilizuota ir išvesta iš teritorijų, okupuotų per paskutines karo kampanijas, įskaitant sostines Budapeštą, Prahą, Vieną ir Berlyną. Taigi Stalinas galėjo apsisaugoti gąsdindamas išsekusius ir nedrąsius europiečius bei jų gynėjus Jungtinėse Valstijose, kartu privertęs svarstyti, ar Rusija siekia tik Vokietijos pasidavimo, ar nori žengti iki Paryžiaus ir Milano, Bresto ir Bordo ir prisijungti juos. Tačiau Stalinas, laikydamas didžiulę kariuomenę Vidurio ir Rytų Europoje, paversdamas šį Europos regioną vis labiau priklausomu, kai

rusų pinigai ir protai buvo sutelkti bombai gaminti, pelnė Amerikos priešiškumą, kurio ne be pagrindo bijojo.

Neišvengiamas Kremliaus tikslas buvo branduolinė lygybė su JAV, teoriškai alternatyva, kurią amerikiečiai stengėsi įgyvendinti praktinėje politikoje, – tai atominės energijos sublimavimas ir internacionalizavimas, pašalinant šį klausimą iš tarpvalstybinės politikos. Vienas iš pirmųjų Jungtinių Tautų veiklos žingsnių buvo Atominės energijos komisijos įkūrimas 1946 metais. Pirmajame šios komisijos pasitarime Bernardas B. Baruchas Jungtinių Valstijų vardu pateikė planą sukurti tarptautinę atominės energijos plėtros reguliavimo instituciją, kuri turėtų išimtinę teisę kontroliuoti ir valdyti visą galimą pritaikyti kare branduolinę veiklą. Rusai pateikė kitokį planą. Abu planai buvo nesuderinami, ir 1948 metais Atominės energijos komisija nusprendė neribotam laikui sustabdyti veiklą. Tai, kad rusai atmetė Barucho planą, buvo papildomas veiksnys, paskatinęs Trumaną laikyti SSSR ne sąjungininke, o pavojingu priešu.

Amerikos politikos formuotojai turėjo didesnę pasirinkimo laisvę negu kolegos rusai. Atominė bomba buvo ginklas, panaudotas siekiant baigti karą su Japonija, taip pat politinis ginklas, ribojantis rusų galybę. Dėl didžiulės Europoje dislokuotos kariuomenės ir branduolinių ginklų užnugaryje Jungtinės Valstijos po karo tapo stipriausia jėga Europoje. Amerikiečiai, turėdami didžiulį techninį pranašumą, galėjo suduoti smūgį ir grasinti arba laukti ir stebėti. Suduoti smūgį – pradėti prevencinį karą – praktiškai buvo neįmanoma, nes amerikiečiams nebūtų užtekę valios tą padaryti. Prevencinis karas yra karas, kuriuo siekiama pašalinti grėsmę šaliai, kuri ją jaučia, o amerikiečiai nejautė tiesioginės rusų ginklų grėsmės. Šioje padėtyje prevencinis karas buvo tik abstrakti intelektinė koncepcija. (Rusams toks karas buvo realus, tačiau taip pat savižudiškas.) Todėl amerikiečiai laikėsi politikos, apimančios grasinimą ir laukimą bei stebėjimą.

Visi ginklai turi reikšmės politikai, o patys galingiausi – itin svarbūs. Ginklas, kuriuo naudotis labai pavojinga, arba kariškių kalba – nenaudotinas ginklas, yra bevertis, išskyrus ypatingiausius atvejus. Tada jo savininkai užsigeidžia panaudoti tokį ginklą politiniams tikslams, kad kompensuotų jo neveiksmingumą karine prasme. Po Hirosimos sugriovimo Trumano požiūris automatiškai pasidarė kitoks nei Roosevelto. Klausimas buvo ne tas, ar Trumanas naująjį ginklą naudos politiniams tikslams, o kokiems tikslams turėtų tą daryti. Šis klausimas pirmiausia kilo ne Azijoje, o Europoje, nes čia glūdėjo principinės politinės problemos. Jungtinės Valstijos nepalaikė įtakos sferų idėjos, ypač to, kad ateityje rusai vieni kontroliuotų pusę Europos, nesilaikydami įsipareigojimų sudaryti demokratines vyriausybes šalyse, kurios buvo išvaduotos iš Vokietijos priespaudos. Be to, keitėsi nuotaikos. Trumanas buvo visai kitoks žmogus negu Rooseveltas ir pats gerai tą suvokė. Gana garsus amerikietis, bet jokiu būdu ne pasaulinio masto figūra, žmogus, kurio būdas veikiau paprastas ir tiesmukiškas negu subtilus, žmogus, kurio politinė drąsa atstojo politinę išmintį – tipiškas amerikietis, prisirišęs prie keleto pagrindinių principų, tuo tarpu Rooseveltas buvo linkęs į pragmatišką apmąstymą.

Pagaliau Trumano politika labiau grindžiama principais nei nuomonėmis, o Rooseveltas atsižvelgdavo į dviejų didžiausių valstybių santykių problemas. Trumano veiksmams didesnę įtaką turėjo komunizmo ir miglotų idėjų, vadinamų antikomunizmu, konfliktas. Be to, jei šitaip galima apibendrinti, Trumanas labiau atstovavo penktojo dešimtmečio pabaigos amerikiečiams ir buvo labiau linkęs amerikiečių ir rusų susidūrimą Europos viduryje laikyti veikiau sistemų ir civilizacijų, o ne dviejų valstybių priešprieša. Pranešimai apie rusų kariuomenės nedrausmingumą ir barbariškumą, dažnai apibūdinamą kaip azijietišką ar mongolišką, stiprino šį Trumano nusistatymą.

Jungtinės Valstijos turėjo tam tikro pagrindo tikėti, kad rusai pabūgs Hirosimos pasikartojimo Europoje. Po 1945 metų rinkimų Vengrijoje komunistai gavo tik labai mažai vietų sostinės ir šalies vyriausybėje. Rinkimai Bulgarijoje buvo atidėti amerikiečių reikalavimu, tačiau prieš rusų norus. Rumunijoje Jungtinės Valstijos palaikė vietinius antikomunistus ir Rumunijos karalių, o ne ministrą pirmininką Petru Groza, kurį rusai (nors ir ne komunistą) paskyrė 1944 metais įžengę į šalį. Didžiausių išbandymų vieta buvo Lenkija, kur koalicinė vyriausybė, vadovaujama socialisto ministro pirmininko, išbuvo iki 1947 metų, tačiau palengva keitėsi tais ir ateinančiais metais. Tai buvo metai, kai užgeso bet kokia viltis išvengti Europos padalijimo į įtakos sferas ir šaltojo karo.

Tuo metu Amerikos politikos kryptis pasikeitė. Užuot stengusis stiprinti įtaką Europoje, Amerika iškėlė sau mažesnį tikslą – leisti Rusijai suprasti, kad žengti tolyn į Europą neleistina. Šis draudimas turėjo būti sustiprintas daugybės atvirų politinių susitarimų, paremtų kariuomenės dislokavimu. Stipresnė Jungtinių Valstijų galia turėjo tik užkirsti kelią, o ne griauti. Ten, kur grėsmė buvo materiali, ją reikėjo sulaikyti fiziškai; ten, kur grėsmė buvo ideologinė, ją reikėjo atremti demokratijos pavyzdžiu, pinigais ir sėti komunistinės sistemos žlugimo sėklą (kaip marksistai veikė kapitalizmo sistemoje). Amerikiečių politika buvo ir konstruktyvi, ir atstatomoji. Jungtinių Tautų Pagalbos ir atstatymo agentūrą (UNRRA) daugiausia finansavo Jungtinės Valstijos. Ši agentūra teikė didžiulę pagalbą, ypač SSSR ir Jugoslavijai. 1947 metų kovą Jungtinės Valstijos perėmė iš Britanijos tradicinį, tačiau dabar brangiai kainuojantį vaidmenį – neįsileisti rusų į Viduržemio jūros regiono rytus. Trumanas apsiėmė globoti Graikiją bei Turkiją ir pažadėjo finansinę pagalbą valstybėms, kurioms grasino komunizmas. Praėjus trims mėnesiams, Jungtinės Valstijos pateikė Marshallo planą, kad būtų išvengta Europos ekonomikos žlugimo, nes baimintasi, kad jis gali žemyną atverti Rusijai ir komunizmo vilionėms. Amerikos ekonominė pagalba buvo siūloma visai Europai, kartu ir SSSR, bet Maskva jos sau ir savo satelitams atsisakė. Antrą kartą – Barucho planas buvo pirmas – rusai atmetė kilnų Vašingtono pasiūlymą, kad nereikėtų leisti amerikiečiams ir kitiems laisvai įvažiuoti į SSSR ir vertinti tikrąją padėtį. Buvo įtvirtinta atskira Vakarų ir Rytų Europos raida. Europa vis dar buvo mūšio laukas, o ne teritorija, kur ką tik baigėsi dar vienas karas, kaip įsivaizdavo daugelis europiečių. Ateinančiais metais Prahoje įvykusio perversmo metu komunistų valdžią pakeitė koalicinė vyriausybė, mūšio lauko įspūdis

dar sustiprėjo, ir nors kovų ir nebuvo, išskyrus lokalines ir pavienes, visi vieningai situaciją apibūdino kaip karą. Vėliau Vokietijoje dviejų stovyklų kova už vienintelę ginčytiną teritoriją Europoje sukėlė įtampą, galinčią atvesti į ginklų panaudojimą.

Vokietijos padalijimas

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Jungtinės Valstijos, SSSR ir Didžioji Britanija tariamai buvo susitarusios dėl dviejų pasiūlymų Vokietijos atžvilgiu, tačiau abiejų nesilaikė. Pirmasis pasiūlymas – labiau Vokietiją suvaržyti, o antrasis – ji turi likti vientisa valstybė. Pirmasis priklausė nuo antrojo, kuris prieštaravo to meto prielaidoms (daugiausia neįsisąmonintoms), kad, pirma, Europa suskilo į dvi dalis, antra, Vakarų sąjungininkai ir rusai turi kontroliuoti savo užimtas dalis. Buvo kalbama ir iš esmės net susitarta, kad sąjungininkai bendrai valdys Europą, tačiau po Sicilijos užėmimo 1943 metais tikrovė pasikeitė. Per dešimt metų Vokietija buvo padalyta į dvi atskiras valstybes todėl, kad nugalėtojai nesugebėjo susitarti dėl Vokietijos problemos, dėl pačios Vokietijos svarbos ir išorinių aplinkybių, iš kurių karas Korėjoje buvo svarbiausias. Taigi pati Vokietija, kaip ir visa Europa, buvo padalyta dėl Rusijos ir Amerikos varžybų tiek per konferencijas, tiek Europos ir ne Europos klausimais. Pokario valstybių politikos dvipoliškumas neišvengiamai reikalavo nubrėžti sienas ir demarkacijos linijas ir net, kaip atsitiko vėliau, statyti tikrą sieną – ši taktika primena antikos laikų užmačias užtverti kelią į Aukso Ragą laivams ar į Korinto sąsmauką kariuomenėms.

Pagrindiniai Antrojo pasaulinio karo nugalėtojai iš pradžių susitarė, kad Vokietija turi būti nuginkluota, denacifikuota, administraciškai suskirstyta į okupacines zonas, bet ekonomiškai laikoma vientisa, už būtinas importuojamas prekes mokėtų savo pagaminta produkcija. Vokietijos padalijimo klausimas, diskutuojamas ir kiek ilgiau apmąstomas prancūzų, vėliau buvo patylomis paliktas viešai neatmetus. Vokietija prarado kai kurias teritorijas: Rytų Prūsiją, kuri atiteko SSSR, ir visą už Oderio ir Vakarų Neisės esančią teritoriją, kuri buvo perduota valdyti Lenkijai, laukiant, kada Vokietijos valstybės sienas galutinai nustatys taikos konferencija, kuri niekada neįvyko. Churchillis prieštaravo, kad vakarinė Lenkijos riba būtų pažymėta Vakarų, o ne Rytų Neise (Vakarų Neisė teka į šiaurę ir įteka į Oderį toje vietoje, kur Oderis staigiai pasuka į rytus), tačiau, matyt, jautė negalėsiąs apginti šio tariamai antilenkiško požiūrio. Potsdamo sprendimai dėl Vokietijos ribų, atspindintys tuometines nuotaikas, iš tikro buvo rusų pergalė. Vokietija prarado beveik ketvirtadalį iki 1938 metų turėtos teritorijos.

Nugalėtojų požiūris į okupacijos ekonominę politiką ir į būsimą Vokietijos valstybės ateities sandarą skyrėsi. Svarbiausiems ekonominio vientisumo ir importo bei produkcijos balanso principams, priimtiems Potsdame, prieštaravo karo nuostolių atlyginimo problema, kuri nebuvo galutinai apsvarstyta

Jaltoje ir atidėta Potsdame. Jaltoje buvo susitarta, kad 20 milijardų JAV dolerių turi būti tolesnių diskusijų pagrindas, į pusę šios sumos pretendavo SSSR ir Lenkija. Potsdame rusai, kurių poreikis reparacijoms natūra ir pinigais buvo didžiulis, pasiekė susitarimą dėl išvežimo iš jų okupacijos zonos, kad būtų patenkinti rusų ir lenkų reparacijų reikalavimai, tačiau nebuvo susitarta dėl šių reikalavimų dydžių. Vakarų sąjungininkai panašiai gavo teisę demontuoti ir išsivežti nuosavybę iš savo kontroliuojamų zonų, bet šis susitarimas pavertė niekais ekonominės vienybės principą, nes skirtingos ekonominės zonos buvo nepanašios tiek pramonės, tiek žemės ūkio produkcija. Mokėjimo už importą pagaminta produkcija principas taip pat pasidarė bevertis, nes leido okupantams naikinti gamybos priemones. Vokietija galėjo būti plėšiama ir melžiama, o tai negalėjo ilgai trukti. Vakarų sąjungininkai netrukus suprato, kad, sugriovus Vokietijos ūkį, Vakarai būtų įpareigoti importuoti į savo kontroliuojamas zonas prekių, kurios būtų apmokėtos jų pačių mokesčių mokėtojų pinigais, nes Vokietijos gamyba tokių išlaidų padengti negalėjo. Negana to, rusai demontavo ir išvežė daugybę įrenginių, pačioje SSSR taip pat daug ko trūko, tad Vakarų okupantams ir jų mokesčių mokėtojams teko papildoma našta aprūpinti rusų zoną reikalingiausiomis maisto ir pramonės prekėmis. Gal amerikiečiai buvo suinteresuoti tiesiogiai padėti rusams įranga atstatymui, bet jie įsižeidė, kad rusai aplinkiniais keliais savinasi vokiečių įrangą amerikiečių sąskaita, ima sau iš Vokietijos viską, ką jų *amour propre* neleido priimti iš amerikiečių.

Su šiuo konfliktu buvo susiję nesutarimai dėl Vokietijos politinės santvarkos ir jos politinio prisijungimo. Britai pragmatiškai buvo labiau linkę į suvienytą nei į federalinę Vokietiją veikiau dėl ekonominių, o ne dėl politinių sumetimų. Rusai turėjo pagrindinį strateginį tikslą: išlaikyti savo pozicijas Rytų Vokietijoje. Šito būtiniausio minimumo jie vėliau tvirtai laikėsi, o dar stipriau 1945 metų lapkritį, po pirmojo reikšmingo politinio įvykio atgimstančioje pokario Europoje – rinkimų Austrijoje, kai komunistai visiškai pralaimėjo. Kur kas mieliau kartu su tikslu išlaikyti Rytų Vokietiją rusai būtų išplėtę savo įtaką visoje Vokietijoje, bet praėjus pirmiesiems taikos mėnesiams, kai nebuvo tvarkos, šis platesnis tikslas galėjo atrodyti tik abejotinas. Tačiau tol, kol galėjo, rusai pasisakydavo už stiprią centrinę Vokietijos vyriausybę, tikėdamiesi, kad ją sudarys Socialistų vienybės partija (SVP – tai bandymas sukurti komunistų kontroliuojamą kairiąją partiją ir neleisti veikti atskirai socialistų partijai). Šios politikos rusai atsisakė tik tada, kai paaiškėjo, kad penktajame dešimtmetyje suvienyta Vokietija bus ne labiau komunistinė, kokia buvo po 1918 metų. Todėl vėliau rusai pasisakė ne už Vokietijos federaciją, o už dviejų Vokietijų politiką.

Federacijos rėmėjai buvo prancūzai, turėdami galvoje federaciją su silpna centrine vyriausybe. Negalėdami Vokietijos kontroliuoti patys ir abejodami, ar ilgai galės tą daryti sąjungininkai, prancūzai pasisakė už silpną, nuginkluotą ir dėl vidinio politinio susiskaldymo susilpnėjusią Vokietiją. Prancūzijos šalies atstatymo planams taip pat reikėjo akmens anglių ir Saro. Prancūzų politika keitėsi keliais etapais: pirma, Georges'as Bidault'as, tuometinis

užsienio reikalų ministras, nenorom pripažino esant SSSR ir Vakarų sąjungininkų priešiškumą ir pasisakė už naujos Vakarų Vokietijos valstybės, į kurią įeitų ir Prancūzijos okupacinė zona, įkūrimą; po to Robertas Schumanas, turėdamas galvoje platesnį Europos kontekstą, veikiau siekė Vokietijos draugystės negu baiminosi jos priešiškumo, be to, René Plevenas, galvodamas apie tą patį kontekstą, palaikė švelnesnę Vokietijos perginklavimo idėją; pagaliau de Gaulle'is plėtojo Schumano susitaikymo politiką ir su senu Schumano draugu Konradu Adenaueriu sudarė dvišalę Prancūzijos ir Vokietijos sąjungą.

Praėjus trejiems metams po Potsdamo konferencijos, nugalėtojai, nebegalėdami suderinti sklandžios Vokietijos politikos, į Vokietiją ėmė žiūrėti ne kaip į suvaržytą, o kaip į augančią – iš esmės nuo bendradarbiavimo žengta prie konkurencijos. Per du užsienio reikalų ministrų susitikimus, 1947 metų kovą Maskvoje ir lapkričio mėnesį Londone, nesėkmingai mėginta galutinai aptarti taikos sutartį, kurios buvo tikimasi pasiekti. Tais pačiais metais, kurie buvo Trumano doktrinos ir Marshallo plano metai, amerikiečių ir britų įtakos zonos susijungė ir buvo sudaryta 54 narių ekonominė taryba. Kitais metais amerikiečiai ir britai jungtinėje zonoje ryžtingai pradėjo kurti ekonomiškai pajėgią autonomišką parlamentinę demokratiją. Ekonominė taryba padvigubėjo, sudaryti antrieji rūmai; numatyta internacionalizuoti Rūro sritį, kad būtų išsklaidyta baimė tų, kuriems sunku susitaikyti su suverenios Vokietijos atkūrimu; amerikiečiai ir britai savo kontroliuojamose zonose devalvavo markę. Šiai ilgai svarstytai ir būtinai reformai prieštaravo rusai, apeliuodami į tai, kad pažeidžiamas ekonominio vientisumo principas; Bonoje susirinko konstitucinė asambleja. 1949 metų balandį šiuos žingsnius papildė prancūzų zonos prijungimas prie amerikiečių ir anglų zonos. Vakarų sąjungininkai sustiprino šią jungtinę zoną (valstybės užuomazgą) Amerikai finansuojant ir atliko valiutos reformą, be to, pasirengė naująją markę įvesti ir Vakarų sąjungininkų kontroliuojamuose sektoriuose Berlyne. Matydami šiuos pasikeitimus, rusai nusprendė mesti iššūkį visai Vakarų politikai, kuria siekiama sukurti atskirą Vakarų Vokietijos valstybę. Rusai pasirinko Berlyną, kuriame jų padėtis buvo itin stipri.

Berlynas buvo išskirtas iš visos zonų sistemos ir kontroliuojamas bendros sąjungininkų komendantūros. Miestas buvo padalytas į keturis sektorius, tačiau šie sektoriai neturėjo autonominės zonų valdžios. Rusų padėtis Berlyne buvo išskirtinė dėl dviejų priežasčių. Rusai pirmieji įžengė į miestą, užėmė jį keliomis dienomis anksčiau, nei pasidavė vokiečiai, įvedė atsiskaitymą rubliais, organizavo aprūpinimą maistu, įvedė naują valdžią ir policijos pajėgas, kai amerikiečių ir britų jungtinės pajėgos dar nebuvo atvykusios. Antra, nustatant zonų ribas, Berlynas buvo paliktas kaip anklavas rusų kontroliuojamoje teritorijoje, 260 kilometrų iki artimiausio britų kontroliuojamo taško. Suprantama, vėliau kilo daug ginčų, kodėl Vakarų sąjungininkams pritrūko politinės nuojautos ir rusams buvo leista pirmiesiems įžengti į Berlyną, kodėl susitaikyta su faktiniu miesto izoliavimu aiškiai neužsitikrinus ir formaliai neapibrėžus teisės patekti į jį. Karo meto bendradarbiavimo pobūdis ir reikmės kažką turėjo leisti, tačiau nėra abejonių, kad amerikiečiai ir britai būtų kitaip

derėjęsi, jeigu būtų įsivaizdavę, jog iš tikrųjų atiduoda Berlyną rusams, kad jis būtų paverstas kalėjimu.

Berlynas buvo Rusijos pastangų kontroliuoti visą Vokietiją pagrindas, tačiau daug žadanti pradžia netrukus sukėlė rūpesčių. Socialistai atsisakė dirbti vienoje partijoje su komunistais ir įkūrė antirusišką koaliciją, kuri per 1946 metų spalio mėnesį įvykusius rinkimus suardė Rusijos planus atiduoti miestą valdyti komunistų partijai. 1947 metais Ernstas Reuteris, buvęs komunistas socialistas, per simbolinę kampaniją, kurios metu Vakarų sąjungininkai aiškiai, nors vis dar diskretiškai palaikė Reuterį prieš rusus bei komunistus, buvo išrinktas miesto meru. Nepriklausomas politinis gyvenimas Berlyne atgijo, nes rusai dar nebuvo primetę savo statytinio, nors tuo metu jų strateginė padėtis tebebuvo tvirta, politinė įtaka mieste nestiprėjo, todėl Vakarų sąjungininkai jautėsi dėkingi berlyniečiams dėl jų antirusiškų veiksmų. Tad Vakarai dabar jautėsi įsipareigoję išlaikyti Berlyną nepriklausomą nuo Rusijos zonos ir jos įpėdinės Rytų Vokietijos valstybės, arba Vokietijos Demokratinės Respublikos, įtakos.

1947–1948 metais Vakarų okupantų pastangos atkurti Vakarų Vokietijos valstybę buvo tiesioginė grėsmė Rusijos užmačioms kontroliuoti visą Vokietiją ir padaryti ją komunistine. Rusai taip pat įsivaizdavo pasaulio politikoje atgyjant nepriklausomą galingą Vokietiją, ginkluotą ir priešišką SSSR. Rusija nusprendė sutelkti visas jėgas, kad sustabdytų šiuos įvykius. Rusai nutraukė bet kokį Vakarų sąjungininkų susisiekimą su Berlynu keliais, geležinkeliu ir vandens magistralėmis, sustabdė maisto, elektros energijos, dujų ir kitą tiekimą Vakarų sektoriams, kurie buvo nenutrūkstamai aprūpinami iš Rytų. Teisė nuolat naudotis keliais buvo neapibrėžta, be to, ji netinkama ten, kur aiškiai vyksta jėgos varžybos. Atsižvelgdami į tai ir atsisakydami garantuoti priėjimą prie miesto iš britų kontroliuojamos teritorijos su ginkluotos palydos pagalba, Vakarai nusprendė gabenti visus reikalingus produktus ir prekes lėktuvais, tuo sukūrė situaciją, kurioje rusai pirmieji turėtų įsivelti į karinį konfliktą. Vakarai taip pat ėmėsi atsakomosios blokados rusų kontroliuojamoje teritorijoje. Tuo metu amerikiečiai dalį tolimojo nuotolio bombonešių perkėlė į Anglijos aerodromus. Nuo 1948 metų birželio iki 1949 metų gegužės Amerikos ir Britanijos karinės oro pajėgos atgabeno į Berlyną daugiau nei 1,5 milijono tonų maisto, kuro ir kitų prekių (per vieną dieną daugiausia buvo atgabenta 12 000 tonų), šitaip patenkino būtiniausius blokuotų sektorių gyventojų ir Vakarų kareivių tose teritorijose poreikius. Šis ypatingas dvejopas žingsnis – ypatingas dėl pasiektų rezultatų ir ypatingas dėl to, kad nesukėlė atviro karinio konflikto tarp Rytų ir Vakarų – palaužė rusus, kurie gegužės mėnesį, praėjus 318 dienų nuo blokados pradžios, nutraukė Berlyno blokadą mainais į Vakarų pažadus sušaukti Vokietijos klausimu naują susitikimą, kuris vėliau įvyko Paryžiuje, tačiau jame nieko nebuvo pasiekta.

Po Vakarų pergalės Berlyne Vakarų įtakos zona buvo pertvarkyta į suverenią valstybę ir ginkluotą euroamerikietiško, priešiško SSSR, aljanso narę. 1949 metų rugsėjo 20 dieną buvo paskelbta Vokietijos Federacinė Respublika su sostine Bona ir kancleriu dr. Konradu Adenaueriu. Šitaip prisijungęs

prie Vakarų bloko, Adenaueris taktiniais sumetimais sutiko atidėti Vokietijos suvienijimo klausimą. Okupacinis statusas ir daugybė susitarimų (Petersburgo) apibrėžė naujos valstybės ir Vakarų jėgų santykius, nustatė tam tikrus valstybės suvereniteto apribojimus. Tačiau visi šie dalykai toli gražu nebuvo tokie svarbūs kaip tai, kad didžioji Vokietijos teritorijos dalis ištrūko iš nugalėtojų bendrai kontroliuojamos zonos ir buvo prijungta prie naujo Vakarų antikomunistinio aljanso. Lygiai po metų nuo Vokietijos Federacinės Respublikos paskelbimo pasidarė aktualus Vokietijos perginklavimo klausimas: 1950 metų birželį, prasidėjus Korėjos karui, amerikiečiai įsitikino patys ir įtikino britus bei prancūzus (tai buvo kur kas sudėtingiau) ir patį Adenauerį (jis Vokietijos apginklavimo idėjai nepritarė), kad Federacinė Respublika privalo prisidėti prie Vakarų ginklavimosi proceso.

NATO ir Sovietų imperija iki Kubos krizės

Vakarų aljansas susikūrė šaltojo karo metu, 1949 metų balandžio 4 dieną, per Berlyno blokadą. Prieš dvejus metus toks aljansas daugeliui europiečių ir amerikiečių būtų atrodęs neįmanomas, nes komunistų partijos vyravo Prancūzijoje ir Italijoje, tačiau 1947 metais komunistai nebuvo įsileisti į valdžią šiose valstybėse ir nuomonė, kad be komunistų bus neįmanoma valdyti, pasirodė nepagrįsta. Šiaurės Atlanto sutartis buvo 12 valstybių sąjunga, kuri skelbė, kad ginkluota agresija prieš vieną iš jų Europoje arba Šiaurės Amerikoje bus laikoma agresija prieš visas jas ir kad tokiu atveju sąjungininkai teiks užpultam sąjungininkui paramą, įskaitant jėgos panaudojimą, jeigu to prireiks. Aljanso sutartis apėmė visų pasirašiusių Europos, Šiaurės Amerikos valstybių, Alžyro teritorijas ir Atlanto vandenyne į šiaurę nuo Vėžio atogrąžos esančias, minėtoms valstybėms priklausančias salas, laivus ir lėktuvus. Buvo nuspręsta, kad sutartis galios ir tuo atveju, jei bus užpultos Sutartį pasirašiusių Europos valstybių karinės pajėgos, dislokuotos Europoje. Graikija ir Turkija prisijungė prie aljanso 1952 metais, o Vokietijos Federacinė Respublika 1955 metais. NATO atsiradimas patvirtino karo meto koalicijos suirimą. Šis žingsnis buvo pagrįstas Rusijos agresijos baime, staigus posūkis įsitikinus, kad Rusija ima vyrauti Rytų Europoje, kad prasideda susipriešinimas Vokietijoje, o Vakarų Europa susilpnėjo po karo ir demobilizacijos, kad nesugebama įvesti atominės energijos tarptautinės kontrolės.

1945 metais amerikiečių karinės pajėgos buvo stipriausios pasaulyje, net ir pamiršus apie atominį ginklą, tačiau ateinančiais metais, po demobilizacijos, JAV susidarė nauja padėtis. Amerikiečių pranašumą garantavo branduolinis ginklas, o rusai nedemobilizavo savo karinių pajėgų ir turėjo didžiausias mobilizuotas sausumos pajėgas Europoje. Visos tolesnės pastangos nusiginkluoti žlugdavo, nes buvo neįmanoma palyginti jų ginkluotės; Vakarų Europos gynyba pasidarė priklausoma nuo branduolinių ginklų ir branduolinės strategijos, galiausiai bendra Vakarų Europos gynybos sistema sukėlė nesutarimų

dėl branduolinių ginklų kontrolės aljanso viduje. Tuo tarpu 1945 metais iškilo kai kurių dvejonių (o rusams atsirado vilčių), kad amerikiečiai pasitrauks iš Vakarų Europos. Praėjus keleriems metams, Jungtinės Valstijos formaliai prisiėmė atsakomybę už Europos reikalus ateinantiems dvidešimčiai metų. Stalinas, nors ir per vėlai supratęs, kas vyksta, 1948 metais pasiūlė išvesti iš Vokietijos visas ten dislokuotas užsienio valstybių karines pajėgas. Šie pasiūlymai Vakaruose buvo suprantami kaip paprasčiausias būdas išsiųsti amerikiečius į ilgą kelionę, iš kurios jie nebegrįžtų, tuo tarpu patys rusai liktų gana arti ir galėtų netikėtai užpulti Vokietiją. Tačiau tol, kol Vokietijos klausimas nebuvo išspręstas, Jungtinės Valstijos norėjo likti jos teritorijoje. Nuo to laiko Vokietija galutinai atsidūrė NATO greta buvusių priešininkų.

Šaltasis karas buvo tik trumpas Europos istorijos epizodas, tačiau šiuo laikotarpiu Europoje visi svarstymai, kalbant perkeltine prasme, vyko šaltoje ir atšiaurioje atmosferoje. Dvi šaltojo karo apraiškos buvo 1946 metais vasario mėnesį Churchillio pasakyta kalba Fultone, Misurio valstijoje, dalyvaujant Trumanui, ir rugsėjo mėnesį Jameso F. Byrneso, Trumano valstybės sekretoriaus, kalba, pasakyta Štutgarte. Šios kalbos aiškiai parodė, kad trijų valstybių sąjunga, gyvavusi Antrojo pasaulinio karo metu, dabar buvo pakeista „du prieš vieną" formule ir kad Jungtinės Valstijos toli gražu neketina atsukti nugaros Vakarų Europai, bet laiko ją svarbiausia savo įtakos zona (nepaisant to, kad tuo metu, kai Churchillis sakė kalbą Fultone, Amerikos karinės pajėgos Europoje nuo 2,5 milijono buvo sumažintos iki pusės milijono). Nors Trumanas turėjo pripažinti, kad amerikiečiai išstumti iš Rytų ir Vidurio Europos, tačiau Trumano doktrina 1947 metų kovą padėjo Amerikos prezidentui išlaikyti Jungtinių Valstijų placdarmą Balkanuose ir Artimuosiuose Rytuose kaip tik tada, kai jis rengėsi Vakarų Europoje sutelkti antikomunistines ir antirusiškas jėgas, derindamas ekonominę pagalbą ir karinę sąjungą, išreikštas Marshallo plane ir Šiaurės Atlanto sutartyje. Tai buvo sulaikymo politikos pradžia, kuria siekta pažaboti rusų galybę ir pakeisti rusų mąstymą. Praėjus šiek tiek daugiau nei metams po Šiaurės Atlanto sutarties pasirašymo, šią Europos politiką komplikavo atrodytų tolimas įvykis – prasidėjęs karas Korėjoje. Šis įvykis privertė dalį sulaikymui reikalingų pajėgų perkelti iš Europos į Korėją, o sulaikymo politika Europoje virto beveik pasauline politika.

Korėjos karas pablogino bendrą padėtį. Jungtinėse Valstijose šis karas buvo laikomas mito, kad komunizmas siekia užkariauti visą pasaulį, patvirtinimu. Senatorius Josephas McCarthy, taręs, kad šis komunistų siekis persismelkė ir į Jungtinių Valstijų vyriausybę bei kitus Amerikos įtakos centrus, sukėlė pasibjaurėtiną šmeižto kampaniją, kurios metu visi, kurie viešai išreikšdavo kitokią nuomonę negu dera lojaliam amerikiečiui, būdavo apšaukiami komunistais (arba homoseksualais). Daugelis amerikiečių buvo priversti išvykti iš šalies, nemažai jų nusižudė. Amerikos užsienio politika tapo nepatikima ir amorali, kol makartizmą demaskavo keletas drąsių žmonių, jo paties ekscesai, Amerikos piliečių blaivus protas, kurį jie išlaikė, nors ir be didelės savo išrinktų tingių vadovų paramos. Tokia atmosfera turėjo įtakos 1952 metais įvykusiems JAV prezidento rinkimams, per kuriuos respublikonai, siekę atgauti

valstybės vadovo postą pirmą kartą nuo 1932 metų, kandidatu iškėlė generolą Eisenhowerį. Svarbiausias respublikonų partijos atstovas užsienio politikos klausimais tuo metu buvo Johnas Fosteris Dullesas, kuris netrukus tapo valstybės sekretoriumi.

Neskaitant makartizmo apraiškų, buvo priežasčių abejoti demokratų užsienio politika. Jungtinės Valstijos buvo įtrauktos į sunkų ir varginantį karą, tuo tarpu SSSR nebuvo; atrodė, kad sulaikymo politika rusams reiškė taiką, nors jų ekspansija ir buvo pristabdyta, tačiau jie nevaržomai elgėsi su savo satelitais, kurių likimas prislėgė Amerikos sąžinę. Rinkimų kalboje Dullesas norėjo sudaryti įspūdį, kad respublikonai suteiks prispaustiems Rytų Europos žmonėms pagalbą ir kokiu nors būdu išvaduos iš rusų įtakos. Tai buvo Dulleso nuopelnas, kad per rinkimus buvo gauti iš Rytų Europos kilusių amerikiečių balsai, nulėmę pergalę rinkimuose respublikonų prezidentui. Po respublikonų pergalės pažadai netrukus buvo pamiršti. Priešingai, Dullesas toliau vykdė sulaikymo politiką, o inicijavęs SEATO (Pietryčių Azijos šalių sutarties organizaciją) bei Bagdado paktą pašalino atotrūkį tarp NATO ir Amerikos padėties Japonijoje. Dullesas taip pat stengėsi išsklaidyti visuotinį nusivylimą sulaikymo politika, kurią jis pats taip neseniai kritikavo kaip atsaką į Rusijos veiksmus, plėtojo masinio atkirčio strategiją tokiu laiku ir tokioje vietoje, kurią pasirinks Amerika. Tačiau kai 1954 metais Indokinijoje amerikiečiams reikėjo pasirinkti arba masinį atkirtį, arba pripažinti sąjungininkės pralaimėjimą, Jungtinės Valstijos pasirinko pastarąjį variantą, tuo patvirtindamos, kad masinis atkirtis – labiau gąsdinimas.

Jungtinės Valstijos, Europoje sėkmingai įtraukusios Vakarų Vokietiją į NATO, pripažino, kad nepajėgia išstumti rusų iš Rytų Vokietijos, kuri tapo Rusijos imperijos Europoje komunistiniu satelitu. Perėjusi panašius etapus – ekonominę tarybą, parlamentą, konstituciją, prezidento (juo tapo Wilhelmas Pieckas) ir ministro pirmininko (Otto Grotewohlio) rinkimus – 1954 metų kovą rytinė Vokietijos zona tapo Vokietijos Demokratine Respublika. Federacinės Respublikos integravimu į Vakarų valstybių stovyklą baigėsi okupacija ir prasidėjo derybų procesas, kad Federacinė Vokietija būtų Vakarų Europos valstybių sąjungininkė ir būtų leista joms kontroliuoti šios valstybės ginklavimąsi. Trys didžiosios Vakarų valstybės pasiūlė baigti Vokietijos okupaciją, jeigu pastaroji prisijungs prie Europos gynybos sandraugos, kur valstybių nacionalinės karinės pajėgos būtų tarptautinės kontrolės objektas. 1952 metų gegužę Bonoje pasirašyta konvencija, kuri skelbė Vakarų Vokietijos okupacijos pabaigą, o kitą dieną – Europos gynybos sutartis. Per 1953 metų rinkimus Adenauerio Krikščionių demokratų sąjunga ir jos antrininkė iš Bavarijos Krikščionių socialistų sąjunga pasiekė pergalę du prieš vieną ir 1954 metais Federacinė Respublika ratifikavo Europos gynybos sutartį. Tačiau Prancūzijos parlamentas atsisakė ratifikuoti sutartį, pagal kurią atkuriama Vokietijos kariuomenė be atitinkamo britų įsipareigojimo. Paskui britai iš dalies atsikratė tradicinės antipatijos svarbioms taikos metu asociacijoms ir parėmė Vakarų Europos Sąjungą (VES), kuri buvo sukurta 1954 metais Paryžiuje sutartimi. Sutartį pasirašė Didžioji Britanija, Prancūzija ir Beneliukso valstybės (jos buvo

pasirašiusios asociacijos sutartį 1948 metais), taip pat Italija ir Vokietija. Tuo buvo patvirtinta Vakarų Vokietijos okupacijos pabaiga, o Federacinė Vokietija įstojo į NATO. Ratifikavusi šias sutartis 1955 metų gegužę, Federacinė Vokietija tapo beveik visaverte Vakarų aljanso nare. Ji pasižadėjo negaminti branduolinių, bakteriologinių bei cheminių ginklų ir pritarė savo pramonės koncernų patikrinimo tvarkai. Mainais vėl buvo pažadėta Vokietiją suvienyti, Bonos vyriausybė pripažinta kaip visos Vokietijos vyriausybė. Vokietijai taip pat buvo suteikta privilegija skirti 12 savo divizijų NATO karinėms pajėgoms.

1953 metų kovą mirė Stalinas. Churchillis manė, kad galima baigti dviejų karinių sąjungų konfrontaciją. Vadovaudamasis savo paties tarptautinės diplomatijos politika, jis pasiūlė surengti vyriausybių vadovų susitikimą, tačiau tuometinis politinis klimatas dar nebuvo tam palankus. Tuo metu amerikiečiai (o ir daugelis britų) buvo nusiteikę priešiškai, vakarų vokiečiai įtarūs; todėl netrukus pats Churchillis patyrė smūgį. Sukilimas Rytų Vokietijoje birželio mėnesį padrąsino vakariečius, kurie buvo linkę laukti, kol SSSR susidurs su dar sunkesnėmis problemomis, o pačioje SSSR po Stalino mirties trejus metus vyravo neaiški politinė padėtis. Tačiau nei tais metais, nei dar vienos kartos laikotarpiu joks Rusijos vadovas nesiėmė radikalių pastangų pakeisti sistemos, kurią Stalinas paveldėjo iš Lenino. Nikita Chruščiovas puolė Staliną kaip asmenį ir kaip garbinimo objektą; Leonidas Brežnevas buvo prisirišęs prie sistemos, bijojo ko nors blogesnio; Jurijus Andropovas, kuris buvo budrus, Konstantinas Černenka, kuris toks nebuvo, manė, jog netikslinga ką nors daryti kitaip. Tik po 1989 metų Michailas Gorbačiovas pradėjo reformas, o Borisas Jelcinas ėmėsi revoliucijos.

Stalinas mirė tuoj po to, kai Jungtinių Valstijų prezidentu tapo Eisenhoweris. Tai buvo prezidentas, matęs daugiau pasaulio nei jo pirmtakas ar bet kuris jo įpėdinis dvidešimtajame amžiuje. Rungdamasis dėl šio posto, jis iškovojo pergalę pajėgiai izoliacionistinei ar makartistinei respublikonų partijos daliai ir kartu su savo valstybės sekretoriumi Johnu Forsteriu Dullesu nelabai vaisingai, bet ryžtingai taikė karingesnį Trumano branduolinį stilių. Jis tęsė Trumano pagalbos antikomunistams sąjungininkams politiką ir plėtojo ginklų kontrolės politiką, kuri po daugelio varginančių metų tapo svarbiausia šaltojo karo pabaigimo dalimi. Jis vengė asmeninio stiliaus, kurį kiekvienas savitą turėjo Nixonas ir Reaganas, ir buvo tokio santūraus būdo, kad jį kaltino tingumu, tačiau ilgainiui galėjo būti vertinamas kaip žymiausias Jungtinių Valstijų prezidentas gana taikioje dvidešimtojo amžiaus pusėje.

1952 metais Sovietų Sąjungos komunistų partija sušaukė XIX suvažiavimą, kuris nusižengiant konstitucijai 13 metų buvo atidėliojamas, tikriausiai todėl, kad po karo partijos vadovui reikėjo laiko reikalams sutvarkyti. Nors tuo metu niekas nežinojo, kada Stalinas mirs, būsimojo įpėdinio klausimas daugeliui kvaršino galvas. Stalinui vadovaujant suvažiavimo darbui, išaiškėjo, kad Stalinas teikia pirmenybę G.M. Malenkovui, kuris gyveno ilgiau už A.A. Ždanovą ir atrodė rimčiausias Chruščiovo konkurentas. 1948 metais mirus Ždanovui, 1949 metais prasidėjo Ždanovo bendrininkų valymas; jau keleri metai senesniųjų padėtis silpo, o du žymiausi – Molotovas ir Mikojanas –

1949 metais prarado ministrų postus (bet ne padėtį); Lavrentijus Berija, valstybės saugumo viršininkas, šeštojo dešimtmečio pradžioje taip pat buvo beprarandąs įtaką, nors tuo metu vadovavo 1,5 milijono saugumo pajėgoms ir 300 000 milicininkų. Tada, 1953 metų sausį, devyni gydytojai, septyni iš jų – žydų kilmės, buvo apkaltinti dalyvavimu sąmoksle ir kalti dėl Ždanovo mirties. Šis vadinamasis gydytojų sąmokslas, po Stalino mirties paskelbtas netikru, suvienijo antisemitus kovai su Ždanovo priešais. Ne paslaptis, kad didžiausias Ždanovo priešas tuo metu buvo žmogus, kuris po Ždanovo mirties įgijo didžiausią įtaką, – Malenkovas. Po Stalino mirties Malenkovo padėtis nebebuvo tokia palanki ir daug žadanti, kokia atrodė prieš metus, tačiau pakankamai stipri, kad leistų Malenkovui siekti aukščiausio posto tiek vyriausybėje, tiek partijoje. Ši pradinė pergalė buvo pasiekta sąjungoje su Berija, bet tai buvo trumpalaikė sąjunga. Gal Malenkovas su Berija ir turėjo panašių idėjų, pavyzdžiui, remti plačiai vartojamų prekių pramonę sunkiosios ir ginklų pramonės sąskaita, tačiau Berija buvo labai nemėgstamas ir pavojingas žmogus, asmeniškai ir *ex officio*, o pats Malenkovas dėl valstybės saugumo viršininko paramos užtraukė kariškių priešiškumą Berijos milicijai ir Malenkovo ekonominei politikai. Berija buvo nužudytas birželio ar gruodžio mėnesį.

Netrukus po karo Stalinas, kuris nesijautė esąs Bonapartas ir nenorėjo matyti Bonapartų šalia savęs, sumažino kariuomenės vaidmenį ir ramiai grąžino civilinės valdžios priklausomybėn jos vadus. Kovoje dėl valdžios po Stalino mirties stipriausia jėga buvo kariuomenė, ir Chruščiovas, kariuomenėje turėjęs draugų dar nuo tų laikų, kai buvo komisaras Stalingrado fronte, nusprendė pasinaudoti jais. Iš pradžių jam to nereikėjo. Nebuvo tokio vieno įtakingo civilio žmogaus, išskyrus patį Malenkovą ir galbūt Beriją, kuriam būtų galima perduoti Stalino galias. Taigi valdžia buvo iš karto padalyta. Malenkovas turėjo rinktis arba vyriausybės vadovo, arba partijos vadovo postą. Jis pasirinko vyriausybę, o Chruščiovui paliko partijos vadovo kėdę. Kartu buvo oficialiai įtvirtintas dviejų asmenų priešiškumas. Sudarytos dvi komandos, kiekvienoje po penkis asmenis. Malenkovas ir keturi kiti atstovavo aukščiausiam vyriausybės lygiui, tuo tarpu Chručiovas su savo ketvertu – partijos sekretoriatui. Šias pareigas Chruščiovas ėjo iki 1955 metų, kada nugalėjo Malenkovą, atgaivinęs gandus esą Malenkovas prisidėjęs prie Ždanovo mirties ir vėlesnio partijos valymo, taip pat apkaltinęs Malenkovą ir Beriją mėginimu po Stalino mirties įtvirtinti valstybėje vieno asmens, o ne kolektyvinį valdymą. Chruščiovas taip pat kalbėjo apie karo grėsmę, o tai padėjo sudaryti sąjungą su kariuomene. 1955 metų vasario mėnesį po Malenkovo nušalinimo į valstybės vadovo postą atėjo Bulganinas, kuris galėjo likti valstybės vadovu tol, kol Chruščiovas panorės šį postą savintis. Bulganiną gynybos ministerijoje pakeitė maršalas G.K. Žukovas. Buvo kitų pakeitimų aukščiausiuose ministrų sluoksniuose, politiniai veteranai buvo pakeisti techniniais specialistais, nors tų metų svyravimai tikriausiai atspindėjo ekonominio planavimo neapibrėžtumą ir prieštaringumą.

Chruščiovo pranašumas truko nuo 1957 iki 1964 metų, bet jis nebuvo toks stiprus, kaip atrodė iš šalies. Chruščiovas vis dar valdė, nors ir darė klaidų,

kurios nebuvo pamirštos. Svarbiausios Chruščiovo klaidos padarytos žemės ūkyje, kai Stalinas paskyrė jį atsakingu už šią ūkio šaką. Jo plėšinių politika Kazachstane buvo radikali ir protinga, tačiau po trumpo laiko pasirodė pragaištinga. Politinis įžvalgumas ir nuovoka leido Chruščiovui išsilaikyti, bet vėliau jo draugai, nustūmę Malenkovą į šešėlį, pastebėjo, kad Chruščiovui ne mažiau būdingas autokratizmas ir nepakantumas komitetų sistemos valdymui. Tačiau kai vyresnieji partijos nariai 1957 metais bandė jį nuversti, Chruščiovas iš karto pergudravo juos ir sustiprino savo valdžią, kurią vėliau prarado dėl nepastovumo.

Chruščiovo valdymo laikotarpio užsienio politika susidėjo iš trumpos, švelninančios padėtį preliudijos, kai jis gudravo su konkurentais viduje, ir ilgesnio laikotarpio, kuris atspindėjo jo nepastovų, nors gal ir malonų, draugišką būdą. Per šį ilgesnį laikotarpį atsitiko svarbiausi to meto įvykiai: sukilimai Lenkijoje ir Vengrijoje, pirmojo žemės palydovo paleidimas į kosmosą, Berlyno sienos statymas, nesutarimai su Kinija ir pastangos dislokuoti Kuboje branduolines raketas.

Iš karto po Stalino mirties susiklosčius neaiškiai politinei situacijai, rusai užsienio politikoje buvo atsargūs. Pradėtos derybos dėl Vokietijos ir Austrijos, kaip ir Korėjoje, kur 1953 metų liepą sutarta dėl paliaubų, pradėtas svarstyti Indokinijos klausimas. Bulganinas ir Chruščiovas sudarė taiką su Tito, Suomijoje atsisakė Porkalos, taip pat Port Artūro, pateikė naujų pasiūlymų dėl nusiginklavimo, SSSR vadovai aplankė Indiją, Birmą, Afganistaną (pirmą nekomunistinę šalį, kuriai buvo suteikta rusų pagalba) ir Britaniją. 1955 metų liepą Ženevoje susitiko su Amerikos prezidentu ir Britanijos bei Prancūzijos ministrais pirmininkais. Šis susitikimas parodė, kad šaltajame kare prasideda atšilimas. Jo metu kilo keletas euforinių ketinimų – SSSR siūlė sudaryti NATO ir Varšuvos pakto nepuolimo sutartį; Edenas – atvirą inspekcijoms zoną, o Eisenhoweris – atvirą dangaus stebėjimą. Papildomas užsienio reikalų ministrų pasitarimas, turėjęs sukonkretinti ir apibrėžti Ženevos atmosferą, buvo nesėkmingas. Pirmuosius bandymus „sušildyti" šaltąjį karą sužlugdė 1956 metų sukilimai Lenkijoje ir Vengrijoje. Tačiau vadovai susitiko ir parodė tolerancijos bei gero elgesio pavyzdį. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje rusų karinės pajėgos buvo sumažintos nuo 5,8 iki 3,6 milijono. 1960 metais paskelbtas naujas 1,2 milijono kariuomenės sumažinimas buvo atidėtas, manoma, kad primygtiniau spaudžiant kariškiams po nesėkmingo 1960 metų Paryžiaus aukščiausiojo lygio valstybių vadovų pasitarimo.

Stalino įpėdiniai gan atsainiai svarstė Vokietijos suvienijimo, evakuacijos ir paskelbimo neutralia zona planus. Tačiau rusai žinojo, kad amerikiečiai remia tik du pasiūlymus, kurie rusams nepriimtini: Vokietijos suvienijimą per laisvus rinkimus, o ne „lipdymą" (rusai norėjo „sulipdyti" Vokietiją, o tai reiškė, kad ir Federacinė Respublika, ir kur kas mažesnė antidemokratiškai sudaryta Vokietijos Demokratinė Respublika būtų laikomos lygiomis ir turėtų vienodas teises); antrasis amerikiečių remiamas pasiūlymas – suvienytai Vokietijai suteikti teisę pačiai pasirinkti aljansą (t. y. prisijungti prie NATO). 1954 metų pradžioje Berlyno pasitarime Edenas ir Molotovas pateikė planus,

kurie parodė, kad susitarti neįmanoma. Edenas siūlė Vokietiją suvienyti penkiais etapais: laisvi rinkimai, steigiamasis suvažiavimas, konstitucija, bendra visos Vokietijos vyriausybė ir taikos sutartis. Atrodė, kad Molotovas tam tikromis sąlygomis būtų sutikęs su laisvais rinkimais Vokietijoje, bet jis kartu norėjo ir Europos saugumo sutarties penkioms dešimtims metų (kaip vėliau paaiškinta, dalyvaujant JAV); ši sutartis draustų valstybei prisijungti prie kitų karinių aljansų, kitaip tariant, jis atsisakė anksčiau rusų siūlyto susijungimo NATO panaikinimo kaina. Kai šis planas buvo atmestas, SSSR netgi siūlėsi pati prisijungti prie NATO. 1955 metais Bulganinas ir Chruščiovas susitarė dėl evakuacijos iš Austrijos ir jos paskelbimo neutralia, o Austrija, tais pačiais metais sudariusi valstybinę sutartį, atgavo visišką nepriklausomybę ir 1938 metų sausio mėnesį turėtą teritoriją. Tačiau Austrijai buvo uždrausta jungtis su Vokietija ir šaltojo karo laikotarpiu stoti į kokias nors sąjungas (1955 metais, pasirašius Varšuvos sutartį, SSSR buvo suteikta teisė dislokuoti savo kariuomenę Rumunijoje ir Vengrijoje; todėl, atsisakydami savo pokario teisių okupuotoje Austrijoje ir priėjimo prie jos per gretimas teritorijas, rusai nieko neprarado). Bulganinas ir Chruščiovas nepasiekė tokių susitarimų ir sąlygų dėl Vokietijos, vis dėlto jie pripažino Federacinę Respubliką ir pasikeitė ambasadoriais. Pastangos sustabdyti Federacinės Respublikos, valstybės, priklausančios SSSR priešiškai sąjungai, apginklavimą baigėsi nesėkme. Tais pačiais metais rusai, remdamiesi Varšuvos sutartimi, įkūrė priešišką Šiaurės Atlanto aljansui Varšuvos bloką ir 1956 metais Vokietijos Demokratinė Respublika tapo šio bloko narė.

Tais pačiais metais Sovietų Sąjungos Komunistų partijos XX suvažiavimo metu pirma Mikojanas, o vėliau Chruščiovas plačiai ir griežtai pasisakė prieš Staliną ir stalinizmą, pakartojo dalykus, kuriuos prieš trisdešimt metų buvo pasakiusi Lenino žmona, taip pat smerkė už Kirovo nužudymą 1934 metais. Toks praeities pasmerkimas, kuris negalėjo ilgai būti paslaptis ir kuriuo, be kita ko, buvo siekiama ir pataisyti SSSR santykius su kaimynais satelitais, tik paskatino neramumus Lenkijoje ir Vengrijoje. Birželį Poznanėje vyko streikai, kuriais reikalauta geresnių atlyginimų ir prieita iki socialinių neramumų. Tuo pačiu metu kilo nesutarimų Lenkijos komunistų partijos viduje tarp Bolesławo Bieruto, mirusio kiek anksčiau tais pačiais metais, frakcijos ir labiau nacionalistinės Wladysławo Gomułkos vadovaujamos frakcijos. Pats Wladysławas Gomułka neseniai buvo paleistas iš kalėjimo, į kurį buvo uždarytas 1949 metais. Chruščiovas, Bulganinas ir kiti rusų vadovai netikėtai atvyko į Varšuvą, prasidėjo karšti ginčai Lenkijos komunistų partijos centro komitete. Tačiau jie nepajėgė sutrukdyti Gomułkos frakcijai laimėti. Gomułka tapo pirmuoju partijos sekretoriumi, ir rusai, supratę, kad turi pasirinkti – arba leisti Gomułkai paimti valdžią į savo rankas, arba panaudoti jėgą, pripažino esamą kursą ir valdžios pasikeitimus, taip pat rusų maršalo Konstantino Rokosovskio atšaukimą iš Lenkijos gynybos ministro posto.

Vengrijoje nesutarimai ir jų pasekmės buvo kitokios. Birželio mėnesį pripažinti Vengrijos lyderiai Matyasas Rakosi ir Erno Gerö, siekdami išvengti galimų nemalonumų, atvyko į Maskvą reikalauti reformų Vengrijoje. Per spalio

mėnesį vykusias demonstracijas demonstrantai reikalavo geresnių atlyginimų ir laisvės. Vengrijos policija ir rusų kariuomenė nepajėgė sulaikyti tų demonstracijų, kurios virto antikomunistine revoliucija. Imre Nagy, kuris buvo paskirtas ministru pirmininku po Stalino mirties ir valdė iki 1955 metų, buvo grąžintas. Mikojanas ir Suslovas atvyko tiesiai iš Maskvos vadovauti operacijoms ir nusprendė paremti Janosą Kádárą, nuosaikų ir labai gerbiamą Vengrijos komunistų partijos pirmąjį sekretorių, kuris buvo kompromisas tarp Rakosi bei Gerö komandos ir Nagy. Tačiau revoliucija stiprėjo; tuo metu rusai taktiniais sumetimais atitraukė kariuomenę iš Budapešto ir ėmėsi plataus masto karinių priemonių. Matydamas tokią įvykių eigą, Kádáras perėjo į rusų pusę, o Nagy paskelbė naują koalicinę vyriausybę, žadėdamas laisvus rinkimus ir Vengrijos pasitraukimą iš Varšuvos pakto. Nagy taip pat kreipėsi į tarptautinę bendriją, prašydamas pagalbos. Vakarų valstybėms įklimpus į Sueco kanalo reikalus ir SSSR vetuojant Jungtinių Tautų akciją, revoliucija buvo numalšinta pirmąją lapkričio mėnesio savaitę. Rusų galybę patvirtino tai, kad Amerikos vadovybė ne tik nesiėmė veiksmų, bet ir niekada nesvarstė tokios galimybės.

Šie įvykiai turėjo pasekmių tiek Chruščiovui, tiek Rytų ir Vakarų *santykių atšilimo* politikai. Vis dėlto ir Chruščiovas, ir politika atsigavo. 1957 metų birželį Malenkovas komunistų partijos prezidiume užsipuolė Chruščiovą ir nugalėjo jį per balsavimą, tačiau Chruščiovas greitai sušaukė centro komiteto posėdį, kurio metu priimtas sprendimas pašalinti Malenkovą iš prezidiumo, negana to, nemalonėn pateko veteranai Vorošilovas ir Kaganovičius. Šio posėdžio sprendimu praktiškai buvo ištremtas net Molotovas, pats vyriausias iš senųjų bolševikų, žmogus, kuris buvo antras po Stalino civilis asmuo, vadovavęs karui prieš Vokietiją. Spalį buvo nušalintas Žukovas, kurį pakeitė maršalas Malinovskis. Šie metai visiškai įtvirtino Chruščiovo pergalę prieš savo priešininkus ir kolektyvinio valdymo doktriną. 1958 metų kovą Chruščiovas taip pat tapo ministru pirmininku, pirmuoju sekretoriumi ir viešpatavo iki netikėto žlugimo 1964 metų spalį. Užsienio politikoje Chruščiovas turėjo naudos iš 1957 metais dramatiško pirmosios tarpžemyninės balistinės raketos kūrimo ir pirmojo Žemės palydovo (sputniko) paleidimo. Žvelgdamas nuo tokios aukštos pakylos ir matydamas amerikiečių nerimą dėl prarasto technologinio pranašumo, Chruščiovas paskelbė taikų sambūvį kaip bendrą savo ketinimų apibūdinimą. Taikus sambūvis buvo jam palankus ir raminantis (tačiau ne naujas) politinis šūkis, žadantis neapibrėžtą importą ir naudingų pokyčių. Šiuo žingsniu Chruščiovas grįžo prie nuostatos, kad komunizmas, tebebūdamas nepalaužiamai priešiškas kapitalizmui, galėjo įveikti jį be karo. (Grįžimas prie šios doktrinos, be kita ko, buvo susijęs su ketinimais pelnyti besikuriančio trečiojo pasaulio simpatijas.)

Po Chruščiovo 1956 metų rūpesčių Vidurio Europoje ir 1957 metų sunkumų šalies viduje prasidėjo pavojingi įvykiai Vokietijoje, pasidarė kritiški Kinijos ir Sovietų Sąjungos santykiai. 1958 metais pablogėjo dviejų Vokietijų santykių atmosfera, o lenkai skatino SSSR rasti būdą, kaip užkirsti kelią federacinei Vokietijai tapti branduoline valstybe ir kelti nerimą Vidurio Europoje

dėl sąjungos su NATO. Chruščiovas stengėsi palaikyti platų Vokietijos Demokratinės Respublikos tarptautinį pripažinimą, kad liktų nepakeistas Europos žemėlapis ir SSSR sienos. Taigi rusai norėjo įtvirtinti Europos žemėlapį ir savo sienas, sumažinti brangiai kainuojančius SSSR karinius įsipareigojimus užsienyje. Chruščiovas nusprendė pradėti nuo grasinimų, o kai jie nebuvo veiksmingi, perėjo prie įkalbinėjimo. Jis pagrasino perduoti SSSR valdomą Berlyną Vokietijos Demokratinei Respublikai, jeigu sprendimas dėl Vokietijos nebus priimtas per šešis mėnesius, bet kai Vakarų sąjungininkai užginčijo SSSR teisę veikti, kaip siūloma, Chruščiovas atšaukė ultimatumą ir pamiršo šią idėją. Šio užmojo nesėkmė kartu su stiprėjančiu Chruščiovo įsitikinimu, kad Jungtinės Valstijos nesiruošia pulti SSSR, taip pat septynmečio ekonominio plano, kurio įgyvendinimas priklausė nuo lėšų perskirstymo iš ginklų maistui, pristatymu 1959 metų sausio mėnesio Komunistų partijos XXI suvažiavime atvedė prie antro rimto mėginimo ištirpdyti šaltojo karo ledus. Po JAV viceprezidento Rixardo Nixono vizito į Maskvą Chruščiovas lankėsi Jungtinėse Valstijose, asmeniškai susitiko su Eisenhoweriu Kamp Deivide, pateikė Jungtinių Tautų Asamblėjai ketverių metų visuotinio ir visiško nusiginklavimo planą ir paskelbė apie antrą didelį Rusijos kariuomenės personalo skaičiaus sumažinimą. 1959–1960 metais svarbiausias atšilimo įvykis turėjo būti antrasis aukščiausiojo lygio valstybių vadovų pasitarimas 1960 metų gegužę, bet jis žlugo, kai tų pačių metų gegužės 1 dieną amerikiečių žvalgybos lėktuvas buvo numuštas virš rusų teritorijos. Amerikiečių U-2 karinių lėktuvų žvalgybiniai skrydžiai dideliame aukštyje tarp karinių oro bazių Norvegijoje ir Pakistane teikė Jungtinėms Valstijoms labai vertingų karinių žinių; kol lėktuvų skrydžiams nebuvo užkirstas kelias ir apie tokius skrydžius nė viena iš šalių nepaskelbė, nebuvo politinės rizikos. Tačiau Amerikos prezidentas arba nežinojo apie skrydžius, arba nepagalvojo juos nutraukti, kai iki pasitarimo buvo likusios kelios savaitės; savo ruožtu rusų vyriausybė arba nesusiprato perspėti kariškių nutraukti mėginimus numušti žvalgybos lėktuvus šiuo delikačiu laikotarpiu, arba – visai galima alternatyva – net įsakė tą padaryti. Melagingi Vašingtono pareiškimai apie skrydžių tikslą sukėlė dar didesnį amerikiečių sumišimą, nes šių pareiškimų melagingumą rusai labai greitai demaskavo suėmę gyvą lėktuvo pilotą su įkalčiais.

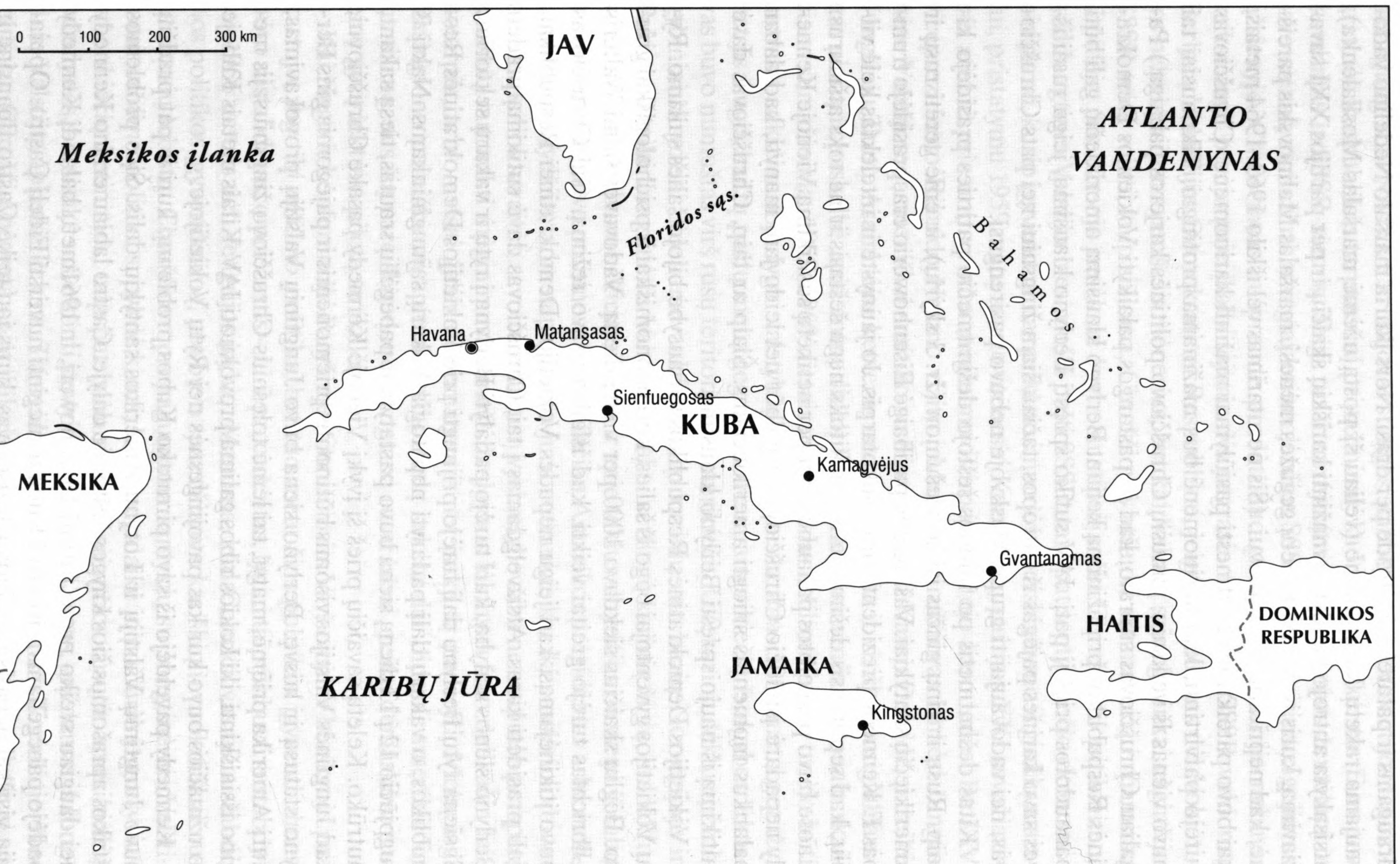
Kai žlugo ir konferencija Paryžiuje, Chruščiovas Varšuvoje ir Maskvoje pakartojo, jog tiki *atšilimo* politika, bet tuo metu šios politikos įgyvendinimas buvo sustabdytas, o priežastis – U-2 precedentas, lygiai taip jis buvo sustabdytas 1956 metais dėl Vengrijos įvykių. Manoma, kad Chruščiovas tyčia stabdė šios politikos įgyvendinimą, nes buvo spaudžiamas kariškių ir prokiniškai nusiteikusių lobistų. Chruščiovo propaguojama santykių su Jungtinėmis Valstijomis *atšilimo* politika supykdė kinus, kurie nepalaikė jo požiūrio į agresyvius amerikiečių ketinimus, taip pat baiminosi stiprėjančios rusų ir amerikiečių bičiulystės, – atsisakė sušvelninti santykius, kai Chruščiovas, grįždamas iš Jungtinių Valstijų, aplankė Pekiną. Tai susilaukė tam tikro atgarsio Kremliuje. Negana to, Chruščiovo gynybos politika, grindžiama branduolinių raketų skaičiaus didinimu ir nebranduolinių karinių pajėgų mažinimu, kai kuriems jo

draugams ir patarėjams atrodė per drąsi. Nors įkurta maršalo Nedelino vadovaujama raketų kariuomenė (vėliau šį postą užėmė maršalas Moskalenka), atsisakyta antrojo bandymo mažinti kariškių skaičių ir per partijos XXI suvažiavimą, kuris įvyko 1961 metų gegužės mėnesį, maršalas Malinovskis pareiškė, kad nepritaria Chruščiovui. (Šis nesutarimas vėl iškilo 1963–1964 metais, kai buvo pateikti ir vėl atmesti pasiūlymai mažinti kariuomenę. Chruščiovas turėjo patvirtinti, kad kariuomenė bus mažinama protingai. Tikriausiai tai buvo vienas iš veiksnių, lėmusių Chruščiovo politinės karjeros pabaigą.) Pagaliau Chruščiovas suprato, kad jo pastangos palaikyti Vokietijos Demokratinės Respublikos pripažinimą keliant Berlyno klausimą amerikiečių gali būti panaudotos prieš jį patį. JAV sutiko spręsti Berlyno klausimą, jeigu rusai išves savo karines pajėgas iš Europos, tačiau šiam žingsniui nei pats Chruščiovas, nei vadovaujanti grupė Maskvoje nebuvo pasirengusi.

Kitas dešimtmetis po liūdnos šeštojo dešimtmečio patirties prasidėjo kitaip. Rusų ir kinų ginčas iškilo viešumon (žr. 3 skyrių), ir ėmė gerėti rusų ir amerikiečių santykiai. Vašingtone pasibaigė Eisenhowerio era, prasidėjo trumpas F. Kennedy prezidentavimo laikotarpis. Jo jaunystė ir intelektas kėlė vilčių, kad septintasis dešimtmetis bus kitoks negu šeštasis ir ne toks atšiaurus. Laose buvo paskelbtos paliaubos, bet per netikėtą susitikimą Vienoje Kennedy nepadarė įspūdžio Chruščiovui ir galbūt net leido jam manyti, kad dabar palankus momentas smogti amerikiečiams. Šiaip ar taip, Chruščiovas davė sutikimą iš naujo spręsti Berlyno klausimą.

Vokietijos Demokratinės Respublikos vyriausybė bijojo šalies suirimo. Rytų Vokietijos gyventojai bėgo iš šalies, kuri ekonomiškai ir psichologiškai griuvo. Bėglių skaičius siekdavo 1000 per vieną dieną. Vadovavęs šaliai Walteris Ulbrichtas turėjo greitai veikti, kad išlaikytų savo režimą. Gal Chruščiovas buvo įtikinėjamas, kad jeigu nepadės Vokietijos Demokratinei Respublikai, gali prasidėti karas. Atsižvelgdamas į tai, Chruščiovas davė sutikimą pradėti Berlyno sienos statybą, kuri turėjo padalyti Berlyną į rytų ir vakarų sektorius. Ši siena rytų Berlyno dalį turėjo prijungti prie Vokietijos Demokratinės Respublikos, o vakarų dalį padaryti nepatogią Vakarų sąjungininkams. Naktį iš rugpjūčio 12 į 13 dieną siena buvo pastatyta ir pabėgėlių srautas, tiesą sakant, nutrūko. Keletą savaičių prieš šį įvykį Vienoje Kennedy pasakė Chruščiovui, kad Jungtinės Valstijos visomis būtinomis priemonėmis ir pajėgomis gins Berlyno statusą ir laisvę. Berlyno siena buvo Jungtinių Valstijų provokavimas, kurį Amerika priėmė, matyt, tai lėmė tolesnius Chruščiovo žingsnius: jis mėgino išsiaiškinti, iki kokios ribos galima provokuoti JAV. Kitais metais Kuboje jo užmačios buvo kur kas pavojingesnės nei Rytų Vokietijoje.

Kennedy paveldėjo iš savo pirmtako Kubos problemą, kuri iš pat pradžių buvo Jungtinių Valstijų ir Lotynų Amerikos santykių dalis. Šios problemos ištakos aprašomos šios knygos šeštojoje dalyje. Castro labiau erzino Kennedy nei daugiau sveiko proto turintį Eisenhowerį, ir 1961metų balandį Kennedy padėjo pabėgėliams įsiveržti į Kubą ir mėginti nuversti Fidelį Castro. Operacija visiškai nepasisekė. Tada Chruščiovas, kuris jau teikė Castro finansinę ir diplomatinę pagalbą, ryžosi drąsiam žingsniui. Užuot paprastai parėmęs

1.4. Kuba ir jos santykiai su JAV ir Jamaika

Castro, kad šis išlaikytų valdžią savo rankose, Chruščiovas nusprendė paversti Kubą rusų karine baze, tiesiogiai grasinančia Jungtinėms Valstijoms rusų branduolinėmis raketomis. 1962 metų vasarą į Kubą buvo atvežtos „žemė–oras" raketos, naikintuvai MiG 21, bombonešiai Il 28, galintys gabenti branduolinį ginklą, ir „žemė–žemė" (t. y. puolamosios) raketos, 42 iš 64 planuotų buvo atgabentos spalio pradžioje. Šią karinę rikiuotę dar papildė trumpo nuotolio „Frog" raketos, sukurtos apsaugoti sovietų SS 4 ir 5 nuo oro antpuolių arba užpuolimo, jas sovietų karininkai turėjo teisę paleisti savo nuožiūra. Amerikiečiai sužinojo apie šį pastiprinimą, bet nieko nežinojo apie raketas ar raketų aikšteles iki spalio 14 dienos, kai žvalgyba aiškiai užfiksavo vieną raketų paleidimo aikštelę ir mažiausiai vieną raketą. Kennedy viešai įspėjo SSSR, kad nekurtų puolamųjų rusų pozicijų Kuboje, o Chruščiovas pareiškė, kad to nedaro. Nuo šiol Kennedy žinojo, kad Chruščiovo patikinimai buvo melagingi ir jam buvo daromas didelis štabo vadų spaudimas pradėti oro ataką ir įsiveržti į Kubą.

Pats prezidentas ir jo svarbiausi civiliai patarėjai – gynybos sekretorius Robertas McNamara, teisingumo ministras Robertas Kennedy – vengė šio žingsnio ir pasirinko embargą: 800 mylių atstumu į vakarus nuo Kubos laivai galėjo būti sustabdyti ir patikrinti. Šią strategiją prezidentas viešai pateikė ir išaiškino televizijos laidoje, sąjungininkams detalizavo specialiųjų emisarų vizitų metu, o jo ambasadorius Jungtinėse Tautose Adlai Stevensonas Saugumo Tarybai pateikė šį žingsnį išprovokavusią grėsmę įrodančias nuotraukas. Paskelbus embargą spalio 22 dieną ir įvedus jį po dviejų dienų, buvo pasiektas kritinis taškas tarp susirėmimo ir kompromiso. Spalio 24 dieną Chruščiovas atsiuntė dviprasmišką švelninantį laišką, kuris leido spėti jį esant nenuoširdų. Amerikiečiai sulaikė niekuo dėtą laivą, plaukiantį su Panamos vėliava, ir britų ambasadoriaus Vašingtone Lordo Harlecho pasiūlymu Kennedy sumažino 800 mylių ribą iki 500 mylių. Atrodė, kad Jungtinėms Valstijoms pavyko sustabdyti rusų ginklų gabenimą į Kubą, bet tai negarantavo, kad jie bus išvežti iš salos. Kitame pranešime spalio 26 dieną Chruščiovas paskelbė, kad nusileidžia, kartu vėl patikino, kad rusų operacija susijusi tik su gynybiniais ginklais (ir baigta), tuo siekė amerikiečių pažado nepradėti invazijos į Kubą. Šios derybos buvo sutvirtintos vėlesniais pranešimais, kai kitą dieną Chruščiovas paprašė *quid pro quo* amerikiečių išvežti iš Turkijos raketas, dėl kurių reikalingumo abejojo dar Eisenhoweris, jas ten išdėstęs. Šioje dilemoje Kennedy pasirinkimas buvo atsakyti į 26 dienos laišką, ignoruoti 27 dienos pretenzijas, tuo tarpu Robertas Kennedy per derybas su sovietų ambasadoriumi Vašingtone neoficialiai susitarė dėl amerikiečių raketų išgabenimo iš Turkijos. Tuo remdamasis Chruščiovas sutiko pargabenti visas Rusijos raketas atgal į SSSR. Tai buvo padaryta metų pabaigoje, o dar po keturių mėnesių amerikiečiai išsivežė savo raketas iš Turkijos.

Šių derybų metų JT Generalinis sekretorius U Tant'as atliko lemiamą, nors ir nekrintantį į akis vaidmenį. Susidarė kritinis momentas: buvo neaišku, ar sustos prie Kubos artėjantys sovietų laivai prie to taško, kur Amerikos prezidentas viešai įsipareigojo juos sustabdyti jėga. U Tant'as buvo pirmasis,

paraginęs Chruščiovą įsakyti savo laivams nekirsti amerikiečių nustatytos linijos, ir Chruščiovas tuoj sutiko. Chruščiovas taip pat sutiko su U Tant'o pageidavimu išvežti iš Kubos rusų raketas ir bombonešius, prižiūrint Jungtinėms Tautoms. U Tant'as nuskrido į Havaną ir ten susitiko su Castro, kuris buvo ne toks sukalbamas, iš dalies todėl, kad bijojo amerikiečių įsiveržimo, bet ir dėl to, kad Chruščiovas nepranešė jam, dėl ko susitarė su U Tant'u. Castro jau buvo pranešęs, jog tą pačią dieną padarys pranešimą per radiją ir daugiau nei per dieną nepavyko įtikinti jo, kad atidėtų šią kalbą, tačiau U Tant'o prašymu Castro sušvelnino toną, ypač griežtas pastabas Maskvai, kuri leido Jungtinėms Tautoms atlikti priežiūros misiją Kuboje. Vėliau U Tant'as gerai įvertino Kennedy ir Chruščiovo valstybės valdymo bei diplomatijos sugebėjimus, bet reikia pripažinti, kad jo paties sugebėjimai buvo neką mažesni. Strategiškai krizė baigėsi proto ir blaivaus vadovavimo pergale. Politiniu požiūriu tai buvo amerikiečių pergalė: rusų laivai ir raketos grįžo atgal. Ši pergalė turėjo svarbių padarinių. Dėl vidinių priežasčių amerikiečių vyriausybė išpūtė rusų branduolinę grėsmę iki tokio lygio, kad SSSR apibūdindavo kaip ginklavimosi varžybų lyderę. Šis nerimą keliantis įvertinimas buvo neteisingas. Chruščiovo atsitraukimas leido Kennedy ir jo įpėdiniams atsisakyti šio apsimetinėjimo.

Nesutarimai dėl Kubos, kaip ir prieš šešiolika metų įvykęs konfliktas dėl Berlyno, pastatė šaltojo karo priešininkus akis į akį. Vėl nė vienas šūvis nebuvo iššautas. Chruščiovo pastangos lygiuotis su Jungtinėmis Valstijomis buvo neprotingos dviem atžvilgiais: pirma, Jungtinės Valstijos buvo priverstos imtis kraštutinių priemonių, kad neleistų išdėstyti branduolinių ginklų Kuboje, antra, SSSR jau buvo stipriai pažengusi tobulindama povandeninius laivus ir kitus ginklus, kurie būtų grėsmingi Amerikos miestams net ir neatgabenti į Kubą ar kur nors kitur į Amerikos žemyną. Chruščiovas buvo taikiai kolegų išstumtas. Jungtinės Valstijos vis labiau vėlėsi į karą Vietname, kuris prasidėjo incidentu Tonkino įlankoje 1964 metų rugpjūtį. Nuo šeštojo dešimtmečio vidurio šaltojo karo padėtis nesikeitė, tik kartais ją išjudindavo įvykiai periferijoje (Etiopijoje, Afganistane) ir nuolat palaikydavo ginklavimosi varžybos. Amerikiečių pusėje nebeliko spėlionių, nes jie sužinojo tikrąją padėtį. Branduolinė bomba nebuvo vienintelis svarbiausias technologinis išradimas. Nuo šeštojo dešimtmečio žvalgyba pasikeitė dėl įspūdingo fotografavimo iš oro tobulėjimo, iš pradžių iš lėktuvų, o vėliau iš palydovų kosmose. Tai išsklaidė nežinią bei perdėtą baimę ir suteikė Jungtinėms Valstijoms tiek konkrečių žinių, tiek gniuždančios jėgos.

Ginklavimosi varžybos

1946 metais Jungtinės Valstijos pateikė svarstyti Barucho planą dėl tarptautinės atominės plėtros organizacijos, kuri kontroliuotų ir valdytų visą karo tikslais galimą branduolinę veiklą ir turėtų teisę inspektuoti visą kitą branduolinę veiklą. Įvedus veiksmingą tarptautinę kontrolę, Jungtinės Valstijos

nustotų gaminusios branduolinius ginklus ir sunaikintų esamas jų atsargas ar perduotų tarptautinei organizacijai. Tačiau Jungtinės Valstijos negalėtų sunaikinti savo pažangių technologinių žinių, todėl tebebūtų daug pranašesnės už SSSR, kuri sutikusi su amerikiečių planu turėtų stabdyti pažangą branduolinės fizikos srityje. A.A. Gromyka vietoj to pasiūlė sutartį, draudžiančią panaudoti branduolinį ginklą, reikalaudamas nedelsiant sunaikinti turimas atsargas (jų turėjo tik Amerika) ir sukurti tarptautinę kontrolės komisiją, kuri būtų pavaldi Saugumo Tarybai, o tai reiškė ir veto teisę; inspekcijos būtų atliekamos tik tose gamyklose, kurias pasiūlytų valstybė, turinti jų savo teritorijoje. Jungtinės Valstijos primygtinai tvirtino, kad tol negalima sunaikinti atsargų, kol nesukurtas veiksmingas tarptautinis mechanizmas, ir buvo nepatenkintos labai ribotomis inspektavimo sąlygomis, kurias siūlė Gromyka.

SSSR pritarė tarptautinės kontrolės principui, bet atmetė tarptautinę nuosavybę. Ji pripažino, kad tarptautinė organizacija, sukurta tarptautinei kontrolei vykdyti, sprendimus gali priimti balsų dauguma ir netaikant veto teisės, tačiau reikalavo, kad veto teisė galiotų siūlomoms priverstinėms priemonėms. SSSR supratimu, tarptautinę konvenciją turėjo paremti kiekvienos valstybės, kuri pasirašė sutartį, vidaus įstatymai, o ne suverenumo teisės perdavimas tarptautiniam organui, kurio funkcija – organizuoti inspekcijas ir prižiūrėti, kaip laikomasi konvencijos reikalavimų. Taigi SSSR visiškai neatmetė inspekcijų, tačiau manė, kad reikia tenkintis paskelbtais branduoliniais objektais ir užkirsti kelią kokiems nors mėginimams stebėti įslaptintą veiklą. Toks požiūris atspindėjo tuometinę strateginę realybę. Tą patį galima pasakyti ir apie vėlesnius prieštaravimus dėl paprastos ginkluotės mažinimo. Jungtinės Valstijos norėjo šį klausimą sieti su susitarimu dėl branduolinių ginklų, o SSSR reikalavo proporcingo karinių pajėgų mažinimo (trečdaliu), kuris keistų ginkluotės lygį, nepakeisdamas valstybių, turinčių tų rūšių ginkluotės, santykinės galios.

1949 metais, kai buvo pasirašyta Šiaurės Atlanto sutartis, SSSR susprogdino pirmąjį branduolinį užtaisą, o kitais metais pasitraukė iš JT Nusiginklavimo komisijos (ši komisija buvo įkurta 1948 metais, susijungus Atominės energijos ir Įprastinės ginkluotės komitetams). 1952–1953 metais, per devynių mėnesių tarpsnį, Jungtinės Valstijos ir SSSR susprogdino savo pirmąsias termobranduolines ir vandenilines bombas. Abi valstybės stengėsi kiek galima greičiau sukurti tokių bombų transportavimo priemones ir 1961 metais pasiuntė į kosmosą po kosmonautą – rusas Jurijus Gagarinas šešiais mėnesiais aplenkė amerikietį Johną Glenną. Amerikiečiai visą laiką turėjo kur kas didesnes branduolinių ginklų atsargas nei SSSR, o dar labiau jų pranašumas padidėjo septintojo dešimtmečio pradžioje, kada amerikiečių ginkluotėje atsirado „Polaris“ ir „Minuteman“ raketos. Nepagrįsta amerikiečių baimė esą SSSR pranašesnė raketomis skatino Jungtines Valstijas dar labiau didinti atotrūkį savo naudai.

Barucho plano buvo tyliai atsisakyta. SSSR ir toliau priešinosi viskam, ką ji galėjo laikyti tarptautiniu kišimusi į jos reikalus. Jungtinės Valstijos, Britanija ir Prancūzija 1952 metais pasiūlė visoms valstybėms kiekybinius kariuomenės apribojimus, o po dvejų metų Britanija ir Prancūzija parengė naują planą,

kuriuo siekta suvienodinti skirtingus Jungtinių Valstijų ir SSSR prioritetus nusiginkluojant etapais. SSSR pateikė priešingą programą, kurioje siūlyta pradėti nuo įprastinių pajėgų sumažinimo, vėliau pereiti prie branduolinių ginklų atsargų mažinimo ir baigti užsienyje esančių bazių panaikinimu, branduolinių ginklų gamybos apribojimu ir konferencijos dėl branduolinių ginklų bandymų apribojimo sušaukimo. SSSR taip pat pritarė nustatytoms kiekybinėms kariuomenės kvotoms, tuo įstumdamos Jungtines Valstijas į gana keblią padėtį, nes JAV pasauliniai įsipareigojimai reikalavo turėti didesnių karinių pajėgų nei apibrėžta kvotose. Todėl Jungtinės Valstijos pasiūlė didesnes kvotas (nors reikėtų sumažinti amerikiečių karines pajėgas) ir leidimus atlikti „atviro dangaus“ inspekcijas, leidžiančias iš lėktuvų arba palydovų nuolat stebėti kitos valstybės teritoriją. Amerikiečiai ir toliau reikalavo įkurti tarptautinį kontrolės organą (net su veto teise jo sprendimams), bet atsisakyti idėjos dėl branduolinių ginklų naudojimo uždraudimo ir turimų branduolinių ginklų atsargų sunaikinimo. Amerikiečių požiūriu, jau praėjo laikas uždrausti naudoti branduolinius ginklus. Turėjo būti pamirštos Barucho plane numatytos pastangos karo mokslą atskirti nuo naujausių fizikos laimėjimų.

Kad šie nusiginklavimo planai atliko kokį nors naudingą ir praktišką vaidmenį, tebuvo tik menka iliuzija, toliau ieškoma švelnesnių kariuomenių išskyrimo, demilitarizavimo schemų ir kitų ginkluotės kontrolės formų. Išskyrimas – atstumo tarp dviejų priešiškų karo mašinų padidinimas atitraukiant iš priešakinių pozicijų – dėl daugelio priežasčių buvo gana patrauklus: tokia politika galimų susirėmimų riziką galėjo sumažinti iki minimumo; šią politiką galima sėkmingai taikyti vietiniam nusiginklavimui, kurį galima plėsti, taip pat ji galėjo prisidėti prie politinės įtampos Europos centre sumažinimo ir šitaip spręsti Vokietijos klausimą. 1955 metais Anthony Edenas pasiūlė Vokietijoje ir kaimyninėse valstybėse (neįvardydamas) esančios kariuomenės apribojimus, taip pat inspekcijų ir kontrolės sistemą, kurią prižiūrėtų suvienyta Vokietija ir keturios buvusios Vokietijos okupantės. Edenas taip pat siūlė Europos demilitarizavimo eksperimentą, pradedant teritorija palei rytines Vokietijos sienas. Po poros dienų Edenas prie pastarojo pasiūlymo, kaip ginklų kontrolės eksperimentą, papildomai siūlė abiejose Vakarų ir Rytų Europos pusėse mišrių inspekcijų planą. Šių pasiūlymų nepalaikė amerikiečiai ar vakarų vokiečiai, su kuriais Edenas tikriausiai nesikonsultavo ir kurie priešinosi netiesioginiam Vokietijos Demokratinės Respublikos pripažinimui. Dėl tų pačių priežasčių buvo atmesti rusų pasiūlymai, kuriuos 1956 ir 1957 metais pateikė Gromyka, dėl ginklų apribojimo zonų nustatymo ir ginkluotės inspekcijų. Panašių planų pateikė ir Britanijos parlamento opozicijos lyderis Hugh'as Gaitskellis. Jis siūlė laipsniškai mažinti užsienio kariuomenę abiejose Vokietijose, Lenkijoje, Čekoslovakijoje ir Vengrijoje ir uždrausti branduolinį ginklą šiose teritorijose; suvienijus abi Vokietijos valstybes, federacinė Vokietija išstotų iš NATO, o trys valstybės rytuose – iš Varšuvos karinės sąjungos. Pagaliau 1957 metais Lenkijos užsienio reikalų ministras Adamas Rapackis, pritariant SSSR, Generalinėje Asamblėjoje pasiūlė planą dėl branduolinių ginklų gamybos ir dislokavimo uždraudimo abiejose Vokietijose. Jis pažadėjo, kad

Lenkija taip pat eis šiuo keliu. Čekoslovakijos vyriausybė irgi pasižadėjo laikytis tokio draudimo. Rapackio planas lietė tik branduolinius ginklus konkrečioje teritorijoje ir atvirai nesvarstė su tuo susijusių politinių klausimų – Vokietijos suvienijimo, teisės Vokietijai laisvai pasirinkti sąjungas, amerikiečių ir rusų karinių pajėgų buvimo Vidurio Europos valstybėse, amerikiečių ir rusų jėgų santykio Europoje, kuris būtų pažeistas iškėlus amerikiečių branduolines pajėgas, bet atitinkamai nesumažinus SSSR paprastos ginkluotės. Amerikiečiai 1958 metais atmetė šį planą. Po to ir išskyrimo politika buvo išbraukta iš politinės darbotvarkės. Šią politiką sužlugdė prasidėjęs visiškai priešingas abiejų Vokietijų ginklavimo procesas, kurio tikslas buvo abiejų blokų priešakinių pozicijų stiprinimas; Vakarų baimė dėl per didelių SSSR nebranduolinių pajėgų, NATO branduolinių ginklų dislokavimo priešakinėse pozicijose politika ir inspekcijų bei kontrolės patirties stoka, netikėjimas jomis. Stiprinti karines sąjungas pasidarė svarbiau nei jas paleisti.

Vis dėlto abi pusės linko į branduolinių ginklų bandymų apribojimus. Įvairiausių didelių ir mažų branduolinių ginklų tobulinimas reikalavo juos bandyti, o bandymų baiminosi pasaulio visuomenė, kuri buvo susirūpinusi dėl radioaktyviųjų nuosėdų iškritimo padarinių, ypač po 1954 metais Ramiajame vandenyne amerikiečių atlikto bandymo, dėl kurio žuvo keli Japonijos žvejai, apnuodyta daugybė žuvų ir užkrėsta 18 000 kvadratinių kilometrų teritorija. 1957 metais tyliai susitarus bandymai buvo nutraukti, iš dalies todėl, kad JAV ir SSSR baigė seriją bandymų, iš dalies dėl to, kad pradėtos tyrinėti galimybės pasirašyti ilgalaikį ir oficialesnį susitarimą dėl branduolinių bandymų uždraudimo. Tačiau buvo didelis atotrūkis tarp to, kas priimtina JAV, ir to, kas SSSR: abi pusės laikėsi skirtingų nuomonių dėl tokios kontrolės organo sandaros, balsavimo procedūros, dėl kontrolės postų, kuriuos kurtų kitos šalies piliečiai, dėl inspekcijų skaičiaus, kurias galėtų siųsti viena pusė per metus konkrečioje teritorijoje, siekiant įsitikinti, kaip laikomasi sutarties dėl branduolinių ginklų bandymo uždraudimo. Šalių nuomones visais šiais klausimais pavyko priartinti per 1958–1960 metais vykusias derybas. Tačiau to nepakako, kad būtų pasiektas susitarimas; 1960 metų gegužę amerikiečių žvalgybos lėktuvą U-2 numušus virš SSSR teritorijos, buvo atidėtas aukščiausiojo lygio vyriausybių vadovų pasitarimas, rusų ir amerikiečių *santykių atšilimo* procesas kuriam laikui sustabdytas.

Dar nesėkmingiau, nors ir tariamai rimtai, JAV ir SSSR rėmė nerealius visuotinio ir visiško nusiginklavimo planus, daug dėmesio ir nemažai laiko skirdamos tokių planų aptarimui. Rusai labiau mėgo kalbėti apie tokius tikslus kaip užsienio valstybių kariuomenės išvedimas ir karinių bazių panaikinimas negu apie ne tokius įspūdingus kontrolės ir tikrinimo mechanizmų klausimus, kuriais amerikiečių ir britų derybininkai labiau domėjosi. Po rusų plano, kurį Chruščiovas 1959 metų rugsėjį pateikė JT Generalinei Asamblėjai, 1960 metais buvo pateikti du amerikiečių pareiškimai. Dešimties valstybių komiteto pasitarimas nusiginklavimo klausimais 1960 metais Ženevoje buvo trumpas, tačiau po J. McCloy ir V. Zorino parengtų rekomendacijų atsirado proga pateikti bendrą rusų ir amerikiečių iniciatyvą. 1961 metais konferencija

neįvyko. Amerikiečiai ir rusai susitarė dėl principų, tačiau nesusitarė dėl amerikiečių pateikto pareiškimo kontrolės klausimu. Abi pusės Generalinės Asamblėjos rudens sesijai pateikė sutarčių projektus dėl visuotinio ir visiško nusiginklavimo.

Didžiausia šių derybų sėkmė buvo McCloy ir Zorino pateiktos rekomendacijos. Jose numatyti tam tikri principai, kuriais remiantis būtų reguliuojama nusiginklavimo derybų eiga, pradedant pripažinimu, kad visuotinis ir visiškas nusiginklavimas yra galutinis derybų tikslas. Iš tikrųjų šis dokumentas buvo bendras pareiškimas, dėl ko turi būti susitarta. Jis sukonkretino problemas, tačiau nesiūlė, kaip jas spręsti. Dokumente buvo numatyta, kad, siekiant taikiai spręsti konfliktus ir išsaugoti taiką, turi būti numatytos patikimos procedūros; kiekviena valstybė privalo turėti atitinkamas nebranduolines pajėgas teisėtumui ir tvarkai palaikyti; pernelyg gausios pajėgos turi būti sumažintos iki nustatytų limitų, visi branduoliniai, cheminiai ir bakteriologiniai ginklai, taip pat masinio naikinimo ginklo transportavimo priemonės, visos karinio rengimo institucijos ir kariniai biudžetai likviduoti; susitarta dėl laipsniško nusiginklavimo etapų eigos ir teisės patikrinti eigą kiekvieno etapo pabaigoje; turi būti numatytos suderintos priemonės, neleidžiančios nė vienai pusei įgyti laikino pranašumo nusiginklavimo metu; turi būti įvesta griežta ir veiksminga nusiginklavimo tarptautinė kontrolė proceso metu ir vėliau per tarptautinę nusiginklavimo organizaciją JT ribose. Šių pasiūlymų paketas reikalavo susitarti dėl pavienių operacijų įgyvendinimo tvarkos, dėl skirtingų ginklų tipų ekvivalentiškumo ir dėl inspekcijų pobūdžio ir jų atlikimo. Susitarimas šiais ir kitais klausimais reikalavo abipusio pasitikėjimo, kurio nejautė nė vienas politinis vadovas, o gal negalėjo parodyti neužsitraukdamas kaltinimų dėl nacionalinio saugumo griovimo. Pavyzdžiui, rusai vienu metu pritarė inspekcijoms, tačiau, kaip paaiškėjo vėliau, siūlė, kad būtų tikrinami tik sunaikinti, o ne veikiantys ginklai; jie nenorėjo rodyti tų ginklų, kurie buvo palikti, nes bijojo, kad šie ginklai gali būti užpulti ir sunaikinti. Kaip to išvengti, pavyzdžiui, siūlė profesorius Louisas Sohnas: suskirstyti valstybės teritoriją į zonas ir leisti patikrinti tik nustatytas zonas nustatytais laiko tarpais, tačiau tai nepadėjo nugalėti nacionalinio konservatyvumo.

Svarbiausia atnaujintų nusiginklavimo diskusijų problema buvo inspekcijos ir patikrinimai. (Šis klausimas nebuvo svarstomas per derybas prieš pasirašant Vašingtono sutartį 1922 metais, bet į jį atkreipė dėmesį nusiginklavimo konferencija, kuri vyko 1932 metais ir pasiūlė įsteigti nuolatinę nusiginklavimo komisiją, turinčią įgaliojimus inspektuoti be teisės imtis prievartos). Branduolinio ginklo tobulinimas labai padidino pavojų, kad vienas susitarimo dėl nusiginklavimo dalyvis gali elgtis nesąžiningai ir ką nors nuslėpti, o tada galėtų valdyti visą pasaulį. Tačiau paslapties saugojimas laikoma viena išlikimo sąlygų. Kiekviena pusė į inspektorius žiūrėjo kaip į potencialius šnipus, kurie turėjo oficialų leidimą tirti teritoriją ir galėjo nustatyti, kaip vienu smūgiu sunaikinti tikrinamos teritorijos gynybos sistemas, todėl politikai, dėl vienos ar kitos priežasties ėmęsi nusiginklavimo klausimo, nuolat susidurdavo su santūriu įtarumu, kuris trukdė pasiekti kokio nors platesnio susitarimo.

Vis dėlto buvo dalinių susitarimų dėl branduolinių bandymų atmosferoje nutraukimo ir Antarktidos žemyno neutralizavimo. Rusai vienašališkai atnaujino bandymus 1961 metų rugsėjį. Svarbiausia priežastis buvo ta, kad jie sukūrė kažką naujo ir turėjo išmėginti, o amerikiečiai ir britai pasiūlė sudaryti sutartį dėl bandymų uždraudimo atmosferoje, nenumatant inspekcijų. Tačiau rusai nepanoro nutraukti pradėtos naujų bandymų serijos. Netrukus bandymus atnaujino ir amerikiečiai. Metams baigiantis, rusai pasiūlė visuotinę tiek požeminių, tiek antžeminių branduolinių bandymų uždraudimo sutartį, nenumatant inspekcijų; šis pasiūlymas buvo iš karto atmestas, ir trys didžiosios valstybės pranešė Jungtinėms Tautoms, kad susitarti nepavyko ir kad jos nutraukia mėginimus tą padaryti.

Sunerimusios dėl šios nesėkmės, Jungtinės Tautos nusprendė sušaukti dar vieną konferenciją nusiginklavimo klausimu, šįkart dalyvautų 18 narių, tarp jų – aštuonios neutralios valstybės. Tai buvo nauja, nes neutralios valstybės iki šiol nedalyvaudavo diskusijose dėl branduolinių bandymų uždraudimo, dalyvaudavo tiktai diskusijose dėl visiško ir visuotinio nusiginklavimo. Prancūzija buvo įžengusi į ankstyvąją nuosavo branduolinio ginklo kūrimo stadiją ir todėl nepageidavo, kad bandymai būtų uždrausti, konferencijoje nedalyvavo, tačiau neutralios šalys (Brazilija, Birma, Egiptas, Etiopija, Indija, Meksika, Nigerija, Švedija) atkakliai ir vaisingai ieškojo kompromisų, kad diskusijos vyktų toliau. Branduolinės valstybės vėl pradėjo tartis dėl nustatyto skaičiaus inspekcijų. Vakarų valstybės griežtai nesutiko nusileisti iki mažiau negu septynių inspekcijų per metus, o rusai nenorėjo leisti daugiau kaip dviejų ar trijų. 1963 metų pradžioje atrodė, jog derybos tuoj žlugs, tačiau pavyko išvengti nesėkmės, paskui ir sėkmingai susitarti, padėjo Britanijos ministro pirmininko Haroldo Macmillano nepalenkiamas atkaklumas. Liepos pradžioje Chruščiovas viešoje kalboje užsiminė, jog būtų galima susitarti dėl dalinio bandymų uždraudimo, vėliau tą patį mėnesį Jungtinės Valstijos, Didžioji Britanija ir SSSR Maskvoje susitarė dėl antžeminių, kosminių ir povandeninių branduolinių bandymų uždraudimo neribotam laikui sutarties sąlygų, bet kiekviena šalis pasiliko teisę atšaukti savo įsipareigojimus išimtiniu atveju, jeigu dėl ypatingų įvykių iškiltų grėsmė jos gyvybiniams interesams, susijusiems su sutartimi. Prie sutarties prisijungė nemažai kitų valstybių, tarp jų nebuvo Kinijos ir Prancūzijos.

Po šios sutarties pasirašymo iškilo klausimas, ką daryti toliau. Buvo skatinamas neabejingas požiūris, pradėta ieškoti pribrendusių problemų sprendimo. Lyndonas B. Johnsonas, kuris tapo Jungtinių Valstijų prezidentu po to, kai 1963 metų lapkričio mėnesį buvo nužudytas Kennedy, kitų metų pradžioje išvardijo keletą tokių temų. Tarp jų buvo branduolinių ginklų neplatinimo programa, kuri apėmė ir visišką branduolinių ginklų bandymų uždraudimą; branduolinių medžiagų perdavimo nebranduolinėms valstybėms uždraudimą ir branduolinių tyrimų taikiems tikslams inspektavimą; stebėjimo postų tinklo sukūrimą, kad būtų įspėta netikėto užpuolimo atveju; kontroliuojamą raketų gamybos įšaldymą; kontroliuojamą branduolinių medžiagų gamybos sustabdymą, taip pat draudimą naudoti kokias nors karines pajėgas valstybinių

sienų pakeitimui ar kitaip perduoti vienos valstybės vykdomą teritorijos kontrolę kitai valstybei. Kiti pasiūlymai buvo dėl sunkiųjų bombonešių (B47 ir Tu-16) sunaikinimo ir santykinio karinių biudžetų mažinimo. Lenkijoje Gomulka atnaujino ir patobulino Rapackio planą ir 1963 metų gruodį pasiūlė įšaldyti branduolinį ginklą Europoje, to nepalaikė amerikiečiai, iš dalies dėl to, kad jie nemanė branduolinių ginklų dislokavimo kontrolę būsiant veiksminga be jų gamybos kontrolės, iš dalies todėl, kad pritarė sąjungininkės Vokietijos įtarumui.

Šie planai greitų rezultatų nedavė dėl trijų priežasčių. Pirma, bandymų uždraudimo sutartis buvo ta riba, kurios šiuo metu galėjo pasiekti priešiškų blokų vadovai ir padaryti ją priimtiną savo šalyse. Atrodė, kad įmanoma pasiekti daugiau, bet ne iš karto. Antra, NATO viduje vyko diskusijos dėl bendro branduolinių ginklų valdymo ir kontrolės. Rytams kėlė baimę tai, kad Vokietija gali tapti branduoline valstybe. Jungtinės Valstijos dvejojo norėdamos tęsti dialogą su SSSR ir suteikti patikimiausiam žemyne sąjungininkui tokį statusą ir įgaliojimus sąjungininkų tarybose ir operacijose, kokių jis nusipelnė materialiniu įnašu į aljansą. (Rusų nuomone, NATO siūlomos daugiašalės karinės pajėgos (MLF – žr. 6 skyrių) buvo ne kas kita kaip branduolinių ginklų platinimo forma, nors ir buvo sumanytos kaip vienas JAV politikos elementų, stabdančių jo plitimą, kad VFR ir Prancūzija pasitenkintų mažesnėmis galimybėmis nei nepriklausomos branduolinės valstybės.) Trečia, amerikiečių įsivėlimas į Vietnamo karą dar labiau pablogino rusų ir amerikiečių santykius. Amerikiečių pastangos palaikyti nepriklausomą ir nekomunistinį Pietų Vietnamo režimą sukėlė karą su Vietkongu, kuris komunistų terminologija buvo vadinamas nacionaliniu išsivaduojamuoju judėjimu, karą su komunistine Šiaurės Vietnamo valstybe ir kažką panašaus į karą su kur kas galingesne komunistine Kinija. Rusams nepalaikyti Šiaurės Vietnamo prezidento Ho Chi Minh'o reikštų išduoti komunistinio solidarumo principą, o tai visada jiems buvo rizikinga kaip komunistinio pasaulio vadovams ir dvigubai pavojingiau tuo metu, kai rusų vaidmuo ir idėjinis nepriekaištingumas buvo ginčijamas Kinijos. Negana to, nepalaikyti Vietkongo būtų dar pavojingiau: jeigu būtų prarastas Vietkongas, dėl to komunistai kaltintų rusus, o jeigu Vietkongas laimėtų be rusų pagalbos, padidėtų Kinijos įtaka Azijoje. Kai 1965 metais amerikiečiai tapo ne tik patarėjais, bet ir aiškiai svarbiausia kariaujančia šalimi Pietų Vietname, karo mastai ir jo pobūdis pasikeitė, amerikiečiai susidūrė su pasaulinės visuomenės protestu prieš to karo baisumus. Rusai prisijungė prie šio protesto. Nors tokie veiksniai kaip branduolinės strategijos plėtotė, Kinijos vaidmens didėjimas ir bėgantis laikas lėmė dvipolio šaltojo karo baigtį, prasidėjusi krizė Azijoje ir inercija neleido pagrindinėms priešininkėms to pripažinti ir imtis atitinkamų konkrečių žingsnių. Tai pavyko padaryti tik de Gaulle'iui.

Vis dėlto sąmoningai ar ne, tačiau atsirado šiek tiek stabilumo ir pakantumo svarbiausiu mūsų laikų klausimu – ar šaltasis karas nevirs branduoliniu. Branduoliniame amžiuje taika gali būti išsaugota tol, kol kiekviena iš dviejų pusių pasikliauja kitos gąsdinimu duoti atkirtį ir tuo sulaiko kitą pusę nuo

pagundos pulti pirmai. Tačiau viena iš šalių gali nuspręsti, kad vienintelis būdas, galintis apsaugoti nuo užpuolimo, kaip tik ir yra smogti smūgį pirmai. Tokiu atveju, vartojant modernų *blickrigo*, taikomo, kai dar nebuvo branduolinio ginklo, variantą, imamasi atkirčio strategijos, remiamasi ja, ji viešai skelbiama ir galbūt net panaudojama, kad vienu staigiu puolimu būtų visiškai sunaikintos priešo karinės pajėgos. Norint tokią strategiją sužlugdyti, būtina taip efektyviai apsaugoti oro uostus ir raketų paleidimo aikšteles, kad būtų neįmanoma jų sunaikinti netikėto antpuolio metu. Didžiulė vienos bombos griaunamoji jėga ir labai padidėjęs raketų paleidimo greitis priešlėktuvinę gynybą ir karo aviaciją staiga pasendino. Buvo tobulinamos dvi naujos ir labai brangios gynybos formos: pirma, raketos, montuojamos toli viena nuo kitos įtvirtintose aikštelėse, pavyzdžiui, kaip „Polaris", povandeniniuose laivuose jūroje, antra, išankstinio įspėjimo sistemos, kurios padeda užpultosios valstybės lėktuvams spėti pakilti į orą, priešui nespėjus jų sunaikinti ant žemės. Kol dar nebuvo tarpžemyninių raketų, amerikiečių išankstinio įspėjimo sistema pranešdavo apie artėjantį pavojų prieš dvi tris valandas, o kai to laiko nepakako, šis rodiklis buvo sumažintas iki pusės valandos, dalis bombonešių visą laiką skraidydavo ore, dalis ant žemės buvo paruošti per 15 minučių pakilti. Šios priemonės buvo garantija, kad išliks dalis karinių pajėgų, bombonešių ir raketų, galinčių suduoti atsakomąjį smūgį, taigi abu priešininkai galės plėtoti antrojo smūgio strategiją. Siekiant šio tikslo labai svarbu, kad abi pusės manytų, jog kita turi tokią strategiją. Raminantis šaltojo karo bruožas buvo tai, kad kiekvienai pusei pavyko skleisti (padėjo tai, kad pirmojo smūgio pajėgų apimtis ir sandara skyrėsi nuo atsakomojo smūgio pajėgų) tokias nerašytas žinias, dėl kurių užpuolimo tikimybė sumažėjo.

Tačiau branduolinės pajėgos galėjo atremti ir nebranduolinį antpuolį. Sulaikymo ir bauginimo politika, kurios laikėsi didžiosios branduolinės valstybės viena kitos atžvilgiu, nepašalino branduolinio ginklo panaudojimo galimybės. Abi pusės galėjo užpulti ir gąsdino, jog užpuls kitokioje situacijoje. 1954 metų sausio mėnesį Eisenhoweris ir Dullesas yra pasisakę apie stiprų ir nedelsiamą atkirtį. Buvo prasidėjęs paskutinis Prancūzijos karo Vietname etapas, o amerikiečiai susidūrė su dilema: ar padėti prancūzams – imtis branduolinio antpuolio, ar leisti juos visiškai sumušti. Amerikiečiai mėgino turimą branduolinę ginkluotę panaudoti politiniais tikslais, nes žinojo, jog ji nebus panaudota karo tikslais. Rodydamas sugebėjimą balansuoti ties karo riba, Dullesas kalbose vartojo griežtas sąvokas, kad išgąsdintų rusus bei kinus ir tuo užkirstų jiems kelią įsitraukti į karo veiksmus. Galbūt jis norėjo išgąsdinti ir britus, kad sulaikytų nuo tokio žingsnio, kurio pats nenorėjo žengti. 1956 metais Chruščiovas, susidūręs su karu Artimuosiuose Rytuose ir revoliucija Vengrijoje, padarė pareiškimus su miglotomis užuominomis, jog panaudos branduolinį ginklą, bet nenurodė kur, kad išsigąstų britai ir prancūzai bei jų vyriausybės, kad laimėtų arabų pasaulio pasitikėjimą, o numušus lėktuvą U-2 1960 metais, pagąsdino mažas valstybėles, kad panaudos branduolinį ginklą prieš jas, jeigu padės amerikiečių žvalgybai. Tačiau tuo metu abi pusės naudojosi branduoliniu ginklu viena prieš kitą, vis labiau rūpinosi ne tik tuo,

kad nebūtų naudojamas, bet ir nepatektų į kitų šalių rankas. Vienas iš baisiausių šaltojo karo padarinių buvo tas, kad šeštajame ir septintajame dešimtmetyje, kol Prancūzija ir Kinija dar nebuvo branduolinės valstybės, o daugelis kitų dar negalėjo tokiomis tapti, kol nebuvo tarptautinės kontrolės sistemos, buvo praleista proga siekti šio bendro tikslo. Šaltojo karo metu abu priešininkai rodė vieni kitiems vis didesnį santūrumą ir net šiokį tokį atvirumą. Tačiau nebuvo pagrindo manyti, jog ir kitos valstybės, įsigijusios branduolinį ginklą, pavyzdžiui, Izraelis, Egiptas arba Irakas, bus tokios pat santūrios arba suvoks leistinas branduolinės politikos ribas. Be to, nebuvo priežasčių tikėtis, kad dvi didžiosios jėgos pajėgs išspręsti kitų valstybių konfliktus taip lengvai, kaip valdė savo konfliktus.

Šios dvi problemos – kaip išvengti karo tarp branduolinių valstybių ir kaip užkirsti kelią kitoms valstybėms tapti branduolinio elito narėmis – buvo platesnio, ginklų kontrolės, klausimo sudedamoji dalis, pakeitusi tradicinį septintojo dešimtmečio požiūrį į nusiginklavimą. Ginklų kontrolė, priešingai negu draudimas juos naudoti kilus karui, nebuvo naujas dalykas. Ši kontrolė jau buvo taikoma karinei jūrų ginkluotei, pavyzdžiui, Rušo–Bagotos sutartimi 1917 metais uždrausta kariniams laivams įplaukti į Didžiuosius Ežerus, 1922 ir 1930 metų Vašingtono sutartimis siekta nustatyti valstybių karinių jūrų pajėgų santykį. Tokiais planais vėl susidomėta septintajame dešimtmetyje dėl visuotinio skepticizmo nusiginklavimo atžvilgiu. Ginkluotės kontrolės teorinės diskusijos vyko politinių veikėjų sluoksniuose Vašingtone ir Maskvoje, jie pajuto, jog reikia bendradarbiauti vieni su kitais (kaip per Kubos ar Artimųjų Rytų krizę). Mintis, kad didžiosios valstybės turi daugiau bendrų interesų, ne tik noro išvengti susinaikinimo, buvo palaikoma ir bendro siekio išlaikyti pranašumą. Nė viena didžioji valstybė nenorėjo, kad branduolinių ginklų būtų kitų valstybių arsenaluose, ir 1968 metais jos, taip pat Britanija, pasirašė Branduolinių ginklų neplatinimo sutartį. Prie šios sutarties buvo kviečiamos prisijungti visos kitos valstybės. Neplatinimo sutartimi buvo siekiama įšaldyti esamą branduolinę hierarchiją, Prancūzijai ir Kinijai skirti antraeilių branduolinių valstybių vaidmenį, visiems laikams atimti iš kitų valstybių teisę tapti branduolinių ginklų savininkėmis. Prancūzija ir Kinija atsisakė pasirašyti šias sutartis, to ir reikėjo tikėtis. Nebranduolinės, bet galinčios tapti branduolinėmis, valstybės išreiškė nepasitenkinimą. Jos pareiškė, kad negali šitaip pasiaukoti, nereikėtų prašyti jų atsisakyti šiuolaikinio ginklo, kol neturi geresnės perspektyvos išvengti branduolinio karo. Šios valstybės paragino branduolines valstybes ne tik deklaruoti pasiryžimą neplatinti branduolinių ginklų, bet ir imtis rimtesnių pastangų sustabdyti savo pačių ginklavimosi varžybas.

Sutartis įsigaliojo 1970 metais, kartą per penkerius metus buvo šaukiamos konferencijos, kur svarstomas sutarties veiksmingumas. Viltys, susijusios su visuotiniu branduolinių ginklų bandymų uždraudimu, buvo tuščios, kol didžiosios branduolinės valstybės tobulino naujus ginklus, kuriuos reikėjo išbandyti. Pažanga šioje srityje buvo vien susitarimas dėl požeminių branduolinių bandymų apribojimo, kurį supervalstybės pasirašė 1974 metais, tačiau ji nebuvo ratifikuota iki 1990 metų, o kitas susitarimas, pasirašytas 1976 metais,

taip pat ratifikuotas tik 1990 metais. Pietų Afrika pasirašė Branduolinių ginklų neplatinimo sutartį 1991 metais ir sunaikino senojo režimo sukurtą įrangą. Brazilija ir Argentina atsisakė tolimo nuotolio branduolinių ginklų gamybos. Šiaurės ir Pietų Korėja 1992 metais susitarė paskelbti Korėjos pusiasalį nebranduoline zona, tačiau tai nesutrukdė Šiaurės Korėjai paleisti tolimo nuotolio raketą virš Pietų Korėjos ir Japonijos (žr. p. 530). Kinija 1993 metais atnaujino savo branduolinio ginklo bandymus. 1995 metais 178 valstybės – 1968 metų sutarties dalyvės – pratęsė ją neribotam laikui, kartu kritikavo branduolines valstybes, kurios menkai laikėsi įsipareigojimų, ypač Britaniją ir Prancūziją. Tais pačiais metais, praėjus visiškai nedaug laiko po išrinkimo prezidentu, Jacques'as Chiracas atnaujino prancūzų branduolinius bandymus Ramiajame vandenyne. 1998 metais branduolinius bandymus atliko Indija ir Pakistanas (žr. p. 481). Šiuo metu tik dvi valstybės, Izraelis ir Kuba, neprisijungė prie Branduolinių ginklų neplatinimo sutarties. 1996 metais ši sutartis buvo papildyta sutartimi dėl visiško branduolinių ginklų bandymų uždraudimo, ją išplečiant požeminių bandymų uždraudimu, nustatyti nauji skylančių medžiagų gamybos apribojimai ir nustatyti griežtesni reikalavimai informacijos apie prekybą tokiomis medžiagomis atskleidimui. Sutartyje nustatyta, jog reikia 44 valstybių parašų bei ratifikavimo, kad ji įsigaliotų, ir nurodyta, kad bus sušaukta nauja konferencija, jei po trijų mėnesių nuo pasirašymo sutartis neįsigalios. Kai 1999 metais šis terminas baigėsi, reikiami parašai buvo surinkti, išskyrus Indiją, Pakistaną ir Šiaurės Korėją, tačiau Rusija ir Kinija jos neratifikavo, o Jungtinių Valstijų senatas be rimtesnių debatų atmetė sutartį 51 balsu prieš 48. (Nusiginklavimas ir ginklų kontrolė neapsiribojo tik branduoliniais ginklais. 1972 metų Biologinio ginklo konvencijoje draudimas (1925 m.) naudoti tokį ginklą taikomas ir jo gaminimui. Cheminio ginklo konvencija, priimta 1993 metais po beveik 20 metų diskusijų ir įsigaliojusi 1997 metais, tą patį taikė cheminiam ginklui.)

Prie rūpesčio dėl branduolinių ginklų plitimo prisidėjo susirūpinimas dėl ginklų technologijos plėtojimosi. Autonomiškai nusitaikančios raketos su keliomis atsiskiriančiomis kovos galvutėmis (MIRV) daug kartų padidino pataikymo pavojų, o priešraketinės gynybos (ABM) sistemos pirmai raketų atakai atremti pažeidė ir stabilumą sulaikymo srityje; visa tai gerokai padidino ginklavimosi išlaidas. Be to, didėjo naujų raketų tikslumas, jos galėjo sunaikinti taikinį kelių dešimčių metrų tikslumu, o kartu su naujomis gynybos sistemomis, galinčiomis sunaikinti atskrendančią priešo raketą, paskatino supervalstybes derėtis dėl branduolinių ginklų panaudojimo, tobulinimo ir platinimo kontrolės. 1969 metais prasidėjo derybos dėl strateginės ginkluotės apribojimo (SALT).

Strateginius ginklus šiuo atžvilgiu galima apibrėžti kaip ginklus, kuriais taikinys priešo teritorijoje gali būti sunaikintas paleidus raketą iš bazių ar paleidimo aikštelės savo teritorijoje arba atviroje jūroje. Šiems ginklams priskiriamos raketos ir bombos, kurias gali gabenti tolimojo nuotolio lėktuvai, taip pat raketos, kurios gali būti iššautos iš stacionarių ar judamųjų paleidimo įrenginių sausumoje arba iš povandeninių laivų. Todėl strateginiai ginklai yra

kompleksinė kategorija, tuo sudėtingesnė, kad turi kelias kovos galvutes, kurias galima nutaikyti į atskirus taikinius, ji gerokai pranoksta paprastą raketą, turinčią tik vieną galvutę ir galinčią sunaikinti tik vieną taikinį. Be to, yra du nesuderinami būdai, kuriais galima nustatyti tam tikros šalies turimos strateginės ginkluotės veiksmingumą. Vienu atveju įvertinama, kiek priešo taikinių valstybė gali sunaikinti teoriškai; taip vertinant skaičiuojamos išdėstytos autonomiškai nusitaikančios kovos galvutės. Kitu atveju apskaičiuojama sprogstamoji jėga, kurią valstybė gali atgabenti nešančiosiomis raketomis ir lėktuvais į priešo teritoriją vienu kartu. Galų gale strateginių ginklų kategorija nėra griežtai apibrėžta, nes ginčijamasi, ar įtraukti į strateginių ginklų kategoriją mažesnio veikimo nuotolio branduolinius ginklus, kurie išdėstyti aplink priešininko teritoriją pasiekiamu nuotoliu arba gali būti trumpiausiu laiku ten perkelti.

Reikia pažymėti, kad, nepaisant visų šių sunkumų, šalys parodė politinę valią, įveikė techninius sunkumus ir 1972 metų gegužę pasirašė dvi sutartis (ir dvi mažesnes sutartis prieš metus). Per ilgai trukusias derybas 1970 metais Vienoje ir Helsinkyje amerikiečiai pasiūlė visiškai uždrausti judamuosius paleidimo įrenginius sausumoje, taip pat taikyti specialius apribojimus ypač galingiems ginklams ir įvesti bendrą kiekybinę ribą raketų paleidimų aikštelėms sausumoje ir jūroje, taip pat bombonešiams, kurių gali turėti kiekviena iš dviejų šalių. Kitais metais dvi supervalstybės pasirašė sutartį dėl jūros dugno, kuri draudė išdėstyti branduolinį ginklą jūrų ir vandenynų dugne ir atnaujino 1963 metais pasirašytą sutartį dėl tiesioginio ryšio tarp Maskvos ir Vašingtono, pakeitė tą dalį, kuri buvo susijusi su naujų palydovinio ryšio priemonių sukūrimu. Po kurio laiko Jungtinės Valstijos pasiūlė paskelbti moratoriumą tarpžemyninių raketų dislokavimui sausumoje ir visoms raketoms povandeniniuose laivuose. Tuo pačiu metu derybininkai aptarė gynybinius strateginio branduolinio ginklo aspektus atskirai nuo puolamųjų aspektų, mėgindami nustatyti leistinas priešraketinių gynybos sistemų (ABM) išdėstymo ribas. Tačiau pažangai šioje srityje kurį laiką trukdė žinoma gynybinio ir puolamojo ginklo takoskyros problema, nes niekas negali garantuoti, kad visos gynybos tikslams skirtos raketos ir priešraketinės gynybos sistemos niekada nebus panaudotos kitokiems tikslams.

Nepaisant visų sunkumų, 1972 metais buvo pasirašyta sutartis dėl ABM ir laikinas susitarimas dėl puolamųjų raketų. Tuo tarpu SSSR aplink Maskvą turėjo nebaigtą ABM sistemą, o Jungtinės Valstijos planavo sukurti dvi sistemas tarpžemyninių raketų paleidimo aikštelių apsaugai. ABM sutarties laikas buvo neribotas, tačiau kas penkeri metai ji turėjo būti peržiūrima, kiekvienai pusei leista turėti dvi sistemas: vieną sostinės gynybai, kitą – tam tikros dalies turimų tarpžemyninių raketų gynybai. Dviejų sistemų centrai turėjo būti išdėstyti ne mažesniu negu 1300 kilometrų atstumu, o kiekvienos sistemos išdėstymo spindulys – ne didesnis negu 150 kilometrų. Kiekviena sistema galėjo turėti 100 raketų paleidimo aikštelių, visos turėjo būti stacionarios ir tik su viena kovos galvute. Susitarimas dėl puolamųjų raketų buvo dar menkesnis, turėjo ribotą galiojimo laiką, kuris baigėsi 1977 metais, įšaldė naujų

paleidimo aikštelių statybą, leido pakeisti pasenusią įrangą tobulesne įranga sausumoje ir povandeniniuose laivuose. Be to, JAV ir SSSR susitarė pradėti antrą SALT derybų raundą. SALT 2 turėjo aptarti tuos dalykus, kurie nebuvo įtraukti į 1972 metų susitarimus, o jų būta nemažai. Jungtinės Valstijos primygtinai siūlė visiškai uždrausti judamuosius raketų paleidimo įrenginius sausumoje, bet nesutiko SSSR. Rusai nesėkmingai mėgino įtraukti į laikiną susitarimą konkrečius punktus dėl strateginių bombonešių, kurie iki šiol sudarė didelę JAV branduolinio arsenalo dalį: amerikiečių karinės oro pajėgos turėjo daugiau negu 500 tokių bombonešių, o rusai, kurie reikalavo, kad kiekvienas lėktuvas būtų skaičiuojamas kaip viena raketų paleidimo aikštelė, turėjo 140. Liko neišspręstas klausimas dėl trumpesnio nuotolio lėktuvų, kurie buvo bazėse už Jungtinių Valstijų ribų: amerikiečiai turėjo 1300 tokių lėktuvų, galinčių gabenti branduolinius ginklus, 500 iš jų buvo Europoje. Tačiau didžiausią problemą kėlė MIRV. Kiek žinoma, SSSR neturėjo veikiančios MIRV, bet turėjo daugiau tarpžemyninių raketų nei JAV. Jungtinės Valstijos 1970 metais pradėjo montuoti MIRV sausumoje („Minuteman 3") ir 1971 metais jūroje („Poseidon"). 1972 metais buvo manoma, kad SSSR turi 2090 strateginių raketų, galinčių sunaikinti tiek pat taikinių, tuo tarpu Jungtinės Valstijos tokių raketų turėjo tik 1710, bet šios galėjo sunaikinti 3550 taikinių. Po kelerių metų MIRV aprūpinus nauja įranga, jau galėjo sunaikinti daugiau kaip 7000 taikinių. Buvo manoma, kad rusai 1975 metais pradės dislokuoti MIRV. Tai reikštų, kad rusų raketinių pajėgų veiksmingumas padidės, o amerikiečių, kurie iš principo jau baigė modernizuoti raketas, liks toks pat. Norėdami išlaikyti pranašumą ir sustabdyti rusų kovos galvučių skaičiaus didėjimą, amerikiečiai turėjo labiau padidinti raketų paleidimo įrenginių skaičių, negu numatyta laikinajame susitarime. Jei jie to nebūtų padarę po 1977 metų, buvo manoma, kad rusai 1980 metais būtų nusitaikę į dvigubai daugiau amerikiečių taikinių nei amerikiečiai į rusų. Todėl amerikiečiai buvo labai suinteresuoti riboti sausumoje dislokuojamų raketų skaičių kiekvienoje iš šalių. Rusai, priešingai šiam amerikiečių norui, pateikė pasiūlymų dėl amerikiečių bazių panaikinimo (amerikiečių oro bazių Europoje ir povandeninių laivų bazių Ispanijoje ir Škotijoje) ir jų lėktuvnešių, esančių Europos vandenyse, skaičiaus sumažinimo (rusai tokių įprastinio tipo lėktuvnešių neturėjo, tik lėktuvnešius sraigtasparniams ir vertikaliai pakylantiems lėktuvams). Rusai taip pat siūlė povandeninius laivus su branduoliniu ginklu atitraukti į pasaulinį vandenyną, kad šie negalėtų pasiekti priešo teritorijos. Dėl tos priežasties SALT 2 gana sunkiai ir menkai pažengė į priekį, kol 1974 metų viduryje Nixonas atvyko į Maskvą, kur buvo nubrėžtos kai kurios išėjimo iš aklavietės perspektyvos trims ne tokiems svarbiems susitarimams: sutarties dėl priešraketinių gynybos sistemų pakeitimas, sutarties dėl galingesnių nei 150 kilotonų požeminių branduolinių ginklų bandymų uždraudimo nuo 1976 metų kovo ir dėl naujosios SALT sutarties galiojimo laiko pratęsimo iki 1985 metų. Šio paskutinio susitarimo buvo pasiekta 1974 metų lapkritį, kai Geraldas Fordas, kuris po Nixono atsistatydinimo rugpjūtį tapo Jungtinių Valstijų prezidentu, Vladivostoke susitiko su Brežnevu, siekdamas suteikti naują impulsą rusų ir amerikiečių santykiams apskritai ir

SALT deryboms iš dalies. Fordas ir Brežnevas susitarė, kad derybos turi būti tęsiamos tomis sąlygomis, kai kiekviena pusė gali turėti 2400 visokio tipo strateginių raketų paleidimo aikštelių (gana daug), iš kurių ne daugiau kaip 1300 gali būti MIRV. Pastangos šiuos susitarimus formaliai patvirtinti sutartimi tęsėsi metų metus. Nepaisant abiejų šalių politinės valios ir abiejų vadovų noro pasiekti susitarimą (Brežnevo atveju iki artėjančio Sovietų Sąjungos komunistų partijos XXV suvažiavimo, kuris turėjo vykti 1976 metų vasario mėnesį, o Fordo atveju – iki prezidento rinkimų kampanijos pradžios, kuri, jis žinojo, truks didelę metų dalį), nuolat iškylantys sunkumai ir techninės problemos pasirodė neįveikiamos derybininkams. 1977 metų pradžioje derybos nutrūko. Naujasis prezidentas Jimmy Carteris pateikė naujų pasiūlymų, be to, sustabdė neutroninio ginklo ir tolimojo nuotolio bombonešio B-1 kūrimo darbus. 1979 metais SALT 2 sutartis buvo pasirašyta.

Ši sutartis turėjo galioti iki 1985 metų, vėliau procesą turėjo tęsti trečioji sutartis. SALT 2 numatė gerokus apribojimus, svarbiausia, nustatė branduolinio ginklo gabenimo sistemų limitą – kiekvienai pusei leista turėti po 2400, vėliau šį skaičių sumažinti iki 2250 (1985 metais). Šios bendros nuostatos apėmė ir aiškiau nustatė tarpusavyje susijusius papildomus apribojimus konkrečioms rūšims: MIRV kartu su sparnuotųjų raketų raketnešiais lėktuvais; sausumoje ir jūroje dislokuojamoms MIRV raketoms ir atskirai sausumoje dislokuojamoms MIRV. Uždraustos tam tikro didumo raketos, kurių JAV neturėjo, o SSSR turėjo 308. Taip pat uždraustos iš oro paleidžiamos raketos, išskyrus gabenamas lėktuvais. Šalys susitarė apriboti raketų kovos galvučių skaičių, sparnuotųjų raketų skaičių vienam lėktuvui, taip pat susitarė, kad šios sutarties tikslais kiekviena aikštelė, iš kurios paleidžiama raketa su autonomiškai nusitaikančiomis atsiskiriančiomis galvutėmis, bus laikoma MIRV aikštele, neatsižvelgiant į tai, koks ginklas ten bus. Buvo apribotas, nors ir menkai, ginklų modernizavimas; jis nebuvo susijęs su raketnešiais povandeniniais laivais ir sausumoje dislokuotomis tarpžemyninėmis balistinėmis raketomis, tad leido išdėstyti amerikiečių „Trident 1“ ir „Trident 2“ bei judamąsias MX ir maždaug tokias pat Rusijos raketų sistemas. Sutarties dalyvės įsipareigojo pranešti viena kitai apie bandymų rūšis ir turimas strateginių ginklų atsargas. Sutartyje buvo numatytas straipsnis, draudžiantis kiekvienai sutartį pasirašiusiai valstybei pasinaudoti trečiąja valstybe, kad galėtų nevykdyti sutarties įsipareigojimų. Šis straipsnis kėlė nerimą NATO narėms Europoje, jos baiminosi, kad Jungtinės Valstijos gali tai interpretuoti kaip draudimą perduoti naujas technologijas. Sutarties protokole buvo išdėstyti tolesni nauji apribojimai dėl naujų, tobulesnių ginklų rūšių dislokavimo, bet ne dėl jų bandymų, pavyzdžiui, sparnuotųjų raketų su didesniu veikimo spinduliu (išskyrus lėktuvais gabenamas sparnuotąsias raketas). Jungtinių Valstijų senato užsienio reikalų komisija rekomendavo ratifikuoti sutartį, tačiau dėl visuomenės protesto, ekspertų susirūpinimo sutarties trūkumais ir rusų invazijos į Afganistaną sutartis liko neratifikuota. Atsisakymas ratifikuoti sutartį SALT 2 buvo Ronaldo Reagano sėkmingos kovos už prezidento postą 1980 metais kertinis akmuo.

Politinė atmosfera tokiems susitarimams buvo nepalanki. Nepasitikėjimas stiprėjo per visą aštuntąjį dešimtmetį. Amerikiečių nuomone, rusų ir kubiečių įsiveržimas į Angolą 1975 metais buvo visos serijos SSSR akcijų Etiopijoje, Vietname ir Afganistane pradžia. Šie grėsmingi veiksmai vienas nuo kito nutolusiuose pasaulio rajonuose sustiprino amerikiečių įtarumą ir skatino greičiau persiginkluoti, o ne kontroliuoti ginkluotę. Oficialūs Rusijos gynybos biudžeto dydžio amerikiečių vertinimai dar labiau sustiprino šį nepasitikėjimą. Karinio laivo „Kijev" kelionė iš Juodosios jūros į Viduržemio – incidentas, į kurį vargu ar kas būtų atkreipęs dėmesį prieš keletą metų, privertė apkaltinti, kad SSSR pažeidė 1936 metų Montrė konvenciją (tokie kaltinimai buvo paremti ginčytinu samprotavimu, kad „Kijev" – lėktuvnešis). Dar rimtesnė panika, sąmoningai išpūsta žiniasklaidos, kilo 1979 metais, kai amerikiečiai Kuboje pastebėjo rusų karinę brigadą. Prezidentas Carteris parodė susitaikymo gestą ir nutraukė skrydžius virš Kubos, tačiau jie vėl buvo atnaujinti, kai tik buvo įtarta, kad Kuba prisideda prie revoliucijos Nikaragvoje. Amerikiečiai nustatė, kad Kuboje keletą metų dirbo rusų mokomasis dalinys, dabar, laikams pasikeitus, tai buvo grėsmė Jungtinėms Valstijoms.

Kai dėl SSSR, tai Kinijos ir Jungtinių Valstijų suartėjimas, Deng Xiaoping'o pastangos paversti jį trijų valstybių sąjunga, įtraukiant ir Japoniją, nuolat didino Maskvos susirūpinimą atsidurti priešų apsuptyje, SSSR vis daugiau darėsi priklausoma nuo amerikiečių maistinių ir pašarinių grūdų tiekimo. SSSR tvirtino, galbūt ir tikėjo, kad problemos Afganistane ir Lenkijoje kilo dėl amerikiečių ardomosios veiklos. Senstanti SSSR vadovybė (nebuvo tvarkingo valdžios perdavimo procedūrų) turėjo rūpesčių su tokia ekonomika, kuri negarantavo normalių gyvenimo sąlygų, be to, gal net 20 procentų bendrojo nacionalinio produkto atitekdavo ginklavimuisi ir gynybos reikmėms.

Blogėjant politiniam klimatui, vyko technikos pažanga, kuri pakeitė ginklavimosi varžybų pobūdį. Branduolinis ginklas buvo baisus, nuo to priklausė jo pavojingumo laipsnis. Šis ginklas buvo nutaikytas į miestus ir jų gyventojus. Kai dėl JAV, tai iki aštuntojo dešimtmečio antrosios pusės prezidentas kritinės situacijos metu turėjo tik dvi išeitis: galėjo įsakyti sunaikinti visus taikinius, į kuriuos buvo atkreipti amerikiečių ginklai, arba padaryti išimtį Maskvai. Trečiojo pasirinkimo Amerikos prezidentas neturėjo, kaip tik dėl to JAV arsenalai kėlė SSSR tokią baisią grėsmę ir buvo efektyvi sulaikymo priemonė tol, kol dar buvo tikima, kad prezidentas gali panaudoti turimus ginklus.

Tačiau ši tikimybė aštuntajame dešimtmetyje vis labiau mažėjo. Ar prezidentas per kelias minutes, kurias turi sprendimui priimti, pasiryš įsakyti pradėti tokias didžiules žudynes? Jau pats klausimas buvo pražūtingas sulaikymo strategijai ir kėlė susirūpinimą, kad SSSR gali susivilioti pirmojo smūgio strategija. Tuo pačiu metu technikos, ypač nutaikytos į taikinį, tobulėjimas vertė strategus dar kartą svarstyti karo, o ne jo sulaikymo galimybes. Siekdamas tiksliai pataikyti į taikinį, agresorius galėjo pulti kurį nors karinį objektą, pavyzdžiui, raketų paleidimo aikštelę, vadavietę, valstybės vadovo slėptuvę; abi pusės galėjo apšaudyti tokius viena kitos pasirinktus objektus ir įsivelti į karą, kuris truktų savaites ir mėnesius. Taigi ėmė ryškėti galimy-

bė išlikti gyvam per šį karą ar net laimėti, o dar neseniai tai atrodė kaip branduolinio amžiaus absurdas.

Supervalstybių varžybų ypatingas veiksnys, kuris darė varžybas pasaulinėmis, aštuntajame dešimtmetyje tapo stiprėjanti rusų karinė jūrų galia. Didžiąją valstybę tinkamiausiai galima apibrėžti kaip šalį, galinčią veikti bet kuriame pasaulio taške, o jos jūrų galią – kaip lemiamą dalyką. Jungtinės Valstijos, be abejo, buvo galinga jūrinė valstybė, kurios laivai galėjo plaukioti po visus pasaulio vandenynus ir visokiais vandens keliais, išskyrus visiškai uždarus. SSSR tokia nebuvo, tačiau buvo kupina ryžto tapti tokia valstybe. Didžiulį susirūpinimą kėlė rusų pastangos ta linkme. Pasaulis nebuvo pratęs prie SSSR karo laivų vandenynų platybėse, o taip turėjo atsitikti visapusiškai stiprinant jos galią. Sausumoje po 1945 metų SSSR buvo nežymiai pažengusi į priekį. Jos vyravimas Rytų Europoje, kartais ir susiduriant su sunkumais, tebebuvo neginčijamas ir leido grasinti Vakarų Europai, bet vargu ar įgyvendinamas. Šeštajame dešimtmetyje SSSR, kaip įtakinga jėga, įsitvirtino Artimuosiuose Rytuose, tačiau aštuntajame dešimtmetyje, rusams išsikrausčius iš Egipto ir dėl jų neigiamo diplomatinio vaidmens po 1973 metų karo, išryškėjo tikrosios įtakos ribos. Rusijos veiksmai 1960 metais Konge ir 1962 metais Karibų jūros šalyse baigėsi nesėkme, jos vaidmuo Pietryčių Azijos karuose nereikšmingas, nenusisekusi komunistų veikla Portugalijoje ir Graikijoje 1974 metais Kremliui buvo dar vienas nusivylimas, o Brežnevo liga, faktinis jo nušalinimas ir netikrumas dėl naujo įpėdinio – viskas vertė abejoti. Šalies ekonomika ir žmonių gyvenimo lygis tebebuvo priklausomi nuo oro ir griozdiškos biurokratinės sistemos; ir viena, ir kita kėlė žmonių pasipiktinimą. Nors kaip gyvybinga ir gerbiama valstybė, turėjo didžiulę karinę galią, nuo Jungtinių Valstijų skyrėsi vienu svarbiu dalyku: ji buvo izoliuota, tuo tarpu amerikiečiai naudojosi visiška laisve. Iš šio uždarumo SSSR galėjo ištrūkti tik įsitvirtinusi jūrose ir jūrų gelmėse.

Aštuntojo dešimtmečio viduryje rusų karinis laivynas povandeninių laivų skaičiumi stipriai lenkė amerikiečius, visais kitais atžvilgiais smarkiai atsiliko nuo amerikiečių. JAV kariniame jūrų laivyne, įskaitant jūrų pėstininkus, tarnavo 733 000 žmonių, tuo tarpu rusų – 500 000. Jungtinės Valstijos turėjo 15 lėktuvnešių, SSSR – tik sraigtasparnių lėktuvnešių; JAV turėjo 110 kreiserių ir eskadrinių minininkų su branduoliniu ginklu, o SSSR – 79. Tačiau SSSR turėjo 265 povandeninius laivus, kai amerikiečiai tik 75, nors atominių povandeninių laivų santykis buvo vienodesnis: 75 – rusų ir 64 – amerikiečių. Šie skaičiai nedaug apima, norint tiksliau palyginti dviejų valstybių laivynus, reikia atsižvelgti į laivų amžių, ginkluotę, kiekvienos valstybės rezervus, išlaidas tyrinėjimams ir kitus santykinius efektyvumo rodiklius. Be to, politinis efektyvumas nelygus kariniam. Klausimas, kas atsitiktų, jeigu abu laivynai pradėtų tarpusavio kovą, daugiau teorinis, tačiau, pavyzdžiui, bet kokio dydžio rusų flotilės atsiradimas Viduržemio jūroje jau realus. Šį laivyną be priedangos iš oro galėjo sudaryti dvidešimt penki– šešiasdešimt laivų bei povandeninių laivų; laivų skaičiumi šiek tiek mažesnis ar didesnis negu Jungtinių Valstijų Šeštasis laivynas, mažesnis už prancūzų, daug mažesnis už Italijos ir visai men-

kas, palyginti su jungtinėmis NATO ginkluotosiomis pajėgomis šiame regione. Vis dėlto flotilės pasirodymas – tai įspėjimas ir politinis įvykis. Pavyzdžiui, ši akcija turėjo įtakos SSSR ir Alžyro bei Libijos – dviejų svarbią strateginę padėtį turinčių antivakarietiškų, bet ne prorusiškų, valstybių – santykiams. Dėl to Vakarų vyriausybėms tai priminė, kad jų baiminimasis dėl rusų karinių bazių Jugoslavijoje ir Albanijoje, itin stiprus penktajame dešimtmetyje, vieną dieną gali pasitvirtinti ir turėti nenusakomų padarinių Viduržemio jūros regiono politikai. Pirmas tokį susirūpinimą išreiškė Maltos ministras pirmininkas Domas Mintoffas, kuris, norėdamas gauti nuskurdusiai salai pinigų, pasipelnė iš Britanijos, reikalaudamas didesnio mokesčio už naudojimąsi Maltos uostais, leidęs suprasti, kad jeigu Britanija nustatytos sumos nemokės, tą mielai padarys rusai. Galiausiai Mintoffas 1972 metais išsireikalavo septyneriems metams 14 milijonų Anglijos svarų sterlingų per metus. Iš šios sumos 8,74 milijono Anglijos svarų turėjo skirti britų partneriai NATO aljanse; papildomas sumas, kurios siekė 2,5 milijono, skyrė Italija ir 7 milijonus – kitos NATO šalys.

1980 metais Ronaldas Reaganas buvo išrinktas Jungtinių Valstijų prezidentu pirmiausia dėl to, kad sustiprėjo požiūris, jog JAV turi geriau pasinaudoti savo galia ir nesudarinėti sutarčių su priešininke, kuri vis stiprėja ir nekelia pasitikėjimo. Reaganą pasirinko ne amerikiečių politinis elitas. Pirma, jį pasirinko reakcingos konservatorių grupelės, turinčios pakankamai pinigų, kad iškeltų kaip respublikonų partijos kandidatą. Antra, Reaganą rėmė platieji visuomenės sluoksniai, kuriems patiko jo asmenybė ir paprastumas, taip pat polinkis visas visuomenines problemas aiškinti kaip gėrio ir blogio kovą, kur gėriui reikia tarnauti labiau dėl tikėjimo negu dėl išskaičiavimo. Reaganas tebebuvo populiarus ir 1984 metais, dar kartą perrenkamas prezidentu didele balsų persvara. Jis turėjo stiprią paramą Vakarų Europoje, kuri devintojo dešimtmečio pradžioje irgi pastebimai suktelėjo į dešinę. Antai Britanijoje Thatcher, pasiekusi pergalę per 1979 metų rinkimus ir jau būdama ministrė pirmininkė, karštai pasisakė už griežtas derybas ir veiksmus (taip pat rėmė monetarinės ekonomikos politiką, jos nuomone, kaip ir Reaganas). Savo pergalę ji pakartojo 1983 metais, kai Leiboristų partijai vienašališko nusiginklavimo palaikymas buvo svarbiausia pralaimėjimo priežastis, ir vėlei buvo perrinkta 1987 metais. Vakarų Vokietijoje konservatoriai triumfavo, kai 1982 metais Helmutas Kohlis nutraukė trylika metų trukusį socialistų valdymą ir pradėjo konservatorių valdymo laikotarpį, kuris truko iki 1998 metų. Kairiosios partijos prarado valdžią Norvegijoje, Belgijoje (1981 m.), Nyderlanduose (1982 m.). Prancūzija 1981 metais prezidentu išrinko socialistą François'ą Mitterand'ą, tačiau jis daug tvirčiau negu jo pirmtakai pasisakė už sparnuotųjų ir „Pershing II“ raketų dislokavimą Europoje, nors labai kritikavo amerikiečių politiką Afrikoje ir Centrinėje Amerikoje, net palaikė Reagano priešus Nikaragvoje. Taigi iki 1985 metų, kai Gorbačiovas netikėtai atėjo į valdžią, Vakarų sąjungininkai, bent jau viešai, vieningai pasisakydavo griežtu tonu, padiktuotu Reagano, todėl atrodė, kad nusiginklavimas užstrigo visais lygiais – nuo SALT proceso iki nebranduolinių pajėgų.

Tačiau vyko ir kitokie procesai. Remdamiesi Europos poslinkiu į dešinę, kairieji dar labiau negu būdami valdžioje ėmė kritikuoti JAV politiką. Reagano karingas nusistatymas prieš SSSR, tuo metu populiarus Jungtinėse Valstijose, nesulaukė plataus atgarsio Europoje, kuri, nors nepasitikėdama ir nemėgdama SSSR, pasisakė už *modus vivendi.* Europiečiai manė, jog grasinimai ir įžeidinėjimai, kuriuos labai mėgo JAV prezidentas, nėra protingas pažangos būdas. Šie grasinimai ir įžeidinėjimai nesiderino su jo paskelbta „dviejų bėgių" politika – jėga plius derybos; todėl pareiškimai, kad jis pasirengęs derėtis, buvo priimami kaip tušti ir nenuoširdūs. Tai ypač išryškėjo po Reagano kalbos, pasakytos 1985 metų kovą Orlande, Floridoje. Jungtinių Valstijų prezidentas plūdo SSSR kaip blogio imperiją, kuri pasmerkta atsidurti istorijos sąvartyne, Reaganas, matyt, tikėjo, kad amerikiečių ginkluotės didinimas plečiant ginklavimosi programą, t. y. „Trident" raketų programos plėtimas, anksčiau atsisakytos B-1 bombonešių gamybos atnaujinimas, MX raketos gali priversti SSSR nusiginkluoti. Visi šie planai buvo JAV kongreso patvirtinti, o MX programa vėliau buvo net plečiama. Reagano pozicija kėlė sąjungininkų nerimą, jie manė, jog ši programa, ypač „žvaigždžių karų", pavojinga ir lengvabūdiška. Be to, dar buvo lazeriniai bei cheminiai ginklai ir kitos branduolinių ginklų alternatyvos.

Kai generolas Jaruzelskis Lenkijoje įvedė karinę padėtį ir įkalino daugelį savo politinių oponentų, Reaganas, manydamas, kad Jaruzelskis – tik Kremliaus marionetė, pradėjo taikyti SSSR ir Lenkijai sankcijas, nepasitaręs su sąjungininkais Europoje, kurie tokius JAV veiksmus laikė neveiksmingais ar jiems ekonomiškai žalingais. Savo ruožtu Reaganas manė, kad šios priemonės SSSR atžvilgiu yra per silpnos, o europiečių siūlymus Lenkijos paskolas tik įšaldyti vadino juokingai menka priemone. Dar didesnis konfliktas kilo tada, kai prezidentas panoro uždrausti dujotiekio, kuriuo gamtinės dujos iš SSSR turėjo būti tiekiamos į Vakarų Europą, statybą. Šis projektas buvo labai svarbus tiek Vakarų Europai, tiek SSSR, tačiau Jungtinės Valstijos į šį projektą žiūrėjo nepalankiai, manydamos, kad jis sustiprintų SSSR, amžiaus pabaigoje SSSR padvigubintų gamtinių dujų eksportą ir gautų labai reikalingos užsienio valiutos. Pasinaudojęs Lenkijos įvykiais, kad galėtų įvesti sankcijas prieš SSSR, Reaganas pagąsdino sankcijomis už dalyvavimą dujotiekio statyboje tuos Europos verslininkus, kurie turėjo antrinių įmonių ar verslo interesų Jungtinėse Valstijose. Gąsdinimas taikyti sankcijas ir Vakarų Europos bendrovėms kėlė pasipiktinimą ir buvo pripažintas neteisėtas bei įžūlus. 1982 metų birželį Versalyje buvo prieitas kompromisas, tačiau netrukus pažeistas, kai Reaganas, nepaisydamas vėliau atsistatydinusio valstybės sekretoriaus Alexanderio Haigo patarimų, ėmėsi papildomų sankcijų, kurias Europos valstybės atmetė. Tų pačių metų pabaigoje valstybės abipus Atlanto šį klausimą išsprendė, nes tiek vienos, tiek kitos buvo suinteresuotos be nereikalingo triukšmo laikytis sparnuotųjų ir „Pershing" raketų dislokavimo Europoje plano. Dėl tos pačios priežasties – sąjungininkių solidarumo – sumažėjo nesutarimų kitais klausimais (dėl Amerikos nuolaidžiavimo Pietų Afrikos Respublikai ir aklavietėje atsidūrusių derybų dėl Namibijos, dėl Jungtinių Amerikos Valsti-

jų politikos Artimuosiuose Rytuose ir Centrinėje Amerikoje). Net Amerikai netikėtai įsiveržus į Grenadą, kuri yra Sandraugos narė, Thatcher viešumoje reagavo santūriai kaip pridera.

Antrasis padėtį sunkinantis veiksnys buvo labiau techninio pobūdžio. Šalims buvo patogu atskirai vesti derybas dėl branduolinių ir nebranduolinių ginklų, o branduolinį ginklą suskirstyti į aiškiai apibrėžtas kategorijas – tolimo nuotolio, vidutinio ir taktinį. Tačiau šitoks tokios plačios srities kaip nusiginklavimas traktavimas nepasitvirtino. SALT derybų esmė buvo sutapatinta su mėginimu apriboti kiekvienos šalies ginklų transportavimo sistemas. Skaičiaus nustatymas buvo ginčų objektas. Sunkiau buvo apibrėžti sistemas, kurioms turėjo būti taikoma sutartis. Nebuvo galima tiksliai palyginti ginklų, kurių turėjo įvairios šalys, taip pat nelengva susitarti, kuriuos ginklus priskirti prie strateginių. Amerikiečiai reikalavo, kad sutartis apimtų ir rusų Tu–26 bombonešius, kuriuos galima papildyti degalais ore, todėl jie galėjo būti priskirti prie strateginių ginklų, galinčių smogti Amerikos miestams; taip pat tas rūšis mobiliųjų raketų, kurios priskiriamos vidutinio nuotolio ginklams, bet nesunkiai pertvarkomos į strategines raketas SS 16. Rusai, atsižvelgdami į visus atvejus, savo ruožtu buvo susirūpinę Europoje turimais NATO vidutinio nuotolio ginklais ir sulaikymo priemonėmis, dislokuotomis Jungtinėse Valstijose. SSSR tuo metu sumontuodavo per savaitę maždaug po vieną papildomą raketą SS 20, nutaikytą į Vakarų Europos miestus, ir stengėsi trukdyti NATO ginklų modernizavimui Vakarų Europoje. Vadinasi, strateginių ginklų apribojimo – svarbiausio dvišalių SALT derybų klausimo – nebebuvo galima atsieti nuo karo lauko ginklų tobulinimo ir dislokavimo, ir visos šių procesų dalyvės buvo NATO sąjungininkės, ne tik Jungtinės Valstijos. Tad derybos dėl vidutinio nuotolio (INF) branduolinių ginklų apribojimo susipynė su SALT procesu, dabar jau pavadintu START.

Aštuntajame dešimtmetyje NATO branduolines pajėgas Europoje daugiausia sudarė lėktuvai, apginkluoti „oras–žemė“ tipo raketomis, – britų „Vulcan“ ir amerikiečių F 111. Tačiau 1979 metais, kai SSSR ėmė dislokuoti SS 20 raketas, NATO nusprendė dislokuoti naujus vidutinio nuotolio ginklus (464 sparnuotąsias nebalistines, neaukštai skrendančias ir 108 labai tikslias balistines raketas „Pershing II“) penkiose Europos šalyse, taigi penkis kartus sutrumpino laiką, reikalingą atsakomajam smūgiui į taikinius SSSR teritorijoje. Šis sprendimas, kurį amerikiečiai priėmė reikalaujant Europos valstybėms, ypač Vakarų Vokietijai, iš dalies buvo apsiskaičiavimas. SS 20 raketos, kuriomis nuo 1976 metų keičiamos raketos SS 4 ir SS 5, buvo judamasis paleidimo įrenginys su trimis kovos galvutėmis, kurių skrydžio nuotolis 5000 km; SS 4 ir SS 5 tipo raketos, naudotos nuo 1959 iki 1961 metų, turėjo po vieną kovos galvutę, o jų skrydžio nuotolis buvo 2000 ir 4000 kilometrų. Kartu su Tu-26 (*Backfire*) lėktuvais SS 20 raketos gerokai sustiprino SSSR padėtį Europoje. Europos šalys NATO narės norėjo, kad tokie ginklai būtų dislokuojami jų teritorijoje, nes tada būtų sukurta atsvara SS 20 raketoms, būtų garantuotas NATO strategijos Europoje patikimumas, sustiprėtų Europos ir JAV ryšiai, mat europiečiai baiminosi, kad silpsta. Tačiau Vakarų Europos šalių

vadovai nepakankamai įvertino savo rinkėjų priešiškumą branduolinių ginklų platinimui. SSSR pavyko pasinaudoti šiais prieštaravimais ir tikėjosi, kad NATO pakeis 1979 metais priimtą sprendimą. 1981 metais NATO, siekdama nuraminti įsisiūbavusius kritikus savo naudai, priėmė „nulinį variantą" dėl vidutinio nuotolio branduolinių ginklų, kitaip sakant, sutiko su visišku jų sunaikinimu, nes manė, jog SSSR jį atmes, tą ji tučtuojau ir padarė. Tuo manevravimas nesibaigė, nes Maskva pasiūlė atitraukti SS 20 mainais už sparnuotųjų ir „Pershing II" raketų atitraukimą, o vėliau tais pačiais apskaičiavimais pateikė pasiūlymą sunaikinti daugumą šių raketų. Šį manevravimą baigė Bona, kai Bundestagas patvirtino sutinkąs priimti Vakarų Vokietijoje tam tikrą „Pershingų II" raketų skaičių. Jas dislokavus 1983 metų pabaigoje, žlugo SSSR pastangos sustabdyti šią programą. Maskva sustiprino savo branduolines pajėgas Rytų Vokietijoje ir Čekoslovakijoje, nutraukė visas derybas, įskaitant dėl strateginio puolamojo ginklo apribojimo (START) ir dėl vidutinio nuotolio ginkluotės (INF) sunaikinimo.

Tuo metu SSSR susidūrė su dar viena naujove, kuriai norėjo užkirsti kelią dar labiau nei sparnuotųjų raketų ir „Pershing II" raketų dislokavimui. Tai buvo Reagano 1982 metais pateikta Strateginės gynybos iniciatyva (SDI). SDI pabrėžė skirtumą tarp puolamųjų ir gynybinių branduolinių ginklų. Tai buvo stulbinančio užmojo nauji pasiūlymai dėl apsigynimo nuo branduolinio antpuolio priemonių. Jei būtų įgyvendinti, branduolinės raketos būtų sunaikinamos vos paleidus, tuo garantuojamas apsigynimas nuo pirmojo smūgio. Prezidentas pasiūlė skirti 26 milijardus dolerių pirmųjų penkerių metų tiriamiesiems darbams. Didžiulės išlaidos ir poveikis Amerikos ekonomikai bei biudžetui (kurį prezidentas žadėjo sumažinti) tik padidino iniciatyvos, kuri buvo vadinama „žvaigždžių karais", nerealumą. Būta ir blaivesnių abejonių. Daugelis specialistų pasiūlymus laikė apskritai neįgyvendinamais ar net absurdiškais. Jų tikslumą galima išbandyti tik kare. Pasiūlymus buvo galima kritikuoti ir dėl to, kad, įdiegus sistemas, būtų sukurtos ir atsakomosios priemonės. Įgyvendinus SDI, matyt, būtų pažeista ar net denonsuota 1972 metų ABM sutartis, reikėtų ją keisti, o tai suteiktų SSSR progą atsisakyti tą daryti, provokuoti naują įtampą Jungtinių Valstijų ir jų sąjungininkių Europoje santykiuose (šįkart Vašingtonas teisingai ėmė aiškinti, jog SSSR jau buvo sulaužiusi ABM sutartį). Svarbiausia buvo tai, kad SDI buvo siekiama grasinimą pakeisti gynyba, vadinasi, tai neišvengiamai turėjo pakirsti grasinimo svarbą, o šis, nors šiurkštus ir nepatrauklus, labiausiai padėjo išsaugoti taiką tarp supervalstybių, kol užaugo nauja karta. Vakarų Europos vyriausybės nebuvo linkusios per daug atvirai kritikuoti, iš dalies nenorėdamos stiprinti nesantaikos NATO viduje, iš dalies dėl to, kad Reaganas pasiūlė joms dalyvauti moksliniuose tyrimuose ir jos klaidingai vylėsi, jog priėmusios pasiūlymą galės gauti daug pinigų.

Nusiginklavimo reikalai iš esmės pasikeitė, kai Maskvoje iškilo nauja vadovybė ir kitaip nusiteikė Vašingtonas. Į valdžią atėjo Gorbačiovas, nauja šluota, kuriam visų pirma rūpėjo sumažinti ginklavimosi išlaidas, kad išgelbėtų SSSR nuo katastrofos, o Reaganas, atsitiktinai ar ne, nusprendė didžiojo kal-

tintojo vaidmenį pakeisti didžiojo taikdario vaidmeniu. 1985 metais abu vadovai susitiko Ženevoje. Nieko svarbaus nebuvo pasiekta, bet jie susitiko kaip Napoleonas ir Aleksandras I ant plausto Tilžėje, ir pats įvykis iš šalies atrodė humaniškas, džiugus ir išmintingas valstybės valdymo požiūriu. Dar svarbesnė buvo akivaizdi tiesa, jog SSSR nebegali finansuoti šaltojo karo, o Jungtinės Valstijos savo ruožtu smuko nemokumo link. Abi valstybės atsižvelgė į tai, jog jų, kaip supervalstybių, statusas pasaulyje nuvertėjo, taigi buvo priverstos pripažinti ir būtinybę nusiginkluoti.

Gorbačiovui atėjus į valdžią, 1985 metais nusiginklavimo padėtis buvo štai kokia. Nuo 1974 metų Vienoje vyko visų (22) NATO ir Varšuvos pakto narių derybos dėl nebranduolinių pajėgų sumažinimo Europoje. Šios derybos buvo vadinamos Savitarpio ginkluotųjų pajėgų ir ginkluotės sumažinimo (MBFR) derybomis. Pasiūlymus dėl įprastinių pajėgų sumažinimo Europoje 1969 ir 1970 metais pirmą kartą pateikė NATO. 1973 metais NATO pasiūlė abiem pusėms 15 procentų sumažinti centrinio sektoriaus pajėgas, paskui iki 700 000, vadinasi, proporcingai labiau nei NATO sumažėtų Varšuvos aljanso šalių pajėgos. Varšuvos paktas į pasiūlymą atsakė pasiūlymu pradiniame etape abiejų šalių pajėgas sumažinti 20 000, po to 5 procentais ir paskui 10 procentų. Šis planas, pagrįstas proporcingu mažinimu, rodė Varšuvos pakto kiekybinį pranašumą, kurį jis ketino išlaikyti. Savo ruožtu NATO pirmenybę teikė požiūriui, kurio tikslas buvo kiekybinis paritetas, o ji neturėjo jo. Po šių pirmųjų žingsnių daugiau nieko nevyko. Sprendžiant iš visko, nė viena pusė neskubėjo, kol 1979 metais Brežnevas, veikiausiai siekdamas pasėti tarp NATO sąjungininkų abejones dėl NATO taktinio ginklo modernizavimo programos išmintingumo, paskelbė, jog netrukus atitrauks 1000 tankų ir išves 20 000 karių iš Rytų Vokietijos. Derybos tęsėsi, bet strigo dėl patikimų bei tikrovę atitinkančių statistinių duomenų trūkumo ir dėl patikrinimo problemų. Įvykus kone 500 susitikimų, derybos sustabdytos 1989 metais, po to vėl tęsiamos Vienoje, kur dalyvavo visos Europos valstybės. Dabar buvo kalbama apie išplėstą teritoriją nuo Atlanto vandenyno iki Uralo kalnų. Ši konferencija buvo vadinama derybomis dėl įprastinės ginkluotės Europoje (CFE). Dar didesnė, 35 šalių grupė, – 33 Europos šalys plius JAV ir Kanada, remdamasi 1975 metų Helsinkio baigiamuoju aktu ir pasitarimo sprendimais, svarstė saugumo ir bendradarbiavimo Europoje klausimus (ESBK) pradedant 1983 metais. Šių valstybių iniciatyva 1986 metais Stokholme buvo sušaukta konferencija pasitikėjimo ir saugumo bei nusiginklavimo Europoje klausimais (CDE). MBFR ir CFE derybų tikslas buvo sumažinti NATO ir Varšuvos pakto narių karines pajėgas, išdėstytas centrinėje Europoje ir už jos ribų, o CDE konferencijai rūpėjo šių pajėgų judėjimas ir taisyklių, užkertančių kelią netikėtam užpuolimui (bei netikėto užpuolimo baimei), kūrimas, jose numatytas išankstinis informacijos apie tankų arba kariuomenės judėjimą perdavimas, kai perkeliamas didesnis nei nustatytas skaičius. 1990 metų CFE konvencija buvo patvirtinta ir detalizuota 1997 metais.

Branduolinių ginklų srityje derybos buvo tęsiamos ir dėl strateginių, ir dėl vidutinio nuotolio ginklų; visus strateginius ir didžiąją dalį vidutinio nuotolio

ginklų turėjo supervalstybės. Pirmajame susitikime, įvykusiame Ženevoje, Reaganas ir Gorbačiovas pareiškė, jog pasisako už tai, kad būtų perpus sumažinta tolimojo nuotolio, arba strateginė, branduolinė ginkluotė, pasirašytas Laikinas susitarimas dėl INF pajėgų. Kaip ir jo pirmtakams, Gorbačiovui nepavyko užkirsti kelio naujų NATO INF ginklų dislokavimui Europoje. Todėl jis labai norėjo pasinaudoti pranašumu strateginėje ginkluotėje, kad sustabdytų Reagano SDI plitimą. Po Ženevos susitikimo Gorbačiovas stengėsi paspartinti nusiginklavimą, pateikdamas netikėtą pasiūlymą iki 2000 metų sunaikinti visus visų rūšių branduolinius ginklus. Jungtinės Valstijos į jį atsakė pateikdamos mišrų pasiūlymų paketą, kuriame buvo pakartotas Ženevoje užsibrėžtas tikslas dėl strateginių ginklų, o jo įgyvendinimas susietas su visų INF tipo ginklų išgabenimu iš Europos per trejus metus ir tolesnėmis pastangomis pasiekti abiejų pusių įprastinės ginkluotės pusiausvyros. Gorbačiovas parodė lankstumą INF tipo ginklų klausimu ir sutiko su strateginės ginkluotės mažinimu 30 procentų vietoj 50 procentų. Jis taip pat pakeitė savo taktiką SDI klausimu, leisdamas suprasti, jog tam tikri moksliniai tyrimai leistini su sąlyga, jei Jungtinės Valstijos pasižadės griežtai laikytis ABM sutarties artimiausius penkiolika–dvidešimt metų. Taigi SDI plėtojimą Gorbačiovas įspraudė į griežtas galiojančios ABM sutarties nuostatas ir nustatė konkretų laikotarpį, per kurį nebūtų leidžiama jų keisti. Jungtinės Valstijos, palaikydamos pasiūlymą perpus sumažinti strateginę ginkluotę, siūlė ABM sutarčiai numatyti septynerių ir pusės metų galiojimo laikotarpį su sąlyga, kad pagal SDI sukurtus ginklus būtų galima dislokuoti nuo 1992 metų (iš tiesų jie nebūtų laiku paruošti dislokavimui) ir kad po 1992 metų SDI technologijos paslaptimis būtų pasidalyta su SSSR. Amerikiečių svarbiausias tikslas buvo veiksmų laisvės garantija pasibaigus nustatytam laikotarpiui, per kurį reikėtų laikytis ABM sutartyje numatytų sąlygų. Tokia buvo padėtis, kai Reaganas ir Gorbačiovas vėl susitiko Islandijoje, Reikjavike.

Reaganas atvyko į Reikjaviką, kad sutvirtintų ir išplėtotų Ženevoje pademonstruotą gerą valią. Gorbačiovas turėjo konkrečių planų: sustabdyti SDI; įtvirtinti griežtą ABM sutarties laikymąsi nustatytą laikotarpį ir, jei įmanoma, sugriežtinti jos nuostatas dėl bandymų, t. y. įtikinti Jungtines Valstijas sutikti, jog bandymai bus leidžiami tik laboratorijose, o ne kosmose; pašalinti iš Europos visus INF tipo ginklus; susitarti dėl strateginės ginkluotės sumažinimo 50 ar bent jau 30 procentų. Jis buvo pasirengęs sumažinti INF tipo ginklus Azijoje iki 100 ir aptarti klausimą dėl trumpo nuotolio (trumpesnio nei 500 km) ginklų, o kol kas įšaldyti turimas atsargas. Jis atmetė Reagano pasiūlymą pasidalyti SDI technologijos paslaptimis. Reaganas savo ruožtu reikalavo sunaikinti visus INF tipo ginklus Azijoje ir Europoje. Jis nebuvo pasirengęs daryti nuolaidų dėl SDI. Visuotinę nuostabą dėl pažangos Reikjaviko susitikime dar labiau sustiprino naujas pasiūlymas, kurį, atrodė, palaikė abu vadovai, nors vėliau ir kilo abejonių dėl to, ar pritarė Reaganas. Buvo kalbama apie visišką visų rūšių branduolinių ginklų sunaikinimą per dešimt metų. Šis procesas turėjo reikšti, jog per pirmus penkerius metus būtų sunaikinta 50 procentų strateginių ginklų, o per kitus penkerius – kiti 50 procentų. Sumišusi su

nuostaba euforija, sklandžiusi Reikjaviko susitikime, šiek tiek atslūgo, kai paaiškėjo, jog be nuolaidų SDI klausimu Gorbačiovas nepasirašys nieko, o jam nepavyko pasiekti pagrindinio tikslo.

1987 metais Gorbačiovas vėl griebėsi puolimo kartodamas Reikjavike pateiktą pasiūlymą dėl INF (nulinis variantas Europoje, 100 vienetų Azijoje), bet nebesiedamas jo su SDI susitarimais. JAV pasiūlymui pritarė su sąlyga, kad SSSR liekantys INF ginklai bus dislokuojami zonoje, nesiekiančioje Vakarų Europos ir Japonijos. Šis nuomonių *suartėjimas* iškėlė dienotvarkėje ir trumpo nuotolio ginklų klausimą, kuris buvo apeitas Reikjavike. Gorbačiovas pateikė dar vieną staigmeną: pasiūlė visiškai juos sunaikinti (trečiasis „nulinis variantas"). Jis taip pat sutiko atsisakyti 100 INF vienetų, dislokuotų Azijoje. Šių derybų rezultatas – INF sutartis, pasirašyta metų pabaigoje Vašingtone, įsigaliojusi 1988 metų birželį, numatanti visų INF tipo ginklų sunaikinimą iki 1991 metų, o tai reiškė, jog SSSR reikės sunaikinti dvigubai daugiau raketų ir paleidimo įrenginių nei NATO.

1991 metais prezidentas Bushas ir Gorbačiovas pasirašė START I sutartį, kuri buvo brandinama dešimt metų. Po poros metų sudaryta START II, pasirašyta Busho ir Jelcino, turėjo įsigalioti tuo atveju, jei įsigalios START I. Pagal START II susitarimą, Jungtinės Valstijos ir Rusija privalėjo per dešimt metų sunaikinti sausumoje dislokuotų strateginių branduolinių ginklų nuo 12 600 ir 11 000 iki 3500 ir 3000, jūroje dislokuojamų ginklų abiejose pusėse turėjo likti po 1750 vienetų ir sunaikintos visos autonomiškai nusitaikančios raketos su atsiskiriančiomis kovos galvutėmis. Būta šiokių tokių pataisymų, kai kuriais klausimais Jungtinės Valstijos sutiko nusileisti, kad būtų atsižvelgta į Rusijos pateiktus prieštaravimus konkrečiais klausimais. Šių sutarčių įgyvendinimas susikomplikavo, kai viena iš šalių suskilo į daugelį valstybių, o keturių – Rusijos, Ukrainos, Baltarusijos ir Kazachstano – teritorijose buvo dislokuoti ginklai, kuriems galiojo sutarčių nuostatos. Pastarosios trys valstybės kiekviena atskirai įsipareigojo laikytis šių sutarčių, pašalinti iš savo teritorijų visus minimus ginklus per septynerius metus ir prisijungti prie Branduolinių ginklų neplatinimo sutarties. (Ukraina vengė tą daryti, bet vėliau prisijungė, žr. 82 p.). Laikotarpiu tarp abiejų sutarčių pasirašymo abi supervalstybės priėmė vienašališkus sprendimus dėl tolesnio strateginių ir taktinių arsenalų mažinimo. 1996 metais Jungtinių Valstijų senatas ratifikavo START II, bet Rusijos parlamentas tam nepritarė, vildamasis (iš pradžių) pasiekti palankių pakeitimų ir trikdydamas Jelciną. Kad pašalintų šią kliūtį, Amerikos ir Rusijos vyriausybės pradėjo START III, o ji, pagal dviejų prezidentų susitarimą Helsinkyje 1997 metais, turėjo pradėti galioti tik po START II įgyvendinimo, kuris buvo pratęstas nuo 2003 iki 2007 metų. START III buvo numatytas tolesnis dviejų valstybių branduolinės ginkluotės mažinimas, taip pat numatyta sunaikinti (pirmą kartą) tiek kovos galvutes, tiek gabenimo priemones – naujovė, kurios laikantis turėjo būti itin griežta kontrolė.

Supervalstybių ginklavimosi varžybos, kurias skatino šaltojo karo psichologinis klimatas, virto ekonomine katastrofa. Šaltojo karo atoslūgis abiem pusėms iškėlė naujų problemų: Rusijai – kaip išlaikyti supervalstybės įvaiz-

dį, o Vakarams – ką daryti su NATO. Už savo veiksmingumą NATO turėjo būti dėkinga didžiulei amerikiečių galiai, kuri tolyn nustūmė abejones dėl jos priimamų strategijų. Pirmaisiais metais NATO, kai dar tik formavosi (1952 m. Lisabonoje), patvirtino programą, numatančią sukurti pajėgas, kuriose būtų ir vokiečių dalinių, sugebančių kariauti ilgą nebranduolinį karą, tačiau tos pajėgos niekada nebuvo sukurtos, o NATO pertvarkyta ir tapo tam tikra dalimi grandinės, kurios patikimumas priklauso nuo vis pavojingesnių ginklų. Ši lankstaus reagavimo į puolimą doktrina perėjo daug fazių. Išradus trumpo nuotolio branduolinius ginklus, NATO galėjo planuoti nedidelių pajėgų, aprūpintų galingesniais ginklais, kūrimą; bet ir šį kartą 1957 metais numatyti tikslai nebuvo įgyvendinti. Tačiau NATO vaidmuo – sulaikyti priešo veiksmus, atremti nebranduolinius ir artimo bei vidutinio nuotolio branduolinius ginklus ir priversti puolantįjį gerai pamąstyti prieš tęsiant savo operacijas. Nors tokia būsimo konflikto vizija ir neatrodė labai absurdiška, vis dėlto sunku įsivaizduoti, kad karo veiksmai galėtų vykti pagal tokį modelį, todėl NATO karinė funkcija visada buvo dviprasmiška, nes rėmėsi prielaida, jog pirmąjį žingsnį ar pirmuosius žingsnius agresorius žengs gerai neapgalvojęs ir tokį netoliaregišką agresorių bus galima greitai priversti susimąstyti. Kad ir kaip viskas atrodytų tikrovėje, teorija reikalavo lėtų atsakomųjų veiksmų, o atsižvelgiant į NATO sandarą, tokie veiksmai susiję su branduolinio ginklo panaudojimu. Kai Reikjavike Reaganas buvo įtikintas pritarti nuliniams variantams tiek INF, tiek strateginių ginklų atžvilgiu, tai reiškė, kad jis išmušė pagrindą iš po kojų, išardė JAV strateginį branduolinį skydą, kurį europiečiai buvo įpratę laikyti svarbiausiu savo saugumo garantu. Europos dilema sustiprėjo, kai Gorbačiovas pasiūlė nulinį variantą taikyti ir trumpo nuotolio raketoms, ir taktiniams branduoliniams ginklams. Atsakas į puolimą jau nebegalėtų būti lankstus, ir rusai, pradėdami puolimą, būtų kur kas pranašesni, jiems atsikirsti galėtų tik visos turimos strateginės amerikiečių raketos. Pasikeitus ginklavimosi varžybų kursui ir tuo pačiu metu iširus Varšuvos paktui, NATO liko be strategijos, be aiškaus priešo, gal ir be tikslo.

Jungtinės Amerikos Valstijos: ypatingos, bet ne visagalės

Devintajame dešimtmetyje supervalstybes nustota laikyti ypatingomis, esančiomis aukščiau kitų ir pranašesnėmis. Pirmiausia tą galima pasakyti apie SSSR, kuri nebeatrodė esanti lygiavertė Jungtinių Valstijų varžovė, nebegalėjo vyrauti nei Vidurio, nei Rytų Europoje, jos ekonomika smarkiai nusmuko, be to, jai grėsė iširimas. Jungtinių Valstijų svarbos menkėjimas, nors ir visiškai kitoks, buvo nė kiek ne mažiau stulbinantis, turint galvoje tai, kad ši šalis buvo neginčijamai pranašesnė kelis pastaruosius dešimtmečius, ir tai, kad tebeturėjo didžiulių išteklių ir gamino daugybę pramonės bei žemės ūkio produktų.

Amerikos galios ir prestižo smukimas buvo pačių sukeltas, tai buvo klaidų ir neteisingų sprendimų, priimtų ekonomikos valdyme ir užsienio politikoje, pasekmė. Nemokšiškumas užsienio reikaluose ryškiausiai atsispindėjo Centrinėje Amerikoje, kur Reaganui nepavyko įgyvendinti paskelbtų ketinimų nuraminti mažą Salvadoro Respubliką, garantuoti jai gerovę ir normalią dešiniosios pakraipos demokratiją. Panamoje Jungtinės Valstijos finansavo žinomą prekiautoją narkotikais, o kai jo nusikaltimai ėmė visiems badyti akis, nepajėgė jo „nuversti" papirkinėjimu, griebėsi karinio įsiveržimo išgalvotu pretekstu. Nikaragvoje Reaganui nepavyko nuversti sandinistų režimo, nors buvo kariaujama svetimomis rankomis, aišku, tai brangiai kainavo ir buvo tarptautinės teisės pažeidimas, už tai Jungtines Valstijas pasmerkė Tarptautinis Teisingumo Teismas; prezidento Danielio Ortegos vyriausybė vėliau buvo nuversta, bet ne ginklu, o ekonominėmis sankcijomis, dėl to Nikaragvos gyventojai balsavo prieš Ortegą per nuostabiai aukšto lygio demokratinius rinkimus (žr. 28 skyrių). Šios nesėkmės prieš silpnus kaimynus pačiame Amerikos žemyne rodo, jog buvo netinkamai suprastas jėgos panaudojimas. Jungtinės Valstijos buvo didžiausia karinė ir pramoninė pasaulio valstybė, deja, nesugebanti veiksmingai atlikti regioninės valstybės vaidmens.

Artimuosiuose Rytuose Jungtinės Valstijos prarado savo sąjungininką Irano šachą, be to, naujajam režimui organizavus įkaitų pagrobimą iš Amerikos ambasados, pateko į prieštaravimų ir apgavysčių liūną: moralinė būtinybė gelbėti įkaitus susikirto su viešais tvirtinimais, jog su teroristais nebus deramasi. Per 1980 metų rinkimų kampaniją įkaitų problema atsisuko prieš Carterį Reagano naudai. Įkaitus išvaduoti pavyko tik vėliau, po slaptų derybų, susitarus tiekti ginklus Iranui per Izraelį nuo 1980 iki 1986 metų, tai baigėsi viešu skandalu. Už ginklus buvo pareikalauta daug pinigų, o gauti pinigai panaudoti Nikaragvos kontrų apginklavimui aplinkiniais keliais, šitaip sąmokslininkai, tarp kurių buvo ir prezidentas Reaganas bei viceprezidentas Bushas, apgavo Kongresą ir tautą. Neteisėtus ir veidmainiškus veiksmus prezidentas ir jo patarėjai bandė pateisinti miglotais ideologiniais argumentais bei prielaidomis.

Antrąją, susijusią su pirmąja, avantiūrą paskatino noras toliau slapta finansuoti ir tiekti ginklus kontrų opozicijai Nikaragvos vyriausybėje, nepaisant Bolando pataisos, kuria 1984 metais JAV kongresas pasisakė prieš tolesnės karinės pagalbos teikimą. Amerikiečiai kartu su Izraeliu ir kitais ginklų prekiautojais pasiūlė tiekti Iranui ginklų karui prieš Iraką; ginklai turėjo būti tiekiami Iranui ne tiesiai iš Jungtinių Valstijų, o iš Izraelio arsenalų, kuriuos Jungtinės Valstijos vėliau turėjo papildyti. Aukšti Amerikos pareigūnai slapta nuvyko į Teheraną su dalių siunta raketų paleidimo įrenginiams. Tačiau abi šalys vylėsi gauti daugiau nei blaiviai mąstydamos galėjo tikėtis. Iranas pareikalavo ne tik ginklų, bet ir politinių nuolaidų, pavyzdžiui, kad Izraelis pasitrauktų iš pietų Libano ir Golano aukštumų, paleistų Kuveite laikomus kalinius, kaltinamus terorizmu Libane. Vienas amerikiečių įkaitas buvo paleistas mainais už didesnį atsarginių dalių, kitas – už didesnį ginklų skaičių. Įvyko daugybė slaptų susitikimų, kurių metu abi šalys apgaudinėjo viena kitą perdėtais pareiškimais. Apie šiuos dalykus sužinojo visuomenė. Reaganas atleido

savo patarėją nacionalinio saugumo klausimais admirolą Johną Poindexterį ir jo svarbiausią pavaldinį šiais klausimais pulkininką Oliverį Northą, kuris pasitraukdamas iš tarnybos sunaikino daugybę dokumentų. Pirmuose viešuose Reagano pareiškimuose buvo pasakyta nedaug, nors Reaganas žinojo, kad Bolando pataisa apeinama įvairiausiais keliais; tai, kad tikrai buvo informuotas apie Irano kontrrevoliucionierių operacijas, nebuvo patvirtinta per visą likusį jo prezidentavimo laiką. Duodamas parodymus vėliau, Reaganas daugiau nei šimtą kartų tvirtino negalįs atsiminti svarbiausių dalykų, taigi buvo neaišku, ar jam tokios informacijos neperdavė, ar jis nesuprato jos, ar ir viena, ir kita netiesa. Kad ir kaip būtų, jis nebesusigrąžino sąžiningo, kompetentingo ir uolaus žmogaus reputacijos. Irano ir kontrų avantiūra svarbi ne tuo, kad susilpnino Jungtines Valstijas kariniu atžvilgiu, o tuo, kad prikaustė viso pasaulio dėmesį ir privertė suabejoti·Jungtinių Valstijų, kaip partnerių tarptautiniuose reikaluose, patikimumu. Skandalas buvo tuo bjauresnis, kad įvyko praėjus vos dešimtmečiui po to, kai dėl stulbinančio elgesio Richardas Nixonas buvo priverstas atsistatydinti ir perduoti prezidento postą vidutinių gabumų kongreso nariui Geraldui Fordui. Jis visaip išsisukinėjo ir melavo, kad išvengtų apkaltos 1974 metais.

Šios amerikiečių klaidos sukėlė susirūpinimą Europos–Amerikos aljanse, nes Jungtinių Valstijų padėtis šiame aljanse buvo unikali: kol tvyrojo šaltasis karas, nebuvo galima net įsivaizduoti kokios nors antirusiškos koalicijos be Jungtinių Valstijų. Aljanse dažnai įsižiebdavo koks nors įtampos židinys, bet paprastai pavykdavo ją įveikti šiurkščios rusų politikos Europoje ir už jos ribų akivaizdoje. Labiausiai santykiai atšalo septintajame dešimtmetyje per Prancūzijos ir Amerikos konfliktą, dėl kurio Prancūzija pusiau išstojo iš aljanso, tačiau netrukus po de Gaulle'io mirties prancūzų daliniai vėl dalyvavo NATO laivyno pratybose Viduržemio jūroje (1970 m.). Vis dėlto aštuntajame dešimtmetyje dažnai susiduriama su sunkumais. NATO kariuomenėje, dislokuotoje Europos objektuose, nebevyravo amerikiečiai: Europoje europiečių sąjungininkių pajėgos sudarė 75 procentų oro pajėgų, 80 procentų laivyno ir 90 procentų sausumos pajėgų. Amerikos indėlis buvo simboliškas ir gyvybiškai svarbus finansiniu atžvilgiu, dėl to amerikiečiai drįso pareikšti, kad Europa, naudodamasi tokiu brangiu Amerikos kariniu skydu, negali sau leisti trukdyti Amerikai įgyvendinti savo politiką kitur. Europoje buvo griežtai kritikuojamas karas Vietname, o dėl karo Artimuosiuose Rytuose 1973 metais nepasitenkinimas kilo ir vyriausybių lygmeniu. Jungtinės Valstijos supyko, kai Europa neleido pasinaudoti aerodromų kilimo takais pajėgoms permesti į Izraelį ir kai tuoj nusileido arabams, vos tie pagąsdino paskelbsią naftos boikotą. Europiečiai teisinosi, kad 80 procentų naftos jie gauna iš Artimųjų Rytų, o Jungtinės Valstijos – 5 procentus, ir priekaištavo Vašingtonui, kad šis vykdo savo politiką Artimuosiuose Rytuose, nepasitaręs su sąjungininkais, o paskui tikisi, kad šie parems jį. Dar labiau europiečius atšaldė žinia, kad Vašingtonas turbūt rengė planus užsigarantuoti naftos tiekimą už ginkluotę, europiečiai nenorėjo dalyvauti vartotojų konferencijoje, kurią pasiūlė Jungtinės Valstijos kaip priemonę daryti spaudimą arabų naftos gavėjams. Dėl tų pačių priežas-

čių Prancūzija atsisakė prisijungti prie Energijos agentūros, kuri buvo įkurta prie OECD, taip pat dalyvauti vartotojų susitarime dėl naftos vartojimo kvotų. Europiečiai pirmenybę teikė gamintojų ir vartotojų susitarimui ir deryboms, o ne konfrontacijai.

Tuo laikotarpiu aljansas iš tikrųjų patyrė neveiklumo būseną, padėtis nepasikeitė ir turkams įsiveržus į Kiprą 1974 metais. Graikija, kaltindama Jungtines Valstijas tuo, kad nesiėmė griežtesnės pozicijos Turkijos atžvilgiu, kai ši pasinaudojo neapgalvotu Graikijos diktatūros kišimusi į Kipro reikalus, atsisakė aktyviai dalyvauti NATO operacijose – šį protestą sukėlė ne tik įvykiai Kipre, bet ir antiamerikietiškos nuotaikos, sustiprėjusios dėl to, kad JAV rodė palankumą diktatoriams 1967–1974 metais. Šio graikų priešiškumo neatsvėrė Turkijos palankumas, nes JAV kongresas, paremdamas Graikiją, 1974 metų gruodžio mėnesį balsavo už sprendimą nutraukti pagalbą Turkijai, po šio įvykio Turkijos vyriausybė perėmė savo žinion 24 amerikiečių karinius objektus Turkijoje, sudarė draugystės sutartį su SSSR ir paėmė iš rusų didelę paskolą.

Priešingame NATO teritorijos pakraštyje kitos dvi aljanso narės buvo įsivėlusios į kitokį konfliktą, kuris taip pat turėjo įtakos NATO objektams. 1972 metais Islandijos parlamentas priėmė nutarimą išplėsti žvejybos teritoriją 50 jūrmylių. Šis įstatymas, ypač svarbus Britanijai ir Vakarų Vokietijai, buvo vienašališkas 1961 metų sutartyje numatytų sąlygų pakeitimas. Tuo pačiu metu Altingas iš anksto atmetė galimybę šį ginčą spręsti Tarptautiniame Teisingumo Teisme (Teismas 1972 metų rugpjūtį priėmė nutartį, kad Britanijos ir Vokietijos laivai turi teisę žvejoti iki 12 jūrmylių ribos). 1975 metais Vakarų Vokietija ir Islandija pasiekė kompromisą, tačiau Britanijos atveju, kurios interesai daug labiau nukentėjo, Islandijos veiksmai sukėlė ginkluotus susirėmimus, nes Britanija pasitelkė savo karinių jūrų pajėgų laivyną žvejybos laivų apsaugai nuo ginkluotos islandų pakrantės apsaugos, kuri stengėsi juos išvyti ar sugadinti jų žvejybos įrankius. 1973 metų pabaigoje dvejiems metams pasirašyta sutartis, kurioje nurodytos britų žvejybos teritorijų ribos ir žvejybos laivų, kuriais jiems leidžiama naudotis, tipai. Šitaip buvo siekiama apriboti sugaunamos žuvies kiekį. Tačiau Islandija taip pat pareiškė, jog 1975 metais savo išimtinių žvejybos teisių ribas išplės iki 200 jūrmylių. Nors teisiškai ginčas nebuvo išspręstas, įtampa gerokai atlėgo 1976 metais, kai Britanija atsisakė nemažos dalies gana tvirtai pagrįstų teisių. Islandijai tai buvo tvirtas gyvybiškai svarbių ekonominių teisių įtvirtinimas, kurio pasiekė todėl, kad veiksmas vyko jos teritoriniuose vandenyse, kad anglai apskritai sutriko (priešingai negu žvejų bendruomenės atstovai), kad buvo manoma, jog tuo metu vykusi konferencija jūrų teisės klausimais rekomenduos gerokai išplėsti priimtas įprastines žvejybos zonų ribas, ir kad buvo galima pasinaudoti NATO bei daryti spaudimą Britanijai, padedant Jungtinėms Valstijoms, kurios nenorėjo, kad Islandijos veiksmai keltų pavojų strategiškai svarbiems NATO objektams šiauriniame aljanso sektoriuje, o taip įvyko Graikijoje ir Turkijoje.

Pačiame šių konfliktų ir politinių ginčų įkarštyje Nixonas kritikavo sąjungininkus, kad jie visi užsipuola Jungtines Valstijas. Jo patarėjas nacionalinio

saugumo klausimais ir valstybės sekretorius Henry Kissingeris, susierzinęs nė kiek ne mažiau, bet dalykiškiau nusiteikęs, 1973 metais pasiūlė parengtą naują Atlanto chartiją, kurioje būtų apibrėžti bendri Jungtinių Valstijų, Vakarų Europos ir Japonijos (įtraukta dėl ekonominių konfliktų, kurių Jungtinės Valstijos turėjo ir su europiečiais, ir su japonais) tikslai. Anot Kissingerio, Jungtinės Valstijos buvo pasirengusios apginti Vakarų Europą ir toliau palaikė Europos vienybę, tačiau nesutiko, kad europiečiai vieni, nepasitarę su Vašingtonu, imtųsi bendros politikos, kuri gali nepatikti Jungtinėms Valstijoms, visai tokius pat priekaištus savo ruožtu reiškė europiečiai. Aštuntasis dešimtmetis baigėsi rusų įsiveržimu į Afganistaną. Vašingtonas siūlė imtis veiksmų, bet daugelis europiečių manė, jog šie veiksmai pasmerkti žlugti, tuo tarpu Europos šalių vadovai, skeptiškai nusiteikę Kamp Deivido susitarimų atžvilgiu, Artimųjų Rytų klausimu ėmėsi kurti europietišką politiką, nors ir pateikiamą kaip Kamp Deivido susitarimų rezultatą, bet veikiau alternatyvą amerikiečių politikai, kuri tame regione, jų manymu, žlugo.

Tada kilo klausimas, kas turi išlaikyti aljansą. Daugelį metų akivaizdžiai neproporcinga aljanso išlaidų našta gulė ant Jungtinių Valstijų, kurios laikė ją neišvengiama ir nešė ją, kol po Antrojo pasaulinio karo Europoje buvo suirutė. Bet Europa atsigavo (amerikiečiams suteikus didžiulę pagalbą), tuo tarpu Jungtinės Valstijos ėmė jausti iki tol nepatirtus per didelio ekonomikos apkrovimo požymius. Europiečiams teko pripažinti, kad ekonominiu požiūriu našta pasidalyta neteisingai, bet kai 1977 metais NATO priėmė nutarimą, kad visos narės gynybos reikmėms per metus skiriamas lėšas turi realiai padidinti 3 procentais, dauguma Europos šalių nepajėgė laikytis savo pažadų. Šiame fone aljanso lyderio klausimas buvo tik papildomas nemalonus veiksnys. Lyderis galėjo būti tik vienas – Jungtinių Valstijų prezidentas. Tačiau pagarba prezidentūrai pražūtingai silpnėjo, kai Lyndonas Johnsonas nusprendė nekelti savo kandidatūros kitai kadencijai, nes manė nesusidorojęs su šiomis pareigomis. Visi prezidentai po Johnsono savaip, kartais netgi labai, smukdė JAV prezidento prestižą europiečių akyse ir tuo skatino antiamerikietiškas nuotaikas, kurios ir taip buvo gana būdingos europiečių viešajai nuomonei. Beje, tos antiamerikietiškos nuotaikos nebuvo alternatyvios politikos pagrindas, o veikiau emocinė prabanga.

1972–1975 metais Helsinkyje vykusi Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencija (ESBK), kaip paaiškėjo, buvo svarbus Europos reikalų posūkis. Konferencijoje dalyvavo 35 valstybių atstovai, tarp jų ir Jungtinių Valstijų bei Kanados, kurios buvo laikomos pilnateisėmis ir neatskiriamomis Europos politikos dalyvėmis. Tai buvo plačiausiai atstovaujama asamblėja Europoje po karo ir tapo nuolatine institucija, kuri leido suduoti smūgį supervalstybių primestam dvipoliškumui ir išimtinei abiejų supervalstybių padėčiai *in suo orbe*.

Helsinkio konferencijos iniciatorė buvo SSSR. Vakarai sutiko prisidėti, bet primygtinai pareikalavo, kad į dalyvių sąrašą būtų įtrauktos ir Jungtinės Valstijos bei Kanada. Rusai siekė bendro pritarimo pokarinės Europos sienoms, kurių niekada nebuvo patvirtinusi taikos konferencija; kartu norėjo aptarti

saugumo klausimus, būtent karinių bazių ir kariuomenės skaičiaus problemas. Vakarai iš pradžių į šią konferenciją žiūrėjo abejingai ir pašaipiai, bet galop nusprendė pasinaudoti proga išsireikalauti iš SSSR tam tikrų sąlygų. Vakarų valstybės ir neutralios šalys susivienijo, kad atmestų rusų pasiūlymą paskelbti Europos sienas nekeičiamomis; konferencijoje tik pareikšta, kad jų negalima keisti jėga. Vakarų ir neutralios valstybės taip pat išsikovojo, kad saugumo samprata būtų aiškinama plačiau, apimtų ne tik dislokuotas karines pajėgas, bet ir savitarpio supratimą. Taigi į Helsinkio baigiamąjį aktą buvo įtrauktos deklaracijos, kurios neturėjo privalomos juridinės galios, vis dėlto jos buvo oficialūs norminiai dokumentai, apimantys ryšius vyriausybiniu ir nevyriausybiniu lygmeniu ekonominėje, socialinėje ir techninėje srityse, taip pat bendradarbiavimą vadinamojoje humanitarinėje srityje. Ši frazė atvėrė duris diskusijoms apie žmogaus teises ir jų pažeidimus. Buvo atmestos rusų pastangos šiose deklaracijose minimų klausimų aptarimą riboti skirtingų sistemų, o ne valstybių diskusijomis. Jei rusams būtų pritarta, Baigiamajame akte būtų numatyta galimybė rengti abstrakčius debatus apie sąlyginius kapitalistinių ir komunistinių sistemų pranašumus ir blogybes, o ne kritikuoti konkrečių valstybių politiką ir veiksmus. Taigi SSSR, Helsinkio konferencijos iniciatorei, buvo užbėgta už akių, ji apskritai gailėjosi, kad ėmėsi tokios iniciatyvos.

Helsinkio konferencijoje taip pat buvo numatyta rengti periodiškus prisiimtų įsipareigojimų vykdymo aptarimus. Pirmas toks susitikimas įvyko 1977 metais Belgrade priešiškumo kupinoje atmosferoje. Be susitarimo susitikti dar kartą, joje nieko nebuvo pasiekta. Kitas susitikimas prasidėjo 1980 metais Madride, po rusų ilgų mėginimų ją sužlugdyti. Vakarai daug dėmesio skyrė rusų įsiveržimui į Afganistaną ir disidentų padėčiai SSSR. Prancūzija pasiūlė surengti dar vieną konferenciją nusiginklavimo Europoje klausimais, o Brežnevas palankiai kalbėjo apie pasitikėjimą skatinančias priemones, kurių galiojimo sferą norėjo išplėsti visoje Europoje iki pat Uralo kalnų. Nė viename šių pasiūlymų nebuvo nieko naujo, jie tik rodė pasiryžimą toliau tartis ir ieškoti naujų argumentų. Didesnį poveikį Helsinkio susitikimai darė ne apžvalginėse konferencijose, o už jų sienų, nes Helsinkio procesas sutapo su judėjimų pradžia Vidurio Europoje, kurių kulminacija tapo politinė revoliucija Lenkijoje. Helsinkio deklaracijos ir Helsinkio priežiūros komitetai, įsteigti daugelyje šalių (taip pat SSSR) stebėti šalių, pasirašiusių deklaracijas, elgesį, prisidėjo prie šių audringų vilčių, ir nors poveikį sunku įvertinti, jis buvo gana svarbus. O po 1989 metų ESBK tapo bendru Europos forumu, kurio, kaip jaučiama, reikėjo žlugus rusų ir komunizmo galiai Vidurio ir Rytų Europoje, paskui kilus sumaiščiai dėl tolesnio NATO tikslingumo. 1990 metais ESBK dalyviai įsteigė nuolatinę organizacijos būstinę, tai buvo nusigręžimas nuo ginkluoto dvipoliškumo ir žingsnis link naujos, nors dar ir neaiškiai įsivaizduojamos tvarkos, kur europiečių ir supervalstybių priešiškumas Europoje gal ir nebūtų užmirštas, bet jau tikrai paliktas istorijai. ESBK pagal JT Chartijos 52 straipsnį siekė būti regionine organizacija Europai su Jungtinėmis Valstijomis ir Kanada, kaip Europos dalimi šiame kontekste. 1994 metais, kai turėjo 53 nares, ESBK pakeitė pavadinimą į ESBO (O reiškia organizaciją).

Tačiau ESBO nebuvo ar dar nebuvo saugus Jungtinių Valstijų placdarmas Europoje. Ji ne tik nebuvo išbandyta, bet ir neturėjo savo karinių pajėgų. NATO ir Šiaurės Atlanto sutartis tebebuvo praktiniai ir teisiniai amerikiečių dalyvavimo Europos reikaluose instrumentai. Antra vertus, nors Rusija ir pripažinta ESBO narė, buvo akivaizdus NATO priešas ir stipriai priešinosi NATO plėtimuisi Europos valstybėse prie jos sienų. Tačiau tos valstybės norėjo kuo greičiau įstoti į NATO (to paties norėjo daugelis naujų Kaukazo ir Vidurinės Azijos valstybių): apie 20 valstybių beldėsi į NATO duris. Tarp esamų NATO Europos narių Vokietija labiausiai norėjo, kad jo narėmis taptų šalys, esančios tarp Vokietijos ir Rusijos. 1993 metais Vokietijos gynybos ministras Volkeris Ruhe viešai pritarė, kad Lenkija, Vengrija, Čekija ir Slovakija įstotų į NATO (ir ES) kaip asocijuotos narės. Apskritai esamos narės norėjo išsaugoti aljansą, kaip Amerikos rūpinimosi Europa ir dalyvavimo jos reikaluose simbolį, ir negalėjo neatsižvelgti į tai, kad ne visada galės nepaisyti Rusijos. Amerikiečiai parengė planą, pavadintą Taikos partnerystė, sumanė pakviesti buvusius priešus komunistus tapti asocijuotais NATO nariais, daugiausia tam, kad atidėtų tikrosios narystės klausimą: buvo suplanuota juos įtraukti į eilę priimamajame. Jelcinas (1992 m.) pareiškė norįs narystės Rusijai, jei bus priimta bent viena kita valstybė; Varšuvoje jis paskelbė (1993 m.), jog neprieštarauja Lenkijos įstojimui į NATO, tačiau kai grįžo į Maskvą, po kelių savaičių oficialiai pareiškė Jungtinėms Valstijoms ir kitoms svarbiausioms NATO valstybėms, kad NATO neturi plėstis į rytus; pareiškė (1995 m.) apie pasirengimą dalyvauti Partnerystės programoje ir pasisakė prieš NATO pratybas kartu su naujais siūlomais partneriais (tai buvo priešrinkiminio nacionalizmo Rusijoje metai); tuščiai protestavo prieš amerikiečių reikalavimą, kad karinėms operacijoms Bosnijoje vadovautų NATO (žr. 8 skyrių); sutiko su NATO įsipareigojimu neišdėstyti branduolinio ginklo naujųjų narių teritorijose (NATO to daryti nereikėjo). Iš tikrųjų Jelcinas neturėjo iš ko rinktis. Jis sutiko su tuo, ką galėjo gauti, o tai buvo susitarimas dėl konsultacijų su NATO, nedalyvaujant operacijose ar politikoje. Panašiai buvo pasiūlyta ir Ukrainai.

Jungtinės Valstijos galėjo rinktis ir savo aukštesniosiose tarybose nebuvo vieningos dėl pasirinkimo. Jos pasirinko NATO plėtimą, net jei reikės pyktis su Rusija, plėsti nusprendė etapais, tai patenkino keletą išrinktųjų ir erzino visus kitus. Bendrai susitarus aljanse, Lenkija, Vengrija ir Čekijos Respublika buvo pastatytos eilės priekyje. Kitos pirmosios grupės kandidatės – Slovėnija, palaikoma Italijos, Rumunija, palaikoma Prancūzijos, ir Estija, palaikoma Švedijos, – buvo blokuojamos Jungtinių Valstijų, palaikant Didžiajai Britanijai. Derybos su trimis palaikytomis kandidatėmis prasidėjo 1997 metais.

Šis kursas turėjo nemalonią potekstę. Pagal Šiaurės Atlanto sutartį naujoms narėms buvo suteiktos garantijos, tačiau buvo sunku tikėtis, kad jų laikysis senesniosios narės. Kai sutartis buvo pasirašyta 1949 metais, jos autoriai atsižvelgė į SSSR agresijos Europoje galimybę, Europos narės vieningai siekė amerikiečių garantijų, kad tokiu atveju bus imtasi karinių veiksmų prieš ją, o Jungtinės Valstijos suvokė, kad tai atitinka jų pačių interesus. Po penkiasdešimt metų, suirus SSSR ir nė vienai iš jos vietoje atsiradusių valstybių neke-

liant tokio pobūdžio ir dydžio grėsmės, pavojus taikai Europoje iškilo dėl prieštaravimų Vidurio ir Rytų Europoje, o Jungtinės Valstijos aiškiai nebuvo suinteresuotos įsipareigoti imtis karinių veiksmų, kilus tokiam ar panašiam konfliktui (tą rodė amerikiečių nenoras įsivelti į karą Jugoslavijoje). Pripažindamos įsipareigojimus pagal Šiaurės Atlanto sutarties 1 straipsnį posovietiniame kontekste, Jungtinės Valstijos ėmėsi skausmingo žingsnio, principingumą paversdamos skepticizmu. Tačiau NATO buvo pripažinta organizacija, įrodžiusi, jog yra veiksminga, o ESBO tokia nebuvo; neperorientuota ir neišplėsta NATO žlugtų; triukšmingas Žirinovskio ir į jį panašių rusų nacionalizmas priminė amerikiečiams, kad ilgalaikė rusų–amerikiečių draugystė dešimtajame dešimtmetyje gali būti tokia pat nereali kaip Roosevelto ir Stalino laikais. NATO turėjo išlikti ir būti naudojama (žr. 8 skyrių) karingiau negu kada nors anksčiau.

Ekonominiuose reikaluose Reaganas iš savo pirmtakų paveldėjo problemų kamuolį, kurį dar labiau suraizgė. Amerika buvo pasaulio lyderė visų pirma ekonomikoje ir šiame amžiuje garsėjo tuo, kad jos kapitalizmas buvo veiksmingiausias tiek sunkiais, tiek gerais laikais. Po 1945 metų susiklosčiusioje tarptautinėje tvarkoje svarbiausia buvo 1944 metais Breton Vudso susitikime sukurta ekonominė sistema, apimanti Pasaulio banką ir Tarptautinį valiutos fondą (TVF). Ši sistema buvo pagrįsta JAV dolerio viešpatavimu ir palaikė valiutų stabilių kursų dolerio atžvilgiu svarbą, o pats doleris buvo susietas su aukso kaina (35 doleriai už 1 unciją) arba, atvirkščiai, lėmė ją. 1945 metais Amerikos ekonomikos potencialas, taigi ir dolerio stabilumas, buvo laikomas aksioma, ir Breton Vudso sistemos galiojimo laikotarpiu Jungtinės Valstijos didžiuliais mastais eksportavo kapitalą, iš dalies dėl užsienio politikos, kuri reikalavo nepaprastai didelių išlaidų dislokuotoms anapus vandenyno karinėms pajėgoms išlaikyti, o vėliau ir karui Vietname, ir dėl to, kad korporacijų kapitalas buvo investuojamas į užsienio įmones arba naudojamas joms pirkti. Tuo pačiu laiku, nuo 1959 metų, Jungtinėse Valstijose nuolat susidarydavo užsienio prekybos deficitas, JAV siekė visiškai, o po 1968 metų beveik visiškai, vengti šį deficitą padengti Amerikos piliečių sąskaita, t. y. didinant mokesčius. Tokios politikos padarinys – krūvos eurodolerių (dolerių, sukauptų ne Jungtinėse Valstijose) – septintajame dešimtmetyje sustiprino abejones dolerio stabilumu, sukėlė sunkumų, susijusių su Amerikos valiutos valdymu, su tolesne pasaulį valdančia ekonomine tvarka. Aštuntajame dešimtmetyje Amerikos pramonės augimo tempai pasidarė mažesni negu Japonijoje, Vokietijoje, Prancūzijoje ir net Italijoje, o staigus naftos kainų pakilimas 1973 ir 1979 metais, prasidėjęs tuo metu, kai Jungtinės Valstijos didžiąją naftos dalį pradėjo importuoti ir reikėjo keisti nuomonę, kad energija yra pigi, paspartino dolerio vertės kritimą ir Breton Vudso sistemos žlugimą.

Staigus naftos kainų pakilimas buvo susijęs, pirma, su Artimųjų Rytų naftos verslo perėjimu Artimųjų Rytų savininkų žinion ir politinėmis manipuliacijomis, antra, su karais ir revoliucijomis Artimuosiuose Rytuose. OPEC, daugiausia Artimųjų Rytų naftos gavėjų ir eksportuotojų susivienijimas, įkurtas 1961 metais, mažai ką darė, kad pakeistų kainas per pirmąjį dešimtmetį, bet

aštuntojo dešimtmečio pradžioje kainos ėmė kilti ir padidėjo dešimteriopai. Tuo laikotarpiu prasidėjo 1973 metų karas, o 1979 metais Irane buvo nuverstas šacho režimas. Šį kainų kilimą sustabdė, o paskui ir pasuko priešinga kryptimi, Pramonės energijos agentūra, kai svarbiausios naftos bendrovės pradėjo plėtoti naftos paieškas bei gavybą už Artimųjų Rytų regiono ribų ir priminė OPEC naftos gavėjams pasiūlos ir paklausos principą. Tačiau aštuntajame dešimtmetyje ir devintojo dešimtmečio pradžioje šalių vyriausybės nenumatė tokios įvykių atomazgos. Jos kur kas labiau nerimavo dėl Breton Vudso sukurtos valiutų sistemos žlugimo, ypač dėl dolerio nuvertėjimo trečdaliu skaičiuojant aukso kaina – ilgalaikės Vietnamo karo ir jo finansavimo iš Vašingtono skolon pasekmės – ir dėl valiutų kursų stabilumo pabaigos. Per paskesnį Reagano ir Busho valdymo dešimtmetį ekonomiškai labiausiai išsivysčiusios pasaulio valstybės, Didysis penketukas, nuo 1986 metų – Septyneto šalys, o nuo 1997 metų su Rusija – Aštuoneto grupė mėgino sukurti laikinąją sistemą. Pagrindinė Grupės funkcija ir viltis buvo bendrai reguliuoti ekonomikos procesus, kuriuos kiekviena iš jų anksčiau reguliavo atskirai, išlaikydama realų ar tariamą suverenitetą. Grupė mėgino susirasti vietą tarp dviejų neegzistuojančių pasaulių – tarp suverenios valstybės ir tarptautinės įtakingos grupės. Jos vadovai iš pradžių buvo europiečiai (prancūzai ir vokiečiai su Valery Giscard d'Estaing'u ir Helmutu Schmidtu), o vėliau – amerikiečiai. Plazos (1985 m.) ir Luvro (1987 m.) susitarimai – centrinių bankų pastangos dolerio nuvertėjimą kontroliuoti finansinėmis priemonėmis – buvo nesėkmingi, nes nebuvo pagrįsti panašiai koordinuojama vyriausybių pinigų politika. Didžiulės bankų skirtos sumos daugiausia buvo išleistos tuščiai. 1987 metų pabaigoje stulbinamai greitai krintančios kainos Volstrite rodė sutrikimo mastą ir visuomenės bei pavienių asmenų baimę, kad valdžia nebekontroliuoja biudžeto ir prekybos balanso. Reagano atėjimo į prezidento postą metu augimas, nuo 1945 metų vidutiniškai sudaręs maždaug 3 procentus per metus, buvo beveik lygus nuliui. Vidinių santaupų ir investicijų lygis buvo nukritęs iki žemiausio kada nors užfiksuoto lygio, o nedarbas per respublikonų valdymo 12 metų svyravo tarp 10 ir 7,5 procento. Septyneto grupė nepaisė amerikiečių susirūpinimo jenos pervertinimu, beveik neįsivaizduojamu aktyviuoju Japonijos prekybos saldo, hiperinfliacija Rusijoje ir kitais pavojų keliančiais padariniais, kuriuos sukėlė Sovietų Sąjungos iširimas ir komunistų valdymo žlugimas pusėje Europos.

Šiomis sąlygomis Reagano vykdoma deficitinio finansavimo (taikyta ne tik Jungtinėse Valstijose) ir kovos su infliacija politika, mažinant produkcijos apimtis ir darbo vietų skaičių, lėmė unikalios Jungtinių Valstijų padėties pasaulyje susilpnėjimą. Reaganas, pasiryžęs amerikiečių išdidumą ir pasitikėjimą savimi pakylėti iki savo paties optimizmo, tiek pat buvo pasiryžęs mažinti mokesčius. Kadangi toks kelias į garbę buvo klotas nepagrįstai didelėmis ginklavimosi išlaidomis, jo kadencijos metu buvo nepaprastai daug skolinamasi ir visiškai nepaisoma socialinių reikalų. Reagano pažadai subalansuoti biudžetą prieš įžengiant į Baltuosius Rūmus buvo labiau neapgalvoti nei paprastai esti. Matyt, jis tikėjosi, kad atotrūkis tarp išlaidų ir pajamų išnyks įvedus ma-

žesnius mokesčius, o dar pritaikius pinigų kontrolę, bus gaunama daugiau pelno, didesnės mokesčių įplaukos padengs deficitą. Tačiau mokesčių sumažinimas ir griežta pinigų politika nepadėjo lauktų auksinių kiaušinių. Deficitas didėjo ir absoliučiais skaičiais, ir BNP procentais, po 1982 metų pinigų politikos suvaržymai buvo sušvelninti, sumažintos palūkanų normos, augimas tęsėsi, bet didėjo ir deficitas, vienintelis problemos sprendimo būdas buvo pritraukti užsienio pinigus ir juos skirti einamosioms valstybės išlaidoms bei vidaus investicijoms padengti: dešimtis milijonų dolerių siekiantį biudžeto deficitą perpus finansavo japonai ir kiti užsienio investuotojai, kurie finansavimo nenutraukė tikriausiai tik dėl vis didėjančių palūkanų normų. Dolerio vertei vėl buvo leista kilti, tačiau ji pakilo taip staigiai, kad keitimo kursas jau nebebuvo patikimas, ir nukrito dar įspūdingiau nei pakilo.

Mažiau nei per dešimt metų, kai 1989 metais Reaganas pasitraukė iš prezidento posto, Jungtinės Valstijos iš didžiausios pasaulio kreditorės virto didžiausia skolininke. Didesnė nei 660 milijardų dolerių JAV užsienio skola per vienus metus padidėjo 25 procentais. Užsienio prekybos deficitas pasiekė 12 milijardų per mėnesį, o palūkanos užsienio kreditoriams sudarė 50 milijardų dolerių per metus. Eksporto verslas patyrė nuostolių, užsienio kapitalas buvo išparduodamas. Pačiose Jungtinėse Valstijose kapitalo ištekliai sumažėjo 500 milijardų dolerių, nes akcinių bendrovių akcijos buvo anuliuojamos arba virto skolomis (ypač išleidus didelio rizikos laipsnio obligacijas). Pusė gyventojų gyveno skurdžiau nei 1980 metais. Asmeninės santaupos sumažėjo 15 procentų (pusė Japonijos lygio), pablogėjo aukštųjų technikos ir gamtos mokslų mokyklų padėtis, ekonomikos infrastruktūra merdėjo, daugelyje miestų aprūpinimas gyvenamuoju plotu ir vaikų mirimų skaičius pasiekė skurdžiausių trečiojo pasaulio šalių lygį, grėsmingai plito nusikalstamumas ir narkomanija. Valstybės sektoriuje korupcija taip plito, jog pasiekė vyriausybės narius. Šias blogybes buvo įmanoma išnaikinti, tačiau tam tikslui reikėjo visiškai pakeisti požiūrį ir imtis aktyvių politinių pastangų. Kadangi JAV pramonė buvo stipri, biudžeto deficitą buvo galima padengti nežymiai padidinus mokesčius; iš socialinio nuosmukio buvo galima išsivaduoti atsisakant Reagano požiūrio, kad reikia sumažinti vyriausybės vaidmenį, t. y. nusimesti atsakomybės naštą. Tuo tarpu Jungtinės Valstijos jau buvo išstumtos iš vienvaldės lyderės pozicijų pasaulyje, ten jau veržėsi Japonijos ir Europos Bendrijos visuomenė. Ekonominiai bei socialiniai sunkumai ir vidutinybių vadovybė gerokai susilpnino pasitikėjimą, kurį Reaganas amerikiečiams įdiegė su karinės galios ir karštų kalbų pagalba. Reaganas apginklavo Jungtines Valstijas prieš SSSR, tačiau padarė jas beginkles prieš Japoniją, irgi agresyvią priešininkę, kurios ginklai, beje, buvo nekariniai.

Biudžeto ir užsienio prekybos deficitas ne tik paveikė ekonomiką, bet ir palaužė šalies ir užsienio pasitikėjimą doleriu, kuris prarado pasaulinės valiutos ar patikimiausios valiutos vaidmenį. Tokiame politiniame ir psichologiniame klimate doleris turėjo tendenciją smukti kitų pagrindinių valiutų atžvilgiu, ypač jenos, kuri dėl tam tikros priežasties netgi buvo labiau linkusi kilti: japonai sutaupydavo vienam gyventojui dvigubai daugiau nei amerikiečiai ir

santaupų neišleisdavo amerikietiškoms ar kitoms užsieninėms prekėms įsigyti. Japonijoje pinigų leidimas daugiausia priklausė nuo kultūros, Amerikoje buvo manoma, kad japonus gal labiau valdo iš tikrųjų užmaskuota Japonijos vyriausybės protekcionistinė politika, kai biurokratinės kliūtys ir gudrybės užsienio eksportuotojų gyvenimą padaro nepakenčiamą.

Bushas valdyti pradėjo kaip reta silpnai ir nesėkmingai. Gerai ar blogai, tačiau tai nebuvo Reagano politikos tęsinys, o jo viceprezidento atstovaujama naujoji politika negalėjo pakilti aukščiau viceprezidentinės praeities nei tėvynėje, nei užsienyje. Pirmoji nesėkmė buvo ta, kad Senatas atsisakė patvirtinti prezidento pasiūlytą kandidatą į gynybos ministro postą. Be to, prieš tarpinius rinkimus į kongresą 1990 metais prezidentas įsipainiojo į rimtą ir jam žalingą ginčą su abiem Kongreso partijomis dėl biudžeto deficito, kurį jis paveldėjo iš savo pirmtako, mažinimo priemonių. Bushui buvo artimesni užsienio, o ne valstybės vidaus reikalai. Į prezidento postą jis atėjo tada, kai šalis išgyveno didžiausią pokarinį triumfą – Vidurio ir Rytų Europos išsivadavimą iš komunistų valdžios ir antrosios pasaulio supervalstybės iširimą. 1991 metais Bushas pasiekė svarių laimėjimų per karą su Iraku ir paskelbė ateinant naują pasaulio tvarką. Tačiau tai, kas buvo nauja – plati amerikiečių vadovaujama koalicija Artimuosiuose Rytuose, neišsilaikė, o šalies viduje didėjant nepasitenkinimui finansiniais ir socialiniais reikalais (narkotikais, nusikalstamumu, abortais, vyriausybės etika), Busho pastangų bei deklaracijų neužteko būti išrinktam antrai kadencijai. 1992 metais į Baltuosius Rūmus grįžo demokratai su prezidentu Clintonu.

Clintonas tapo prezidentu, surinkęs 43 procentus rinkėjų balsų. Jis buvo inteligentiškas ir iškalbingas, kalbėdavo atvirai, nors sporadiškas ir ne visada nuoseklus tarptautiniuose reikaluose. Jo, kaip tarptautinio lyderio, padėtį apsunkino konstituciniai ir politiniai įgaliojimų suvaržymai. Svarbiausias Clintono rūpestis buvo gauti Kongreso ir visuomenės pritarimą biudžeto projektui, kuriame buvo numatytos griežtos priemonės, padedančios mažinti grėsmingą 200–300 milijardų dolerių federalinio biudžeto deficitą, tačiau Senato pritarimą jam pavyko laimėti tik viceprezidento lemiamo balso sąskaita. Po tokios netvirtos pradžios prasidėjo nepagrįsti paskyrimai į aukštus postus, kaltinimai dėl skandalingo asmeninio gyvenimo ir ankstesnių jo verslo reikalų. Po to nesėkmingos buvo itin ambicingos Clintono pastangos įvesti nacionalinę sveikatos apsaugos sistemą visų amžiaus grupių piliečiams. Šios kliūtys, atrodo, sumažino jo apetitą vidinėms reformoms, ir jis tapo gana negatyviu prezidentu dar prieš antrą kadenciją, kai Kongresas siekė jo apkaltos už valstybinius nusikaltimus ir asmeninius nusižengimus, daugiausia dėl akivaizdaus partijos keršto, jo priešus diskreditavusio tiek pat kiek jį patį. Jam sekėsi, ir iš dalies pagrįstai jam buvo priskirti nuopelnai už ekonomikos pagerėjimą. Pirmosios kadencijos metu jo politikos efektyvumas buvo menkas, nes vidurinės klasės pajamos toliau mažėjo, o tarpiniai rinkimai sudavė demokratams didžiausią šimtmečio smūgį, įskaitant daugumos praradimą Atstovų Rūmuose ir Senate pirmą kartą per 40 metų. Tačiau po dvejų metų jis buvo perrinktas, kai infliacija ir nedarbas sumažėjo iki žemiausio lygio per visą kartos gyveni-

mą, palūkanų ir hipotekos normos mažėjo, ekonomika pakildavo 4 procentais per metus, o biudžeto deficitas virto didžiuliu pertekliumi.

Užsienio reikaluose amerikiečiai buvo sutrikę. Iš pirmo žvilgsnio tai atrodė keista, nes Jungtinės Valstijos ką tik triumfuodamos pažymėjo Sovietų Sąjungos suirimą – neabejotiną pergalę pasauliniame kontekste. Tačiau pasaulinis komunizmas buvo tarsi visų pasaulio reikalų kompasas, jam išnykus Amerikos užsienio politika iš dalies prarado kryptingumą. Ši stadija daugmaž sutapo su antra vyraujančia prielaida, kad Jungtinių Valstijų padėtis pasaulinėje ekonomikoje išimtinė, jos ne tik lenkia visas kitas valstybes ekonomikos lygiu, bet ir žino, kaip ugdyti pasaulio ekonomiką. Viena vertus, šaltojo karo pabaiga reiškė kapitalizmo pergalę prieš komunizmą, kapitalizmas liko be priešo. Kita vertus, kapitalizmas triumfavo, nors pats buvo nevisiškai sveikas, o nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio Jungtinių Valstijų vaidmuo pasaulinėje kapitalizmo sistemoje darėsi vis labiau neapibrėžtas. Per visą pokario laikotarpį Amerika tarsi įkliūdavo į savo pačios paspęstus spąstus. Ryžtingai atsisakius grįžti prie izoliacionizmo ir kovoti su komunizmu visame pasaulyje, reikėjo atlikti operacijas užsienyje ir nenumatyto dydžio išlaidų, kurios galėjo būti padengiamos atitinkamomis pajamomis užsienyje: taigi amerikiečiai reikalavo pašalinti imperialistinį protekcionizmą ir apskritai skatinti laisvą prekybą geriausiomis sąlygomis, kokias tik gali diktuoti doleris. Čia amerikiečiai daugiausia pasiekė ko norėjo, tačiau skalė kilo aukštyn, pati problema neišnyko. Jungtinėms Valstijoms buvo sunku susimokėti už savo padėtį pasaulyje. Šalies viduje ekonomika dešimtajame dešimtmetyje gerėjo, tačiau buvo jaučiama, kad valdžia neturi pakankamai politinės drąsos geriausioms pataisoms įgyvendinti, kad valios trūksta tiek Kongrese, tiek prezidentūroje. Nesutarimai dėl prekybos su Japonija buvo sprendžiami keistai ir prieštaringai, Septyneto grupė pasidarė tarsi grupinė nuotrauka, pridėta prie banalių komunikatų. Vis dėlto Jungtinėms Valstijoms ir toliau nepaprastai sekėsi. Jų ekonomika pranoko kitas, buvo kur kas našesnė nei kuri nors kita, ją palaikė švietimo sistema (nors iš dalies prasta), geriausi pasaulio universitetai bei mokslinių tyrimų institutai; dėl puikaus išsilavinimo ekonomika pasidarė ir naujoviška, ir galinga. Amerika tebeturėjo unikalią valiutą. Jokia kita valiuta nesivaržė su doleriu, tarsi magnetu užsienio investuotojams. Japonijos jena pokario laikotarpiu neatitraukė užsienio pinigų nuo dolerio, ypač dešimtajame dešimtmetyje, nė viena Europos valiuta nebuvo taip paplitusi ir tvirta, kad galėtų tą padaryti. Jei po iškilmingo įvedimo 1999 metais euras nepatirs nesėkmės, ilgainiui galės tapti patrauklia alternatyva doleriui, manant, kad Jungtinės Valstijos ir toliau turės didelį užsienio sąskaitų deficitą, bet netolimoje ateityje doleris, nors nuolat apibūdinamas kaip pervertintas, bus nepakeičiamas.

Kariniu požiūriu Jungtinės Valstijos buvo neprilygstamos. Jų griaunamoji jėga triuškinanti, tačiau buvo ir keblumų. Supervalstybei paprasčiau įgyti milžinišką karinę galią nei ja pasinaudoti. Vėlesnės vyriausybės, vis dar veikiamos pralaimėjimo Vietname, vengė įsivelti į sausumos karinių pajėgų karus. Net 1991 ir 1998 metais, kai kilo grėsmė Amerikos nacionaliniams interesams ir savigarbai, kai Irakas įvykdė agresiją ir pažeidė tarptautinę bei žmogaus teises,

Irake Jungtinės Valstijos buvo linkusios pasikliauti karinių oro pajėgų galia, kurioms lengviau pradėti ir baigti karo veiksmus (žr. p. 430–437).

Įvertinti Jungtinių Valstijų pasaulinę galią buvo painu dėl klaidingų požiūrių, svarbiausi buvo keturi. Nors amerikiečių prezidentas visuotinai buvo apibūdinamas kaip galingiausias žmogus pasaulyje, galia pagal konstituciją jis dalijosi su liaudies atstovais, taigi prezidentas savo demokratinėje šalyje turėjo mažiau galių nei daugelis vyriausybių vadovų kitose demokratinėse šalyse. Antra, ilgainiui padidėjus centriniam biurokratiniam aparatui, Kongresas pasuko nuo partnerystės su konstitucijoje numatyta vykdomąja valdžia link tvirtesnės opozicijos prezidentui, nesvarbu, kokios partijos narys jis būtų. Trečiasis paplitęs klaidingas požiūris į amerikiečių politinę sistemą buvo susijęs su patekimu į prezidento postą. Jungtinių Valstijų prezidentas paprastai nesėdi kabinete prieš juo tapdamas, nors taip pat patyręs politikoje, kaip ir koks nors valstybės veikėjas kitur, jis neturi valdymo patirties, kurią Europos valstybių prezidentai ar ministrai pirmininkai įgyja per savo gyvenimą įvairiuose departamentuose, kol pasiekia aukščiausią postą. Pagaliau paskutinis požiūris – europiečiai manė, kad Jungtinės Valstijos yra valstybė, panaši į Europos valstybę, tik didesnė ir turtingesnė. Čia nebuvo atsižvelgiama į svarbų istorinį momentą. Jungtinės Valstijos vystėsi du šimtmečius didžiulėje erdvėje, kur nebuvo kitų valstybių. Joms trūko valstybės valdymo meno, kurį europiečiai įvaldė gyvendami tarp daugybės priešiškų valstybių, priklausančių nuo sąjungų viena su kita ir retai kada išleidžiamų iš kaimynų akiračio ar minčių. Svarbiausias Jungtinių Valstijų instinktas tarptautiniuose reikaluose buvo veikti vienai. Europos istorijoje gausu nelaimių, kurias lėmė tokia veikla.

Šaltojo karo metu Jungtinės Valstijos turėjo aiškų tikslą ir sąjungininkų. Šaltasis karas sustingdė Amerikos užsienio politiką, pasaulio reikalai Jungtinėms Valstijoms virsdavo drama su vienintele baigtimi. Šaltajam karui pasibaigus tas tikslas išnyko, beveik automatiškai kitos šalys ėmė menkiau palaikyti Amerikos politiką ir atgijo JT Saugumo Taryba, kur veto teisė (Jungtinės Valstijos be jos niekada nebūtų įstojusios į JT) galėjo tapti kliūtimi Amerikos veiksmams, ypač Irake, o ateityje ir bet kurioje kitoje pasaulio dalyje. Dalinių pakitimų galėjo įvykti plečiant NATO veiklos sferą, plečiant ar keičiant teritorines ribas, nubrėžtas Šiaurės Atlanto sutartyje, bet čia Jungtinės Valstijos, siekdamos paversti aljansą Amerikos globalinės politikos įrankiu, susidūrė su opozicija. Be to, amžiaus pabaigoje, kaip ir jo viduryje, Jungtinės Valstijos buvo šalis, kurios ekonomika buvo neprilygstamai naši, karinė galia stipriausia, bet abejotina, ar pastaroji atitinka pirmąją. Lemiamas šio atitikimo elementas priklausė nuo atviros pasaulinės prekybos sistemos. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, Jungtinės Valstijos susidūrė su Britų Sandraugos bei kitų kolonijinių imperijų ir naujos išsipūtusios, būsimosios autokratinės sovietų imperijos uždarytomis užjūrio rinkomis. Imperijų griovimas buvo ideologinis ir materialus imperatyvas, kurį Jungtinės Valstijos iš tiesų įgyvendino. Tačiau šaltasis karas ir su juo susiję kariniai įsipareigojimai darė nepaliaujamą spaudimą Amerikos ekonomikai, kad užsienio prekyba gautų įplaukų didėjantiems Amerikos užsienio politikos poreikiams finansuoti. Jau po šal-

tojo karo 1991 metų Persijos įlankos karas drauge su Reagano ir Busho prezidentavimo balansais parodė, kad 2000 metų galutinis rezultatas yra toks pat kaip 1945 metais. Niekas, net komunizmas, amerikiečių nebaugina labiau kaip nuolatinis valstybės sąskaitų deficitas, bet jie negalėjo būti tikri, kad pavyks pašalinti šį ekonominį pavojų.

Amerikiečiai, kaip ir kiekviena kita tauta, buvo persmelkti pagarbos įstatymui ir moralei. Daugelis užsieniečių ir amerikiečių stebėjosi tuo, kad Jungtinių Valstijų politikai ir kiti vadovai pabrėžtinai remiasi tomis normomis ir etika, kurioje nėra užuominos, kad Amerikos užsienio politika grindžiama numanoma ir gyvybiškai svarbia, bet amoralia nacionalinio intereso samprata, o šitaip buvo. Trumpai sakant, šaltojo karo metu, kai prezidentai buvo Nixonas ir Fordas, kurių užsienio politiką formavo Kissingeris, buvo atsisakyta, nors patylomis ir laikinai, šios politikos ideologinio apvalkalo. Pataręs Nixonui skristi į Pekiną, taip pat nepritardamas Vakarų Vokietijos vykdomai *Ostpolitik,* Kissingeris pasuko Amerikos užsienio politiką link politinės pusiausvyros, kurią amerikiečiai tradiciškai smerkė kaip amoralią. Amerikiečiai džiugiai priėmė Reagano grįžimą prie ideologinio požiūrio ir retorikos. Tačiau pati šaltojo karo ideologija buvo amorali, nes skatino sąjungas su ideologiniais draugais, kurių dalis buvo piktadariai. O to rezultatas buvo ideologija – labiau figos lapelis nei principas, todėl dvigubai nepatogi. Amerikiečiai geidė parankesnės nacionalinių interesų ir etikos normų kombinacijos. Buvo galimi du požiūriai. Pirmasis – reikalauti skirti demokratus nuo nedemokratų ir skatinti tik (ar daugiausia) demokratus: Amerikos ir tarptautinė pagalba turėtų būti teikiama tik turint demokratijos mandatą ar bent įsipareigojimus. Tačiau demokratijos kriterijus – daugpartinė parlamentinė konstitucija – klaidingas. Autokratams nesunku leisti veikti opozicijos partijoms, iš anksto žinant, kad jos nelaimės rinkimų, tada autokratai, surengę rinkimus ir paskelbę turį demokratijos įgaliojimus, gali net sustiprinti savo padėtį. Antrasis būdas, kuriuo galima atgaivinti jėgos politiką, buvo žengti nuo konstitucijų prie konkrečių poelgių ir atsisakyti draugystės su bet kokiu režimu, šiurkščiai pažeidžiančiu žmogaus teises. Taip būtų geriau, bet pavojingiau, nes reikėtų pripažinti nemalonias praeities klaidas, pavyzdžiui, Lotynų Amerikoje, kiltų keblumų, nepriimtinų dėl politikos suvaržymo ateityje, pavyzdžiui, Kinijos atžvilgiu. Praktikoje tai reikštų nesitaikstyti su menkesniais niekšeliais, bet atleisti galingųjų trūkumus: vėl žengti atgal prie *Realpolitik* ir kuo mažiau laikytis etinių suvaržymų, grįžti prie klausimo, ar atvirai prisipažinti, kas buvo, ar ne, – ši išvada buvo skausmingesnė Jungtinėms Valstijoms nei daugeliui kitų šalių. Amerikiečių išmintis be jokių kompromisų išreiškė niūrią dilemą: dori žmonės neturi per daug uoliai laikytis įstatymų.

SSSR iširimas

Antrosios supervalstybės – Sovietų Sąjungos – problemos buvo visiškai kitokios negu Jungtinių Valstijų. Ekonominės problemos skyrėsi tuo, kad buvo visiškai beviltiškos, šios šalies visuomenė labiau korumpuota, žiauresnė ir neveikli, pačios Sąjungos išlikimo klausimas kabojo ore. Šaltojo karo pabaiga nebuvo paprasta kapituliacija. Viena vertus, karinį pralaimėjimą nulėmė ekonominis nepajėgumas toliau kariauti, antra vertus, pralaimėjimas taip pat skverbėsi į politinę ir socialinę sistemą, atrofavo nervus bei dvasią ir kėlė nevilties jausmą.

1964 metais po Chruščiovo priverstinio atsistatydinimo jo įpėdiniu tapo Leonidas Brežnevas, kuris vadovavo šaliai ilgą laiko tarpą, iki pat mirties 1982 metais. Šalies viduje šiam laikotarpiui būdinga stagnacija, pamažu blogėjo jo sveikata. Po Brežnevo šalies vadovo poste per trejus metus pasikeitė trys įpėdiniai: Jurijus Andropovas, kuris mirė 1984 metais, Konstantinas Černenka, miręs 1985 metais, ir Michailas Gorbačiovas, su kuriuo ilgai laukusi naujoji karta pasiekė valdžios viršūnes. Tuo metu jau nebeatrodė, kad SSSR gali varžytis su Jungtinėmis Valstijomis. SSSR imperija Vidurio ir Rytų Europoje jau nebebuvo palaikoma, o ir pačiai Sąjungai iš visų pakraščių aplink jos slaviškąją šerdį grėsė iširimo pavojus. Ji dar turėjo materialinių išteklių, tačiau dėl blogo vadovavimo ir techninio aprūpinimo (išskyrus kai kurias sunkiosios pramonės šakas) jų neužteko nei žmonėms išmaitinti, nei garantuoti tinkamą pragyvenimo lygį, nei paversti SSSR galinga pasauline valstybe. Inteligentiškas, drąsus ir nepaprastai lankstus politikas Gorbačiovas ėmėsi revoliucijai prilygstančių ekonominių ir politinių reformų su dviem skambiais šūkiais – *glasnost* ir *perestroika*: *glasnost* reiškė atvirumą, ypač atsisakymą visuotinai falsifikuoti ekonomikos rodiklius; *perestroika* – ekonomikos pertvarkymą plačiausia prasme. Jis reikalavo, kad *perestroika* vyktų visiškai viešai, o *glasnost* apimtų ne tik kovą su cenzūra ir įpročiu padlaižiauti, bet ir visos politinės sistemos reformą, įskaitant komunistų partijos turimos valdžios monopolį ir valstybės institucijų kontroliuojamą ekonomikos funkcionavimą. *Glasnos*t sąvoką, nors kai kam labai nepriimtiną, buvo nesunku suvokti. *Prestroikos* sąvoka buvo ne tokia aiški, nes apėmė pokyčius, bet konkrečiai neapibrėžė tų pokyčių tempų ir neapibūdino naujosios sistemos, kuri turėjo pakeisti senąją. Pirmieji žingsniai ta kryptimi buvo didesnio savarankiškumo suteikimas kooperatyvams ir valstybės įmonių direktoriams, iš dalies ekonomikos reguliavimas rinkos jėgomis. Net jei būtų susitarta (o nebuvo), kad yra bloga sistema ir gera sistema, vis tiek būtų sunku pereiti iš vienos sistemos į kitą. Pavyzdžiui, iki kokio lygio leisti kainoms savaime kilti, jei tai reiškė, jog taip šoktelės, kad pirkėjai nebegalės įsigyti prekių, o gamintojai praras rinką? Ar kai kurių prekių, pavyzdžiui, maisto, kainas reikėtų kontroliuoti? Jei reikia, kam pavesti kontrolę ir pagal kokius principus ją vykdyti ir kiek laiko? Vyriausybei tuo pačiu metu reikėjo ir atpalaiduoti kainas, ir stabdyti jų neišvengiamą augimą. Nors visuotinai buvo pritariama, kad reikalinga nauja ekono-

mikos sistema, visiškai nebuvo aišku, kokia ji turėtų būti: Lenino naujoji ekonominė politika, kuri skatino smulkiųjų prekiautojų ir verslininkų veiklą, viliantis pritraukti užsienio kapitalą ir kvalifikuotus specialistus, ar tvarka iki NEP-o, ar naujas privataus kapitalizmo ir laisvosios prekybos mišinys valstybinio socializmo sąlygomis, o gal pulti į sistemą, kuri nelabai skirtųsi nuo Vakarų kapitalizmo? Dėl to *perestroikos* plėtojimasis buvo neapibrėžtas ir beformis. Ja daugiau ar mažiau abejojama; jai priešinosi tūkstančiai žmonių, kurie jautė grėsmę savo postams; jos įgyvendinimą dar labiau sunkino ekonomikos būklė, kuri tolydžio blogėjo ir kuriai reikėjo chirurginės operacijos kaip pacientui su silpna širdimi. Papildomus smūgius ekonomikai sudavė naftos kainų mažėjimas (iš dalies jas sumažino Jungtinės Valstijos ir jų Artimųjų Rytų sąjungininkės), 1986 metų Černobylio branduolinio reaktoriaus katastrofa ir itin liūdnų padarinių turėjęs žemės drebėjimas Armėnijoje 1988 metais.

Priėmus pirmąjį pagrindinį ekonomikos reformos įstatymą 1987 metais, prasidėjo decentralizavimas, kainų reguliavimo panaikinimas ir finansinis įmonių skatinimas. Tačiau šis įstatymas nesuteikė pramonės įmonėms didesnės laisvės, kad šios galėtų susirasti žaliavų, ir mažai pakeitė nevykusią centrinio planavimo sistemą. Šių dalinių priemonių buvo imtasi po metų, bet neryžtingai, tik kaip eksperimento, taikomo tam tikrose zonose ne didesnėms negu numatyta įmonėms. Kliūtys buvo kvalifikuotų vadovų stoka ir *nomenklatūros*, privilegijuotų ir sustabarėjusių valdininkų, išlikusių iš Brežnevo laikų ir visai nelinkusių prarasti darbo vietų ir privilegijų, inercija arba priešiškumas.

Gorbačiovas nekėlė politinio tikslo silpninti centro vykdomąją valdžią. Galbūt SSSR buvo lengviau patekti į valdžią, tačiau kelias nebuvo platesnis, gal net siauresnis. Plėtodamas *perestroiką* pramonėje ir prekyboje, kartu vykdydamas politines reformas, Gorbačiovas pasirodė esąs ne tiek strategas mąstytojas, kiek lankstus taktikas, sugebantis valdyti savo paties pradėtus procesus, akimirksniu perprasdavo padėtį ir darydavo skubius ėjimus, kurie leido jam nors per nedidelį žingsnelį užbėgti įvykiams už akių. Neeilinėje partijos konferencijoje, sušauktoje 1988 metais, jis pažadėjo surengti Liaudies deputatų suvažiavimą, kuriame dalyvautų 2250 žmonių, dalį jų turėjo išrinkti tam tikros grupės, pavyzdžiui, komunistų partija, tačiau daugiausia delegatų (1500) buvo numatoma rinkti teritorinėse apygardose, o rinkėjams pažadėta galimybė rinktis vieną iš kelių kandidatų. Visi kandidatai turėjo parengti rinkimų programas. Per rinkimus, kurie įvyko kitais metais, 384 apygardose buvo tik po vieną kandidatą, o 271 apygardoje nė vienas kandidatas nesurinko net pusės balsų. Suvažiavimas išrinko mažesnį organą, 750 narių Aukščiausiąją Tarybą, kuri susirinko suvažiavimui pasibaigus. Šitaip Gorbačiovas tarsi įvykdė perversmą, pašalino šimtus partijos tarnautojų, kurie būtų galėję priešintis jo sumanymams, atliko komunistų partijos centro komiteto valymą ir suorganizavo savo paties išrinkimą SSSR prezidentu vietoj Andrejaus Gromykos, kuris nuolankiai atsistatydino. Gorbačiovo, kaip prezidento, valdžia buvo didelė, bet ne absoliuti. Aukščiausiasis teismas galėjo paskelbti, kad jo veiksmai prieštarauja konstitucijai; balsuojant dviem trečdaliams Aukščiausiosios Tarybos narių, Taryba galėjo panaikinti prezidento veto naujiems įstatymams.

Nors Gorbačiovas šliejosi prie komunistų partijos, tačiau buvo priverstas šiek tiek reikšmės centre skirti ir respublikoms, įsteigė Federacijos Tarybą, kurios narys buvo jis pats ir penkiolikos respublikų prezidentai, paleido Ministrų Tarybą – centralizmo užmačių tvirtovę – ir pakeitė ją ne tokia autoritetinga ir ne tokia galinga ekspertų vyriausybe. Jo artimo bendražygio, sėkmingai dirbusio ministru bei žinomo liberalių reformų rėmėjo, užsienio reikalų ministro Eduardo Ševardnadzės atsistatydinimas 1990 metais susilpnino Gorbačiovo padėtį ir sustiprino įtarinėjimus, jog yra verčiamas persimesti konservatyvesnėn pusėn. Gorbačiovui grėsė pavojus tapti karinių vadų, bijančių parasti gyvybiškai svarbius gynybinius objektus disidentinėse respublikose, įkaitu: ginkluotosios pajėgos kartu su KGB buvo svarbiausias išorinis ir akivaizdus centralizuotos valdžios simbolis. Jis neatitiko Baltijos respublikų ir kitų disidentų siekių atsiskirti nuo centro ar pasisakančiųjų už didesnės autonomijos suteikimą Rusijos Respublikai (RSFSR) ir Ukrainai nuomonės. Gorbačiovo padėties silpnumas išryškėjo tada, kai jo pristatytą naująjį kandidatą į sąjungos viceprezidentus, kuriuo berods buvo numatytas Ševardnadzė, Liaudies deputatų suvažiavimas atmetė ir patvirtino tik vėliau, per antrąjį balsavimą, o tai aiškiai prieštaravo Konstitucijai.

Visų tų permainų ir pokyčių metu nebuvo rūpinamasi ekonomine politika. Tuo tarpu kai ekonomika iro, konkuravo dvi strategijos: veikti greitai arba labai greitai. Labiau savimi pasitikintiems ir drąsuoliams atrodė, kad padėtis reikalauja ryžtingų sprendimų, kad reikia nepaisyti padarinių ir tikėtis, jog pasiseks. Tokios strategijos propaguotojai sukūrė 500 dienų planą, kuriame numatė plėtoti mišrią ekonomikos sistemą keturiais etapais. Pirmasis etapas – parduoti vyriausybės ir komunistų partijos nuosavybę bei įmones, paleisti visus valstybės ir kolektyvinius ūkius, žemę išdalyti tiems, kurie dirba, butus – jų gyventojams ir per tris mėnesius biudžetą sumažinti 5 milijonais rublių (taip pat apkarpyti išlaidas gynybos reikalams ir KGB). Svarbiausias tikslas šiuo laikotarpiu – paleisti į apyvartą pinigus, sukauptus todėl, kad nebuvo kur išleisti, o tą padaryti prieš įvedant laisvas kainas ir prieš didžiulę infliaciją. Antrajame etape būtų pamažu įvestos laisvos kainos ir didinamos palūkanų normos, bet kontroliuojamos svarbiausių maisto produktų kainos. Trečiajame, ilgiausiame, etape (250–400 dienų) būtų parduota pusė pramonės ir paslaugų įmonių, įsteigtos vertybinių popierių ir kitos biržos. Galiausiai visos šios priemonės būtų spartinamos ir 90 procentų mažmeninės prekybos įmonių būtų pasiūlyta nusipirkti. Šiai programai, be kitų, priešinosi ir premjeras Nikolajus Ryžkovas, sakydamas, kad terminai per griežti ir nerealūs, kad daugiau lengvatų reikią neturtingiems sluoksniams, pensininkams ir moksleiviams, kad dar nesą tokios biurokratinės mašinos, kuri galėtų tiek daug nuveikti per tokį trumpą laiką, dėl visko kils daugiau chaoso negu permainų. Plano priešininkai taip pat įrodinėjo, kad ekonomikos žlugimas, kurį jie pranašavo, sustiprins anarchistines jėgas, grasinusias išardyti Sąjungą. Gorbačiovas, kuris iš pradžių, atrodo, palaikė vieną pusę, paskui perėjo į kitą, nenorėjo prarasti savo premjero, stengėsi priversti nesutariančias grupes siekti kompromiso. Jam nepavyko. Aukščiausioji Taryba buvo linkusi suteikti jam ypatingų įga-

liojimų, šituo prezidento institucijai užkraudama užduotį surasti sprendimą ir jį įgyvendinti dekretu. Rezultatas – naujas planas, kurį deramai patvirtino Aukščiausioji Taryba, tačiau jis buvo toks miglotas, jog ateitis tebebuvo ne tik pavojingai neaiški, bet ir nebevaldoma vyriausybės. Buvo pateikta ir konkuruojančių planų, tačiau nebuvo nuoseklios politikos.

Politinę ir ekonominę SSSR pertvarką žlugdė ir tuo pat metu prasiveržęs disidentinių nuotaikų pakilimas, kai kur net priėjęs iki separatizmo. Iš penkiolikos SSSR respublikų (žr. 1.2 ir 1.3 žemėlapius 22–23 p.) tik trijose buvo dauguma slavų: Rusijoje (kuri apėmė ir Sibirą), Ukrainoje ir Baltarusijoje. Tikrieji slavai sudarė tik daugiau nei pusę šalies gyventojų, o Ukrainos solidarumas su kitais slavais nebebuvo savaime suprantamas dalykas, nes per visą istoriją Ukraina buvo ir priklausoma nuo Maskvos (Varšuvos arba Vilniaus), ir narsiai gynė savo nepriklausomybę devynioliktojo amžiaus pabaigoje ir dvidešimtojo pradžioje. Kitos dvylika respublikų – trys Baltijos respublikos, Moldova, trys Kaukazo ir penkios Vidurinės Azijos respublikos – jautėsi nuskriaustos ir kėlė Sąjungą griaunančius separatistinius siekius.

Iš trijų Baltijos respublikų Latvija ir Estija – viduramžių Livonijos atstovės – turėjo istorinių ir kitokių ryšių visų pirma su Suomija, Švedija ir Vokietija, tuo tarpu Lietuva, didžiausia iš jų, pirmiausia buvo susijusi su Lenkija ir Rusija. Latvijoje ir Estijoje rusai sudarė apie trečdalį gyventojų, o Lietuvoje tik kas dešimtas buvo rusas. Visas tris šalis 1944–1945 metais užgrobė Stalino armija ir inkorporavo į SSSR sudėtį. Nemaža dalis lietuvių pabėgo į Vakarus, gal koks ketvirtadalis milijono buvo ištremti arba nužudyti, o lenkai ir rusai sudarė vieną penktadalį gyventojų, lenkai pietuose, o rusai daugiausia Klaipėdoje (buvusiame Mėmelyje). Lietuvos Sąjūdis, vadovaujamas romantiško nacionalisto ir muzikologo Vytauto Landsbergio, kilo 1988 metais ir kaip Čekoslovakijoje ar Vengrijoje virto politine partija: jos tikslas buvo nepriklausomybė. Pagrindiniai Lietuvos ekonomikos bruožai, viena vertus, buvo galimybė eksportuoti žemės ūkio produkcijos perteklių, kita vertus, kone visiška priklausomybė nuo SSSR naftos ir dujų. Ekonomika apskritai kentėjo nuo nenormalaus vystymosi, buko valdymo ir korupcijos – to, kas būdinga SSSR. 1990 metais įvyko rinkimai į respublikos Aukščiausiąją Tarybą. Sąjūdžio remiami kandidatai laimėjo daugumą, kuri nedelsdama paskelbė Lietuvos nepriklausomybę, pakartojo panašią į 1918 metais paskelbtą deklaraciją. Gorbačiovui tai buvo iššūkis, jis turėjo priešintis dėl būsimų pasekmių ne tik Baltijos respublikoms, bet ir visai kitai SSSR. Jis buvo pasirengęs suteikti respublikoms daugiau savarankiškumo laisvesnėje SSSR, konstitucinę atsiskyrimo teisę, tačiau nebuvo pasirengęs susitaikyti su vienašališku aktu, kuris sužlugdytų Sąjungą, Gorbačiovui dar nespėjus jos reformuoti. Be to, Baltijos respublikos sudarė dalį bendros gynybos sistemos, kurios paskubomis išnarstyti negalėjo leisti nei Gorbačiovas, nei jo karo vadai. Gorbačiovas nusiuntė į Lietuvą kariuomenę ir paskelbė jai ekonominę blokadą, kuri naujuosius Lietuvos vadovus privertė pakoreguoti jei ne tikslus, tai bent terminus, tačiau tik tada, kai rado sąjungininkų pačioje Sąjungos širdyje, Maskvoje, kur Gorbačiovo svarbiausias priešininkas Rusijoje Borisas Jelcinas tapo visos didžiulės

Rusijos Respublikos (RSFSR) vadovu. 1991 metais visos trys Baltijos respublikos atgavo nepriklausomybę, tačiau nepriklausomybės džiaugsmą temdė materialiniai sunkumai, nes buvo nutraukti ekonominiai ryšiai su SSSR, prarastos prekybos lengvatos, neregėtai didėjo infliacija, labai sumažėjo pramonės ir žemės ūkio produkcijos gamyba (pavyzdžiui, Lietuvoje per trejus metus perpus). Nė viena iš trijų valstybių neprisijungė prie Nepriklausomų Valstybių Sandraugos (NVS) – galima sakyti, antrosios Gorbačiovo sąjungos. Iš rublio zonos visos pasitraukė 1992 metais. Ateinančiais metais joms pastebimai geriau nei kitoms SSSR respublikoms sekėsi kovoti su hiperinfliacija, tačiau 1992 metais Lietuvoje, o 1995 metais Estijoje sugrįžo kairiųjų vyriausybė. Latvija, priešingai, nustebino pati save ir kitus, kai 1995 metais pritrūko vos kelių balsų, kad į pirmą vietą pakiltų kraštutinių dešiniųjų partija, vadovaujama emigranto iš Vokietijos, nemokėjusio latvių kalbos. Skirtingai nei Lietuva, Latvija ir Estija apribojo pilietybės suteikimą, ją galėjo gauti tik tie gyventojai, kurių protėviai gyveno čia iki 1940 metų, Latvija paskui pratęsė tą laiką iki 1991 metų, kad palengvintų įstojimą į Europos Sąjungą. Visos trys norėjo įstoti į ES, dėl to Rusija mažai prieštaravo, kėlė tik vieną sąlygą – jos neturi stoti į NATO.

Ukraina, po Rusijos didžiausia, daugiausia gyventojų ir didžiausią pramonės gamybos apimtį turinti sovietinė respublika, kuri užima strategiškai svarbią padėtį tarp Rusijos ir Juodosios jūros ir kurioje gyvena 100 tautinių grupių, iš jų, be ukrainiečių, svarbiausios rusų (10 milijonų) ir lenkų, 1990 metais pasiskelbė nepriklausoma valstybe ir nebranduoline zona, šią dekaraciją netrukus patvirtino referendumas. Aštuonioliktajame ir devynioliktajame amžiuje buvo pasipriešinimo carinės Rusijos priespaudai židinys, 1917–1920 metais ji išlaikė netvirtą savarankiškumą, tačiau vėliau, prieš SSSR prisijungiant ją, Ukrainą užpuolė beatsigaunanti Lenkija (užgrobė Kijevą). Tik 1939 metais prie šios po Antrojo pasaulinio karo susiformavusios respublikos buvo prijungta jos vakarinė dalis. Nacionalinis „Ruch“ (Judėjimas), atgaivintas 1989 metais, per rinkimus į Ukrainos Aukščiausiąją Tarybą tais metais laimėjo 110 vietų.

Ukrainos stačiatikių bažnyčia, atskilusi nuo Rusijos stačiatikių bažnyčios ir priešiška Romos katalikams bei unitams, kurių daugumą sudaro lenkai, atsirado 1990 metais. Komunistų vadai, iš jų ir Leonidas Kravčiukas, iš komunistų virto nacionalistais ir gavo gana didelę nacionalistų paramą, Kravčiukas tapo naujosios valstybės prezidentu 1991 metais.

Kravčiukas buvo vienas pagrindinių Nepriklausomų Valstybių Sandraugos idėjos rėmėjų. Gorbačiovui ši sandrauga buvo priemonė kiek galima labiau suvienyti yrančią sovietinę valstybę. Kravčiukui tai buvo priemonė kuo labiau sumažinti buvusių sovietinių respublikų tarpusavio priklausomybę ir pamažu jos atsikratyti. Jis įrodinėjo, kad sovietinis Juodosios jūros laivynas, maždaug 300 pasenusių laivų, sudarančių gana nedidelę Sovietų Sąjungos laivyno dalį, nėra strateginė jėga, vadinasi, ir nepriskirtina Rusijai, nors ir buvo pasirengęs pasidalyti su Rusija. Problemą sunkino tai, kad laivyno bazės buvo Kryme, kuris 1992 metais pasiskelbė nepriklausomas ir nuo Rusijos, ir nuo Ukrainos,

tačiau vėliau atsisakė savo pretenzijų, iškeitė jas į autonominės respublikos Ukrainos sudėtyje statusą, kai iš Kijevo gavo gana daug savarankiškos valdžios. Rusija ir Ukraina sudarė ir atšaukė nemaža susitarimų dėl laivyno ir Sevastopolio karinės jūrų bazės naudojimo: valdyti laivyną bendrai, pasidalyti pusiau arba už grynus pinigus visą atiduoti Rusijai. Gavusi jai labai reikalingų grynųjų pinigų, 1993 metais Ukraina prisijungė prie 1991 metų rusų ir amerikiečių START I sutarties ir įsipareigojo perduoti Rusijai pusę savo branduolinių ginklų sunaikinti, o vėliau iki 1999 metų atsisakyti visų šio tipo ginklų. Iš Rusijos Ukraina gavo pažadą tiekti pigų kurą, o iš Rusijos, Jungtinių Amerikos Valstijų ir Prancūzijos – garantijas dėl savo teritorinio vientisumo.

Kryme, kurį 1783 metais užgrobė carinė Rusija, gyveno gana gausi totorių bendruomenė. Antrojo pasaulinio karo metu ji buvo apkaltinta kolaboravimu su vokiečiais ir *masiškai* ištremta. Po karo totoriai buvo išteisinti ir jiems buvo leista grįžti, tačiau daugelis jų negrįžo iš tremties į protėvių žemę. 1954 metais RSFSR Krymą perdavė Ukrainai, tačiau nei anksčiau, nei tada totoriai neatgavo prieš karą turėtos autonomijos. Dvidešimtojo amžiaus paskutinio dešimtmečio pradžioje jie sudarė 10 procentų Krymo gyventojų, tuo tarpu ukrainiečiai – 25, o rusai – 62 procentus. Rusų kalba vartojama visuotinai. Sovietų Sąjungai iširus, Krymas tapo autonomine respublika Ukrainos sudėtyje. Per 1994 metais vykusius prezidento rinkimus, kuriems pritarė Kijevas, tuščiai tikėdamasis savo remiamo kandidato pergalės, laimėjo Jurijus Meškovas, pasisakęs už regiono sugrįžimą į Rusijos sudėtį. Jo pergalė įstūmė Rusiją į nepatogią padėtį, nes trišale sutartimi, pasirašyta su Jungtinėmis Valstijomis ir Ukraina, ji kartu garantavo pastarosios teritorinį vientisumą mainais už visų turimų branduolinių ginklų atidavimą. Tačiau Meškovas pasirodė esąs nekompetentingas ir netikęs, Ukraina atėmė iš jo visus įgaliojimus, paskui panaikino jo pareigas. Šitie veiksmai nesukėlė jokio Maskvos protesto.

Po rinkimų Kryme įvyko rinkimai pačioje Ukrainoje, dalyvavo gausybė partijų, jokioms partijoms nepriklausantys kandidatai stengėsi pabrėžti ukrainiečių ir rusų skirtumus, sunkumus, iškilusius ukrainiečiams siekiant įtvirtinti nacionalinę tapatybę ir kartu stengiantis neužleisti Rusijai rytinės valstybės pusės ir viso Krymo. Per vėlesnius Ukrainos prezidento rinkimus Kravčiukas pralaimėjo Leonidui Kučmai. Kadangi Kravčiukas pasisakė už glaudžių ryšių su Rusija atnaujinimą ir sugebėjo pasinaudoti bendru nepasitenkinimu ekonomikos būkle, jo kandidatūrą, aišku, pasirinko rytinė valstybės dalis. Kučmos ekonominės strategijos padariniai buvo įvairūs: sumažėjo infliacija, stabilizavosi realusis darbo užmokestis, sukaupta atsargų ir padengtos palūkanos už skolas Rusijai. Tačiau žemės reforma nevyko, toliau buvo dotuojamos neparduodamos valstybinės pramonės įmonės ir ūkiai, o kiek sumažėjęs vėl staigiai padidėjo biudžeto deficitas. Kučma nesugebėjo pažaboti didžiulės korupcijos ir reketo, tai trukdė reformoms, labai sumažino užsienio investicijas ir paskolas, o jo ministras pirmininkas Pavelas Lazarenka tapo pavojingu priešu. Nepaisant to, kad praėjo dešimt pokomunistinio valdymo metų, kuriais ekonomikos lygis nusmuko perpus, Kučma buvo perrinktas 1999 metais, bet neįtikino daugelio ukrainiečių, kad tai kelias į geresnį gyvenimą.

Į šiaurės vakarus nuo Ukrainos buvusi SSSR Baltarusijos Respublika tapo *Baltarusijos* valstybe, kurios gyventojų daugumą sudarė rusai, buvo nedidelių paskirų lenkų bendruomenių, o jos nepriklausomybei didesnį pavojų kėlė ne tautiniai skirtumai, o pačios valstybės, kaip dirbtinio sovietinio režimo kūrinio, pobūdis. 1995 metų referendume šalies žmonės aiškiai balsavo už tokią tvarką, kuri vienaip ar kitaip vėl sugrąžintų į Rusijos glėbį. Prezidentas Aleksandras Lukašenka, pabrėždamas slavų vienybę, ir Borisas Jelcinas, siekdamas skydo nuo besiplečiančio NATO, 1999 metais pasirašė susijungimo sutartį.

Į vakarus nuo Baltarusijos buvusi Moldavijos SSR (iki 1940 metų – autonominė Ukrainos respublika ir nuo seno viena iš mišriausių Europos zonų) tapo nepriklausoma *Moldova*, kur gyveno įvairios tautos – rumunai, ukrainiečiai, rusai, tiurkai gagaūzai ir kiti. Rumunų padaugėjo, kai 1940 metais Rumunija užleido Besarabiją Sovietų Sąjungai.

1991–1992 metais nepriklausomomis tapo visos trys Kaukazo respublikos. *Gruzija*, labai marga tautiniu ir religiniu požiūriu, nepriklausomybę prarado tada, kai jos paskutinis karalius 1800 metais atidavė ją Rusijos carui (beveik kaip paskutinis Toskanos Medičių kunigaikštis savo kunigaikštystę testamentu paliko Habsburgų imperatoriui), buvo valdoma Rusijos vietininkų iki 1917 metų, kada, padedant britų kariuomenei, atgavo nepriklausomybę. Po kelerių metų ją vėl nukariavo Sovietų Sąjunga. Dar kartą nepriklausomybę ji paskelbė 1989 metais. Šiek tiek anksčiau, 1972 metais, neramumai atvedė į valdžią Eduardą Ševardnadzę, tai buvo tarsi repeticija antirusiškų demonstracijų, kurios vyko devintojo dešimtmečio pabaigoje ir kurias malšino didelė, gal net per didelė kariuomenė. Dėl to buvo galima spėlioti, kad Gorbačiovui priešiškai nusiteikę karininkai specialiai įaudrino padėtį tuo metu, kai Gorbačiovo nebuvo SSSR. Nuo 1991 metų nepriklausoma Gruzija ėmė silpti dėl anarchijos, kai prezidentas Zviadas Gamsachurdija, karštas nacionalistas, panaikino autonominį statusą ir privilegijas, kurias turėjo osetinai, abchazai ir kitos Gruzijoje gyvenančios mažumos. Daugiausia buvo abchazų, krikščionių tikėjimo tiurkų, gyvenusių šalies šiaurės vakaruose (kadaise Medėjos ir aukso vilnos šalyje). Jie sudarė 17 procentų gyventojų ir buvo prijungti prie Gruzijos tik 1930 metais. Abchazai griebėsi ginklų ir nugalėjo Gamsachurdiją, kuris buvo priverstas bėgti į kaimyninę Čečėniją (1994 metais nusižudė). Ševardnadzė, veikiau taikytojas nei kovotojas, buvo pakviestas iš Maskvos ir tapo prezidentu. Jis nenoromis prisijungė prie NVS, kad gautų Rusijos paramą, ir pripažino Rusijai teisę laikyti Gruzijoje ginkluotąsias pajėgas, nes Juodosios jūros uostai ir komunikacijos (ypač naftos) Rusijai buvo strategiškai svarbūs. Nuo 1993 metų Abchazija iš tiesų buvo nepriklausoma ir penkerius metus ten buvo beveik visiškai ramu, tačiau tai nebuvo vienintelis centrinės vyriausybės rūpestis. Adžarai (musulmonai) pietvakariuose su Batumio uostu, pietų osetinai šiaurėje, megrelai tarp Tbilisio ir Abchazijos, armėnai pietuose – visi kėlė grėsmę Gruzijos vientisumui, buvo šališkai rusų pajėgų kontroliuojami ir apsunkino UNOMIG (JT Stebėtojų misijos Gruzijoje) pastangas.

Kaimyninės *Armėnijos*, daugiausia krikščioniškos valstybės, ir *Azerbaidžano*, musulmonų ir tiurkų šalies, tarpusavio karinis konfliktas nukėlė nepriklauso-

mybės paskelbimo datą bent keleriems metams. Jų konflikto priežastis buvo Kalnų Karabacho regionas, 1921 metais sukurtas kaip Azerbaidžano dalis, tačiau jame armėnų buvo dvigubai daugiau nei azerbaidžaniečių. Iš pradžių geriau sekėsi armėnams, paskui azerbaidžaniečiams, o vėliau vėl armėnams. Abi pusės dėl savo nelaimių kaltino Maskvą. Kai 1991 metais armėnai užgrobė azerbaidžaniečių teritorijas ir privertė juos bėgti, šie kreipėsi pagalbos į Turkiją, tą pačią religiją išpažįstančią giminaitę, pasižymėjusią armėnų persekiojimu praeityje. Tačiau Azerbaidžano kariuomenė nuvertė pokomunistinį ir proturkišką prezidentą Abulfazą Elčibėjų ir grąžino į valdžią buvusį KGB viršininką Gaidarą Alijevą. Jis sutelkė dėmesį į Azerbaidžano naftos gavybą drauge su užsienio bendrovėmis ir derėjosi dėl naftotiekių tiesimo su užsienio valstybėmis, norinčiomis gauti pelno iš tranzito ir politinės naudos. Armėnijos prezidentas Levonas Ter-Petrosianas buvo priverstas 1998 metais atsistatydinti dėl skandalo. Jį pakeitė jo buvęs ministras pirmininkas Robertas Kočarianas. Visose tose valstybėse antisovietinis nacionalizmas, kuris sukūrė jas, per dešimtmetį pasikeitė suvokus, kad be ypatingų ryšių su Rusija nepriklausomybė gali nieko neduoti. Sąmoningai ar ne, jos troško kažko panašaus į neveiksmingą Gorbačiovo NVS. Šiaurės Kaukazas buvo padalytas ne į sovietines respublikas, o į Rusijos Sovietų Respublikos autonomines sritis, taigi po SSSR žlugimo jos netapo nepriklausomomis valstybėmis. Tačiau 1998 metais dvi didžiausios teritorijos – Dagestanas ir Čečėnija – išrinko bendrą parlamentą, kuris reikalavo nepriklausomybės. Dagestanas buvo neturtingas trijų milijonų gyventojų, kalbančių 30 skirtingų kalbų, ir nepasitikinčių viena kita grupių aglomeratas. Jis labai priklausė nuo Rusijos kapitalo (kuris arba neatplaukdavo, arba būdavo išgrobstomas, vos tik ateidavo), bet buvo svarbus Rusijai, nes kiekvienas vamzdynas, nutiestas nuo Kaspijos jūros, turėjo kirsti Dagestaną ir Čečėniją, kad pasiektų platųjį pasaulį per Rusijos teritoriją ir Juodąją jūrą. Jungtinės Valstijos rėmė vamzdyno trasos (ilgesnės) statybą per Gruziją ir Turkiją į Viduržemio jūrą, aplenkiant Rusiją, ir 1999 metais Stambule, dalyvaujant Clintonui, buvo pasirašyti du susitarimai be Rusijos – vienas tarp Turkijos, Gruzijos, Azerbaidžano ir Kazachijos dėl naftos tiekimo iš Vidurinės Azijos iki Viduržemio jūros, o kitas – dėl gamtinių dujų tiekimo iš Turkmėnijos į Turkiją. (Apie Čečėnijos vaidmenį skaitykite 90–94 p., o apie penkias Azijos respublikas – ketvirtosios dalies skirsnyje „Trumpai“ A).

Laipsniškas SSSR irimas buvo pirmoji Gorbačiovo nesėkmė. Jis tikėjosi išlaikyti kokią nors sąjungos formą, bet laiko dvasia nebuvo jam palanki. Nepriklausomų Valstybių Sandrauga buvo vien pereinamojo laikotarpio projektas, skubotai įformintas Gorbačiovo kadencijos pabaigoje, kad būtų galima bent plėtoti laisvąją prekybą tarp buvusių socialistinių respublikų ir rasti naujų būdų, kaip spręsti branduolinio ginklo klausimą skirtingose naujose valstybėse.

Antroji Gorbačiovo nesėkmė buvo Sovietų Sąjungos komunistų partijos svarbos ir prestižo sumenkėjimas (kai kur net paprasčiausias išnykimas), nes jos padedamas, kol nebuvo jokio kito politinio pagrindo, jis tikėjosi išlaikyti valdžią ir įgyvendinti reformas. Didžiausias Gorbačiovo nuopelnas buvo drąsus sovietinės imperijos Europoje atsisakymas ir jo pasiūlymai dėl abipusio

nusiginklavimo pasibaigus šaltajam karui. Tačiau jis taip pat troško, kad išliktų kokio nors pertvarkyto pavidalo Sovietų Sąjunga ir reformuota komunistų partija. Siekdamas abiejų šių tikslų, jis laviravo ir atvėrė kelią kryptingesniam vadovui – Borisui Jelcinui, rusų nacionalistui, kuriam mažai rūpėjo Sąjunga ir kuris nemanė, kad komunistų partija jam reikalinga, Rusijoje jis paleido ją. Gorbačiovas atėmė iš komunistų partijos valdžios monopolį, pradėjo žemės ir pramonės privatizavimą, žengė pirmuosius žingsnius rinkos ekonomikos link. Nors buvo tvirtas reformų ir naujovių šalininkas, nebuvo demokratas. Gorbačiovas manė, jog reformos SSSR gali būti veiksmingos tik valdant švelnesnei autokratijai. Jis įtvirtino platesnius prezidento įgaliojimus; atgaivino komunistų partijos generalinio sekretoriaus postą, kurio anksčiau buvo atsisakęs; įkūrė naujas patariamąsias institucijas, kurių gal dėl painumo, o gal dėl paties sumanymo buvo per daug, kad veiktų sklandžiai, o 1990 metų pirmąjį pusmetį atrodė, jog Gorbačiovas krypsta konservatorių pusėn. Tačiau jo ekonominė politika buvo paini, o šalies ekonomikos padėtis katastrofiška. Visiškai nepasitikėdamas rinkos ekonomika, jis tvirtino vieną po kito daugybę ekonomikos pertvarkymo planų, iš tikrųjų jie nebuvo vykdomi, jam nepavyko įgyvendinti jokios tvarios programos ir pertvarkyti maisto produktų gamybos.

Sunkumai buvo didžiuliai: trūko užsienio valiutos, vien biudžeto deficitas sudarė trečdalį bendrojo nacionalinio produkto (BNP). Beveik visos pramonės šakos buvo nuostolingos, viską gniaužė mirtina valstybės monopolijų ranka, menka pagalba iš užsienio, daug, bet nekvalifikuotų užsieniečių patarimų. 1991 metų kovą pateiktas pasiūlymas kurti naują suverenių respublikų Sovietų Sąjungą šešių respublikų buvo atmestas visuotiniu balsavimu: trijose Baltijos respublikose, Moldovoje, Gruzijoje ir Armėnijoje. Liepos mėnesį buvo priimta naujoji sovietų konstitucija, numatanti apriboti centrinės vyriausybės valdžią, atsakydami į tai, grupė kariškių, KGB ir civiliai reakcionieriai surengė pučą prieš Gorbačiovą, kuris tuo metu buvo išvykęs į Krymą. Perversmas buvo prastai parengtas ir sužlugo po trijų dienų. Sąmokslininkai buvo nekompetentingi, tačiau turėjo tikslą. Jie prarado pasitikėjimą Gorbačiovu, kurį kaltino už Sovietų Sąjungos suirimą, neryžtingą reagavimą į neramumus Kaukaze, Azijoje ir Baltijos respublikose ir leidimą Rusijai bei kitoms svarbiausioms respublikoms perimti iš Sąjungos per daug galių. Jų tikslas buvo užgrobti Gorbačiovo valdžią arba priversti jį tarnauti jiems patiems. Jie paspartino jo žlugimą, kartu ir Jelcino iškilimą Rusijoje, taip pat decentralizavimą, kurį smerkė. Gorbačiovas buvo pašalintas dar metams nepasibaigus, atsistatydino iš Sovietų Sąjungos prezidento posto, o pati Sovietų Sąjunga (sukurta 1923 metais, praėjus šešeriems metams po bolševikų revoliucijos) nustojo gyvuoti.

Europos dvidešimtojo amžiaus istorijoje nėra pasiekta labiau stulbinamų laimėjimų per tokį trumpą valdymo laikotarpį kaip Gorbačiovo. Gorbačiovas susidūrė su sudėtingiausiomis problemomis – su būtinybe baigti šaltąjį karą ir su neišvengiamu Sovietų Sąjungos imperijos irimu iš vidaus. Jį varžė ne tik jo padėtis, bet ir izoliacija, neatskiriama nuo autokratiško būdo ir nesugebėjimo pelnyti artimų bei kompetentingų patarėjų paramą. Tačiau Gorbačiovui nesi-

sekė pirmiausia dėl to, kad jis norėjo reformuoti tai, ko nebebuvo galima reformuoti. Sovietinis komunizmas paprasčiausiai buvo grindžiamas planuotojų centriniu planavimu, o planuotojai neturėjo nei teorijų, nei institucijų, kurios padėtų vykdyti ekonomines funkcijas, atsirandančias rinkos sistemoje. Sovietinė sistema taip ilgai gyvavo todėl, kad joje buvo įsikūnijusi tironija, kuri padėjo jos vadovams priversti liaudį aukotis beviltiškai sistemai. Žlugimas pasmerkė sistemą, bet nebuvo pateisinamos alternatyvos. Kapitalizmas galėjo triumfuoti, tačiau, kaip numatė Karlas Marxas, be didelio pasitenkinimo. Gorbačiovo šalininkai ir jų pavaldiniai ne tik pateko į nemalonią padėtį, bet ir atsidūrė tarp kūjo ir priekalo.

Jelcino galia rėmėsi ne SSSR, bet Rusija. Jis ėmėsi drąsių veiksmų per pučą prieš Gorbačiovą, rizikavo gyvybe priešindamasis sąmokslininkams ir dar labiau išpopuliarėjo Rusijoje, nors jau buvo populiarus 1990 metais, kai Liaudies deputatų suvažiavimą (daugumą jame sudarė buvę komunistai), išrinktą po 1988 metais Gorbačiovo paskelbtų reformų, pakeitė Rusijos parlamentas, išrinkęs Jelciną savo pirmininku. Prieš kelias savaites iki 1991 metų pučo per tiesioginius visuotinius rinkimus Jelcinas buvo išrinktas Rusijos Respublikos prezidentu: surinko 57 procentus, laimėjo nedidele persvara, tačiau kur kas daugiau nei kiti kandidatai surinko balsų. Ši pergalė pasirodė esanti aukščiausias jo karjeros taškas, padėjo Jelcinui įsitvirtinti Rusijos arenoje, vėliau jis neparodė jokių sugebėjimų, kurie būtų padėję jam išspręsti dvi svarbiausias tos šalies problemas: ekonominės ir nacionalinės politikos. Jis tik iš dalies rėmė ekonomikos reformą, girdavo ją liaudžiai, kuri kentėjo dėl jos, nesuvokdama kam, ir leido pačioms valstybės institucijoms (tarp jų ir centriniam bankui) sužlugdyti ją. Dėl tokio pat dviprasmiško Jelcino požiūrio į tautų teises buvo visiškai nemokšiškai sprendžiamas čečėnų sukilimo klausimas, pakenkęs jam labiau negu kuris nors kitas jo prezidentavimo laikotarpio įvykis.

Jelcinas gavo ypatingų įgaliojimų, kad parengtų ir įgyvendintų ekonomikos reformas. Šios reformos, kurias siūlė drąsūs jo patarėjai Jegoras Gaidaras, Genadijus Burbulis ir kiti linkę rizikuoti patarėjai, turėjo drastiškai sumažinti vyriausybės išlaidas, privatizuoti visų rūšių valstybės įmones, kurioms atsirastų pirkėjų, panaikinti didžiąją centrinės biurokratijos aparato dalį ir negailestingai elgtis su nevykėliais. Tačiau ši programa buvo ne tik skausminga, bet ir truko daug ilgiau, nei tikėtasi, jai užkirto kelius nepriklausomas centrinis bankas, nepasiduodantis vykdomosios valdžios kontrolei ir toliau spausdinantis pinigus, kad būtų išgelbėtos vis silpstančios įmonės ir jų direktoriai ar kad paprasčiausiai jiems įsiteiktų. Infliacija šoktelėjo iki keturženklių skaičių procentais, gamyba žlugo, o reformatorių veiksmai turbūt niekam nebuvo naudingi, išskyrus saujelę nusikaltėlių pramonininkų, kurie, pasinaudoję sumaištimi, gudriai kaupė nešvarų pelną. Buvę Jelcino sąjungininkai, tarp jų ir viceprezidentas Aleksandras Ruckojus, praeityje karinių oro pajėgų generolas ir Afganistano karo didvyris, paliko jį, manydami, jog Jelcinas ir Gaidaras, į kompromisus nesileidžiantis staigaus šoko šalininkas, norėjo per penkerius metus padaryti tiek, kiek būtų galima tik per ilgesnį negu dviejų dešimtmečių laikotarpį. Kritikai įkūrė Piliečių sąjungą, kuri tapo didžiausia parlamento

grupe ir susivienijo su buvusiais komunistais, į Jelciną žiūrėjusiais netgi priešiškiau nei į Gorbačiovą. Jelcinas buvo priverstas atšaukti pasiūlytą Gaidaro kandidatūrą į premjero postą, vietoj jo paskyrė (1992 m.) Viktorą Černomyrdiną, iš kurio buvo tikimasi, kad jis bus sukalbamas Jelcino ir parlamento pirmininko Ruslano Chazbulatovo, dar vieno buvusio Jelcino sąjungininko, tapusio jo priešininku, tarpininkas.

Jelcino opozicija susidarė ne vien dėl ekonominės politikos ir patarėjų. Jo būdo tvirtumas tiek pat žmonių žeidė, kiek ir traukė. Gindamas savo požiūrį, Jelcinas balansuodavo ant autokratiškumo ribos. Nors kartais narsiai gindavo bendrus principus ar įsitikinimus, tačiau politikos reikalus tvarkė ne itin sumaniai, gal dėl to, kad buvo nenuoširdus iš prigimties, gal todėl, kad nepakankamai ją išmanė. Parlamente buvo ne tik kietas Jelcinui palankių žmonių branduolys, bet ir nemaža oponentų kartu su tarpine grupe – tikriausiai gausiausia, taip pat nevienalytiškiausia, nors ji ir sutiko, jog reikia esminių reformų, tačiau su siaubu ir baime suvokė, kiek kančių jos kainuos, ir norėjo riboti kainų liberalizavimą (ypač būtiniausių prekių ir paslaugų), stabdyti privatizaciją ir, svarbiausia, lėtesnių reformų tempų. Bet ši grupė nepasiūlė jokios įtikinamos alternatyvios programos ir savo įtaka daugiausia pasinaudojo tam, kad neleistų prieš Jelciną nusiteikusioms grupėms surinkti dviejų trečdalių balsų, kurių reikėjo pareikšti jam apkaltą ar pakeisti jį. Kadangi konstitucija prezidentui draudė paleisti parlamentą, kol baigsis kadencija 1995 metais, susidarė padėtis be išeities.

Jelcinas ir toliau buvo remiamas liaudies, tai buvo patvirtinta 1993 metais. Jis neturėjo priešininko, kuris būtų toks iškilus ir garsus, nes nei Ruckojus, nei Chazbulatovas nebuvo tokie mėgstami žmonių. Be to, jis bent turėjo pakankamą ginkluotųjų pajėgų palaikymą – maždaug dviejų trečdalių aukšto rango karininkų ir dar daugiau žemesnio rango kariškių. Kita vertus, jis nesukūrė jokios politinės partijos, kurios vadovu būtų galėjęs vadintis; jis buvo galingas, bet uždaras, o ir atkaklumo turėjo mažiau nei, tarkim, Wałęsa Lenkijoje. Jelcino konfliktas su parlamentu atitraukė jo dėmesį nuo kovos su bauginančiu ekonomikos smukimu. Kainos toliau kilo, rublis per vienus metus prarado devynias dešimtąsias savo vertės dolerio atžvilgiu, pagalba iš užsienio sunkiai pasiekdavo šalį, o per 1989–1993 metus gamyba sumažėjo beveik perpus. 1993 metais Jelcinas vėl pasikvietė Gaidarą, sustabdė Ruckojaus įgaliojimus, paleido parlamentą, nors tai iš tikro buvo beveik neteisėta. Jelcinas su priešais turėjo įnirtingai kautis, įsakė apšaudyti parlamento rūmus, pasodino į kalėjimą Ruckoją ir Chazbulatovą.

Per naujojo parlamento rinkimus varžėsi trys didžiausios jėgos: reformatoriai, komunistai (konservatoriai) ir nacionalistai. Pats Jelcinas liko nuošalėje, gal jam buvo sunku apsispręsti. Jis nekūrė partijos ir aiškiai nepalaikė kurios nors kitos, taigi laikėsi autokratiško – aukštesnio už partijos kautynes – požiūrio. Pusė naujojo suvažiavimo buvo išrinkta pagal partijų sąrašus, pagal proporcinio atstovavimo sistemą, kita pusė – iš apygardose iškeltų kandidatų. Reformatoriai, pasivadinę Rusijos pasirinkimo partija ir savo vadovu laikę Gaidarą, užuot veikę vieningai, ginčijosi ir liko tik antri (15 procentų balsų)

pagal partijų sąrašus, tačiau jų partijos kandidatai daugiausia iš visų partijų surinko balsų apygardose. Nacionalistams vadovavo Vladimiras Žirinovskis, 1991 metų prezidento rinkimuose buvęs trečias, jo rinkiminė programa pagrįsta demagogišku ksenofobijos ir populizmo mišiniu – nuo buvusios Rusijos galios ir teritorijos, įskaitant ir Aliaską, atgavimo iki degtinės atpiginimo. Jis daugiausia kreipdavosi, atrodo, neatsižvelgdamas į amžiaus grupes, į tuos žmones, kurie baiminosi gresiančio chaoso ir tautos pažeminimo. Komunistai pagal sąrašus surinko 12 procentų balsų, o apygardose buvo treti. Visos šios grupės kartu laimėjo pusę – bet tik pusę – vietų pagal abi atstovavimo sistemas. Nors Jelcinas ir turėjo persvarą, jo padėtis nebuvo tvirta. Jis norėjo stiprios centralizuotos Rusijos valstybės, turinčios efektyvų ekonominį pagrindą, ir pats likti poste. Jo gerą sveikatą palaužė sunki širdies liga ir nesaikingas gėrimas; jis svyruodavo ekonominės politikos klausimais; buvo įpainiotas į karą Kaukaze, kurį pralaimėjus patyrė pažeminimą. Neatrodė, kad bus perrinktas prezidentu 1996 metais.

Jelcinas, kaip ir Gorbačiovas, ryžtingai ėmėsi ekonomikos, tačiau tai buvo per platus žingsnis. Rusijos svarbiausia ekonomikos problema buvo nekompetentingos ir korumpuotos sistemos sugriovimas ir pakeitimas nauja sistema su kapitalistinėmis institucijomis bei stabilia valiuta. Šiam pakeitimui reikėjo labai didelių užsienio subsidijų arba kreditų, plačių susitarimų Rusijos politiniame pasaulyje, kuo mažiau administravimo ir finansinio dorumo. Kai kas iš to buvo, bet galutinis dešimties metų rezultatas buvo toli nuo to, ko reikėjo, o paskutiniame amžiaus dešimtmetyje vyriausybė nebekėlė pasitikėjimo nei namie, nei užsienyje. Pirmaisiais pokomunistinės revoliucijos metais užsieniečiai turėjo du svarbius motyvus teikti skubią pagalbą Rusijai, nė vienas iš jų nebuvo susijęs su artimiausia ateitimi. Pirma, sovietinė Rusija buvo grėsminga jėga, antra, naujoji Rusija turėjo išteklių, kurie vieną dieną galėjo duoti didžiulį pelną. Dar vienas motyvas buvo tai, kad visiškai neaišku, ką Rusija galėtų padaryti ar padarytų, jei kiltų anarchija. Galiausiai per paskutinį amžiaus dešimtmetį Rusija prarado Vakarų pasitikėjimą, kurio reikėjo svarbiai pagalbai gauti, ir Vakarai nebeteikė tiek, kad Rusijos vyriausybė galėtų dirbti geriau.

Vadovaujant Gaidarui ir Čiubaisui, 1992–1994 metais pusė pramonės darbo jėgos dirbo privačiai ir privatizuota du trečdaliai pramonės verslo – daugiau kaip 100 000 sričių įmonių, nors dažniausiai perleistos jų vadovams žemiausiomis kainomis (pusę akcijų buvo leista įsigyti vadovams ir darbuotojams, o 30 procentų buvo parduodamos viešai, išskyrus naftos, dujų ir gynybos pramonę), bet gamyba ir toliau mažėjo. Žemės ūkyje beveik visi kolūkiai buvo perorganizuoti į ribotos atsakomybės bendroves, tačiau paskirstymas tebebuvo neefektyvus arba chaotiškas. Tik ekonomikos paslaugų sektorius pasiekė daug žadančią pažangą. Užsienio investicijos silpo, rublis ritosi žemyn, o infliacija, nuo stulbinamų skaičių nukritusi iki 25 procentų, vėl pradėjo didėti. Biudžetas, kurį slėgė nuolatinių subsidijų bankrutuojančiam verslui ir ūkiams našta, negalėjo įveikti TVF nubrėžtos 7,7 BNP procento ribos, kuri buvo sąlyga kreditams (6,5 milijardai JAV dolerių 1995 metais, 10,2 milijardai JAV dolerių 1996 metais). Gaidaras ir Čiubaisas buvo pašalinti.

Nesėkmės ekonomikoje sukėlė nusikalstamumo, turto prievartavimo ir korupcijos didėjimą. Valstybės įstaigose, įskaitant ir ginkluotąsias pajėgas, nuolat nemokami atlyginimai, o vyriausybėje įsitvirtino bičiuliai. Jelcino nepastovumas priminė paskutinio Rusijos autokrato reformatoriaus, caro Aleksandro II, valdžiusio prieš pusantro šimtmečio, klaidingą valdymo pradžią. Tačiau dar žalingesnis buvo netinkamas krizės valdymas Čečėnijoje, Kaukaze, krizė virto itin žiauriu karu.

Rusija buvo net mažiau nacionalinė valstybė nei daugelis Europos šalių. Ji buvo etninė ir administracinė federacija, kurios sudėtyje buvo 21 respublika ir 10 autonominių sričių, kurios visos nuo 1991 metų rinko savo prezidentus; 52 sritys ir 6 kraštai rinko generalgubernatorius nuo 1997 metų; be to, vyko apie 50 vidinių teritorinių ginčų. Pražūtinga ekonomika ir paini politinė situacija skatino skaldymąsi, pastūmėdama etnines, vietines ar tik laikinas grupes imti valdžią į savo rankas. 1992 metais Jelcinas pasiekė susitarimą su visomis, išskyrus dvi (Čečėniją ir Totoriją), respublikomis dėl Rusijos Federacijos, kurioje jos ir Maskva bei Sankt Peterburgas (pakeistas pavadinimas) turėtų plačius įgaliojimus savo reikalams tvarkyti, tačiau Čečėnija jau buvo atviro nepaklusnumo stadijoje. Jau du šimtmečius čečėnai priešinosi Rusijos viešpatavimui; didelis sukilimas įvyko 1929 metais; Antrojo pasaulinio karo metu jie buvo *masiškai* tremiami iš gimtųjų vietų Kaukaze – maždaug 250 000 žmonių, keturi iš penkių žuvo, o gyvieji liko tremtyje iki Stalino mirties. Jie buvo laikomi stambiausiais Rusijoje prekiautojais ginklais ir narkotikais, turėjo tvirtą padėtį Maskvos nusikaltėlių pasaulyje. 1991 metais Džocharas Dudajevas, sovietų generolas, tarnavęs Afganistane, tuo metu atsitiktinai atostogavęs gimtojoje Čečėnijoje, buvo pastūmėtas prisijungti prie vadovybės grupės, kuri paskelbė nepriklausomybę, o Dudajevą – prezidentu. Po nesėkmingų pastangų jėga sugrąžinti regioninę valdžią Jelcinas išvedė Rusijos kariuomenę ir paskelbė ekonominį embargą, kuris, deja, buvo neveiksmingas. Jelcinui buvo neramu, kad tokių sukilimų gali kilti kituose etniniuose regionuose, kad gali nutrūkti Kaspijos jūros naftos srautas, siekęs Rusijos uostą Novorosijską per Čečėnijos sostinę Grozną, kur buvo antra pagal dydį Rusijos naftos perdirbimo gamykla. Dudajevas ir jo rėmėjai savo ruožtu baiminosi, kad Rusijos armija, atsiųsta į Gruziją pagelbėti Ševardnadzei prieš Gamsachurdiją (jis vienintelis pripažino Čečėnijos nepriklausomybę), bus pasiųsta prieš čečėnus. Jelcinas meilikavo daugeliui vietinių Dudajevo priešininkų, dėl kurių būtų nerimavęs mažiau, jei būtų buvęs geriau informuotas, išskyrus Ruslaną Chazbulatovą, kuris buvo jo vienas iš didžiausių priešų paskutiniame konflikte su parlamentu Maskvoje. Pavieniai mūšiai prie Čečėnijos sienų vyko iki 1994 metų, tada Jelcinas pasiryžo išrauti Dudajevo režimą su šaknimis plataus masto kariniais veiksmais. Nors ir nemokšiški, bet žiaurūs rusų veiksmai per keletą savaičių kainavo, kaip pranešta, daugiau gyvybių, nei rusai prarado per dešimt metų Afganistane. Čečėnai keršijo, rengdavo išpuolius į Rusiją, pagrobė 1500 įkaitų. Rusų pastangos vieno išpuolio metu išgelbėti įkaitus jėga kainavo daug gyvybių, sugriauta visa ligoninė, po to pasiektas susitarimas, kuris leido čečėnams pasitraukti į savo šalį autobusais ir išsivežti kai kuriuos įkai-

tus. Karas buvo labai nepopuliarus Rusijoje; keliamas keblus klausimas dėl blogo kariškių valdymo ir Jelcino santykių su kariuomenės vadais; kilo dar keblesnis klausimas, ar Rusija suvaldys visą Kaukazą, dydžiu prilygstantį Prancūzijai, teritoriją, kurios gyventojai kalba 50 kalbų ir išpažįsta įvairias krikščionybės ir islamo atmainas; kilo pavojus, kad Rusija nebegaus užsienio paramos – privačios, valstybinės ir tarptautinės; menkėjo Jelcino galimybės būti perrinktam prezidentu dar vienai kadencijai. Todėl po Dudajevo žūties (tikriausiai nužudymo) Jelcinas pasinaudojo proga ir atvyko į Čečėniją su taikos pasiūlymais, o po perrinkimo prezidentu pasiuntė savo atvirą ir pavojingai populiarų varžovą generolą Aleksandrą Lebedį baigti derybų su Dudajevo įpėdiniu Aslanu Maschadovu. Šitaip Jelcinas atsikratė Lebedžio, o pats sudarė sutartį, kuri Čečėnijai – pakeitusiai pavadinimą į Ičkerijos Respubliką – suteikė beveik visišką nepriklausomybę, bet atidėjo iki 2002 metų. Šiuo žingsniu siekta išvengti visiškos katastrofos, tačiau nei sureguliuotas Čečėnijos klausimas, nei susilpnintos platesnės antirusiško nacionalizmo ištakos Kaukaze. Maskvos požiūriu, Maschadovas pasirodė esąs nevykėlis: jis nepajėgė suvaldyti visos Čečėnijos. Kiti čečėnai, tokie kaip Šamilis Basajevas ir Habibas „Chatabas“, pasipriešino sandoriui su Maskva ir ieškojo nepatenkintųjų kaimyniniame Dagestane, gerokai didesniame, tačiau tautiniu požiūriu ne tokiame vienalyčiame kaip Čečėnija, paramos. Apskritai dagestaniečiai nepasitikėjo čečėnais ir buvo mažiau linkę į neteisėtus veiksmus, bet palaikė čečėnų priešiškumą rusų valdymui ir jų musulmonų sunitų tikėjimą. Dagestane nedidelė mažuma priėmė vahabizmą, puritonišką musulmonų sunitų srovę, paplitusią Saudo Arabijoje. Vahabitai pasisakė už griežtą dvasininkų vyriausybę, kuri vadovautųsi šariatu, tačiau Dagestane jie nebuvo populiarūs ir 1997 metais buvo paskelbti už įstatymo ribų, remiantis tuo, kad yra užsienio jėgų įrankis. Tačiau Kaukazo vahabizmas sustiprėjo, kai paplito tarp karingesnių čečėnų ir Chatabo šalininkų, pastarasis dalį jaunystės praleido Saudo Arabijoje ir siekė tos šalies, galbūt ir tremtyje Afganistane esančio Saudo Arabijos vahabito Osamos bin Ladeno (todėl Kaukazo vahabitai kartais vadinami afganais), finansinės pagalbos. Gyvenamųjų namų sprogdinimai 1999 metais Maskvoje ir kituose Rusijos miestuose išprovokavo Jelciną vėl pradėti karą prieš Čečėniją.

Per 1995 metų pabaigoje vykusius rinkimus labiausiai sekėsi komunistų partijai, vadovaujamai Genadijaus Ziuganovo. Antri buvo Žirinovskio ultranacionalistai. Reformatoriai buvo pasidalįę į Jegoro Gaidaro ir Grigorijaus Javlinskio (reformų iniciatoriaus Gorbačiovo laikais) šalininkus, dauguma iš maždaug 40 partijų nesurinko 5 procentų balsų, kad peržengtų nustatytą ribą ir patektų į parlamentą. Šie rezultatai pastūmėjo Jelciną aktyviai manevruoti, kad išlaikytų prezidento postą kitais metais prieš komunistus ir prieš Lebedį, kuriam buvo lemta iškilti. Kai Lebedis pirmajame rinkimų raunde liko trečias, Jelcinas jį papirko aukštu postu ir pareigomis vyriausybėje, o pats triumfavo dar kartą. Po to jis Lebedį atleido. Savo vyriausybei jis suteikė reformatoriškumo, vėl rodydamas palankumą Čiubaisui ir jaunatviškam provincijos politikui Borisui Nemcovui, bet po metų Jelcinas pažemino Čiubaisą (remdamasis jo asmeniniu finansiniu sandoriu, kuo galima ir suabejoti), o 1998 metais

atleido ministrą pirmininką Viktorą Černomyrdiną bei jo ministrų kabinetą už nepakankamą dinamiškumą ir vieną mažiausiai žinomą kabineto narį Grigorijų Kirilenką paskyrė ministru pirmininku. Kirilenkos paskyrimą parlamentas du kartus atmetė ir patvirtino tik trečiuoju svarstymu, slaptojo balsavimo metu, kad partijų vadovai galėtų būti opozicijoje, tuo tarpu pakankamai narių palaikė jį, kad išvengtų parlamento automatiško paleidimo. Niekas nelaimėjo. Jelcino parlamentinė opozicija daugiau nuveikė, kad įpykintų Jelciną nei kad nugalėtų. Oponentai kovėsi baikščiai, pasinaudodami visuotinį nepasitenkinimą keliančiais įvykiais (pavyzdžiui, angliakasių streiku) ir suteikė jam laisvę tvarkyti užsienio reikalus. Susitaręs dėl sienų nustatymo su Lietuva, Latvija, Kinija ir Japonija (nors negalutinai), Jelcinas iš dalies susigrąžino veiklaus žmogaus reputaciją. Jis nuolat dalyvaudavo svarbiose užsienio konferencijose ir buvo palaikomas geriausio užsienio sąjungininko Helmuto Kohlio. Tačiau santykiuose su Jungtinėmis Valstijomis ir NATO jis pasiekė labai menkai – NATO įsipareigojimą neišdėstyti branduolinių ginklų naujų narių teritorijose.

Jelciną palaikė užsieniečiai, ypač tie, kurie įsivaizdavo jį galintį būti tam tikros pakraipos demokratu, tačiau parama sumenkėjo, kai jis ėmė daryti vieną po kitos klaidas, kai jam ėmė nesisekti, kai ėmė nevykusiai vadovauti ir kai suvokta, kokią iš tiesų finansinę pagalbą reikėtų teikti. Užsienio šalių vadovai pasidarė atsargesni, ir jau 1991 metais Septyneto grupė atsisakė savo pasiūlymų. Vakarų pagalbą, daugiausia Vokietijos vyriausybės ir bankų, taip pat 1989 metais sukurto Europos rekonstrukcijos ir plėtros banko, lėmė trys tikslai arba lūkesčiai: Rusija iš imperialistinės turi tapti nacionaline valstybe, demokratiška šalimi su rinkos ekonomika, kurioje vyrautų privati nuosavybė. Žiūrima pro pirštus, kai rusai kišosi į Gruziją ir Tadžikiją, tačiau Čečėnijos puolimas kėlė didesnį susirūpinimą. Į Jelcino įsakymą apšaudyti parlamentą buvo žiūrima pro pirštus, nes Jelcinas atrodė patikimesnis vadovas nei kuris nors galimas jo įpėdinis; žiūrima pro pirštus, bet imta šiek tiek nerimauti, kai pakibo keblus karinių vadų, kuriems Jelcinas po šių įvykių buvo daug skolingas, vaidmens dabar ir ateityje klausimas. Trečioji, ekonominė, sąlyga buvo pati sudėtingiausia, iš dalies dėl to, kad čia tiesiogiai kalbama apie labai didelių kreditų suteikimą. Prie politinio poreikio ekonominės pagalbos priemonėmis skatinti stabilumą ir demokratiją Rusijoje prisidėjo galimybė ateityje gauti pelno šalyje, kuri turi nemaža gamtos išteklių ir kuriai akivaizdžiai reikia Vakarų technologijos ir konsultacijų. Donorai nebuvo vieningi dėl senosios ekonominės sistemos pakeitimo tempų. Jie linko prie spartesnių žingsnių ir stipraus šoko, kad sutrumpėtų skausmingas procesas, net jeigu padidėtų nedarbas, o skurdas siektų bado ribą. Tačiau kai kurie, ypač JT Europos ekonominė komisija, priešinosi desperatiškiausioms priemonėms, kurias siūlė TVF, Pasaulio bankas bei Vakarų vyriausybės ir ekspertai, ne tik dėl to, kad jos buvo žiaurios, bet ir dėl to, kad trumpam ir staigiam perėjimui reikia institucijų, įgūdžių ir įpročių, kurie negali atsirasti iš niekur. Turto perdavimas, kurį iš pradžių stabdė praktinės ir teisinės problemos (trūko privataus kapitalo, nebuvo atitinkamų teisėtų perėmėjų), buvo palanki proga, tačiau kartu su

juo prasidėjo spekuliacija, korupcija, ryškus mažos grupelės praturtėjimas ir daugumos žmonių pasipiktinimas bei nusivylimas. Pradinis užsieniečių geranoriškumas išblėso. Nors infliacija atleisto Černomyrdino valdymo laikotarpiu ir sumažėjo iki 15 procentų, ekonomika neturėjo gairių ir 1998 metais iš nuosmukio žengė į katastrofą. Rusija nemokėjo iki 1992 metų paimtų skolų (sovietinių). Nepajėgė nei surinkti mokesčių, nei pažaboti korupcijos; vidaus ir užsienio skolos buvo nekontroliuojamos (pastarosios sudarė 75 procentus BVP); skoloms apmokėti prireiktų maždaug 15 milijardų dolerių 2000 metais, o palūkanų norma padidėtų iki 50 ir net iki 150 procentų; krintančios naftos, aukso ir plačiai vartojamų prekių kainos iškraipė palyginti tvirtą prekybos balansą: rugpjūtį rublis devalvuotas 30 procentų, skolų mokėjimai atidėti trims mėnesiams, bankai žlugo, užsienio kreditai nutraukti, užsienio kapitalo išvežama 10 procentų per mėnesį, atsirandančioje akcijų rinkoje parduodamų akcijų vertė sumažėjo 85 procentais. Iš nevilties TVF 1999 metais suteikė naują 4,5 milijardo JAV dolerių kreditą 18 mėnesių, kad vyriausybė galėtų vykdyti būtiniausius įsipareigojimus, o Paryžiaus klubo kreditoriai sumažino palūkanų mokėjimus 1999 ir 2000 metams nuo 8 milijardų JAV dolerių iki 600 tūkstančių dolerių per metus. Kirilenkos atleidimas po Čiubaiso parodė, kad pasibaigė viskas, kas susiję su tikrąja reformų programa. Žlugusi komunistinė sistema nebeturėjo veikiančios ekonominės alternatyvos, apsukrūs pradinį kapitalą turintys vertelgos pasipelnė iš šios griūties, o visi kiti gyventojai nuskurdo ir badavo.

Jelcinas, įtaisęs Kirilenką vietoj Černomyrdino, parodė, jog dar viešpatauja, bet atšaukė šį paskyrimą tik verčiamas. Jis ilgiau nebedrįso nepaisyti parlamento nusivylimo, turėjo sutikti su prezidento įgaliojimų mažinimu ir nebesiekti vėl būti išrinktas 2000 metais. Tai buvo perversmas, tik ne kariuomenės, o jai prilygstančio didžiojo rusų verslo. Su tuo nesutiko politikai, kurie siekė didesnių galių parlamentui, kelis kartus atmetė Jelcino pasiūlytą Černomyrdino kandidatūrą vietoj Kirilenkos. Jelcino ir politikų konfliktas buvo politikų ir pramonės magnatų konfliktas, tuo tarpu kariuomenė, kuri prarado daug ginkluotės, nebegaunančių atlyginimo kariškių atsidavimą ir solidarumą, liko antroje vietoje. Jevgenijus Primakovas, kompetentingas politikas, nebeturintis politinės paramos, buvo paskirtas ministru pirmininku, galiausiai po aštuonių mėnesių taip pat atleistas tariamai dėl ekonomikos neišmanymo, tikriausiai dėl to, kad pelnė gerą vardą ir tyrė korupciją tose srityse, kurių Jelcinas buvo linkęs neliesti. Primakovo įpėdinis Sergejus Stepašinas išbuvo dar trumpiau, po trijų mėnesių jį pakeitė Vladimiras Putinas, kurį Jelcinas paskelbė savo pasirinktu kandidatu į prezidentus per 2000 metų rinkimus. Politinis nenuoseklumas stiprėjo žlugus komunistų pastangoms pasinaudoti Jelcino atsitraukimu. Senoji sovietų komunistų partija siekė atsiriboti nuo praeities, 1990 metais ji persitvarkė į Rusijos komunistų partiją, palaikančią rusų nacionalizmą ne taip kvailai kaip Žirinovskis ir ne taip savanaudiškai kaip Lebedis, tačiau patyrė skilimų ir narių pasitraukimų. Putino paskyrimas paspartino naujo bloko, kuris apėmė miesto ir provincijos įžymybes, sudarymą, o Primakovas buvo jų kandidatas į prezidentus; jis buvo antivakarietiškesnės

pakraipos nei Gorbačiovas ar Jelcinas, priešinosi NATO plėtimuisi ir jos pajėgų naudojimui Jugoslavijoje, žadėjo pasirūpinti apleistomis Rusijos ginkluotosiomis pajėgomis, susilpnėjusia ir netvarkos apimta šalimi, dėl ko Rusija prarado Čečėniją 1994–1996 metais. Buvo remiamasi paplitusiu požiūriu, kad laisvosios rinkos ekonomika – tai katastrofa ir kad Vakarų rūpinimasis žmogaus teisėmis – apgavystė. Jie taip pat teigė, kad nors šaltasis karas buvo pralaimėtas, tie, kurie siekė pašalinti jo padarinius, padėtį padarė dar prastesnę.

Karas prieš Čečėniją, vėl pradėtas 1999 metais, buvo savitai sėkmingas ir populiarus: kovų ryžtingumas nusvėrė Rusijoje karo žiaurumą ir kančias. 200 000 čečėnų – beveik pusė visų gyventojų – buvo priversti bėgti, nužudyta daugybė nekaltų civilių, tačiau rusai pripažino teroristinių čečėnų banditų, keliančių grėsmę civilizuotam gyvenimo būdui ir Rusijos valstybės vientisumui, stereotipą. Putinas laimėjo daugiau nei Jelcinas, kuris jau buvo priverstas atsisakyti kokių nors vilčių dėl ateinančios kadencijos. Putinas tapo alternatyva Primakovui siekiant būsimo Rusijos prezidento posto (Putinas buvo 20 metų jaunesnis), ir per parlamento rinkimus 1999 metais Putino aljansas nugalėjo Primakovo aljansą. Komunistai, vis dar didžiausia partija, laimėjo balsų, bet prarado vietų; Javlinskio ekonomikos reformatoriai ir Žirinovskio ultranacionalistai vargiai pateko į parlamentą, kiekvieni surinko po 6 procentus balsų; kokie du tuzinai kitų grupių nepajėgė patekti į parlamentą. Paskutinę metų dieną Jelcinas pakeitė politinį vaizdą atsistatydindamas ir paskirdamas Putiną einančiuoju pareigas prezidentu, artėjant rinkimams, kurie pagal konstituciją turėjo įvykti 2000 metų kovą, o ne birželį. Kaip ir Richardas Nixonas, Jelcinas atsisakė pareigų mainais į neliečiamybę nuo persekiojimo už nusikaltimus valstybei.

Taigi pirmoji Putino užduotis buvo atstatyti Rusijos valdžią Čečėnijoje. Tiek pat svarbu buvo atstatyti centrinę vyriausybės valdžią provincijos bosų ir organizuotų nusikaltėlių atžvilgiu. Artėjant tų problemų sprendimui, ekonomika ir užsienio politika turėjo likti antroje vietoje, o jos kryptis neapibrėžta.

Antrasis pasaulinis karas kartu su šaltuoju karu pakylėjo SSSR iki supervalstybės statuso. Iširus sovietų imperijai, o vėliau suskilus pačiai SSSR, Rusija prarado ir stiprią padėtį pasaulyje, ir aiškią padėtį Europoje. Vakarų požiūriu, situacija Rytuose buvo nusilpimas, artėjantis prie anarchijos. Tačiau Rusija tebebuvo svarbi. Jai tampant supervalstybe ir vėl smunkant, kitos svarbiausios Europos valstybės – Vokietija ir Prancūzija – pakeitė Europos politikos pobūdį, sudarė Prancūzijos–Vokietijos aljansą ir suteikė formą Europos Sąjungai, buvo įsitikinusios, kad senoji Europos valstybių sistema tikriausiai būtų sukėlusi daugiau karų. Šioms pastangoms trūko vieno esminio elemento tol, kol Rusija buvo atstumta ar jos padėtis neapibrėžta. Amžiaus paskutinį dešimtmetį Rusijos padėtis buvo panaši į 1815 metų Prancūzijos ar 1919 ir 1945 metų Vokietijos padėtį – pralaimėjusi valstybė, tačiau tebesanti, kurią nugalėtojai gali arba siekti pajungti, arba įtraukti į kokią nors sistemą, kurią numatę kurti. Europos žemyno atstovai pasirinko paskutinę išeitį (t. y. 1815 metų Vieną, o ne 1919 metų Versalį); amerikiečiai dvejojo: ar pasiūlyti alyvos šakelę ir kreditus Rusijai, ar pasibaigus šaltajam karui, palaikyti Vidu-

rio Europoje susikūrusias valstybes, kurios atgimė po 1919 metų labai veiksmingo apsisprendimo, ir iš tikro priešiškas Rusijai. Apskritai Vakarai, palaikydami Jelciną, kaip demokratą, iš kurio buvo tikimasi *faute de mieux,* tikriausiai žengė neteisingą žingsnį, kai jį įveikė parlamentas demokratijos vardan, tačiau be jokios akivaizdžios demokratijos ar ekonomikos programos.

Paskutinis amžiaus dešimtmetis išvydo sovietinio valdymo pabaigą Vidurio ir Rytų Europoje, Sovietų Sąjungos suirimą ir netikėtą įnirtingą konfliktą Pietryčių Europoje, kai suskilo Jugoslavijos federacija ir Serbija stengėsi užgrobti didesnę dalį Bosnijos ir išvaryti iš Kosovo (Serbijos provincijos) devynias dešimtąsias gyventojų sudariusius albanų musulmonus. Šie neramumai Balkanuose sutapo, pirma, su vis dar pradine Europos Sąjungos, ypač jungtinių ginkluotųjų pajėgų ir jų uždavinių, raidos stadija; antra, su planais dėl laipsniško NATO plėtimosi didesnėje ar visoje buvusios sovietų imperijos teritorijoje už Sovietų Sąjungos ribų ir, trečia, su dvejonėmis dėl Rusijos vietos Europoje. Iš vienos pusės, Rusija buvo laikoma, ypač daugelio amerikiečių, pralaimėjusia supervalstybe, kurios pretenzijų ar jautrumo būtų galima nepaisyti dar kurį laiką ir ateityje; iš kitos pusės, ypač europiečių, Rusija laikoma valstybe, kurios vaidmuo Europos reikaluose svarbus nuo tada, kai Jekaterina Didžioji ir Prūsijos Frydrichas pasidalijo Lenkiją, o Aleksandras I nugalėjo Napoleoną ir įjojo į Paryžių.

2. Japonija

1945 metais Japonija buvo parklupdyta, jos karinė galia sunaikinta, o tautos simbolis – imperatorius – visiškai nuvertintas. Daugelis jos miestų nuniokoti, apie 10–15 milijonų gyventojų – bedarbiai, kraštas okupuotas ir valdomas Jungtinių Valstijų. Užaugus vos vienai kartai, Japonija buvo susigrąžinusi galingos valstybės vardą ir to pasiekė ne pripildžiusi ginklų sandėlius, o atstačiusi pramonę, atgaivinusi užsienio prekybą ir atkūrusi finansinius bei valiutos rezervus. Tai vienintelė pasaulio valstybė, kurią galėjai vadinti didžiąja valstybe; ji neturėjo branduolinio ginklo, o buvo akivaizdžiai galingesnė už kitas didžiąsias valstybes – Britaniją, Prancūziją ir Indiją, jau atlikusias branduolinius bandymus.

Be to, tuo laikotarpiu Japonija ne tik neturėjo karinių atributų, kuriais kitos valstybės pratusios išsiskirti, ji turėjo pastebimai mažai gamtos išteklių. Ji neturėjo – arba beveik neturėjo – naftos, urano, aliuminio ir nikelio; turėjo labai mažai anglių, geležies rūdos, vario ir gamtinių dujų; tiktai pusę kiekio švino ir cinko, reikalingo jos poreikiams. Šie trūkumai stipriau išryškėjo labai išsiplėtojus pramonei – šios plėtros nepaprastai reikėjo, kad Japonija atsigautų, tačiau ji padidino Japonijos priklausomybę nuo žaliavų iš užsienio. Ši būtinybė gauti svarbiausių žaliavų dalyvaujant paieškose arba perimant komercinę ir politinę kontrolę tų vietų, kur jų yra, pasidarė pagrindinė Japonijos užsienio politikos gairė.

Amerika tiek daug prisidėjo prie Japonijos pralaimėjimo, kad Jungtinės Valstijos galėjo leisti sau pokarinį sąjungininkų bendradarbiavimą per okupaciją sumenkinti iki nelabai įsivaizduojamos formos. Buvo įkurtos dvi institucijos: Sąjungininkų taryba Japonijoje su būstine Tokijyje, ją sudarė Jungtinės Valstijos, SSSR, Kinija ir Britanijos atstovas bei Britų Sandraugos nariai iš Ramiojo vandenyno šalių, ir Tolimųjų Rytų komisija, turėjusi būstinę Vašingtone, sudaryta iš 11 narių. Tačiau iš tikrųjų Japoniją valdė vyriausiasis kariuomenės vadas generolas MacArthuras, kurio elgesį su kolegomis ir pavaldiniais, taip pat kylančių klausimų ir problemų sprendimą buvo galima apibūdinti kaip siogūno ir lordo Curzono elgesio mišinį. Bausmė Japonijai buvo nuginklavimas, demilitarizavimas ir karo nusikaltėlių teismai. Vėliau priimta nauja konstitucija, vykdomos administracinės ir socialinės reformos, stengiamasi pakeisti krašto pramonės ir kultūros ypatumus, tačiau išlaikant imperatoriaus valdymą ir patį imperatorių (kuris gyveno iki 1989 m.). MacArthuro režimas buvo griežtai tėviškai autokratiškas, taip pat radikalus. Japonams buvo įsakyta tapti demokratiškais. Imperatorius prarado aureolę ir dabar buvo toks pat paprastas mirtingasis, daugiau nei 200 000 asmenų (daugiausia kariškių) nebegalėjo dalyvauti valstybės gyvenime, reikalaujama, kad ministras pirmininkas ir visi jo ministrai būtų civiliai, ketinama išardyti didžiuosius finansinius konglomeratus, arba *zaibatsu*, numatyta popieriuje ir įdiegta praktikoje žemės reforma.

Nė vienas šių dalykų nekliudė atsigauti šaliai, kai tik atsirado tokios sąlygos, o daugelis jų net buvo naudingos. Galbūt per valymą buvo išvaryta ne-

2.1. Japonija ir jos kaimynės

maža gabių vyrų, bet atsivėrė kelias į viršūnes kur kas didesniam skaičiui žmonių, kurie nebūtų ten patekę taip greitai, jei nebūtų buvę valymo. Europos biurokratijai ir verslui toks valymas būtų naudingas. Stambių, daugeliu atvejų negyvenančių šalyje, žemės savininkų pašalinimas skatino modernizuoti žemės ūkį ir įsigyti naują įrangą, greta atsigaunančio pramonės ir prekybos sektoriaus susikūrė turtingas kaimo sektorius ir pagyvino žemės ūkio produkcijos gamybą, gyvybiškai svarbią labai tankiai gyvenamai šaliai. Tuo pačiu metu priimtas naujasis abortų įstatymas per penkerius metus perpus sumažino gimimų skaičių ir sustabdė gyventojų skaičiaus didėjimą. Kaip ir Vokietijoje, Japonijoje amerikiečiai netrukus iš nuostolių atlyginimo išieškotojų virto japonų ekonomikos gaivintojais, iš pradžių bendrame šaltojo karo antikomunistiniame

fone, vėliau šiek tiek konkretesnėje plotmėje ir jau daug energingiau dėl Korėjos karo. 1948–1951 metais Jungtinės Valstijos po karo suteikė Japonijai pagalbą, kuri buvo dvigubai didesnė už išieškotus karo nuostolius. Karo veiksmai Azijoje – Korėjos karas ir vėlesni Vietnamo karai – suteikė Japonijai progą ir galimybę pakilti, per stulbinamai trumpą laiką jos likimas žaibiškai pasikeitė. Kaip Jungtinės Valstijos Antrojo pasaulinio karo metu Japonija tapo karo arsenalų ir karo skatinamos ekonomikos šalimi, dar vienas pranašumas buvo tai, kad ji pati nebuvo kariaujančioji pusė. Naują galingą ekonomiką ji sukūrė teikdama pramonei kreditus už mažas palūkanas ir dotacijas viešųjų paslaugų sektoriui, daug taupė, atgaivino ikikarinius *zaibatsu* ir įdiegė tam tikrą reguliuojamo kapitalizmo rūšį, kai valstybė rūpinosi prioritetais ir lėšų skirstymu, bet nekontroliavo visos veiklos. Autokratinio valdymo pradžioje generolas Douglas MacArthuras buvo uždraudęs streikuoti ar profesinėms sąjungoms kištis į prekių gamybos ir pinigų procesą, o tai kartu su japonų drausmingumu ir ryžtingumu sukūrė tokią griežtą kapitalistinę kultūrą, kurioje silpnieji be gailesčio išstumiami, tačiau skatinama rizika ir sumanumas, būdingi devynioliktojo amžiaus Anglijos pirkliams ir pramonininkams, kol jie virto konservatyviais dvidešimtojo amžiaus finansininkais. Galiausiai viena iš Japonijos sėkmės sąlygų buvo glaudus naujųjų vadovų bendradarbiavimas su amerikiečiais, kurie valdė Tokiją ir Vašingtoną. Kai MacArthuras 1951 metais paliko Tokiją, Trumanui jį atleidus, jis išvyko kaip draugas ir didvyris, o atsisveikinti su juo atvyko pats imperatorius.

Pirmasis Japonijos pokario premjeras Shigeru Yoshida jau buvo 70 metų, kai 1948 metais gavo postą, kuriame išbuvo šešerius metus. Tačiau Yoshida suvokė, kas galima ir ko negalima, visiškai nesivaržydamas bauginančią Japonijos pokarinę infliaciją mažino paprasčiausiais defliacijos mechanizmais, t. y. naikino silpnas verslo įmones ir didino bedarbių skaičių. Svarbiausias jo tikslas buvo atkurti Japonijos ekonominę galią pasaulyje, o ne kariškių galią Japonijoje. Jam pasisekė. Prasidėjo Korėjos karas, ir gerovė ėmė sparčiai kilti. Jungtinės Valstijos noriai padarė Japoniją iš pralaimėjusio priešo sąjungininku. Jungtinės Valstijos parengė taikos sutartį, kurią 1952 metais pasirašė abi šalys ir dar 47 kitos, tarp nedalyvavusių buvo SSSR, Kinija, Indija ir Birma. Portsmuto sutartimi Japonija atsisakė Korėjos, kurią valdė nuo 1910 metų, taip pat Taivano ir Peskadorų salų, kurias japonai valdė daugiau nei pusę šimtmečio; salų Ramiajame vandenyne, kurias pagrobusi iš Vokietijos pagal mandatą valdė nuo Pirmojo pasaulinio karo pabaigos; visų savo teisių Kinijoje bei Antarktidoje ir pretenzijų joms; pietų Sachalino ir Kurilų salų. Pastarųjų teritorijų statusas buvo dviprasmiškas, nes SSSR, užėmusi jas 1945 metais, nebuvo sutarties šalis. 1947 metais šios salos buvo pavadintos Rusijos Sovietinės Federatyvinės Socialistinės Respublikos sritimi, arba *oblast*: Sachalino sala driekiasi į šiaurę nuo Japonijos šiauriausio taško beveik 970 kilometrų palei RSFSR pakrantę; Kurilų salynas, apimantis trisdešimt palyginti didelių vulkaninių ir tiek pat mažesnių salų, išsidėstęs į šiaurės rytus nuo Japonijos link Kamčiatkos pusiasalio. Riukiu (taip pat Okinavą) ir Bonino salas, kurias devynioliktojo amžiaus pabaigoje Japonija aneksavo, o Antrojo pasaulinio karo

metu ir po jo okupavo Jungtinės Valstijos, 1968–1972 metais pamažu susigrąžino Japonija, nors jose liko Amerikos kariuomenė ir karinės bazės.

Japonija prarado labai daug teritorijos, tačiau iš jos nebuvo reikalaujama mokėti karo reparacijų, jai neteko patirti nieko panašaus į Vokietijos padalijimą. Tą pačią dieną, kai buvo pasirašyta taikos sutartis, Japonija ir Jungtinės Valstijos pasirašė saugumo sutartį, kuri pastarajai suteikė teisę dislokuoti savo karines pajėgas visoje Japonijos teritorijoje, o jų paskirtis, kaip apibrėžta, buvo palaikyti tarptautinę taiką ir saugumą Tolimuosiuose Rytuose, ginti Japoniją nuo agresoriaus iš išorės ir malšinti išorinių jėgų sukurstytus sukilimus ar bruzdėjimus. Jokiai kitai valstybei nebuvo galima suteikti šitokių teisių be Amerikos sutikimo. Oficialiai Amerikos okupacija baigėsi 1952 metų balandį. Tai, kas iš pradžių buvo kryžiaus žygis dėl saugumo įtvirtinimo Japonijoje, kad ši galėtų tapti demokratine vakarietiška šalimi, vėliau virto Japonijos įkalbėjimu palaikyti antikomunistų pusę šaltajame kare ir, kas buvo mažiau akivaizdu, bet sukėlė didelį visuomenės nepasitenkinimą, pančiojo atnaujintą Japonijos suverenumą.

Japonijos konstitucija draudė šaliai burti ginkluotąsias pajėgas, tačiau šis draudimas iš dalies apeitas 1950 metais, kai buvo įkurtas Nacionalinės policijos rezervas ir Savigynos pajėgos, kurios niekuo nesiskyrė nuo kariuomenės. Šios pajėgos palengva didėjo iki sąlyginai nedidelių – 250 000. Gynybai buvo skiriama mažiau nei 1 procentas BNP (kuris, beje, sparčiai didėjo) ir maždaug 6–7 procentai vyriausybės išlaidų, vėlgi palyginti nedaug. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje pradėta svarstyti, ar Japonija turėtų tapti branduoline šalimi: jos svarba pasaulyje neabejotinai siūlė šį klausimą spręsti teigiamai, tačiau buvo ypatingų politinių ir konstitucinių kliūčių. Japonija pasirašė Dalinio branduolinių bandymų uždraudimo sutartį, nors, nedviprasmiškai aiškinant konstituciją, tai buvo perdėtas žingsnis – visuomenė Hirosimos ir Nagasakio žemėse be galo jautriai reagavo į galimybę šaliai tapti branduoline. 1954 metais įvykęs incidentas dar labiau paakino šias nuotaikas. Tų metų kovo mėnesį japonų žvejų laivas „Fukuryu Maru", arba „Laimingasis drakonas", plaukęs už kelių mylių nuo uždaros teritorijos, kur Bikini saloje amerikiečiai atlikinėjo branduolinius bandymus, pateko į susprogdintos vandenilinės bombos radioaktyviųjų nuosėdų zoną. Šis siaubingas faktas buvo atskleistas tik po to, kai „Fukuryu Maru" sugrįžo į uostą ir spėjo parduoti dalį savo laimikio. Kilo panika. Vienas laivo įgulos narys mirė. Vėliau Jungtinės Valstijos sumokėjo 2 milijonus JAV dolerių – atlygino nuostolius arba sumokėjo mokestį sąžinei nuraminti. Dėl šio siaubingo atsitikimo Jungtinėms Valstijoms teko sumokėti ir politinę kainą, nes japonai ėmė reikšti priešiškumą JAV ir Yoshidai – japonų ir amerikiečių aljanso simboliui.

Šis įvykis sutapo su naujo gynybinio, finansinio ir prekybinio Jungtinių Valstijų ir Japonijos susitarimo sudarymu 1954 metais, į jį įėjo ir Susitarimas dėl abipusės gynybos, numatyta abipusė parama kovojant prieš komunizmą, taip pat padidinusi Japonijos tariamas karines pajėgas. Tačiau Yoshidą susilpnino skandalai, kaltinimai padlaižiavimu Vašingtonui ir nesutarimai jo paties partijoje, jį metų pabaigoje pakeitė senas varžovas Ichiro Hatoyama, kurio užsienio

reikalų ministras Mamoru Shigemitsu pareiškė ketinimą atstatyti normalius santykius su SSSR ir Kinija. Tačiau Hatoyama ilgai neišbuvo, po jo atėjo Nobusuke Kishi, dar vienas iš daugelio nelabai nuoseklių liberalų demokratų partijos vadų. Kishi buvo linkęs laikytis santykių su buvusiais Japonijos priešais Pietryčių Azijoje atkūrimo politikos, o ne remti Hatoyamos ir Shigemitsu požiūrį į SSSR ir Kiniją, kurios, atsižvelgiant į tai, kad Japonija vis dar šliejosi prie JAV, tebebuvo draudžiamas vaisius. 1960 metais Kishi taip pat derėjosi dėl 1951 metų Saugumo sutarties pataisų, tačiau naujoji sutartis, ypač straipsnis, numatantis sutarties galiojimą dešimt metų, nebuvo populiari. Vyriausybė buvo apkaltinta tuo, kad įtraukė Japoniją į šaltąjį karą, leisdama Japonijos teritorijoje dislokuoti Amerikos branduolinį ginklą. Japonijos parlamente ir už jo sienų vyko bruzdėjimai, nors naujoji sutartis buvo ratifikuota, planuotą Eisenhowerio vizitą į Japoniją reikėjo atšaukti, o Kishi metų pabaigoje atsistatydino.

Būtent septintajame dešimtmetyje Japonija neabejotinai įtvirtino autoritetą visame pasaulyje, pasiekė 10 procentų ir didesnį augimą per metus; tuo laikotarpiu jau buvo praėję laikai, kai po pakilimo ateidavo nuosmukis kaip šeštajame dešimtmetyje, išryškėjo nauja Japonijos pramonės orientacija – sunkiosios pramonės ir chemijos prekės pakeitė tekstilės pramonę, kaip tik tą dešimtmetį Japonijos investicijos į pažangiausias technologijas ir laimėjimai šioje srityje stulbino pasaulį. Priėmus į OECD, Japonija buvo viešai pripažinta viena įtakingiausių, ekonomiškai išsivysčiusių pasaulio valstybių. 1962 metais Japonija sudarė su Kinija prekybos sutartį penkeriems metams. Kinijos didumas ir jos gyventojų gausa be galo masino kai kuriuos japonų pramonininkus, tačiau vyriausybę ir toliau stabdė Vašingtono priešiškumas Kinijai, šiaip ar taip, iš prekybos su Kinija tuo metu buvo maža naudos. Japonijos prekyba su Taivanu buvo kur kas platesnė, 1962 metų susitarimas buvo ne daugiau kaip ateities ženklas. Konkretesnės politikos Japonija ėmėsi Pietryčių Azijos ir Ramiojo vandenyno pakrančių regione. Jau šeštajame dešimtmetyje Japonija nutiesė sau kelią sudarydama sutartis dėl nuostolių atlyginimo su Birma (1956 m.), Filipinais (1956 m.) ir Indonezija (1958 m.), o 1967 metais premjeras Eisaku Sato išvyko į ilgą kelionę per Pietryčių Azijos sostines, prie šios kelionės dar pridūrė vizitus į Pietų Korėją, Australiją ir Naująją Zelandiją. Jis buvo pirmasis Japonijos ministras pirmininkas, apsilankęs pastarosiose dviejose šalyse. Japonija pasirinko nelengvą kelią. Praeityje buvusi imperialistinė agresorė (nepamirštas jos ypatingas žiaurumas), tapo sparčiai besivystančia šalimi gana atsilikusiame regione. Sato dosniai dalijo plėtrai skirtas paskolas, pavyzdžiui, Vietnamo atstatymui po karo, o remdamas tokių projektų kaip Azijos plėtros banko arba Pietryčių Azijos žemės ūkio fondo įgyvendinimą, tikėjosi pabrėžti Japonijos taikingą draugiškumą, priešinamą ne tik jos praeičiai, bet ir militaristinei JAV politikai, kurią atskleidė SEATO aljansas ir karas Vietname. Japonija visomis išgalėmis stengėsi aprūpinti skurdesnius kaimynus geros kokybės svarbiausiomis ir plačiai vartojamomis prekėmis, o ne išsekinti jų gamtos išteklius klasikiniu kolonijinių valstybių pavyzdžiu. Plėtodama šią tendenciją Australijoje, Japonija tapo pagrindine inves-

tuotoja, o jos investicijų dydis prašoko Didžiosios Britanijos, JAV ir Vokietijos investicijas tame regione kartu paėmus; septintojo dešimtmečio viduryje Australija iš Japonijos įsiveže daugiau prekių nei iš Britanijos, o naudingųjų iškasenų ir žemės ūkio produktų (tarp jų ir vilnos) Japonijai parduodavo daugiau nei kuriai nors kitai šaliai. Naujoji Zelandija irgi suko panašiu keliu, tik jos apimtys buvo mažesnės. Netgi Kanada, dar viena Ramiojo vandenyno valstybė, nors glaudžiau susijusi su Šiaurės Amerikos žemyno ekonomika, gerokai išplėtė prekybą su Japonija ir padidino investicijas bei paskolas Pietryčių Azijos sektoriuje, kuris virto didžiule ekonomine zona, kur vyravo Japonija. Septintojo dešimtmečio laimėjimų viršūnė buvo įspūdinga „Expo 70" paroda, surengta Tokijyje 1970 metais.

Tačiau, pasibaigus „Expo 70", Japonijai netrukus iškilo dvi rimtos kliūtys. Jos pramonės atsigavimas ir prekybos ekspansija rėmėsi dolerio tvirtumu (dėl to Japonijos eksportas į didžiausias rinkas buvo nepaprastai pelningas) ir naftos pigumu. 1971 metais Nixonas nuvertino dolerį, o dėl 1973 metų karo Artimuosiuose Rytuose Japoniją ištiko ekonominė krizė. Japonija buvo visiškai priklausoma nuo naftos importo, kurio 85 procentai buvo įsivežama iš Artimųjų Rytų. Dėl karo taip sumažėjo naftos tiekimas, jog Japonijai liko atsargų tik kelioms dienoms, o kai tiekimas buvo vėl atnaujintas skubios, netgi žeminančios diplomatijos pastangomis, žaliavos kaina buvo padidinta keturgubai. Negailestingas taupymas padėjo perpus sumažinti vartojimą, tačiau daug verslo įmonių žlugo, labai padidėjo nedarbas, o dirbantiesiems teko susitaikyti su griežtu darbo užmokesčio apribojimu. Antroji naftos krizė įvyko po kelerių metų, 1979 metais nuvertus Irano šachą, tačiau tuo laikotarpiu Japonijos ekonomika visiškai netikėtai, palyginti su kitomis išsivysčiusiomis šalimis, atsigavo. Japonija to pasiekė be jokio gailesčio atsisakiusi senų ir merdinčių pramonės šakų, eksperimentavo masiškai investuodama vyriausybės pinigus už menkas palūkanas į gamybos automatizavimą bei robotus ir plačiai mokydavo darbuotojus naujų įgūdžių irgi vyriausybės lėšomis. Per kitą dešimtmetį pramonininkai, specialistai ir vyriausybė vėl bendromis jėgomis iškovojo Japonijai pirmąją vietą pasaulyje elektronikos srityje. Jungtinės Valstijos per tą patį laiką žinias ir lėšas skyrė skrydžiui į Mėnulį ir beribiam, bet praktiškai nenaudingam ginklavimuisi.

Japonijos suklestėjimas pavertė ją godžia pasaulio produktų vartotoja: pagal apskaičiavimus, atliktus aštuntajame dešimtmetyje, 1981 metais Japonijai būtų prireikę dešimtadalio viso pasaulio eksporto ir daugiau negu dešimtadalio visame pasaulyje gaunamos naftos. Tačiau poreikiams patenkinti Japonija neturėjo nė vieno garantuoto būdo. Tokia problema devynioliktajame amžiuje buvo iškilusi Britanijai, vėliau Jungtinėms Valstijoms, kurios ėmėsi įvairiausių priemonių, apibūdinamų vienu, imperializmo, vardu. Šiuo požiūriu imperializmo esmė buvo ne troškimas vyrauti konkrečiame regione dėl šlovės, o siekimas vyrauti, kad gautum reikalingų žaliavų, arba pasiimant jas, arba užsitikrinant, kad gamintojai ir toliau gamins kaip tik tas žaliavas, o ne ką nors kito, arba skatinant didinti gamybos apimtis. Šių tikslų buvo siekiama investicijomis, taigi dalis iškasenų arba visos iškasenos, derlius arba apdirba-

mosios pramonės įmonės pereidavo japonų nuosavybėn. Japonija turėjo gausybę lėšų investicijoms, tačiau iškildavo sunkumų jas investuoti. Negana to, kad jos padėtis regione buvo itin kebli, į užsienio investuotojus apskritai imta žiūrėti įtariai. Kad ir kokios priimtinos finansiniu požiūriu investicijos, daug kur baiminamasi investuotojo ir investicijos gavėjo interesų susidūrimo, vyravo paveldėtas priešiškumas užsienio investuotojui, kuris, kaip manoma, iškreipė ir stabdė ekonomikos plėtrą ir būtent tokių tikslų siekė. Konkrečiai dėl naftos Japonijai sunkumų kėlė tai, kad daugelį progų investuoti jau buvo išnaudojusios Jungtinės Valstijos arba Vakarų europiečiai. Vis dėlto Japonija, aštuntajame dešimtmetyje skatindama septintajame prasidėjusią tendenciją, nemažas sumas investavo užsienyje, ypač Malaizijoje, Indonezijoje, Tailande ir Filipinuose. Trokšdama sumažinti priklausomybę nuo gaunamos iš Artimųjų Rytų naftos, Japonija ėmėsi naftos žvalgybos arba investavo į ją Indonezijoje, Naujojoje Gvinėjoje, Australijoje ir Nigerijoje. Japonijos pažeidžiamumą dėl naftos išteklių stokos didino tai, kad Japonijai nafta iš Artimųjų Rytų buvo gabenama per siaurą Malakos sąsiaurį, taigi ji buvo nedraugiškos Malajos arba Sumatros malonėje. Tiems metams būdingas naftos alkis vertė kreipti dėmesį į kai kurias mažas salas Pietų Kinijos jūroje: Paraselio, kurias 1974 metais užgrobė Kinija, išvijusi iš ten nedideles Vietnamo pajėgas, ir Spratlio salas, esančias šiek tiek piečiau, į kurias pretendavo Kinija, Vietnamas, Filipinai, Olandija ir Prancūzija, o 1988 metais kai kurias iš jų okupavo Kinija.

Nixonas ne tik nuvertino dolerį, bet ir sukėlė šoką Japonijai 1971 metais, kai neperspėjęs Tokijo paskelbė, jog priėmė kvietimą apsilankyti Kinijoje. Japonijos vyriausybė, kurios politiką formavo ir varžė sąjungininkė Amerika ir Amerikos politika, o Azijoje grindžiama priešiškumu Kinijai, buvo ir apstulbinta, ir apimta pagiežos. Pasauliui tai atrodė protingas žingsnis, kuriuo siekta šiek tiek apmalšinti pernelyg įsisiūbavusį ginčą, o Japonijai reiškė, kad pasikeis aljanso ryšiai, čia buvo svarbu ir komercinė bei ekonominė konkurencija. Japonija baiminosi ne tik to, kad Vašingtonas padarys staigų politinį posūkį, bet ir to, kad japoniškoms prekėms užsidarys Amerikos rinkos, iš dalies ir dėl amerikiečių tekstilės pramonininkų lobizmo, tačiau, apskritai kalbant, dėl to, kad norės išlyginti didelį Japonijos perviršį dviejų šalių prekybos balanse. Japonijos siūlymai apriboti japonų eksportą į Jungtines Valstijas nedavė jokių rezultatų, Nixonas ėmėsi vienašališkų veiksmų, tarp jų ir papildomo 10 procentų muito mokesčio, kuriuo pirmiausia norėjo pakirsti japonų prekybą. Paaiškėjus, jog 1971 metų augimo tempai sumažėjo iki 6 procentų, japonai dar labiau supyko, o kaltė už tokį Japonijos ekspansijos nutraukimą buvo suversta Amerikos politikai ir piktai valiai. Pervertintai jenai, dėl kurios skundėsi visi Japonijos prekybos partneriai, 1971 metų rugpjūtį buvo leista laisvai svyruoti, todėl iki metų pabaigos jos vertė sumažėjo 16 procentų. Japonijos ir Jungtinių Valstijų santykiai tuo kartu pablogėjo. Jų pagerėjimo nebuvo sulaukta ir sugrąžinus Okinavos salą Japonijos suverenitetui, nes šiuo klausimu sudarytoje sutartyje amerikiečių kareiviams nebuvo uždrausta naudotis sala ir nieko konkretaus nebuvo pasakyta apie branduolinės bazės įrengimą joje. Jungtinėse Valstijose apsilankė imperatorius, tai buvo pirmoji jo išvyka iš šalies

nuo 1921 metų, tačiau į tai buvo pažiūrėta kaip į įdomų, o ne kaip į politinį įvykį. Japonija palaikė Jungtinių Valstijų pastangas priversti Jungtines Tautas išlaikyti Taivaną kaip atskirą narį, į organizaciją priimant Kiniją, tačiau nepavyko, daugelis japonų Japonijos vaidmenį šioje istorijoje traktavo kaip nederamo lojalumo demonstravimą nepastoviam sąjungininkui. Vis dėlto Nixono vizito į Pekiną drama pranoko tiesiogines pasekmes, nei Tokijas, nei Vašingtonas nenorėjo, kad jų ekonominiai nesutarimai pereitų į rimtą politinį konfliktą. Nauja prekybos sutartis buvo pasirašyta 1972 metais. Nixonas ir Sato susitiko Honolulu, Japonija pažadėjo masiškai pirkti amerikietiškas (ir kitas užsienio) prekes, kad šitaip būtų išlygintas užsienio prekybos disbalansas.

Sato ilgai neišsilaikė po Honolulu pasitarimo. Būdamas Kishi brolis, taip pat proamerikietiškas politikas, dėl praėjusiais metais ištikusių nesėkmių jis susidūrė su ryškiu nepalankumu ir savo partijoje, ir šalyje, užleido vietą Kakuei Tanakai, kuris tučtuojau nuvyko į Pekiną ir atnaujino diplomatinius santykius su Kinija. Politika nepasikeitė, nes Tanaka padarė tą patį, ką Jungtinės Valstijos nuveikė praėjusiais metais ir ką daugelis kitų šalių skubėjo mėgdžioti. Kinija nebuvo nei galima Japonijos sąjungininkė, nei Jungtinių Valstijų, kaip prekybos partnerės, pakaitalas; Tanaka nebuvo ir pabrėžtinai prokiniškai nusiteikęs. Iš tiesų jis buvo pernelyg nepopuliarus, kad keistų politikos kryptį. Tanaka buvo trumpam pasitraukęs iš svarbiausių įvykių 1972 metais, o 1974 metais priverstas atsistatydinti dėl kaltinimų įsivėlus į skandalus, kai aukšti vyriausybės pareigūnai ėmė kyšius iš „Lockheed“ aviacijos korporacijos. Jo įpėdinis Takeo Miki išsilaikė tik iki 1976 metų, kada Liberalų demokratų partija (LDP) pirmą kartą prarado iki tol turėtą absoliučią daugumą parlamente. Rėksmingi kaltinimai korupcija, laidomi Miki adresu jo tariamų varžovų, nepadidino partijoje jo draugų skaičiaus ir jo vietą užėmė 71 metų Takeo Fukuda. Bet Miki galėjo atkeršyti praėjus dvejiems metams, kai partija pašalino Fukudą ir išrinko Masayoshi Ohirą. Per 1979 metų rinkimus Ohira nuvylė partiją, tačiau kurį laiką išvengė kerštingų kitų vadovų intrigų. 1980 metų partija susirado kitą vadovą – Zenko Sudzuki. Per tuos magnatų tarpusavio vaidus partija išlaikė vyraujančią poziciją. Tuo laikotarpiu keisčiausias dalykas buvo tai, kad Japonijoje susipynė jos ekonominis veržlumas ir statiškas, pasenęs politinis vadovavimas, kurį įkūnijo LDP.

Nors tokiai politinei krypčiai nebuvo pritariama, jos ir toliau laikomasi kitą dešimtmetį: mažėjo rinkėjų palankumas, kilo keli dideli finansiniai skandalai, nesutariama dėl biudžeto reformų, kai kuriais klausimais kilo smulkių nesutarimų su Jungtinėmis Valstijomis, aprimo iki tol nesustabdoma Japonijos ekonominė ekspansija. Po 1983 metų rinkimų, per kuriuos išryškėjo LDP nesėkmė, praėjus trejiems metams, prasidėjo pergalinga kampanija, vadovaujama Yasuhiro Nakasone, kuris dėl to buvo paliktas premjero poste. 1987 metų pabaigoje jį pakeitė Noboru Takeshita, kuris, priešingai negu Nakasonė, perėmęs postą, besipriešinančiam parlamentui primetė visą krūvą pasenusios mokesčių sistemos reformų, taip pat nepopuliarų (3 procentų) vartojimo mokestį, siekdamas pertvarkyti mokesčius vidurinės miestiečių klasės naudai. Tuo pat metu šalį sukrėtė skandalai, atskleidę, kad politines partijas

ir asmenybes nepaprastai dosniai papirkinėjo nekilnojamojo turto konglomeratas „Recourse Cosmos", o 1989 metais Takeshita buvo priverstas atsistatydinti. Jo įpėdinis netrukus tapo asmeniškesnių skandalų auka, tačiau partija sėkmingai rado dar vieną ministrą pirmininką – Toshiki Kaifu – tryliktąjį nuo Amerikos okupacijos pabaigos, gana geros reputacijos, kad atlaikytų Japonijos socialistų partijos (JSP), vadovaujamos Takako Doi, iššūkį. Per 1989 metų rinkimus LDP pirmą kartą prarado daugumą aukštesniuosiuose parlamento rūmuose. Kadangi užteko turėti tik pusę visų parlamento vietų, ji liko didžiausia partija. Kaifu, išsilaikęs poste daug ilgiau, nei visi tikėjosi, pasiekęs naujo pakilimo ir pastovaus aktyviojo prekybos saldo, patraukė daugiau tradicinių partijos rėmėjų – ūkininkų, smulkiųjų verslininkų ir moterų.

Palyginti ektravertiško būdo, Nakasone, liaupsindamas Ronaldą Reaganą, neprilygo tik Thatcher, bet jis lankėsi ir Maskvoje, stengėsi sušvelninti antijaponiškas nuotaikas dėl kai kurių dalykų Pietų Korėjos atžvilgiu, buvo nuvykęs į Kiniją ir Pietryčių Aziją, padidino ir šiaip jau didelę Japonijos pagalbą trečiajam pasauliui, nurašė kai kurias sunkiai atgaunamas skolas. Didelių pokyčių užsienio reikaluose, deja, buvo nedaug. Raminančios Gorbačiovo kalbos, pasakytos 1986 metais Vladivostoke, dviejų Ševardnadzės vizitų į Tokiją 1986 metais ir 1988 metais, 1991 metų Gorbačiovo vizito rezultatas buvo vien kalbos apie norą oficialiai aptarti ginčytiną šiaurės teritorijų klausimą. Pirmą kartą 1956 metais pateiktą rusų pasiūlymą perleisti dvi iš keturių didesnių Kurilų salų pakartojo Gorbačiovas (vėliau ir Jelcinas), tačiau Japonija jį atmetė: tos didelės salos, priskirtos Rusijai 1945 metais Jaltos konferencijoje, niekada nebuvo Rusijos dalis ir, Japonijos požiūriu, nebuvo Kurilų salų grandinės dalis, kurių Japonija atsisakė po Antrojo pasaulinio karo. Japonija atsisakė svarstyti ekonominės pagalbos Rusijai suteikimo klausimą, kol nebus grąžintos visos keturios salos. (1998 metų susitarimas dėl žvejybos taisyklių atvėrė perspektyvas platesniam susitarimui 2000 metais.)

Japonija, reaguodama į Amerikos kritiką dėl prekybos politikos, sušvelnino kai kuriuos svarbius importo barjerus ir pašalino kai kurias kliūtis pasiūlymams iš užsienio statybų sutartims Japonijoje, tačiau abiejų šalių prekybos balansas ir toliau viršijo 50 milijardų dolerių. 1988 metais Visuotiniu prekybos ir konkurencijos įstatymu JAV kongresas suteikė prezidentui įgaliojimą paskelbti užsienio šalis „nesąžiningomis prekybininkėmis" ir pareikalauti, kad šalis apsvarstytų nesąžiningus metodus ir atsisakytų jų, o jei to nepadarys, imtis atsakomųjų veiksmų. Šios priemonės atspindėjo nuolatinį Amerikos susierzinimą dėl Japonijos ir baiminimąsi, kad stiprėjantis Japonijos pirmavimas daugelyje pramonės šakų – nuo automobilių iki kompiuterių – persimes ir į superlaidininkų ir gynybos pramonę. Tačiau nei Reagano, nei Busho vyriausybėms nepavyko išlyginti valstybės išlaidų balanso mažinant išlaidas valstybės programoms arba didinant mokesčius, šalis ir toliau buvo priklausoma nuo didelių paskolų. Japonija buvo didžiausia skolintoja, todėl Amerikos grasinimai imtis komercinio keršto neatitiko tikrovės.

Japonija, sąlyginai nusiginklavusi, turėjo didelių pranašumų, bet jos padėtis buvo gana rizikinga. Pranašumas tas, kad šalis galėjo sutaupyti nepaprastai daug

lėšų: net 1980 metais gynybos poreikiams Japonija skyrė mažiau nei vieną procentą BNP. Be to, tai buvo ir svarbus Japonijos pramonės nepaprastų laimėjimų veiksnys, nes, per daug nereikalaujant kariuomenės vadams, Japonija galėjo planuoti pramonės produkciją ir kvalifikacijos kėlimą neatsižvelgdama į „koregavimus", kuriuos, pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose ir SSSR verčia daryti karinės reikmės. Japonijos karinis pramonės kompleksas buvo labiau pramoninis nei karinis. Be abejo, Japonija nenorėjo keisti modelio, kuris padėjo jai tapti viena iš labiausiai ekonomiškai išsivysčiusių valstybių pasaulyje ir pralenkti Jungtines Valstijas, kaip Jungtinės Valstijos prieš šimtmetį pasivijo ir aplenkė Didžiąją Britaniją. 1980 metais Japonija ne tik buvo pralenkusi Vakarų Vokietiją ir Šveicariją daugelio svarbiausių prekių gamyba, bet ir gamino daugiau plieno ir automobilių nei Jungtinės Valstijos, o įdiegusi daugiau modernios įrangos, gamino dvigubai daugiau produkcijos vienam gyventojui per metus negu JAV. Japonijos kapitalizmas buvo planuojamas, reguliuojamas ir finansuojamas centralizuotai, rūpinosi švietimu ir ugdymu, buvo svarbus įvairiaspalvės naujosios japonų kultūros dalis. Japoniškasis kapitalizmas buvo labiau nusisekęs negu Prancūzijos Monnet'o planas ar Vokietijos *Wirtschaftwunder*, suvienijo privatų verslą, vyriausybę ir darbo jėgą. Japonijoje nebuvo pasitikima aklomis rinkos jėgomis ir pernelyg paprastais vaistais „nuo visų ligų", kuriais tikėti buvo kviečiama Reagano Amerika ir Thatcher Britanija. Japonijos kapitalizmas akivaizdžiai ir apčiuopiamai išsiskyrė visame pasaulyje didžiausiu BNP vienam gyventojui, daugeliu pramonės šakų, kurių 90 procentų produkcijos buvo eksportuojama, ir beveik didžiausia pagalba, teikiama visam kitam pasauliui (10 milijardų JAV dolerių per metus). Kai kuriais atžvilgiais nuo amerikietiškojo kapitalizmo jis skyrėsi tiek pat kiek nuo komunizmo.

Iš pradžių už šį triumfą Japoniją buvo dėkinga sąjungininkei Amerikai, kuri garantavo saugumą, jos globojama Japonija galėjo energiją sutelkti į gerovės kūrimą. Šios sąjungos veiksmingumu suabejota, kai Amerika patyrė pralaimėjimą Vietname ir dėl įvykių, susijusių su pastebimiau rizikinga amerikiečių užsienio politika, pavyzdžiui, Vašingtonas nesugebėjo išvaduoti savo įkaitų Irane. Reikėjo peržiūrėti savigynos, kariniu požiūriu atitinkančios aljansą, klausimą. Tą Japonija puikiai suprato. Jau šeštajame dešimtmetyje savigynos samprata apėmė planus persekioti priešą iki jo bazių ir pulti tas bazes. Vėliau susirūpinta ir gyvybiškai svarbių jūros kelių apsauga, o 1980 metais dalyvaujama bendruose laivyno mokymuose kartu su kitomis didžiosiomis valstybėmis. Savigyna buvo laikoma sąlyginiu terminu, kurio prasmė keitėsi tobulėjant priešo karinei technologijai ir pačios šalies strateginiams poreikiams. Nors Japonija įrodė neigiamą požiūrį į branduolinį ginklą 1970 metais prisijungdama prie 1968 metų Branduolinių ginklų neplatinimo sutarties, tačiau, karą ir pralaimėjimo skonį žinančią kartą pakeitus naujai, labiau imta remti gynybos biudžeto didinimą. 1990 metų krizė, kilusi Irakui aneksavus Kuveitą, atkreipė dėmesį į Japonijos vaidmenį pasaulio reikaluose. Vien finansinis indėlis į tarptautinę akciją prieš Iraką atrodė nepakankamai didvyriškas, tačiau karinis indėlis būtų prieštaravęs konstitucijai ir nebūtų paremtas, Kaifu turėjo atsisakyti mėginimų pakeisti konstituciją, norėdamas tai įgyvendinti. Japonijos nekarinis indėlis vis dėlto buvo

įspūdingas: 9 milijardai JAV dolerių į bendrą karo fondą; dar 2 milijardai specialiai Egiptui, Jordanijai ir Turkijai; be to, minų traleriai, medikamentai ir civiliniai lėktuvai pabėgėliams pervežti. Nedidele balsų persvara parlamentas vėliau įteisino ginkluotųjų pajėgų panaudojimą JT taikos palaikymo operacijose, ir japonų daliniai buvo nusiųsti su JT teritorine kariuomene į Kambodžą, o 1993 metais – už Azijos ribų, į Mozambiką.

1991 metais baigėsi Kaifu kadencija. Kai jis buvo premjeras, LDP per 1991 metų pabaigoje vykusius rinkimus pasirodė geriau nei tikėtasi, tačiau vis tiek neišsilaikė. Ekonomika vis dar kilo, bet jau tik 5 procentais, o tai gana žemas lygis Japonijos mastais. Smuko kainos biržose ir nekilnojamojo turto vertė. Kaifu pakeitė Kiichi Miyazawa, kitas LDP kandidatas, silpnai kovojęs su didžiausia per paskutinius dvidešimt metų Japonijos ekonomiką ištikusia depresija ir su vis stipresniu Jungtinių Valstijų nepasitenkinimu, kad Japonija saugo savo rinką nuo užsieniečių. Tačiau ant kortos buvo padėta daugiau, ne vien tik politinių postų dalijimas sistemoje, kurioje vyravo viena partija. Šaltojo karo pabaiga iškreipė Japonijos pokarinę politinę sistemą ir iškėlė Japonijos saugumo ir jos ekonominės politikos klausimus. LDP turimas valdžios monopolis kelis dešimtmečius po Antrojo pasaulinio karo buvo pateisinamas vienintele problema – antikomunizmu. Tuo laikotarpiu Jungtinės Valstijos Japonijoje įdiegė demokratines valdymo formas ir įtraukė Japoniją į šaltąjį karą prieš komunizmą. Jungtinės Valstijos sutartimi įsipareigojo ginti Japoniją ir, kol truko šaltasis karas, taikstėsi, nors vis labiau buvo nepatenkintos, su tuo, kad Japonija, tvarkydama užsienio ekonominius reikalus, nesilaiko atvirumo principo, įrašyto Breton Vudso susitarimuose. LDP turėjo valdžią daugpartinėje sistemoje su sąlyga, kad neatiduos jokiai kitai partijai, ypač JSP. Pelną vertindama labiau nei garbę, Japonija susitaikė su draudimu didinti ginkluotąsias pajėgas (ir mokėti už jas), o gerovę iškėlė kaip svarbiausią vyriausybės tikslą, nes žinojo, kad šalies saugumą garantuoja Jungtinės Valstijos. LDP tapo uždaru konservatyviai nusiteikusių vadovų klubu, kurie dalijosi aukščiausius politinius postus (kaip žymios šeimos Romoje pasikeisdamos dalijosi popiežiaus postą ir privilegijas iki perkėlimo į Avinjoną viduramžių pabaigoje). Patį valdymą ir netgi politikos kūrimą LDP patikėjo aukštesnes vietas užimantiems valstybės tarnautojams, pasiglemždavo skandalingai didelius atlygius už nesikišimą į vyriausybės ar verslo reikalus.

Iššūkį tokiai padėčiai dešimtojo dešimtmečio pradžioje metė ne už LDP ribų, o jos viduje veikiančios jėgos. 1992 metais Mori Hasokawa paliko LDP ir įkūrė Naująją Japonijos partiją. Jis buvo aristokratas, princo Fumimaro Konoye, vieno žymiausių prieškario Japonijos asmenybių, vaikaitis. Ateinančiais metais kiti du persimetėliai iš LDP, Ichiro Ozawa ir Tsutomu Hata, subūrė Atsinaujinimo partiją: jie buvo nariai didžiausios LDP frakcijos, vadovaujamos Shin Kanemaru, kuris, atrodė, nebegalės užimti aukštos vadovo vietos, nes buvo labai įsivėlęs į kyšininkavimą. Tačiau šis iššūkis LDP žlugo. Po 1993 metų rinkimų LDP tebebuvo didžiausia parlamento partija, tačiau prarado labai daug vietų jame. JSP, didžiausiai opozicinei partijai, sekėsi dar prasčiau ir persimetėliai iš LDP sudarė pirmąją Japonijos pokario istorijoje vyriausybę be LDP, o Hasokawa

tapo ministru pirmininku. Tačiau paties Hasokawos reputacija nebuvo visiškai nesuteršta finansinių skandalų. Koalicija, kuriai jis vadovavo, buvo susiskaldžiusi mokesčių, rinkimų reformų ir gynybos politikos klausimais. Jam pavyko pasiekti tik šiokios tokios pažangos įgyvendinant kovos su biurokratija, vyriausybės decentralizavimo ir Japonijos rinkos atvėrimo užsienio konkurentams planus. Nepraėjus nė metams jį pakeitė Hata, kurio vyriausybė teišsilaikė trumpiausią laiką per visą pokarinės Japonijos istoriją. JSP iškart atsisakė žadėtos paramos ir su savo užkietėjusiais priešais iš LDP sudarė sandėrį, kad išstumtų iš valdžios į svetimus reikalus pradėjusius kištis reformatorius. LDP atgavo valdžią, bet už tai turėjo sutikti, kad Tomiichi Murayama, socialistas, pirmą kartą taptų ministru pirmininku. Nelengvai sudarytos koalicijos ekonominę programą sužlugdė viską nušlavęs 1995 metų žemės drebėjimas Kobėje, nuostolius daugiausia turėjo dengti vyriausybė, o Murayama atsistatydino pirmąją 1996 metų savaitę, 18 mėnesių išbuvęs ministru pirmininku. Jo vadovavimo metu vyko akivaizdus nuosmukis. Ryutaro Hashimoto atstatė LDR daugumą žemuosiuose rūmuose, pasinaudojęs socialistais ir vėliau jų atsisakęs, pergudravęs naująją Ozawos partiją, tačiau tik neryžtingai mėgino įveikti išsipūtusių skolų ir pervertintos jenos problemas. Jis išsilaikė beveik trejus metus, kol Japonijos ekonominė negalia virto pavojaus signalu, įspėjančiu apie Rytų Azijos ekonomikos griūtį (žr. 17 skyrių), kuri apėmė beveik pusę Japonijos eksporto ir per kurią Japonijos bankai skolinosi didžiules pinigų sumas. Po triuškinamai blogų dalinių rinkimų į aukštesniuosius rūmus rezultatų 1998 metais LDP ministro pirmininko postą perdavė Keizo Obuchi. Nedarbas, oficialiai skelbiamas perpus mažesnis, buvo didesnis nei kada nors po karo; skolos, oficialiai taip pat paslėptos, tikriausiai viršijo 500 milijonų JAV dolerių. Obuchi ketino atgaivinti vartotojų paklausą mažindamas mokesčius, taip pat vartotojų investiciniais čekiais ir išgelbėti pasirinktus bankus su vyriausybės fondų pagalba, tačiau jam nelabai sekėsi ir 1999 metais jis pasikvietė Ozawą, svarbiausią LDP perbėgėlį, į savo kabinetą. Obuchi suartėjimas su Ozawa rodė, jog LDP smunka, o Ozawos sutikimas turbūt reiškė, kad jis atsisakė 1993 metais mesto iššūkio.

Į Baltuosius Rūmus atėjus prezidentui Clintonui, buvo tikimasi smarkesnių ir atviresnių ginčų ekonominiais klausimais su Japonija (kaip ir su EB), tačiau nesvarbu, kokių ketinimų turėjo Clintonas, jo padėtis nebuvo stipresnė nei Reagano ar Busho. Toliau didėjo abiejų šalių prekybos disbalansas. Amerikiečių pastangos patekti į Japonijos rinką nustačius garantines kvotas kai kurioms prekių rūšims buvo nesėkmingos, o Clintono vyriausybė buvo priversta grįžti prie šiurkščių keršto planų sumažinti tarifus arba padidinti dolerio vertę jenos atžvilgiu. Pirmajai priemonei Jungtinės Valstijos apskritai nepritarė, o antroji buvo nepageidautina Amerikos importuotojams, taigi negarantavo, kad jai keliami tikslai bus įgyvendinti. Per trisdešimt metų Amerikos eksportas į Japoniją padvigubėjo, tačiau prekyba priešinga kryptimi išsiplėtė keturis kartus – Japonijos požiūriu, Amerikos eksportuotojai (pavyzdžiui, automobilių) nesuprato, ko nori japonijos pirkėjai, Amerikos požiūriu – Japonija naudojo sudėtingas biurokratines procedūras rinkos jėgoms pakreipti. Nepajėgdamos rasti būdo, kaip su tuo kovoti, Jungtinės Valstijos čia

derėdavosi, čia derybas dėl prekybos paversdavo gąsdinimais ir grasinimais, jog atsilygindama kaip bausmę įvesianti be galo didelius tarifus. 1994 metais derybos priėjo aiškią aklavietę ir parodė, kokią įtaką pasauliui gali turėti pablogėję Japonijos ir Jungtinių Valstijų santykiai, nes dolerio kursas sparčiai krito; 1995 metais Jungtinės Valstijos vėl ėmė grasinti. Vis dėlto, matyt, nė viena šalis nežengė toliau balansavimo ant karo slenksčio (tai reiškia, kad pasinaudojo karine galia politiniams grasinimams). Įtemptus galingiausią pasaulyje ekonomiką turinčių valstybių santykius dar labiau apkartino antiamerikietiški protestai dėl tebesitęsiančio amerikiečių buvimo Okinavoje bei kitose salose ir ten buvusių JAV kariškių elgesio. Šis nepasitenkinimas trumpam buvo nuramintas padidinus nuomą ir sutikus uždaryti 11 JAV bazių per penkerius–septynerius metus.

Per penkiasdešimt metų po Antrojo pasaulinio karo jokia kita šalis taip stulbinamai nepasikeitė kaip Japonija, tačiau baigiantis tam laikotarpiui, ėmė kilti abejonių. Pokarinė Japonija buvo vienpartinės demokratijos šalis ir 2000 metais visuomenė buvo išimtinai vienalytė. Ji turėjo konstitucinę monarchiją, tokią pat neįkyrią, kaip ir pirmtakė iki Meidzi revoliucijos. Japonijos kilimas iki pasaulinės ekonominės valstybės rėmėsi finansų sistema ir vieninga visuomene, suburta atstatymui po katastrofos, nebrangiais kreditais, vyriausybinėmis subsidijomis ir labai dideliu taupymu. Itin sumaniai ji įveikė aštuntojo dešimtmečio naftos kainų kilimo sukeltus sunkumus. Tačiau devintajame dešimtmetyje ekonominis stebuklas išnyko, o 1998 metais Japonija išgyveno pramonės nuosmukį, tuo keldama viso pasaulio nerimą ir nuostabą. Augimo tempai staiga sulėtėjo; valiuta buvo pernelyg pervertinta; skolinti pasidarė neberacionalu, kai bankai ėmė dosniai dalyti paskolas už įkeistą turtą, tuo sukurdami sistemą, pagrįstą besąlygiška prielaida, kad turto vertė neribotai kils. Japonai ir kiti buvo apstulbinti, kai susidarė 100 milijardų JAV dolerių prekybos perteklius per metus ir didžiulės užsienio valiutų atsargos. Nestabili bankų sistema turėjo maždaug 500 milijonų JAV dolerių skolų – atvirkščias ekonomikos stebuklas. Ilgas ekonomikos kilimas buvo tikras, tačiau neapgalvotas: skolos gerokai pranoko pamatuotas galimybes laiku jas grąžinti, o fondų biržos reagavo keldamos kainas, nepaisydamos nustatytų rodiklių valdymo. Todėl krizė dar pasunkėjo nesusitarus dėl pirminės priežasties. Arba sistema struktūriškai buvo nepatikima (ypač todėl, kad suteikė per daug pigių kreditų, leisdama suklestėti subankrutavusiems bankams), arba, kita alternatyva, nusilpusi dėl neadekvataus poreikio. Atitinkamos priemonės vienu ar kitu atveju – griežtesnė valiutos kontrolė ar monetariniai stimulai, mažinantys įtampą finansų srityje, buvo nesuderinami, o prie ekonomikos silpnėjimo, nesvarbu, ką jis sukeltų, prisidėjo psichologinio pobūdžio sumaištis pinigų rinkose bei fondų biržose Japonijoje, Azijoje ir visame kitame pasaulyje. Kritikai Japonijoje ir už jos ribų abejojo ne vien ekonomika. Jie pasmerkė baisią korupciją, kuri menkino pasitikėjimą valdančiąja partija ir silpnino pajėgumą imtis rimtų problemų. Jie taip pat abejojo, ar stresai, susiję su Japonijos mokyklų ir universitetų laimėjimais, nežudo asmeninės iniciatyvos, išradingumo darbe ir socialinio lankstumo. Kai kurios iš šių dvejonių buvo *Schadenfreude* atspalvio.

3. Kinija

Mao triumfas

1949 metais, praėjus šiek tiek daugiau nei dvidešimt penkeriems metams po įsteigimo, Kinijos komunistų partija užėmė senąją sostinę – Beipiną. Komunistų judėjimas atėjo į valdžią. Nugalėtas Gomindano judėjimas ir jo vadovas Jiang Kaishek'as buvo priversti pasitraukti į Taivano salą. Kaishek'as, kaip ir paskutinysis Ming dinastijos imperatorius prieš 300 metų, apsimetinėjo imperatoriumi kaip Prancūzijos didikai ir Italijos bankininkai, kurie vėlyvaisiais viduramžiais klaidžiojo po Vakarų Europą, sakydami esą Bizantijos karaliai. 1950 metais sausį naujasis Kinijos vadovas Mao Zedong'as nelabai perdėdamas galėjo skelbti, kad visa Kinija, išskyrus Tibetą, priklauso jam.

Plati sausumos teritorija ir imperinės tradicijos, kurias Mao paveldėjo po Antrojo pasaulinio karo, ėmė skursti ir nykti dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Paskutinė (Mandžu) dinastija nusilpo, nebegalėjo apginti Kinijos nuo užsienio interventų, beveik privedė prie šalies padalijimo devynioliktojo amžiaus pabaigoje, kulminacija buvo 1911 metų revoliucija. Revoliucionierių grupės ir slaptosios draugijos, tiek vietinės, tiek remiamos kinų iš užsienio, mėgino sugriauti senąjį režimą. Susidūrusios su neįveikiamais Kinijos vienybės, orumo ir galios atkūrimo uždaviniais jos pralaimėjo, taigi po penkiasdešimt metų šalis tik potencialiai, o ne iš tikrųjų buvo didžioji valstybė.

Žymiausia iš šių veiklą tęsusių grupių buvo Sun Yat-seno (mirė 1925 metais), nacionalisto, demokrato ir socialisto, norėjusio reformuoti Kiniją su Gomindano pagalba, grupė. Gomindano judėjimas pietų Kinijos sostinėje Nankine sudarė vyriausybę, tačiau jam niekada nepavyko priversti paklusti visą Kiniją. Žlugus senajam režimui, ypač šiaurės Kinijoje, atsirado karo vadų, kurie paskelbė savo autonomines teritorijas ir įsitraukė į pilietinius karus. Netgi pietuose, kur Gomindanas įvedė tam tikrą tvarką ir stabilumą, buvo imtasi milžiniško uždavinio – valdymo reformos ir modernizavimo, tačiau jo įgyvendinti nepavyko.

Gomindanas ieškojo paramos svetur ir tokią pagalbą priėmė iš naujosios, tokios pat revoliucingos SSSR vyriausybės, kuri atsiuntė patarėją Michailą Borodiną. Aplinkybių verčiamas, kovoje su vietiniais valdovais Gomindanas naudojosi keliais europietiško komunizmo metodais, bet ne doktrinomis (partijos organizavimo ir santykių su valstybe), taip pat sudarė sąjungą su Kinijos komunistų partija, įkurta 1922 metais Šanchajuje. Kai kuriose pietų provincijose susibūrė nedidelės komunistų grupelės. Vadovaujant Jiang Kaishek'ui, komunistai tapo Gomindano dalimi, tačiau ginčai tarp komunistų ir kitų Gomindano vadovų (taip pat tarp kairiųjų ir dešiniųjų nekomunistinių Gomindano frakcijų) buvo vietinio pobūdžio. Tarp pačių komunistų irgi buvo painiava,

nes komunistų komitetai Šanchajuje vadams, veikiantiems kaimuose, duodavo neprotingus nurodymus, negana to, Maskva troško vadovauti įvykiams, pakankamai neišmanydama Kinijos istorijos ir sąlygų. Vienu metu Maskva Kinijoje turėjo visokių emisarų, kurie propagavo prieštaringą politiką. Tokiomis sąlygomis Mao Zedong'as, dažnai nesutikdamas su savo vadais Šanchajuje ir pats skleisdamas savo mintis ir taktiką, pamažu tapo vienu iš svarbiausių vadovų Kinijos kaime. 1931 metais, japonams užpuolus Mandžiūriją, Jiang Kaishek'as buvo priverstas pasiųsti kariuomenę į šiaurę, tačiau nesutarimai tarp vadovų sukliudė komunistams pasinaudoti šiuo nekomunistinių jėgų atitraukimu, ir 1934 metais klaidingai pasirinkę taktiką, kuriai prieštaravo Mao, jie skaudžiai pralaimėjo. Komunistai pradėjo įtemptą legendinį Ilgąjį žygį iš Pietryčių Kinijos, pirmiausia į vakarus, o vėliau į šiaurę, į Jenano provinciją tolimuosiuose šiaurės vakaruose, kur įsitvirtino ir laukė. Ilgojo žygio metu Mao įgijo didžiausią autoritetą. Jis ėmė tolti nuo klasikinės marksizmo strategijos, pagal kurią valdžia pasiekiama pramonės proletariato kovose, ir siekė komunizmo pergalės, pasinaudodamas valstiečių nepasitenkinimu (nuolat iškylančia, galinga naikinančia jėga Kinijos istorijoje). Jis pasiūlė sukurti mažą valstiečių respubliką ir suburti valstiečių kariuomenę, kuri vieną dieną taptų pakankamai galinga, kad galėtų užkariauti miestus.

Tuo metu Gomindaną, atsikračiusį komunistų ir nugalėjusį karinius vadus (1928 metais atkovojo Pekiną, kitais metais, sudaręs sutartį su generolu Chang Hsueh-liang'u, jaunuoju maršalu, išsaugojo Mandžiūriją), puolė japonai – pirmą kartą 1931 metais, Mandžiūrijoje, o vėliau, 1937 metais, pačioje Kinijoje. Nuo to laiko iki 1945 metų Gomindanas ir komunistai varžėsi dėl Kinijos, kaip galingos valstybės, atkūrėjo titulo ir jos valdymo po japonų pralaimėjimo. Likę komunistai, kurie pasiekė Jenaną, verbuodami naujokus iš valstietijos ir šiaip jaunimo, besilaikančio nacionalistinių antijaponiškų principų, subūrė 100 000 karių armiją. 1941 metais, japonams užpuolus Jungtines Valstijas Perl Harbore, šis Tolimųjų Rytų karas įsiliejo į visuotinį karą, laikinai užgožusį Kinijos piliečių nesutarimus. Gomindanas įgijo stiprių sąjungininkų, tačiau šiam judėjimui nebuvo lemta atsigauti. Jam nepavyko sustabdyti ekonomikos smukimo, vadovybė tebebuvo ribota ir uždara, valdininkai korumpuoti, savavališki, pernelyg pasitikėjo slaptąja policija, o Gomindano kariuomenė suiro. Tuo tarpu komunistų populiarumas, priešingai, didėjo. Laikinas gyvenimas laukinėmis sąlygomis jiems teikė pikantiškumo ir žavesio, taip pat slėpė jų valdymo metodų išvirkščiąją pusę. Komunistai pelnė žymiai rimtesnių nei Gomindanas kovotojų su japonais reputaciją, o pasibaigus karui, jie buvo pasirengę sugrįžti iš pakraščių į centrą. Po kelerių metų jie tapo Kinijos vyriausybe.

Išvijus iš Kinijos Jiang Kaishek'ą, pilietinis konfliktas pasibaigė, o komunistams atsirado puiki proga padaryti tai, ko žlugus imperijai nepajėgė padaryti nė viena frakcija ir ko nepadarė pati imperija, – tiek sustiprinti Kiniją, kad ši pajėgtų išlaikyti nepriklausomybę ir vientisumą. Praeityje grėsmę Kinijos teritoriniam vientisumui kėlė imperialistinės Vakarų Europos valstybės, kurių laivai atplaukdavo jūromis, rusai, kurie puolė sausumoje, ir Japonija.

3.1. Kinija ir kaimyninės šalys

Iki 1945 metų Vakarų Europos valstybės daugiau nebegalėjo kelti grėsmės kam nors Tolimuosiuose Rytuose, o Japonija buvo sutriuškinta. Tačiau scenoje vėl pasirodė rusai tuo metu, kai amerikiečiai tradiciškai palaikantys Kinijos vientisumą, buvo bepradedą nusivilti Gomindanu ir ketino sugrįžti prie orientuotos į Japoniją azijietiškos politikos, kurią vykdė amžiaus pradžioje.

Po Krymo karo prasidėjo nuolatinė Rusijos ekspansija į Aziją. Tas pralaimėjimas Europoje paskatino išmėginti vietinį liberalizmą ir rizikingus žygius į Tolimuosius Rytus, ir viena, ir kita buvo epizodiška. Carai beveik nuolatos rūpinosi Lenkijos, Balkanų ir Juodosios jūros sąsiaurių problemomis, nors Peterburge buvo politinė partija, kuri specialiai domėjosi Tolimaisiais Rytais. 1860–1880 metai buvo ekspansijos laikotarpis; žymus Rusijos vietininkas N.N.Muravjovas 1858 metais įsteigė Amūro guberniją, o 1860 metais Primorės sritį; 1861 metais buvo įkurtas Vladivostokas; įsigytas Sachalinas (bet parduota Aliaska); prijungti kazachai ir Vidurinės Azijos chanatai. Iki devynioliktojo amžiaus devintojo dešimtmečio Rusija, pasiekusi Persijos ir Afganistano sienas, kaktomuša susidūrė su britais Indijoje, o šiaurėje neužšąlantis uostas Ramiajame vandenyne ir dalis Kinijos prekyboje žadino imperines ir finansines fantazijas.

Japonų ir kiniečių karas Korėjoje 1894–1895 metais atnešė Japonijai daug laimėjimų (įskaitant Taivaną, Peskadorų salas, laikinai Šandungo pusiasalį ir Port Artūrą) ir padėjo susilpninti Kinijos galią. Rusija, Prancūzija ir Vokietija stojo ginti Kinijos, nors Britanija, įtariai žiūrinti į Rusijos laimėjimus Azijoje, priešingai, ėmėsi projaponiškos politikos. Rusai kartu su prancūzais padėjo Kinijai sumokėti karo nuostolius Japonijai, sudarė su Kinija sąjungą, užėmė Port Artūrą ir planavo tiesti geležinkelius Rytų Kinijoje bei Pietų Mandžiūrijoje. Rusai ir japonai vieni su kitais varžėsi dėl Mandžiūrijos. 1904 metais Japonija atakavo Port Artūrą, vėliau Rusijos–Japonijos karo metu rusai buvo sumušti ir priversti atsitraukti atgal į Mandžiūriją ir Mongoliją. Japonai stipriai įsitvirtino Azijoje ir pasaulyje, o rusų veržimąsi į Azijos gilumą sustabdė japonų pajėgos Mandžiūrijoje. Pirmasis pasaulinis karas laikinai susilpnino Rusijos galią, sustabdė Kinijos atgimimą, atitraukė kitas Europos valstybes nuo Azijos reikalų, o Japonija atsidūrė tokioje padėtyje, kad nebegalėjo sustabdyti rusų, nes ją pačią reikėjo pažaboti, o tai galėjo padaryti tik viena valstybė – Jungtinės Valstijos. Trečiajame dešimtmetyje rusai susigrąžino pozicijas Išorinėje Mongolijoje ir Vidurinėje Azijoje, ketvirtajame dešimtmetyje dar kartą įsivėlė į konfliktą su japonais Mandžiūrijoje, tačiau iki pat paskutinės Antrojo pasaulinio karo savaitės jie neperėjo į rimtą kovą dėl Mandžiūrijos.

Beveik per visą karą Stalinas buvo per daug užsiėmęs vokiečiais, kad galėtų daugiau dėmesio skirti Azijai, juo labiau įsiveržti į ją. 1941 metais SSSR pasirašė neutralumo paktą su Japonija ir iki Perl Harboro užpuolimo Japonija pasiekė Rusijos garantijų, kad ši tvirtai laikysis pakto. Iki 1943 metų Teherano konferencijos Stalinas, negalėdamas ko nors reikalauti, kol nebuvo pasiruošęs padėti kovoje su Japonija, nieko rytuose ir neprašė. Maskvos konferencijoje, įvykusioje 1944 spalį, ėmė aiškėti, kad Rusijos požiūris keičiasi, o 1945 metais Jaltoje Stalinas iškėlė sąlygas, kurias sąjungininkai patenkino,

nes troško išvengti ginčų, vis dar pervertino Japonijos ryžtą ir pajėgumą tęsti kovą ir nežinojo, išskyrus keletą vadovų, kad netrukus ketinama panaudoti branduolinius ginklus. Stalinas pareikalavo, kad sąjungininkai panaikintų sprendimą, priimtą po 1904–1905 metų Rusijos–Japonijos karo ir garantuotų jam tam tikras pozicijas ne Japonijos, bet Kinijos sąskaita. 1905 metais rusų prarastos teritorijos Mandžiūrijoje ir Sachaline turėjo būti sugrąžintos; Kurilų salos taip pat turėjo būti atiduotos SSSR; taip pat turėjo būti pripažintas faktiškas Išorinės Mongolijos prijungimas prie SSSR.

Pagal Stalino politiką Azijoje reikėjo apkarpyti Kinijos pakraščius ir užkirsti kelią bet kokios galingos centrinės Kinijos vyriausybės sudarymui. Paskelbęs Japonijai karą, Stalinas gavo teisę įvešti ir įvedė kariuomenę į Mandžiūriją. Dabar jis galėjo iš ten išsivežti Japonijos pramonės įrangą, nors tuo ir užsitraukė kinų pyktį. Jis jau organizavo antikinišką sukilimą Ili upės slėnyje Sindziange, kur 1944 metais atsirado rusų globojama separatistinė Rytų Turkestano respublika. Išorinė Mongolija, nominaliai valdoma Kinijos siuzereno, o nuo 1921 metų patekusi į aktyvią Rusijos įtakos sferą, Jaltos susitikime Vakarų sąjungininkų buvo priskirta SSSR; pagal 1945 metų Rusijos–Kinijos sutartį ji buvo perduota Sovietų Sąjungai (kinai iš tikrųjų neturėjo kito pasirinkimo). Mongolija nebuvo gražinta Kinijai ir kai 1949 metais Jiang'ą pakeitė Mao.

Stalino paskelbtas karas Japonijai vėliau turėjo dar vieną svarbią pasekmę Korėjos padalijimui, nes, Japonijai kapituliavus, patogumo dėlei buvo susitarta, kad japonų kariuomenė, esanti į šiaurę nuo 38 lygiagretės, pasiduos rusams, o į pietus – amerikiečiams.

Laikas rusų įsiveržimui į Tolimuosius Rytus buvo puikiai parinktas. Rusai žinojo, kad japonai nori taikos; jie zondavo Maskvą, tikėdamiesi Rusijos tarpininkavimo nutraukiant karą. Pirmąją atominę bombą 1945 metų rugpjūčio 6 dieną virš Hirosimos numetė amerikiečiai, kurie irgi žinojo, kad japonų vyriausybėje yra aktyvi taikos partija. Po dviejų dienų Rusija paskelbė Japonijai karą. Rugpjūčio 9 dieną virš Nagasakio buvo numesta antroji bomba. Karo veiksmai baigėsi rugpjūčio 15 dieną (kaip tik tą dieną rusai pasirašė sutartį su Jiang Kaishek'u).

Stalinas labai stengėsi susilpninti Kiniją ir greičiausiai tikėjo, kad jam tai pasisekė, tačiau amerikiečiams reikėjo stiprios Kinijos, o kad pirmaisiais pokario metais jiems nepavyko to pasiekti, jie čia buvo nekalti. Vėliau jie išvydo iš tikrųjų stiprią Kiniją, tačiau visiškai ne tokią, kokią būtų norėję matyti.

Amžiaus pradžioje amerikiečių politiką Tolimuosiuose Rytuose lėmė Filipinų salų atėmimas iš Ispanijos 1898 metais ir Europos valstybių, kurios didžiąją Pietryčių Azijos dalį pavertė kolonijinėmis teritorijomis, o Kiniją irgi norėjo pasidalyti, įtarumas. Vašingtonas, paisydamas savo interesų ir nuoširdžiai įsitikinęs, jog interesai ir moralė čia vienas kitam neprieštarauja, pareikalavo visų teisių ir privilegijų, kurių Kinijoje turėjo kuri nors Europos valstybė (atvirų durų politika teigė, kad visų šalių užsieniečiai yra lygūs, t. y. nė vienai šaliai negali būti taikomos jokios prekybos lengvatos) ir kartu gynė Kinijos teritorinį vientisumą bei nepriklausomybę.

Amerikos pasirodymas šioje veiksmo vietoje buvo netikėtas ir iš anksto neapgalvotas. 1898 metų karas su Ispanija, prasidėjęs sumaištimi Kuboje, baigėsi tuo, kad Ispanijos valdžią Filipinuose perėmė amerikiečiai. Po to kilo gana vieši debatai dėl ekspansionizmo etikos ir politikos, tačiau tylomis visi žinojo, kad jeigu Jungtinės Valstijos neįsitvirtins Ramiojo vandenyno regione, tą padarys britai, vokiečiai arba japonai. Šie debatai sutapo su akivaizdžiu Kinijos nuosmukiu.

Britai, sunerimę dėl aneksijos, ilgalaikės nuomos ir specialių prekybos lengvatų tam tikroms svetimšalių grupėms, mėgino bendradarbiauti su Amerika, kad sustabdytų šias „žiurkių lenktynes", tačiau Vašingtono tas visai nedomino, todėl britai įsitraukė į žaidimą, kurį desperatiškai bandė sutrukdyti, patys ėmė ženklinti anklavus ir nuomotis teritorijas.

Amerikos požiūris pasikeitė tada, kai valstybės sekretoriumi buvo paskirtas Johnas Hay. Pirmasis jo notų, smerkiančių įtakos sferas ir palaikančių atvirų durų politiką, paketas turėjo nedidelę praktinę reikšmę, nors ir buvo populiarus Jungtinėse Valstijose. Antrasis paketas, pasirodęs per Boksininkų sukilimą ir Vokietijos sąjungininkų vadovaujamą intervenciją, 1900 metais prasidėjusią dėl šio sukilimo, bylojo apie vis didėjantį Amerikos nerimą; tai patvirtino ir Vašingtono tarpininkavimas Rusijos–Japonijos kare ir Amerikoje pasirašyta Portsmuto sutartis. Bet praėjo nemažai laiko iki buvo suderinta Amerikos ir Britanijos politika. Britanija, ieškodama sąjungininko Rytų vandenyse ir aiškiai atstumta Jungtinių Valstijų, kreipėsi į Japoniją, tuo tarpu Jungtinės Valstijos pamažu tapo Kinijos gynėjomis ir Japonijos priešininkėmis jūroje. Šie prieštaravimai pablogino britų ir amerikiečių santykius, tačiau gyvavo tol, kol po Pirmojo pasaulinio karo 1921–1922 metų Vašingtono sutartimis faktiškai buvo panaikintas Britanijos ir Japonijos aljansas, nusistovėjo trijų valstybių karinių jūrų pajėgų santykis 5:5:3 ir buvo gauta devynių valstybių Kinijos teritorinio vientisumo ir atvirų durų garantija (Londono konferencijoje, įvykusioje 1930 metais, Japonijos dalis padidėjo nuo 3 iki 3,5). Be to, Amerikos valstybės sekretorius Charlesas Evansas Hughesas privertė Japoniją išvesti savo kariuomenę iš Šandungo pusiasalio ir Sibiro, tačiau ketvirtajame dešimtmetyje amerikiečiai, neapsispręsdami, ar ryžtingi veiksmai sustabdys, ar sustiprins ekspansionistų kivirčus Japonijos politikoje, ėmė silpniau veikti. Vašingtonas beveik nereagavo, kai Japonija užkariavo Mandžiūriją ir 1932 metais paskelbė Mandžuko valstybę arba kai vėliau tais pačiais metais japonai okupavo Šanchajų. 1936 metų pabaigoje Japonija atšaukė Vašingtono ir Londono sutartis dėl karo laivynų ir pareikalavo lygių teisių su Jungtinėmis Valstijomis ir Britanija, o 1937 metais pradėjo karą su Kinija. Tuo pačiu metu Japonija metė iššūkį Europos valstybėms, visai Rytų Azijai pateikdama „naująją tvarką", o kai europiečiai (Vakarai ir Rusija) aiškiai leido suprasti, kad nenori jokių rūpesčių Rytuose, Vašingtonas pradėjo derybas su Tokiju.

1939 metais prasidėjęs karas Europoje Japonijai atrišo rankas Kinijos ir naujų galimybių Pietryčių Azijoje atžvilgiu. 1940 metais į valdžią atėjusi vyriausybė pirmiausia nusprendė užpulti Indokiniją, tačiau tikėjosi išvengti amerikiečių kišimosi. Ši vyriausybė žlugo, kai Hitleris užpuolė SSSR. Užsienio

reikalų ministras Yosuke Matsuoka, norėjęs prisidėti prie puolimo, buvo nušalintas, o generolas Hideki Tojo, pageidavęs pulti Jungtines Valstijas, tapo įtakingiausiu ministrų kabineto nariu. 1941 metų spalį jis tapo ministru pirmininku, o gruodį įsakė pulti Perl Harborą.

Iki persilaužimo 1943 metų viduryje amerikiečiams grėsė pavojus būti išvarytiems iš Tolimųjų Rytų, tačiau mūšis už Midvėjų ir galutinė pergalė prieš Japoniją padėjo grįžti jiems su tokia neįprasta persvara, kokios nė viena valstybė dar nebuvo patyrusi.

Karas privertė Vašingtoną persvarstyti savo politiką Tolimuosiuose Rytuose. Viskas – tradicinė politika, misionierių ryšiai, Japonijos veiksmai ir žavingosios ponios Jiang prašymai – buvo pajungta tam, kad amerikiečiai būtų palankūs kinams, tačiau Gomindano vyriausybei nesisekė vis labiau ir neatrodė verta jai padėti. Vis dėlto Vašingtonas 1943 metais paskelbė atsisakąs visų teritorinių teisių Kinijoje ir nusprendė, jog po karo Kinija turi būti visiškai suvereni ir su visomis senosiomis savo žemėmis (įskaitant Mandžiūriją, Taivaną ir Peskadorų salas), ir kaip viena iš didžiųjų valstybių Saugumo Taryboje turi turėti nuolatinę vietą.

Kinija turėjo tapti Jungtinėmis Valstijomis Azijos žemyne – didžiulė, suvienyta ir liberali demokratinė valstybė: tokį požiūrį Churchillis, be viso kitko, laikė romantiška fantazija. Kai vis labiau ėmė ryškėti Gomindano judėjimo trūkumai, ten buvo nusiųstas generolas Josephas Stilwellas, turintis stebėti Jiang Kaishek'ą, paremti ir, jei įmanoma, reformuoti šį judėjimą, bet generolas jį taip kritikavo, kad Jiang'o draugų reikalavimu buvo atšauktas. Rugpjūtį į Kiniją, kaip asmeninis prezidento Roosevelto atstovas prie generalisimo, buvo nusiųstas generolas Patrickas Hurley, kuris tapo svarbiausia Amerikos politikos varomąja jėga, turėjusia suvienyti Gomindaną su Kinijos komunistais. Hurley ir generolas George'as C. Marshallas, kuris jį pakeitė 1945 metais, nedaug tepažengė į priekį. Gomindanas ir komunistai siaubingai įtarinėjo vieni kitus, o kalbos apie kompromisą baigėsi tada, kai buvo pradėtas svarstyti abiejų kariuomenių sujungimo klausimas. Kapituliavus Japonijai, amerikiečiai lėktuvais permetė Gomindano karines pajėgas į šiaurės rytų Kiniją, o rusai, įžengę į Mandžiūriją, padėjo komunistams ginklais ir sudarė jiems palankias sąlygas toje teritorijoje. Iki 1947 metų pabaigos vyko nelengvos paliaubos, tačiau pilietinis karas buvo tik pristabdytas. Amerikiečiai, visiškai praradę pasitikėjimą Gomindano judėjimu, išvedė iš Kinijos teritorijos savo kariuomenę, tačiau neapsisprendė, ar nebeteikti jokios pagalbos. Generolas Albertas C. Wedemeyeris, į Kiniją atsiųstas 1947 metų liepą, patarė teikti intensyvią Amerikos pagalbą, remdamasis tuo, kad Amerikos prižiūrimas Gomindanas turėtų įvesti dideles reformas, tačiau iki to laiko Kinija jau buvo priėjusi ekonominio ir finansinio žlugimo ribą, visur kilo maištai. Nepaisant to, iki metų pabaigos buvo nutarta Kinijai teikti laikiną pagalbą ir1948 metų balandį pasirašytas Pagalbos Kinijai aktas. Jį papildė Kinijos–JAV sutartis, o Gomindanas ėmėsi pavėluotų pastangų įvesti tvarką šalyje.

Bet jau buvo per vėlu. Komunistai laimėjo vieną mūšį po kito. Iki 1948 metų pabaigos jiems priklausė visa Mandžiūrija, o kitais metais jie vieną po kito

užkariavo visus svarbius miestus. Vašingtonas nurašė Gomindaną. Jiang'as padarė šiurkščią klaidą, paskutiniais pilietinio karo etapais pervertinęs savo jėgas, ir 1949 metų pradžioje atsistatydino, o Gomindanas veltui prašė Jungtinių Valstijų, SSSR, Britanijos ir Prancūzijos tarpininkauti. Tačiau kompromisai ar koalicija komunistų nebedomino. Rugsėjį buvo paskelbta Kinijos Liaudies Respublika. 1949 metų gruodžio 18 dieną Mao atvyko į Maskvą kaip valstybės vadovas.

Kinijos komunistų pergalė kėlė rūpesčių tiek amerikiečiams, tiek rusams. Paskutiniais 1949 metų mėnesiais ir pirmojoje 1950 metų pusėje amerikiečiai siekė naujo režimo diplomatinio pripažinimo, tačiau galimoms deryboms šiuo klausimu sukliudė generalinio Amerikos konsulo areštas Mukdene ir jo bei keturių bendradarbių įkalinimas mėnesiui, vėliau derybos nutrūko dėl karo Korėjoje. Vienu metu Jungtinės Valstijos nusprendė, kad Taivanas yra reikalingas strateginiu požiūriu ir jį reikia saugoti nuo komunistų. Šis viešas sprendimas privertė Jungtines Valstijas neįleisti Mao režimo į Kinijos vietą JT, o kinus patikinti, kad Taivanas yra laikinas Jiang Kaishek'o prieglobstis, kol bus atkariautas visas žemynas. Karo Korėjoje metu kinai pervertino savo karines pajėgas, vaizdžiai, tačiau klaidingai Jungtines Valstijas vadindami popieriniu tigru.

Mao pergalė pasidarė neparanki tiek rusams, tiek amerikiečiams. Pasaulyje buvo manoma, kad dviejų svarbiausių komunistinių valstybių interesai ir politika turi būti glaudžiai susiję. Ši prielaida iš dalies atsirado dėl šaltojo karo, o ją dar sustiprino karas Korėjoje tarp komunistų ir antikomunistų; po kelerių metų iškilę viešumon pikti Maskvos ir Pekino ginčai privertė sumišti ir nustebti. Iš tikrųjų SSSR ir Kinijos interesai sutapo tik iš dalies; dviejų šalių komunistų partijos neturėjo jokių glaudžių emocinių ryšių; Maskvoje Kinijos partija buvo laikoma tik abejotinai lojalia komunizmo doktrinoms ir pasauliniam judėjimui, kuriame viešpatavo rusai. Po Stalino mirties politikos skirtumai pasidarė dar akivaizdesni, iš dalies dėl to, kad nebeliko neabejotino komunistinio pasaulio lyderio, iš dalies dėl to, kad laikui bėgant vis labiau išryškėjo abiejų šalių skirtumai.

Stalinas nenorėjo, kad Kinija būtų galinga. Kol Kinijos vyriausybė nebuvo komunistinė, jis, nors ir neišvengdamas kai kurių nemalonumų, ganėtinai lengvai vykdė sąjungininko politiką. 1945 metų rugpjūčio sutartis su Jiang'u sukėlė kitokių nesusipratimų, nes Gomindanas faktiškai pripažino Išorinės Mongolijos įtraukimą į Sovietų įtakos sferą, nebegalėjo atgauti Mandžiūrijoje savo teisių, kurios dabar iš Japonijos perėjo SSSR. Stalinui Kinijos komunistai buvo dar viena iš priemonių, padedanti kenkti Gomindanui, kol 1949 metais jie užėmė Gomindano vietą ir liovėsi ja buvę. Mao atvykus į Maskvą, Stalinui reikėjo imtis visiškai naujos politikos Kinijos atžvilgiu, kurioje reikėjo atsižvelgti ir į SSSR norą vyrauti Azijos žemyne, ir į neišvengiamas viltis, kad broliška meilė bei pagalba sies abi komunistų partijas. Turint galvoje Kinijos dydį ir galimybes, su tokia problema Maskva dar niekada nebuvo susidūrusi.

Mao irgi turėjo pasimokyti. Iki atvykdamas į Maskvą, kur buvo priverstas praleisti du mėnesius, kol 1950 metais buvo pasirašyta nauja Rusijos ir Kinijos sutartis, jis mažai ką žinojo apie SSSR (ar apie kurią nors kitą didžiąją

valstybę). Sutartyje buvo aptariami verslo reikalai, ypač geležinkelių, kreditų ir panašiai. Rusai kinams įteikė dosnią dovaną – padėjo tiesti ir įrengti Čangčūno geležinkelį. Kinai gavo teisę valdyti Dalnį, nors galutinis šio uosto likimas turėjo būti dar kartą svarstomas taikos sutarties su Japonija pasirašymo metu. Per penkerius metus SSSR Kinijai suteikė 300 milijonų JAV dolerių paskolą už vieną procentą metinių palūkanų, ją grąžinti reikėjo per 1954–1963 metus. Be kitų dalykų, vėlesnėse sutartyse numatyta bendrai eksploatuoti Sindziango naftos telkinį ir naudotis oro linijomis Azijoje. Šios sutartys buvo dviejų šalių bendradarbiavimo, kuris truko iki šeštojo dešimtmečio pabaigos, pradžia. Sutartys buvo patvirtintos Zhou Enlai vizito į Maskvą metu 1952 metais, prieš pat pirmojo Kinijos penkmečio plano paskelbimą, galingos Nacionalinės planavimo komisijos, vadovaujamos Gao Gango, sudarymą ir Aukštojo mokslo ministerijos įsteigimą. Kartu su planu, komisija ir aukštojo mokslo skatinimu Rusijos ir Kinijos sutartys tapo neatsiejama Mao naujosios Kinijos projekto dalimi.

Kinija ir supervalstybės

Praėjus devyniems mėnesiams po Kinijos Respublikos paskelbimo, Korėjoje prasidėjo karas. Šis nenumatytas ir kinams nepatogus įvykis labai paveikė Azijos politiką ir santykius tarp Azijos ir ne Azijos valstybių, kurios buvo įtrauktos į Tolimųjų Rytų reikalus. Karas privertė Kiniją susirūpinti gynyba kaip tik tada, kai galėjo susitelkti ties vidaus problemomis; vyravo Amerikos politikoje, kai ji dar tik formavosi; kėlė klausimų dėl didžiųjų komunistinių valstybių konsultavimosi ir bendradarbiavimo; kėlė pavojų, kad į Azijos žemyną gali persimesti šaltasis karas, paskatino Indiją tapti neutralia ir kurį laiką privertė amerikiečius neutralumą ir pacifizmą prilyginti abejingumui ir amoralumui.

Korėjos pusiasalio istorija panaši į kiekvienos mažos valstybės, esančios tarp stipresnių kaimynų, istoriją. Tūkstantį metų Korėją valdė dvi dinastijos, tarp kurių įsiterpė trumpas mongolų nukariavimas. Šešioliktajame ir septynioliktajame amžiuje ji kentėjo nuo japonų ir mandžiūrų užpuolimų, tačiau išsilaikė iki devynioliktojo amžiaus pabaigos, o tada tapo kinų–rusų–japonų konfliktų įkaitu. Japonų pergalės 1894–1895 metų kare su Kinija ir su Rusija 1904–1905 metais jiems leido laisvai viešpatauti Korėjoje, kurią prisijungė 1910 metais. 1919 metais Korėja nepajėgė atkurti nepriklausomybės, nors buvo sudaryta laikinoji vyriausybė, kuriai vadovavo Syngmanas Rhee, daktaro laipsnį apgynęs Prinstono universitete. Nepriklausomybė pažadėta pagal Kairo deklaraciją, kurią 1943 metais pasirašė Rooseveltas, Churchillis ir Jiang Kaishek'as.

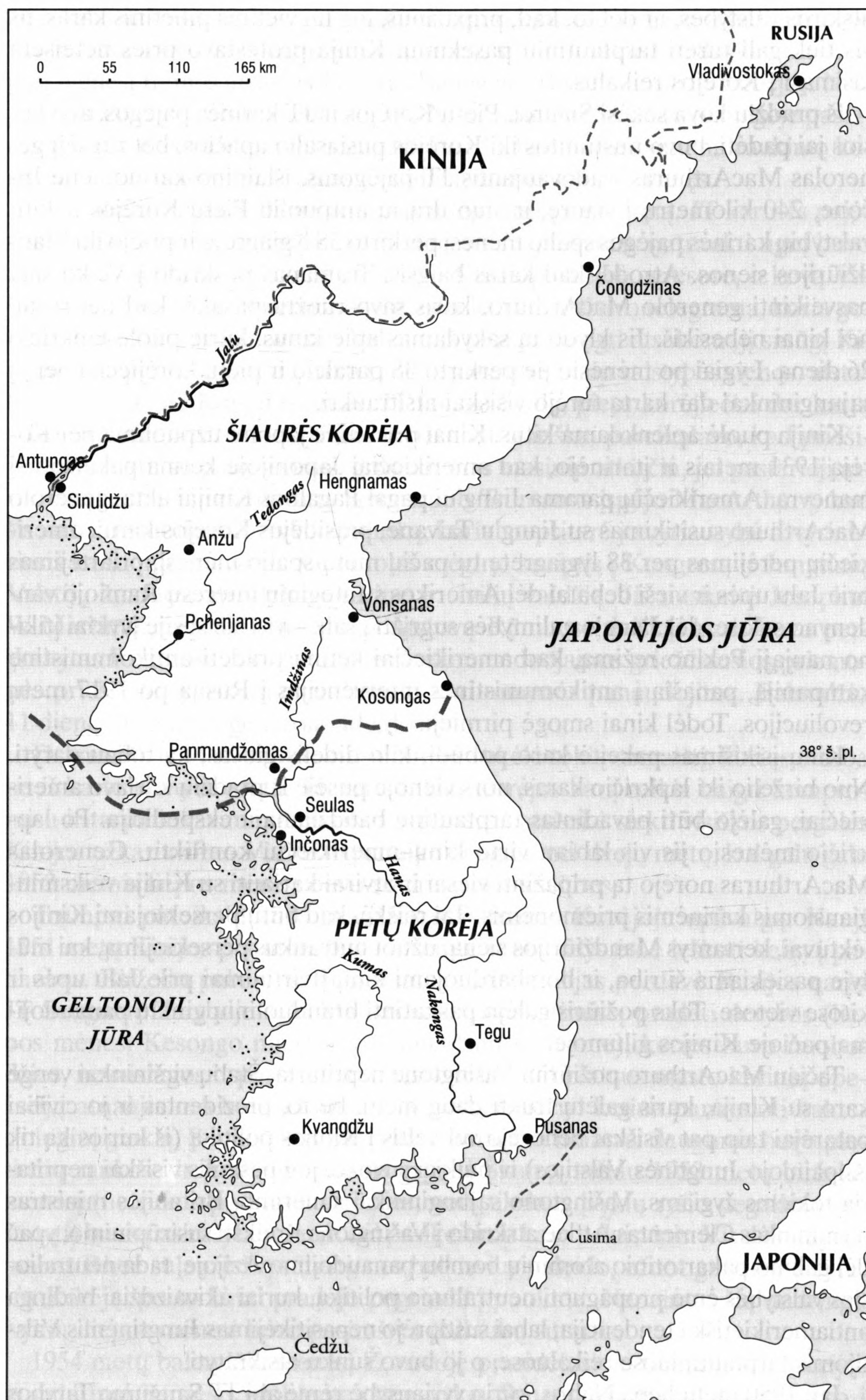
Kai 1945 metais pasibaigė karas, ginčų dėl Korėjos statuso nebuvo ginčijamasi, tačiau nepriklausomybės metu ji atsitiktinai prarado vientisumą. Japonai, iš kurių viena dalis pasidavė rusams, kita – amerikiečiams, ties

38 lygiagrete padalijo Korėją į dvi dalis. Ši garsioji riba buvo palyginti neaukšto rango karininkų derybų, o ne ministrų sprendimų rezultatas. Dėl valdžios abejingumo tai tapo tvirtu politiniu faktu, o vėlesnės pastangos sudaryti vientisą Korėjos vyriausybę nuėjo perniek. Šios nesėkmės priežastis – dislokuotos Rusijos ir Amerikos karinės pajėgos. Tuo metu Lenkijoje, dėl kurios taip pat kovojo kelios besivaržančios vyriausybės, buvo viena okupacinė kariuomenė, todėl ir atsakymas tik vienas. Korėjoje buvo dvi kariuomenės, todėl negalėjo būti jokio atsakymo.

1947 metais Jungtinės Valstijos šį klausimą pateikė Jungtinėms Tautoms, kurios sudarė specialią komisiją (JT Laikinąją Korėjos komisiją – UNTCOK), kad šalis būtų suvienyta rinkimų keliu. Rinkimai įvyko pietuose 1948 metais, tačiau komisijai nebuvo leista dirbti šiaurėje, todėl jos veiklos rezultatas – vyriausybė, kuri pasiskelbė esanti visos Korėjos vyriausybe, tačiau neturėjo jokios valdžios ar atstovavimo už 38 lygiagretės šiaurėje. Šios vyriausybės vadovu tapo Syngmanas Rhee, dabar jau nusenęs, šiurkštus, reakcingas, tačiau legendinė asmenybė ir, kaip paaiškėjo vėliau, beveik nepakeičiamas ir neginčijamas autoritetas. 1949 metais ir rusai (kurie palaikė konkuruojančią vyriausybę šiaurėje), ir amerikiečiai išvedė kariuomenes, todėl Korėja tapo valstybe, kuri turėjo dvi vyriausybes, stebimas rusų Mandžiūrijoje bei Sibire ir amerikiečių Japonijoje, ir kuri matė, kaip prie jos sienų kuriasi nauja Kinija.

1950 metų pirmąjį pusmetį Pietų Korėjoje įvyko nauji rinkimai, o Šiaurės Korėjoje buvo plėtojama propaganda už Korėjos valstybės suvienijimą per visuotinius rinkimus (kuriuose Syngmanas Rhee ir kiti neturėjo teisės dalyvauti) arba abiejų Korėjos parlamentų sujungimą. Kai paaiškėjo, kad šios pastangos visiškai bergždžios, birželio 25 dieną šiaurinės karinės pajėgos kirto sieną ir kitą dieną užėmė Seulą, pietų Korėjos sostinę. Abejojama, ar Šiaurės Korėjos kariuomenė būtų ryžusis tokiam žingsniui, jeigu sausį JAV sekretorius Deanas Achesonas nebūtų išbraukęs Korėjos (ir Taivano) iš Amerikos gynybos zonos, dėl kurios išlaikymo, suprantama, Jungtinės Valstijos buvo pasiruošusios kariauti. Kim Il Sung'as, Šiaurės Korėjos ministras pirmininkas (1948–1972 m.), o vėliau prezidentas (1972–1994 m.), karo metus praleidęs Maskvoje ir Maskvos paskirtas į šiuos postus, tiek Mao, tiek Stalino buvo skatinamas įsiveržti: Stalinas net siūlėsi pridengti iš oro. Greičiausiai nė vienas iš jų birželio mėnesį nenumatė, kad sausį pareikštas amerikiečių požiūris dėl įsiveržimo radikaliai pasikeis, o Pietų Korėja ir Taivanas įrodys esą amerikiečių gynybos zonos dalimi.

Jungtinių Valstijų prašymu JT Saugumo Taryba iš karto susirinko ir, nedalyvaujant Rusijai, priėmė rezoliuciją, kurioje buvo reikalaujama, kad Šiaurės Korėjos kariuomenė nutrauktų karo veiksmus ir grįžtų į savo pusę. Trumanas nurodė MacArthurui Tokijyje palaikyti pietų korėjiečius ir įsakė JAV Septintajam karo laivynui apsupti Taivaną. Po dviejų dienų (birželio 27-ąją) Saugumo Tarybos antroji rezoliucija kvietė visus narius padėti Pietų Korėjai atremti karinį puolimą ir atkurti tarptautinę taiką. Tuo remiantis parašytai rezoliucijai vėliau priešinosi rusai, nes buvo neaišku, ar Šiaurės ir Pietų Korėjos konfliktas kelia tarptautinę grėsmę dėl to, kad Šiaurės ir Pietų Korėjos yra dvi

3.2. Korėjos padalijimas į Šiaurės ir Pietų Korėją

atskiros valstybės, ar dėl to, kad, pripažinus, jog tai vietinis pilietinis karas, jis vis tiek gali turėti tarptautinių pasekmių. Kinija protestavo prieš neteisėtą kišimąsi į Korėjos reikalus.

Iš pradžių kova sekėsi Šiaurei. Pietų Korėjos ir JT karinės pajėgos, atvykusios jai padėti, buvo nustumtos iki Korėjos pusiasalio apačios, bet rugsėjį generolas MacArthuras, vadovaujantis JT pajėgoms, išlaipino kariuomenę Inčone, 240 kilometrų į šiaurę, ir šiuo drąsiu antpuoliu Pietų Korėjos ir kitų valstybių karinės pajėgos spalio mėnesį perkirto 38 lygiagretę ir priėjo iki Mandžiūrijos sienos. Atrodė, kad karas baigsis. Trumanas nuskrido į Veiko salą pasveikinti generolo MacArthuro, kuris savo ruožtu pasakė, kad nei rusai, nei kinai nebesikiš. Jis klydo tą sakydamas apie kinus, kurie puolė lapkričio 26 dieną. Lygiai po mėnesio jie perkirto 38 paralelę ir pietų korėjiečiai bei jų sąjungininkai dar kartą turėjo visiškai atsitraukti.

Kinija puolė aplenkdama kitus. Kinai prisiminė japonų užpuolimą per Korėją 1931 metais ir įtarinėjo, kad amerikiečiai Japonijoje ketina pakartoti šį manevrą. Amerikiečių parama Jiang'ui pagal Pagalbos Kinijai aktą, generolo MacArthuro susitikimas su Jiang'u Taivane, prasidėjus Korėjos karui, amerikiečių perėjimas per 38 lygiagretę tų pačių metų spalio mėnesį, priartėjimas prie Jalu upės ir vieši debatai dėl Amerikos strateginių interesų Ramiojo vandenyno salose, dėl Jiang'o galimybės sugrįžti į šalį, – visi šie susiję įvykiai įtikino naująjį Pekino režimą, kad amerikiečiai ketina pradėti antikomunistinę kampaniją, panašią į antikomunistines intervencijas į Rusiją po 1917 metų revoliucijos. Todėl kinai smogė pirmieji.

Kinų įsikišimas pakeitė karo pobūdį, kilo didelis ginčas, ką toliau daryti. Nuo birželio iki lapkričio karas, nors vienoje pusėje iš pradžių kariavo amerikiečiai, galėjo būti pavadintas tarptautine baudžiamąja ekspedicija. Po lapkričio mėnesio jis vis labiau virto kinų–amerikiečių konfliktu. Generolas MacArthuras norėjo tą pripažinti viešai ir atvirai kariauti su Kinija veiksmingiausiomis karinėmis priemonėmis. Tai reiškė, kad būtų persekiojami Kinijos lėktuvai, kertantys Mandžiūrijos sieną, užuot nutraukus persekiojimą, kai mūšyje pasiekiama ši riba, ir bombarduojami kinų įtvirtinimai prie Jalu upės ir kitose vietose. Toks požiūris galėjo paskatinti branduolinių ginklų panaudojimą pačioje Kinijos gilumoje.

Tačiau MacArthuro požiūriui Vašingtone nepritarta. Štabų viršininkai vengė karo su Kinija, kuris galėtų trukti daug metų, be to, prezidentas ir jo civiliai patarėjai taip pat visiškai nenorėjo vėl veltis į Kinijos politiką (iš kurios ką tik išsipainiojo Jungtinės Valstijos) ir puikiai suvokė, jog pasaulis visiškai nepritaria tokiems žygiams. Vašingtono sąjungininkai sunerimo. Britanijos ministras pirmininkas Clementas Attlee atskrido į Vašingtoną išreikšti susirūpinimo, ypač dėl galimo pakartotinio atominių bombų panaudojimo Azijoje, tada neutraliosios valstybės ėmė propaguoti neutralumo politiką, kuriai akivaizdžiai būdinga antiamerikietiška tendencija; labai sustiprėjo nepasitikėjimas Jungtinėmis Valstijomis tarptautiniuose reikaluose, o jo buvo sunku atsikratyti.

Jau 1950 metų liepą Nehru, kurio vyriausybė rėmė abi JT Saugumo Tarybos išplatintas rezoliucijas, kreipėsi į Staliną ir Achesoną, kad šie liautųsi kariavę.

Jo įsikišimas buvo sutiktas gana šaltai ir mandagiai, tačiau gruodį Indija ir kitos neutraliosios valstybės kreipėsi į abi puses, kad jos nekirstų 38 lygiagretės, tą patį mėnesį Indijos atstovas JT seras Benegalas Rau daug kartų kalbėjosi Niujorke su Pekino emisaru generolu Wu Xiuquanu. Tačiau metų pabaigoje pastarasis išvyko iš Niujorko, nieko nepasiekus; JT karinių veiksmų nutraukimo komitetą Pekinas ignoravo; laikas tarpininkauti dar nebuvo atėjęs.

1951 metų pirmąją dieną Kinija pradėjo antrąjį puolimą. JT karinės pajėgos greitai buvo išvytos iš Seulo, o naujasis JT prašymas nutraukti ugnį buvo atmestas, tačiau kinai liovėsi puolę. JT Kiniją paskelbė agresore, o kovą Vašingtone Senatui buvo perskaityta generolo MacArthuro telegrama, kuria generolas pareikalavo Jungtinių Valstijų iš tikrųjų smogti atsakomąjį smūgį Kinijai, o ne paprasčiausiai sutikti su 38 lygiagretės, kaip valstybės sienos, atstatymu. Atėjo eilė Kinijai trauktis, JT atgavo Seulą, pietų korėjiečiai dar kartą kirto 38 lygiagretę, o MacArthuras pats kategoriškai pareikalavo, kad priešininkai sutiktų su paliaubomis, grasindamas masiniu atkirčiu, jei pastarieji atsisakytų. Kinai šį reikalavimą ignoravo, o Trumanas įspėjo MacArthurą, kad šis viršijo įgaliojimus ir vykdė politiką, kuriai nepritarė jo vyriausybė ir vyriausiasis kariuomenės vadas. Generolas mėgino kreiptis į Kongresą ir Jungtinių Valstijų žmones, apeidamas karinę ir civilių valdžią. Jis nusiuntė Josephui W. Martinui, respublikonų vadui Atstovų Rūmuose, laišką, kuris buvo perskaitytas Rūmuose ir kuriame buvo rekomenduojamos griežčiausios priemonės prieš Kiniją, įskaitant ir Jiang'o kariuomenės panaudojimą. Balandžio 11 dieną Trumanas generolą atleido.

Dramatiškas MacArthuro nušalinimas sukėlė tokią sumaištį, kurios svarba ne iš karto buvo suvokta. Tai reiškė, kad Korėjos karą reikia baigti kompromisu ir tarpininkavimu. Amerikos vyriausybė atsisakė siekti visiškos pergalės Kinijos užkariavimu. Vis dėlto prireikė daugiau nei dvejų metų, kol galų gale 1953 metais liepos mėnesį buvo pasirašytos paliaubos.

Trumpai pateiksiu karo pradžios ir pabaigos Korėjoje apžvalgą. Nauji 1951 metų Kinijos puolimai buvo atremti, ir abi šalys ėmė ieškoti kelių į paliaubas. Birželio pabaigoje Jungtinių Valstijų radijas perdavė Rusijos nario JT Saugumo Taryboje J.A. Maliko kalbą, paskatinusią pradėti derybas (liepos mėnesį Kesongo mieste, o vėliau Panmundžome), kurios buvo nuobodžios, nevaisingos ir pasižymėjo būgštavimais dėl plataus masto karinių operacijų atnaujinimo bei kaltinimais, jog amerikiečiai ketina panaudoti bakteriologinį ginklą. Sunkiausias buvo karo belaisvių likimas: dauguma buvo pietiečių rankose ir įrodinėjo nenorį grįžti į Šiaurę, tačiau 1953 metų birželio mėnesį (netrukus po Stalino mirties, nors tikslaus įvykių ryšio negalima nustatyti) buvo pasirašyta sutartis dėl pasikeitimo karo belaisviais. Vis dėlto Syngmanas Rhee sulaužė šią sutartį, nes belaisvius paleido, užuot grąžinęs į Šiaurės Korėją, po to kinai pradėjo pagrindinį puolimą. Nepaisant šių audringų įvykių, liepos mėnesį buvo pasirašyta paliaubų sutartis.

1954 metų balandžio mėnesį Ženevoje prasidėjusioje taikos konferencijoje galutinai išspręsti problemos nepavyko. Syngmanas Rhee tada nuvyko į Vašingtoną, kur mėgino įtikinti Jungtines Valstijas sankcionuoti bendrą Pietų

Korėjos ir Jiang Kaishek'o pajėgų įsiveržimą į Kiniją. Jis įrodinėjo, kad režimas Kinijoje yra prie žlugimo ribos, tačiau nesugebėjo įtikinti nei Kongreso, nei Eisenhowerio, nei Dulleso. Kitais metais amerikiečių ir kinų kariuomenė pamažu buvo išvesta.

Ženevos konferencija, kurioje nepavyko susitarti dėl Korėjos, parodė, kad šalis sugrįš į 1949 metų padėtį – bus padalyta ir išvaduota iš užsienio okupacijos. Tais pačiais metais Jungtinės Valstijos nusprendė nesikišti į Dienbjenfu. Tačiau irgi tais pačiais metais jos sudarė sutartis su Pakistanu ir Japonija ir įkūrė SEATO. *Status quo ante* pripažinimas Korėjoje ir atsisakymas įsitraukti į karą Indokinijoje nereiškė, jog amerikiečiai pasitraukia iš Azijos. Kitus vienuolika metų iki 1965 metų, Amerikos puolimo Šiaurės Vietname pradžios, Jungtinės Valstijos Rytų ir Pietryčių Azijoje mėgino atlikti svarbų vaidmenį, demonstruodamos karinę galią, bet jos nepanaudodamos, turėdamos tikslą sustabdyti teritorinį komunizmo plitimą užkariavimu ir ardomąja veikla. Komunistų agresija Korėjoje žlugo, tačiau, Amerikos nuomone, kitose Azijos valstybėse jai pavojingai padėjo plisti ardomoji veikla. Nors Malaizijoje, kur įvykiai klostėsi ne komunistų sukilėlių naudai, padėtis buvo priešinga, Kinijos valdžia, kurią vis dar rėmė Rusija, vertė Vašingtoną rimtai nerimauti, kas perims padėtį Indokinijoje ir Indonezijoje. Taigi amerikiečių politika buvo antikiniška, nes Kinija tapo naujas komunizmo šaltinis, be to, ideologiška, reikalavo ryžto atsispirti komunizmo blogiui ir kaltino nedorumu tuos, kurie atsisako dalyvauti kovoje ar bent jau pritarti jai.

Šeštojo dešimtmečio pradžios įvykiai sustiprino ir pratęsė amerikiečių ryšius su Gomindano likučiais. Korėjos karo pradžioje Trumanas įpareigojo Jiang Kaishek'ą išlaikyti naująjį Kinijos režimą kuo toliau nuo Taivano ir gretimų Peskadorų salų. Turint galvoje visišką Kinijos karinio jūrų laivyno silpnumą, šį įpareigojimą buvo nesunku įvykdyti, tačiau į visą įvykių eigą įsitraukė ir Vašingtonas, o svarbiausi jo sąjungininkai Europoje tam nepritarė, dėl to situacija buvo kebli ir dviprasmiška. Kai Jiang'ą ištrėmė iš žemyno, jo valdžioje dar liko keletas mažų pakrantės salelių. Bet ar amerikiečiai saugojo jas kaip Taivaną ir Peskadorų salas? Iš dalies tai buvo klausimas, ar plačiai Vašingtonas susijęs nerašytais įsipareigojimais Jiang'ui, bet kilo ir kitų klausimų: ar šios pakrantės salos reikalingos Taivano gynybai; ar iš tikro Jiang'as turi jas išlaikyti, kad patvirtintų Amerikos galią Azijoje apskritai?

Pakrančių salos Tačensas, Kvemojus ir Macusas, esančios netoli nuo Amojaus ir Fudžou, sudarė pakrantės priedangą, panašią į apsauginį užtvarą, kurį Taivanui sudaro Peskadorų salos kitoje Taivano sąsiaurio pusėje. 1954 metais Pekinas ėmė reikalauti, kad Taivano sala būtų išvaduota; tada Vašingtonas atšovė, kad bet kokį Taivano antpuolį atrems Amerikos laivynas. Rugsėjo mėnesį kinai bombardavo Kvemojų, tai buvo tarsi atkirtis Manilos paktu įkurtai SEATO. Gomindanas atsišaudė. Šie septynias savaites trukę susišaudymai ir atsišaudymai atrodė kaip rimtesnio susirėmimo pradžia. Lapkritį trylika Amerikos lakūnų, paimtų į nelaisvę 1952–1953 metų žiemą, Mandžiūrijoje sudužus jų lėktuvui, Pekine už šnipinėjimą nuteisti nuo ketverių metų iki gyvos galvos, o gruodį Jungtinės Valstijos ir Gomindanas sudarė naują sutartį, ku-

rioje Taivano ir Peskadorų salų gynyba apibūdinama kaip bendras interesas. 1955 metais Jiang'as paliko apšaudomą iš žemyno Tačenso salą.

Mao sutiko priimti Dagą Hammarskjöldą ir pasikalbėti apie amerikiečius lakūnus, tačiau 1955 metų vasarą kinai dar kartą bombardavo Kvemojų. Tuo tarpu amerikiečiai nusprendė, kad daugiau nebereikėtų užleisti jokios teritorijos, o Jiang'as į Kvemojų pamažu perkėlinėjo savo kariuomenę, kol Kinijos pakrantėse buvo dislokuota apie vieną trečdalį visų karinių pajėgų. Pakartotinai nebuvo bombarduojama, Amerikos–Kinijos santykiai sušvelnėjo, pasikeista nuomonėmis Ženevoje, ambasadoriai tarėsi Varšuvoje, paleisti Amerikos belaisviai. Iki 1958 metų vidurio kalbama net apie tai, kad Amerika pripažins Pekiną, bet Eisenhowerio ir Dulleso vyriausybė oficialiai paneigė, kad svarstė tokią galimybę. Po šio pareiškimo vėl imta bombarduoti, o kinų reikalavimas, kad salos kapituliuotų, buvo sutiktas Dulleso pareiškimu, kad amerikiečiai kovos už Taivaną, ir Eisenhowerio pareiškimu, kad Kvemojus ir Macusas reikalingas Taivano gynybai. Jiang'o kariuomenę lydintys amerikiečių eskortai plaukiojo kelios mylios nuo kranto. Kilo karo grėsmė. Vašingtono sąjungininkai ir kai kurie JAV visuomenės sluoksniai buvo sunerimę, tačiau po kelių dienų, kai kinų–amerikiečių krizė susilpnėjo, Varšuvoje atnaujintos kinų ir amerikiečių derybos.

Nors Dulleso balansavimo ant karo slenksčio politika buvo pavojinga, tačiau tais metais ji parodė, kad amerikiečių sprendimas nęsikišti į Indokinijos reikalus 1954 metais nereiškė, kad Amerikai apskritai pristigo valios. Vėliau šis apsisprendimas buvo dar akivaizdesnis Pietų Vietname, kur amerikiečiai iš pradžių tik suteikė ekonominę ir karinę pagalbą antikomunistiniam režimui, o vėliau patys tiesiogiai įsitraukė į karą Azijos žemyne. Šios kovos pakeitė amerikiečių politikos pobūdį Tolimuosiuose Rytuose. Po 1945 metų Japonijos pralaimėjimo Jungtinės Valstijos ėmė visiškai viešpatauti Ramiojo vandenyno regione. Trumano ir MacArthuro konfliktas bei jo pasekmės parodė, kad politika vis dar grindžiama viešpatavimu Ramiajame vandenyne, o ją palaikė Japonijoje ir Filipinuose dislokuotos įgulos ir sąjunga su Australija ir Naująja Zelandija (sudaryta 1951 metais mainais į šių valstybių pritarimą taikos sutarčiai su Japonija). Tačiau nesėkmingos prancūzų pastangos vėl atstatyti Indokinijos imperiją, kaip tai nutiko po komunistų triumfo Kinijoje, privertė Jungtines Valstijas pakeisti politikos kryptį, pasirenkant viešpatavimą Azijoje, o ne Ramiojo vandenyno regione.

Komunistinės Kinijos konfliktai su Jungtinėmis Valstijomis beveik sutapo su smarkiu jos ir SSSR santykių pablogėjimu dėl nesutarimų, kurie iškilo šeštojo dešimtmečio pabaigoje, o septintojo dešimtmečio pradžioje jau buvo visiems žinoma naujiena. Viena labiausiai stebinančių Stalino mirties pasekmių buvo nesuderinamų Chruščiovo ir Mao temperamentų konfliktas, kuris kartais sustiprindavo Rusijos ir Kinijos imperijų interesų skirtingumą ir kurį paaštrindavo ginčas dėl dogmų. Kai 1949 metais Mao aplankė Staliną, šio susitikimo metu buvo jaučiama Kinijos vadovo pagarba žmogui, kurio pavardė rašoma šalia Marxo, Engelso, Lenino, žmogaus, buvusio daugiau nei Rusijos vadas. Stalinas valdė ketvirtadalį amžiaus, jo prestižas nežmoniškai išaugo

dėl Antrojo pasaulinio karo, jis buvo legendinė asmenybė, šiek tiek primenanti ilgametį ir klestintį Kinijos imperatorių. Tačiau Mao nepatiko Sovietų Sąjunga nuo pirmųjų susidūrimų su ja dar prieš Antrąjį pasaulinį karą, o save, gal dar ne 1949 metais, jis ėmė laikyti beveik antžmogiu.

Kai Stalinas mirė, Sovietų Sąjungoje pirmiausia kilo nesutarimų, kas bus įpėdinis ir net trumpai vyravo nuomonė, kad nėra nė vieno. Bulganinas–Chruščiovas, tarsi Stalino derinys, pakeitė trumpą Malenkovo komiteto vadovavimą ir 1954 metais aplankė Pekiną. Po to Chruščiovas iškilo kaip naujasis Rusijos autokratas, o daugelis jį laikė ir *ipso facto* pasaulinio komunizmo vadu. Tačiau Mao šis teiginys nebuvo savaime suprantamas. Nebuvo tokios taisyklės, kad pasauliniam komunizmui turi vadovauti rusas, ir Mao net neketino pripažinti to vaidmens triukšmingam politiniam bosui. Vizito Pekine metu 1954 metais Chruščiovui nepavyko užmegzti su Mao nei hierarchinių, nei asmeninių santykių.

Kurį laiką santykiai nesikeitė. Kinijai reikėjo ekonominės ir techninės pagalbos, taip pat karinės Sovietų Sąjungos paramos, kurios, staigiai kilus Korėjos karui, ypač prireikė. Rusai ir toliau padėjo kinams modernizuoti kariuomenę; Kinijos ketvirtoji veikiančioji kariuomenė, 1950 metais įsiveržusi į Korėją, buvo karinių pajėgų, sutriuškinusių Gomindaną, dalis, kurią kinai troško pertvarkyti į dar moderniškesnę. Pasipiktinimas, kad rusai labai nedaug padėjo komunistams, prieš jiems iškovojant valdžią, buvo užgniaužtas. 1954 metais, kai visiškai pasibaigė Korėjos karas, rusai paliko Port Artūrą ir perdavė Kinijai karo įrenginius – dvejais metais vėliau nei buvo numatyta Rusijos ir Kinijos 1950 metų sutartyje. Jie Kinijai perdavė ir savo dalį bendrose įmonėse, įsteigtose 1945 metais, eksploatuojančiose naftos ir spalvotųjų metalų išteklius, taip pat civilinę aviaciją Sindziange ir laivų remontą bei statybą Daireno uoste, sudarė naują sutartį dėl finansinių kreditų, kvalifikuotų inžinierių ir naujausios technologijos suteikimo.

Maždaug 1956 metais iškilo nesutarimų, o per kitus dvejus metus jie pasiekė aukščiausią tašką. XX suvažiavimo metu Mikojanas, po jo – Chruščiovas, ėmė šalinti Stalino kultą. Destalinizacijos procesas apėmė kai kuriuos komunistų doktrinos punktus, pagal kuriuos Mao galėjo laisvai pareikalauti būti išklausytas, tačiau su juo nebuvo tariamasi. Chruščiovas vis dar nebuvo įsitvirtinęs savo vaidmenyje, ir jam derėjo bent pasikonsultuoti su tokiu vyresniu žmogumi kaip Mao. Užsienio reikaluose Chruščiovas pavojingai nepasitikėjo savimi. Pirmiausia jis ėmėsi iniciatyvos atnaujinti nutrauktus santykius su Jugoslavija. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje Kinija neturėjo tvirtos nuomonės dėl Jugoslavijos. Pirma, Jugoslavijos nepriklausomybė nuo Maskvos Kinijai patiko; antra, Jugoslavijos komunistai puoselėjo atskalūniškas pažiūras. Nepriklausomybė iš pradžių buvo svarbesnė už erezijas, bet maždaug 1957 metais kinams atrodė svarbesnės erezijos. Be to, 1955 metais Bulganinas ir Chruščiovas per vizitus į Indiją, Birmą ir Afganistaną parodė, jog remia nekomunistus, svarbiausia, Azijos nekomunistus. Šias kinų abejones sustiprino maištai Lenkijoje ir Vengrijoje. Kinų manymu, rusai netinkamai arba beveik netinkamai elgėsi abiem atvejais. Lenkijos atveju kinai parėmė labiau nepriklausomą komunistą Gomułką ir įspėjo

rusus dėl karinės jėgos naudojimo. Antikomunistinio sukilimo Vengrijoje atveju kinai ragino rusus per anksti neišvesti savo kariuomenės.

1957 metais pagal naują techninės pagalbos sutartį Chruščiovas (anot kinų, vėliau negu sutarta) pažadėjo Kinijai branduolinių medžiagų pavyzdžių ir informacijos apie branduolinių ginklų gamybą. Tai buvo metai, kai rusai patobulino tarpžemyninę raketą ir paleido pirmąjį palydovą: dėl šio laimėjimo visas pasaulis padarė perdėtas išvadas. Buvo manoma, kad rusai pasivys ir pralenks amerikiečius, gal jau aplenkė, o kinai tikėjosi, kad Chruščiovas pasinaudos šiuo svarbiu pranašumu. Komunistai jau senokai turėjo kiekybinį pranašumą; dabar tokį pranašumą įgijo ir technologijoje. Kaip sakė Mao, Rytų vėjas įveikė Vakarų vėją. Rusijos branduoliniais ginklais būtų galima prispausti amerikiečius prie sienos, tuo tarpu komunistinės valstybės padėtų savo draugams ateiti į valdžią visame neturtingame pasaulyje; Azijoje, Afrikoje ir Lotynų Amerikoje vyko revoliuciniai judėjimai, kuriais buvo siekiama nusimesti kapitalistinio imperializmo jungą, padedant kitiems, ypač kinams, pastarųjų patirtis 1922–1949 metais išmokė revoliucinės strategijos neturtingose, atsilikusiose, agrarinėse šalyse geriau nei ką nors kitą.

Kinų prognozėse buvo keletas punktų, su kuriais nesutiko Chruščiovas ir bent keli vyresni jo kolegos. Galbūt jie buvo vieninteliai asmenys pasaulyje, žinoję, kad Rusijos palydovas neiškėlė SSSR aukščiau Jungtinių Valstijų, todėl netikėjo, kad grasindami branduoliniu ginklu galėtų sustabdyti Jungtines Valstijas. Tam tikra prasme rusai pateko į savo pačių pinkles, nes kuo labiau džiūgavo dėl techninių pergalių, tuo labiau pasaulis manė, kad tarptautiniuose reikaluose jie gali elgtis laisviau nei iš tikrųjų. Šiaip ar taip, juos jaudino kinų požiūris, kad komunistinės jėgos gali laikytis rizikingesnės politikos. Kinai palaikė ir ortodoksinę marksistinę nuostatą, jog kada nors tam tikras karas bus neišvengiamas, nes imperializmas to siekia, bet Rusija susilpnino pagrindinę karo neišvengiamumo doktriną ne tiek dėl paprastos logikos, kiek dėl to, kad, žinodama, kokie bauginantys branduolinio ginklo panaudojimo padariniai, turėjo atsisakyti šio pražūtingo teiginio; jie galvojo vien apie branduolinį karą, o ne apie karą apskritai. Branduolinis pavojus taip pat privertė juos nesutarti su kinais dėl nebranduolinio karo metodų: ir Maskva, ir Pekinas palaikė nacionalinius išsivaduojamuosius karus, tačiau Maskva labiau nei Pekinas buvo susirūpinusi dėl branduolinio karo eskalavimo rizikos. Šie nesutarimai paaštrėjo po Stalino mirties, dėl to kilo tyli diskusija SSSR viduje. Malenkovas pareiškė, kad pasaulinis karas tikriausiai sunaikintų visą civilizaciją; jis, kaip ministras pirmininkas, savo valdymo metais pabrėždavo, jog neprotinga kariauti ir tai siejo su politika gerinti aprūpinimą vartojamomis prekėmis. Chruščiovas, vis dar rungtyniaudamas su Malenkovu, puolė pastarąjį už pesimizmą ir už sambūvio su kapitalistais gynimą, siūlė griežtą SSSR galios stiprinimo politiką. Vis dėlto pats tapęs ministru pirmininku, ketino numalšinti šaltąjį karą, nes, be kitų priežasčių, suprato, kad Rusijos karinės pajėgos prastai organizuotos, Komunistų partijos XX suvažiavimo metu jis pasakė, kad karas nėra neišvengiamas ir nebūtinai turi būti pasaulinio socializmo pergalės pagrindas. Šią nuomonę pakartojo deklaracijoje, paskelbtoje 1957 metų lapkričio mėnesį, komunistų partijų (įskaitant

ir kinų) suvažiavimo Maskvoje pabaigoje, o diskusija, atrodo, nuo šios temos perėjo prie klausimo, ar visi karai, ne tik branduoliniai, netikslingi. Tačiau 1958 metais kinų posakis, kad Rytų vėjas nugalėjo Vakarų vėją, iš teorinių ginčų virto aktualiu taktiniu klausimu, nes kinai tikėjosi, jog rusai imsis pozityvių veiksmų, nuo 1953 metų nebesuderinamų su bendra debatų tendencija.

Tuo pat metu iškilo dar viena nesutarimų priežastis. Kinija ir Rusija apskritai sutiko, kad Aziją, Afriką ir Lotynų Ameriką reikia ištraukti iš kapitalizmo stovyklos, tačiau nesutarė dėl priemonių. Kinai, siekiantys, kad daugėtų komunistų valdomų valstybių, norėjo padėti tik komunistams, o rusai, laikydamiesi pragmatiškesnės nuomonės, kad bet koks antivakarietiškas režimas yra pranašumas, pageidavo paremti buržuazinius revoliucinius judėjimus ten, kur komunistų nebuvo arba kur jie vargu ar galėjo nugalėti. 1960 metų pabaigoje Maskvoje įvykusio komunistų partijų suvažiavimo metu šį nesutarimą laikinai užgožė priimtas kompromisas: nacionalinės demokratinės partijos bus remiamos, jeigu vystysis socialistine kryptimi.

Rusijos ir Kinijos sąjunga, jau 1956–1957 metais klibinama įtarinėjimų ir trinties, per kitus dvejus metus, per kuriuos pati SSSR pasirodė esanti abejinga ar net priešiška gyvybiškai svarbiems Kinijos interesams, visiškai subyrėjo. Jiang'o laisvė Taivane, kurį gynė Amerikos Septintasis jūrų laivynas, ir pakrantės salos buvo skausmingos vietos, kurioms, kinų akimis žiūrint, rusai buvo nedovanotinai abejingi. Rusai, užjausdami Pekiną dėl negrąžinamos Kinijos teritorijos, buvo atsargūs dėl sunkumų Ramiajame vandenyne ir pareiškė nenorį įsivelti į karą dėl Taivano. Jie atsisakė įkurti jungtinę Tolimųjų Rytų karinę apygardą ir kėlė tokius reikalavimus, kurie kinams prilygo neatleistiniems jų nepriklausomybės pažeidimams. Chruščiovas, matyt, norėjo Kinijoje įsteigti branduolinių bazių, tačiau tik tuo atveju, jeigu jos būtų tik rusų ir kinai nė pirštu nepaliestų paleidimo mygtuko. Kai kurie Kinijos vadai, tarp jų ir Kinijos gynybos ministras maršalas Peng Dehuai, manė, jog verta mokėti tokią kainą, tačiau Peng'as, kaip niekas kitas užsitraukęs Mao įtarinėjimus, buvo atleistas ir pašalintas, o rusų pastangos (jeigu iš viso tokių buvo) Rytų Azijoje sukurti tokią pat strateginę padėtį, kokią Vakarų Europoje turėjo amerikiečiai, žlugo. Padėtis dar pablogėjo, kai rusai atšaldė „didžiojo šuolio" programos entuziazmą kaip tik tuo metu, kai jos įgyvendinimui labiausiai reikėjo šių šalių bendradarbiavimo, laikėsi neutralios pozicijos 1959 metais, kai kilo ginčų su Indija, toliau teikė didelę paramą Indonezijai, nors Pekinas ketino protestuoti prieš Indonezijos vyriausybės elgesį su gyventojais kinais, ir ėmė gerinti santykius su Jungtinėmis Valstijomis. Kinai buvo priversti iš naujo įvertinti savo požiūrį į SSSR ir pagrindinių jėgų pusiausvyrą pasaulyje.

Galimas dalykas, kad įvykiai Artimuosiuose Rytuose taip pat prisidėjo prie požiūrio pasikeitimo. 1958 metų liepą buvo nuversta Irako monarchija, nužudytas karalius, jo dėdė ministras pirmininkas Nuri es-Saidas ir kiti garsūs asmenys. Kurį laiką atrodė, kad amerikiečiai ir britai gali griebtis ginklų šiai revoliucijai nuslopinti ir tuo pradėti karą. Kinai domėjosi šiais įvykiais. Jie reikalavo, kad būtų įtraukti į bet kokią konferenciją, sušauktą apsvarstyti šią padėtį, ir vėl ėmė bombarduoti Kvemojų iš karto po perversmo Irake. Gal jie

tikėjosi, kad paskatins rusus pagrasinti amerikiečiams branduoliniu ginklu ar net įsitraukti į kovą. Jei kinai ir puoselėjo tokias euforines mintis, jie turėjo labai nusivilti, nes teko liūdnai pripažinti, jog rusai, atvirkščiai, rezga planus ir tariasi su amerikiečiais dėl viešpatavimo pasaulyje ir kaip užkirsti kelią Kinijai tapti branduoline valstybe.

Kai 1959 metų rugpjūčio mėnesį pasaulis sužinojo apie Chruščiovo kelionę į Jungtines Valstijas ir susitikimą su Eisenhoweriu, kinai nusprendė, jog Chruščiovas atmetė Pekino tezę, kad SSSR veikiau panaudos jėgą nei derėsis. Nors ir buvo požymių, kad kinai pritaria Chruščiovo politikai, tačiau, pasikeitus Pekino požiūriui, kuris sutapo su aukščiausios valdžios pakeitimu Kinijos komunistų partijoje, prieš amerikiečius pasisakoma nedviprasmiškai griežtu tonu ir perspėjami naivuoliai, manantys, jog galima atsigulti šalia imperialistinių liūtų. Kamp Deivido dvasiai nepritarė ne tik Pekino vadai; atrodė, kad derybose Kamp Deivide nepaisoma kinų interesų, tarsi Kinija būtų vien kliūtis draugiškiems Rusijos ir Amerikos santykiams atkurti. Grįžęs iš Jungtinių Valstijų Chruščiovas netrukus nuvyko į Pekiną. Tai buvo beveik neprecedentinis vizitas – nepasirašytas joks oficialus pareiškimas. Jeigu šeimininkai klausė, ką pastarasis kalbėjo su Eisenhoweriu dėl Taivano, vargu ar išgirdo malonų atsakymą, todėl kitais metais ir Kinijos užsienio reikalų ministras, ir ministras pirmininkas pranešimuose išreiškė nepasitikėjimą Chruščiovo užsienio politika. Pasaulio taikos tarybos (komunistinio fronto organizacijos) prezidiumo posėdyje, įvykusiame Romoje 1960 metų sausį, Rusijos delegacija užsipuolė Kiniją, o komunistų suvažiavime Varšuvoje vasario mėnesį kinai buvo tik stebėtojai, tuo tarpu Išorinė Mongolija ir Šiaurės Korėja – pilnateisės dalyvės. Balandžio mėnesį įvykęs Lenino gimimo 90-ųjų metinių minėjimas buvo puiki proga iki galo išsakyti nuomones, o galinga Kinijos propagandinė kampanija viešai kėlė nesutarimus. Mao, ėmęs vėl aktyviai veikti, padarė penkis atskirus pareiškimus, paaiškinančius Kinijos požiūrį ir niekinančius pasitikėjimą amerikiečiais.

Be abejonės, kinai tikėjosi palenkti į savo pusę arba nuversti Chruščiovą, o Rusijos vadovas, besirengiantis gegužės viduryje vyksiančiam Paryžiaus vadovų susitikimui su Jungtinėmis Valstijomis, atsidūrė tam tikrame pavojuje. Gegužės 5 dieną susirinko sovietų Aukščiausioji Taryba, sekretoriate vėl buvo sumaištis, sklandė gandai apie skilimą ir intrigas. Tačiau Chruščiovas nuvyko į Paryžių ir, nepaisydamas incidento su U-2, konferencijoje, kuri žlugo, ir grįžęs namo pakartojo, jog tiki taikiu sambūviu. Birželio mėnesį Bukarešte vykusiame susitikime, kuris buvo skirtas santarvės atkūrimui, jis užsipuolė kinus, o rugpjūčio mėnesį rusų specialistams, kurių Kinijoje buvo apie 12 000, buvo įsakyta susiruošti ir grįžti namo pasiėmus rengiamus projektus. Šis labai nedraugiškas poelgis, sutapęs su nuosmukiu dėl kelerių bado metų, kinams buvo tarsi amerikiečių raginimas įsiveržti į Kiniją, o Gomindano – sukilti prieš komunistų režimą.

Susirašinėjimas ir propaganda darėsi vis griežtesni, o 1960 metais Maskvoje vykusioje komunistų partijų konferencijoje kilo piktas ginčas, oficialus pareiškimas nebegalėjo nuslėpti per didelio atotrūkio. Rusai laimėjo balsų

persvara. Nuo tos dienos Rusijos ir Kinijos sąjunga nebegyvavo, o ideologinis solidarumas tebuvo farsas. Rusijos inžinierių atšaukimas buvo ekonominio bendradarbiavimo, prasidėjusio iš karto po Kinijos Liaudies Respublikos įkūrimo, panaikinimas, o Chruščiovo požiūris į Eisenhowerį atskleidė griežtą Rusijos paramos Kinijos užsienio reikalams apribojimą. Pastangos pasinaudoti Rusijos ir Kinijos sąjunga tarptautiniuose reikaluose sužlugo dėl Chruščiovo amerikietiškos politikos.

Tačiau 1964 metų pabaigoje Chruščiovas buvo nuverstas, o antrasis triumviratas, paėmęs *ad interim* valdžią į savo rankas (kaip anksčiau buvo kolektyviai vadovaujama po Stalino mirties), pamėgino susitaikyti. Kosyginas du kartus lankėsi Pekine. Tačiau kinai atsisakė dalyvauti komunistų partijų konferencijoje, įvykusioje Maskvoje 1965 metais, vėliau sužlugdė Maskvos planus sušaukti pasaulinį komunistų suvažiavimą. 1967 metais buvo užpulta Rusijos ambasada Pekine, kitais metais Pekinas pasmerkė Rusijos įsiveržimą į Čekoslovakiją, Brežnevo doktriną dėl SSSR teisių ir įsipareigojimų ginti socializmą ir visą socialistinį bloką už SSSR ribų. 1969 metais prie Usūrio upės, kur ilgą laiką buvo ginčijamasi dėl kelių salų, kilo keletas incidentų. Tada žuvo žmonių ir sklido kalbos, kad Rusija iš anksto gali suduoti smūgį Kinijai, kol jos branduolinės pajėgos palyginti dar nėra bauginančios. Per aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį Rusijos karinės pajėgos rytuose padidėjo nuo 33 iki 56 divizijų, o nuo 1979 metų Rusija kėlė Kinijai dar didesnę grėsmę, kai Vietname įkūrė karinio jūrų laivyno ir oro pajėgų bazes. 1969–1970 metais Pekine vykusios derybos, į kurias SSSR pasiuntė aukščiausius ir geriausius diplomatus, buvo ilgos, bet nevaisingos, 1979 metais vėl prasidėjo, bet žlugo dėl Rusijos įsiveržimo į Afganistaną (su juo Kinija turi sieną).

Sugriuvus didžiajai komunistų sąjungai, šiokia tokia kompensacija Kinijai buvo jos sugrąžinimas į tautų bendriją. 1970 metais Kanada ir Italija užmezgė diplomatinius santykius su Kinija. Tais pačiais metais JT Generalinės Asamblėjos dauguma, bet ne privalomi du trečdaliai, balsavo už Kinijos narystę, o metų pabaigoje Mao režimas buvo pripažintas tinkamu užimti nuolatinę vietą JT Saugumo Taryboje. Kinija tapo JT nare savo sąlygomis, atmesdama amerikiečių ir japonų pasiūlymą išlaikyti Jungtinėse Tautose Taivaną, kaip atskirą narį, šalia Kinijos. Svarbiausia, kad Kinijos ir Jungtinių Valstijų santykiai labai pasikeitė. 1971 metais Nixonas pakeitė Amerikos politiką Kinijos atžvilgiu, kai nusprendė atsisakyti dviejų Kinijų politikos, ir jei to reikėtų, užmegzti diplomatinius santykius su Pekinu.

Tai buvo ilgo ir lėto proceso kulminacija. Per 1954 metų susitikimą Ženevoje Zhonas pasiūlė derybas, kurios sumažintų įtampą. Pirmasis pasitarimas įvyko tame pačiame mieste, paleidus 13 įkalintų Amerikos lakūnų. Derybos nutrūko 1957 metais, kai Amerika pripažino Taivaną kaip atskirą valstybę, bet kitais metais Varšuvoje jos buvo atnaujintos, tada Jungtinės Valstijos ėmė išdavinėti vizas Amerikos žurnalistams, pageidaujantiems vykti į Kiniją. Pakrantės salose kilusi krizė atšaldė abiejų šalių santykius, tačiau jų ryšiai vis dėlto išliko, o 1960 metais Zhonas pasiūlė pasirašyti Ramiojo vandenyno šalių nepuolimo

paktą. Keletą metų padėtis buvo beviltiška. 1966 metais JAV sekretorius Deanas Ruskas pasakė, kad Jungtinės Valstijos nebandys jėga nuversti Pekino valdžios, bet Vietnamo karas nutraukė visus normalius santykius, kol, pasitraukus amerikiečiams iš Pietryčių Azijos, vėl susidarė situacija, panaši į situaciją šeštajame dešimtmetyje po paliaubų Korėjoje paskelbimo. Amerikiečiai pripažino, kad jų pastangos valdyti Azijos žemyną žlugo. 1971 metais amerikiečių stalo teniso komanda, rungtyniavusi įvairiose Azijos valstybėse, buvo pakviesta į Kiniją, tai buvo pirmas šio sporto pasirodymas didžiojoje politikoje. Po šio žingsnio sušvelnėjo Amerikos prekybos su Kinija embargas (tam tikras sušvelnėjimas buvo pastebimas jau 1969 metais). Liepos mėnesį Nixono patarėjas nacionalinio saugumo klausimais Henry Kissingeris slapta atvyko į Pekiną, o kitais metais ir pats Nixonas. Šis sensacingas vizitas atviliojo daugelį kitų aukštų svečių, kurie troško taikos ir prekybos ryšių su Kinija.

Įtampos tarp Mao ir Nixono mažinimas buvo politinė demonstracija, įmanoma tik pasibaigus Vietnamo karui ir svarbi abiem šalims kaip SSSR įspėjimo priemonė: amerikiečiai įspėjo, kad rusų ir amerikiečių santykių gerėjimas nėra savaime suprantamas dalykas, o kinai – kad neturi kilti neramumų prie Kinijos–Rusijos sienos. Demonstracija aiškaus pagrindo neturėjo (jo nesuteikė ir prezidento Fordo vizitas į Pekiną 1975 metų pabaigoje), tačiau atbaidė nuo manymo, kad tarptautinę politiką gali lemti didžiosios valstybės. Pasirodė dar viena figūra, painiojusi žaidimą, kuriame pagal dvipolio pasaulio taisykles buvo vietos tik dviem žaidėjams. Kad ir kaip ten būtų, kariniu požiūriu Kinija dar nepasiekė supervalstybės lygio. Ji negalėjo prilygti Jungtinėms Valstijoms arba pakenkti SSSR. (Kinijos–Rusijos fronte nuo 1969 metų prie Usūrio buvo ramu, tačiau rusų kariuomenė Mongolijoje padidėjo nuo 15 iki 44 divizijų). Iki 1975 metų Kinija susprogdino apie 20 branduolinių užtaisų, o branduolinių ginklų atsargos siekė 300 vienetų. Dalis jų buvo vidutinio veikimo nuotolio raketos, tačiau daugumą jų buvo galima pristatyti tik lėktuvais, kurių skridimo nuotolis 2400 kilometrų. Dešimtmečio pabaigoje buvo pagrindo manyti, kad Kinijai priklauso ne tik raketos, bet ir gabenimo sistemos, reikalingos taikiniams atakuoti europinėje SSSR dalyje.

Kinija užsibrėžė tapti ne tik nepriklausoma branduoline valstybe, bet ir naujojo neturtingųjų internacionalo lydere. Zhou Enlai, kuris nuo 1955 metais Bandunge įvykusio susitikimo stiprino Kinijos diplomatinę padėtį Azijoje, 1963–1964 metais keliavo po Afrikos valstybes, tačiau Kinijos palyginti menka gynybos patirtis ir jos pramonės augimo problemos darė ją ateities, o ne dabarties galinga valstybe. Šiuo sunkiu Kinijai laikotarpiu šalis pajėgė sukurti tokį grėsmingą ateities valstybės įvaizdį, kad net privertė pasaulį jau dabar labai rimtai reaguoti. Šią baimę stiprino paslaptingumas, kuriuo pasaulis apgaubė Kiniją, apibūdindamas ją ne tik kaip kitokią, bet ir visiškai nepriklausančią jam. Šitaip buvo dėl neaiškaus Kinijos požiūrio į branduolinį karą ir įtarinėjimų, kad Kinijos vadovai į tokį karą žiūri šaltakraujiškai, remdamiesi tuo, kad šalis milžiniška, o didmiesčių nedaug, todėl galės ištverti branduolinį puolimą. Iš tikrųjų kinai gerai suprato, kad branduolinis karas būtų pasaulinė nelaimė ir Kinija bei jos komunistų partija atsidurtų tarp aukų, nors

jie ir laikėsi tezės apie karo neišvengiamumą, branduolinio karo aiškiai nelaikė neišvengiamu. Kaip ir kiti, kinai tikėjosi užkirsti kelią branduoliniam karui bauginimo politika, bet negalėjo kaip kiti šeštajame ir septintajame dešimtmetyje bauginti patys. Tuo metu Kinija jautė branduolinę grėsmę ir nebuvo apsaugota nuo prevencinio karo panašiai kaip SSSR 1945–1949 metais.

Šioje situacijoje kinai, kaip anksčiau rusai, nesvarbu, ar jų galutiniai tikslai būtų agresyvūs, ar taikūs, turėjo atsargiai, kad neišprovokuotų kokios nors branduolinės valstybės, imtis nebranduolinių bauginimo priemonių. Jie metė iššūkį didžiausiai Azijos nebranduolinei valstybei – Indijai ir susitarė su mažesnėmis valstybėmis, kurios galėjo pereiti į priešų stovyklą. Užgrobę Tibetą, nes tą padaryti pajėgė (skaitykite toliau), ir atidėję Taivano užkariavimą, nes nebuvo kito pasirinkimo, jie politikoje veikė ribotai, pagal galimybes. Šiaurės Vietnamo sprendimui aktyviai įsitraukti į karą pietuose, kaip galima numanyti, pritarė 81 komunistų partija, dalyvavusi Maskvos pasitarime, ir SSSR vyriausybė, kuri negalėjo priešintis komunistiniam solidarumui ar net neparemti partizaninio karo, kuris tikriausiai sudarytų keblumų Jungtinėms Valstijoms. Kai 1963 metais Jungtinės Valstijos nusprendė būti lyderės kare ir išplėsti karo veiksmus, kad išsaugotų nepriklausomą Pietų Vietnamo valstybę, iš tikro įspėjo Kiniją, kad nesiimtų agresijos. Kinai, susidūrę su dviem prieštaringais principais – negalima provokuoti branduolinės valstybės, bet reikia padėti nacionaliniam išsivaduojamajam judėjimui, pasirinko pirmąjį.

Vėliau šis svarbus pasirinkimas tapo pavydžiu Europoje. Albanija, viena iš nedaugelio Kinijos draugių, sulaukė tik retorinės paramos, su kuria, kaip buvo galima tikėtis, rusai susitaikė. Šiaip ar taip, kinai Europa domėjosi labai menkai. Jiems įdomesnė buvo Afrika, kurioje, jų požiūriu, buvo puikios perspektyvos revoliucijai. Afrikos klausytojams buvo skiriama netgi daugiau transliacijų negu Pietų Azijai, tačiau rezultatai nuvylė, nes kol Kinija visiškai pasirengė dalyvauti pasaulio reikaluose, daugelis nacionalistinių judėjimų Afrikoje jau buvo išsikovoję valdžią ir nepriklausomybę, o kinai, nors ir ketino išlaikyti savo valdžią, nebebuvo tokie maištininkai kaip anksčiau. 1965 metų Ben Bellos žlugimas Alžyre buvo ypatinga nesėkmė, panaši į Indonezijos komunistų sutriuškinimą ir skerdynes tais pačiais metais.

Kinija kaip tik ketino tapti regionine branduoline valstybe, tačiau siekė didesnio nei regioninis vaidmens. Kinijos, kaip būsimos galingos valstybės, iškilimas leido suprasti, kad dvipolis šaltojo karo pasaulis gyvuos jau neilgai. Po pirmojo Kinijos branduolinio bandymo 1964 metų spalį 1965 metų birželį įvyko antrasis. Praėjus metams buvo susprogdintas pirmasis termobranduolinis ginklas, kurį turbūt buvo galima panaudoti povandeniniuose laivuose (30 jų Kinija gavo iš SSSR). 1966 metų spalį Kinija išbandė pirmąją valdomą raketą, o 1967 metų birželį susprogdino savo pirmąją vandenilinę bombą. Netrukus ji kels grėsmę 1600 km spinduliu; buvo galima tikėtis, kad kada nors aštuntajame dešimtmetyje ji turės įvairių, nors ir ribotą skaičių, branduolinių ginklų, o išplėtusi greičiau nei manyta branduolinį povandeninių laivų arsenalą, keliantį grėsmę Jungtinėms Valstijoms ir Lotynų Amerikai iš Ramiojo vandenyno, galės pateikti staigmeną. Tačiau, skirtingai negu Jungtinės Valsti-

jos ir SSSR, ji neketino tapti kokios nors grupuotės centru. Jai pavyko atplėšti tik labai nedaug ir palyginti nesvarbių komunistų partijų nuo pagrindinės tarptautinės komunistų organizacijos, kuri, pasitaikius progai, atkakliai pasirinkdavo Maskvą, o ne Pekiną. Tik tolimos ir nereikšmingos Albanija ir Naujoji Zelandija tvirtai laikėsi Pekino pusėje.

Izoliacija visada kažkuo didinga. Britanija, Japonija ir Jungtinės Valstijos, visos skirtingu laiku, išbandė šią pagundą. Komunistinė Kinija izoliaciją pavertė pranašumu ir nekreipė dėmesio į pavojus, susitelkdama į tolimesnę ateitį, kai pagaliau ji pergudraus ir sutrikdys didžiąsias valstybes, kurių priešiškumą dabar turi kęsti. Kinija įprato turėti galingų priešų. Britaniją ir Vokietiją šiame vaidmenyje pakeitė Japonija, o 1945 metais Japoniją – Jungtinės Valstijos, ypač prasidėjus Korėjos karui. SSSR, iš pirmo žvilgsnio tikra sąjungininkė, per dešimtmetį virto prieše užsienio valstybe, kurios tariamas geranoriškumas, kad ir trumpai, suklaidino Kiniją ir padarė visiškai priklausomą. Atsidūrę šioje padėtyje, Kinijos vadovai, regis, pasuko nacionalizmo link daug smarkiau nei buvo galima tikėtis po pusę amžiaus trukusio bejėgiškumo ir revoliucijos. Jie sėmėsi pasitikėjimo iš šalies milžiniško didumo ir puikios istorinės praeities, iš tikėjimo laimėta revoliucija ir optimistinio požiūrio į pasaulio politiką. Kinų požiūriu, Azija, Afrika ir Lotynų Amerika buvo revoliucingos, antikolonijinės teritorijos, kurių didžiausi priešai – Jungtinės Valstijos, SSSR ir Vakarų Europos didžiosios valstybės – dėl archaiškų politinių pažiūrų ir ekonominių prieštaravimų turės ten didelių sunkumų. Vakarų Europoje ir Šiaurės Amerikoje taip pat kils tokie judėjimai, kurie išgąsdins buržuaziją ir galų gale ją pakeis proletariatas. Tuo tarpu Kinijai reikia kaupti bei didinti savo išteklius ir, paties Mao ir kelių jo sąjungininkų požiūriu, palaikyti revoliucinį įkarštį.

Atgimimas

Mao vyriausybė žadėjo pažaboti korupciją valstybės įstaigose, sustabdyti ekonominį šalies smukimą, kurio neįveikė Gomindanas, padaryti Kiniją šiuolaikine pramonine valstybe ir įgyvendinti radikalias reformas žemės nuosavybės ir žemės ūkio srityse. Tai buvo didžiuliai uždaviniai, reikalaujantys daug pinigų, autoriteto ir taikos. Korupcija, švaistymas ir biurokratija buvo puolami per „Trijų antipriemonių“ kampaniją, pradėtą 1951 metų rugpjūtį Mandžiūrijoje, o po dviejų mėnesių paplitusioje po visą Kiniją. Po šios prasidėjo „Penkių antipriemonių“ kampanija, t. y. buvo kovojama su kyšininkavimu, vengimu mokėti mokesčius, sukčiavimu, valstybės turto grobstymu ir ekonominių paslapčių išdavimu. Šiomis kampanijomis vyriausybė, matyt, norėjo parodyti, kad rimtai rūpinsis Kinijos žmonėmis, ir, atvirkščiai, mėgins užtikrinti, kad žmonės ne tik tinkamai elgtųsi, bet ir tinkamai mąstytų. Kampanijų priemonės buvo vieši mitingai, prisipažinimai, valymai, skundai ir egzekucijos. Jos buvo neapgalvotos, užsipuolamos tokios nepopuliarios arba turtingesnės žmonių klasės kaip misionieriai, prekybininkai ir privatūs verslininkai.

Buvo išskirti žemvaldžiai ir buožės, iš dalies pripažįstant skolą neturtingesniems valstiečiams, garantavusiems komunistų išlikimą ir galutinę sėkmę. Žemvaldžių ir buožių turto nusavinimą, pradėtą 1950 metais, paspartino ir padarė žiauresnį panika pirmaisiais Korėjos karo mėnesiais, kai nukentėjo 2 milijonai ar daugiau žmonių: naujai išrinkti valdovai, panašiai kaip Prancūzijos revoliucijos vadai, susidūrę su miniomis *emigrés* ir priešiškomis jėgomis, gyveno laukdami kontrevoliucinio sukilimo, kurį remtų ir juo pasinaudotų Jungtinės Valstijos.

1951 metais lėtai prasidėjo kolektyvizacija. Ketvirtojo dešimtmečio SSSR pavyzdys ir nenoras apvilti bei supriešinti valstiečius, kurie ką tik tapo nuverstų žemvaldžių turto savininkais, vertė būti atsargius. 1953–1954 metais Mao sirgo, o Gao Gang'as – pusiau nepriklausomas Mandžiūrijos valdovas, promaskvietiškų pažiūrų, palaikantis sunkiąją pramonę, – laikinai ėjo jo pareigas. (Netrukus jis nusižudė.) Sugrįžęs vadovauti Mao nusprendė paspartinti permainų tempus, ypač žemės ūkyje. Po dvejų nederliaus metų, 1955 metai žadėjo gerą derlių. Jis nenorėjo ilgam palikti ramybėje naujųjų valstiečių savininkų, nes bijojo, kad iš jų gali kilti nauja buožių klasė. Pirmasis 1952–1957 metų penkmečio planas (viešai nepaskelbtas, kol nepraėjo pusė jo laikotarpio), buvo netinkamai parengtas ir Rusijos skatinamas, o reikėjo toliau jį vykdyti, to buvo įmanoma pasiekti tik sutelkus valstiečius ir raginant juos taikyti efektyvesnius metodus ir gauti didesnį derlių. Svarbiausias Mao tikslas buvo pakirsti valstiečių pasipriešinimą valstybinei tvarkai; kol turės žemės, jie norės kovoti, o kai tik jos neteks, dvasia palūš.

Ankstesniais metais per keletą etapų buvo kruopščiai rengiamasi pereiti prie kolektyvinės nuosavybės, pradedant nuo bendrų sezoninių darbų, pereinant prie atlyginimo paskirstymo, iš dalies atsižvelgiant į žmogaus turto dydį, iš dalies į atliktą darbą. Tada galutinėje fazėje žemės nuosavybės teisė būtų perduota bendruomenės grupėms (ne valstybei), atlyginimas skaičiuojamas pagal atliktą darbą, o bendruomenės reikalai sprendžiami bendrai susirinkimuose ir per išrinktus komitetus. 1955 metų pabaigoje šis procesas itin paspartėjo ir beveik per dvejus ar pustrečių metų viskas buvo atlikta, bet negalutinai. Šios didžiulės ekonominės ir socialinės revoliucijos spartumas rodė naujųjų Kinijos vadovų požiūrį ir metodus, taip pat sukėlė sunkumų ir pasipiktinimą (ypač pasiturinčių valstiečių), kuriuos kiekvienu atveju būtų sukėlusi tokia programa.

Per šiuos metus Mao, kuris sparčia kolektyvizacija įžeidė konservatyvesnius sluoksnius, taip pat surizikavo sukelti radikalesnių sluoksnių nepasitenkinimą tuo, kad patraukė į savo pusę intelektualus, kurie neturėjo pasitikėjimo dėl savo vakarietiško išsilavinimo bei mąstymo, tačiau buvo naudingi režimui. Mao norėjo pradėti nuoširdžias diskusijas, kurios tikrai įtikintų, kad jo politika teisinga. Bet intelektualai buvo labai atsargūs, net kai Mao sugalvojo „Šimto gėlių" šūkį, iš esmės vertusį intelektualus manyti, jog režimas nori, kad jie mąstytų savarankiškai ir laisviau nei iki tol reikštų pažiūras. Bet pasirodė, kad reiškiama kritika per daug kandi. Neišvengiamas nusivylimas, sužlugdęs paskutines dideles viltis, optimizmą ir pasitikėjimą rytdienos pergalė-

mis, dar labiau sustiprėjo dėl infliacijos, darbininkų neramumų ir maisto bei vartojamųjų prekių trūkumo, o lauktoji diskusija, kaip eiti komunizmo keliu, tokioje atmosferoje virto radikalesne pagrindinių komunizmo dogmų analize. Praėjus keliems mėnesiams po pirmo „Šimto gėlių" paminėjimo, staiga baigėsi diskusijos, kurias šis šūkis skatino.

1958 metų pradžioje, paskelbus antrąjį penkmečio planą, prasidėjo „didysis šuolis", sparčiai diegiama bendruomenės sistema kaime ir mieste. „Didysis šuolis" (prieš kurį buvo ankstesnis, tačiau nesėkmingas „mažasis šuolis" 1956–1957 metais) reikalavo dar didesnių pastangų, ypač susijusių su Liu Shaoqi, staigesnės raidos vadu, kuriam 1958 metų pabaigoje pavyko užimti aukščiausią vietą vyriausybėje po netikėto Mao atsistatydinimo iš šalies vadovo posto (vėliau grįžo apverkti dalies savo „didžiojo šuolio" vargų). „Didysis šuolis" reiškė trumpiausią kelią į gamybos pakilimą. Po kelių bandymų 1958 rudenį jis paplito visoje šalyje. Svarbiausi tikslai buvo sutelkti darbo jėgą, išvaduoti moteris darbui pramonėje, įkurti vietinės pramonės šakas, kaip priedą prie didesnių gamybos susivienijimų, ir supažindinti kaimo žmones su pramonės procesais. Vienas iš labiausiai propaguojamų klausimų buvo plieno gamyba tolimuose užkampiuose (pagaminta daug, bet prastos kokybės plieno), tačiau svarbiausia ypatybė – komunos, sparčiai besikuriančios visuose kaimuose, kartu ir entuziastinga propagandinė programa kritikai numalšinti. Turtas pasidarė visuomeninė nuosavybė, žmonėms buvo pasakyta, kad komunose gaus nemokamo maisto, paslaugų ir pramogų. Rezultatai daugelyje vietų buvo absurdiški ir tragiškai kraštutiniai; netgi namai, medžiai, naminiai paukščiai ir smulkūs įrankiai pasidarė visuomeninė nuosavybė. Centrinė vyriausybė neturėjo tinkamo valdymo mechanizmo, kuris garantuotų, kad jos norai bus protingai vykdomi visoje didžiulėje Kinijoje. Tai buvo daroma per kadrus – nekomunistinį aparatą, kurį pajungė valdymo sistemos komunistai. Dėl šių ryšių tarp centrinės valdžios ir liaudies buvo daug nemokšiškumo, žiaurumo ir barbariškumo įgyvendinant naująją politiką. Trisdešimt milijonų, o gal ir daugiau, mirė iš bado ar dėl smurto, stengdamiesi pabėgti nuo skurdo ar neatlaikę jo. Kai kuriose teritorijose trečdalis gyventojų numirė per anksti ir baisia mirtimi.

„Didžiojo šuolio" nesėkmę sustiprino stichinės nelaimės, o paties eksperimento racionalizuoti ir pagerinti žemės ūkio produkciją atsisakyta. Tai buvo Mao užgaida, kuriai įgyvendinti trūko būtino įdirbio ir žemesnių klasių entuziazmo, todėl patyrė didžiulę nesėkmę, kurį laiką dangstomą apgaulingais pareiškimais. Nors komunos ir liko kaip nauji visuomenės elementai, tačiau iki 1960 metų kaimo ekonomikos pagrindas tebebuvo nedidelės grupelės. Revoliucijos prestižas gerokai nukentėjo per didįjį badą. Liūdnai pagarsėjęs grūdų gamybos išpūtimas baigėsi neišvengiama krize, o naujas komunų modelis, kurį Rusija aiškiai išjuokė, taip pat buvo nepavykęs eksperimentas.

Septintajame dešimtmetyje revoliucija ėmė ryti savo vaikus. Kinijos valdančioji grupė suskilo taip žiauriai, kaip dažniau pasitaikydavo SSSR, o ne Kinijoje, kur tik Gao Gang'as 1954 metais ir Peng Dehuai 1959 metais, žymiausi Kinijos komunistų partijos vadovai, buvo pašalinti. Apsėstas baimės,

kad visą jo gyvenimo darbą ardo nuolaidžiavimas buržuazijai, Mao nusprendė pašalinti visus tuos vadovus, kurių tvirtumu ir nuolankumu abejojo, ir atgaivinti partiją bei liaudį atsisukdamas į jaunimą. Po kelerių pasirengimo metų 1965 metais kultūrinės revoliucijos planus jis atskleidė svarbiausiems bendražygiams, o vadovauti paskyrė Pekino merą Peng Zheną. Tačiau netrukus Peng Zhenas susipyko su Jiang Qing, trečiąja Mao žmona, ir 1966 metų pirmojoje pusėje buvo nušalintas. 1966 metais po šešerių mėnesių tylos Mao vėl pasirodė viešumoje, o po kelių savaičių „kultūrinę revoliuciją" viešai platino daugybė masinių susirinkimų, demonstracijų ir demaskavimų bei plačiai išreklamuotas Mao plaukimas Jangdzės upe netoli nuo provincijos sostinės Uhano. Atsitiko taip, kad tuo metu įvyko didžiausias švietimo sistemos griuvimas, kuris privertė šalies valdžią vieniems metams atidėti visus stojimus į universitetus ir kitas panašias institucijas, taigi milijonai jaunuolių laikinai gyveno be tikslo. Jie tapo „raudonaisiais sargybiniais", turėjo pakeisti komunistinę jaunimo organizaciją (kuri, kaip spėjama, susilpnėjo) ir eiti dirbti, kad pakeltų žemės ūkio ir pramonės gamybos lygį. Iš šių naudingų, nors ir ne universitetinių darbų, jie buvo atitraukiami į ideologinį žygį ir, rodydami antirevizionistinį entuziazmą, išsiliejo demonstracijomis prieš revoliucijos trūkumus, revoliucines pažiūras bei simbolius, puldinėdami žmones ir naikindami turtą. Šis judėjimas plito taip greitai, kad net sutriko ryšiai ir sustojo gamyklos. Buvo pranešama, kad įtraukta maždaug 20 milijonų jaunuolių, iš kurių didžioji dauguma neturėjo nė dvidešimties.

„Kultūrine revoliucija" buvo klaidingai vadinamas pasibjaurėtinas teroras ir žiaurus siautėjimas. Jis prasidėjo dėl vidinių ir išorinių problemų – ekonominio planavimo, decentralizavimo, konsolidacijos, besikertančios su prievartiniais pažangos tempais, dėl požiūrio į rusus – tai šeštajame dešimtmetyje partijai nedavė ramybės, o septintajame dešimtmetyje ją sužlugdė. Revoliucija partiją suskaldė visais atžvilgiais. Šimtai tūkstančių vadovų – nuo prezidento Liu Shaoqi iki daug žemesnių pareigūnų – prarado postus, buvo kankinami ir žudomi. Kariuomenė neišvengiamai sustiprėjo. Lin Biao, 1959 metais pakeitęs Peng Dehuai ir sumanęs bei išplatinęs garsiąją mažąją „Raudonąją knygelę", palaikė Mao, tuo garantuodamas jam pergalę ir patvirtindamas prorusiškos frakcijos, kuriai kadaise atstovavo Peng'as, pralaimėjimą. Lin Biao buvo paskelbtas galimu Mao įpėdiniu, tačiau 1971 metais jis dingo. Buvo kalbama, jog, bėgdamas į SSSR lėktuvu, kuris Mongolijoje sudužo, žuvo. Po dvejų metų per Kinijos komunistų partijos X suvažiavimą jis buvo viešai apkaltintas sąmokslo prieš Mao rengimu ir sąjungos su SSSR tvirtinimu. Tie patys kaltinimai pateikti 1980 metais „kultūrinės revoliucijos" vadovų ir artimiausių Lin karinių bendražygių teisme.

1976 metais mirė Mao Zedong'as. Jis buvo ryškus pavyzdys žmogaus, kuriam ideologija užtemdė protą, sveiką mąstymą ir žmogiškuosius jausmus ir padėjo iš prigimties autoritarinei asmenybei piktnaudžiauti valdžia. Po itin ilgos ir atkaklios kovos, kurios kulminacija buvo 1949 metų pergalė, Mao matė, kad jo svajonės žlunga. Norėdamas jas apginti, griebėsi politinių metodų, kurie sukėlė chaosą ir didžiulį žiaurumą, nuskurdino ir sunaikino dalį gyven-

tojų, sugriovė agrarinę Kiniją, sunaikino didelę seniausios pasaulio civilizacijos materialaus ir dvasinio palikimo dalį. Zhou Enlai mirė tais pačiais metais kaip Mao, šios dvi mirtys palengvino kovą dėl valdžios tarp trijų svarbiausių grupuočių. Pirmasis paveldėtojas buvo Hua Guofeng'as, kurį vadu pasirinko Mao ir kuris pakeitė Zhou kaip ministras pirmininkas (laikinas). Tai buvo kliūtis 72 metų Zhou pavaduotojui ir numatomam įpėdiniui Deng Xiaoping'ui. Deng'as, 1956 metais buvęs Kinijos komunistų partijos generalinis sekretorius, „kultūrinės revoliucijos" metu buvo pašalintas, tačiau 1974 metais vėl pasirodė, o kitais metais buvo paskirtas partijos pirmininko pavaduotoju, pirmuoju ministro pirmininko pavaduotoju ir generalinio kariuomenės štabo viršininku. Pekine surengtos demonstracijos Deng'ui palaikyti užtraukė jam didelę nemalonę ir paskatino Hua paaukštinti iki pirmojo (po Mao) partijos pirmininko pavaduotojo ir ministro pirmininko. Kai pats Mao mirė, Hua, kurį laiką išvengęs dešiniųjų puolimo, vėl puolė radikalius kairiuosius. Po kelių savaičių buvo suimta vadinamoji „ketverto gauja", kuriai vadovavo Jiang Qing, ir Hua tapo partijos pirmininku. Tačiau kitais metais Deng'as sugrįžo ir kitus trejus metus Hua dalijosi aukščiausiais postais ir populiarumu, kol 1980 metais, po kampanijos, per kurią vardan demokratinės laisvės Hua, kaip Mao įpėdinio, padėtis pakirsta, jis buvo pašalintas, o pats Mao kritikuojamas už autokratišką įpėdinio pasirinkimą. Deng'as išstūmė Hua. Tuo pačiu metu „ketverto gauja" buvo patraukta į teismą ir apkaltinta susijusi su nesėkmingu 1971 metų Lin Biao perversmu. Teismo rezultatas ir, matyt, tikslas buvo pagal seną Kinijos slaptųjų draugijų tradiciją parodyti, kad „ketverto gauja" – sąmokslininkų grupuotė; apjuodinti ginkluotąsias pajėgas kaip nepatikimas ir nekompetentingas ir netiesiogiai primesti pačiam Mao kaltę dėl „kultūrinės revoliucijos" ekonominių ir socialinių negandų.

Kinijos komunistų požiūriu, Deng'as buvo konservatorius pragmatikas. Jam pergalė reiškė sugrįžimą prie tradicinių konkuravimo būdų, inteligentijos ir kitų radikaliųjų laikų aukų reabilitacijos, pelno motyvacijos atnaujinimo, didesnių įkainių valstiečiams ir prie didesnių atlyginimų pramonėje bei prekyboje, platesnių galimybių prekiauti su Vakarais ir Japonija, netgi su SSSR. Nors Deng'as buvo revizionistas ir naujovių šalininkas, nebuvo nei liberalas, nei demokratas. Jis norėjo modernizuoti Kinijos ekonomiką, nesusilpnindamas politinės komunistų partijos valdžios. „Kultūrinė revoliucija" sustabdė šalies modernizavimą, o Mao valdymo saulėlydyje nepajėgė atlikti savo pagrindinės užduoties – sugrąžinti Kiniją į jos pelnytą galingos valstybės vietą pasaulyje. Deng'as ir jo kolegos kruopščiai parengė pramonės, karinių pajėgų, žemės ūkio, mokslo bei technologijos modernizavimo programas. Buvo pasiskolinta ir išleista daug pinigų, bet programos buvo pristabdytos, kai finansininkai (bankininkai, grįžtantys į darbo vietas, kuriose dirbo iki „kultūrinės revoliucijos" ar netgi iki Mao pergalės prieš Jiang Kaishek'ą) nustatė, kad užsienio finansavimas viršija pajamas iš užsienio (iš eksporto, svetur gyvenančių kinų siunčiamų perlaidų, turizmo). Augimas buvo ženklus, silpnesnės vietos buvo visų šaltinių energijos gavyba ir grūdai, tačiau toks pat didelis ir poreikis. Infliacija per metus pašokdavo iki 20–30 procentų, o didėjant

oficialių kainų, nesikeitusių metų metus, ir juodosios rinkos kainų skirtumui, labai paplito korupcija. Reikėjo nedelsiant griebtis kainų reformos, tačiau jos laukiant skirtumas vis ryškėjo, dėl to bankus apgulė indėlininkai, kurie skubėjo pinigus iškeisti į prekes, tad šalies vyriausybė buvo priversta atidėti kainų reformą. Kaip ir SSSR, rinkos mechanizmų diegimas į komandinę ekonomiką sukėlė ekonominę krizę ir karštus ginčus tarp politinių veikėjų.

Su šiomis problemiškomis situacijomis susidūrė ir pats Deng'as. Jis suprato, kad reikia liberalių priemonių, bet kartu jų bijojo. Jis aiškiai suvokė savo priklausomybę nuo kariuomenės bei jos senstančių ir konservatyvių vadų, kurie 1966 metais nušalino jį nuo valdžios, o 1975 metais sugrąžino; jis gerokai išplėtė ginkluotąsias policijos pajėgas. Deng'as svyravo tarp įgimto autoritarizmo bei noro „atleisti vadžias", kad paspartintų ekonominę pažangą, ir tokio pat noro „įtempti vadžias", kai įtampai sumažėjus kildavo politiniai protestai. Taigi jo politika atsigręžė prieš juos pačius. Jis toleravo ir galbūt skatino protestą, kurio išraiška 1978–1979 metais buvo liaudies nepasitenkinimas ir reikalavimų klijavimas ant „demokratijos sienos" Pekine. Kelerius metus jis sugebėjo derinti ekonomikos plėtrą su pakenčiamomis politinėmis laisvėmis. Tačiau apie 1985–1986 metus ekonomikos pažanga lėtėjo, o liaudies reikalavimai, priešingai, darėsi vis primygtinesni. Ekonomikos pažangos kaina buvo kylančios kainos, didėjanti infliacija, komunikacijų suirimas ir susilpnėjimas, kapitalo bei energijos stygius, korupcija. Ekonomikos kilimas užuot sumažinęs dar labiau didino skurdą ir skatino nepasitenkinimą. Deng'as įvedė importo kontrolę ir, mėgindamas stabilizuoti ekonomiką, devalvavo nacionalinę valiutą, o susidūręs su stiprėjančiais studentų reikalavimais didesnių ir spartesnių pasikeitimų, sušvelnino cenzūrą ir leido atviriau diskutuoti politikos klausimais. Tačiau 1987 metais, išsigandęs šio liberalizmo pasekmių, pakeitė politiką, nutildė liberaliuosius mokslininkus, o palyginti liberalų ir sąlyginai jauną Kinijos komunistų partijos generalinį sekretorių Hu Yaobang'ą privertė atsistatydinti (taip 1966 metais Mao privertė atsistatydinti jį patį). Po kelerių mėnesių Deng'as ir vėl pakeitė tvarką ir grįžo prie santykinai liberalaus požiūrio. Metų pabaigoje jis įvykdė dažnai kartojamą pažadą atsistatydinti ir drauge į pensiją išsivedė senuosius konservatorius, o vadovauti paliko du jaunesnius – Hu įpėdinį Zhao Ziyang'ą ir naująjį šalies ministrą pirmininką Li Peng'ą. Deng'o atsistatydinimas buvo veikiau tariamas, o ne tikras ir nelabai aiškus.

1989 metais mirė Hu. Jo laidotuvės buvo proga masinėms demonstracijoms, kurių metu Pekino universitetų studentai buvo ypač aktyvūs, protestavo prieš lėtas reformas, ekonomikos nuosmukį ir įsigalėjusią korupciją. Prie jų prisidėjo nepatenkinta inteligentija ir darbininkai. Staiga jie tapo itin įtakingi ne tik sostinėje, bet ir kituose 80 miestų visoje Kinijoje. Jie buvo grėsmė ne tiek komunistų partijai, kiek jos pasenusiai valdančiajai klikai. Tačiau aštuoniasdešimtmečiui Deng'ui ir kitiems jo kartos žmonėms nebuvo jokio skirtumo tarp šių dviejų grėsmių, kurios prilygo ir grėsmei pačiai Kinijai. Deng'as partiją tapatino su revoliucija, kurią ji įvykdė, o pačią revoliuciją – su Kinija. Visi, kas prieštaravo partijai, buvo laikomi šalies išdavikais. Šiuo lemiamu momentu Zhao, kuris palaikė Hu nuomonę, kad ekonominėms reformoms

reikalingos politinės reformos, atsitiktinai buvo išvykęs į Korėją. Sugrįžęs į Pekiną, ėmėsi taikios, net solidarios ir apologetinės veiklos, tačiau užkulisiuose konservatyvesni jo priešininkai palenkė Deng'ą į savo pusę. Oficialiuose leidiniuose buvo puldinėjami ir šmeižiami studentai. Jie savo ruožtu per daug optimistiškai nepasidavė bauginimams. Kilusi konfrontacija dėl artėjančio Gorbačiovo vizito į Pekiną trumpam nurimo. Tiananmenio aikštėje, kur nuolatos rinkdavosi didžiulė, tačiau gerai organizuota minia, nuotaikos pakrypo į priešiškumą pačiam Deng'ui, kuris nutarė jėga išvaikyti minią. Pirmiesiems kariuomenės veiksmams kelią užkirto neginkluoti civiliai, tada kareiviai, atrodo, dvejojo ar net draugiškai elgėsi su demonstrantais. Dvi operacijos buvo atšauktos, bet pagaliau ši drama, nuo balandžio pabaigos iki birželio pirmųjų dienų patraukusi beveik viso pasaulio dėmesį, baigėsi skerdynėmis. Vien tik Pekine buvo nužudyta keletas tūkstančių žmonių. Viso pasaulio vyriausybės garsiai, tačiau trumpai išreiškė pasipiktinimą.

Tiananmenio skerdynės Deng'ui buvo smerktinas būtinumas, kuris išklibino jo padėtį šalyje ir kliudė užsienio politikai. Prieš dešimt metų Deng'as lankėsi Tokijyje ir Vašingtone, po kelerių metų Pekine jis priėmė Thatcher, o į Maskvą nusiuntė savo užsienio reikalų ministrą. 1978 metais pasibaigus aštuonerių metų prekybos sutarčiai su Japonija, buvo pasirašyta taikos sutartis. 1978 metais su Jungtinėmis Valstijomis buvo užmegzti visi diplomatiniai santykiai: Vašingtonas sutiko oficialiai pripažinti Pekiną (nebe Taivaną) ir išvesti iš Taivano savo karines pajėgas, o Kinija sušvelnino reikalavimą visiškai nutraukti santykius su Taivanu, palaikomus remiantis Vašingtono ir Taivano sutartimi. Reaganas, laimėjęs rinkimus, iš karto supykdė Kiniją, nes mėgino pasinaudoti nauja Kinijos–Amerikos sutartimi, atnaujinant prekybą ginklais su Taivanu, tačiau netrukus buvo priverstas atsisakyti šio neįgyvendinamo sumanymo. Bushas tęsė Nixono–Reagano politiką ieškoti draugų ir sudaryti sutarčių, žiūrėjo pro pirštus į žiaurų sukilimų Tibete numalšinimą 1987 ir 1989 metais ir į asmeninį atkirtį, kai Kinijos vyriausybė neleido atvirai pasisakančiam kritikui Fang Lizhi priimti kvietimą susitikti su Bushu Amerikos ambasadoje Pekine. Kartu Deng'as atsargiai gerino santykius su SSSR. Nors aštuntajame dešimtmetyje parodė nepasitenkinimą Maskva, pasiuntė Hua į Rumuniją bei Jugoslaviją ir viešai pritarė Kinijos–Japonijos–Amerikos sąjungai prieš SSSR, jis palankiai reagavo į pirmuosius 1986 metų Gorbačiovo pareiškimus, kad SSSR yra pasirengusi daryti nuolaidų dėl ginčijamų pasienio teritorijų, išvesti kariuomenę iš Mongolijos bei Afganistano ir neberemti Vietnamo vykdomos Kampučijos okupacijos. Kinijos užsienio reikalų ministras aplankė Maskvą – tai buvo pirmasis toks vizitas per daugiau kaip trisdešimt metų – ir pakvietė Gorbačiovą apsilankyti Pekine. Prieš išvykdamas ten 1989 metais, Gorbačiovas paskelbė apie 500 000 SSSR kareivių atitraukimą nuo Kinijos sienų ir 50 000 SSSR kareivių, esančių Mongolijoje, skaičiaus sumažinimą dviem trečdaliais. 1990 metais ministras pirmininkas Li Peng'as aplankė šešias Pietryčių Azijos valstybes. 1992 metais Japonijos imperatoriaus Akihito ir Boriso Jelcino vizitai į Kiniją neabejotinai sugrąžino Kiniją į pasaulio areną kaip tik tais metais, kai dėl veto teisės Saugumo Taryboje ją

reikėjo atsargiai patraukti į savo pusę, sprendžiant Jugoslavijos ir kitus tarptautinius klausimus.

Deng'as išorinį pasaulį priėmė kaip bendradarbiavimo sritį, o ne priešiškų jėgų rezginį. Šiame pasaulyje Kinija, kaip ir Indija beveik prieš pusę amžiaus, turėjo savo valdų atgavimo programą. Svarbiausia jos dalis buvo Taivanas, kurį valdė Jiang'o dinastija (Jiang Kaishek'ą pakeitė jo sūnus Jiang Jingkuo) ir saugojo Amerikos karinis jūrų laivynas. Kai aštuntojo dešimtmečio pradžioje Nixonas pradėjo Amerikos–Kinijos įtampos mažinimo politiką, atrodė, kad bent jau pastarasis veiksnys bus ne toks stiprus, todėl Pekinas sukūrė posakį „viena valstybė – dvi sistemos", kad pasinaudotų tokia proga. Tačiau Taivano ekonominė sėkmė darė jį nepriklausomą nuo Amerikos globos ir devintajame dešimtmetyje Reaganas mėgino grįžti prie dviejų Kinijų politikos, kuri buvo pagrįsta nepriklausomu Taivanu. 1987 metais Jiang Jingkuo atšaukė nepaprastąją padėtį ir užleido valdžią vietiniam taivaniečiui Li Denghui, kuris primygtinai reikalavo nepriklausomybės ir suvereniteto Taivanui, gerino ekonominius ryšius su Kinija, skatino taivaniečių investicijas Kinijoje ir pirmą kartą nuo 1948 metų leido surengti rinkimus. 1996 metais Pekinas sutrikdė tokią palyginti ramią situaciją, paleisdamas keturias atomines raketas Taivano vandenyse, turbūt išreikšdamas nepasitenkinimą nuolatiniu Li tvirtinimu, kad Taivanas ir Kinija yra dvi „lygios valstybės" ir pastarojo artėjančiam perrinkimui tiesioginiuose rinkimuose. Jungtinės Valstijos, bijodamos, jog Taivanas bus puolamas, pasiuntė karinę jūrų grupuotę, vėl atstatė normalią pusiausvyrą.

Piečiau, ties Pilkosios upės žiotimis, buvo du Makao ir Honkongo užsienio anklavai. Makao yra pusiasalis ir dvi salos vakarinėje žiočių pusėje, užima vos kiek daugiau nei 10 kvadratinių kilometrų plotą, pirmą kartą buvo užgrobtas penkioliktajame amžiuje Portugalijos pirklių. Nuo 1887 metų sutarties su Kinija, ši teritorija laikoma Portugalijos provincija. Daugiau nei 90 procentų iš pusės milijono jo gyventojų yra kinai. 1966 metais kilę maištai rodė, kad Portugalijos valdžia netvirta: Portugalijos gubernatorius pažemintas, o valdžią *de facto* pasidalijo portugalai ir kinai. 1993 metais Kinija paskelbė Makao Pagrindinį įstatymą, kuris įsigaliojo 1999 metais po Kinijos ypatingojo administracinio Makao regiono inauguracijos.

Honkongo likimą lėmė iš esmės du specifiniai dalykai: pirma, nuomos sutarties, pagal kurią didesnioji teritorijos dalis priklausė Britanijai, terminas, pasibaigęs 1997 metais, antra, ryškus pokarinis suklestėjimas, padaręs Honkongą vienu iš pasaulio ekonomikos stebuklų ir dešimteriopai padidinęs jo gyventojų skaičių. Britanija Honkongą įsigijo per tris kartus: 1841 metais salą, prie kurios 1860 metais prisidūrė Koulūną kitoje vandenų pusėje, ir Naująsias teritorijas (kurios apėmė 89 procentus visos kolonijos), išsinuomotas 1898 metais 99 metams. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, kolonijoje gyveno apie pusę milijono gyventojų. Gomindano judėjimui buvo užkirstas kelias ją okupuoti, laimėję komunistai po kelerių metų pabandė atnaujinti ketinimus, bet nežinia dėl kokių priežasčių to nedarė, tada britai sugrįžo į šį vis labiau klestintį kapitalistinės prekybos ir finansų kampelį, deja, pamažu

artėjant Naujųjų teritorijų nuomos sutarties galiojimo pabaigai. Joks Kinijos režimas nesutiko nė su vienu iš trijų devynioliktojo amžiaus sandorių. Kinijai visa kolonija tuo metu ir visada buvo suverenios Kinijos teritorijos dalis. Kad praktiškai realizuotų šią padėtį, Mao ir jo šalininkai buvo pasirengę žiūrėti į tolimą perspektyvą, kuri metams bėgant vis artėjo. Honkongas, kaip bazė pulti Kiniją, netiko nei Gomindanui Taivane, nei Jungtinėms Valstijoms.

1966 metų Makao maištai po metų pasikartojo Honkonge kartu su žodiniais ir fiziniais išpuoliais prieš britus Pekine. Šis agresyvumas kėlė nerimą Honkongo verslininkams ir kolonijos demokratų elitui, tačiau čia gubernatorius ir policija buvo ryžtingesni negu Makao, todėl *status quo* iš esmės nepasikeitė. Smurtas kolonijoje ir Kinijos sostinėje priminė britams, jog artėja 1997 metai. Situaciją komplikavo tai, jog kolonijos ateities klausimą reikėjo spręsti derinant su būtinumu *pagerinti santykius* su atgimusia Kinija. Aštuntojo dešimtmečio viduryje „ketverto gaujos" pralaimėjimas ir Deng'o grįžimas sudarė sąlygas praktiškam ir pageidautinam kompromisui su Kinija, todėl to paties dešimtmečio pabaigoje Honkongo gubernatorius nuvyko į Pekiną pradėti derybų. Nors Deng'as nenuolaidžiavo dėl Kinijos suvereniteto, jis atgaivino dviejų sistemų vienoje valstybėje sampratą, tačiau Thatcher atvykimas apkartino santykius. Deng'as ir Thatcher buvo vienodai užsispyrę, tačiau Deng'as didesnis realistas, geriau informuotas (bent jau iš pradžių) ir praktiškai savo rankose laikė visas kortas. Thatcher griežtai prieštaraudama prieš kokį nors Britanijos suverenumo apribojimą ir dar neatsitokėjusi po šlovės Folklando salose, nerimtai žiūrėjo į bendrą valdymą, o dar nerealesne laikė idėją atsisakyti ir taip apriboto suvereniteto, kad jau nebebuvo ko riboti. Pasiūlymai pratęsti Britanijos valdymą po 1997 metų, remiantis tuo, kad tik taip galima garantuoti Honkongo stabilumą ir ekonominę gerovę, erzino Deng'ą, kuris po piktoko abiejų vadovų susitikimo 1982 metais Pekine paskelbė, kad Kinija pati viena parengs šiam regionui ateities planus, jei per dvejus metus nebus pasiektas susitarimas. Prieita aklavietė, akcijų kainos Honkonge smuko, per vienus metus Honkongo doleris nuvertėjo trečdaliu, kilo panika. Vienas konkretus Thatcher vizito į Pekiną rezultatas – Deng'o pasiūlytas galutinis dvejų metų terminas. Dar jam nepasibaigus, Britanijos užsienio reikalų ministras Honkonge ir Pekine paskelbė, jog Britanija atsisako pasiūlymo pratęsti Britanijos valdymą. Šis atsitraukimas leido atnaujinti derybas, po kurių 1984 metais pasirašyta Bendroji deklaracija.

Ši deklaracija buvo dokumentų rinkinys, į kurį įėjo Kinijos parengti principai ir sutartis, pagal kurią Kinija turėjo parengti ir paskelbti Honkongo Pagrindinį įstatymą, įsigaliosiantį 1997 metais, kai Britanijos administraciją pakeis vien Kinijos valdžia. Remiantis šia deklaracija, ryšiams palaikyti buvo sudaryta bendra grupė, kuri turėjo atlikti neapibrėžtą prižiūrėtojo vaidmenį pereinamuoju laikotarpiu, iki ir po 1997 metų. Tai buvo Kinijos pasiūlymas, tačiau derybų metu jis keitėsi: buvo apriboti grupės įgaliojimai, darbo pradžia atidėta, o gyvavimas pratęstas iki 2000 metų. 1985 metais, kaip numatyta, Kinija įkūrė 82 asmenų komitetą, į kurį įėjo 23 asmenys iš Honkongo, kad parengtų Pagrindinio įstatymo projektą. Įstatymas paskelbtas 1988 metais ir

1990 metais patvirtintas Liaudies atstovų susirinkime Pekine. Jame Honkongui numatytas specialus statusas 50-čiai metų, nuo 1997 metų trečdalis, o iki 2003 metų pusė renkamų vietų įstatymų leidžiamojoje taryboje. Pareikalauta, kad iki valdžios perdavimo Britanija laikytųsi šių apribojimų. Šio griežto įstatymo, nepateisinusio optimistiškesnių vilčių, kurias palaikė Bendroji deklaracija, paskelbimas sukėlė neviltį Honkonge, o baimę dėl ateities dar labiau sustiprino skerdynės Tiananmenio aikštėje.

Netrukus valdyti koloniją paskutiniais metais atvyko naujasis Britanijos gubernatorius Christopheris Pattenas, ministras konservatorius, praradęs vietą parlamente po 1991 metais įvykusių visuotinių rinkimų. Patteno rankas surišo 1982–1984 metų įvykiai, kurie apmalšino Deng'o įtūžį, kai buvo nustatytas galutinis dvejų metų terminas ir Kinija įtvirtino teisę ateityje leisti Honkongui įstatymus, remiantis savo įstatymais, tik su labai miglotais suvaržymais. Laikantis šių apribojimų, Pattenas turėjo garantuoti kiek įmanoma draugiškesnį valdžios perdavimą (neapibrėžtoje ateityje Londonas turėjo nors iš tolo stebėti Anglijos ir Kinijos santykius) ir išsklaidyti Honkongo baimę. Jis taip pat tvirtai nusprendė suteikti daugiau demokratijos, kiek įmanoma pagal griežtus Bendrosios deklaracijos apribojimus. Baimę Honkonge akivaizdžiai rodė emigrantų skaičius, kuris apie 1990 metus padvigubėjo ar net patrigubėjo. Emigruoti skatino komunistų valdymo perspektyvos ir britų nenoras priimti Britanijoje pabėgėlius iš kolonijos. Iki 1962 metų visi kolonijos gyventojai turėjo teisę į Britanijos pilietybę ir įvažiuoti į ją, tačiau šios teisės buvo panaikintos, o Britanija siūlė apriboti įvažiavimą iki 50 000 asmenų bei jų išlaikytinių. Buvo atrenkama pagal sudėtingą balų sistemą, kuri negalėjo nuslėpti, kad Britanija vykdo įsipareigojimus ne Honkongo liaudžiai, o tik klestinčių verslininkų ir kolonijinės valdžios tarnautojų elitui.

Pattenas pasisakė prieš Kinijos konstitucijos projektą ir pateikė savo pasiūlymus, kurie turėjo įsigalioti per ateinančius vietinius valdžios rinkimus ir per naujosios įstatymų leidžiamosios tarybos rinkimus 1995 metais. Balsavimo teisę turinčių asmenų amžių jis sumažino nuo 21 iki 18 metų (balsavimo teisę turinčių amžius Kinijoje), taigi susidarė 3–4 milijonai rinkėjų; įkūrė vienmandates rinkimų apygardas su vieno balso teise: vieną – Honkongui su Koulūnu, kitą – Naujosioms teritorijoms ir 19 rajoninių tarybų, kurių visi nariai, o ne du trečdaliai, buvo renkami; reformavo 60 vietų įstatymų leidžiamąją tarybą, į kurią būtų tiesiogiai renkama ne 18, o 20 narių: dešimt rinktų vietinių tarybų nariai, kurie patys buvo išrinkti į vietines tarybas, o kitus dešimt – rinkėjai su didesnėmis privilegijomis. Jo 20 tiesiogiai renkamų įstatymų leidžiamosios valdžios narių riba atitiko vieną aiškią Bendrosios deklaracijos sąlygą dėl konstitucijos pakeitimo.

Šie pakeitimai Honkongui buvo naudingi, nes stiprino, kad ir pavėluotai, demokratiją, bet ir nenaudingi, nes įžeidė būsimuosius šeimininkus iš Kinijos, kurie reagavo triukšmingu priešiškumu ir kaltinimais, jog gubernatorius pažeidžia Bendrąją deklaraciją ir Britanijos įsipareigojimus, prisiimtus tos Deklaracijos pasirašymo dieną. (Išvykdamas iš Honkongo 1997 metais, Pattenas pareiškė, kad jo niekas neinformavo apie šiuos įsipareigojimus, kai

1991 metais ir vėliau jis ėmėsi šių pareigų.) Patteno reformos, kurioms vargais negalais pritarė jo įstatymų leidžiamoji taryba, buvo lošimas, tikintis, jog Kinija susitaikys su trupučiu demokratijos nedideliame savo didžiulių teritorijų lopinėlyje, kurio dideli materialiniai ištekliai nustelbs ideologinius ir konstitucinius niuansus. Bet 1995 metų rinkimuose nedalyvavo du trečdaliai rinkėjų, o Kinija pakartojo savo ketinimą 1997 metais paleisti naująją įstatymų leidžiamąją tarybą. Pattenas smarkiai pralošė. Jo tikslas Honkonge padaryti pradžią demokratijai buvo garbingas, tačiau tuo metu dar neįgyvendinamas, net jei jo kolegos Londone nebūtų jam trukdę. 1997 metų liepos 1 dieną pagal 1990 metų Pagrindinį įstatymą Honkongas buvo sugrąžintas Kinijai kaip specialus administracinis rajonas. Šį įvykį britai pažymėjo su poimperialistiniu iškilmingumu ir demokratine retorika, o Kinija – nuolaidomis, kurių, manoma, reikėjo Honkongo ekonomikos varomajai jėgai palaikyti neįsileidžiant demokratijos. Kinija mieliau priėmė kapitalistinį, o ne demokratinį Honkongą. Tai buvo unikalus įvykis: vakarietiška imperialistinė kolonija neišvaduota, o priešingai – perduota komunistų valstybei.

Šiuos ir kitus svarbius klausimus nustelbė nestabili padėtis, susidariusi dėl Deng Xiaoping'o senyvo amžiaus. Iš paskutinių oficialių Vyriausiosios karinės komisijos pirmininko pareigų Deng'as atsistatydino 1991 metais, kai jam tikriausiai buvo 87 metai, bet ir toliau išlaikė vadovaujamą vaidmenį. Jo santykių su užsienio valstybėmis normalizavimo politiką stipriai parėmė akivaizdi Kinijos ekonomikos pažanga. Augimo tempai, kurie devintojo dešimtmečio pabaigoje sudarė 4–6 procentus, dešimtojo pradžioje, daugiausia dėl privataus verslo plėtros pakrantės regionuose, paspartėjo iki 13 procentų. Devalvavus nacionalinę valiutą 1990 metais, buvo gautas didelis pelnas iš užsienio prekybos. Tačiau Deng'o skatinamas spurtas kėlė nemažai klausimų. Kas bus po jo mirties, buvo galima tik spėlioti; jo ūkio liberalizavimo politika, kartu išlaikant autoritarinę partijos valdžią, galėjo tapti nesuderinamais dalykais. Tikėdamas rinkos jėgomis, jis neatsižvelgė į tai, kad kapitalo rinkas pakeitė šiuolaikiniai ryšiai, padarė rinkas patrauklias tiek viską griaunantiems spekuliantams, tiek teisėtiems ir sąžiningiems makleriams. Pomaoistinė ir pokomunistinė Kinija buvo autoritarinė valstybė, kur klestėjo veržli ir tarpstanti naujojo kapitalizmo ekonomika, kartu buvo be galo daug šeimos ūkių kaime: vieni likę dar nuo Mao revoliucijų, kiti atsiradę vėliau. Nebuvo aišku, ar šis keistas, turbūt unikalus, derinys turi pagrindą suklestėti.

Artimiausia ateitis nieko gero nežadėjo. Padidinti mokesčiai, kainas reguliavo laisvoji rinka, infliacija nuolatos siekė 25–30 procentų, daug nesutarimų tarp centro ir provincijų, miestų ir kaimų. 1993 metais įtampa virto rimtais maištais. Masinė migracija į miestus skatino nusikalstamumą, vengimą mokėti mokesčius ir korupciją (pastaroji apėmė civilių ir karininkų elitą). Didelės viltys sumišo su baime ir nepasitenkinimu. Kilo klausimas, ar komunizmą pakeis kiniškasis kapitalizmas, ar kur kas geriau pažįstama kiniška anarchija. Tačiau Kinija prie amžių sandūros artėjo kaip vienas iš didžiausių pagal bendrą perkamąją galią pasaulio ūkių, kaip šalis su ilgiausia pasaulyje imperialistine genealogija ir kaip branduolinė valstybė. Kinijos ekonomika ne tik kilo,

bet ir keitėsi. Iki dešimtojo dešimtmečio vidurio tris ketvirtadalius jos eksporto sudarė pramonės prekės; šis augimas kėlė nerimą jos kaimynėms Japonijai ir Korėjai. Didesnį pelną iš prekybos su Jungtinėmis Valstijomis gaudavo tik Japonija, o su Amerikos bendrovėmis sudaromų statybos sutarčių vertė viršijo 100 milijardų dolerių per metus.

Turėdamas galvoje esamą padėtį ir ateities galimybes, prezidentas Bushas nuolat vetuodavo Kongreso pastangas panaikinti palankiausio prekybos režimo statusą Kinijai dėl Tiananmenio skerdynių ir pranešimų apie nuolatinius kankinimus ir nežmonišką elgesį darbų stovyklose. Prezidentas Clintonas nebuvo toks atsargus, tačiau jo politika žmogaus teisių atžvilgiu nebuvo veiksmingesnė. Keldamas žmogaus teisių klausimą, jis ne tik suerzino Kinijos vadovus, bet ir suteikė progą rodyti patriotinį antiamerikietiškumą manevruojant dėl valdžios ar išlikimo po Deng'o mirties. Clintono grasinimai įvesti didžiausius muito tarifus iš Kinijos įvežamoms prekėms dėl Amerikos autorių teisių ir kitos intelektinės nuosavybės apsaugos nepaisymo Kiniją jaudino ne labiau nei Japoniją, kitaip tariant, poveikis buvo menkas ir turbūt laikinas.

1997 metais Deng'as mirė. Reikia atleisti visiems, gyvenantiems tokioje didžiulėje šalyje kaip Kinija, jei jie mano, kad kitos pasaulio dalys nėra tokios svarbios. Deng'as nedarė tokios klaidos. Nesvarbu, ar jis geriau suprato techninį dvidešimtojo amžiaus revoliucijos aspektą, ar jį erzino didesni kinų, gyvenančių už Kinijos ribų (Taivane, Honkonge, Singapūre), laimėjimai, bet jis tvirtai nusprendė orientuoti Kiniją į išorę ir siekti didelių pelnų laisvuoju verslu. Nors aukštą postą pasiekė jau senyvo amžiaus, Deng'as gyveno gana ilgai, darbavosi neskubėdamas, kad sukurtų tokią tvarką, kurios veikiausiai kita karta sąmoningai neatsisakys.

Kinijos komunistų partijos XV suvažiavimas patvirtino Jiang Zemino, prezidento, Li Peng'o, ministro pirmininko, ir Zhou Rongji, pirmojo ministro pirmininko pavaduotojo, triumviratą. Li sulaukė nepratęsiamos kadencijos pabaigos 1998 metais, jį pakeitė Zhou, ėmęsis ekonomikos ir biurokratinių reformų absoliučiai kontroliuojant partijai – ekonominės reformos, privatizuodamas didmeninę prekybą, biurokratinės reformos, atleisdamas biurokratus. Kinija turėjo didelių išteklių, tvirtą tarptautinių atsiskaitymų balansą ir šiek tiek užsienio investicijų, įtvirtino 8 procentų ekonomikos augimą (sumažėjusį nuo svaiginančių 15 procentų). Nepaisant migracijos į miestus, 70 procentų Kinijos gyventojų buvo kaimiečiai ir priklausomi nuo žemės ūkio, kuris apėmė 100 000 valstybės ūkių, pusė iš jų patiriančių nuostolius. Didelė pramonės dalis buvo smarkiai ir nuolat subsidijuojama, paperkama ir nefinansuojama. Naujasis režimas ėmė mažinti subsidijas valstybės įmonėms, gelbėti nemokius bankus ir kontroliuoti daugumą pramonės vadovų (taip pat jų įtaką ekonomikai ir užsienio politikai). Tačiau šios priemonės buvo ribotos, nes staigus subsidijų nutraukimas ir darbuotojų atleidimai sukėlė masinį nedarbą, korupcijos plitimą ir net maištus. Kinija yra ypatinga keliais atžvilgiais – dydžiu, 1,2 milijardo gyventojų, etniniu vientisumu, didžiuliais be galo įvairiais ištekliais, laukiančiais kapitalo, energijos ir pažangaus mokslo, kurie reikalingi jiems eksploatuoti. Dešimtojo dešimtmečio pabaigoje Kinija sušvelnėjo Taivano atžvilgiu, sudarė pasienio su-

tartis su Rusija ir dar trimis Azijos valstybėmis, pasirašė Visuotinio branduolinių bandymų uždraudimo sutartį ir Cheminių ginklų konvenciją (pastarojoje numatytas Kinijos dirvožemio tikrinimas); tačiau dėl Amerikos priešiškumo neįsileista į PPO. Ši nesėkmė buvo palengvėjimas Kinijos kaimo sektoriui, kuris bijojo importo tarifų Amerikos produkcijai sumažinimo ir apskritai atitiko antiamerikietiškąsias laikotarpio nuotakas, kai kilo protestai prieš sėkmingą Kinijos šnipinėjimą Jungtinėse Valstijose ir dėl Kinijos ambasados Belgrade bombardavimo Kosovo karo metu. Dar daugiau pasakantis, nors ir ne toks akivaizdus faktas – vis didėjanti prekybos su Jungtinėmis Valstijomis svarba Kinijai. Amžiaus pabaigoje ji sudarė beveik 40 procentų Kinijos eksporto.

Kinija pergyveno ir galingos valstybės, ir nuosmukio bei pavergimo metus. Jos galia reiškėsi plačioje, bet vis dėlto apribotoje erdvėje ir ne tokiu universaliu būdu, kuris žinomas Europos, musulmonų šalių ar Jungtinių Valstijų istorijoje. Dvidešimtojo amžiaus pabaigoje atgavusi valdžią ir dvidešimt pirmajame turėdama perspektyvą tapti vientisa Kinijos valstybe, vyraujančia pasaulio valstybių sistemoje, kiekviename kataloge, kuriame būtų lyginami 1900 ir 2000 metai, Kinija būtų pats ryškiausias didžiausių pasikeitimų pavyzdys visais atžvilgiais. Šiaip ar taip, tokia padėtis susiklostė būtent dėl mistinio Kinijos paslaptingumo. Iš daugelio klestinčios ekonomikos rodiklių tik vienas – didėjantis aktyvusis mokėjimų balanso saldas – buvo konkretus. Kinijos ekonomikoje viešpatavo bankų ir valstybinių įmonių tinklas (t. y. skolinimo ir išlaidų institucijų), kurios net būdamos nemokios dėl politinės kontrolės negalėjo paskelbti bankroto ar taisyti padėtį. Penkiasdešimt komunistų valdžios metų pakeitė Kinijos vietą pasaulyje ir daugelio žmonių lemtį bei viltis pačioje Kinijoje, kartais siaubinga žmonių gyvybių kaina. Komunistų hierarchijos pasiryžimas išlaikyti valdžią ir ateityje buvo grindžiamas dviem prieštaringomis, bet vienodai revoliucinėmis patirtimis: skurdu ir viltimis.

Sindziangas ir Tibetas

Nepaisant savo dydžio, Kinija tvirtino praktiškai neturinti etninių problemų. Tačiau ji turėjo dvi: Sindziangą ir Tibetą.

Sindziangas, kurį aštuonioliktojo amžiaus viduryje užkariavo Mandžu dinastija, dvidešimtajame ribojosi su Kašmyru, Afganistanu, trimis sovietinėmis respublikomis (Kirgizija, Kazachija ir Turkmėnija) bei Išorine Mongolija. Praeityje tai buvo viena iš provincijų, kur gubernatorius, būdamas toli nuo imperijos centro, turėjo neįprastą valdžią. Jis buvo pusiau nepriklausomas kolonijos gubernatorius, kuris pagalbos kartais mieliau kreipdavosi į Rusiją nei į Kinijos imperiją, jei pats negalėdavo susidoroti su problemomis (pavyzdžiui, per 1930–1934 ir 1937 musulmonų sukilimus). Esant netvarkai Kinijoje, jis mažai ko galėjo tikėtis iš Rytų, todėl atsisuko į Vakarus. Kai Antrojo pasaulinio karo metu rusus visiškai okupavo vokiečiai, jis apsidairė ir tapo Gomindano, kuris buvo teisėtas jo siuzerenas, sąjungininku ir draugu.

1944 metais rusai padėjo kurstyti ir skatinti sukilimą Sindziango Ili rajone, kur buvo paskelbta Rytų Turkestano autonominė respublika, tačiau Stalino ir Jiang'o 1945 metų rugpjūčio sutartis, pasirašyta Maskvoje, pripažino Kinijos suverenitetą Sindziange ir pažadėjo ten nesikišti. Šio pažado, atrodo, nebuvo laikomasi. Paskutiniu Gomindano gyvavimo laikotarpiu rusai mėgino išplėsti prieškarinę civilinės aviacijos monopoliją Sindziange ir vėl užmegzti Rusijos–Kinijos bendradarbiavimą bendruose ekonominiuose projektuose. Žlungant Gomindano judėjimui, pirmasis, bet ne pastarasis tikslas buvo pasiektas popieriuje, o kai Sindziango gubernatorius perėjo į Mao pusę, rusai pradėjo viešai derėtis su naujuoju režimu. 1950 metų kovą buvo pasirašytos sutartys dėl bendrų įmonių (50:50) įsteigimo naftai ir spalvotiesiems metalams eksploatuoti 30 metų ir naudotis civilinėmis oro linijomis 10 metų. Mao negalėjo užtikrinti visiškos Kinijos kontrolės šioje provincijoje, kuri neabejotinai buvo kinų, tačiau pradėjo gerinti susisiekimą su kita Kinijos dalimi, tiesdamas geležinkelius ir kelius, įskaitant ir Tibeto–Sindziango greitkelį (prieštaraudamas panča šilos principams, dėl kurių buvo susitaręs su Nehru 1954 metais). Išskyrus didelį sukilimą 1962 metais, Sindziangas tik nuolat reikšdavo nepasitenkinimą, nors provincijoje, turinčioje 20 milijonų gyventojų, uigurai, palyginti su kinais, sudarė didžiąją daugumą, be to, nemažai jų gyveno Kazachstane, kuris tapo nepriklausoma valstybe po SSSR žlugimo.

Kinijai *Tibetas* buvo neatsiejama Kinijos dalis, o tibetiečiai – viena iš „penkių jos tautų". Tibetiečiai, suvokiantys, kad jų kultūra, religija ir kalba visiškai kitokia, manė kitaip, iš dalies remdamiesi tuo, kad *de facto* nepriklausomybė nuo 1911 metų subrendo visiškai nepriklausomybei, iš dalies dėl vis dar miglotų ir senų pareiškimų apie pagarbą Kinijai, suteikusiai visišką laisvę, o ne paprastą malonę, kinų teigimu. Mongolas Kham Kublai, Jenghizo vaikaitis, tryliktajame amžiuje tapęs Kinijos imperatoriumi ir atsivertęs į budizmą, suteikė malonę ir teisių lamai, kuris Tibete neapibrėžtoje teritorijoje įsteigė vietinę dinastinę valdžią. Po šimto metų atsirado atskalūniška vadinamųjų geltonkepurių budistų kryptis, kuri dar po 200 metų išstūmė Kublai pradėtą Tibeto valdovų liniją. Šios pakraipos vadas buvo Dalai Lama (jis teigė kilęs iš Budos amžininko penktajame amžiuje prieš mūsų erą). Septynioliktajame amžiuje iš pirmojo Mandžu imperatoriaus Kinijoje jis gavo pagarbą išreiškiančius dokumentus, kuriuos gal ir buvo galima prilyginti suvereniteto patvirtinimui. Kitame amžiuje kinai įžengė į Tibetą, kad apgintų šalį nuo mongolų, ir atsisakė iš ten išeiti. Vėliau, tame pačiame amžiuje, jie taip pat gynė ir nuo gurkų invazijos, savo padėtį sustiprino devynioliktajame amžiuje, pasinaudodami tendencija (kartais aprašoma kaip paslaptinga), kad berniukai Dalai Lamos mirdavo kaip tik sulaukę to amžiaus ar tuoj po to, kai galėdavo tapti valdovu.

Devynioliktajame amžiuje į Tibetą atkeliavo britai ir rusai. 1903 metais seras Francisas Younghusbandas pasiekė Tibetą iš pietų pusės ir nukeliavo į Lasą. Tai buvo tarsi perspėjimas, kad Britanija nenori palikti Kinijai Tibeto. Tada buvo Kinijos susiskaldymo laikotarpis, tačiau netrukus buvo atsisakyta bet kokio Britanijos ketinimo užimti Tibete Kinijos vietą. Tryliktasis Dalai Lama 1903 metais pabėgo į Mongoliją, o iš ten – į Kiniją, kur nusivylė pri-

ėmimu. 1909 metais jis sugrįžo į Lasą, tačiau 1910 metais jam vėl teko bėgti, šį kartą nuo kinų. Jis pabėgo į Indiją. Atrodė, kad Kinijos imperijos žlugimas 1911 metais atvers kelią į tikrą nepriklausomybę, bet 1913–1914 metais Simlos konferencijoje, kur dalyvavo kinai, tibetiečiai ir britai, pastarieji pasiūlė pripažinti Kinijos protektoratą mainais už kinų pažadą suteikti Tibetui autonomiją, į kurią įeitų ir teisė nepriklausomai tvarkyti užsienio reikalus. Šis pasiūlymas, pakartotas 1921 metais, niekada netapo įstatymu. Be to, Simlos konferencijoje buvo pateiktas svarstyti sienos su Indija pietuose, su Tibetu ir Kinija šiaurėje bei šiaurės rytuose (vadinamoji McMahono linija) klausimas, remiantis dokumentu, kuris buvo pateiktas kinų iniciatyva, bet kuris niekada nebuvo ratifikuotas – ne todėl, kad Kinija abejojo šia linija, o todėl, kad ją nustačius Tibetas būtų padalytas į vidinę ir išorinę zonas, be to, iš vidinės reikėtų išvesti kinų kariuomenę.

1933 mirus Dalai Lamai, Kinija pasinaudojo proga grįžti į Lasą. Atvykusi užuojautos misija pasiliko iki 1949 metų, kol nebuvo išvaryta visiškai žlugus Gomindanui. Prieš išvykdama Kinija parėmė Tibeto regento sąmokslą prieš jo globotinį, keturioliktąjį Dalai Lamą, kuris dar buvo vaikas. Gomindanas rėmė ir pripažino kaip Panchen Lamą berniuką, kurį rado Kinijoje 1944 metais ir kuris ten tebebuvo: Panchen Lama, kitas geltonkepuris hierarchas, turėjęs, bent jau laikinai, pranašumą prieš Dalai Lamą rytų Tibete, buvo dvasinis ir pasaulietiškas Dalai Lamos konkurentas. (Ankstesnis Panchen Lama ir kinai pabėgo į Kiniją 1923 metais, kur 1937 metais mirė.) Šis paskutinis Gomindano kirtis buvo naudingas komunistams, kurie perėmė naująjį Panchen Lamą ir paskyrė valdyti laikinąją Tibeto vyriausybę tremtyje. Jis gyveno Pekine su žmona kine, tačiau 1962 metais, po to, kai atsisakė pulti Dalai Lamą, dingo. Jis vėl pasirodė 1972 metais, buvo akivaizdu, kad tą laikotarpį su juo buvo blogai elgiamasi, ir 1989 metais gana jaunas mirė. Nors žemesnio rango nei Dalai Lama, Panchen Lama turėjo itin svarbią funkciją – patvirtinti, kad naujasis Dalai Lama tikras. Iki 1995 metų Dalai Lama ir kinai surado daug berniukų, kuriuose įsikūnijo naujasis Dalai Lama. Jie labai greitai dingo.

Per 1950 metus Tibeto vadovai mėgino vesti derybas su Pekinu Honkonge, Kalkutoje, Delyje ir visur kitur, kur galima užmegzti ryšius, tačiau tais pačiais metais Kinija įsiveržė ir netrukus paėmė valdžią sostinėje bei didelėje šalies dalyje. Tibetas nesėkmingai kreipėsi į Jungtines Tautas, o Dalai Lama 1959 metais pabėgo į Indiją. Valdžia, likusi Lasoje, priėmė Kinijos protektoratą mainais į savotišką autonomijos, arba autonominio Kinijos rajono, pažadą, tačiau badas, kurį sukėlė Mao Kinijoje 1961–1962 metais, nusinešė 25–30 procentų įvairių Tibeto provincijų gyventojų. Po Mao mirties Deng'as ir Dalai Lama pasikeitė pasiūlymais aptarti Tibeto ateitį, išskyrus visišką nepriklausomybę. Tačiau vėlesniais metais Kinija ne tiek uoliai laikėsi pasiūlymų, kiek siuntė į Tibetą kolonistus, kurių skaičius turėjo viršyti šešis milijonus tibetiečių. Šią demografinę aneksiją papildė ir Tibeto institucijų bei kultūros, ypač tūkstančių vienuolynų, naikinimas. Jų gyventojai buvo priversti grįžti atgal į savo kaimus arba bėgti į Indiją.

4. Pasaulio tvarka

Pasaulio tvarka liečia du pagrindinius aspektus: karus bei kitus ginkluotus konfliktus ir tai, kaip sumažinti jų skaičių, taip pat krizes bei kitą ekonominę netvarką ir tai, kaip jas sureguliuoti.

Kelio karams užkirtimas

Kadangi pagrindinė tarptautinės visuomenės sudedamoji dalis tebėra valstybė, užkirsti kelią karams gali tik pačios valstybės ir jų bendradarbiavimas. Metodų yra įvairių. Kiekviena didelė valstybė gali imtis svarbiausios ar išimtinės atsakomybės kuriame nors regione arba visos didžiosios valstybės kartu gali prižiūrėti ir tvarkyti įvykius visame pasaulyje, taip pat gali finansuoti kitų valstybių susivienijimus, kad šie spręstų klausimus jų vardu. Po Antrojo pasaulinio karo organizuota tarptautinė veikla ir tarptautinis bendradarbiavimas teoriškai buvo grindžiami antruoju metodu. Buvo reikalavimų taikyti ir pirmąjį metodą, tačiau nesėkmingai, o sąlygos sėkmingam antrojo metodo taikymui nebuvo sukurtos. Dėl to praktikoje buvo taikomas trečiasis metodas, nesulaukęs pakankamo pripažinimo ir labai nepatikimas.

Karo metu būsimieji pagrindiniai nugalėtojai svarstė klausimą apie tarptautinės organizacijos formą. Churchillis ir Rooseveltas pasisakė už regioninę struktūrą. Churchillis parengė schemą, pagal kurią daugelis vietinių federacijų, sugrupuotų į tris regionus, susijungtų vadovaujamos aukščiausiosios pasaulinės tarybos: Europos, Amerikos ir Ramiojo vandenyno – ne daugiau ir ne mažiau. Šis modelis nepatiko Stalinui, kuris visada įtarinėjo Churchillį, nes nepasitikėjo britų valdančiąja klase ir negalėjo pamiršti ginčų dėl to, kada atidaryti antrąjį frontą Vakarų Europoje. Stalino įtarimai dar labiau sustiprėjo, kai buvo pasiūlyta sudaryti Balkanų ir Dunojaus federacijas zonoje, kuri labai rūpėjo SSSR. Stalinas siekė nevaržomo suvereniteto ir kol tai neprieštaravo vienas kitkam, norėjo palaikyti ryšius su buvusiais sąjungininkais, kad išvengtų prieškarinės SSSR izoliacijos. Vakariečiai taip pat pasisakydavo prieš regionalizmą, ypač tokie profesionalūs politikai kaip Cordellis Hullas ir Edenas, kurie baiminosi, jog atsiras autokratinių blokų, kiekviename iš jų vyraus kuri nors didelė valstybė, o iš dalies nenorėjo amerikietiško izoliacionizmo atgijimo. 1943 metų spalį Maskvoje trijų sąjungininkių užsienio reikalų ministrai patvirtino pasaulio organizacijos principą, kuris buvo grindžiamas suverenia visų valstybių lygybe, ir padėjo pagrindus naujai pasaulinei organizacijai, kuri turėjo įamžinti demokratijos ir komunizmo sąjungą prieš fašizmą bei palaikyti taiką, bendromis jėgomis įgyvendinant sąjungininkių įgaliojimus.

Jungtinės Tautos formos atžvilgiu buvo patobulintas Tautų Sąjungos variantas. Pagrindiniai abiejų organizacijų organai buvo gana panašūs. JTO Chartijos autoriai stengėsi neišrasti naujos organizacijos rūšies, o išlaikyti

jau įprastą struktūrą, įtraukiant ir veiksmingesnį mechanizmą, kuris užkirstų kelią karams. Sąjungos sutartis nesmerkė karo. Ji įpareigojo ją pasirašiusias puses kurį laiką palaukti prieš imantis karo veiksmų ir stengtis išspręsti prieštaravimus viena iš trijų rekomenduojamų procedūrų. Jei logiški argumentai rezultato nepasiektų, Chartija nedraudė pradėti karo, o tarptautinės sankcijos galėjo būti taikomos tik tuomet, jei karas būtų pradėtas nesilaikant pagrindinių principų, numatytų susitarime. 1928 metais šalys, pasirašiusios Kelloggo–Briando paktą, mėgino kur kas radikaliau užkirsti kelią karui: jos įsipareigojo visiškai nekariauti, išskyrus keliais ribotais tikslais, būtent dėl paties pakto, Sutarties ir anksčiau sudarytoms sutartims ginti ir gynybos tikslais (pasiaiškinti dėl pasinaudojimo šia teise turėjo pati valstybė, kuri to pageidavo); Jungtinės Valstijos ir Didžioji Britanija taip pat įrašė sąlygas dėl Monroe doktrinos ir Britų imperijos gynybos. JTO Chartijoje buvo pažengta dar toliau: karas buvo leistinas tik ginant Chartiją ar vykdant joje įrašytus įsipareigojimus, taip pat savigynos tikslais, tačiau visiškai karo neatmetė. Chartijoje aiškiai pasisakoma ne tik už tarptautinių, bet ir nacionalinių vienos valstybės ar valstybių sąjungos pajėgų panaudojimą gynybai. Chartijoje buvo suteikti dideli įgaliojimai Saugumo Tarybai, kuriai buvo pavesta nustatyti, ar kelia grėsmę tarptautinei taikai viena ar kita situacija, ar ji yra taikos pažeidimas ar agresijos aktas, o jei nusprendžiama teigiamai, pareikalauti, kad visos JT narės prieš Chartijos pažeidėją imtųsi sankcijų (išskyrus jėgos panaudojimą – šią sankciją laisvai pasirenka kiekviena narė). Antra vertus, šie kolektyviniai įgaliojimai priimant bendrą Saugumo Tarybos sprendimą buvo ribojami procedūrinių kliūčių: reikalaujama Tarybos narių balsų daugumos ir visų penkių jos nuolatinių narių sutikimo. Jei toks sprendimas nepriimamas, nė viena JT narė negali savarankiškai priimti priešingo sprendimo ar imtis tokių priemonių, kokios numatytos Chartijoje; teigiamas Tarybos sprendimas automatiškai įpareigoja visas jos nares, tuo tarpu nepriėmus sprendimo, negalimi jokie veiksmai, numatyti JT Chartijoje. Vadinasi, nors Taryba buvo aukščiau narių, kiekviena iš nuolatinių Tarybos narių buvo suvereni Tarybos atžvilgiu.

Panašiai kaip ir Tautų Sąjunga, JTO buvo sumanyta kaip suverenių valstybių asociacija (nors Chartijoje numatytas draudimas kištis į vidaus reikalus nelietė taikos palaikymo priemonių pagal VII skyrių) ir, kaip ir Sąjunga, mėgino tam tikru būdu garantuoti kolektyvinį sprendimų priėmimą ir sudaryti sąlygas bendriems veiksmams ją sudarančių suverenių valstybių atžvilgiu tuo metu, kai JTO narės vis stiprėjo dėl modernių technologijų plėtros ir šiuolaikinių poveikio žmonėms priemonių. Valstybės pasinaudojo devynioliktojo amžiaus pramoninės ir demokratinės revoliucijų pranašumais, tikslų siekė modernia ginkluote ir tautos šovinizmu. Nei Sąjunga, nei JTO nesugebėjo perimti ginkluotės kontrolės iš suverenių valstybių ar išugdyti pasaulio tautų atsidavimo tarptautinėms organizacijoms, kuris būtų stipresnis už jų nacionalinį patriotizmą. Be šių bendrų trūkumų, JTO susidūrė su taikos palaikymo mechanizmo neveiksmingumu jau ankstyvojoje gyvavimo stadijoje. Šio mechanizmo veiksmingumas priklausė nuo pagrindinių Saugumo Tarybos valstybių

vieningumo ir nuo visų narių pajėgų, kurios reikalingos Tarybos sprendimams įgyvendinti, sutelkimo. Šių valstybių vienybė dingo vos padvelkė taika, o veto iš kraštutinės priemonės virto taktiniu ginklu, Chartijos nuostata dėl tarptautinių pajėgų formavimo – daugybė Saugumo Tarybos ir narių dvišalių susitarimų – niekada nebuvo įgyvendinta, nes institucija įsteigta tokioms deryboms – Kariuomenės štabo komitetas – nesusitarė net dėl bendro pajėgų pobūdžio ir reikiamo skaičiaus.

Veto teisė, suteikta Saugumo Tarybos nuolatinėms narėms, buvo JTO skiriamasis bruožas. Sąjungos Taryboje veto teisę turėjo visos jos narės. JTO Chartijos autoriams reikėjo spręsti, kiek galima nutolti nuo vieningumo principo. Jie nutarė numatyti balsavimą daugumos principu, bet su kai kuriomis išimtimis: Saugumo Taryboje (ne kituose organuose) ypatingoms šalims buvo suteiktos ypatingos privilegijos, todėl didžiosios valstybės galėjo priešintis veiksmams prieš jas pačias ar savo drauges, nors neturėjo teisės trukdyti diskusijoms ir kritikai. Nė viena nuolatinė Tarybos narė nė karto neprieštaravo šiam principui, nors kai kurios nuolatinės narės protestavo prieš kitų nuolatinių narių naudojimąsi šia privilegija. Penktojo dešimtmečio pabaigoje ir šeštajame dešimtmetyje SSSR, nuolat būdama Taryboje mažuma, taip aktyviai naudojosi veto teise, kad kiti nariai skundėsi, jei ne Chartijos nuostatų, tai bent jų dvasios pažeidimu. Atsakydami rusai tvirtino, kad JT tapo amerikiečių politikos įrankiu ir kad ši politika dažniausiai atkreipta prieš rusus, o tai rodo Trumano atominio ginklo monopolijos panaudojimas politiniams tikslams, taip pat svarbiausių Vakarų vadovų kalbos, pradedant Churchilliu Fultone ir Byrnesu Štutgarte 1946 metų vasario ir rugsėjo mėnesiais. SSSR iš pradžių naudojosi JTO savo politiniams tikslams: pateikė ir palaikė skundą dėl olandų elgesio Indonezijoje, anglų ir prancūzų – Sirijoje ir Libane, anglų – Egipte ir Graikijoje ir protestavo prieš Vakarų nuolaidžiavimą fašistiniam Franco režimui Ispanijoje, vėliau griebėsi veto teisės, o 1950 sausio mėnesį nustojo dalyvauti Saugumo Tarybos posėdžiuose. Paskui SSSR grįžo į JTO, iš dalies todėl, kad jai išėjus Saugumo Taryba galėjo pradėti karo veiksmus Korėjoje 1950 metų birželį, iš dalies dėl to, kad išplėtus JTO, ypač 1955 metais, kai vienu metu buvo priimta 16 kandidačių grupė, ir 1960 metais daug Afrikos šalių, pasikeitė organizacijos pobūdis ir Sovietų Sąjungai atsivėrė politinės galimybės, kurios buvo svaresnės už šalies, Saugumo Taryboje atsidūriančios dažniausiai mažumoje, padėtį. (Kaip tik tuo metu SSSR, užuot puldinėjusi naujųjų valstybių vadovus, kaip buržuazines marionetes, pradėjo su jais draugauti.)

Amerikiečių protestai prieš dažną Sovietų Sąjungos naudojimąsi veto teise atvedė prie dviejų bandymų apeiti ją, perduodant dalį Saugumo Tarybos įgaliojimų Generalinei Asamblėjai. 1948 metais buvo sudarytas Specialusis Asamblėjos komitetas (vadinamas Mažąja Asamblėja), kaip nuolatinių Asamblėjos sesijų forumas, tačiau Mažosios Asamblėjos įgaliojimai buvo griežtai riboti, ji netapo bent kiek svarbesniu organu. SSSR nebuvo vienintelė, kuriai atrodė, kad jos sukūrimas yra Chartijos pažeidimas, pamažu Asamblėja nunyko. Svarbesnis įvykis buvo 1950 metais priimta rezoliucija „Vienybė vardan

taikos". Šią rezoliuciją pasiūlė Jungtinės Valstijos, kurios suprato, jog JT operacijas Korėjoje buvo galima pradėti tik todėl, kad Saugumo Taryboje nebuvo SSSR atstovo, ir siekė, kad ateityje SSSR, kuri turėjo veto teisę, dalyvavimas visiškai nesužlugdytų tokių veiksmų. Remiantis šia rezoliucija, kuri buvo priimta 50 balsų, 5 balsavus prieš ir 2 susilaikius, buvo kuriamas skubaus neeilinės asamblėjos sesijos sušaukimo mechanizmas; Asamblėjai buvo suteikiama teisė priimti sprendimus grėsmės taikai, taikos sulaužymo ir agresijos atvejais, kai Saugumo Taryba to padaryti negali; buvo sudarytas Taikos stebėjimo komitetas iš 14 narių, jis į konflikto rajoną galėjo siųsti tyrimo ir aplinkybių nustatymo misijas; taip pat iš 14 narių buvo sudarytas Kolektyvinių priemonių komitetas (neveiksmingas) tarptautinės taikos palaikymui tirti; rezoliucijoje narėms taip pat buvo siūloma skirti pajėgų, kurios dalyvautų JT skubiose taikos palaikymo operacijose. Laikydamasi šios procedūros, Asamblėja du kartus paskelbė Kiniją agresore Korėjoje, o 1956 metais vėl pasinaudojo ja Anglijos, Prancūzijos ir Izraelio agresijai prieš Egiptą pasmerkti ir tarptautinėms pajėgoms, kurios atremtų šią agresiją, sukurti. Tačiau nuolat buvo abejojama rezoliucijos „Vienybė vardan taikos" teisėtumu. SSSR ir kitos narės kritikuodavo ją ir atsisakinėjo mokėti mokesčius už Asamblėjos nurodymu vykdomas operacijas. 1962 metais buvo kreiptasi į Tarptautinį Teisingumo Teismą dėl šios problemos, devyniais balsais prieš penkis jis nusprendė, kad atsakomybė už taikos palaikymą visų pirma tenka Saugumo Tarybai, tačiau ne vien jai.

Taigi juridinio pobūdžio ginčai, kuriuose atsispindėjo svarbiausi politiniai nesutarimai, galėjo sužlugdyti viltis tų, kurie 1945 metais siekė sukurti dokumentą ir organizaciją, garantuojančią taiką ir tvarką. Nuolatinių narių nesantaika patį Saugumo Tarybos pavadinimą pavertė pajuokos objektu, o Tarybą – viešų barnių ir propagandinių kaltinimų arena. Atviroji diplomatija diskreditavo save, kaip anksčiau slaptoji diplomatija keldavo įtarimų. Generalinė Asamblėja taip pat pagarsėjo balsavimu blokais ir prekyba laisvais balsais; po naujų narių antplūdžio ypač padaugėjo tų, kurie, matyt, nebuvo tiesiogiai suinteresuoti vienu ar kitu klausimu, todėl balsuodavo slaptų motyvų skatinami arba nebalsuodavo iš viso. Tad kreiptis į JT buvo tas pats, kas lošti, nes daugelio narių pozicijos buvo nenuspėjamos.

Nusivylimas centrinių JTO organų veikla vedė į susidomėjimą regionalizmo atgaivinimu. Nors Chartijos autoriai palaikė centralizmo pusę ir nusvėrė regionalizmą, pastarojo iš savo sumanymų visiškai neišbraukė. Chartijoje buvo pripažįstama teisė į kolektyvinę ir individualią savigyną (51 straipsnis) ir sankcionuojamos tokios regioninės sąjungos kaip NATO (VIII skyrius), kurių svarbiausias tikslas – palaikyti ne taiką ir tvarką jos veiklos zonoje, o ginti nuo išorinės grėsmės, taip pat regioninės organizacijos, kurių tikslas – palaikyti tvarką regione ir spręsti ten kilusius ginčus. Tačiau pirmuosius penkiasdešimt Jungtinių Tautų gyvavimo metų vienintelė veiksminga tokia organizacija buvo Amerikos valstybių organizacija; šiuo laikotarpiu regionalizmas, kaip taikos palaikymo regionuose priemonė, nebuvo svarbi centrinių JTO organų alternatyva.

Nors Saugumo Taryba ir negalėjo veikti taip, kaip planavo jos kūrėjai, o regioninės organizacijos negalėjo užpildyti šios spragos, JT nuolat vykdė saugumo palaikymo operacijas, parengė nemaža įvairių eksperimentinių metodų ir net surengė didžiulę operaciją Konge, kur per ketverius metus iš viso buvo dislokuota apie 100 tūkstančių žmonių. JT įsikišdavo į pavojingas situacijas įvairiais būdais: ir palyginti kukliomis misijomis faktams nustatyti, įtampai sumažinti bei laimėti laiko, ir sudėtingesnėmis tarpininkavimo operacijomis dalyvaujant kariniams padaliniams, tačiau nenaudojant jėgos, ir galiausiai karinėmis ekspedicijomis, pasiruošusiomis ne tik gintis, bet ir pulti kitus. Viena ar kita operacijos forma neturėjo griežtos ribos. Pavyzdžiui, JT įsikišimą į Kašmyro, Palestinos ir Sueco kanalo įvykius galima apibūdinti kaip tarpininkavimą, o Korėjoje ir Konge – kaip karinį; tuo tarpu kišimąsi į Kipro reikalus galima pagrįstai priskirti abiem kategorijoms, arba konflikto pradžioje – vienai, o pabaigoje – kitai. Tačiau klasifikacija nėra veiklos rodiklis, o JT taikos palaikymo veiklos paneigti negalima. Tautų Sąjunga būdavo kritikuojama už pasyvumą, JT už tai, kad daro per daug.

Pirmajame, arba ikikorėjiškame, veiklos etape Saugumo Taryba susidurdavo su situacijomis, kurias lėmė Antrasis pasaulinis karas: su Sovietų Sąjungos užsibuvimu Irane pasibaigus terminui, numatytam karo meto susitarimuose, ir lėtu britų bei prancūzų kariuomenės išvedimu iš Sirijos ir Libano. Šie klausimai buvo svarstomi Saugumo Taryboje ir išspręsti už jos ribų, be reikalo negaištant. Netrukus atsirado kreipimosi į Saugumo Tarybą precedentų. Taryba nesprendė Sovietų Sąjungos skundo dėl Didžiosios Britanijos kišimosi į Graikijos reikalus su ten buvusių britų ginkluotųjų pajėgų pagalba, tačiau vėliau tyrė Graikijos skundą dėl Jugoslavijos, Bulgarijos ir Albanijos teikiamos pagalbos graikų sukilėliams. Taryba nusiuntė stebėtojų grupę, kuri, negavusi leidimo aplankyti pasienyje esančių teritorijų, apie kurias buvo kalbama, parengė pranešimą, kuriuo pasmerkė Graikijos priešininkus. Taryba nesustabdė šių karo veiksmų (jie baigėsi tik tada, kai su amerikiečių pagalba buvo perginkluota graikų kariuomenė ir atstatyta jos moralinė dvasia ir kai Jugoslavija, 1948 metais nutraukusi ryšius su SSSR ir kaimyninėmis komunistinėmis valstybėmis, nutraukė pagalbą sukilėliams), tačiau JTO sudarė tyrimo atlikimo vietoje precedentą ir galėjo tvirtinti, kad prisidėjo prie potencialiai pavojingos situacijos išaiškinimo ir sulaikymo, kol situacija buvo pašalinta kitomis priemonėmis. Tokia pat funkcija atlikta Indonezijoje ir Kašmyre. Tarybai pavyko pasiekti ugnies nutraukimo Indonezijoje, o tai laikinai sustabdė pirmą olandų policinę akciją prieš Indonezijos nacionalistus ir leido šalims pasiekti laikiną susitarimą per susitaikymo komitetą. Nors iš pradžių šie susitarimai buvo laikini, Olandija perdavė suverenitetą Indonezijos Respublikai 1949 metų pabaigoje tik po tarptautinio įsikišimo. Kašmyre JTO taip pat surengė derybas dėl ugnies nutraukimo ir pajėgė sustabdyti karo veiksmus, nors ir nepasiekė, kad įžengę į Kašmyrą pakistaniečiai ir indai išvestų savo karines pajėgas, ir nepajėgė išspręsti Indijos ir Pakistano politinio ginčo, kuris buvo konflikto pagrindas. Kašmyras buvo pirmasis akivaizdaus paradokso pavyzdys, kuris vėliau išaiškėjo ir nedavė ramybės: ugnies nutraukimas

ir karo veiksmų įšaldymas galėjo trukdyti spręsti patį ginčą, nes konfliktuojančioms pusėms jau nebebuvo būtina skubiai susitarti, kad išgelbėtų žmones ir sutaupytų pinigų. JT stebėtojai, nusiųsti 1949 metais, ten tebebuvo ir beveik po pusės amžiaus.

Palestinoje, kuri yra paskutinis JTO saugumo palaikymo operacijų pavyzdys iki Korėjos karo, JTO atstovai tarėsi dėl ugnies nutraukimo, siekė taikos atstatymo jos pažeidimo atveju ir padėjo pasiekti susitarimų dėl paliaubų. Tačiau arabai ir Izraelis nepasiekė taikos, o JTO paliaubų sąlygų vykdymo stebėjimo organas Artimuosiuose Rytuose pasiliko ilgiau nei planavo jo kūrėjai, veikė kaip nepriklausoma stebėtojų grupė, pasirengusi viešai paskelbti paliaubų pažeidimo atvejus abiejose pusėse – sankcija, kuria abi pusės buvo nepatenkintos, bet prie kurios priprato.

Korėjos karas, kaip ir kiti įvykiai, minimi šioje trumpoje JTO veiklos apžvalgoje, smulkiai aprašomas kitame šios knygos skyriuje, buvo kitoks išbandymas, nes jį sukėlė agresijos aktas, į kurį negalima kitaip veiksmingiau reaguoti, išskyrus jėgą. Nedalyvaujant SSSR, Saugumo Taryba, remdamasi Chartijos VII skyriumi, faktiškai pritarė Jungtinių Valstijų veiksmams (jų kariuomenė buvo Japonijoje ir gretimuose vandenyse) ir įgaliojo JAV į jėgą atsakyti jėga. Taigi Korėjos karas tapo karu, kuriam vadovavo amerikiečių generolas, pavaldus Amerikos prezidentui, o šis veikė kaip JTO atstovas. Dar 15 valstybių, sudariusių sąjungą su Jungtinėmis Valstijomis, daugiausia dėl kitų priežasčių nusiuntė dalinių į mūšio lauką, bet pusė sausumos pajėgų, 93 procentai karinių oro pajėgų ir 86 procentai karinio jūrų laivyno buvo Jungtinių Valstijų, o kai į Korėją įsiveržė kinai ir karas pamažu virto Jungtinių Valstijų ir Kinijos jėgų išbandymu (o galėjo įvykti dar didesnis Jungtinių Valstijų ir SSSR susidūrimas, nes SSSR tikriausiai būtų atėjusi padėti komunistams), daugelis JT narių ėmė suprasti, kad motyvai, dėl kurių JT įsivėlė į karą, pamiršti ir kad ateityje šitaip JT operacijų nevertėtų vykdyti. Po Korėjos karo paaiškėjo aksioma, kad didžiųjų valstybių nereikia įtraukti į JTO numatytas karines operacijos; šiai taisyklei nusižengta tik Kipre, kur, matyt, buvo naudinga pasinaudoti britų kariuomene, kuri jau buvo šalyje. Todėl Korėja buvo išimtis. Tačiau negalima nevertinti Korėjos karo reikšmės, nes jis parodė, kad JT pasirengusi veikti, skirtingai negu Sąjunga, kuri prieš 20 metų nepajėgė žengti atitinkamų žingsnių Mandžiūrijoje.

Kitas svarbus etapas – JT įsikišimas į Sueco krizę 1956 metais – buvo bendra vidutinio dydžio valstybių operacija, kurią pradėjo Generalinė Asamblėja, o kontroliavo Generalinis sekretorius. Stebinančiai greitai kariuomenė surinkta ir permesta, buvo apginkluota gynimuisi, o ne puolimui; ją atsiuntė dešimt valstybių. Kariuomenė atvyko ir išsidėstė iš anksto susitarus su Egiptu (to būtinai reikėjo, nes ši operacija buvo rengiama pagal Chartijos VI skyriaus nuostatas dėl taikaus ginčų sprendimo, o ne kaip prievartinis veiksmas pagal VII skyrių), žinant, kad Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos vyriausybės prieš kariuomenę nenaudos turimos jėgos. Kadangi Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos puolimą sustabdė Jungtinės Valstijos, JT turėjo išvesti anglų ir prancūzų ginkluotąsias pajėgas, organizuoti patruliavimą konflikto rajone

išilgai Sueco kanalo, be to, išvalyti kanalą, kurį egiptiečiai užblokavo, kai buvo užpulti. Taika buvo atstatyta tarpininkaujant JTO, kai Jungtinės Valstijos pasiryžo nutraukti karo veiksmus, o tam negalėjo priešintis nei Didžioji Britanija, nei Prancūzija, nei Izraelis. Šitos krizės metu JTO veikė paisydama kolektyvinio saugumo, tačiau iš tikrųjų jos vaidmuo buvo truputį kitoks. Kolektyvinio saugumo šalininkai tiek Sąjungoje, tiek JTO turėjo galvoje galingų pajėgų telkimą pagal anksčiau prisiimtus įsipareigojimus, kad būtų sustabdytas ir pažabotas pažeidėjas. 1956 metais Suece pažeidėjus sustabdė ne kolektyvinės, o Jungtinių Valstijų jėgos pademonstravimas. Bendros pajėgos, nusiųstos į tą rajoną, nebūtų pajėgusios kautis su anglų-prancūzų ar izraeliečių agresoriais ir nebuvo tam skirtos. Jų užduotis buvo ne išvaryti įsiveržusią kariuomenę, o sulaikyti didžiąsias valstybes nuo įsikišimo. Hammarskjöldas siekė JT pajėgas dislokuoti anksčiau, nei konflikto rajone pasirodys amerikiečiai ir rusai, ir patirtis Suece nulėmė jo politiką Konge po ketverių metų. Kai kurie tokių veiksmų trūkumai išryškėjo 1967 metais, kai JT pajėgas teko išvesti netikėtai pareikalavus Egiptui. Kitų buvo imtasi karinių akcijų metu 1956 metais, kai SSSR atsisakė leisti Hammarskjöldui atvykti į Budapeštą net asmeninio vizito.

Praėjus mažiau nei ketveriems metams po Sueco krizės ir operacijos Konge, JTO vėl turėjo atlikti tarpininkės ir stebėtojos vaidmenį Artimuosiuose Rytuose. 1958 metais Libano vyriausybė pasiskundė dėl Jungtinės Arabų Respublikos kišimosi į Libano vidaus reikalus ir prašė Jungtinių Valstijų atsiųsti kariuomenę. JT nusiuntė keletą mobilių stebėtojų grupių, kurios turėjo išsiaiškinti ir pranešti, kas vyksta išilgai Libano sienos, paskui išplėtė tą misiją, kad ši galėtų pakeisti amerikiečių karius, kurių dalyvavimas stūmė į sunkią padėtį visas suinteresuotas puses, įskaitant ir pačius amerikiečius. Kartu JT išryškino painią situaciją, sušvelnino ją ir galiausiai palengvino jos normalizavimą. Čia buvo naujai įvertinta ankstesnė JTO patirtis. Daugiau ar mažiau ja buvo pasinaudota Laose (1959 m.), Vakarų Iriane (1962–1963 metais, kai JT dalyvavimas lėmė tai, kad Olandija šią teritoriją perdavė Indonezijai), Šiaurės Borneo ir Saravake (1963 m.), kai remiantis JT tyrimu šių teritorijų gyventojai nepasisakė prieš Malaizijos sukūrimą, kaip tvirtino Indonezija, Jemene (1963–1964 metais), kai JTO stebėtojai tam tikru mastu atskleidė neaiškią situaciją, ir išaiškinant globojamųjų teritorijų Togo ir Kamerūno gyventojų pageidavimus, kai valdančios valstybės ruošėsi jas palikti 1956 ir 1960 metais.

JT įsikišimas Konge buvo skuboto Belgijos išėjimo ir po keleto dienų įvykusio Kongo kariuomenės maišto pasekmė, po visko belgai grįžo, kad apsaugotų savo tautiečius; Katanga siekė atsiskirti, ir Kongo vyriausybė kreipėsi į JT pagalbos palaikyti tvarką, svarbiausių tarnybų funkcionavimą, išvesti užsienio kariuomenę ir palaikyti naujos valstybės vientisumą. Todėl šis įsikišimas nuo pat pradžių turėjo tiek tarptautinių, tiek vidinių aspektų. Jis buvo tarptautinis, nes jo tikslas buvo išvesti belgus iš šalies ir užbėgti už akių amerikiečiams bei rusams, bet jis buvo ir vidinis, nes JT pajėgos užpildė spragą, kuri atsirado dėl maišto ar dėl Kongo vyriausybės kariuomenės silpnumo.

Buvo ne tik palaikoma teisėtvarka, bet ir saugomas naujos valstybės teritorinis vientisumas, neleidžiama kuriai nors daliai atsiskirti. Hammarskjöldas pasinaudojo savo teise, kurią suteikė Chartijos 99 straipsnis ir pateikė šį klausimą svarstyti Saugumo Tarybai. JT veikė Konge ketverius metus; karinės pajėgos, kurių skaičius išaugo iki 20 tūkstančių, o vidutiniškai sudarė 15 tūkstančių žmonių (bendros išlaidos viršijo 400 milijonų dolerių, iš kurių 42 procentus įnešė JAV, o SSSR nemokėjo nieko), buvo naudojamos tvarkai palaikyti, užkirsti kelią pilietiniam karui ir priversti Katangą pripažinti Kongo valstybės valdžią. JT operacijos buvo pagrįstos Chartijos VI skyriumi. Tiesiogiai VII skyriumi nebuvo remiamasi, nors pasikeitus padėčiai susiklostė situacija, labai panaši į priverstinius veiksmus, numatytus VII skyriuje. Šias operacijas pradėjo Saugumo Taryba, bet jas vykdė Generalinis sekretorius ir vidutinio dydžio valstybės.

Dar kartą vidutinio dydžio valstybės buvo paprašytos pristatyti jungtinius karinius dalinius, o valdymas pavestas Generaliniam sekretoriui. Jis sudarė specialų konsultacinį komitetą iš valstybių, kurios atsiuntė kariuomenę, atstovų, kad padėtų aiškinti bendras Saugumo Tarybos direktyvas ir pritaikyti jas esamoms aplinkybėms. Šitaip veikdama JTO tapo svarbiausiu veiksniu, padedančiu palaikyti naujos valstybės vienybę ir vientisumą, išvengti užsienio valstybių įsiveržimo ir galbūt didžiųjų valstybių susidūrimo; be to, ji palengvino žmonių kančias: pažabojo pilietinį karą, sumažino kraujo praliejimą, padėjo pabėgėliams ir suteikė įvairių svarbių medicinos, valdymo ir kitokių paslaugų. Tačiau netrukus JT apribojo savo galimybes, nes priešingai nuteikė didžiąsias valstybes, kurios su nepasitikėjimu žiūrėjo į Generalinio sekretoriaus autoriteto stiprėjimą; kartais šios valstybės nepritardavo jo tikslams ir veiksmams ir nenorėjo taip brangiai mokėti už taikos palaikymą. Bet jei didelės valstybės nebūtų leidusios ir įgaliojusios veikti JTO, joms pačioms drauge ar atskirai būtų reikėję imtis policininko vaidmens arba leisti netvarkai visame pasaulyje peržengti protingas ribas. Iš tiesų jos susidūrė su dilema: viena vertus, bijojo per didelės tarptautinės netvarkos, antra vertus, nenorėjo pritarti tarptautinio tvarkos palaikymo organo su savarankiškais įgaliojimais stiprėjimui. Vienintelė išeitis iš šios dilemos buvo sukurti tokį Jungtinių Tautų mechanizmą, kuris galėtų veikti pakankamai, bet nepernelyg veiksmingai siekiant palaikyti taiką; turėti savarankiškas, bet kontroliuojamas tvarkos palaikymo pajėgas, kurioms nebūtų suteikiama daugiau teisių, jei tai reikštų pavaldumo susilpnėjimą.

Šie ribotumai išryškėjo 1982 metais, kai dvi valstybės – Argentina ir Didžioji Britanija – pradėjo karą, kad apgintų prieštaringas pretenzijas į salų suverenitetą, nors tos salos kiekvienai iš jų buvo nelabai svarbios (žr. 27 skyrių). Argentinos veiksmai, be jokių abejonių, buvo Chartijos pažeidimas, o dėl Britanijos galima ginčytis. Karas dėl Folklando salų tik vienas iš 150 karų, kilęs pasaulyje po 1945 metų, bet ypatingas, nes sąmoningai sukeltas dviejų JTO narių, kurios griebėsi agresyvių veiksmų. Šis karas taip pat buvo pirmas Europos valstybės, išskyrus SSSR, karas nuo to laiko, kai Prancūzija prieš ketvirtadalį amžiaus atsisakė imperinių pretenzijų Alžyre. Užgrobusi

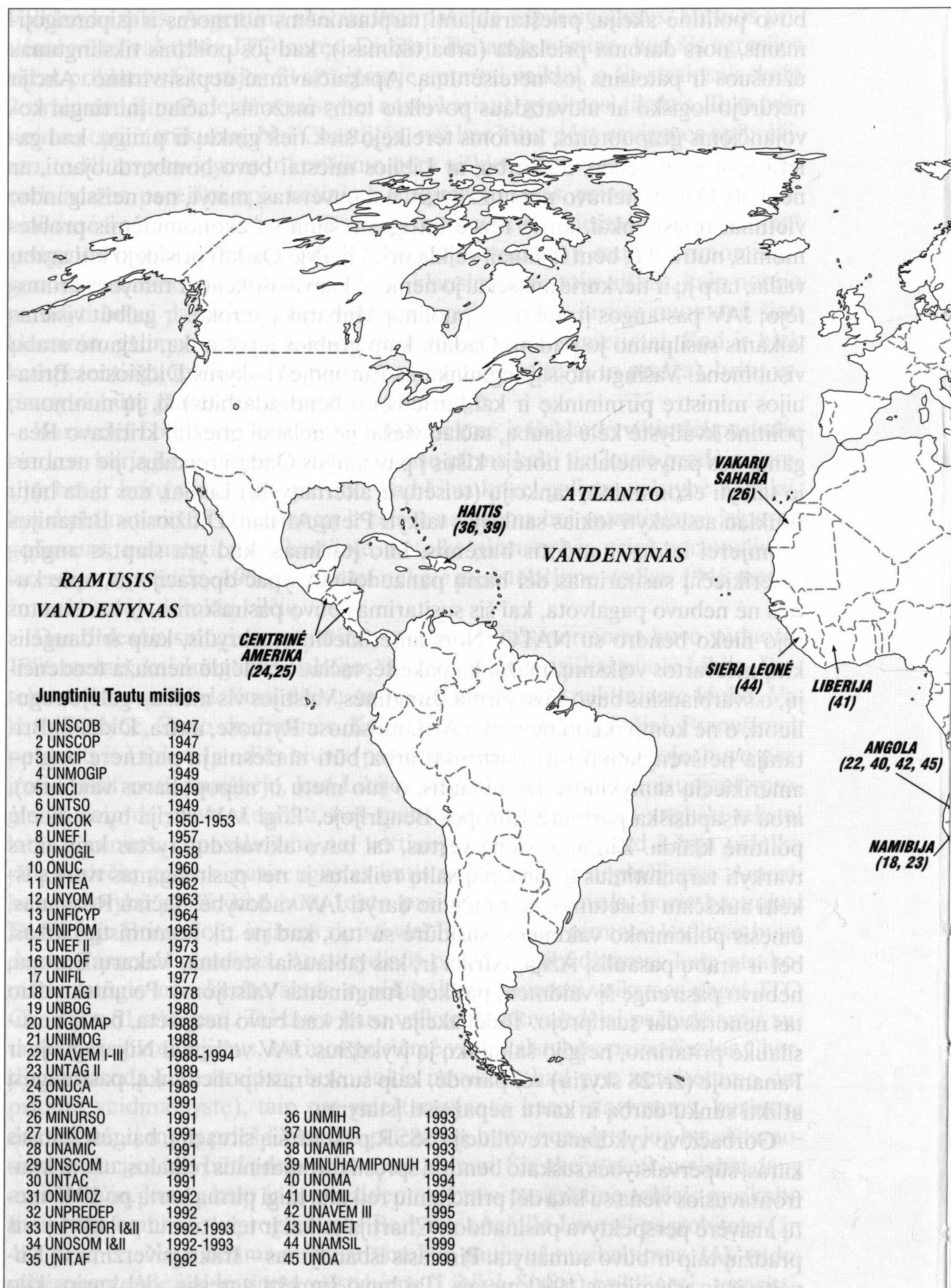
Folklando salas, Argentina akivaizdžiai pažeidė įsipareigojimus, kuriuos prisiėmė visos valstybės JTO narės. Didžioji Britanija tvirtino, kad šis agresijos aktas priklauso Chartijos 51 straipsnyje aptartai veiklai, o šis straipsnis, kaip 2 straipsnio išimtis, leidžia valstybei narei kariauti gynimosi tikslais. Toks tvirtinimas turi ir trūkumų. Nei Chartijoje, nei kur kitur nėra savigynos apibrėžimo, todėl tarp savigynos ir keršijimo nėra aiškios ribos. Britanijos vyriausybė nedelsdama pareiškė apie ketinimą susigrąžinti salas, prireikus jėga, ir skubiai ėmėsi visų reikiamų priemonių. Antra vertus, griežtai interpretuojant savigynos sąvoką, ją galima aiškinti tik kaip atsakomąjį smūgį turimomis jėgomis užpuolimo atveju. Tai ginčytinas klausimas, ne toks aiškus, kaip norėjo parodyti britai pareiškimuose. Tačiau nesvarbu, kokia juristų nuomonė šiuo klausimu, galima tvirtinti, kad čia nulėmė politiniai sumetimai. Kad ir kiek kompetentingų teisininkų būtų patarę (jeigu kas būtų jų to prašęs), britų vyriausybė būtų pasielgusi tik taip, kaip pasielgė.

Karas dėl Folklando salų buvo JTO nesėkmė ir išsklaidė viltis dėl pasaulio tvarkos, kurią ji buvo įkūnijusi. Dėl to visų pirma kalti tie, kurie pradėjo agresiją; bet ir britų vyriausybė parodė, kad kilus krizei galinga valstybė nepalaikys diplomatinių JTO pastangų ir teisės normoms bei sutartiniams įsipareigojimams, numatytiems Chartijoje, neteiks pirmenybės prieš nacionalinius interesus ir prestižą. 1982 metais tai nekėlė nusistebėjimo, tačiau 1945 metais žmonės turėjo kitokių vilčių.

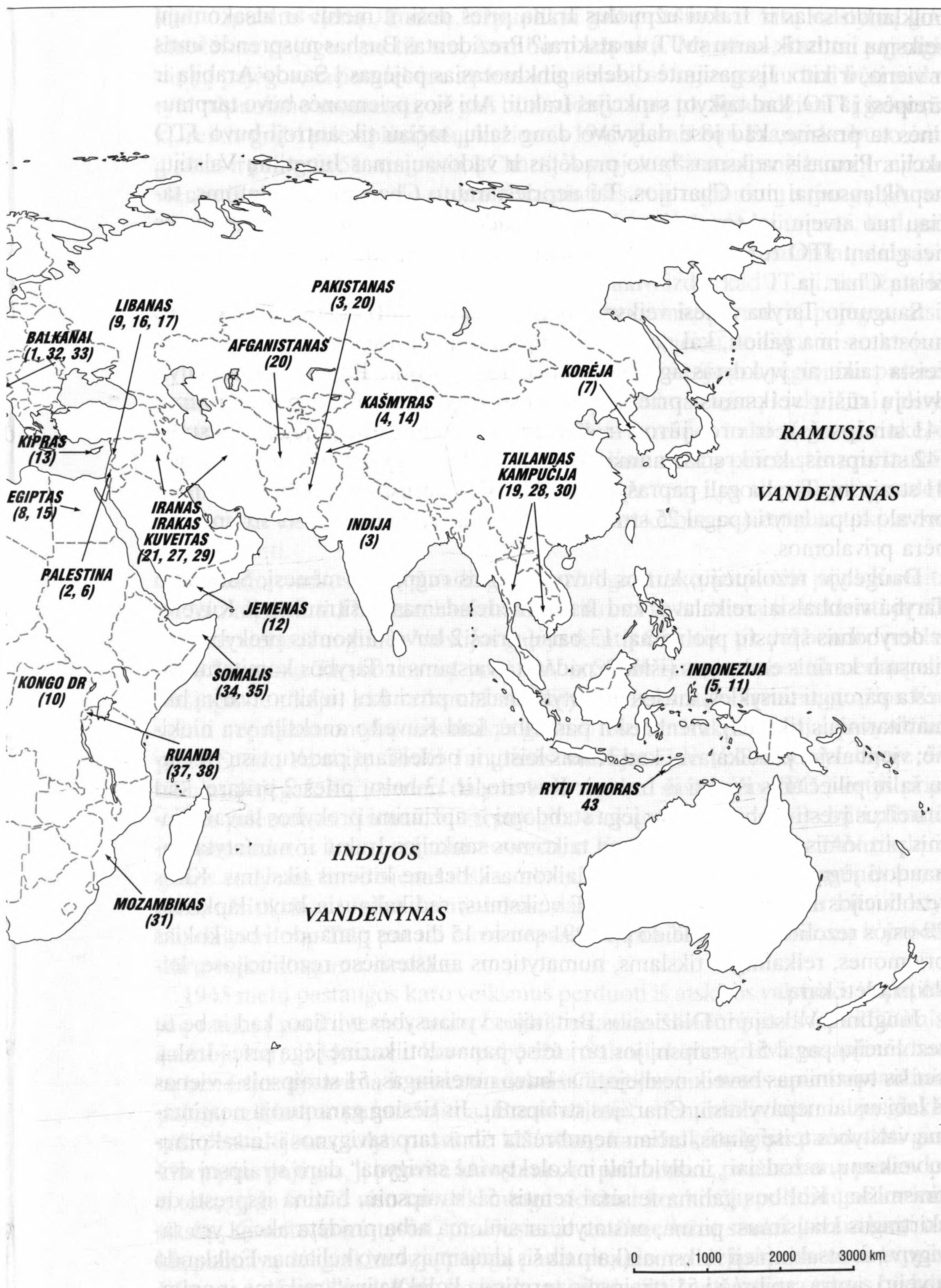
Dar didesnis smūgis tarptautinių santykių teisės normoms buvo suduotas 1986 metais, kai Jungtinės Valstijos iš oro ir jūros masiškai puolė Libiją. Pretekstas buvo prieš dešimtį dienų susprogdinta bomba naktiniame klube, Vakarų Berlyne. Žuvo du žmonės. Kaltininkai buvo palestiniečiai. Pranešimai, perduoti iš Libijos liaudies biuro (pasiuntinybės) Rytų Vokietijoje, buvo perimti ir iššifruoti, paaiškėjo, kad Libijos valdžia dalyvavo organizuojant sprogimą. Kaip dalyvavo, neaišku, nes spausdinti šių pranešimų angliški tekstai labiau primena atpasakojimą nei vertimą. Vis dėlto tai, kad Libija palaiko palestiniečių grupes, pasirengusias imtis smurto, buvo neginčijama. Amerikos vadovybė prašė, kad būtų leista pasinaudoti lėktuvais, kurie bazuojasi Didžiojoje Britanijoje, ir jiems skristi virš Prancūzijos; pirmasis leidimas buvo duotas, antrasis atmestas. Antskrydis iš pradžių apibūdinamas kaip atsakomasis smūgis arba keršto aktas, o vėliau kaip gynimosi veiksmas pagal JTO Chartijos 51 straipsnį. Tai buvo karo veiksmas, akivaizdžiai pažeidžiantis sutartinius įsipareigojimus, kuriuos prisiėmė visos valstybės, pasirašiusios Chartiją (nuoroda į 51 straipsnį buvo tokia nevykusi, kad prie neteisėtumo dar pridūrė veidmainystę), taip pat prieštaraujantis karo įstatymams, kuriuose dar tūkstantį metų prieš Chartijos priėmimą buvo nurodyta, jog baudžiamosios operacijos turi būti adekvačios nusikaltimui. Šią akciją sveikino labai daug amerikiečių, kurie, kaip ir jų prezidentas, buvo pasipiktinę tokiais nusikaltimais kaip bombos susprogdinimas Berlyne, „Achille Lauro“ pagrobimas (žr. 401 p.) ir t. t. Negalėdama nubausti smulkių gaujų už nusikaltimus, JAV vadovybė nusprendė kai kurioms valstybėms (Libijai, Sirijai) priklijuoti „teroristinių“ organizacijų etiketę ir tada pareikšti, kad turi teisę jas pulti. Antskrydis

buvo politinė akcija, prieštaraujanti tarptautinėms normoms ir įsipareigojimams, nors daroma prielaida (arba tikimasi), kad jos politinis tikslingumas užtušuos ir pateisins jos neteisėtumą. Apskaičiavimai nepasitvirtino. Akcija neturėjo logiško ar akivaizdaus poveikio toms mažoms, tačiau įnirtingai kovojančioms grupuotėms, kurioms tereikėjo šiek tiek ginklų ir pinigų, kad galėtų tęsti savo veiklą, nesvarbu, ar Libijos miestai buvo bombarduojami, ar ne. Pats Qadafi nebuvo nei nužudytas, nei nuverstas, matyt, net neišsigando; vietiniai priešininkai, kurie rezgė intrigas ryšium su ekonominėmis problemomis, nutraukė, bent laikinai, veiklą prieš jį. Prie Qadafi prisidėjo kiti arabų vadai, tarp jų ir tie, kurie anksčiau jo nemėgo kaip išsišokėlio ir ramybės drumstėjo; JAV pastangos įtraukti į šį puolimą Mubaraką gerokai ir galbūt visiems laikams susilpnino jo padėtį; Qadafi, kaip grubios jėgos auką, užjautė arabų visuomenė. Vašingtono sąjungininkams Europoje (išskyrus Didžiosios Britanijos ministrę pirmininkę ir kai kuriuos jos bendradarbius) ši, jų nuomone, politinė kvailystė kėlė siaubą, tačiau viešai jie nelabai griežtai kritikavo Reaganą, nes patys nelabai norėjo kištis į pavojingus Qadafi reikalus; jie nenorėjo taikyti ekonominių sankcijų (teisėtų ir alternatyvių) Libijai, nes tada būtų sunkiau atsisakyti tokias sankcijas taikyti Pietų Afrikai. Didžiosios Britanijos premjerei leidus naudotis bazėmis, kilo įtarimas, kad yra slaptas anglų–amerikiečių susitarimas dėl bazių panaudojimo, ypač operacijoms, apie kurias nė nebuvo pagalvota, kai šis susitarimas buvo pasirašomas, ir kuris neturėjo nieko bendro su NATO. Nors amerikiečių antskrydis, kaip ir daugelis kitų prievartos veiksmų, mažai ką pakeitė, tačiau atskleidė nemaža tendencijų, o svarbiausios buvo šios: pirma, Jungtinės Valstijos vis mažiau galėjo reguliuoti, o ne komplikuoti netvarką Artimuosiuose Rytuose, antra, Didžioji Britanija neišvengiamai turi pasirinkti arba būti mažesniąja partnere anglų–amerikiečių santykiuose (žeminantis, o tuo metu ir nepopuliarus vaidmuo), arba visapusiška partnere Europos Bendrijoje. Taigi JAV akcija buvo didelė politinė klaida. Žinoma, viena vertus, tai buvo akivaizdus ryžtas kaip nors tvarkyti tarptautinius ir pavienių šalių reikalus ir net pasirengimas tvarką iškelti aukščiau teisėtumo, tą ir mėgino daryti JAV vadovybė. Tačiau Reaganas, ėmęsis policininko vaidmens, susidūrė su tuo, kad ne tik komunistų blokas, bet ir arabų pasaulis, Azija, Afrika ir, kas labiausiai stebina, Vakarų Europa, nebuvo pasirengę šį vaidmenį patikėti Jungtinėms Valstijoms. Po antskrydžio tas nenoras dar sustiprėjo. Todėl akcija ne tik kad buvo neteisėta, bet ir nesusilaukė pritarimo, neįgijo šalininkų ją įvykdžius. JAV veiksmai Nikaragvoje ir Panamoje (žr. 28 skyrių) vėl parodė, kaip sunku rasti policininką, pasirengusį atlikti sunkų darbą ir kartu nepažeisti įstatymų.

Gorbačiovo vykdoma revoliucija SSSR pakeitė šią situaciją, baigėsi šaltasis karas, supervalstybės suskato bendrai spręsti tarptautinius reikalus, užuot konfrontavusios viena su kita dėl principinių reikalų, taigi pirmą kartą po 1945 metų atsivėrė perspektyva pasinaudoti Chartija taikai ir teisėtumui palaikyti, o iš pradžių taip ir buvo sumanyta. Pirmasis išbandymas – Irako įsiveržimas į Kuveitą ir jo užėmimas 1990 metais. Tai buvo šiurkšti agresija, dėl kurios kilo klausimas, kaip ir daugelį kartų anksčiau, pavyzdžiui, Argentinai okupavus

4.1. Jungtinių Tautų misijos (žr. priedą, 766-767 p.)

LIBANAS
(9, 16, 17)
PAKISTANAS
(3, 20)
BALKANAI
(1, 32, 33)
AFGANISTANAS
(20)
KORĖJA
(7)
KAŠMYRAS
(4, 14)
RAMUSIS
VANDENYNAS
KIPRAS
(13)
TAILANDAS
KAMPUČIJA
(19, 28, 30)
EGIPTAS
(8, 15)
IRANAS
IRAKAS
KUVEITAS
(21, 27, 29)
INDIJA
(3)
PALESTINA
(2, 6)
JEMENAS
(12)
SOMALIS
(34, 35)
INDONEZIJA
(5, 11)
KONGO DR
(10)
RUANDA
(37, 38)
RYTŲ TIMORAS
43
INDIJOS
VANDENYNAS
MOZAMBIKAS
(31)
0
1000
2000
3000 km

Folklando salas ir Irakui užpuolus Iraną prieš dešimt metų: ar atsakomųjų veiksmų imtis tik kartu su JT, ar atskirai? Prezidentas Bushas nusprendė imtis ir vieno, ir kito. Jis pasiuntė dideles ginkluotąsias pajėgas į Saudo Arabiją ir kreipėsi į JTO, kad taikytų sankcijas Irakui. Abi šios priemonės buvo tarptautinės ta prasme, kad jose dalyvavo daug šalių, tačiau tik antroji buvo JTO akcija. Pirmasis veiksmas buvo pradėtas ir vadovaujamas Jungtinių Valstijų, nepriklausomai nuo Chartijos. Tai neprieštarautų Chartijos nuostatoms, tačiau tuo atveju, jei tos pajėgos būtų panaudotos kitokiems karo veiksmams nei ginant JTO rezoliucijas, JTO prašymu ar JTO vadovaujant, jei būtų pažeista Chartija.

Saugumo Taryba ėmėsi veiksmų pagal Chartijos VII skyrių. Šio skyriaus nuostatos ima galioti, kai pati Taryba nustato, jog gresia pavojus taikai, pažeista taika ar įvykdytas agresijos aktas. Tokiu atveju Taryba gali numatyti dviejų rūšių veiksmus: priemones, nesusijusias su jėgos panaudojimu (41 straipsnis), ir oro, jūros ir sausumos ginkluotųjų pajėgų veiksmus (42 straipsnis, konkrečiai numatantis blokadą). Taikant priemones pagal 41 straipsnį, Taryba gali paprašyti, kad JT narės imtųsi šių priemonių, o narė privalo tą padaryti (pagal 25 straipsnį). Priemonės, numatytos 42 straipsnyje, nėra privalomos.

Daugelyje rezoliucijų, kurios buvo priimtos rugpjūčio mėnesį, Saugumo Taryba vienbalsiai reikalavo, kad Irakas nedelsdamas pasitrauktų iš Kuveito ir derybomis spręstų problemą; 13 balsų prieš 2 buvo taikomas prekybos, finansų ir karinis embargas (išimtis padaryta vaistams ir Tarybos komitetui pavesta parengti taisykles, kurios nustatytų maisto produktų tiekimo tvarką humanitariniais tikslais); vienbalsiai paskelbė, kad Kuveito aneksija yra niekinė; vienbalsiai pareikalavo, kad Irakas leistų ir nedelsiant padėtų visų trečiųjų šalių piliečiams išvykti iš Irako ir Kuveito, ir 13 balsų prieš 2 pritarė, kad prireikus įvesti embargą būtų jėga stabdomi ir apžiūrimi prekybos laivai. Šiomis pirmomis rezoliucijomis buvo taikomos sankcijos Irakui ir numatyta panaudoti jėgą kontroliuojant, ar jų laikomasi, bet ne kitiems tikslams. Kitos rezoliucijos numatė ir reguliavo JT veiksmus; radikaliausia buvo lapkričio 29-osios rezoliucija, kuri leido po 1991 sausio 15 dienos panaudoti bet kokias priemones, reikalingas tikslams, numatytiems ankstesnėse rezoliucijose, leido pradėti karą.

Jungtinių Valstijų ir Didžiosios Britanijos vyriausybės tvirtino, kad ir be tų rezoliucijų pagal 51 straipsnį jos turi teisę panaudoti karinę jėgą prieš Iraką, bet šis tvirtinimas beveik neabejotinai buvo neteisingas. 51 straipsnis – vienas iš labiausiai nepavykusių Chartijos straipsnių. Jis tiesiog garantuoja neatimamą valstybės teisę gintis, tačiau nenubrėžia ribos tarp savigynos ir atsakomųjų veiksmų, o žodžiai „individuali ir kolektyvinė savigyna“ daro straipsnį dviprasmišką. Kol bus galima teisėtai remtis 51 straipsniu, būtina išspręsti du skirtingus klausimus: pirma, nustatyti, ar siūloma arba pradėta akcija yra savigyna, ar atsakomieji veiksmai (kaip tik šis klausimas buvo keliamas Folklando atveju), antra, apibrėžti 51 straipsnio termino „kolektyvinė“ reikšmę ir apimtį. Terminą „kolektyvinė gynyba“, savaime prieštaringą, galima suprasti taip,

kad, užpuolus vieną JT narę, užpuolikui gali priešintis ir kitų valstybių ginkluotosios pajėgos, ne tik tos, kuri buvo užpulta. Manoma, kad tai sąjungininkų pajėgos, tačiau tebėra atviras klausimas, ar sąjunga jau turi būti sudaryta užpuolimo momentu, ar gali būti sudaryta po to. Sprendžiant šį galvosūkį, reikia grįžti prie aplinkybių, kuriomis 1945 metais San Franciske buvo rengiamas ir priimtas 51 straipsnis. Į Chartijos projektą šis straipsnis buvo įtrauktas vienas iš paskutinių ir juo siekta nuraminti esamų regioninių sąjungų (Amerikos valstybių organizacijos ir Arabų lygos) narius, kurie baiminosi, kad, pasirašę Chartiją, turės atsisakyti savo regionuose pasiektų susitarimų dėl savitarpio pagalbos atremiant agresiją. Visiškai akivaizdu, kad JT narės užpuolikui gali pasipriešinti nukentėjusios narės regioninių partnerių pajėgos, atsižvelgdamos į regioninės partnerystės nuostatas, tačiau neaišku ir sunku įrodyti, kad valstybės, kurios tuo laikotarpiu nebuvo susijusios regionine partneryste, turi teisę įsikišti jėga. Platesnis interpretavimas leistų kiekvienai valstybei įsivelti į ginčą, paprasčiausiai pasiskelbus agresijos aukos sąjungininke, o tada bet kokia grėsmė taikai ar jos pažeidimas būtų priežastis apsišaukėliams „baltiesiems riteriams" („raudoniesiems", ar „juodiesiems") pradėti karą, esant vienintelei sąlygai, kad agresijos auka bus pasirengusi tokį veiksmą sveikinti.

Pasaulio tvarkos ir JT naudingumo atžvilgiu Irako antpuolis prieš Kuveitą padėjo atgaivinti JTO mechanizmus, patikrinti jų tvirtumą ir atskleisti jų silpnąsias vietas. Jungtinės Valstijos galėjo remtis Chartija tik dėl bendro nuolatinių Saugumo Tarybos narių, ypač JAV ir SSSR, sutarimo, bet tik nedaugelis Vašingtone tikėjo, kad veiksmai, numatyti VII skyriuje, savaime grąžins Kuveitui nepriklausomybę ar sulaikys galimą tolesnę Irako agresiją, pavyzdžiui, prieš Saudo Arabiją. Todėl Jungtinės Valstijos išdėstė Saudo Arabijoje didžiules pajėgas, kurios vien dalyvavimu regione sustiprino JTO įvestas prievartos priemones, žinoma, buvo pajėgios atakuoti Iraką ir galėjo būti pilnutinai panaudotos Irako režimui nuversti, o Kuveito atstatyti. Šis JAV tikslų ir galios rodymas buvo vienašališkas aktas, bet jis susilaukė tarptautinės paramos, užsitikrinant šalies šeimininkės, daugelio Artimųjų Rytų ir kitų valstybių dalyvavimą. Taip pat tai buvo nepasitikėjimo JTO mechanizmų ir procedūrų veiksmingumu išraiška.

1945 metų pastangos karo veiksmus perduoti iš atskiros valstybės nepatikimų rankų į patikimesnes tautų bendrijos rankas susidūrė su dviem kliūtimis: šaltuoju karu ir kintančiu karo pobūdžiu. Šaltasis karas griovė pasaulinės tautų bendrijos gyvavimą ir pavertė niekais Chartijos nuostatas apie tarptautinių pajėgų telkimą ir panaudojimą. Branduolinio, cheminio ir kitų naujų ginklų rūšių tobulėjimas tolyn nustūmė klausimą, kam reikėtų leisti panaudoti ginkluotąsias pajėgas, jį pakeitė klausimas, ar priimtina ir pateisinama panaudoti tokią jėgą ir ar iš viso tai veiksminga siekiant konkrečių politinių ar karinių tikslų. Kuveito krizė tęsėsi, praėjusiame amžiuje būtų sunku įsivaizduoti tokią painiavą dėl ginkluotųjų pajėgų panaudojimo ir didėjantį visuomenės priešiškumą tokiam karui. Kaip ir visada, priešą įveikti buvo galima trimis būdais: numarinti badu, įbauginti arba sutriuškinti. Chartijos VII skyriuje atsispindi

šiuolaikinis požiūris į apgultį, kai pasinaudojama atsargų trūkumu, taip ir darė apgulėjai, laikydami kariuomenę parengtyje, kad sustiprintų apgultį ir nulemtų jos baigtį. Tačiau embargas, numatytas VII skyriuje, kaip ir karo apgultis, vyksta lėtai ir galiausiai gali būti neveiksmingas: apgulusieji kartais jį nutraukdavo. Amerikiečių kariuomenė, sutelkta Saudo Arabijoje, buvo alternatyva, antroji išeitis. Ji turėjo išgąsdinti Saddamą Husseiną, o jei šis neišsigąstų, sutriuškinti jį. Tai reiškė, kad jei priemonės, numatytos VII skyriuje, žlugs arba nepadarys poveikio pakankamai greitai, Jungtinės Valstijos ir jų bendraminčiai veikiau griebsis jėgos nei susitaikys su pralaimėjimu.

Krizei plėtojantis mėnuo po mėnesio, brendo būtinybė pasirinkti vieną iš dviejų tikslų – nubausti pažeidėją arba sureguliuoti krizę, pasirinkti karą arba diplomatiją. Krizė prasidėjo Saddamui Husseinui pažeidus Chartiją. Pirmoji Saugumo Tarybos rezoliucija reikalavo atitaisyti pažeidimą – išvesti kariuomenę iš Kuveito. Ji taip pat reikalavo, kad būtų svarstomi Irako ir Kuveito nesutarimai. Rezoliucijoje nieko nebuvo pasakyta, kada šie du reikalavimai turėtų būti įvykdyti. Saddamas Husseinas ne kartą pareiškė, kad neišeis iš Kuveito, nors ir sutiko dalyvauti Artimųjų Rytų konferencijoje, kurios darbotvarkėje būtų ir Kuveito klausimas. Jungtinės Valstijos ir kai kurie jų sąjungininkai atsisakė svarstyti kokius nors klausimus iki visiško ir besąlygiško Irako pasitraukimo. Tai buvo tas pats, kas atsisakyti diplomatinių pastangų, kol nebus išvesta kariuomenė. Tokia politika buvo labai rizikinga, nes teikė pirmenybę kapituliacijai, o ne deryboms, galėjo kilti karas, kuris prasidėjo dėl Irako agresijos, antrą kartą būtų išprovokuotas dėl abiejų pusių užsispyrimo. Tokioje situacijoje Busho padėtis buvo dar nepatogesnė. Vadovaudamas demokratinei šaliai ir laikinai sudarytai sąjungai, jis savo veiksmus turėjo kur kas labiau apmąstyti nei jo priešininkas autokratas, kuris galėjo kreipti gerokai mažiau dėmesio arba visiškai nekreipti į visuomenės nuomonę ar savo priešininkų būgštavimus. Kai neįveikiamą galią turinčios Jungtinės Valstijos ketino pasinaudoti savo pranašumu, plačioji visuomenė pasibjaurėjo, nes tai buvo nesuderinama su giliai įsišaknijusiomis teisės normomis, kurios gal daugiau kaip tūkstantį metų skelbė, kad jėgos panaudojimas turi atitikti siekiamus tikslus. Į karo pusę lenkė ir amerikiečių karo taktika, pagal kurią sankcijų politiką būtina paremti didelių karinių pajėgų išdėstymu, o jas išlaikyti ilgą laiką ar grąžinti namo be įtikinamos pergalės buvo neįmanoma. Bushas ėmėsi priemonių, kurios nebuvo pagrįstos nei ekonomiškai, nei politiškai.

JAV vadovaujantis vaidmuo JTO sumanymuose buvo tinkamas ir pageidaujamas, tačiau Bushas padarė ir daugiau, ir mažiau. Tuo pačiu metu jis vykdė ir amerikiečių operaciją, kuri nustelbė JT pastangas ir beveik sužlugdė jas. Vykstant amerikiečių operacijai, Bushas rėmėsi jėga ir grasinimu ją panaudoti tiek, kad buvo neįmanoma jokia diplomatija: jis reikalavo, kad netgi tiesioginiai susitikimai Vašingtone ir Bagdade (juos siūlė surengti gruodžio mėnesį) jokiu būdu nebūtų vadinami derybomis. Vadinasi, Bushas reikalavo besąlygiškai vykdyti JTO rezoliuciją, o pati JTO nieko panašaus nereikalavo. Šaltojo karo metu JTO vaidmuo pasaulinės tvarkos palaikyme ir tarptautinės teisės taikyme buvo sumenkėjęs, tačiau šaltasis karas padarė JTO nekritikuo-

tiną už neveiksmingumą. Kuveito krizė, pirma didelė krizė po šaltojo karo, ne tik įkvėpė JTO naujam gyvenimui (Jungtinės Valstijos pirmos sveikino šį pasikeitimą), bet ir parodė, kad pačios galingiausios JTO narės gali apriboti jos pagrindinį vaidmenį vadovaujant tarptautiniams reikalams, o jį atlikdama JTO jau nebegalės pateisinti nesėkmių šaltuoju karu. Manevro laisvė JTO galėjo pasirodyti bevertė ar net katastrofiška, jei ji būtų reiškusi tik laisvę reikalauti besąlygiškos kapituliacijos. Remdamosi JTO rezoliucijomis jose nenumatytiems tikslams ir tarsi vykdydamos JTO operacijas be JTO įgaliojimų, Jungtinės Valstijos piktnaudžiavo Jungtinių Tautų Organizacija ir susilpnino ją, nors kai kurie šios organizacijos tikslai buvo pasiekti. JAV tikslas – nuversti barbarišką režimą, beje, pažeidusį JTO Chartiją ir tarptautinę teisę, – buvo plačiai palaikomas, tačiau taikomi metodai rodė ką kita: vienos šalies vyriausybės galią ir valią grėsmės jos nacionaliniams interesams akivaizdoje arba jos pačios supratimą, ko reikia konkrečioje tarptautinėje situacijoje.

Kilo dilema, ar elgtis griežtai pagal tarptautinės teisės taisykles, tuo jas stiprinant, ar kaip alternatyvos imtis priemonių, kurias padiktuotų tam tikras atvejis. Šią dilemą išryškino įvykiai Irake karo pabaigoje 1991 metais (žr. 13 skyrių) ir Jugoslavijos skilimas, privedęs prie karo dėl Bosnijos padalijimo ir pilietinio karo Serbijos Kosovo provincijoje (žr. 8 skyrių). Irako nuolatiniai trukdymai UNSCOM ir Jungtinių Valstijų pasiryžimas nuversti Saddamą Husseiną privedė prie daugelio krizių, kurios baigėsi tuo, kad Irakui buvo paskelbtas karas, to Jungtinės Valstijos ir Didžioji Britanija ėmėsi vienos be aiškaus Saugumo Tarybos sutikimo – neva remdamosi tuo, kad atitinkamas sutikimas duotas, o iš tikrųjų jo nebuvo net prašoma, nes prašant nebūtų buvęs suteiktas. Kosovo atveju abi tos valstybės buvo pasiryžusios nutraukti serbų valdymą Kosove su karinių oro pajėgų pagalba, aiškiai nusižengiant JT Chartijai. Svarbiausias dalykas Jungtinių Valstijų ir Serbijos konflikte buvo tai, kad Slobodanas Miloševićius žinojo, jog Jungtinės Valstijos ėmė kariauti prieš Iraką, nepaisydamos tarptautinės teisės taisyklių ir nepaisydamos to, ko nori ar kam pritaria daugelis iš jų partnerių Europoje. Buvo akivaizdu, kad Amerikos pajėgos gerokai pranašesnės už Serbijos. Kad Jungtinės Valstijos panaudos šias pajėgas, taip akivaizdu nebuvo, tačiau, turint galvoje Iraką, bent jau įtikima. Irako pavyzdys rodė dvi galimybes. Amerikiečiai, bombarduodami Iraką, nieko nepasiekė, tik pademonstravo savo jėgą, ir Miloševićius matė, kad Kontaktinės grupės narės Europoje (išskyrus vėlgi Britaniją) bent jau nerodo entuziazmo dėl oro atakų prieš Serbiją, ne todėl, kad skrupulingai vengtų teisės pažeidimo, o todėl, kad nusprendė, jog bombarduodami Belgradą tikslo nepasieks. Abiem – Irako ir Kosovo – atvejais Jungtinės Valstijos veikė primesdamos savo valią ir tvarką bent jau trumpą laiką. Jos parodė, kad gali ir tam tikromis aplinkybėmis tikrai sieks neatidėliotinų tikslų bet kokiomis priemonėmis, kurias laikys esant tinkamas ir reikalingas, ir kad teisė nėra viskas politikoje, kartais net ne svarbiausias veiksnys.

Persijos įlankos karas turėjo dar vieną ir tiek pat toli siekiantį padarinį. Saugumo Taryba 688 rezoliucijoje (1991 m.) pareiškė, kad padėtis Irake kelia pavojų tarptautinei taikai, ir pareikalavo įsileisti tarptautines humanitarines

organizacijas į tuos Irako rajonus, kur engiamos mažumos. Ji net pareikalavo teisės saugoti ir kontroliuoti tuos rajonus. Kadangi tuo metu karas jau buvo pasibaigęs ta prasme, kad Irakas pralaimėjo, Taryba besąlygiškai iškėlė pusiau slaptą klausimą, susijusį su prieštaravimu tarp JTO įsipareigojimų laikytis elgesio normų ir 2(7) straipsnio draudimo kištis į tuos dalykus, kurie iš tiesų yra kiekvienos valstybės vidaus reikalas, išskyrus aplinkybes, apibrėžtas Chartijos VII skyriuje. Ryšium su 688 rezoliucija, Jungtinių Valstijų, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos tarptautinės ginkluotosios pajėgos darė Irakui spaudimą paskelbdamos Irako šiaurės ir pietų rajonus, kur gyveno kurdai ir šiitai, draudžiamomis zonomis Irako lėktuvų skrydžiams ir naudodamos Turkijos aviacijos bazes operacijoms šiaurėje. (Turkai stengėsi užkirsti kelią kurdų pabėgėlių antplūdžiui į Turkiją, kad kurdų ginkluotos grupuotės nesustiprintų Turkijos kurdų. Be to, Turkija įsibrovė į šiaurės Iraką motyvuodama tuo, kad ten vyrauja chaosas, kuris kelia grėsmę stabilumui pietryčių Turkijoje.) Saugumo Taryboje dėl 688 rezoliucijos kilo daugiau ginčų nei dėl ankstesnės rezoliucijos, pritarusios karo veiksmams, kai Irakas įsiveržė į Kuveitą. Trys Tarybos nariai pasisakė prieš ją, o du susilaikė. Vis dėlto šioje rezoliucijoje buvo iškeltas klausimas, kurio nebūtų buvę galima oficialiai kelti šaltojo karo metu ir kuris buvo tiksliai suformuluotas tik per karą Persijos įlankoje.

Šios svarbios aplinkybės apima tris veiksnius, kurie peržengia kokio nors konkretaus atvejo ribas: tarptautinės teisės tobulinimą ir aiškinimą, vienu metu nustatomų JTO reikalavimų apimtį ir JT veiksmus, kai reikia įsikišti siekiant palaikyti taiką, suteikti humanitarinę pagalbą ir priversti laikytis humanitarinių normų. Įstatymai, liečiantys karinį konfliktą, buvo peržiūrėti, iš naujo susisteminti po Antrojo pasaulinio karo keturiose 1949 metų Ženevos konvencijose ir dviejuose 1972 metų Ženevos protokoluose. Pats „ginkluoto konflikto" terminas išplečia įstatymo taikymą ne tik karo atveju. Šiomis konvencijomis ir protokolais iki smulkmenų atnaujintos teisės normos ir numatytos sankcijos už „didelius pažeidimus", tačiau nenustatytas veiksmingas mechanizmas vykdymui kontroliuoti. Antrasis iš dviejų protokolų, atitinkamai liečiančių ginkluotus tarptautinius ir vidaus konfliktus, buvo gerokai pakeistas dar iki jį priimant. Be to, ne visos galingiausios pasaulio valstybės jį ratifikavo. Dauguma valstybių sutiko su jų nuostatomis, tačiau baiminosi, kad jos bus panaudotos prieš jas pačias ar jų draugus kada nors ateityje.

Nuo devintojo dešimtmečio pabaigos reikalavimai Jungtinėms Tautoms smarkiai padidėjo. Per penkerius metus, pradedant nuo 1988 metų, JT taikos palaikymo ir stebėjimo operacijų padaugėjo keturgubai, staigiai padidėjo išlaidos joms. Pačio aktyviausio JT įsikišimo į konfliktą Jugoslavijoje metu, kai 32 valstybės atsiuntė 25 tūkstančius karių, JT ginkluotosios pajėgos visame pasaulyje siekė daugiau nei 50 tūkstančių žmonių (ankstesniais dešimtmečiais vidutiniškai 10 tūkstančių), jų išlaikymas kainavo apie 3 milijardus JAV dolerių. JT buvo labai sunku surinkti reikiamo dydžio kariuomenę, o jos narės nenorėjo padengti nustatytos išlaidų dalies. Šiuos didėjančius pasaulinės tvarkos palaikymo poreikius lėmė ne tik sėkminga šaltojo karo pabaiga, bet ir pasikeitęs požiūris į tai, kokią tvarką reikia palaikyti ir kaip JT turi tą užduotį

vykdyti. Pasaulio tvarka jau nebereiškė paprasto karų tarp valstybių nutraukimo, į ją įėjo ir atsakomybė už vidaus tvarką, palaikomą tam tikru neapibrėžtu lygiu, kai chaosas kelia grėsmę tarptautinei taikai arba šiurkščiai pažeidžia tarptautiniuose įstatymuose ir konvencijose nustatytas humanitarines normas.

Po Persijos įlankos karo kurdų padėtis Irako šiaurėje ir šiitų pietuose reikalavo tarptautinio įsikišimo iš dalies dėl žiauraus Saddamo Husseino elgesio su jais, iš dalies todėl, kad Jungtinės Valstijos paskatino jų nesėkmingą sukilimą prieš savo vyriausybę: 2 milijonai kurdų pabėgėlių susitelkė atšiaurioje vietovėje prie Irako–Turkijos sienos, itin blogomis oro sąlygomis ir negavo prieglobsčio. Tokioje situacijoje kilo klausimas, ar JT turi teisę humanitariniais tikslais prievarta kištis į valstybės narės reikalus, o dar tokiu metu, kai ir kitos nelaimės, ypač Somalyje ir Jugoslavijoje, reikalavo JTO ir jos naujojo Generalinio sekretoriaus Boutroso Boutroso-Ghali dėmesio.

Saugumo Tarybos 688 rezoliucija (priimta be nuorodos į Chartijos VII skyrių, todėl tarsi ir nenukrypstanti nuo 2(7) straipsnio) dėl karinių oro pajėgų ir sausumos kariuomenės (šiaurėje) panaudojimo ginti etninę mažumą Irako teritorijoje buvo 2(7) straipsnio pažeidimas, nebent situacijai būtų galima taikyti VII skyrių, tada 2(7) straipsnis nebegaliotų dėl pačios formuluotės, arba jei aplinkybes, privertusias įsikišti, būtų galima apibūdinti kaip iš esmės peržengiančias Irako vidaus jurisdikcijos ribas. Antrosios nuomonės naudai galima pateikti daugelį įtikinamų, tačiau nepakankamai išsamių argumentų. Pirmasis argumentas buvo tai, kad 2(7) straipsnis yra kitų Chartijos nuostatų, pavyzdžiui, 1(3) ir 55 straipsnių, įpareigojančių JTO laikytis humanitarinių principų, variantas. Antrasis – žodį „vidaus“ reikėtų aiškinti atsižvelgiant ne į tai, kur padaryti pažeidimai, kuriuos reikėtų pašalinti, o į jų svarbą: pavyzdžiui, genocidui prilygstančius veiksmus turbūt neteisinga traktuoti kaip vidaus reikalus. Trečiojo argumento esmė yra ta, kad veiksmai, tiesiogiai prieštaraujantys tarptautinėms konvencijoms, kurias pasirašė valstybė pažeidėja, suteikia teisę tarptautiniam įsikišimui.

Tarptautinis įsikišimas Irake buvo reakcija į susiklosčiusią situaciją, galimybes ir emocijas (įskaitant užuojautą ir apmaudą). Jis nebuvo visiškai teisėtas. Atrodė, kad ginti kurdus ir šiitus bus palyginti nesunku, nes JT jau kariavo su Iraku, nugalėjo jį ir išlaidos nebuvo nepakeliamos. Ar kurdų operacija bus pripažinta teisėta pagal Chartiją, parodys tik laikas.Viena vertus, kaip tik tada Tarptautinis Raudonasis Kryžius paskelbė, kad devynios iš dešimties karo aukų visame pasaulyje yra civiliai gyventojai ir pabėgėliai, kad pabėgėlių skaičius siekia 17 milijonų žmonių, iš kurių 7 milijonai – vaikai, ir kad pusei karo metu užmuštų ir sužeistų dar nebuvo sukakę 18 metų. Antra vertus, dalyvauti kitose operacijose trukdė nesėkmės Somalyje ir Jugoslavijoje.

Somalyje (žr. 23 skyrių) po Siado Barre nuvertimo prasidėjo anarchija, nebuvo vyriausybės, su kuria būtų galima susitarti dėl paprasčiausių preliminarių priemonių prieš siunčiant taikos palaikymo misijas, susidūrė humanitariniai ir politiniai tikslai, t. y. reikėjo suteikti pagalbą badaujantiems žmonėms ir nutraukti karo veiksmus, taip pat išlaikyti valstybės vientisumą. Pirmajam tikslui reikėjo ne tik maisto ir medikamentų, bet ir kariuomenės, kuri apgintų

tuos, kurie rūpinosi tiekimu; kad būtų išspręstas antrasis klausimas, reikėjo surengti derybas su kariaujančiomis grupuotėmis ir jas nuginkluoti. Jungtinės Valstijos pritarė JT operacijoms ir dalyvavo jose, tačiau ir pačios ten siuntė kariuomenę savo tikslais: sunku pasakyti, kieno buvo operacijos – JT ar JAV, arba ir vienų, ir kitų po truputį. Jugoslavijoje situacija buvo dar painesnė (žr. 8 skyrių). Nors šios šalies irimas prasidėjo nuo serbų ir kroatų konflikto, tarptautiniu požiūriu svarbiausia buvo tai, kad serbai stengėsi užkariauti ir aneksuoti kai kuriuos Bosnijos rajonus. Tarptautinė bendruomenė siekė dvigubo tikslo: neleisti karo veiksmams išplisti visoje Jugoslavijoje ir už jos ribų ir apginti civilius gyventojus bei pabėgėlius nuo įprastų karo padarinių ir nuo neįprastai baisių šio karo žiaurumų. Šie tikslai vienas kitam prieštaravo, nes humanitariniam įsikišimui reikia tam tikro kariaujančiųjų nuolaidumo, o jie, deja, nepaisė užsienio valstybių pastangų sutrukdyti jiems tęsti karą.

JTO misijas galima suskirstyti į dvi bendras kategorijas, kurios kartais susiliedavo: pirma, stebėjimo misijos, kurių svarbiausi tikslai buvo rinkimų rengimas, stebėjimas ir informavimas apie juos, ir taikos palaikymo misijos, kurios buvo siunčiamos į rajonus, kur smurtas būdavo sustabdomas paliaubomis, kad garantuotų jų laikymąsi ir padėtų smurto aukoms. Antrojo tipo misijos paprastai turėdavo teisę apsiginti, bet negalėjo naudoti jėgos kokiu nors kitu būdu; jos turėjo rūpintis smurto nutraukimu. Tačiau į Jugoslaviją misijos buvo siunčiamos dar iki veiksmingų ir patikimų paliaubų pasirašymo. Be to, JT ėmė veikti tiesiogiai po ES įsikišimo (nuo 1991 metų rugsėjo), iš dalies todėl, kad prezidentas Bushas skatino ES vadovybę imtis vadovaujančio vaidmens, kol JT neveikia, nes kitaip neišvengiamai, galbūt ir smarkiai būtų įtrauktos Jungtinės Valstijos, iš dalies ir todėl, kad kai kurių Europos valstybių vadovai manė, jog Europos Sąjunga gali atlikti svarbų tarptautinį vaidmenį. Pirmasis JT žingsnis buvo embargas tiekti ginklus visoms kariaujančioms pusėms – žingsnis, naudingas serbams, kurie buvo ginkluoti geriau už kitus. Be to, JT pavedė buvusiam JAV valstybės sekretoriui Cyrusui Vance'ui bendradarbiauti su ES, kad diplomatinėmis priemonėmis (derybomis) būtų nutraukti karo veiksmai. 1992 metais JT surinko ir pasiuntė Apsaugos pajėgas (UNPROFOR), kurios turėjo padėti karo veiksmų aukoms, taip pat saugoti darbuotojus, kurie teikė pagalbą iš pradžių Kroatijoje, paskui Bosnijoje ir Hercogovinoje, o vėliau atstovavo Jungtinėms Tautoms Makedonijoje. JTO įvedė ekonomines sankcijas Serbijai; pastaroji kurį laiką jas apeidavo padedama Graikijos ir Kipro, tačiau didelis smūgis Serbijos ekonomikai sukėlė liaudies nepasitenkinimą ir audringus nacionalistinius pareiškimus. Be to, JTO sudarė ekspertų komitetą duomenims apie Ženevos konvencijos ir protokolų pažeidimus rinkti. 1993 metais Saugumo Taryba, remdamasi Chartijos VII skyriumi, nusprendė įsteigti specialų tribunolą, kuris nagrinėtų kaltinimus dėl didelių tarptautinės humanitarinės teisės pažeidimų Jugoslavijoje nuo 1991 metų.

JT darbui trukdė dideli ir esminiai pagrindinių narių nesutarimai. Prezidentas Clintonas, pakeitęs prezidentą Bushą krizės įkarštyje, stengėsi atsiriboti, o jei tai būtų politiškai netikslinga, įsikištų tik su karinių oro pajėgų

pagalba. Jis piktinosi baisiais nusikaltimais, serbų (ir ne tik jų) padarytais musulmonams, jam nerimą kėlė įvykių atgarsiai musulmonų pasaulyje ir patiko mintis, kad smūgiais iš oro galima nutraukti susišaudymą ir derėtis dėl taikos, neprarasti amerikiečių gyvybių ir negrįžtamai neįsivelti į karą. Antra vertus, europiečiai pasisakė prieš ginkluotųjų oro pajėgų panaudojimą, nes tuo būtų sužlugdytos jų diplomatinės pastangos, oro antpuoliai nebūtų veiksmingas sausumos operacijų pakaitalas žiauraus karo metu miškingoje kalnuotoje vietovėje ir iš karto būtų nutrauktas visas pagalbos darbas. Nė viena pusė nenorėjo pripažinti, kad derybos dėl taikos negali būti teisingos, kad musulmonai ir galbūt kroatai teisingumo negali pasiekti neeskaluodami karo su serbais, kurį šie jau laimėjo. Kaip tik todėl buvo siūlomi padalijimo planai, kuriuos ne visi buvo pasirengę priimti, ir pasigirdo grasinimų pradėti karo veiksmus, kurių ne visi norėjo imtis.

1992 metais pristatydamas pranešimą „Taikos darbotvarkė“, Boutrosas Ghali tiesiog padarė aiškią išvadą, kad nė viena tarptautinė organizacija, kad ir kokios būtų jos taisyklės, sunkumai ar praktika, nepajėgs išpildyti vilčių, įkūnytų JTO Chartijoje, jei nebus nuoširdžiai palaikoma narių, taip pat stokos lėšų, bus blogai aprūpinta, vėlai informuojama apie galimas problemas ir neturės tikslaus galimybių ir tikslų supratimo. Tuo metu, kai jis rašė šį pranešimą, veikė 17 atskirų Jungtinių Tautų misijų, kurių išlaidos buvo labai nevienodos, tačiau bendros metinės beveik 200 JT narių išlaidos sudarė ne daugiau kaip vieną procentą Jungtinių Amerikos Valstijų ir gal 10 procentų Didžiosios Britanijos gynybos išlaidų. Tai buvo neigiama vaizdo pusė. Teigiamas buvo tas paprastas dalykas, kad neįmanoma kariauti be ginklų, o ginklai buvo gausiai gaminami ir pardavinėjami. Ginklais daugiausia prekiavo vyriausybės, kurios stengėsi sumažinti dideles karines išlaidas parduodamos perteklių, kurį tuo momentu pagamindavo, arba senstančias atsargas ir dažnai dar konkuruodavo tarpusavyje. Buvo ir ginklų „juodoji rinka“, kurios metinė apyvarta vertinama milijardais dolerių. 1991 metais JT nusprendė įvesti ginklų pardavimo registrą, tačiau pažangą šioje srityje stabdė ginčai, kokias ginklų rūšis įtraukti, vėliau viskas liovėsi, kai Kinija, protestuodama prieš JAV ir Prancūzijos ginkluotės pardavimą Taivanui, ėmė boikotuoti derybas.

Iškilo ir kita paini problema. Niekas neabejojo, kad JT – tai organizacija, įpareigota palaikyti taiką tarp valstybių. Tačiau daugelis abejojo tuo, kad ši organizacija privalo palaikyti taiką valstybės viduje, kištis į pilietinius karus ar garantuoti tam tikras elgesio normas valstybių viduje, išskyrus tuos atvejus, kai kokia nors konkreti situacija gali būti tiksliai apibrėžta kaip grėsmė tarptautinei taikai. Tačiau dešimtojo dešimtmečio pradžioje pilietiniai karai ir vidinė anarchija arba tironija į tarptautinę darbotvarkę buvo įtraukiamos kaip keliančios susirūpinimą, gal net savaime reikalaujančios veikti problemos. Kai kurie JTO Chartijos skyriai suprantami kaip JTO įsipareigojimas ginti žmogaus teises. JTO sukūrė ar padėjo sukurti oficialų pagrindą tokiems veiksmams parengusi trijų rūšių dokumentus (dažniausiai deklaratyvius): bendruosius, regioninius ir specialiuosius. Pirmajai kategorijai priskiriama Visuotinė žmogaus teisių deklaracija (1948 m.) ir Pilietinių ir politinių teisių, Ekonominių,

socialinių ir kultūrinių teisių paktai (1966 m.). Regioniniai organai priėmė analogiškus dokumentus, pavyzdžiui, Europos žmogaus teisių konvenciją (1953 m.), OAU Bandžulio chartiją (1981 m.). Trečiajai kategorijai priskiriamos tokios konvencijos dėl konkrečių veiksmų uždraudimo kaip 1948 metų Genocido konvencija. Prie šio darbo prisidėjo ir neoficialios organizacijos – Tarptautinė amnestija, Tarptautinė juristų komisija, kvakeriai, keldami reikalavimus, siūlydami idėjas ir dokumentų projektus, tačiau jų įgyvendinimas gerokai vėlavo. 1992 metais JTO įsteigė Vyriausiojo komisaro postą žmogaus teisių klausimams, tai atitiko laiko dvasią ir buvo susiję su nehumaniškais veiksmais, turinčiais įtakos tarptautiniams reikalams ir atsispindinčiais tarptautinėje darbotvarkėje. Tačiau tarptautiniai veiksmai teisėtvarkos srityje nebūtinai stiprino pasaulio tvarką, nes, kaip ir nacionaliniu lygmeniu, teisingumo reikalavimai ne visada sutapdavo su stabilumo siekimu.

Buvo ir kita painiavos priežastis. JAV užsienio politika rėmėsi tam tikru bendru principu, o tas principas buvo ne tiek tarptautinės teisės ir tvarkos įtvirtinimas, kiek demokratijos rėmimas (jei priimtina, jėga), Wilsono „kryžiaus žygiai“, o tai kartais visai neatitikdavo JTO Chartijos normų (pavyzdžiui, Haityje, žr. 29 skyrių).

Juridinėje sferoje buvo sukurti *ad hoc* tribunolai, kad teistų asmenis, apkaltintus karo nusikaltimais ir nusikaltimais žmoniškumui Bosnijoje ir Ruandoje. Tribunolams dirbti buvo labai trukdoma, vieniems dėl to, kad pateko į pasibaisėtiną sumaištį, kitiems todėl, kad pajėgos vietose nenorėjo imtis areštų. 1998 metų konferencijoje Romoje, sukviestoje JT, buvo diskutuojama dėl nuolatinio teismo, kuris negalėtų skirti mirties bausmės, vykdyti teismo procesų *in absentia* ir juridiškai apsiribotų tik karo nusikaltimais, nusikaltimais žmoniškumui ir genocidui (universalios jurisdikcijos nusikaltimais), vadinasi, nesvarstytų kitų kaltinimų, įskaitant tarptautinį terorizmą ir prekybą narkotikais. Debatai užsitęsė, daugiausia dėl to, kad reikėjo įveikti Jungtinių Valstijų prieštaravimus, o jos norėjo teismo su labai ribotais įgaliojimais, ypač Amerikos piliečių atžvilgiu. Įveikti griežtos amerikiečių laikysenos nepavyko, galutinio dokumento jie nepatvirtino, taisant buvo gerokai sušvelnintas. 120 balsais septyniems (Jungtinėms Valstijoms, Kinijai, Iranui, Irakui, Sudanui, Libijai, Alžyrui) balsuojant prieš, konferencija sutiko įsteigti Tarptautinį baudžiamąjį teismą (ICC), kuris turėjo pradėti veikti Hagoje 60 šalių ratifikavus susitarimą. ICC kompetencijai priklausytų asmenys, kaltinami nusikaltimais, kurie aptarti JT pasiūlymuose. Šis teismas turėtų 18 teisėjų ir kaltintoją, kuriuos paskirtų dalyvaujančių valstybių dauguma. Kaltinimus galėtų pareikšti Saugumo Taryba, valstybė, ratifikavusi sutartį, ar kaltintojas, tačiau speciali trijų teisėjų komisija turėtų teisę sustabdyti procesą. Teisminį nagrinėjimą galėtų sustabdyti ir Saugumo Taryba balsų dauguma, tačiau netaikant veto teisės. Karo nusikaltimų atvejais valstybė gali pasinaudoti teise atšaukti savo piliečių teisminį persekiojimą septynerius metus po sutarties ratifikavimo. Susitarimas pabrėžtinai atmetė teisminio persekiojimo imunitetą valstybių vadovams.

Universalios jurisdikcijos nusikaltimų sąvoka susilaukė juristų (ir visuomenės) dėmesio, kai generolas Augusto Pinochetas Ugarte, buvęs Čilės diktatorius (žr. 726 p.), 1998 metais buvo areštuotas Britanijoje pagal išdavimo Ispanijai orderį, kaltinamas žudymais ir kankinimais. Čilėje Pinochetui buvo suteiktas imunitetas kaltinimams, tačiau Lordų rūmai, atmesdami žemesnio teismo sprendimą, nusprendė, pagal Anglijos teisę (su ypatinga nuoroda į 1998 metais priimtą Tarptautinę konvenciją dėl kankinimų) ir pagal įprastą tarptautinę teisę, Anglijos teismus įpareigoti pradėti procesus dėl tam tikrų nusikaltimų, nepaisant, kur nusikaltimai įvykdyti ir nukentėjusių tautybės. Lordų rūmai atmetė Pinocheto imuniteto prašymą tuo pagrindu, kad jis buvęs šalies vadovas, tačiau imunitetas paprastai taikomas valstybių vadovams ir kitiems aukštus postus turintiems asmenims oficialių funkcijų atlikimo laikotarpiu. Šioje situacijoje kilo nesusipratimas. Lordų rūmų sprendimas buvo atmestas tuo pagrindu, kad vienas iš Apeliacinio teismo lordų, balsavęs kartu su dviejų trečdalių dauguma prieš Pinochetą, turėjo ryšių su Tarptautine amnestija, kuri pasisakė už jo išdavimą. Naujos bylos nagrinėjimo, kurį atliko septyni kiti Apeliacinio teismo lordai, rezultatas buvo septyni skirtingi ir nesuderinami sprendimai, tačiau galiausiai 6 balsais prieš 1 Rūmai paskelbė, kad Pinochetas imuniteto neturi. Tačiau šis nuosprendis lietė tik kaltinimus, kurie buvo padaryti iki 1988 metų, ir parlamentas pridėjo papildymą: kadangi dauguma kaltinimų susiję su tokiais įvykiais, vidaus reikalų ministras turi iš naujo peržiūrėti savo sprendimą ir nesipriešinti Ispanijos prašymui. Tą padaręs, jis nusprendė neprieštarauti, kad vyktų teisminiai procesai dėl kitų kaltinimų. Visuomenės nuomonės apklausos Čilėje parodė, kad čiliečiai susiskirstė po lygiai į tuos, kurie manė, jog Pinochetas turi būti teisiamas už šalies ribų, ir į tuos, kurie buvo prieš. Priimant galutinį sprendimą buvo svarbu tai, kad Lordų rūmai priėmė sprendimą, jog Čilės Pinochetui suteiktas imunitetas, kaip demokratijos šalyje atkūrimo dalis, neturi galios juridiniams procesams už Čilės ribų, net ir tuomet, jei ši demokratinė valdžia prašė, kad jis galiotų. Tai turėtų įrodyti, kad politiniai veiksniai tarptautinėje teisėje neturėtų daryti įtakos juridiniams sprendimams. Tuo tarpu Pinochetas pasiliko Anglijoje ilgiau nei metams. Kai jo sveikatos būklė pablogėjo ir buvo suabejota, ar jis gali dalyvauti teisme, vidaus reikalų ministras kreipėsi patarimo į gydytojus, kurie konstatavo, kad jis nėra sveikas, ir ministras pasirašė dokumentą, leidžiantį jam grįžti į Čilę.

Ekonomikos negandų prevencija

Stipri ekonomika yra svarbiausias politinės galios ir visuomenės nuotaikų elementas. Ekonomikos silpnumas ir vystymosi netolygumas skatina neramumus. Antrasis pasaulinis karas buvo ekonominė ir psichologinė neganda, sėjusi mirtį ir griovimą toliau, plačiau ir giliau nei koks nors kitas karas per visą istoriją. Tačiau atstatymas buvo irgi ypatingas, kai pirmiausia suklestėjo

Jungtinės Valstijos, vėliau Vakarų Europa bei Japonija; juo labiau nepaprastas, kad pokario nuotaikos reikalavo ne tik atkurti ekonomikos galią, bet ir visišką užimtumą bei socialinę gerovę tokiu mastu, kokio niekada anksčiau nebuvo pasiekta ar bent mėginta pasiekti. Kai šie siekiai pradėjo realizuotis, jie palaikė nenutrūkstamą augimą, kuris įtvirtino ir didino tuos socialinius tikslus. Socialiniai siekiai atsidūrė pirmuosiuose politinės darbotvarkės punktuose. Du dešimtmečius vadinamojo išsivysčiusio pasaulio sėkmę lėmė JAV ekonomikos pagrindų stiprumas ir nepažeidžiamumas karo metais, taip pat jos pokario politikos ekstraversiškumas; Vakarų Europos įgūdžiai ir darbo jėgos ištekliai; nuolatinis vartotojų poreikių skatinimas; pasaulinių rinkų atsiradimas, ypač po dekolonizacijos Azijoje ir Afrikoje, iškart pasibaigus karui; naujų technologijų ugdymas, daugelis jų buvo dosniai finansuojamos karo metu. Tačiau buvo ir nepalankių veiksnių. Dėl globalizacijos buvusi geografiškai ribota tarptautinė rinka išsiplėtė, tačiau išsiplėtė galimybės daryti dideles ekonomines klaidas ir nepaisyti taisyklių. Augimas ir stabilumas skatino negriežtą pinigų politiką, deficitinį finansavimą (per didelį skolinimąsi) ir atkaklius didesnių atlyginimų reikalavimus; nebuvo pašalinti įprasti infliacijos ir prekybos cikliškumo spąstai; septintojo dešimtmečio viduryje stagnacija ir nuosmukis pasidarė grėsmingi, o aštuntojo dešimtmečio pradžioje tarptautinė pinigų sistema, sugalvota Breton Vudse 1944 metais, suiro.

Prieš karo pabaigą Jungtinės Valstijos, Didžioji Britanija ir Vakarų partneriai Breton Vudse svarstė tarptautinio ekonomikos valdymo problemas. Jie sukūrė atitinkamus principus ir organizacijas. Šie principai buvo laisvoji prekyba, diskriminacijos atsisakymas ir stabilūs valiutų kursai (ribos nustatytos siejant su doleriu); organizacijos – Tarptautinis rekonstrukcijos ir plėtros bankas (Pasaulio bankas), Tarptautinis valiutos fondas (TVF) ir Visuotinis susitarimas dėl tarifų ir prekybos (GATT). Šios organizacijos buvo pavaldžios valstybėms, kurios jas sukūrė, ir vyravo jose, o pati sistema visiškai priklausė nuo dolerio stiprumo ir būklės.

Pasaulio bankas buvo įsteigtas padėti atstatant pokario Europą. Kai šią užduotį perėmė daugiausia Marshallo planas, bankas pamažu atkreipė dėmesį į plėtrą ir į visą kitą pasaulį. Pasaulio banką, susijusį su TVF tuo, kad abiejų būstinės buvo Vašingtone, o Bankas buvo Fondo narys, valdė, kaip ir TVF, profesionalų valdyba, o joje lemiamą vaidmenį atliko įdėjusieji daugiausia kapitalo. Be šių fondų, Bankas kaupė pinigus platindamas obligacijas tarptautinėse biržose. Jis skolino patikimoms kreditų atžvilgiu valstybėms su komercine palūkanų norma ribotam laikotarpiui (jo pabaigoje pinigus vėl buvo galima skolinti kam nors kitam) ir dažniausiai ekonomikos infrastruktūrai. Pasaulio banko griežtai konservatyvi politika buvo reikalinga tam, kad leistų skolintis pinigų rinkose už palankiausią palūkanų normą, tačiau tokia Banko politika varžė jo pradinių tikslų vykdymą, nes stiprino turtinguosius, užuot padėjusi neturtingiesiems. Pastarajam tikslui Bankas įkūrė Tarptautinę finansinę korporaciją, kuri padėtų neturtingesnėms valstybėms gauti finansavimą iš privačių bankų sektoriaus, ir 1960 metais Tarptautinę plėtros asociaciją (TPA), kuri suteikdavo 50 metų beprocentes paskolas neturtingoms valsty-

bėms. Šias TPA paskolas dažniausiai finansavo Vakarų valstybės, daugiausia jos buvo naudojamos ekonominei infrastruktūrai ir tikimasi, kad duos tvirtą, nors ir pavėluotą, pelną. Taigi Banko svarbiausia plėtros funkcija buvo tarpininkauti ir parūpinti paskolas. Iki aštuntojo dešimtmečio veikla buvo ribota, tačiau per tą dešimtmetį operacijų padaugėjo dešimt ir daugiau kartų. Šis plėtimasis buvo susijęs su nauja doktrina: siekiant pateisinti paskolas ne tokiems patikimiems gavėjams, buvo pabrėžiama potenciali ekonominė neturtingų visuomenių svarba joms išsivysčius ar besivystant. Vis dėlto, nepaisant to plėtimosi, Banko materialinis įnašas į plėtrą buvo menkas. Paskutiniais dvidešimtojo amžiaus metais mažiau nei vienas procentas besivystančių šalių pasiskolintų už savo šalies ribų lėšų buvo gauta tiesiai iš Pasaulio banko, kuris buvo priverstas skolinti tik tiek (ir nė kiek ne daugiau), kiek pats galėjo pasiskolinti bijodamas būti apkaltintas tuo, kad apiplėšia turtingų valstybių mokesčių mokėtojus norėdamas padėti tolimų šalių neturtingiesiems.

Paralelinės TVF funkcijos buvo stabilizuoti nacionalines valiutas viena kitos atžvilgiu, o tai skatintų prekybą palaikant nustatytą valiutų kursą, kad būtų išvengta ketvirtojo dešimtmečio finansinės anarchijos, kai dėl konkurencijos nuvertėjo valiuta, dėl to visiškai sutriko prekyba ir kilo pasaulinė ekonomikos krizė. Britai, ambicingesni už amerikiečius, bergždžiai pasisakydavo už tarptautinę valiutą, kreditavimą priklausomai nuo prekybos plėtimosi ir kur kas didesnes nei 25 milijardų svarų pradines atsargas, su kuriomis Fondas pradėjo veiklą. Fondo narių įtaka priimant sprendimus buvo siejama su atitinkamu kapitalo įnašu. Pačiais pirmaisiais metais Fondas teikdavo trumpalaikes paskolas dažniausiai tam, kad sušvelnintų atsiskaitymų balanso sunkumus, daugiausia išsivysčiusioms šalims, taip pat teikė monitoringo ir prognozavimo paslaugas nacionalinės ir tarptautinės ekonomikos klausimais. Fondo pagrindais buvo suabejota, kai 1971 metais vienu metu buvo nuspręsta nedengti dolerio auksu ir nesieti kitų valiutų kurso su doleriu. Vėliau situacija, kurioje veikė Fondas, pasikeitė dėl staigaus naftos kainų kilimo 1973 ir 1979 metais, tai sukėlė didžiulį disbalansą (ypač tose valstybėse, kurios buvo naftos importuotojos ir santykinai neišsivysčiusios), nes nuolatinis naftos dolerių srautas svyruojančias valiutas vertė svyruoti dar stipriau. Fondas buvo įklampintas, prarado prestižą ir įtaką, buvo priverstas keisti tikslus ir darbo metodus. Įsteigto tarsi visam pasauliui, Fondo, kaip ir banko, veikla buvo pritaikyta prie ekonominės sistemos, sukurtos daugiausia išsivysčiusiam kapitalistiniam pasauliui, tačiau nuo aštuntojo dešimtmečio Fondas buvo priverstas žvelgti plačiau, kai besivystantis (dabar ir nepriklausomas) trečiasis pasaulis reikalavo būti laikomas pasaulio ekonominių problemų dalimi, o turtingesnės valstybės pradėjo suvokti, kaip jų ekonomikos susipynusios su neturtingųjų valstybių ekonomika. TVF tapo savitu finansų gydytoju, net chirurgu, turinčiu patarti ir pagelbėti nacionalinėms ekonomikoms, kurios pateko į bėdą dėl skurdo, išlaidumo ar blogo valdymo. Standartiniai vaistai buvo biudžetų subalansavimas, didesni ir geriau renkami mokesčiai, didesnė palūkanų norma ir – vėlesniais metais – geresnis valdymas. Šios priemonės vienoms situacijoms tiko geriau nei kitoms ir neišvengiamai sukeldavo kainų

didėjimą mažėjant užimtumui, darbo užmokesčiui ar pelnui, tad TVF prarado populiarumą tarp vyriausybių ir pavaldinių, labiausiai ten, kur jo pagalba buvo reikalingiausia. Fondo pastangas stiprinti gerą valstybės administravimą skolintojų buvo tapatinamos su demokratija, kad ir labai trokštama, bet ne visada ar ne visur įgyvendinama, o daugpartinė politika įvedama reikalaujant iš šalies.

Pradedant 1994 metų Meksikos krize (žr. 28 skyrių) atsirado dvi naujos problemos, kurios suaktualėjo krizių ASEAN, Pietų Korėjoje ir Brazilijoje (žr. 17, 19 ir 27 skyrius) metu. Kad išvengtų šių nacionalinių ekonomikų griūties ir nenuspėjamų padarinių už jų ribų, TVF pagalbai surinko labai daug pinigų, kurie buvo paskolinti daugeliui metų. Šios programos tiek išsekino TVF išteklius, jog kilo grėsmė, kad kiekviena krizė gali tapti Banko krize, taip pat buvo suabejota, ar teisinga dideles sumas skolinti sunkumų turinčioms šalims, kai tos sumos panaudojamos gelbėti išsivysčiusio pasaulio bankus, kurie neatsargiai skolindami pagilino krizę. TVF rizikavo tapti turtingų skolintojų garantu, užuot pagalbos ranka nukentėjusioms šalims, turinčioms laikinų problemų. Tai nebuvo nei TVF skirtas vaidmuo, nei vaidmuo, kuris patiktų turtingų šalių mokesčių mokėtojams, kurie buvo didžiausias lėšų šaltinis.

Tiek TVF, tiek Pasaulio bankas plėtė užmojus tuo metu, kai nacionalinės vyriausybės ir įstatymų leidėjai, ypač Jungtinėse Valstijose, nebenorėjo palaikyti tokių pokyčių ar skirti didesnių įnašų nei minimali jų BNP dalis. TVF skyrė pastangas ir lėšas, kad sumažintų skurdą, neskaitant pradinio tikslo stabilizuoti valiutas, tuo tarpu Bankas skolino gerokai daugiau, nei buvo numatyta iš pradžių, ir ne tik plėtrai, kuriai nepavyko pritraukti lėšų iš privačių komercinių bankų.

Kaip savo sistemos trečiąjį tikslą, Breton Vudse konferencija svarstė, tačiau atmetė idėją kurti tarptautinę prekybos organizaciją. O atsirado GATT – Visuotinis susitarimas dėl tarifų ir prekybos, veikiau procesas nei organizacija, kurios tikslas – suteikti laisvę prekybai per daugelį kas penkeri metai pasikartojančių derybų, mažinant tarifus, naikinant kvotas, tariantis dėl naujų lengvatų ar pratęsiant buvusias, visiems garantuoti šias lengvatas, pradedant nuo kliūčių prekiauti pramoninėmis prekėmis panaikinimo. Sukūrus GATT, vidutinis pramonės tarifas buvo didesnis kaip 40 procentų, apie 1980 metus šis vidurkis sumažėjo ne daugiau kaip iki 4 procentų, tuo tarpu pasaulinės prekybos apimtis per 25 metus padidėjo penkis kartus. GATT būdinga tai, kad kiekvieną derybų raundą būdavo vis sunkiau baigti nei ankstesnį. Per 1986 metų Urugvajaus derybų raundą, aštuntąjį nuo to laiko, kai jie prasidėjo Ženevoje 1947 metais, nebuvo susitarta septynerius metus. Derybos darėsi sudėtingesnės ne tik dėl didėjančio dalyvių skaičiaus, bet ir dėl perėjimo nuo pramonės prie žemės ūkio produktų, finansinių paslaugų, vadinamųjų intelektualių produktų (patentų, autorinių honorarų) ir daugiau uždirbančių už eksportą turtingų šalių (civilinės aviacijos, filmų, kasečių ir televizijos) produkcijos. Dėl politinių ir ekonominių priežasčių sunkiausia buvo įveikti subsidijas žemės ūkio produktams, dėl jų susitarimas buvo pasiektas tik atsisakius dalies ambicingos raundo programos.

Didžiausios konkurentės buvo Europos Bendrija, veikianti kaip atskiras vienetas (bet patvirtinus Ministrų Tarybai ir jos nariams), ir Jungtinės Valstijos, remiamos 15 kitų didžiųjų maisto eksportuotojų, bendrai vadinamų Kairnso grupe. Prieš pasirašydamos bet kokį iš daugybės raundo paketo dokumentų, Jungtinės Valstijos pirmiausia reikalavo, kad Bendrija per dešimt metų 90 procentų sumažintų dabartines eksporto subsidijas grūdams. Bendrija pasiūlė 30 procentų sumažinti subsidijas, palyginti su 1986 metų dydžiu. Mėginimus sumažinti didelį skirtumą, atsiradusį po nerealistinių kiekvienos iš šalies pradinių pareiškimų, komplikavo GATT debatai dėl Bendrijos Bendrosios žemės ūkio politikos (žr. 241–243 p.), kurią Bendrijos nariai lėtai ir skausmingai kūrė ūkininkams stipriai oponuojant. Bendrija susitarė dėl subsidijų mažinimo, bet nariai pareiškė, kad jei amerikiečių reikalavimams per GATT derybas bus pritarta, šie susitarimai turės būti dar kartą peržiūrėti – siaubinga perspektyva. Tačiau Jungtinės Valstijos mažai dėmesio kreipė į tokį argumentą, ypač turėdamos galvoje prezidento rinkimus 1992 metais. Jos atsakė grasinimu padidinti tarifus iki 200 procentų (iš tiesų tai būtų visiškas uždraudimas) kai kurioms europiečių prekėms, pradedant prancūziškais vynais.

Kitas abipusio susierzinimo šaltinis buvo ginčas (jau nebe GATT raunde) dėl aliejinių augalų sėklų auginimo ir eksporto apimčių, nors Bendrijos apimtis jau buvo sumažinta iki pusės milijono tonų aliejinių augalų sėklų už 100 milijonų JAV dolerių. EB ir Jungtinių Valstijų sandoris buvo sudarytas Blair House 1992 metų susitarimu, pagal kurį EB subsidijos grūdų eksportui turėjo būti sumažintos 21 procentu per šešerius metus. Tačiau Europos ūkininkai buvo nesutaikomi, ypač Prancūzijoje, reikalavo, kad vyriausybė atsisakytų susitarimo, kartu viso raundo (nepaisant to, kad šie fermeriai iš viso neaugino javų, nes šį sektorių daugiausia perėmė agrarinis verslas). Atkaklus ginčas truko iki pat JAV Kongreso nustatytos dienos, iki kurios prezidentas gali patvirtinti galutinį raundo aktą, jei Kongresas nepatvirtina jo detalių: vėliau Kongresas gali jam pritarti ar atmesti, tačiau tai, ką iki tos datos pasirašė prezidentas, negalėjo būti keičiama. Galutinė raundo stadija buvo dramatizuota dėl Jungtinių Valstijų ir EB, labiausiai Prancūzijos, konflikto silpniau ar stipriau simpatizuojant kitiems EB nariams. Svarbiausias Prancūzijos tikslas buvo apginti Prancūzijos žemės ūkį, atremti amerikiečius, užsipuolančius eksporto subsidijas ir pasistengti apginti europiečius nuo JAV kino filmų (sparčiai augančios industrijos) ir lėktuvų gamintojų. Šių tikslų buvo pasiekta daugiausia nuolaidomis arba atidėjimu vėlesniems raundams.

Kai 1994 metais buvo priimtas Galutinis raundo aktas (būtinos ratifikacijos objektas), daug ko buvo pasiekta, net ir atidėjus kai kuriuos sunkiai suderinamus klausimus. Susitarimas turėjo būti labai naudingas prekybai ir padidinti užimtumą. Matuojant pinigais, pasauliniu mastu nauda teoriškai būtų maždaug 5000 milijardų dolerių po dešimties metų, tačiau su santykinai nedideliu efektu tuoj pat ir daugiau turtingoms šalims nei neturtingoms. Urugvajaus raundas žymėjo posūkį nuo tarifų ir kvotų prie finansų ir kitų paslaugų bei intelektualinės nuosavybės teisių. Buvo šiokių tokių mėginimų, ypač

Jungtinių Valstijų ir Prancūzijos, pasaulio komercinei ir ekonominei tvarkai taikyti socialinius ir gamtosaugos kriterijus – tai ėjimas be išlygų, kol buvo ribojami tokie dalykai kaip kalėjimai ar vaikų darbas, tačiau į tai buvo įtariai žiūrima besivystančiose šalyse, kurios bijojo, kad turtingosios, taikydamos standartus, nepriimtinus šalims, kur maži atlyginimai, gali sukurti naujo tipo protekcionizmą dangstydamosi socialiniu teisingumu. Pabaigus raundą po septynerių įtemptų metų, palengvėjo, tačiau tai buvo ir ženklas ateičiai, nes kilo didelė politinė įtampa baigiamojoje stadijoje: daugiau baimės, kad nepavyks susitarti, nei noro susitarti.

Amerikiečių pozicija Urugvajaus raundo atžvilgiu sušvelnėjo tik tada, kai Clintonas laimėjo Kongreso sutikimą, kad Meksika būtų įtraukta į Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos zoną (NAFTA – žr. 28 skyrių) ir pats atvyko į konferenciją Sietle, kad pasveikintų Azijos ir Ramiojo vandenyno šalių ekonominio bendradarbiavimo (APEC) forumą, 1989 metais sukurtą Australijos iniciatyva, kad skatintų didelio regioninio bloko, apimančio Pietų Ramųjį vandenyną, Pietryčių Aziją, Šiaurės Aziją ir Šiaurės Ameriką, kūrimąsi. Nuvargintos Urugvajaus raundo sunkumų ir nesėkmių Jungtinės Valstijos sudarė su Kanada prekybinę sutartį, kurios svarbiausias tikslas buvo pasipriešinti japonų skverbimuisi į Jungtinių Valstijų rinką per Kanadą ir sumažinti Kanados eksporto (pavyzdžiui, medienos) į Jungtines Valstijas subsidijas. Išsiplėtojus šiam susitarimui Meksikoje, susikūrė laisvosios prekybos zona, turinti 370 milijonų gyventojų. Tačiau Kongresui ir visuomenei NAFTA (ir jos galimas plėtimasis į kitas Pietų Amerikos šalis) kėlė nerimą, nes galėjo paskatinti Jungtinių Valstijų pramonę keltis į pietus, o ieškančius darbo meksikiečius plūstelėti į šiaurę. Bushas atidėjo veiksmus vėlesniam laikui, nes artėjo rinkimai, o Clintonui tik labai sunkiai pavyko įkalbėti Kongresą, kad ratifikuotų. Vis dėlto 1993 metais Clintono administracija palaikė laisvosios prekybos zonos abiejose Amerikose idėją ir stengėsi ją įtvirtinti dviejose 34 prezidentų (Kubos nebuvo pakviestas) konferencijose 1994 ir 1998 metais.

Japonija turėjo panašių idėjų sukurti Japonijos ekonominės įtakos sferą trijuose žemynuose, tarsi lanku juosiančią Ramųjį vandenyną. Antrajame APEC susitikime Japonijoje 1994 metais 17 iš 18 dalyvavusių valstybių sutiko panaikinti visas importo iš partnerių kliūtis iki 2010 metų penkioms didžiosioms valstybėms ir iki 2020 metų visoms kitoms: tik Malaizija atsisakė sutikti su šiomis datomis. Nors Clintonas pats dalyvavo susitikime, buvo neišsakytų abejonių, ar Jungtinės Valstijos yra tikros Azijos–Australijos grupės narės, ar nekantrios įsibrovėlės į organizaciją, kurios nariai iki 2010 metų galėjo tikėtis pusės visos tarptautinės prekybos.

Pasibaigus Urugvajaus raundui, GATT buvo pertvarkyta į Pasaulio prekybos organizaciją (PPO, 1995 m.), kuriai buvo suteikti platesni įgaliojimai spręsti nesutarimus ir tirti organizacijos taisyklių pažeidimus, tačiau darbą pradėjo atšiauresnio klimato sąlygomis. Didesnis GATT autoritetas buvo nepriimtinas tiems, kurie manė, kad jis pasuko nuo bendro forumo link politinės federacijos, ir tiems, kurie atsargiai žengė nuo laisvosios rinkos link protekcionizmo. Pirmaisiais metais GATT sprendė šimtus skirtingų ginčų, bet mažai ką

galėjo padaryti, kad sušvelnintų didėjantį didžiųjų prekybinių blokų – Jungtinių Valstijų, EB ir Japonijos – priešiškumą. Visuotinė konferencija Sietle 1999 metais buvo sužlugdyta įvairios sudėties konkuruojančių protesto demonstracijų, baigėsi nepriėmusi susitarimų pagrindiniais darbotvarkės klausimais: dėl EB pasiūlymo, kurį palaikė Jungtinės Valstijos ir Japonija, panaikinti muito mokesčius visiems (ar daugeliui) besivystančių šalių gaminių; dėl vidaus ir eksporto subsidijų žemės ūkio produktų gamintojams, tuo pagaliau išsprendžiant ilgai trukusius EB ir Jungtinių Valstijų, arba Kairnso eksportuotojų grupės, nesutarimus; dėl prekybos ir darbo sąlygų, besivystančiose šalyse labai panašių, o žmogiškuoju požiūriu visiškai nepriimtinų, sąsajos ir dėl Jungtinių Valstijų pasiūlymo užtikrinti tarptautines taisykles, reguliuojančias prekybą biotechnologiškai modifikuotais produktais (pavyzdžiui, genetiškai modifikuotomis sėklomis ir hormonais šeriamais galvijais), kuriuos EB norėjo uždrausti kaip pavojingus sveikatai, tačiau Jungtinės Valstijos manė, jog europiečiams jie nepriimtini vien todėl, kad jų mokslas menkesnio lygio. Už šių specifinių klausimų slypėjo, pirma, tai, kad PPO, tarptautinė valdymo institucija, neparengė tinkamos darbotvarkės, antra, kad Jungtinės Valstijos atvyko į konferenciją neapsisprendusios, kaip ir kokia kryptimi siūlo įgyvendinti savo pripažintą vyravimą pasaulio prekyboje.

Kai kurie pasaulio ekonomikos bruožai antrojoje dvidešimtojo amžiaus pusėje buvo nemalonūs. Jie rodė, kad Breton Vudse sukurta ekonominė sistema nepatikima ir trapi, nepajėgia veikti kraštutiniais atvejais. 1944 metais pasaulinė laisvoji prekyba buvo neginčijama vertybė. Tačiau amerikiečiai nebuvo jai visiškai atsidavę. Didesnę laikotarpio dalį prezidentai ir jų kabinetai kur kas labiau palaikė laisvąją prekybą nei Kongresas, kurio nariai atstovavo konkretiems vidaus regionams ir interesams, piktinosi kitų valstybių (ypač Japonijos ir kitų Azijos valstybių) protekcionistine praktika, įtarė EB turint tokių pat savanaudiškų sumetimų ir pakartotinai įpareigojo įstatymu apriboti prezidento įgaliojimus tarptautinėse derybose ekonomikos klausimais. Tai buvo reakcija prieš laisvosios prekybos idealus ir globalinį požiūrį į tarptautinius ekonominius santykius. Atrodė, jog regioninės ir zoninės asociacijos labiau valdomos, darbingesnės, geriau derina šalių interesus, pažįsta viena kitą; leido valstybėms pajusti, gal ir nepagrįstai, kad vis dar tvarko savo reikalus. Trečiojo pasaulio valstybės atvirai abejojo laisvąja prekyba, nes manė, kad sistema pritaikyta turtingųjų išsivysčiusių šalių poreikiams. Nuo pat Marshallo plano atsisakymo SSSR ir jos satelitės sąmoningai nedalyvavo pasaulinėje sistemoje, o kai SSSR sugriuvo, mėginimai įtraukti Rusiją į tarptautinę ekonomiką buvo labai atsainūs: kaina būtų bauginamai didelė, o politiniai ketinimai geriausiu atveju neapibrėžti. Breton Vudso plano žlugimas pinigų sferoje buvo dar baisesnis nei komercinėje. Amerikos užsienio politika pirmojoje šaltojo karo fazėje padidino dolerių srautą iš Jungtinių Valstijų, ypač į Europą, kuri buvo užversta doleriais, o TVF nustelbtas. 1971 metais Nixonas panaikino dolerio konvertavimą į auksą, iš tiesų devalvavo dolerį. 1972–1973 metais visos pagrindinės valiutos buvo arba visiškai atsietos nuo dolerio, arba susietos kintamu kursu, Breton

Vudso valiutų keitimo tvarka nustojo gyvavusi. Visos pastangos rasti buvusios sistemos pakaitalą žlugo. Nebuvo nei pasaulio ekonominės tvarkos, nei veiksmingo mechanizmo išvengti netvarkos.

Pasaulio tvarka paprastai vertinama tarptautinių ir pilietinių karų skaičiumi, tačiau finansiniai sukrėtimai, nors ir laikomi mažesne nelaime, gali kelti pasauliui ne menkesnę grėsmę kaip ginkluoti konfliktai. Kaip tik tada, kai tarptautinė politinė sistema pasirodė per silpna, kad susidorotų su didėjančiu ginkluotų konfliktų mastu, išryškėjo tarptautinės ekonominės sistemos, kaip tiekėjos ir kaip reguliuotojos, atsilikimo nuo permainų tempų požymiai. 1944 metais, kai vyko konferencija Breton Vudse, tarptautinė ekonominė tvarka turėjo reikšti skirtingų nacionalinių ekonomikų arba tik kai kurių iš jų koordinavimą tam tikrais ribotais tikslais, bet po 50 metų pasaulinė ekonomika ėmė gyventi savo gyvenimą, veikiau atskirą nuo valstybių negu koordinuojamą. Ryšių priemonių technologijos revoliucija sukūrė finansų rinkas, kurios gali atlikti daugybę sandorių ir niekada neužsidaro: visą parą galima rasti vietą, kur parduodama ir perkama valiuta bei prekės arba sudaromi išankstiniai sandoriai. Dažnai šioje sferoje veikia makleriai, kurie naudojasi skolintais ar iliuziniais pinigais. Stiprių centrinių bankų pastangas įvesti kontrolę ar taisykles lengvai atremia ne vyriausybės, o spekuliantai, kurių interesai visiškai priešingi, nes jų gerovė veikiau priklauso nuo nestabilumo negu nuo stabilumo, kurio siekia vyriausybės, taip pat pramonininkų ir prekybininkų sluoksniai.

Tais pačiais metais daug kapitalo, maitinusio spekuliantus ir dariusio jų veiksmus pavojingus, prireikė tiek turtingoms, tiek neturtingoms šalims. Visoms atsirado nenumaldomų poreikių, kurių nepatenkinus galėjo įvykti katastrofa – reikėtų nutraukti investicijas į mokslinius tyrimus ir gamybą, kartu sumažėtų užimtumas arba nutrūktų pagalba neturtingiesiems (kurių vis daugėjo). Turtingos šalys, kurių gyvenimo lygis priklausė nuo eksporto, pastebėjo, kad jų prekyba auga lėčiau nei prekyba su neturtingomis šalimis, tačiau pastarųjų pajėgumas ir toliau pirkti pirmųjų šalių prekes ir paslaugas buvo akivaizdžiai ribotas. Neturtingos šalys pačios nekūrė nacionalinio kapitalo, santaupų ar finansinių institucijų, kurios pritrauktų užsienio kapitalą, kad būtų skatinama jų pačių plėtra, o tai savo ruožtu būtų palaikę augimo tempus turtinguose pasaulio regionuose.

Problemos dydį rodo vien tik Vokietijos išlaidos rytinėms žemėms gelbėti ir atstatyti po susijungimo: 100 milijardų JAV dolerių per metus palyginti nedidelei teritorijai, kurioje gyvena mažiau kaip 20 milijonų žmonių. Kitų sovietų satelitų gelbėjimo planai, ką ir kalbėti apie Rusiją ir Ukrainą, buvo labai smarkiai sumažinti, dėl to ir nepasiekė tikslo. O juk Europa – tik nedidelė pasaulio dalis. Indija, Kinija, Pietų Afrika ir daugelis kitų šalių ėmėsi pretenzingų brangiai kainuojančių plėtros planų, neturėdamos reikalingo kapitalo, nežinodamos, kaip jį pritraukti. Amžiaus pabaigoje reikėjo iš naujo apmąstyti ir apibrėžti Jungtinių Tautų taikos palaikymo vaidmenį, tiek pat svarbu buvo peržiūrėti ir sutvirtinti Pasaulio banko ir Tarptautinio valiutos fondo operacijas. Kalbos apie pasaulio tvarką – tuščia frazė, jei nėra kapitalo joms pa-

remti, sąlygų to kapitalo vaisiams gauti, taip pat nuostatų, pagal kurias tarptautinę ekonominę sistemą valdytų atsakingos nacionalinės vyriausybės ar tarptautinė institucija, o ne drumsčiantys vandenį plėšrūnai.

Baigiantis dvidešimtajam amžiui, pasaulio tvarka nebuvo alternatyva kelioms pavienėms regioninėms tvarkoms: alternatyva buvo pasaulio netvarka. Bet pasaulinių organizacijų vaidmuo buvo ribotas. Šaltasis karas prieš Sovietų Sąjungą nustūmė į šoną Jungtines Tautas, kaip stiprėjanti Vokietija ketvirtajame dešimtmetyje ir Europos valstybių nesugebėjimas spręsti šią problemą nustūmė į šoną Tautų Sąjungą. JT Chartijoje suponuojamas kultūrinis atitikimas pagrįstas daugiau viltimis nei stebėjimais. Antrojoje amžiaus pusėje stebėjome ne tik nesutaikomų komunistinių ideologijų žlugimą, bet ir netolerantiško religinio fundamentalizmo intensyvėjimą musulmoniškuose Artimuosiuose Rytuose, tarp krikščionių Jungtinėse Valstijose, judaizme ir induizme; buvome ir internacionalizmo, labiausiai klestinčio neteisėtos ir net nusikalstamos komercijos forma, liudytojai.

Sovietinio komunizmo pralaimėjimas – šitaip gali nutikti kinų komunizmui – buvo parlamentinės demokratijos ir kapitalizmo triumfas. Bet triumfas su išlygomis. Formali demokratijos pažanga per šį amžių ir visuose žemynuose nesusilaukė nuoširdžių visuomenės aplodismentų. Politikai, kaip klasė, nenusipelnė didelės pagarbos; jie, atrodo, per daug stengiasi rinkti taškus vienas prieš kitą savo pasaulyje. Demokratija nugalėjo konkuruojančias ideologijas, tačiau neįgijo kredito nei naujose valstybėse, nei senosiose tvirtovėse. Kapitalizmas parodė, kad komunizmas nesukūrė alternatyvios ekonomikos sistemos, tačiau pats kapitalizmas nepajėgė susitvarkyti su infliacija ir nedarbu, nes tik nedaugelis dalykų daugumai žmonių buvo svarbesni. Demokratinės vyriausybės nerado priemonių infliaciniams atlyginimų reikalavimams sulaikyti ir nesirūpino infliacija, kurią sukėlė karai, pakėlę žaliavų kainas ir finansuojami daugiau spausdinant ar skolinantis pinigų.

5. Trečiasis ir ketvirtasis pasaulis

Neutralizmas ir persigrupavimai

Vienas iš pačių didžiausių pokyčių, kurie gali įvykti į suverenias valstybes padalytame pasaulyje, yra tokių valstybių daugėjimas. Taip ir atsitiko Europoje po Osmanų ir Habsburgų imperijų subyrėjimo. Tas pats įvyko visame pasaulyje už Europos ribų, kai užaugus vos vienai kartai žlugo Europos imperijos. Šis procesas truko ilgai, bet baigėsi per 25 metus po Antrojo pasaulinio karo. Tuo metu Europoje viešpatavo šaltasis karas. Šis konfliktas iš karto suteikdavo naujoms valstybėms vieną iš pradinių būdingų bruožų.

Abi priešiškos šaltojo karo pusės neslėpė priešiškumo Europos kolonializmui, tačiau kai šaltasis karas atvedė prie Europos–Amerikos sąjungos – NATO – sudarymo, amerikiečių nepalankumas Anglijos, Prancūzijos ir kitų Europos valstybių buvimui Azijoje ir Afrikoje pasikeitė. Prekyboje dėl konkurencinės kovos dažnai kildavo didelė įtampa ten, kur anksčiau vyravo kolonijinės valstybės. Vyriausybių lygmeniu ji buvo slopinama, nes Amerikai reikėjo turėti Europoje sąjungininkių ir karinių bazių.

Žodžių derinį „trečiasis pasaulis" pirmą kartą pasiūlė Dagas Hammarskjöldas neturtingoms Azijos ir Lotynų Amerikos šalims apibūdinti. Iš tikrųjų tai buvo „trečiasis pasaulis", nes atmetė į dvi dalis padalyto pasaulio suvokimą, kad tik Jungtinės Valstijos ir SSSR yra svarbios, o kitos šalys turi stoti vienon ar kiton pusėn. Šis pasaulis bijojo supervalstybių galios, kurią įkūnijo ir sustiprino branduolinis ginklas. Jis nepasitikėjo supervalstybių tikslais, pavydėjo (ypač Amerikai) didžiulių turtų ir atmetė jų primygtinius tvirtinimus, kad jos atvėrė – pirmoji demokratiniu kapitalizmu, antroji komunizmu – gyvenimo būdą, kurį kitiems tereikia nukopijuoti. Nacionalinių judėjimų vadai, nors iš principo ir nusiteikę antieuropietiškai, bent jau turėjo vieną bendrą su pasitraukiančiais šeimininkais bruožą – pragmatizmą. Griežtas Maskvos komunistų dogmatizmas ir vis griežtesnis Vašingtono antikomunizmas kėlė jų susierzinimą. Jie visiškai nesijautė dėkingi Jungtinėms Valstijoms ar Sovietų Sąjungai dėl nepriklausomybės nuo europiečių, kurią pasiekė netikėtai greitai ir lengvai.

Naujų Azijos ir Afrikos valstybių sprendimas, išskyrus keletą išimčių, nesusieti likimo nė su viena supervalstybe daugiausia buvo priimtas dėl vieno žmogaus – Jawaharlalo Nehru – įtakos. Nehru buvo pasaulinė figūra dar iki tol, kai 1947 metais tapo daugiausia gyventojų turinčios naujos valstybės ministru pirmininku ir be pertraukos šiame poste išbuvo 17 metų. Šis aukštos kultūros žmogus pragmatiškai ir eklektiškai sujungė vakarietiško liberalizmo ir demokratijos vertybes, jį viliojo SSSR laimėjimai industrializavimo srityje. Pasibjaurėjimą jam kėlė Stalino tironija ir policinis režimas, taip pat makartizmo

žiaurumas ir bukumas Jungtinėse Valstijose, arogantiškas ir moralizuojantis pasaulio dalijimas į komunistus ir antikomunistus. (Atsigręžus verta trumpai pabrėžti, kad makartizmo protrūkis, reiškęs staigų posūkį į dešinę amerikiečių politikoje ir drauge trumparegišką, labai supaprastintą požiūrį į pasaulinę politiką, turėjo labai platų tarptautinį atgarsį. Masiški kaltinimai valstybės išdavyste ir sąmokslu, kuriuos pateikdavo McCarthy, buvo kurstomi nesėkmių Korėjos kare. Jungtinėse Valstijose pavyko atsikratyti tokių nuotaikų ir požiūrių, kai pasibaigė kritinis karo momentas, tačiau Amerikos reputacijai užsienyje buvo padaryta žala, kuri buvo jaučiama daug ilgiau.)

Nehru buvo pagrindinis poimperinės Sandraugos, kaip visų tautų monarchijų ir respublikų, susijusių ne ideologiniais, o istoriniais ir atsitiktiniais ryšiais, asociacijos, kūrėjas. Jis manė, kad Indijai reikia likti Britų sandraugoje (taip ji vis dar buvo vadinama tuo metu), tik su sąlyga, kad taps respublika ir turės teisę be jokių išlygų vykdyti savo užsienio politiką, ne tik kitokią negu Didžiosios Britanijos ir kitų Sandraugos narių užsienio politika, bet galbūt ir priešingą jai. Taigi Nehru pabrėždavo politinę nepriklausomybę, kurią reikėjo įtvirtinti visoms naujoms valstybėms, taip pat išlaikyti ekonominius, kultūrinius ir dvasinius ryšius. Jo pavyzdžiu ėmė sekti daugelis. Nors Birma šiuos ryšius su Didžiąja Britanija nutraukė 1948 metais, nė viena iš buvusių britų teritorijų taip nepasielgė, ir amžiaus pabaigoje Sandraugą sudarė 53 nariai, įskaitant Pakistaną, kuris buvo palikęs Sandraugą 1973 metais, tačiau vėl prisijungė 1989 metais ir buvo suspenduotas – neleista dalyvauti susitikimuose, tačiau neatimta narystė – 1999 metais. Sandrauga turėjo narių visose pasaulio dalyse. (Jos prancūzų dublikatas *La Francophonie*, sukurta dešimtajame dešimtmetyje, turėjo 49 narius.)

Primygtinis Nehru reikalavimas, kad kiekviena Sandraugos narė turi teisę laisvai numatyti ir vykdyti savo užsienio politiką, turėjo lemiamą įtaką, nes reiškė, kad nei pati Sandrauga, nei atskirai paimta jos narė neprivalo sekti Didžiosios Britanijos pavyzdžiu ir palaikyti amerikiečių šaltajame kare. Tai buvo trečiojo pasaulio šalių neutraliteto, arba neprisijungimo, pradžia, prie to septintajame dešimtmetyje prisidėjo buvusios Prancūzijos kolonijos. Vakarų Europa po Antrojo pasaulinio karo taip pat buvo linkusi į tokią nepriklausomybę – tarpinę padėtį tarp Jungtinių Valstijų ir SSSR (vadinamoji trečia jėga, už kurią pasisakė Georges'as Bidault'as), bet dėl despotiškų rusų veiksmų, pavyzdžiui, 1948 metų Prahos sukilimo metu, netrukus to atsisakė. Europa tapo šaltojo karo židiniu, o visas kitas pasaulis norėjo manyti, kad yra už jo ribų.

Šis požiūris perėjo kelias fazes. Jų šaknys buvo neutraliteto koncepcijoje. Neutralitetas – tai bendras ketinimo nesikišti į jokį karą, kuris gali kilti, deklaravimas. Tačiau ši koncepcija pasirodė nelabai naudinga Antrojo pasaulinio karo metu; bent jau naujosios valstybės, palaikydamos neutralizmą, galvojo ne apie karą, per kurį šaudoma, ir kaip neįsivelti į jį, bet apie šaltąjį karą ir kaip elgtis to karo atžvilgiu. Todėl neutralizmas ir neprisijungimas, skirtingai negu neutralitetas, rodė požiūrį į šį konkretų konfliktą: pirma, šios valstybės buvo susijusios lygiagrečiais santykiais su abiem pusėmis, antra,

vadinamojoje pozityvaus neutralizmo fazėje stengėsi tarpininkauti ir sušvelninti pavojingus didžiųjų valstybių nesutarimus. Buvo ir ne tokia konstruktyvi neprisijungimo forma. Jai būdingas šaltojo karo pasmerkimas, įsitikinimas, kad pasaulyje yra ir svarbesnių dalykų, naujųjų valstybių bejėgiškumo pripažinimas ir atsisakymas būti dviejų didžiųjų valstybių teisėju.

Pozityvioje neutralizmo fazėje naujosios valstybės norėjo išvengti šaltojo karo, bet nenorėjo pasitraukti iš pasaulio politikos. Iš pirmo žvilgsnio pokarinis dvipolis pasaulis mažosioms valstybėms tarsi paliko tik tiek galimybių veikti, kaip Romos ir Persijos imperijų didžiųjų kovų laikais, tačiau gerai apmąsčius paaiškėjo, kad neutralios šalys vis dėlto gali atlikti garbingą ir svarbų vaidmenį. Tiek Afrika, tiek Azija tapo nepriklausomos, neutralių šalių skaičius ir jų užimama teritorija pasaulyje pasidarė didžiuliai. Mažų mažiausiai jos galėjo sulaikyti šaltojo karo plitimą šiuose regionuose; vien apribojusios dvipolius įsipareigojimus galėjo nuslopinti kylančių konfliktų priežastis ir susiaurinti jų zonas. Šios šalys, pasinaudodamos bendru pranašumu, taip pat galėjo paskatinti didžiąsias valstybes siekti jų palankumo ir tapti tarsi pasaulinės politikos žaibolaidžiais. Dar pozityviau savo įtaką galėjo išplėsti išbandytu metodu – organizuoti konferencijas, per kurias skelbtų savo požiūrį, arba naujesniu metodu – dalyvaudamos diskusijose ar balsuodamos Jungtinių Tautų Generalinėje Asamblėjoje. Šiuo atžvilgiu Indijos balsas ir vėl buvo lemiamas. Iš pradžių naujosios valstybės neturėjo tvirtos nuomonės apie JTO, nežinojo, ar jose vyraus Europos valstybės kaip Britų Sandraugoje, ar Vakarų bei didžiosios valstybės. Jos baiminosi, kad naujoji organizacija gali būti panaudota kolonializmo stiprinimui ar šaltojo karo tikslams – abiem atvejais joms būtų maža naudos. Tačiau įgijusios tam tikros patirties, jos pakeitė nuomonę. Pavyzdžiui, Indija ėmė aktyviai dalyvauti JTO diskusijose ir tyrimų komisijose, taip pat siųsdavo kariuomenės dalinius ypatingoms operacijoms vykdyti, o be jų šios operacijos vargu ar būtų buvusios įvykdytos (ypač kai Hammarskjöldas parengė principą, pagal kurį didžiosios valstybės nebeturėjo dalyvauti jungtinėse JT ginkluotosiose pajėgose).

Tiksliai negalima nustatyti, kaip sąveikauja antikolonializmas, šaltasis karas ir neutralizmas, tačiau galima įrodyti, kad neutralizmo šalininkų politika ir veiksmai padarė tam tikrą įtaką valstybėms, nepriklausiusioms jų grupei. Per kelerius metus po Antrojo pasaulinio karo du veiksniai darė įtaką amerikiečių požiūriui į Azijos gyventojus: būtinybė išgelbėti Vakarų Europą ir kvietimas kovoti prieš agresorių Korėjoje. Europos atstatymo programa, kurios priežastis buvo Marshallo planas, užvaldė amerikiečių talentus ir dėmesį, taip pat pinigus, todėl amerikiečiai ėmė ne taip kritiškai vertinti europiečių kolonializmą, kurį praeityje nedviprasmiškai pasmerkė. Azijos šalims Amerikos balsas nebeatrodė toks griežtas, nes Amerika labiau rūpinosi patikimų ir stiprių sąjungininkų paieška kovai prieš rusų komunistų grėsmę. Kitaip sakant, šaltasis karas iškreipė amerikiečių požiūrį į kolonializmą, net fiziškai ir dvasiškai vedė Jungtines Valstijas į imperializmo stovyklą. Karas Korėjoje amerikiečiams tapo svarbiausiu komunizmo ir antikomunizmo konflikto įvykiu, kai tik nedaugelis suteikdavo jiems menką pagalbą (ne daugiau kaip 10 procentų

karinių pajėgų), o nemaža šalių, ypač Azijos, pasirinko netinkamą laiką nedraugiškai kritikuoti. Atitinkamai ir amerikiečių požiūris į Azijos šalių neutralizmą buvo panašus į teisuolių pasipiktinimą. Tad to meto įvykiai vertė Azijos gyventojus vadinti amerikiečius imperialistais, o amerikiečius – Azijos gyventojus pravardžiuoti išdavikais.

Kaip prisiekę antiimperialistai rusai nebuvo nuoseklūs, palaikydami vienus komunistinius judėjimus, o su nepasitikėjimu žiūrėdami į kitus. Labiausiai juos stulbino tai, kad naujųjų valstybių vadovai buvo išeiviai iš buržuazinių sluoksnių, kuriuos rusai smerkė kaip Vakarų valstybių statytinius. Tokie veikėjai kaip Nehru ir Nasseras rusams iš pradžių buvo nedaug geresni už kokius nors Vakarų Europos politinius veikėjus, kurie prisijungė prie NATO. Tačiau vis didesnis tokių veikėjų antplūdis Jungtinėse Tautose vertė rusus susimąstyti, kad tai atskira grupė, esanti tarp komunistinio bloko ir SSSR priešų, todėl ir elgtis su jais reikia atitinkamai.

Kad negatyvus ar pozityvus neprisijungimas būtų veiksmingas, reikėjo pačioms neprisijungusioms šalims būti solidarioms. Naujosios valstybės buvo silpnos ir suvokė tą silpnumą, kuris, kaip ir šaltojo karo pasmerkimas, virto jų skiriamuoju bruožu. Šie du skiriamieji bruožai papildydavo vienas kitą. Silpnumas vertė vengti pernelyg artimų ryšių su viena iš galingųjų valstybių ir ieškoti galios savo eilių vienybėje. Deja, daugelis iš jų dar nebuvo susiformavusios nacijos, o jų politinė vienybė buvo savita ksenofobijos apraiška. Šių šalių vyriausybės susikūrė remiamos išsivaduojamųjų judėjimų, kiek galėjo stengėsi sukurti pačią plačiausią koaliciją, kad išvengtų jaunos valstybės susiskaldymo arba anarchijos. Kadangi ši problema glaudžiai susijusi su užsienio politika, atrodė, kad būtina užmegzti draugiškus ryšius su kuo daugiau užsienio valstybių, vengti bet kokio prisijungimo, turinčio griežtą ar diskriminuojamą pobūdį. Ekonominiai poreikiai jas vedė į tą patį kelią: nė viena jauna valstybė nebuvo tokia svarbi turtingoms pasaulio šalims, kad gautų iš vienos jų visą reikalingą pagalbą. Todėl geriau nesudaryti sąjungos su viena galinga valstybe, jei bus prarasta galimybė gauti pagalbą iš kitų šalių. (Be kita ko, toks argumentas nebuvo nepakeičiamas. Daugelis mažųjų valstybių, kurios susikūrė pasibaigus Prancūzijos valdymui Afrikoje, buvo tokios silpnos, kad neliko nieko kito kaip imti iš Prancūzijos tiek pagalbos, kiek galėjo gauti.) Tas pats ir gynybos srityje. Nors ir buvo akivaizdžių argumentų už prisijungimą prie konkretaus stipraus gynėjo, didžiosios valstybės stengėsi laikytis atokiau nuo lokalinių ginčų, kuriuos spręsdamos jaunosios valstybės tikėjosi pagalbos, ir, atvirkščiai, globaliniuose konfliktuose, kurie turėjo lokalinių aspektų, nenorėjo dalyvauti naujosios valstybės.

Azijos ir Afrikos valstybės ėmė siekti solidarumo dar iki nepriklausomybės gavimo. Pirmõsios žymios Azijos konferencijos po karo – konferencijos santykių tarp Azijos valstybių klausimais, kuri vyko Naujajame Delyje 1947 metų kovo mėnesį, – darbe dalyvavo 28 delegacijos, iš kurių tik 8 atstovavo suvereniomss valstybėms. Šios konferencijos varomoji jėga buvo dalyvių ryžtas pasiekti, kad Jungtinių Tautų Organizacija netaptų organizacija, kur vyrautų Europos, arba baltųjų, šalys ir pasaulėžiūros, kaip buvo Britų Sandraugoje, nors

diskusijos nebuvo aiškiai antikolonijinio pobūdžio. Į konferenciją Azijos valstybių atstovai susirinko apsvarstyti Azijos problemų, įskaitant žemės reformą, industrializaciją, azijietišką socializmą, taip pat smurto netaikymo principą tarptautiniuose reikaluose. Konferencija įsteigė nuolatinę organizaciją, kuri gyvavo aštuonerius metus, tačiau daugiau nieko nenuveikė. Netrukus Indija, Pakistanas, Birma ir Ceilonas tapo nepriklausomos valstybės. Tai atsitiko tada, kai visi tikėjosi taikos. Tačiau paaiškėjo, kad tikrovė kitokia. Prasidėjo partizaniniai karai ir sukilimai Birmoje, Malajoje ir Filipinuose, atviri karo veiksmai Indonezijoje, Indokinijoje ir Palestinoje. Birmos vidaus politikoje prievartos aukomis 1947 metų birželį tapo tokie žymūs veikėjai kaip Aungas Sanas ir šeši jo bendraminčiai, o 1948 metų sausį buvo nužudytas dar įžymesnis veikėjas Mahatma Gandhi.

1949 metų sausio mėnesį Delyje susirinko dar viena Azijos šalių konferencija. Šį kartą nebuvo pakviestos sovietinės Vidurinės Azijos respublikos, kurios dalyvavo 1947 metų pasitarime, o Turkija pati atsisakė atvykti. Kitos Azijos šalys, įskaitant Artimųjų Rytų valstybes, konferencijoje buvo gausiai atstovaujamos, o Australija ir Naujoji Zelandija atsiuntė į konferenciją savo stebėtojus. Tiesioginė konferencijos sušaukimo priežastis buvo situacija Indonezijoje, kur nacionaliniam išsivaduojamajam judėjimui kilo grėsmė būti nuslopintam olandų, ten, Azijos šalių nuomone, prie baltųjų kolonijinio viešpatavimo primetimo prisidėjo JTO. 1948 metų gruodžio mėnesį olandai ėmėsi jau antros policinės akcijos: pagrobė ir įmetė į kalėjimą nemaža indoneziečių lyderių. Konferencija pareikalavo juos paleisti, taip pat nedelsiant sudaryti laikinąją vyriausybę ir 1950 metais suteikti Indonezijai nepriklausomybę. Kaip ir ankstesnioji, ši konferencija įkūrė nuolatinę organizaciją, kuri, iš dalies todėl, kad daugelis Azijos valstybių su pavydu žiūrėjo į vyraujantį Indijos vaidmenį ir nenorėjo to oficialiai patvirtinti, buvo neefektyvi. Indonezijos klausimas šią konferenciją pakreipė vien antikolonijine linkme, tačiau vis dėlto įvyko susiskaldymas į Vakarų draugus ir neutralias valstybes. Vėlesniais mėnesiais šis skilimas sustiprėjo, kai įvairūs Azijos veikėjai laikėsi skirtingų nuomonių apie du žymius metų įvykius Azijoje – Mao Zedongo bei komunizmo pergalę Kinijoje ir karą Korėjoje. Išaiškėjo, kad sunku pasiekti Azijos šalių solidarumo net dėl antikolonijinės programos. Britų ir prancūzų kampanija Malajoje ir Indokinijoje nesukėlė tokio vieningo protesto kaip olandų agresija prieš Indoneziją, iš dalies todėl, kad antikolonijiniai judėjimai Malajoje ir Vietname turėjo ryškų komunistinį atspalvį.

Šeštajame dešimtmetyje Azijos šalių solidarumas ir neutralizmas buvo pradėję stiprėti, vėliau ėmė silpti. Kai kurios Azijos valstybės, skelbdamos, kad ekonominiai ir strateginiai poreikiai svarbesni už neutralizmą, pasirašė su Jungtinėmis Valstijomis arba SSSR ne tik prekybos, bet ir gynybos sutartis. Indija pasirašė 1954 metų sutartį su Kinija, įkūnijusią panča šila principus, bet tais pačiais metais Pakistanas, Tailandas ir Filipinai sudarė karines sutartis su Jungtinėmis Amerikos Valstijomis, o Afganistanas tapo pirma nekomunistine valstybe, gavusia rusų pagalbą. SSSR, kuri buvo pasirašiusi prekybos sutartį su Indija ir rengėsi sudaryti tokią pat sutartį su Birma, diplomatinėje ir ekono-

minėje srityse vis labiau pataikavo Indonezijai. Tai pastūmėjo Sukarno 1956 metais aplankyti Maskvą. Didžiosios valstybės neapsimestinai domėjosi Azijos reikalais, tačiau dėl tokio dėmesio Azijos šalims darėsi vis sunkiau laikytis bendro požiūrio į didžiąsias valstybes ar išlaikyti tam tikrą atstumą, kaip reikalavo neutralizmo principas.

Kita konferencija, kurią sušaukti pirmiausia pasiūlė Ceilonas, vėliau palaikė Sukarno ir Nehru, susirinko Bandunge 1955 metų balandį. Konferencija vyko tuo metu, kai Jungtinės Valstijos ir Taivanas pasirašė sutartį, Manilos paktu buvo sukurta SEATO, pasirašytas Bagdado paktas. SSSR ir Kinija sveikino šią iš pradžių tarsi antivakarietišką konferenciją, o Vašingtono draugai – Tailandas ir Filipinai – buvo linkę joje nedalyvauti. Atsižvelgiant į arabų valstybių nuomonę, Izraelis nebuvo pakviestas. Iš 29 dalyvių šeši buvo iš Afrikos (Egiptas, Libija, Sudanas, Etiopija, Liberija ir Gana); taigi Bandungo konferencija tapo Afrikos ir Azijos, ne vien Azijos, solidarumo prototipu. Ji buvo skurstančių ir pasipiktinusių asamblėja, o ne sutelkta galia. Jos dalyviai nesutarė net neprisijungimo klausimu, tačiau konferencijos laikas buvo parinktas vykusiai. Po 1948–1949 metų Berlyno blokados ir rusų branduolinės galios didinimo, kad pasivytų amerikiečius, šaltasis karas Europoje pateko į aklavietę, tačiau atšilimo nebuvo. Abi pusės žvalgėsi ir varžėsi, siekdamos palenkti savo pusėn valstybes kituose žemynuose, turėdamos miglotų vilčių vėl įgyti pranašumą per naujas sąjungas arba apeiti priešininką iš šono, išplėsti įtaką ir bazes naujose teritorijose. Rusai ir kinai tikėjosi pasinaudoti antivakarietišku nacionalizmu ir plėsti komunizmą, tuo tarpu amerikiečiai tikėjosi pasinaudoti komunizmo ir Kinijos baime ir sukurti naujas karines grupuotes, prireikus dosniai finansuojamas. Amerikiečių politika, kurios ryškus pavyzdys – Manilos paktas, buvo priešinga Bandungo dvasiai. Antra vertus, Zhou Enlai, kuris asmeniškai dalyvavo Bandungo konferencijoje, pasistengė parodyti, kad kinų komunistinė ideologija suderinama su kitų Azijos šalių nacionalizmu ir kad bent vienas kinų vadovas blaiviau mąsto ir sukalbamesnis, nei pateikiama vaizduojant naująją Kiniją. Atsitiktinai ar dėl savo sumanumo rusai jau žengė nemaža žingsnių, kurie dvasiškai suartino juos su Azijos šalimis. Pasiūlymą padaryti Austriją neutralia valstybe sveikino Azijos šalių neutraliteto šalininkai, o tokie gestai kaip Port Artūro grąžinimas Kinijai ir Porkalos Suomijai padrąsino tuos, kurie tikėjosi, kad Stalino mirtis pakeitė pasaulio politikos vaizdą. 1955 metais su dideliu pasisekimu vyko Bulganino ir Chruščiovo vizitas į Azijos šalis (1960 metų pradžioje Chruščiovas aplankė jas antrą kartą). Rusų kampanija užkariauti neutralias valstybes buvo tokia sėkminga, kad net 1956 metų sukilimo Vengrijoje numalšinimas neturėjo jai didesnės įtakos (anglų ir prancūzų agresija Suece rusams buvo neįkainojama parama siekiant išsaugoti jiems tuo momentu naują reputaciją).

Pačioms neutraliteto besilaikančioms valstybėms svarbiausi Bandungo konferencijos laimėjimai buvo tai, kad jos susitiko ir susipažino (daugelis jų tarptautinėje politikoje buvo naujokės); padėjo bendrų veiksmų Jungtinėse Tautose pagrindus ir remdamosi solidarumu sustiprino saugumą, statusą ir diplomatinį svorį pasaulyje; į savo grupę įtraukė tokių naujų veikėjų kaip Nasseras

ir išplėtė ją; privertė didžiąsias valstybes rimtai vertinti jas ir pagarbiai žiūrėti į jų politiką (ši tendencija sustiprėjo 1955 metais, iškart priėmus 16 naujų valstybių į JTO nares, taip pat gerokai padaugėjus narių 1960 metais, kai įstojo Afrikos šalys), galiausiai jos pamatė vieną iš naujosios, grėsmingosios Kinijos vadovų, įsitikino, kad jis ne toks jau baisus, tikriausiai įtraukė Kiniją į taikingų valstybių būrį. 1956 metų vasarą Nehru ir Nasseras aplankė Tito Brionio saloje, Jugoslavijoje. Vadovybėje turėdamos po vieną atstovą iš Azijos, Afrikos ir Europos, neutraliteto besilaikančios valstybės tarptautiniuose reikaluose pasidarė ambicingesnės ir vylėsi, kad galės paveikti didžiąsias valstybes šaltojo karo klausimais. Tačiau šis bendravimas jau buvo pasiekęs viršūnę, iš dalies dėl tų, kurie norėjo paversti jį komunistų ir juodaodžių aljansu prieš baltuosius nekomunistus ir pabrėždavo ne neutralizmą, o antikolonializmą. Iš tikrųjų neprisijungimo politika virto neprisijungimu prie Vakarų valstybių. Ypač antivakarietiškas buvo Azijos ir Afrikos šalių solidarumo judėjimas, kuris šeštojo dešimtmečio pabaigoje rėmė įvairias konferencijas.

1961 metų rugsėjį Belgrade įvyko Neprisijungusių šalių konferencija, tačiau Bandungo konferencija atvėrė naujus horizontus, o Belgrade vyko krizės atmosferoje. Tuo metu buvo atliekami prancūzų branduoliniai bandymai Sacharoje, atnaujinti rusų branduoliniai bandymai, vyko konfliktas Kiaulių įlankoje ir Berlyno sienos statyba, Prancūzijos ir Tuniso susirėmimas dėl Bizertos ir sunki krizė Konge. Brendo naujas Indijos–Kinijos konfliktas ir jau įsiplieskė SSSR–Kinijos konfliktas. Iš Bandungo konferencijos 29 dalyvių daugumą sudarė Azijos šalys, bet ne visos buvo nusiteikusios prieš Vakarus. Vienintelė rimta problema buvo arabų šalių veto dėl leidimo Izraeliui dalyvauti konferencijoje. Belgrade atstovaujamos Afrikos šalys parodė, kad susiskaldė į radikalias ir nuosaikias, Lotynų Amerikos šalys dalyvės taip pat buvo atrinktos tendencingai, europiečiams atstovavo Jugoslavija ir Kipras, o ne tradicinės neutraliteto besilaikančios valstybės – Švedija ir Šveicarija. Nehru pastangos sutelkti dėmesį į taikos garantijas, o ne į antikolonializmą ir tęsti rusų ir amerikiečių derybas buvo nesėkmingos. Daugelis delegacijų buvo visiškai abejingos branduoliniams bandymams, kuriuos rusai atliko konferencijos išvakarėse. Pasiūlymas visame pasaulyje galutinai panaikinti kolonijinį valdymą per dvejus–šešerius metus svarstant virto reikalavimu nedelsiant jį visiškai panaikinti.

Po pertraukos, kitos konferencijos planavimo tikslais, 1964 metų spalį įvyko susitikimas Kaire, kur dalyvavo daugiau Afrikos nei Azijos šalių. Konferenciją nuspręsta sušaukti 1965 metais Alžyre. Tačiau šis sumanymas žlugo, kai buvo nuverstas Ben Bella likus kelioms dienoms iki preliminarinio pasitarimo pradžios birželio mėnesį, taip pat dėl to, kad galimi dalyviai vis labiau nerimavo, kuo baigsis Sovietų Sąjungos–Kinijos konfliktas. Kinai nenorėjo įsileisti SSSR ir imtis vadovauti neturtingoms šalims, bet SSSR pakvietimas į konferenciją buvo patvirtintas antrajame preliminariniame pasitarime spalio mėnesį, tada kinai ėmė gąsdinti, jog iš viso nedalyvaus konferencijoje. Tokiomis aplinkybėmis daugelis manė, kad geriau konferencijos apskritai nereikia. Atrodė, kad judėjimas gęsta, tačiau 1967 metais, po Tito apsilankymo Azijos

ir Afrikos valstybėse, atgijo, o 1969 metų konferencija Belgrade buvo naujas impulsas. Praėjus dešimčiai metų, Havanos konferencijoje dalyvavo 92 tikrosios narės. Judėjimą įkūrusios valstybės laikėsi neprisijungimo politikos ir jai pritarė, bet į gerokai didesnį būrį susijungė daug valstybių, kurios laikėsi neprisijungimo politikos, tačiau aštuntajame dešimtmetyje aiškiai simpatizavo Vakarams arba komunistams.

Afrikos solidarumo ir neprisijungimo judėjimas, kuris ėmė jungtis su Azijos srove 1955 metais Bandunge, turėjo gilesnes ištakas. Panafrikanizmas prasidėjo kaip ryškus afrikietiškos, arba juodaodžių (plito ir tuose kraštuose, kur buvo išvežti vergai), kultūros savitumo ir vertybių įtvirtinimas. Iš pradžių panafrikanizmas apėmė Karibų šalis ir Vakarų Afriką, tačiau pasidarė ir platesnio judėjimo už išsivadavimą iš kolonijinės priespaudos dalis, nacionalistai iš visų Afrikos kraštų galėjo susijungti ir palaikyti vienas kitą. Šalia to buvo ir tokių (pavyzdžiui, Nkrumah'as), kurie suprato, kad politinė laisvė – tai dar ne visiška laisvė, kad ekonominė priklausomybė liks ir iškovojus valstybinį suverenitetą ir kad Afrikos ekonomika galės atsistoti ant kojų panaudodama žemyno išteklius. Šis trečiasis panafrikanizmo aspektas logiškai rodė, kad būtina kurti politinę sąjungą ar mažiausiai federaciją, todėl prieštaravo kūrimuisi naujų suverenių valstybių, kurios buvo vientisumo ir nepriklausomybės išlaikymo šalininkės.

1900–1945 metais įvyko šešios panafrikanistų konferencijos. Pirmojoje ir keturiose kitose konferencijose, kurios įvyko trečiajame dešimtmetyje, vyravo Karibų jūros ir Šiaurės Amerikos šalys, o paskutinėje dauguma vadovų buvo iš Afrikos šalių. Tai buvo žymių veikėjų asmeniniai susitikimai. Gavus nepriklausomybę imta rengti Afrikos partijų ir vyriausybių pasitarimus. Pirmosios iš jų sukūrė Afrikos tautų organizaciją, kuri konferencijose Akroje 1958, Tunise 1960 ir Kaire 1961 metais svarstė afrikiečių vienybės arba afrikiečių sandraugos planus remdamosi tuo, kad vien vyriausybių bendradarbiavimo nepakanka. Tačiau trečiasis susitikimas buvo paskutinis. Daugėjant nepriklausomų valstybių, stiprėjo jų valstybinė sistema. Nkrumah'as, iki pat nuvertimo 1966 metais, kaip ir anksčiau, pasisakė už sąjunginę vyriausybę, tačiau šis klausimas, nors ir nuolat svarstomas Afrikos vienybės konferencijose (OAU) kelerius metus, buvo vis menkiau palaikomas todėl, kad buvo laikomas nutolusiu nuo praktikos, ir todėl, kad vis dažniau siejamas su radikalia kairiąja mažuma.

Pirmojo nepriklausomų Afrikos valstybių pasitarimo metu Akroje 1958 metais žemyne buvo devynios nepriklausomos valstybės. Viena jų, Pietų Afrika, atsisakė kvietimo į Akrą. Kitos buvo Etiopija, Liberija, Egiptas, Marokas, Tunisas, Libija, Gana ir Gvinėja. Daugiausia dėmesio buvo skiriama antikolonializmo, rasinės ir nacionalinės kovos Pietų Afrikoje ir Alžyre klausimams, taip pat Afrikos vienybės siekimui, gerbiant Afrikos valstybių nepriklausomybę ir vientisumą. Po šios konferencijos 1959 metų gegužę buvo priimta Konakrio deklaracija, kuria Gana ir Gvinėja sudarė sąjungą. Buvo paskelbta, kad tai tik pradinis platesnės Afrikos sąjungos taškas. Šis žingsnis buvo netyčinis

atkirtis atstūmimo politikai, kurią Prancūzija taikė Gvinėjai, praktiškų panafrikanistinių Nkrumah'o principų apraiška ir gelbėjimo virvė Gvinėjai. Tų pačių metų liepą buvo parašyta Sanikvelio deklaracija, kurioje, reikalaujant Liberijai, buvo pabrėžiama esamų valstybių nepriklausomybė ir vientisumas.

1960 metais Adis Abeboje į antrąją konferenciją susirinko beveik dvigubai daugiau nepriklausomų Afrikos valstybių, bet labai įtempta padėtis Konge ir seni pasienio ginčai buvo didelis jų vienybės išbandymas. Konferencijoje buvo atstovaujama 15 valstybių. Smarkūs pasienio ginčai vyko tarp Etiopijos ir Somalio, Ganos ir Togo, Gvinėjos ir Kamerūno. Pirmasis jų sukėlė plataus masto karo veiksmus, kiti ne. Svarbesnis Afrikos vienybės ateičiai buvo Ganos ir Nigerijos ginčas: Gana reikalavo nedelsiant žengti sąjungos link, o Nigerija pasisakė už laipsnišką perėjimą prie federacijos tipo susivienijimo. Tai buvo karštas ginčas, nes nigeriečiai nesutiko su vadovaujamu vaidmeniu, kurį pasiskyrė Nkrumah'as, ir nepatikliai žiūrėjo į jo skelbiamus tikslus. Nkrumah'as savo ruožtu baiminosi, kad Nigerija ketina pasinaudoti savo, kaip didelės valstybės, įtaka konservatyviųjų jėgų naudai prieš socializmą ir nigeriškojo nacionalizmo naudai prieš panafrikanizmą. Kongo klausimu nepriklausomos Afrikos valstybės stengėsi tiek Jungtinėse Tautose, tiek konferencijoje Leopoldvilyje 1960 metų rugsėjį stoti vieningu frontu ir atlikti konstruktyvų bei taikingą vaidmenį, tačiau jų pastangos buvo nesėkmingos.

Tada nepriklausomos Afrikos valstybės ėmė burtis į atskiras grupes, kurios vėliau kartu sukūrė Afrikos vienybės organizaciją. Pati didžiausia buvo Brazavilio grupė, sudaryta iš visų buvusių Prancūzijos kolonijų, išskyrus Gvinėją, priedo – Mauritanija (kurios pretenzijoms, kad ji – nepriklausoma valstybė, o ne Maroko dalis, grupė pritarė). Brazavilio grupė pradėjo veikti kaip specialusis pasitarimas 1960 metų spalį Abidžane, kur svarbiausia diskusijų tema buvo Alžyras, o susitikime Brazavilyje ir vėlesniuose susitikimuose Dakoje, Jaundėje ir Tananarivėje tapo nuolatine asociacija, kuri svarstė bendradarbiavimo ir bendrų paslaugų, išlikusių nuo kolonializmo laikų, stiprinimo būdus, įkūrė ekonominio bendradarbiavimo organizaciją ir svarstė klausimą apie bendras institucijas ir gynybos planus. Ši grupė nebuvo nei panafrikanistinė, nei regioninė, joje atsispindėjo bendras požiūris ir bendri poreikiai.

Antroji grupė susiformavo Kasablankos konferencijoje 1961 metais. Ją sudarė šešios nepriklausomos Afrikos valstybės, Alžyro revoliucionieriai ir Ceilonas. Tos šešios Afrikos valstybės buvo: Marokas, Egiptas ir Libija (kuri netrukus perėjo į Brazavilio grupę), Gana, Gvinėja ir Malis (kuris prieš metus prisijungė prie Ganos ir Gvinėjos sąjungos). Kasablankos grupė pasisakė prieš Mauritanijos nepriklausomybę ir palaikė prolumumbišką poziciją Konge, nors antroje konferencijoje gegužės mėnesį Kaire Nkrumah'as ryžtingai pasisakė prieš siūlymą atšaukti JT ginkluotųjų pajėgų kariuomenę ir perduoti ją Lumumbos politiniam paveldėtojui Antoine Gizengai. Ši grupė taip pat įsteigė nuolatinius komitetus – politinį, ekonominį ir kultūros, vyriausiąją vadovybę ir būstinę Bamake, Malyje.

Vėliau tais pačiais metais į konferenciją Monrovijoje susirinko 20 šalių atstovai. Į šį skaičių įėjo visa Brazavilio grupė, Libija ir dauguma buvusių Brita-

nijos teritorijų. Taigi Monrovijos grupė prarijo Brazavilio grupę ir dėl vyraujančios Nigerijos įtakos įgijo specifinį atspalvį – nusiteikė prieš Ganą ir Nkrumah'ą. Atrodė, kad judėjimą už Afrikos vienybę iš tikro paralyžiavo einamosios problemos (Kongo ir kiek menkesnės Mauritanijos) ir jos vadovų konfliktai. Vis dėlto Afrikos vienybės idėja tebebuvo gyvybinga. Net jei Nkrumah'o samprata apie sąjungą, nusidriekusią per visą žemyną, nebuvo priimtina arba praktiškai įgyvendinama, buvo galima pabandyti sukurti mažesnę sąjungą. Ganos ir Gvinėjos sąjunga su Maliu ar be jo nebuvo praktiškai svarbi ir veikiau politinė demonstracija nei vien regioninis susivienijimas. Pasitarime Tanžere 1958 metų balandžio mėnesį Marokas, Tunisas ir Alžyras pasisakė už federacijos sukūrimą Afrikos pietvakariuose. Rytinėje ir Centrinėje Afrikoje derybos dėl federacijos sukūrimo vyko tarp Kenijos, Ugandos, Tanganikos, Zanzibaro, Malavio, Zambijos ir Rodezijos, numatant Ruandos, Burundžio, Mozambiko ir net Pietų Afrikos prisijungimą neapibrėžtoje ateityje. Panafrikanistų judėjimas už Rytų ir Centrinės Afrikos laisvę (PAFMECA) kilo 1958 metais, po ketverių metų išsiplėtė – prisidėjo nuo angliško žodžio pietūs raidė „S“, tapo PAFMECSA ir buvo paleistas 1963 metais. Visos šios asociacijos buvo kuriamos savitarpio pagalbai kovoje už išsivadavimą.

Prancūziškai kalbančios valstybės ryšius palaikydavo per daugelį tarpvalstybinių organizacijų: Antantės Tarybą (Dramblio Kaulo Krantas, Nigeris, Aukštutinė Volta, Togas ir Dahomėja; žr. 21 skyrių), Senegalo upės šalių asociaciją (Senegalas, Malis, Gvinėja, Mauritanija), Vakarų Afrikos ir Centrinės Afrikos muitų sąjungą. Svarbesnė už kitas buvo Afrikos–Malagasijos ekonominė sąjunga (UAMCE), sukurta iš trylikos prancūziškų ir belgiškų teritorijų 1965 metais ir tapusi Bendrąja Afrikos ir Malagasijos organizacija (OCAM), kurios įstatai, pasirašyti Tananarivėje 1966 metais, skelbė, kad ji atvira visoms Afrikos valstybėms su sąlyga, kad niekas iš tos organizacijos narių neprieštaraus naujų narių priėmimui. OCAM įsteigė nemaža naudingų įstaigų, kurios kartais dirbdavo efektyviau nei OAU, tačiau OCAM narės dažnai nesutardavo dėl politikos. Septintajame dešimtmetyje ši organizacija buvo laikoma Houphouët-Boigny, Dramblio Kaulo Kranto valdytojo, įrankiu kovoje prieš Nkrumah'ą ir Tshombe'i palaikyti; pilietinio karo metu Nigerijoje, kai ši organizacija veltui mėgino tarpininkauti, Dramblio Kaulo Krantas ir Gabonas pripažino Biafrą, tuo tarpu kitos narės buvo ryžtingai nusiteikusios prieš separatistus; kai kurios narės palaikė diplomatinius santykius su Kinija, kitos – su Taivanu. Baigiantis kolonijiniam laikotarpiui bendras prancūzų palikimas buvo silpnesnis ryšys. Aštuntajame kongrese, kuris įvyko Lomėje 1972 metais, jau nedalyvavo daugelis valstybių, o Zairas, manydamas, kad neverta dalyvauti, iš jos pasitraukė.

Nors Kongo pavyzdys parodė, kaip sunku išlaikyti nepriklausomų Afrikos valstybių vienybę, vis dėlto išaiškėjo šių pastangų pranašumai, o konferencijoje Lagose 1962 metais buvo parengtas įstatų projektas Afrikos valstybių organizacijai. Kitoje, 1963 metų, konferencijoje Adis Abeboje buvo sukurta Afrikos vienybės organizacija, iš pradžių turėjusi 32 narius. OAU nebuvo kolektyvinio saugumo organizacija, kaip numatyta JTO 51 straipsnyje, o veikiau

Afrikos vienybės ir bendradarbiavimo bei kolonializmo panaikinimo organizacija. Ji susidėjo iš kasmetinės valstybių ir vyriausybių vadovų asamblėjos, ministrų tarybos ir sekretoriato. Numatyta tarpininkavimo, sutaikymo ir arbitražo komisija nebuvo sudaryta, nors iš tiesų tos funkcijos buvo vykdomos, pavyzdžiui, per Maroko ir Alžyro, Somalio ir Etiopijos, Somalio ir Kenijos, Ganos ir Aukštutinės Voltos pasienio konfliktus. Per paskutinį konfliktą, kilusį Ganai statant mokyklą teritorijoje, į kurią pretendavo Aukštutinė Volta, OAU ministrų tarybos pasitarime Gana pripažino šią pretenziją. Kitais atvejais OAU siųsdavo tarpininkus ir kurdavo tyrimo komisijas. Tai padėdavo šalinti konfliktus.

Šios organizacijos įkūrimas buvo rezultatas dviejų procesų, kurie vyko, kol beveik užaugo dar viena karta ar net ilgiau, ypač sustiprėjo praėjus 20 metų po Antrojo pasaulinio karo: afrikiečiai nebebuvo atskirti vieni nuo kitų ir nuo pasaulio reikalų. Jie išsivadavo dėl daugelio įvairių priežasčių: didžiausios kolonijinės valstybės buvo liberalios (be to, apatiškos), stiprėjo judėjimas už žmogaus teises, amerikiečiai ir rusai vis griežčiau kritikavo kolonializmą, patraukė Gandhi pavyzdys, gerėjo keliai ir tarptautiniai oro ryšiai. Kol vyko šis procesas, nauja afrikiečių klasė – politikai, juristai, inteligentija ir apsišvietę žmonės užėmė vadų vietas (jei vadai neįsiliejo į naująją klasę), kartu atsisakė anglų ir prancūzų parengtų modelių. Prancūzai manė, kad jų kolonijos taps svarbia Prancūzijos dalimi, beveik nepastebėjo, kad jų teorija nebuvo veiksminga nei paternalistinės baltosios vyriausybės, nei visuomenės lygmeniu. Visuomenė pernelyg ilgai taikstėsi su mažu darbo užmokesčiu ir net priverstiniu darbu, o tie nedaugelis, kuriems pasisekė, stengėsi ne tapti vadovais savo šalyje, o ištrūkti iš jos. Britai, kurie iš pat pradžių rėmėsi paternalizmu ir vadais, suvokė šio modelio ribotumus ir planavo jį pakeisti šioje situacijoje netinkama britų parlamentine sistema, valdoma elito. Todėl naujos valstybės, nors daugelis jų vadovų, baigusių mokslus Vakaruose ir priklausančių palyginti pasiturinčiam elitui, iš pradžių reikalavo vakarietiškų demokratinių institucijų, kaip geriausių iš esamų, ir tikėjosi, kad tos institucijos veiks be didelių pakeitimų, paskui padarė išvadą, kad reikia atnaujinti ne tik teoriją, bet ir praktiką. Jiems reikėjo rasti administracijos darbuotojų, valstybės tarnautojų, ekonomistų, mokytojų, gydytojų, buhalterių ir profesinių sąjungų vadovų, tuo pačiu metu reikėjo sukurti įstaigas ir parengti teisinius pagrindus, kurie suderintų afrikietiškas tradicijas su naujovių ir teisingumo troškimu ir leistų pasinaudoti našaus darbo, laisvės ir teisingumo vaisiais. Į išorinį pasaulį jie žiūrėjo ir žavėdamiesi, ir įtariai, buvo pasirengę paimti tai, kas geriausia, ką gali duoti pasaulio patirtis, tačiau buvo įsitikinę, kad, taikydami šią patirtį, parengs kitokį, afrikietišką veikimo būdą ir plėtos savitą Afrikos kultūrą. Šis bendras tikslas padėjo naujoms Afrikos valstybėms rasti sąlyčio taškus, tačiau OAU buvo suverenių valstybių asociacija žemyne, kuris po dekolonizacijos darėsi labiau susiskaldęs nei valdant užsieniečiams.

OAU sukūrimas rodė, kad ne tik paneigiamos federalizmo idėjos, bet ir pabrėžiami specifiniai Afrikos klausimai. OAU įstatuose ir steigiamojoje konferencijoje buvo pabrėžiamas esamų sienų neliečiamumas ir naujosios orga-

nizacijos vaidmuo taikiame Afrikos valstybių konfliktų sureguliavime. Todėl iš dalies tai buvo nukrypimas nuo Afrikos ir Azijos solidarumo koncepcijos. Abu žemynai vis labiau rūpinosi savo reikalais; kai kurie jų bendri interesai nublanko, kai kova su kolonializmu tapo istorija. Išbandymą patyrė net solidarumas kiekviename žemyne. Azijoje, Kinijai užpuolus Indiją, galutinai buvo sugriauta tai, kas liko iš panča šilos, o nepasirengusi karui Indija turėjo kreiptis į didžiąsias valstybes, nuo kurių ji, kaip neprisijungusių šalių vadovė, iki tol stengėsi laikytis atokiau. Indija pasidarė nebe tokia atsiribojusi. Po kinų įsiveržimo 1962 metais Ceilonas, Birma, Kambodža ir Indonezija kartu su Egiptu ir Gana siūlė geranoriškai padėti Kinijai ir Indijai susitaikyti, bet iš jų pastangų buvo menka nauda, jų nepalaikė nei Delis, nei Pekinas.

Skurdas

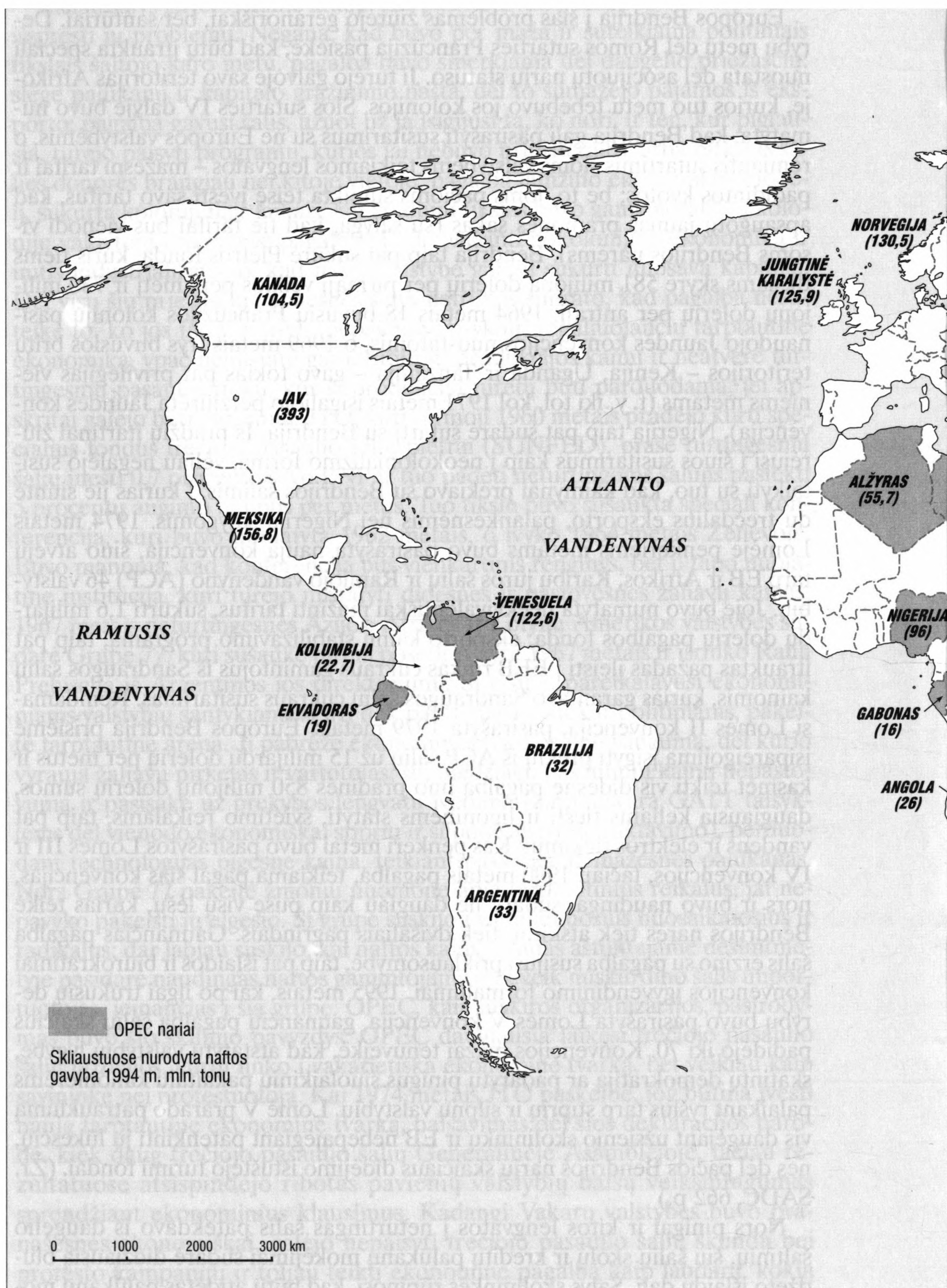
Visas šias šalis siejo bendra našta – skurdas ir suvokimas, kad politinė nepriklausomybė ir suverenitetas nepašalino ekonominės priklausomybės. Tais pačiais metais, kai kinai įsiveržė į Indiją ir buvo pats Kongo krizės įkarštis, o dėl krizės kilo grėsmė, kad susiskaldys Afrikos visuomenė, Ženevoje įvyko pirmoji JT prekybos ir plėtros konferencija (UNCTAD). Čia buvo svarstomi ne tik Afrikos ir Azijos reikalai, bet ir daugelio kitų valstybių, daugiausia Lotynų Amerikos, ne tik neturtingų, palyginti su išsivysčiusiomis industrinėmis valstybėmis, bet ir priverstų gyventi turtingųjų sukurtoje ekonominėje sistemoje.

Breton Vudse sukurta prekybos sistema apėmė tam tikrus visų prekiaujančių šalių bendrus interesus, taip pat numatė, kad tarifai ir kvotos – svarbiausia prekybos tarp valstybių kliūtis. Bet nė viena iš tų prielaidų netiko ekonomiškai silpnesnėms valstybėms. Nors joms reikėjo įsilieti į tarptautinę ekonomiką, jas taip pat reikėjo ginti joje, o jų laisvė veikė prieš jas. Negana to, svarbiausia problema buvo ne tarifai ar kvotos, o jų produkcijos pasaulinių kainų nepastovumas ir sunkumai patekti į užsienio rinkas, kad parduotų produkciją. Dažniausiai tai buvo ne tik labai neturtingos šalys, kur vidutinės metinės pajamos vienam žmogui sudarė dešimtadalį NATO šalių vidurkio, įskaitant net Turkiją ir Graikiją, bet ir labai blogai pasirengusios tarptautinei ekonominei konkurencijai. Daugelis jų turėjo nelankstų ūkį, besiremiantį monokultūra. Daugiausia jos gamino žaliavas, kurių paklausa (išskyrus naftą) didėjo lėčiau nei bendros pasaulio pajamos. Šių žaliavų vartotojai gamino sintetinę produkciją ar pakaitalus ir buvo veikiami vietinių protekcionistų lobistų, ypač žemės ūkyje, kurie stengėsi uždaryti rinkas užjūrio importui. Nors Korėjos ir Vietnamo karai pakėlė plačiai vartojamų prekių kainas, daugelis iš tų šalių gavo daug pelno, bet tai buvo tik laikinas reiškinys. Kita lengvinanti aplinkybė buvo pagalba, t. y. pinigų, kreditų, prekių ar technologijų suteikimas nemokamai arba žemesnėmis nei rinkos kainomis. Šitaip buvo perduodamos nemažos lėšos, ir šalys donorės, skaičiuodamos kasmetines aukas, tiesiog sveikino save už dosnumą.

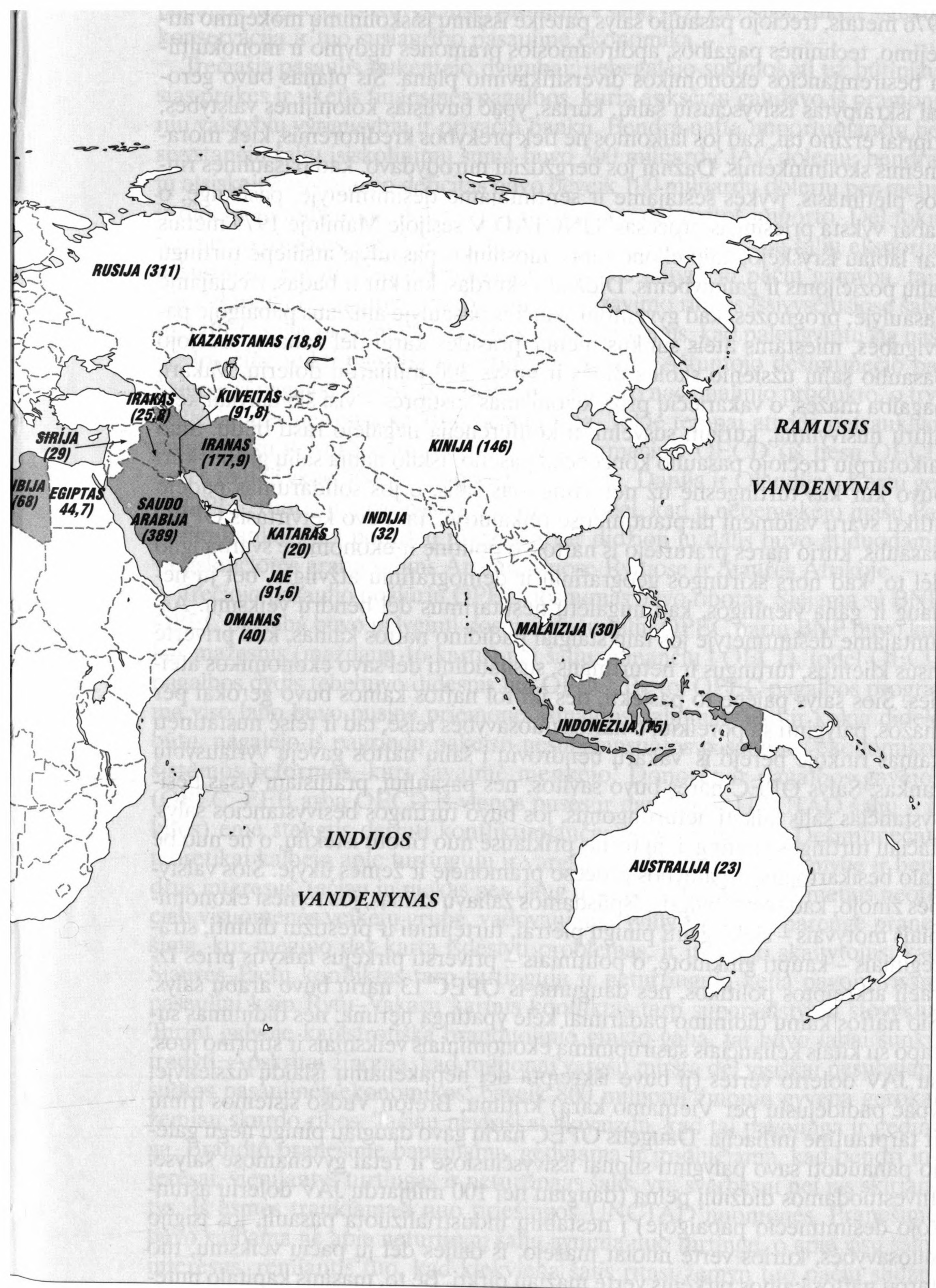
Tačiau šalys gavėjos manė kitaip. Jos padarė išvadą, kad pagalba nepadeda išspręsti jų problemų. Negana, kad buvo per maža ir suteikiama politiniais tikslais šaltojo karo metu, pagalba buvo smerkiama dėl daugelio priežasčių: slėgė palūkanų ir kapitalo grąžinimo našta, dėl to sumažėjo pajamos iš eksporto; pagalbą gavusi šalis, užuot už ją įsigijusi tą, ko nori, ir ten, kur pigiausia, turėjo paisyti programų, kurios jai nebuvo prioritetinės, arba pirkti iš šalies donorės brangiau nei kitoje vietoje; pagalba įamžino ekonomikos modelį, sukurtą kolonijiniais laikais, kai kolonijų tikslas buvo gamyba žaliavų kolonijų valdytojų reikmėms; pagalba kliudė įvairinti pokolonijinę ekonomiką ir imtis industrializavimo, kad nauja valstybė galėtų sukurti nuosavą kapitalą. Dėl visų šių priežasčių silpnesnės šalys netrukus suprato, kad pagalba nesuteikė to, ko jos tikrai norėjo: nepakeitė taisyklių, reguliuojančių tarptautinę ekonomiką, ypač nenustatė garantuotų jų produkcijos kainų ir neatvėrė turtingesnių pasaulio rinkų, kur ši produkcija turėtų būti parduodama, jei apskritai galėjo būti parduota. JTO, kuri pirmoji 1960 metais pradėjo kurti specialius fondus trečiojo pasaulio šalių plėtrai (SUNFED), prašė turtingesnių šalių įnešti 0,7 procento savo BNP ir tuo padėti neturtingoms šalims pasiekti 5 procentų augimo tempus per metus. Tuo tikslu buvo sušaukta speciali konferencija, kuri buvo numatyta 1962 metais, o įvyko 1964 metais Ženevoje. Buvo manoma, kad konferencija bus vienkartinis renginys, bet ji tapo nuolatine institucija, kuri turėjo nustatyti didesnes ir pastovesnes žaliavų kainas. 1967 metais neturtingesnės Azijos, Afrikos ir Lotynų Amerikos valstybės sudarė Grupę 77, kuri sušaukė pirmą posėdį Alžyre 1967 metais ir išrinko Raulį Prebischą iš Argentinos jos direktoriumi. Ši grupė, pareikalavusi ekonominiams valstybių santykiams skirti tiek pat dėmesio, kiek ir politiniams, pakeitė tarptautinę areną. Ji pabrėžė ekonominės tvarkos neteisingumą, dėl kurio vyrauja žaliavų pirkėjas ir vartotojas, šių medžiagų pasaulinių kainų nepastovumą ir pasisakė už prekybos lengvatų įvedimą (kaip atsvarą GATT taisyklėms dėl vienodo ekonomiškai stiprių ir silpnų valstybių traktavimo), perduodant technologijas pigesne kaina, teikiant paskolas už mažesnes palūkanas. Nors Grupė 77 pakeitė žmonių nuomonę apie tarptautinius reikalus, jai nepavyko pakeisti jų elgesio. Ši grupė suskilo į vadinamuosius nuosaikiuosius ir radikalus; dar labiau suskilo, kai naftos kainų kilimas aštuntajame dešimtmetyje pasidarė naudingas naftos gamintojams ir beveik nuskurdino šalis importuotojas, įeinančias į šią grupę. OPEC, kaip atskiros organizacijos, pasirodymas buvo šio skilimo pavyzdys. OPEC daugiausia laikėsi trečiojo pasaulio šalių pozicijos, kartu linko į vakarietišką ekonominę tvarką, bet veikiau kaip savininkė nei protestuotoja. Kai 1974 metais JTO paskelbė, jog būtina įvesti naują tarptautinę ekonominę tvarką, balsavimas dėl šios deklaracijos parodė, kiek daug trečiojo pasaulio šalių Generalinėje Asamblėjoje, tačiau rezultatuose atsispindėjo ribotas pavienių valstybių balsų veiksmingumas sprendžiant ekonominius klausimus. Kadangi Vakarų valstybės buvo pranašesnės ekonomiškai, galėjo nepaisyti trečiojo pasaulio šalių skundų bei protesto kampanijų ir toliau teikti ekonominę pagalbą kaip labdarą, kokią nustatė patys Vakarai.

Europos Bendrija į šias problemas žiūrėjo geranoriškai, bet santūriai. Derybų metu dėl Romos sutarties Prancūzija pasiekė, kad būtų įtraukta speciali nuostata dėl asocijuotų narių statuso. Ji turėjo galvoje savo teritorijas Afrikoje, kurios tuo metu tebebuvo jos kolonijos. Šios sutarties IV dalyje buvo numatyta, kad Bendrija gali pasirašyti susitarimus su ne Europos valstybėmis, o remiantis sutartimis šioms valstybėms teikiamos lengvatos – mažesni tarifai ir padidintos kvotos; be to, joms pačioms suteikta teisė įvesti savo tarifus, kad apsaugotų jaunas pramonės šakas (su sąlyga, kad tie tarifai bus vienodi visoms Bendrijos narėms). Bendrija taip pat sukūrė Plėtros fondą, kuris tiems tikslams skyrė 581 milijoną dolerių per pirmąjį veiklos penkmetį ir 730 milijonų dolerių per antrąjį. 1964 metais 18 buvusių Prancūzijos kolonijų pasinaudojo Jaundės konvencijos nuostatomis, o 1969 metais trys buvusios britų teritorijos – Kenija, Uganda ir Tanzanija – gavo tokias pat privilegijas vieniems metams (t. y. iki tol, kol 1971 metais įsigaliojo peržiūrėta Jaundės konvencija). Nigerija taip pat sudarė sutartį su Bendrija. Iš pradžių įtartinai žiūrėjusi į šiuos susitarimus kaip į neokolonializmo formą, vėliau negalėjo susitaikyti su tuo, kad kaimynai prekiavo su Bendrijos šalimis, į kurias jie siuntė du trečdalius eksporto, palankesnėmis nei Nigerija sąlygomis. 1974 metais Lomėje penkeriems metams buvo pasirašyta nauja konvencija, šiuo atveju tarp EB ir Afrikos, Karibų jūros šalių ir Ramiojo vandenyno (ACP) 46 valstybių. Joje buvo numatyta neekvivalentiškai mažinti tarifus, sukurti 1,6 milijardų dolerių pagalbos fondą, eksporto kainų stabilizavimo programą, taip pat įtrauktas pažadas įleisti į EEB rinkas cukraus gamintojus iš Sandraugos šalių kainomis, kurias garantavo Sandraugos šalių cukraus susitarimas. Remdamasi Lomės II konvencija, pasirašyta 1979 metais, Europos Bendrija prisiėmė įsipareigojimą įsigyti prekių iš ACP šalių už 15 milijardų dolerių per metus ir kasmet teikti vis didesnę pagalbą nuo pradinės 850 milijonų dolerių sumos, daugiausia keliams tiesti ir ligoninėms statyti, švietimo reikalams, taip pat vandens ir elektros tiekimui. Kas penkeri metai buvo pasirašytos Lomės III ir IV konvencijos, tačiau 1990 metais pagalba, teikiama pagal šias konvencijas, nors ir buvo naudinga, sudarė ne daugiau kaip pusę visų lėšų, kurias teikė Bendrijos narės tiek atskirai, tiek dvišaliais pagrindais. Gaunančias pagalbą šalis erzino su pagalba susijusi priklausomybė, taip pat išlaidos ir biurokratiniai konvencijos įgyvendinimo formalumai. 1995 metais, kai po ilgai trukusių derybų buvo pasirašyta Lomės V konvencija, gaunančių pagalbą šalių skaičius padidėjo iki 70. Konvencijos mažai tenuveikė, kad atstatytų valstybių lygybę, skatintų demokratiją ar padarytų pinigus šiuolaikiniu pakaitalu kanonierėms palaikant ryšius tarp stiprių ir silpnų valstybių. Lomė V prarado patrauklumą vis daugėjant užsienio skolininkų ir EB nebepajėgiant patenkinti jų lūkesčių, nes dėl pačios Bendrijos narių skaičiaus didėjimo ištuštėjo turimi fondai. (Žr. SADC, 662 p.)

Nors pinigai ir kitos lengvatos į neturtingas šalis patekdavo iš daugelio šaltinių, šių šalių skolų ir kreditų palūkanų mokėjimai sudarė didžiausią biudžeto išlaidų dalį. Šalys skolininkės rūpinosi, kad būtų atidėtas palūkanų mokėjimas ir skolų grąžinimas. UNCTAD IV sesijoje, įvykusioje Nairobyje

5.1. Didžiausi pasaulio naftos gavėjai

RUSIJA (311)
KAZAHSTANAS (18,8)
IRAKAS (25,8)
KUVEITAS (91,8)
SIRIJA (29)
IRANAS (177,9)
IBIJA (68)
EGIPTAS 44,7)
SAUDO ARABIJA (389)
KATARAS (20)
JAE (91,6)
OMANAS (40)
INDIJA (32)
KINIJA (146)
RAMUSIS VANDENYNAS
MALAIZIJA (30)
INDONEZIJA (75)
INDIJOS VANDENYNAS
AUSTRALIJA (23)

1976 metais, trečiojo pasaulio šalys pateikė išsamų įsiskolinimų mokėjimo atidėjimo, techninės pagalbos, apdirbamosios pramonės ugdymo ir monokultūra besiremiančios ekonomikos diversifikavimo planą. Šis planas buvo gerokai iškraipytas išsivysčiusių šalių, kurias, ypač buvusias kolonijines valstybes, stipriai erzino tai, kad jos laikomos ne tiek prekybos kreditorėmis, kiek moralinėmis skolininkėmis. Dažnai jos bergždžiai nurodydavo, kad pasaulinės rinkos plėtimasis, įvykęs šeštajame ir septintajame dešimtmetyje, pasibaigė, o dabar vyksta priešingas procesas. UNCTAD V sesijoje Maniloje 1979 metais dar labiau išryškėjo, kaip ekonominis nuosmukis pasaulyje atsiliepė turtingų šalių pozicijoms ir galimybėms. Didžiulis skurdas, kai kur ir badas, trečiajame pasaulyje; prognozės, kad gyventojų skaičius pasaulyje amžiaus pabaigoje padvigubės, miestams ateis sunkus metas, prasidės karai dėl žaliavų, trečiojo pasaulio šalių užsienio skolos didės ir viršys 300 milijardų dolerių, Vakarų pagalba mažės, o vakariečių protekcionizmas sustiprės – visi šie dalykai kėlė niūrų nusivylimą, kuriam sušvelninti konferencija negalėjo rasti būdų. Šiuo laikotarpiu trečiojo pasaulio koncepcija paseno. Iškilo nauja šalių grupė, kuri buvo kur kas turtingesnė už neturtingąsias šalis, o jos solidarumas padėjo atlikti svarų vaidmenį tarptautiniuose reikaluose. Tai buvo ketvirtasis OPEC pasaulis, kurio narės praturtėjo iš naftos, o politinę ir ekonominę svarbą įgijo dėl to, kad nors skirtingos geografiniu ir demografiniu atžvilgiu, bet jų nedaug ir gana vieningos, kad nugalėtų nesutarimus dėl bendrų veiksmų. Aštuntajame dešimtmetyje jos taip staigiai padidino naftos kainas, kad privertė visus klientus, turtingus ir neturtingus, susijaudinti dėl savo ekonomikos ateities. Šios šalys pajėgė to pasiekti, nes iki tol naftos kainos buvo gerokai per mažos, palyginti su poreikiu, o naftos nuosavybės teisė, tad ir teisė nustatinėti kainas rinkoje perėjo iš Vakarų bendrovių į šalių naftos gavėjų vyriausybių rankas. Šalys OPEC narės buvo savitos, nes pasauliui, pratusiam visas besivystančias šalis laikyti neturtingomis, jos buvo turtingos besivystančios šalys. Tačiau turtingos ypatingai: jų turtas priklausė nuo ribotų išteklių, o ne nuo be galo besikartojančio gamybos proceso pramonėje ir žemės ūkyje. Šios valstybės žinojo, kad turtai baigsis. Išpūsdamos žaliavų kainas, jos rėmėsi ekonominiais motyvais – siekė gauti pinigų plėtrai, turtėjimui ir prestižui didinti, strateginiais – kaupti ginkluotę, o politiniais – priversti pirkėjus laikytis prieš Izraelį atkreiptos politikos, nes dauguma iš OPEC 13 narių buvo arabų šalys. Šio naftos kainų didinimo padariniai kėlė ypatingą nerimą, nes didinimas sutapo su kitais keliančiais susirūpinimą ekonominiais veiksniais ir stiprino juos: su JAV dolerio vertės (ji buvo iškreipta dėl nepakeliamų išlaidų užsienyje, ypač padidėjusių per Vietnamo karą) kritimu, Breton Vudso sistemos irimu ir tarptautine infliacija. Daugelis OPEC narių gavo daugiau pinigų negu galėjo panaudoti savo palyginti silpnai išsivysčiusiose ir retai gyvenamose šalyse. Investuodamos didžiulį pelną (daugiau nei 100 milijardų JAV dolerių aštuntojo dešimtmečio pabaigoje) į nestabilų industrializuotą pasaulį, jos įsigijo nuosavybės, kurios vertė nuolat mažėjo, iš dalies dėl jų pačių veiksmų, tuo tarpu naftos kainos pirkėjus vertė mažiau pirkti. Be to, masinis kapitalo nutekėjimas iš šalių, kurios būtų galėjusios jį panaudoti našiai, į šalis, kurios to

padaryti negalėjo, iš išsivysčiusių pramonės šalių į OPEC šalis, sukėlė išteklių konservaciją ir tuo susiaurino pasaulinę ekonomiką.

Trečiasis pasaulis nukentėjo dvigubai: nebegalėjo susimokėti už būtiniausias prekes ir tikėtis finansinės pagalbos, kurią anksčiau gaudavo iš pramoninių valstybių vyriausybių ir privačių bankų. Bendra naftą importuojančių besivystančių šalių įsiskolinimų suma buvo 300 milijardų JAV dolerių; bendras jų atsiskaitymų balanso deficitas buvo beveik 100 milijardų dolerių per metus ir didėjo 25 milijardais dolerių per metus vien dėl naftos importo. Dėl tokių tempų ne tik joms, bet ir jų kreditorėms grėsė bankrotas. Šių šalių eksportas nesustabdomai mažėjo dėl sunkumų, kuriuos patyrė jų pačių gamyba, taip pat dėl to, kad susiaurėjo svarbiausios realizavimo rinkos išsivysčiusiose šalyse. OPEC šalys prisiėmė kai kuriuos įsipareigojimus, kad palengvintų šią naštą. Jos ėmė teikti pagalbą neturtingoms šalims. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ši pagalba buvo 1–3 procentai jų bendro nacionalinio produkto, o trys OPEC narės net pasiekė 10 procentų ribą. Tokie tempai atrodė patraukliai, palyginti su 0,7 procento, kuriuos buvo numačiusi OECD (iš tiesų OECD narės to neįvykdė, išskyrus Norvegiją, Švediją, Daniją ir Olandiją). Kartu gerų OPEC rodiklių buvo pasiekta iš dalies todėl, kad ji nebemokėjo įnašų Pasaulio bankui (dėl politinių priežasčių) ir didžioji jų dalis buvo atiduodama vargstančioms arabų šalims Artimuosiuose Rytuose ir Šiaurės Afrikoje.

Trečiojo pasaulio požiūriu OPEC dosnumas buvo ribotas. Siejama su BNP, OPEC pagalba buvo palyginti dosni. Tačiau šalių OPEC narių BNP buvo kur kas mažesnis (maždaug 16 kartų) nei šalių, įeinančių į OECD, todėl OECD pagalbos dydis tebebuvo didesnis nei OPEC. Be to, OPEC pagalbos programa viso labo buvo pusinė priemonė, išmaldos dalijimas, kad ir kokia didelė būtų, negalėjo iš pagrindų pakeisti nesubalansuotos pasaulinės ekonomikos sistemos reformos, kuri savaime menkėjo. Donorės ir pagalbos gavėjos (OPEC, EEB arba OECD iš vienos pusės ir daugumos UNCTAD šalių – iš kitos) ėmė stengtis derinti konfliktuojančių pusių interesus. Dešimtmečius teoretikai kalbėjo apie turtingųjų ir vargšų tarpusavio priklausomybę ir bendrus interesus, tačiau jų niekas per daug neklausė. Tačiau 1980 metais neoficiali visuomenės veikėjų grupė, vadovaujama Willy Brandto, parengė pranešimą, kur mėgino dar kartą išdėstyti problemas, ir įtikinėjo skaitytojus, kad Šiaurės–Pietų konfliktas tarp turtingųjų ir neturtingųjų kelia pavojų visam pasauliui kaip Rytų–Vakarų karinis konfliktas tarp supervalstybių stovyklų. Turint galvoje katastrofišką branduolinio ginklo galią, tai buvo labai sunku įrodyti. Apskritai žinoma, kad milijonai vargšų miršta dėl visiškai nesubalansuotos pasaulinės ekonomikos: beveik 800 milijonų žmonių gyvena gerokai žemiau skurdo ribos. Tačiau nevisiškai akivaizdu, kad tai pavojinga ir gėdinga. Brandto pranešime bauginama, gėdinama ir įrodinėjama, kad bendri interesai, vienijantys turtingas ir neturtingas šalis, yra svarbesni nei jas skiriantys. Iš esmės traukiamasi nuo priešingos UNCTAD nuomonės. Pranešime buvo kalbama ne apie neturtingų šalių gynimą nuo turtingų, o apie visų šalių interesus, remiantis tuo, kad kiekviena šalis ritasi žemyn tuo pačiu slidžiu šlaitu.

Toliau pranešime siekiama aiškiai neįmanomo dalyko. Trumpai tariant, sakoma: tegul plutokratai iš OPEC skolina perteklinį kapitalą neturtingoms šalims; tegul vienokie ar kitokie finansai naudojami kovai su badu trečiojo pasaulio šalyse ir jų žemės ūkio bei pramonės ugdymui; tegul jie padeda trečiojo pasaulio šalims atsikratyti stagnacijos ir pirkti gatavus produktus išsivysčiusiose šalyse, taip pat tegul padeda išsivysčiusioms pramoninėms šalims stiprinti tikėjimą laisvaja prekyba, tegul plečia verslą (sudariusį didžiąją pelno dalį kolonijiniais laikais) su trečiojo pasaulio šalimis ir šitaip gauna pinigų, kad atsiskaitytų už naftą su OPEC.

Brandto pasiūlymų esmė buvo tokia: reikia didžiulius naujų ir senų turtingų šalių išteklius perduoti neturtingoms šalims – apie 50 milijardų dolerių per metus iki 1985 metų (1980 metų kainomis), taigi oficiali pagalba padidėtų 8 milijardais JAV dolerių per metus; vadinasi, pagalba prilygtų 0,7 procento šalių donorių BNP 1985 metais ir vienam procentui amžiaus pabaigoje. Šio statistiškai kuklaus plano įgyvendinimo kelyje buvo dvi didžiulės kliūtys. Blaiviam protui lyg ir prieštaravo tvirtinimas, kad turtingiesiems bus atlyginta už pagalbą neturtingiems. Be to, buvo numatoma kažkas panašaus į pasaulio vyriausybę, kurios iš tikrųjų nebuvo nė menkiausio ženklo, iš tikro sunku įsivaizduoti, kad tokią programą galėtų priimti ir vykdyti suverenių valstybių komitetas ar konferencija be vykdomosios valdžios sprendimų priėmimo, potvarkių ar mokesčių. Brandto pranešime politiškai susiskaldžiusiam pasauliui buvo siūloma spręsti pasaulines ekonomikos problemas, o tiesiog nebuvo reikalingų institucijų. Buvo mėginama įtikinti tuo, kas nebuvo patvirtinta nei autoritetu, nei galia.

Vis dėlto problema buvo tokia, kokią ją pateikė Brandtas pranešime, ir bet koks pasaulinės ekonomikos pagerėjimas stūmė neturtingas šalis į vis beviltiškesnę padėtį. Trumpas turtingųjų pasaulio šalių ekonomikos pagerėjimas aštuntojo dešimtmečio pradžioje, kaip ir karas Korėjoje, padidino žaliavų paklausą, bet kai kartu su pakilimu paklausa dingo, žaliavų gamintojai neturtingose šalyse pamatė, kad buvo sugundyti viską statyti ant kortos. Naftos kainų didėjimas aštuntajame dešimtmetyje sukėlęs ne pakilimą, o apsunkinęs jo baigtį, privertė neturtingas šalis skolintis pinigų ne investicijoms, o kad išsikapstytų. Turtingos šalys dosniai skolino pinigų, nes į jų bankus plūste plūdo naftos gavėjų pinigai, bankai buvo skatinami skolinti ir tuo padėti privačiam kapitalistiniam sektoriui, stengėsi ieškoti skolininkų, kurie galėtų skolintis už kur kas didesnes palūkanas, nei bankai mokėjo savo indėlininkams. Kol buvo tokia tvarka, turtingi bankai ir kitos finansinės institucijos dar labiau turtėjo, tačiau devintajame dešimtmetyje pasidarė aišku, kad neturtingų šalių įsiskolinimų turtingoms šalims neįmanoma likviduoti. Kai kurie veikėjai apie tai kalbėjo atvirai: Tanzanijos prezidentas Nyerere daugžodžiaudamas, o Peru prezidentas Garcia vienašališkai apribojo valstybės skolų grąžinimą tam tikru nacionalinių pajamų procentu. Skolų atidėliojimas buvo dingstis, slepianti tai, kad beviltiškos skolos siekė tokių dydžių, kai nemokumas grėsė ne tik skolininkams, bet ir skolintojams.

Nemokumas, ypač valstybių, kurios buvo pusiaukelėje tarp neturtingų ir pasiturinčių ir skolinosi pinigų, kad paspartintų pereinamąjį procesą, tikėdamosi, kad galės padengti šias skolas iš pajamų už naftą, bet jų negavo, kai krito jos kainos, reikėjo kitų priemonių. 1982 metais palūkanų nesumokėjo Meksika. Toks finansinių įsipareigojimų nevykdymas daugeliui didelių bankų reiškė, kad gresia katastrofa. TVF ėmėsi koordinuoti lėšų, kurias skyrė atsidūrę pavojuje bankai, gelbėjimo operacijas ir ėmėsi priemonių su tuzinais kitų įsiskolinusių valstybių, įliedamas joms naujų lėšų iš komercinių bankų, už tai reikalaudamas garantijų, kad bus įgyvendintos griežtos ekonominės reformos. Šitaip TVF įveikė krizę. Kreditavo nuosavomis lėšomis, bet gavo 5 ar 6 kartus daugiau pinigų iš bankų. Tačiau skolininkai, įsitikinę, kad neturi pasirinkimo net neturtingos valstybės, buvo priversti vykdyti nacionalines ekonomines programas, kurios dėl kainų augimo ir socialinių paslaugų apribojimų sunkia našta gulė ant neturtingiausių piliečių pečių, be to, leido tik atsikvėpti, o ne ilgam palengvino padėtį. Per devintąjį dešimtmetį Afrikos šalių įsiskolinimas (išskyrus Pietų Afriką ir šiaurinį pakraštį) kasmet didėjo 7 milijardais JAV dolerių ir viršijo 200 milijardų dolerių; per daugelį metų mokėjimai TVF pranoko gautą sumą. Įsiskolinimų pavertimo ilgalaikiais skolos įsipareigojimais planas buvo palankiai sutiktas kreditorių, kurie žinojo, kad niekada savo pinigų nebeatgaus, tačiau geriau sutiko atidėti mokėjimus neribotam laikui nei nurašyti skolas iš savo balansų. Lotynų Amerikos valstybių įsiskolinimai buvo dvigubai didesni nei Afrikos valstybių; vien Brazilija ir Meksika įsiskolino 100 milijardų (apvaliais skaičiais), o Argentina – 70 milijardų dolerių. Nors apskritai trečiojo pasaulio šalys kasmet gaudavo 50 milijardų dolerių grynaisiais, kasmet sukaupdavo 30 milijardų dolerių naujų skolų; jų bendras įsiskolinimas buvo didesnis nei 1,3 trilijono dolerių. Jų ekonomika augo vienu procentu, o gyventojų skaičius – 2 procentais.

1985 metais Jungtinių Valstijų finansų ministras Jamesas Bakeris pasiūlė bankams kreditoriams duoti avanso dar 20 milijardų dolerių, o tarptautinėms institucijoms suteikti tokias pat naujas paskolas, t. y. duoti pinigų skolon, kad skolininkai galėtų sumokėti palūkanas už senas paskolas. Šią mintį plėtojo jo įpėdinis Nicholas Brady. Jis parengė schemą, pagal kurią bankai kreditoriai galėjo pasirinkti vieną iš trijų lengvatų savo skolininkams: esamas obligacijas pakeisti naujomis, kurių vertė būtų 65 procentai nominaliosios vertės ir kurias reikėtų išmokėti per 30 metų, mokant pradinę palūkanų normą; esamas obligacijas keisti į naujas 30 metų nekintamo nominalo obligacijas, tačiau už mažesnę palūkanų normą, 6,25 procento, visam 30 metų laikotarpiui; suteikiant naujas paskolas, mokant dalimis metines įmokas trejus metus. Pagal Brady planą susitarimas buvo pasirašytas su Meksika 1990 metais. Ši ir panašios priemonės Lotynų Amerikoje iš principo buvo sumanytos, kad išgelbėtų bankus turtingose šalyse, tačiau tarptautinio įsiskolinimo problema buvo platesnė tiek geografiniu, tiek kreditorių diapazono atžvilgiu, skolino ne tik bankai, bet ir vyriausybės bei tarptautinės institucijos. Devintojo dešimtmečio priemonės labiau padėjo kreditoriams, nes skolininkai ir daugelis kitų neturtingų valstybių visame pasaulyje daugiau grąžindavo turtingiems palūkano-

mis, negu gaudavo paskolų. 1996 metais buvo išskirta nauja labai įsiskolinusių neturtingų šalių kategorija, kurių skolos buvo pripažintos negrąžintinomis, tačiau sąlygos joms pripažinti buvo per daug griežtos, kad būtų gauta rimta pagalba, todėl jos nepajėgė ne tik atiduoti skolos, bet ir pagerinti ekonominės infrastruktūros, švietimo ar kitų socialinių paslaugų. Amžiaus pabaigoje Jungtinės Valstijos ir Kanada parodė pavyzdį: anuliavo tarpvalstybines skolas labiausiai nuskurdusioms valstybėms, o 1999 metais Didžioji Britanija paskelbė ketinanti visiškai (etapais) anuliuoti skolas labiausiai įsiskolinusiai 41 pasaulio valstybei, bet reikalavo už tai garantijos, kad sutaupyti pinigai bus panaudoti išimtinai skurdo mažinimui ir su tuo susijusioms socialinėms paslaugoms. Buvo tikimasi, kad kiti didžiausi skolininkai kreipsis su prašymais.

Trumpai

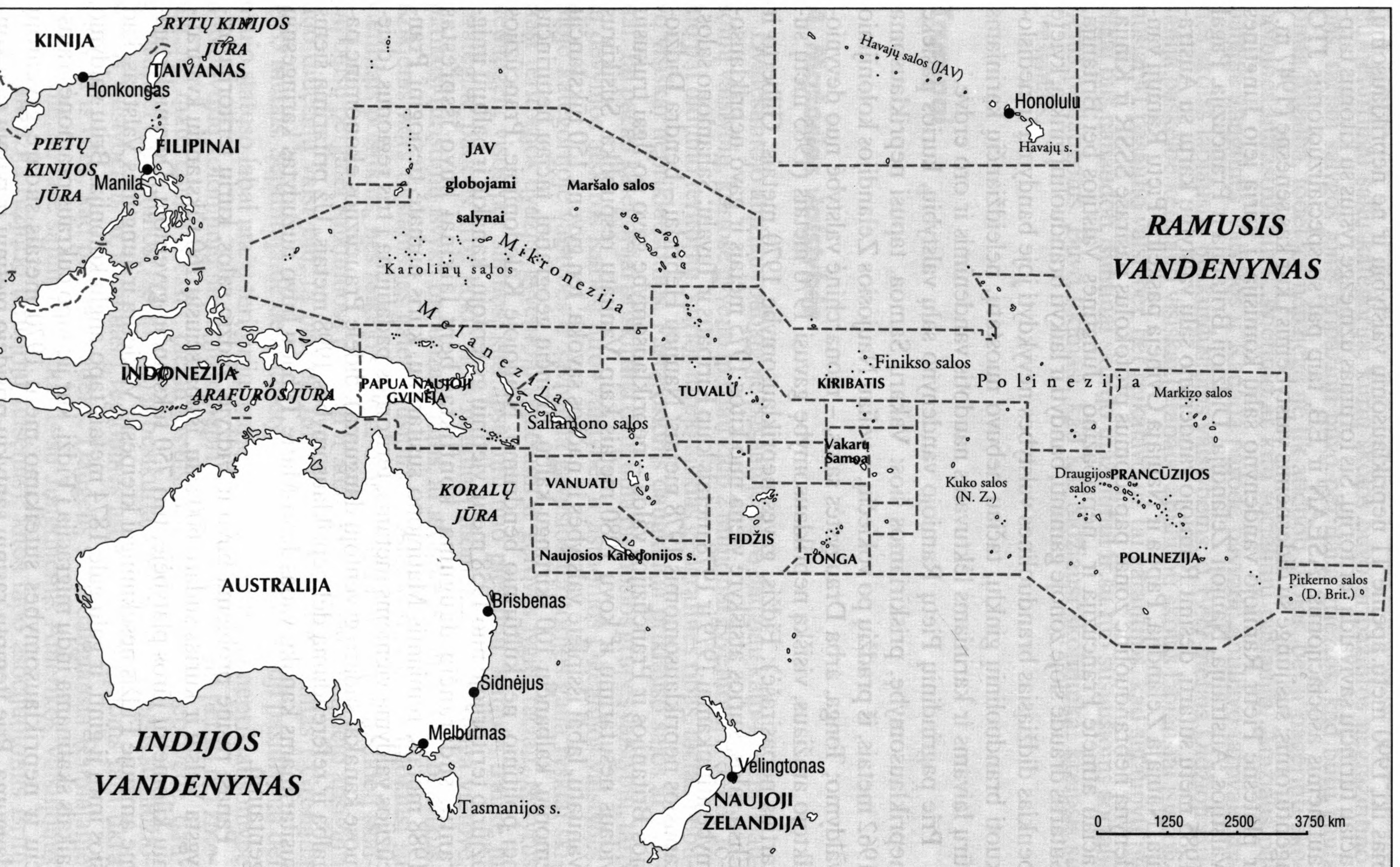
A. Mažosios valstybės

Dvidešimtojo amžiaus pabaigoje pasaulyje buvo daugiau kaip 40 nepriklausomų valstybių, kuriose gyveno mažiau kaip 2 milijonai gyventojų, ir dar 30 tokio pat didumo teritorijų, kurios turėjo aiškias geografines ribas, tačiau nebuvo visiškai nepriklausomos. Pastarosioms daugiausia priklauso salos ar salynai. Tai pačiai kategorijai priskirtina dauguma pirmosios grupės valstybių, tarp jų devynios atskiros Karibų jūros valstybės ir aštuonios Okeanijos valstybės. Šioje kategorijoje valstybės ir savivaldą gavusios teritorijos gana ryškiai skiriasi teritorijos dydžiu, gyventojų skaičiumi ir gerovės lygiu, tačiau, išskyrus nedaugelį, visos per silpnos, kad apsigintų nuo plėšrūnų, kuriuos traukė jų strateginė padėtis arba kokie nors naudingi momentai – vaizdinga vietovė, patikusi turistinių išvykų organizatoriams, ar atokumas, viliojantis apgavikus. Kokiems nors tikslams jas galėjo nusipirkti užsienio mafija, susimokiusi su vietiniais politikais, nes reikėjo nelabai daug pinigų nupirkti tą nedidelį skaičių balsų pergalei rinkimuose pasiekti ir ateiti į valdžią. Jos negalėjo apsiginti nuo didesnių valstybių, tą parodė Jungtinių Valsijų įsiveržimas į Grenadą 1983 metais. Septintajame dešimtmetyje buvo svarstomi nauji pasiūlymai dėl naujo statuso labai mažų teritorijų, kurios gauna nominalią nepriklausomybę nuo buvusių kolonijinių imperijų, o nepriklausomybei apginti neturi nei žmonių, nei materialinių išteklių; tačiau tos diskusijos prie nieko neprivedė, daugiausia dėl baiminimosi įžeisti naujas besikuriančias šalis. Sąjungos su didžiosiomis valstybėmis ar įstojimas į regionines asociacijas būtų joms tam tikra apsauga ir viltis, kad pagerės padėtis. Daugelis salų, daugiausia Ramiajame vandenyne, sudarė sąjungines sutartis su Jungtinėmis Amerikos Valstijomis arba Prancūzija (užjūrio teritorijų teisėmis); kitos tapo asocijuotomis Britų Sandraugos narėmis. 1971 metais sukurtas Pietų Ramiojo vandenyno foru-

mas iki 1990 metų apėmė 11 nepriklausomų valstybių ir ne nepriklausomų, tačiau turinčių savivaldą teritorijų. Šis forumas užmezgė ryšius su kitomis tarptautinėmis asociacijomis: ASEAN ir EB, taip pat su specializuotomis JTO agentūromis; susijungė su didesnėmis valstybėmis į kur kas senesnę (1947 m.) ir platesnę Pietų Ramiojo vandenyno šalių komisiją, į kurią įėjo Jungtinės Valstijos, Australija, Naujoji Zelandija, Didžioji Britanija ir Prancūzija. Pagal 1985 metų sutartį, dešimt Ramiojo vandenyno salų valstybių kartu su Australija, Naująja Zelandija, Papua ir Naująja Gvinėja paskelbė Pietų Ramųjį vandenyną nebranduoline zona; papildomus protokolus pasirašė SSSR ir Kinija, tačiau atmetė Prancūzija ir „nepripažino" Jungtinės Valstijos bei Britanija. Sutartis draudė šioje zonoje gaminti, bandyti ir laikyti branduolinį ginklą, kvietė penkias didžiąsias branduolines valstybes nevykdyti joje bandymų ir nedislokuoti branduolinių ginklų, tačiau nebuvo nuostatų, neleidžiančių kariniams jūrų laivams ir kariniams lėktuvams naudotis vandenimis ir oro erdve.

Prie pagrindinių Pietų Ramiojo vandenyno salų valstybių, kurios pasiekė nepriklausomybę, priskiriamos šios: Vakarų Samoa, tapusi nepriklausoma 1962 metais, iš pradžių po vokiečių, o vėliau Naujosios Zelandijos kolonijinio valdymo; Tonga, arba Draugystės salos, – monarchinė valstybė nuo devynioliktojo amžiaus, visišką nepriklausomybę gavusi 1970 metais (1985 metų sutarties nepasirašė); Fidžis, gavęs nepriklausomybę 1970 metais; Gilberto ir Eliso salos, kurios atsiskyrė viena nuo kitos 1975 metais ir gavo nepriklausomybę atitinkamai 1979 ir 1978 metais kaip Kiribatis ir Tuvalu; Saliamono salos, tapusios nepriklausomomis 1978 metais; Naujieji Hebridai – bendra Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos valda – nepriklausomybę gavo po ilgai trukusių vidaus nesutarimų ir kovų 1980 metais kaip Vanuatu respublika. Susikūrus Vanuatu, labai išsiplėtė valstybės ir nacijos sąvoka: ten gyvena 150 tūkstančių žmonių, kalbančių 100 skirtingų kalbų, turinčių geografinį, tačiau neturinčių nei politinio, nei kultūrinio bendrumo. Naujojoje Kaledonijoje, Prancūzijos užjūrio teritorijoje nuo 1958 metų, vietinių gyventojų, kanakų, ir baltųjų imigrantų, sudarančių daugumą, konfliktas bent laikinai buvo išspręstas 1988 metais, remiantis Matinjono susitarimu, kuris numatė tiesioginį Prancūzijos valdymą vieniems metams, teritorijos padalijimą į tris regionus (dviejuose kanakai sudaro gyventojų daugumą), didelę Prancūzijos ekonominę pagalbą ir referendumą dėl nepriklausomybės 1998 metais. Už pritarimą šiems susitarimams kanakų vadas Jean-Marie Tjibaou buvo nužudytas karingesnių gentainių.

Panaši rasinė problema buvo ir Fidžyje. Fidžio salos, kurių teritorija prilygsta Velsui ir kurias sudaro 600 salų, išsibarsčiusių 160 tūkstančių kvadratinių kilometrų jūros platybėje, turi 750 tūkstančių gyventojų. Devynioliktajame amžiuje Fidžis nesėkmingai kreipėsi į Vokietiją ir Jungtines Valstijas, kad šios imtų jį ginti, ir galų gale 1874 metais tapo anglų kolonija. Britų valdymo laikais skatinama indų migracija į Fidžį, kur jie tapo cukraus pramonės ramsčiu ir nepriklausomybės suteikimo metu 1970 metais sudarė gyventojų daugumą. Prie įtemptų rasinių santykių prisidėjo pietinių ir rytinių salų konfliktas, taip pat kartų konfliktas. Per 1987 metų rinkimus valdančioji Fidžio

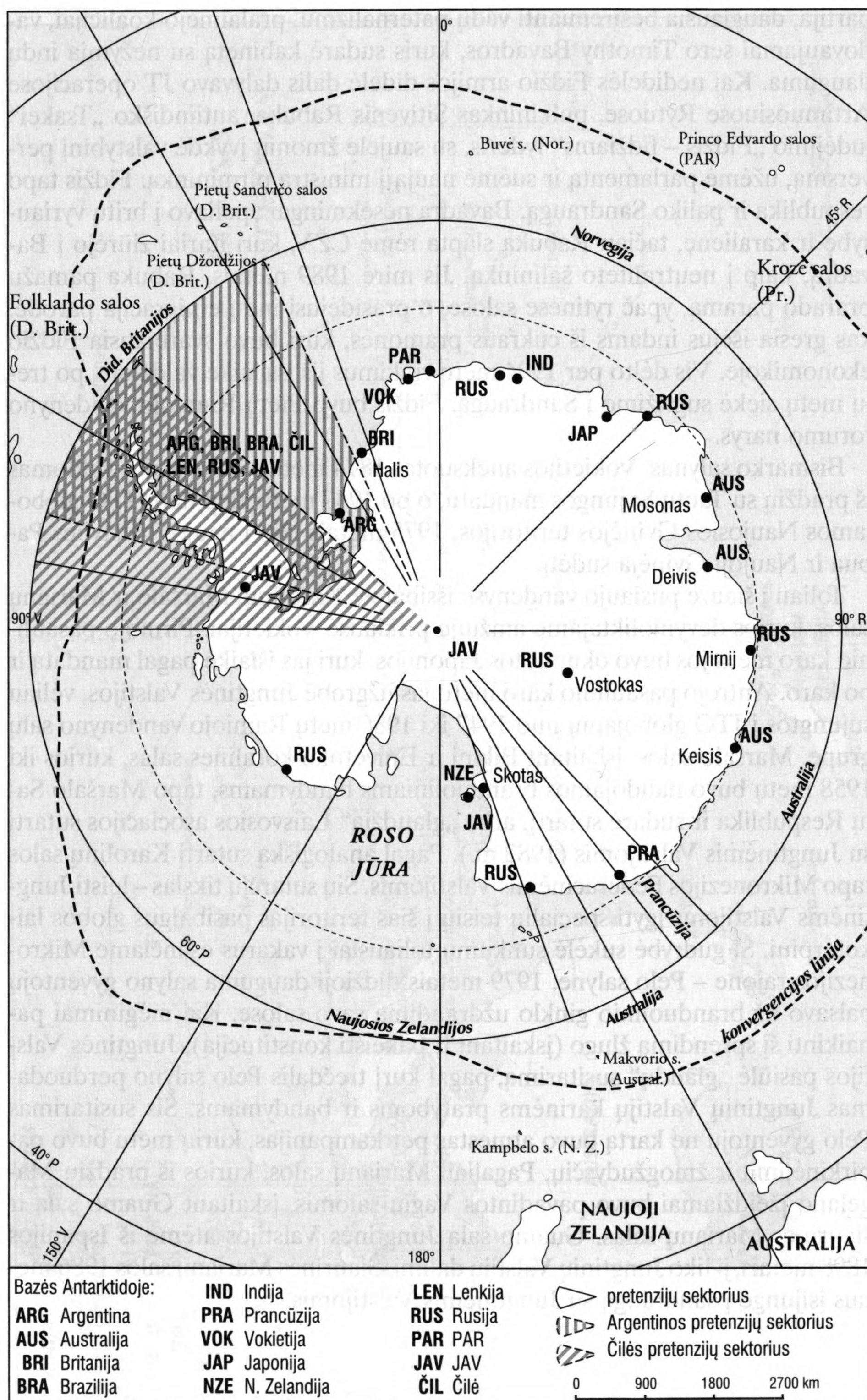

5.2. Pietų Ramusis vandenynas

partija, daugiausia besiremianti vadų paternalizmu, pralaimėjo koalicijai, vadovaujamai sero Timothy Bavadros, kuris sudarė kabinetą su nežymia indų dauguma. Kai nedidelės Fidžio armijos didelė dalis dalyvavo JT operacijose Artimuosiuose Rytuose, pulkininkas Sitivenis Rabuka, antiindiško „Tsakei" judėjimo „Fidžis – fidžiams" lyderis, su saujele žmonių įvykdė valstybinį perversmą, užėmė parlamentą ir suėmė naująjį ministrą pirmininką. Fidžis tapo respublika ir paliko Sandraugą. Bavadra nesėkmingai apeliavo į britų vyriausybę ir karalienę, tačiau Rabuką slapta rėmė CŽV, kuri įtariai žiūrėjo į Bavadrą, kaip į neutraliteto šalininką. Jis mirė 1989 metais. Rabuka pamažu prarado paramą, ypač rytinėse salose, o prasidėjusi indų emigracija parodė, kas gresia išėjus indams iš cukraus pramonės, kuri buvo svarbiausia Fidžio ekonomikoje. Vis dėlto per 1994 metų rinkimus jis išsilaikė valdžioje, po trejų metų siekė sugrįžimo į Sandraugą. Fidžis buvo Pietų Ramiojo vandenyno forumo narys.

Bismarko salynas, Vokietijos aneksuotas 1874 metais ir Austrijos valdomas iš pradžių su Tautų Sąjungos mandatu, o po 1947 metų kaip dalis JTO globojamos Naujosios Gvinėjos teritorijos, 1975 metais įėjo į naujos valstybės Papua ir Naujoji Gvinėja sudėtį.

Toliau į šiaurę pusiaujo vandenyse išsibarstė Karolinų, Maršalo ir Marianų salos, kurios devynioliktajame amžiuje priklausė Vokietijai. Pirmojo pasaulinio karo metu jos buvo okupuotos Japonijos, kuri jas išlaikė pagal mandatą ir po karo. Antrojo pasaulinio karo metu jas užgrobė Jungtinės Valstijos, vėliau sujungtos į JTO globojamų nuo 1947 iki 1986 metų Ramiojo vandenyno salų grupę. Maršalo salos, įskaitant Bikini ir Enivetoko koralines salas, kurios iki 1958 metų buvo naudojamos branduoliniams bandymams, tapo Maršalo Salų Respublika ir sudarė sutartį, arba „glaudžią" Laisvosios asociacijos sutartį su Jungtinėmis Valstijomis (1982 m.). Pagal analogišką sutartį Karolinų salos tapo Mikronezijos Federacinėmis Valstijomis. Šių sutarčių tikslas – leisti Jungtinėms Valstijoms įgyti specialių teisių į šias teritorijas pasibaigus globos laikotarpiui. Ši gudrybė sukėlė sunkumų toliausiai į vakarus esančiame Mikronezijos rajone – Pelo salyne. 1979 metais didžioji dauguma salyno gyventojų balsavo už branduolinio ginklo uždraudimą savo salose. Kai mėginimai panaikinti šį sprendimą žlugo (įskaitant ir pakeisti konstituciją), Jungtinės Valstijos pasiūlė „glaudų" susitarimą, pagal kurį trečdalis Pelo salyno perduodamas Jungtinių Valstijų karinėms pratyboms ir bandymams. Šis susitarimas Pelo gyventojų ne kartą buvo atmestas per kampanijas, kurių metu buvo papirkinėjimų ir žmogžudysčių. Pagaliau Marianų salos, kurios iš pradžių Magelano įžeidžiamai buvo pavadintos Vagių salomis, įskaitant Guamo salą ir šiaurines Marianų salas. Guamo salą Jungtinės Valstijos atėmė iš Ispanijos 1898 metais, ji liko Jungtinių Valstijų dalimi. Šiaurinės Marianų salos 1986 metais įsijungė į sandraugą su Jungtinėmis Valstijomis.

5.3. Antarktida

B. Antarktida

Antarktidos regione gausu žuvies ir naudingųjų iškasenų, įskaitant naftą. Tobulėjant moderniai technikai, šiam žemynui skiriama didelė karinė reikšmė. Ypatingą dėmesį reikėtų atkreipti į žalą, kuri ten gali būti padaryta pasaulio aplinkai. Septynios valstybės turi teritorinių pretenzijų viena kitai. Įkvėptos bendradarbiavimo Tarptautiniais geofiziniais metais (1957–1958 m.), 12 valstybių 1959 metais pasirašė Antarkties sutartį, kurios tikslas – taikus bendradarbiavimas šiame regione ir laisvi moksliniai tyrimai. Remiantis šia sutartimi sukurta nuolatinė organizacija, į kurią įėjo 39 tikrosios ir asocijuotos narės. 1980 metais buvo pasirašyta pirmoji, nors ir neplati, Konvencija dėl jūros gyvųjų išteklių, o 1988 metais parengtas Konvencijos dėl kasybos reguliavimo projektas, dėl kurio buvo daug ginčijamasi. Gamtos apsaugos požiūriu, Australija ir Prancūzija vadovavo opozicijai prieš šią konvenciją, kuriai pritarė Jungtinės Amerikos Valstijos, Didžioji Britanija ir kitos valstybės, siekusios tik moratoriumo, kad jam pasibaigus (savanoriškas moratoriumas įsigaliojo 1972 metais) būtų pradėta eksploatuoti iškasenas, tarptautinei visuomenei pritarus ir jai stebint. Ši konvencija įsigaliojo 1998 metais, kai ją ratifikavo 26 signatarai. Ledo šelfas, kuris dengia ir supa žemyną, nyksta, o padariniai visam kitam pasauliui nenuspėjami, bet gali būti tragiški.

C. Jūrų teisė

Jūra tarptautinėje politikos, ekonomikos ir strategijos arenoje pasirodė ryšium su technikos išradimais. Šalia karinių ginklų išradimo, kurių veikimo spindulys viršijo tradicinę 3 mylių ribą, šiame šimtmetyje atsirado povandeninių laivų, galimybė siurbti naftą ir išgauti kitas naudingąsias iškasenas iš jūros dugno ir aktyvi žūklė, kuri naikina žuvis. Pastangoms sukurti tarptautinį organą su visuotinai pripažintomis taisyklėmis trukdė daugelis dalykų, įskaitant valstybių pasidalijimą į turinčias technologiją ir pinigų ir neturinčias galimybių ir pinigų jūrų lobiams eksploatuoti. Pirmosios troško laisvės daryti ką tik panorėjusios, tuo tarpu kitos norėjo didesnės kontrolės ir dalies pelno. Po metus trukusių derybų 1982 metais parengta Konvencija, kuri įsigaliojo, kai iki 1994 metų ją pasirašė reikiamas (60) valstybių skaičius. Tačiau ratifikuoti atsisakė svarbiausia valstybė – Jungtinės Valstijos, kurių Senatas 1999 metais balsavo prieš. Svarbiausi Konvencijos punktai buvo šie: suvereniteto išplėtimas iki 12 mylių ir teisė plaukti tik nekenksmingiems laivams; papildomos suvereniteto teisės žvejybai ir kitai ekonominei veiklai zonoje iki 200 mylių ir netrukdomai plaukti laivams į šią zoną ir skristi lėktuvams virš jos; kontinentinio šelfo išplėtimas mažiausiai iki 200 mylių nuo kranto ir suverenių žvalgymo bei eksploatacijos teisių pripažinimas; tarptautinės bendrijos teisė dalytis pelną, gautą iš kontinentinio šelfo už 200 mylių zonos; Tarptautinės jūrų dugno vyriausybės ir Tarptautinio jūrų teisės tribunolo įsteigimas.

Antra dalis

Europa

6. Vakarų Europa

Atstatymas

Vakarų Europa po 1945 metų buvo atstatyta neįtikimai greitai. Ekonomikos atgaivinimą, kuris reikalavo atstatyti smarkiai sugriautas, tačiau daugiausia tvirtas ir pažangias ekonomikas, finansiškai stipriai rėmė Amerika, kurią skatino tiek dosnumas, tiek Jungtinėms Valstijoms gyvybiškai svarbių šalių žlugimo grėsmė šaltojo karo sąlygomis. Marshallo planas (1947 m.) drauge su Šiaurės Atlanto sutartimi (1949 m.) buvo svarbiausias veiksnys, nulėmęs Vakarų Europos materialinio atstatymo ir dvasinio atgaivinimo tempus.

Karui pasibaigus, Vakarų Europos šalys patyrė fizinę ir ekonominę suirutę, prie kurios prisidėjo baimė, kad įsigalėjusi Rusija imsis frontalios atakos arba ardomosios veiklos. Karo metu buvo sudaryti būtiniausių Europos poreikių patenkinimo planai. Jungtinių Tautų Pagalbos ir atstatymo agentūra (UNRRA) buvo įsteigta 1943 metais ir veikė iki 1947 metų: Europos centrinė vidaus transporto agentūra, Europos anglių organizacija ir Europos nepaprastasis komitetas buvo sukurti ir 1947 metais sujungti su JT Europos ekonomine komisija (EEK). Šios organizacijos vadovavosi tuo, jog Europos ligos turi būti gydomos visame žemyne, tačiau šaltasis karas išsklaidė šią iliuziją ir Europa buvo padalyta tiek dėl ekonominių, tiek dėl politinių priežasčių, nors EEK tebeveikė ir nuo 1948 metų leido svarbias ekonomikos apžvalgas (*Economic Survey*).

Amerikos ekonominė pagalba atplaukė iškart, kai sužlugo 1947 metų kovo ir balandžio mėnesiais vykusios užsienio reikalų ministrų konferencijos Maskvoje ir buvo paskelbta Trumano doktrina, kuria Jungtinės Valstijos nuo kovo mėnesio perėmė Britanijos vaidmenį – ėmė remti Graikiją ir Turkiją antikomunistinės politikos sumetimais. Birželio mėnesį generolas Marshallas, tuo metu ėjęs valstybės sekretoriaus pareigas, Harvardo universitete paskelbė planą, kuris pavadintas jo vardu ir pagal kurį visai Europai (taip pat SSSR) buvo pasiūlyta ekonominė pagalba iki 1951 metų su sąlyga, kad Europos vyriausybės imsis atsakomybės už šios programos įgyvendinimą ir bendromis pastangomis pačios prisidės prie Europos atstatymo. Maršalo planas – tai tiltas atgal į normalų gyvenimą, kurį turėjo finansuoti amerikiečiai, skirdami 17 milijardų JAV dolerių pramonei atgaivinti, žemės ūkiui modernizuoti ir finansiniam stabilumui garantuoti. Šiame Amerikos pasiūlyme numatyta sukurti visos Europos organizaciją; rusams atsisakius priimti šį pasiūlymą, SSSR ir jai pavaldžios valstybės liko nuošalyje, o ši organizacija tapo vien Vakarų Europos. Šešiolika šalių įsteigė Europos ekonominio bendradarbiavimo komitetą, kuris apskaičiavo prekių ir užsienio valiutos poreikius 1948–1952 metams ir 1948 metų balandį buvo pertvarkytas į nuolatinę Europos ekonominio ben-

dradarbiavimo organizaciją (EEBO). Iki 1949 metų spalio, kai buvo įsileisti vokiečių atstovai, Vakarų Vokietijai atstovavo trys vakarų okupacinių kariuomenių vadai. Jungtinės Valstijos ir Kanada 1950 metais tapo organizacijos narėmis stebėtojomis, o vėliau buvo plėtojami bendradarbiavimo ryšiai su Jugoslavija ir Ispanija. Tuo tarpu Amerikoje 1948 metais Užsienio pagalbos aktu įsteigta Ekonominio bendradarbiavimo administracija, kuri turėjo kontroliuoti Europos atstatymo programą. Vėlesniais metais EEBO, pasinaudojusi Amerikos lėšomis, pasidarė svarbiausiu Vakarų Europos perėjimo iš karo į taiką įrankiu. Ši organizacija atgaivino Europos gamybą ir prekybą mažindama kvotas, kurdama kreditų sistemą ir nustatydama atsiskaitymo tarp valstybių mechanizmą. Nors tai buvo tarpvyriausybinė, o ne aukščiau vyriausybių esanti organizacija, vis dėlto ugdė tarptautinio ekonominio bendradarbiavimo supratimą bei tradicijas, kurios išliko ir įvykdžius Europos atstatymo programą. EEBO 1960 metais buvo pakeista į Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizaciją, kurios tikrosios narės buvo Jungtinės Valstijos, Kanada ir Japonija ir kuri plėtojo EEBO veiklą besivystančiuose pasaulio regionuose.

EEBO įsteigimas sutapo su Britanijos, Prancūzijos, Belgijos, Nyderlandų ir Liuksemburgo valstybių (paskutinės trys nuo muitų sąjungos sudarymo 1947 metais sutrumpintai vadinamos Beneliuksu) Briuselio sutarties pasirašymu 1948 metų kovo mėnesį. Ši sutartis, kaip ir 1947 metais Diunkerke pasirašyta Anglijos ir Prancūzijos sutartis, buvo formalus karinis aljansas prieš Vokietijos grėsmę. Joje taip pat buvo nuostatų dėl politinio, ekonominio ir kultūrinio bendradarbiavimo per specialius komitetus bei centrinę organizaciją, bent jau kai kurie iš jos propaguotojų laikė ją pirmuoju žingsniu link platesnės karinės sąjungos su Jungtinėmis Valstijomis. Kaip tik šitaip ją interpretavo prezidentas Trumanas, kalbėdamas apie visuotinio karinio rengimo ir atrankinės tarnybos Jungtinių Valstijų kariuomenėje būtinumą, o respublikonų lyderio senate Arthuro H. Vanderbergo pasiūlymu buvo priimtas sprendimas dėl Amerikos pagalbos regioninėms karinėms organizacijoms, kurios tarnavo Amerikos politikos tikslams: šis senatorius iš esmės pasisakė už Jungtinių Valstijų ir Vakarų Europos karinę sąjungą, kaip karinį generolo Marshallo ekonominės pagalbos plano atitikmenį. Šiaurės Atlanto sutartis, kurią 1949 metų balandį pasirašė Jungtinės Valstijos, Kanada ir dešimt Europos valstybių, suteikė pastarosioms mažiausiai dvidešimt metų nepertraukiamos nepriklausomybės garantiją rusų užpuolimo grėsmės akivaizdoje, formalizuodama ir institucionalizuodama Amerikos ketinimą pasilikti Europoje ir atlikti Europos valstybės vaidmenį. Tuo metu rusai, kaip ir kinai po penkiolikos metų, turėjo dideles ir grėsmingas karines sausumos pajėgas, kurios kėlė pavojų visiems kaimynams, tačiau neturėjo įvairiapusės modernios ginkluotės, galinčios prilygti Jungtinėms Valstijoms. Šiuo požiūriu Šiaurės Atlanto sutartis sudarė sąlygas Amerikos oro pajėgoms ir jos branduoliniams ginklams užkirsti kelią panaudoti rusų sausumos karines pajėgas sutarties numatytoje teritorijoje.

Europiečiai naujojo aljanso nariai iš pradžių buvo tik pasyvūs pagalbos vartotojai. Nors sutelkę apie 80 procentų karinių pajėgų Europoje, buvo priklausomi nuo kur kas didesnio amerikiečių įnašo, be kurio jų pačių įnašas netenkintų jų poreikių ir nemažintų pavojaus. Pagal sutarties sąlygas tai buvo kolektyvinio saugumo išraiška, o iš tiesų panašesnė į ankstesniojo amžiaus protektorato sutartis, kai galingiausia valstybė imdavo globoti silpnesnes šalis. Šia sutartimi buvo įsteigta nuolatinė Šiaurės Atlanto sutarties organizacija (NATO) politinėms diskusijoms ir kariniam planavimui, kai kurie iš jos kūrėjų bei vėlesnių ištikimų šalininkų pranašavo, kad ji išsiplės ir vėliau bus kažkas daugiau nei karinis aljansas – bendrija ar sąjunga. Tačiau nieko panašaus neįvyko dėl daugelio priežasčių: dėl didelio Jungtinių Valstijų ir kitų narių potencialo skirtumo, europiečių nesugebėjimo susitelkti į politinį vienetą, atitinkantį Jungtines Valstijas, dėl Atlanto vandenyno platumo, neabejotino amerikiečių prisirišimo prie savo šalies suvereniteto, kuris kartu jiems atrodė senamadis, kai buvo kalbama apie kitas šalis, dėl Europos galios ir pasitikėjimo atgimimo ir rusų grėsmės menkėjimo maždaug sutarties gyvavimo pusiaukelėje.

Beveik pusę amžiaus NATO buvo svarbiausias šaltojo karo įrankis. Jos veiksmų teatras buvo Vakarų Europa, Atlantas ir Viduržemio jūra. Aljanso nariai europiečiai parengdavo didžiąją dalį pajėgų, amerikiečiai teikė įrangą ir pinigus. Europiečiai iš atsargumo vengė kokios nors tarpusavio karinės asociacijos, kuri galėtų susilpninti šią Europos ir Amerikos jungtį. Jie taip pat kur kas mažiau už amerikiečius buvo linkę pripažinti, kad antisovietinis aljansas – tai priešiškumo vokiečiams pabaiga ir Vakarų Vokietijos integracija į aljansą, tačiau šį žingsnį paspartino įvykiai kažkur už tūkstančių mylių Azijoje – Korėjos karas. Vos daugiau nei metams praėjus nuo Šiaurės Atlanto sutarties pasirašymo kilęs karas pareikalavo iš Jungtinių Valstijų naujų ir gana didelių išteklių, ir Vašingtonas nutarė savo sąjungininkus iš pasyvių protežė paversti jaunesniaisiais partneriais rusų armijai atremti ir pačioje Europoje sukurti pajėgas, nepriklausančias nuo Amerikos karinės aviacijos, kuri nors ir dislokuota Europoje, buvo pavaldi vien Amerikos vadovybei, tokia liko net ir įkūrus jungtinę NATO karinę vadovybę. Britanija ir Prancūzija, kurių didelė karinių pajėgų dalis buvo dislokuota už Europos ribų, nedaug kuo galėjo prisidėti skubiai jų prireikus, todėl buvo lengviau priversti jas susitaikyti su amerikiečių sprendimu kuo skubiau remilitarizuoti vokiečius. Antirusiška sąjunga, kurios labai bijota Maskvoje tarpukario metais, ėmė formuotis, ir 1950 metų pabaigoje generolas Eisenhoweris grįžo į Europą jau kaip kito didžiojo aljanso vyriausiasis vadas. Tais pačiais metais Graikija ir Turkija buvo pakviestos bendradarbiauti su sąjungininkais Viduržemio jūros gynybos srityje, ir nors jos netapo tikromis sąjungininkėmis iki 1952 metų pradžios, jų bendradarbiavimas padėjo įkurti rytų sparną, kuris gynė centrinį sąjungininkų sektorių ir kėlė grėsmę SSSR iš pietų. 1952 metais Lisabonoje NATO taryba pritarė planui, pagal kurį iki 1954 metų šiai vadovybei turėjo būti priskirtos 96 veikiančios ir rezervinės divizijos ir 9000 lėktuvų bei sraigtasparnių. Nors šito niekuomet nebuvo pasiekta, Lisabonos sprendimai suformavo tokį aljansą, koks jis liko visą vėlesnį laikotarpį.

Viena išimtis: iškilo Vokietijos problema, t. y. Vakarų Vokietijos, kaip politinio vieneto, statusas ir jos vaidmuo NATO politiniame planavime ir operacijose. Prasidėjus Korėjos karui, Amerikos spaudimas spartinti Vakarų Vokietijos suvereniteto atkūrimą, drauge ir Vakarų Vokietijos apginklavimą, pasidarė neatlaikomas, tačiau kitos šalys, ypač Prancūzija, stengėsi rasti būdų, kaip išvengti nepriklausomos Vokietijos karinės galios atgaivinimo. René Plevenas, Prancūzijos gynybos ministras, pasiūlė, kad kuriami Vokietijos daliniai būtų įjungiami į daugianacionalines divizijas, tačiau nepritarė atskiros Vakarų Vokietijos kariuomenės, generalinio štabo ar gynybos ministerijos kūrimui. Remdamasis Europos anglių ir plieno bendrijos, kurią inicijavo Prancūzija ir kuri netrukus turėjo pradėti gyvuoti, pavyzdžiu (žr. 234 p.), Plevenas sumanė sukurti Europos gynybos bendriją (EGB) su ministrų taryba, asamblėja ir Europos gynybos ministru. Prancūzijos tikslas buvo sumažinti Vokietijos karinių dalinių skaičių ir drauge tiek operaciniu, tiek politiniu atžvilgiais įtraukti Vokietijos karines pajėgas į tarptautinę organizaciją. Britanijos dalyvavimas buvo vos ne pats svarbiausias, nes, be jos, numatomoje tarptautinėje organizacijoje būtų tik Vokietija ir Prancūzija su keliomis nereikšmingomis valstybėlėmis. Britanijos prisijungimas Prancūzijai buvo vienintelis būdas, galintis tinkamai atsverti su Vokietijos kariuomenės atkūrimu ir suverenios Vakarų Vokietijos atsiradimu susijusią grėsmę, tačiau per visus ketverius metus, kai vyko diskusijos dėl EGB, Britanija šiuo klausimu nepateikė tokio pasiūlymo, kuris būtų patenkinęs Prancūziją.

1952 metų gegužę Bonoje ir Paryžiuje pasirašyti susitarimai sukūrė naują sudėtingą struktūrą: šešios kontinentinės Europos valstybės pasirašė sutartį dėl EGB įsteigimo, trys Vokietiją okupavusios Vakarų šalys sutiko nutraukti okupaciją po EGB sutarties ratifikavimo, tiek Britanija, tiek kitos NATO šalys sudarė atskiras papildomas sutartis dėl karinės pagalbos kurio nors iš EGB partnerių užpuolimo atveju. Tačiau prancūzai tebebuvo susirūpinę. Jie norėjo Britanijos narystės EGB, o ne įsipareigojimo padėti, jiems taip pat nepatiko EGB sutarties sąlygos, leidžiančios kurti atskiras vokiečių divizijas, užuot įtraukus smulkesnius dalinius į tarptautines divizijas, kaip siūloma Pleveno plane. Jungtinės Valstijos ir Britanija darė spaudimą Prancūzijai. Pirmoji gąsdino „agoniją sukelsiančiu“ Amerikos politikos pasikeitimu, jeigu EGB sutartis nebus ratifikuota (o tai reiškė, kad bus nutraukta Amerikos pagalba Prancūzijai), antroji vėl prisiėmė tolesnius politinius ir karinius bendradarbiavimo su EGB įsipareigojimus 1954 metais (įsipareigojimus konstitucijos jam numatytoje kompetencijoje pakartojo ir prezidentas Eisenhoweris). Tų metų rugpjūtį Prancūzijos parlamentas galiausiai priėjo iki balsavimo ir 319 balsų prieš 264 atmetė pasiūlymą pradėti diskusijas dėl sutarties ratifikavimo.

Po šio balsavimo visos Bonos ir Paryžiaus sutartys neteko prasmės. Bona supyko, Adenaueris reikalavo, kad, nepaisant visko, Vokietijai būtų suteiktas suverenitetas, o Vašingtone Dullesas demonstratyviai išbraukė Paryžių iš savo turnė po Europos sostines programos. Londone Edenas kiek konstruktyviau, nors ir pavėluotai, nusprendė diplomatiškai atstatyti padėtį ir pasiūlė didesnius įsipareigojimus, nei Britanija buvo pasiryžusi imtis iki tol. 1954 metų

pabaigoje 1948 metų Briuselio sutartis buvo išplėsta – priimtos buvusios priešininkės Vokietija ir Italija ir pavadinta Vakarų Europos Sąjunga (VES); VES perėmė nekarines Briuselio sutarties organizacijos funkcijas ir kariniu požiūriu tapo NATO sudedamąja dalimi; Britanija paskelbė, kad yra pasirengusi žemyne laikyti tokio pat dydžio savo pajėgas, kokios jau priskirtos jungtinių pajėgų Europoje vyriausiajam vadui (SACEUR), t. y. keturias divizijas ir taktines oro pajėgas. Vakarų Vokietijos okupacija buvo nutraukta; Adenaueris pasižadėjo negaminti atominio, bakteriologinio bei cheminio ginklų, tolimojo nuotolio ir valdomųjų raketų, bombonešių ir karo laivų, išskyrus tą atvejį, kai rekomenduotų SACEUR ir pritartų du trečdaliai VES tarybos; Vakarų Vokietija tapo tikrąja NATO nare kitais metais. Dar viena Europos problema buvo išspręsta. Prancūzija ir Vakarų Vokietija sutarė, kad Saras, kurį Prancūzija nuo 1945 metų tikėjosi vienaip ar kitaip aneksuoti, turėtų tapti ypatinga autonomine teritorija, įtraukta į VES, tačiau Saro gyventojai atmetė šį susitarimą 1955 metų spalį įvykusiame referendume, ir nuo 1957 metų pradžios Saras tapo Vakarų Vokietijos dalimi. Taigi pokario pirmojo dešimtmečio pabaigoje NATO pasidarė tarsi Amerikos apsauginis skydas Vakarų Europoje, Britanija – tvirčiausia ir veiksmingiausia Europos aljanso narė; atgimė ir į Vakarų Europos valstybių šeimą sugrįžo Vokietija.

Silpnoji vieta buvo *Prancūzija*. Britanija energingai kilo po karo, Vokietija artėjo prie savo ekonominio stebuklo, o Prancūzija ritosi link politinio nestabilumo, jai būdingo tarpukario laikotarpiu, prie jo dar prisidėjo ekonominis silpnumas ir per didelis kolonijinių problemų krūvis. Tačiau ir Prancūzijos ekonomika pradėjo atsigauti: iki aštuntojo dešimtmečio vidurio ji pagyvino žemės ūkį, gamybos pramonę ir mažmeninę prekybą, beveik nusimetė imperinę naštą ir atsikratė imperinių iliuzijų (daugelio); padarė radikalų politinį pagrįstą bendradarbiavimu, o ne priešiškumu posūkį santykiuose su Vokietija.

Prancūzija nuo seno buvo galinga Europos žemyno šalis ir svarbi imperinė valstybė, bet pralaimėjo kovą Anglijai dėl viešpatavimo jūroje. Devynioliktajame amžiuje Prancūzijos galios Europoje mažėjimo atsvara buvo antroji pagal dydį užjūrio imperija, kuri turėjo kompensuoti aštuonioliktojo amžiaus mūšiuose su Anglija prarastas teritorijas, tačiau dvidešimtojo amžiaus pradžioje Prancūzija, atsilikdama demografinėse ir pramoninėse lenktynėse, o dvasiškai vis dar susiskaldžiusi į Švietimo bei Revoliucijos šalininkus ir į tuos, kurie nepriėmė nei vieno, nei kito, prarado ryžtą ir pasitikėjimą, o vyriausybė ėmė prarasti realią valdžią šalyje. Siaubingos Pirmojo pasaulinio karo aukos ir toks pat siaubingas pažeminimas, kurį patyrė per Antrąjį, iš dalies bejėgiškumas sprendžiant ekonominės krizės problemas ir priešinantis Hitlerio iššūkiui pagrindinėms vertybėms, žemino Prancūziją jos pačios akyse, bent jau tol, kol pasipriešinimo žygdarbiai ir de Gaulle'io vadovavimas vėl atgaivino bei įkūnijo prancūziškąją dvasią: de Gaulle'is tapatino save su visa Prancūzija ir nuolat kalbėdavo pirmuoju asmeniu, kaip tik šito ir reikėjo tiems, kurie patyrė didžiausius šio amžiaus fizinius ir dvasinius smūgius.

Karui pasibaigus, prancūzai mėgino prisijungti prie naujojo pasaulio su tam tikrais senojo reliktais, kol pamatė, kad nepavyks. Jie priėmė konstituciją ir taikė politinius metodus, liūdnai primenančius išnykusią Trečiąją respubliką, įnirtingai stengėsi išlaikyti arba atgauti savo imperiją Azijoje ir Afrikoje, žaidė seną politinį žaidimą siekdami visiems laikams susilpninti Vokietiją, pasirašinėjo sutartis su tradiciniais sąjungininkais britais ir rusais. Tačiau kartu iš pagrindų keitė užsienio politiką, pavyzdžiui, įsitraukė į antirusiškąjį Vakarų aljansą, nors tai vedė į Vokietijos apginklavimą, ėmėsi vadovauti naujų politinių struktūrų, atitinkančių pasikeitusią situaciją Europoje ir pasaulyje, kūrimui, susitaikė su imperijos žlugimu ir, svarbiausia, vadovaujami Jeano Monnet'o taikė veiksmingas centralizuoto pramonės ir ekonomikos planavimo formas, kad modernizuotų pramonę ir žemės ūkį. Monnet'o ekonomikos filosofija laviravo tarp nesubrendusios komunistinės komandinės ekonomikos ir laisvosios rinkos ekonomikos arba, kitaip tariant, siekė geriausio iš šių dviejų kelių, derindama išteklių paskirstymą su iniciatyvos laisve. Per karą nacionalinės gamybos apimtys sumažėjo 65 procentais, tačiau vos per dvejus metus nuo išsivadavimo 1944 metais ir Marshallo plano pradžios 90 procentų šio nuosmukio jau buvo atstatyta. Nuo 1947 metų daugelį Jeano Monnet'o planų tobulino ir įgyvendino nedidelis centrinės vyriausybės departamentas, panaudodamas Marshallo plano fondus pramonei pertvarkyti ir atnaujinti. Buvo skirstomi turimi ištekliai, nustatomi prioritetai, vienas po kito atkuriami ekonomikos sektoriai įtraukiant tiek valstybės, tiek privačias įmones. Nuo antrojo plano pradžios (1952–1957 m.) buvo įtraukti tokie socialiniai ekonominiai sektoriai kaip švietimas, moksliniai tyrimai ir specialistų rengimas, o vėliau svarbiausia politikos kryptimi tapo socialinė rūpyba, finansuojama darbdavių ir dirbančiųjų lėšomis.

Atsisakant imperijos, ypač sprendžiant Alžyro problemą, Prancūzija priėjo prie pilietinio karo ribos, nuo kurio 1958 metais ją išgelbėjo de Gaulle'io sugrįžimas į valdžią ir dešiniųjų jėgų planų kontroliuoti sostinę bei visą šalį žlugimas. De Gaulle'is sutramdė generolus ir pulkininkus, nušalino kai kuriuos politikus, atsisakė likusių kolonijų ir, pasinaudodamas sparčiai gerėjančia ekonomine situacija, išvedė Prancūziją iš sunkios ir apgailėtinos būklės.

De Gaulle'is paveldėjo du jo pirmtakų neseniai priimtus sprendimus – tapti branduoline valstybe ir įstoti į ekonominę bendriją su svarbiomis politinėmis pasekmėmis. Pirmajam sprendimui jis buvo palankus. Tikėjo, kad Prancūzija gali būti viena galingiausių valstybių, ir buvo įsitikinęs, kad tokia valstybė turi būti moderni. Visai kaip kadaise, kai daugelis jo draugų tebebuvo ištikimi kavalerijos gerbėjai, o jis – tankų karybos ekspertas, dabar, užaugus naujajai kartai, jis buvo įsitikinęs, kad pasirinkimas galimas tik tarp to, ar tapti valstybe, turinčia branduolinę galią, ar neturėti jokios galios. Jis suprato, kad peržengus tam tikrą ribą, skirtumas tarp branduolinių valstybių praktiškai išnyks, nes šalis taps pirmosios lygos nare, net jei turės mažiau ginklų arba ne tokius modernius ginklus kaip kitos tos lygos narės. Antrasis sprendimas jam galėjo atrodyti ne toks patrauklus ne tiek dėl to, kad de Gaulle'is vengė visokiausių sąjungų ar laikėsi pasenusių iliuzijų dėl tokių šalių kaip Prancūzija

sugebėjimo tvarkytis pačiai, kiek dėl to, kad kitaip negu Romos sutarties autoriai suprato naudingą sąjungą. Suvokdamas, kad Europos nepriklausomos valstybės nebėra tokios kaip anksčiau, jis netikėjo, kad europiečiai atsisakė nacionalinio mąstymo. Jo nuomone, dauguma europiečių tebepuoselėjo tautos idėją, todėl jo europinė politika rėmėsi nacijos sąvoka (bet nebūtinai suverenitetu). De Gaulle'io tėvynė (*patrie)* nebuvo tapati valstybei *(état)* ir galėjo būti įsprausta į bendriją ar asociaciją, jei ši pripažintų ir puoselėtų nacionalines ypatybes. Maža to, de Gaulle'io pragmatinis požiūris skatino jį pabrėžti skirtumą tarp galingesnių ir ne tokių galingų valstybių ir tvirtinti, kad kiekvienai asociacijai turėtų vadovauti direktoratas, susidedantis iš įkūrėjų – šiuo atveju Prancūzijos ir Vakarų Vokietijos su Italija ar be jos. Šalių lygybę, vadovaujantis viena valstybė–vienas balsas principu, jis laikė ydingu pretenzingumu, nesvarbu, ar jis taikomas EEB, ar jo laikomasi JT Generalinėje Asamblėjoje. (Tuo tarpu penkių nuolatinių narių direktoratas Saugumo Taryboje visiškai atitiko jo teoriją, svarbu buvo turėti teisėtą Kinijos delegatą Kinijos kėdėje).

De Gaulle'is paveldėjo ir Prancūzijos padėtį NATO aljanse, šią padėtį laikė netoleruotina, o pačią organizaciją manė esant anachronizmu. Pagal jo direktoratų doktriną, NATO turėtų būti valdoma Jungtinių Valstijų, Britanijos ir Prancūzijos, tačiau, jo nuomone, joje aiškiai vyravo Jungtinės Valstijos ir ypatinga britų įtaka, pasiekta dėl Britanijos pataikavimo Amerikos politikai. Kai grįžo į valdžią 1958 metais, de Gaulle'is iškart stengėsi drauge su Jungtinėmis Valstijomis ir Britanija sudaryti NATO triumviratą, tačiau jo idėjos buvo atmestos argumentuojant, kad aljanso formavimasis aljanse atstums kitus sąjungininkus. Vis dėlto Vašingtonas ir Londonas šiame etape neįvertino Prancūzijos galimybių: išjuokė jos ambicijas dėl branduolinio ginklo, nemanė, jog gali išspręsti Alžyro problemą ir nepastebėjo, kad Prancūzijos statusas keičiasi ir dar sparčiau keisis netolimoje ateityje.

De Gaulle'is ne tik troško Prancūzijos atgimimo, bet ir visiškai neklydo manydamas, kad jis jau prasidėjo. Jis taip pat matė, kad Europa keičiasi. Aukščiausias šaltojo karo taškas jau buvo praeityje ir vieną dieną turėjo baigtis. Iš to buvo galima daryti išvadą, kad amerikiečiai Europoje nepasiliks neribotam laikui. Tobulėjant ginklų technologijoms, amerikiečių buvimas Europoje iš strateginės dislokacijos pamažu virto politiniu gestu, o politinio gesto kur kas lengviau atsisakyti, kai jis taps pernelyg brangus. Kėlė abejones ir žaibiškas amerikiečių atsakas į rusų agresiją, nes pirmą kartą istorijoje Amerikos miestams kilo grėsmė būti tiesiogiai atakuotiems rusų tarpžemyninių raketų: rusai arba išvis nepuls, arba puls apskaičiavę, kaip išvengti Amerikos atsako.

Iššyk po de Gaulle'io sugrįžimo į valdžią, Dullesas pasiūlė Prancūzijai branduolinių ginklų, jei galės įrengti jų paleidimo aikšteles Prancūzijoje. De Gaulle'is atsisakė, o 1959 metais atšaukė Prancūzijos kontingentą iš NATO Viduržemio jūros laivyno. Jis nepasidavė sąmyšiui, kurį sukėlė Berlyno ir Kubos krizės, kiekviena jų net patvirtino jo įsitikinimą, jog tiesioginės rusų grėsmės nėra. 1962 metais, kai Kennedy pasiūlė Britanijai ir Prancūzijai įsigyti branduolinių ginklų, jis vėl jų atsisakė, o 1966 metais atšaukė Prancūzijos pajėgas

iš visų NATO vadaviečių. Šiai politikai buvo pritarta kitose Europos šalyse. Menkėjant rusų grėsmei ir baimei, kad žlugs ekonomika, pavykus pasiekti Marshallo plano tikslus, europiečiai atgavo pasitikėjimą savimi. Jo išraiška buvo noras patiems tvarkyti savo reikalus (nors ir šiaip daug kur tą jau darė). Nauja nacionalizmo banga sustiprėjo šeštajame dešimtmetyje, kai kilo nerimas ir pasipriešinimas Amerikos ekonominiam skverbimuisi, mat amerikiečiai daug investavo ir galėjo kontroliuoti Europos įmones, atleidinėti ir priiminėti darbininkus. De Gaulle'io antiamerikietiškumas, kilęs dėl Roosevelto reiškiamo palankumo Vichy režimui ir Prancūzijos generolams bei admirolams antigolistams karo metu, nė trupučio nesikirto su bendru Europos nusistatymu, bent jau tol, kol susidarė įspūdis, kad De Gaulle'is nori visiškai nutraukti karinę sąjungą su Amerika. Tam Europa nebuvo pasirengusi. Šaltasis karas gal ir slūgo, tačiau nebuvo pasibaigęs, galėjo vėl įsiplieksti, todėl geriau jau laikytis sąjungos, kol dar buvo abejonių. De Gaulle'is pats ne sykį kalbėjo apie karinės sąjungos būtinumą, tačiau jo noras laikyti amerikiečius tam tikru atstumu nuo Europos darė įspūdį, kad golistai pasirengę paaukoti ir pačią sąjungą.

Septintajame dešimtmetyje Prancūzija buvo pasirengusi nutraukti arba bent atpalaiduoti karinės sąjungos saitus, kuriais dėl ekonominių priežasčių susisaistė penktajame dešimtmetyje. Šiam politikos posūkiui ekonominių aplinkybių pasikeitimas Prancūzijoje buvo tiek pat svarbus, kaip ir šalies vadovo pasikeitimas 1958 metais. De Gaulle'is niekuo nesiskyrė nuo kitų prancūzų ir daugelio kitų europiečių, kurie, atsikratę ekonominės priklausomybės, panoro sumažinti politinę ir strateginę priklausomybę nuo Jungtinių Valstijų. Karo pabaigoje de Gaulle'is drauge su kitais žymiais prancūzų politikais siekė, kad Prancūzija užimtų tarpinę padėtį tarp Jungtinių Valstijų ir SSSR, tačiau šaltojo karo pradžia ir Prancūzijos karinis bei ekonominis silpnumas vertė Prancūzijos vyriausybę 1947 metais apsispręsti ir pasirinkti amerikiečius. Pinigų ir maisto poreikis nulėmė Prancūzijos politiką. Marshallo planas siūlė išsigelbėjimą, Prancūzija jį priėmė. Tačiau, kaip ir patys amerikiečiai, jie laikė šią programą trumpalaike gelbėjimo operacija, bet kitaip negu amerikiečiai manė, jog šiuo tikslu sudaryta karinė sąjunga po tam tikro neilgo laiko taip pat bus iš naujo svarstoma.

Šį pokario perėjimą iš tarpinės į sąjungininkės padėtį supaprastino komunistų pašalinimas iš vyriausybės, kuris, tiesą sakant, iš dalies taip pat buvo nulemtas šio pasikeitimo. Iš nacionalinių didvyrių ir aktyvių pasipriešinimo dalyvių komunistai staiga pavirto įtartinais sektantais, kuriems Maskvos interesai buvo svarbesni už nacionalinę vienybę ir atgimimą. Dar prieš Marshallo plano sudarymą ir SSSR atsisakymą jame dalyvauti tolesnis komunistų buvimas vyriausybėje darėsi nebeįmanomas dėl Trumano doktrinos, dėl sprendimo nutraukti derybas su Vietnamu ir pradėti karą prieš jį, dėl sukilimo Madagaskare ir streikų nacionalizuotose Renault gamyklose ir dėl atlyginimo įšaldymo; 1947 metų pradžioje komunistai jau buvo pašalinti iš Belgijos ir Italijos vyriausybių. Metų pabaigoje komunistai politiniams tikslams mėgino panaudoti didelius streikus, kilusius vien dėl ekonominių Paulio Ramadier'o

vyriausybės finansinės politikos priežasčių, tačiau jiems nepavyko, jų atstovai buvo pašalinti iš vyriausybės, o partijai prasidėjo ilgas opozicijos laikotarpis. Politinė valdžia pasistūmėjo dešinėn, net kai šeštojo dešimtmečio viduryje į valdžią sugrįžo kairiosios jėgos, jos nepriėmė komunistų, ir Prancūzija visą dešimtmetį liko ištikima Vakarų sąjungos narė. Septintojo dešimtmečio pradžioje Prancūzija buvo pasirengusi keisti savo vaidmenį ir gal kiek netikėtai dėl 1958 metų perversmo ji pamažu traukėsi iš Amerikos aljanso visai ne komunistų, kurie pasiliko už vyriausybės borto, kurstoma, o vadovaujama de Gaulle'io.

Ketvirtasis svarbiausias de Gaulle'io 1958 metų paveldo elementas drauge su Prancūzijos branduolinio ginklo kūrimo programa, Romos sutartimi ir naryste NATO buvo *suartėjimas* su Vokietija. Žymiausi šio suartėjimo architektai buvo prancūzai Robertas Schumanas ir Jeanas Monnet'as bei vokietis Konradas Adenaueris. 1950 metais Adenaueris pasiūlė sudaryti Prancūzijos ir Vokietijos sąjungą, prie kurios galėtų prisijungti Italija ir Beneliukso valstybės, galbūt Britanija. De Gaulle'is, tuo metu atsistatydinęs, pritarė šiai idėjai ir po dešimties metų ji pravertė jam: jis pasirašė Prancūzijos ir Vokietijos sutartį kaip tik tada, kai jo santykiai su EEB ir NATO buvo labai įtempti. De Gaulle'io sugrįžimas sutapo su Vokietijos ir Amerikos santykių silpnėjimu. Adenauerio politines pažiūras labai veikė asmeniškumai, Dullesui mirus nutrūko pagrindinis ryšys su Vašingtonu. Be to, jam kėlė įtarimų Kamp Deivido dvasia ir Eisenhowerio bandymai ieškoti sąlyčio taškų su Chruščiovu. Į Britaniją Adenaueris žvelgė šaltai nuo to laiko, kai britų karininkas nutarė, kad jis netinkamas būti Kelno miesto meru, nors visą laiką užėmė tą postą nuo 1917 iki 1933 metų. Jis nemėgo Macmillano, su ironija žvelgė į jo mėginimus būti Vašingtono ir Maskvos tarpininku, supyko dėl jo vizito 1959 metais į Maskvą, kur norėjo susitarti dėl Europos ateities, visų pirma Berlyno klausimu, net neįspėjęs savo sąjungininkės Vokietijos, kurią ši tema jaudino labiau nei kurią nors kitą. Adenaurį taip pat pykdė Britanijos atsiskyrimas nuo EEB ir bandymas sustabdyti pažangą šioje srityje kuriant Europos laisvosios prekybos asociaciją (EFTA). Jis buvo pasirengęs atsigręžti į Prancūziją ir kiek pabejojęs susirasti naują draugą de Gaulle'io asmenyje.

1959 metais, dešimtmetį padirbėjęs Vokietijos kancleriu, 83 metų Adenaueris vis dar svajojo tapti Vakarų Vokietijos prezidentu. Žmogui, kuris buvo vyriausias Stresemanno vyriausybėje ir laikomas kandidatu į Veimaro Respublikos kanclerius 1921 ir 1926 metais, aiškiai artėjo karjeros pabaiga, jo draugai manė, kad jam metas pasitraukti į lengvesnį postą. Tačiau Adenaueriui tas būtų priimtina tik tuo atveju, jei prezidento institucija būtų pakeista iš dekoratyvinės į vykdomąją. Jis norėjo būti toks prezidentas kaip Eisenhoweris arba de Gaulle'is, o ne kaip buvę prieš jį arba kaimynės Italijos prezidentai. Kai paaiškėjo, kad jo tėvynainiai nesižavi prezidentinės demokratijos idėja, nutarė likti kancleriu. Per 1961 metų rinkimus jo partija, Krikščionių demokratų sąjunga, prarado absoliučią daugumą parlamente, po to per įvykusias partijų derybas dėl naujos vyriausybės sudarymo Adenaueris ketvirtąją kanclerio kadenciją buvo priverstas priimti su sąlyga, kad atsistatydins ne vėliau

kaip 1965 metais. Susitikimų su de Gaulle'iu metu 1960 metais Rambujė ir 1962 metais Paryžiuje (po pastarojo rugsėjo mėnesį įvyko garsusis de Gaulle'io triumfo žygis po Vakarų Vokietiją) Adenaueris apsisprendė tęsti glaudžius Prancūzijos ir Vokietijos santykius, nors būgštavo dėl de Gaulle'io požiūrio į Europos jungimąsi ir jo priešinimąsi tiek Europos politinei sąjungai, tiek Britanijos priėmimui į EEB. Iki 1962 metų vėl nusivylė naująja Kennedy administracija Jungtinėse Valstijose, taip pat dėl Macmillano išsisukinėjimų EEB atžvilgiu, todėl 1963 metais su de Gaulle'iu pasirašė sutartį, kuri įformino Prancūzijos ir Vokietijos sąjungą, kad padarytų ją Europos politikos šerdimi bei rimta alternatyva ar atsvara NATO, EEB, Anglijos ir Amerikos partnerystei, amerikiečių ir rusų *suartėjimui* ar šeštajame dešimtmetyje sudarytai Amerikos ir Vokietijos sąjungai. Ši sutartis buvo de Gaulle'io diplomatijos laimėjimų viršūnė, tačiau nepadėjo de Gaulle'iui išsilaikyti, nes buvo sudaryta ne laiku. Pačiam Adenaueriui liko nedaug laiko, o artimiausi jo įpėdiniai nerodė didelio susižavėjimo sutartimi ir kitais asmeniniais jo laimėjimais. Ši Prancūzijos ir Vokietijos sutartis, tiesą sakant, išsyk tapo neveiksni. De Gaulle'iui nepavyko pakeisti NATO vadovavimo metodų. Jis buvo įsitikinęs, jog Britanija – Amerikos Trojos arklys, įžengęs į Europą, tačiau jis būtų buvęs arčiau tiesos priskyręs šį vaidmenį Bonai, nes Britanija buvo priklausoma nuo Jungtinių Valstijų tik ekonomiškai, tuo tarpu Vakarų Vokietija liko priklausoma gynybos požiūriu.

Šeštojo dešimtmečio pabaigoje valdžios ir ginklų pasidalijimo problemos Europoje iškilo į paviršių ir lėmė kelių keistų projektų atsiradimą. De Gaulle'is, atsakydamas į Amerikos prašymą pasiūlyti šios problemos sprendimą, 1958 metais pasiūlė įsteigti NATO direktoratą, į kurį įeitų trys valstybės, turinčios interesų už žemyno ribų, tačiau jo pasiūlymams nebuvo pritarta nei Vašingtone, nei Londone, ten jie buvo laikomi tik prancūzų ambicijomis prilygti Amerikai ir Britanijai. Dar po metų, kai Europoje buvo dislokuotos vidutinio nuotolio balistinės raketos (IRBM) su dvejopa kontrolės sistema, vyriausiasis vadas generolas Laurisas Norstadas pabrėžė, jog būtina sukurti daugianacionalinę branduolinių ginklų vadovybę, o 1960 metais Jungtinės Valstijos pasiūlė dislokuoti 300 mobiliųjų „Polaris“ klasės raketų, gabenamų keliais, geležinkeliais bei upėmis, kurias kontroliuotų amerikiečiai. De Gaulle'is, paprašytas priimti 50 tokių raketų, pasakė, jog sutiktų tik tuo atveju, jei Prancūzija gamintų joms kovos galvutes, taigi iškėlė sąlygą, kad kontroliuotų Prancūzija, todėl amerikiečiai šio plano atsisakė.

Šios diskusijos, kad ir labai nevykusios, parodė, jog NATO negali amžinai gyventi Amerikos branduolinio ginklo monopolijos sąlygomis: arba europiečiai agresijai atremti pasigamins savo bauginimo priemones ir pavers partnerystę daugiau ar mažiau lygiaverte, arba turės būti rastas būdas, kaip sukurti bendras Amerikos ir Europos branduolines pajėgas. Pirmasis variantas – atskiros Europos pajėgos – Europos politinė šių ginklų kontrolė ir vadovavimas. Europiečiai gal ir būtų norėję turėti tokias pajėgas, bet nebuvo matyti, kad kurtų būtiną politinį organą. Todėl sprendimas glūdėjo Amerikos ir Europos interesų sankirtoje, kur išsiskyrė dvi politinio mąstymo kryptys –

daugianacionalinė ir daugiašalė. Daugianacionalinės krypties šalininkai laikėsi suverenios nacionalinių pajėgų kontrolės principo, pagal kurį šalių pajėgos, priskirtos NATO vadovybei, visada gali būti atšaukiamos, taip pat rėmė didesnį visų sąjungininkų dalyvavimą strateginiame planavime ir politinėse konsultacijose. Daugiašalininkai savo ruožtu sukūrė mišrių pajėgų planą, pagal kurį branduolinius ginklus valdytų specialūs padaliniai, sudaryti iš skirtingų šalių atstovų. Amerikos vyriausybė 1962 metais priėmė daugiašalę doktriną, o netrukus Britanijos ir Prancūzijos vyriausybės išreiškė pritarimą daugianacionalizmui, Britanijos atveju – remiantis amerikietiška jo samprata ir Prancūzijos atveju – eliminuojant Ameriką. Kadangi amerikiečiai tikėjosi, jog daugiašališkumas bus atsakymas į Vokietijos klausimą, t. y. Vokietija galės dalyvauti operacijose su branduoliniu ginklu, nesukeldama rusų reakcijos, jie tęsė savo politiką nepaisydami pagrindinių sąjungininkų priešinimosi. 1963 metais jie pasiūlė sukurti daugiašales pajėgas (MLF) iš 25 antvandeninių laivų su mišria įgula, kur kiekvienas laivas turėtų aštuonias „Polaris“ raketas ir kurių tris ketvirtadalius išlaidų dengtų Jungtinės Valstijos ir Vakarų Vokietija.

Vakarų Vokietija džiaugsmingai sutiko su pasiūlytu projektu, laikydama jį artimų ryšių su Jungtinėmis Valstijomis, kokie buvo šeštajame dešimtmetyje, atkūrimo priemone; sunerimusi dėl amerikiečių ir rusų *suartėjimo*, kurio rezultatas buvo 1963 metais pasirašyta branduolinių bandymų uždraudimo sutartis, ji daugiašales pajėgas laikė specialaus statuso išlaikymo priemone, kuri leistų jai prilygti turinčioms savo branduolinį ginklą Britanijai ir Prancūzijai. Dėl tų pačių priežasčių rusai atkakliai protestavo prieš daugiašales pajėgas ir tvirtino, jog tai reiškia branduolinio ginklo platinimą. Prancūzai jas ignoravo, o britai su panieka žvelgė į jų karinę vertę, tačiau dėl politinių priežasčių ir aktyvaus Amerikos spaudimo, sutiko jose dalyvauti. Italai, graikai ir turkai taip pat sutiko prisijungti. 1964 metais naujoji Britanijos leiboristų vyriausybė sukūrė naują projektą, kuris nesusilaukė jokios didesnės reakcijos ar pritarimo. Vėliau daugiašalėmis pajėgomis liautasi domėtis, nes amerikiečiai pamatė, kad nebereikia vilioti Vakarų Vokietijos nuo Prancūzijos, be to, patikėjo, kad rusų protestas yra rimtas ir gali lemti branduolinio ginklo neplatinimo sutarčių įgyvendinimą. Tuo tarpu harmonija aljanse dar labiau pašlijo dėl sąjungininkų reikalavimo didesnio vaidmens planavimo komitetuose, o 1966 metais šias problemas kuriam laikui nustelbė Prancūzijos sprendimas pasitraukti iš NATO karinių struktūrų ir pašalinti tokias struktūras iš Prancūzijos teritorijos. Prancūzija liko aljanso narė, tačiau atsisakė dalyvauti jo operacijose, kol bus reformuotas.

Atsigavusią tiek, kad galėjo pusiau pasitraukti iš sąjungos, Prancūziją 1968 metų gegužę sukrėtė revoliucinė smurto banga Paryžiuje. Jos priežastys būdingos ne vien Prancūzijai. Visoje Vakarų Europoje buvo gilių nepasitenkinimo šaltinių, kurie buvo susiję vienas su kitu ir susipynę: skurdas miestuose, pasipiktinimas karo Vietname žiaurumais, perpildyti universitetai ir mokyklos, kova dėl didesnių atlyginimų infliacijai didinant kainas. Prancūzijoje de Gaulle'io vyriausybės tėviškas tonas ir liberalų mėginimai reguliuoti radijo bei televizijos programų turinį ir kontroliuoti spaudą išvedė iš

kantrybės jaunimą; apskritai pažangieji de Gaulle'io politikos aspektai smarkiai nublanko per dešimtį jo valdymo metų, t. y. nuo to laiko, kai de Gaulle'is grįžo gelbėti Prancūzijos nuo fašizmo ir karinio režimo. Situacija Prancūzijos universitetuose bei mokyklose buvo toli gražu ne blogiausia Europoje (kai kuriose Italijos vietose mokiniai lankė mokyklą pamainomis, nes trūko vietų klasėse), tačiau pakankamai bloga, kad sukeltų ant kojų visą kartą, kuri jau priprato aktyviai dalyvauti politikoje Alžyro karo metu ir buvo kur kas geriau organizuota negu kurioje kitoje Europos šalyje. Dėl gimimų padaugėjimo pokario metais stojančiųjų į universitetą skaičius padidėjo keturis kartus, o nė viena vyriausybė neišdrįso pakeisti to principo, kad kiekvienas vaikinas ar mergina, gavęs atestatą, turi teisę patekti į universitetą. Nauji universitetai buvo statomi tiek Paryžiuje, tiek kitur, tačiau statyti pradėta per vėlai. Iš to kylantį chaosą dar labiau apsunkino centralizuota biurokratinė sistema ir nepasitenkinimas, kurį sukėlė pasenęs mokymo turinys ir pasenusios elgesio taisyklės (kurioms paklusti kartais versdavo net policija). Naujasis Nantero universitetas, pastatytas Paryžiaus pakraštyje, išgarsėjo studentų ir administracijos konfliktais, tačiau tai buvo veikiau tipiška nei unikalu, o kilus neramumams Sorbonoje, Paryžiaus širdyje, konfliktai pasidarė panašūs į revoliuciją. Kai studentai užėmė universiteto pastatus, administracija iškvietė policiją, kuri elgėsi taip brutaliai, jog sostinėje plačioji visuomenė, kuri paprastai nepalaikydavo studentų, staiga ėmė masiškai juos remti. Šie neramumai pasiekė kulminaciją per policijos (šįsyk vyriausybės nurodymu) ir studentų nakties mūšį, kur buvo kaunamasi dėl Kairiojo kranto kontrolės, o į gatves suplūdę reporteriai transliavo šiuos žiaurumo kupinus vaizdus visai Prancūzijai ir kitoms šalims. Policija šį mūšį laimėjo, tačiau studentai dar kurį laiką kontroliavo dalį universiteto. Tuo pačiu metu Paryžiaus ir kitų miestų darbininkai paskelbė streiką, užėmė gamyklas ir įkūrė savo vykdomuosius komitetus, panašius į naujos vyriausybės užuomazgą. Teisėtos vyriausybės autoritetui buvo suduotas smarkus smūgis. Premjeras George Pompidou taip išsigando, kad net patarė de Gaulle'iui atsistatydinti. Sklido kalbos apie naująją Prancūzijos revoliuciją. Tačiau, praėjus vos mėnesiui, de Gaulle'is iškėlė savo kandidatūrą į rinkimus ir su didele persvara laimėjo.

Buvo kelios priežastys. Nors studentijos branduolys turėjo revoliucingų tikslų, dauguma siekė viso labo tik universitetų reformos, o streikuotojai nebuvo nusiteikę revoliucingai. Jie nesiekė nuversti vyriausybės, tačiau tikėjosi didesnių atlyginimų ir nedarbo sumažinimo. Komunistų lyderiai buvo per daug įsitraukę į sistemą ir tapę jos dalimi, nenorėjo rizikuoti jos stabilumu, be to, bijojo pernelyg kairių pažiūrų grupių ir nejautė jokios simpatijos studentams. Svarbiausia, de Gaulle'is išlaikė šaltą protą. Nors ir teko paskubomis grįžti iš oficialaus vizito Rumunijoje, jis nesileido išmušamas iš vėžių, kai grįžo. Slaptai nuvykęs į kariuomenės štabą, įsitikinęs, kad dėl kariuomenės ištikimybės nereikia baimintis, teisingai įvertino situaciją, palaukė, kol universitetų vadovybė ir profesinės sąjungos atgaus kontrolę atitinkamose sferose, tuomet, atmesdamas Francois'o Mitterand'o siūlymą pakeisti jį prezidento kėdėje, pa-

siekė lemiamą pergalę, susirinkęs išsigandusių prancūzų balsus, ir atleido iš pareigų Pompidou. Tuomet de Gaulle'is parėmė savo švietimo ministrą Edgarą Faure, kuris ėmėsi radikaliai spręsti aukštojo mokslo problemas, nepaisydamas kai kurių savo kolegų nepasitenkinimo ir konservatyvių nuotaikų. Faure įvedė bendrą dėstytojų ir studentų valdymą; panaikino centralizuotą sistemą, pagal kurią Prancūzija iš tikro turėjo vieną universitetą, ir vietoj jo įsteigė 65 universitetus (trylika Paryžiuje), nė viename iš jų negalėjo mokytis daugiau kaip 20000 studentų; toliau decentralizavo universitetų vidaus kontrolę, kūrė jungtines tarybas 2500 studentų grupėms.

Vis dėlto de Gaulle'io dienos buvo suskaičiuotos. Jis nekentė Prancūzijos senato. Vienas pagrindinių jo užsiėmimų tuo metu buvo valdymo aparato reforma kuriant regionines asamblėjas. Jis siūlė susieti šią reformą su Senato panaikinimu ir pasiūlė abu šiuos klausimus pateikti referendumui. Tačiau Senatas buvo populiarus Prancūzijoje, todėl de Gaulle'io siekimas referendumo, kuris buvo skelbiamas su sąlyga, kad siūlymo atmetimas reikštų jo paties atsistatydinimą, buvo plačiai pripažintas kaip nesąžininga taktika. Dauguma balsavo prieš. De Gaulle'is atsistatydino nedelsiant. (Jis mirė ateinančiais metais.) Senato prezidentas Alainas Poheris laikinai ėmėsi prezidento funkcijų, kol įvyko prezidento rinkimai, kuriuos antrajame ture laimėjo golistų kandidatas George'as Pompidou. Tai buvo bankininkas, kuris baiminosi dėl labai išplitusio dolerio stabilumo ir daug nuoširdžiau nei De Gaulle'is palaikė vokiečių–prancūzų valstybinį susitarimą Europos Sąjungos ribose.

Prancūzijos–Vokietijos susitarimas

Ilgai vadovavęs (1952–1963 m.) Vakarų Vokietijai Konradas Adenaueris sukūrė Europoje naują valstybę, kuri buvo beatgaunanti ekonominį vyravimą žemyne kaip ankstesnioji Vokietija. Ji buvo atstatoma taikant Vakarų šalių ekonominę politiką (pinigų reformą ir Marshallo pagalbą) ir vyko Vokietijos padalijimo sąlygomis. Rytuose prarastos teritorijos nebuvo tokios svarbios kaip vakaruose; pabėgėlių iš rytų darbo jėga dėl paslankumo buvo paranki atstatymo darbams vykdyti. Investicijos skatino augimą be infliacijos. Pakilimas atgaivino tautos dvasią. Aukštas mokymo lygis, praktinis parengimas, drausmė ir efektyvus valdymas taip pat prie to prisidėjo. Per ketverius metus iki suvereniteto atgavimo Vakarų zonos patrigubino pramonės gamybą, o BNP padidėjo dviem trečdaliais. Gyventojų skaičius pasiekė prieškarinį lygį ir septintajame dešimtmetyje stabilizavosi ties 60 milijonų riba (Rytų Vokietijoje – 17 milijonų). Plečiantis gamybai ir nedidėjant nedarbui, dosni parama komunalinėms paslaugoms ir socialinei rūpybai beveik nesusilaukė pasipriešinimo. Materialinė sėkmė sutapo su politine sėkme dviejuose frontuose: šalies viduje, kur veikė demokratijos principai ir buvo tinkamas darbo ir kapitalo santykis, ir užsienyje, kur Vokietija buvo priimta į stipriausią pasaulyje valstybių aljansą.

Pirmaisiais Adenauerio valdymo metais Vakarai dažniausiai reiškė Jungtines Amerikos Valstijas. Tačiau vėlesniais valdymo metais Adenaueris laikėsi proeuropietiškesnio požiūrio, ypač bendraudamas su de Gaulle'iu, o jo įpėdiniai ėmė atkūrinėti tradicinius Vokietijos ryšius Vidurio Europoje. Adenauerio užduotis buvo atgauti Vokietijos vietą Europoje po nacių valdymo metais sukeltos katastrofos. Sąjunga su Jungtinėmis Valstijomis buvo naujų santykių su Prancūzija bei Rusija užmezgimo sąlyga. Su pirmąja pavyko užmegzti tvirtus ryšius, tuo tarpu antroji juos nutraukė pastačiusi Berlyno sieną 1961metais, o tai ne tik atskyrė vieną Vokietijos dalį nuo kitos, bet ir Vakarų Vokietiją nuo SSSR. Po Adenauerio pasitraukimo tarytum Adenauerio eros aidas atėjo trumpas Ludwigo Erhardo kancleriavimo laikotarpis, kol 1966 metais partija privertė jį pasitraukti. Nuo 1966 iki 1969 metų krikščionys demokratai ir socialdemokratai buvo sudarę valdančiąją koaliciją, kurioje Kurtas Kiesingeris dirbo kancleriu, o Willis Brandtas vicekancleriu ir užsienio reikalų ministru. Šie treji metai buvo tarsi tiltas tarp Adenauerio eros ir vėlesnio, beveik tokio pat ilgo, socialistų valdymo. Didžioji koalicija atsisakė Adenauerio požiūrio į vieną Europos žemyno dalį, kaip į praktiškai nesantį veiksnį. Ši evoliucija vyko dėl daugelio tarpusavyje susijusių priežasčių: atšilimo Europoje ir didesnių Vašingtono pastangų pagerinti santykius su Maskva, nekreipiant dėmesio į jautrią Vokietijos reakciją, o iki tol visuomet būdavo į ją atsižvelgiama; dėl to, kad buvo atsisakyta ambicingo požiūrio, jog Europos saugumas ir Vokietijos klausimas neatskiriami ir todėl apie jokią Europos sistemą negalima kalbėti, kol nėra suvienytos Vokietijos; dėl Rytų Europos šalių ekonomikos kilimo, kuris vedė ne vien į tolesnį nusistatymą prieš savo, kaip satelitinių valstybių, statusą, bet ir į siekimą įsigyti naujų technologijų sukurtų produktų (pavyzdžiui, kompiuterių), kuriuos Vakarų Vokietija galėjo pateikti; taip pat dėl to, kad vakarų vokiečiai visuotinai suprato, jog iliuzija susivienyti per Vakarų aljansą yra tuščia, kai suvokė, kad susivienijimo virvelės ne Vašingtono rankose. Dėl šios priežasties Bona pradėjo diskusijas su Rytų Europos valstybėmis, 1967 metais užmezgė diplomatinius santykius su Rumunija. Ši rytų politika pažengė į priekį 1969 metais, kai Willy Brandtas tapo kancleriu ir pradėjo diskusijas su Rytų Vokietija, Lenkija ir SSSR.

Be normalių ryšių su karo metų priešais atnaujinimo, Bona turėjo derėtis su Čekoslovakija, kuri reikalavo panaikinti 1938 metų Miuncheno susitarimą, ir su Rytų Vokietija, kuri reikalavo pripažinti ją suverenia ir nepriklausoma valstybe. Pastarąjį klausimą komplikavo Berlyno statuso problema, nes miestas buvo padalytas politiškai ir fiziškai, o keturios pagrindinės Vokietijos nugalėtojos vis dar turėjo jame ypatingų teisių. Naujas keturių šalių susitarimas dėl Berlyno, kur, be kitų dalykų, buvo susitarta supaprastinti susisiekimą geležinkeliu, sausumos ir vandens keliu tarp Vakarų Vokietijos ir Vakarų Berlyno, įvairiais tikslais palengvinti Vakarų Berlyno gyventojų ryšius su rytų vokiečiais; buvo priimtas visas pluoštas dokumentų, kuriais abi pasirašiusios pusės pripažino viena kitos suverenitetą bei sienas, pasižadėjo būti geros kaimynės ir spręsti konfliktus taikiais būdais; pasirašytas susitarimas dėl diplomatinių santykių tarp Bonos ir Prahos užmezgimo, o Miuncheno susitarimas

paskelbtas negaliojančiu. Sutartys su SSSR ir Lenkija, kuriose, be kitų dalykų, pripažinta Oderio–Neisės siena, buvo pasirašytos 1970 ir ratifikuotos 1972 metais. Abi Vokietijos tapo JT narėmis (1973 m.). Šių santykių plėtros įmantrus baigiamasis akordas buvo Rytų Vokietijos reikalavimas 1975 metais grąžinti į Berlyną meno kūrinius, kurie Antrojo pasaulinio karo metais buvo nuvežti į saugesnes vietas toliau vakaruose – iš viso maždaug 600 garsių dailininkų paveikslų, tarp jų 21 Rembrandto kūrinys, per 200 Dürerio ir Rembrandto piešinių, Egipto faraono žmonos Nefertitės skulptūrinis portretas ir 3000 kitų Egipto meno kūrinių. Norint 1954 metų Hagos konvencijos nuostatas taikyti šiomis aplinkybėmis, vargu ar tai buvo juridiškai tinkamas pasiūlymas.

Šie įvairūs susitarimai išsprendė daugelį, tačiau ne visus klausimus, kuriuos tikėtasi išspręsti 1945 metų taikos konferencijoje. Berlynas nebuvo apsaugotas nuo tų anomalijų. Keturios valstybės tebeturėjo teisių į šį miestą, kuris iš tiesų tebegyvavo kaip du miestai; Vakarų Berlyno gyventojai galėjo lengviau nuvykti į rytus, tačiau toli gražu ne normaliai; Vakarų Berlynas konstituciškai vis dar priklausė Vakarų Vokietijai, o fiziškai buvo Rytų Vokietijoje. Vokietijos susijungimo idėjos nebuvo atsisakyta, tačiau šio tikslo nebuvo galima pasiekti jėga. Brandto *Ostpolitik* intensyviai kritikavo jo tėvynainiai, nors po 1971 metų rinkimų jis sustiprino savo padėtį parlamente, bet prarado ją vėliau. 1974 metais buvo priverstas palikti kanclerio kėdę, kai paaiškėjo, kad jo kanceliarijoje dirbo užsienio šnipas. Jo įpėdiniu tapo Helmutas Schmidtas.

Vėlgi taip sutapo, kad pasikeitimai Bonoje vyko beveik tuo pačiu metu kaip ir pokyčiai Paryžiuje. 1974 metais mirė Pompidou. Per pirmąjį po jo mirties surengtą rinkimų turą laimėjo Francois Mitterrand'as, tačiau per antrąjį jis nežymia persvara pralaimėjo Valery Giscard'ui d'Estaing'ui. Po septynerių metų nugalėjo Mitterand'as ir prezidentu buvo iki 1995 metų. Vakarų Vokietijoje Šmidtas išliko kancleriu iki 1982 metų, kai jo vyriausybė buvo nugalėta Bundestage, o jo KDS partneriai persimetė į kitą stovyklą, suteikę konservatyviajam Helmutui Kohliui galimybę tapti kancleriu, kuriuo jis išbuvo iki 1998 metų. Didžiąją šio ilgo laikotarpio dalį asmuo, einąs tokias pat pareigas Paryžiuje, buvo Mitterand'as.

Mitterrand'as buvo protingas ir savimi pasitikintis politikas, gudrus ir kantrus, iš esmės nedogmatiškas ir nepartinis. Jis taip pat siekė modernizavimo ir ta prasme buvo veikiau radikalus nei konservatyvus, bet kaip ir daugelis modernizatorių, menkai rūpinosi, kiek modernizavimas kainuos žmonėms. Šalies viduje jo svarbiausias uždavinys buvo įtvirtinti socialistų vyravimą politinėje kairėje ir kiek galima toliau į centrą. Tam tikslui reikėjo atgauti balsus tų neturtingesnių klasių, kurios iki tol balsuodavo už de Gaulle'į, tačiau nebuvo pasirengusios balsuoti už jo šalininką dešinėje; jam taip pat reikėjo prasiskverbti į komunistų rajonus ir padaryti socialistus nepriklausomus nuo komunistų paramos. Šių uždavinių sprendimas palengvėjo, kai Giscard'as d'Estaing'as 1974 metais metė iššūkį golistų įpėdiniui Jacques'ui Chirac'ui ir tuo aiškiai suskaldė dešinę. Po ketverių metų socialistai nugalėjo komunistus beveik visuose regionuose ir Mitterrand'as laimėjo prezidento rinkimus 1981 me-

tais. Nugalėjęs komunistus, jis išgąsdino ir suskaldė socialistų partiją, pirma, atsisakydamas tradicinės kairiosios politikos (iš dalies tam, kad išlaikytų vidurinę klasę, o iš dalies dėl pradinių bandymų vykdyti ekspansionistinę ekonomikos politiką, pagrįstą socializmo neįgyvendinimu vienoje šalyje), antra, skatindamas nesutarimus ir intrigas socialistų partijoje. Nors Prancūzijos BNP buvo didesnis nei Britanijos, aštuntojo dešimtmečio ekonomikos audras ji įveikė ne taip gerai, kaip tą padarė Vokietija. Jos senesnė pramonė pereinamuoju laikotarpiu turėjo atlaikyti depresiją ir pasikeitimų įtampą; sėkmingai prižiūrima naujoji pramonė ėmė silpnėti. Politinė situacija buvo neapibrėžta. 1986 metų rinkimai suvedė prezidentą su dešiniuoju ministru pirmininku (Chiracu), kurio paties dauguma ir postas nebuvo tvirti. Per 1988 metų rinkimus Mitterand'ui sekėsi geriau nei tikėtasi, tačiau socialistai tik vos ne vos susigrąžino parlamentines pozicijas. Itin gabus Michelis Rocard'as tapo ministru pirmininku, tačiau Mitterand'as jo nemėgo ir 1991 metais jį neapgalvotai pakeitė Edith Cresson, kuri dėl didelių klaidų ir netakto buvo atleista greičiau nei po metų. Visą kitą laikotarpį iki 1993 metų rinkimų, kurie kairiesiems buvo nesėkmingi, vyriausybei vadovavo Pierre'as Bérégovoy. Chiracas, kuris taikėsi į ateinančius prezidento rinkimus, išsisuko nuo ministro pirmininko posto, kurį trumpą laiką iki 1995 metų užėmė Edouardas Balladuras. Tais vėlesniais metais Mitterand'o ryšys su savo partija tapo netvirtas, o su ministrais pirmininkais – nekilnus, net nelojalus. Jis darė pavargusio žmogaus įspūdį (sirgo), laikėsi nuošalyje, pasidarė kaprizingas, linko į nepotizmą ir beveik atitolo (kaip Thatcher, į kurią kitkuo visiškai nebuvo panašus) nuo parlamento ir parlamentarizmo.

Tokiame kaleidoskopiškame fone Mitterand'as pabrėžė, kad prezidentas turi būti aukščiau partijų ir susitelkti ties užsienio politika. Mitterrand'as buvo pragmatikas, atstovaujantis politinei tradicijai, kuri tęsėsi nuo Talleyrand'o iki de Gaulle'io, veikiau politinis profesionalas nei politinis mąstytojas. Jis patvirtino prancūzų–vokiečių sąjungą ir pripažino Prancūzijai antrą vietą Europos reikaluose – pirmąją užleisdamas tik Vokietijai, kad būtų tikras, jog pirmosios vaidmenyje neatsidurs jokia kita. Kohlį perrinkus kancleriu 1987 metais, jis sveikino pasiūlymus dėl glaudesnio prancūzų–vokiečių karinio bendradarbiavimo, prancūzų–vokiečių brigados ir prancūzų–vokiečių gynybos tarybos. Žlugus SSSR ir susijungus Vokietijai, kilo didelė dilema. Mitterand'as sutiko su Vokietijos susijungimu, nes nieko kito negalėjo padaryti, panašiai kaip ir su buvusių sovietinių satelitų priėmimu į ES, tačiau *Mitteleuropa* veiksnys, vėl iškilęs Europos reikaluose po pusės amžiaus, išplėtė Vokietijos įtaką Rytų ir Vidurio Europoje ir suteikė jai platų pasirinkimą užsienyje, o tai buvo alternatyva prancūzų–vokiečių sąjungai ir prancūzų–vokiečių vadovavimui ES. Paspartintas Europos vienijimasis ir ES plėtimasis buvo Vokietijos, o ne Prancūzijos politika. Tai buvo nemalonu didžiajai Prancūzijos visuomenės daliai, juo labiau kad ji buvo skausmingų antiinfliacinių priemonių priežastis (kad būtų palaikoma pinigų sąjunga), didino nedarbą ir provokavo smurtinį liaudies protestą prieš protekcionistines subsidijas, griežtesnę imigracijos kontrolę ir siauresnes piliečių teises.

Nuosaikus Balladuro konservatizmas ir ekonominis patikimumas išsklaidė kai kuriuos tų rūpesčių, nuramino prancūzų rinkėjus ir iškėlė jį kandidatu į prezidentus, tačiau jis neturėjo gabumų, reikalingų pergalei prieš ekstravertiškesnį ir lankstesnį Chiracą, ir liko trečias per pirmąjį rinkimų turą, per kurį nebuvo labai žavimasi nė vienu iš kandidatų. Socialistas Lionelis Jospinas prasiveržė į kovą, kai jos atsisakė Jacques'as Delorsas, aktyviai dalyvaujant rinkėjams, surinko daugiausia balsų, tačiau Chiracas laimėjo antrąjį turą. Jo temperamentas priminė Mitterand'ą – žmogų, kuris labiau mokėjo apeiti problemas, o ne energingai spręsti kaip Delorsas. Konstitucijos požiūriu jis paveldėjo postą, kuris Vakarų Europoje beveik 30 metų buvo išimtinis. Pagal amerikiečių modelį buvo sukurtas didžiajam vyrui (de Gaulle'ui), Prancūzijos prezidento pareigas eidavo vienas po kito bent jau kompetentingi vyrai, tačiau malonus Chiracas buvo ne toks gabus politikas ir susidūrė su daugybe problemų, iš kurių svarbiausia buvo aukštas (12 procentų) nedarbo lygis, pavojingas ir tikriausiai neįveikiamas. Visuomenė kaltino vyriausybę, kad ši aukoja žmonių reikmes įsipareigojimui neatsilikti nuo Vokietijos, stojant į Ekonominę ir pinigų sąjungą (EPS) ir įvedant bendrą valiutą iki 1999 metų. Šis nepasitenkinimas sustiprėjo dėl abejonių Prancūzijos padėtimi pasaulyje, ypač Afrikoje, kur prancūzų mėginimai išlaikyti įtaką buvusiose kolonijose paskutinį dešimtmetį pasirodė gėdingai nevykę, nepajėgiama susidoroti nei su anarchija Afrikoje, nei atsverti amerikiečių įtakos, kaip priešpriešos Prancūzijos globai: Prancūzija, Europoje antroji po Vokietijos, turėjo taikytis su mažesniu vaidmeniu Afrikoje. Šis rūpestis iš dalies prisidėjo prie Chiraco apsisprendimo pamėginti 1997 metais sustabdyti dešiniųjų, kurie jį atvedė į valdžią, padėties silpnėjimą pirma laiko surengiant rinkimus ir nelaukiant, kol kairieji socialistai pristatys Lionelį Jospiną kaip tikrą Mitterand'o įpėdinį. Chiraco dešinės ir centro koalicija smarkiai pralaimėjo. Tik Jean-Marie Le Peno radikalių dešiniųjų Nacionalinis frontas pasirodė esąs visiškas nugalėtojas. Jospinas tapo ministru pirmininku, turėjusiu spręsti dilemą – ar skirti pinigus nedarbo mažinimui, ar laikytis dar griežtesnės politikos, kuri atitiktų Maastrichto kriterijus prisijungti prie EPS. Ekonomikos pagerėjimas – nulinė infliacija, investicijų didėjimas ir didėjantis vartojimas – palengvino dilemą, ir Chiracas ėmė darniau, nei buvo tikėtasi, sutarti su Jospinu. Politinė nesantaika kilo dešinėje po kito pralaimėjimo per vietinius rinkimus 1998 metais. Vieni pradėjo zonduoti aljanso su Nacionaliniu frontu idėją, kiti ją smerkė. Tuo tarpu Jospinas laikėsi veidmainiškos politikos centro atžvilgiu, atsitraukdamas nuo pradinių kairiųjų pozicijų: tai buvo Mitterand'o rinkimų strategija, kuria vėliau pasinaudojo ir Blairas.

Vokietijoje Kohlis išbuvo kancleriu be pertraukos 16 metų, net ilgiau negu Mitterand'as savo poste, bet 1998 metais Krikščionių demokratų ir Krikščionių socialistų sąjungos pralaimėjo rinkimus (didele persvara vakarų žemėse ir visiškai – rytų). Lūkesčiai rytuose neišsipildė, nedarbas visoje Vokietijoje tebebuvo didelis, o Europos vienybės idėja, kuri reiškė ir simboliškai galingos Vokietijos markės išnykimą, nebuvo taip tvirtai palaikoma. Ilgą Kohlio valdymą ženklino Vokietijos susivienijimas, kurį jis priėmė net nesudvejojęs, nors

gal ir neįvertinęs kainos, ir Europos vienijimasis, kurį jis nuolat rėmė kartu su Prancūzija ir kuris plėtėsi nuo EEB šeštajame dešimtmetyje iki ES dešimtajame. Adenaueris pranašavo, kad Europa susiburs apie Reinlandą, o Kohlis be užuolankų priėmė toliau siekiančią Europos sąjungos viziją, apimančią *Mitteleuropa* ir už jos. Vokietijos kapitalui pasirengus grįžti į Berlyną, kartu įvyko du dideli pasikeitimai: Vokietija pretendavo į lyderės vaidmenį Europoje, tačiau ne į viešpatavimą; kraštai, dėl kurių seniai polemizavo Vokietija ir Rusija, siekė prisijungti ne prie Vokietijos, o prie Europos Sąjungos. Schröderis buvo pirmasis Vokietijos kancleris, nedviprasmiškai žiūrintis į aljansą su Prancūzija ir Britanijos prisijungimą prie ES ne kaip į priešingus taktinius žingsnius Vakarų Europoje, o kaip į tokias pat svarbias paneuropietiškos politikos sąlygas ir tolesnio plėtimosi trampliną. Tačiau Schröderio pozicijos šalyje buvo silpnos, rėmėsi stipriu rytinių žemių posūkiu nuo KDS prie SDP (dėl tradicinio pastarosios įvaizdžio kaip daugiau darbo vietų, didesnes pensijas ir gerovę teikiančios partijos) ir koalicija su Žaliųjų partija. Tačiau po metų rytų rinkėjai paliko jį; žalieji buvo labiau linkę kovoti dėl specifinių žaliųjų klausimų su koalicijos partneriais nei drauge su opozicija; Schröderio ekonominės priemonės, kuriomis tuoj pat suabejojo jo ryškesnis kolega ir finansų ministras Oskaras Lafontaine'as (kurio jis greitai atsikratė), buvo daugiau centristinės nei kairiosios ir kėlė pyktį daugeliui jo rėmėjų, juo labiau kad jis tiksliai neapibrėžė savo nuostatų prieš rinkimus. Daugelio regioninių rinkimų rezultatai 1999 metais padarė jį priklausomą nuo KDS Bundesrate ir privertė galvoti apie didžiąją koaliciją su dešiniaisiais – tai prieštaravo tikriems jo ikirinkiminiams tikslams. Priešingai nei tuo metu britų konservatoriai, KDS ir toliau valdė vidurinio sluoksnio daugumą.

Kritiška Britanijos padėtis

Britanija po karo atsigavo tvirtai, staigiai, tačiau neilgam. Moralė šalies viduje ir prestižas užsienyje buvo labai aukšti. Karo padaryti nuostoliai dideli, tačiau finansiniu požiūriu tvarkomasi protingai. Pusę išlaidų padengdavo mokesčiai, kitą pusę – parduota nuosavybė užsienyje ir imamos paskolos. Staiga nutrūko Amerikos lendlizas 1945 metais, po to gauta Amerikos paskola buvo nepaprastai maža ir drauge teikiama neįmanomomis sąlygomis (paversti sterlingą konvertuojamu per vienerius metus), tad naujoji vyriausybė gavo nelengvą užduotį, su kuria vis dėlto susidorojo per trumpą laiką, derindama išmintingą valdymą ir Amerikos pagalbą. Marshallo plano fondai, skirti ketveriems metams, buvo išnaudoti per dvejus metus. Visų pirma jie buvo naudojami karo metu sugriautoms pramonės įmonėms atstatyti ir toli siekiančiai socialinės reformos programai švietimo, sveikatos ir socialinės apsaugos srityse įgyvendinti, tačiau nebuvo siekiama plačiau ir radikaliau restruktūrizuoti pramonės, kurios Britanijai būtinai reikėjo, kad atgautų savo vietą pasaulyje, nuo devynioliktojo amžiaus pabaigos pamažu užleidžiamą Vokietijai, Jungtinėms

Valstijoms ir naujiesiems konkurentams. Mokesčiai tebebuvo dideli, tačiau palūkanų norma maža; nedarbas nedidelis, o atlyginimų lygis kontroliuojamas; ekonomika pakildavo keturiais procentais per metus. Ikikarinis produkcijos lygis, ikikarinis užsienio aktyvų lygis ir ikikarinis individualių pajamų lygis buvo atstatytas dešimtmečio pabaigoje. Kartu plėtojama švietimo sistema ir vykdoma visapusiška socialinės apsaugos reforma. Tačiau Britanija neatgavo iki karo turėtos nepriklausomos didžiosios valstybės padėties, kokią manė turėjusi.

Atlee vyriausybės (1945–1951 m.) nenaudai galima įrašyti Britanijos apsiginklavimą branduoliniu ginklu ir brangiai kainuojančią gynybos politiką, kuri ne tik buvo Aneurino Bevano ir kitų ministrų atsistatydinimo priežastis, bet ir turėjo didelės įtakos finansams ir biudžetui iki amžiaus pabaigos. Ši našta buvo dar sunkesnė dėl ilgalaikio Britanijos pramonės gamybos nuosmukio, kuris nebuvo sustabdytas, šalis tebebuvo pažeidžiama išorinių pokyčių ir nevykusio valdymo šalyje, pavyzdžiui, importuojamų pramonės žaliavų kainų kilimas, kokį buvo sukėlę Korėjos bei Vietnamo karai, ir didysis naftos kainų šuolis aštuntajame dešimtmetyje dėl karų ir revoliucijų Artimuosiuose Rytuose. Kontrolės susilpninimas ir prekybos liberalizavimas atsisakant atgimstančių pramonės šakų globos nuo šeštojo dešimtmečio pradžios sukėlė didelį užsienio prekybos disbalansą ir nukreipė dėmesį bei išteklius nuo radikalesnio Britanijos pramonės bazės atnaujinimo. Ši bazė visuomet buvo palyginti menka – anglių ir keletas kitų svarbiausių pramonės šakų, pavyzdžiui, tekstilės ir mašinų, labai vangiai reagavo į naujus metodus, naujus konkurentus ir apskritai į naujas pramonės šakas. Iš dalies buvo prisitaikoma, bet ne tiek, kad ekonomika būtų apsaugota nuo pasaulinės ekonomikos plėtros smūgių, kurių Britanija nebegalėjo valdyti. Be viso to, Britanija ėmė užleisti lyderio poziciją finansinių paslaugų ir kitose neregimojo eksporto srityse. Per visą devynioliktąjį ir dvidešimtąjį amžių tik labai retais atvejais Britanijos pramonės gaminių prekybos balansas būdavo teigiamas, tačiau šį skirtumą iki Thatcher valdymo devintąjį dešimtmetį nuolat ir gausiai padengdavo perviršis iš neregimųjų sričių.

Tarpukariu Keynesas įrodinėjo, kaip darytų kiekvienas ekonomistas, suprantantis rinkos svarbą, tačiau kartu labai susirūpinęs dėl socialinių ir ekonominių nedarbo padarinių, kad laisvosios rinkos sistema negalima pasikliauti norint tinkamai reguliuoti ekonomiką. Jis pasisakė už mišrų režimą – už tai, kad vyriausybės taikytų valiutines ir mokesčių priemones akloms rinkos jėgoms apriboti ar joms pasipriešinti. Jis neigė, kad viena laisvoji rinka gali išlyginti prekybos ciklų sunkumus ir kad yra tiesioginė ir aiški priklausomybė tarp užimtumo politikos ir kainų infliacijos. Keynesas turėjo didelę įtaką visuotiniam pripažinimui, kad ekonomika yra sudėtinga ir paslanki, ją turi subalansuoti sumanūs ir išmanantys vadybininkai bei rinkos jėgos. Priešingai šiam požiūriui, kraštutiniai monetaristai teigė, kad vyriausybės negali ir neturi kištis į ekonomiką, išskyrus pinigų atsargų reguliavimą, ką jos gali ir turi daryti.

Mišrioji ekonomika reikalauja išskirtinių sugebėjimų ir tinkamų sąlygų. Politiniu požiūriu svarbiausi buvo du prieštaringi imperatyvai – nedarbo ir in-

fliacijos mažinimas. Mišriojoje ekonomikoje taikomas trumpalaikis ir ilgalaikis planavimas, tam tikrų pramonės šakų nacionalizavimas, vyriausybės investicijos į tradiciškai privačius sektorius, darbininkų ir kapitalistų bendradarbiavimas, progresyviniai pajamų mokesčiai. Bendras tikslas – augimas, kad būtų vykdomi svarbiausi valstybės įsipareigojimai, be to, įgyvendinti pokario socialiniai siekiai: finansinis stabilumas ir santarvė pramonėje, nedarbas be infliacijos. Tačiau ši ekonomika nepajėgė kontroliuoti infliacijos arba atlyginimų lygio, o ryškėjantis augimas skatino neapgalvotą finansavimą.

Po 1956–1957 metų nesėkmės kovoje dėl Sueco kanalo svarbiausias Haroldo Macmillano vyriausybės rūpestis buvo užsienio politika: atsigauti po pralaimėjimo, atkurti aljansą su amerikiečiais, dekolonizuoti Afriką ir užmegzti santykius su EEB. Vidaus politikoje tie metai buvo nepalankiai apibūdinami kaip veltui sugaištas laikas. Viena kitą keičiančios leiboristų vyriausybės mėgino griežtinti pinigų politiką, tačiau 1970 metais juos pakeitė konservatoriai su Edwardu Heathu ir Anthony Barberiu – ministru pirmininku ir finansų ministru. Jie pasiekė staigaus ekonomikos kilimo, tačiau tai buvo rizikingas pakilimas, pelną ir santaupas nukreipęs į trumpalaikius rizikingus sumanymus, ir toliau didino atlyginimus. Pastangos savanoriškai ar pusiau savanoriškai riboti atlyginimus darėsi vis neveiksmingesnės ir baigėsi kalnakasių streiku bei vyriausybės žlugimu. Aštuntajame dešimtmetyje (kaip ir ketvirtajame, tik gal kiek mažiau) politiniai vadovai buvo nepasirengę, o daugelis jautėsi tokie esą, suprasti ar įveikti sudėtingos ekonominės netvarkos – to dešimtmečio didžiosios naftos krizės, infliacijos, atlyginimų didėjimo, bankininkystės irimo – ir buvo priversti imtis beviltiškų priemonių. Haroldo Wilsono ir Jameso Callaghano (1974–1979 m.) vyriausybės buvo nevieningos ir neryžtingos svarbiausiais klausimais, pradedant svaro sterlingų mainomąja verte, kurią Wilsonas atkakliai, bet galiausiai bergždžiai gynė nuo daugelio savo ministrų kabineto kolegų. (Pervertinta valiuta – finansinio machizmo forma – buvo nuolatinė britų ekonomikos liga didelę amžiaus dalį.) Wilsono kabinetas taip pat nesutarė dėl Šiaurės Airijos vyriausybės, dėl valdžios perdavimo Škotijai ir Velsui, narystės EEB, pramoninių santykių bei atlyginimų politikos ir pinigų valdymo pasaulinės infliacijos akivaizdoje, taip pat nedarbo šalyje. Dėl darbo santykių, kartais itin painių, kad būtų pažabotos profesinės sajungos, o kartais todėl, kad būtų palaikomi maži atlyginimai, Wilsonas atsistatydino, kai paaiškėjo, kad rizikuoja suskaldyti partiją. Vienas šio suprantamo silpnadvasiškumo rezultatų buvo kairiojo sparno atskalūnų sustiprėjimas ir atsargesnių profesinių sąjungų tradicionalistų susilpnėjimas. 1976 metais nenumatyta finansinė krizė privertė Callaghano vyriausybę prašyti TVF paskolos, kad sustiprintų valiutos vertę. Svaras nukrito nuo 2,40 iki 1,70 JAV dolerio; bankų palūkanų norma pakilo 15 procentų, o atsargos grėsmingai sumažėjo; vyriausybės išlaidos peržengė 45 procentus BNP. Poveikis gyvenimo lygiui ir atsiskaitymų balansui sukėlė kažką panašaus į paniką. Prašyti pagalbos iš TVF atrodė gėdinga, tačiau tai sustiprino finansų ministro Deniso Healey'o, kuris kabinete kurį laiką buvo beveik atstumtas, padėtį. Ministras galėjo padaryti įspūdį kolegoms ir šaliai įvesdamas defliacines priemones, kurių vengė

daugelis jo pirmtakų. Kreditu, kurį buvo pasirengęs suteikti TVF (3 milijardus JAV dolerių 1977–1979 m.), iš tiesų nebuvo pasinaudota. Griežtas valiutos kursas, kurio laikėsi vyriausybė, ir galimo pelno iš Šiaurės jūros naftos perspektyva išsklaidė virš ekonomikos susikaupusius debesis, tačiau leiboristų vyriausybė ilgiau neišsilaikė ir nepasinaudojo šio audringo epizodo rezultatais. Esant 10 procentų infliacijai, kuri vis didėjo, – žemesnei nei buvo, tačiau vis dar keliančiai grėsmę bendram pasitikėjimui vyriausybe sprendžiant darbo santykius, rinkėjai pasirinko naują energingą šluotą.

Britanijos sunkumai nebuvo vien vidaus problemos ir ekonomika. Susirūpinimą kėlė jos padėtis pasaulyje ir neapibrėžtumas, kuriai pasaulio daliai ji priklauso. Baigiantis viduramžiams praradę valdas žemyne, anglai didžiavosi salos gyventojų statusu, stiprino jį protestantiškuoju atskirumu ir jūrų žygių pomėgiu. Nuo to laiko britai kariaudavo su kitais europiečiais kur kas rečiau nei pastarieji tarpusavyje, tačiau šį puikų bruožą lėmė veikiau nusišalinimas negu taikingumas, o atstumo pajautimas, kurį neretai sunku atskirti nuo pranašumo, toli gražu neišnyko dvidešimtajame amžiuje. 1945 metais iš šios salos buvo dažniau žvalgomasi į Sandraugos šalis ir Jungtines Valstijas negu į Europą.

Sandrauga, iš pradžių vadinta Britų Sandrauga, pakeitusi pavadinimą pokario dekolonizavimo metu, buvo Britanijos imperijos palikuonė ir istorijos atsitiktinumas. Britanijos valdymo Azijoje, Afrikoje ir Karibų jūros salose pabaiga prasidėjo pasitraukimu iš Indijos ir Birmos 1947–1948 metais. Tai buvo seniai numatytas žingsnis, bet tiksliai neplanuotas iki pat karo pabaigos. Šis dramatiškas žingsnis turėjo netikėtai rimtų pasekmių visai kolonijinei imperijai, kurios (išskyrus Rodeziją) per ateinančius dvidešimt metų buvo atsisakyta gera valia, be sambrūzdžio. Tačiau atsiradusi Sandrauga netapo stipriu centru, juo labiau nebuvo Britanijos galybės demonstravimo įrankis. Jos vadovybė buvo Londone, tačiau politinių vadovų susitikimuose Britanija kartais likdavo mažumos pusėje, o Thatcher laikais – apskritai viena, tad Sandrauga nesustiprino Britanijos įtakos pasauliui, nors teikė jai ypatingų ryšių ir galimybių. Po Honkongo perleidimo 1997 metais Britanija vis dar tebeturėjo 16 kolonijų ar priklausomų teritorijų, tačiau dauguma jų labai mažos ir tik nedaugelis – Gibraltaras, Folklandų salos – politiškai reikšmingos. Sandrauga keitėsi iš istorinės atgyvenos į veikiančią tarptautinę organizaciją, prie kurios norėjo prisijungti valstybės, neturėjusios ryšių su britais, nes ji teikė bendrijos pranašumų ir neturėjo trūkumų, kurie varžė iškilesnes institucijas.

Ypatingi Britanijos santykiai su Jungtinėmis Valstijomis buvo realybė, tačiau ne tokia, kuri duotų Britanijai tai, ką ji manė gaunanti. (Vašingtonas palaikė tikrai ypatingus ryšius tiktai su Izraeliu.) Iki karo Anglijos ir Amerikos santykiai būdavo prasti arba blogi. Karo metu jie buvo puikūs, tačiau tą lėmė krizė ir asmenybės: karo metų santykių ypatingumas priklausė nuo nepaprastai artimos Churchillio ir Roosevelto draugystės ir bendradarbiavimo. Po karo daugelis šių karo meto draugysčių ir ryšių liko, juos lengvino ta pati kalba ir bendra patirtis bei idealai, tačiau seni nesutarimai, susiję su komercija ir imperija, atgijo, o Britanijos ministrų pirmininkų mėginimai vizitų Bal-

tuosiuose Rūmuose metu ar kalbant telefonu vaidinti Churchillio vaidmenį perėjo į paprastą pataikavimą. Šie ypatingi santykiai ne tik atitraukė Britanijos dėmesį nuo politinių pokyčių žemyne, bet ir buvo pagrindas žemyno šalims, pirmiausia Prancūzijai, izoliuoti Britaniją nuo Europos Bendrijos.

Britanijos požiūris į Europą iš tiesų buvo nekryptingas. Britai patys tiek atitolo nuo Europos, kad nebematė, kas ten vyksta, o jų vadovai jiems apie tai nepasakojo, nes patys nematė: nepasirašinėjo ar nesudarinėjo sutarčių kiekvienu atveju todėl, kad nedaug teikė joms reikšmės. Kai Europos Sąjunga pamažu ėmė įgyti materialią išraišką, britai ją toliau ignoravo ar buvo abejingi, o jų vadovai vengė atvirų debatų dėl jos tikslų bei svarbos Britanijai. Todėl išankstinės nuostatos ir dogmos atliko liūdnai gėdingą vaidmenį politinėje transformacijoje, kuri buvo tokia svarbi ir stulbinanti kaip jokia kita Britanijos istorijoje per du amžius: net glaudesnių institucinių ryšių su Europa šalininkai daugelį metų tikėjo, kad galėtų sukurti tokio tipo asociaciją, kuri niekada nebuvo pasiūlyta.

Niekada nebuvo abejojama, kad Britanija turi būti EEBO dalis (Marshallo planas – žr. 205 p.). Britanija įstojo į ją automatiškai, bet rūpinosi, kad EEBO būtų tik suverenių valstybių asociacija, ne daugiau. Britanija neįstojo į Europos anglių ir plieno bendriją (Schumano planas – žr. 234 p.), kurios aukščiausioji valdžia kai kuriais atvejais buvo viršesnė už nacionalinę. Vėliau ji palaikė gynybos bendrijos idėją, kuri kilo nevilties akimirką ir niekada nebuvo sukurta (žr. 207 p.). Macmillanas buvo pirmas ministras pirmininkas, kuris ėmė domėtis EEB. Jis dvejojo: jo polinkis į romantišką pagyrūniškumą kirtosi su racionalumu. Wilsonas taip pat abejojo ir nežinojo, ką daryti: palengva nugalėjo įstojimo į EEB ekonominiai argumentai, tačiau nuo veiksmų po apsisprendimo sulaikė partijos skilimo baimė. Heathas, nors ryžtingesnis ir pragmatiškesnis, taip pat bijojo partijos konfliktų ir nesugebėjo informuoti bei parengti visuomenės nuomonės. Jis žinojo, ko nori, tačiau tą darė vangiai, daugiau dėl būtinybės nei dėl noro pasitarnauti Britanijai. Callaghanas, kaip ir Majoras po daugelio metų, žemyno europiečius laikė žmonėmis, gyvenančiais skirtingame, ne tokiame visaverčiame kaip jų pasaulyje. Thatcher buvo daug energingesnė už savo pirmtakus, tačiau keistai nenuosekli ir galiausiai elgėsi pražūtingai. Ji pasirašė vieną iš svarbiausių dokumentų ES evoliucijoje – 1985 metų Suvestinį Europos Aktą, bet vėliau leido savo prietarams virsti manija, kad būtų teisi savo pačios akyse, apeidama savo kabinetą, sužlugdė partiją, jos nepaprastas valdymas nutrūko.

1979 metais Margaret Thatcher tapo ministre pirmininke, pirmąja moterimi šiame poste. Ji neįprastai išlaikė pranašumą ilgiau negu kas nors kitas šiame amžiuje. Ji buvo ryžtinga, energinga ir darbšti – tikriausiai pati darbščiausia iš ministrų pirmininkų nuo Williamo Pitto laikų, tačiau ne pati protingiausia. Jos darbą sunkino pirmtakų nesugebėjimas suprasti rimtų ilgalaikių ekonomikos problemų pasekmių, jos pačios nesugebėjimas jausti visuomenės nuotaikų ir pasirinkti tinkamų kolegų ministrų kabinetui. Ji buvo apdairi prisitaikėlė ir šiurkšti, paniekinamai kalbėjo apie susitarimą, žemino vietos savivaldybes ir manipuliavo kabinetine sistema, trumpindama diskusijas ir

užgniauždama kitų nuomonę. Skirtingai nei Winstonas Churchillis, kurį ji nuolat minėdavo, Thatcher nebuvo stipri parlamentarė, išskyrus meistriškas gudrybes Bendruomenių rūmuose klausimų metu. Jos ekonominiai receptai buvo šiurkšti pinigų doktrinos karikatūra, nė vienas jos monetarinis uždavinys nebuvo išspręstas, ji taip pat neįvykdė pažado sumažinti vyriausybės išlaidų dalį, skaičiuojant BVP procentais. Jos politika greitai, nors ir tyliai, išnyko iš akiračio. Kiek didesnis jos įnašas į visuomenės reikalus buvo susijęs su dviejų pabrėžiamų visuomenės gyvenimo normų krestelėjimu. Ji priminė profesinių sąjungų vadovams, kurių galią (pavyzdžiui, kalnakasių vadovo Arthuro Scargillo) labai perdėjo, kad jų judėjimas laimės daugiau, jei apribos savo veiklą ir naudos mažiau prievartos; ji palengvino antraeilių finansų ir pramonės veikėjų pašalinimą, nors dažnai tai daug kainuodavo; paskatinusi laisvą pinigų judėjimą, pagreitino svaro ilgalaikio tarptautinio vaidmens smukimą.

Thatcher atėjo į valdžią per vieną nuosmukį, o išėjo prasidėjus kitam. Ekonomikoje pasinaudojo, tegu ir nevykusiai, dviem netradiciniais pelno šaltiniais: Šiaurės jūros nafta, kurios gavyba pasiekė viršūnę devintajame dešimtmetyje, ir savo privatizavimo programa, kuri, kad ir kas būtų kalbama apie jos tikslingumą bei įgyvendinimą, atnešė vyriausybei dideles sumas, iš kapitalo sąskaitų perėjusias į einamąsias ir leidusias kurti subalansuoto biudžeto iliuziją. Ji pažabojo infliaciją, tačiau kartu paskatino staigią kreditų paklausą ir vartojimo bumą. Aukšta svaro vertė buvo palaikoma didelėmis palūkanų normomis, o tai stingdė pramonę, visiškai sunaikino tiek dar besilaikančias, tiek pelnytai smukusias veiklos rūšis, trečdaliu sumažino pramonės gamybą ir tuo sumažino iš mokesčių gaunamas pajamas, padarė Britaniją nepajėgią finansuoti visuomenės švietimo sistemą bei socialines paslaugas, nedarbas padidėjo tiek, kiek vyriausybė nebuvo numačiusi. Per Thatcher valdymo metus tauta, buvusi kaupėja, tapo tauta lošėja. Fizinių asmenų įsiskolinimai šalies viduje patrigubėjo, hipotekos skolos padidėjo keturis kartus, o asmeninės santaupos, svarbus ir būdingas britų ekonomikos elementas, skaičiuojant nacionalinių pajamų procentais, sumažėjo nuo 16 iki beveik 0 procentų. Vėl ėmė plisti skurdas, tegu ir ne toks siaubingas kaip per didžiąją tarpukario depresiją, bet akivaizdus ir aiškiai juntamas. Jis atsispindėjo įvairiausiuose statistiniuose rodikliuose, pavyzdžiui, teismo procesų už elgetavimą ir valkatavimą padaugėjo iki 4000 per savaitę. Mažindama kreditų kontrolę ir mokesčius, Thatcher skatino spekuliaciją, akino tautą gyventi ne pagal išgales ir sukėlė ekonominę paklausą, kurią galėjo patenkinti tik importas, o tai iškraipė atsiskaitymų balansą. Didelės pinigų sumos buvo skolinamos spekuliantams ir prarandamos.

Thatcher turėjo kovotojos talentą. Ji susilaukė ovacijų už savo atsaką į Argentinos įvykdytą Folklando salų užgrobimą (žr. 721 p.), o šis triumfas paskatino ją elgtis išdidžiai su visais, išskyrus Jungtines Valstijas. Ji pradėjo tipišką jai totalinį puolimą prieš profesines sąjungas, kurių galią pervertindavo tiek vyriausybė, tiek angliakasių vadovai, tačiau jai teko nusivilti, kai tokiais pat būdais ėmėsi spręsti užsienio politikos ir Sandraugos klausimus. Jai valdant Britanijos santykius su EB komplikavo įgimtas nepakantumas užsieniečiams, nepakankamas užsienio įvykių supratimas ir dogmatiškas priešinimasis viskam,

kas peržengia minimalias ryšių su Bendrija ir minimalias formalaus suvereniteto atsisakymo ribas. Thatcher staiga pasitraukė iš valdžios, kai pusė Bendruomenių rūmų konservatorių partijos narių sukilo prieš jos vadovavimo stilių, kolegų nepaisymą, panieką konstitucijai (ypač manipuliavimą kabineto sistema), prieš nesutarimus administracijoje dėl EB ir dėl jos Europos vienybės manijos – klausimo, kuris nebuvo svarbiausias elektoratui dėl besikaupiančių ekonomikos problemų, bet, svarbiausia, dėl vietų praradimo per ateinančius visuotinius rinkimus, jeigu ji liktų jų vadove. Thatcher pakeitė Johnas Majoras, kurio kuklumas ir akivaizdžių trūkumų neturėjimas po Thatcher epochos atrodė kaip pranašumas ir kuriam netikėtai pavyko laimėti per 1992 metų rinkimus. Majoras buvo įsitikinęs, kad, EB tapus tikrove ir nesant alternatyvios laisvosios prekybos zonos, Britanijai reikia imtis vadovaujančio vaidmens EB centre, o ne mėginti ją susilpninti veikiant iš pakraščių. Tačiau Thatcher pakeitęs naujasis premjeras Majoras negavo veiksmų laisvės. Pati Thatcher, įsižeidusi, kad buvo pašalinta iš posto savo partijos, ėmė piktybiškai skaldyti ją iš vidaus. Naujuosiuose Bendruomenių rūmuose konservatoriai buvo susiskaldę į frakcijas, kurių viena tebebuvo lojali tečerizmo idėjoms, antroji pasirengusi sekti paskui Majorą kovodama už konstruktyvų Britanijos vaidmenį Europoje, o trečioji frakcija ketino tiek iškelti aikštėn EB trūkumus, tiek gilintis į jos veiklą. Majoro problema buvo ta, kad jam perimant postą pajamos už naftą, kurios dengdavo biudžeto nepriteklius Thatcher laikais, buvo sumažėjusios, todėl vyriausybė buvo priversta didinti mokesčius, užuot juos mažinusi, kad išvengtų pavojingo vidaus įsiskolinimo lygio ir išlaikytų tokias pat socialines paslaugas. Po konservatorių pergalės 1992 metais ekonomika atsigavo, o jos augimas pasiekė beveik keturis procentus, tačiau tai buvo devintojo dešimtmečio politikos spąstai. Pramonės gamybos lygis atitinkamai nekilo, augimas vėl skatino importą, kad būtų patenkinta padidėjusi perkamoji galia, kartu kilo pavojus atsiskaitymų balansui ir pinigų vertei, vyriausybė turėjo didinti palūkanų normą (gamintojų nevilčiai), kad sulėtėtų augimas, kurio ji taip nuoširdžiai siekė. Užsienio politikoje Britanija nesėkmingai grūmėsi su nemaloniomis problemomis – su didesnėmis Šiaurės Airijoje ir Europos Sąjungoje, su mažesnėmis Honkonge.

Thatcher suteikė politikai ksenofobinį atspalvį, kurio ji neturėjo nuo tada, kai gerokai jaunesnės torių kartos puoselėjo neapykantą pirmiesiems Hanoverių dinastijos monarchams. Britų opozicija EB buvo emocionali, neracionali, neišmoninga ir vis dėlto populiari dėl apmaudaus nusivylimo. Gal Majoras ir buvo tvirtai įsitikinęs, kad Britanija neišvengiamai turės dalyvauti EB, bet jam nepavyko ištraukti savęs ir partijos iš duobės, kurią Thatcher iškasė skaldymo veiksmais ir sukėlė pavojų Londonui, kaip Europos finansų sostinei. Thatcher atėjo į valdžią kaip konservatorių partijos lyderė, tačiau dvasia buvo partijos dešiniojo sparno vadovė. Dvidešimtojo amžiaus pradžioje Britanija nutolo nuo to, ką lordas Salisbury 1885 metais pavadino „izoliacijos bedugne“, tačiau ji niekada (taikos metu) nepasistūmėjo nuo izoliacijos toliau kaip iki dviprasmiškumo. Thatcher vadovaujama konservatorių mažuma siekė nežabotos nepriklausomybės, kuri sunyko maždaug 1900 metais, kai tokie

konservatoriai kaip Balfouras ir Lansdowne'as suprato, jog tiek politiškai, tiek ekonomiškai tai nebėra nei protinga, nei saugu.

Tečerizmo pasekmės netrukus išnyko. Praėjus penkeriems metams po netikėtos Majoro pergalės 1992 metais, konservatoriai patyrė labiausiai triuškinamą pralaimėjimą Britanijos istorijoje. Partija prarado visas vietas Škotijoje ir Velse ir laimėjo tik 164 vietas Anglijoje, o skubus Majoro atsistatydinimas iš vadovo posto pagilino nesutarimus, kurie dar labiau apnuogino ir sustiprino nesantaiką partijoje. Leiboristų partija, vadovaujama Tony Blairo, perėmė valdžią turėdama vyraujančią daugumą. Pergalingoji partija vadino save „naujaisiais leiboristais", o tai reiškė, nepaisant taktinės psichologijos, kad partija labiau negu anksčiau linkusi pripažinti, o ne plūsti kapitalizmą ir netgi planavo kartu atsakingiau ir energingiau nei konservatoriai įgyvendinti sąžiningo pelno bei paslaugų sferos principus. Tai buvo prieštaringi tikslai ir, norėdama įgyvendinti juos abu kartu, naujoji vyriausybė pabrėžė pirmojo svarbą, kaip antrojo sąlygą. Blairas, siekdamas plataus sutarimo, kai Thatcher išjuokdavo net patį šį žodį, susilaukė visuomenės palaikymo, kai reikėjo nešališkai tvarkyti nesuderinamus dalykus ir politiką kaip pragmatinius, o ne dogmatinius reikalus: svarbiausias išbandymas Britanijoje ir kitur buvo nedarbas – jo didėjimas ar mažėjimas – ekonomikos ir socialinių imperatyvų susidūrimo taškas.

Europos Sąjunga (Vakarų)

Europos Bendrija buvo sukurta dviem svarbiausiais tikslais: reikėjo surasti Vokietijos problemos Europoje sprendimą ir padaryti jos nares turtingesnes, o kartu įtakingesnes pasaulinėje politikoje negu jos būtų veikdamos kaip pavienės valstybės. Šių tikslų pagrindas buvo Europos istorija, kūrusi suverenią valstybę ir sėkmingiausius jos pavyzdžius.

Nuo Bismarko iki Hitlerio laikų su nedideliais pertrūkiais Vokietija tebebuvo ta šalis, kurios dauguma europiečių labiausiai bijojo. Europos valstybių sistemoje Vokietija neišvengiamai buvo galingiausia valstybė, nors du kartus nugalėta karuose ir galėjo nusilpti, bet jos ištekliai ir žmonių sugebėjimai buvo jos atgijimo laidas. Maža to, jos kaimynų gerovė, nors ir dėl baimės, priklausė nuo Vokietijos gerovės. Dar prieš Antrojo pasaulinio karo pabaigą dalis europiečių, ypač olandai ir belgai, susidūrė su dilema, kaip suderinti ekonominę priklausomybę nuo Vokietijos su Vokietijos karinės galios baime, todėl pasisakė už naują tvarką Europoje, kur valstybės suverenitetas nebūtų aukščiausia vertybė. Kadangi valstybių sistema pati savaime skatino nacionalinį agresyvumą, partnerystės sąlygomis kiekviena šalis, tarp jų ir Vokietija, galėtų ugdyti savo išteklius ir išsaugoti nacionalinę tapatybę, taip pat puoselėti savo vertybes aplinkoje, kuri būtų daug palankesnė bendradarbiavimui negu agresijai. Tuo tarpu tokiose galingesnėse valstybėse kaip Prancūzija ir Britanija nuomonė apie

kokius nors formalius, radikaliai suverenitetą ir nepriklausomybę ribojančius dalykus, buvo ganėtinai skeptiška, tačiau praėjus vos keleriems metams po karo, Prancūzijos vadovai ėmė pritarti Vakarų Europos sąjungos idėjoms, prisijungė prie europinės asociacijos idėjų, kurios ekonominėje srityje galėjo padėti kuo labiau plėsti prekybą ir gamybą, o politinėje – apriboti Vokietijos vyravimą ir nukreipti jos ambicijas kita linkme. Prancūzija atsisakė 1945 ir 1919 metais taikytos politikos, kurios tikslas – nusilpninti Vokietiją padalijant ir nuginkluojant, ir pakeitė ją paramos Vokietijai ir dalyvavimo Vokietijos atstatyme politika. Savo ruožtu Britanija neatsižvelgė į tai, gal dėl to, kad jos ekonomika po karo sugriovimų iš pradžių kilo sėkmingiau negu Prancūzijos, neįžvelgė, jog glaudesnio bendradarbiavimo plėtojimas teikia ekonominės naudos ir politiškai pranašesnis, o tik manė, jog suvereni valstybė taps mažiau nepriklausoma. Britų požiūris iš dalies pasikeitė septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje, kai ir kairioji, ir dešinioji vyriausybės ėmė bijoti, kad liks izoliuotos nuo Vakarų Europos ekonominio bendradarbiavimo procesų, tačiau devintajame dešimtmetyje Thatcher įasmenino ir išpūtė Britanijos istorinį nepakantumą politinėms asociacijoms, todėl Britanijai atiteko nepatenkintosios ir netgi griaunančiosios narės vaidmuo Bendrijoje, kurios raidą veikiau sunkino negu stiprino Britanijos prisijungimas.

Kontinentinėje Europoje nacionalinės valstybės prestižas nukentėjo dėl karo. Nacionalinės vyriausybės nepajėgė apginti savo šalių nuo bombardavimų, o gyventojų – nuo žudynių, kančių ir vergijos. Nepaisant to, Britanijoje valstybinės institucijos nesumenkėjo, liko kaip ir buvusios ir toliau veiksmingai bei sklandžiai atlikinėjo savo funkcijas. Britų akimis, jų šalies atskyrimas nuo žemyno Lamanšu tebebuvo aksioma. Britai nebuvo suinteresuoti pasiduoti jokiai glaudesnei ir pastovesnei asociacijai, kurios taip troško dauguma Europos žemyne ir kurią vienintelė Britanija 1945 metais buvo pakankamai pajėgi ir įtakinga pasiūlyti. Britanija tebelaikė save jūrine bei pasauline valstybe ir tik periferine Europa, todėl negalinčia turėti mažiau suverenumo. Pustrečio šimtmečio Britanija neturėjo sausumos sienų, net jos problemos su Airija buvo kažkur už jūros. Jos svarbiausias rūpestis buvo laisvė jūroje, laisva prekyba ir taika. Pirmųjų dviejų tikslų Britanija siekė stengdamasi likti pranašesne jūroje už kitas sudėtas kartu didžiųjų jūrinių valstybių pajėgas ir drauge, kiek įmanoma, stengėsi, kad tarp Europos tautų, kurios viešpatavo pasaulyje, būtų keletas šalių su stipriomis sausumos kariuomenėmis, bet tik viena galinga jūrinė valstybė. Šiame kontekste Europos žemynas buvo tas regionas, kuriam taikomi neigiami principai: turėjo būti nepajėgus trikdyti Britaniją ar jai grasinti, o Britanija neturėjo patekti nė vienos iš kontinentinių valstybių įtakon. Britanijos diplomatijos tikslas buvo palaikyti jėgų pusiausvyrą ir užkirsti kelią Europos hegemonijai; jeigu Britanijos diplomatams nepasisektų, britų ginklai turėtų atlikti šią pareigą, iš tiesų negatyvią, tačiau gyvybiškai svarbią Britanijos interesams, kurie formavosi dar nuo Tiudorų laikų, kai buvo padėti Britanijos valstybės pamatai, kitokie negu kontinentinis Plantagenetų politikos imperializmas. Britai sukūrė tokį mąstymo būdą, kuriam nebuvo skirtu-

6.1. Europos Sąjungos plėtimasis

mo tarp tolimo ir artimo. Geografai kalbėdavo apie „Tolimuosius“ Rytus ir matuodavo atstumą iki Indijos tūkstančiais mylių, tačiau daugeliui anglų Delis, Singapūras ir Hongkongas buvo neką toliau negu Kalė; dažnai buvo daug geriau pažįstami, ir, žinoma, kur kas britiškesni.

1945 metais Britanijai būdingą nepakankamą dėmesį Europos reikalams dar labiau sustiprino karo įvykiai ir taikos perspektyva. Karo metu kiekviena iš jame dalyvavusių Europos žemyno valstybių, taip pat SSSR, buvo bent iš dalies okupuota ir šiuo požiūriu nugalėta arba beveik nugalėta. Britanija patyrė baisų spaudimą ir buvo bombarduojama iš oro, tačiau į ją nebuvo įsiveržta, ji nebuvo nei okupuota, nei nugalėta. Pergalė patvirtino jos teisę tęsti viską kaip buvę, nes nugalėtojo prerogatyva yra teisė išsaugoti savo praeitį; tuo tarpu jos Europos kaimynai, sugluminti ir praradę iliuzijas, ieškojo naujo kelio pradžios, o ne siekė atstatyti senąjį, kuris pasirodė nesąs geras. Dėl to britaniškasis ir kontinentinis požiūriai į praeitį buvo visiškai skirtingi, tad žemyno gyventojai, kurie tikėjosi, kad Britanija pritars radikaliam politiniam eksperimentui Europoje, neįvertino ne tik Britanijos kitokios istorijos raidos, bet ir jos pokario psichologijos, t. y. ketinimo taisyti ir tobulinti Britanijos gyvenimo sandarą, tačiau nekeisti pagrindų ar bandyti ieškoti esminių trūkumų.

Leiboristų partijos atėjimas į valdžią 1945 metais turėjo išryškinti tą skirtumą, nes leiboristų partija, nors reformatoriška ir nekonservatyvi, buvo tokia pat tradicionalistinė kaip konservatoriai. Jai priklausė pragmatiški radikalai ir socialistai, kurie norėjo laimingo gyvenimo žemesniosioms klasėms, laipsniškai ir be revoliucijų toliau derinant Britanijos socialines struktūras prie naujoviško socialinio teisingumo supratimo. Ši partija nenorėjo apgręžti nei britų, nei kitų tautų gyvenimo vežimų. Tai buvo darbšti centristinės pakraipos vyriausybė, kuri stengėsi itin nepalankiomis ekonominėmis aplinkybėmis (jos pasunkėjo nutraukus lendlizą ir dėl aiškiai per ankstyvo JAV reikalavimo pereiti prie svaro sterlingų konvertabilumo) atkurti Britanijos ekonomiką, reformuoti britų visuomenę ir nenorėjo nukrypti nuo šių uždavinių įsiveldama į nenaudingus užsienio reikalus. Žemynas buvo chaotiškas ir nuskurdintas, ir, kaip parodė Britanijos įsipareigojimų Graikijai ir Turkijai perdavimas JAV, šios valstybės kur kas sėkmingiau įveikė sunkumus padedamos amerikiečių nei britų. Maža to, naujieji Europos lyderiai (toli gražu ne užsieniečiai) buvo daugiausia konservatoriai ir Romos katalikai, visai klaidingai laikomi planinės ekonomikos priešininkais ir dėl to nepatogiais partneriais britų socialistams. Kadangi jie buvo susižavėję federalizmo idėjomis, į šiuos lyderius buvo žiūrima kaip į nepraktiškus svajotojus. Britams tautinė valstybė buvo vienas iš tų praeities elementų, kurio iš tikrųjų niekas neginčijo. To, kad ši valstybė atsirado dėl daugelio federalinių susitarimų, visai nebuvo paisoma.

Winstonas Churchillis karo metais buvo pareiškęs britams, kad jie veikia trijose sferose – anglų–amerikiečių, Britų imperijos ir Europos – ir dėl šio tripusiškumo Britanija turi ypatingų galimybių ir unikalią vietą pasaulyje. Kol 1961 metais Haroldas Macmillanas oficialiai pasiprašė į Europos ekonominę bendriją, Europos sfera, regis, mažiausiai turėjo ką pasiūlyti Britanijai. Svarbiausia buvo anglų–amerikiečių sfera. Britanija, ar bent Ernestas Bevinas,

kuris 1945 metais tapo užsienio reikalų ministru, suprato, jog Europos konsolidacijai po vienos valstybės sparnu negalima pasipriešinti vien diplomatija ir ginklais; kad būtų išvengta šito Britanijos užsienio politikos siaubo, Amerika turėtų tapti Europos valstybe. NATO tapo regimu išoriniu Bevino sėkmės ženklu, tačiau mėginimai sukurti anglų–amerikiečių atsvarą Europai, kuri atstotų Britanijai prarastą galimybę kištis ir įvesti ten tvarką, rodė jo įtarinėjimus, jog žemyno federalistai galbūt siekia sukurti nepriklausomą Europos sąjungą, palikdami amerikiečius nuošalyje. Jų politika geriausiu atveju buvo netikusi, o gal ir kenkė jo tikslui įtraukti Naująjį pasaulį į jėgų pusiausvyros kūrimą Europoje. Negana to, dauguma tų, kurie Britanijoje nemėgo Jungtinių Valstijų arba turėjo abejonių dėl jų kėslų, dažniausiai nebuvo Europos federalistai. Jeigu Britanijoje ir buvo partija, kuri tikėjosi, kad pasaulyje atsiras „trečioji jėga", tą trečiąją jėgą įsivaizduodavo sudarytą iš Sandraugos šalių, o ne iš suvienytos Europos. Sandrauga drauge su branduoliniais ginklais ir svaru sterlingų, kaip tarptautine valiuta, padėtų Britanijai išlaikyti ypatingą kategoriją.

Britanijos požiūris ėmė keistis ne anksčiau nei dešimt–penkiolika metų po karo ir net tuomet reiškiamas daug atsargiau ir lėčiau negu toks pat perversmas žemyno mąstyme, kurį lėmė karo meto pralaimėjimai. Britanija tebemanė esanti tegu ir ne imperinė, tačiau pasaulinio masto valstybė, taigi gana nekritiškai save vertino. Viena iš didžiausių karo pasekmių buvo Britanijos pasitraukimas iš Indijos 1947 metais (po to daug greičiau nei tikėtasi pasitraukė iš Afrikos), bet atsisveikinimas su imperija vyko tokioje savęs šlovinimo atmosferoje, kad galios praradimas nebuvo pastebėtas. Į Indijos praradimą veikiau buvo žvelgiama kaip į sveiko proto pergalę Britanijoje – tai tiesa, negu kaip į Britanijos galios sumažėjimą – tai irgi buvo tiesa. Daugelį metų Britanija buvo pasaulinė valstybė, nes valdė Azijoje teritorijas, kur galėjo mokyti ir aklimatizuoti savo kariuomenę, kad galėtų panaudoti tolimuose pasaulio kampeliuose, o Britanijos statuso pasaulyje pavertimui tokiu, koks jis buvo, šis pajėgų rezervas buvo tikrai ne mažiau svarbus negu jos viešpatavimas jūroje. Pasitraukimas iš Indijos, kuris sutapo su turto ir jėgų praradimu karo metu, išsekino Britanijos pajėgumą Artimuosiuose Rytuose ir privertė Australiją bei Naująją Zelandiją ieškoti saugumo garantijų Jungtinėse Valstijose. (Trišalė 1951 metų Australijos, Naujosios Zelandijos ir Jungtinių Valstijų (ANZUS) sutartis, kurioje Britanija nedalyvavo, patvirtino pokario tendenciją. Ši sąjunga iki devintojo dešimtmečio buvo vienas iš stabiliausių karinių aljansų, kai antibranduolinių leiboristų vyriausybių sugrįžimas tiek Australijoje, tiek Naujojoje Zelandijoje kliudė kariniams mokymams jūroje. Nuo 1984 metų Naujoji Zelandija uždraudė jos vandenyse lankytis branduoline energija varomiems ir branduolinių ginklų turintiems laivams.)

Vis dėlto Britanija nepadarė išvados, jog imperijos ir gynybinių įsipareigojimų Azijoje, Afrikoje ir Australijoje išnykimas pavertė Britaniją visų pirma Europos valstybe. Vietoj imperijos atsirado Sandrauga, galbūt kilnesnio lygmens sąvoka, tačiau ne tokia reikšminga, nes joje nebebuvo imperinių ištikimybės Britanijos karūnai saitų ir nebuvo valdoma valdančiosios klasės, kuri

laikė save tarsi viena šeima, nebebuvo ankstesnio tarpusavio supratimo keičiantis slaptos informacijos srautais ir nebeliko Britanijos įsipareigojimo ginti visas savo teritorijas. Sandrauga tapo monarchijų ir respublikų asociacija su skirtingų tradicijų ir polinkių įvairove, jos savo plėtrai reikalavo kapitalo, kurio Britanija negalėjo suteikti, ir laikėsi nepriklausomos ir prieštaraujančios vienos kitų interesams užsienio politikos, o ši veiksmų laisvė buvo neišvengiama kaina už pačios asociacijos išlikimą, kuri, matyt, šiuo atveju buvo to verta. Tikriausiai taip ir buvo, nes Sandrauga įrodė, jog iki tam tikro lygio yra veiksni. Tačiau joje kildavo rasinių konfliktų, keliančių rūpestį valstybių vadovams, o Britanijos vyriausybės tuo metu patyrė nesėkmę. Rodezijoje Britanija buvo teisėtai apkaltinta pernelyg atlaidžiu požiūriu į sukilėlius, nes jie priklausė baltajai rasei, o šalies viduje vyriausybei buvo pateikti dar sunkesni kaltinimai. 1963 metais Britanija suteikė azijiečiams teisę Kenijoje įgyti Britanijos pilietybę, daugelis jų tą ir padarė. 1968 metais svarbiausią šios teisės aspektą – teisę atvykti į Britaniją – Britanijos vyriausybė praktiškai atėmė, kai, nežinodama tikrųjų spalvotųjų imigracijos ir integracijos faktų bei skaičių, leidosi apimama panikos ir užtrenkė duris kai kuriems iš savo piliečių. Šis beprecedentinis veiksmas, kilęs dėl tam tikros Britanijos visuomenės dalies nepakantumo kitai odos spalvai ir dėl vyriausybės vykdomos rasinės diskriminacijos, pavertė niekais Sandraugos idealus, o vėliau buvo užginčytas ir pasmerktas Europos Taryboje. Net jeigu Britanija praeityje galvojo apie Sandraugą kaip apie politinės įtakos šaltinį, Britanijos vadovai septintajame dešimtmetyje laikė ją daugiau našta negu atrama.

Neoficialių įtakos grupių, pasisakančių už Europos sąjungą, veikla buvo skatinama, nemenką įtaką turėjo Churchillis, kuris per karą ne kartą kalbėjo apie Europos vienybės būtinumą, o garsiojoje Ciuricho kalboje 1945 metų rugsėjį pasisakė už Europos Tarybos įsteigimą. Šios grupės 1948 metais suorganizavo Hagos konferenciją, kurią rėmė daugelis Europos vadovų, tarp jų pats Churchillis, ir per kurią pavyko įtikinti penkias Briuselio sutarties šalis įkurti Europos Tarybą, į kurią įėjo visų pirma jos pačios, taip pat Norvegija, Švedija, Danija, Airija ir Italija, prie jų vėliau prisijungė Islandija, Graikija, Turkija, Vakarų Vokietija ir Austrija. Organizacijos narės turėjo būti Europos šalys ir privalėjo gerbti pripažintas teisės normas ir pagrindines žmogaus teises. Jos konstitucija buvo įvairių nuostatų hibridas, asamblėja be įstatymų leidimo teisių buvo prijungta prie ministrų komiteto; asamblėjos nariai skiriami nacionalinių parlamentų, faktiškai atsižvelgiant į partijų atstovavimą kiekviename parlamente. Ministrų komitetas, įrašytas į konstituciją Britanijos ir Skandinavijos atstovų reikalavimu ir prieš kitų, federalistiškesnių pažiūrų, narių valią, užtikrino, kad kiekvieną Europos Tarybos sprendimą kontroliuotų ministrai, atsakingi savo šalių nacionaliniams parlamentams. Asamblėja niekada neturėjo realios įtakos, ir 1951 metų pabaigoje jos prezidentas Henry Spaakas, apimtas nevilties, atsistatydino.

Tačiau kita, kur kas svarbesnė, iniciatyva jau brendo. 1950 metų gegužę Prancūzijos užsienio reikalų ministras Robertas Schumanas pasiūlė įsteigti *Europos anglių ir plieno bendriją* (EAPB). Nors ir daugianacionalinės sudėties, ši organizacija iš tikro buvo sukurta dviejų valstybių – Prancūzijos ir Vokietijos – tiek politiniais, tiek ekonominiais tikslais. Jos įkūrimas rodė Prancūzijos politikos posūkį partnerystės su Vokietija link, ir tai pasidarė svarbiausias pokario Europos įvykis. Anglys ir plienas buvo Prancūzijos bei Vokietijos ekonominės ir karinės konkurencijos šerdis, todėl siūlydama sukurti šioms pramonės šakoms bendrą tarptautinę kontrolę, Prancūzija atvirai pareiškė norą susitaikyti, subtiliai pripažindama, jog kvaila konkuruoti su Vokietija: šia prasme ji sutiko, gal sąmoningai, o gal ne, kad naujojoje Europoje bus jaunesnioji Vokietijos partnerė, taip pat, kad būti jaunesniąja partnere daug protingiau negu stengtis veikti nepriklausomai. Britanija iš principo buvo skeptiška, tam tikrais atžvilgiais netgi priešiška, nes tikėjosi, jog Britanijos plienas vertesnis už kontinentinės Europos plieną. Tebėra neaišku, ar Britanija atsisakė įstoti į EAPB, ar Prancūzija padarė narystę neįmanomą Britanijai; tiesa, vienas argumentas neeliminuoja kito. 1951 metų balandį šešios šalys pasirašė EAPB sutartį, kuri įsigaliojo kitais metais. Jos Vyriausiąją valdybą sudarė devyni asmenys, kurie balsų daugumos principu buvo įgalioti priimti sprendimus, teikti rekomendacijas, nustatyti mokesčius įmonėms, skirti baudas ir apskritai kontroliuoti produkciją bei investicijas šešiose šalyse; teismas, įgaliotas spręsti apie Vyriausiosios valdybos sprendimų ir rekomendacijų teisėtumą; Ministrų Taryba, kuri buvo atskiras tarpvalstybinis organas ir Asamblėja, kuriai buvo pavesta kontroliuoti Vyriausiąją valdybą ir dviejų trečdalių dauguma priversti atsistatydinti Ministrų Tarybą. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje, kai anglių paklausa sumažėjo, prieštaravimai tarp Vyriausiosios valdybos ir Ministrų tarybos ėmė stiprėti, Vyriausiosios valdybos viršvalstybinė kompetencija susilpnėjo.

Šeštojo dešimtmečio pradžioje šalia Europos Tarybos Europos arenoje ėmė reikštis Anglių ir plieno bendrija ir beužsimezganti Europos gynybos bendrija, o 1952 metais Edenas pasiūlė sujungti šias tris organizacijas ir paralelines institucijas. Europos Taryba įsteigė *ad hoc* asamblėją, turinčią parengti šio pasiūlymo įgyvendinimo planą, į kurį būtų įtrauktos ir nuostatos dėl tiesiogiai renkamos asamblėjos įsteigimo ir Europos ministrų kabineto sudarymo. Iš tikrųjų tai buvo mėginimas sukurti Europos asociaciją, sąlygiškai vadinamą Europos politine bendrija, paremtą ekonominiu ir kariniu bendradarbiavimu ir apimančią didžiąją nekomunistinės Europos dalį. Potencialių narių buvo daug, nors Švedijos empiriškasis neutralitetas, Šveicarijos doktriniškas neutralitetas, taip pat nepalenkiamieji Ispanijos ir Portugalijos autokratiniai režimai galėjo ilgesniam ar trumpesniam laikui palikti šias šalis už organizacijos ribų. Vis dėlto planas iš vietos nejudėjo. EGB iširimas 1954 metais jį galutinai sužlugdė, tačiau ir be šio smūgio sunku tikėtis, kad iki tol pasiekta rudimentinė institucionalizuota ekonominė asociacija būtų pakankamas pagrindas ambicingai parlamentinei struktūrai palaikyti. Pokario metų nykumą įveikusios Europos valstybės buvo mažiau linkusios prarasti nevaržomą tapatybę.

Anglių ir plieno bendrija nuo pat įsteigimo buvo viso labo pirmasis žingsnis, o ne galutinis tikslas. Europos susivienijimo šalininkams tai buvo tik pirmasis daugelio funkcinių asociacijų, kurios vėliau galėjo būti sujungtos, kūrimo žingsnis. Anglys ir plienas jau nebuvo pagrindiniai energijos šaltiniai; pasaulis vartojo naftos teikiamą energiją ir tikėjosi pereiti prie branduolinio kuro. 1955 metais šešios EAPB narės buvo pažengusios gana toli, jau galėjo sušaukti oficialų susitikimą Mesinoje, kur nusprendė įsteigti *Europos ekonominę bendriją* (EEB) bei *Europos atominės energijos bendriją* (Euratomą). Britanijos atstovai dalyvavo konferencijoje stebėtojų teisėmis, bet vėliau pasitraukė, iš dalies dėl to, kad manė, jog naujoji organizacija sužlugs, iš dalies dėl to, kad nesutiko su bendro išorinio tarifo įvedimu, kuris prieštaravo iš Sandraugos ryšių išlikusiai prioritetų sistemai, iš dalies ir dėl to, kad norėjo apriboti bendradarbiavimą laisvosios prekybos zonos (EFTA) sukūrimu, šią zoną jie bandė sukurti, bet kaip tik jos, o ne EEB iš tiesų nepavyko sukurti.

EEB ir Euratomo steigimo sutartys buvo pasirašytos 1957 metų kovą Romoje, jau nuo 1958 metų pradžios abi organizacijos pradėjo oficialiai gyvuoti, po metų ir veikti. 1967 metais abi buvo sujungtos su EAPB. Romos sutartis apibrėžė keturių dalių konstituciją įteisindama Ministrų Tarybą, Komisiją, Parlamentą ir Teismą. Septynių asmenų Teismas buvo Bendrijos teisės saugotojas ir interpretuotojas. Vienų rūmų Parlamentas buvo svarbiausias diskusijų forumas. Šis parlamentas, sudarytas iš karto remiantis valstybių sutartimi, turėjo tik užuomazgas tų įgaliojimų, kuriuos nacionaliniai parlamentai sukaupė siekdami apriboti vykdomąją valdžią. Jis galėjo atmesti Bendrijos biudžetą, bet negalėjo jo keisti, galėjo atstatydinti visą Komisiją, tačiau ne jos dalį; turėjo tam tikrą įtaką rengiant teisinius aktus, tačiau negalėjo kontroliuoti Ministrų Tarybos. Komisarai, kurių iš pradžių buvo po du iš kiekvienos šalies, o Bendrijai išsiplėtus, kiekvienai iš mažesnių valstybių buvo palikta tik po vieną, dirbo Bendrijos būstinėje Briuselyje ir rūpinosi vien Bendrijos reikalais. Dauguma jų turėjo patirties savo šalies ministro poste, tačiau Briuselyje atlikdavo funkcijas, artimesnes nacionalinių valstybinių įstaigų departamentų direktorių funkcijoms. Galiausiai Ministrų Taryba, atstovaujanti Bendrijos narėms, pagal Romos sutartį buvo vyraujanti Bendrijos institucija. Ji buvo panaši į tą Tarybą, kuri vėlesniame etape buvo įtraukta į Anglių ir plieno bendriją, kad toji Bendrija būtų mažiau viršvalstybinė ir daugiau tarpvalstybinė, tuo tarpu EEB Taryba buvo dar akivaizdžiau viršesnė už Briuselio komisiją negu EAPB Taryba, palyginti su Vyriausiąja valdyba Anglių ir plieno bendrijoje. Dėl to svarbiausios diskusijos vyko ir sprendimai dėl EEB plėtros buvo priimami Taryboje, viskas sukosi ne tiek apie valdžios pasidalijimą tarp pagrindinių Bendrijos institucijų, kiek apie įtaką Taryboje, t. y. kokie klausimai gali būti sprendžiami daugumos ir kokie tik nustatytos daugumos principu. (Tai buvo dauguma, kai kiekvieno nario balsui, atsižvelgiant į ekonominį pajėgumą, būdavo suteikiama tam tikra vertė.)

Pirmoji ekonominės integracijos pakopa, kuri turėjo baigtis (ir baigėsi) po 12 metų, buvo komercinė – sudaryta muitų sąjunga su bendru išorinio tarifo įvedimu ir visiškai panaikinti tarifai ir kvotos viduje. Antroji pakopa, iš dalies

vykstanti drauge su pirmąja, numatė platesnę ekonominę sąjungą, pirmiausia laikantis Bendrosios žemės ūkio politikos (BŽŪP); įvedant laisvą darbo jėgos ir kapitalo judėjimą; derinant socialinę politiką, įstatymus (ypač įmonių įstatymus), sveikatos, saugumo ir kitus standartus; pinigų sąjungą, įvedant bendrą valiutą ir įsteigiant bendrą centrinį banką. Politinė integracija, bent tokia, kad būtų garantuotas Bendrijos ekonominių tikslų įgyvendinimas, buvo neišvengiama, tačiau Romos sutartyje šis klausimas nutylimas. Tiesa, kai kuriems politinė integracija buvo galutinis tikslas, priemonė Bendrijos įtakai plėsti ne tik Europoje, bet ir kituose itin svarbiuose europiečiams regionuose, visų pirma imperijų kolonijose, kurios artėjo prie nepriklausomybės paskelbimo, taip pat Artimuosiuose Rytuose, regione, kurio nafta buvo svarbiausia Vakarų europiečių importo prekė. Lygiagretūs Euratomo tikslai, išdėstyti atskiroje šios bendrijos steigiamojoje sutartyje, buvo branduoliniai tyrimai, branduolinių įrengimų montavimas, saugumo taisyklių kūrimas ir institucija, kurios žinioje būtų branduolinės žaliavos ir atsakomybė už jas.

1973 metais prie šešių narių steigėjų prisidėjo Britanija, Airija bei Danija, 1981 metais – Graikija, o 1986 metais – Ispanija ir Portugalija. Norvegijos prašymas, svarstomas drauge su Britanijos, Airijos ir Danijos prašymais, buvo atmestas šios šalies gyventojų referendume, o Grenlandija, kuri įstojo drauge su globotojais danais, išstojo 1986 metais. Iš visų šių prisijungimų britų buvo svarbiausias ir prieštaringiausias, ilgą laiką atidėliojamas, o vėliau lėtinamas pačios Britanijos dvejonių, taip pat daugelį metų vetuojamas Prancūzijos.

Britanijos skeptiškas požiūris į EEB paskatino ją 1959 metais kurti Europos laisvosios prekybos asociaciją (EFTA), prie kurios prisijungė trys Skandinavijos šalys ir Šveicarija, Austrija bei Portugalija. (EFTA buvo sumažinta to paties pavadinimo organizacijos, bet vienijančios 17 šalių, įskaitant šešias EEB steigėjas, versija ir siekė per dešimt metų panaikinti tarifus jos nariams, tačiau neketino nustatyti bendro išorinio tarifo ar steigti kokios nors politinės sąjungos.) Britai tikėjosi, kad de Gaulle'is, kuris tuo metu grįžo į valdžią Prancūzijoje, sužlugdys EEB, bet tai buvo klaidingas apskaičiavimas, nes de Gaulle'is neketino žlugdyti EEB, o tik pristabdyti jos plėtrą, kol Prancūzijos ekonomikos atgaivinimo tempai įsibėgės ir atitinkamai sustiprės Prancūzijos politinė galia Europoje. De Gaulle'is savo prieštaravimą Britanijos narystei argumentavo tuo, kad Britanija prašosi vidun kaip amerikiečių interesų gynėja, to pakako, kad patikėtų kiti EEB nariai, nors jie norėjo priimti Britaniją kaip atsvarą Vokietijos ir Prancūzijos vyravimui. Vis dėlto apie 1960 metus de Gaulle'is buvo pasirengęs svarstyti Britanijos narystės klausimą ir viešai tą pareiškė. Macmillanas, kuris pagerino Britanijos santykius su Jungtinėmis Valstijomis ir Sandraugos šalimis po Sueco krizės 1956–1957 metais sukelto nuosmukio, taip pat buvo suinteresuotas suteikti Britanijai didesnį vaidmenį Europoje. Jo vizitas į Maskvą 1959 metais parodė, kad jis sąžiningas, bet nelabai reikalingas tarpininkas tarptautinėje politikoje; nutrūkus Britanijos raketos „Bluestreak" projekto kūrimui, į paviršių iškilo sunkumai, susiję su nepriklausomų branduolinių pajėgų turėjimu ir sporadiška netolygia ekonomikos raida; taigi 1961 metais jis atsiliepė į de Gaulle'io kvietimą ir derybos dėl

Britanijos prisijungimo prie Romos sutarties pajudėjo iš vietos dar tais pačiais metais. Šios derybos, nors ir sudėtingos, judėjo link sėkmingos pabaigos, kai staiga sutrukdė rimtas nesusipratimas tarp Britanijos ir Prancūzijos. 1962 metų birželį Macmillanas aplankė de Gaulle Šato de Šamps rūmuose. Kas tarp jų įvyko, tebėra neaišku, kiekvienas galėjo neteisingai suprasti kito ketinimus: kalbantis apsukriam žmogui su tyliu žmogumi, gali likti daug neaiškumų. Turbūt Macmillanas, kuris pavertė EEB svarbiausia savo užsienio ir ekonominės politikos dalimi, ne tik neįvertino esamų prieštaravimų tarp Sandraugos prioritetų ir žemės ūkio politikos, bet ir sukėlė de Gaulle'iui įspūdį, jog Britanija pasirengusi jungtis su kaimynais žemyne ir karinėje srityje. Šis jungimasis buvo svarbiausias klausimas de Gaulle'iui, kuris ieškojo būdų, kaip padaryti Europą nepriklausomą nuo Jungtinių Valstijų, tačiau nepajėgė svarstyti patikimos gynybinės sistemos Europoje be panašiai nepriklausomos Britanijos, kuri jo vertinimu tokia nebuvo. Taigi jo prieštaravimas dėl Britanijos narystės buvo principinis, todėl derybos buvo beprasmės.

Prancūzijoje buvo skirtingų nuomonių dėl Britanijos priėmimo į EEB. Painios diskusijos dėl maisto produktų kainų Briuselyje kėlė nerimą daugeliui prancūzų, ir per 1962 metus *patronatas* darėsi vis priešiškesnis Britanijos narystei. De Gaulle'iui tai buvo smulkmena, palyginti su strateginiais ir ekonominiais pranašumais, susijusiais su Britanijos buvimu asociacijoje. Po 1962 metų birželio jis, regis, jautėsi galįs tą padaryti. 1962 metų lapkritį Prancūzijoje vykę rinkimai sutvirtino jo valdžią, suteikė daugumą parlamente ir atgaivą po spalio nesėkmės, kai jo pasiūlymą atmetė konstitucinis referendumas. Jis žinojo apie Macmillanui iškilusias problemas šalies viduje, kai leiboristų partija spalio mėnesį pasisakė prieš stojimą į EEB, tačiau tikriausiai neturėjo pagrindo manyti, kad Britanijos vyriausybė bus nuversta. Galbūt jis klydo. Macmillanui galėjo būti nesmagu vykti į šią šalį prieš tokį atsakingą žingsnį kaip stojimas į EEB, suprantama, jis galėtų pralaimėti rinkimus, jeigu kiltų ginčas svarstomu klausimu. Svarbiausi argumentai prieš stojimą į EEB, be tautos nepasitikėjimo pernelyg artimu bendravimu su užsieniečiais, buvo šie: EEB buvo biurokratiška, o ne demokratiška – konstitucine prasme neatsakinga vyriausybės forma; EEB rūpinosi laisva konkurencija, todėl įstoti reiškė atsisakyti nacionalinio planavimo ir pakeisti jį ne planavimu tarptautiniu lygiu, o laisva konkurencija *laissez-faire* principu; Parlamentas turėtų atsisakyti kontroliuoti svarbiausius Britanijos visuomenės reikalus; EEB buvo į vidų orientuota eurocentristinė organizacija su tokiomis nebritiškomis tradicijomis kaip daugpartinė vyriausybė ir romėnų bei olandų teisė, pagal jas dirbdami britų valstybės tarnautojai atsidurtų nepalankioje padėtyje; nustatytos daugumos valdymo principas, t. y. didelio ir mažo partnerio derinio veto teisė, sudarytų sąlygas nepatenkintųjų frakcijoms.

1962 metų pabaigoje, kai tiek Britanijos, tiek Prancūzijos vadovai atrodė palankiai nusiteikę Britanijos stojimo į EEB atžvilgiu, o Amerikos administracija buvo palaiminusi sąjungą, po Pentagono sprendimų grandinės prasidėjo įvykiai, kurie privedė prie galutinio derybų sužlugdymo. Tai sprendimas atšaukti „žemė–oras" klasės branduolinių raketų „Skybolt" gamybą, jas

Britanija buvo sutarusi pirkti iš JAV. Šis sprendimas, priimtas lapkričio mėnesį finansiniais sumetimais, atėmė iš Britanijos tą įrankį, kuriuo, žlugus jos pačios „Bluestreak“ projektui, ji manė išlaikysianti nepriklausomas branduolines pajėgas iki 1970 metų. Mokėdama pusę kūrimo kainos, Britanija galėtų išlaikyti „Skybolt“ ir savo branduolinę programą, tačiau kaina pasirodė per didelė, todėl gruodžio mėnesį Macmillanas nuvyko į Nasau Bahamų salose susitikti su Kennedy, kad rastų alternatyvą. Tai, kad jis neatsigręžė į Prancūziją ir nepasinaudojo „Skybolt“ nesėkme kaip pretekstu persimesti nuo anglų–amerikiečių branduolinės sąjungos į anglų–prancūzų arba anglų–europiečių, sukėlė didelį de Gaulle'io nepasitenkinimą ir tikriausiai nuostabą. Ši Britanijos tikrosios ištikimybės apraiška paskatino de Gaulle'į 1963 m. sausio 14 d. paskelbti spaudai, kad Britanija nebus priimta į EEB.

Nasau susitikime Kennedy kaip pakaitalą „Skybolt“ pasiūlė Macmillanui povandeninę raketų sistemą „Polaris“. Macmillanas sutiko. Kennedy pasiūlė tą patį de Gaulle'iui. Tai prieštaravo ankstesnių metų sprendimui nesiūlyti Prancūzijai branduolinių ginklų. Šis sprendimas buvo priimtas po kovos tarp šio sandorio rėmėjų, kurie tikėjosi šitaip pagerinti Prancūzijos ir Jungtinių Valstijų santykius (šią politinę liniją pirmiausia iškėlė Kennedy po sėkmingo susitikimo su de Gaulle'iu 1961 metų birželį), ir jų oponentų, kurie teigė, kad tai nieko neduos, išskyrus akstiną platinti branduolinį ginklą. De Gaulle'is atmetė siūlymą. Tiek Macmillanas, tiek de Gaulle'is reikalavo savo šalies branduolinio suvereniteto. De Gaulle'is nesutiko įsigyti „Polaris“ sistemą. Ją sutiko įsigyti Macmillanas ir pasiūlė priskirti Britanijos bombonešius, taktines oro pajėgas bei „Polaris“ sistemą NATO. Jis ultimatyviai reikalavo, kad taktinėms oro pajėgoms vadovautų Britanija, kuri turėtų ir teisę jas iš ten atšaukti. Vienos šalies požiūris nedaug kuo skyrėsi nuo kitos, iš esmės abu buvo nacionalistiniai. Tuo tarpu amerikiečiai ieškojo viršvalstybinio sprendimo dėl NATO branduolinių ginklų priklausomybės. Jie galėjo tikėtis, kad po Nasau susitikimo Macmillanas, skirtingai negu de Gaulle'is, sutiks paremti jų planus mainais į „Polaris“ raketas.

Macmillanas ir de Gaulle'is nusivylė vienas kitu, Britanijos artėjimas prie Bendrijos sustojo. 1964 metais leiboristų partija sugrįžo į valdžią ir paskyrė Haroldą Wilsoną ministru pirmininku. Wilsonas pakartotinai kreipėsi dėl Britanijos narystės. Jo požiūris buvo kitoks. Macmillanas darė įspūdį, kad svarbiausias stojimo motyvas – išspręsti Britanijos ekonomines problemas kitų sąskaita ir kad Britanija įstojusi įgytų kur kas didesnį ekonominį pranašumą, lyginant su suvereniteto praradimu ir ryšių su nebritų kilmės atstovais keliamais nepatogumais. Ši perspektyva nebuvo patraukli nei Britanijai, nei Bendrijai, o priimta jos įgyvendinimo procedūra – siųsti karo ministrą į Briuselį vesti nesibaigiančių derybų dėl smulkmenų (pašaipiai vadinamų kengūros uodegos sindromu), kai nėra aiškaus politinio sprendimo svarbiausiu klausimu, t. y. ar galų gale Britanija nori stoti, ar ne, – keistoka. Priešingai, Haroldas Wilsonas pareiškė Britanijos visuomenei, kad ekonominiai nuostoliai, susiję su įstojimu, bus dideli; tačiau teigė, kad ateityje ekonominė nauda bus kur kas didesnė. Jis taip pat aiškiai apibrėžė tikslą: įstoti į Bendriją tada, kai šalyje

bus prisiderinta prie jos įstatų. Jis pats tapo Britanijos narystės Bendrijoje šalininku daugiausia veikiamas Bendrijos ir Jungtinių Valstijų konflikto dėl „Kennedy raundo“ (GATT), kuris parodė, kokia pažeidžiama būtų Britanija dėl ekonominės izoliacijos, jei kiltų ekonominis karas tarp Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos. Tačiau pagrindinė kliūtis tebebuvo. Nors penkios iš šešių šalių buvo pasirengusios ir netgi troško priimti Britaniją, de Gaulle'is vis dar galėjo sutrukdyti. Britanijos ryšiai su Jungtinėmis Valstijomis, nuolatinės skolos užsienyje, tebegaliojantys įsipareigojimai už Europos ribų, suteikė argumentų, kai tik argumentai būdavo reikalingi, išskirti Britaniją.

Kilo klausimas, ar Prancūzija ir toliau remsis šiais argumentais. Juos visada, taip pat ir de Gaulle'io supratimu, atsverdavo kiti: pavyzdžiui, Prancūzijos būgštavimas dėl Europos Bendrijos, kur dvi valstybės – Prancūzija ir Vakarų Vokietija, daug galingesnės už kitas, vieną dieną galėjo nebesutarti dėl esminių dalykų. Šiuo atžvilgiu Britanijos narystė turėjo du aspektus. Viena vertus, Britanija buvo nepriimtina kaip Amerikos priedėlis, tačiau drauge patraukli atsvara Vokietijai. 1967–1969 metais antrasis aspektas ėmė nusverti pirmąjį, iš dalies tą lėmė įvykiai Bendrijos viduje, iš dalies de Gaulle'io atsistatydinimas 1969 metais, dėl to sparčiau keitėsi politiniai akcentai Paryžiuje.

1969 metais de Gaulle'is vėl užsiminė, kad gal jau atėjo laikas priimti Britaniją. Jis pasikvietė ką tik paskirtą Britanijos ambasadorių Christopherį Soamesą, kuris buvo ir Churchillio žentas, aptarti Prancūzijos ir Britanijos santykius. Tada jis kalbėjo apie glaudesnio keturių didžiųjų Europos valstybių (Prancūzijos, Britanijos, Vokietijos ir Italijos) bendradarbiavimo būtinumą ir EEB pasirengimą priimti Britaniją. Tai buvo senosios golistinės idėjos, netinkamos tokiam susitikimui – daugiausia paties de Gaulle'io monologas, tačiau dėl daugelio pasiūlymų šis susitikimas sukėlė atvirą sąmyšį diplomatiniuose sluoksniuose. Kai Britanija pranešė kitoms vyriausybėms apie derybų turinį, tai patvirtino įspūdį, jog Prancūzija siūlo Britanijai vietą šalia Europos didžiųjų šalių už EEB, o gal ir už NATO sužlugdymą. Dėl to Britanijos galimybės patekti į Bendriją tiek pro priekines, tiek pro užpakalines duris atrodė gerokai sumažėjusios. Bet neilgam. Tais pačiais metais de Gaulle'is atsistatydino iš prezidento posto, o į jo vietą atėjo kitokių požiūrių ir temperamento žmogus – Georges'as Pompidou. Vos po kelių mėnesių vyriausybė pasikeitė Britanijoje, Edwardas Heathas tapo Britanijos premjeru. Heathas buvo Britanijos narystės EEB šalininkas, kai ji 1961 metais pirmą kartą pasiprašė priimama. 1969 metų gruodį Hagoje susitikę šešių šalių vyriausybių vadovai įsipareigojo priimti Britaniją, o Heathas nedelsdamas paskelbė, kad Prancūzija, nors ir valdoma naujos vyriausybės, parems Britanijos antrąjį prašymą priimti. Heathas aplankė Pompidou Paryžiuje 1971 metų gegužę, kai per keletą mėnesių jau buvo aptartos sutarties sąlygos. Pagal 1972 metų sausio mėnesį pasirašytas sutartis, Britanija, Danija ir Airija tapo EEB narėmis nuo pirmosios 1973 metų dienos. Norvegijos vyriausybė, kuri derėjosi dėl narystės EEB drauge su šiomis trimis šalimis, taip pat sutiko įstoti, tačiau jos sprendimą atmetė tautos referendumas. Danijoje ir Airijoje pagal konstitucinius reikalavimus surengti referendumai pritarė įstojimo sutartims.

Britanijos atvejis buvo ypatingas. Sutartims sudaryti Britanijos vyriausybei nebūtina gauti visuomenės ar parlamento pritarimą. Vis dėlto referendumas įvyko, nors ir po pustrečių metų nuo Britanijos narystės įsigaliojimo. Ši neįprasta procedūra kilo dėl dvejonių leiboristų partijoje. Šioje partijoje nesutarimas dėl EEB buvo didesnis negu konservatorių, ir Wilsonas, skatinamas jam būdingo nepastovumo, kuris dar sustiprėjo dėl partijos susiskaldymo ir baimės pralaimėti rinkimus, paskelbė, kad konservatorių sutartos įstojimo sąlygos turėjo ir galėjo būti geresnės. Jis prižadėjo, jog, leiboristams atėjus į valdžią, šios sąlygos turės būti persvarstytos. Iš tiesų tai buvo grasinimas atšaukti sutartį, nebent kitos pasirašiusios šalys sutiktų pakeisti jos sąlygas. Wilsonas taip pat prižadėjo, kad peržiūrėtos sąlygos bus pateiktos tautos ir ministrų kabineto pritarimui. 1974 metų pradžioje Heathas, šiek tiek netiksliai apskaičiavęs savo rinkėjų persvarą, sušaukė rinkimus ir pralaimėjo, todėl naujoji Wilsono vyriausybė (mažumos vyriausybė, kol sustiprėjo per antruosius rinkimus spalio mėnesį) galėjo atnaujinti diskusijas su EEB, per kurias Britanija siekė sąlygų, gana skirtingų nuo sutartyje numatytų, tada būtų galima parodyti, jog konservatoriai galėjo daugiau nuveikti. Pagrindiniu klausimu – dėl Britanijos mokesčio į Bendrijos biudžetą – užsienio reikalų ministras Jamesas Callaghanas išsiderėjo nemažų nuolaidų. Britanijos vyriausybės kabinetas pritarė šiam sandoriui, nors keletas narių ir prieštaravo. Rinkėjams, akivaizdžiai suglumintiems sudėtingų ir prieštaringų ekonominių argumentų, tikriausiai truputį atsibodo ši nesibaigianti diskusija, jie visai nepaisė tvirtinimo, kad negražu perdirbinėti tą, ką ankstesnė vyriausybė, išlaikydama prideramą formą ir etiketą, yra padariusi, ir 1975 metų birželį tarė „taip" narystei Bendrijoje, balsuodami tiksliu santykiu 2:1. Taigi, praėjus 25 metams po to, kai galėjo įstoti į Europos Bendriją iš tikrųjų bet kokiomis savo pačios nustatytomis sąlygomis, Britanija prasiskynė kelią į Bendriją, kuri jau buvo sukurta be jos.

Bendrijos šerdis buvo Prancūzijos ir Vokietijos duetas, nedrąsiai, tačiau tvirtai sukurtas per Anglių ir plieno bendriją. Buvo tikimasi, kad įstojus Britanijai drauge išsiplės ir sustiprės ši šerdis, tačiau taip neįvyko. Sąjungos sukūrimas buvo prancūzų sumanymas, o ją sutvirtino Vokietija. Didžiausias Adenauerio rūpestis po Vakarų Vokietijos sukūrimo 1952 metais buvo įtvirtinti ją Vakaruose per glaudžius santykius su Jungtinėmis Valstijomis ir narystę NATO, tačiau vėlesniais valdymo metais kancleris ėmė daugiausia dėmesio kreipti į Vokietijos vietą Europoje. Prancūzija beveik tapo, anot Bismarko, labiau *bündnisfähig*, t. y. vertesnė sąjungininkė, nes buvo nusivylusi Britanija ir atsikračiusi pokarinio pykčio Vokietijai. 1955 metais referendumas Saro provincijoje pašalino iš politinės darbotvarkės paskutinį didelį nesutarimą tarp Prancūzijos ir Vokietijos. Amerikos spaudimo išprovokuotas Britanijos vienašališkas pasitraukimas iš nevykusiai paruošto ir nevykusiai įvykdyto bendro prancūzų ir anglų puolimo Egipte, Sueco kanalo rajone, pablogino Prancūzijos ir Britanijos santykius. Prancūzija buvo beatsikratanti politiškai ir ekonomiškai nestabilios šalies reputacijos, jos tvirtas elgesys per 1958 metų gegužės mėnesio Alžyro krizę, po kurios įvyko Adenauerio ir de Gaule'io susitikimai

Colombey-les-Deux-Eglises ir Bad Kroicnachene, pakylėjo Prancūzijos ir Vokietijos santykius į naujas aukštumas. Tarp šių susitikimų Prancūzija griežtu pareiškimu atmetė Britanijos siūlymus (kuriuos palaikė Adenauerio finansų ministras Ludwigas Erhardas, o ne jis pats) įkurti plačią laisvosios prekybos zoną.

Vis dėlto Prancūzija ir Vokietija rimtai nesutarė dėl EEB plėtros. Prancūzija, remiama Italijos, 1959 metais pasiūlė reguliarius šešių šalių užsienio reikalų ministrų susitikimus, kuriuos rengtų Paryžiuje įsteigtas sekretoriatas. Romos sutartyje nieko nebuvo pasakyta apie politinę integraciją, todėl vokiečiams ir Bendrijos nariams iš Beneliukso šalių atrodė, kad Prancūzija bando sukurti Paryžiuje tarptautinio pobūdžio politinę organizaciją, atskirą nuo Briuselio institucijų, siekiančią apeiti, slopinti arba net perimti viršvalstybinę ekonominės veiklos kontrolę. Įtarimai sustiprėjo kitais metais, kai prancūzai detalizavo savo planą ir pasiūlė sudaryti valstybių vadovų tarybą su sekretoriatu Paryžiuje. Tokia „valstybių sąjunga“, de Gaulle'io sėkmingai įpiršta Adenaueriui per liepos mėnesio susitikimą Rambujė, buvo aiškiai nesuderinama su federalistų ambicijomis. Šešetas visą problemą perdavė specialiam komitetui (vadovavo Fouchet'as, o vėliau Cattani), kuris vieną po kito aptarė du Prancūzijos pasiūlytus planus ir nepritarimo priežastis. Šie prieštaravimai iš esmės buvo teiginys, kad tuose planuose nepaisoma visų pagrindinių EEB principų, nes nėra jokių nuorodų nei į parlamento instituciją, nei į nepriklausomą vykdomąją valdžią, nei į galimybę priimti sprendimus daugumos principu. Po to ši tema buvo atidėta į šalį. Kadangi ją pasiūlė Prancūzija, tai buvo smūgis Prancūzijai, tačiau taip pat parodė, jog Prancūzija pasirengusi iškęsti tam tikrus smūgius, kad išsaugotų Bendriją.

Kita polemika kilo dėl Bendrosios žemės ūkio politikos (BŽŪP) sukūrimo. Derybų nesantaikos obuolys – vienodo grūdinių kultūrų kainų lygio nustatymas. 1963 metais dr. Sicco Mansholtas, vienas iš dviejų Komisijos viceprezidentų, specialiai kuravęs žemės ūkio klausimus, sudarė planą, pagal kurį bendra kaina būtų nustatyta iš karto, o ne etapais. Ši kaina būtų mažesnė už esamą Vokietijoje (taip pat Italijoje ir Liuksemburge), dėl to susikirto entuziastinga Prancūzijos pozicija ir skeptiškas Bonos požiūris, nesutarimai tolydžio didėjo 1963 metais perėmus vadovavimą Erhardui, kuris buvo sutelkęs dėmesį į visuotinius rinkimus 1965 metų pabaigoje. De Gaulle'is pasinaudojo tuo, kad Erhardas nenorėjo spartinti BŽŪP ir stengėsi pasiekti bendro EEB požiūrio prieš artėjančias GATT (Kennedy raundo) derybas, kur šešios šalys siūlė derėtis vieningai. Amerikos prezidentas 1962 metų Prekybos plėtojimo įstatymu buvo įgaliotas sumažinti tarifus net perpus, tačiau jo įgaliojimų laikas baigėsi 1967 m. liepos 1 d. Šešeto nustatyti visų prekių tarifai buvo apriboti 6–20 procentų, tuo tarpu Amerikos ir Britanijos tarifai vienais atvejais buvo gerokai didesni, o kitais jų nebuvo išvis. Dėl to EEB Komisija, taip pat Prancūzijos vyriausybė, pasiūlė apgenėti aukštesniuosius tarifus (*écrètement*), užuot sumažinus visus (tą jie vis dėlto buvo priversti padaryti, nes amerikiečiai nenusileido). Kai kurie amerikiečiai ir britai tikėjosi, kad šešetas susiskal-

dys siekdamas suderinti požiūrį į Kennedy raundą, tačiau 1963 metais buvo pasiektas kompromisas, kuris leido sėkmingai plėtotis tiek Kennedy raundui, tiek BŽŪP.

Tačiau per 1964 metus Prancūzijos ir Vokietijos nesutarimai užuot silpnėję sustiprėjo, nes Prancūzija neleido pasiekti pagrindinių išankstinių sąlygų dėl Kennedy raundo, nes norėjo gauti iš Bonos sutikimą dėl grūdų bendrų kainų, taip pat neleido jai prisijungti prie daugiašalių branduolinių pajėgų (MLF) (žr. 214 p.) Metai pasibaigė dar vienu kompromisu, kuriais Bendrija jau buvo spėjusi pasižymėti. Amerikos vadovybei tyliai atsisakius MLF idėjos, Bona susitaikė su vienodomis grūdų kainomis, už tai išpešė specialių subsidijų (taip pat mokamų Italijai ir Liuksemburgui) ir BŽŪP įsigaliojimo atidėjimą nuo 1966 iki 1967 metų liepos. Tai buvo de Gaule'io pergalė, tačiau Bona buvo nepatenkinta ir rengėsi konkuruoti su Prancūzija per ateinančią krizę, kurią de Gaulle'io politika išprovokavo jau kitais metais.

Krizė kilo dėl Komisijos prezidento vokiečio dr. Hallsteino siūlymų padidinti Komisijos ir Asamblėjos įtaką Bendrijoje Ministrų Tarybos sąskaita: pirma, spartinant Taryboje perėjimą nuo bendros nuomonės principo prie nustatytos balsų daugumos principo, antra, pervedant mokesčius už žemės ūkio produktus tiesiogiai Komisijai, o ne nacionalinėms vyriausybėms, kurios pervesdavo juos Komisijai. Šie siūlymai buvo iššūkis de Gaulle'io požiūriui arba bent jo numatytam grafikui, net keletas Hallsteino kolegų įspėjo jį, kad siūlo nepateisinamai staigias permainas. Maža to, pateikdamas siūlymus iš pradžių Asamblėjai, o ne Tarybai, kaip reikalavo įstatai, Hallsteinas sudarė sąlygas de Gaulle'iui užprotestuoti. Prancūzijos ambasadorius Bendrijoje buvo atšauktas, Prancūzija šešis mėnesius nedalyvavo Tarybos susitikimuose. Ši taktika pasiteisino. „Tuščios kėdės" krizė buvo išspręsta 1966 metų pradžioje po kelių susitikimų Liuksemburge (ne Briuselyje), kurie iš tiesų buvo Prancūzijos ir penkių jos partnerių vyriausybinės derybos. Eidami į Liuksemburgo kompromisą, Bendrijos nariai neformaliai sutiko, jog kiekvienas narys gali reikalauti, kad koks nors siūlymas, kurį pastarasis laiko itin svarbiu klausimu, turėtų būti svarstomas, kol pasiekiama vienbalsiškumo. Taigi Prancūzija užsitikrino teisę savo nuožiūra pareikšti veto iš tiesų bet kokiomis aplinkybėms. Sutikdami su šiuo kompromisu, Prancūzijos partneriai, nors ir nedaug nusileidę popieriuje, netiesiogiai pripažino, kad Prancūzijos narystė ir bendradarbiavimas – Bendrijos gyvavimo esmė. Vėliau Liuksemburgo kompromisas prarado svarbą. Juo net nepasinaudojo Britanija, kai devintajame dešimtmetyje tapo Prancūzijos pasekėja, perėmusi įnoringos ir užsispyrusios partnerės vaidmenį greičiausiai dėl to, kad tuo metu Bendrija, kuri keletą dešimtmečių gyveno be Britanijos, nejautė jos gyvavimui kylančių pavojų, kokių septintajame dešimtmetyje kėlė Prancūzija.

Tai buvo konstituciniai klausimai. Buvo ir finansinių sunkumų, pirmiausia dėl BŽŪP, kuri iki 1980 metų surydavo maždaug 70 procentų Bendrijos biudžeto, bet didesnė jo dalis buvo skiriama nuostolingai supirkti produkcijos perteklių, o ne ūkininkų subsidijoms. Bendrijai reikėjo žemės ūkio politikos, nes didelė dalis jos gyventojų dirbo žemės ūkio sektoriuje ir pati Bendrija

nebuvo pakankamai apsirūpinusi kai kuriais maisto produktais, tačiau ši politika nuvairavo klystkeliais, užuot ugdžiusi tas šakas, kur gamyba buvo nepakankama, skatino gaminti didelį perteklių. Negana to, Bendrija buvo įstumta į varžybas su Jungtinėmis Valstijomis, kur dėl subsidijų fermeriams taip pat buvo gaminama perteklinė produkcija, ją taip pat reikėjo parduoti, net ir dempingo pagrindais, tose pačiose rinkose, kaip ir Bendrijos prekės. Finansų požiūriu Bendrijos situacija dėl nepastovaus jos narių valiutų kurso blogėjo. Siekdama susilpninti šių svyravimų poveikį, Bendrija sukūrė specialią „žaliąją" valiutą, kuriai, tiesą sakant, neigiamą įtaką darė valiutos maklerių operacijos.

Svarbiausias BŽŪP mechanizmas buvo kasmetinis kainų tvirtinimas Komisijoje. Šios kainos būdavo nustatomos aukštesnės už pasaulines kainas, fermeriams ir žemės ūkio darbininkams tai garantuodavo aukštą gyvenimo lygį. Komisija pasižadėdavo supirkti produkcijos perteklių tvirtomis kainomis, taip pat imdavo importo mokesčius už įvežamą iš užsienio produkciją, jei tik kainos pasidarydavo mažesnės už nustatytą lygį. Kai ši sistema ėmė skatinti masinę produkcijos pertekliaus gamybą, Komisijai teko susidurti su natūraliu poreikiu mažinti žemės ūkio plotus. 1974 metais dr. Mansholtas pasiūlė dešimt metų programą šiam tikslui įgyvendinti, tačiau ją atmetė Ministrų Taryba, kurioje visų šalių atstovai bijojo prarasti rinkėjų balsus savo šalies rinkimuose, jeigu toks planas būtų priimtas. Be to, buvo dar ir kita, labiau gerbtina, plano atmetimo priežastis. Sumažinus žemės ūkio produkciją, smulkesnieji fermeriai, kuriais taip žavėjosi emocingieji ir sentimentalieji, bankrutuotų, maža to, tokie fermeriai buvo ištisų bendruomenių ekonominis pagrindas, todėl, jiems nustojus ūkininkauti, toks rajonas nuskurstų ir ištuštėtų. Ankstesnioji pramonės revoliucija vieną gamybos būdą pakeitė kitu, o revoliucija žemės ūkyje grasino sunaikinti vieną ekonominės veiklos rūšį, nepakeisdama jokia kita.

BŽŪP finansavimui Komisija galėjo naudoti žemės ūkio produkcijos apmokestinimą ir importo muitus bei 1 procentą iš kiekvieno nario BNP, tačiau šios lėšos turėjo padengti visas Komisijos išlaidas, ne tik BŽŪP. Nuo 1979 metų Komisija galėjo padengti metinį deficitą išreikalavusi iš narių papildomų kontribucijų, kurios negalėjo būti didesnės nei 1 procentas jų PVM pajamų. Devintajame dešimtmetyje šis papildomas šaltinis nebepadengė susidarančio deficito, nes svarbiausia priežastis buvo BŽŪP, Bendrijos nariai turėjo rimtą pretekstą sumažinti BŽŪP apimtį ir reikalauti, kad būtų radikaliai peržiūrėta fermerių subsidijų sistema, pateikdama tai kaip didesnės PVM pajamų dalies pervedimo Komisijai sąlygą. Tačiau imdamiesi šios gerbtinos akcijos jie, ypač Thatcher vadovaujama Britanija, taip įsileido į retoriką ir taip nepaisė radikalių pakeitimų esamų socialinių kliūčių, kad nedaug kas buvo pasiekta, o 1984 metais PVM buvo padidintas, nebuvo imtasi jokių rimtų pastangų apkarpyti BŽŪP išlaidas. Pakartotinos pastangos pataisyti šią padėtį dešimtmečio pabaigoje taip pat buvo nevaisingos. Per paskutinį GATT derybų raundą (Urugvajaus raundas, 1986–1990 m.) Komisija pateikė pasiūlymų, kaip per dešimt metų 30 procentų sumažinti subsidijas. Daugelis šalių, iš jų Vokietija, prieštaravo tokiai apimčiai, sakydamos, kad pernelyg skausmingai atsilieps jų

fermeriams. Jungtinės Valstijos, kurios savo ruožtu reikalavo EB subsidijas apkarpyti ne mažiau kaip 70 procentų, grasino pasitraukti iš Urugvajaus derybų ir sustabdyti visą GATT procesą.

Blogėjantis aštuntojo dešimtmečio bendras ekonominis klimatas, taip pat Britanijos įstojimas į Bendriją, sukėlė didelį valiutų nestabilumą, stabdė Bendrijos ekonominį augimą ir pakėlė nedarbo lygį iki 10 ar daugiau procentų. Pirminiai muitų sąjungos tikslai buvo pasiekti anksčiau numatyto laiko, o juos papildantis standartų bei kitų vidinių ekonominės politikos aspektų derinimas vyko priimtinu tempu, tačiau pinigų sąjungos plėtrą sustabdė tiek ekonomikos nuosmukis, tiek Thatcher politika. Daugelis programų, kurių dvi pateiktos Raymondo Barre, o trečioji – Gustavo Wernerio, buvo atidėtos į šalį. Paskutinė pasiūlytoji (1974 m.) programa buvo numatyta dešimčiai metų, per kuriuos valiutų kurso svyravimai būtų pamažu ribojami, kapitalo judėjimas taptų neribojamu, o nacionalinės ekonomikos ir biudžeto politikos būtų aptariamos bendrai, laikotarpio pabaigoje būtų pasiekta galutinė pinigų sąjunga su viena valiuta ir bendru Bendrijos banku. Šis planas buvo ekonomiškai netinkamas, nes siūlė daug nuveikti per neįmanomai trumpą laiką, tačiau kažkas panašaus buvo atgaivinta Roy Jenkinso prezidentavimo Komisijoje laikotarpiu, visų pirma dėl naujo Prancūzijos ir Vokietijos impulso, kurį davė Valéry Giscard d'Estaing'as ir Helmutas Schmidtas. Pastarasis suformavo Europos pinigų sistemą (EMS) ir griežtus valiutų kurso svyravimo limitus, atsarginę valiutą ir centrines atsargas – 50 milijardų JAV dolerių auksu ir užsienio valiuta.

EMS, įsigaliojusią 1979 metais, kūrė visos 12 Bendrijos narių, tačiau keturios iš jų – Britanija, Graikija, Ispanija ir Portugalija – nedalyvavo rengiant valiutų keitimo kursų tvarką (ERM), kuri turėjo garantuoti sistemos veikimą. Sistemos paskirtis – prižiūrėti valiutų santykį viena kitos atžvilgiu, leidžiant ne daugiau kaip 4,5 procento nukrypimus (su didesne leistinų svyravimų amplitude Italijai), kasmet peržiūrint ir prireikus koreguojant nustatytas vertes. Ši sistema turėjo du pagrindinius tikslus. Pirma, valdomas valiutų kursų santykio svyravimas buvo tarytum kompromisinis variantas tarp kintamo ir tvirtai nustatyto santykio ir tam tikras būdas, kuriuo būtų kontroliuojami valiutų kurso svyravimai, o tų svyravimų mastai ne tik trukdė prekybai, padarydami ateities kainas visiškai nenuspėjamomis, bet ir leido prekybos konkurentams įtraukti vienas kitą į infliacijos varžybas siekiant trumpalaikių laimėjimų. Antra, ši sistema buvo žingsnis link pinigų sąjungos (EPS) su bendra valiuta. Ši valiuta jau buvo beįgaunanti ekiu formą. Praėjus metams nuo EMS susitarimų įsigaliojimo, paskolų ir akcijų vertė buvo imta skaičiuoti ekiu; per dešimt metų paskolų, išduotų ekiu, vertė aplenkė visas kitomis valiutomis išduotas paskolas, išskyrus JAV dolerį, jeną, Vokietijos markę ir Šveicarijos franką, o Ministrų Taryba patarė Komisijai parengti kitus žingsnius pinigų sąjungos link. Pastarasis sprendimas priimtas pasirašius Suvestinį Europos aktą 1985 metais, kad 1992 metais būtų galutinai sudaryta prekybos sąjungą.

Europos Sąjunga (Rytai–Vakarai)

Europos sąjungos kursas iš esmės pasikeitė griuvus „geležinei uždangai". Tai paskatino susijungti Vokietiją, o Vidurio bei Rytų Europos šalis siekti kiek galima greičiau įstoti į ES. Vokietijos susivienijimas padarė komunistinę Vokietiją *ipso facto* Europos bendrijos nare. Jis taip pat susilpnino Vokietijos markę. Vokietijos ekonomikos sėkmė buvo svarbiausia EB ekonomikos ir valiutų integracijos plėtros sudedamoji dalis, nors markės stiprumas kėlė nepasitenkinimą ir pavydą. Vokietijai susijungus, markė pasidarė ne pernelyg stipri, o veikiau per silpna. Kol kas nepajėgiama atlaikyti susivienijimo naštos – keisti Rytų Vokietijos markes, investuoti į apleistą Rytų Vokietijos pramonę, gelbėti žemės ūkį ir kartu būti Europos pinigų sistemos ramsčiu. Iš dalies dėl perdėto entuziazmo, iš dalies dėl noro patraukti rinkėjus Kohlis, nepaisydamas Vokietijos banko prieštaravimų, pažadėjo pariteto principu padengti Rytų Vokietijos markę Vakarų marke. Siekdama apsisaugoti nuo infliacijos, kuri užgriūtų dėl tokio dosnumo, ir pasiryžusi finansuoti Rytų Vokietijos atstatymą, vyriausybė teoriškai galėjo pasirinkti priemones, tačiau praktiškai markės devalvavimas buvo laikomas absoliučiai neleistinu, o mokesčių didinimas prislėgtų labiau negu skolinimasis. Dėl šios priežasties palūkanų normą reikėjo didinti, o turint galvoje markės statusą visoje EB, palūkanų normos turėjo būti padidintos ir kitose EB šalyse ar bent negalėjo būti sumažintos. Trumpai tariant, kita EB dalis didesnėmis palūkanų normomis kaina turėjo sumokėti už Rytų Vokietijos atstatymą, tuo tarpu joms pačioms reikėjo pigesnių pinigų savo ekonomikos augimui skatinti. Vokietijos bankas pakliuvo į tokią situaciją, kai, viena vertus, reikėjo didesnių palūkanų normų, kad būtų išvengta infliacijos šuolio Vokietijoje, antra vertus, kuo mažesnių normų kovoti su ekonomikos smukimu Europoje. Bankas pasirinko pirmąjį variantą, kaip numatė jo paties įstatai. Šiaip ar taip, jis mažiau žavėjosi valiutų integravimu, nes galios svertai iš jo rankų pereitų į centrinio Europos banko rankas.

Koks turi būti Bendrijos narių skaičius, buvo atviras klausimas nuo pat įsteigimo dienos. 1973 metais Bendrijos narių pagausėjus 50 procentų, jos vienalytiškumas ir efektyvumas praktiškai nenukentėjo. Prisijungus Graikijai (1981 m.), taip pat Ispanijai ir Portugalijai (1986 m.) ir pareiškus, jog atvertos durys dar kelioms kandidatėms, pavyzdžiui, Maltai, Kiprui ar Turkijai, kilo grėsmė, kad Bendrija pasidarys gremėzdiška. Turkijos prašymas priimti buvo atmestas argumentuojant, kad Bendrija negali jo svarstyti, kol nebus sukurta bendra rinka, tačiau iš tikro Bendrija nebuvo nusiteikusi priimti šalies, kurioje požiūris į žmogaus teises ir piliečių elgesio normas neatitinka Bendrijos priimtų reikalavimų. Ekonominiu požiūriu Bendrija buvo sumanyta kaip išsivysčiusių pramoninių šiaurės vakarų Europos šalių tarpusavio pagalbos organizacija, prie jų dėl politinių priežasčių prisidėjo Italija, kuri po Mussolini nuvertimo 1943 metais buvo glaudžiai susijusi su Vakarų Europa. Per devintąjį dešimtmetį Bendrija tapo 12 šalių asociacija, keturios iš jų ekonominiu požiūriu buvo daugiau ar mažiau silpnesnės narės Viduržemio jūros ar

Atlanto regione. Šis išsiplėtimas kėlė valdymo problemų, ekonominių sunkumų (ypač dėl fondų neturtingiems regionams vystyti) ir politinės painiavos, tačiau tolesnio plėtimo šalininkai iš Vakarų valstybių, kurios ketino keisti ankstesnį sprendimą pasilikti nuošalyje, o kiek vėliau ir buvusios komunistinės valstybės, kurios į EB žvelgė kaip į trumpiausią kelią savo ekonomikai atgaivinti, primygtinai reikalavo plėsti EB. Kad patenkintų pirmosios grupės pageidavimus, Komisija jau 1984 metais pateikė Europos ekonominės erdvės planą – laisvosios prekybos juostą aplink EB, kur septynios valstybės galėjo naudotis ribotos narystės pranašumais. Numatytosios šalys buvo Šveicarija, Lichtenšteinas, Austrija, Švedija, Norvegija, Suomija ir Islandija (daugelis iš jų turėjo dvišalius laisvosios prekybos su EB susitarimus, sudarytus dar aštuntajame dešimtmetyje), ir 1994 metų pradžioje dėl Europos ekonominės erdvės buvo susitarta su visomis, išskyrus Šveicariją. Tiesa, tuo metu ši erdvė pasidarė jau nebe alternatyva tikrajai narystei, o žingsnis jos link, nes visas septynetas oficialiai pasiprašė priimamos. Tačiau visuomenės nuomonė šiuo klausimu buvo ne tokia entuziastinga negu šalių vyriausybių, ir kai Šveicarijos vadovybė pateikė stojimo klausimą spręsti tautos referendumui, Šveicarijos gyventojai jį atmetė iš esmės dėl to, kad EB konstitucija buvo perdėm nedemokratiška, bet ir dėl to, kad bijomasi pažeisti istorinį Šveicarijos neutraliteto statusą ir taip pat branginamą Tarptautinio Raudonojo Kryžiaus, kuris yra šveicariška ir Šveicarijoje esanti organizacija, neutralitetą. Rytų valstybėms EB įsteigė Europos rekonstrukcijos ir plėtros banką Londone, susitarė dėl daugelio asocijuotos narystės sutarčių, tuo atidėdama tikrosios narystės klausimą ir atitolino grėsmingą EB virtimą regionine Europos organizacija, veikiančia pagal JT Chartiją.

Šie platūs klausimai norom nenorom buvo svarstomi drauge su nuodugniausiu Bendrijos vidinės struktūros ir jos tikslų peržiūrėjimu. 1989–1990 metais įvykiai Centrinėje ir Rytų Europoje nelemtai sutapo su šiuo peržiūrėjimu, iškilo klausimas, ar Bendrijai griebtis stabdžių, ar akceleratoriaus savo plėtros atžvilgiu. Vokietija nutarė panaudoti savo įtaką tikslinei integracijai skatinti ir vėl drauge su Prancūzija paspartinti ekonominę ir pinigų sąjungą, glaudinti bendradarbiavimą užsienio politikoje, priimti reikalingus konstitucinius pakeitimus Romos sutartyje. 1990 metų pabaigoje dvi konferencijos, kuriose numatyta aptarti šią programą, buvo surengtos Romoje ir tais pačiais metais penkios pagrindinės Bendrijos narės susitarė abipusiškai panaikinti vizų ir pasienio kontrolės režimus. Vadinamosios Šengeno sutarties nuostatas (ji rėmėsi Šengeno kompiuterine sistema) 1995 metais pradėjo taikyti penkios jos iniciatorės ir Ispanija bei Portugalija, 1997 metais ji buvo išplėsta iki devynių, prisijungus Italijai ir Austrijai, kai tais metais į ES plūstelėjo kurdų pabėgėlių banga, daugiausia per Italiją, ir skubiai privertė Šengeno sutarties partnerius spręsti detalizuotos bendros politinio prieglobsčio politikos ir bendrų policijos pajėgų klausimus. Tai sustiprino ir neprisijungusių prie Šengeno sutarties šalių nusistatymą neprisijungti.

Tai buvo svarbiausios konferencijos, įvykusios 1992 metais *Mastrichte,* preliudija. Mastrichte visos 12 Bendrijos narių pasirašė sutartį, kurios pagrindinis tikslas buvo aiškiau nubrėžti žengimo link ekonominės sąjungos gaires ir priderinti ekonominės politikos principus bei mechanizmus, koordinuojančius politiką kitose srityse. Remiantis sutartimi buvo sukurta *Europos Sąjunga*, į kurią buvo įtraukta Bendrija su visomis institucijomis.

Europos Sąjunga visais atžvilgiais, išskyrus pavadinimą, buvo federacija (federacija iš esmės reiškia sutartimi, o ne užkariavimu sukurtą sąjungą). Šios sutarties pirmasis projektas pripažino šį faktą, tačiau žodis „federalinis" Britanijos reikalavimu turėjo būti išbrauktas. Šis išbraukimas neturėjo įtakos sutarties esmei, nes visose politinėse asocijacijose, kad ir kaip jos vadinamos, neišvengiamai iškyla klausimas, kaip pasiskirstyti valdžią įvairiais lygmenimis. Šiuo požiūriu sutartis garantavo „kontroliuojamos bendrovės" principą, pagal kurį sprendimo teisė paliekama Bendrijos valstybėms narėms visais atvejais, kai abejojama, arba kai akivaizdžiai sutampa valstybės ir Bendrijos, arba Sąjungos, funkcijos. Šio principo laikėsi trys vienas paskui kitą Komisijos pirmininkai – François-Xavieras Ortoli 1975 metais, Roy Jenkinsas – 1977 ir Jacques Delorsas, kuris reikalavo jį įtraukti į Mastrichto sutartį.

Europos Sąjunga šalia daugelio jos narių pilietybės įvedė ir Europos pilietybę, suteikė visiems piliečiams teisę nuo 1994 metų balsuoti toje šalyje, kur gyvena, pagal taisykles, kurios turėjo būti vienbalsiai priimtos Ministrų Taryboje. (Šie pasiūlymai buvo panašūs į tuos, kuriuos Churchillis buvo pateikęs Rooseveltui, kalbėdamas apie anglų–amerikiečių sąjungą: Churchillis taip pat siūlė įvesti bendrą valiutą.) Buvo sukurta Europos Taryba, susidedanti iš vyriausybių vadovų ir Komisijos pirmininko. Jai buvo pavesta susirinkti kartą per metus ir pateikti Europos Parlamentui kasmetinį pranešimą apie Sąjungos būklę. Sąjunga taip pat buvo įgaliota numatyti bendrą politiką srityse, nepriklausančiose Bendrijos, kuri daugiausia rūpinosi ekonomine ir valiutų integracija, tiesioginei kompetencijai. Tačiau iš tikrųjų šiais klausimais Sąjunga turėjo ne didesnę įtaką kaip Bendrijos Ministrų Taryba, nes Komisija neturėjo jokios, o Parlamentas beveik jokios įtakos. Šios sritys buvo užsienio bei saugumo politika ir vidaus politika, susijusi, pavyzdžiui, su imigracija, narkotikais, terorizmu ir kai kuriomis kitomis nusikaltimų rūšimis. Šios sutarties dalys buvo vien ketinimų deklaracijos. Ši sutartis neturėjo įtakos Bendrijos įgaliojimams derėtis ekonominiais klausimais Bendrijos vardu su šalimis arba šalių grupėmis, neįeinančiomis į Bendriją.

Trumpiausia Mastrichto sutarties dalis buvo skirta ekonominei ir pinigų sąjungai, kurios pirmoji stadija jau buvo įgyvendinta. Antrąją, pasirengimo trečiajai (visiškam įgyvendinimui), stadiją buvo numatyta pradėti 1994 metais. Antrojoje stadijoje Europos pinigų institutas – valstybių narių centrinių bankų asociacija – turėjo numatyti ir pasiekti bendros valiutos įvedimo ir centrinio banko įsteigimo sąlygas. Esminės prielaidos buvo palaikomoji biudžeto praktika ir ją remiantis mechanizmas. Jos buvo apibrėžtos kaip gairės, o ne kaip nepajudinama sąlyga, derinant keturias sritis: kainų infliaciją (5,1 procento), dešimties metų obligacijų palūkanų normą (8,5 procento), biudžeto

deficitą skaičiuojant BVP procentais (3 proc.) ir bendrą valstybės skolą skaičiuojant BVP procentais (60 proc.). Trečioji stadija turėjo būti pasiekta apie 1999 metus. Nuo 1997 metų pradžios Ministrų Taryba galėjo nuspręsti, kad narių dauguma (septynios) pasiekė būtiną suderinimo lygį, ir tada nustatyti visiško jų perėjimo į Sąjungą datą. Jei tokio sprendimo nebūtų, tikroji narystė vis tiek įsigaliotų nuo 1999 metų pradžios, o tiems nariams, kurie dar nepasiekė reikalingų įstoti sąlygų, galima padaryti tam tikrų išlygų. Pirmasis *terminus ad quem* darytų spaudimą atsiliekantiems, jeigu jie norėtų išvengti dviejų skirtingų valstybių grupių susidarymo Bendrijoje. Tai buvo vienintelė sutarties dalis, kuri, palyginti su Romos sutartimi ir Suvestiniu Europos aktu, reikalavo iš jos narių visiškai naujų įsipareigojimų. Britanija išsireikalavo didelių išimčių iš Bendrijos nuostatų. Apskritai sutartis iš naujo apibrėžė arba išplėtė Bendrijos įsipareigojimą suderinti politiką ir įstatymus tokiose srityse kaip transportas, kapitalas, specialistų kvalifikacija ir aplinkos apsauga. Tokių pat svarbių dalykų buvo palikta už bendrų veiksmų ar koordinavimo ribų: pavyzdžiui, medicinos paslaugų teikimas ir visos Bendrijos principai dėl tokių paslaugų. Silpniausia Sutarties vieta buvo akivaizdus ekonominio vienijimosi programos užmojų ir programoje numatyto grafiko neatitikimas.

Socialinės paslaugos ir kitos ekonominės bei socialinės politikos tarpinės sritys tapo karštų debatų tema dažniausiai tarp Britanijos ir kitų narių. Pastarieji norėjo pasistūmėti toliau, nei 1989 metais numatė Socialinė chartija, tačiau Britanijos konservatoriai griežtai priešinosi šiai sutarties daliai, todėl teko perkelti į atskirą protokolą, kuris negaliojo Britanijai. Šio nesutarimo pagrindas tebebuvo Britanijos požiūris (daugiausia pabrėžiamas Thatcher) į darbo santykius, kaip į tam tikrą kovos formą, jis gerokai skyrėsi nuo požiūrio, kuris atliko svarbų vaidmenį Vokietijos ekonominiame stebukle – požiūrio, kad ekonomikos klestėjimui reikia kapitalo ir darbo jėgos bendradarbiavimo. Thatcher įpėdinis Johnas Majoras atsisakė turėti ką nors bendro su Socialine chartija ar jos protokolais, tikėdamasis garantuoti sau britaniškos orientacijos įvaizdį konservatorių partijoje, tačiau kartu atsisakė Thatcher niekinamo požiūrio į Bendriją ir Britanijos atsiribojimo nuo jos. Kiti nariai sutiko su socialinių klausimų perkėlimu į neprivalomą protokolą, kaip kainą už Britanijos išlaikymą savo glėbyje. Pats protokolas buvo nepriekaištinga bendrųjų principų deklaracija, kuria Komisija galėjo pasinaudoti rengdama atitinkamų direktyvų projektus, kuriems vėliau turėjo pritarti arba nepritarti Ministrų Taryba. Šis protokolas apėmė tokias sritis kaip sveikatos apsauga, darbo sauga, vienodas vyrų ir moterų užmokestis, tačiau į jį nebuvo įtraukta darbininkų teisė kurti sąjungas, streikuoti ir atlyginimų lygis.

Bendrijos struktūra nedaug kuo pasikeitė pasirašius Mastrichto sutartį. Ministrų Taryba, nacionalinių vyriausybių tvirtovė, tebeturėjo vyraujančią padėtį, nors Tarybos viduje narių *veto* teisė iš dalies susilpnėjo, kai padaugėjo klausimų, sprendžiamų daugumos balsais, o ne vienbalsiai. 1995 metais Komisijos pirmininką turėjo skirti valstybių vyriausybės, pasikonsultavusios su Parlamentu, o visus kitus Komisijos narius, pasikonsultavusios tik su Pirmininku. Parlamento įtaka sustiprėjo labai nežymiai. Šalia turimos teisės pareikšti sa-

vo nuomonę ir siūlyti direktyvų pakeitimus, Parlamentas tam tikromis aplinkybėmis gaudavo dar neturėtą *veto* teisę, taip pat dviejų trečdalių dauguma galėjo išreikšti nepasitikėjimą Komisija, tuo garantuodamas jos atstatydinimą. Parlamentas turėjo būti išrinktas visose valstybėse tokiu pat būdu, pagal taisykles, patvirtintas Ministrų Taryboje. Europos investicijų bankas taip pat gavo šiek tiek didesnį vaidmenį, be to, buvo įsteigtas naujas Regioninis komitetas su 169 nariais ir neaiškiomis patariamosiomis teisėmis. Vargu ar jis galėjo įgyti daugiau įtakos negu toks pat neaiškus patarėjas – Ekonomikos ir socialinių reikalų komitetas. Visos EB narės, išskyrus Daniją ir Britaniją, 1992 metų pabaigoje ratifikavo sutartį. Danijoje ją atmetė referendumas 50,7 procento dauguma, tačiau šis sprendimas buvo pakeistas, kai Danijai buvo suteikta teisė (kurią Britanija jau turėjo) nedalyvauti svarbiose sutarties dalyse, tariamai dėl to, kad pati sutartis leido šitaip manevruoti. Britanijoje, kur įstojimui reikėjo parlamento pritarimo (nors, tiksliau kalbant, tik biudžeto aspektams reikėjo Bendruomenių rūmų pritarimo), Majoras po tam tikrų dvejonių ir slaptų susitarimų su airių partijomis maža persvara pasiekė pergalę Rūmuose.

Po Mastrichto sutarties pasirašymo žlugo ERM ir susilpnėjo EMS. 1989 metais EB priėmė planą (susilaukusį net Thatcher pritarimo) dėl ekonomikos ir valiutų integracijos ir šis planas bendrais bruožais buvo įtrauktas į Sutartį, tačiau be jokių įgyvendinimo terminų. Šiame plane pritarta EMS drauge su ERM taikymu visoms EB narėms, nors Thatcher ir toliau prieštaravo, įvykių logika privertė Britaniją 1990 metais prisijungti prie ERM. Tačiau tą padariusi Britanija nepateisinamai pakėlė svaro vertę, nepasitarusi nei su Vokietija, nei su kitais partneriais, kuriems galbūt tektų jį palaikyti. Tuo pačiu metu Britanija sumažino palūkanų normą ir tuo sukėlė abejonių dėl savo pasiryžimo mažinti infliaciją ir prisiderinti kitose srityse, svarbiose pinigų sąjungos įgyvendinimui.

EMS ir ERM iškart tapo įrankiu, reguliuojančiu įvairių valiutų mainomąją vertę, ir žingsniu link šių valiutų pakeitimo bendra valiuta. Kaip mechanizmas, jis reikalavo periodiškai koreguoti keitimo kursus, sudarė sąlygas tą padaryti tvarkingai susitarus vyriausybėms, o ne pinigų rinkose veikiantiems ir trumpalaikio pelno besivaikantiems spekuliantams valiuta. Kaip pereinamoji prie bendros valiutos stadija, ši tvarka kėlė pasitikėjimą, kad koreguojama bus vis rečiau, kol visai nebereikės: stabilumas buvo painiojamas su dirbtiniu fiksavimu. Pirmaisiais metais ERM buvo taikoma taip, kaip ir numatyta, kursai koreguojami mažai, bet dažnai, tačiau 1987 metais nustota, o po Vokietijos susijungimo ši tvarka prarado svarbiausią stabilizatorių – pagrindinę infliacijos nepersekiojamą valiutą. Apie 1992 metus nei Italijos lira, nei Britanijos svaras sterlingų negalėjo būti palaikomas nustatytose ribose. Lira buvo devalvuota 7 procentais ir išstumta iš sistemos spekuliantų, tuo tarpu įsikišimo teise, suteikta ERM, nepasinaudota dėl neveiklumo. Svaras sterlingų buvo panašiai užkluptas. Nei Majoras, nei jo finansų ministras Normanas Lamontas, neatliko vaidmens stojant į EPS (tai padarė Thatcher). Lamontui nepatiko EPS, ir jis buvo pasiryžęs nedevalvuoti sterlingo, kurio mainomąją vertę

ketino išsaugoti didindamas palūkanų normą. Jis grėsmingai neįvertino Vokietijos markės nusilpimo, įvykusio po susijungimo. Jis atmetė vokiečių pasiūlymus derėtis dėl valiutų pertvarkymo. Svaras nukrito žemiau ERM nustatytos ribos, operacijos buvo sustabdytos, paskui devalvuotas 17 procentų; Britanijos iždas prarado milijardus svarų. Nenorėjusį palikti postą Lamontą Majoras atleido. Kai kam, ypač eksportuotojams, pasisekė dėl šio ženklaus ir nevykusiai atlikto pervertintos valiutos kurso koregavimo, tačiau Lamonto mėginimas įrodyti, kad jis gali valdyti Britanijos ekonomiką, nepaisydamas jos didžiausio Europoje partnerio, nebuvo nei protingas, nei sėkmingas. Pati ERM prarado pasitikėjimą, tačiau vėliau valiutų netvarka baigėsi greičiau, nei tikėtasi. 1994 metų pradžioje Europos pinigų institutas, būsimasis Europos bankas, atvėrė duris Frankfurte.

1994 metais Jacques Delorso kadencija Komisijos prezidento poste baigėsi, Jacques Santeras iš Liuksemburgo buvo išrinktas jo įpėdiniu, kai Majoras vetavo Jeano-Luco Dehaene iš Belgijos kandidatūrą, nors jo požiūris iš tikrųjų niekuo nesiskyrė nuo Santero. Tais pačiais metais Austrija, Švedija ir Suomija tapo narėmis.

Mastrichto sutartis buvo didesnės integracijos pakopa ir pokomunistinis impulsas Sąjungai plisti Vidurio ir Rytų Europoje. Kitas susitikimas vyko Amsterdame 1997 metais, bet jo rezultatai buvo menki. Prieš pat susitikimą sutriuškinus Britanijos konservatorius ir netikėtai žlugus Prancūzijos vyriausybei, pasikeitė politinis klimatas. Nors naujoji Britanijos leiboristų vyriausybė pritarė kai kuriems pirmtakų prieštaravimams dėl Sąjungos krypties, nebedarė jai kliūčių. Iš anksto paskelbė sutinkanti priimti Mastrichto Socialinę chartiją (ir įtraukti į britų teisę Europos žmogaus teisių konvenciją) ir Amsterdame pretendavo į konstruktyvų vaidmenį Sąjungoje, kartu reikalaudama visiško suvereniteto kontroliuojant imigraciją ir politinį prieglobstį, taip pat laiko bendrosios ir gynybos politikos evoliucijai. Didesnį sąmyšį sukėlė Jospino pasirodymas Prancūzijos ministro pirmininko vaidmenyje. Matyt, ši pergalė jam buvo gana netikėta ir jis tvirtai neapsisprendė, kaip laviruoti tarp Chiraco apsisprendimo prisidėti prie bendros valiutos kūrimo 1999 metais ir jo paties socialistų partijos skepticizmo šiuo klausimu.

Ar bendros valiutos planas bus įgyvendinamas kiek galima anksčiau ir dalyvaujant kuo daugiau narių, priklausė nuo Kohlio įtaigos ir Chiraco pritarimo. Kohlis vis labiau baiminosi atgimstančio vokiečių nacionalizmo, jei ES susilpnėtų. Tačiau buvo rimtų abejonių dėl to, ar gali būti įgyvendintos Mastrichto sąlygos net pačioje Vokietijoje. Be Mastrichto sąlygų dėl kiekvienos nacionalinės valiutos įtraukimo, buvo bendros valiutos valdymo problemų ir po jos įvedimo. Vokietija ir Prancūzija sumanė stabilumo paktą naujos valiutos stiprumui palaikyti įvedant taisykles ir baudas už jų nesilaikymą, kad priverstų EPS šalis gerai tvarkyti biudžetą ir apsaugoti valiutą nuo nuvertėjimo. Visos tokios taisyklės buvo susijusios su nacionalinės finansinės strategijos ir nepriklausomybės kontrole. Kohlis siekė griežto tikslumo; Chirac'as ir jo ministras pirmininkas Alainas Juppé buvo pasirengę pasirašyti vokiečių programą, nors ir ne be nuogąstavimų dėl pakto poveikio vyriausybės išlaidoms, o

Prancūzijos socialistai, siekdami sumažinti nedarbą, norėjo turėti laisvę jas didinti. Amsterdame vyravo vokiečiai, Jospinas pakluso Chiracui, ir konferencija priėmė principą, kad nacionaliniai biudžetai turi būti subalansuoti vidutiniais terminais. Pagrindinis tikslas buvo patvirtintas, tačiau daug kas liko neišsakyta.

1999 metų pradžioje 11 šalių narių priėmė bendrą valiutą – eurą, kontroliuojamą Europos centrinio banko, iš tiesų nepriklausomą nuo vyriausybių, ir pradinę 3 procentų palūkanų normą 11 teritorijų (išskyrus Italiją, kur ji buvo 2,5 procento). Britanija, Danija, Švedija ir Graikija atidėjo prisijungimą. Graikija dėl neatitikimo Mastrichto kriterijų, o kitos trys – savo pasirinkimu. Už euro zonos ribų opozicija bendrai valiutai buvo daugiau simbolinė negu ekonominė. Bendrai rinkai nereikia bendros valiutos, tačiau bendrai rinkai su sąžininga konkurencija – reikia: tikroji problema buvo ta, ar galima leisti valstybei vienašališkai devalvuoti savo valiutą konkurencijos sąlygomis.

Buvo įsivaizduojamos dvi aiškios euro funkcijos. Jis turėjo atspindėti ir toliau skatinti Europos ekonominį ir politinį vienijimąsi tuo metu, kai atskiros nacionalinės valiutos bus pakeistos ir susijungs daugelis nacionalinių valiutų, pavyzdžiui, Prancūzijos, Vokietijos, Italijos. Antra, jis turėjo tapti pasauline valiuta ta prasme, kad bus noriai pripažintas ir plačiai vartojamas pasaulio ekonomikoje šalia dolerio ir jenos. Euras buvo sukurtas ne doleriui išstumti, o kad sustiprintų pasaulinę sistemą, jei jos neužtikrintų doleris, kurio svarbiausia funkcija – tarnauti Amerikos ekonomikos interesams. Taigi euras bus išbandomas tuomet, kai susilpnės doleris. Nuo amžiaus pabaigos Amerikos ekonomika klestėjo, o doleris stiprėjo, ankstyvojoje stadijoje euras tokio išbandymo nepatyrė.

Amsterdame Šengeno sutartis buvo išplėsta visai Sąjungai, suteikiant Britanijai, Airijai ir Danijai nedalyvavimo teisę. Užsienio politika turėjo būti derinama tik tarpvyriausybinėmis diskusijomis, t. y. nedalyvaujant ES organams, tačiau suderintą politiką turėjo įgyvendinti ES, jei už tai balsuos nustatyta dauguma Ministrų Taryboje. Taisyklėse maža tebuvo pataisų dėl vienbalsio ar daugumos balsavimo Taryboje ir nebuvo pasiekta susitarimo dėl Komisijos reformos (dabar joje buvo 15 komisarų, tačiau mažiau tikrai atskirų departamentų), išskyrus tai, kad kito narių priėmimo metu, nariai, turintys dvi vietas Komisijoje, vienos neteks, bet už tai bus padidintas jų balso svoris, skaičiuojant per balsavimą Taryboje. Po Amsterdamo Komisija toliau plėtojo požiūrį į Sąjungos plėtrą, o Ministrų Taryba sankcionavo derybų pradžią – su Kipru, Lenkija, Čekija, Vengrija, Slovėnija ir Estija *[1998 m. kovo mėn.– Vertimo leidėjo past.]* tuo pagrindu (pateiktu svarstyti 1993 metais), kad bus patenkinama demokratinė politika, laisvosios rinkos ekonomika, garantuojamos žmogaus ir mažumų teisės. 1998 metais specialioje konferencijoje Londone susirinko 11 kandidačių (be Turkijos) ir visos dabartinės narės. Kitais metais Lenkija, Čekija ir Vengrija tapo narėmis *[tebevyksta derybos. – Šaltinis: The European Union: Still enlarging, European Communities, 2001]*. 1999 metais Komisija pasiūlė pradėti derybas *[2000 m. vasario mėn. pradėjo derybas, žr. pataisytą 6.1 žemėlapį]* dar su šešiomis valstybėmis: Latvija ir Lietuva, Slovakija, Rumunija ir Bulgarija bei Malta; Turkija buvo pripažinta valstybe kandidate.

Užsienio reikaluose Sąjunga jau veikė vieningai paskutiniame (Urugvajaus) GATT raunde (žr. 170 p.). Karai Jugoslavijoje sustiprino poreikį integruoti Europos politiką. Artimuosiuose Rytuose europiečiai taip pat turėjo rimtų priežasčių veikti išvien: naftą ir geografinę padėtį. Daugiau kaip pusę reikalingo naftos kiekio ES įsiveždavo iš Artimųjų Rytų – trigubai daugiau negu importuodavo amerikiečiai iš to paties regiono. (ES eksportas į Artimuosius Rytus buvo didesnis už amerikiečių keturis kartus.) Be to, Artimieji Rytai ir Šiaurės Afrika užima pusę Viduržemio jūros litoralinės zonos, o europiečiai – kitą pusę. Didėjantis skirtumas tarp turtingųjų ir neturtingųjų šiuose regionuose ne vien kėlė grėsmę stabilumui, kuris gyvybiškai svarbus nuolatinei naftos gavybai ir transportavimui, bet ir didino teisėtą ir neteisėtą migraciją į ES iki keliančio nerimą dydžio. ES vykdė prekybos susitarimų su arabų šalimis ir Izraeliu programą, kuri perėjo į bendros laisvosios prekybos zonos politiką, Ministrų Tarybos patvirtintą 1995 metais, didino prekybos apimtis, ir nukreipė nestabilumo pavojus, turėdama dar atvirai nepripažintą perspektyvą išplėsti šią zoną nuo Viduržemio jūros iki Irako ir Irano – valstybių, kurioms Jungtinės Valstijos prisegė teroristų etiketę. Europiečiai bijojo, kad amerikiečių antiislamiška retorika ir įsipareigojimai Izraeliui destabilizuoja padėtį regione, ir pasipiktino Jungtinėmis Valstijomis, kurios pašalino juos iš Izraelio–Palestinos taikos derybų Madride ir Vašingtone (žr. 403-406 p.). Europiečiai, sutikdami su Jungtinėmis Valstijomis, kad Artimuosiuose Rytuose būtina taika, nepasitikėjo priemonėmis, iš dalies ir motyvais, kuriais Jungtinės Valstijos siekė to tikslo. Karinėje sferoje jungtinių ES struktūrų bei pajėgų kūrimo ir VES įsijungimo į jas šalininkai nepatiko tiems, kurie bijojo bet kokio NATO ir Jungtinių Valstijų vaidmens sumažėjimo Europoje, ypač britams. Bendra veikla apsiribojo prancūzų–vokiečių pajėgomis, prie kurių prisijungė Belgija, Liuksemburgas bei Ispanija, ir du junginiai (sausumos ir karinių oro pajėgų), kuriuos formuoti pradėjo Prancūzija, Italija, Ispanija ir Portugalija. Europiečiai nedaug įžvelgė galimybių panaudoti jungtines pajėgas ES viduje, išskyrus kaip civilių valdžios pastiprinimą pilietinių neramumų metu, tačiau karai Jugoslavijoje dešimtajame dešimtmetyje parodė, jog būtinai reikia jungtinių veiksmų už ES teritorijos ribų, jog ES ne vien priklausoma nuo Jungtinių Valstijų, bet ir skiriasi nuo jų, ir kad Europos Sąjungai reikia geriau pasiruošti tvarkyti savo reikalus. 1998 metais Prancūzija ir Britanija pradėjo kurti Europos greitojo reagavimo pajėgų planą ir atitinkamas institucijas bei žvalgybą, kontroliuojamas ES Ministrų Tarybos, JT struktūroje ir suderintą su Šiaurės Atlanto sutarties įsipareigojimais. 1999 metais ES įkūrė naują Ministrų Tarybos Generalinio sekretoriaus ir užsienio bei saugumo politikos aukščiausiojo atstovo postą. Turėdami galvoje, kad nėra reikalo griežtai atsakyti Jungtinėms Valstijoms, ES į šį postą paskyrė atsistatydinusį NATO Generalinį sekretorių Javierą Solaną. Tuo pačiu metu į Solanos postą NATO paskyrė Britanijos gynybos ministrą George Robertsoną, tvirtą NATO ir Europos Sąjungos šalininką.

ES patyrė labai skaudų smūgį, gal ir į gera, kai parlamento užsakyta ataskaita apie Komisijos darbą buvo tokia kritiška, kad visa Komisija atsistatydino.

Labiausiai buvo kritikuojamas vienas Prancūzijos komisaras – Edith Cresson ir prezidentas *ex officio,* tačiau parlamentas, neturėdamas teisės atleisti asmenų, pasiūlė Komisijai atsistatydinti *en bloc*. Valstybių ir vyriausybių vadovai, negaišdami laiko, Santero įpėdiniu paskyrė buvusį Italijos ministrą pirmininką Romano Prodi, kuris sudarė iš esmės naują Komisiją, pažadėjo įveikti aplaidumą ir neveiksmingumą, bet susidūrė su naujo parlamento ketinimu stiprinti kovingumą.

Pietinis sparnas

Nors dėl viešpatavimo Viduržemio jūroje buvo diskutuojama Antrojo pasaulinio karo metais, tai nebekėlė abejonių po jo, kai prie šios jūros prieinančios Europos šalys (bei Portugalija) viena po kitos įstojo į NATO ir Europos Bendriją. Turkija įstojo į NATO ir tapo asocijuota Bendrijos nare. Malta ir Kipras atitinkamai 1964 ir 1961 metais tapo Sandraugos šalimis, o vėliau asocijuotomis EB narėmis.

Istorinis įvykis – 1943 metų posūkis į anglų–amerikiečių aljansą prieš Vokietiją ir nepertraukiamas Krikščionių demokratų partijos valdymas pokario metais – leido *Italijai* tapti NATO ir Bendrijos steigėja ir visų pripažinta sudedamąja dalimi. Italija, atsisakiusi fašizmo, tapo demokratine, tačiau nepasidarė klestinti. Pofašistinės vyriausybės paveldėjo tokią padėtį, kad 2 milijonai iš 20 milijonų darbingo amžiaus gyventojų neturėjo darbo, o beveik pusė Italijos darbininkų dirbo (arba buvo bedarbiai) žemės ūkio sektoriuje. Apie 1970 metus šis santykis sumažėjo iki 20 procentų, tačiau svarbiausia ekonominė darbo jėgos pertekliaus problema liko. Klasikinis jos sprendimo būdas buvo emigracija (ne naujas atradimas, nes dar Julijus Cezaris tam tikslui įsteigė Narboną Galijoje). Geidžiamiausias rojus – Jungtinės Valstijos – pamažu užsidarė dėl kvotų ir kalbos testų. Apie 150 000 italų kasmet palikdavo namus ir išvykdavo į Australiją, Kanadą bei kitus kraštus, tačiau tiems, kurie pasiliko, darbo vis tiek neužteko (kadangi išvykdavo jaunesnieji, likę tapo senstančiąja visuomene). Projektai padėti skurstančiai pietinei šalies daliai nepajėgė įveikti vis didėjančio skirtumo tarp dviejų šalies dalių, būtent šios dvi susijusios problemos – darbo jėgos perteklius ir skurstantys regionai – tapo svarbiausiomis pokario Italijos europinės politikos gairėmis. Pirmasis Italijos pokario demokratiškai išrinktas ministras pirmininkas Alcide de Gasperi buvo įtikintas, kad vienintelis išsigelbėjimas – dalyvauti Europos konfederacijoje, todėl 1951 metais Italija įstojo į Europos anglių ir plieno bendriją kaip narė steigėja, nors neturėjo anglių ir išskyrus Elbą, jokios geležies rūdos. Užuot auginusi apelsinus ir citrinas kitoje Alpių pusėje gyvenančių turtingesnių europiečių džiaugsmui, Italija nutarė rungtyniauti su jais, nepaisydama, kad žaliavas modernioms plieno liejykloms, pastatytoms Tarante, tekdavo gabentis net iš Venesuelos; praėjus dvidešimčiai metų, Italija jau eksportavo

20 milijonų tonų plieno kasmet. Šeštajame dešimtmetyje BNP padvigubėjo dėl pramonės modernizavimo, investicijų į mokymą ir dėl tinkamo darbo jėgos pertekliaus panaudojimo; pramonės gamyba padidėjo nuo ketvirtadalio iki pusės bendrosios gamybos. Atradus gamtinių dujų Po slėnyje, nuo 1958 metų vėl prasidėjo netikėtas pakilimas, deja, ištekliai pasirodė labai menki ir šio netradicinio pajamų šaltinio pakako vos keleriems metams.

De Gasperi valdė Italiją iki mirties 1954 metais, kaip neginčijamas Demokratinės krikščionių partijos (DKP) lyderis, artimai bendradarbiaudamas su Romos bažnyčia įvairiais lygmenimis nuo Vatikano iki parapijos kunigo šaltojo karo kontekste, kuris draudė koaliciją su komunistais, turėjusiais antrą pagal dydį partiją Italijoje ir didžiausią komunistų partiją Europoje, be SSSR. Jo įpėdinis ministras pirmininkas Amintore Fanfani nemėgo klerikalų kišimosi į valstybės reikalus ir norėjo atgaivinti kai kuriuos prieškarinės korporatyvinės valstybės aspektus, tačiau jam trūko asmeninės ir politinės įtakos, kokią turėjo Gasperi (ką ir kalbėti apie Mussolini), be to, jis buvo ne DKP, o vienos jos frakcijos, nors ir pačios didžiausios, vadovas. 1962 metais Fanfani kartu su lankstesniu Aldo Moro sudarė koaliciją su socialistais, o 1964 metais nesėkmingai kėlė kandidatūrą į prezidentus. (Jis dar kartą tai pabandė 1971 metais; mirė 1999 m.) Nuo septintojo dešimtmečio vidurio, kai Italijos politika vis labiau darėsi partijos vidinių konfliktų arena, Fanfani grįžo prie griežtos dešiniojo sparno politikos, nors pats buvo nepriekaištingo sąžiningumo pavyzdys, vis labiau plito korupcija (panašiai kaip Japonijos politikoje). Iki 1987 metų rinkimų DKP pavyko išlaikyti valdžią, kaip fašistams tuoj po 1922 metų, jungiantis su mažesnėmis ir pavaldžiomis partijomis, tačiau ilgą laiką nebuvusi opozicijoje ir nenorėdama, ar nesugebėdama parengti naujos vadovų kartos, ji ėmė prarasti tikslą, nesugebėjo spręsti ekonominių problemų ir nepaisė visuomenės moralės normų. Anksčiau ji būtų tikrai pralaimėjusi, jei pagrindiniai oponentai nebūtų buvę komunistai. Pastarieji prarado dalį vidurinės klasės bei intelektualų paramos po 1956 ir 1968 metų smūgių, tačiau išlaikė – vėl iki 1987 metų – didžiąją daugelio šalininkų iš liaudies dalį. Per trumpą Jono XXIII pontifikatą (1958–1963 m.) popiežius mažiau kišosi į Italijos reikalus, tačiau 1929 metų Laterano sutartis, pagal kurią Vatikanas turėjo ypatingą teisę kištis, tebegaliojo. Pijaus XII paskelbtas komunistų atskyrimas nuo bažnyčios buvo panaikintas, nebebuvo kartojami ir kaltinimai prezidentui Gronchi dėl jo vizito į Maskvą. Nors debatai dėl civilinės ištuokos Italijoje 1969–1970 metais privedė prie naujo klerikalų įsikišimo, valstybės ir bažnyčios santykiai nenueidavo toliau priimtų normų, išskyrus kartkartėmis įsiplieskiančius ginčus šeimos klausimais. Italijos demokratija nesuklupo nei prieš komunizmą, nei prieš klerikalizmą, jos taip pat neištiko Graikijos demokratijos likimas, nors princo Valerio Borgheze rengiamas fašistinis sąmokslas buvo atskleistas 1970 metų gruodį. Vis dėlto aštuntojo dešimtmečio Italijoje tiek politikos, tiek ekonomikos klimatas buvo prastas. Vyriausybė kėlė menką pasitikėjimą, paslaugų sfera nuolatos trikdavo, korupcija buvo vieša ir netgi populiari pokalbių tema, infliacija didėjo, o 1974, naftos krizės, metais, atsiskaitymų balanso deficitas pasiekė 825 milijonus JAV dolerių (iš kurių

500 milijonų už naftą). Vakarų Vokietija ir TVF atėjo į pagalbą, tačiau Italija buvo tarsi nuolatinis EEB sekintojas, o po 1975 metų birželio vietinių rinkimų kilo ypatinga politinė rizika, kai komunistai procentais laimėjo beveik tiek balsų, kiek gavo krikščionys demokratai, todėl Italijos sąjungininkams iškilo klausimas, ką jie darytų, jei komunistai ateitų į valdžią šalyje (paskutinį kartą jie ten buvo 1947 metų vyriausybinėje koalicijoje) arba jei komunistų pergalė išprovokuotų dešiniųjų jėgų perversmą. Problemos buvo išvengta, tiksliau ji buvo nukelta, kai per 1976 metų visuotinius rinkimus krikščionys demokratai išlaikė nedidelę persvarą prieš komunistus, tačiau buvo priversti sudaryti vienpartinę vyriausybę, nors neturėjo parlamentinės daugumos ir buvo priklausomi nuo komunistų pozicijos. Šios vyriausybės žlugimas po dvejų valdymo metų atgaivino argumentus už ir prieš dviejų didžiausių partijų – krikščionių demokratų ir komunistų – koaliciją. Tarp oponentų iš vienos pusės buvo Jungtinės Valstijos, Vatikanas ir radikalūs kairieji, kurie komunistų dalyvavimą tokiame aljanse laikė išdavyste, iš kitos – Aldo Moro, krikščionių demokratų pirmininkas, kuris buvo pagrobtas ir nužudytas. Šitaip ekstremistai norėjo pabrėžti savo nuostatas.

Italijos komunistų partija (IKP) buvo didžiausia už SSSR ribų, ši partija buvo viena iš lyderių Italijos nacionalinėje ir regioninėje politikoje, nepaisant to, ar buvo valdžioje, ar ne; taip pat turėjo stiprią vietinę intelektualinę tradiciją, dėl to ne tokia užsieninė kaip kitų šalių komunistų partijos. Ji buvo eurokomunizmo centre, kuris aštuntajame dešimtmetyje tapo svarbiu diskusijų objektu, ypač traukė Ispanijos ir Prancūzijos komunistų partijas.

Eurokomunizmas buvo tvirtinimas, kad komunistų partijos neturi aklai paklusti tarptautiniam judėjimui, svarbiausia, Sovietų Sąjungos komunistų partijai; tai buvo mėginimas atsisakyti stalinistinės praeities. Taip pat mėginama stiprinti pagrindinę komunistinę tradiciją prieš naujuosius kairiuosius, daugeliu atvejų dar kairuoliškesnius, o komunistų partijas vaizdavo kaip anachronizmą. IKP buvo begrįžtanti prie devynioliktojo amžiaus požiūrio, kad socializmas galėtų pasiekti didelių laimėjimų vadovaudamasis demokratiniais principais, t. y. sąžiningi rinkimai su daugeliu partijų galėtų būti priimtinas principas. Šį požiūrį dvidešimtajame amžiuje sunaikino Lenino disciplinuotas demokratinis centralizmas, kai po 1917 metų jis pamatė, kad Rusijos demokratai šliejasi prie baltųjų, o vėliau Vakarų demokratai akivaizdžiai teikė pirmenybę fašizmui, o ne komunizmui. Tačiau senasis požiūris Italijoje niekuomet visiškai neišnyko.

Palmiro Togliatti buvo aršus SSSR kritikas net šeštajame dešimtmetyje, o 1969 metais komunistų partijų konferencijoje Maskvoje jis vienintelis prieštaravo Brežnevo tezėms, kuriomis šis mėgino pateisinti invaziją į Čekoslovakiją ir kurias priėmė net Ispanijos ir Prancūzijos komunistų partijos (pastaroji net be išlygų). Savo nacionalistiškesniam požiūriui jis susirado sąjungininką – Ispanijos komunistų lyderį Santiago Carrillo, kuris, iš pradžių priešinęsis eurokomunizmui, vėliau taip juo įtikėjo, kad parašė fundamentalų veikalą „Eurokomunizmas ir valstybė“. IKP rėmė vadinamąjį istorinį kompromisą Italijoje – antifašistinę visų partijų sąjungą, kuri pritarė Italijos narystei EEB,

tuo skirdamasi nuo neapsisprendusiųjų Prancūzijos komunistų, kurie boikotavo Europos parlamentą iki 1975 metų ir pasisakė prieš tiesioginius rinkimus į jį iki 1977 metų. IKP 1974 metais paskelbė, jog nereikalaus, kad Italija išstotų iš NATO.

Italijos pavyzdys atvedė ispanus, taip pat laikinai ir labiau dvejojančius prancūzus, į eurokomunistų sąjungą, tačiau iš esmės nedaug buvo teigiamų poslinkių, neskaitant to, kad atsisakyta rusų globos. Komunistai šiaurės vakarų Europoje, taip pat Prancūzijoje, praktiškai neturėjo jokios galimybės ateiti į valdžią per balsadėžes, pirmiausia dėl to, kad šiose šalyse gyvavo didelės socialistų partijos. Pietų Europoje jie galėjo tikėtis didesnės sėkmės, tačiau jei taip atsitiktų, veikiausiai jiems nebūtų leista patekti į valdžią dėl griežtai antikomunistiškai nusiteikusių kariuomenių.

Italijos politinė sistema sužlugo neįtikimai staigiai, maždaug 1990 metais. Svarbiausias Italijos politikos principas nuo 1947 metų buvo neįsileisti komunistų į vyriausybę. Krikščionių demokratų partija valdė viena arba koalicijoje, kurioje buvo pagrindinė partnerė per visą šį laikotarpį, apėmė visą valdančiosios klasės branduolį, kuriam priklausė finansininkai, pramonininkai, tarpininkai reikalams su Vatikanu, mafija ir su kitais, turinčiais daugiau ar mažiau dešiniųjų interesų; jų bendros antikomunistinės pažiūros ir atsidavimas įvairiems materialiems interesams nustelbdavo jų skirtumus, leisdavo subordinuoti demokratinės politikos žaidimus, puoselėjo ir šiaip paplitusią korupciją tiek mažose partijose, kurios nustatydavo sau kainą už komunistų neįleidimą į vyriausybę, tiek didžiosiose, kurioms reikėjo vis daugiau pinigų, kad sąjungininkai būtų patenkinti, o lyderiai išlaikytų atitinkamą gyvenimo lygį. Žlugus komunistų valdymui Europoje, išnyko sistemos antikomunistinis pagrindas. Tuo pačiu metu periodiški ekonominiai sunkumai ne tik veikė nacionalinę ekonomiką ir visuomenės nuotaikas, bet ir išjudino politinę santvarką, išlaikomą iš visuomenės kišenės. Politinių lyderių piktnaudžiavimai, įskaitant ir dalijamus pelningus valstybės užsakymus, kuriais seniai buvo įtariami, taip paplito, kad socialistų premjeras Bettino Craxi buvo piktai apkaltintas, kaip ir krikščionių demokratų lyderiai, o sistemos nebebuvo galima išgelbėti, nes stigo nesusitepusiųjų. Po teisėjų ir prokurorų drąsių veiksmų prieš mafijos vadus prasidėjo kriminaliniai kaltinimai garsiems politikams ir verslininkams. Vietiniai rinkimai 1991 metais ir visuotiniai ateinančiais sumažino likusią garbingą krikščionių demokratų partijos dalį faktiškai iki nulio. Tūkstančiams politikų tapus policijos tyrimų objektais, dešimtims tūkstančių valstybės tarnautojų gyvenant kalėjimo arba atleidimo iš darbo baimėje ir visoms susiformavusioms partijoms daugiau ar mažiau praradus pasitikėjimą, naujos partijos išėjo į areną žadėdamos radikalų valdymo aparato valymą ir neaiškius stebuklingus įspūdingo biudžeto deficito, kuris kasmet padidėdavo 10 procentų BVP, mažinimo būdus. Bendra pasekmė buvo politikos poliarizavimasis aplink tuščią centrą.

Šiame painiame kataklizme išryškėjo dvi jėgos: naujoji kairiojo sparno jėga, kur svarbiausia buvo demokratinė kairioji partija (sudaryta iš lankstesnės ir nuosaikesnės senosios komunistų partijos dalies) ir dešiniojo sparno aljan-

sas, susidedantis iš senos partijos, naujos partijos ir kažko, kas visiškai nebuvo partija. Senoji partija buvo *Movimento Sociale Italiano* (MSI), sukurta 1946 metais kaip fašizmo reliktas. Ši partija elgėsi taktiškai, laikėsi demokratinių politikos taisyklių, palengva pritraukė balsų iš kitų dešiniojo sparno grupių, tapo svarbia maža partija, kuri prireikus savo balsais parlamente paremdavo krikščionių demokratų vyriausybę. Po beveik pusės amžiaus vadovavimo (1987 m.) jos pirmasis vadovas Giorgio Almirante užleido postą Gianfranco Fini, kuris nors ir laikinai pašalintas 1990–1993 metais, atgavo valdžią prieš 1994 metų rinkimus, tais pačiais metais ši partija pakeitė savo pavadinimą į *Alleanza Nazionale* (AN). Fini atstovavo tradicinei konservatyviajai partijos daugumai, kuri taip pat turėjo radikalų revoliucinį sparną. Šalia Romos katalikiškų tikslų, bendrų daugeliui dešiniosios pakraipos partijų Europoje, ANMSI išlaikė ir tokius fašistinius principus kaip korporatistinė valstybė, požiūrį, kad Italijai lemta būti galinga Viduržemio jūros valstybe, taip pat teritorines pretenzijas rytinėje Adrijos jūros pakrantėje. Ši partija buvo stipresnė šalies pietuose ir centre negu šiaurėje.

Priešingai, naujai susikūrusi Šiaurės lyga gavo nedaug paramos pietuose arba centre. Ši lyga buvo mažesnių lygų junginys, kilęs iš Venecijos lygos, įkurtos 1983 metais. Joje įsikūnijo smulkaus verslo konservatizmas, atkreiptas prieš supergalingus konglomeratus ir per daug besikišantį valstybės aparatą. Ši partija žiūrėjo į centrą ir Romą kaip į korumpuotų veltėdžių kraštą, o į pietus – kaip siaubingų tinginių šalį, todėl pasisakė už regionų dezintegraciją nestiprios federalinės Italijos link. Jos lyderiai 1994 metais buvo Umberto Bossi ir Gianfranco Miglio iš Lombardijos lygos, kuri perėmė iš Venecijos lygos šiaurės Italijos ruporo vaidmenį. Prie šių dviejų partijų 1994 metais prisidėjo *Forza Italia* ir Silvio Berlusconi: pirmoji buvo ne daugiau nei šūkis, o antrasis – vienas iš klestinčių Italijos verslininkų, jo paties įkurtos kontroliuojančios korporacijos „Fininvest“, kuriai priklausė didžioji dalis Italijos spaudos ir televizijos, prezidentas. Tarp priežasčių, dėl kurių Berlusconi įžengė į politiką dešiniajame sparne (anksčiau jis remdavo ir kairiosios pusės politikus, bičiuliaudavosi su jais), buvo krikščionių demokratų partijos sunykimas ir jo noras atsidurti jos vietoje, poreikis apginti savo verslo imperiją (ypač interesus žiniasklaidoje) nuo kokių nors mėginimų ją reguliuoti, pasirūpinti griūvančia šalies ekonomika, yrančia politine santvarka ir užkirsti kelią galimai komunistų pergalei per rinkimus. Taip pat jis siekė sukurti naują partiją, kuri galėtų būti tiltas virš tos prarajos, kuri žiojėjo tarp dviejų pagrindinių dešiniųjų partijų – ANMSI ir Šiaurės lygos. Su šiomis ir kitomis dešiniosiomis partijomis Berlusconi 1994 metų sausį įkūrė Laisvės lygą *(Polo della Liberta)*, kuri jau po dviejų mėnesių nugalėjo per rinkimus. Jo politinė programa buvo daugiau retorinė negu apibrėžta. Buvo siekiama privačioms įmonėms suteikti laisvę, sumažinti vyriausybės narių skaičių, vyriausybės išlaidas, sukurti milijoną naujų darbo vietų ir vietoj parlamentinės sukurti prezidentinę demokratiją; tačiau svarbiausias programos teigiamas bruožas buvo naujumas.

Berlusconi ir jo sąjungininkai laimėjo 366 vietas iš 630 nacionalinėje asamblėjoje, gavo 43 procentus atėjusių balsuoti rinkėjų balsų; kairiojo sparno

partijos laimėjo 213 vietų ir 34 procentus; centro grupės – vos 46 vietas. Šis rezultatas rodė dešiniųjų pergalę, tačiau nebūtinai demokratiją ar politinį apsivalymą. *Forza Italia* iškilus kaip didžiausiai Italijos parlamento partijai, Berlusconi tapo ministru pirmininku, atėjo į valdžią su stulbinamai dideliais pažadais sumažinti mokesčius, sukurti daugiau darbo vietų ir švarią vyriausybę. Prie galios, kurią įgijo valdydamas spaudą ir televiziją, prisidėjo rinkėjų teikiama parama. Kaip jis manė suderinti šiuos du galios šaltinius, tebėra neaišku, juo labiau kad *Forza Italia* pati neturėjo daugumos asamblėjoje, kur buvo priklausoma nuo atvirai regioninių Šiaurės lygos interesų ir kartais nerimą keliančių pusiau fašistinių AN-MSI nuostatų. Kaip klestinčio pramonės magnato, Berlusconi pasaulėvaizdis buvo europietiškas ir internacionalistinis, bet jo sąjungininkų požiūris tais klausimais būdavo arba indiferentiškas, arba priešingas. Berlusconi prisistatė kaip ketinantis padėti tašką po nemalonaus praeities tarpsnio, tačiau jo paties ryšių su ta praeitimi nebuvo galima nuneigti. Didžiausias skirtumas tarp *Forza Italia* ir krikščionių demokratų buvo tas, kad pirmieji palaikė kur kas silpnesnius ryšius su Vatikanu ir su Italijos bažnyčios hierarchija, o juos palaikė krikščionių demokratų saujelė, pakeitusi vardą į *Partito Popolare.*

Visi Berlusconi pažadai pavirto į nieką. Jis pats buvo apklausiamas policijoje dėl korupcijos (ir 1998 metais buvo nuteistas už kyšininkavimą); jis padidino mokesčius, taip pat priėmė biudžetą, kurį išpeikė Pasaulio bankas ir kitos tarptautinės institucijos dėl to, kad neišsprendė grėsmingo deficito problemos; jis taip pat atsisakė perleisti savo laikraščių ir televizijos imperijos valdymą. (Galima pasakyti, kad Berlusconi suprato savo meto valdžios politiką kaip Didysis Pompėjus prieš du tūkstančius metų. Pompėjus sutiko geriau prarasti konsulo postą Romoje negu atsisakyti vadovauti savo kariuomenei. Berlusconi sutiko geriau prarasti ministro pirmininko postą negu atsisakyti tos galios, kurią teikė jo žiniasklaidos imperija.) Jo darbas premjero poste truko septynis mėnesius, trumpiau negu vidutiniškai penkiasdešimt ankstesnių po Antrojo pasaulinio karo valdžiusių vyriausybių. Jis buvo priverstas atsistatydinti, kai Šiaurės lyga išstojo iš jo koalicijos. Jo reikalavimų paleisti asamblėją ir sušaukti naujus rinkimus (per kuriuos jis tikėjosi laimėti daugiau vietų) nepatenkino prezidentas Oskaras Scalfaro, kuris paskyrė labai kompetentingą asmenį bankininką Lamberto Dini laikinai eiti ministro pirmininko pareigas. 1994 metų pabaigoje paskirtas į šį postą, jis „laikinai“ ėjo šias pareigas ištisus metus. Dini pakeitė Romano Prodi, o 1998 metais Massimo d’Alema: Italijos politikos svorio centras kaskart pasistūmėdavo kairėn, nes trūko Berlusconiui būdingos aiškios dešiniosios daugumos vizijos.

Rytiniame Viduržemio jūros šone Vakarų aljansui pavyko prisijungti *Turkiją* ir Graikiją, kurios buvo svarbios strategiškai, tačiau irgi kėlė problemų dėl savo silpnumo ir abipusio priešiškumo. Susikūrusi iš Osmanų imperijos likučių, šiuolaikinė Turkija buvo žemynų ir kultūrų takoskyroje. Pusė jos teritorijos yra į rytus nuo šiaurės–rytų linijos, žyminčios Viduržemio jūros kraštą; vakari-

nės teritorijos kraštas atkreiptas į Europą ir iš dalies priklauso jai. Ištisai musulmoniška, ji vis dėlto turėjo keblių santykių su kaimynais arabais ir Iranu.

Nuo Antrojo pasaulinio karo iki šaltojo karo pabaigos *Turkija* buvo amerikietiškos SSSR sulaikymo politikos svarbiausias svertas. Ji (drauge su Graikija) buvo ypatingas Trumano doktrinos objektas, įtrauktas į Marshallo planą, ir tapo EEBO bei NATO nare. Viena koja ji stovėjo Europoje, o kita –Artimuosiuose Rytuose, patogiai nepriklausydama niekam. Turkija buvo priimtina narė tose Europos organizacijose, kur vyravo Jungtinės Valstijos, tačiau nelabai laukiama, ir nebūtinai dėl specifinių Graikijos prieštaravimų, vien europietiškose organizacijose, ypač EB. Ji stengėsi laikytis atokiau nuo Artimųjų Rytų reikalų, tačiau negalėjo būti jiems abejinga ir bent jau netiesiogiai buvo į juos įtraukta per Dulleso projektus dėl Amerikos kordono Artimuosiuose Rytuose aplink SSSR paplatinimo; per susidūrimus tarp senosios tvarkos ir naujosios, kurią įkūnijo Nasseras ir jo šalininkai; kai Jungtinės Valstijos naudojosi Turkijos teritorija Amerikos pajėgoms permesti į Libaną 1958 metais ir Persijos įlankos karo metu 1991 metais; per stulbinantį naftos kainų kilimą aštuntajame dešimtmetyje ir sprendžiant kurdų problemas, kurios Turkijai tokios pat opios, kaip ir jos Artimųjų Rytų kaimynėms. Turkai vis dar prisimena, kad yra tik atskilusi vakarinė didžiosios turkų tautos dalis, kurios dauguma liko Azijoje ir buvo praryta carinės Rusijos bei SSSR.

Šiuolaikinės Turkijos kūrėjas, Mustafa Kemalis, žinomas Atatiurko vardu, buvo pasaulietis ir šiuolaikiškas žmogus, iškilo pats ir buvo visai nepanašus į savo amžininką šachą Reza Irane. Atatiurkas valdė Turkiją nuo 1923 metų iki mirties 1938 metais. Jo valstybės koncepcija buvo nacionalinė, pasaulietiška, orientuota į Vakarus ir parlamentinė. Jis manė, kad tinkamiausia vieta religiniams lyderiams – mečetė, o ne vyriausybė. Jo draugas ir bendražygis Ismetas Inönu (1938–1950 metais prezidentas ir 1961–1965 metais ministras pirmininkas) palaikė šią tradiciją, tačiau partiniai politiniai šalies mechanizmai veikė tautoje, kuri nebuvo jų priėmusi: parlamentinė arena buvo gerokai mažesnė už nacionalinę, dėl to politines partijas ir jų vadovus, vieni kitus laikančius priešininkais, dauguma traktavo kaip tarpusavyje susietus sraigtelius, besisukančius sistemoje, kurią pusė šalies atmetė. Politikų autoritetas smuko, o jų vykdoma politika sunkiai skynėsi kelią tarp pagrindinių pasaulietinės valstybės principų ir rinkėjų atsidavimo daug senesnei Islamo tradicijai, t. y. pasaulietinės partijos apeliavo į musulmonų mases. Turkija po Atatiurko mirties buvo tokių pat gilių prieštaravimų šalis kaip Rusija po Petro Didžiojo – caro modernizatoriaus. Politikai ir politinė sistema toliau silpnėjo, kai modernizavimo užmojai teikė ekonominės naudos tik labai nedidelei visuomenės daliai. To pasekmė – vyraujanti dukart modernizuotos (Atatiurko pastangomis ir po Antrojo pasaulinio karo prisidėjus amerikiečiams) kariuomenės įtaka, kuri plačiąja prasme stengėsi palaikyti demokratinę parlamentinę sistemą, bet nenorėjo imtis vyriausybinės atsakomybės, išskyrus trumpus atsitiktinių krizių atvejus.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, iškilo nauja, demokratinė, partija (DP), atskilusi nuo Atatiurko ir Inönu Respublikos liaudies partijos (RLP) ir

1950 metais praktiškai išstūmusi RLP iš parlamento. Jos lyderiai Celalas Bayaras ir Adnanas Menderesas tapo atitinkamai prezidentu ir ministru pirmininku. Jiems pasisekė, kad tai sutapo su pirmąja Marshallo plano banga, kuri skatino privačių įmonių kūrimąsi, rėmė žemės ūkį ir siekė mažinti politinę kariuomenės įtaką. Demokratų partijos užsidegimas modernizuoti pagerino ekonominę infrastruktūrą ir išplėtė Turkijos pramonės sektorių, tačiau šio tikslo buvo siekiama neatsižvelgiant į jo kainą bei tempus ir su tokiu dogmatišku priešiškumu planavimui, kad atvedė valstybę į bankrotą, nuo kurio išgelbėjo tik TVF ir užsienio kreditorių nuolaidumas. Prie prasto ekonomikos valdymo prisidėjo vis didėjantis Mendereso despotizmas, o antroji dešimtmečio pusė pasižymėjo demonstracijų ir maištų gausumu, taip pat masiškais išpuoliais prieš graikus ir jų turtą. Po kruopščiai parengto perversmo 1960 metais kariuomenė areštavo visus DP parlamento narius, paleido partiją, beveik šešis šimtus asmenų pasodino į teisiamųjų suolą, o tris iš jų, taip pat Menderesą, nuteisė myriop. Generolas Cemalas Gürselis ėmė vadovauti valdančiajam 38 asmenų Nacionaliniam vienybės komitetui, kurio narys buvo ir pulkininkas Alparslanas Turkesas – kiprietis, išsilavinęs religinis fanatikas ir nacionalistas, kuris buvo (laikinai) tikroji valdžios atrama. Šį režimą nusilpnino maištai ir perversmai kariuomenėje, buvo parengta nauja konstitucija, kurią per referendumą netikėtai palaikė didelė priešiškai nusiteikusi mažumos dalis. Paleistoji DP vėl iškilo, šį kartą kaip Teisingumo partija ir kaip viena iš tuzino naujų partijų nedaug tepralaimėjo per 1961 metų rinkimus laimėjusiai RLP. Ji atgavo valdžią 1965 metais, jau turėdama naują vadovą Suleimaną Demirelį, savo jėgomis iškilusį inžinierių, atsargų konservatorių, gabų ir su paprastais žmonėmis mokantį bendrauti oratorių. Likusią amžiaus dalį Demirelis, net ir ne visada turėjęs postą, buvo žymi Turkijos politinė figūra.

Prie amžinų ekonomikos stabilumo ir pažangos problemų aštuntajame dešimtmetyje prisidėjo vidaus tvarkos problema, kurią kėlė disidentai politinėje kairėje ir dešinėje, taip pat kurdų separatistai (žr. trečiosios dalies skirsnį „Trumpai" A). Spręsdami šias problemas, Demirelis ir jo svarbiausias varžovas Bülentas Ecevitas, kuris tapo RLP vadovu 1972 metais, patyrė sunkumų dėl naujų partijų kūrimosi abiejuose politinio spektro galuose, ypač dėl islamiškų ir nacionalistinių Pilkųjų Vilkų, suburtų Turkeso. Darėsi vis sunkiau pasiekti garantuotą parlamentinę daugumą, o kariuomenės kišimasis buvo sunkiai prognozuojamas. 1961 metais konstitucija suteikė kariuomenei specialų statusą valstybėje, tačiau karinių pajėgų kišimasis įgavo įvairiausių formų nuo nepaprastosios karo padėties paskelbimo iki laikinų karinių valdymo struktūrų įsteigimo šalia civilių vyriausybės su neapibrėžtu įgaliojimų pasiskirstymu. Demirelis ir Ecevitas valdžioje keitė vienas kitą, tuo tarpu ekonomika sparčiai smuko, visuomeninė santvarka iro. Po 1977 metų nė viena iš dviejų pagrindinių partijų neturėjo parlamentinės daugumos. Demirelis sudarė koaliciją su Turkesu, tačiau daug narių išėjo iš jo paties partijos ir jis buvo priverstas atsistatydinti. Ecevitas 1978 metais turėjo įvesti nepaprastąją padėtį, o 1979 metais savo ruožtu atsistatydinti. Antikomunistinės priemonės, kai komunisto sąvoka suprantama labai laisvai, reiškė spaudos ir mokslo

laisvių varžymą, tūkstančių žmonių suėmimus bei grįžimą prie teroro ir kankinimų kaip kasdienių dalykų. Prie sumaišties prisidėjo ir likimo rykštė: vos kokio šimto balsų pritrūko, kad būtų išrinktas naujas prezidentas 1980 metais. Sumaištis taip pat palaidojo visas viltis dėl ekonomikos atsigavimo (kurį dar labiau pristabdė aštuntojo dešimtmečio naftos kainų didėjimas), tai paakino kurdus imtis karingesnės politikos, privedė prie politinių žmogžudysčių ir privertė kariuomenę dar sykį perimti tiesioginį valdymą, kad išgelbėtų šalį nuo anarchijos. Visos partijos buvo paleistos, vietiniai ir šalies politikai, taip pat tūkstančiai kitų, buvo suimti, politinės diskusijos uždraustos. Generolas Kenenas Evrenas buvo paskelbtas šalies vadovu, tvarka atstatyta griežčiausiais metodais, tačiau daugumai priimtina vien dėl baimės jausmo, išgyvento iki perversmo. 1983 metais kariuomenė įvedė naują civilių režimą.

Naujuoju vadovu tapo Turgutas Ozalas, dar vienas inžinierius ir ekonomistas, dirbęs Jungtinėse Valstijose bei Pasaulio banke ir Demirelio patarėju. Demirelis paskyrė jį savo ministrų kabineto nariu, suteikė ypatingų galių valdyti šalies ekonomiką. Ozalas įkūrė Tėvynės partiją ir 1973 metais akivaizdžiai nugalėjo visas kitas partijas, tarp jų tą, kurią rėmė kariuomenė ir kuriai vadovavo generolas. Jis sumažino infliaciją ir sutvarkė prekybos bei atsiskaitymų balansą, vykdydamas griežtą valiutos kontrolę, defliacijos politiką, palaikydamas aukštą palūkanų normą, mažus atlyginimus ir mažindamas subsidijas. Rezultatas buvo dvejopas: viena vertus, gerokai išaugo BNP ir eksportas, atliekami naudingi viešieji kelių tvarkymo, drėkinimo darbai, sparčiai plėtojosi telekomunikacijos bei turizmas; antra vertus, plito spekuliacija ir korupcija, gerokai pablogėjo visų, išskyrus nedidelės verslininkų grupės, gyvenimo sąlygos. Tėvynės partija buvo įvairialypis provakarietiškų modernizatorių, musulmonų šventeivų ir nacionalistų mišinys, tad Ozalui neką geriau negu jo pirmtakams sekėsi sumažinti biurokratų skaičių ar uždėti mokesčius ir priversti žmones juos mokėti. Pajamos iš mokesčių pavojingai mažėjo, o nepatiklūs darbininkai, išvykę dirbti į Vokietiją ir kitur, linko laikyti savo pinigus ten, kur juos gaudavo. Finansiniai skandalai ir kaltinimai nepotizmu griovė Ozalo autoritetą ir visuomenės pasitikėjimą jo propaguojama rinkos kapitalizmo doktrina. Po varginančių derybų 1987 metais jis pasirašė naują ekonomikos ir gynybos susitarimą su Jungtinėmis Valstijomis, sugrąžino Turkiją į Europos Tarybą, iš kur buvo pašalinta 1980 metais už konstitucijos normų nesilaikymą. Ozalą pamažu išstūmė nesenstantis Demirelis. 1989 metais Ozalas iš premjero tapo prezidentu – pirmuoju civiliu prezidentu per 28 metus. Kiekviename poste jį pakeisdavo Demirelis. Jis staiga mirė 1993 metais.

Demireliui teko spręsti vis blogėjančios kurdų padėties ir karo prieš Iraką Persijos įlankoje klausimus. Karas sunkino kurdų padėtį, kuri ir šiaip buvo itin sudėtinga, nes Turkijos kurdai atsisakė tapti turkais, tuo tarpu turkams buvo nepriimtina turkų–kurdų valstybės idėja. Osmanų valdymo laikais tiek turkai, tiek kurdai buvo paprasčiausi musulmonai (todėl sąjungininkai prieš persekiojamus armėnus), tačiau Kemalio laikais ir vėliau Turkijoje religiniai ryšiai buvo kur kas menkesnis atsvaras etniniams skirtumams negu anksčiau, o dėl 1991 metų Persijos įlankos karo Turkijos kurdų problema susipynė su

platesniais tarptautiniais kurdų nacionalizmo aspektais. Turkija bendradarbiavo su amerikiečiais padedant Irako kurdams prieš Saddamą Husseiną, bet kartu baiminosi, kad Jungtinės Valstijos nori sukurti kurdų valstybę – anatemą Turkijai. Kurdų pabėgėliai iš Irako buvo išstumti jėga, turkų kariuomenė, persekiodama Turkijos kurdus, pažeidė sieną su Iraku ir laikė iki 35 000 kareivių Irako teritorijoje, o kurdų netektys buvo 25 000 mirusiųjų, tačiau jų karingumas nebuvo palaužtas.

Tiek Ozalas, tiek Demirelis susidomėjo (kaip Enveris Pasha buvo susidomėjęs amžiaus pradžioje) galimybėmis, kurios atsivėrė po naujų nepriklausomų tiurkų kilmės valstybių atsiradimo Vidurinėje Azijoje, iširus SSSR (žr. ketvirtosios dalies skirsnį „Trumpai“ A). Ozalas jas aplankė ir pakvietė jų vadovus atvykti į Ankarą. Demirelis galėjo pasirinkti: arba sudaryti asociaciją su šiomis valstybėmis ir su Iranu, tuo susijungti į islamo bloką, arba sudaryti vien tiurkų asocijaciją be Irano ar net kažkuria prasme atkreiptą prieš jį, kaip prieš šiitų teokratinę, fundamentalistinę ir netiurkišką valstybę. Deja, Turkija, nors ir giminiška visoms naujosioms valstybėms (išskyrus Tadžikistaną), nė su viena neturėjo bendros sienos. Turkijos apdairų elgesį su Rusija ir Iranu, lėmė tai, kad šios valstybės buvo svarbi Turkijos eksporto rinka ir būtino importo šaltinis. Rusija buvo didžiausia Turkijos prekybos partnerė, o Iranas buvo svarbiausias energijos šaltinis, papildantis nuolatinį Turkijos energijos trūkumą. Iš čia kilo ir Turkijos aktyvumas inicijuojant Juodosios jūros ekonominio bendradarbiavimo sutartį, kurią 1992 metais pasirašė 11 valstybių ir kuri buvo panaši į Kaspijos jūros organizaciją bei Ekonominio bendradarbiavimo sutartį su Iranu ir Pakistanu. Turkija labai norėjo užsitikrinti, kad būsimasis Vidurinės Azijos naftos eksportas vyktų Turkijos naftotiekiu, o ne per Kaukazą į Rusijos Juodosios jūros uostus.

Ekonominių problemų pagausėjo paskutiniame amžiaus ketvirtadalyje. Užsienio skola smarkiai padidėjo aštuntajame dešimtmetyje ir vėliau; smarkus prekybos balanso smukimas kėlė grėsmę Turkijos galimybei gauti naujų kreditų; TVF rekomenduotas privatizavimas už pagalbą buvo atliekamas chaotiškai; biudžeto deficitas tebebuvo toks pat didelis, o infliacijos lygis aukštas; pramonė, kuriai trūko kapitalo, buvo atvira užsienio eksploatavimui ir vidinei korupcijai; kurdų pabėgėlių antplūdis į didžiuosius miestus didino skurdą ir kurstė gaujų karus. Dešimtajame dešimtmetyje nesėkmė ištiko valdančiąją Tikrojo kelio partiją, kurios vadovė buvo pirmoji moteris ministrė pirmininkė Turkijoje – Tansu Ciller, o „Rafeh“, arba Gerovės partija, vadovaujama Necmettino Erbakano – dar vieno inžinieriaus, tačiau populisto, kuriuo nepasitikėjo kariuomenės vadai, antioligarcho ir nusiteikusio antiizraeliškai – pasiekė stulbinamų laimėjimų agituodama grįžti prie musulmoniškų tradicijų ir elgesio normų. „Rafeh“, 1983 metais įkurta Erbakano, nebuvo pirma atvirai islamiška partija. Pats Erbakanas subūrė dvi panašias partijas, kurias abi Konstitucinis teismas paleido už konstitucijos nuostatų dėl pasaulietinės valdžios pažeidimų. Erbakanui buvo uždrausta dalyvauti politinėje veikloje nuo 1980 iki 1987 metų, tačiau „Rafeh“ ir toliau klestėjo dėl tolesnio ekonomikos smukimo, pasibjaurėtinos aukštus postus užimančių pareigūnų korupcijos ir

naujo Turkijos vaidmens islamo pasaulyje vizijos, užuot akivaizdžiai nevaisingai pretendavus į ES narystę. Po 1995 metų rinkimų tai buvo didžiausia partija parlamente. Kitais metais ji sudarė koalicinę vyriausybę su Ciller, o ministru pirmininku tapo Erbakanas. Sunerimę dėl Erbakano sėkmės ir pasipiktinę Ciller oportunistiniu aljansu su juo, kariuomenės vadai viešai pakartojo, jog rems pasaulietinį režimą, o Konstitucinis teismas paleido „Rafeh" ir vėl uždraudė Erbakanui bei jo svarbiausiems partijos draugams dalyvauti politinėje veikloje. Ciller turėjo atsitraukti ir valdžią perleisti įpėdiniui – senam Tėvynės partijos vadovui Mesutui Yilmazui, valdžiusiam iki 1998 metų.

Santykiai su ES nuolat buvo įtempti. 1964 metais Turkija tapo pirmąja asocijuota EB nare, tačiau toliau nepažengė iki 1995 metų, kai buvo pasirašyta muitų sutartis. Paskolos iš EB ir ES laipsniškai mažėjo, kai tikrosiomis narėmis tapusios Graikija, Ispanija ir Portugalija pateikė tokius pat prašymus, o po 1980 metų perversmo buvo visiškai nutrauktos. Turkijos gaminių paklausa Vakarų Europoje buvo menka. Vakarų Europa, susirūpinusi dėl laisvo darbo jėgos judėjimo Europos Sąjungoje tapus Turkijai nare, susigriebė, kad Turkija būtų antroji pagal gyventojų skaičių narė ir turėtų atitinkamą svorį tarybose. Turkijos iliuzijos galutinai išsisklaidė 1997 metais prasidėjus deryboms dėl Kipro narystės ES, tais pačiais metais Graikijai stipriai padidinus ginklų pirkimą užsienyje ir europiečiams pradėjus garsiau kritikuoti Turkiją dėl žmogaus teisių nepaisymo. Turkija atsakė grasinimu vetuoti naujų narių priėmimą į NATO, jeigu jai nebus leista tapti ES nare. Europiečiai ir toliau žiūrėjo į Turkiją kaip į anomaliją Europoje, nepaisydami, kad pietryčių Europoje ji yra galingiausia regiono valstybė, nors teritorijos atžvilgiu ir nedidelė.

Europos dalimi Turkija tapo dėl šaltojo karo politikos. Kol amerikiečių konfliktas su SSSR Europoje buvo svarbiausias, Turkija buvo neabejotinai strategiškai vertinga NATO narė, tačiau po šaltojo karo Europoje, susijungusioje į Europos Sąjungą, Turkija, geografiškai – periferinė, ekonomiškai – tikėtina našta, o politiškai – apsunkinimas, vėl buvo stumiama į tą padėtį, kuri jai buvo skiriama istorijos knygose ir atlasuose: į neapibrėžtą padėtį tarp dviejų pasaulių. Ši dichotomija ypač išryškėjo paskutiniame amžiaus dešimtmetyje. Nors 1999 metais Turkija galiausiai buvo pripažinta kandidate į ES nares, o Ecevitas dalyvavo valstybių ir vyriausybių vadovų konferencijoje Helsinkyje, Jungtinės Valstijos buvo numačiusios Turkijai didesnį vaidmenį Artimuosiuose Rytuose, kur daugelis ES narių nelabai sutiko su amerikiečių politika. Dešimtajame dešimtmetyje Jungtinės Valstijos pasiekė, kad amerikiečiams (ir britams) būtų leista iš Turkijos karinių oro pajėgų bazių rengti antpuolius prieš Saddamą Husseiną, ir tarpininkavo kuriant Turkijos ir Izraelio aljansą. Izraelis palankiai žiūrėjo į šią orientaciją, kuri suteikė jam teisę naudotis Turkijos oro uostais. Tai kėlė pavojų tiek Sirijai, tiek Irakui, tačiau Turkijoje, viena vertus, buvo sveikinama, nes sankcionavo Turkijos įsiveržimą į Iraką persekiojant kurdus, kita vertus, buvo nepasitikima, nes turkai įtarė, jog Jungtinės Valstijos palaiko kurdų valstybės kūrimo idėją ir stumia Turkiją į nepriimtiną proizraelišką padėtį.

Kova prieš italus ir vokiečius Antrojo pasaulinio karo metais *Graikijoje* buvo smarki, bet trumpa. Po karo atėjusi okupacija itin sunki. Daugiausia žemės ūkiu besiremianti ekonomika buvo sunaikinta: tiltai ir geležinkelio linijos iš tiesų visiškai sugriautos; trys ketvirtadaliai laivyno prarasta; badmetis Atėnuose buvo sunkesnis negu kur nors kitur Europoje. Po pasaulinio karo kilo pilietinis, kuris truko net keleriais metais ilgiau negu pasaulinis ir kuris dėl abiejų pusių patirtų netekčių paliko atspaudą keleto ateinančių graikų kartų sąmonėje. Komunistų mėginimą užgrobti valdžią 1944 metais atrėmė Britanijos kareiviai. Komunistai galutinai buvo sutriuškinti 1949 metais padedant Amerikai, net pirmąkart panaudotos napalmo bombos. Kad ir kokia sveikintina ši baigtis, graikai nesutiko su primygtiniu Britanijos siūlymu atkurti monarchiją ir Amerikos parama dešiniesiems politikams, kuri vyravo dar 50 metų. Karališkoji dinastija, prasidėjusi beveik prieš šimtą metų nuo Danijos princo, ne tik buvo kaltinama taikstymusi su ikikarine generolo Joanniso Metaxaso diktatūra, bet ir apskritai, dažnai neteisingai, įtarinėjama, jog yra pasirengusi tarnauti vienos ar kitos užsienio valstybės interesams. Po karo karalius Georgijus II sugrįžo į Atėnus panašiai kaip Lujisas XVIII grįžo į Paryžių 1814 metais – užsieniečių karinėje gurguolėje, nors jo brolis Paulis, kuris paveldėjo sostą 1947 metais, buvo plačiai pripažintas kaip antikomunistinės vienybės simbolis, tačiau tik tol, kol tebegrėsė realus komunistų pavojus, o nugalėjus komunistus vėl atvirai kaltinamas, kad esąs Amerikos ir Graikijos dešiniųjų įrankis. Pergalės priežastis buvo Jugoslavijos atskilimas nuo stalinistų bloko (Tito turėjo sutvirtinti santykius su Jungtinėmis Valstijomis) ir didelės, gerai parengtos ir gerai ginkluotos kariuomenės su kruopščiai parinktais dešiniųjų pažiūrų karininkais sukūrimas. Pilietinio karo tąsa iki penktojo dešimtmečio pabaigos buvo ekonominė ir socialinė katastrofa, iš kurios išbristi padėjo amerikiečiai ir kuri buvo Graikijos užsienio politiką lemiantis veiksnys. Graikija įstojo į NATO 1952 metais ir pasidarė formalaus Vakarų Europos ir Jungtinių Valstijų aljanso prieš Rytų Europą ir SSSR dalis, tačiau buvo nepatogi partnerė, nes nuolatinis Graikijos rūpestis buvo ne jos priešiškumas SSSR, o Turkija – Amerikos vertinama draugė.

Pasibaigus pilietiniam karui ir trumpam politinio nestabilumo laikotarpiui, konservatyviosios feldmaršalo Aleksandro Papagoso ir Konstantine Karamanliso (1952–1963 m.) vyriausybės ėmė gaivinti ekonomiką. Valdant Karamanlisui, kuris negirdėtai ilgai išbuvo valdžioje – net aštuonerius metus, nacionalinė valiuta buvo išgelbėta, o turizmas, kuris su organizuotu poilsiu virto tikra aukso gysla, buvo puikiai tvarkomas; tačiau modernizavimo, kuris buvo interpretuojamas kaip industrializavimas, palyginti su kitomis pramoninėmis šalimis, rezultatai nuvylė ir didino atotrūkį tarp didmiesčių ir apleisto kaimo. Ne visai sunykusi komunistų partija sugrįžo į politinę areną, tačiau niekada negaudavo daugiau negu 15 procentų balsų, išskyrus ypatingas 1958 metų aplinkybes, kai gavo 25 procentus, kuriuos lėmė smarkus rinkėjų protestas prieš vyriausybės elgesį Kipro krizės metu. Centrą skaldė daugiausia įtarumas, dėl to centras nepateko į vyriausybę iki 1963 metų, kada, vadovaujamas George Papandreou, gavo daugiau vietų parlamente negu kuri nors kita partija. Per

kelerius kitus metus Papandreou pradėjo socialinės plėtros programą, visų pirma švietimo ir sveikatos srityse, tačiau netrukus susidūrė su rūmais, kur po Paulio mirties jo jaunas, nepatyręs ir netikusius patarėjus turintis sūnus Konstantine perėmė valdžią ir skatino priešintis tą visuomenės klasę, kuri visokias socialines reformas laikė komunistinėmis. Šis priešiškumas sustiprėjo dėl premjero sūnaus ekonomisto Andreaso veiklos. Jį Karamanlisas paskatino profesoriaus vietą Amerikoje iškeisti į nepartinį jo profesijos postą Atėnuose. Andreasas Papandreou buvo socialdemokratas, skandinavams arba Amerikos demokratų partijos kairiajam sparnui artimų pažiūrų (jis buvo aktyvus Huberto Humphrey kampanijos rėmėjas); jo įsiveržimas į Graikijos politinį gyvenimą erzino kitus lyderius, ypač dėl to, kad jo tėvo vadovaujama centro sąjunga buvo ne tokia kairiojo sparno partija kaip Britanijos leiboristai, o veikiau centro arba dešiniojo centro kaip prancūzų radikalieji socialistai. Juo pasinaudojo tautai gąsdinti dešinieji, kurie ėmė šaukti, kad šaliai gresia komunizmo pavojus, ir 1965 metais jis buvo apkaltintas ryšiais su slapta kairiųjų draugija kariuomenėje, vadinama Aspida, nors tokia draugija tikrai negalėjo būti pernelyg kairuoliška, jei veikė Graikijos kariuomenėje.

Kol karalius ir ministras pirmininkas dirbo išvien, sąmokslo tikimybė buvo maža, tačiau kiek padraugavę abu susipyko dėl ginkluotųjų pajėgų kontroliavimo. Karalius traktavo šią kontrolę kaip dalį karališkosios valdžios, kurią galėjo įgyvendinti per jam priimtiną gynybos ministrą. Papandreou, nors ir taikstydamasis su karaliaus valdymu, atvirkščiai, tikėjo, kad karinės pajėgos turėjo būti valdomos civilių, kuriems atstovavo premjeras ir jo kabinetas. Kivirčas įsiliepsnojo, kai Papandreou norėjo pakeisti kariuomenės štabo viršininką, o gynybos ministras atsisakė jį atleisti ir pats atsistatydinti iš vyriausybės. Papandreou mėgino išspręsti problemą pats pasiskirdamas gynybos ministru, tačiau karalius atsisakė patvirtinti jį šiame poste ir atleido iš premjero pareigų. Tuo pačiu metu karalius rezgė intrigas su kai kuriais Papandreou partijos draugais, kurie buvo raginami palikti jį ir tuo atstatydinti vyriausybę parlamente. Po to prasidėjo negarbingi manevrai, įkandin kurių surengtos nedidelės demonstracijos ir keletas streikų, kol nuosaikiosios centro ir dešiniųjų grupės susibūrė draugėn, kad baigtų šį nevykusį spektaklį, kurį nekonstituciniu elgesiu pradėjo karalius, ir paliktų vyriausybę iki priešlaikinių rinkimų pabaigos. Tačiau dešiniojo sparno ekstremistai, kaip ir dauguma žmonių, supratę, jog centro sąjunga nugalės per tuos rinkimus, nusprendė, kad jie neturi įvykti.

Tai buvo svarbiausia 1967 metų balandžio mėnesio perversmo priežastis. Jį įvykdė nedidelė grupė armijos karininkų, ne paties aukščiausio rango ir nepriklausančių aukštuomenei, kuriai paprastai tekdavo aukščiausieji laipsniai. Jie buvo paaukštinti tarnyboje didinant kariuomenę po Antrojo pasaulinio karo. Tai buvo fanatikai, neišprusę antikomunistiškai nusiteikę šalies gelbėtojai, politiką supratę kaip paprastą ir nuožmią kovą tarp gėrio ir blogio. Todėl perversmas buvo ne konservatyvus, o radikalus, nors iš pradžių tradiciniai konservatoriai sutiko jį tylėdami ir net palaikė. Abejotina, ar perversmą rėmė ir Amerika. Amerikiečiai akivaizdžiai kišosi į Graikijos vidaus reikalus, aišku

ir tai, kad amerikiečiai įtariai žvelgė į centro politikus, kuriuos nuvertė perversmas, tačiau iš visos įvairovės galimų perversmo variantų, tuo metu daugiau ar mažiau atvirai aptarinėjamų, galima numanyti, kad amerikiečiai būtų pasirinkę tradiciškesnį variantą negu tą, kuris iš tikrųjų įvyko. Pulkininkai Papadopoulosas ir Makarezosas ir brigados generolas Pattakosas nebuvo nei itin garsūs karvedžiai, nei labai populiarūs visuomenėje. Tačiau akivaizdu, jog buvo plačiai manoma, kad amerikiečiai prikišo nagus prie šio maišto ir kad po jo elgėsi taip, tarytum iš tiesų būtų prisidėję. Po perversmo nedaug buvo kalbama apie komunistų grėsmę, kuri turėjo jį pateisinti, o kairiosios pakraipos partijos dokumentų pagrobimas nepateikė jokių įrodymų grėsmei patvirtinti. Perversmas buvo paprasčiausias valdžios užgrobimas keleto aukštų kariškių pastangomis. Metų pabaigoje karalius pamėgino surengti panašų atsakomąjį perversmą, tačiau šis visiškai nepavyko; po kelių valandų karalius turėjo bėgti į Romą. Naujasis režimas paleido valstybės aparatą, atliko valymą kariuomenėje ir bažnyčioje, panaikino Papandreou socialinę reformą, įbaugino teisėjus ir įvedė griežtą spaudos ir kitų žiniasklaidos priemonių kontrolę. Be viso to, kaip vėliau nustatė tarptautinė teisininkų komisija, kaip įteisintą politinį įrankį režimas plačiai taikė smurtą ir kankinimus. Policijos kankinimai nebuvo koks nors naujas dalykas Graikijoje, tačiau, nustačius faktus, pasaulis tiesiog apstulbo, sužinojęs, kaip plačiai buvo taikomi praktikoje su režimo pritarimu. Todėl Europos Taryboje Olandijos ir Skandinavijos šalių pastangomis Graikijai iškelti kaltinimai dėl demokratijos principų nesilaikymo vėliau buvo pakeisti rimtesniais kaltinimais pagal Europos žmogaus teisių konvenciją, Graikija turėjo palikti Tarybą, kad nebūtų iš jos pašalinta. Tačiau Amerikos vyriausybė į viską žvelgė kaip į nemalonų nesusipratimą ir po neilgų dvejonių tarsi palaiminimą režimui nusiuntė ginklų. Graikija, kaip NATO placdarmas, buvo svarbesnė negu Graikija, kaip laisvų ir demokratinių valstybių šeimos, kokia pasiskelbė esanti NATO, sudedamoji dalis.

Graikijos diktatūra, prasidėjusi kaip pulkininkų triumviratas 1971 metais, pasikeitė, kai 1973 metais vienas iš jų išstūmė du kitus. 1973 metais, po maišto kariniame laivyne, buvo panaikinta monarchija, o vėliau tais pačiais metais tikrąją valdžią armija perdavė karinės policijos viršininkui Dimitriosui Ionnidesui. Anksčiau tais pačiais metais įvykusios George Papandreou laidotuvės suteikė pretekstą didelei demonstracijai prieš režimą Atėnuose, po jos studentai dar ilgą laiką priešinosi valdžiai su piktu įžūlumu, kuris jiems brangiai kainavo. Režimas sužlugo 1974 metais dėl nepavykusios akcijos Kipre, kur bandė atsikratyti arkivyskupo Makarioso ir prisijungti salą, tikėdamiesi, kad amerikiečiai neleis Turkijai įsikišti į šią operaciją. Amerikiečiai jau du kartus anksčiau blokavo Turkijos įsikišimą, tačiau šįsyk to nepadarė. Makariosui pavyko išsigelbėti, turkai įsiveržė, o Graikijos vyriausybė, išprovokavusi konfrontaciją su Turkija, paskelbė visuotinę mobilizaciją, kuriai visiškai nebuvo pasirengusi. Karamanlisas, kuris gyveno emigracijoje Paryžiuje, sugrįžo sudaryti demokratinės koalicinės vyriausybės, sutvirtino savo poziciją laimėjęs savo partijai absoliučią daugumą per tų pačių metų pabaigoje įvykusius rinkimus. Rinkėjai taip pat dviejų trečdalių dauguma balsavo už monarchijos panaikinimą.

Karamanlisas žinojo, kad Graikijai reikia draugų: jis atnaujino kampaniją už įstojimą į EEB ir aplankė Balkanų bei kitų komunistinių šalių sostines. Jis taip pat labai stengėsi sušvelninti nesutarimus su Turkija, o jų kilo labai daug ir labai didelių. Karamanlisas turėjo plačią visuomenės paramą ir kaip reta didelę absoliučią daugumą parlamente. Per 1977 metų rinkimus ji sumažėjo, bet ši dauguma neišnyko. Kai 1980 metais jis buvo išrinktas prezidentu, jo kolega George Rallisas be problemų užėmė premjero postą.

Svarbiausias iš Turkijos nesutarimų su Graikija buvo Kipro klausimas (žr. skirsnį „Trumpai" C šios dalies pabaigoje), bet jis nebuvo vienintelis. Kilo daug ginčytinų klausimų Egėjo jūroje. Kai Turkija įsiveržė į Kiprą, Graikija įsteigė karines bazes rytinėje Egėjo jūros dalyje esančiose salose, kurios pagal Lozanos (1923 m.) ir Paryžiaus (1947 m.) sutartis buvo demilitarizuotos. Taip pat kilo nesutarimų dėl teritorinių vandenų, kontinentinio šelfo ir skrydžių kontrolės.

Teritoriniai vandenys, t. y. šalies suverenitetas tam tikru atstumu nuo kranto linijos, nekėlė jokių problemų, kol abi pusės laikėsi tradicinės šešių mylių ribos. Pagal šį principą, Graikija turėjo suverenias teises 35 procentams Egėjo jūros, o Turkija mažiau negu 10 procentų. Jeigu ši riba būtų padidinta iki 12 mylių, Graikijos suvereniteto plotas beveik padvigubėtų, o Turkijos padidėtų tik labai nežymiai; šiuo požiūriu tiesioginio ryšio su tarptautiniais vandenimis Turkija beveik neturėtų, tad Turkijos laivams tektų arba plaukti per Graikijos vandenis, arba pasilikti prie savo krantų. Tarptautinė bendrija nepritarė 12 mylių teritorinių vandenų ribai, tačiau buvo žengiama ta kryptimi, kai pirmoji tarptautinė konferencija jūros teisės klausimais (1958 m.) rekomendavo, kad tam tikriems apibrėžtiems tikslams (muitai, imigracija, sveikatos kontrolė) nacionalinė jurisdikcija padidintų ribą nuo 6 iki 12 mylių. Nei Graikija, nei Turkija nepasirašė šios konferencijos metu parengtos konvencijos, tačiau pati tendencija Turkijai kėlė nerimą.

Dėl kontinentinio šelfo – pokario sąvokos, įtrauktos į tarptautinę teisę Jungtinių Valstijų pastangomis – kilo jūros dugno, esančio už teritorinių vandenų ribų, eksploatavimo teisės ir nuosavybės klausimų. Teisė į šelfą nesuteikė teisės į toje teritorijoje esančius vandenis ar oro erdvę virš jos. Ženevos konvencija, priimta 1958 metų konferencijoje, prie kurios prisidėjo Graikija, bet neprisidėjo Turkija, apibrėžė kontinentinį šelfą, kaip jūros dugną už teritorinių vandenų ribos, bet esantį ne giliau kaip 200 metrų arba ten, kur galima išgauti naudingųjų iškasenų. Numatyta, kad salos suteikia tas pačias teises valstybėms, kurioms jos priklauso, o Graikija turėjo daugiau kaip 2000 salų Egėjo jūroje. Tačiau teisė į šelfą neturėjo trukdyti laivybai, žvejybai ar varžyti mokslinių tyrimų laisvės. Tais atvejais, kai dviejų suverenių valstybių kontinentiniai šelfai susikerta, skiriamoji linija per susikirtimo vidurį paprastai laikoma povandenine valstybių siena. Per ginčus dėl Egėjo jūros Graikija teigė, kad ši konvencija yra tarptautinės teisės normų deklaracija, todėl teisiniu požiūriu negali būti keičiama ir dėl jos negalima derėtis. Graikija šiems argumentams susilaukė šiokios tokios paramos iš Tarptautinio Teisingumo Teismo, kuris parėmė ir kur kas prieštaringesnį teiginį, kad salos turi atskirus kontinentinius šelfus. Visus šiuos argumentus užginčijo Turkija.

Šis klausimas paaštrėjo 1973 metų pabaigoje, kai Turkija išleido provokuojantį Egėjo jūros kontinentinio šelfo žemėlapį ir suteikė povandeninių tyrimų licenciją mokslinei korporacijai. Po kelių mėnesių ji nusiuntė į Egėjo jūrą tyrimų laivą „Candarli" su galingu karinių laivų eskortu. Tuoj po šio žingsnio, nors tai buvo atsitiktinis sutapimas, įsiveržė į Kiprą, dėl to paaštrėjo konfliktas dėl skrydžių kontrolės.

Nuo 1952 metų skrydžių kontrolės virš Egėjo jūros teisė priklausė Graikijai; apie Turkijos lėktuvų skrydžius turėjo būti pranešama į Atėnus, o toje teritorijoje skrendančių Turkijos lėktuvų pilotai turėdavo vykdyti instrukcijas iš Atėnų. Tačiau Kipro krizės metu Turkija pareikalavo, kad jai būtų perduota kontrolė rytinėje jūros dalyje. Graikija atmetė reikalavimą ir paskelbė oro erdvę virš Egėjo jūros dėl konflikto tapus nesaugia. Vėliau Turkija išplėtė savo reikalavimą, įtraukė ne tik visus tarptautinius, bet ir Graikijos bei Turkijos vidaus skrydžius. Graikijos atveju tai galiojo tiek kariniams, tiek civiliniams skrydžiams.

1974–1975 metai buvo labai įtemptas laikotarpis, kartkartėmis pragiedrinamas Graikijos ir Turkijos ministrų bei teisininkų diskusijų. Abiejų pusių opozicijos buvo karingiau nusiteikusios negu vyriausybės. 1976 metų vasarį dar vienas Turkijos laivas – „Sizmik I" – atliko keletą tyrimų, šįkart lydimas tik vieno karinio laivo. Vėl buvo nervinamasi, ypač po to, kai Turkijos vyriausybė, spaudžiama savo pačios opozicijos, atmetė Graikijos siūlymą oficialiai atsisakyti jėga spręsti dviejų šalių ginčus. Graikijos pastangos įsiteikti Saugumo Tarybai ir Tarptautiniam Teisingumo Teismui nieko gero nedavė. Teismas atsisakė išleisti laikiną apsauginį potvarkį ar prisiimti teisinę atsakomybę, tuo tarpu Saugumo Taryba sugrąžino atsakomybę tiems, kurie kėlė problemą, su įprastiniais raginimais patiems taikiai spręsti savo problemas. Tai buvo nedidelė turkų pergalė, turkams buvo priimtinesnės dvišalės derybos negu tarptautinis teisinis ar politinis kišimasis. Karamanlisas ir Ecevitas susitiko 1978 metais ir susitarė reguliariai rengti žemesnio lygio susitikimus tris keturis kartus per metus. Susitikimai padėjo apsaugoti padėtį nuo pablogėjimo, tačiau nesutarimų debesys iš esmės nebuvo išsklaidyti iki 1980 metais Turkijoje įvykusio karinio perversmo, po kurio naujoji Turkijos vyriausybė padarė nuolaidą kitame fronte.

Protestuodama prieš sąjungininkų neveiklumą per Turkijos įsiveržimą į Kiprą 1974 metais, Graikija nutraukė bendradarbiavimą su NATO. Karamanlisas norėjo atstatyti visą bendradarbiavimą, tačiau Turkija, vadovaujama civilių vyriausybės, norėjo iš anksto nustatyti sąlygas, todėl pirmiausia siūlė iš naujo apibrėžti Graikijos ir Turkijos įsipareigojimus Egėjo jūroje. Šių išankstinių sąlygų naujoji Turkijos vyriausybė atsisakė, už tai gavo Graikijos pasižadėjimą ateityje sugrįžti prie diskusijos visais klausimais, dėl kurių Graikija ir Turkija nesutaria. Taigi Graikija sugrįžo į NATO, nors nebuvo išspręstas nė vienas klausimas, bet užsitikrino, kad galės dėl jų derėtis.

Svarbiausias Karamanliso užsienio politikos tikslas buvo įstoti į EEB. Jis rėmėsi poliniais ir ekonominiais argumentais. Politiškai beveik visi graikai priklausomybę nuo Jungtinių Valstijų per 1974 metų įvykius traktavo kaip

labai įžeidžiamą. Jie buvo įsitikinę, kad amerikiečiai ne tik rėmė pulkininkų diktatūrą, bet, svarbiausia, padėjo jiems užgrobti valdžią. Išskyrus komunistus, kuriems prastai sekėsi per rinkimus, niekas nė nemanė pereiti į rusų stovyklą. Tačiau Bendrijoje Karamanlisas tikėjosi rasti draugų kovoje prieš Turkiją ir užkirsti kelią sugrįžti diktatūrai Graikijoje. Ekonominiu požiūriu Graikijai EEB taip pat buvo reikalinga. Diktatūra sustabdė sėkmingą ekonomikos augimą, prasidėjusį septintajame dešimtmetyje, kai Graikijoje kainos buvo nuostabiai stabilios, o klestinti Vokietijos ekonomika padėjo sumažinti nuolatinį darbo jėgos perteklių Graikijoje. Diktatoriai, siekdami paramos šalies viduje, apdovanojo privilegijomis įvairias klases. Tam tikslui jie išleido daugiau pinigų, dėl to laimingieji, kurie gavo privilegijų, sukėlė importo bumą, kuris rimtai pažeidė atsiskaitymų balansą, susikaupė didelės, daugiausia trumpalaikės skolos užsienyje. Remiantis oficialiais pranešimais, infliacija siekė 35 procentus, tačiau iš tiesų buvo kur kas didesnė.

Negana to, Graikija, kaip žemės ūkio šalis, susidūrė su problema, kurią politiškai buvo galima išspręsti tik gavus stiprią užsienio paramą, o ją galėjo suteikti tik tokia organizacija kaip EEB. Graikijos žemės ūkyje dirbo 40 procentų darbingų šalies gyventojų, tačiau jie gamino tik 16 procentų BNP. (Įstojimo į EEB dieną šie skaičiai nedaug tebuvo pasikeitę: žemės ūkis vis dar buvo pragyvenimo šaltinis 32 procentams šalies gyventojų, kurie gamino 14 procentų BNP.) Graikijoje, kaip ir kitose Viduržemio jūros šalyse, žemės ūkis buvo ne tik ekonominės veiklos sritis, bet ir gyvenimo būdas. Žemės naudmenos buvo suskirstytos smulkiais sklypais ir išdalytos (valstybės vidurkis buvo apie 12 akrų). Graikijos papročiai ir paveldėjimo įstatymai skatino skaldymą, dėl to žemę dirbti pasidarė neefektyvu, tai stūmė valstiečius į miestus. Jie apleisdavo savo nuosavybę paprasčiausiai išvykdami arba dėl šeimyninių vaidų, kurie baigdavosi prievartiniu nuosavybės padalijimu per teismą. Žemės ūkio produktai daugiausia būdavo įvežami į turtingą užsienio rinką Vakarų Europoje; vidaus rinka gaudavo tai, kas likdavo, kadangi paklausa gerokai viršijo pasiūlą, Graikijos vartotojai turėdavo mokėti brangiau. Tiek užsienio, tiek vidaus prekyba buvo tarpininkų rankose, kurie pelnydavo ne tik iš eksporto, bet ir šalies viduje, nes supirkdavo visus fermerių grūdus metų pradžioje, kol dar nepadidėjusios vidaus kainos, ir parduodavo juos rinkose, kur kainos didesnės (patenkinę eksporto rinkų poreikius). Siekdamos nuraminti fermerius, kurie sudarė didelę rinkėjų dalį ir nusipelnė didesnės paramos negu tarpininkai, vyriausybė skirdavo subsidijas, kurios dengdavo struktūrinius pramonės trūkumus ir būdavo išmokamos iš valstybės iždo. Ekonomistų nuomone, tai buvo nevykęs valdymo būdas, tačiau politikai neįžvelgė jokios kitos išeities, tik EEB narystė galėjo priversti ką nors keisti tose srityse, kurios neatitiko EEB vidaus taisyklių. Graikijos atvejis sukėlė platesnes diskusijas tarp pačių EEB narių. Neskaitant Italijos (narės steigėjos), Graikija buvo pirmoji stojanti į Bendriją Viduržemio jūros šalis, o jos silpna ekonomika kėlė nuogąstavimų, bet juos kompensavo noras, kad nesusidarytų nuomonė, jog Bendrija – turtuolių klubas. Be to, priėmus Graikiją, po jos, matyt, turėjo eiti Turkija, Bendrijai kilo grėsmė, kad ateityje nesutars šios dvi narės,

o išspręsti konfliktą Bendrija turėjo mažai galių. Derybos su Graikija dėl narystės nutrūko per 1967 metų karinį perversmą, tačiau buvo atnaujintos, kai šalyje 1973 metais buvo atkurta demokratija. Graikijos įstojimą į Bendriją stipriai palaikė Prancūzija ir 1979 metais buvo pasirašyta stojimo sutartis, o 1981 metais Graikija tapo tikrąja nare. Andreaso Papandreou socialistinis PASOK ir komunistai boikotavo parlamentinius debatus dėl sutarties ratifikavimo ir priešinosi narystei EEB, daugiausia dėl to, kad, jų nuomone, tai trukdys vystytis Graikijos pramonei ir skatins parazitinius Graikijos ir Europos ekonomikos santykius, bet kai Papandreou vėliau tais pačiais metais atėjo į valdžią, nedarė nieko, kad atsisakytų narystės. Praktiškai ekonominės įstojimo į EB pasekmės nuvylė: didelį pakilimą (jis atslūgo įstojus Ispanijai ir Portugalijai) pajuto tik vaisių augintojai, o solidi finansinė pagalba, deja, nepadėjo reorganizuoti pramonės, pritraukti užsienio investicijų ar sumažinti didelį Graikijos prekybos ir atsiskaitymų balanso deficitą.

1981 metais konservatyvi Naujosios demokratijos partija užleido valdžią PASOK, nes visuomenė troško pokyčių, buvo populiari Andreaso Papandreou asmenybė, o jis, be to, kad buvo garsus ekonomistas, turėjo visų valdingam pašai būdingų bruožų (taip pat ir daugelį trūkumų). Jis suprato, kad Graikija nėra šiuolaikinė pramoninė šalis ir negali tokia tapti, o neturtinga valstybė kažkur tarp turtingųjų Vakarų ir trečiojo pasaulio šalių, priklausoma nuo turtingesniųjų. Jis buvo itin antiamerikietiškai nusiteikęs ir žadėjo uždaryti visas Amerikos karines bazes Graikijoje (tačiau to nepadarė). Jo partija turėjo socialinę programą, kurioje buvo numatyta kurti gerovės valstybę ir kurią jis ketino finansuoti versdamas žmones mokėti privalomus mokesčius ir mažindamas vyriausybės valdymo išlaidas. Papandreou įdiegė protingas ir apskaičiuotas socialines reformas, jam pavyko šiek tiek sumažinti infliaciją ir užsienio prekybos deficitą, tačiau nesiėmė energingai reformuoti Graikijos perdelyg centralizuoto ir neveiksmingo vyriausybės aparato, jo valdymas buvo autokratinis ir nenuspėjamas, o socialines programas piktai puolė tiek Bažnyčia, tiek turtingi sluoksniai. Dėl šių susikaupusių kliūčių žlugo jo vyriausybė, kai jis, be viso kito, įsivėlė į visuomeninius ir asmeninius skandalus. Šie skandalai, ekonominė nesėkmė ir jo, kaip lyderio, vadovavimas vidutinybių vyriausybei buvo PASOK vyriausybės žlugimo 1988 metais priežastis.

Užsienio reikaluose Papandreou tęsė Karamanliso politiką, siekė geresnių santykių su Graikijos kaimynais Balkanuose, tačiau Turkija nebuvo pirmoji. Karamanlisas puoselėjo tradicinę Graikijos ir Jugoslavijos draugystę, tačiau nesudarinėjo oficialių sutarčių ir ketino sudaryti tam tikrą Balkanų antantę. 1979 metais jis Korfu saloje priėmė Živkovą, vėliau, tais pačiais metais, Graikija, Jugoslavija, Bulgarija ir Rumunija susirinko Turkijos sostinėje į konferenciją susisiekimo klausimais. Karamanlisas buvo pirmasis Graikijos ministras pirmininkas, aplankęs Maskvą po 1917 metų ir pirmasis per visą istoriją aplankęs Pekiną. Papandreou pataisė santykius su Albanija, tačiau santykiams su Turkija leido įkaisti beveik iki įsiliepsnojimo dėl naftos paieškų Egėjo jūroje. 1988 metais Turkijos premjeras atvyko su beprecedentiniu vizitu į Atėnus, tai leido įsivyrauti ramesniems santykiams.

Papandreou įpėdinis Konstantine Mitsotakisas turėjo nedaug veiksmų laisvės. Jo pergalė per 1988 metų rinkimus nebuvo lemiama, jis buvo priverstas sudaryti aljansą su nesuderinamų pažiūrų partijomis, kurių vienintelis bendras bruožas buvo nepasitenkinimas PASOK. Nežymią daugumą jis gavo tik 1990 metais, jo šalį persekiojo ekonominė krizė: infliacijos tempai buvo didžiausi EB, skola siekė 150 procentų BVP, sąlygos, nustatytos TVF pagalbai gauti, nebuvo įvykdytos, tuo tarpu didelius streikus sukėlė jo mėginimas sutvarkyti išpūstą valstybės tarnautojų sektorių. Jugoslavijos byrėjimas, Makedonijos klausimo atnaujinimas ir Graikijos sienos su Albanija atvėrimas (neseniai komunistinės vyriausybės buvo atsitvėrusios spygliuotos vielos užtvaromis) pavertė Balkanus labai nestabiliu regionu, kur Graikijai buvo sunku nepadaryti klaidingo žingsnio. Nepaisydamas Bosnijos serbų žiaurumo, Mitsotakisas laikėsi senos Graikijos draugystės su Serbija (vėliau jis aplankė Belgradą, kai Kosovo krizė buvo pasiekusi aukščiausią tašką, kad patvirtintų, jog Graikija simpatizuoja serbų vyriausybei). Jis taip pat puoselėjo gerus santykius su Rumunija, nors vargu ar Iliescu buvo mažiau komunistas negu kadaise Ceauçescu. Mitsotakisas sutrukdė pasiekti tarptautinį Jugoslavijos Respublikos Makedonijos nepriklausomybės pripažinimą Makedonijos vardu, tai buvo naujas impulsas nacionalinėms emocijoms, kurios Balkanuose ir taip liejosi per kraštus. Pabėgėliai iš Albanijos iš pradžių buvo labdaringai sutinkami; jų pasirengimas dirbti juodus ir prastai apmokamus darbus buvo sveikintinas. Tačiau kai jų ėmė nuolatos daugėti, taip pat pagausėjo vagysčių ir chuliganizmo, imta labai nemėgti, daugelis jų be ceremonijų ir nesiaiškinant buvo išsiųsti atgal į Albaniją. Valstybės sienos klausimas, kuris buvo pamirštas daugiau kaip dvidešimt metų, vėl iškilo drauge su Albanijos skundais dėl agresyvaus nacionalistinio graikų stačiatikių Bažnyčios tarnų elgesio. 1993 metais Papandreou per rinkimus atsirevanšavo Mitsotakisui, kurio vyriausybė buvo apkaltinta neveiksmingumu ir nepotizmu, taip pat neturėjimu patikimų planų sustabdyti infliaciją, kuri siekė dviženklius skaičius, ir sumažinti nedarbą, kuris siekė 10 procentų. Tačiau Papandreou po pastarosios pergalės ilgai neišsilaikė; jam atsistatydinus PASOK išrinko Kostasą Simitisą jo įpėdiniu. Simitisas, kurio ramus darbo stilius buvo sveikintinas kontrastas neproduktyviai nesenos praeities polemikai, buvo neįkyrus modernizatorius, siekiantis įvairinti Graikijos ekonomiką, įstoti į EPS ir gerinti santykius su Turkija, ES ir Jungtinėmis Valstijomis.

Šaltojo karo pabaiga smarkiai paveikė Graikiją. Graikija buvo prijungta prie Vakarų Europos, nes taip buvo patogiau NATO, ir atskirta nuo Balkanų, su kuriais buvo susijusi geografiškai. Karamanlisas sustiprino šį ryšį, 1981 metais Graikijai įstojus į EB, bet ši politinė strategija užstrigo, kai Graikija tapo pernelyg sunkia ir brangia našta EB, taip pat politinė kliūtis, nes buvo priešiška Turkijai (gal kiek mažesnė dėl simpatijų Serbijai). Kaip Suomija ir Portugalija, ji buvo mažesnės nacijos valstybė, tačiau, skirtingai nuo dviejų pastarųjų, jai trūko regioninio palaikymo. Skirtingai nuo Turkijos, Graikija neturėjo kur eiti, išskyrus į ES.

Simitisas suvokė šį faktą, bent jau iš dalies. Jis viską pastatė ant ES kortos. 14 procentų devalvavo drachmą, kad 1998 metais priimtų ERM ir EPS su bendra valiuta 2001 metais. Ši politika reikalavo griežtų monetarinių priemonių, kurios buvo susijusios su nedarbo didėjimu, skausmingu išsipūtusio biurokratinio aparato mažinimu, nelanksčia darbo rinka, didžiuliais pasikeitimais socialinio aprūpinimo sferoje ir daug kainuojančia infrastruktūros plėtra. Salonikus ir Pirėjų reikėjo paversti stambiais uostais prekybai tarp visos kitos Europos ir rytų, o šiam tikslui reikėjo ramių politinių santykių su Graikijos kaimynais, ypač su Turkija (kuri ekstremalioje situacijoje galėtų blokuoti Salonikus), Makedonija ir Serbija, kurios yra tarp šiaurės Graikijos ir centrinės Europos. Žiūrint plačiau, reikėjo pripažinti tai, ko nei Graikija, nei Turkija adekvačiai (o gal iš viso) nepripažino ištisus 50 metų: šioms dviem šalims įstojus į tarptautines asociacijas – Trumano pagalbą, NATO ir ES, reikėjo išspręsti ginčus, kurie jas skaldė ir atitraukė jų dėmesį. 1997 metais, kai Kipro vyriausybė iš Rusijos nupirko 300 raketų, kurių veikimo spindulys 1600 kilometrų, Turkija prisiekė sunaikinsianti jas. Graikija pareiškė, kad toks atsakymas yra karo aktas. Raketos nebuvo atvežtos ir amžiaus pabaigoje Graikija laikėsi taikingesnės nuostatos, Turkija atsakė tuo pačiu. Graikija, kuri žiūrėjo į ES kaip į kompensaciją už proturkišką Jungtinių Valstijų ir JT pakraipą, darėsi nepopuliari tarp Europos partnerių ir geriau suvokė, kad neprotinga amžinai ginčytis su daug stipresne kaimyne – nesvarbu, kas šiuo atveju teisus.

Kitame Viduržemio jūros gale aksioma tapo įsitikinimas, kad nieko negali įvykti iki Franco mirties. *Ispanija* po Antrojo pasaulinio karo pabaigos atsidūrė dviprasmiškoje padėtyje. Franco norėjo prisijungti prie Vokietijos ir Italijos pajėgų, tačiau to nepadarė, tik nusiuntė simboliškas pajėgas Vokietijai kovoti prieš Sovietų Sąjungą. Už glaudesnį bendradarbiavimą jis norėjo turėti laisvas rankas kurti naują Ispanijos imperiją šiaurės vakarų Afrikoje, tačiau Hitleris atsisakė mokėti tokią kainą. Ispanija 1945 metais nebuvo priimta į JT, tačiau šaltasis karas Franco pavertė iš diktatoriaus pusiau fašisto į ištikimą antikomunistinį sąjungininką NATO aljanse. Remiantis 1953 metų susitarimu, Ispanijoje buvo įkurtos amerikiečių karinės bazės. Konservatyvus ir paternalistinis Franco katalikiškas nacionalizmas siekė padaryti Ispaniją ekonomiškai nepriklausomą ir šeštojo dešimtmečio pabaigoje beveik privedė šalį prie ekonominio žlugimo. Tuomet jis buvo įkalbėtas prieš jo valią imtis atviros užsienio ekonomikos politikos. Iš to neblogai pasipelnė ne tik Ispanija, bet ir jam pačiam atiteko nuopelnai už ekonomikos atgaivinimą, jis liko poste iki pat mirties 1975 metais. Jam mirus Ispanija tapo karalyste ne tik pavadinimu, bet ir iš esmės. Franco paskelbė Ispaniją karalyste 1947 metais, bet jam nepatiko paskutinis karaliaus sūnus Don Juanas, be to, jis neturėjo jokio noro dalytis savo pusiau monarchinėmis teisėmis. Dėl šios priežasties Franco nepaisė Alfonso XIII akto, kuriuo pastarasis perleido sostą Don Juanui, ir pamažu rengė pastarojo sūnų Don Juaną Carlosą būti karaliaus įpėdiniu. Juano Carloso vaidmenį šioje sudėtingoje situacijoje buvo sunku suprasti, todėl

po Franco mirties jo asmenybė ir politinės pažiūros tebebuvo paslaptis. Jo pirmoji vyriausybė buvo frankistų ir demokratų mišinys, tačiau po metų ministru pirmininku jis paskyrė 47 metų Adolfo Suarezą, gabų politiką, kuris nebuvo susijęs nė su viena iš frakcijų. Tai buvo apdairus žingsnis, kuris kėlė nerimą konservatoriams ir kariuomenei, bet neteikė jiems jokio aiškaus pagrindo maištauti, tačiau buvo maloniai priimtas tiek kairiųjų, tiek dešiniųjų nuosaikiųjų sluoksnių, kurie manė, kad Ispanijai reikia permainų. Suarezo paskyrimas rodė karaliaus ketinimą paspartinti pokyčius ir įrodyti, kad jis, monarchas, siekia suburti savo komandą. Jis susilaukė kortesų palaikymo ir per referendumą dėl esminių konstitucijos pakeitimų. Praėjus dvejiems metams po Franco mirties, karalius ir Suarezas buvo pakankamai stiprūs, kad su pasitikėjimu eitų į parlamento rinkimus.

Franco Ispanija buvo nevykusiai modernizuojama ir nepaisė neturtingųjų klasių interesų, dėl to naujasis režimas paveldėjo iškreiptą ekonominę sistemą. Šis režimas taip pat paveldėjo amžiną regioninio nepasitenkinimo problemą, ypač Katalonijoje ir Baskijoje. Socialistų ir komunistų partijos buvo legalizuotos, pastaroji nepaisant Amerikos ir kariškių prieštaravimų. Socialistai, vadovaujami Felipe Gonzalezo, įrodė esą stipresni už komunistus. Dešinė suskilo į tuos, kurie siekė naujos, apsivaliusios krikščionių demokratų partijos, ir tuos, kurie norėjo kuo platesnės koalicijos, įtraukiant kiek galima daugiau frankistų. Per pirmąjį rinkimų išbandymą 1977 metais komunistai ir dešinieji pasirodė labai prastai, o Suarezo dešiniojo centro blokas triumfavo. Per kitus rinkimus, 1979 metais, dešinieji nepateko į parlamentą, komunistai šiek tiek atsigavo, o dauguma rinkėjų balsavo už dvi plačias centro grupes, suteikdami Suarezui šiek tiek pranašumo prieš Gonzalezą. Tačiau Suarezas ekonominius klausimus sprendė paviršutiniškai, prieš baskų separatistus kovojo neišmoningai ir neryžtingai (žr. skirsnį „Trumpai“ B šios dalies pabaigoje).

1981 metais karaliaus finansiškai remiamai konstitucinei ir demokratinei monarchijai metė iššūkį kariuomenė, kuri organizavo perversmą. Kariuomenėje vyravo karininkai, kurių idėjos buvo archaiškos ir antidemokratiškos. Jie įsitraukdavo į netikėtus sąmokslus, nors ir absurdiškus, bet pavojingus ir virtusius atviru, tačiau nekompetentingu bandymu nuversti vyriausybę. Į sąmokslo scenarijų įėjo efektingas kortesų šturmas, kuris privertė karalių atsisakyti jų vadovų, o kariuomenei buvo liepta pasirinkti arba jį, arba savo frankistinius pomėgius. Tačiau Suarezui, kaip ir jo dešiniojo centro blokui, nepavyko išsilaikyti po šio įvykio. Jis atsistatydino, o jo vietą užėmė Leopoldo Calvo Sotelo, tačiau 1982 metų pabaigoje po naujų rinkimų jis perdavė valdžią Gonzalezui. Tarp jo rėmėjų buvo daugelis tokių, kurie norėjo, kad Ispanija pasitrauktų iš NATO (į kurią buvo ką tik įstojusi), tad jis prižadėjo kelti šį klausimą referendume, paskui pareiškė, kad pats esąs už tolesnę narystę, ir sugebėjo gauti paramą šiai nuostatai per referendumą, nors Ispanija išsireikalavo, kad amerikiečiai iki 1992 metų išgabentų savo lėktuvus iš šalies (Italija sutiko juos priimti). Ispanijos ekonomika suklestėjo Europos Bendrijoje, nes naudojosi platesne rinka, užsienio investicijomis, bendru pakilimu pasaulyje ir santykinai pigesne darbo jėga, tačiau kartu su šiuo pakilimu suklestėjo ir gerai

žinoma spekuliacija bei korupcija. Dešimtąjį dešimtmetį Gonzalezas ėmė prarasti populiarumą dėl didėjančio nedarbo ir nepasitenkinimo jo partijos viduje, kuris privedė net prie skilimo ir lėmė jo pavaduotojo Alfonso Guerros atsistatydinimą. Gavęs nedidelę daugumą 1986 metais, prarado ją per 1990 metų rinkimus ir 1993 metais sušaukė visuotinius rinkimus, siekdamas atgauti įtaką. Jis liko poste, tačiau mažos dešiniosios pakraipos katalonų partijos padedamas. Konfliktas su Britanija dėl Gibraltaro sušvelnėjo tiek, kad siena vėl buvo atidaryta, o Britanijos vyriausybė, nors ir pakartojusi savo įsipareigojimus gerbti Gibraltaro gyventojų apsisprendimą, sutiko, kad jo suverenitetas taptų ateities diskusijų tema. 1987 metais derybų atmosfera buvo geranoriška, nors šalies požiūris ir nepasikeitė. Gonzalezas prarado postą 1996 metais. Konservatorius José Maria Aznaras sudarė vyriausybę padedamas katalonų ir baskų ir laikėsi poste, plėsdamas jų autonomines teises.

Dar prieš pokyčius Ispanijoje įvyko permainų *Portugalijoje*, kai 1974 metų balandį grupė vidurinio rango ir jaunesniųjų karininkų nuvertė diktatūrą, kurią pakeitė septynių karininkų chunta, vadovaujama prezidento generolo Antonio de Spinolos, grįžusio kritiškai nusiteikusio Afrikos kolonijų valdytojo. Vėliau prasidėjo kovos dėl valdžios pačiame Ginkluotųjų pajėgų judėjime ir tarp susibūrusių po perversmo politinių partijų. Generolas Spinola atsistatydino rugsėjo mėnesį, o kitų metų kovą pabėgo iš šalies po nepavykusio antikomunistinio perversmo, kuriame jis dalyvavo. Komunistams nepavyko užimti valdžios. Per 1975 metų balandį įvykusius rinkimus dr. Mario Soareso vadovaujami socialistai gavo 38 procentus balsų, o komunistai su 12,5 procento liko tik trečioje vietoje, po dešiniųjų centristų liaudies demokratų partijos (26,5 proc.). Daug kartų Portugalija atrodė atsidūrusi ant pilietinio karo slenksčio. Ginkluotųjų pajėgų judėjimas ir pati armija buvo susiskaldžiusi, tačiau kraštutinius kairiuosius remiantis perversmas nenusisekė ir vyresnieji karininkai, sunerimę, kad gali kilti anarchija, parėmė socialistų mažumos vyriausybę ir gana neutralaus generolo Antonio Ramalho Eaneso kandidatūrą į ginkluotųjų pajėgų štabo viršininko postą.

Per 1976 metų rinkimus aiškios daugumos negavo nė viena partija; labiausiai pasisekė socialistų partijai, kuri laimėjo 107 iš 263 vietų. Po to per įvykusius prezidento rinkimus generolas Eanesas, varžydamasis su dar trimis kandidatais, surinko 61,5 procento balsų. Soaresas sudarė socialistų mažumos vyriausybę, kuri buvo puolama tiek kairiųjų komunistų, tiek dešiniųjų, atstovaujančiųjų ne tik senojo režimo šalininkams, bet ir neturtingiems, antikomunistiškai nusiteikusiems, konservatyviems fermeriams iš šalies šiaurės. Soaresas atsistatydino 1977 metų pabaigoje, sudarė naują koaliciją, tačiau 1978 metais prezidentas jį nušalino ir paskyrė technokratų vyriausybę, o kai pastaroji buvo priversta pasitraukti dėl parlamento paramos stokos, paskyrė kitą, pirmą sykį Portugalijos istorijoje vadovaujamą moters Maria de Lurdes Pintassilgo. Prezidentas siekė suburti parlamentinę koaliciją arba rasti neparlamentinę alternatyvą, kuri galėtų sustabdyti šalies porevoliucinį poslinkį dešinėn, tačiau šis poslinkis dar labiau išryškėjo 1979 metų pabaigoje, kai

Francisco Sá Carneiro laimėjo beveik pusę vietų parlamente. Jis tapo ministru pirmininku, tačiau negalėjo sutarti su prezidentu, kuris, naudodamasis konstitucine teise interpretuoti konstitucijos nuostatas, blokavo daugelį priemonių, kuriomis Sá Carneiro ketino pakreipti ekonomiką vėl laisvosios rinkos link. Prezidentas Eanesas nugalėjo per 1980 metų rinkimus ir liko poste dar vieną kadenciją. Portugalijos politinė svyruoklė ir toliau svyravo tarp kairiųjų ir dešiniųjų centre. 1983 metais Soaresas, nepajėgęs laimėti absoliučios daugumos, sudarė vyriausybę drauge su dešinesne socialdemokratų partija, tačiau 1985 metais ši sąjunga sužlugo, o Soaresas atsistatydino. 1987 metais jis tapo pirmuoju Portugalijos civiliu prezidentu po daugiau kaip šešiasdešimt metų; ministru pirmininku buvo paskirtas konservatorius Anibalas Cavaco Silva – ekonomistas, dukart trumpai dirbęs ministru Sá Carneiro ministrų kabinete, kuris laimėjo lemiamą pergalę, už jį balsavus daugiau negu pusei rinkimuose dalyvavusių rinkėjų. Šiokių tokių pakeitimų buvo padaryta konstitucijoje, tai palengvino denacionalizaciją pramonėje ir dekolektyvizaciją žemės ūkyje. 1991 metais Soaresas, turėdamas svarią paramą visuomenėje, buvo perrinktas prezidentu dar penkeriems metams. Neturtinga Vakarų Europos masteliais, tačiau besitvarkanti ir besinaudojanti ES teikiamais pranašumais Portugalija vėl pasistūmėjo kairėn 1995 metais, kai Antonio Guterreso vadovaujama socialistų partija laimėjo beveik pusę rinkėjų balsų ir užėmė tarpinę padėtį tarp komunistų, arba kairiųjų, ir socialdemokratų bei Liaudies partijos dešinėje. Šią padėtį jie išlaikė iki 1999 metų.

7. Vidurio ir Rytų Europa

Stalino imperija

Europos padalijimą po Antrojo pasaulinio karo nulėmė ir logiška įvykių tėkmė, ir atsitiktinumas. Įvykių tėkmė – tai karo išryškintas Europos tautinių valstybių smukimas. Europos žemyne gyvavo palyginti nedideli ir palyginti stiprūs dariniai, pajėgiantys savarankiškai išsilaikyti, kai kurie iš jų dėl pramonės modernėjimo, o visi bendrai – dėl prisirišimo prie tautų apsisprendimo principo. Stipresnės Europos valstybės gyvavo dėl to, kad buvo stiprios, silpnesnės todėl, kad stipriosioms atrodė, jog tai teisinga. Tačiau, nykstant stipriųjų galiai, nebeliko svarbiausio Europos modelio elemento ir tam tikru momentu europiečiai nebegalėjo išlaikyti tikrai nepriklausomų valstybių. Kilo klausimas, kokias naujas formas primes priklausomybė.

Atsakymą į šį klausimą lėmė atsitiktinumas: karą eskalavusi priežastis buvo žemyno centre – Vokietijoje, tad karo antivokiškos jėgos plūdo iš pakraščių į centrą. Priešingai kai kuriems planams, anglų–amerikiečių ir rusų įžengimas į Vokietiją iš tikro buvo skirtingos operacijos, sukūrusios atskirą amerikiečių ir rusų viešpatavimą į vakarus ir į rytus nuo Vokietijos. Anglų–amerikiečių karinės jūrų pajėgos keitė šį modelį tvirtai siekdamos, kad Viduržemio jūros Europa iki pat Egėjo jūros atsidurtų amerikiečių, o ne rusų sferoje. Tokį naują įtakos pasidalijimą pripažino Stalinas, paliko Churchilliui Graikiją, nekreipė dėmesio į Graikijos komunistų sukilimą ir nesuteikė jam pagalbos. Vėliau Graikija ir Turkija prisijungė prie NATO. Kitame Europos pakraštyje Suomija atsidūrė rusų sferoje ne tik dėl to, kad buvo strategiškai svarbi Leningrado gynybai, bet ir todėl, kad anglų–amerikiečių jūrų pajėgos nepridengė Europos iš šiaurės taip plačiai kaip pietuose. Tiktai Vokietija ir Austrija tebebuvo priskirtos bendrai valdomai teritorijai, bet net ir čia vyravo naujasis padalijimo principas „rusai–amerikiečiai“, kuris vedė prie padalijimo padalijime ir įgavo itin lemiamą svarbą pasaulio įvykiams kaip šaltojo karo epicentras. Kitoje Europos dalyje amerikiečiai ir rusai paliko vieni kitus ramybėje.

Buvo įrodinėjama, kad Europos padalijimas ir jo rezultatas – rusų įsiviešpatavimas Rytų Europoje – buvo ne istorinio atsitiktinumo, o susitarimo, ypač susitarimo Jaltoje, padarinys. Esą Rooseveltas ir Churchillis suteikė Stalinui tokią galią, kokios jis kitu būdu nebūtų pasiekęs. Šis argumentas neatlaiko kritikos. Rooseveltas ir Churchillis nenusileido niekur, kur turėjo galios atsilaikyti. Rusų armijų nebuvo galima išstumti iš tų pozicijų, kurias jau buvo užėmusios Europoje. Taigi Stalino pokario vyravimas Rytų Europoje kilo iš jo pergalių, o ne iš sandorio su sąjungininkais. Daugiausia, ką Rooseveltas su Churchilliu galėjo padaryti – tai pamėginti priversti Staliną laikytis tam tikrų jėgos naudojimo taisyklių. To jie pasiekė įtikinę pasirašyti Išsivadavusiųjų šalių

7.1. Rytų Europa

deklaraciją, kuria buvo žadami laisvi rinkimai ir kitos demokratinės procedūros bei laisvės. Vėliau, kai Stalinas nebesilaikė į deklaraciją įrašytų įsipareigojimų, Vakarų vyriausybės galėjo tik protestuoti. Kariauti Rytų Europoje buvo neįmanoma.

Stalino problema rusų sferoje buvo rusų valdymo pobūdis ir priemonės. Jis sukūrė satelitų imperiją, kurios sudedamosios dalys tebeturėjo atskirą teisinę tapatybę – atskirai viena nuo kitos ir nuo SSSR, tačiau buvo pajungtos rusų tikslams jų karinės galios, Komunistų partijos ir policijos valdžios priemonėmis bei nelygiateisėmis ekonominėmis sutartimis. Netrukus beveik nebeliko skirtumų tarp buvusių priešų – Vengrijos, Rumunijos ir Bulgarijos ir karo meto sąjungininkių – Lenkijos, Čekoslovakijos ir Jugoslavijos. Toks neapibrėžtumas išryškėjo labai anksti: 1944 metų liepą iš Lenkijos pasipriešinimo vadovų sudarytas ir vėliau Maskvos globojamas Liublino komitetas (Lenkijos nacionalinio išsivadavimo komitetas), kurio daugumą sudarė komunistai, Varšuvoje buvo paskelbtas Lenkijos vyriausybe, tuo paversdamas niekais tremtyje prieš vokiečius kovojusių Londono lenkų viltis; 1945 metų kovą Rumunijos karalius buvo priverstas paskirti komunistų kontroliuojamą vyriausybę ir SSSR naudai užleisti Moldovos provinciją (kuri buvo Rusijos dalis nuo 1812 iki 1917 m.). Nugalėtieji priešai ir sąjungininkai formaliai buvo sulyginti 1947 metų vasarį sudarius taikos sutartis ir 1948 metais sutartimis tarpusavyje ir su SSSR (sutartis su sąjungininkais SSSR turėjo sudariusi dar karo metu). Vengrijai taikos sutarčių kaina buvo Transilvanija, kuri (kaip ir 1920 m.) perėjo Rumunijai, ir mažesnė teritorijos dalis, padovanota Čekoslovakijai; Rumunijai jos įteisino Besarabijos ir šiaurės Bukovinos praradimą ir perdavimą SSSR, o pietų Bukovinos – Bulgarijos labui; SSSR jos suteikė Suomijos Petsamo sritį ir išnuomojo 50-čiai metų Porkalos karinę jūrų bazę kartu su priėjimo koridoriumi. 1948 metų sutartys numatė tarpusavio pagalbą prieš Vokietiją ir draudė sudaryti bet kokią sąjungą, kurią būtų galima aiškinti kaip atkreiptą prieš kitą signatarą.

Tačiau Stalinas siekė daugiau negu formalių susitarimų. Penktojo dešimtmečio pabaigoje visur, išskyrus Jugoslaviją ir Suomiją, jis perdavė valdžią paklusniems komunistams, kurie ne tik paisė realios rusų galios, bet ir tarsi marionetės buvo pasiryžusios jai paklusti. Valdžios perdavimo metu buvo uždraustos arba susilpnintos nekomunistinės partijos, o iš komunistų tarpo pašalinti labiau tautiškai negu promaskvietiškai nusiteikę komunistai. To sėkmingai pasiekta per trumpą laiką. Vėliau Maskvai nebuvo taip lengva išlaikyti patikimą įtakos zoną palei europines SSSR sienas. Jugoslavija atsisakė rusų vadovavimo1948 metais, Lenkija ir Vengrija jai pasipriešino 1956 metais, o Rumunija pradėjo kampaniją prieš rusus septintojo dešimtmečio viduryje. Aštuntajame dešimtmetyje prasidėjo akivaizdus smukimas, tačiau pavyko išsilaikyti, nors jėgos panaudojimas, kaip pagrindinis vienybės laidas, buvo veikiau prisiminimai ir blefas negu tikėtina galimybė. Gorbačiovui esant valdžioje, 1989 metais paspartėjo žlugimas.

1946 metais Jugoslavijos, Čekoslovakijos, Bulgarijos ir Albanijos ministrai pirmininkai buvo komunistai: Tito, Klementas Gottwaldas, G. M. Dimitrovas

ir Enveras Hoxha. Vengrijoje ir Rumunijoje šias pareigas ėjo valstiečių partijų lyderiai, Lenkijoje ir Suomijoje – socialistai. Visos šios šalys turėjo koalicines vyriausybes, tačiau tik Prahos ir Helsinkio vyriausybės rodė tikrą valdžios pasiskirstymą. Suomijoje komunistai atsidūrė naujos, po 1948 metų rinkimų sudarytos, vyriausybės kairėje, ir jiems nekaip sekėsi. Kitur 1948–1949 metais komunistų valdžia stiprėjo, nors Jugoslavijoje vienvaldžiai komunistai veikė prieš Maskvos interesus, o ne jos labui. 1948 metų birželį tai baigėsi išmetimu iš komunistinių šalių brolijos.

Lenkijos istorinėje kovoje su kaimynais atsispindėjo Lenkijos komunizmo raida: Rosa Luxemburg nesutiko su Lenino valstiečių politika, o Lenkijos darbininkų partija vėliau prieštaravo Stalino kampanijai prieš Trockį. Lenkijos partijos vadovybė buvo nušluota 1937–1938 metais, o pačią partiją Kominternas paleido tuo metu, kai Stalinas rengė pakto su nacistais planus. Ji buvo atgaivinta 1942 metais, pasibaisėtinas vokiečių elgesys Lenkijoje lėmė jausmų rusų ir komunistų atžvilgiu pasikeitimą. Atskleidus Katynės žudynes 1943 metais, lenkai buvo priversti suvokti, kad pasirinkimas rusai ar vokiečiai yra beviltiškas, bet tuo metu vokiečiai buvo tikra rykštė, o rusai – būsimieji išvaduotojai. Persekiodami vokiečius, rusai 1944 metų pradžioje įžengė į Lenkiją. Tų pačių metų liepą buvo nustatyta Lenkijos siena rytuose palei Curzono liniją ir patvirtintas Liublino komitetas, kuris netrukus tapo laikinąja šalies vyriausybe. Rugpjūtį prieš vokiečius sukilo Varšuvos gyventojai, tikėdamiesi greitos artėjančių rusų pagalbos. Deja, viltys neišsipildė. Žuvo daugelis pasipriešinimo vadovų, komunistų ir ne komunistų. Nors sukilta prieš vokiečius, tačiau Londono lenkai ir jų slaptoji armija Lenkijoje turėjo ir kitą tikslą – iki ateinant rusams sukurti savo valdžią Varšuvoje.

Lenkijai iškilo dviguba problema: kokios turės būti Lenkijos sienos ir kas ją valdys. Kad laimėtų sau teritorijų rytuose ir galbūt įtvirtintų prorusiškas ir antivokiškas simpatijas, rusai norėjo pastumti Lenkijos sieną į vakarus pridurdami vokiškų žemių. Rusai taip pat buvo nusprendę reikalauti, kad komunistai sudarytų vyriausybę ar bent jau turėtų ten persvarą. Iki 1945 metų vasaros Jaltos konferencijos rusai kontroliavo visą Lenkiją. Amerikiečiai ir britai ilgai, bet neryžtingai ginčijosi dėl rusų planų. Jie pripažino Stalino argumentų svarbą turėti patikimą Lenkiją tarp SSSR ir Vokietijos. Lenkijos klausimo jie nelaikė pačiu svarbiausiu darbotvarkės klausimu, be to, tikėjosi, kad nebus didelės žalos, jeigu Lenkijos vyriausybės sudėtis tebebus neaiški, nes Stalinas sutiko išplėsti laikinąją vyriausybę ir karui pasibaigus tuoj surengti teisėtus rinkimus. Dar iki Potsdamo konferencijos liepą rusai perdavė lenkams valdyti vokiškas žemes į vakarus nuo jų buvusių sienų, tuščiai šioje konferencijoje skambėjo Churchillio perspėjimai ir protestai. Britai ir amerikiečiai susitaikė su faktu, tik pasistengė, kad jis būtų pavadintas laikina priemone, kurią būtų galima svarstyti iš naujo per derybas dėl taikos sutarties su Vokietija.

Į laikinąją vyriausybę Varšuvoje ministro pirmininko pavaduotoju buvo įtrauktas Londono lenkų vyriausybės tremtyje vadovas ir Lenkijos valstiečių partijos pirmininkas Stanisławas Mikołayczykas. Kitos svarbiausios figūros į vyriausybę perėjo iš Liublino grupės: komunistas Bolesławas Bierutas tapo

prezidentu, socialistas Edwardas Osobka-Morawskis – ministru pirmininku, o komunistas Wladysławas Gomułka – ministro pirmininko pavaduotoju. Žadėtieji rinkimai vyko 1947 metų sausį su visais įmanomais piktnaudžiavimais, tačiau visiškai užgožti valstiečių partijos liaudiškos jėgos nepavyko. Buvo paskelbta, kad ši partija surinko 10 procentų balsų ir gavo 28 iš 444 vietų parlamente, tačiau Mikołayczykas, kaip ir daugelis kitų, pajuto pavojų ir buvo priverstas bėgti. Valstiečių partijos likučiai buvo įtraukti į 1994 metais suburtą Demokratinį bloką, kuris sujungė atgaivintą Darbininkų partiją, Socialistų partiją ir kitas ir 1948 metais tapo Jungtine darbininkų partija. Amerikiečiai ir britai veltui protestavo dėl tokios įvykių eigos, bet nepajėgė jos paveikti. Tačiau drauge su dabar jau vienintelės partijos generaliniu sekretoriumi Gomułka iškilo senas, dar Rosos Luxemburg laikais išryškėjęs komunistų vadovybės pasidalijimas į prolenkiškus ir promaskvietiškus komunistus: Gomułkos vadovaujama grupė norėjo padaryti komunizmą lenkiškesnį, populiaresnį, ne tokį paklusnų Maskvai. Stalino ir Tito barnis suteikė jam progą išreikšti paramą titoizmui, dėl to Gomułka pamažu buvo išstumtas iš visų pareigų ir artimiausius aštuonerius metus liko šešėlyje.

Šie įvykiai sutapo su politinės scenos pokyčiais *Čekoslovakijoje*. Prieš Antrąjį pasaulinį karą Čekoslovakijos komunistų partija, skirtingai nuo kaimynų, nebuvo nei nelegali, nei pogrindyje. Ji buvo antra pagal dydį politinė šalies partija. Jai neteko eiti į kompromisą dėl bendro komunistų aljanso su Hitleriu 1939–1941 metais, nes vokiečiai jau buvo okupavę Čekoslovakiją ir uždraudę jos partijas. Karo metu ji atliko patriotinį vaidmenį, po karo tapo didžiausia partija, kai kolaboracionistinė Agrarinė partija buvo paskelbta už įstatymo ribų. Taigi jos vadovas Klementas Gottwaldas tapo ministru pirmininku. Jis ir jo kolegos prieš tai veikė demokratinėje sistemoje ir dabar bendradarbiavo su kitomis partijomis, iš pradžių buvo nuoširdi visų antifašistinių grupių koalicija. Per pirmuosius pokario rinkimus Gottwaldas sutvirtino savo padėtį, kai komunistai gavo 39 procentus balsų laisvuose rinkimuose, daugiausia iš visų. Po Vokietijos sutriuškinimo prezidentu tapęs Eduardas Benešas Vidurio Europoje simbolizavo idėją, kad galima valdyti šalį pagal vakarietiškas vertybes ir laikytis draugystės su SSSR. Tokią prieštaringą formulę sukūrė Benešas ir jo draugai nekomunistai, akivaizdžiai norėję dalyvauti Marshallo plane, kurį, matyt, iš pradžių Stalinas sankcionavo, o vėliau atmetė. Benešas išsilaikė tik keletą mėnesių. 1948 metų vasarį vidaus reikalų ministras Vaclacas Nosekas atleido aštuonis Prahos policijos inspektorius. Kabinetas balsavo, kad šis sprendimas būtų atšauktas, tačiau ministras pirmininkas palaikė Noseką, SSSR užsienio reikalų ministro pavaduotojas Valerijanas Zorinas atvyko į Prahą. Nosekas atsisakė grąžinti policininkus, ir vienuolika ministrų parašė atsistatydinimo pareiškimus. Visi jie buvo ministrai nekomunistai. Socialistai, kurie taip pat balsavo su kabineto dauguma prieš Noseką, nenorėjo ardyti koalicijos vyriausybėje su komunistais, nors prieš tris mėnesius išsirinko naują vadovą, pakeitusį Zdeneką Fierlingerį. Prahoje įvyko antikomunistinės demonstracijos. Į sostinę iš šalies privežta policijos. Baimindamasis vis didėjančio triukšmo, Benešas norėjo atstatyti rimtį, priimdamas

vienuolika atsistatydinimų. Du ministrai nusižudė iššokę pro langą, vienas iš jų – Janas Masarykas – turbūt buvo išstumtas prievarta. Birželį Benešas atsistatydino. Jo vietą užėmė Gottwaldas. Slopinimo operacijos baigėsi čekų partijų arba jų likučių sujungimu su Čekijos komunistų partija. Panašiai įvyko ir Slovakijoje, kol galiausiai vienintelė Slovakijos partija buvo sujungta su vienintele Čekijos partija ir sudarytas Nacionalinis frontas. Čekoslovakija tapo policine valstybe. Tokio pat bandymo išplėsti rusų kontrolę Suomijoje 1948 metais buvo atsisakyta susidūrus su kliūtimis.

Tuo pat metu *Vengrijoje*, 1946 metų sausį panaikinus monarchiją (beveik po trisdešimt metų nuo to laiko, kai ji nustojo veikti), buvo sudaryta Smulkiųjų žemės savininkų ir Socialistų partijų koalicinė vyriausybė. Pirmosios iš jų vadovai Zoltanas Tildy ir Ferencas Nagy tapo prezidentu ir ministru pirmininku, o pati partija laimėjo 56 procentus balsų per pirmuosius pokario rinkimus. 1946–1947 metų žiemą paskleisti gandai apie rengiamą antivalstybinį sąmokslą, inscenizuoti teismai, rusai pagrobė Smulkiųjų žemės savininkų partijos generalinį sekretorių Belą Kovacsą. Rusų partneriai Vengrijos kontrolės komisijoje amerikiečiai ir britai protestavo, tačiau veltui. 1947 metų gegužę ministras pirmininkas išvyko į Šveicariją gydytis ir ten buvo paprašytas nebegrįžti ir atsistatydinti. Atskleistas dar vienas sąmokslas. Rugpjūčio mėnesio rinkimai buvo aiškiai suklastoti. Nekomunistinių partijų nariai pabėgo arba buvo patraukti į teismą, partijos subyrėjo ir iš dalies, kaip ir kitose šalyse, buvo įtrauktos į bendrą Nacionalinį nepriklausomybės frontą. Liepą iš prezidento pareigų atsistatydino Tildy, kurį pakeitė nuolankus socialdemokratas Arpadas Szakasitsas.

Rumunijos Valstiečių partijos vadovas Ionas Maniu 1947 metais buvo apkaltintas antivalstybinio sąmokslo rengimu su amerikiečių ir britų agentais. Jis su kitais buvo teisiamas ir pripažintas kaltas, o Valstiečių partija paleista. Gruodžio mėnesį karalius atsisakė sosto. Kitų metų vasarį Socialdemokratų partija susijungė su Komunistų partija ir kovą ši partija laimėjo 405 iš 414 vietų parlamente. Tačiau dar iki rinkimų pačią komunistų partiją sukrėtė vaidai, vienas iš jos vadovų veteranų Lucretsiu Patrasceanu buvo atleistas iš vyriausybės, areštuotas, išmestas iš partijos ir, anot gandų, pasodintas į Lubiankos kalėjimą Maskvoje. *Bulgarijoje* 1947 metų birželį buvo suimtas ir nuteistas mirties bausme Agrarinės partijos vadovas Nicola Petkovas ir kiti. Kitais metais atsirado Tėvynės frontas, įprastinio socialistų ir komunistų susiliejimo rezultatas.

Šiuo lazdos drausmės laikotarpiu svarbiausias Maskvos uždavinys buvo kiekvieną satelitą performuoti pagal vieną bendrą pavyzdį ir susieti jį su SSSR visais būdais, artimais inkorporavimui. Tačiau inkorporavimo būti negalėjo. Naujojo modelio valstybės turėjo tapti liaudies demokratijomis, o ne sovietinėmis respublikomis. Maskva nuslopino kalbas apie inkorporavimą ir išaiškino, kad liaudies demokratija skiriasi nuo sovietinės respublikos. Komunistų entuziastų iliuzijos įstoti į išsiplėtusią sovietinę sandraugą išsisklaidė. Tokios politikos priežastys galėjo būti itin atsargus Stalino būdas arba supratimas, kad visiškai prijungtos šios teritorijos praras buferinės zonos reikšmę; arba

karo nuniokotos SSSR nepajėgumas penktojo dešimtmečio viduryje iš pagrindų keisti savo struktūrą; arba žinojimas, jog kai kurie satelitai anksčiau turėjo ir ateityje tikisi turėti aukštesnį gyvenimo ir valstybės valdymo lygį, negu galėtų suteikti SSSR; o gal Stalino siekimas be reikalo neprovokuoti Vakarų valstybių ir apdumti joms akis, iš tiesų kurti imperiją be konstitucijos pakeitimų, kurių Vakarų šalys negalėtų pakęsti.

Kartu Stalinas užkirto kelią naujoms satelitų tarpusavio politinėms sąjungoms. Visi važinėjo vieni pas kitus ir kaupė dvišales draugystės ir tarpusavio pagalbos sutartis, tačiau radikalesnio pobūdžio planai seko. Įvairūs tokie planai sklandė ore iš karto pasibaigus karui. Čekoslovakija prisiminė Mažąją antantę su Jugoslavija ir Rumunija. Vengrija, kurios santykius su Čekoslovakija sugadino pasikeitimo gyventojais problemos, pajutusi pavojų pasiūlė Dunojaus konfederacijos planą. (1948 metais Belgrade įvykusi Dunojaus konferencija iš tikro leido rusams kontroliuoti pusę upės. Amerikiečiai, britai ir prancūzai, kiekvieną sykį būdavo mažumoje ir protestuodami reikalavo, kad 1921 metų konvencija liktų galioti, kol nėra visuotinai pripažinto pakaitalo.) Dunojaus žemupyje kurį laiką gyvavo pietų slavų federacijos idėja, buvo kalbų apie Vengrijos ir Rumunijos atsvarą. Iš kitų federacijos idėjų pietų slavų federacija buvo labiausiai įtikima, gal dėl to, kad ją rėmė dvi labai svarbios asmenybės – Tito ir Dimitrovas. Tačiau jų planai buvo pernelyg grandioziniai, kad patiktų Maskvai, o Jugoslavijos ir Bulgarijos sąjunga buvo panašesnė į Bulgarijos prijungimą – tokios sąjungos svarbiausias miestas būtų Belgradas, o ne Sofija. 1947 metų birželį Tito viešai pareiškė bulgarams, kad tikisi monolitinės laisvųjų Balkanų tautų vienybės. Rugpjūtį lankydamasis Jugoslavijoje, Dimitrovas keturiais paktais Jugoslavijos Makedonijos Respublikai slapta perleido Pirino Makedoniją. Bulgarijos ministro pirmininko pavaduotojas Traicho Kostovas pasisakė už pietų slavų sąjungą artimiausioje ateityje, o po mėnesio Rumunijos sostinėje Dimitrovas kalbėjo apie muitų sąjungą, nuvesiančią į federaciją arba į konfederaciją, kuri apims ne tik pietų, bet ir šiaurės slavus (ne SSSR slavus) bei Vengriją, Rumuniją, Albaniją ir Graikiją. Tuo momentu įsikišo Maskva, išsikvietė Jugoslavijos ir Bulgarijos vadovus ir liepė neįtraukti Rumunijos į savo planą, nors sutiko, kad Albanija vėliau gali būti prijungta prie Jugoslavijos–Bulgarijos valstybės. Jugoslavams buvo liepta mesti iš galvos ketinimą įvesti kariuomenę į Albaniją. Tačiau jokia sąjunga nebuvo sudaryta. Dimitrovas mirė Maskvoje 1949 metais, praėjus metams po to, kai Jugoslavija buvo išmesta iš komunistinio bloko.

Tito erzino Staliną antivakarietiška politika Trieste ir Graikijoje karo pabaigoje, kai Stalinas vis dar buvo palyginti draugiškas karo laikų sąjungininkams.Tai nebuvo didelės problemos, tačiau Tito Balkanų federacijos, kurią kontroliuotų Jugoslavija, vizija buvo sunkiai priimama. Tito tvirtino, kad Jugoslavija – ne tik atskira, bet ir kitokia negu SSSR, o komunizmo doktrina ir praktika nėra tokia griežta, kad negalėtų atsižvelgti į šiuos skirtumus. Savo ruožtu Stalinas norėjo pakeisti Tito vienu iš jam pavaldžių veikėjų (Andriye Hebrangu arba Sneteu Zujovicu). Jugoslavijoje Stalinas norėjo užsitikrinti tokį pat, kaip ir visi kiti Rytų Europoje, paklusnų režimą. Stalinas ketino

atsikratyti Tito, o ne atsisakyti Jugoslavijos. Kai po skilimo Tito surengė žiaurų atsakomąjį susidorojimą su stalinistais (ypač Serbijoje), paaiškėjo, kad vyko smarki kova Jugoslavijos komunistų partijos viduje, o Tito laimėjo labai sunkiai. Buvo ginčijamasi tokiomis temomis kaip tinkamas komunistinės valstybės tvarkymas, komunistų partijos vaidmuo, žemės ūkio politika, Jugoslavijos vangumas naikinant kapitalizmą ir Jugoslavijos užsienio reikalų ministro Vladimiro Velebito, kurį rusai kaltino esant britų agentu, asmenybė. Trintį didino rusų civilių ir karo patarėjų buvimas Jugoslavijoje, kuris jugoslavams atrodė per brangiai kainuojantis rusų viršenybės įrodymas. Iš kitų rusų mėginimų daryti spaudimą jugoslavams buvo ir grasinimas atšaukti šiuos ekspertus. Jugoslavų laiškai rodo, kad jie visaip stengėsi išvengti skilimo, o tokia jų laikysena galėjo paskatinti rusus griežtai pareikalauti, kad jugoslavai nusileistų, arba klaidingai suprasti ginčytinus dalykus. Taigi galiausiai Jugoslavija atsisakė priimti mokinio statusą ir birželį įvyko skilimas, Jugoslavija viešai išmesta iš tarptautinės komunistų partijų asociacijos Kominformo, sukurto praėjusių metų rugsėjį ideologinei vienybei palaikyti.

Tito buvo įsitikinęs, bet ne vergiškai nuolankus komunistas. Jis įsivaizdavo, kad Jugoslavijos komunistinė respublika gali įstoti į Sovietų Sąjungą, tačiau jaunystėje jį papiktino ketvirtojo dešimtmečio rusų valymai, sukrėtė 1939 metų rusų ir vokiečių paktas, be to, pats patyrė, koks Stalino požiūris į mažesnių valstybių komunistų vadovus. 1948 metais dėl tautinio ir asmeninio išdidumo jis atsisakė stalininio tarptautinio komunizmo modelio. Tito turėjo gilias tautines šaknis ir tuo skyrėsi nuo kitų komunistų vadovų, ilgiau gyvenusių SSSR negu savo tėvynėje. Sėkmingas pasipriešinimas vokiečiams suteikė jam pasitikėjimo savimi ir populiarumo. Jam pasisekė, kad Jugoslavija neturėjo sienos su SSSR, o Vakarų pagalba padėjo atremti komunistinę ekonominę blokadą. Jugoslavija tapo tarptautine anomalija – komunistinė valstybė, priklausoma nuo Amerikos ir kitų Vakarų šalių pagalbos, Graikijos ir Turkijos sąjungininkė pagal 1953 metų Balkanų sutartį, o vėliau Nehru ir Nassero šalininkė neutraliteto ir neprisijungimo klausimu. Atsiskyrusi Jugoslavija diplomatiniu ir ekonominiu požiūriu atskilo nuo kitų satelitų, keitėsi jos santykiai su nekomunistiniais kaimynais. Jugoslavija prisidėjo prie komunistų sukilimo pralaimėjimo Graikijoje ir 1954 metais sprendžiant Triesto problemą padalijimu. (1975 metais Italija galiausiai atsisakė pretenzijų į visą laisvą teritoriją.) Išsisklaidė mitas, kad Maskvai nepavaldi komunistinė vyriausybė yra savaime prieštaringa sąvoka. Jugoslavijos atskilimas tapo ir daugelio raganų medžioklių satelitiniame bloke dingstimi, nes rusai ėmėsi naikinti komunistus, galinčius užjausti Tito ar mėginti sekti jo pavyzdžiu.

Ryškiausias skilimo atgarsis buvo Laszlo Rajko teismas Vengrijoje. Jis ir kiti vengrų komunistai buvo patraukti į teismą dėl daugelio nusikaltimų, kuriuos prisipažino padarę, tarp jų ir dėl šnipinėjimo ikikariniam Horthy režimui, nacistų gestapui, Jungtinėms Valstijoms, Britanijai ir Tito naudai. Teismas buvo demonstracija prieš Tito, itin įspūdinga, nes kaltinamieji buvo nubausti mirtimi. Matyasas Rakosi buvo paskirtas Vengrijoje Stalino statytiniu. Bulgarijos komunistų partijos veteranas Traicho Kostovas buvo išmestas iš partijos,

suimtas ir kartu su kitais teisiamas ir nubaustas mirtimi. Kaltinimai įvairavo nuo trockizmo iki titoizmo, o jų esmė – antivalstybinis sąmokslas. Albanijoje sąjungos su Jugoslavija šalininkas Koci Xoxha buvo pašalintas antijugoslaviškai nusiteikusio varžovo Envero Hoxha (šis pergyveno nevykusį anglų–amerikiečių bandymą jį nuversti 1949 metais, rusų organizuotą perversmą po kivirčo su Chruščiovu 1960 metais, išvijo senus draugus kinus 1978 metais ir 1985 metais mirė). Lenkijoje Gomułka prarado respektabilumo likučius, kai kartu su kitais buvo išmestas iš partijos centro komiteto, apkaltinus bendradarbiavimu su Pilsudskio diktatūra ir gestapu, prikišus nacionalizmą ir ideologinius nukrypimus. Tačiau nebuvo patrauktas į teismą. Svarbiausiame iš savo satelitų Maskva sustiprino pozicijas nusiųsdama sovietinį maršalą Konstantiną Rokosovskį į Varšuvą, ten jis priėmė Lenkijos pilietybę ir tapo gynybos ministru. Čekoslovakijoje po Tito atsiskyrimo ir Rajko teismo prasidėjo įtariamųjų titoistų ir karo metus Londone praleidusių komunistų valymai. Tarp nukentėjusiųjų buvo užsienio reikalų ministras Vladimiras Clementis, kuris atsistatydino 1950 metų kovą, tačiau jam nereikėjo stoti prieš teismą. 1951 metų pabaigoje grupei karo metų Maskvos komunistų, įskaitant partijos sekretorių Rudolfą Slanskį, buvo iškelta byla, turėjusi ryškų antižydišką atspalvį. Matyt, buvo norima žydus paversti režimo nepopuliarumo atpirkimo ožiais.

Šie teismo procesai sutvirtino politinę valdžią valstybėse ir Stalino įtaką satelitams. Po Marshallo plano atmetimo 1947 metais rusai pradėjo Berlyno blokadą, komunistai ėmėsi karingesnių veiksmų Vakarų Europoje (ypač Prancūzijoje ir Italijoje), tačiau užmačios žlugo, o ši nesėkmė sutapo su iššūkiu rusų valdymui Rytų Europoje, kuris pasisekė Jugoslavijoje ir atrodė užkrečiantis. Pirmoji Stalino reakcija buvo griežta ir konkreti: kur tik galėjo, užgniauždavo grėsmę rusų interesams. Šalia to komunistinės integracijos aparatą sustiprino dviem būdais: sukūrė ekonominės asimiliacijos instituciją Komekoną – Ekonominės savitarpio pagalbos tarybą (ESPT) – ir ėmėsi karinio koordinavimo. Iš pradžių sumanytos kaip atkirtis Vakarų veiksmams, šios priemonės, nors Stalino gyvenimo pabaigoje ir nebuvo tobulinamos, galiausiai paveikė SSSR ir jos kaimynų satelitų santykių pobūdį.

ESPT buvo įsteigta 1949 metais kaip atsvara Marshallo planui. Narės steigėjos buvo SSSR, Lenkija, Čekoslovakija, Vengrija, Rumunija ir Bulgarija, prie jų netrukus prisijungė Albanija, o po metų – Rytų Vokietija. Formaliai tai buvo suverenių valstybių asociacija: tuo laikotarpiu komunistinė propaganda puolė Marshallo planą, kaip Amerikos užmačią nepaisyti Europos valstybių suverenumo. Tačiau daugelį metų ESPT net nebuvo mėginta pasinaudoti suverenia teise turėti kitokią nuomonę, SSSR vyravimas buvo pabrėžtas Jugoslavijos išmetimu. Dešimt metų ESPT neturėjo įstatų, turėjo tik menką būstinę, keletą darbuotojų Maskvoje ir nesiėmė beveik jokios veiklos. Kadangi šios tarybos sukūrimas tebuvo antiamerikietiškas gestas, taryba tik papildė kitomis priemonėmis vykdomą rusų politiką: pasinaudojant planavimu, satelitinės ekonomikos pritaikomos rusų poreikiams, o ne bendrai erdvei plėtoti visų jos sudedamųjų dalių interesais. Satelitinės vyriausybės pačios turėjo diegti griežtą komunistinę planavimo sistemą, nustatančią nacionalinius uždavinius

ir nurodančią kiekvienai pavienei įmonei, kiek ji turi įnešti į bendrą visumą (Valstybinio plano komiteto pirmininkas Nikolajus Voznesenkis mėgino reformuoti sistemą, kol Stalinas jį pašalino 1949 metais). Iki šeštojo dešimtmečio viduryje kilusios krizės ESPT rūpinosi vien statistika, pasikeitimu technika ir dvišalių bei trišalių prekybos sutarčių sudarymu, tačiau nuo 1956 metų smarkiai pasikeitė. Įvairiose sostinėse įsteigta 12 nuolatinių komisijų, Jugoslavija ir Kinija priimtos stebėtojų teisėmis, parengti ir 1960 metais įsigaliojo įstatai, 1962 metais ėmė veikti tarptautinis vykdomasis komitetas, o visų šių organų posėdžiai pasidarė reguliarūs ir dažni. ESPT organizavo pagalbą žaliavomis ir kreditais Vengrijai po 1956 metų revoliucijos, skatino bendrą planavimą ir investicijas, išplėtė satelitinį bendradarbiavimą į platų daugiašalį, pavyzdžiui, elektros energijos tiekimo ir naftos vamzdynų statybos. 1964 metais, įsteigus Tarptautinį bendradarbiavimo banką, buvo sukurta tarptautinių atsiskaitymų sistema. Šie poslinkiai nepakeitė sovietinės sistemos pobūdžio, būtent autarkijos, kuri vietoj kiekvienos valstybės autarkijos tapo ištiso bloko autarkija, ir komandinės ekonomikos, kai iš įmonių buvo reikalaujama gamybos užduočių vykdymo, o ne pelno siekimo. Komunistinis blokas tebebuvo nereikšmingas pasaulio prekybos elementas.

Karinius dalykus Maskva prižiūrėjo ir kontroliavo per satelitinių pajėgų karininkus, kurie buvo mokomi SSSR. Maršalo Rokosovskio atsiuntimas į Varšuvą buvo vienintelis toks atviras ir aukšto lygio, tačiau daug analogijų buvo žemesniais lygiais. 1952 metais šią čiuptuvų politiką papildė maršalo Bulganino vadovaujamo karinio koordinavimo komiteto įsteigimas, o tų pačių metų pabaigoje Varšuvos konferencija įsteigė jungtinį generalinį štabą, vadovaujamą rusų generolo su būstine Krokuvoje. Palei Baltijos jūrą Lenkijoje ir Rytų Vokietijoje, taip pat aplink Juodąją jūrą buvo pristeigta karinių bazių, reikėjo iškelti nemaža gyventojų. Tuo laikotarpiu satelitinės šalys karinėms ir saugumo pajėgoms skirdavo maždaug 1,5 milijono žmonių ir nešė atitinkamą finansinę naštą, privalėjo priderinti pramonę, pramonės pertvarkymą ir ekonominį planavimą prie bloko karinių poreikių, kuriuos apskaičiuodavo SSSR. Tačiau iki Stalino mirties nebuvo sudaryta formalios daugiašalės gynybos sutarties. Vakarų Vokietijos priėmimas į NATO paskatino Varšuvos pakto sudarymą 1955 metų gegužę. Ši sutartis, kurią pasirašė SSSR ir jos satelitinės valstybės, buvo regioninė gynybos sutartis, atitinkanti Jungtinių Tautų Chartijos 52 straipsnį ir atnaujinama 1975 ir 1985 metais. Pagal šią sutartį sukurta jungtinė organizacija su būstine Maskvoje. Be kita ko, sutartis sureguliavo rusų kariuomenės buvimą Rumunijoje ir Vengrijoje, kur ji tais metais prarado teisinį pagrindą, kai baigėsi okupacijos teisės Austrijoje ir buvo sudaryta Austrijos suverenitetą atstatanti sutartis. Apskritai Varšuvos paktas tik įformino jėgų išsidėstymą ir beveik nepridėjo naujo turinio. Tačiau narystė aljanse tapo Maskvos sąjungininkų šaltajame kare patikimumo kriterijumi.

Po Stalino mirties

Stalino mirtis 1953 metų kovą paskatino neramumus, kurie jau buvo prasidėję: pavyzdžiui, Čekoslovakijoje streikai įvyko metais anksčiau. Tačiau 1953 metų birželį rimtų neramumų kilo Rytų Vokietijoje, vyriausybė negalėjo susitvarkyti be rusų tankų. Vengrijoje per kampaniją, iš dalies surengtą prieš valstiečius, kurie sudarė gyventojų daugumą, dešimtys tūkstančių žmonių buvo įmesti į kalėjimus. 1954 metų birželį Maskva parodė naują požiūrį į valstybes satelites, kai tų šalių vyriausybėms pardavė savo dalį bendrose įmonėse, kurios buvo sukurtos po karo svarbiausioms pramonės ir prekybos įmonėms kontroliuoti. Maždaug tuo pačiu metu Berijos pašalinimas Sovietų Sąjungoje nukopijuotas kitose šalyse: Vengrijoje saugumo tarnybos viršininkas Gaboras Peteris buvo nuteistas kalėti iki gyvos galvos, o valdančiosios partijos pirmasis sekretorius Istvanas Kovacsas buvo priverstas pripažinti neteisėtus areštus ir melagingus kaltinimus. 1956 metais Lenkija ir Vengrija dar akivaizdžiau pademonstravo rusų įtakos nepatikimumą.

1956 metų birželį streikai ir neramumai kilo *Lenkijos* mieste Poznanėje, daugiausia prieš mažus atlyginimus ir ilgą darbo dieną. Neramumai pramonėje sutapo su intelektualų sujudimu ir Romos katalikų demonstracijomis rugpjūčio mėnesį Čenstochovoje, kur ypač garbinama Švenčiausiosios Mergelės Marijos bažnyčia. Pirmasis Jungtinės darbininkų partijos sekretorius Edwardas Ochabas buvo įtikintas, kad reikėtų grąžinti Gomułkai garbę ir galią. Lankydamasis SSSR ir Kinijoje, Ochabas, matyt, įtikino kinus, jog būtina šitaip padaryti, bet ne rusus. Spalį politbiuras nusprendė persitvarkyti, priėmė Gomułką ir pašalino Rokosovskį. Atvyko įspūdinga rusų delegacija, susidedanti iš Chruščiovo, Molotovo, Mikojano ir Kaganovičiaus, pajudėjo rusų kariuomenės daliniai Lenkijoje ir Rytų Vokietijoje. Gomułka buvo įtraukas į grupę, turinčią priimti svečius, tačiau jiems nebuvo leista dalyvauti lenkų centro komiteto posėdyje. Po 24 valandų jie išvyko. Pasakyta daug karčių žodžių, bet nesiimta griežtų veiksmų. Gomułka buvo paskirtas pirmuoju sekretoriumi. Rokosovskis išvyko į Maskvą, o po kelių dienų paskui jį Gomułka. Šių įvykių atomazga buvo tokia, kad rusai, manoma, vykę į Varšuvą patikrinti Gomułkos ir jo partijos, greitai įvertino padėtį, nusprendė susitaikyti su ja. Alternatyva – tiesioginis karinės jėgos panaudojimas Lenkijoje – buvo pernelyg rizikinga, nes Lenkijos kariuomenė galėjo pasipriešinti rusų pajėgoms, o karo veiksmai Lenkijoje sukeltų didelių neramumų kitose šalyse. Gomułka buvo komunistas ir neabejojo, kad Lenkijai būtina palaikyti gerus santykius su SSSR. Jis nesiūlė Lenkijai išstoti iš Varšuvos sutarties arba dalytis valdžia su nekomunistais. Su juo buvo galima sugyventi. Gruodį nauja sutartis suteikė rusams teisę, kaip ir anksčiau, laikyti kariuomenę Lenkijoje.

Vengrijos revoliucija, įvykusi iš karto po Lenkijos krizės išsprendimo, peržengė tas ribas, iki kurių rusai buvo pasirengę nusileisti. Po Stalino mirties praėjus kelioms savaitėms, stalinistas Rakosi buvo priverstas perleisti savo postą ministrui pirmininkui Imre Nagy. Tai buvo netikėta ir dviprasmiška,

nes jis buvo Vengrijos komunistų partijos pirmasis sekretorius, o jo ištikimas rėmėjas Erno Gerö liko vidaus reikalų ministru. Po dvejų metų, Maskvoje leidžiantis Malenkovo žvaigždei, Nagy buvo nušalintas, o grįžęs Rakosi vėl visiškai valdė padėtį, tačiau mažiau nei po metų Chruščiovas ėmė vadovauti judėjimui, kuris pasmerkė Stalino veiklą (nuo 1934 metų, bet ne ankstesnę) ir ėmė sparčiau gerinti santykius su Tito. Satelitų vadovai atsidūrė keblioje padėtyje. Jie turėjo susivokti, kokie bus praktiniai naujosios kolektyvinio vadovavimo mados padariniai ir ar toli turėtų siekti satelitų vadovų naujasis laisvės supratimas, komunistams vėl priėmus į savo tarpą Tito. Rakosi ir Nagy tapo pirmosiomis šio klausimo aukomis. Rakosi ypač piktinosi Tito, su kuriuo Chruščiovas stengėsi susitaikyti, tuo tarpu Nagy puoselėjo perdėtas viltis tapti kažkuo panašiu į Tito. Rakosi neteko visų savo pareigų. Gerö buvo paskirtas pirmuoju sekretoriumi, o Nagy sugrįžo į ministro pirmininko postą. Tačiau Rakosi atleidimas atpalaidavo opoziciją, su kuria Gerö nesugebėjo susitarti (poste jis teišbuvo tris savaites) ir Janosas Kádáras tapo pirmuoju sekretoriumi, kai rusai suprato, jog turi panaudoti karinę jėgą, kad išlaikytų Vengriją savo rankose.

Rusai, asmeniškai Mikojanas ir Suslovas, užsuko į Budapeštą pakeliui į Belgradą, kad patvirtintų Nagy vyriausybę, tikriausiai net nežinodami, kokia ta vyriausybė bus. Nagy paskelbė, kad jis į vyriausybę kviečia du represuotos Smulkiųjų žemės savininkų partijos vadovus – Zoltaną Tildy ir Belą Kovacsą – ir tą pačią dieną rusų kariuomenė, kuri grasino Budapeštui, ėmė trauktis. Po to Nagy paskelbė vienpartinio valdymo pabaigą ir pareikalavo visiško rusų kariuomenės išvedimo. Taigi Nagy žengė kur kas toliau negu Gomułka. Nuo spalio 30 dienos ėmė atrodyti, kad išvesti Rusijos daliniai rengiasi grįžti. Burtai buvo mesti arba spalio 31 dieną, kai Mikojanui ir Suslovui buvo pasakyta, kad Vengrija ketina pasitraukti iš Varšuvos pakto, arba vėliausiai kitą dieną, kai Nagy tą paskelbė viešai ir pareiškė, kad Vengrija bus neutrali. Tą dieną rusai sudarė alternatyvią vyriausybę, vadovaujamą Janoso Kádáro, o praėjus dviem dienoms, pagrobė Nagy gynybos ministrą generolą Palą Maleterą, kai šis atvyko derėtis su rusais dėl kariuomenės išvedimo. Lapkričio 4-ąją (tą pačią dieną, kai Gomułka išvyko į Maskvą) Budapeštas buvo užpultas, o netrukus revoliucija buvo numalšinta. Tūkstančiai vengrų deportuoti į SSSR arba nužudyti. Kádáras stengėsi vadovauti Vengrijai paisydamas rusų nubrėžtų ribų: jokių rinkimų, jokio išstojimo iš Varšuvos pakto. Jis valdė trisdešimt dvejus metus. Draugavo su Chruščiovu. 1963 metais paskelbė visuotinę amnestiją, laikėsi palyginti neautokratinio stiliaus, panaikino kankinimą ir įkalinimą be teismo, leido diskutuoti ir diegti ekonomines reformas.

Vadovaujant Rokosi ir Gerö, Vengrijos pramonės produkcija iš pradžių kiek padidėjo, tačiau didėjantis pramonės darbininkų skaičius našumo nedidino, menkai investuojama į gamybos priemones ir technologijas. Kai darbininkų skaičius nustojo didėti, gamybos prieaugis nukrito iki nulio. Tik menkos investicijos teko keliams, gyvenamiesiems namams, švietimui ir mokslui. Aštuntojo dešimtmečio viduryje ekonomistai pradėjo pasisakyti už ryžtingą centrinio ekonomikos planavimo panaikinimą, už laisvą rinkos pasiūlos ir

paklausos veikimą, siūlė, kaip paskirstyti pelną įmonių darbuotojams, valstybei ir investicijoms. Šios diskusijos buvo atviros ir netgi transliuojamos per televiziją. Tačiau intelektualinės kliūtys buvo šalinamos sparčiau už politines. Iš tikrųjų reformos nebuvo didvyriškos, o valdančioji partija buvo nedrąsi ir mažesnė negu tokios pat partijos Lenkijoje ir Čekoslovakijoje.

Vengrijos revoliucijos numalšinimas 1956 metais buvo vienas iš tų brutalių politinių žingsnių, kurie padaro didelių nuostolių jų kaltininkams, tačiau tokie žingsniai žengiami apskaičiavus, kad priešingu atveju žala būtų dar didesnė. Komunistų partijos Vakarų Europoje prarado didelę dalį narių, o komunistų vyriausybės išsigando išvydusios rusų jėgą ir ryžtą. Netrukus atsirado nauja priežastis nerimauti dėl rusų–kinų nesutarimų. Buvo manoma, jog kinai teisingai patarė Maskvai Lenkijos ir Vengrijos atvejais, t. y. susitaikyti su pasikeitimais Lenkijoje, o Vengrijoje imtis jėgos tik tada, kai Nagy pasuko revoliuciją antikomunistine kryptimi. Zhou Enlai aplankė Lenkiją ir Vengriją 1957 metų pradžioje, kad įtvirtintų padėties pranašumus ir pabrėžtų, jog būtina palaikyti gerus rusų–kinų santykius. Vėlesnis Chruščiovo elgesys ginčo su Pekinu metu sutrikdė satelitų vadovus, kuriems nepatiko, kad Chruščiovas norėjo jį padaryti viešą ir vertė komunistus pasirinkti kurią nors pusę. 1960 metais Chruščiovas iš Rumunijos komunistų partijos suvažiavimo tribūnos užsipuolė Kiniją, nors 1961 metais 81 komunistų partija (vienintelė Jugoslavija susilaikė) Maskvoje pasirašė deklaraciją, kurioje buvo išreikšti ketinimai mažinti nesantaiką ir vienas kito kaltinimus. Chruščiovas iki pat žlugimo 1964 metais tęsė kampaniją prieš Kiniją.

Šiuo klausimu *Rumunija* parodė iniciatyvą, pirmiausia atkakliai siekdama, kad ginčas baigtųsi, o paskui atsisakydama palaikyti kurią nors pusę. Tikrasis pokario šalies vadovas Gheorghe Gheorghiu-Dej (ir neginčytinas vadovas, kai 1952 metais prarado valdžią Ana Pauker ir Vasile Luca) taip pat metė rusams iššūkį dar ESPT, kur 1962 metais Chruščiovas pasiūlė sukurti viršnacionalinį planavimo organą, kuris turėtų įgaliojimus reguliuoti tiesiogines investicijas visame bloke ir nurodyti, ką gali ar negali kiekviena valstybė narė. Kai rumunai norėjo pastatyti plieno gamyklą, o jiems tebuvo suteiktas žaliavų tiekėjų vaidmuo, jie pasirėmė tautinio suverenumo principu, kurį, steigdami ESPT, įtvirtino patys rusai. Nepasitenkinimą rumunai išreiškė sudarydami separatinį susitarimą su Jugoslavija dėl hidroelektrinės projekto ties Dunojaus Geležiniais Vartais, siūlydami priimti Kiniją į ESPT kaip tikrąją narę ir grasindami išstoti iš jos. Rumunijos vadovai aplankė Paryžių, Londoną, Ankarą ir kitas nekomunistines sostines. 1965 metais mirus Gheorghiu-Dej, partijos sekretoriaus poste jį pakeitęs Nicolae Ceauçescu taip pat kalbėjo apie Varšuvos pakto nutraukimą ir prieš 25 metus SSSR prisijungtą Besarabiją. Po Brežnevo taktiško vizito į Bukareštą 1965 metų liepą labiausiai nerimą keliantys rumunų siūlymai pritilo, nes tikrovė rodė, kokia yra padėtis. Rumunija vis dar pabrėždavo savo išskirtinumą, 1967 metais užmezgė diplomatinius santykius su Vakarų Vokietija.

1968 metai atnešė naujų išbandymų iš kitos pusės – iš Čekoslovakijos. Jugoslavijos atsiskyrimas suteikė Gottwaldui akstiną ir pretekstą sustiprinti valdžią (Čekoslovakijoje daugiau negu kitur buvo įvykdyta mirties nuosprendžių), o niūrūs šaltojo karo metai ir kalbos apie amerikiečių pastangas išvaduoti Rytų Europą užgniaužė bet kokią prasmingą vyriausybės kritiką. Nors vyriausybe buvo nepasitikima, ji neturėjo rimtos opozicijos, policijos baimė užčiaupė burnas ir užkirto kelią organizacijoms. Valdančiosios partijos viduje išnyko diskusijos. Netgi 1956 metų Lenkijos ir Vengrijos įvykiai neįskėlė jokios įžiūrimos kibirkšties Čekoslovakijoje, kuri buvo laikoma paklusniausia iš satelitų.

Šioje inertiškoje aplinkoje vadovavo Antoninas Novotny, nuo 1953 metų pirmasis Čekoslovakijos komunistų partijos sekretorius, o nuo 1957 metų respublikos prezidentas. Novotny buvo čekas, kuris niekino slovakus ir to neslėpė. Tai ir buvo vienas iš pretekstų, paskatinusių judėjimą prieš jo vadovavimą, kuris baigėsi pašalinimu iš partinio vadovo pareigų 1968 metų sausį, iš prezidento posto kovą ir iš partijos narių gegužę. Maskvos nušalintą, partiniame poste jį pakeitė Slovakų komunistų partijos pirmasis sekretorius Alexandras Dubčekas, o valstybiniame – generolas Janas Svoboda. Pirmasis ir svarbesnis iš šių paskyrimų sukėlė, daugiausia slovakų išprovokuotą, jėgų santykio pasikeitimą partijoje.

Dubčekas buvo ne tik slovakų nacionalistas, bet ir ekonomikos reformatorius, palyginti humaniškai valdė ir buvo palyginti liberalus ekonomistas. Jis užminė Maskvai tokį galvosūkį, kad keletą mėnesių jos kolektyvinis protas negalėjo nuspręsti, ką galvoti ir ką daryti. Pirmieji naujosios vyriausybės žingsniai buvo vangūs ir nekėlė akivaizdžios grėsmės nei komunistų valdžios monopoliui, nei Varšuvos paktui, tačiau balandį paskelbta veiksmų programa, o gegužę pažadėti rinkimai iškėlė Maskvai dilemą, kurią pagaliau išsprendė rugpjūčio invazija.

Čekoslovakija buvo pramoninė valstybė, kuriai ypač kliudė „geležinė uždanga“ ten, kur buvo nuleista. Jos vakarinė dalis ekonomiškai priklausė Vakarų pasauliui, nors jam nepriklausė Slovakija. Šalies ekonomika gana greitai atsigavo po karo, tačiau septintajame dešimtmetyje augimo tempai sulėtėjo, prasidėjo stagnacija. Ikikarinę plačiai vartojamų prekių gamybą ir eksportą pakirto SSSR, primygtinai piršusi sunkiąją pramonę, kurios produkcija buvo reikalinga SSSR, bet neturėjo rinkų už satelitinio bloko ribų, nes, Vakarų požiūriu, technologija buvo atsilikusi. Buvo taikomas pavojingai daug teršalų išmetantis gamybos būdas. Gamino dvigubai daugiau plieno negu galėjo parduoti. Buvo izoliuota nuo viso kito pasaulio. Standartiniai centralizuoto komunistinio valdymo ir kontrolės metodai lėmė sustabarėjimą, o vėl pradėti gaminti plačiai vartojamas prekes kliudė naujieji sunkiosios pramonės poreikiai. Čekoslovakija, palyginti su Lenkija ir Vengrija, vengė pernelyg įsiskolinti Vakarams, tačiau be Vakarų kapitalo negalėjo pertvarkyti ir tobulinti ekonomikos.

Ekonomistai gerai suprato tuos pavojus. Kai kurių, daugiausia neefektyvių, reformų buvo imtasi 1958 metais. Kiek išsamesnę pramonės valdymo decentralizavimo programą, sukurtą profesoriaus Otos Siko, valdančiosios partijos

centro komitetas patvirtino 1965 metais. Tokios idėjos buvo svarstomos ir kaimynų šalyse, įskaitant pačią SSSR, o Vengrijoje buvo įdiegtos dar radikalesnės priemonės, negu siūlė Sikas. Tad 1968 metais nebuvo rimtų priežasčių, kurios leistų manyti, kad Maskva turėtų vetuoti tokią ekonomikos politiką, kurią ketino įgyvendinti Dubčeko vyriausybė.

Tačiau raginimą pradėti permainas lydėjo ir kitokio pobūdžio sąjūdis. Ekonomikos valdymo decentralizavimas buvo siejamas su valdžios liberalizavimu ir darbininkų dalyvavimu (pramonine demokratija). Suprantama, šios tendencijos iš dalies sutapo su apskritai didesnės laisvės, ypač laisvės pasisakyti spaudoje bei per radiją, ir partijos politikos bei parlamento demokratizavimo reikalavimais. Visa tai kėlė kur kas didesnių problemų nusistovėjusios santvarkos rusų prižiūrėtojams. Tuo tarpu 1968 metų sausį rusai turbūt nusprendė, kad Novotny prarado savo pozicijas šioje kovoje ir kad Dubčekas yra priimtina jo pamaina (pastarasis pareiškė apie solidarumą su SSSR ir aplankė Maskvą tuoj po paskyrimo). Po kelių mėnesių Brežnevas su savo draugais susirūpino dėl Dubčeko programos, labiausiai dėl to, kad valdžios pakeitimo Prahoje entuziazmas vers Dubčeką ir toliau eiti liberalia linkme. Pakeitus valdžią, pastebimai susilpnėjo cenzūra, daug kas pasikeitė ministerijose, atsivėrė politikos demokratizavimo ir ekonomikos liberalizavimo perspektyva. Visuomenė vertė Dubčeką imtis tokių radikalių vidaus politikos reformų, kurios paveiktų Čekoslovakijos tarptautinius santykius. Dubčekas stengėsi užmegzti asmeninius ryšius su Rusijos, Lenkijos ir Vengrijos vadovais prieš susitikdamas su įtariaisiais rumunais. Keletą mėnesių atrodė, jog kaimynai pasitiki juo ir naujuoju jo kursu. Tačiau kovo pabaigoje Rytų Vokietijoje ir Lenkijoje suskambėjo kritinės gaidos, o rusai suabejojo, ar pasikeitimai Čekoslovakijoje nebus grėsmingesni, negu atrodė iš pradžių. Stiprėjo pasitikėjimas reformistais, o dar sparčiau didėjo visuomenės lūkesčiai. Veiksmų programoje, sukurtoje balandžio pradžioje, buvo pateikta radikalių pasiūlymų: reorganizuoti atitinkamas partijos ir vyriausybės funkcijas, reabilituoti nukentėjusius per 1949 metų valymus, pakeisti Slovakijos padėtį, atgaivinti parlamentą ir suteikti daugiau laisvės mažosioms partijoms (ir toliau komunistų kontroliuojamo nacionalinio fronto ribose). Dubčekas neapgalvotai pasikliovė savo sugebėjimu pertvarkyti komunistų partiją ir pelnyti jos paramą savo programai ir nelabai paisė Maskvos įspėjimų dėl karinės jėgos panaudojimo.

Rusams tokia veiksmų programa pati savaime buvo nepageidaujama, juo labiau platesniame Vidurio ir Rytų Europos kontekste. Daugiausia diskusijų kėlė asmens ir politinės laisvės, kuriomis vargu ar galėjo tenkintis Čekoslovakija. Pirmąjį didelį sujudimą pokario komunistiniame bloke sukėlė 1948 metų Jugoslavijos pavyzdys, antrąjį – 1956 metų Lenkijos ir Vengrijos pavyzdys. Buvo gyvybiškai svarbu užkirsti kelią Dubčekui parodyti trečią pavyzdį. Po dviejų savaičių Prahoje su kiek ilgesniu vizitu apsilankė Kosyginas, tuo pačiu metu, bet atskirai lankėsi maršalas A. A. Grečko, lydimas sovietų armijos politinės žvalgybos vadovo maršalo Jepiševo. Regis, Kosyginas ieškojo kompromiso, o generolai rengėsi veiksmams, jeigu kompromiso nepavyktų pasiekti. Birželį Varšuvos pakto ginkluotosios pajėgos Čekoslovakijoje rengė manevrus.

Jie buvo suplanuoti gerokai anksčiau, tačiau kur kas didesni, o į juos atvykę rusų tankai, matyt, neskubėjo išvykti. Ši užuomina ar demonstracija sutapo su naujųjų liberalų manifesto „Du tūkstančiai žodžių“ išleidimu, kuris sustiprino reformistinių jėgų spaudimą Dubčekui ir padidino įtampą tarp demokratinių ir kontrreformistinių elementų Prahoje. Rugpjūčio mėnesį pasirodė nauji Čekijos komunistų partijos įstatai, kuriuose buvo atsisakoma demokratinio centralizmo ir suteikiamos esminės teisės kitoms partijoms. Vėliau tą patį mėnesį disidentas Ceauçescu ir siaubūnas Tito vienas paskui kitą apsilankė Prahoje kelių dienų tarpu. Tuo metu padėtis buvo tokia įtempta, kad Prancūzijos ir Italijos komunistų partijos mėgino tarpininkauti, tiek pat susirūpinusi Vakarų Vokietija atitraukė nuo Čekoslovakijos sienos kariuomenę, kad paneigtų gandus, jog kartu su sąjungininkais kursto atsiskirti nuo Varšuvos bloko.

Kišimasis į kaimynų vidaus reikalus nebuvo nei naujas, nei ideologiškai visiškai nepateisinamas dalykas, tačiau kraštutinės karinio įsiveržimo formos kiek įmanoma reikėjo vengti arba susilaikyti nuo įsiveržimo iš viso, atsižvelgiant į tai, kokią žalą tokios griežtos karinės priemonės padarytų tarptautiniam komunizmui ir SSSR vietai jame. Matyt, „kaip ir kokiu laipsniu“, Rusijos vadovai ginčijosi visą liepą ir rugpjūčio pradžioje. Pirmasis susitikimas Varšuvoje, kuriame nedalyvavo Čekoslovakijos (nei Rumunijos) atstovai, parengė laišką, įspėjantį, kad siūlomos reformos prilygsta valdžios paleidimui iš komunistų partijos rankų. Čekoslovakija buvo paprašyta paaiškinti savo veiksmus. Po šio susitikimo įvyko rusų ir čekoslovakų, pastarųjų prašymu, susitikimas Čierna nad Tisou, Čekoslovakijoje, prie Slovakijos sienos. Jis prasidėjo liepos 29-ąją ir truko keturias dienas, o jam pasibaigus tuojau pat prasidėjo kitas susitikimas Bratislavoje, kur dalyvavo visi Varšuvos pakto nariai, išskyrus Rumuniją. Dar iki susitikimo Čiernoje, rusai padarė grėsmingą pareiškimą, kad čekų žemėje rastas amerikietiškų ginklų sandėlis ir sunku patikėti, jog Čiernos susitikimas yra kas nors daugiau nei akių dūmimas. Bratislava garantavo, kad nėra jokios karinės grėsmės. Rusijos kariniai daliniai buvo išvesti iš Čekoslovakijos. Buvo nutraukta Maskvos propaganda prieš Prahą. Tačiau rugpjūčio 20 dieną rusai įžengė kartu su Rytų Vokietijos, Lenkijos, Vengrijos ir Bulgarijos daliniais.

Kariniu požiūriu invazija buvo tiksli ir veiksminga. Čekoslovakijos karinės pajėgos nesipriešino, Dubčekas pasakė, kad jos to nedarys. Dubčekas nebuvo nuverstas. Jis buvo pagrobtas, areštuotas ir nuskraidintas į Maskvą, galbūt apsvaigintas narkotinėmis medžiagomis ir priverstas sutikti su rusų invazija. Jis tai darė tikėdamas, kad invazija neišvengiama ir kad be jo sutikimo jo liaudis be reikalo lietų kraują, jai priešindamasi. Jei rusai tikėjosi, kad prezidiumas Prahoje nušalins Dubčeką ir paskirs naują vyriausybę, tai jie buvo blogai informuoti, o jų dispozicija nepakankama. Jie atėjo kaip nukariautojai, ir nors turėjo didelę jėgos persvarą, vedė derybas su Dubčeku ir Svoboda.

Dvidešimt komunistų valdymo metų dusino politinį ir kultūrinį gyvenimą ir sukėlė ekonominę katastrofą. Viena vertus, tai buvo daroma su bevaisės biurokratijos pagalba, antra vertus, dėl nerealumo – nė vienas penkmečio

planas nebuvo įvykdytas taip, kaip buvo numatę planuotojai. Septintojo dešimtmečio reformistai tikėjosi geresnio socializmo formos, kurios neuždraustų rusai, nes per didelės reformos satelitinėse šalyse visur buvo grėsmė visai stalininei sistemai. Konkrečiu šio imperatyvo simboliu tapo spalio mėnesį pasirašyta sutartis, leidžianti rusams laikyti Čekoslovakijoje neapibrėžto didumo kariuomenę. Pamažu Dubčekas buvo skiriamas vis į žemesnes pareigas, išsiųstas į Turkiją pasiuntiniu, vėliau atšauktas, kad būtų pašalintas iš komunistų partijos. Jį pakeitė paklusnesnis Gustavas Husakas. Rusų požiūriu, invazija buvo gerai surengta neišvengiama būtinybė. Reforma ir reformistai buvo atmesti. Nepaisant kai kurių nuogąstavimų Vakaruose, ji nesukėlė grėsmės tarptautinei taikai ir nesustabdė rusų ir amerikiečių įtampos mažinimo proceso: tik trumpam buvo nutrūkusios konsultacijos, kurios 1969 metais privedė prie strateginės ginkluotės apribojimo derybų (SALT) pradžios ir sutarties su Bona 1970 metais. Tačiau dėl invazijos Maskva turėjo paskelbti kraštutinę ribotos suverenios nepriklausomybės komunistiniame bloke doktriną ir aiškiai parodyti, kad rusų ir amerikiečių įtampos mažinimas nereiškia, kad bus atpalaiduotos valdžios vadžios bloko viduje. Invazija ir doktrina, šio veiksmo ūmumas ir slapta doktrinos esmė pribloškė Rytų Europą, o tariamai antivakarietiško Varšuvos pakto pajėgų panaudojimas prieš vieną iš jo paties narių pabrėžė įtampą, kurį tebebuvo bloko viduje, 20 metų po jo sukūrimo.

Ši įtampa turėjo du svarbius šaltinius: nacionalizmą ir ekonominių interesų susidūrimą. Nacionalizmas buvo būdingas visam blokui, nors vienur silpnesnis, kitur stipresnis. Viename gale buvo Bulgarija, patvirtinusi Brežnevo doktriną naujoje 1971 metų konstitucijoje ir tuo iškėlusi socialistinį internacionalizmą aukščiau tradicinio nacionalizmo ir valstybės suvereniteto. Tai buvo Dimitrovo senamadžio internacionalinio komunizmo atgarsis, susiliejęs su ilgamečiu Bulgarijos palankumu Maskvai, kaip atramai prieš amžinai neramius santykius su kaimynais. (Aštuntajame dešimtmetyje Bulgarija stengėsi pagerinti santykius su Rumunija, Jugoslavija ir net su Graikija bei Turkija.) Tačiau dauguma Rytų, kaip ir Vakarų, europiečių nebuvo linkę pajungti tautinę tapatybę viršnacionalinėms organizacijoms ar tikslams. Iš dalies prie šio atskirumo prisidėjo ir SSSR, ne vien despotiškumu krizės atvejais, bet ir užkirsdama kelią regioniniams susivienijimams savo įtakos sferoje. Kiekviena sąjunga turėjo apimti visus ir, žinoma, įtraukti pačią SSSR.

Iš dviejų pagrindinių Rytų Europos integracijos organų Varšuvos paktas buvo tik šiek tiek daugiau nei rusų karinės galios išraiška ir jos dislokavimo sąlyga. Karinėms pajėgoms vadovavo vyriausiasis vadas rusas, o būstinė buvo SSSR generalinio štabo poskyris. Paktas buvo sukurtas kaip opozicija NATO ir turėjo sudaryti atsvarą NATO pajėgoms Europoje. Tačiau, be viešai skelbiamos paskirties, pakto pajėgos turėjo ir kitų panaudojimo galimybių, kurias nemaloniai priminė invazija į Čekoslovakiją. Pagal Brežnevo doktriną, į Rytų Europos gynybą įėjo ir ugnies atidengimas į priešus šiapus užtvaros. Doktrinoje buvo keliami ne galios, o suverenumo klausimai. Visos Rytų Europos šalys žinojo, kad turi susitaikyti su rusų galia ir laikytis jos nubrėžtų veiksmų

laisvės ribų, bet kartu norėjo išlaikyti suverenias teises, net jei ne visada galėjo jomis pasinaudoti. Dažniausiai viltys buvo tuščios, daužymas kakta į sieną, koks, pavyzdžiui, buvo ilgai trukęs Rumunijos atsisakinėjimas (nepaisant maršalo Grečkos vizito į Bukareštą 1973 metais) dalyvauti Varšuvos pakto veikloje, Ceauçescu simbolinis lankymasis Pekine 1971 metais, Jungtinių Valstijų ir Vakarų Vokietijos prezidentų priėmimas Bukarešte 1972 metais.

Antrojoje tariamai tarptautinėje organizacijoje – ESPT įtampa buvo konkretesnė. Po miegūsto starto šeštojo dešimtmečio pabaigoje atsigavusi ESPT 1962 metais buvo apdovanota Tarptautinio socialistinio darbo pasidalijimo pagrindiniu planu. Pavadinimas atskleidė ketinimus. 1971 metais priimtas antras svarbus dokumentas – Socialistinės ekonominės integracijos vystymo kompleksinė programa, nustatanti ilgalaikę, 15 ar 20 metų ateitį numatančią programą. (Tais metais po devynerių metų pertraukos į organizaciją sugrįžo Albanija.) Praktinės ESPT problemos iš esmės nesiskyrė nuo kitų tarptautinių organizacijų problemų, iškylančių bandant suderinti naudą kiekvienam su nauda visiems. Jo narės skirtingai suprato savo interesus, tačiau juos suderinti buvo labai sunku dėl didžiulės vienos iš narių jėgos persvaros. Rytų Europoje darbo pasidalijimas – tai du konkretūs dalykai: nerusė organizacijos narė turėjo susitelkti ties viena ar dviem jai organizacijos (praktiškai SSSR) priskirtomis ekonomikos šakomis, o produkcijos mainai grupės viduje – tai nurodytų gaminių pardavimas už rusų žaliavas, ypač naftą. Rusų naftos eksportas į kitas ESPT šalis padidėjo nuo 8,3 milijonų tonų 1965 metais iki numatytų 50 milijonų tonų 1975 metais. Šalies viduje toks veiklos pasidalijimas atrodytų gana natūralus, tačiau įvestas iki politinio susivienijimo jis apėmė antnacionalumą, kuriuo valstybės narės, ypač Rumunija, nepasitikėjo, nes valstybės negalėjo kontroliuoti sprendimų priėmimo (tokie prieštaravimai buvo girdimi ir Vakarų Europoje) ir tai kėlė grėsmę, kad šalies priklausomybė nuo vienos pramonės šakos ar žemės ūkio kultūros pamažu lems tolesnį politinės nepriklausomybės praradimą. Taip pat iškilo atsiskaitymų klausimas – baimė, kad tarpusavio prekybos sąlygomis ir nauda bus manipuliuojama silpnesnių partnerių nenaudai, savavališkai nustatant nepalankius valiutų kursus. 1971 metų Kompleksinė programa patvirtino šiuos nuogąstavimus ir netgi numatė bendrą valiutą, arba konvertuojamą rublį, nuo 1980 metų po tam tikro laikotarpio, kai atskirų valiutų santykiai viena kitos atžvilgiu bus teisingai ir ilgam suderinti.

ESPT narės turėjo bendrų interesų gerinti ekonomikos veiklą ir tarpusavio prekybą, tačiau atskiros narės taip pat norėjo prekiauti su šalimis už bloko ribų, vadinasi, joms gaminti: kai kurie poreikiai galėjo būti patenkinti tik perkant iš Vakarų, prekyba būtų plėtojama sparčiau, jeigu būtų prekiaujama tiek su Vakarų, tiek su Rytų šalimis, o komercijos įvairovė, mažindama priklausomybę nuo vieno ar dviejų kaimynų, duotų politinių pranašumų. Pati SSSR, 1972 metais sudarydama sutartį su Jungtinėmis Valstijomis, numatančią tarpusavio prekybos patrigubėjimą iki 1975 metų, parodė pavyzdį, tad vargu ar galėjo tai uždrausti kitoms. (Šią sutartį SSSR nutraukė 1975 metų pradžioje, kai JAV kongresas į Prekybos reformos įstatymą 1974 metais įtraukė pataisą,

susiejusią rusų ir amerikiečių prekybos plėtojimą su SSSR emigracinės politikos sušvelninimu. Pataisos autorius senatorius Henry Jacksonas tikėjosi palengvinti žydų emigraciją iš SSSR, tačiau pasiekė tik dviejų valstybių prekybos apribojimo.) Nuo 1973 metų ESPT pradėjo derybas su EEB dėl susitarimų tarp EEB ir atskirų ESPT narių, kurie gautų kvotų nuolaidų ir didžiausio palankumo partnerių statusą. Vakarų šalims itin patraukli atrodė galimybė daugiau naftos pirkti ne iš Artimųjų Rytų.

Tačiau šie horizontai nebuvo tokie giedri. Išaugusi Rytų–Vakarų prekyba sutapo su plačiai vartojamų prekių kainų kilimu pasaulyje ir didėjančia infliacija Vakaruose. Rytų Europa, pati patirianti infliaciją dėl vidinių ekonomikos priežasčių, įskaitant didesnius atlyginimus, susidūrė su alternatyva: arba didinti infliaciją importuojant Vakarų prekes ir žaliavas, arba mažinti užsienio prekybą. Pusę užsienio prekybos perorientavusi į šalis už ESPT ribų Rumunija, 1975 metais rengdama naują penkmečio planą, pakeitė ankstesnius ketinimus ir sumažino prekybos su Vakarais apimtis, bet, nenorėdama grįžti į uždarą ESPT ratą, pradėjo tirti prekybos su trečiojo pasaulio šalimis perspektyvas, šiuo tikslu pasiprašė dalyvauti tais metais Limoje šaukiamoje (bet įvykusioje Kolombe kitąmet) neprisijungusių šalių konferencijoje. Netgi Čekoslovakijai, visą laiką turėjusiai stipriausią ekonomiką ir buvusiai pajėgiausia kreditore, reikėjo spręsti šią dilemą iš dalies dėl savo prekybos ir pramonės potencialo. Jos prekyba su Vakarais, kuri šiek tiek pagyvėjo 1973 metais užmezgus diplomatinius santykius su Vakarų Vokietija, leido į šalį atgabenti prekių iš įvairių pasaulio regionų, tačiau infliacinėmis kainomis; kadangi Čekoslovakija negalėjo nutraukti nebaigtų, nuo užsienio sutarčių priklausomų projektų, tad, norėdama apmokėti prekybos importą, turėjo 20 procentų padidinti eksportą į Vakarus.

Vengrijoje ekonomikos decentralizavimas kėlė nerimą rusams ir konservatyvesniam vengrų komunistų nomenklatūros sparnui, tačiau 1972 metų Brežnevo vizitas į Budapeštą kartu reiškė tolesnę rusų paramą Kádárui ir atsargiam liberalizavimui. Vis dėlto Kádárui buvo neramu. Vengrijos užsienio prekybos deficitas smarkiai padidėjo, nes rusų ir pasaulio kainos tiek pakilo, kad vyriausybė, nepajėgusi išlyginti šio skirtumo didesne gamyba ir eksportu, buvo priversta kainų augimo naštą perkelti ant vartotojų pečių. 1975 metais partijos XI suvažiavime Kádáras atlaikė kritiką, tačiau jo ministras pirmininkas Jenö Fockas ir kiti aukšti pareigūnai turėjo atsistatydinti. Buvo patvirtinta nauja griežto taupymo ir recentralizacijos politika, kuri turėjo spręsti nevaldomo atsiskaitymų balanso deficito problemą.

Daug sudėtingesnė rusų požiūriu buvo padėtis *Lenkijoje*, kur darbininkų demonstracijos dėl ekonominių sunkumų privedė prie vyriausybės nuvertimo – reto dalyko bet kurioje pasaulio dalyje, ypač neįtikimo autoritarinėje komunistinėje valstybėje. Lenkija buvo ypatingas atvejis Stalino imperijoje: lenkai nuo seno jautė tautinį priešiškumą rusams tiek caro, tiek bolševikų laikais, o kaip Romos katalikai, buvo priešiški ir stačiatikių krikščionybei, ir komunizmui. Maisto produktų kainų padidinimas 1970 metų pabaigoje sukėlė

streikus ir riaušes, kurias vyriausybė nesėkmingai stengėsi sutramdyti jėga. Žuvo 45 žmonės, daugiau kaip tūkstantis sužeista. Gomułka atsistatydino. Naujoji Edwardo Giereko vadovaujama vyriausybė atšaukė kainų pakėlimą, padidino atlyginimus ir socialines išmokas, importavo iš užsienio plačiai vartojamų prekių (tas nemažai kainavo), atnaujino partiją ir vadovybę pakeisdama naujais vyrais bei moterimis visų lygių pareigūnus, bent pusę vadovų centre ir vietose. Suteikta daugiau laisvės spaudai (1974 metais tvarka vėl sugriežtinta), o 1972 metais dar kartą padidinti atlyginimai ir pašalpos, už tai reikalaujama spartesnio ir punktualesnio darbo. Išrinktas naujas parlamentas, kuriame radosi daug naujų veidų, tačiau paliktas įprastinis 99 procentų balsavimas už komunistų kandidatus. Iki 1973 metų dauguma ekonominių rodiklių buvo tokie palankūs, kad galima kalbėti apie bumą: didėjo pramonės ir žemės ūkio gamyba, realusis darbo užmokestis, investicijos, o kainos buvo stabilios. Tačiau viskas buvo pasiekta smarkiai padidinus importą ir užsienio skolas. Vyriausybė tenkino vartojimo paklausą ir pramonės modernizavimo poreikius, pirkdama užsienyje, finansuodama šiuos pirkinius iš užsienio skolų ir skatindama užsienio investicijas. Iki 1974 metų pusė Lenkijos, kaip ir Rumunijos, prekybos teko Vakarams. Didžiulis kainų, ypač maisto produktų, padidėjimas 1976 metais privedė prie streikų, riaušių, pasibaigusių mirtimis ir ilgais įkalinimais. Atsirado Darbininkų gynybos komitetas (KOR), kuris padėdavo žuvusiųjų ir įkalintųjų šeimoms ir protestuodavo prieš despotišką policijos žiaurumą. Vėl buvo atšauktas kainų pakėlimas, padidinti pramonės darbininkų atlyginimai ir supirkimo kainos ūkininkams. Gierekas įkalbėjo Maskvą atsiųsti į Lenkiją pakankamai maisto produktų ir pramonės įrengimų. Tai buvo nuolaidomis švelninamų represijų politika. Ji neveikė. Darbo užmokesčio augimas didino importinių plačiai vartojamų prekių paklausą, dėl to didėjo infliacija ir tuo metu jau nevaldoma skola Vakarų prekybos partneriams. 1970 ir 1976 metų žuvusieji nebuvo pamiršti: vėlesnės demonstracijos ir bado streikai privertė vyriausybę 1977 metais paskelbti nubaustųjų už dalyvavimą ankstesnių metų neramumuose amnestiją. O Gierekas, kuris pirmą kartą susitiko su kardinolu Wysczyńskiu, matyt, prašė Katalikų Bažnyčios pagalbos. Pirmojo lenkų tautybės popiežiaus kardinolo Wojtylos išrinkimas per Lenkijos krikščionybės tūkstantmetį turėjo neišmatuojamą, be abejonės, reikšmingą įtaką šaliai, kuri save laikė vertingiausia kontrreformacijos dalimi. Daug emocijų sukėlė Popiežiaus Jono Pauliaus II apsilankymas Lenkijoje 1979 metais, nederliaus ir vis didėjančios užsienio skolos laikais. Gierekui iškilęs uždavinys buvo ne jo jėgoms. Nors atsargiai, darbininkai pradėjo bruzdėti ir priėjo prie dar vieno susidūrimo su vyriausybe.

Vėl kilo streikai 1980 metais, sustojo Baltijos pakrantės laivų statyklos, protestuodamos prieš nevaldomas užsienio skolas, pašokusias kainas ir didžiulį nepriteklių. Palūkanos už skolas, kurios viršijo 20 milijardų JAV dolerių ir išaugdavo 2 milijardais JAV dolerių kasmet, beveik visiškai surydavo eksporto pajamas. Mėsos nebuvo galima gauti, ir buvo neįmanomai brangi. Vasarą vyriausybės 10–20 procentų padidinti atlyginimai, užuot palengvinę gyvenimą jų gavėjams, grasino padidinti infliaciją. Išskyrus vyriausybę, nebuvo ko

kaltinti, tačiau nebuvo ir konstitucinių priemonių vyriausybei apkaltinti. Taigi rugpjūtį prasidėję streikai neišvengiamai buvo politiniai. Jų ne tik nebuvo galima sustabdyti darbininkų ir darbdavių kolektyvinėmis derybomis, net pačios derybos neįmanomos, nes darbininkams nebuvo leidžiama steigti teisėtų organizacijų, kurios būtų galėjusios tą daryti. Sistema nieko negalėjo išspręsti. Jei darbininkai negrįžtų į darbą, vyriausybė turėtų rinktis: arba panaudoti jėgą, arba nebepaisyti sistemos.

Tačiau pati vyriausybė neturėjo teisės rinktis. Ji turėjo tartis su SSSR. Gierekas nuskrido susitikti su Brežnevu ir išsiaiškinti, kiek bus suteikta veikimo laisvės. Nei jis, nei Maskva nenorėjo atidengti kortų streikininkams (jos greitai būtų atskleistos ir kur kas platesnėms visuomenės grupėms), bet nebuvo galima atmesti SSSR jėgos panaudojimo galimybės. Gierekas turėjo išsiaiškinti, kur jokiu būdu negalima nusileisti. Rugpjūčio mėnesį Gdansko laivų statyklose pagaliau pasiekti susitarimai su streikininkais parodė šias ribas. Šiuo susitarimu, kurį streikininkų vardu pasirašė Lechas Wałęsa ir vėliau buvo panašiai pasirašytas Silezijos anglių kasyklose bei kitose srityse, streikininkai pripažino vadovaujantį komunistų partijos vaidmenį, socialistinę Lenkijos sistemą ir jos narystę rusų bloke. Mainais už šių sąlygų pripažinimą nepaprastai subrendę ir drausmingi Lenkijos opozicijos lyderiai popieriuje laimėjo stulbinamų dalykų: teisę streikuoti, teisę kurti nepriklausomas nuo valstybės profesines sąjungas, plačiau diskutuoti dėl vyriausybės ekonominės politikos, cenzūros panaikinimą, skyrimą į pareigas ir perkėlimą į aukštesnes pareigas pagal nuopelnus, neatsižvelgiant į narystę partijoje, didesnes algas ir pensijas, pažadus dėl darbo sąlygų, gyvenamojo būsto pagerinimo ir vaikų priežiūros atostogas, antrą laisvą dieną per savaitę, nuolatines Katalikų Bažnyčios pamaldų transliacijas. Kai kurios sąlygos buvo miglotos, kitos vargu ar galėjo būti įgyvendintos be ekonomikos stebuklo, kurio niekas nesitikėjo. Tačiau niekas neabejojo, kad atsitiko kažkas nepaprasta. Oficialiai nesanti opozicija, kuri ėmėsi neprievartinių gamybos svertų, privertė totalitarinę vyriausybę patenkinti daugumą savo reikalavimų, pakeisti šalies konstituciją ir vėl grįžti prie politinio dialogo, kurio neregėjo jau visa karta. Tiesioginė ir svarbiausia vyriausybės pralaimėjimo darbininkų judėjimui Solidarumas priežastis glūdėjo ekonominėse nesėkmėse, tačiau darbininkų reikalavimai parodė, kad nepasitenkinimas plinta iš vien materialinės sferos į tokius žmogaus laisvės ir orumo klausimus kaip darbininkų grupių teisė tvarkyti savo (tegul tik kai kuriuos) reikalus ir viešai reikšti bei skelbti spaudoje nuomonę.

Komunistų valdžia išsilaikė, nors ir silpnesnė, 1981 metų vasarį ministru pirmininku, o kiek vėliau partijos vadovu paskyrus generolą Jaruzelskį. Norėdamas dvigubai apsidrausti, jis paskelbė karo padėtį. Wałęsos įtaka Solidarumui, priešingai, nusilpo, nes vyriausybės priemonės ir kai kurių lyderių suėmimai lėmė nuomonių susiskaldymą. Kai po metų karo padėtis buvo atšaukta, opozicijos židinys iš Solidarumo perėjo į sukalbamesnės, tradiciškai įgudusios ir nusiteikusios bendrauti su pasaulietine valdžia Katalikų Bažnyčios rankas. Sudėtingas susitaikymas neviešai buvo sutvirtintas popiežiaus apsilankymu 1983 metais, po jo politiniams kaliniams (daugumai) buvo suteikta

amnestija, pabrėžusi kariuomenės pasitikėjimą savimi. Tačiau šis pasitikėjimas nepasitvirtino, nes nebuvo sprendžiamos susikaupusios ekonominės problemos ir paspartėjo bėgimas iš komunistų partijos, ji buvo vienintelis pripažintas vyriausybės įrankis. Giliai siaučiančią liepsną atskleidė vieno iš daugelio kunigų, patriotiniuose pamoksluose atvirai aukštinusių Solidarumą, dvasiškio Jerzy Popieluszko nužudymas 1984 metų spalį. Jis taip pat atskleidė, kad vyriausybė nebepajėgia kontroliuoti savo tarnybų: kunigą Popieluszko pagrobė ir mirtinai nukankino policija.

Lenkų protesto šaltinis – pramonės darbininkija. Sovietų Sąjungos teritorijoje protestas prieš blogą vyriausybę būdingas jau daugiau kaip šimtą metų, nuo Aleksandro Gerceno laikų, bet tai buvo intelektualų protestas, nors neveiksmingas, tačiau garbingas ir keliantis susižavėjimą. Šis protestas atgimė pokario SSSR ir kitur, pavyzdžiui, Vengrijoje ar Čekoslovakijoje. Tačiau iki devintojo dešimtmečio pabaigos tik Lenkijoje (ir Rytų Vokietijoje 1953 metais) vyko politiškai svarbūs pramonės darbininkų protestai. Lenkijos darbininkų partijos generalinį sekretorių Edwardą Giereką pakeitė Stanisławas Kania. Lenkija galėjo arba mokėti skolas, arba prasimaitinti, bet ne viską kartu: mėsą, kuri buvo vasaros nepasitenkinimo priežastis, buvo galima arba eksportuoti už tvirtą valiutą, arba parduoti vidaus rinkoje, kur po atlyginimų pakėlimo prieš streikus ir po streikų jos paklausa buvo kaip niekada didelė. Taip sutapo, kad prastas derlius dar padidino importo sąskaitas už grūdus ir pašarus, tad nors svarbiausi Lenkijos prekybos partneriai Vakaruose – JAV ir Vakarų Vokietija – sutiko duoti naujų paskolų (iki tam tikrų ribų), tik Maskvoje naujoji Lenkijos vyriausybė galėjo gauti sunkumus atitinkančių kreditų. 1980 metais Lenkija buvo satelitinio bloko ateities rūpesčių simbolis, kaip Jugoslavija, kai prieš 32 metus Tito pasipriešino Stalinui. Kaip suprato patys lenkai, geografija neleistų nieko panašaus nei į jugoslavų atsiskyrimą, nei į didžiulę finansinę ir politinę Vakarų paramą, kuri padėjo Tito išsilaikyti nuo 1948 metų. Tik Maskva galėjo nuspręsti, kiek pavyks Kaniai ten, kur nepavyko Gierekui. Tik Maskvoje Kania galėjo gauti ekonominę pagalbą ar nuolaidų, kurių reikėjo sutarčiai su streikininkais, – kompromisą, į kurį Kania nebūtų galėjęs eiti, jei Maskva nebūtų leidusi. SSSR sutiko su rugpjūčio kompromisu, kaip mažiausia iš blogybių, tačiau nebuvo garantijų, kad ir toliau jam pritars, o dar mažiau, kad leis taisinėti konstituciją arba silpninti komunistų partijos viešpatavimą.

Nebuvo jokios abejonės, kad SSSR gali vėl okupuoti Lenkiją. Čekoslovakijos ir Afganistano pavyzdžiai rodė, kad Kremliui netrūksta drąsos panaudoti jėgą. Tačiau buvo rimtų priežasčių tikėtis, kad Kremlius labai nenori to daryti. Šios priežastys neišplaukė nei iš Lenkijos kovinės dvasios, kuri tikriausiai, kaip ir 1939 metais, būtų atsiskleidusi taip pat įspūdingai ir taip pat nesėkmingai, nei iš to, kad užstos Amerika, nes Amerikos karinis įsikišimas buvo menkai tikėtinas, o ekonominės sankcijos veikia lėtai ir lengvai apeinamos. Atsisakyti invazijos į Lenkiją SSSR privertė perspektyva, kad nebus kam valdyti šalies – nebuvo nei tokio kaip Kádáras Vengrijoje 1956 metais, nei kaip Husakas Čekoslovakijoje 1968 metais. Lenkijos komunistai, kurių valdymas

asocijavosi su ekonomikos katastrofa ir vidaus represijomis, negalėjo atlikti tokio vaidmens ir pasipriešinti lenkų nacionalizmui. Tad rusų invazija būtų reiškusi tiesioginę rusų valdžią kaip carizmo laikais. Tačiau tokiai politikai nepritarė tiek Stalinas, kai 1945 metais nesutiko su idėja, kad Rytų Europos šalys turi susijungti su SSSR kaip sovietinės respublikos (išskyrus tris Baltijos valstybes), tiek Brežnevas, 1970 metais atmetęs Gomułkos prašymą, kad jo griūvančią valdžią išgelbėtų rusų kariuomenė. Todėl Maskva laikėsi minimalių politinių žingsnių politikos. Ji nurašė Lenkijos komunistų partiją ir pasirėmė Lenkijos kariuomene, tikėdamasi, kad Jaruzelskis pajėgs prireikus įvesti karo padėtį ir išlaikyti Lenkiją kaip vienpartinę valstybę ir Varšuvos pakto narę. Nepasiekus šio rezultato, Stalino receptas, kaip valdyti Vidurio Europą, žlugtų mažų mažiausiai Lenkijoje. 1944–1945 metais Stalinas okupavo šias teritorijas kaip preliudiją sudaryti vyriausybes, kurios, būdamos paklusnios Maskvai, kartu turėjo pakankamai valdžios savo šalyse. Tai atlikęs Stalinas visiškai ar iš dalies galėjo išvesti iš jų kariuomenę. Bet jeigu šių vyriausybių valdžia žlugtų, griūtų visa sistema. SSSR tektų rinktis, ar toleruoti daugpartinę sistemą, ar atstatyti tiesioginę rusų karinę valdžią. Generolo Jaruzelskio paskyrimas ministru pirmininku buvo laikinas atsakas į beviltišką dilemą. Karinė lenkų valdžia padėjo išvengti dviejų kraštutinumų – atviro rusų diktato ir politinės partijų konkurencijos, bet negalėjo išspręsti nei svarbiausių Lenkijos problemų, nei SSSR problemų Lenkijoje. 1981–1983 metų karo padėtis tik nukėlė tolyn neišvengiamą dialogą su Solidarumu, kartu darė žalą ekonomikai, nes supykusios Vakarų šalys, išliedamos ant Lenkijos nepasitenkinimą SSSR, atsisakė teikti naujų paskolas ar plėsti prekybą.

Imperijos žlugimas

1985 metais Gorbačiovas atėjo į valdžią Maskvoje pasirengęs atsisakyti Stalino imperijos. 1989 metais ji išnyko. Visur, išskyrus Rumuniją, išnyko beveik be kraujo. Šios Vidurio ir Rytų Europos revoliucijos šaltiniai buvo panašūs, o rezultatai gana skirtingi. Nebeliko Rytų Vokietijos valstybės; mėginimai Vidurio Europoje palaikyti komunistų partijas surandant tinkamesnius vadovus nepavyko; buvo ryžtingai atmesta komunistų valdžia ir sukurtos dešiniojo centro vyriausybės; toliau į rytus – Bulgarijoje ir Rumunijoje – nauja kauke prisidengęs senasis režimas nebuvo taip neabejotinai pašalintas.

Lenkijoje Jaruzelskio vyriausybė, primesdama skausmingas reformas, norėjo užkirsti kelią ekonomikos žlugimui, bet neturėjo liaudies pripažinimo – 1987 metais liaudies referendumas programą atmetė. Po dvejų metų, 1989 metų balandį, nekreipdamas dėmesio į komunistų ir kariškių opoziciją, Jaruzelskis legalizavo Solidarumą. Jis sutiko įdiegti daugpartinę sistemą, panaikinti spaudos ir televizijos cenzūrą, surengti senato ir seimo (žemutinių rūmų) rinkimus, tačiau du trečdalius vietų seime ketino palikti komunistams ir nedaugeliui jų sąjungininkų. Po dviejų mėnesių įvyko rinkimai, per kuriuos

komunistai buvo sutriuškinti. Po antrojo rinkimų turo Solidarumas laimėjo 99 iš 100 vietų Senate ir visas jam suteiktas vietas Seime (162 iš 460). Daugelis į rezervuotas vietas kandidatavusių komunistų nesurinko reikalingų 50 procentų balsų. Tokie rezultatai sukėlė siaubą valdantiems sluoksniams ir nuostabą visiems kitiems. Atsisakiusį pareigų partijoje Jaruzelskį abu parlamento rūmai vienbalsiai išrinko šalies prezidentu. Vis dėlto komunistams nepavyko sudaryti parlamentui priimtinos vyriausybės, negausūs jų sąjungininkai perėjo į Solidarumo pusę, kuris gal ir nenoromis, bet visų pageidavimu buvo įtrauktas į vyriausybę. Po sudėtingų derybų vienas iš jo lyderių Tadeuszas Mazowieckis tapo ministru pirmininku. Už jį balsavo dauguma Seimo komunistų. Jo paskyrimą pasveikino Gorbačiovas. Tačiau ekonomikos padėtis tebebuvo tokia katastrofiška, kad Europos Bendrija įsteigė specialų pagalbos fondą Lenkijai pirkti maisto produktus ir skirti trejų metų subsidijas iš pagrindinių jos narių, pačios EB, JAV ir Japonijos. Per dešimtmetį atlyginimai prarado penktadalį perkamosios galios, infliacija siekė beveik 500 procentų per metus, o 35,5 milijardo JAV dolerių Lenkijos skola Vakarams buvo didžiausia iš visų satelitų (Vengrijos skola 1989 metais sudarė 13,7 milijardo JAV dolerių ir buvo didesnė skaičiuojant vienam gyventojui. Kitų šalių skolos JAV doleriais buvo tokio dydžio: Rytų Vokietijos – 7,6 milijardo; Bulgarijos – 5,4 milijardo; Čekoslovakijos – 4 milijardai; Rumunijos – 3,9 milijardo, vėliau jam būdingu užmoju Ceauçescu ją beveik visą sumokėjo; Jugoslavija buvo skolinga 17,6 milijardo). 1990 metais Jaruzelskis išsipainiojo iš beviltiškos padėties, prieš laiką atsistatydinęs iš prezidento posto, dėl kurio prasidėjo varžybos tarp Lecho Wałęsos, reikalavusio greitesnių, tačiau tiksliau neapibrėžtų veiksmų, ir proziškesnio, bet plačiau mąstančio Mazowieckio, – tarp žmogaus, metusio iššūkį komunistinei tvarkai, ir žmogaus, kuris atrodė, geriau pasirengęs tvarkyti reikalus. Į jųdviejų rungtynes keistai įsipainiojo įsiveržęs trečiasis kandidatas Stanisławas Tyminskis, praėjusius dvidešimt metų gyvenęs Kanadoje ir Peru, pats tapęs (bent skelbėsi) milijonieriumi ir pažadėjęs tą pačią dalią daugybei lenkų. Pirmajame rinkimų ture jis nustūmė Mazowieckį į trečiąją vietą, bet antrajame pralaimėjo Wałęsai, gavo ketvirtadalį balsų.

Šoko terapija, kuri buvo taikoma siekiant padengti aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje susikaupusias skolas Vakarų skolintojų Paryžiaus klubui bei privatiems bankininkams ir sėkmingai viską pradėti iš naujo, užkrovė ekonomikai beveik nepakeliamą naštą. JAV, kurios pavyzdžiu pasekė Didžioji Britanija ir Prancūzija, nurašė du trečdalius Lenkijos skolų kaip apdovanojimą už indėlį į demokratiją. EB sudarė naudingą bendradarbiavimo sutartį, TVF suteikė finansavimą mainais už drastišką vyriausybės išlaidų sumažinimą. Dešimtajame dešimtmetyje ekonomikos augimas siekė 6 procentus per metus, sumažėjo nedarbas, didėjo užsienio investicijos, buvo sumažinta hiperinfliacija; tačiau pagerėjimas atėjo per vėlai ir jo nepakako, kad išgelbėtų Wałęsą. Jis susipyko su parlamentu dėl priemonių padėčiai pakeisti ir valdžios pasidalijimo: svarbiausią vaidmenį atsikratant komunistų viešpatavimo atlikęs Wałęsa nesugebėjo prisitaikyti prie parlamentinės demokratijos. Daugėjo partijų. Iš 67 rinkimuose dalyvavusių partijų 29 laimėjo vietų – pliuralizmo

su kaupu. Mazowieckio demokratų sąjunga ir SLD (ekskomunistai) atsidūrė pirmoje ir antroje vietose. Prezidentui Wałęsai nepavyko tapti dar ir premjeru. 1993 metais SLD su savo sąjungininkais Valstiečių partija (PSL) laimėjo rinkimus ir pastarosios lyderis Waldemaras Pawlakas tapo ministru pirmininku. Tačiau Wałęsos nenuolankumas, atkaklus noras kontroliuoti aukščiausius postus kabinete ir troškimas būti perrinktu, nors jo populiarumas mažėjo, kėlė politinį nestabilumą. Greičiau nei po metų Pawlakas buvo nustumtas nuo kėdės. Jį pakeitė buvęs komunistas Jozefas Oleksis. 1995 metų prezidento rinkimai atvedė į varžybas Wałęsą ir SLD Aleksandrą Kwasniewskį, jauną, protingą, tačiau tarnavusį paskutinėje komunistų vyriausybėje. Wałęsa atgavo didžiąją dalį prarasto populiarumo, tačiau, nepaisant atkaklaus katalikų hierarchijos, labiau kreipusios dėmesį į praeities ideologinius mūšius negu į esamas ekonomikos problemas, palaikymo, nedideliu skirtumu nugalėjo jo oponentai, kurie buvo geriau organizuoti ir žvelgė toliau į priekį. Po dvejų metų SLP ir PLS koalicija buvo sumušta labiau dešinėje esančio Solidarumo rinkimų aljanso (AWS), kurį sudarė dvi pagrindinės senojo Solidarumo grupuotės – profesinės sąjungos ir laisvosios rinkos atstovai – kartu su 30 smulkesnių grupelių. SLD išlaikė savo pozicijas, tačiau PSL prarado didelę dalį balsų kaimo vietovėse. Lenkijos politika vystėsi veikiau kaip dviejų blokų, o ne dviejų partijų sistema.

Lenkijos užsienio reikalai buvo ramūs, tačiau komplikuojami jos geografinės padėties Europos viduryje. Pripažinę esamas Lenkijos sienas, Wałęsa ir jo įpėdiniai nutraukė ginčus rytuose ir tikėjosi užsitikrinti įgytas po karo žemes vakaruose. Lenkijos sienos su Rusija gerokai sutrumpėjo, Lenkijoje nebeliko vokiečių ir etniniu požiūriu ji tapo nepaprastai vienalytė. 1996 metais ji įstojo į EBPO ir tikėjosi įstoti į ES tuoj po 2000 metų. Lenkijos narystę ES aktyviai gynė Kohlis, nepaisant vokiečių baiminimosi dėl gausaus lenkų darbo jėgos antplūdžio į daug problemų keliančią Vokietijos darbo rinką. Rytuose alyvos šakelė buvo ištiesta Rusijai, bet artimiausias rūpestis buvo santykiai su Lietuva, Baltarusija ir Ukraina. Istoriniai konfliktai su Lietuva buvo įveikti esant abipusiam supratimui dėl bendrų įsipareigojimų, tačiau ekonominės problemos Baltarusijoje ir Ukrainoje varžė jų prekybą su Lenkija ir iš to išplaukiančias pelningų santykių galimybes; kartu didino galimybes atsikuriančiai ir nacionalistinei europinei Rusijai, su kuria Lenkijos santykiai būtų mažų mažiausiai sudėtingi.

Tą patį mėnesį, kai vyko 1989 metų rinkimai Lenkijoje, *Vengrijoje* į Budapeštą buvo atgabenti ir perlaidoti nužudyto Imre Nagy palaikai. Kilo didelė demonstracija prieš režimą. Trisdešimt dveji Kádáro valdymo metai prieš metus baigėsi (jis mirė 1989 m.). Jis siūlė ekonomikos reformas dar iki Gorbačiovo, bet po šio įvykio jo reformų koncepcija pasirodė pernelyg nepatenkinama ir buvo nurungta naujų jėgų. Jo įpėdinis valdančiosios partijos generalinio sekretoriaus poste Karolyi Groszas nesutarė su bendradarbiais, ypač su ministru pirmininku Miklosu Nemethu ir režimo ekonomikos ekspertu Imre Poszgay dėl pakeitimų apimties ir tempo. Pastarieji norėjo ne tik spartinti ekonomikos

reformą, bet ir radikaliai keisti politiką, panaikinti komunistų politinės valdžios monopoliją. 1990 metų pradžioje buvo pažadėti daugpartiniai rinkimai, o partija pradėjo gelbėti savo valdžios likučius keisdama pavadinimą ir viešą įvaizdį: Vengrijos socialistinė darbininkų partija tapo Vengrijos socialistų partija. Atsirado dvi svarbios opozicinės partijos: Vengrijos demokratinis forumas, artima Vakarų Europos krikščionims demokratams dešinioji centro partija, ir Laisvųjų demokratų sąjunga, daugiausia miesto intelektualų įrankiai. Be to, susikūrė dar 50 partijų. Nekomunistinės jėgos laimėjo prieš komunistus (balsavusių už juos skaičius sumažėjo iki 10 procentų) ir sudarė koaliciją, kuri pasirodė netvirta ir išsilaikė tik keletą mėnesių. Ją pakeitė dešiniojo centro koalicija, neįkyriai, tačiau tvirtai vadovaujama Josefo Antallo, kuris iki pat mirties 1993 metais buvo neskausmingiausio, palyginti su kitais sovietų satelitais, perėjimo iš komunizmo į demokratiją svarbiausias įkvėpėjas. Jo partija laimėjo beveik pusę balsų (ketvirtadalį visų gyventojų balsų), bet negalėjo rasti stebuklingų ekonomikos vaistų, jai trukdė kraštutinių dešiniųjų mažuma. Šios dvi kliūtys 1994 metais nulėmė pralaimėjimą atgimusiai ekskomunistinei socialistų partijai, kuriai atiteko parlamento dauguma ir ministro pirmininko kėdė jų lyderiui Gyulai Hornui. Beveik ketvirtadalis vengrų gyvena už Vengrijos ribų – 2 milijonai Rumunijoje, 1 milijonas Slovakijoje, Serbijoje ir Ukrainoje, mažesnis skaičius Kroatijoje ir Slovėnijoje, todėl Horno politika buvo susitarti dėl sienų mainais į mažumų teisių garantijas. Vėlesnių dešimtojo dešimtmečio Vengrijos vyriausybių pagrindinis tikslas buvo šalies ekonomikos atgaivinimas su Vakarų pagalba, tačiau turint galvoje tai, kad šaliai svarbu palaikyti naudingus ekonominius santykius su artimiausiais kaimynais Balkanuose ir Ukrainoje. Vengrijos jėga – klestintis žemės ūkis, turizmas ir plieno gamybos, chemijos, automobilių gamybos ir surinkimo, o tolesnėje ateityje – naftos gavybos pramonės plėtra. Tam reikėjo užsienio partnerių ir investicijų. Jos silpna vieta buvo mažėjantis gyventojų skaičius (tik 10 milijonų) ir jų senėjimas, nemaloniai didelis biudžeto deficitas.

Vengrija atliko nematomą vaidmenį kitame tų metų dramos veiksme. Gegužę rytų vokiečiai, bėgdami iš šalies, pradėjo masiškai emigruoti, o Vengrija, be jokios konkrečios nuorodos į *Rytų Vokietijos* įvykius, atidarė sieną su Austrija. Vengrijoje atostogaujantys rytų vokiečiai pamatė, kad per Austriją atsivėrė kelias į Vakarų Vokietiją, kur jie automatiškai turėjo įvažiavimo ir pilietybės teisę. Į kelią susiruošdavo iš pradžių po 5000 žmonių per dieną. Po kelių mėnesių šis masinis išsikėlimas dar padidėjo, susitarimą su Rytų Vokietija panaikinusi Vengrija iš tikro virto nepatenkintųjų ir nusivylusiųjų masinės emigracijos tranzito šalimi. Likusieji Rytų Vokietijoje rinkosi į didžiules antivyriausybines demonstracijas Leipcige, Berlyne ir kituose miestuose. Paskatinti jų ir per Vakarų Vokietijos televiziją matytų Vidurio Europos šalių pavyzdžio, vokiečiai rado naujų kelių į Vakarus per Čekoslovakiją, iš Lenkijos važiuodavo per Rytų Vokietiją specialiais traukiniais, o galiausiai tiesiai iš Rytų Vokietijos į Vakarų. Iki metų pabaigos šalį paliko maždaug pusė milijono gyventojų, o kas dieną vis pabėgdavo po 2000 žmonių.

Metų pradžioje Erichas Honeckeris ketino išlaikyti valdžią net ir jėga, o savo piliečius traktavo panašiai kaip Deng'as elgėsi su kinais Tiananmenio aikštėje. Tačiau Honeckerio padėtis, palyginti su kitais komunistų vadovais, vienu svarbiausiu požiūriu buvo silpniausia, nes valstybė, kurią jis valdė, buvo rusų kūrinys, neturintis savarankiško tautinio tapatumo. Pirminis valdančiosios partijos jėgos šaltinis buvo SSSR (kaip ir visoje satelitinėje imperijoje), bet kartu Vokietija buvo unikalus atvejis, nes SSSR buvo jos, kaip valstybės, teisėtumo šaltinis ir *raison d'être*. Todėl kai Gorbačiovas 1989 metų spalį atvyko į Berlyną, jo pasirodymas per patį krizės įkarštį ne tik priminė apsilankymą Pekine panašiomis aplinkybėmis prieš šešis mėnesius, bet ir pabrėžė esminį skirtumą, kad Pekine jis buvo atsitiktinis stebėtojas, o Berlyne turėjo rankose būsimos raidos raktą. Santūriau, bet visiškai aiškiai jis įspėjo Honeckerį, kaip pavojinga atsilikti nuo laiko, ir konfidencialiai leido suprasti, kad Rytų Vokietijos režimas neturi tikėtis SSSR pagalbos malšinant įsiaudrinusias demonstracijas. Galbūt Gorbačiovas nuėjo dar toliau, suardė Honeckerio planus panaudoti Rytų Vokietijos kariuomenę kaip Deng'ui ir parėmė Honeckerio pašalinimą iš valdžios. Per nenumatytų įvykių sumaištį Vieningosios socialistų partijos generalinio sekretoriaus poste Honeckerį pakeitė Egonas Krenzas, jaunesnis, ne ką mažiau susitepęs komunistų elito branduolio atstovas. Vos metus išsilaikiusį patį Krenzą pakeitė Gregoras Gysi, kurio vadovaujama partija atsisakė politinės valdžios monopolio, pakeitė pavadinimą ir rengėsi daugpartiniams rinkimams 1990 metų pradžioje. Dresdeno meras ir palyginti gerbiamas komunistas Hansas Modrowas tapo ministru pirmininku ir pradėjo vadovauti laikinajai vadovybei, sudarytai vesti derybas su nekomunistinėmis grupuotėmis, kurios virto politinėmis partijomis. Šios partijos pradėjo kampaniją vadovaujamos Vakarų Vokietijos kolegų, komunistus per rinkimus užgožė, bet nesunaikino. Daugiau kaip pusė balsų buvo atiduota dešiniesiems, mažiau nei ketvirtadalis – socialistams, 16 procentų – komunistams. Buvo sugriauta Berlyno siena, miestas suvienytas – vyrai ir moterys vėl galėjo laisvai eiti iš vienos pusės į kitą.

Berlyno sienos nugriovimas jo gyventojų rankomis pagreitino Vokietijos susijungimą. Jo pasekmes kontroliavo Kohlis ir Gorbačiovas. Kohlis pasinaudojo proga. Po tam tikro pradinio dvejojimo ir Vašingtono paragintas, jis pasveikino sienos nugriovimą, prijungė Rytų Vokietiją prie Vakarų ir santykiu 1:1 pakeitė Rytų Vokietijos markę į Vakarų. Rytų Vokietijos valstybė tapo penkiomis Federacinės Respublikos žemėmis, o keturios okupacinės valstybės panaikino savo įgaliojimus Berlyne. Gorbačiovas kurį laiką siekė, kad nauja išsiplėtusi valstybė būtų neutrali. Susitikime su Kohliu Kaukaze jis tylomis sutiko su naujosios Vokietijos naryste NATO, užtat pasiekė, kad Rusijos kariuomenės daliniai buvusioje Rytų Vokietijoje liktų iki 1995 metų pabaigos, o Vokietija nemenkai prisidėtų prie jų išlaikymo ir pasižadėtų, kad jokie NATO priklausantys vokiečių daliniai ar kokie nors Vokietijoje dislokuoti NATO daliniai nebus perkelti į buvusią Vokietijos Demokratinę Respubliką. Mitterand'ą ir Thatcher, kaip ir daugelį kitų, Vokietijos susijungimas užklupo netikėtai: pirmasis greitai pripažino šį faktą ir išlaikė pusiausvyrą, tačiau

Thatcher – karštesnė antivokietė – tik vargais negalais buvo įkalbėta Busho sutikti. Lenkai, kurie turėjo daugiausia priežasčių susirūpinti, nieko daugiau nepareikalavo, tik pripažinti pokario sienas, kurias užsigarantavo pasirašydami sutartį praėjus metams po sienos griuvimo. Rytų Prūsija liko SSSR sudėtyje, taigi nauja valstybė jau nebebuvo ikikarinė Vokietija. Šie įvykiai prilygo susitarimui, kurio 1945 metais nepasiekė 1941–1945 metais Rytų Europoje kariavusios pusės, o dabar buvo jų pasiektas.

Tačiau sugriuvo daugiau nei siena. Suiro ir Rytų Vokietijos ekonomika. Rytuose atlyginimai staigiai pakilo iki Vakarų lygio baigdami griauti Rytų Vokietijos pramonę, o Federacinei Respublikai tai kainavo netikėtai daug (arti 200 milijardų JAV dolerių per metus). Rytų vokiečiai, kurie gavo Vokietijos markes, prarado darbą. Susivienijimas virto neteisingai vartojamu žodžiu. Rytų Vokietija buvo ne tik silpnesnė, bet ir daug mažesnė už Vakarų. Septyniolika milijonų žmonių susijungė su 63 milijonais, ir net po dešimt metų ir masiškų subsidijų gamybos lygis susivienijusioje Vokietijoje tesiekė 10 procentų buvusios Vakarų Vokietijos lygio, o susivienijimo indėlis į eksportą – 2 procentus. Susivienijimas per trumpą laiką susilpnino Vokietiją ir po pradinės euforijos iliuzijos ėmė sklaidytis, tarp buvusių atskirtųjų kilo įtampa. Vakarų Vokietijos vyriausybė, žūtbūt siekdama sulaikyti masinį rytų vokiečių migravimą į Vakarus – buvo bėgama ne tik kaip iš policinės valstybės, bet ir nuo ekonominės katastrofos, pažadėjo konvertuoti Rytų Vokietijos valiutą į Vakarų Vokietijos markę santykiu 1:1 (buvo išimčių). Ši priemonė lėmė Vakarų Vokietijoje pinigų kiekio padidėjimą 14 procentų ir atitinkamą infliaciją, tačiau niekas negalėjo užkirsti kelio Rytų Vokietijos pramonės žlugimui. Sužadėtuvės su Rytais buvo baisesnės nei tikėtasi ir dar pablogėjo dėl radikalių gelbėjimo priemonių: nedarbas staigiai padidėjo, kai sustojo pramonė, nes negalėjo rasti pirkėjų netikusioms prekėms. Federalinė vyriausybė buvo priversta mokėti didelėmis subsidijomis, didinti palūkanų normas ir biudžeto deficitą, kad palaikytų rytuose artimą anarchijai egzistavimo lygį. Speciali įstaiga *Treuhandanstalt*, įsteigta tam, kad kuo greičiau 14 000 Rytų Vokietijos įmonių, nepaisant to, kad bus prarastos darbo vietos, būtų parduotos privatiems savininkams, pamatė, kad daugelis šių įmonių turi per daug darbininkų ir pernelyg kenksmingos aplinkai, kad jų neįmanoma parduoti. (Pirmasis šios įstaigos vadovas buvo nužudytas, o 1994 metų pabaigoje ji buvo panaikinta.) Tačiau vyriausybė vis dėlto valdė padėtį, nepaisant svyravimų, rytų žemių ekonomika, modernizuojant infrastruktūrą, šiek tiek, nors ir ne visą laiką, kilo, komandinė ekonomika buvo išardyta, o tai, ką dar galima buvo išgelbėti, privatizuota.

Vidurio Europos revoliucija *Čekoslovakijoje* prasidėjo vėliausiai, bet galų gale greičiausiai baigėsi. Opozicija susibūrė aplink nuosaikią „Chartiją 77“, kurioje buvo oriai išdėstytos pagrindinės žmogaus laisvės ir net protestas prieš roko grupės persekiojimą. Chartiją pasirašė 1250 žmonių. Vėliau susibūrė platesnių užmojų Piliečių forumas, siekęs diskusijos su vyriausybe dėl politinių kalinių paleidimo ir dėl kai kurių komunistų, kurie buvo kaltinami nežmonišku elgesiu per 1968 ir vėlesnių metų įvykius, pašalinimo iš pareigų.

Forumas suvaldydavo 1000–2000 žmonių demonstracijas. Komunistų partija, nenoriai pripažindama savo nepopuliarumą ir nesugebėjimą vadovauti, narių apatiją ir permainų vėjus, pučiančius iš Lenkijos ir SSSR, galiausiai suteikė pirmenybę diskusijoms, o ne jėgai. Ji atsisakė generalinio sekretoriaus Gustavo Husako (šias pareigas jis ėjo kartu su prezidento pareigomis nuo 1968 m.) ir paskyrė grupę taikingiau nusiteikusių komunistų, vadovaujamų Ladislaso Adameco, tartis dėl permainų su Vaclavo Havelo vadovaujamo Piliečių forumo atstovais. Tačiau komunistai siūlė per mažai, o kai paaiškėjo, kad Gorbačiovas, lankydamasis Prahoje 1987 metais, pirmenybę teikė Havelui, o ne Adamecui, pastarasis pasidavė. Adameco vyriausybės narys Marianas Calfa sudarė koaliciją, kur komunistai ir jų paklusnūs sąjungininkai iš 18 teturėjo 11 vietų. Kylant liaudies demonstracijų antplūdžiui, be kraujo, tačiau lemtingai spartinusiam senojo režimo byrėjimą, giežtasis Milošas Jakesas, pakeitęs Husaką prezidento poste, atsistatydino nuolaidesnio Karelo Urbaneko naudai. 1989 metų pabaigoje prezidentu tapo Havelas, ilgiau sėdėjęs kalėjime negu kuris nors kitas garsus nacionalinis didvyris nuo Mahatmos Gandhi laikų. Havelo padėtį sustiprino 1990 metų rinkimai, nors Slovakijoje sėkmė buvo menkesnė nei istorinėse Bohemijos ir Moravijos žemėse. Vėl sugrįžo Dubčekas ir buvo apdovanotas už praeities žygius ir kančias parlamento pirmininko postu. Čekų ir slovakų komunistai vieninteliai iš visų buvusių satelitinių valstybių nusprendė nekeisti savo partijų pavadinimų. Pagal susitarimą su Maskva 70 000 sovietinių karių Čekoslovakijoje turėjo būti išvesti iki 1991 metų (Gorbačiovas jau buvo sutikęs iki šios datos išvesti 50 000 karių iš Vengrijos).

Tačiau Čekoslovakija neatlaikė savo išsivadavimo: suskilo į dvi valstybes. Slovakijos ministras pirmininkas, nacionalistu virtęs komunistas Vladimiras Mečiaras norėjo iš savo kolegos Čekijoje Vaclavo Klauso gauti daugiau, nei šis buvo pasirengęs nusileisti, kol turėjo (o gal to ir siekė) reikalauti nepriklausomybės. Havelas buvo įkalbėtas eiti prezidento pareigas naujoje *Čekijos Respublikoje.* Ekonominė reforma buvo telkiama ties mažesnių valstybinių įmonių privatizavimu ir kainų kontrolės panaikinimu. Tačiau ministru pirmininku tapus Vaclavui Klausui (1993–1997 m.) ekonomika patyrė niekuo neatlyginamus griežtos ekonominės politikos skausmus: augimas nukrito iki nulio, atlyginimai įšaldyti arba sumažinti, prekybos ir finansų įmonės žlugo, užsienio valiutos atsargos nyko, kol Klausas, pats nebūdamas kaltas dėl finansinio silpnumo, buvo priverstas atsistatydinti. Jo laisvosios rinkos reformos mažiau krito į akis kaip korupcija, kuri jas lydėjo. Negalutiniai 1998 metų rinkimai atnešė pergalę socialdemokratams, tačiau Miklosui Zemanui, jų vadovui, nedaug pritrūko iki daugumos ir jis buvo priverstas jungtis su Klausu. Čekijos–Vokietijos sutartis paskelbė, kad nė viena valsybė neturi teritorinių ptetenzijų kitai.

Slovakija, neturtinga, 5 milijonus gyventojų turinti šalis, ekonomikos atžvilgiu nusirito iš Vidurio į Rytų Europą, nors ji kartu su Vengrija, Lenkija ir nauja Čekijos Respublika subūrė Višegrado grupę. (Tai buvo grupė labiau geografine prasme nei aktyvi politinė ar ekonominė asociacija.) Mečiaras, vis

autokratiškesnis ir netolerantiškesnis kolegoms ir politiniams sąjungininkams, du kartus buvo pašalintas iš posto, tačiau atsigavo po įtikinamos pergalės per pirmuosius visuotinius rinkimus Slovakijoje (1994 m.), kai aplenkė kitas 20 partijų dosniais pažadais ekonomikos srityje ir Slovakijos vengrų mažumos, kaimynų čekų ir Vakarų kapitalizmo užsipuolimais. Daugiau žadantis ženklas 1995 metais buvo Slovakijos ir Vengrijos pasirašyta Nacionalinių mažumų gynimo konvencija. Iki 1998 metų Mečiaro elgesys visų opozicinių partijų atžvilgiu pasidarė toks iššaukiantis, kad jos sujungė jėgas ir laimėjo prieš jį.

Bulgarijoje Todoras Živkovas aukštai iškilo (pirmasis sekretorius 1954 metais, ministras pirmininkas 1962 metais, prezidentas 1971 metais) ir valdė dar ilgiau negu Kádáras Vengrijoje. Aštuntajame dešimtmetyje Bulgarija pasiekė nežymių ekonominių laimėjimų turizmo srityje ir žemės ūkio mašinų bei kompiuterių komponentų eksporte ESPT šalims, tačiau devintasis dešimtmetis buvo blankesnis. 1983 metais Živkovas bandė sutvirtinti padėtį ir pasipriešinti kylančiam nepasitenkinimui partijoje ir už jos ribų, pašalinęs liberalesnį savo pavaduotoją Chudomirą Aleksandrovą, o kitais metais griebėsi neapgalvotos kampanijos prieš Bulgarijos turkų ir pomakų (bulgariškai kalbančių) mažumas, kurios sudarė apie vieną milijoną. 1950 metais Bulgarija paprašė Turkijos išduoti vizas 250 000 Bulgarijos turkų, ir pagal tų metų susitarimą 154 000 gyventojų išvyko, palikę savo giminaičius. Vėliau jiems buvo leista emigruoti, sudarius antrą sutartį 1968 metais. Tuo metu Bulgarijos vyriausybė pareiškė, kad šalyje turkų nebėra, o visi likę musulmonai yra praeityje jėga į islamą atverstų bulgarų palikuonys. 1985 metų gyventojų surašymo pretekstu iš musulmonų buvo pareikalauta rašyti bulgariškas pavardes. Šis nutarimas sukėlė masinį nepasitenkinimą ir netgi paniką. Matydama Bulgarijos kietakaktiškumą, Turkija atidarė savo sienas visiems galimiems migrantams ir nereikalavo vizų. Rezultatas – masinis išvykimas. Nors Bulgarija neleido išvykti šaukiamojo amžiaus vyrams, mažiausiai 300 000 asmenų išvyko, vėliau Turkija panaikino ankstesnį sprendimą ir įvedė vizas. Bulgarija išvarė apie 2000 musulmonų į Rumuniją ir Jugoslaviją, iš kur dauguma keliavo toliau į Turkiją. Po 1989 metų revoliucijos Bulgarijoje likusiems musulmonams buvo grąžinta teisė pasirinkti pavardes ir daugelis pabėgėlių grįžo ketindami atsiimti atimtą žemę, bet tautinis priešiškumas liko. Tačiau lemiamą smūgį Živkovo režimui sudavė ne musulmonai, o aplinkosaugininkų suvažiavimas Sofijoje, virtęs tribūna *glasnost* reikalavimams. Juos pasitiko policija, praeityje pasiekdavusi savo tikslų, o dabar privedusi iki to, kad Živkovą nuvertė jo išsigandę kolegos. Kaip ir Honeckeris, Živkovas buvo suimtas ir apkaltintas antivalstybiniais nusikaltimais. Vadovaujama jo įpėdinio Petaro Mladenovo, Bulgarijos komunistų partija pakeitė pavadinimą į socialistų, atsisakė politinės monopolijos ir pradėjo derybas dėl vyriausybės sudarymo su kitomis partijomis – Agrarine liaudies partija, Demokratinių jėgų sąjunga (DJS), vėliau tapusia antikomunistinių grupių mozaika. Šiomis derybomis nieko nepasiekta. Komunistai liko valdžioje, jiems pavyko laimėti nuosaikius rinkimus, tačiau vėliau kilusi protesto banga privertė Mladenovą užleisti prezidento pareigas

Želju Želevui, DJS lyderiui. Politinė valdžia svyravo tarp persikrikštijusių komunistų ir jų oponentų. Dėl komunistų–socialistų partijos skilimo ir šuoliuojančios infliacijos ministras pirmininkas Andrejus Lukanovas prarado daugumą, o vėliau ir postą. Jo įpėdinis Dimitru Popovas Turkų partijos padedamas laimėjo artimiausius rinkimus 1991 metais ir ėmėsi griežtų ekonominių priemonių. Tačiau 1994 metais geriau organizuoti kairieji, nepaisant pasmerktos jų ideologijos, susigrąžino prarastą pagrindą po kojomis ir laimėjo daugumą parlamente. Naujasis ministras pirmininkas Žanas Zidenovas buvo tipiškas naujosios pakraipos kairiųjų lyderis, kokių iškilo beveik visoje buvusioje satelitų imperijoje: jaunas, atviresnio mąstymo žmogus, geriau išsilavinęs ir nusiteikęs siekti kairuoliškų tikslų demokratinėje sistemoje ir kapitalistinėje ekonomikoje. Tačiau jiems reikėjo išspręsti slegiančias ekonomikos problemas, nusilpninusias dešiniąsias partijas šalyje, kuri nebegalėjo pardavinėti tabako Rusijai ir kurios pramonė merdėjo, nuvertėjo valiuta, o žmonės atsidūrė ties bado riba. Smurtas ir atsakomasis policijos smurtas privertė Zidenovą palikti postą, o 1997 metų rinkimai galutinai pašalino komunistų likučius. Nedidelį pagerėjimą ir viltis sumenkino karas Kosove, kuris sugriovė prekybą, priklausiusią nuo laivybos Dunojumi arba susisiekimo per Serbiją link Adrijos jūros.

Rumunijoje komunistų diktatūra žlugo tik po pasibjaurėtino kraujo praliejimo, tačiau komunistų galia nebuvo sunaikinta. Nikolae Ceauçescu pasinaudojo niekada nebuvusia gausia Rumunijos komunistų partija kaip priemone, valdžią pavertė pragaištinga, didybės manijos apsėsta šeimos tironija, kurią stiprino plati ir veiksminga įskundimų sistema, gerai aprūpinta privati armija ir itin negailestinga policija. Kaip ir Stalinas, kuriuo jis žavėjosi, Ceauçescu buvo apsėstas minties, kad viskas turi būti padaryta, nesvarbu, kiek tai kainuos žmonėms. Jis siekė modernizuoti ir išaukštinti Rumuniją ne tiek komunistinės doktrinos, kiek savo valdžios ir asmenybės jėga, bet kaip ir dauguma diktatorių, kuo toliau, tuo labiau ėmė nebeskirti Rumunijos nuo savęs, kol galiausiai ėmėsi pompastiškų renginių, primenančių beprotiškus Romos imperatorių laikų renginius. Kurį laiką antirusiška politika, įskaitant atsisakymą bendradarbiauti su Varšuvos paktu ar įsileisti užsienio kariuomenę į Rumuniją, jis pelnė pritarimą tarp savų ir užsienyje. Be kitų, jį dosniai apipylė pagyrimais George'as Bushas, britai suteikė riterio vardą, o tokios skirtingos šalys kaip Kinija, Indija ir Izraelis jo vizitus sutiko perdėtai džiaugsmingai. Tačiau savo šalyje Ceauçescu toliau žlugdė ekonomiką ir net įsakė nugriauti 7000 kaimų, kurių gyventojai, ieškodami pragyvenimo šaltinio, buvo priversti klajoti po šalį ar įsidarbinti pretenzingų sostinės rūmų statybose už skurdų atlyginimą. Pirmi dideli maištai įvyko Brašove 1987 metais, o Transilvanijoje, Timišoaroje, 1989 metų pabaigoje kariuomenė atsisakė šaudyti į dideles gyventojų demonstracijas, protestavusias prieš drąsaus atviro protestantų dvasininko Laszlo Tokeso persekiojimą. Ši kibirkštis įžiebė liepsną, kurios iš vizito Teherane grįžęs Ceauçescu nebepajėgė užgesinti. Jo saugumo policijai arba privačiai kariuomenei pasipriešino reguliarioji armija ir didžiulės beginklės minios. Žuvo tūkstančiai žmonių, tik tada Ceauçescu su žmona nusprendė

bėgti. Jie buvo pagauti ir nuteisti myriop paprasto teismo. Paradoksas, kad Ceauçescu, nepaklusniausias satelitų komunistų vadas, griūvant sovietinei imperijai sumokėjo nuožmiausią kainą. Kitas paradoksas – jį pašalinus valdžią galėjo perimti kiti komunistai, sąmokslus rengę rūmų revoliucionieriai. Jie sukūrė Nacionalinį gelbėjimo frontą, kuris pasiskelbė laikinąja vyriausybe, pergalingai iškilo po rinkimų, kuriuos prižiūrėjo tarptautiniai stebėtojai, ir prakišo savo pirmininką Ioną Iliescu į prezidentus. Pastarasis buvo perrinktas 1992 metais, tačiau 1996 metais jis pralaimėjo Ionui Constantinescu, kuris sudarė pirmą nekomunistinę vyriausybę.Valdant įvairioms vyriausybėms po Ceauçescu, gyvenimo lygis siaubingai smuko ir smurtinės demonstracijos kėlė grėsmę pilietinei tvarkai. 1999 metų pabaigoje Contantinescu atleido ministrą pirmininką Radu Vasike, kuris atsisakė paklusti atleidimui. SSSR iširimas Rumuniją palietė tiek, kad nepriklausomybę paskelbė Moldova, kurios gyventojų dalis buvo rumunai, ir Ukraina, kuriai 1939 metais buvo atiduota Rumunijos dalis. Mėginimai pertvarkyti naftos, dujų ir anglių pramonę, kad jos būtų pelningos, iki 1996 metų menkai tepažengė ir nedaug pritraukė užsienio kapitalo.

1989 metai buvo revoliucijų pagal didžiąsias tradicijas – skirtingo tapatumo, pilietinių teisių ir žmonių vertybių įtvirtinimo – metai, tačiau jų tvarumą galėjo garantuoti tik ekonomikos pagerėjimas. Šios revoliucijos kilo prieš tironiją, korupciją ir nekompetenciją. Kadangi komunistų partijos buvo atsakingos už šias ydas, revoliucijos kilo ir prieš šias partijas, ir prieš patį komunizmą. Partijos prarado privilegijuotą padėtį ir daugelyje šalių buvo išstumtos iš valdžios ilgam (tikriausiai), bet nepašalintos, todėl buvo galima tikėtis, kad ras kokią nors vietą daugpartinės politikos spektre. Ryškiausi stalinistinės imperijos nuvertimo Europoje akstinai buvo ekonominė krizė, Gorbačiovas, dešimtmečius trukęs intelektualų bei liaudies pasipriešinimas ir tai, kad vadovai nesiekė įteisinti valdžios. Svarbiausios pasekmės buvo žodžio laisvės atgavimas po suvaržymų ir pusiau palaidoto nepriklausomos nacionalinės valstybės modelio sugrąžinimas. Gorbačiovas matė, kad stalinistinė sistema neveikia. Ji buvo tarsi girnapusė Maskvai ant kaklo ir prarado strateginį pagrindą, kuris nuo 1945 metų buvo svarbiausias sistemos pateisinimas. Dabar, praėjus 40 metų, jeigu Amerika pultų SSSR, o tai bet kuriuo atveju dar sunkiau įsivaizduoti negu Stalino laikais, tai aukštai virš šalių sateličių galvų, o ne per jų teritoriją. Kad Gorbačiovas nebeturi iliuzijų dėl Stalino sistemos, neliko nepastebėta vietinių vadukų, kurių uždavinys buvo šią sistemą valdyti. Jie suprato esą nebereikalingi. Jie tapo mirusios imperijos konsulais ir nebegalėjo pelnyti piliečių paramos, nes akivaizdžiai piktnaudžiavo valdžia ir ne tik griovė pagrindines laisves, bet ir leido subyrėti visai ekonomikai. Nors šeštajame dešimtmetyje stipriausiose šios zonos šalyse ekonomika pakilo 10 procentų, devintajame dešimtmetyje prieaugis iš tikro beveik visur buvo lygus arba artimas nuliui. Iš čia kilo skurdas, pasipiktinimas, įtampa, demonstracijos, represijos (dažnai itin žiaurios), ir šitaip prieita iki revoliucijos. Visos revoliucijos įvyko sparčiai ir galutinai: nelabai žymūs komunistų veikėjai, kuriems buvo

patikėtas vadovavimas, dingo beveik taip pat greitai, kaip ir atsirado. Režimus, kurių dabar buvo siekiama nusikratyti, primetusios SSSR prezidento Gorbačiovo padėtis buvo grėsmingiausia. Tačiau minios ne keikė, o audringai sveikino jį, džiaugsmingai skandavo jo vardą, atrodė, kad JAV ir kitas Vakarų demokratijas jos laiko periferija. Tačiau Gorbačiovas, kad ir koks svarbus jo vaidmuo Europos permainose, nebuvo vienintelis Vidurio ir Rytų Europos revoliucijų įkvėpėjas. Jos neįvyko staiga, kaip įsivaizduoja daugelis suklaidintų stebėtojų. Jos buvo nepavykusių sukilimų, siekiančių pirmuosius pokario dešimtmečius (1953, 1956, 1968, 1980 metus), dalis ir rezultatas. Visi šie sąjūdžiai, įskaitant ir Lenkijos Solidarumą bei jo ankstyvuosius laimėjimus, vyko dar prieš Gorbačiovo iškilimą ir pradėti vadinamųjų paprastų žmonių, daugelis tokie ir buvo, tačiau kai kurie iš jų iš tiesų nepaprasti žmonės. Jie išsikovojo pripažinimą, reikšdami pasipiktinimą ir dėl savo vertybių, galiausiai pagal barikadų tradiciją triumfavo gatvėse. Pavyzdžiui, Solidarumas sukurstė tokį visuomenės spaudimo srautą, kurio nebepavyko užgniaužti. Revoliucijos ugnyje supleškėjus imperijos antstatui, atsiskleidė amžinoji alternatyva – Vidurio Europa, apibrėžiama kaip atskiros valstybės, kurios suprantamos kaip tautinės valstybės, o iš tiesų daugiau ar mažiau susiję konglomeratai. Naujoji karta į šias valstybes žvelgė kaip į tikras ir teisėtas. Tiktai seniesiems vadams stigo teisėtumo, išskyrus Rytų Vokietiją, kur jo stokojo pati valstybė. Todėl revoliucijos turėjo ryškų nacionalizmo aspektą. Tiems žmonėms dešimtmečiai po Antrojo pasaulinio karo nebuvo šaltasis karas tarp supervalstybių, o laukimo karas tarp sovietinio imperializmo ir beveik tuzino atskirų nacionalizmų.

Revoliucijos neišsprendė ekonomikos problemų. Pagal Vakarų Europos lygį šių šalių materialinė padėtis buvo apgailėtina. Vis dėlto daugumos Vidurio ir Rytų Europos gyventojų materialinė padėtis buvo geresnė nei daugumos Azijos arba Afrikos valstybėse. Jų ekonomika buvo deformuota, bet ne bevaisė. Jos turėjo žemės ūkio naudmenų ir naudingųjų iškasenų, gamyba didėjo, kai kuriose šalyse prieaugis pasiekė 10 procentų per metus, nors ir skaičiuojama nuo žemo pokario lygio ir plėtojama netinkama linkme. Didžiuliame Lenkijos žemės ūkio sektoriuje, kur keturi penktadaliai buvo privačiose rankose, gamyba didėjo per visus pokario dešimtmečius, tačiau investicijos neatitiko poreikių, o žemės ūkio darbo jėgos indėlis į BNP buvo neproporcingas jos skaičiui ir nepajėgė aprūpinti visuomenės maisto produktais. Investicijos į Lenkijos pramonę didino gamybos apimtį, o ne našumą; sumažėjo eksportas, kaupėsi užsienio skolos. Čekoslovakija, turinti senas aukštojo mokslo, gero valdymo ir techninės kvalifikacijos tradicijas, gaunanti daugiausia pajamų vienam gyventojui Vidurio Europoje, klestintį eksportą ir pavydėtinus gamtos išteklius, komunistų valdymo laikais buvo verčiama atsisakyti to, kas geriausiai sekėsi (konkrečiai – lengvosios pramonės, avalynės gamybos), dėl satelitų bloko apetitų sunkiosios pramonės produkcijai ir ginklams. Ji prarado kvalifikaciją ir daugiausia gamino tokius produktus, kurie, pasibaigus šaltajam karui, nebebuvo reikalingi nei šalies viduje, nei užsienyje. Mažiausioje iš šios Vidurio Europos trijulės – Vengrijoje – buvo derlingų ir gerai drėkinamų

žemių bei nemaža naudingųjų iškasenų, nors, išskyrus boksitus, jos nebuvo aukščiausios kokybės. Pokario modernizavimas išplėtė gamybą ir pramonės gaminių eksportą, tačiau ekonomika nesukaupė pakankamai kapitalo ir nebuvo efektyviai valdoma, investicijos davė mažą pelną, užsienio skola didėjo. Visose trijose valstybėse didelės pastangos davė menką rezultatą. Vis brangesnės ir sunkiau įperkamos pasidarė maisto ir plačiai vartojamos prekės. Pramonės tarša buvo didžiausia pasaulyje. Rytų Europai sekėsi nekąį geriau. Rumunija ėmėsi ambicingo, netgi negailestingo uždavinio modernizuoti ekonomiką, pagrįstą anglių, naftos ir kitų naudingųjų iškasenų, chemijos, hidroenergetikos ir metalurgijos pramone, taip pat menkai apmokama ir pernelyg sunkiai dirbančia darbo jėga. Dėl Ceauçescu didybės manijos žlugimas virto katastrofa. Panašus, tik ne toks negailestingas pramonės plėtojimas Bulgarijoje padidino gamybą, kurios didelės dalies nebuvo galima parduoti dėl prastos kokybės. Apskritai pastangos pasivyti Vakarų Europą pavertė Vidurio ir Rytų Europą dar labiau atsilikusia, nuskurdinta, užteršta, ties beviltiškumo riba.

8. Jugoslavija ir Albanija

Jugoslavijos federacija

Nutraukęs santykius su Stalinu 1948 metais, Tito gyveno dar 32 metus. Po Stalino mirties Chruščiovas padarė du susitaikymo vizitus į Jugoslaviją. Pirmasis, 1955 metais, buvo tarsi klaidos pripažinimas ir atsiprašymas už Rusijos poziciją 1948 metais. Antrasis, 1956 metų birželį, vyko po SSSR komunistų partijos XX suvažiavimo, kuriame Chruščiovas nurodė, kad santykiai su satelitais turi būti grindžiami naujais principais; balandį taip pat jau buvo paleistas Kominternas – institucija, kadaise pašalinusi Tito. Tačiau rusų ir jugoslavų santykiai buvo kupini nepasitikėjimo, nors ir ne tokie blogi. Išsikovojęs teisę savarankiškai spręsti vidaus problemas, Tito nespartino įvykių, nors tai, kad diegė darbininkų valdymą pramonėje 1950 metais ir atsisakė kolektyvizacijos kaime 1953 metais, rodė, jog nori sušvelninti doktriną. 1945 metų konstitucijoje numatyta nacionalizuoti pramonę, prekybos ir finansų įmones, individualią žemės nuosavybę apriboti 60 akrų, o kitą žemės ūkio paskirties žemę sujungti į kolūkius. Pirmasis penkmečio planas buvo nepaprastai smulkus, daugiatomis ir biurokratinis rusiško stiliaus komandinės ekonomikos projektas. Šeštajame dešimtmetyje jis pamažu griuvo, daugiausia dėl to, kad buvo beviltiškai gremėzdiškas. 1950 metais, taip pat 1961 metais pramonės kontrolė buvo perduota darbininkų taryboms, joms suteikti valdymo įgaliojimai, įskaitant teisę skirstyti investicinius fondus ir nutarti, ką daryti su pelnu. Septintojo dešimtmečio pradžioje per vietinius bankus (o ne per centrinį banką) pasidarė prieinamos naujos kredito linijos, centralizuota kainų nustatymo sistema buvo liberalizuota. Naujoji 1963 metų konstitucija įvedė tikrą, nors ir ribotą decentralizaciją, neatėmė aukščiausiosios valdžios iš partijos ar paties Tito. Tokios dalinės priemonės nesuteikė pramonei stimulo, kaip tikėtasi. Ekonomiką apėmė sąstingis, infliacija didėjo, kartu stiprėjo Jugoslavijos priklausomybė nuo TVF ir Jungtinių Valstijų pagalbos. Ekonominėje politikoje neilgam būdavo atsitraukiama, tačiau liberalizavimo ir decentralizavimo linija (taip pat trumpam) būdavo atnaujinama. Dėl tokio neritmingumo ekonomikos sektorius buvo suskaidytas į dešimtis tūkstančių autonomiškų vienetų. Buvo svarstoma, ar psichologiniai kontrolės mažinimo ir savivaldos stimulai persveria efektyvumo ir produktyvumo nuostolius, bet išvados nepadarytos. Neabejotina, kad šie pokyčiai pramonėje sukūrė naują pagrindą politinei valdžiai, kai šalia tradicinės komunistų partijos ir kariuomenės karjeros talentams atsivėrė kelias kilti karjeros laiptais ir pramonėje.

Antrasis svarbus Tito rūpestis, be ekonomikos, buvo palaikyti valstybės vienybę ir sukurti Jugoslavijos tapatybę šalia serbų, kroatų ir kitų tautų nacionalizmo Jugoslavijos federacijoje. Tito, pusiau kroatas, pusiau slovėnas, buvo

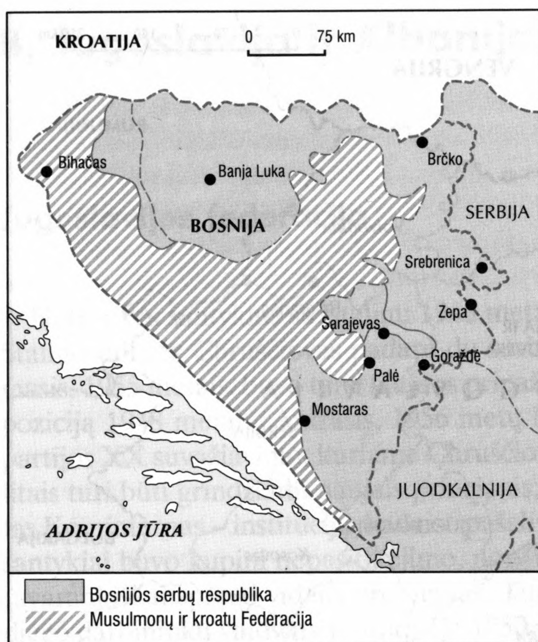
8.1. Jugoslavija ir jos respublikos iki 1991 m.

8.2. Vance'o-Oweno planas (1993 metų balandis)

8.3. Kontaktinės grupės pasiūlymas (1994 metų liepa)

8.4. Deitono taikos planas (1995 metų lapkritis)

pasiryžęs išlaikyti Jugoslavijos valstybę, per Pirmąjį pasaulinį karą iškilusią iš Habsburgų ir Osmanų imperijų griuvėsių. Jam padėjo partizaninių kovų per Antrąjį pasaulinį karą bičiuliai, tad jis labai rūpestingai rinko etniškai įvairialypę komunistų partijos ir kariuomenės vadovybę. Jugoslavijos vientisumui niekas rimtai negrėsė, kol ši karta viena ėmėsi visos atsakomybės. Tačiau aštuntajame dešimtmetyje užaugo nauja karta, kuri buvo labiau nacionalistiškai ir separatistiškai nusiteikusi, iš dalies dėl to, kad išsisklaidė karo metų magija, iš dalies dėl to, kad konkurencija dėl prekių ir investicijų taikos metu padėjo atgyti toli gražu neužmirštoms senosioms sąskaitoms. Agitacija už didesnę autonomiją Kroatijoje nuvedė iki suverenumo (Jugoslavijos konfederacijos sudėtyje) ir reikalavimų atskiros vietos JT, kokia buvo suteikta Ukrainai ir Baltarusijai. Tito įkopus į aštuntąjį dešimtmetį, prasidėjo neramūs laikai. 1971 metais Tito nusprendė sutriuškinti nukrypusius nuo kurso jaunuosius kolegas ir visiems aiškiai parodė, kad pats nuspręs, kur baigiasi ribos, o jo manymu, kroatų separatizmas kelia pavojų Jugoslavijos valstybės vientisumui ir gerovei. Nusprendęs įsikišti, Tito nedelsdavo. Pažymėtina, kad jį palaikė vyresniosios kartos kroatų valstybės veikėjas Vladimiras Bakarićius. Jaunesnieji lyderiai atsistatydino. Tada Tito savo manevrą pakartojo Serbijoje, kur jaunesnės kartos vadovai buvo ne menkesni nacionalistai, taip pat Slovėnijoje ir Makedonijoje (čia nesutarimai nebuvo vien nacionalistiniai).

Separatizmas buvo kraštutinė tolesnio decentralizavimo forma, jis kėlė klausimą dėl centrinės valdžios ir dėl dar opesnio centrinių komunistų partijos organų galių. Šeštajame ir septintajame dešimtmetyje keliamas ir centralizmo bei komunistų valdžios perimamumo klausimas. Centralizmas buvo puolamas efektyvumo požiūriu ir kaip žeidžiantis vietinį patriotizmą. Kritika buvo atvira ir gyva. Iškilo klausimas, kaip padalyti politinę valdžią, nesilpninant

komunistų vadovavimo. Decentralizavimo šalininkai argumentuodavo kaip technokratai, vadybininkai ir vietinio lygio politikai. Jie remdavosi komunistų valdymo pasekmėmis, arba, pavyzdžiui, Djilasas darė išvadą, kad komunistų partija automatiškai neturi teisės amžinai vadovauti. Taigi jie dvejopai įžeidė centralizmo šalininkus, kurie, pirmiausia saugumo ir policijos vadas Aleksandras Rankovićius, ne tik savo pačių labui teikė pirmenybę centralizuotai valdžiai, bet ir laikė valdžios padalijimą keliančiu grėsmę komunistų valdymo monopoliui. Tito leido plėtoti diskusiją, kol ji nebuvo įgavusi pavojingai griaunamojo pobūdžio. Jis nebuvo nuosaikios diskusijos priešininkas, tačiau neketino leisti, kad viena iš pusių laimėtų. Liberalioje šeštojo dešimtmečio atmosferoje pirmiausia reikėjo pažaboti liberalizmo šalininkus. Djilasas buvo persekiojamas ir įkalintas. Rankovićius liko savo poste, netgi buvo paaukštintas, kol jo antiliberali kampanija peržengė visas ribas, o jis susektas šnipinėjęs patį Tito, taigi buvo atleistas. Šio laikotarpio pabaigoje Tito sukūrė naują konstituciją, įsteigusią vykdomąjį biurą, arba prezidentinę komisiją, kurią sudarė po du atstovus iš kiekvienos federalinės respublikos, po vieną iš kiekvienos autonominės srities ir pats Tito, kaip nuolatinis federalinės respublikos prezidentas. (Po jo mirties prezidentas turėjo būti keičiamas.) Tokia tvarka turėjo rodyti, jog einama į kompromisą, tačiau ji nepaveikė tikrovės ir konfliktas buvo tik prislopintas.

Šeštojo ir septintojo dešimtmečio separatistinės ir decentralizavimo šalininkų srovės buvo sustabdytos, bet jos sukūrė sąlygas federacijai su stipriu centru išsiplėtoti į laisvesnę suverenių darinių konfederaciją pagal Šveicarijos pavyzdį. Valstybė tebebuvo komunistinė. 1958 metais Komunistų partija pakeitė pavadinimą į Komunistų sąjungą. Tuo norėta parodyti, kad partija ne visada bus tinkamas organas vadovauti vietinėms valdymo institucijoms ir pramonei. Tačiau partija, arba Sąjunga, tebebuvo vienintelė, tad Jugoslavijos vienybę labiau palaikė komunistų valdžia negu besiplečiantis jugoslaviškasis nacionalizmas. Senasis nacionalizmas išgyveno, klestėjo, ir po Jugoslavijos federacijos suirimo kai kurių respublikų vadovai iš komunistų virto griežtais nacionalistais, atgaivino tautinę bei religinę neapykantą, kuri dar atmenamais laikais padėjo atsikratyti svetimšalių (turkų, austrų) jungo, o dabar buvo atkreipta vienų prieš kitus.

Mirus Tito 1980 metais, Jugoslavija buvo unikali šalis. Vienintelė pasaulyje neutrali komunistinė valstybė, kartu susiskaldžiusi ir neturtinga. Nors komunistinė federacija, tačiau nė kiek ne darnesnė kaip triasmenės karalystės laikais. Valdymo pabaigoje Karageorgevićių dinastijos uždavinys buvo sujungti serbus, kroatus ir slovėnus į jugoslavų valstybę ir naciją, tačiau šis uždavinys buvo tik pusiau išspręstas, tad Antrasis pasaulinis karas vėl atgaivino senuosius pasidalijimus, ypač serbų ir kroatų, kurių žiaurusis karo metų vadas Ante Pavelićius mėgino sukurti atskirą Kroatijos valstybę ir pirko Italijos paramą, perleisdamas kroatų pasienio žemes fašistinei Italijai (tada Italija ieškojo sau gyvybinės erdvės – *Liebensraum – spazio vitale* – Albanijoje ir Dalmatijoje). Kita vertus, komunistų pasipriešinimas italams ir vokiečiams sukūrė jugoslavų brolybės aurą, kurią po karo Tito siekė sustiprinti suteikdamas tautinėms

mažumoms – juodkalniečiams, makedonams, albanams (Kosove), vengrams (15 procentų Voivodinoje) – lygias ar beveik lygias teises, kurias turėjo trys Jugoslavijos tautinės valstybės. Tačiau Tito šioms grupėms negalėjo suteikti ekonominės lygybės. Ekonominės federacijos gerovė negalėjo atsverti musulmonų ir krikščionių tautinių bei religinių skirtumų ir pačių krikščionių skirtumų. Vakarų parama po išsiskyrimo su Maskva buvo panaudojama daugiausia pramonei. Dėl to prasidėjęs kėlimasis iš kaimo į miestą iš pradžių buvo sveikintinas, nes sumažino kaimo gyventojų perteklių, kurį nepakankamai paveikė emigracija. Tačiau po ilgesnio laiko tai susilpnino žemės ūkį, o pramonėje pakilimo taip pat nebuvo. Ji liko nestabili dėl pernelyg lėtai vykdomų valdymo ir finansinių reformų, nesuteikiančių teisės valdyti kompetentingiems vadovams. Vakarų rėmėjai prarado susidomėjimą Jugoslavija, kai prarado pinigus ir kai, atvėsus šaltajam karui, parama Jugoslavijai nebeturėjo politinio aspekto. Užsienio skola didėjo, ir palūkanų našta Jugoslavijos ekonomikai pasidarė didesnė negu nauda iš gaunamų paskolų. 1989 metais federacijos ministras pirmininkas kroatas Ante Markovićius ėmėsi beviltiškų priemonių, kad palaužtų serbų, kroatų ir slovėnų nacionalizmą: įvedė konvertuojamą valiutą, steigė komercinius bankus, vertybinių popierių biržą ir kitus kapitalistinės rinkos ekonomikos mechanizmus. Jis nedaug tesulaukė tarptautinės paramos. Per keletą mėnesių infliacija sumažėjo nuo 2000 procentų iki nulio, didėjo eksportas ir valstybės atsargos, tačiau prasidėjo katastrofiškas nedarbas, bankrotai ir baisus nepriteklius. Dar labiau išryškėjo vietiniai nesutarimai tarp keleto respublikų.

Susiskaldymas: serbai, kroatai ir slovėnai

Vienu lygmeniu – liaudišku – Jugoslavija buvo šalis, kurios miestuose ir kaimuose viena iš trijų santuokų jungė skirtingų etninių ir religinių grupių atstovus. Kitu lygmeniu – politiniu – tai buvo šalis, kurios respublikoms vadovavo politikai, iškilę todėl, kad pabrėždavo savo bendruomenės šaknis ir lojalumą, ir, galima sakyti, neteisingai elgdamiesi kitų bendruomenių atžvilgiu. Asmeninė kaimynystė ir politinis bendruomeniškumas prieštaravo vienas kitam, o tie, kurie vadovavo ar norėjo vadovauti, matė, kad pastarasis kelias į valdžią yra lengvesnis. Galbūt tie žmonės buvo nenuoširdūs, bet ryškūs, ir po Tito mirties ar net anksčiau Jugoslavijoje pasirodė įtampos požymių, pranašaujančių konstitucijos pataisas dėl laisvesnės federacijos arba, nesureguliavus šio klausimo, žlugimą ir karą. Stipriausia iš šešių respublikų buvo didžiausią etninę grupę turinti Serbija, daugiausia jos tautiečių gyveno ne tėvynėje: be 10 milijonų pačioje Serbijoje, du milijonai serbų gyveno Kroatijoje ir Bosnijoje. Serbijos vadovai rėmėsi ir stačiatikių Bažnyčia net už Serbijos ribų, ypač Graikijoje ir Kipre. Religija vis dar lėmė Balkanų nacionalizmą, įsiplieskę karai visų pirma buvo religiniai, o religinio ir pasaulietinio ekstremizmo samplaika šiuos konfliktus padarė itin žiaurius, to kitoje Europoje dalyje jau

buvo atsikratyta. Belgradui labiausiai rūpėjo kontroliuoti 135 000 Jugoslavijos federalinę kariuomenę, kurios karininkai daugiausia buvo serbai.

Serbų būdas įsikūnijo Slobodano Miloševićiaus asmenyje, kuris išaugo nuo Serbijos komunistų sąjungos nario iki Serbijos Respublikos prezidento. Jis buvo serbų nacionalistas ir patyręs politikas, labai menkai lojalus Jugoslavijos idėjai. 1989 metais jis panaikino Kosovo ir Voivodinos rajonų autonominį statusą. Kosove devyni dešimtadaliai gyventojų buvo albanai, Voivodinoje dauguma gyventojų buvo vengrai. Kosovo klausimas siekia viduramžius, kai Kosovas tapo šventa vieta serbų nacionalizmo mitologijoje (1989 metais buvo minimas 600 metų Kosovo mūšio, kur serbai prarado nepriklausomybę, jubiliejus). Miloševićius drąsino serbus, pasisakančius už serbų autonominį regioną Kroatijoje; atgaivino serbų pretenzijas į Bosnijos dalį; pasipriešino federacijos prezidento keitimui, kai turėjo perduoti prezidento postą kroatui Stipe Mesićiui, žiūrėjo pro pirštus į serbų veiksmus Kroatijos Krajinos srityje ir net skatino juos, nors jie priminė Konrado Henleino ir Sudetų vokiečių veiklą Čekoslovakijoje 1938 metais. Jis rėmė Jugoslavijos federaciją esamose ribose, todėl laimėjo EB ir Jungtinių Valstijų palankumą. Pastarosios, norėdamos užgniaužti ką tik užsimezgusią problemą, ketino pasiremti juo, kad perduotų federacijos prezidento postą Mesićiui ir nuramintų, o ne kaitintų etninį konfliktą Kosove. Valstybėms už Jugoslavijos sienų federacija reiškė stabilumą, slovėnams ir kroatams – grėsmingą Didžiąją Serbiją. 1991 metų birželį Slovėnija ir Kroatija pasiskelbė nepriklausomomis, atsižadėdamos ne tik esamos federacijos, bet ir bet kokio jos pakaitalo.

Jugoslavijos vyriausybė į abi šalis pasiuntė federalinę kariuomenę. Ji nepajėgė sulaikyti Slovėnijos atsiskyrimo, tačiau Kroatijoje kariavo sėkmingesnį karą. Slovėnija – vientisa teritoriniu atžvilgiu, vienatautė, palyginti tolima, turinti beveik milijoną gyventojų, kaip ir kiekviena Jugoslavijos respublika, turėjo atskiras nuo federalinės kariuomenės gynybos pajėgas, kurios daliniai buvo atskirti vienas nuo kito ir nuo tiekimo šaltinių, todėl bandymai perimti Slovėnijos valdymą buvo atremti. Miloševićius buvo patenkintas, matydamas atsiskiriančią Slovėniją, ji pirmą kartą per savo istoriją tapo nepriklausoma. Miloševićius federalinę kariuomenę ketino sutelkti prieš Kroatiją. Tačiau tarp Slovėnijos ir Kroatijos buvo didžiulis skirtumas. Slovėnijoje serbų buvo nedaug, o Kroatijoje, kuri užėmė penktadalį Jugoslavijos teritorijos, iš 4,5 milijono gyventojų 600 000 buvo serbai. Jie daugiausia gyveno rytinėje dalyje (rytų Slavonijoje) ir Krajinoje tarp Adrijos jūros pakrantės ir Bosnijos. Serbai kontroliavo trečdalį Kroatijos. Rytų Slavonijoje federalinei kariuomenei nusiaubus Vukovarą, kroatai susilaukė tarptautinio palaikymo, tai padėjo jiems įgyti tarptautinį pripažinimą ir nepriklausomybę, kurią jie buvo praradę 1102 metais. Krajinoje kroatus nugalėjo vietiniai serbai. (Iš pradžių Krajina buvo kroatų ir serbų buferinė zona, arba Adriano siena, Habsburgų sukurta prieš turkus šešioliktajame amžiuje. Serbai buvo Osmanų imperijos pabėgėliai. Vėlesniais laikais Krajina išsiplėtė į pietvakarius ir apėmė Kniną bei jo apylinkes, kur gyveno serbai, karingiau nusiteikę prieš kroatus nei Krajinos serbai.)

Tarptautinis įsikišimas į Jugoslavijos karus turėjo du motyvus. Pirmasis buvo nutraukti kovas baiminantis, kad jos gali paplisti visoje Jugoslavijoje ir už jos ribų. Tokie būgštavimai gana pagrįsti: buvo panašu, kad Slovėnijai ir Kroatijai tapus nepriklausomomis tokie reikalavimai bus keliami ir kitose respublikose, nes Serbijoje ir Makedonijoje buvo etninių mažumų, o Bosnija susidėjo tik iš mažumų. Konfliktais Jugoslavijoje buvo labai domimasi, jie pažadino nacionalinius jausmus Albanijoje, Graikijoje ir Bulgarijoje (kiek mažiau). 1991 metais, pirmojoje, arba serbų–kroatų, karo fazėje, JT įvedė ginklų embargą visiems Jugoslavijos regionams. EB, vėliau EB kartu su JT, mėgino diplomatiniais kanalais tartis dėl santykių tarp kariaujančių pusių sureguliavimo. Tai galėjo būti padaryta pertvarkant esamą Jugoslavijos federaciją (sprendimo atsisakyta dar nesibaigus 1991 metams) arba pripažįstant jos iširimą. Trejetą EB užsienio reikalų ministrų pakeitė vienas derybininkas lordas Carringtonas, vėliau lordas Owenas ir galiausiai Karlas Bildtas. JT pirmiausia paskyrė Cyrusą Vance'ą, vėliau Thorvaldą Stoltenbergą, kuris turėjo dirbti su lordu Owenu, kol pagaliau 1994 metais šį darbą perėmė penkių valstybių kontaktinė grupė (Jungtinės Valstijos, Rusija, Britanija, Vokietija ir Prancūzija). Visi šie įžymūs asmenys stengėsi prižiūrėti, kad būtų laikomasi paliaubų susitarimų ir rasti priimtiną Bosnijos teritorinį paskirstymą, nekeičiant jos sienų, bet pagal naują konstituciją. Ugnies nutraukimo susitarimai buvo sudaromi ir ciniškai laužomi, o teritoriniai pasiūlymai vienos arba kitos partijos nepagarbiai atmetami, visai nevertinant sudėtingo ir dažniausiai išmintingo jų autorių triūso.

Antrasis tarptautinio įsikišimo tikslas buvo pagalba karo aukoms ir jų pagalbininkų apsauga. Ją teikė daugelis įvairių, tarp jų ir Jungtinių Tautų, agentūrų ir daugiau kaip iš 20 šalių sutelktos JT pajėgos – UNPROFOR, dislokuotos teikti pagalbą ir saugoti pagalbininkus, bet nesivelti į karo veiksmus. UNPROFOR nebuvo taikos palaikymo pajėgos. JT taikos palaikymo pajėgos buvo nusiųstos į Makedoniją. Iš pradžių Kroatijoje, o vėliau Bosnijoje įkurdintų UNPROFOR uždavinys buvo saugoti pagalbos agentūras, padėti nukentėjusiesiems įvairiuose rajonuose, kur nepavyko palaikyti taikos, bet nesikišti į kovą. Jos buvo dislokuotos humanitariniais tikslais, tačiau nusižengiant įprastai JT taikos palaikymo ar humanitarinių misijų siuntimo tvarkai siųsti tik į tuos regionus, kur karo veiksmai patikimai sustabdyti. UNPROFOR panaudojimas iš dalies buvo lošimas, tikintis, kad gal taip pavyks nutraukti karo veiksmus, iš dalies tai buvo reakcija į netikėtai baisius karo veiksmų žiaurumus. Jos buvo įstumtos į karo veiksmų centrą be įgaliojimų ir galimybių kariauti tikintis, kad ten galės atlikti užduotis, nepaisant prasidėjusių kovos veiksmų dislokavimo vietoje. Tokių operacijų JT Saugumo Taryba niekada anksčiau nebuvo ėmusis. UNPROFOR veikla buvo sėkminga daugelyje rajonų, kita vertus, šios pajėgos tapo įkaitais, kuriuos kiekvienu momentu viena ar kita kariaujančioji pusė galėjo pagrobti. Jų likimas neišvengiamai priklausė nuo diplomatinių pastangų baigti karą.

EB diplomatinės pastangos sutaikyti Jugoslaviją, skatinamos neramumų išplitimo baimės ir siaubo dėl buko kariaujančių pusių žiaurumo, iš pat pradžių

turėjo trūkumų. EB narės įžvelgė galimybę įtvirtinti ar bent patikrinti savo kolektyvines galias, bet nei pati Bendrija, nei jos pavienės narės gerai neapmąstė, kodėl kilo krizė, kuri brendo visą dešimtmetį ar dar ilgiau: EB buvo paprasčiausiai nepasirengusi. Kaip Bendrija, ji neturėjo nei balso už savo narių teritorijos ribų, nei ginkluotųjų pajėgų, nei bendrų tikslų, nei Bendrijos užsienio politikos derinimo mechanizmo. Atvirkščiai, ji žengė tik pirmuosius žingsnius link tokio mechanizmo sukūrimo ir klydo manydama, kad vienas iš šio uždavinio sprendimo būdų yra veikti taip, tarsi jau turėtų tai, ką vylėsi įkurti. EB nebuvo Europos regioninė organizacija pagal JT Chartijos 52 straipsnio nuostatas. Siekimas suteikti ESBO (dar menkiau susiformavusiai ginkluotųjų pajėgų neturinčiai organizacijai) įgaliojimus buvo neįtikinama gudrybė, juo labiau kad ESBO narė Jugoslavija galėjo vetuoti jos pozityvius veiksmus. EB stengėsi, kad Mesićius būtų pripažintas Jugoslavijos prezidentu, kad Kroatija ir Slovėnija trims mėnesiams sustabdytų savo nepriklausomybės deklaracijas, kad ginkluotosios pajėgos būtų grąžintos į kareivines ir būtų surengta konferencija dėl būsimosios Jugoslavijos pavidalo. EB nepasiekė nė vieno iš šių dalykų, nors ir dalyvavo derybose dėl daugelio ugnies nutraukimo susitarimų tarp serbų ir kroatų, kurių paprastai nebuvo paisoma. Mūšiai Kroatijoje buvo sustabdyti todėl, kad serbams pavyko užgrobti didelę planuotos užimti teritorijos dalį, taip pat todėl, kad serbų ir kroatų dėmesys buvo prikaustytas prie Bosnijos.

EB, ypač Vokietija, viena pirmųjų ėmė įtikinėti, jog būtina greitai ir besąlygiškai pripažinti Kroatijos ir Slovėnijos nepriklausomybę. Tai buvo politinis aktas. Pagal teisines normas, tauta ar nacija neturi teisės remdamasi tautų apsisprendimo principu atsiskirti nuo suverenios valstybės, nors kitos valstybės, naudodamosi nusistovėjusiais diplomatiniais kriterijais, gali pripažinti valstybingumo pretenzijas teisėtomis. Slovėnija atitiko svarbiausius tarptautinės praktikos kriterijus, o Kroatija – ne. EB arbitras, buvęs Prancūzijos ministras Robertas Badinteris, pasikonsultavęs su EB, parengė pranešimą, kad skubus Kroatijos pripažinimas neatitinka joje susiklosčiusios padėties. Kroatija nesiūlė garantijų serbų mažumai ir iš jos nebuvo to reikalaujama, kroatams nebuvo priminta, kad, Kroatijai atsiskyrus nuo Jugoslavijos, Kroatijos serbai gali taip pat pareikalauti teisės atsiskirti nuo Kroatijos, be to, nebuvo Kroatijos vyriausybės, kuri kontroliuotų visą naujos pasiskelbusios valstybės teritoriją. Kroatija buvo pripažinta kaip nepriklausoma valstybė ryšium su Slovėnijos nepriklausomybe, tikintis užkirsti kelią karui plėstis į Bosniją ir kitas respublikas. Priešingą požiūrį išreiškė JT Generalinis sekretorius Boutros Boutros-Ghali, kuris teigė, kad pripažinimas nepadės sustabdyti serbų ir kroatų karo veiksmų, paskatins Bosniją ir Hercegoviną paskelbti nepriklausomybę, o serbus ir kroatus įsiveržti į ją, laikinai sudarius sąjungą. Nepriklausomybės kriterijus Bosnija ir Hercegovina atitiko dar menkiau negu Kroatija.

1992 metais iškilo tam tikra grėsmė Miloševićiaus padėčiai Serbijoje. Grįžęs iš Jungtinių Valstijų labai praturtėjęs Milanas Panićius, kuris buvo paskirtas Serbijos Respublikos ministru pirmininku, nusivylė Miloševićiumi. Juo nusivylė ir Dimitri Ćosićius, žymus serbų nacionalistas, paskirtas į vakuojančią

Jugoslavijos prezidento vietą. Londone vykusioje konferencijoje Čosićius sumanė sandorį su Kroatijos prezidentu Franjo Tudjmanu: Serbija pripažintų Kroatijos nepriklausomybę ir jos teises į Krajiną mainais už tarptautines garantijas Kroatijoje gyvenantiems serbams. Šis susitarimas buvo kliuvinys Miloševićiui jau vien dėl to, kad jo pasiekė kažkas kitas. Jis turėjo pasirinkti – patvirtinti jį arba ne, rizikuodamas sulaukti karingesnių serbų nacionalistų ir Bosnijos serbų, vadovaujamų Radovano Karadžićiaus ir jo karinio partnerio generolo Radko Mladićiaus, priešiškumo, kurie siekė Krajiną prijungti prie Bosnijos. Miloševićius pasinaudojo ginču dėl kariuomenės pavaldumo, kad pašalintų Čosićių, įtikinama persvara nugalėjo Panićių per prezidento rinkimus ir įtvirtino savo valdžią per parlamento rinkimus, tačiau Vojislavas Seselis, rinkimų metu pasisakęs už visų neslavų iškeldinimą iš Bosnijos ir Kosovo, laimėjo 20 procentų balsų ir tuo metė iššūkį Miloševićiui, kaip išgryninto nacionalizmo vėliavnešiui. Seselis ir Karadžićius, kuris 1992 metais paskelbė nepriklausomą serbų respubliką Bosnijoje, buvo Miloševićiaus varžovai Serbijoje, juos reikėjo sutramdyti arba pergudrauti.

Ilgainiui Miloševićius sustiprino savo padėtį ir tapo svarbiausia figūra siekiant taikos derybomis. Visiems, kas norėjo turėti su juo reikalų, reikėjo arba siekti jam priimtino sandorio, arba kariauti su juo ekonominėmis ir galbūt kitokiomis priemonėmis. Kadangi tuo metu jis jau buvo greitai ir sėkmingai įsiveržęs į Bosniją (žr. toliau), bet koks sandoris galėjo būti įmanomas tik pripažįstant bent dalį serbų užkariavimų tiek Bosnijoje, tiek Kroatijoje, kurios abi jau buvo tarptautiniu mastu pripažintos suverenios valstybės. Pasirinkti ką nors kita reikštų karo prieš Serbiją riziką, ateityje lauktų ilgai truninčios, brangios, kruvinos ir veikiausiai neveiksmingos operacijos neaiškiu tikslu ir sunkiai prognozuojamomis tolesnėmis pasekmėmis. (Ką reikštų vien karinių strategų nesutarimai dėl operacijų pobūdžio ir pajėgų tinkamumo.) Viena iš pagrindinių Miloševićiaus stiprybių ir buvo ta, kad jis žinojo, jog toks karas dėl Bosnijos visiškai neįtikimas. 1991 metais JT paskelbtas ginklų embargas visoms Jugoslavijos dalims jam beveik nesutrukdė, nes kitoms šalims jis padarė daugiau žalos negu gerai ginkluotiems serbams. 1992 metais EB ir JT pradėjo taikyti ekonomines sankcijas Serbijai, bet jų pasekmės dar nebuvo jaučiamos. Nuo 1992 metų vidurio iki 1995 metų Miloševićių labiau jaudino, kiek Bosnijos teritorijos užimti, turint galvoje, viena vertus, didėjantį tarptautinį priešiškumą ir sankcijas, kita vertus, Bosnijos serbų sėkmę, jų išskaičiavimus ir ambicijas, kurios galėjo nesutapti su jo paties ketinimais. Serbijos serbai buvo pasirengę kentėti dėl Didžiosios Serbijos, bet tai nereiškė, kad jų Didžiosios Serbijos didvyris – Radovanas Karadžićius. Didžiosios Serbijos architektai buvo Belgrade, o ne Bosnijoje; tai buvo Miloševićius ir serbų stačiatikių aukštieji dvasininkai, o ne Karadžićius ir Mladićius.

Padalijimas: Bosnija ir Hercegovina

Bosnija ir Hercegovina nuo Serbijos ir Kroatijos skyrėsi ne vien kaip atskira Jugoslavijos respublika, bet ir kaip politinis vienetas, kad ir su kintančiomis sienomis, oficialiai pripažįstama jau nuo šešioliktojo amžiaus, o iš tikrųjų dar gerokai anksčiau. Daugelis gyventojų buvo giminiški serbams arba kroatams; kitų gyvenimo būdas skyrėsi, nes buvo musulmonai. Bosnijos serbai sudarė mažiau nei trečdalį gyventojų, Bosnijos kroatai – apie šeštadalį, o musulmonai – beveik pusę. Rasiniu ir kalbos požiūriu visi šie žmonės buvo slavai, atsikėlę ankstyvaisiais viduramžiais, jų protėviams – įvairioms slavų gentims – puldinėjant šias žemes, susimaišę su iberais, keltais, avarais ir kitomis tautomis. Dažniausiai puldinėdavo serbai ir kroatai, jie ne tik įsiskverbė į Bosniją, bet iš trijų pusių įkūrė savo kunigaikštystes. Kai atvyko į Balkanus, buvo pagonys, tačiau po kurio laiko priėmė krikščionybę, nors dažnai veikė kaip sąjungininkai prieš silpstančios Bizantijos imperijos viešpatavimą, juos skyrė tai, kad jie tarnavo tarpusavyje besivaržančių Bizantijos ir Romos Bažnyčių vadovams. Palyginti sunkiai prieinamoje priešų išpuoliams Bosnijoje įsikūrė daugybė stambių ir smulkių feodalų valdų, kurios santykinai buvo nepriklausomos nuo išorės viešpatavimo, kol turkų Osmanų imperija užkariavo visą regioną po Adrianopolio mūšio 1463 metais. Bosnijos Bažnyčia buvo katalikų, ne stačiatikių, tačiau Roma maža ką žinojo apie Bosniją, įtarė ją erezija. Silpni Bažnyčių ryšiai, miestų augimas turkų valdymo laikais ir paprasčiausia nauda skatino priimti naujųjų valdovų tikėjimą, prisidėjo prie neįprastai masiško bosnių perėjimo į islamą. Apie 1600 metus pusė jų buvo musulmonai. Norintys užsidirbti pragyvenimui be valdžios kišimosi valstiečiai, taip pat pirkliai, siekiantys išlaikyti ir išplėsti prekybą naujomis Turkijos valdymo, teisės ir interesų aplinkybėmis, pernelyg nesivaržė pamesdami vieną tikėjimą ir priimdami kitą, jeigu buvo naudinga.

Nuo Turkijos viešpatavimo pradžios iki pabaigos Bosnijos likimas priklausė nuo dažnų karų tarp Osmanų ir Habsburgų imperijų. Jos sienos buvo nustatytos sutartimis, kurios aštuonioliktajame amžiuje buvo pasirašytos pasibaigus karams. Kito šimtmečio pradžioje, turkams pamažu prarandant valdžią užgrobtose teritorijose, Bosnija vėl pasidarė naujų užkariavimų objektas. Kai Serbija ir Juodkalnija tapo nepriklausomos valstybės ir Rusijos globotinės, Austrija–Vengrija labiau rūpinosi Rusijos politika negu Turkijos, ir Bosnija pasidarė menkiau apsaugota nuo ekspansionistiškai nusiteikusių kaimynų. Kai 1877 metais Rusija sutriuškino Turkiją, didžiosios Europos valstybės susirinko Berlyne perbraižyti Balkanų žemėlapio. Jos nusprendė, kad Bosnija turi pereiti į Austrijos–Vengrijos pavaldumą (tai virto aneksija 1908 metais, tačiau po Pirmojo pasaulinio karo, kuris prasidėjo Bosnijos sostinėje Sarajeve 1914 metais, Viena ją prarado). Tarp Pirmojo ir Antrojo pasaulinio karų buvo tariamasi dėl Jugoslavijos valstybės idėjos, bet nebuvo sutarimo dėl valdžios pasidalijimo tarp centrinės vyriausybės ir provincijų. Bosnija kartu su Kroatija prieštaravo centralizacijai, kuri iš tiesų reiškė serbų valdymą. Problema

tebebuvo neišspręsta, kai prasidėjo Antrasis pasaulinis karas, vėliau buvo nutylima, iš dalies paties Tito, kuris, kaip komunistas, buvo už centralizmą, o kaip pusiau slovėnas, pusiau kroatas jos nepalaikė. Tito laikų Jugoslavijoje Bosnija tapo vienu iš labiausiai ekonomiškai atsilikusių federacijos regionų. Viena iš pasekmių buvo didėjanti įtampa tarp bendruomenių – daugelis Bosnijos serbų išvyko į Serbiją, o dėl to išsikėlimo musulmonai pasidarė didžiausia iš trijų pagrindinių Bosnijos bendruomenių. Tito skatino musulmonus suvokti save kaip atskirą bendruomenę, ir 1971 metais jie buvo oficialiai pripažinti. Tačiau politiniu atžvilgiu Bosnijos musulmonai suskilo į komunistus ir antikomunistus, būsimasis Bosnijos ir Hercegovinos prezidentas Ilja Izetbegovićius buvo žymus antikomunistų lyderis.

1990 metais Bosnijos ir Hercegovinos (Hercegovina užima nedidelę teritoriją Bosnijos pietvakarių kampe) vyriausybė buvo koalicinė, sudaryta po rinkimų, kurie įvyko tais pačiais metais. Joje gyveno musulmonų, serbų ir kroatų, tačiau vėliau serbai paliko koaliciją – tai buvo pirmasis jų žingsnis link atskiros Serbijos valstybės sukūrimo tokiame Bosnijos plote, kokį tik pajėgs užkariauti. Kai Kroatijoje prasidėjo karo veiksmai, prezidentas Izetbegovićius turėjo nuspręsti, ar pasilikti naujoje Jugoslavijoje, praradusioje Slovėniją ir Kroatiją, ar reikalauti nepriklausomybės, kaip padarė pastarosios respublikos. Jis pasirinko antrąjį variantą. Izetbegovićius baiminosi, kad serbai ir kroatai pasidalys jo respublikos teritoriją, ir norėjo užsiimti tokią poziciją, kad galėtų kreiptis užsienio pagalbos jai apsaugoti. 1992 metų pradžioje jis pasiekė tarptautinio pripažinimo ir narystės JTO, tačiau prieš tai JT, reaguodamos į serbų reguliariosios kariuomenės padvigubėjimą (įprastinėmis sąlygomis apie 45 000) ir nereguliarų serbų dalinių daugėjimą, jau buvo paskelbusi embargą parduoti ginklus visai buvusiai Jugoslavijai, taip pat Bosnijai. Šiuos 1992 metų pavasario įvykius Serbija traktavo kaip ženklą atviriems reguliariosios ir nereguliariosios kariuomenės veiksmams. Per keletą dienų jie užėmė pusę Bosnijos. Jų teroristiniai, žvėriški metodai pakeitė karo ir JT kišimosi pobūdį: iš pradžių JT tenkinosi pagalbos agentūrų ir maisto bei medicinos pagalbos reikalingų civilių gyventojų apsauga, o dabar JT reikėjo vis daugiau dėmesio skirti milijono pabėgėlių likimui, jų minios buvo apsuptos kariuomenės anklavuose, kur nebuvo saugu, tačiau jie džiaugėsi, kad pabėgo iš Bosnijos, nelaukdami, kol ateis pagalba. Tuo metu Serbija ir Juodkalnija kartu paskelbė bendrą valstybę Jugoslaviją, dar vieną naują valstybę.

Taigi buvusios Jugoslavijos teritorijoje atsirado keletas naujų valstybių, o dvi iš jų – Bosnija ir Hercegovina ir naujoji, sumažėjusi Jugoslavijos federacija – tarpusavyje kariavo. Buvęs Jugoslavijos pilietinis karas virto karu tarp dviejų suverenių valstybių JT narių, tad Saugumo Taryba galėjo paskelbti Serbiją agresore. Jeigu kuria nors prasme tai buvo pilietinis karas, tai pilietinis karas Bosnijoje, o ne Jugoslavijoje. Nebuvo jokios priežasties taikyti embargą Bosnijai, bet jis jau buvo paskelbtas. Vienpusiškai jį atšaukti reikštų dalyvauti karo veiksmuose. 1992 metais nė viena vyriausybė to nesiūlė ir, matyt, net neketino, iš dalies dėl to, kad tai būtų sukėlę pavojų UNPROFOR uždaviniams ir EB–JT tarpininkavimo diplomatijai, iš dalies dėl to, kad Busho ir

Clintono administracija ryžtingai priešinosi tokiam JT kišimuisi, kuris pareikalautų aktyvių Amerikos pajėgų veiksmų sausumoje. Viso to rezultatas buvo dviprasmiška padėtis tarptautiniu lygmeniu ir slaptas ginklų tiekimas visoms šalims.

1992–1994 metais EB–JT derybininkai ir kontaktinė grupė sukūrė keletą planų, kaip padalyti Bosniją į serbų, musulmonų ir kroatų dalis išlaikant Bosnijos vientisumą. Šie planai ne iškart, bet būdavo priimami visų suinteresuotų Bosnijos pusių, tačiau niekada tuo pačiu metu ir turbūt daugiau siekiant apgauti, o ne nuoširdžiai. Jie priėmė padalijimo principą, bet nepriėmė siūlomo padalijimo būdo. Musulmonai laikė pasiūlymus įžeidžiamai nesąžiningais, prilygstančiais savižudybei, o serbai manė, kad tai neatitinka jų užkariavimų ir etninių teisių. 1993 metais griežtesnės sankcijos Serbijai sukėlė didelių sunkumų: nedarbas apėmė apie pusę darbo jėgos, o nacionalinė ekonomika, nebegaudama užsienio pagalbos ir investicijų, duso. (Graikijos, Kipro ir Rusijos mėginimai apeiti sankcijas buvo nelabai veiksmingi.) Miloševićius buvo priverstas galvoti, kaip sulaikyti Bosnijos serbus ir taikė jiems savo sankcijas, nes bosniai priklausė nuo Serbijos tiekimo, ypač kuro. Jis uždarė Bosnijos ir Serbijos sieną, tačiau nesutarimai EB viduje ir Jungtinių Valstijų neryžtingumas sumažino jo nuogąstavimus ir padrąsino įgyvendinti Didžiosios Serbijos kūrimo planą užkariavimu. Karadžićius, matyt, Miloševićiui sutikus, atmetė Kontaktinės grupės planą, leidusį jam kontroliuoti 49 procentus Bosnijos, ir pareikalavo didesnės dalies rytų Bosnijoje, priėjimo prie Adrijos jūros vakaruose ir pusės Sarajevo. Tarptautinis įsikišimas labiau sužadino jo apetitą nei sudrausmino, atstovaujamas UNPROFOR mastu jis tik kėlė juoką. Trejus metus Bosnijos serbai skynė pergalę po pergalės, tačiau jų kraštutinis žiaurumas paskatino Saugumo Tarybą 1993 metais numatyti saugumo zonas (panašias į 1991 metais Irake paskelbtas saugumo zonas, tačiau visiškai kitokiomis aplinkybėmis) ir įgalioti UNPROFOR panaudoti jėgą, kad užkirstų kelią jų bombardavimui. Tačiau Saugumo Tarybos narės naujoms funkcijoms vykdyti nesuteikė priemonių ir šiaip per didelę naštą nešančioms apsaugos pajėgoms. Saugumo zonose gyveno musulmonai, o zonoms kėlė grėsmę serbai. Šios zonos buvo saugios tol, kol serbai jų nepuolė. Buvo šešios zonos: keturios rytų Bosnijoje, arti Serbijos sienos ir strategiškai svarbios susisiekimui tarp Serbijos ir Bosnijos; Bihačas šiaurės vakarų Bosnijoje kirto pagrindinį geležinkelį, buvo svarbiausio Kroatijos serbų rajono kaimynystėje ir Sarajevas. (Bihačo miestas ir jo apylinkės buvo iš trijų pusių pažeidžiamas Bosnijos anklavas: iš vakarų grasino Krajinos serbai, iš rytų – Bosnijos serbai, o iš šiaurės – atskilę musulmonai, priešiški Sarajevo vyriausybei ir vadovaujami ekscentriško musulmonų verslininko, kuris svajojo sukurti savo valstybę.)

Tačiau JT buvo ne vienintelis serbų priešas. Buvo dar kroatai, su kuriais serbai kariavo 1991 metais. Bosnijoje Kroatija turėjo pasirinkimą. Ji galėjo pasidalyti Bosniją, susitarusi su Serbija, arba sudaryti sąjungą su musulmonais prieš Bosnijos serbus. Pusiau nepriklausoma Kroatija, kurią Antrojo pasaulinio karo metu sukūrė Italija ir Vokietija, apėmė didžiąją Bosnijos dalį, ir 1993 metais Kroatijos ir Bosnijos vyriausybė sutiko sudaryti musulmonų–

kroatų laisvais konfederaciniais ryšiais susietą federaciją, Bosnijos serbams paliekant galimybę sudaryti panašią sutartį su Serbija. Kroatai laukė savo valandos. Prieš pradėdamas karo veiksmus, Tudjamanas tyliai reorganizavo ir perginklavo armiją ir neįtikėtinai veiksmingai atsiėmė Krajiną bei išstūmė apie 200 000 persigandusių serbų, kurie bėgdami į rytus sukėlė didžiausią šiame kare priverstinę migraciją ir vieną iš baisiausių žmonių nelaimių. Pagalbos agentūros ir jų JT saugotojai buvo užklupti nepasirengę. Kroatų ginkluotosios pajėgos taip pat atsiėmė didžiąją dalį rytų Slavonijos, kurią 1991 metais buvo užėmę serbai. Šie serbų pralaimėjimai kartu su JT pastangomis užmesti saugumo tinklą pasirinktuose rajonuose, paspartino naujus Miloševićiaus ir Karadžićiaus bendrus veiksmus.

Saugumo zonų, kurios visai nebuvo saugios, kūrimas sukėlė katastrofą, kuri vis dėlto buvo kovų pabaigos pradžia. 1994 metais Jungtinės Valstijos ir Miloševićius suko ratus apie galimą kompromisą, kad Miloševićius pripažintų nepriklausomą Bosnijos valstybę ir paaukotų Karadžićių už serbų anklavų rytinėje Bosnijoje, įskaitant Srebrenicą ir kitas saugumo zonas, perdavimą Serbijai. Tačiau Miloševićius nusprendė paremti Karadžićių, užimti su juo šiuos anklavus, atnaujinti Sarajevo apsiaustį ir bombardavimą. Bosnijos sostinė buvo pasmerkta badui, beveik visi Srebrenicos gyventojai buvo išžudyti, o apie 400 Olandijos ir Ukrainos UNPROFOR karių buvo paimti įkaitais ir gėdingai išvaryti.

Jungtinės Valstijos turėjo galios panaudoti jėgą, tačiau nebuvo apsisprendusios, kaip tą padaryti, nes nebuvo tikros, ar bendradarbiaus sąjungininkai Europoje, ar nekils nesutarimų su Rusija ir nutarė nerizikuoti amerikiečių gyvybėmis. Pastarasis susirūpinimas reiškė, kad bus panaudotos oro pajėgos, o ne sausumos kariuomenė.

Jungtinės Valstijos ir EB nariai nesutarė dėl tikslų. Svarbiausias, beveik išimtinis, EB tikslas buvo atstatyti taiką, tuo tarpu Jungtinės Valstijos rūpinosi teisingumo garantijomis neserbams, ypač musulmonams. Iki 1993 metų europiečiai manė, kad serbai laimėjo karą Bosnijoje ir būtų nenaudinga skatinti musulmonus arba musulmonų ir kroatų koaliciją jį tęsti. Didžiausią UNPROFOR kontingentą paskyrusios Prancūzija ir Britanija ryžtingai priešinosi visoms priemonėms, galinčioms išprovokuoti jų puolimą, kuris neišvengiamai priverstų išvesti pajėgas kartu su pagalbos agentūromis ir sužadintų musulmonams tuščias viltis. Kita vertus, amerikiečiai skatino politiką, padedančią Bosnijos vyriausybei išlyginti karinę pusiausvyrą, atšaukė jai taikomą embargą ir panaudojo oro pajėgas, kad sustabdytų serbų agresiją ir apgintų saugumo zonas. Pamatęs, kad Saugumo Taryba nepriims embargą panaikinančios rezoliucijos, Clintonas nusprendė atšaukti embargui palaikyti patruliuojančius Adrijos jūroje Amerikos karo laivus. Praktinis šio žingsnio efektas buvo nedidelis, tačiau nepatvirtinus rezoliucijos, kurią Jungtinės Valstijos palaikė ir už kurią balsavo Saugumo Taryboje, kilo dar didesnė painiava. Clintono sprendimas, priimtas, bet nepaskelbtas prieš didelę demokratų nesėkmę per tarpinius rinkimus lapkričio mėnesį, reiškė paramą musulmonams ir kroatams prieš serbus bei riziką, kad rusai pradės atvirai remti serbus. Kaip

ir Ispanijos pilietinis karas ketvirtajame dešimtmetyje, Bosnijos karas buvo slapta internacionalizuotas. Jungtinės Valstijos ir Rusija drąsino ir daugiau negu drąsino priešiškas kariaujančias puses, tuo tarpu islamiškos Artimųjų Rytų valstybės lenktyniavo, kuri suteiks ar pažadės didesnę paramą musulmonams. (Kai kurios iš tų šalių siųsdavo labdarą dar nuo aštuntojo dešimtmečio. Dešimtajame dešimtmetyje reikalingiausi produktai plaukė naftotiekiais.)

Toks pat ginčytinas buvo Amerikos gąsdinimas panaudoti oro pajėgas, nes tai būtų NATO oro pajėgos – kitos buvo paprasčiausiai nepasiruošusios. Jų panaudojimas buvo ginčytinas dėl politinių ir taktinių priežasčių. Rusams, kurių sugebėjimu įtikinti Miloševićių, kad šis prispirtų Karadžićių priimti paskutinį taikos planą, pasikliovė kontaktinė grupė, buvo sunku sutikti su iš tikrųjų antirusiško NATO įtraukimu į Bosnijos sumaištį. Jie tai laikė gudrybe norint apeiti Saugumo Tarybą ir Rusijos veto joje ir privačiuose pokalbiuose piktinosi, kad NATO palaiko Bosnijos vyriausybę prieš serbus. Amerikiečių troškimą pradėti oro operacijas europiečiai palaikė nenoru prarasti žmonių sausumos operacijose. Europos ir kai kurie Amerikos strategai bei karo vadai abejojo oro smūgių veiksmingumu prieš antžeminius taikinius Bosnijoje, manė, kad juos sunku aptikti, o dar sunkiau pataikyti. Šios abejonės, regis, pasitvirtino Bihače. Atrėmę pernelyg optimistinius puolimo veiksnius, serbai miestą tebelaikė savo rankose, JT karo vadai reikalavo atsakomųjų veiksmų iš oro, bet jie pasirodė neveiksmingi ir buvo nutraukti. Tačiau kitur apie išlikusias saugumo zonas serbus puolė NATO karinio oro laivyno junginiai ir naujų greitojo reagavimo pajėgų, kurias sukūrė Prancūzija, Britanija ir Nyderlandai, artilerija. Tai buvo didžiausios per visą NATO istoriją operacijos, vykdomos nepranešus Jelcinui. Tiesą sakant, Jungtinės Valstijos atmetė Europos sąjungininkų pasiūlymus, pažemino Rusiją, nušalino JT, bet pasiekė rezultatų. Vienas iš rezultatų – taip rimtai pakenkta JT, kaip Tautų Sąjungai ketvirtajame dešimtmetyje pakenkė Britanija ir Prancūzija Etiopijos krizės metu.

Vis dėlto svarbiausias rezultatas buvo taikos perspektyva. Jungtinės Valstijos ryžtingai stojo į kovą prieš Bosnijos serbus, nesilaikydamos jokių formalumų, kad JT pirmiausia juos pasmerktų kaip keliančius grėsmę tarptautinei taikai, tikėdamosi įvaryti pleištą tarp jų ir Miloševićiaus. JAV sukvietė Serbijos, Kroatijos, Bosnijos ir Hercegovinos prezidentus į derybas karinių oro pajėgų bazėje Deitone, Ohajo valstijoje, išlaikė ten tris savaites, kol šie priėmė siūlomas sąlygas. Bosnijos vyriausybė, kuri turėjo daugiausia priežasčių atmesti šias sąlygas, jas priėmė dėl garsiai neišsakytų arba išsakytų grasinimų, kad bus nutraukta Amerikos pagalba, padedanti jiems toliau kovoti. Į Deitoną nepakviesti Bosnijos serbai priėmė sąlygas su neslepiamu pasipiktinimu. Miloševićius nusisuko nuo Bosnijos serbų vadų, tik ne nuo Didžiosios Serbijos idėjos. Iš tiesų Deitono sąlygos kilo iš ankstesnių pasiūlymų padalyti Bosniją ir Hercegoviną į dvi maždaug lygias dalis (Bosnijos serbų respubliką ir kroatų bei musulmonų federaciją) suverenios Bosnijos valstybės sudėtyje su silpna centrine vyriausybe ir sostine Sarajevu, kontroliuojamu kroatų ir musulmonų. Kiekviena iš dviejų pusių turėjo teisę kurti kariuomenę; todėl iš tiesų jos galėjo būti neoficialiai laikomos valstybėmis. Karo nusikaltimais kaltinamiems

asmenims turėjo būti uždrausta eiti valstybines pareigas, JT įsteigto tribunolo kaltintojai išvardijo apie 50 asmenų, įskaitant Karadžićių ir Mladićių, bet tiktai vienas buvo suimtas ir apkaltintas; kitų tribunolas negalėjo surasti, jie turėjo progą to išvengti. Deitono sutarčiai prižiūrėti buvo sukurtos tarptautinės taikos palaikymo pajėgos (I-FOR), kurių daugumą sudarė amerikiečiai. JT jų nekontroliavo.

Tarptautiniu požiūriu Jugoslavijos karų balansas buvo niekinis. Daug padaryta siekiant padėti nukentėjusiems nuo įprastų karo pavojų ir nuo etninio keršto siaubo. Pirmasis serbų ir kroatų raundas buvo sustabdytas ne tik tarptautinių tarpininkų, bet ir todėl, kad kariaujančios pusės turėjo savo priežasčių jį nutraukti: karui išsiplėtus į Bosniją, jų konfliktas buvo sustabdytas trejiems metams. Kartu tai buvo tikras tarptautinio įsikišimo politikos išbandymas.

Beveik visą laiką svarbiausias tarptautinių organizacijų tikslas buvo sustabdyti karą. Joms nepasisekė, nes iš pradžių nebuvo pasirengusios dislokuoti reikalingų pajėgų, o vėliau negalėjo susitarti, kokio pobūdžio jėgą panaudoti. Dėl šių nesėkmių labiausiai prarado pasitikėjimą Jungtinės Tautos, kaip organizacija, bet dar labiau kaltos svarbiausios Saugumo Tarybos narės: Saugumo Taryba vengė spręsti problemą, stengėsi panaudoti UNPROFOR pajėgas uždaviniams, kuriems jos nebuvo skirtos ir neaprūpintos, o pripažinusi Bosniją ir Hercegoviną nepriklausoma suverenia valstybe, atsisakė veikti kaip tokiu atveju pridera. Į Saugumo Tarybą nebuvo kreiptasi dėl karo Bosnijoje paskelbimo grėsme tarptautinei taikai (nors buvo akivaizdi) arba imtis iš to išplaukiančių priemonių, numatytų JT Chartijoje. Negana to, JT autoritetas sumenkėjo, kai nusprendusios imtis veiksmingų priemonių Jungtinės Valstijos buvo linkusios tą daryti ne teikdamos pirmenybę JT, bet per NATO, pasikliaudamos, kad jos nariai nutylės ir nepasisakys prieš JAV politiką.

Užsienio valstybės klaidingai suprato Miloševićiaus tikslus ir nepakankamai įvertino serbų, ypač Bosnijos serbų, žiaurumą. Jugoslavijos dramos Bosnijos etape serbai gerokai pasistūmėjo į priekį, kol juos sustabdė kroatai. Teikdamos pirmenybę tarptautinei diplomatijai, o ne tarptautiniams veiksmams, EB ir kurį laiką JAV iš pradžių klaidingai įvertino kariaujančių pusių pasirengimą pasinaudoti racionaliais taikos pasiūlymais, o vėliau Miloševićiaus galimybes arba troškimą valdyti Bosnijos serbus, ypač Karadžićių, kuris buvo potencialus varžovas dėl serbų nacionalizmo vadovo vardo.

UNPROFOR įvedimas dar nenutraukus karo veiksmų buvo beprecedentinis lošimas, nors ir suteikęs pirmajame etape tam tikrų vilčių Kroatijoje, antrajame katastrofiškai nepavykęs. Pirmosios EB iniciatyvos, skatinamos gerų ketinimų, nebuvo sutvirtintos atitinkamai gerais sprendimais.

Galiausiai Jungtinių Valstijų priimtas sprendimas buvo gana prastai parengtas. Serbams ir kroatams jis davė tai, ko jie norėjo, ką įgijo neteisėtai ir žiauriai. Nors Bosnijos serbai nebuvo pakviesti į Deitoną, tačiau neturėjo pagrindo skųstis – jie gavo daugiau teritorijos negu jiems būtų priklausę pagal gyventojų skaičių, be to, ši teritorija buvo pavadinta Serbijos respublika. Deitono susitarimu formaliai buvo išsaugota vientisa Bosnijos valstybė, o iš tiesų padalyta į dvi dalis, tarsi laukiančias, kad jas aneksuos Serbija ir Kroatija.

Didžiausia musulmonų bendruomenė išlaikė persvarą vienoje valstybės pusėje, bet nieko negavo kitoje. Tiesioginis agresyvių karų ir etninio valymo rezultatas – apie ketvirtadalis milijono gyvybių. Pasauliui, pripratusiam kalbėti apie „patikimus duomenis“, toks rezultatas atrodė baisus iškraipymas. Laimėjo, bent laikinai, mažos grupės, kurios pasinaudojo religija ir nacionalizmu savanaudiškais tikslais.

Tokį neryžtingą veikimą nulėmė gana nereikšmingas pietryčių Europos vaidmuo, palyginti, pavyzdžiui, su Artimaisiais Rytais, kurių ekonominė ir strateginė svarba paskatino didžiąsias valstybes beveik tuo pačiu metu pradėti karą ir už jį sumokėti. Išskyrus Korėjos karą prieš 40 metų, istorijoje nėra kito ryškesnio JT įsikišimo į tarptautinį konfliktą precedento, koks buvo šis karas, neskaitant Bosnijos ir Hercegovinos nepriklausomybės pripažinimo. Dar daugiau lėmė tai, kad Amerika stipriai įsikišo ten, kur buvo itin svarbu, būtent sausumoje, to nebuvo galima padaryti nei per JT, nei kitu būdu.

Nei Serbija, nei Kroatija nebuvo patenkintos rezultatais. Kai 1999 metais mirė Tudjmanas, jis buvo apraudotas kaip Kroatijos nepriklausomybės tėvas, bet paliko šalį be draugų užsienyje ir su smunkančia ekonomika; tai nebuvo Kroatija, už kurią jis kovojo. Jis buvo jėga įstumtas į nepageidaujamą antiserbišką aljansą su Bosnijos musulmonais, kai pats būtų pasirinkęs tiesioginį sandorį su Miloševićiumi, kad jos dalį prisijungtų prie Kroatijos. Nepaisant politinių sugebėjimų, Miloševićių karas Bosnijoje taip pat susilpnino. Deitono susitarimas tapo kliūtimi Serbijai aneksuoti dalį Bosnijos; Didžioji Serbija neatsirado. Ekonominės sankcijos pablogino padėtį Serbijoje, per keletą metų atlyginimai sumažėjo trečdaliu, o 1998 metais 45 procentais buvo devalvuota valiuta. Per 1996 metų rinkimus nuolat vyko demonstracijos, kurios privertė Miloševićių besąlygiškai sutikti, kad rinkimai neteisingi, užleisti Belgrado ir kitų miestų tarybas oponentams. Tačiau pastarieji buvo nesuderinamųjų rinkinys, kurių sąjunga buvo trumpalaikė: naujasis Belgrado meras Zoranas Djindićius, buvo liberalus demokratas (kuris netrukus buvo priverstas slėptis), tuo tarpu žinomesnis buvo prieš Miloševićių nusiteikęs nacionalistas Vukas Draškovićius, nors ir trumpam susitaikęs su Miloševićiumi ir tapęs ministru pirmininku. 1997 metais Miloševićius save paskyrė sumažėjusios Jugoslavijos federacijos prezidentu, tačiau per pakartotinius rinkimus jam nepasisekė – surinko mažiau nei 50 procentų balsų, todėl į ankstesnį savo postą arba Serbijos prezidentu mėgino paskirti savo statytinį. 1998 metais kraštutinių nacionalistų Radikalų partija, vadovaujama Vojislavo Seselio, daugiau kaip dvigubai padidino savo jėgas parlamente ir reikalavo prijungti Kosovą prie suvienytos Serbijos, o visus albanus iš ten išvaryti. Miloševićius paskyrė Seselį, dar vieną varžovą dėl serbų nacionalistų vado vardo, ministro pirmininko pavaduotoju, o jo partijai atidavė pusę ministrų kabineto vietų.

Numatyta Deitono susitarime Bosnija nebuvo sukurta. Serbijos dalyje suskilo serbai. Karadžićius, dabar apkaltintas karo nusikaltimais, neteko daugumos asamblėjoje ir frakcija, sutinkanti pripažinti Deitono susitarimą, trumpam turėjo persvarą; tačiau 1998 metais Karadžićiaus įpėdiniai atgavo valdžią iki kitų metų, kai Deitone paskirtas tarptautinis administratorius

Karlosas Westendorpas atleido jų vadovą Nikolą Poplaseną. Bosnijos kroatai atsisakė suteikto vaidmens centrinėje Sarajevo administracijoje ir iki iširimo susilpnino aljansą su musulmonais, kurie buvo nusiritę iki tokio skurdo, kad galėjo kilti revoliucija. Juodkalnijoje, pasidalijusioje į nepriklausomybės ir sąjungos su Serbija šalininkus, prezidento postas atiteko palyginti provakarietiškam Milo Djukanovićiui, įveikusiam Miloševićiaus kandidatą Momirą Bubatovą, tačiau Kosovo įvykiai kėlė grėsmę, kad suirs šalis, kai NATO Juodkalnijos įrenginius įtraukė į savo taikinių sąrašą: Boro uostas buvo vienas iš svarbiausių Serbijos aprūpinimo kelių.

Kosovas

Miloševićius nuvyko į Deitoną turėdamas rimčiausią argumentą, kurį tebeturėjo ir konferencijai pasibaigus. Nieko nebuvo pasakyta apie Kosovą. Amerikiečiai vengė spaudimo, nes susitarimai dėl provincijos galėjo sugadinti kiekvieną susitarimą dėl Bosnijos. 1996 metais EB patvirtino Jugoslavijos vientisumą, taigi besąlygiškai patvirtino ir Kosovo, kaip Serbijos dalies, statusą. Sankcijos prieš Serbiją buvo panaikintos. Kosovo gyventojai buvo palikti likimo valiai. Serbams Kosovas buvo magiškas vardas, truputis istorijos ir daugelis legendų jį išaukštino iki Serbijos valstybės gimimo vietos ir rodė serbų drąsą kovoje su Osmanų turkais ir islamu keturioliktajame amžiuje. Serbija bandė pasisavinti Kosovą 1877–1878 metų Rusijos–Turkijos karo metu ir prisijungė 1912–1913 metais Balkanų karų metu. Politikai ir mokslininkai daugiau kaip šimtmetį gynė Kosovo prijungimą prie Serbijos ir tuo remiantis gyventojų albanų išvarymą. Tiek prieš Antrąjį pasaulinį karą, tiek po jo Serbijos vyriausybės mėgino daugybę albanų deportuoti į Turkiją. 1989 metais Miloševićius panaikino ribotą Kosovo autonomiją, suteiktą prieš penkiolika metų, ir pakartojo visų albanų išvarymo politiką. 1992 metais albanai atsakė nevaisinga nepriklausomybės deklaracija, kurią serbai ignoravo. Po to nei serbai, nei kosoviečiai nebenorėjo grįžti prie 1974–1989 metų autonomijos. Dalis Kosovo gyventojų buvo pasirengę svarstyti panašią į Juodkalnijos autonomijos formą naujoje Jugoslavijos federacijoje, tačiau daugelis nebepasitikėjo niekuo, išskyrus nepriklausomybę. Kosovo demokratinė lyga (KDL), vadovaujama Ibrahimo Rugovos, ir Kosovo išvadavimo armija (KLA arba UCK) mažiau skyrėsi tikslais nei priemonėmis – ar imtis ginklų. KLA išaugo nuo nedidelių pajėgų 1983 metais iki aktyvaus KDL varžovo ir įsigijo ginklų, kai buvo nuverstas Berishos režimas Albanijoje (žr. toliau), o jo sandėliai išgrobstyti.

Kosovo problemos buvo aktyviai internacionalizuojamos, kai pastebėta, kad Miloševićius į provinciją įveda karinius ir sukarintus dalinius, pakartodamas 1992 metų įsiveržimą į Bosniją, tad galėjo prasidėti tokie pat žiaurumai kaip žudynės Srebrenicoje ir kitur. Jungtinės Valstijos, Rusija ir Europos valstybės sutiko, jog būtina priversti Miloševićių išvesti šias pajėgas, tačiau Rusija smarkiai priešinosi NATO panaudojimui. Visos šios valstybės patvirtino Saugumo

Tarybos rezoliuciją, reikalaujančią, kad Serbija išvestų pajėgas ir liautųsi niokoti. Kartu sušaukė Miloševićiaus, KLA ir kitų albanų susitikimą Rambujė, prie Paryžiaus, kad apsvarstytų – ir priimtų – sąlygas, įskaitant visų serbų pajėgų (su nedidele išimtimi) išvedimą, KLA nuginklavimą, gana didelių tarptautinių taikos palaikymo pajėgų ir 2000 neginkluotų ESBO stebėtojų korpuso įvedimą, derybų pradžią dėl Kosovo ateities ir albanų pabėgėlių grąžinimą namo (kiek iš jų buvo likę). Albanai priėmė šią programą su sąlyga, kad su viskuo sutiks Miloševićius, nepaisant to, kad nebuvo užsiminta apie jokias Kosovo nepriklausomybės galimybes. Miloševićius į Rambujė neatvyko, į Rambujė ultimatumą atsakė intensyvesnėmis operacijomis, kurių metu buvo žudoma, prievartaujama ir padeginėjama, kad albanai būtų greičiau išvaryti iš Kosovo. Vyko karas, karas, kurį kariavo NATO ir prieš kurį protestavo Rusija, ne todėl, kad ji buvo proserbiška (kaip galėjo įsivaizduoti Miloševićius), o todėl, kad buvo nusistačiusi prieš NATO.

Karas truko dešimt savaičių. Jis neapgynė Kosovo albanų, bet privertė Miloševićių kapituliuoti. NATO sąjungininkai, sutelkę (iš pradžių) 450 karo lėktuvų, kariavo – daugiausia reikalaujant amerikiečiams – tik su karinių oro pajėgų pagalba, lėktuvai skrisdavo aukščiau nei 15 000 pėdų. NATO pajėgos nuostolių neturėjo: visi žuvę buvo serbai ir albanai. Rezultatai, atrodo, pribloškė daugybę skeptikų, kurie tvirtino, kad vien tik karinių oro pajėgų nepakaks; po nedrąsių pirmųjų bandymų, nors keletą kartų buvo apmaudžiai nepataikyta, pradėjus bombarduoti Belgradą ir kitus Serbijos miestus, mūšiai liovėsi. Antra vertus, NATO smūgius iš oro sausumoje (įskaitant žvalgybą) palaikė KLA ir atsirado daugiau vilčių, kad įsikiš tarptautinės sausumos pajėgos, tai prisidėjo prie Miloševićiaus apsisprendimo pasiduoti. Nuo smūgių iš oro atsitiktinai žuvo žmonių, sugriauti pastatai, bet tai dar nebuvo pabaiga, nes šalis buvo nusėta nesprogusiomis kasetinėmis bombomis.

Miloševićius sutiko su pasidavimo sąlygomis, kurias jam pateikė Suomijos prezidentas Martti Ahtisaari NATO vardu ir specialusis Jelcino pasiuntinys Viktoras Černomyrdinas. Šios sąlygos apskritai daugiausia buvo tokios pat kaip Rambujė: serbų pajėgos per dešimt dienų turi palikti Kosovą, turi būti įkurta tarptautinė civilių ir karinė valdžia, albanams – leista grįžti į savo namus, KLA – nuginkluota. Tai buvo smūgis ne tik Didžiosios Serbijos vizijai, bet ir pačiai Serbijai. Nors nieko nebuvo pasakyta apie galutinį Kosovo likimą, buvo mažiausiai tikima, kad jis vėl susijungs su Serbija: prasidėjo neapibrėžtas tarptautinės globos laikotarpis, už kurį buvo atsakingos Europos (daugiausia) valstybės, neradusios Kosovo problemos sprendimo ilgam laikui 1913 metais ir net nebandžiusios jo ieškoti 1995 metais. Du trečdaliai Serbijos parlamento sutiko su pasidavimo sąlygomis, prieš balsavo Seselis ir jo Radikalų partija, kuri pasitraukė iš vyriausybės. Pabėgėliai – apie 900 000 žmonių – plūstelėjo atgal ieškoti, kas buvo likę iš jų namų ir šeimos. Karas kėlė grėsmę gretimoms Makedonijos, Juodkalnijos ir Albanijos respublikoms, tačiau jis truko per trumpai, kad įvyktų greitų poslinkių. Miloševićius ir kiti buvo apkaltinti karo nusikaltimais ir nusikaltimais žmonijai, jiems dar galėjo būti iškelti kaltinimai genocidu. Nepajėgęs prisijungti Bosnijos, Miloševićius prarado ir Kosovą.

Karas iškėlė tiek NATO, tiek Rusijai, neparankų klausimą, kokį vaidmenį posovietinė Rusija turi atlikti Europoje. Vieniems, ypačJungtinėse Valstijose, bet ne tik ten, Rusija buvo žlugusi supervalstybė, neturinti realios svarbos; kiti, ypač Europoje, primindavo, kad Rusija, nors ir ne pasaulinė supervalstybė, daugiau kaip du amžius atliko svarbų vaidmenį Europos reikaluose. Rusija, paremdama tarptautines priemones prieš Serbiją, tvirtai pasisakė prieš NATO plėtrą į rytus Rusijos sienų link ir aktyvų NATO panaudojimą Europos reikaluose. Kai kuriems rusams Jelcino griūvančioje ir besikaitaliojančioje vadovybėje šie veiksmai reiškė, kad amerikiečiai mėgina gąsdinti Rusiją ir tyčiotis iš jos, apeiti JT Saugumo Tarybą ir veto teisę. Pirmoji nuomonė buvo nepagrįstai perdėta, antroji neabejotinai teisinga. Antra vertus, Jungtinėms Valstijoms NATO pajėgos, kurios jau buvo panaudotos Bosnijoje, buvo ne tiek alternatyva JT, kiek vienintelė paruošta veikti karo mašina, kai nėra regioninių (t. y. ES) pajėgų ir institucijų. Pasibaigus karui, NATO sąjungininkai sveikino Rusijos dalyvavimą taikos derybose ir pasidavimo sąlygų įgyvendinime, tačiau reikalavo, kad Rusijos padaliniams vadovautų jungtinė NATO vadovybė. Rusai reikalavo atskiros zonos Kosove ir nepriklausomybės nuo NATO, sumaniai permetė kariuomenę iš Bosnijos per Serbiją į svarbiausią Kosovo oro uostą, kurį pasiekė anksčiau už NATO. Šis netikėtas gestas parodė, kad Rusijos nurašyti negalima, bet ji neturėjo didelės įtakos įvykių eigai. Apskritai atsiskleidė civilių ir kariškių nesutarimai Jelcino vadovybėje ir valdymo trūkumai, o tai buvo savaime pavojinga. Rusai turėjo atsitraukti ir pasitenkinti mažesnėmis ir plačiai išsklaidytomis pajėgomis prie NATO taikos palaikymo pajėgų (K-FOR), atsisakyti atskiros okupacinės zonos ir pripažinti abipusiškai priimtiną nereikšmingo kompleksinio pavaldumo formulę. K-FOR prižiūrėjo, kad KLA atiduotų visus ginklus, išskyrus asmeninius, nebevilkėtų uniformų, padėjo išardyti jų kontrolinius punktus, išvalyti minų laukus, bet šių padalinių ateitis tebebuvo neaiški.

Karas buvo neteisėtas, bet turėjo pateisinamą motyvą. NATO veiksmai peržengė Šiaurės Atlanto sutarties ribas ir pažeidė JT Chartiją. Tolesnėje ateityje tai stiprino, net jei būtų remiamasi tik šiuo pavyzdžiu, tarptautinio įsikišimo (JT) į suverenios valstybės reikalus humanitariniais sumetimais argumentus. Šių veiksmų imtasi, kad būtų užkirstas kelias nusikaltimams žmonėms, kurie visi padaryti Serbijos teritorijoje. Tokie nusikaltimai nebuvo naujiena, tačiau anksčiau už juos būdavo teisiama tik kitų nusikaltimų kontekste: Niurnberge – agresyvaus karo kontekste, Galtieri Argentinoje ir Saddamas Husseinas Irake – dėl nusikaltimų kėsinantis į nuosavybę (įsiveržimas į Folklando salas ir Kuveitą). Antra, karas sustiprino argumentus dėl bendrų ES karinių institucijų ir pajėgų kūrimo, iš tiesų nepriklausomų, nors ir ne visiškai atskirų nuo Jungtinių Valstijų, – iš esmės dėl Šiaurės Atlanto sutarties peržiūrėjimo. Karas taip pat stipriau iškėlė klausimą dėl nuolatinio tarptautinio teismo ir baudžiamosios jurisdikcijos, universalesnės nei *ad hoc* Hagos teismas, nagrinėjantis nusikaltimus Jugoslavijoje, ir galingesnės nei teismas, kuris 1998 metais buvo numatytas Romos konferencijoje (žr. 4 skyrių).

Makedonija ir Albanija

Makedonijoje, kurios pats pavadinimas kelia stiprias emocijas Graikijoje ir Bulgarijoje, tais metais vidinę įtampą internacionalizavo paranojinė reakcija už jos sienų, ypač Graikijoje, kurios senovės istorija buvo pasitelkta šiuolaikiniam nacionalizmui kurstyti (ir laimėti per rinkimus). Kai 1389 metais sultonas Muradas I laimėjo Kosovo mūšį ir nustūmė į užmarštį Serbijos karalystę, penkiems šimtmečiams buvo užšaldyta tai, kas vėliau tapo Makedonijos klausimu. Makedonijos vardas kilęs iš antikos, iš karalių ir karžygių, nukariavusių Graikiją, o vėliau didumą jiems žinomo pasaulio. Vėliau Makedonija įgavo teritorinę ir kalbinę prasmę. Šios dvi traktuotės prieštarauja viena kitai ir abi netikslios. Daugiau kaip 2000 metų Makedonijos nebuvo, nebuvo ir bendros nuomonės, ar tai atskira kalba, ar bulgarų kalbos dialektas. Dabartinių laikų makedonai yra slavai, tačiau ginčytinas klausimas, ar jie artimesni serbų, ar bulgarų giminaičiai: bulgarai pabrėžia artimą kalbinę giminystę, o serbai – bendrus kultūrinius papročius, nebūdingus bulgarams. Spartėjantis Osmanų galybės silpnėjimas Europoje devynioliktajame amžiuje atgaivino senovines serbų ir bulgarų kunigaikštystes, savarankiškas serbų ir bulgarų Bažnyčias, siekiančias įsitvirtinti kaip priešprieša Konstantinopolio graikų patriarchui, atsirado priešiškumas tarp Serbijos, Bulgarijos ir Graikijos, daugiausia dėl Makedonijos ir Salonikų uosto. Politiniu požiūriu iškilusių slavų valstybių separatizmas buvo antiturkiško pobūdžio, o religiniu – antigraikiškas. Po 1877–1878 metų Rusijos ir Turkijos karo Rusijos primesta San Stefano taikos sutartis Bulgarijai perdavė visą Makedoniją, išskyrus Salonikus. Berlyno sutartis, kuria kitoms didžiosioms valstybėms pavyko sumenkinti šią Rusijos pergalę, grąžino Makedoniją turkams, o Bulgariją padalijo į dvi dalis (1885 metais joms pavyko susivienyti). Paskutiniame amžiaus dešimtmetyje Bulgarija rėmė ambicingas Makedonijos organizacijas, bet jos greitai suskilo dėl taktikos ir strategijos skirtumų, o vis stiprėjantis Osmanų imperijos smukimas privedė prie 1912–1913 metų Balkanų karų, kurių metu Serbija ir Graikija rado bendrą interesą – neleisti Bulgarijai pasiglemžti Salonikų. Antrasis Balkanų karų etapas baigėsi Bukarešto taika, kuria Makedonija buvo padalyta taip, kad Bulgarija gavo tik dešimtąją jos dalį, kita dalis paskirta Serbijai ir Graikijai, pastaroji gavo didesnę negu Serbija dalį kartu su Salonikais. Dėl to kilo tam tikra daugmaž savanoriška migracija, kiek didesnė po Pirmojo Pasaulinio karo. Po šių permainų Graikijoje liko tik nedidelė slaviškai kalbančių gyventojų dalis, bet graikai vis tiek nerimavo, kad gali atgimti sumanymas įkurti Makedonijos valstybę, kuri atimtų iš Graikijos derlingiausią provinciją ir pusantro milijono gyventojų.

Po Antrojo pasaulinio karo Stalinas užkirto kelią Jugoslavijos ir Bulgarijos susivienijimo planams, o Tito reorganizavus ikikarinę trinarę Jugoslaviją į šešių valstybių federaciją, atsirado Jugoslavijos Makedonijos Respublika. Praėjus 45 metams, ši respublika, kurioje gyveno du milijonai žmonių, iš jų ketvirtadalis buvo albanai, o kiti – maždaug dešimties tautybių atstovai, turėjo

yrančią ekonomiką, iš tiesų neturėjo nei pramonės, nei svarbiausios žemės ūkio kultūros – tabako – pirkėjų, išskyrus bevertį Jugoslavijos dinarą, neturėjo valiutos, neturėjo kariuomenės. Kiro Gligorovo, buvusio komunisto (1992 metais tapusio prezidentu) įsakai vargu ar galiojo už sostinės Skopjės ribų. 1991 metais Makedonijos plebiscitas patvirtino nepriklausomybės deklaraciją, tačiau gyventojai albanai balsavimą boikotavo, o Graikijos vyriausybė dvejiems metams užblokavo šalies nepriklausomybės tarptautinį pripažinimą ir 1992–1994 metais daugiausia laikėsi ekonominės blokados. Makedonijos albanams sekėsi geriau negu jų giminaičiams Serbijos Kosovo srityje, tačiau jie buvo išstumti iš respublikos vyriausybės ir kariuomenės, todėl troško autonomijos, nepriklausomybės arba susijungti su išsiplėtusia Albanija, o pati Albanija neturėjo nei noro, nei sąlygų jiems padėti.

Graikijos susirūpinimas dėl naujosios valstybės kilo iš kelių šaltinių. Pirmutinis buvo graikų pilietinis karas, kai į ELAS buvo pašaukta daug slavų. Be to, buvo giliai įsišakniję įtarimai dėl galimo naujųjų makedonų kišimosi visur, kur tariamas Makedonijos vardas; buvo perdėtai reaguojama į Skopjėje pasirodžiusius senovinius, bet provokacinius žemėlapius, kur Makedonija užima Graikijos dalį; bijoma, kad Graikijos pasienyje susikūrusi Makedonijos valstybė gali sukelti ir albanų bei turkų mažumų pretenzijas. Galiausiai paskutinis, bet gana svarbus veiksnys – politiniai Atėnų vadovai gaivino romantines iliuzijas, kad Aleksandro Makedoniečio, kurį tų laikų graikai laikė labiau barbaru negu graiku, žygiai trečiajame amžiuje pr. Kr. tebeturi įtakos dabartiniams santykiams. Graikijos narystė EB garantavo atitinkamą dėmesį šovinistiniams gestams, kurie kitu atveju nebūtų buvę pastebėti. Kad būtų priimta į JT, Makedonija buvo priversta prisiimti griozdišką pavadinimą Buvusi Jugoslavijos Makedonijos Respublika (FYROM). Padedama nedidelių JT taikos palaikymo pajėgų (1993 metais JAV prisidėjo savo daliniais) Makedonija vargais negalais išsaugojo taiką, nors buvo vietinių prievartos proveržių 1995 metais. Padėtis Makedonijoje nebuvo tokia kaip Bosnijoje, tačiau ji ribojosi su keturiomis nedraugiškomis ir tvirčiau įsikūrusiomis kaimynėmis – Albanija, Bulgarija, Serbija ir Graikija – ir neturėjo priėjimo prie jūros. 1995 metais Gligorovas vos išvengė pasikėsinimo. Jį pripažino visi kaimynai ir Turkija, tačiau Serbijos ir Kroatijos valstybių pergalė kėlė pavojų daugianacionalinės valstybės, kokia buvo Makedonija, sukūrimo idėjai. Po 1998 metų rinkimų valdžia pasistūmėjo nuo kairiojo link dešiniojo centro, spartesnių pokomunistinių reformų ir geresnių santykių su Graikija ir Bulgarija plėtojimo. Tačiau 275 000 sumuštų bei nuskurdusių albanų srautas iš Kosovo ir nutrūkę prekybos ryšiai su Serbija sukėlė ekonominį chaosą ir etninius neramumus. Nuo Jugoslavijos federacijos, įskaitant Makedoniją, idėjos rėmėjų Gligorovas laikėsi atokiau.

Albanija, besiribojanti su Juodkalnija, Serbija, Makedonija, Graikija ir jūra, nepriklausomybę gavo 1912 metais, kai jos karaliumi tapo (keletui mėnesių) vokiečių princas. Naujoji valstybė apėmė tik pusę albanų. Kita pusė atsidūrė Serbijoje, Juodkalnijoje arba Graikijoje (mažiau). Dalijant Balkanus po

Osmanų imperijos žlugimo, šie albanai buvo didžiausia pralaimėjusi dalis. Nuo 1878 metų Graikija įvairiomis progomis ne kartą reiškė teritorines pretenzijas Albanijai dėl šiaurės Epyro. Šis regionas su nuolat keičiamomis sienomis užėmė apie trečdalį Albanijos, kur gyveno gana gausi graikų mažuma. Po Antrojo pasaulinio karo iš trijų milijonų albanų, gyvenusių už Albanijos ribų, 400 000–500 000 gyveno Jugoslavijos Makedonijos Respublikoje, 50 000 Juodkalnijoje ir dar tiek pat Graikijoje, kiti Turkijoje, Italijoje, Jungtinėse Valstijose ir Kanadoje dar nuo ankstesnės ir vėlesnės migracijos laikų. Albanijoje du trečdaliai albanų buvo įvairių sektų musulmonai, kiti – stačiatikiai arba krikščionys katalikai. Stačiatikių buvo daugiau nei katalikų, santykis 2:1. Etniniu atžvilgiu didžiausios mažumos buvo graikai ir valakai. Graikų skaičius pateikiamas 40 000 ar 100 000, priklausomai nuo politinio požiūrio: oficialūs surašymai atspindėjo religijas, o ne tautas ar kilmę, o turkų laikais dalis albanų kalbėjo graikiškai, nes turkai draudė mokytis ir vartoti albanų kalbą, bet ne graikų.

Pirmojo pasaulinio karo metu atrodė, kad Albanija bus padalyta Graikijai, Italijai ir naujajai Jugoslavijos karalystei, bet šiuos sumanymus vetavo Woodrowas Wilsonas. 1913 metais tarptautinė komisija pirmą kartą nustatė Albanijos pietinę sieną, kurią 1921 metais patvirtino Tautų Sąjunga, o 1926 metais ši siena pripažinta suinteresuotų šalių, įskaitant Graikiją ir Italiją. Po karo Albanijoje viešpatavo chaosas, kol Ahmetas Zogu įtvirtino savo valdžią beveik visoje teritorijoje ir 1928 metais pasiskelbė karaliumi (mirė Antrojo pasaulinio karo metu). 1939 metais į Albaniją, puldama Graikiją, įsiveržė Italija. Vokiečių padedamiems albanams bent laikinai pasisekė užimti dalį Serbijos ir Juodkalnijos teritorijų. Pasipriešinimui Ašies sąjungos okupantams, Britanijai padedant, vadovavo Enveras Hoxha, paranojiška asmenybė, vidurinės klasės atstovas, šiek tiek mokęsis Prancūzijoje ir Belgijoje. Hoxha savo šalyje įvedė stalinistinę diktatūrą, nušalino Koci Xoxe ir kitus artimus bendražygius, įtardamas, kad jie prijaučia Tito sumanymui įtraukti Albaniją į Jugoslavijos federaciją. Kitas artimas bendražygis, Ispanijos pilietinio karo veteranas Mehmetas Sehu, išbuvo ministru pirmininku iki 1981 metų, kai nusižudė. Po mirties apkaltintas, jog buvo ir CŽV, ir KGB agentu. Atėjus į valdžią Chruščiovui, Hoxha ėmė priešiškai žiūrėti į SSSR ir 1961 metais nutraukė su ja santykius. Iki 1978 metų jis garbino Mao Kiniją, bet vėliau užsipuolė dėl revizionizmo. Jis izoliavo nuo išorinio pasaulio Albaniją, be atodairos stengėsi nemokšiškai revoliucionizuoti ir modernizuoti, eikvodamas turtingus gamtos išteklius (chromą, varį, nikelį) ir hidroenergetinį potencialą. Mirė 1985 metais jau nukaršęs, praktiškai šalies vadovas buvo Ramizas Alia.

Patvirtintas valdžioje Alia ėmėsi šiokių tokių reformų, tačiau jos buvo silpnos ir komunistinis režimas ėmė byrėti. Suiro teisėtvarka; pietus ir šiaurę pasidalijo gegai ir toskai, padėtis pasidarė sudėtingesnė dėl įnirtingos tų didelių bendruomenių nesantaikos. Daug albanų pabėgo į Italiją ir Graikiją. Alia buvo priverstas leisti rengti rinkimus 1991 metais. Jie buvo gerai organizuoti, rinkėjų aktyvumas labai didelis, o valdančiąją Darbo partiją (vėliau pavadintą Socialistų partija) palaikė daug rinkėjų kaimuose ir ji surinko dvigubai

daugiau vietų parlamente nei visos opozicinės partijos drauge. Alia tapo prezidentu pagal naują konstituciją, o pirmuoju ministru pirmininku trumpam tapo Fatosas Nano. Tačiau laukta pagalba iš Jungtinių Valstijų, EB ir TVF nebuvo gauta, o didėjanti netvarka ir skurdas rodė, kad Alia nevaldo padėties ir nauji rinkimai 1992 metais davė atvirkščius negu praėjusiais metais rezultatus. Naujoji Demokratų partija, vadovaujama Sali Berishos, gavo beveik du trečdalius vietų parlamente. Berisha tapo prezidentu.

Pagal specialybę širdies ligų specialistas, o politikoje pareigingas komunistas Berisha tapo liepsningu antikomunistu. Jis daugiau iš entuziazmo nei dėl ekonominio įžvalgumo ir spaudžiamas užsienio patarėjų perleido ekonomiką spekuliantams ir sukčiams. Kainos kilo; gangsterizmas ir korupcija, į kuriuos Jungtinės Valstijos žiūrėjo pro pirštus, klestėjo; Demokratų partija suskilo; agresyvus stačiatikių Bažnyčios politikavimas ir popiežiaus Jono Pauliaus II vizitas nepadėjo sušvelninti priešiškumo; užsienio pagalba vis dar buvo menka; Berisha darės vis autoritariškesnis; Jungtinių Valstijų palaikomi mėginimai sustiprinti jo konstitucines galias buvo nesėkmingi; 1996 metais jis laimėjo rinkimus, kuriuos ESBO stebėtojai kandžiai paskelbė negaliojančiais. Apgaulingos greito praturtėjimo schemos, kurių konkuravimas kilstelėjo žadamus pelnus iki 150 procentų, sužlugdė apie du trečdalius gyventojų, sukėlė naują migracijos bangą į Italiją, Graikiją ir Jugoslaviją ir įžiebė neramumus, kurie suskaldė šalį. Berisha prarado valdžią šalies pietuose ir sudarė laikinąją koalicinę vyriausybę su varžovu Fatosu Nano. Vadovaujant Italijai, Europos Bendrija nusiuntė nedideles karines pajėgas, kaip pradinę priemonę tvarkai ir saugumui palaikyti kai kuriuose miestuose. Per kitus rinkimus 1997 metais Berisha ir jo partija pralaimėjo, jis atsistatydino, užleisdamas vietą Nano. Berishai iškilus, komunistinė diktatūra pasibaigė, jam smunkant ir žlungant Jungtinės Valstijos ir ES sutriko, nes jis buvo laikomas priimtinu asmeniu pokomunistinėje Albanijoje – žmogumi, kuris turėjo stabilizuoti šalį, sustiprinti amerikiečių planus pažaboti serbų ekspansionizmą ir neleisti, kad Albanija taptų agresyvaus islamizmo avanpostu. Pačioje Albanijoje Berisha tebebuvo įtakingas šiaurėje, nes Nano vyriausybė nepajėgė įtvirtinti savo valdžios visoje šalyje.

Paskutinio dešimtmečio karai Jugoslavijoje ir jų atgarsiai užsienyje buvo ilgalaikio Pietryčių Europos pertvarkymo stadija, atsakas į šimtmečius trukusį jo atidėliojimą ir galutinį Osmanų imperijos žlugimą. Įvairiose stadijose kitos valstybės kišosi į šį procesą, dažniausiai skatinamos abipusio priešiškumo. Dešimtojo dešimtmečio konfliktai buvo perspėjimas regiono tautoms, kad jų vietiniai nesutarimai kelia susirūpinimą tolimesnėms ir galingesnėms jėgoms. Jie taip pat parodė, kad tų, kurie mano, jog reikia įsikišti, priešiškumas yra gerokai sumažėjęs.

Trumpai

A. Šiaurės Airija

Šiaurės Airija, dažnai klaidingai vadinama Olsteriu, yra Airijos dalis, kuri liko Jungtinės Karalystės sudėtyje, kai Airija 1922 metais atsiskyrė nuo 1800 metais sudarytos unijos. 1921–1922 metų žiemą vyravo dvi svarbios airių ir anglų diskusijų temos. Airijos padalijimas, apskritai laikomas neišvengiamu, buvo tik antroje vietoje, tuo tarpu gerokai karštesni ginčai Londone ir tarp pačių airių lyderių virė dėl Airijos valstybės statuso. Anglai reikalavo, o nedidelė Airijos steigiamojo parlamento dauguma sutiko, kad Airija būtų laisva valstybė Britų sandraugos ir imperijos sudėtyje, būtų ištikima Britanijos karaliui ir vadovaujama britų generalgubernatoriaus. Airių respublikonų mažuma reikalavo nepriklausomybės ir atvedė į pilietinį karą, kurį pralaimėjo. Nors Airija nuo 1923 metų buvo Tautų Sąjungos narė, iki pat 1937 metų ji netapo visiškai nepriklausoma respublika.

Siena šiaurės rytuose galutinai buvo suderinta 1925 metais. Šiaurės Airijos provincija pagal 1800 metų unijos aktą paveldėjo teisę rinkti Britanijos parlamento narius. Pagal 1920 metų Airijos vyriausybės įstatymą ji taip pat turėjo teisę rinkti dviejų rūmų įstatymų leidžiamąjį organą ir turėti vykdomąją valdžią su gana nemenka vidine autonomija (išplėsta 1948 m.). Iki 1972 metų provinciją valdė protestantų oligarchija, kurioje vyravo žemvaldžiai, bet vėliau buvo turtingesnių miestiečių ir įvairių profesijų atstovų. Vienas iš jų, Brianas Faulkneris, tapo paskutiniu ministru pirmininku. Oligarchijos valdžia priklausė nuo rinkėjų valios, protestantai santykiu 2:1 persvėrė katalikus. Tačiau religinis susiskirstymas nebuvo vienintelis.

Taip pat kilo konfliktas tarp susijungimo su Airija šalininkų ir priešininkų, o vėliau susiskaldyta į darbdavius ir darbininkus, turtuolius ir vargšus. Darbdaviai buvo daugiausia protestantai. Visi suvienytos Airijos šalininkai buvo daugiausia katalikai, bet ne visi katalikai norėjo suvienyti Airiją, juo labiau ne tuoj pat arba ne jėga. Valdančiosios klasės tikslas buvo išlaikyti valdžią, darant tik būtinas reformistines nuolaidas (dėl to nuomonės skyrėsi). Opozicijos tikslai buvo nuo susijungimo su Airija iki antikatalikiško diskriminavimo nutraukimo, ir 1969 metais IRA (anglams išvaryti iš Airijos sukurtos Airijos respublikonų armijos palikuonys) suskilo. Didesnioji jos dalis, marksistiškai aiškindama padėtį, siekė remtis išnaudojamų katalikų mažuma ir patraukti į savo pusę neturtinguosius protestantus; ši grupė iškėlė socializmą ir atsisakė prievartos, pirmenybę teikė propagandai. Kita grupė, vadinamoji Laikinoji IRA, laikėsi tradicinės politikos – suvienyti Airiją, išvyti anglus: jie situaciją interpretavo ne kaip klasių konfliktą, o kaip nacionalinį karą ir apeliavo į nacionalizmą bei Romos katalikybę. Anglų tikslai buvo negatyvūs. Jie nebenorėjo likti nė vienoje Airijos dalyje, tačiau jautė pareigą remti nustatytą tvarką Šiaurės Airijoje. Tačiau tiek konservatorių, tiek leiboristų vyriausybės manė,

jog būtina reikalauti iš provincijos oligarchijos pilietinių bei politinių reformų ir praktiniais sumetimais, ir dėl teisingumo. Ir vieni, ir kiti tikėjo arba elgėsi taip, tarsi būtų įsitikinę, kad nieko daugiau ir nereikia – tai buvo klaidinga iliuzija, kurią išsklaidė 1969–1972 metų įvykiai.

Per paskutinius senosios tvarkos metus provincija turėjo net tris ministrus pirmininkus. Neramumai, ypač per religines ir istorines šventes, buvo įprasti politinio gyvenimo bruožai, neįprastas buvo tik aukų skaičius. 1966 metais neramumus pakurstė virtinė nužudymų, kuriuos įvykdė iš naujo sukurtos Olsterio savanorių (protestantų) pajėgos, tačiau valdžiai pavyko įvesti tvarką, kol 1969 metais vėl prasidėjo politinės žmogžudystės. Tais ir kitais metais aukų skaičius santykinai buvo mažas (atitinkamai 13 ir 20), bet jų užteko, kad britų vyriausybė atsiųstų kariuomenę. Tokią, regis, kraštutinę reakciją sukėlė ne neramumų mastas, o tai, kad vietinės teisėsaugos pajėgos – Karališkoji Olsterio policija, papildyta specialiaisiais B konstebliais – buvo sudarytos iš protestantų, katalikai jas laikė protestantų sektantišku pranašumu. Šių būrių siuntimas neramumams malšinti, net pats jų išlaikymas buvo nesuderinamas dalykas su katalikų reikalavimų pripažinimo ir reagavimo į skundus politika. Specialiųjų B dalinių paleidimas ir Karališkosios Olsterio policijos nuginklavimas, kurio 1970 metais reikalavo britų vyriausybė, atvirkščiai, sustiprino protestantų būgštavimus dėl savo likimo ir sustiprino jų nesutaikomumą.

Tiek įsikišę ir siekdami vėl kuo greičiau atsitraukti, anglai reikalavo iš provincijos vykdomosios valdžios pradėti reformas ir patenkinti už pilietines teises pasisakančius katalikus. Vienas po kito keitęsi premjerai Terence'as O'Neillas ir Jamesas Chichester-Clarkas iš principo sutiko, bet jiems trukdė jų pačių rėmėjai, reformas laikę tik įžanga tolesnių, prie Airijos suvienijimo privesiančių nuolaidų, kurios sukeltų pražūtingų pasekmių protestantų padėčiai ir šiaurės grafysčių ekonomikai. Šių vadovų įtaka protestantų daugumai dar labiau susilpnėjo, kai iškilo tokie nauji vadai kaip iškalbingas antipopiežininkas, kokių už Šiaurės Airijos ribų nerasi, Ianas Paisley arba kaip daugumos teisės pasirinkti kelią ir jį ginti šalininkas Williamas Craigas. Vis dėlto buvo įvykdyta nemaža reformų. Nelaimė, gerokai per vėlai. Jos suskaldė protestantus ir nebetenkino katalikų, kurių dėmesį nuo pilietinių teisių atitraukė Paisley šalininkų sektantiškumas iš vienos pusės ir Laikinosios IRA – iš kitos. Nužudymų daugėjo (1971 metais – 173), o rugpjūtį naujasis premjeras Brianas Faulkneris priėmė nutarimą, pagal kurį buvo galima suimti ir apkaltinti be teismo. Per vieną naktį buvo suimti 342 asmenys. Dalis jų akivaizdžiai per klaidą. Negana to, nė vienas iš jų nebuvo protestantas. Nenuostabu, nes operacijos tikslas buvo palaužti IRA.

Tačiau operacijos sustiprino Laikinąją IRA. Dėl to labai pasikeitė katalikų nuomonė, pirma jie sveikindavo britų kariuomenę, kaip apsaugą nuo ginkluotų protestantų, dabar nusisuko nuo jos ir privertė oficialiąją IRA kartu su Laikinąja IRA apkaltinti britų vyriausybę, nes be jos pritarimo Faulkneris nebūtų galėjęs veikti. Pasakojimai apie anglų žiaurumus ir kankinimus, vėliau patvirtinti Europos žmogaus teisių komisijos, įpylė alyvos į ugnį. Protestantai pasidarė ir drąsesni, ir neramesni: juos drąsino tai, kad Faulkneris neišdrįso

suimti net karingiausiai nusiteikusių Olsterio savanorių pajėgų (UVF) lyderių, o kėlė nerimą tai, kad, matydami stiprėjantį IRA smurtą, jie jautėsi nesaugūs, negalėjo pasinaudoti savo teisėtvarkos priemonėmis. Kaip atsvaras Laikinajai IRA atsirado naujos protestantų savigynos pajėgos – Olsterio gynimo asociacija. Provincijos vykdomoji valdžia pasidarė neveiksminga ir 1972 metų kovą nutraukė veiklą. Tiesioginę atsakomybę už padėtį provincijoje prisiėmė britų vyriausybė. Ji taip pat prarado pasitikėjimą, kai britų kariai nužudė 14 beginklių Romos katalikų Londonderyje.

Tiesioginis valdymas iš Britanijos parlamento įtraukė britus į tiesioginę konfrontaciją su opozicija, tik dabar opozicija buvo jau ne tik Romos katalikų partijos ar pilietinių teisių judėjimas, bet ir Laikinoji IRA. Vis dėlto Heartho vyriausybė pradėjo ieškoti konstitucinio Šiaurės Airijos problemų sprendimo. Jo politikoje buvo numatytos dvi nesuderinamos koncepcijos. Pirma, valdžios padalijimas, arba, kitais žodžiais tariant, reikėjo sutikti su atkakliu katalikų reikalavimu dalyvauti visose valdymo grandyse, įskaitant atkurtą provincijos vykdomąją valdžią, turinčią tapti nuolatine katalikų ir protestantų koalicija, antra, gauti tam demokratinį provincijos rinkėjų sutikimą. 1972 metais protestantų rinkėjų dauguma nebuvo pasirengusi tokiam palaikymui. Apskritai protestantai buvo teisėtai įsiutę dėl Laikinosios IRA kruvinos veiklos – radikaliai nusiteikę ginkluoti protestantai išžudė dvigubai daugiau civilių negu Laikinoji IRA (kuri ugnį pirmiausia atkreipė į britų kareivius). Taigi 1973 metų kovą „Baltojoje knygoje" paskelbta britų vyriausybės politika, aiškiai triumfavusi ir Suningdalio konferencijoje gruodį, buvo antrą kartą pasmerkta dėl nerealistiškumo. Be to, kai Suningdalyje buvo pasiūlyta sudaryti Airijos tarybą (šiaurės ir pietų), kaip susivienijimo gestą, tik dar labiau pasitvirtino tai, kad bus atmesta. Netikėtai 1974 metais Heatho paskelbti visuotiniai rinkimai Didžiojoje Britanijoje buvo proga Šiaurės Airijos rinkėjams pareikšti savo nuomonę, ir jie ryžtingai atmetė Suningdalio planą. Atkurta vykdomoji valdžia trumpai tvėrė, 1974 metų gegužę ją nuvertė prieš dalijimąsi valdžia surengtos protestantų demonstracijos ir visuotinis streikas, privedęs prie vykdomosios valdžios paleidimo ir nepaprastosios padėties paskelbimo. Londonas į tai atsakė gegužę įvesdamas papildomus kariuomenės dalinius ir sugrąžindamas tiesioginį valdymą – tų priemonių jis mažiausiai norėjo.

1972–1973 metų žiemą abiejose pusėse atsirado grupių, mėginančių tartis viena su kita, tačiau jų balsai buvo pernelyg nedrąsūs, juos užgožė ginklų žvangėjimas ir argumentų retorika. Trumpam buvo sudarytos paliaubos, bet nekonstruktyvios ir trumpos. Anglai dangstė bejėgiškumą drąsuolio kauke, lėkštai ir neįtikinamai teisino savo buvimą, pranašaudami kraujo jūras, jeigu jiems tektų išvykti. Visiems, išskyrus juos pačius, buvo aišku, kad vieną dieną turės išvykti: jie užmerkė akis, kad nematytų tikrovės, kaip prancūzai savo valdomame Alžyre. Anglai emociškai nebuvo pasirengę priimti argumento, kad geriau išvykti anksčiau negu vėliau, todėl klausimo ir nesvarstė. 1980 metais du nauji premjerai – Margaret Thatcher ir Charlesas Haughey – mėgino rasti būdą, kaip apeiti Šiaurės Airijos protestantų reikalavimą, kurį iki tol palaikė visos britų vyriausybės: jie – demografinė provincijos dauguma, todėl turi

demokratinę teisę vetuoti konstitucijos pakeitimus. Diskusija tęsėsi Garretui Fitzgeraldui Dubline pakeitus Haughey, tačiau abi vyriausybės nesusitarė ne dėl skirtingo požiūrio į smurtą, o dėl išankstinių sąlygų. Dublinas manė, kad be svarbių politinių pasikeitimų kliūtys nebus nugalėtos; nereikalavo tučtuojau ar per anksti ką nors keisti, bet visos reformos, kurias vienu ar kitu metu Dublinas palaikė, tą rodė. Kita vertus, Thatcher buvo įsitikinusi, kad pirmutinis uždavinys yra jėga įveikti smurtą, o rengtis reformoms netgi tolimoje ateityje griežtai neleido jos požiūris – gerai žinomas iš Folklando įvykių, kiek lankstesnis Gibraltare ir atmestas Honkonge, kad britų politika turi priklausyti nuo tam tikros teritorijos gyventojų daugumos valios. Kai 1984 metais Airijos Respublikos partijų asociacija, Naujosios Airijos forumas, pasiūlė kelias galimas politinio manevro formules, kaip suvienyti Airiją arba sukurti bendrą valdymą šiaurėje, Thatcher pabrėžtinai šiurkščiai siūlymus atmetė. Vis dėlto 1985 metais ji ir Fitzgeraldas Hilsbore pasirašė anglų ir airių susitarimą įsteigti nuolatinį bendrą organą „ministrų konferenciją". Tiesioginis praktinis šio susitarimo tikslas buvo gerinti policijos bendradarbiavimą ir sienos kontrolę, o svarbiausia – sumenkinti IRA vaidmenį. Tikėdamasi šiuo atžvilgiu Dublino pagalbos, britų vyriausybė buvo pasirengusi leisti Airijos Respublikai dalyvauti provincijos reikalų tvarkyme. Airijos vyriausybė iš dalies bendradarbiavo su britais priverstinai, nes *status quo* Respublikos požiūriu buvo ne tokia rizikinga kaip kuri nors alternatyva: į protestantų ar kraštutinių dešiniųjų pergalę nuvesiantis karas šiaurėje arba suvienijimas, kuris Respublikai užkrautų milijoną disidentų protestantų ir ją sužlugdytų.

Buvo atskleisti dideli teisingumo pažeidimai britų teismuose, į kuriuos nei Fitzgeraldas, nei 1987 metais į valdžią sugrįžęs Haughey negalėjo žiūrėti pro pirštus. Susitarimas airiams netikėtai pasidarė itin nepalankus, tačiau didžiausių problemų sukėlė unionistai, kurie įžvelgė atsitraukimą nuo britų suvereniteto Šiaurės Airijoje ir britų paramos apgultiems protestantams sustabdymą. Unionistai nusprendė sužlugdyti susitarimą, iškeldami tolesnių diskusijų būtinybę, kaip sutarties išsaugojimo sąlygą. Atkakliai priešinęsi Dublino įsitraukimui į provincijos reikalus kokia nors forma ir kokiu nors laipsniu unionistų lyderiai tikėjo, kad, nebendradarbiaudami su britų valstybės sekretoriumi, jie galėtų paversti susitikimą niekiniu. Britų vyriausybė, kaip ir unionistai, buvo pasiryžusi išlaikyti Šiaurės Airiją Jungtinėje Karalystėje, tačiau niekada įtikinamai nepatvirtino tokio pasiryžimo. Nors susitarime buvo numatyta, kad „Šiaurės Airijos statusas" negali būti pakeistas be provincijos gyventojų daugumos sutikimo, unionistai prieštaraudavo nurodydami Airijos konstitucijos straipsnį, visą salą apibūdinantį kaip vienos tautos teritoriją, – nuostatą, kurią Dublino Aukščiausiasis teismas interpretavo kaip Airijos vyriausybės pareigą suvienyti Airiją. Unionistų nuomone, pasirašydama anglų ir airių susitarimą, britų vyriausybė elgėsi veidmainiškai, negarantavusi, netgi nepareikalavusi, kad šis Airijos konstitucijos straipsnis būtų panaikintas, net nekėlusi šio klausimo. Todėl vienas šio susitarimo padarinių buvo ne IRA, o unionistų vaidmens sumenkinimas. Tačiau pastarieji klydo manydami, kad galės šį sužlugdyti, nes britai atsisakė net laikinai sustabdyti numatytus bendrus ministrų ir

kitų pareigūnų susitikimus. Susitarimas padėjo šiek tiek sustiprinti sienų kontrolę, be jo nebūtų to pasiekta. Nepavyko sustabdyti ar apriboti IRA kruvinos veiklos Airijoje ir Anglijoje, tačiau bent keleriems metams buvo nukeltas mėginimas panaikinti tiesioginį valdymą. IRA kampanija, kurios metu buvo kėsinamasi nužudyti Thatcher bei kitus ministrus Braitone 1984 metais, ir nuo 1988 metų suintensyvėję veiksmai naudojant importinius ginklus bei sprogmenis, į ką britai atsakė bandymu susekti ir nužudyti svarbiausius IRA aktyvistus, palaikė negęstantį konfliktą, bet neteikė vilčių laimėti, o to labai reikėjo IRA. Nepaisant savo pavadinimo, IRA nebuvo armija ir negalėjo išstumti britų kariuomenės, kuriai Airijoje pakako 15–20 tūkstančių karių (trumpam jų skaičius buvo padidintas iki 30 tūkstančių per specialią operaciją 1972 m.).

Nuo devintojo dešimtmečio pabaigos nedidelė nacionalistų dalis, į kurią įėjo ir airių nacionalizmo politinės pakraipos „Sinn Fein" prezidentas Gerry Adamsas, įsitikino, kad karinės akcijos nepriartina jų politinių tikslų. Taip pat buvo įtikinti, kad britų vyriausybė nebeturi strateginių ar ekonominių priežasčių išlaikyti valdžią Šiaurės Airijoje, nors ir neatsisakys jos prieš provincijos gyventojų daugumos valią. Savo ruožtu britai labai nepasitikėjo nacionalistais, bet taip sutapo, kad Johno Majoro vyriausybė pasidarė priklausoma nuo airių unionistų balsų Bendruomenių rūmuose, kai po 1992 metų rinkimų vos pavyko surinkti daugumą per debatus dėl Mastrichto sutarties. Callaghanas dvigubai padidino Šiaurės Airijos atstovų skaičių parlamente (daugiausia reikalaujant buvusiam konservatoriui, tapusiam Olsterio unionistu, Enochui Powellui), ir unionistai pasinaudojo parlamentinėmis galiomis, kad blokuotų pasiūlymus dėl bendro anglų ir airių valdymo Šiaurės Airijoje. Unionistai įtariai žiūrėjo į Londono pastangas nutraukti kovas darant nuolaidų Dublinui. Tokios pastangos buvo gana populiarios Britanijoje, kur simpatijos protestantams išblėso, kai šie irgi ėmėsi ginklų ir 1992 metais nužudė daugiau katalikų negu šie protestantų. Žvelgiant į ateitį unionistams reikėjo atkreipti dėmesį į demografinę padėtį, nes katalikai tikėjosi maždaug vienos kartos laikotarpiu gyventojų skaičiumi persverti protestantus. Galiausiai ilgus amžius trukusio ginkluoto konflikto religinis pagrindas silpnėjo, politika darėsi pasaulietiška. Vadai nebegalėjo pasikliauti vien religine demagogija ir baime, o šiaurės protestantų nepasitikėjimas katalikais aprimo, kai politinė valdžia Airijos Respublikoje iš pernelyg galingos ir paslaptingos Bažnyčios pamažu perėjo į pasaulietinės politikų klasės rankas.

Nors ir nesėkmingai prasidėjęs, 1991 metų maištas prieš Haughey Dubline privertė jį pasitraukti. Jį, „Fianna Fail" vadovą ir Airijos ministrą pirmininką, pakeitė Albertas Reynoldsas. Rinkimai taip susilpnino pastarojo padėtį žemuosiuose parlamento rūmuose, kad jis buvo priverstas atiduoti svarias vietas ministrų kabinete ir užsienio reikalų ministerijoje Dicko Springo vadovaujamai leiboristų partijai. Ši koalicija triukšmingai subyrėjo 1994 metais ir naują vyriausybę sudarė „Fine Gael" lyderis Johnas Brutonas, sudaręs koaliciją su leiboristais ir maža, nauja socialistinės pakraipos kairiųjų demokratų partija. Šios permainos nekliudė Airijos vadovams siekti galimų paliaubų ir nuolatinės taikos. Viltis žadino Adamso, Šiaurės Airijos socialdemokratinės

leiboristų partijos (Romos katalikų) pirmininko, susitikimai su britų parlamento nariu Johnu Hume'u, per šiuos susitikimus parengtas (nepaskelbtas) taikos pasiūlymų paketas. Kaip netiesioginį atsakymą į tuos pasitarimus, britų ir airių premjerai Dubline paskelbė pareiškimą, kuris prilygo siūlymui derėtis su sąlyga, kad IRA pirmiausia nedviprasmiškai ir visiems laikams atsisakys smurto. Nors buvo panašu į išsisukinėjimą, IRA paprašė paaiškinimų, kuriuos be išankstinio smurto išsižadėjimo abi vyriausybės atsisakė pateikti, ir pasiūlė, kad konstitucijos pakeitimai Airijoje būtų pateikti spręsti visai airių tautai, o ne atskiram plebiscitui šiaurėje. Tokia pozicija britams buvo aiškiai nepriimtina, tačiau supriešinti Londono su Dublinu, jeigu toks buvo jų tikslas, nepavyko, nors Dublinas patikėjo, o Londonas ne, kad Adamso ketinimai nuoširdūs ir kad jis gali pasirašyti taikos susitarimą. Atsargų Majoro delsimą visiškai parėmė britų leiboristų partija, ir jam pavyko pelnyti didžiausios provincijoje protestantų partijos vadovo Jameso Molyneaux'o pasitikėjimą. Tuo jis susilpnino šiurkštaus ir bendradarbiauti nelinkusio Iano Paisley'o ir jo frakcijos pozicijas. Kai 1994 metais IRA paskelbė ugnies nutraukimą, atrodė, kad Majoro taktika pasitvirtino.

Laipsniškas padėties keitimasis priklausė nuo svarbių reformų, kurių įgyvendinimas savo ruožtu sukūrė naujų kliūčių susitarimui pasiekti. Per dešimtąjį dešimtmetį paaiškėjo, kad varomoji jėga yra nuolatinis bei glaudus britų ir airių vyriausybių bendradarbiavimas, nors Šiaurės protestantai jį laiko nuolaidų airių nacionalizmui įrankiu ir grėsme, kad britai atsisakys sąjungos su Šiaurės Airija. Dvejus metus vyriausybės sunkiai rengė bendrą dokumentą, kuris, kaip diskusijos dėl provincijos valdymo ateityje pagrindas, turėjo būti pateiktas svarstyti visoms partijoms. Jis buvo paskelbtas 1995 metais ir siūlymais sudaryti bendrus anglų ir airių valdžios organus tokiems reikalams kaip sienų kontrolė pribloškė ne tik Paisley'o partiją, bet ir Molyneaux'o Olsterio unionistų partiją (UUP). Britų vyriausybė pateikė šiuos „metmenis" ne daugiau kaip pagrindą konferencijai, per kurią visos partijos galėtų pateikti pasiūlymus, ir primygtinai pabrėžė, kad rengiant dokumentą numatyta, jog jį turės priimti visos Šiaurės Airijos politinės partijos, Šiaurės Airijos referendumas ir Britanijos parlamentas. Tačiau unionistai, kurių galia priklausė nuo jėgų pusiausvyros bendruomenių rūmuose, o jų kadencija netrukus turėjo baigtis, buvo sunerimę dėl proairiškų „metmenų" elementų ir aiškiai menkesnio pritarimo kitoje Jungtinės Karalystės dalyje, kur jie buvo vaizduojami kaip protestantiškojo fundamentalizmo pakraipos, pajuokos verti militaristai. Pagrindiniai veikėjai – Britanijos vyriausybė ir IRA – menkai pasitikėjo vieni kitais, todėl pažanga buvo lėta ir pasidarė dar lėtesnė, kai į darbotvarkę buvo įtrauktas abiem pusėms svarbiausias klausimas – išankstinis ginklų atidavimas. Tuo metu Majoras laikėsi nuostatos, kuri labiau priminė pasidavimą nei derybas ir buvo nepriimtina IRA, ir tuo prarado progą, kurią pats sukūrė: jo priklausomybė nuo Airijos unionistų balsų parlamento Bendruomenių rūmuose buvo svarbus šios dilemos elementas. Svarbiausias Majoro valdymo laikotarpio rezultatas buvo Šiaurės Airijos problemos internacionalizavimas, pirma, pripažinus kiek įmanoma glaudesnį bendradarbiavimą su Airijos

vyriausybe, antra, sudarius tarptautinį komitetą, pirmininkaujamą buvusio JAV senatoriaus (George Mitchello), kad padėtų surengti visų šalių derybas ir vadovautų joms.

IRA paliaubos truko 17 mėnesių 1994–1995 metais. Didelės smurto akcijos Airijoje ir Britanijoje buvo sustabdytos, tačiau išvengti pavienių asmenų vadinamųjų baudžiamųjų sumušimų – negailestingų, žiaurių, gausių, kurių ėmėsi abi pusės, nepavyko nei dėl gerėjančių politinių aplinkybių, nei dėl nusiginklavimo. 1995 metais Molyneaux'as atsistatydino iš UUP vadovo pareigų, vadovavimą perėmė Davidas Trimble, politikas, užkietėjęs oranžistas, priklausęs brolijai, uoliai švenčiančiai protestantų pergales. Trimble buvo protingas ir palyginti jaunas, tačiau jo šalininkai buvo susiskaldę, nė vienas iš jo partijos narių Britanijos parlamente nebalsavo už jį, jis elgėsi atsargiai, kad neprarastų balsų Paisley'o ir kitoms unionistų partijoms, buvo tokio būdo, kad jam patiko manevruoti, o ne žengti drąsius žingsnius. Kadangi protestantai visiškai netikėjo IRA pažadais ir ugnies nutraukimu ir atsisakė tikėti, kad bet koks nacionalistų ginklų atidavimas prieš derybas yra iliuzija, Trimble padėtis buvo pažeidžiama ir vis silpnėjo.

Pagrindinis Blairo tikslas, kai tapo ministru pirmininku, buvo pradėti derybų procesą. Jis užmezgė gerus santykius su Airijos ministru pirmininku Bertie Ahernu, nustatė derybų pradžios datą, pareikalavo, kad „Sinn Fein“ nebūtų leista jose dalyvauti, jei IRA nepaskelbs ir nepalaikys patikimų paliaubų, kartu su Ahernu priėmė naują principą, kad nusiginklavimas ir derybos turi vykti kartu ir pasiūlė atskirą komisiją, vadovaujamą pirmininko iš Kanados, kuri konsultuotų, kaip jas įgyvendinti. 1997 metų vasarą Oranžistų brolija įnešė didelį indėlį į taikias derybas atsisakiusi reikalavimų pradėti provokacinį žygį (vadinamą eitynėmis) per Romos katalikų gyvenamuosius rajonus, o IRA paskelbė apie naujas paliaubas, tai leido Britanijos vyriausybei pakviesti „Sinn Fein“ į derybas, kurios turėjo prasidėti po kelių savaičių. Trimble'ui nepatiko siūlymai dėl nusiginklavimo, nes jie negarantavo, jog bus atiduotas bent vienas ginklas, tačiau (skirtingai negu Paisley) jis nenorėjo, kad jo partija būtų pašalinta iš derybų. Unionistams visos problemos centras buvo IRA, kurią jie laikė nelegaliomis ginkluotosiomis pajėgomis ir kurios tikslas buvo nutraukti Šiaurės Airijos sąjungą su Didžiąja Britanija, sujungti ją su Airijos Respublika ir tuo nutraukti protestantų bendruomenės vyravimą. Jie buvo tvirtai pasiryžę sužlugdyti kiekvieną anglų–airių planą, kuris atvertų kelią susijungusiai Airijai už Jungtinės Karalystės ribų. 1997–1998 metų žiemą derybos atsidūrė ties žlugimo riba, kai šalys ėmė išsisukinėti ir vėl prasidėjo žudymai, tačiau daugiausia dėl ryžtingos britų diplomatijos ir Šiaurės Airijos partijų nenoro prisiimti atsakomybę už grįžimą prie pilietinio karo, buvo sukviestos visos šalys, ir Britanijos bei Airijos vyriausybės drauge pateikė naujus konstitucinius pasiūlymus: sudaryti naują Šiaurės Airijos parlamentą, arba asamblėją, su įstatymų leidimo įgaliojimais ir nacionalistų bei unionistų dalyvavimo garantijomis, nuolatinį ministerijos lygmens pasienio organą su vykdomąja valdžia apibrėžtose sferose ir bendrą tarybą, sudarytą iš Jungtinės Karalystės, Airijos Respublikos, Šiaurės Airijos, Škotijos ir Velso atstovų. Plačiau kalbant,

šia naujoviška iniciatyva buvo pripažįstama, kad mėginimas išspręsti problemą anglų ir airių suartėjimu nepavyko, ir siekė ją išskaidyti platesniame kontekste. Iš esmės pasiūlymuose nebuvo numatyta suvienyta nepriklausoma Airija artimoje ateityje. George'o Mitchello pirmininkavimas, aktyvus ministrų pirmininkų ryžtingumas, abiems veikiant vieningai (dažniausiai) ir tai, kad visi pavargo nuo karo, skatino parengti susitarimą dėl Šiaurės Airijos konstitucinio statuso ir valdžios pasidalijimo – 1998 metų Didžiojo penktadienio susitarimą. Provincija turėjo likti Jungtinės Karalystės dalimi, kol dauguma rinkėjų nuspręs kitaip. Valdžia pasidalyta; protestantų monopolis baigtas, turėjo prasidėti naujas koalicinis Olsterio unionistų ir SDLP (ir galbūt kitos mažesnės partijos, įskaitant „Sinn Fein") valdymas; priimant svarbiausius sprendimus reikėtų 60 procentų parlamento nacionalistų ir unionistų pritarimo. Airijos Respublika turėjo atsisakyti konstitucijoje įrašyto Airijos vienybės reikalavimo. Vietoj to ji įgytų ypatingą padėtį Šiaurės Airijos atžvilgiu per narystę Šiaurės ir Pietų ministrų taryboje, kuri, būdama anomalija santykiuose tarp suverenių valstybių, atrodė panašesnė į administracines darbo grupes nei į politinės vienybės židinį. Britų salų taryba tebebuvo tokia pat miglota, kaip ir buvo sumanyta. Visi politiniai kaliniai turėtų būti paleisti per dvejus metus, jei organizacijos, kurioms jie priklauso, nesiims smurto. Nusiginklavimas turėjo prasidėti po mėnesio ar dviejų, tačiau tik nedaugelis tikėjo, kad jis bus platus. Tai buvo ginkluoto konflikto ir katalikų diskriminavimo nutraukimo planas. Jis nesureguliavo, net nepradėjo spręsti, Airijos vienybės klausimo. Nacionalistams jis buvo priimtinesnis nei unionistams. Daugelis unionistų dabar tikėjo pasiekti tikslų per demografinius pokyčius, o ne smurtu: provincijoje Romos katalikų jau padaugėjo 45 procentais. Tačiau daugiau kaip pusei unionistų dėl vienos ar kitos priežasties tikriausiai šis susitarimas nepatiko, tačiau ne tiek, kad prieš jį balsuotų per referendumą, kuris įvyko po sutarties pasirašymo. Sutartis davė laiko. Itin bauginantis mažos nacionalistų grupės žiaurumas Omage dar labiau atskleidė smurtą, taip pat priminė, kad nacionalistai tebėra pasiryžę jo griebtis ar bent naudoti jėgą. Didžiausia grėsmė susitarimui buvo tai, kad geriausiai ginkluota frakcija – IRA – mažiausiai turėjo pagrindo būti patenkinta, nes susitarimas nė žingsneliu nepriartino Airijos susivienijimo.

Prireikė dvejų metų pasiekti Didžiojo penktadienio susitarimą ir dar 18 mėnesių, kad jis imtų veikti pradėjus dirbti vyriausybei. Painus dalykas buvo nusiginklavimas. IRA, kuri nedalyvavo visame procese, atsisakė atiduoti ginklus, dėl to Davido Trimble'o unionistai atsisakė sudaryti vykdomąją valdžią, į kurią būtų įtraukta „Sinn Fein", remdamiesi tuo, kad sukarintų grupuočių nuginklavimas yra būtina sąlyga sudaryti vykdomosios valdžios organą ir kad „Sinn Fein" su IRA yra Nacionalistų judėjimo vidinės dalys. Olsterio unionistų partija suskilo į tuos, kurie reikalavo tvirtai laikytis formulės „be ginklų atidavimo nedalyvauti valdžioje", ir į tuos, kurie siekė kompromiso, norėdami išgelbėti Didžiojo penktadienio susitarimą. Trimble'as gavo ne tokią jau didelę partijos tarybos paramą, kad nedelsiant sudarytų naują vyriausybę, o IRA paskyrė emisarą į nusiginklavimo komisiją, kuriai pirmininkavo Kanados

generolas Jeanas de Chastelainas. Šie žingsniai leido sudaryti naują vyriausybę, tačiau unionistų taryba apsidraudė patvirtindama Trimble'o politiką reikalavimu, kad jei per tris mėnesius nebus pažengta į priekį, nauja sudaryta vyriausybė gali būti paleista. Pirmą kartą susirinko Airijos ministrų šiaurės ir pietų taryba, iškilmingai įkurta septynių partijų Salų taryba, prie naujos konstitucinės struktūros prisidėjus Škotijai ir Velsui, Meno salai ir La Manšo sąsiaurio saloms. Tačiau taika vis dar priklausė nuo to, ar nusiginklavimo bus pasiekta per trumpą laiką.

Didžiojo penktadienio susitarimą sveikino labai daug žmonių, kurių svarbiausias tikslas buvo taika, tačiau atmetė IRA, kuriai atrodė, kad susitarimas įtvirtins anglų poziciją Airijos šiaurėje. Kadangi IRA nebuvo šio susitarimo dalyvė, sutartis jos nelietė ir nieko nelėmė. Vis dėlto buvo žengtas didelis žingsnis nuo karingos mąstysenos prie derybų ir bendradarbiavimo.

B. Baskai

Baskai – neaiškios kilmės ir griežtos savimonės tauta. Jie išsaugojo savita kalba ir romantinėmis istorinėmis pretenzijomis grindžiamą kultūros tapatybę. Apsigyvenę Vakarų Pirėnuose, jie buvo nuolankūs Prancūzijoje, aršūs Ispanijoje. Nacionalinis išsivaduojamasis judėjimas devynioliktojo amžiaus pabaigoje Euskadi vardu siekė baskų nepriklausomybės nuo Prancūzijos ir Ispanijos. Franco režimo represijos suskaldė baskus: vieni sutiko turėti valstybę Ispanijos valstybės sudėtyje, kiti buvo pasiryžę siekti nepriklausomybės, jei reikės, ir smurto būdu. Atsiskyrimo šalininkai 1959 metais sukūrė ETA. Šį skilimą sustiprino suklestėjimas, kai atplūdo, kaip ir devynioliktojo amžiaus paskutiniame dešimtmetyje, nebaskų darbininkų, kovojančių dėl darbo vietų Burgose ir jo apylinkėse. Kilus septintojo dešimtmečio pabaigos smurto bangai, 16 asmenų, daugiausia vidurinės klasės, įskaitant ir keletą kunigų, 1970 metais buvo areštuoti ir teisiami karo teisme Burgose, kaltinami žmogžudystėmis, bombų sprogdinimu, nelegaliu ginklų laikymu ir draudžiama propaganda. Teismas truko keletą metų ir sustiprino ETA veiklą, kuri 1973 metais perkėlė karą į Ispanijos sostinę ir nužudė Franco ministrą pirmininką, admirolą Carrero Blanko. Po Franco mirties naujoji Madrido valdžia priėmė naują konstituciją (1978 m.), pagal kurią Ispanija buvo suskirstyta į regionus, du iš jų – Katalonija ir Baskija – gavo itin plačią autonomiją. ETA politinis sparnas, Herri Batasuna, per sėkmingus rinkimus devintajame ir dešimtajame dešimtmečiuose laimėjo 12–14 procentų balsų baskų gyvenamuosiuose rajonuose, tuo tarpu aktyvistai ir toliau siekė nepriklausomybės smurtu, o jiems susidūrus su policijos žiaurumu kilo beveik nesuvaldomas pilietinis karas. 1998 metais ETA, matyt, veikiama taikaus posūkio Šiaurės Airijoje, paskelbė apie visuotinį smurto nutraukimą, tačiau po 14 mėnesių šio gesto atsisakė.

C. Kipras

1878 metais britų karinių sluoksnių paakintas Disraeli ketino užgrobti Kiprą, bet jam pavyko to pasiekti diplomatinėmis priemonėmis. Berlyno kongreso išvakarėse jis sudarė sutartį su turkais, kad gins jų imperiją nuo Rusijos, jei bus leista okupuoti Kiprą, kuris tuo metu britams buvo raktas į vakarų Aziją. Įsivaizduodami Osmanų imperijos žlugimą ir kaip vokiečių įtaką iškiliojoje Portoje pakeičia Britanijos įtaka, britai ieškojo patogių pozicijų rytų Viduržemio jūroje. 1878 metais buvo okupuotas Kipras, po kelerių metų – Egiptas. Abiejose šalyse išsilaikė trys britų kartos.

Paskelbus Britanijos ir Turkijos karą 1914 metais, Kiprą aneksavo Didžioji Britanija, o 1923 metais Lozanos taikos sutartimi Turkija pripažino suverenias britų teises į Kiprą. Tarpukario laikotarpiu *enozio*, arba susijungimo su Graikija, šalininkai ne kartą mėgino nuversti britus, bet niekada nekėlė rimtos grėsmės. Britams Kipras buvo kolonija, kuriai pamažu galima suteikti savivaldą, suderinamą su Kipro, kaip atramos taško ir bazės, panaudojimu pagal imperinę britų pasaulio sampratą. Tačiau graikiškajai gyventojų daliai patys britai ir jų ribota plėtros programa pažeisdavo jų teises. Turkų mažuma buvo graikų ir britų konflikto stebėtoja. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje, kai britai pasitraukė iš Palestinos ir susilpnėjo jų padėtis Egipte, Kipro svarba didėjo. Todėl britai nutarė, kad turi pasilikti Kipre. Tačiau Kipro graikai tikėjosi atlygio už lojalumą Britanijai karo metu ir britų atsitraukimą iš Egipto laikė žingsniu, po kurio logiškai turėjo prasidėti derybos dėl britų padėties Kipre peržiūrėjimo.

Apskritai Kipro graikai nebuvo priešiški Britanijai ar labiau linkę į Atėnų valdymą. Jie tik reikalavo teisės balsuoti dėl savo statuso nustatytu laiku, nebūtinai nedelsiant; jie buvo pasirengę leisti britams turėti saloje karinių bazių. Britų padėtį sunkino tai, kad jie nežinojo, ką jaučia jų pavaldiniai, taip pat apleistos policijos pajėgos ir baimė, kad nuolaidos kipriečiams turės neigiamą poveikį kitiems imperijos avanpostams. Jie nesutiko atsisakyti nė dalies savo teisių neapibrėžtam laikui ir neginčijamų, klaidingai įtikėję, jog gali sutrukdyti Graikijai kelti Kipro klausimą JT, apeliuodami į anglų ir graikų draugiškus santykius ir grasindami, kad problemą spręs kartu su Turkija. Aktyvų pasipriešinimą Britanijai skatino nacionalistai Graikijoje (įskaitant Atėnų radiją), dar karingesnė buvo stačiatikių dvasininkija, o nesutaikomumas vienijo didžiąją daugumą pasyvių kipriečių, kurie nekentė smurto, tačiau ėjo kartu su aktyvistais reikalaudami, kad bent jau būtų pripažinta jų teisė nutraukti britų valdymą.

1946 metais į salą sugrįžo ištremtas Kirenijos vyskupas ir 1950 metais, sulaukęs trisdešimt septynerių metų, buvo išrinktas arkivyskupu (1937–1947 m. vyskupo nebuvo). Jis pasirinko Makarioso III vardą. Kartu jis tapo etnarchu, arba nacionaliniu valdovu. Kaip ir visi Kipro graikai, nesutarimuose su britais jis tikėjosi Graikijos paramos, o nepasiekus patenkinamo rezultato, klausimas būtų internacionalizuojamas keliant jį Jungtinėse Tautose. Nė viena graikų vyriausybė negalėjo atsisakyti šios patriotinės pareigos, kad ir labai būtų neno-

rėjusi gadinti gerų santykių su Britanija. 1950 metais Bažnyčios surengtas plebiscitas (rezultatai nebuvo suklastoti, kaip klaidingai įsivaizdavo britai) neišvengiamai pasisakė už *enozį*, o Graikijos ministras pirmininkas generolas Plastiras į tai atsakė, be abejo, tokiu tonu, kuriame skambėjo ir padrąsinimas, ir atsargumas. Dėl Kipro graikiškumo nė vienas graikas nedvejojo. Keturi iš penkių kipriečių kilme, kalba ir religija buvo graikai ir vadino save graikais. Ir tiems, kurie rėmė kairiąją AKEL partiją, ir tiems, kurie dešiniąją KEK, buvo būdingas toks pat nacionalizmas, dėl kurio netrukus susivienijo į atgimimo judėjimą EOKA bendrai kovai.

Turkiškoji gyventojų dalis (18 proc.) ne menkiau susirūpino dėl salos graikiškumo, bet, žinoma, iš tų pačių faktų darė priešingas išvadas. Jie baiminosi graikų valdžios. Ši baimė nebuvo stipri pirmaisiais pokario metais, bet galėjo lengvai įsiliepsnoti. Turkijos valstybė, priešiškai žiūrinti į Kipro turkus, taip pat baiminosi *enozio* todėl, kad Kipras buvo tik už 60 kilometrų nuo Turkijos pakrantės, kad pokario Graikija kurį laiką atrodė palankiai nusiteikusi komunizmo atžvilgiu, ir todėl, kad Graikija vis dar galėjo puoselėti planus užkariauti Konstantinopolį ir Mažosios Azijos pakrantę (tą nesėkmingai mėgino padaryti tuoj po Pirmojo pasaulinio karo). Tačiau Turkijos vyriausybės nerodė didelio noro kištis į Kipro reikalus, kol jų neskatino Britanija.

1951 metais Graikijos vyriausybė įžvelgė, kaip patenkinti tautiečius Kipre ir britų sąjungininkus: pasiūlė Britanijai bazes Kipre, taip pat pačioje Graikijoje, mainais už enozį, bet Edenas nesusidomėjo sprendimu, kuris britams vėliau būtų leidęs išvengti kraujo praliejimo. 1953 metais jis pablogino situaciją pareiškęs, kad negali būti jokios kalbos apie britų pasitraukimą. Šis pareiškimas vertė graikus apsispręsti, ar neapibrėžtam laikui susitaikyti su esama padėtimi, ar jėga mėginti ją keisti. Iš pradžių Makariosas mėgino tarpininkauti. 1954 metais jis nuvyko į Atėnus, kad paskatintų Graikijos vyriausybę kelti Kipro klausimą Jungtinėse Tautose. Edenas pakartojo, kad nėra ko diskutuoti, o kolonijų ministras įžeidė Graikijos vyriausybę, pateikęs argumentą, jog Graikija pernelyg nestabili, kad būtų saugu leisti jai valdyti dar ir Kiprą. Tada Graikijos vyriausybė iškėlė Kipro apsisprendimo klausimą Jungtinėse Tautose, bet reikalavo nepakankamai ryžtingai ir klausimas buvo atidėtas. Šiomis pastangomis nusivylę *enozio* šalininkai grįžo prie vidaus politikos ir surengė demonstracijas, sukėlusias perdėtą britų reakciją (iš jų ir prieš moksleivius). Britai, svarstantys Kipro klausimą Nikosijoje ir Londone, manė, kad *enozio* judėjimas – tiesiog muilo burbulas, išpūstas nedidelės niekam neatstovaujančios neatsakingų agitatorių grupelės, kuriai pavyko įbauginti daugelį įstatymams paklusnių, probritiškai nusiteikusių gyventojų. Švelniai tariant, jie tikrai nesuprato situacijos. Britai pervertino ir Kipro bazės svarbą: nors ir parankus, kaip karinės vadovybės būstinė (Artimųjų Rytų sausumos ir oro pajėgų būstinė čia buvo perkelta 1954 m.) ar kaip oro pajėgų atramos taškas, Kipras buvo skurdi šalis su menkais gamtos ištekliais, neturėjo tinkamos jūrų bazės (Famagusta pernelyg sekli) ir lengvai pasiekiamas Rusijos branduoliniams antpuoliams. 1956 metais Sueco karas patvirtino, kad Kipras niekam nesvarbus, tik Karališkosioms oro pajėgoms.

1955 metais Edenas ir jo užsienio reikalų ministras Haroldas Macmillanas į šį reikalą oficialiai įtraukė Turkijos vyriausybę. Graikijos ir Turkijos vyriausybės buvo pakviestos į Londono konferenciją, kur pastaroji pasipriešino visiems sprendimams, priimtiniems pirmajai. Jos rezultatas – graikų ir turkų sąjungos suirimas, žiaurios represijos Turkijoje prieš graikų kilmės gyventojus, Graikija boikotavo Balkanų pakto susitikimus ir NATO pratybas, britų kariuomenės junginiai pasiųsti į Kiprą ir ten prasidėjo smurto banga prieš britus. Kipre pirmą kartą susitiko gubernatorius ir arkivyskupas, taip pat pirmą kartą saloje pasirodė britų kolonijų ministras ir buvo paskirtas naujas gubernatorius, feldmaršalas ir buvęs imperijos generalinio štabo viršininkas seras Johnas Hardingas. Jam buvo patikėta laikytis tokios politikos, kuri atskirtų etnarchą arkivyskupą nuo 1954 metais į viešumą išėjusio atgimimo judėjimo, tartis su pirmuoju ir išrauti su šaknimis antruosius. Ši iki 1957 metų pabaigos vykdyta politika visiškai sužlugo, nes rėmėsi klaidingomis prielaidomis, skurdžiomis žiniomis, pagaliau Britanijos vyriausybė jos atsisakė. 1956 metų pradžioje Hardingo ir Makarioso derybos pasistūmėjo link daug žadančios pabaigos, kai įsikišo Britanijos vyriausybė ir ištrėmė arkivyskupą į Seišelių salas. Matyt, tuo metu Edenui darė įtaką konservatorių partijos dešinysis sparnas ir tai, kad Jordanijos karalius atleido generolą Glubbą (Edenas tai interpretavo kaip tyčinį ženklą savo vyriausybei) ir kad nepavyko įtraukti Jordanijos į savo labiausiai vertinamą kūrinį – Bagdado paktą. Sunkumai sužadino šio silpno žmogaus ryžtingumą, ir jis nusprendė pamokyti priešus, pirmiausia Makariosą ir Nasserą. Tačiau turkų pasipiktinimui kitais metais Makariosas buvo paleistas, bet ir graikai negalėjo džiaugtis, nes archivyskupas atsisakė sugrįžti į Kiprą ir įsikūrė Atėnuose.

Tokios pat nesėkmingos buvo ir britų pastangos užgniaužti išsivaduojamąjį judėjimą. Sukilimui vadovavo iš Kipro kilęs Graikijos kariuomenės karininkas pulkininkas Grivasas. Pasiryžęs išvyti britus, derindamas karinį meistriškumą, tikėjimą ir nuožmumą, Grivasas kovėsi britų pusėje per du karus ir įsižeidė pamatęs, kad po antrojo karo, nepaisant Jungtinių Tautų Chartijos ir dažnų praeities pažadų, Britanija neketina leisti kipriečiams pasirinkti, kaip ir kas turi juos valdyti. Panašiai kaip Cavouras po Krymo karo, Grivasas laikėsi nuostatos, kad jo tėvynainiai krauju sumokėjo už apsisprendimo teisę, o pamatęs, kad britai laikosi kitokio požiūrio, pasiryžo pralieti dar daugiau kraujo. Apskaičiavęs jis nusprendė kautis 1951 metais, bet su pabrėžtinu profesionaliu rūpestingumu atidėjo planą, atliko išplėstinę atvirą vietovės žvalgybą ir sulaukė 1954 metų, kol nupirko pirmąją ginklų siuntą ir įsteigė būstinę Nikosijos priemiestyje, kuriame gyveno daugiausia britų šeimos. 1955 metų balandį jis pradėjo sukilimą, atlaikė puolimą per Makarioso deportavimą 1956 metais ir nedelsdamas smogė atsakomąjį smūgį. Svarbiausi jo ginklai buvo partizaninis karas, drausmė, terorizmas. Jo aukos būdavo civiliai graikai, jis turėjo nedaug ginklų ir karių fronte. Grivasas provokavo nesėkmingą britų atsaką – kolektyvines baudas gyvenvietėms, didelius, bet neveiksmingus papirkinėjimus, kartuves ir kankinimus. Jis laimėjo prieš politiką, kurią vykdyti buvo atsiųstas Hardingas.

Tais metais, kai Makariosas buvo Seišeliuose ir vyko Hardingo–Grivaso dvikova, kilo pirmieji graikų ir turkų neramumai. Britų vyriausybė nesąmoningai ėmė perleisti iniciatyvą iš Londono į Ankarą ir Atėnus. 1956 metais Edenas parengė planą, kuriuo Kiprui būtų suteikta apsisprendimo teisė praėjus dešimčiai savivaldos metų, bet, užuot vykdęs šį planą, pateikė Turkijos ir Graikijos vyriausybėms pritarti. Turkijos vyriausybė atmetė planą, dėl to sužlugdė jį. Vėliau tais pačiais metais įžymaus britų teisininko lordo Radcliffe'o parengti nauji konstituciniai pasiūlymai taip pat buvo pateikti Turkijos ir Graikijos vyriausybėms. Radcliffe'o plane buvo atsisakyta apsisprendimo teisės, kalbama apie padalijimą. Taigi dabar jį atmetė Graikija, tuo tarpu turkai išdrįso pasiūlyti, kad pusė Kipro arba visa sala turėtų būti prijungta prie Turkijos. Rimtai sunerimę graikai pagrasino pasitraukti iš Vakarų stovyklos. 1957 metais NATO Generalinis sekretorius generolas seras Hastingsas Ismay pasisiūlė tarpininkauti, bet sutiko turkai, o nesutiko graikai. Turkai tikėjosi, kad dauguma NATO narių palankūs Turkijai, graikai tikėjosi, kad jų byla bus sprendžiama JT, ne NATO. Situacija atsidūrė aklavietėje, tęsėsi netvarka ir žuvo žmonės. Haroldo Macmillano vyriausybė atnaujino Edeno Kipro politiką ir, regėdama jos keliamą grėsmę rytiniam NATO sparnui, nusprendė, kad nebūtina išlaikyti Britanijos valdžią visame Kipre. Užteks ir suverenių bazių, o Graikijos ir Turkijos vyriausybės turėtų susitaikyti su salos nepriklausomybe. Turkijai nepriklausomybė buvo priimtina, nes automatiškai užkirstų kelią *enoziui.* Graikams nepriklausomybę buvo galima primesti, nes jie bjaurėjosi padalijimu ir baiminosi, kad nesusitarus bus atimta graikų nuosavybė Stambule ir kitose Turkijos vietovėse, o jie patys bus ištremti ar nužudyti.

1957 metų gruodžio mėnesį Hardingą pakeitė seras Hughas Footas, parengęs naują planą: po apsisprendimo turėtų būti savivaldos kolonijos teisėmis laikotarpis, su sąlyga, kad *enoziui* reikės turkų pritarimo. Paminėjus *enozį*, turkai nebeištvėrė, surengė demonstracijas Ankaroje, kai ten atvyko Selwynas Lloydas (dabar užsienio reikalų ministras) ir Footas. Footo planas išnyko. Buvo sukurtas Macmillano planas – dar vienas žingsnis į šalį nuo britų valdymo. Macmillanas pasiūlė šalia britų gubernatoriaus įtraukti Graikijos ir Turkijos vyriausybių atstovus, sukurti mišrų kabinetą ir atskiras Kipro graikų ir Kipro turkų vietines valdžias. Paskutinė nuostata nebuvo priimtina nei Makariosui, nei Graikijos ministrui pirmininkui Konstantine Karamanlisui. Dėl šio atsisakymo vėl kilo riaušės Kipre, kurių metu turkai reikalavo, kad Macmillano planas būtų vykdomas. 1958 metų liepą įvyko revoliucija Bagdade. Tikriausiai ji pastūmėjo britų vyriausybę labiau remtis turkais, nes kilo grėsmė prarasti sąjungininką Iraką, taip pat galėjo iširti Bagdado paktas. Macmillanas išvyko į kelionę, kurios metu kiek pataisė savo planą. Nors jam nepavyko pasiekti Makarioso arba Karamanliso pritarimo, jis vis dėlto nusprendė planą vykdyti. Smurtas vis labiau siautėjo.

Besiplečianti neapykanta vietinėse bendruomenėse kėlė nerimą tiek Graikijos, tiek Turkijos vyriausybėms. Jos sutiko, kad Kipras turi būti nepriklausomas. Britanijai būtų suteiktos suverenios teisės tam tikrose karinėse bazėse. Naujoji valstybė turėtų graiką prezidentą, turką viceprezidentą, tam tikrais

klausimais turintį veto teisę, septynių graikų ir trijų turkų kabinetą; ši 7:3 proporcija turėtų būti išlaikyta visose žemesnėse valdžios pakopose. Graikijos ir Turkijos valstybės įvestų į Kiprą nedidelius karinius dalinius, atitinkamai 950 ir 600 karių. Šiam planui labai nenoromis pritarė Makariosas, pareiškęs, kad jis neįgyvendinamas. Tačiau graikų vyriausybė pagrasino atsisakyti jo ir 1959 m. kovo 1 d. jis sugrįžo į Kiprą. Grivasas pasipiktino, kad politikai išdavė *enozio* idealus. Tačiau valdžiai pavyko nuraminti Grivasą: jis buvo pagerbtas, paaukštintas ir pasiųstas tarnauti vėl į Atėnus. Jam nepavyko išvyti britų ir paversti Kipro Graikijos dalimi, jo kampanija baigėsi tuo, kad britai išlaikė karines bazes saloje, o Kipras taip ir netapo Graikijos Karalystės dalimi. Kipras tapo nepriklausomas ir JT bei Sandraugos narys (1960–1961 metais).

Ciuricho susitarimas buvo išsigandusių politikų pastangos išvengti visiškai nevaldomos padėties. Tai buvo jo teigiamas bruožas. Tačiau sakydamas, kad konstitucija neveiks, Makariosas buvo teisus. Kiekvienas iš penkių didžiųjų miestų turėjo du atskirus savivaldos organus, nors ši nuolaida, turėjusi mažinti tautų nepasitikėjimą, praktikoje buvo tokia absurdiška, kad niekada nebuvo įgyvendinta. Diskusijos, kaip tobulinti sistemą, nutrūko, o kai turkų vadai pasiūlė metams pratęsti galiojantį susitarimą, graikų parlamento dauguma atmetė šį pasiūlymą. Buvo kreiptasi į konstitucinį teismą, šis ir graikų, ir turkų apeliacijas pripažino neturinčias teisinio pagrindo. 1963 metų gruodį Makariosas pateikė pasiūlymų, tikėdamasis paskatinti turkus tolesnei diskusijai, tačiau jie buvo priimti kaip konstitucijos nepaisymas ir kėsinimasis į jų garantijas. Prasidėjo rimti susirėmimai, tačiau abiejų pusių vadovų pastangos susitarti dėl paliaubų buvo nesėkmingos. Negana to, iki to laiko Ciuricho susitarimo iniciatoriai jau buvo pasitraukę iš politinės scenos. Tiek Karamanliso vyriausybė Atėnuose, tiek Mendereso vyriausybė Ankaroje pralaimėjo. Pirmąją pakeitė George Papandreou vadovaujama vyriausybė, kuri pradėjo gyvuoti be parlamentinės daugumos, o Turkijoje 1960 metų gegužę karinis perversmas nuvertė parlamentinę sistemą. Generolas Gürselis, kuris iš pradžių buvo laikinasis valstybės vadovas, o vėliau – 1961 metų spalį – prezidentas, sudarė koalicinę vyriausybę, tačiau naują karinį režimą 1963 metų gegužę kėsinosi nuversti jo paties kariškių pučas ir atgimusi Mendereso demokratinė partija nauju Teisingumo partijos pavadinimu. Kai 1963 metais Kipre vėl prasidėjo susirėmimai, veteranas Ismetas Inönü, ką tik atsistatydinęs iš premjero pareigų, buvo raginamas vėl sugrįžti, nors turėjo tik keturių balsų persvarą parlamente.

Per šį naują susirėmimų laikotarpį žuvo apie 200 turkų. Kariniai turkų lėktuvai grėsmingai žemai skraidė virš Nikosijos, turkų karinio laivyno įsiveržimą sulaikė tik netoliese plaukiojęs Amerikos Šeštasis laivynas. Kipre graikų ir turkų pajėgos užėmė kovines pozicijas ir grasino vieni kitiems. Britanijos kolonijų ministras Duncanas Sandysas nutraukė Kalėdų atostogas ir naktį atskrido į Kiprą. Praėjus ketveriems nepriklausomybės metams, Kipras atvedė Turkiją ir Graikiją prie karo slenksčio.

Britai stengėsi perkelti Kipro problemą į NATO. Graikijos ir Turkijos vyriausybės buvo linkusios pritarti NATO įsikišimui, bet ne Makariosas. Kitos

NATO šalys taip pat nenorėjo įsivelti. 1964 metų vasarį Amerikos laivynas, per daug neatkreipdamas į save dėmesio, užkirto kelią antrajam turkų mėginimui pulti, britai pritarė, kad reikia įtraukti Jungtines Tautas. Kol JT rinko pajėgas, iškilo trečio puolimo grėsmė, bet kovo viduryje kanadiečių JT taikos palaikymo pajėgų avangardas pasiekė Kiprą. Po jų atvyko Airijos, Švedijos, Danijos ir Suomijos kariai, kartu su britais po JT vėliava susirinko 7000 karių pajėgos, kurios palengva perėmė kontrolę, nors pavienių nepasitenkinimo protrūkių dar įvykdavo, jais buvo pateisinamos represijos prieš graikus Stambule.

Be taikos palaikymo pajėgų, JT Generalinis sekretorius paskyrė tarpininką, kuris siekė politinio sprendimo, bet nė vienas iš šias pareigas einančių politikų nesugebėjo rasti abiem pusėms priimtino sprendimo. Dėl graikų ir turkų konflikto nerimaujančios Jungtinės Amerikos Valstijos taip pat mėgino prisidėti per buvusį valstybės sekretorių Deaną Achesoną, parengusį *enozio* planą, pagal kurį Turkijai turėjo atitekti Kipro šiaurės rytų sritis. Tada turkai paprašė didesnės dalies ir planas virto nauju padalijimu. Po kiek laiko Achesonas peržiūrėjo planą ir pasiūlė, kad šiaurės rytų sritis turėtų būti išnuomota Turkijai 20 arba 25 metams. Šiuo požiūriu planas pasidarė niekam nebepriimtinas. Nusivylę NATO ir varžomi amerikiečių laivyno, turkai pamėgino kreiptis į Rusiją (tuo metu ji tikriausiai nujautė, jog bus proga sugriauti visą Bagdado paktą, nes Pakistanas taip pat nusivylė JAV, Iranas buvo nestabilus viduje ir lankstus tarptautiniuose reikaluose). 1965 metų pradžioje JT tarpininkas pasiūlė Kiprą demilitarizuoti ir padaryti nepriklausomą, neleisti, kad įvyktų *enozis*, tuo tarpu turkų mažumą saugotų JT garantijos ir gintų JT nuolatinis komisaras. Naujoji Ankaros vyriausybė atmetė šią idėją.

Jungtinių Tautų pajėgoms stengiantis užkirsti kelią pilietinio karo atsinaujinimui dar kartą išryškėjo labai svarbus politinis dalykas: artimiausia Kipro kaimynė Turkija, turinti trigubai daugiau gyventojų negu Graikija, pajėgė užkirti kelią *enoziui*, bet nepajėgė prijungti salos. Iš čia kilo Kipro nepriklausomybė, kaip išorinių jėgų pusiausvyros, kuri kompensavo atvirkščią vidinių jėgų pusiausvyrą, rezultatas: išoriškai stipresnė Turkijos, o ne Graikijos valstybė; viduje stipresnė graikų, o ne turkų bendruomenė. Graikų bendruomenės galią slopino Turkijos valstybė, Turkijos valstybės jėgą slopino šiam regionui svetimos jėgos. Taigi Kipras buvo tarptautinės politikos kūdikis, tokiomis aplinkybėmis pasmerktas nepriklausomybei, kurios neįmanoma valdyti. JT nutraukė žudynes, bet negalėjo išspręsti gilumininių problemų. Daugiausia, ką jos galėjo padaryti – tai lokalizuoti jas.

Metai po metų JT atnaujindavo taikos palaikymo pajėgų mandatą. JT baiminosi, kas būtų, jeigu taupant pinigus būtų nutarta jas išvesti. Ne kartą prasidėjo ir vėl nutrūko abiejų bendruomenių derybos. Kiekvieną Graikijos užuominą apie *enozį* turkai pasitikdavo užuominomis apie dvigubą *enozį*, ši taip naujai pavadino padalijimą, arba šiaurės Kipro prijungimą prie Turkijos. 1971 metais į Nikosiją grįžo Grivasas. Vienintelė naujovė buvo ta, kad pablogėjo Makarioso santykiai su karine chunta, kuri 1967 metais užgrobė valdžią Graikijoje. Chunta rėmė Grivaso įpėdinius, dabar vadinamus EOKA B, kovojančius prieš Makariosą, kurį laikė rūpesčių keliančiu raudonuoju kunigu.

Jie stengėsi priversti jį pakeisti savo vyriausybę (pasiekė, kad būtų pakeistas užsienio reikalų ministras) ir sukurstė vyskupus apkaltinti jį bažnytinių pareigų pardavinėjimu už prezidento ir arkivyskupo pareigų sujungimą. Vis labiau stiprindami savo padėtį, jie tikėjosi liaudies paramos, kad galėtų vaizduoti graikus patriotus, suvienijusius Kiprą su motina Graikija. Tačiau Makariosas 1973 metais be konkurencijos buvo perrinktas prezidentu, sutriuškino vyskupus, dėl viso pikto pašalino juos iš dvasininkų luomo, sudavė atsakomąjį smūgį Atėnams, 1974 metais pareikalavęs atšaukti iš Kipro kipriečių nacionalinės gvardijos karininkus, kurie vykdė chuntos įsakymus ir, užuot gynę, norėjo sunaikinti Kipro valstybę. Šiuo momentu chunta pradėjo veikti. Makariosą nacionalinė gvardija užpuolė jo rūmuose, tačiau britų padedamas jis pabėgo sraigtasparniu ir buvo nuskraidintas į Angliją. Vietoje jo prezidentu sukilėliai paskelbė Nikosą Samsoną: pasirinkimas tiek pat neišmintingas, kiek ir netikęs, – Samsonas buvo plačiai žinomas EOKA teroristas ir turėjo pasitraukti po savaitės.

Kipro nepriklausomybę ir vientisumą garantavo Graikija, Turkija ir Britanija. Graikija griovė ir viena, ir kita. Neprotingai rizikingi graikų veiksmai davė progą Turkijai įsikišti ir užimti bent dalį salos. Britanija nieko nenorėjo daryti iš dalies dėl to, kad buvo sunku rasti pastiprinimą savo karinių bazių daliniams, bet labiau dėl to, kad įsikišimas reikštų įsikišimą prieš Turkiją, taip pat Atėnų chuntos ir tiek pat nepatrauklaus Samsono palaikymą. Žodžiu, praėjus penkioms dienoms nuo pučo prieš Makariosą, Turkija įsiveržė į Kiprą. Ugnis buvo nutraukta po dviejų dienų, o kitą dieną chunta Atėnuose žlugo. Turkai liko.

Trys garantai susitiko Ženevoje. Turkijos nuostatos buvo grėsmingos, bet realistinės: arba bus sudaryta nauja Turkijai priimtina konstitucija, arba Kipras bus padalytas *de facto*. Pasiūlytoje konstitucijoje buvo numatyta laisva konfederacija, beveik jos subjektų nepriklausomybė, o prie siūlymo pridurtas ultimatumas. Derybos nutrūko. Turkai atnaujino puolimą ir per dvi dienas okupavo 40 procentų salos, 200 000 graikų tapo benamiais. Nikosijoje graikai nužudė amerikiečių ambasadorių, manydami, kad JAV nesikišimas reiškia bendrininkavimą su Turkija. Kipre ir Graikijoje taip pat griežtai kritikuojami ir britai, kodėl, kaip garantai, nepadarė nieko daugiau, kad Kipras išvengtų šios padėties, į kurią jį įstūmė Graikijos vyriausybė; įsikarščiavusiuosius nuramino Jungtinės Valstijos, kurios buvo suinteresuotos išsaugoti salos šiaurėje esančią žvalgybos įrangą. Metų pabaigoje į salą sugrįžo Makariosas. Iš tikro Kipras buvo padalytas, bet niekas nebuvo pasirengęs to pripažinti, todėl jo reikalai vėl buvo perkelti į bendruomenių derybas, kurias apsunkino karo sukeltos emocijos, abipusiai kaltinimai žiaurumu, sunki pabėgėlių padėtis, ekonominių ryšių nutrūkimas ir visų pastangų sugrąžinti Kipro vientisumą bei nepriklausomybę nerealumas, kol turkų kariuomenė valdė didelę jo dalį. 1977 metais mirusio Makarioso vietą užėmė Spyrosas Kiprianou.

Tiek JT, mėginusi tarpininkauti nuo 1977 metų, tiek graikai tylomis pripažino federalizmą, kaip kiekvieno būsimo sprendimo pagrindą. Per abiejų Kipro bendruomenių vadų ir Graikijos bei Turkijos vyriausybių diskusijas graikai

siekė užsitikrinti stiprų federalinį centrą ir didelės dalies turkų kariuomenės išvedimą iš užkariautų teritorijų. Tačiau 1983 metų pabaigoje turkai pablogino situaciją, paskelbę, kad šiaurinė salos dalis yra nepriklausoma, t. y. padalyta, išskyrus pavadinimą. Gana gerai išmanančiam Kipro reikalus JT Generaliniam sekretoriui Javierui Perezui de Cuellarui pavyko įtikinti abiejų pusių vadus apsvarstyti laisvos konfederacijos galimybę: 37 procentų teritorijos valdantys turkai, matyt, buvo linkę nusileisti iki 29 procentų ir pritarti, kad prezidentą rinktų graikai, o ne pakaitomis. Graikai turbūt buvo linkę suteikti turkams 30 procentų vietų žemuosiuose rūmuose ir 50 procentų antruosiuose. Tačiau pernelyg lėtai vyko derybos. 1986 metais Turkijos režimas pritarė JT pateiktam suvienijimo planui, bet graikai, tikėdamiesi palankesnių sąlygų, pateikė kitokį planą. Kol derybos tebevyko, 1987 metais buvo išrinktas naujas Kipro prezidentas George Vassiliou, žadėjęs paspartinti derybas, bet ir jam nepavyko. 1991 metais mėgino tarpininkauti prezidentas Bushas, tačiau netinkamu laiku. Rinkimai turkiškojoje Kipro dalyje sustiprino separatistus, po rinkimų į pačios Turkijos parlamentą nė viena politinė jėga negavo svarios daugumos, o graikai Atėnuose ir Kipre nė girdėti nenorėjo apie Kipro turkų reikalavimą įtvirtinti teisę išstoti iš kokios nors federacijos, kokia tik galėtų būti sukurta. Vėlesnės derybos 1997 metais padėjo dar kartą įrodyti, kad situacija neįveikiama, kai Kipro (graikų) vyriausybė Rusijoje įsigijo raketinę gynybos sistemą, o Turkija, siekdama sukliudyti ją atgabenti, pagrasino panaudoti jėgą. Ekonominiais sumetimais būtų naudinga siekti kompromiso, tačiau dėl politinių būgštavimų ir išankstinio nusistatymo jis buvo atmestas. Kipras buvo Europos Kašmyras, turbūt neišsprendžiamas konfliktas, įšaldytas JT užtvėrus kelią karui.

Trečia dalis

Artimieji Rytai

9. Arabų šalys, Izraelis ir Sueco karas

Septintajame mūsų eros amžiuje arabai išplito iš Arabijos pusiasalio ir sukūrė imperiją, kuri klestėjimo laikais driekėsi nuo Pirėnų, išilgai šiaurės Afrikos, per teritoriją, vėliau pavadintą Artimaisiais Rytais, tolyn į centrinę Aziją. Mahometo įpėdiniams, arba kalifams, nepavyko išlaikyti šios didžiulės įvairiakalbės teritorijos vienybės, o arabų užkariautojais per 1000 metų paeiliui buvo kurdai, turkai, britai ir prancūzai. Tačiau arabus visada stipriai siejo bendra kalba ir bendras tikėjimas, o kai jie ėmė atgauti nepriklausomybę, šie ryšiai padėjo atgaivinti atnaujintos vienybės vizijas. Po Osmanų imperijos žlugimo Azijoje 1918 metais arabai galėjo tikėtis visiškai kitokios įvykių raidos negu Europoje, iš kurios pamažu traukiantis tai pačiai Osmanų imperijai savo valstybes kūrė skirtingos, įvairiakalbės krikščioniškosios Balkanų tautos.

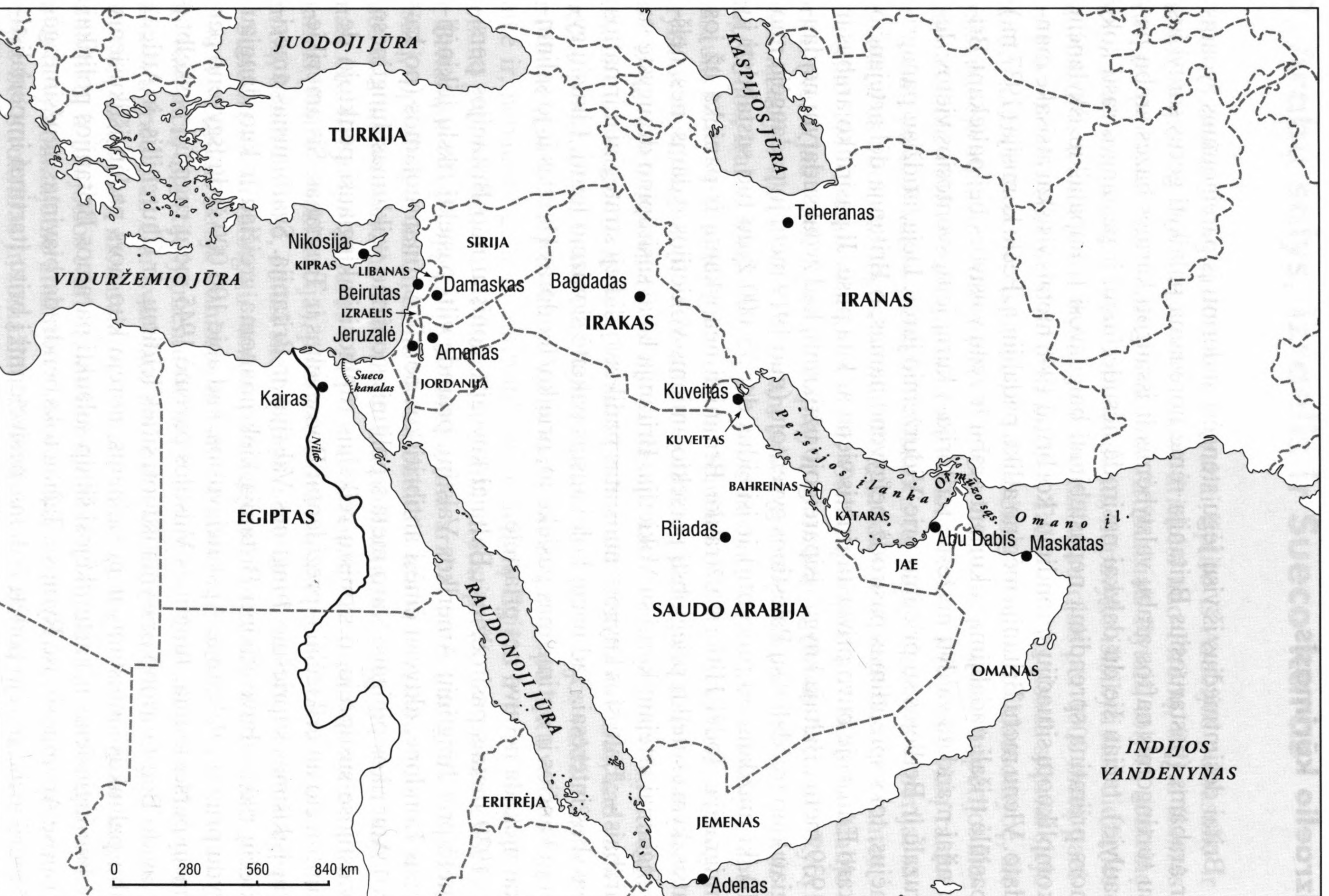
Tačiau 1919 metais arabai nusivylė. Osmanų imperiją iš tiesų pasidalijo britai (kurie jau valdė Egiptą ir Kiprą) ir prancūzai, o vienas Artimųjų Rytų balkanizacijos tikslų buvo silpninant arabų vienybę skatinti arabų separatizmą (Sirijos, Irako, Jordanijos) ir dinastinę nesantaiką: turkų valdomas arabų pasaulis buvo vieningesnis negu be jų. Naujieji valdovai iš Vakarų, kuriuos į kryžiaus žygius vėl viliojo tarptautinė politika ir nafta, trukdė ir arabų vienybei, ir jų nepriklausomybei iš dalies dėl to, kad jų milžiniška galia atbaidė arabus nuo šių tikslų siekimo. Turėjo kilti Antrasis pasaulinis karas, kad vakariečiai pasitrauktų. Prancūzus išstūmė britai, kai Prancūzijos valdžia Sirijoje ir Libane pasiskelbė palaikanti Vichy vyriausybę. Tuo tarpu britų valdžia išsilaikė ir, nepaisant galingų antibritiškųjų judėjimų Egipte ir provokiško perversmo grėsmės Irake 1941 metais, net laikinai sustiprėjo. Užmaskuotą SSSR ir Britanijos okupaciją kaimyniniame Irane arabai ne iš karto priėmė kaip iššūkį, o pasibaigus karui, britai buvo vienintelis arabų nacionalizmo taikinys, juos dar labiau suerzino Palestinos, kuriai Britanija turėjo mandatą, valdymas, čia, Britanijai pritarus 1917 metais sionistų norui įsteigti žydų tautos namus (Balfūro deklaracija), palengva įsitvirtino nauja, ne arabų ir ne musulmonų, bendruomenė, ėmusi skelbti teisę turėti ne tik namus, bet ir valstybę.

Susidūrę su šia galinga ir sunkiai panaikinama imperializmo šimtmečių liekana ir su didele nauja sionizmo grėsme, arabai kaip niekada buvo susiskaldę. Valdančių dinastijų lygmeniu tarpusavyje rungėsi galingų Saudų ir Hašimitų dinastijų įpėdiniai. Dar svarbiau, kad buvo didelė priešprieša tarp senosios tvarkos, daugiausia monarchijos, ir tradicinių pažiūrų į visuomenę ir religiją šalininkų, ir naujosios tvarkos, kuri prasidėjo nuo intelektualinio arabų judėjimo devynioliktajame amžiuje ir stengėsi modernizuoti religines ir politines idėjas bei struktūras ir sumažinti didžiulius skirtumus tarp labai turtingų ir labai neturtingų sluoksnių gyvenimo lygio. Šis vertybių perkainojimas arabų pasaulyje neišvengiamai sukėlė vidinius konfliktus ir įtampą, kuri susilpnino arabus, ir jie negalėjo išstumti britų ar nugalėti žydų. Britai galėjo pasitraukti jiems tinkamu laiku, o žydai įkūrė Izraelio valstybę.

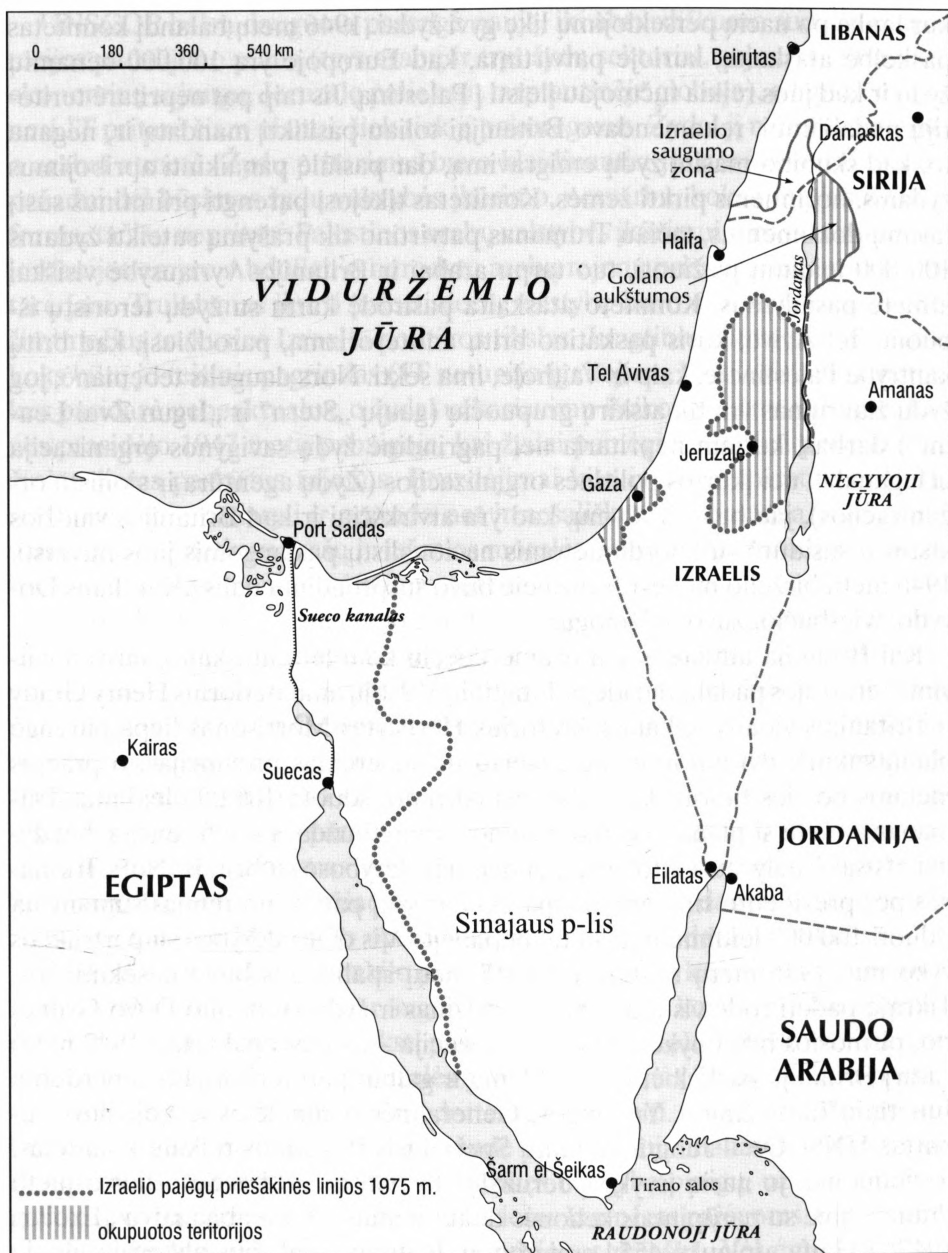
Izraelio kūrimasis

Britai dešimtmečius iš visų jėgų stengėsi suderinti įsipareigojimus žydams ir arabams (pastaruosius Britanija rėmė norėdama palaikyti gerus santykius su turtingomis naftos arabų valstybėmis ir išsaugoti karines bazes arabų pasaulyje), tačiau šie du dalykai pasirodė nesuderinami ir pastangos rasti kokį nors priimtiną sprendimą nepastebimai baigdavosi trumpalaikiu iškylančių komplikuotų situacijų sprendimu, kol britai 1948 metais visiškai atsisakė mandato. Vienu metu Britanija mėgino atlikti padalijimą. Peelo komisija (1937 m.) pasiūlė trišalį padalijimą sukuriant arabų ir žydų valstybes bei paliekant Britanijai mandatą valdyti mažesnę teritoriją, į kurią įeitų šventosios vietos: Jeruzalė ir Betliejus su priėjimu prie Viduržemio jūros. Deja, atidžiau panagrinėjus, toks sprendimas pasirodė neįgyvendinamas, o Britanija dėl artėjančio karo Europoje buvo priversta rinktis vieną ar kitą pusę. Ji pasirinko arabus ir 1939 metų „Baltąja knyga" įsipareigojo užtikrinti, kad žydai sudarytų ne daugiau kaip trečdalį visų Palestinos gyventojų (nuo 1919 metų jų padaugėjo nuo 10 iki maždaug 30 procentų) ir įsileidus dar 75 000 žydų tuo sustabdyti jų imigraciją. Todėl Hitleris užtraukė Britanijai neapykantą ir panieką už jos atsisakymą suteikti prieglobstį persekiojamiems Vokietijos žydams, nes, neišvengiamai artėjant karui su Vokietija, Britanija labai susirūpino draugyste su arabais – „Baltosios knygos" nuostatas padiktavo didieji strateginiai ir naftos gavybos interesai. Tad nacių holokaustas pakeitė sionizmo lemtį. Likusių gyvųjų kančios ir optimizmas pasiekė to, prie ko Teodoras Herzlas ir jo šalininkai niekada nebuvo net priartėję.

1939 metais pasirodžius „Baltajai knygai", sionistai nuo Britanijos persimetė prie Jungtinių Amerikos Valstijų, praradę viltį pasiekti tikslų įtikinėjimais Londone, aktyviai ėmėsi antibritiškos politikos, finansuojamos (po karo) Amerikos pinigais. Karo metais politinis sionizmo veiklumas Jungtinėse Valstijose sustiprėjo, o sionistų reikalais rūpinosi įtakingiausi penktojo dešimtmečio amerikiečiai – prezidentai Rooseveltas ir Trumanas. Šis amerikiečių įsikišimas supriešino Jungtines Valstijas ir Britaniją. Svarbiausias amerikiečių tikslas buvo įtikinti Britaniją kiek įmanoma greičiau ir kuo daugiau žydų priimti į Palestiną. Apskaičiavusios, kad apie 100 000 žydų išgyveno per nacių persekiojimą, Jungtinės Valstijos parėmė 1945 metų rugpjūtį paskelbtą Davido Ben-Guriono prašymą išduoti šitiek leidimų. Ir Churchillis, ir Attlee, abu palankūs sionistams ir jų siekiams, norėjo kuo nors padėti išlikusiems nelaimingiesiems ir kartu tikėjosi šitaip sulaukti paramos Britanijos politikai visuose Artimuosiuose Rytuose. Tačiau toks bendradarbiavimas neužsimezgė. Amerikiečiai norėjo padėti žydams, nesiveldami į britų įtartinai imperialistinio pobūdžio reikalus (amerikiečių akimis, britai gerbiamais sąjungininkais šioje pasaulio dalyje tapo tik dėl SSSR grėsmės šaltojo karo metu). Amerikiečiai nesugebėjo įvertinti Britanijos sunkumų Palestinoje, prie kurių prisidėjo valdžios Indijoje perdavimas 1947 metais ir Vakarų padėties pablogėjimas Berlyne 1948 metais.

9.1. Artimieji Rytai

9.2. Izraelis ir jo kaimynai

Pastangos priversti Britaniją išduoti žydams 100 000 leidimų įvažiuoti į Palestiną Londone buvo laikomos absurdiškomis, pagrįstomis neatsakingumu ir paskatintos slaptų motyvų. Ypač tuo piktintasi, kai žydai Palestinoje iškart po karo griebėsi terorizmo. Vis dėlto Britanijos vyriausybė nusprendė pamėginti kartu su amerikiečiais spręsti šią problemą. 1945 metų spalį buvo sudarytas jungtinis šešių Britanijos ir šešių Amerikos atstovų komitetas, kuris turėjo įvertinti padėtį Palestinoje, penkiose arabų valstybėse ir Europos stovyklose,

kur laukė po nacių persekiojimų likę gyvi žydai. 1946 metų balandį komitetas paskelbė ataskaitą, kurioje patvirtinta, kad Europoje yra 100 000 benamių žydų ir kad juos reikia tučtuojau įleisti į Palestiną. Jis taip pat nepritarė teritorijų padalijimui, rekomendavo Britanijai toliau pasilikti mandatą ir, negana to, kad skubino masinį žydų emigravimą, dar pasiūlė panaikinti apribojimus žydams, norintiems pirkti žemės. Komitetas tikėjosi parengti priimtinus susitarimų dokumentus, tačiau Trumanas patvirtino tik prašymą suteikti žydams 100 000 leidimų įvažiuoti, tuo tarpu arabai ir Britanijos vyriausybė visiškai atmetė pasiūlymus. Komiteto ataskaita pasirodė kartu su žydų teroristų išpuoliu Tel Avive, kuris paskatino britų antiterorizmą, parodžiusį, kad britų kantrybė Palestinoje, kaip ir Vaithole, ima sekti. Nors daugelis tebemanė, jog žydų žiaurumas yra tik atskirų grupuočių (gaujų „Stern" ir „Irgun Zvai Leumi") darbas, kuriam nepritaria nei pagrindinė žydų savigynos organizacija „Haganah", nei įkurtos politinės organizacijos (Žydų agentūra ir sionistų organizacijos), jau buvo įrodymų, kad yra atvirkščiai ir kad Britanijos valdžios atstovai susidūrė su koordinuotomis nacionalistų pastangomis juos nuversti. 1946 metų birželio mėnesį Jeruzalėje buvo susprogdinta dalis „Karaliaus Dovydo" viešbučio, žuvo 91 žmogus.

Kai Britanija atmetė anglų ir amerikiečių komiteto ataskaitą, buvo atgaivinta teritorijos padalijimo idėja. Jungtinių Valstijų ambasadorius Henry Grady ir Britanijos vidaus reikalų sekretorius Herbertas Morrisonas liepą parengė planą sukurti dvi autonomines, tačiau ne suverenias provincijas, o praėjus metams po šios hibridiškos valstybės įkūrimo išduota 100 000 leidimų. Trumanas atmetė šį planą, o britai mėgino surengti uždarą konferenciją, bet žydai atsisakė dalyvauti kitokiose nei dvišalės derybose su britais. Nors Trumanas per prezidento rinkimų kampaniją dar sykį patvirtino remiąs sumanymą išduoti 100 000 leidimų, tačiau tai nepadėjo. Vis dėlto derybos su pertrūkiais vyko nuo 1946 metų rugsėjo iki 1947 metų spalio. Jos buvo nesėkmingos. Tikrąją padėtį rodė vis didėjantis terorizmas ir žydų jaunuolio Dovo Grünerio, pirmosios britų pykčio aukos, egzekucija – jis buvo pakartas. 1947 metų vasarį Britanija paskelbė, jog problema ir galbūt pati teritorija bus perduota Jungtinių Tautų žinion. Ypatingoje Generalinės Asamblėjos sesijoje buvo sukurtas UNSCOP – Jungtinių Tautų Specialusis Palestinos reikalų komitetas, ir vienuolika jo narių išvyko į Jeruzalę. Tą patį mėnesį iš Seto uosto pietų Prancūzijoje su parūpintais kelionės dokumentais į Kolumbiją laivu „Exodus 1947" į Haifą atplaukė 4554 emigrantai. Britanijos valdžios atstovai neleido jiems išlipti į krantą, ir jie buvo nusiųsti atgal į Setą, kur jiems irgi nebeleido išlipti, tada jie su pasibaisėtinu abejingumu buvo nusiųsti į vieną iš Vokietijos uostų. „Exodus 1947" buvo vienas iš 60 ar daugiau laivų su nelegaliai keliaujančiais imigrantais, kurių įvežimą organizuodavo Žydų agentūra. Mažai jų pasiekdavo pažadėtąją žemę, tačiau vien jų nesėkmės padėjo sukurti žydų valstybę. Liepos mėnesį nekaltų aukų sąrašas dramatiškai pailgėjo, kai „Irgun" gauja pakorė du britų seržantus. Nebepajėgdami nei išspręsti problemos, nei palaikyti tvarkos ir netgi patys apsiginti, britai dabar buvo pasirengę daugiau kam nei išvykti.

UNSCOP balsų dauguma parengė naują, iki absurdiškumo sudėtingą teritorijos padalijimo planą (trys arabų ir trys žydų sektoriai, sujungti į tam tikrą ekonominę sąjungą, Jeruzalę paliekant tarptautinėje globoje), o lapkričio mėnesį JT pritarė šiam planui, šiek tiek jį pakoregavus. Žydai jį nenoriai priėmė, o arabai atmetė. Žydų pritarimas buvo klaidinantis: jie norėjo viešai pritarti pažadui dėl būsimos žydų valstybės įkūrimo, nesvarbu, koks būtų jos dydis ir forma, tačiau nepritarė Palestinos arabų valstybės įkūrimui ir paskatino Transjordanijos emyro Abdullah'o nurodytų arabų rajonų prisijungimą ar bent pritarė jam. Trukdymas įkurti palestiniečių valstybę buvo svarbiausias kelis dešimtmečius trukusios Izraelio politikos tikslas. Jungtinių Tautų planas, kad ir koks būtų jo teisinis pagrindas (JT neturėjo įgaliojimų kurti valstybių), netrukus pasidarė nebeaktualus, o žydai užkariavimu išsikovojo savo valstybę. Kovos prasidėjo 1947 metų pabaigoje, kai žydai pamėgino visiškai perimti savo žinion jiems paskirtus rajonus. Bruzdėjimai kilo ir arabų miestuose. Britai nieko negalėjo padaryti ir prarado net ir nešališkumo reputaciją, kurią laikė vienu iš savo ypatingų įnašų į viešosios moralės palaikymą. Gruodį jie paskelbė, kad atsisakys mandato 1948 m. gegužės 15 d.

Kovos plėtėsi. Žydai sugebėjo gauti daug ginklų, kad apsigintų nuo galimo kaimyninių arabų šalių reguliariųjų kariuomenių įsiveržimo. Paskutinis britų pareigūnas iš Palestinos išvyko gegužės 14 dieną. Izraelio valstybės įkūrimą paskelbė Davidas Ben-Gurionas, kuris ilgus metus buvo paskyręs persekiojamiems žmonėms ir pelnęs visur esančių žydų ir daugelio nežydų palankumą. Jis tapo pirmuoju Izraelio ministru pirmininku, o Chaimas Weizmannas, patyręs sionizmo vadovas, prezidentu, nors praeitų metų gruodį dvidešimt antrasis sionistų suvažiavimas pabrėžė jo menkėjančią įtaką ir net šiurkščiai kritikavo. Trumanas pripažino naująją valstybę, nepaisydamas valstybės sekretoriaus George Marshallo opozicijos, netrukus tą padarė ir Stalinas.

Penkios arabų valstybės pakilo prieš Izraelį, tačiau jų karo veiksmai nerodė, kad jos labai trokšta kovoti ar sugeba tai daryti. Sirai kovėsi prastai, libaniečiai dar prasčiau; irakiečiai anksti pasitraukė, o egiptiečiai atvyko vėliau. Jordaniečiams sutrukdė žydų Jeruzalės gynyba. Jungtinės Tautos įsikišo paskirdamos Švedijos grafą Folke Bernadotte tarpininkauti. Jis susitarė dėl paliaubų, kurios truko mėnesį, vėliau jį nužudė Sterno gauja. Paliaubomis pasinaudojo Izraelis, Jungtinėse Valstijose surinkęs daugybę pinigų, už juos nupirko ginklų savo reguliariosioms ir nereguliarioms karinėms pajėgoms, kurios skaičiumi lenkė blogai organizuotus ir neryžtingus priešus. Vėl ėmę kovoti jie pasiekė lemtingų pergalių. Izraelio valstybė buvo tvirtai įkurta ir demografiškai pertvarkyta. Nepriklausomybės paskelbimo išvakarėse, gegužės mėnesį, Izraelio pajėgos Deir Jasine, Jeruzalės priemiestyje, įvykdė kruvinas skerdynes, kurios sukėlė masinį pabėgėlių srautą, pabėgėliai, kaip ir būsimi jų palikuonys, tapo arabų ir žydų nesantaikos obuoliu ir vienu iš skausmingiausių visų laikų įvykių. Deir Jasino (vėliau pavadinimas buvo pakeistas į Živat Šaulą) žudynėmis buvo pasinaudota naujai teroro bangai stiprinti.

Pirmaisiais gyvavimo metais amerikiečių ginklai ir pagalba buvo labai reikalingi Izraelio išlikimui. Izraelis sudarė ne tokį svarbų, bet ilgalaikį aljansą

su Iranu, kuris priglaudė žydus, bėgusius iš Irako penktajame dešimtmetyje, 1950 metais pripažino Izraelį. Šią sąjungą per kitus dešimtmečius sustiprino prekybos ryšiai ir keitimasis karinės žvalgybos duomenimis, po šacho nuvertimo 1980 metais padėjo ajatolai Khomeini pasipriešinti Irakui, užpuolusiam Iraną. Sąjungą vienijantis elementas buvo priešiškumas arabams, kurie buvo nuolatinė problema Irano istorijoje ir lemiamas veiksnys Izraelio kovose už išlikimą. Arabų valstybės, skirtingai negu palestiniečiai, niekada per daug netroško kariauti su Izraeliu, tačiau Ben-Gurionas ir kiti šalies vadovai pasikliovė tik kariniu pranašumu. Vykstant karui, Ben-Gurionas priekaištavo savo vadams, kad šie iš Palestinos išvarė per mažai palestiniečių, o per dvejus metus, nuo 1948 iki 1950 metų, nuolatos buvo naikinamas palestiniečių turtas. Kai Egipto karalius Faroukas dar vykstant karui mėgino pradėti derybas, jo pastangos buvo atmestos, o kai 1949 metais, užgrobęs valdžią Sirijoje, Husni Zaimas pasiūlė sudaryti taiką ir apgyvendinti Sirijoje 300 000 palestiniečių pabėgėlių, Ben-Gurionas (kuris pagrįstai Zaimą laikė nepastoviu) nieko neatsakė ir nesistengė įgyvendinti šių pasiūlymų į valdžią atėjus Zaimo įpėdiniams. Ben-Gurionas atsistatydino iš valdžios 1953 metais ir pasitraukė į kibucą. Jį pakeitė jo užsienio reikalų ministras ir buvęs artimas bendražygis sionistų judėjime Moshe Sharettas, kuris pradėjo slaptas derybas dėl taikos su naujuoju Nassero režimu Egipte. Šias derybas sabotavo dauguma Sharetto ministrų kabineto narių ir, kaip spėjama, atsistatydinęs Ben-Gurionas, kuris ne tik tebeturėjo išskirtinę įtaką, bet ir galėjo būti sugrąžintas atgal į gynybos ministro postą, laikinai užimtą Pinchaso Lavono. Ben-Gurionas tikėjo, kad reikia dar vieno karo. Sharettas atsisakė tikėti, kad agresija gali būti Izraelio išlikimo garantija. Sharetto šalininkai buvo gal pusė valdančiosios „Mapai" partijos vadovų, tačiau jis stokojo Ben-Guriono besąlyginio ryžtingumo, todėl leido karingam generolui Arieliui Sharonui siųsti specialiuosius dalinius incidentams pasienyje spręsti, kur jie buvo neapgalvotai išprovokuoti. 1955 metų pabaigoje Ben-Gurionas atgavo ministro pirmininko postą, atleido Sharettą ir ėmėsi konfrontuojamos ir provokuojamos politikos. Po metų prasidėjo Sueco karas. Jis buvo pavyzdys visam likusiam amžiaus laikui.

Viena iš silpnųjų Izraelio vietų nebuvo pašalinta. Jame buvo per mažai žydų, tikrai per mažai, jei ketino plėstis toliau į arabų žemes. Sprendimas, akivaizdus pirmiesiems jo vadovams, buvo dvejopas: žydų imigravimas ir arabų emigravimas. Izraelis buvo rojus ir vizija persekiojamiesiems, tačiau pavyko privilioti tik nedaugelį žmonių iš Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos (iš kraštų, kurių svarbiausias Izraelio vilionių šaltinis buvo kibucų vizija, bet jų vaidmuo naujojoje valstybėje pamažu blėso). Dėl žiauraus elgesio su Palestinos arabais kilo karštų diskusijų, o jaunesnioji karta, kur, be kitų, buvo ir Izraelio istorikų, pareiškė kaltinimus dėl nesąžiningo puldinėjimo ir savavališko plėšikavimo. Klausimas, ką daryti su Palestinos arabais, nebuvo aktualesnis Izraeliui negu sionistiniam judėjimui prieš įkuriant valstybę. Pamažu palestiniečių padėtis susilaukė tarptautinio atgarsio ir turėjo didesnės įtakos Izraeliui nei arabų valstybių požiūris.

Izraelio valstybės įkūrimas buvo nepaprastas politinis įvykis. Izraeliui atsirasti padėjo prisiminimai apie persekiojamus žmones, kurių nelaimės įvairiose pasaulio vietose privertė juos uoliai remtis šventųjų knygų žodžiais, taip pat žvėriški nusikaltimai, padaryti europiečiams žydams visos Europos ir pasaulio akivaizdoje, ir pastangos žydų vadovų, kurie užgrobė svetimą teritoriją, įsitikinę, kad jų tikslas pateisina bet kokias priemones. Pati valstybė, kurią jie įkūrė, buvo tokia pat neįprasta, kaip ir jos kilmė. Dėl nuostatos, jog Izraelis turi būti atviras visiems pasaulio žydams, šalis tapo skirtingų kalbų, kultūrų, nevienodo išsilavinimo žmonių sankaupa, kurią vienijo atgaivinta hebrajų kalba, tautinis bendrumas ir bendros viltys (ne tikėjimas, nes žydų religija daugeliui Izraelio piliečių nebebuvo svarbi). 1950 metais priimtas Sugrįžimo įstatymas suteikė teisę visiems žydams atvykti į Izraelį. Tačiau 1952 metų Pilietybės įstatymas suteikė jiems ne Izraelio, o žydų pilietybę, Izraelio arabai tapo arabų tautybės gyventojais, o ne Izraelio piliečiais. Šiems arabams buvo taikomi kai kurie apribojimai, pavyzdžiui, įsigyjant žemę ir ja disponuojant. Izraelis priklausė nuo pagalbos iš užsienio, kurią dosniai teikė Amerikos ir kitų šalių žydai, ir nuo Vokietijos Federacinės Respublikos reparacijų. Izraelis gyveno priešų apsuptyje, nes arabai atsisakė pripažinti jo gyvavimą ir reikalavo, kad šis imperialistinės anglų ir amerikiečių valdžios Artimuosiuose Rytuose kūrinys būtų sunaikintas. Nepaisant sudėtingos ekonominės ir karinės padėties, šioje šalyje buvo įdiegta iš esmės demokratinė santvarka. Užsienio politiką, pirma, lėmė pergalės, antra, nuolatiniai pavojai, kurie nieko negarantavo, tik viltį dar kartą laimėti. Saugodamas savo sienas, Izraelis į visokius didesnius ar mažesnius užpuolimus reaguodavo greitais ir ryžtingais, dažnai nesirenkant priemonių, specialiųjų dalinių veiksmais, kuriems iš pradžių vadovavo Sharonas. Tokia prievartos eskalacija buvo veiksminga trumpu laikotarpiu, tačiau stiprino agresyvią naujosios valstybės psichologiją, skatino arabų priešiškumą ir pailgino gynybinių bei puolamųjų operacijų prieš sustiprėjusius priešus grandinę. Kadangi šios operacijos buvo nukreiptos prieš arabų valstybes, tai padėjo sumenkinti neturinčių savo valstybės palestiniečių problemos svarbą.

Arabų revoliucijos

Arabų valstybės, pažemintos dėl neveiklumo ir susiskaldymo, atsisakė pripažinti Izraelio valstybę ir toliau priešinosi, uždarydamos Sueco kanalą Izraelio laivams ir prekėms, plukdomoms į Izraelį ir iš Izraelio. Šį elgesį Saugumo Taryba bergždžiai pasmerkė ir veltui kartojo, kad Izraelis turi įsileisti atgal arabų pabėgėlius arba jiems atlyginti. Kadangi šių pabėgėlių skaičius buvo gerokai didesnis negu žydų Palestinoje, Izraelis gana įtikinamai įrodinėjo, jog nėra ko tikėtis, kad įsileis pabėgėlius, kol arabų valstybės ir toliau reikalaus panaikinti Izraelio valstybę. Patys arabai irgi neįstengė integruoti pabėgėlių ir siūlyti prieglaudą, nes politiškai pabėgėlio atžvilgiu svarbiausias dalykas

buvo pabėgėlio statusas ir padėtis. 1949 metais jų buvo apie 700 000, per kitą dešimtmetį skaičius padvigubėjo, todėl juos priglaudusioms valstybėms jie buvo tiek pat pavojingi kaip Izraeliui.

Nors žydai ilgą laiką kentėjo nuo krikščioniškos Europos, arabų nuomone, tai nesuteikė jiems teisės atplėšti dalį arabų žemių ir iš ten išvaryti tris ketvirtadalius milijono musulmonų. Nepavykus penkioms arabų šalių kariuomenėms užkirsti kelią šiai neteisybei, arabai visą kaltę suvertė vadovams, kurie taip gėdingai pralaimėjo. Apžvalgininkai, kurie manė arba tikėjosi, kad laikas užgydys šio konflikto padarinius, turėjo nusivilti, nes oficialiai remiama arabų propaganda palaikė aršų antisionizmą, o nauja karta pabėgėlių stovyklose puoselėjo viltis sugrįžti į Palestiną po šlovingo, pergalingo karo, kuris nutrintų Izraelį nuo žemėlapio. Sionistų nacionalizmas ir ekstremizmas prilygo arabų nacionalizmui ir ekstremizmui. Nors dėl išorinių veiksnių padėtis nesikeitė, ypač po 1950 metų Trišalės deklaracijos, kuria Jungtinės Valstijos, Britanija ir Prancūzija įsipareigojo išlaikyti žydų ir arabų ginkluotės pusiausvyrą ir tartis dėl kiekvieno sienos pažeidimo, nuotaikos šioje teritorijoje nelabai pasikeitė. Iš tikrųjų pasikeitė arabų valstybių galia. Sirijoje Husni Zaimas valdžią paėmė 1949 metais ir ją išlaikė kelis mėnesius, kol jį nuvertė Sami al-Hinnawi, kuris valdė iki 1954 metų. 1963 metais į valdžią atėjo BAAS partija, puoselėjusi panarabiškas, socialistines, visas religijas įtraukiančias idėjas, 1940 metais sukurta Michelio Aflaqo (krikščionio). Tačiau jos vadovybė buvo labai susiskaldžiusi, ginčų metu kiekviena grupė rėmėsi skirtingomis etninėmis ir religinėmis grupėmis Sirijoje. Viena iš tokių grupių sudarė sąjungą su alaviais, šiitų mažuma (11 procentų visų gyventojų), kuri buvo stipri vakarų Sirijoje ir palaikoma prancūzų jų mandato metu. Ši sąjunga padėjo alaviams vyrauti iki pat amžiaus pabaigos. Iš pradžių ji buvo silpna, bet 1982 metais, kai Hafizas as-Assadas nugalėjo sunitų pasipriešinimą ir Hamoje bei aplink ją nužudė apie 50 000 sunitų, sustiprėjo. Emyras Abdullah'as, kuris Transjordaniją padarė Jordanijos karalyste, 1951 metais buvo nužudytas, kai įžengė į Al Aksos mečetę Jeruzalėje. Jo anūkas Husseinas valdė iki 1999 metų. Svarbiausias tų metų įvykis 1954 metais atsitiko Egipte: karininkai, smarkiai pasipiktinę savo šalies nepasiruošimu ir nevykusiu dalyvavimu 1948 metų kare, nuvertė monarchiją, o paskutinis Muhamado Ali dinastijos atstovas buvo ištremtas iš šalies.

Nominalus 1952 metų Egipto revoliucijos vadovas buvo generolas Muhamadas Neguibas, tačiau tikrasis vadovas buvo pulkininkas Gamalis Abdel Nasseras, kuris 1954 metais buvo paskirtas ministru pirmininku, o po kelių mėnesių vietoj Neguibo tapo naujosios respublikos prezidentu. Nasseras buvo jaunas 36 metų vyriškis, savo karjeros siekęs kariuomenėje, kilęs iš vadinamųjų žemesnių vidurinės klasės sluoksnių. Jis buvo pakankamai veržlus ir temperamentingas, kad įvykdytų tautinę revoliuciją, ir šaltakraujiškas, įžvalgus ir turintis humoro jausmą, savybių, kurios padėjo išlaikyti sveiką protą ir po revoliucijos. Jis gana greitai išmoko spręsti problemas, kurios užgriuvo, kai jis atsidūrė tarptautinės politikos kūrėjo vaidmenyje. Pirmoji iš tokių problemų – galutinai atsikratyti britų. Be to, reikėjo užsitikrinti padėtį arabų

pasaulyje, Afrikoje, Azijoje ir pasirinkti poziciją šaltojo karo metu – už ar prieš Vakarus, už ar prieš rusus, ar nei su vienais, nei su kitais.

Britų okupacija Egipte prasidėjo 1881 metais skolų surinkimo ekspedicija, tikrasis jos motyvas buvo strateginis – sustiprinti padėtį rytinėje Viduržemio jūros pakrantėje, kelyje į Indiją ir toliau į rytus, taip pat Nilo slėnyje. Oficialiai Egiptas liko Osmanų imperijos provincija, valdoma Muhamado Ali palikuonių, iš tikrųjų pasidarė labiau priklausomas nuo britų negu nuo turkų. Kai Britanija ir Osmanų imperija 1914 metais stojo į karą, Britanija paskelbė Egiptą savo protektoratu, kurį 1922 metais pakeitė sutarties santykiai. 1936 metais Britanija užsitikrino teisę 20 metų dislokuoti Sueco kanalo zonoje 10 000 karių, šis susitarimas buvo priimtinas egiptiečiams, nes ši bazė prireikus galėjo apsaugoti Egiptą nuo Mussolini, kuris mėgino užkariauti Etiopiją, siekių. Antrojo pasaulinio karo metais Churchillis tvirtai nusprendė išlaikyti ir sustiprinti Britanijos pozicijas Artimuosiuose Rytuose. Arabai parodė, kad linksta į vokiečių pusę, dėl to iškilo pavojus, kad po pergalių Balkanuose ir Kretos saloje 1941 metais vokiečiai pradės vyrauti Artimųjų Rytų regione. Todėl britai okupavo Siriją, Libaną ir Iraną, mėgino palenkti savo pusėn Turkiją (nepavyko to padaryti iki 1944 metų, kai Turkija nutraukė ryšius su Ašies valstybėmis ir vasarį stojo į karą). Britai taip pat privertė Egipto karalių Farouką paskirti ministru pirmininku probritiškai nusiteikusį Nahasą Pashą. Nahasas tikėjosi, jog britai atsidėkodami po karo suteiks Egiptui nepriklausomybę, kurią po 1881 metų buvo žadėję gal šešiasdešimt kartų, bet karalius, nusprendęs laikytis spaudimo, o ne laukimo politikos, 1944 metais atleido Nahasą.

Tuo tarpu Edenas rūpinosi pokarine Britanijos padėtimi Artimuosiuose Rytuose, pagrįsta probritiškų šalių, ypač Irako ir Transjordanijos Hašimitų dinastijų, sąjunga. Jis skatino Nuri es-Saidą Irake Derlingojo pusmėnulio regioną atkurti kaip politinį vienetą su sostine Bagdade, autonomijos teisėmis į šį regioną įeitų ir sionistų bei krikščionių (maronitų) bendruomenės. Jis skatino ir probritiškosios lygos įkūrimą. Tačiau Arabijos pusiasalį arabiškumas vienijo ne daugiau nei Europą europietiškumas. Egiptas, labiausiai išsivystęs ir įtakingiausias lygos narys, turintis daugiausia gyventojų, platų spaudos ir radijo laidų tinklą, priešinosi bet kokiam Hašimitų bloko sukūrimui, ypač Britanijai, nes britai vis dar laikė okupuotą kanalo zoną ir kitas vietas, kur karo metu plevėsavo Anglijos vėliava. Didžiausias Egipto priešas buvo Britanija, o ne Izraelis. Pasibaigus karui ir britams išvykus iš Indijos, jų kariuomenės vadai ir užsienio reikalų ministerija, vadovaujama Bevino, visą dėmesį sutelkė ties Artimaisiais Rytais, kurie turėjo tapti pakitusios pasaulinės britų galybės, sklindančios iš didelio ginklų sutelkimo Sueco kanalo zonoje, centru. Šiose perspektyvose nebuvo atsižvelgta į išlaidas (Britanija jau ketino atsisakyti vadovaujančios padėties Graikijoje ir Turkijoje, nes tai per daug kainavo), o Amerikos noras remti šį pusiau imperialistinį planą buvo neteisingai apskaičiuotas, todėl Britanija (ne Izraelis) tvirtai laikoma svarbiausiu Egipto priešu. Britanija Egiptui buvo skolinga 400 milijonų (o dar 70 milijonų – Irakui) svarų sterlingų, šios skolos buvo tik dalis įtampos, kuri dar sustiprėjo dėl staiga nutrūkusios žemės nuomos sutarties su Amerika, neramumų Palestinoje ir

pasitraukimo iš jos, taip pat dėl operacijos Berlyne. Vis dėlto Bevinas pradėjo derybas su Egiptu, Iraku ir Transjordanija dėl naujų sutarčių. Derybos su pastarąja buvo greitos ir sėkmingos (sutartis pasirašyta 1946 metais), nors emyras Abdullah'as buvo smarkiai kritikuojamas už tai, kad sutiko dar dvidešimt penkerius metus nuomoti Jordanijos žemę britų karinėms pajėgoms. Su Egipto ir Irako vyriausybėmis Bevinui taip pat pavyko sudaryti sutartis, kurioms pritarė Egiptui atstovavęs Sidky Pasha ir Irakui atstovavęs Salih'as Jabras, tačiau jas atmetė tų šalių parlamentai ir visuomenė, nes juose nebuvo numatytas visiškas britų pasitraukimas.

Šeštojo dešimtmečio pradžioje politinė situacija Artimuosiuose Rytuose pasikeitė dėl karo Korėjoje ir šaltojo karo. Jungtinės Valstijos ir jų sąjungininkės labai norėjo ten įkurti antisovietinį bastioną, panašų į NATO arba kaip priedą prie jos. Amerikos, Britanijos, Prancūzijos ir Turkijos vyriausybės parengė Artimųjų Rytų gynybos organizacijos (MEDO) projektą, į kurį turėjo įeiti Egiptas kartu su Sueco kanalo baze; numatyta, kad britai iš jos pasitrauks, tačiau sąjungininkės, remdamosi kadaise Bevino išsakyta mintimi, pasiliktų teisę tam tikromis aplinkybėmis siųsti ten karius. Šis pasiūlymas, nors ir parengtas atsižvelgiant į tuometinę padėtį pasaulyje, iš tikrųjų prieštaravo Egipto požiūriui į svetimšalių įgulas kanalo zonoje kaip į šalies orumą žeidžiantį simbolį. Nesijaudindamas dėl SSSR keliamos grėsmės kaip Vakarų šalys, Egiptas atmetė pasiūlymą sukurti MEDO ir denonsavo 1936 metų Anglijos ir Egipto sutartį, kuri turėjo galioti dar penkerius metus. 1952 metų sausio mėnesį Kaire kilo antibritiški maištai, kurie padarė didžiulių nuostolių ir paskatino evakuaciją iš kanalo zonos. Po kelių mėnesių Neguibas ir Nasseras paėmę valdžią susidūrė ne tik su britų buvimo, kuris jau smarkiai žeidė tautos orumą, problema, bet ir su nauja problema, atsiradusia dėl Vakarų šalių noro įtraukti Egiptą į šaltąjį karą, o Sueco kanalo zoną paversti antisovietiniu arsenalu.

Per dvejus metus po revoliucijos Egiptas ir Britanija susitarė dėl neišspręstų nesutarimų. Jie pradėjo nuo Sudano, kuris po 1899 metų pergalės prieš mahdistus pateko į Anglijos ir Egipto įtakos sferą. Egiptas dėl gyvybiškai svarbių Nilo vandenų ir dėl senovinių, faraonų laikų, prisiminimų apie vientisą Nilo slėnį norėjo atkurti Egipto ir Sudano sąjungą. Britai, kurie sėkmingai valdė Sudaną pusę amžiaus, reikalavo, kad sudaniečiai patys apsispręstų dėl savo ateities, o egiptiečiai, klaidingai tikėdamiesi, jog Sudanas pasirinks sąjungą su Egiptu, su tuo sutiko. Nepaisant (arba dėl) Egipto propagandos, Sudanas pasirinko nepriklausomybę ir 1956 metais tapo suverenia valstybe. Nasseras priėmė šią nesėkmę su pragmatišku nuolankumu. Sutartis dėl Sueco kanalo zonos buvo sudaryta 1954 metais, remiantis tuo, jog britai pasitrauks per dvidešimt mėnesių, bet turės teisę grįžti, jeigu kuri nors Arabų lygos narė arba Turkija bus užpulta kokio nors išorinio priešo, išskyrus Izraelį. Nepaisant britų pastangų, Iranas į šią išlygą dėl galimo grįžimo nebuvo įtrauktas. Šia sutartimi britai padarė didelių, bet būtinų nuolaidų, kurios nebuvo priimtinos daliai valdančiosios konservatorių partijos. Tačiau vyriausybė joms pritarė, iš dalies dėl to, kad branduolinių ginklų eroje Sueco

kanalo bazė galėjo tapti mirtinais spąstais, iš dalies dėl Jungtinių Valstijų spaudimo, nes blogi santykiai tarp Britanijos ir Egipto ten buvo laikomi svarbia kliūtimi Amerikos *sulaikymo* politikai Artimųjų Rytų sektoriuje. Egiptui 1954 metų sutartis su Britanija nebuvo pasirengimas suartėjimui su Vakarų šalimis. Tuo tarpu Vakarų šalys tikėjo, jog geresni santykiai su Egiptu kaip tik reiškia tokį suartėjimą. Tačiau geresni santykiai netrukus padėtį tik pablogino.

1955 metais, kai įvyko Bandungo neutralių valstybių konferencija, Egiptas pareiškė vykdysiąs neprisijungimo politiką. Pirmaisiais pokario metais šis klausimas neiškilo, nes „prisijungimo“ sąvoka reiškė prisijungimą prie antisovietinio bloko, tuo tarpu arabų pasaulyje sovietai kol kas neveikė, tad ir jungtis prieš juos nebuvo prasmės. Tradicinės rusų įtakos sferos Artimuosiuose Rytuose buvo ne arabų valstybės, o Turkija ir Iranas. Karo pabaigoje SSSR pastangos pasiekti savo tikslų šiose šalyse nebuvo sėkmingos. Be atsako liko pretenzijos į Karso ir Ardahano sritis (kurios atiteko Turkijai 1921 metais) ir reikalavimai peržiūrėti Montrė konvenciją, kontroliuojančią koridorius per Konstantinopolio sąsiaurius, o pastangas nuversti Irano režimą remiant Azerbaidžano respubliką ir kurdų prašymą suteikti jiems nepriklausomybę sužlugdė Irano ministro pirmininko Qavamo es-Sultaneh'o įžvalgumas ir ryžtinga Jungtinių Valstijų ir Britanijos reakcija. Rusai skubiai pripažino Izraelį, bet jų pavyzdžiu niekas nepasekė, o Maskvoje šis poelgis buvo laikomas aklaviete. Korėjos karas arabams visiškai nerūpėjo: JT Generalinėje Asamblėjoje visos arabų šalys narės susilaikė nuo balsavimo dėl jo. Nassero posūkį į neutralitetą ir Bandungo nuotaikas paveikė Nehru (ypač kai 1953–1954 metais ambasadoriumi buvo K. M. Pannikkaras) ir didžiosios Vakarų valstybės.

Egiptas ir Irakas laikėsi skirtingų arabų vienybės sampratų dar iki 1952 metų Egipto revoliucijos, po kurios ši šalis tapo socialistine respublika, tuo tarpu Irake tradicinė monarchija išsilaikė iki 1958 metų. Tiek iki 1952 metų, tiek vėliau Egipto vadovai siekė vadovauti kai kuriose Afrikos teritorijose ir Vakarų Azijoje, o irakiečiai iki 1958 metų ir vėliau visą dėmesį sutelkė ties svajone sukurti didelę arabų dominiją teritorijoje Sueco rytuose. Ši svajonė iš tiesų buvo netikroviška dėl senos konkurencijos tarp Bagdado ir Damasko, dėl mandato režimo prievolių, turimų po Pirmojo pasaulinio karo Artimųjų Rytų šiaurėje, ir dėl Ibn Saudo Hašimitų dinastijos galios ir pretenzijų žlugimo pietuose. Tačiau ši vizija neišnyko. Hašimitai į valdžią atėjo Damaske (trumpai), Bagdade ir Amane, o Hašimitų regentas Irake Abd ul-Ilah'as tikėjosi tapti Damasko karaliumi, kai nustos būti regentu Bagdade. Jeigu ši svajonė būtų buvusi įgyvendinta, gal būtų sukurta didžiulė Hašimitų karalystė arba Hašimitų karalių lyga, tačiau Sirija tokiai eigai niekada nebūtų pritarusi. Po pirmosios pokarinės revoliucijos Sirijoje Husni Zaimas palinko į Irako pusę, bet vėliau trumpo valdymo laikotarpiu pakrypo į Egipto ir Saudo Arabijos pusę; jo įpėdinis Sami al Hinnawi palaikė Irako–Sirijos sąjungą, tačiau tokiu elgesiu paskubino savo nuvertimą; jį išstūmęs Adibas Shishaklis (1949–1954 m.), vienas įtakingiausių žmonių Artimuosiuose Rytuose iki Nassero, atsisakė bet

kokios artimos sąjungos su Iraku, nes jis buvo monarchija ir probritiškas. Sirijos armijai, kuriai padėjo Irako auksas ir mažiausiai moralinė britų parama, nuvertus Shishaklį, buvo atgaivinta Irako–Sirijos aljanso perspektyva, bet ją sužlugdė sirų pasipriešinimas karališkajai Irako šeimai ir jos ryšiams su britais.

Jungtinės Valstijos mažiau tesirūpino šiais reikalais nei Artimaisiais Rytais, kaip didžiausių supervalstybių konflikto arena. Svarbiausias jos rūpestis šeštąjį dešimtmetį buvo kurti Artimųjų Rytų politiką, kaip SSSR sulaikymo politikos dalį. Jos forma buvo antisovietinė tvirtovė nuo Bosforo sąsiaurio iki Indo upės, vadinamoji Šiaurės juosta, į kurią įėjo ir Turkijos bei Pakistano apginklavimas. Į ją iš pradžių nebuvo įtrauktos arabų šalys, nes MEDO projekto žlugimas Johną Forsterį Dullesą, Eizenhowerio valstybės sekretorių, įtikino, kad arabai yra beverčiai sąjungininkai prieš SSSR ir Jungtinių Valstijų, proteguojančių Izraelį, priešai. Kuriant Šiaurės juostos planą, Irakas vis dėlto buvo įtrauktas, tai sukėlė dvi svarbias pasekmes. Britams įsitraukti visiškai nereikėjo, tačiau Britanija blaškėsi tarp pasipiktinimo dėl to, kad amerikiečiai perėmė jos politinius ir ekonominius interesus Artimuosiuose Rytuose, ir kovos tarp supervalstybių realijų. Irako įtraukimas į Šiaurės juostą lėmė nuoširdesnį Britanijos ir Jungtinių Valstijų aljansą tame regione, nes, be kitų dalykų, Britanijai pasitaikė nauja proga atkurti santykius su Iraku nauja sutartimi, kuri pakeistų tą, kuri turėjo 1957 metais pasibaigti ir kurios Bevinas nesugebėjo pratęsti. Antra vertus, Irako įtraukimas buvo tikrai lemtinga klaida. Irakas nebuvo natūralus Šiaurės juostos narys. Be to, kad buvo arabiška šalis, neturėjo sienos su SSSR, o jo prisijungimas Kaire buvo įvertintas kaip arabų solidarumą griaunantis manevras ir Irako stiprinimas prieš Egiptą (Indija Pakistano apginklavimą laikė didesne grėsme jai Kašmyro srityje, o ne grėsme SSSR).

Pirmasis oficialus žingsnis Bagdado pakto link buvo 1954 metų balandžio mėnesio Turkijos ir Pakistano sutartis. Po savaitės Pakistanas ir Irakas pasirašė su Amerika sutartis dėl karinės pagalbos, o 1955 metais buvo pasirašyta Turkijos ir Irako tarpusavio pagalbos sutartis (pats Bagdado paktas), kuri buvo paskelbta atvira visoms Arabų lygos narėms ir kitoms šalims, norinčioms taikos ir saugumo Artimuosiuose Rytuose: Pakistanas ir Iranas prisijungė tais pačiais metais, tačiau nė viena kita arabų šalis nepasekė Irako pavyzdžiu ir neprisijungė prie Artimųjų Rytų Vakarų stovyklos atšakos. Sirija patraukė arabų šalis prie Kairo ir tolyn nuo Bagdado, o Egiptas, Sirija bei Saudo Arabija sudarė sąjungą. Pastangos pagerinti Egipto ir Vakarų santykius buvo nutrauktos. Arabų šalyse įsiliepsnojo polemika. Nasseras išskrido į Bandungą, kur laikantis antikolonijinių ir neutralumo nuotaikų Irakas buvo kritikuojamas už prisijungimą prie Bagdado pakto, o Pakistanas – už prisijungimą prie jo atitikmens SEATO (Pietryčių Azijos šalių sutarties organizacijos).

Sueco karas

Be susiskaldymo pačiame arabų pasaulyje, Nasserui rūpestį kėlė tai, kad Izraelio atsakas į arabų propagandą ir išpuolius bus atkreiptas į Egiptą. 1955 metų pradžioje Egiptas patyrė itin stiprų Izraelio smūgį Gazos sektoriuje, tai įsakė Ben-Gurionas, ką tik grįžęs iš pensijos į valdžią ir, Nassero žiniomis, prašęs ginklų iš Prancūzijos. Ši Prancūzijos ir Izraelio asociacija, niekada nebuvusi oficiali sąjunga, tapo viena iš svarbiausių 1956 metų Sueco karo sudedamųjų dalių. 1950 metais pasirašyta Trišalė deklaracija turėjo užkirsti kelią ginklavimosi varžyboms Artimuosiuose Rytuose, bet Izraelis ją apėjo susiradęs Prancūzijoje šalininkų, pasirengusių teikti slaptą pagalbą. Prancūzų motyvai buvo labai įvairūs: jie jautė pareigą padėti per daug prisikentėjusiems žydams, žavėjosi žydų pažanga Izraelyje, pagaliau skatino solidarumas tarp socialistinės pakraipos veikėjų Guy Mollet'o ir Ben-Guriono, be viso to, dar įsitikinimas, kad Nassero pagalba Alžyrui buvo svarbiausias ten kilusio maišto veiksnys. Kai kurie prancūzai sutiko su Edeno požiūriu, jog Nasseras kelia panašią grėsmę kaip Hitleris, todėl reikia nuversti jo režimą, kol dar nevėlu. Tradiciškai proarabiška Prancūzijos politika pasuko nauja kryptimi. 1954 metais Prancūzija sutiko parduoti Izraeliui karo lėktuvų.

Grįžęs iš Bandungo konferencijos, Nasseras taip pat pradėjo ieškoti ginklų. Trišalę deklaraciją pasirašiusios valstybės atsisakė suteikti Egiptui ir Sirijai tiek ginkluotės, kiek jie pageidavo. Tuomet Sirija sėkmingai užmezgė ryšius su rusais, kuriems parūpo aktyviau veikti Artimuosiuose Rytuose, nes Gazos antpuolis parodė Egipto silpnumą. Tačiau Nasseras nenorėjo pirkti ginklų iš rusų. Iš pradžių jis mėgino kreiptis į Pekiną (šis užuominomis pasiūlė kreiptis į Maskvą), vėliau dar sykį į Vašingtoną ir Londoną, kol pagaliau pasiryžo apsirūpinti rusiškais ginklais ir 1955 metų rugsėjį paskelbė, jog gaus be jokių suvaržymų iš Čekoslovakijos. Dabar jau rimtai sunerimo Izraelis. Pagal sutartį su Čekoslovakija Egiptas turėjo gauti įvairių ginklų, tarp jų ir 80 naikintuvų MiG 15 (tokie buvo naudojami Korėjos kare), 45 Il 28 bombonešius ir 115 sunkiųjų tankų, kurie prilygo geriausiems rusų kariuomenės tankams ir buvo pranašesni už kitokią Izraelio turimą šarvuotąją techniką. Izraelis ėmė mygti Prancūziją, kad ši peržiūrėtų 1954 metų sutartį ir vietoj reaktyvinių naikintuvų „Mystère 2" parduotų Izraeliui „Mystère 4". Prancūzija sutiko, ir 1956 metų balandį Izraelis gavo geriausių Europos naikintuvų. Jų atgabenimas tuoj po Prancūzijos užsienio reikalų ministro Christiano Pineau vizito Kaire išprovokavo antiprancūzišką Nassero reakciją ir sunaikino bet kokią viltį, kad palankumas arabams Prancūzijos ministrų kabinete bus didesnis nei žydams.

Kaip ir dauguma valstybių, Egiptas pageidavo ir patrankų, ir sviesto. Nasseras susidūrė su klausimu, ar gali tikėtis Vakarų ekonominės pagalbos, kai gavo ginklų iš komunistinio bloko. Atsakymas galų gale buvo neigiamas. Išbandymu tapo Didžioji Asuano užtvanka, kuri parodė, kad ne tik Prancūzija, bet ir Britanija bei Jungtinės Valstijos pasisuko prieš Nasserą.

Didžioji užtvanka turėjo pakeisti Egipto ūkį ir visuomenės gyvenimą, papildyti dirbamos žemės plotą dar 860 000 hektarų, pietų Nilas iki pat Sudano sienos taptų tinkamas laivybai, pagaminama elektra būtų tiekiama pramonės gamykloms, o jose galėtų rasti darbo nemaža dalis gyventojų, kurių skaičius vis didėjo. Numatyta sąmatinė projekto vertė buvo 1,4 milijardo JAV dolerių, iš jų 400 milijonų dolerių „tvirta“ valiuta, iš kurių Pasaulio bankas suteiktų 200 milijonų, Jungtinės Valstijos sumokėtų 56, Britanija – 14 milijonų iš karto, likusius 130 milijonų dolerių abi šalys išmokėtų vėliau. 1955 metais derybos dėl šio projekto vyko daugmaž normaliai, be didesnių nesutarimų, tačiau per pirmąjį 1956 metų pusmetį įstrigo. Britanija ir Jungtinės Valstijos nusprendė nepadėti. Pasitikėjimas Nasseru ėmė blėsti, ypač tada, kai jis nusipirko ginklų iš komunistų.

1956 metais Nasseras pripažino komunistinį režimą Pekine, tai ypač suerzino Vašingtoną, nors tikroji šio žingsnio priežastis galėjo būti Nassero baimė, kad naujieji Sovietų Sąjungos vadovai galėjo būti įtikinti prisidėti prie Vakarų valstybių naujojo ginklų embargo Artimųjų Rytų šalims. Ginklų sandoris su Čekoslovakija nutraukė 1950 metais paskelbtą embargą, tuo ypač džiaugėsi arabų šalys, kurios embargą laikė jų suvereniteto varžymu, tačiau, rusams nusprendus parodyti gerą valią Vakarams, embargas galėjo būti atnaujintas. Tada vienintelis alternatyvus apsirūpinimo ginklais šaltinis būtų Kinija. Be to, Amerikos medvilnės augintojams, turėjusiems įtakingų lobistų Kongrese, visai nepatiko idėja Amerikos pinigais paremti Egiptą, kad šis galėtų auginti daugiau medvilnės ir konkuruoti su amerikietiška medvilne. Egiptas buvo apkaltintas, kad nepajėgia užmegzti normalių santykių su kaimyninėmis Nilo baseino šalimis (Sudanu, Etiopija ir Uganda) ir kad išleido ginklams pinigus, kurių reikėjo šalies užsienio skoloms ir palūkanoms už jas sumokėti. Jungtinėse Valstijose sklandė nuomonė, jog neatsargu skirti tiek pinigų vienam projektui, nes po tokių didelių išlaidų Amerika būtų priversta atsisakyti teikti kokią nors kitą pagalbą Egiptui daugelį metų, o tuo galėtų pasinaudoti rusai ir pasiūlyti savo paramą. Visi šie argumentai daugiausia maskavo Vašingtono ir Londono antipatiją Nasserui. Anglai ir amerikiečiai (taip pat prancūzai, bet dėl kitų priežasčių) manė, jog verta šįkart jį pamokyti ir priversti būti sukalbamesnį. Ryžtingiausia tokio požiūrio šalininkė buvo Britanija, kurios ministras pirmininkas Edenas klaidingai vertino ir patį Nasserą, ir jo veiksmus. Jis laikė Egipto vadovą fašistiniu diktatoriumi, kurį nesunku nuversti. (Edeno priešiškumas dar sustiprėjo 1956 metų kovą, kai iš Jordanijos arabų legiono buvo pašalintas jam vadovavęs generolas seras Johnas Glubbas ir kiti britų karininkai. Šį britams nedraugišką Jordanijos karaliaus Husseino žingsnį, kuris atsitiktinai sutapo su Britanijos užsienio reikalų ministro Selwyno Lloydo vizitu Kaire, Edenas klaidingai vertino kaip apgalvotą Nassero iššūkį Britanijai.)

1956 metų liepos 19 dieną Dullesas pranešė Egipto ambasadoriui Vašingtone, jog anglų ir amerikiečių pasiūlymas finansuoti užtvankos statybą atšaukiamas. Prancūzijos ambasadorius Vašingtone Maurice Couve de Murville pranašavo, jog tokiu atveju Nasseras atsikirsdamas pasisavins pajamas iš Sueco kanalo. Liepos 26 dieną jis taip ir padarė.

Sueco kanalas neabejotinai buvo Egipto valstybės dalis, tačiau jo veiklą reguliavo du labai skirtingi teisiniai instrumentai – sutartis dėl koncesijos ir tarptautinė sutartis. Pirmoji, suteikta Ferdinandui de Lessepsui Egipto chedivo (vicekaraliaus) Saido Pashos ir patvirtinta Osmanų imperijos sultono, suteikė teisę naudotis kanalu 99 metus po jo atidarymo, kuris įvyko 1869 metais. Vėliau koncesiją iš de Lessepso perėmė bendrovė „Universal Maritime Suez Canal Company", kuri buvo Egipte registruota akcinė bendrovė su būstinėmis Kaire ir Paryžiuje. Tarp jos akcininkų buvo Britanijos vyriausybė ir daug paprastų Prancūzijos rentjė. 1956 metais iki koncesijos galiojimo pabaigos buvo likę 12 metų, po to kanalo naudojimo teisės pereitų Egipto vyriausybei. Nassero veiklą buvo galima laikyti lyg ir bendrovės teisių nacionalizavimu, bet jis pažadėjo tai kompensuoti, todėl nepadarė nieko neteisėto ar labai neįprasto dvidešimtajame amžiuje. Tiesa, bendrovė galėjo pagrįstai pasiteirauti, iš kur bus gautos kompensacijai reikalingos lėšos. Tačiau Nasseras tikrai būtų pažeidęs įstatymą, jei būtų nesilaikęs antrojo anksčiau minėto teisinio dokumento – tarptautinės sutarties, kurią 1888 metais pasirašė devynios valstybės, tarp jų Osmanų imperija, tuomet turėjusi siuzereno teises Egipto atžvilgiu. Susitariančios šalys įsipareigojo, kad Sueco kanalas visą laiką bus atviras visiems prekybos bei karo laivams tiek karo, tiek taikos metu ir niekuomet jo neblokuos. Jeigu Nasseras kanalą uždarytų, pažeistų sutartį, ją pasirašiusios šalys būtų įgaliotos imtis priemonių jam vėl atidaryti. Kai kas nepagrįstai tikėjosi, jog, atšaukus ten dirbusius locmanus, kanalas nebeveiktų, tada atsirastų pretekstas įsikišti, tačiau iš tikrųjų laivyba kanalu vyko, kol jį pradėjo bombarduoti britų ir prancūzų aviacija, nors beveik visi bendrovės locmanai buvo atšaukti dėl išorinių jėgų spaudimo.

Sueco kanalo bendrovės nacionalizavimas buvo dingstis Britanijai ir Prancūzijai rengtis karo veiksmams prieš Egiptą. Britanijos ministrų kabinetas skyrė 5 milijonus svarų (ši suma imperiniams tikslams veikiau panaši į išmaldą) ir nusprendė po savaitės panaudoti jėgą, bet paaiškėjo, jog Britanijos karinis pasirengimas buvo toks, kad nieko neišeitų anksčiau negu rugsėjo vidury arba kai bus pašauktas rezervas. Pasinaudodamos šia priverstine pertrauka, įsikišo Jungtinės Valstijos. Eisenhoweris ir Dullesas pritarė Britanijos ir Prancūzijos vyriausybių siekiui sukurti tarptautinės kanalo priežiūros mechanizmą, tačiau nors ir nejausdami simpatijų Nasserui, Amerikos vadovai nepritarė jėgos panaudojimui, kol nebus iš tikrųjų išbandytos visos kitos įmanomos priemonės. Eisenhoweris, kuris aiškiai išdėstė šį požiūrį laiškuose Edenui ir viešose kalbose, labai aiškiai pasisakė prieš jėgos panaudojimą ir buvo įsitikinęs, kad jėgą naudoti netikslinga, nes galima išprovokuoti naftotiekių diversijas, padrąsinti kai kurių valstybių vadovus (pavyzdžiui, Jiang Kaishek'ą ir Syngmaną Rhee) reikalauti Amerikos paramos jėga sprendžiant savo šalių problemas ir tuo nuteikti neutralias šalis prieš Vakarus. Eisenhoweris pasiuntė į Londoną specialųjį pasiuntinį, kuris liepos mėnesį pranešė, kad britai rimtai nusiteikę panaudoti jėgą. Tada ir prasidėjo politinė Edeno ir Dulleso dvikova. Juodu tapo priešais po 1954 metų krizės Indokinijoje, kai Edenas norėjo užsitikrinti Amerikos paramą ir imtis ryžtingų veiksmų, o Dullesas visaip išsisukinėjo ir stengėsi laimėti laiko.

Iš pradžių britai ir prancūzai amerikiečių remiami sušaukė Londone svarbiausių kanalo naudotojų pasitarimą ir pateikė planą – sukurti naują už naudojimą atsakingą tarybą, kuri garantuotų tarptautinę kanalo kontrolę. Ne visi konferencijos dalyviai pritarė šiam planui; jis buvo kritikuojamas kaip nepagrįstai apribojantis Egipto suverenitetą. Vis dėlto Australijos ministras pirmininkas Robertas Menziesas ir dar keturi nariai, atstovavę daugumos nuomonei, nuvyko į Kairą pateikti šio plano Nasserui, šis atmetė jį pabrėžęs, jog kanalas veikia normaliai. Tada Dullesas, tikriausiai stengdamasis tęsti pokalbį, kad išvengtų šaudymo, pasiūlė sukurti Sueco kanalo naudotojų asociaciją, kuri turėtų teisę organizuoti konvojus ir rinkti mokesčius iš jų laivų. Šis planas patiko britams, kurie įžvelgė progą plukdyti kanalu konvojų, nors Egiptas ir priešintųsi, ir tuo sukompromituoti Egiptą Amerikos akyse. Dullesas netrukus atsisakė pasiūlymo, nes įtarė, jog Britanija ir Prancūzija gali juo pasinaudoti, kad išprovokuotų susišaudymą. Jis pabrėžė, kad Jungtinių Valstijų vyriausybė neturi jokių įgaliojimų priversti Amerikos laivų kapitonus mokėti plaukimo mokesčius asociacijai, o ne Egipto vyriausybei. Tuomet Britanija ir Prancūzija kreipėsi į JT Saugumo Tarybą, atvirai pareikšdamos, jog pasilieka teisę panaudoti jėgą. Tarybai spalio 5 dieną susirinkus į posėdį, Egiptas pasiūlė derybas, tuo tarpu Britanija ir Prancūzija pateikė planą dėl tarptautinės kanalo kontrolės. Neoficialios derybos už Saugumo Tarybos ribų buvo nemažai pasistūmėjusios, tačiau Egiptas atkakliai nesutiko su tarptautinės kontrolės idėja, o anglų ir prancūzų planas Taryboje nebuvo priimtas dėl Sovietų Sąjungos veto.

Prancūzus vis labiau erzino britų neryžtingumas. Rugpjūčio pradžioje buvo sudaryti bendri anglų ir prancūzų junginiai, bet viltys, jog pamažu atvykstantys kariai netrukus stos į kovą, blėso, nes britų norus žengti koja kojon su prancūzais kaustė neigiamos amerikiečių reakcijos baimė. Rugsėjo pabaigoje ar spalio pradžioje prancūzai nusprendė vėl grįžti prie ankstesnio bendradarbiavimo su Izraeliu, nuo kurio buvo laikinai nutolę, nes susiviliojo idėja surengti jungtinę Britanijos ir Prancūzijos operaciją, kaip atsaką į Sueco kanalo bendrovės nacionalizavimą.

Izraelis turėjo svarių priežasčių pradėti karą su Egiptu. Sinajaus pusiasalyje įsikūrusių partizanų – fedajinų – antpuoliai prieš Izraelį darėsi vis dažnesni ir įžūlesni. Netoli sienos esančiose žemėse pasidarė pavojinga ūkininkauti, o Izraelio vyriausybė baiminosi dėl savo piliečių saugumo net miestų centruose. Tik veiksmingas smūgis galėjo užkirsti kelią šiems kruviniems tvarkos pažeidimams. Kita vertus, Izraelis norėjo nutraukti Akabos įlankos arabų blokadą ir garantuoti patikimą susisiekimą su Azijos ir Afrikos šalimis per Eilato uostą šios įlankos smaigalyje; dabar netgi skristi oro linijomis iš Izraelio į Afriką buvo nesaugu. Atvėrus Tirano sąsiaurį įlankos gale, Izraeliui būtų atlyginta už Egipto atsisakymą leisti plaukti laivams Sueco kanalu į Izraelį arba iš jo. Tačiau Izraelio galimybės neatitiko jo ketinimų. Nauji Egipto rusų gamybos bombonešiai galėjo bombarduoti Izraelio miestus ir sukelti naujai atvykusių emigrantų, dar neapsipratusių gyventi priešų apsuptoje valstybėje, paniką. Net ir su naujais prancūzų naikintuvais Izraelio oro pajėgos menkai galėjo

apginti šalies miestus arba paremti atviroje dykumoje veikiančią sausumos kariuomenę ir buvo visiškai nepajėgios smogti prevencinio smūgio Egipto oro uostams, kad Egipto lėktuvai nebegalėtų pakilti. 1956 metų birželio mėnesį Izraelis sudarė sutartį su Prancūzija dėl ginklų tiekimo ir žvalgybinės informacijos, kuri privertė Izraelį apsispręsti pradėti karą, tačiau jis vis dėlto negalėjo užsitikrinti pergalės. Izraeliui reikėjo, kad prancūzų naikintuvai kiltų iš Izraelio oro uostų ir apgintų Izraelio miestus, o bombonešiai atakuotų Egipto oro uostus. Antrajam tikslui vienintelė galima aviacija regione buvo britų bombonešiai Kipre.

Prancūzai ėmėsi iniciatyvos organizuoti šią trijų šalių operaciją, ir jiems pavyko. Spalio mėnesį Prancūzijos ministrai supažindino su Izraelio planais Britanijos ministrus; spalio 16 dieną Paryžiuje susitiko vien Prancūzijos ir Britanijos ministrai pirmininkai ir užsienio reikalų ministrai. Britanijos ministrai norėjo tik labai įslaptinto bendradarbiavimo su Izraeliu, nes baiminosi neigiamo atgarsio arabų pasaulyje. Tačiau Ben-Gurionas, nepasitikėdamas britais, reikalavo iš jų oficialaus įsipareigojimo, kurį gavo slaptame susitikime Sevre, kur Britanijos užsienio reikalų sekretorius susitiko su Prancūzijos bei Izraelio ministrais ir patvirtino, kad pasirašys slaptą trišalę sutartį. Tuo metu vyriausiasis Izraelio karinių pajėgų vadas pakeitė mūšių planus, kuriuose buvo numatytas karinis Izraelio užpuolimas, panašus, tačiau didesnis nei ankstesni antpuoliai, ir vietoj to pasiūlė puolimą atviroje dykumoje, nes rėmėsi prielaida, kad britų smūgiai Egipto oro uostams apsaugos Izraelio karines pajėgas nuo antpuolių iš oro.

Izraelis puolė spalio 29 dieną ir laiku sulaukė žadėtosios Britanijos ir Prancūzijos paramos (prancūzai taip pat neleido Egipto laivynui užpulti Izraelio pakrančių), tačiau Egipto karinės oro pajėgos kiekvienu atveju buvo neveiksmingos, nes rusai, kurie iki šiol buvo atsakingi už operatyvinį vadovavimą bombonešių Il 28 junginiams, įsakė savo lakūnams pasitraukti iš mūšio zonos. Britanija ir Prancūzija taip pat paskelbė ultimatumą Izraeliui ir Egiptui, reikalaudamos, jog abi pusės atsitrauktų per 16 kilometrų nuo kanalo. Tai buvo gudrybė, kuria siekiama parodyti, jog nebuvo jokio Britanijos ir Izraelio sąmokslo. Nė viena pusė į ultimatumą nekreipė dėmesio. Egiptas todėl, kad kanalas buvo jo teritorijoje 160 kilometrų nuo sienos, o Izraelio pajėgos buvo gana toli nuo kanalo ir nesirengė jo link žygiuoti. Izraelio kampanija iš tikro buvo baigta lapkričio 2 dieną, kai buvo atliktos svarbiausios užduotys – sutriuškintos fedajinų bazės, laivybai atvertas Tirano sąsiauris ir pasiekta įspūdinga pergalė prieš Egiptą.

Praėjus kelioms valandoms po pirmojo izraeliečių antpuolio, Saugumo Taryba susirinko apsvarstyti Amerikos pasiūlytos rezoliucijos, reikalaujančios, kad Izraelio kariuomenė sugrįžtų už savo šalies sienų. Britanija ir Prancūzija šią rezoliuciją vetavo, bet Generalinė Asamblėja, sukviesta remiantis Susivienijimo dėl taikos rezoliucija (1950 metais Vakarų valstybių iniciatyva priimta procedūra, leidžianti Asamblėjai svarstyti ir priimti patarimus tais klausimais, kuriais Saugumo Taryba dėl nuolatinių narių veto negali priimti jokio sprendimo), lapkričio 2 dieną paryčiais priėmė kreipimąsi dėl ugnies nutraukimo.

Jungtinėse Tautose nedidelė grupė, į kurią įėjo Generalinis sekretorius Dagas Hammarskjöldas ir Kanados užsienio reikalų ministras Lesteris Pearsonas, svarstė, kaip sustabdyti numatomą Anglijos–Prancūzijos puolimą sausumoje ir jūroje (skirtingai nuo Izraelio antpuolio, jis dar neprasidėjo), kaip stabilizuoti padėtį susitarimais dėl paliaubų ir pasiųsti įtampos zonon tarptautines taikos pajėgas. Anglų–prancūzų puolimas prasidėjo lapkričio 5 dieną – nuleistas parašiutininkų desantas. Kitą dieną desantą išlaipino iš Maltos atplaukę laivai, bet tą pačią dieną Britanija staiga nutraukė karo veiksmus. Neilgai dvejojusi tą patį padarė ir Prancūzija.

Britanijos sprendimą lėmė padidėjęs spaudimas. Britanija buvo labiau susiskaldžiusi negu Prancūzija. Parlamento opozicija, dauguma spaudos leidinių ir didelė visuomenės dalis nesutiko su vyriausybės politika. Paties Edeno partija ir dauguma visos šalies piliečių pritarė beveik visiems jo veiksmams, išskyrus jėgos panaudojimą, kurio didžioji visuomenės dalis niekada nepalaikė. Visi žinojo, jog ir pačioje vyriausybėje buvo nemažai abejojančių. Nepriklausomos Sandraugos narės taip pat buvo skirtingų nuomonių. Australija ir Naujoji Zelandija (be didelio entuziazmo) palaikė Edeną, tačiau Kanada ir dar keletas naujesnių dominijų nepalaikė (Afrikoje tuo metu dar nebuvo nepriklausomų Sandraugos valstybių). Kadangi ši opozicija buvo iš anksto numatyta ir nuspręsta nekreipti į ją dėmesio, nebuvo surengtos įprastos tokiais atvejais konsultacijos, o Sandraugos valstybių vyriausybės, tiek vyresnieji Britanijos vyriausybės patarėjai, tiek Britanijos pasiuntiniai tose šalyse, nebuvo informuoti. Tačiau galutinį sprendimą atšaukti operaciją nulėmė tai, jog nepavyko užsitikrinti Amerikos paramos ir nebuvo žinoma, kokių pasekmių turės amerikiečių nepritarimas karo veiksmams.

Egipto puolimas sukėlė didžiausią nuo 1945 metų Britanijos finansinę krizę. Per paskutinį 1956 metų ketvirtį Britanijos nuostoliai siekė 400 milijonų svarų. Didžiulės išlaidos turbūt sudarė dar apie pusę šios sumos, bet jas iš dalies padengė tą patį ketvirtį vieną ar du kartus gautos išimtinai didelės įplaukos. Svaras buvo stabilus, rezervų – daugiau negu pakankamai normaliomis sąlygomis, tačiau, patyrus tokių didelių nuostolių, išlaikyti svaro kursą be pagalbos iš užsienio būtų pavykę tik kelias savaites. Pasidarė aišku, kad Britanija, norėdama išlaikyti stabilų svarą (kurio kursui, išskyrus karą, daugiau niekas negrėsė), turės skolintis, bet nei Jungtinės Valstijos, nei Tarptautinis valiutos fondas neskirs kreditų, kol nebus nutraukti karo veiksmai. Pranašystės dėl svaro krizės, išgąsdinusios Edeną ir daug jo ministrų kabineto narių, nepasitvirtino, tačiau situaciją perdėjo Anglijos finansų ministras Haroldas Macmillanas (kuris po krizės turėjo iškilti kaip naujas ministras pirmininkas) ir, neįspėjusi savo sąjungininkų, Britanija atsisakė sumanymo. (Vienas iš šios nesėkmės padarinių buvo tai, kad Edeno įpėdiniai buvo priversti atkakliau laikytis Britanijos teisės daryti įtaką užsienio reikalų padėčiai pasaulyje, mažiau dėmesio kreipti į Europos reikalus.)

Buvo dar vienas papildomas veiksnys, kuris galėjo turėti įtakos kai kuriems žmonėms. Tai buvo rusų įsitraukimas į konfliktinę situaciją. Iki lapkričio 5 dienos rusai buvo per daug užsiėmę Vengrijos sukilimo malšinimu, kad kištųsi į

Artimųjų Rytų reikalus, bet tą dieną jie pasiūlė Vašingtonui imtis bendrų priemonių britams ir prancūzams sutramdyti, užuolankomis net pagrasino galį panaudoti raketas prieš Britaniją ir Prancūziją. Jie taip pat leido suprasti, jog galėtų pasiųsti į Artimuosius Rytus savanorių, tačiau tokie pareiškimai buvo padaryti jau pasibaigus karo veiksmams, išskyrus vieną atvejį, kai diplomatinio priėmimo Maskvoje metu Chruščiovas buvo užsiminęs apie savanorius, jo pareiškimų rusų spauda nepranešė. Į rusų grasinimus panaudoti raketas, o juos britų žvalgyba kelias savaites laikė rimtais, amerikiečiai atsakė grasinimu smogti atsakomąjį smūgį, po ko daugiau nebuvo apie tai kalbama. Dėl savo įsikišimo rusai gavo apčiuopiamos propagandinės naudos arabų pasaulyje, abejotina, ar jie norėjo ko nors daugiau.

Į Izraelio laimėjimus įėjo ir fedajinų nustūmimas nuo savo sienų su Egiptu, ir Eilato uosto išvadavimas. Eilatas iš kaimelio, kuriame buvo mažiau nei tūkstantis gyventojų, išaugo į klestintį uostą su daugiau nei penkiolika tūkstančių gyventojų, prekiavo beveik su visu pasauliu ir apėjo Sueco kanalo blokadą. Per kitus dešimt metų Izraelis tapo branduoline valstybe, išlaikiusia sąjungą su Prancūzija, laimėjusia naujų įsipareigojimų iš Jungtinių Valstijų ir Britanijos. Šios valstybės 1957 metais pareiškė, jog Tirano sąsiaurį jos laiko tarptautiniu vandens keliu ir imsis visų veiksmų, kad būtų garantuotas laisvas visų laivų plaukimas į Akabos įlanką. (Sąsiauris neabejotinai buvo teritoriniai vandenys, tarptautinė teisė reikalavo, kad pakrančių valstybės leistų pro jį laisvai plaukti visiems laivams į tarptautinius vandenis ar kitos valstybės teritorinius vandenis.) Arabai toliau kalbėjo apie Izraelio valstybės panaikinimą, bet ši retorika tik maskavo įsitikinimą, kad Izraelis išliks. Tačiau tai negarantavo taikos, o tik karo sustabdymą, abiejose pusėse dažniau kalbama, jog reikia dar vieno jo raundo.

Nesėkmė Sueco kare dramatizavo britų pasišalinimą iš Artimųjų Rytų. Pokario planai užmegzti naujus santykius su Egiptu ir visa teritorija iš tikro susidūrė su britų galimybėmis bei nuotaikomis. Priežastys buvo daugiausia finansinės, bet apėmė ir imperijos Azijoje žlugimą, taip pat britų ir amerikiečių įtakos naftos pasaulyje pakitimą. Britų atsitraukimas prasidėjo, gal ir nepastebimai, penktajame dešimtmetyje, kai buvo atsisakyta Palestinos mandato ir kai pagal Trumano doktriną britų pozicijos Turkijoje buvo perduotos Jungtinėms Valstijoms. 1956 metais Artimuosiuose Rytuose viešpatavo ne britai ar kokia kita imperija, o amerikiečių šaltojo karo strategija ir įsipareigojimai Izraeliui.

10. Nuo Sueco karo iki Nassero mirties

Situacijos pasikeitimas

Po Sueco karo Nassero prestižas smarkiai pakilo. Valdžios Egipte jis pasiekė tik 1954 metais. Sueco karas padėjo Nasserui įsitvirtinti, po karo Nasseras tapo populiariu vadovu ir karo vadu. Jis išsaugojo garbę ir orumą, atlaikė imperialistų puolimus ir Izraelio įsiveržimą, parodė arabų pasauliui tvirtumą tuo metu, kai net Nuri es-Saidas, ištikimiausias britų draugas Artimuosiuose Rytuose, buvo priverstas pasmerkti britų veiksmus ir pasiūlyti anuliuoti Britanijos narystę Bagdado pakte. Jordanija taip pat nutraukė tradicinius ryšius su Britanija, kartu atsisakydama ir materialinės paramos, nutraukė su ja sutartį ir prisijungė prie 1955 metais sukurto Egipto ir Sirijos aljanso (dabar jam taip pat priklausė Saudo Arabija ir Jemenas). Nasserui liko Sueco kanalas, ir jis parodė, kad gali juo naudotis, vėliau pastatė ir Asuano užtvanką. Amerikiečiai, kurie, galima sakyti, užvirė visą košę atsisakydami užtvankos projekto, rėmė režimą, vėliau prastai pagarsėjo nustoję jį palaikyti ir galų gale liko be konkrečios politikos koncepcijos. Rusai neslėpė džiaugsmo ir įsipareigojo finansuoti Asuano užtvankos statybą vietoj amerikiečių ir britų.

Dar nenutilus šūvių aidui, Jungtinės Valstijos ėmėsi naujos politikos, vėliau pavadintos Eisenhowerio doktrina. Ji kilo iš Jungtinių Valstijų įsitikinimo, jog po Britanijos pralaimėjimo Jungtinės Valstijos turi imtis iniciatyvos ir užpildyti politinę tuštumą, nes kitaip tą padarys SSSR. Per dvejus metus buvo numatyta skirti 400–500 milijonų JAV dolerių, kaip ekonominę ir karinę pagalbą toms valstybėms, kurios sudarytų sutartis su Jungtinėmis Valstijomis, leisdamos ir siūlydamos pasinaudoti amerikietiškais ginklais, kad apgintų pasirašiusios šalies vientisumą ir nepriklausomybę, jei kiltų agresijos grėsmė iš kurios nors tarptautinio komunistinio bloko valdomos šalies. Nei iš Egipto, nei iš Sirijos nebuvo tikimasi, kad pasirašys tokią sutartį, tačiau prezidentas pasiuntė į Artimuosius Rytus įgaliotąjį atstovą, kad šis surastų kiek įmanoma daugiau tokių šalių. Eisenhoweriui pasisekė tik Libane, kur krikščionių vadovas daugiau iš mandagumo negu iš entuziazmo sudarė reikalingą sutartį ir vėliau dėl šio sprendimo nukentėjo. Saudo Arabijos karalius Saudas buvo mandagus ir apsilankė Vašingtone, bet išsisuko nuo sutarties pasirašymo. Jordanijoje kilo riaušės prieš Ameriką. Eisenhowerio doktrina buvo naujas mėginimas įgyvendinti seną idėją – sukurti Artimuosiuose Rytuose antisovietinį frontą, tai nepavyko, nes dauguma arabų valstybių buvo linkusios laikytis neutraliteto ir suprato, ypač po Sueco karo, kad nebėra bejėgės prieš didžiąsias užsienio valstybes ir, susilpnėjus Britanijos įtakai, gali gyventi savarankiškai, nepakliūdamos į kokių nors kitų svetimšalių įtaką.

Rusai viltingai reagavo į palankias progas Sirijoje ir Irake, tačiau rezultatai nedžiugino. Su Sirija, kur ėmė sklisti perdėti pranešimai apie komunizmo plitimą, SSSR sudarė ekonominės ir karinės pagalbos sutartis, Sirija tuo metu ištrėmė tris JAV diplomatus ir pradėjo kariuomenės valymą. Dėl šių įvykių sunerimusi Turkija sutelkė kariuomenę prie pietinių sienų. Egiptas pasiuntė į Siriją karinius dalinius, kurie ten buvo džiugiai sutikti. Įtampa laikinai atslūgo, bet 1958 metų sausį keletas Sirijos karininkų nuvyko į Egiptą ir paprašė Nassero paskelbti dviejų valstybių sąjungos sukūrimą, kad būtų išvengta komunistinio perversmo Damaske. Panarabiškieji Sirijos BAAS partijos nacionalistai pabūgo didėjančios rusų ir pagrindinio bei iš dalies vienišo Sirijos komunisto Khaledo Bakdasho įtakos. Pirmenybę teikdami egiptiečiams, o ne komunistams, jie išprovokavo politinį žingsnį, kurio Nasseras, nors ir nenoromis, negalėjo atsisakyti dėl to, kad Egiptui atsisakius komunizmui neliktų jokios kitos alternatyvos. 1958 m. vasario 1 d. buvo paskelbta, jog įkuriama Jungtinė Arabų Respublika, susidedanti iš Egipto ir Sirijos. Kovo mėnesį netvirtais saitais prie jos prisijungė ir Jemenas.

Irake Hašimitų dinastijos karalius Feisalas II su jordanu pusbroliu žengė alternatyvų žingsnį ir įkūrė Arabų Federaciją, tačiau ši sąjunga buvo neveiksminga ir trumpalaikė, nes 1958 m. liepos 14 d. karalius Feisalas II, kiti karališkosios šeimos nariai ir Nuri es-Saidas buvo nužudyti per karinį perversmą, kuriam vadovavo generolai Abdulas Karimas Kassimas ir Abdulas Salemas Arefas. Tarp revoliucionierių buvo ir komunistų, kurių buvimas valdžioje kėlė nerimą Vakarams ir džiugino rusus. Amerikiečiai ir britai, išgąsdinti šios revoliucijos Bagdado pakto šalių centre, įvedė karines pajėgas į Libaną ir Jordaniją, nes Libano prezidentas Camille Chamounas paprašė pagalbos pagal Eisenhowerio doktriną, o Jordanijos karalius Husseinas – pagal Britanijos ir Jordanijos sutartį (Jordanijos prašymas dėl britų įsikišimo buvo parengtas Londone). Jordanijoje Britanijos karinės pajėgos išgelbėjo monarchiją tada, kai jos žlugimas būtų sukėlęs sumaištį, ji nebegalėtų pasipriešinti galimiems antpuoliams iš Izraelio. Libane vos neprasidėjo pilietinis karas, kėlęs grėsmę religinei pusiausvyrai, kurios dėka šalis dešimtmečiais klestėjo. Libano vyriausybė į Jungtines Tautas kreipėsi gegužės mėnesį, tačiau iki revoliucijos pradžios Irake liepos mėnesį, pilietinio karo ir religinės nesantaikos pavojus taip padidėjo, kad dauguma šalies gyventojų džiaugėsi prezidento Eisenhowerio sprendimu atsiųsti jūrų pėstininkus. Todėl abiejose šalyse užsienio šalies įsikišimas buvo stabilizuojantis veiksnys, nesukėlęs priešiškumo atvykusiems svetimšaliams, juolab kad Dago Hammarskjöldo tarpininkavimu jie netrukus vėl išvyko. Libane naujasis prezidentas, senosios maronitų šeimos narys, generolas Fuadas Shehabis sugebėjo atstatyti tradicinę pusiausvyrą šalyje.

Iš pirmo žvilgsnio atrodė, jog Bagdado revoliucija – dar viena proga Sovietų Sąjungai, o tarp jų buvo ir arabų priešiškumas Bagdado paktui, ginklų sandoris su Čekoslovakija, Sueco karas, Asuano užtvankos statybos finansavimas, rusų dalyvavimas Afrikos ir Azijos šalių konferencijoje Kaire 1957 metais ir Nassero vizitas į SSSR 1958 metais. Irakas pasitraukė iš Bagdado pakto (vėliau ši organizacija pakeitė pavadinimą į CENTO – Centrinė sutarties

organizacija, kuri savo būstinę perkėlė į Ankarą). Tačiau pats Kassimas nebuvo komunistas, o komunistams nepavyko susivienyti, kad įgytų persvarą, taigi Irakas tapo dar viena daugiau ar mažiau neutralia šalimi, kur rusai buvo tokie pat nelaukiami, kaip ir kuri nors kita didžioji valstybė. Rusai buvo atsargūs, neįsipareigojo komunistams, kad neįžeistų nacionalistų, nurijo savo nusivylimą ir grįžo prie geriau žinomų vietų. 1959 metais jie nesėkmingai mėgino persivilioti Irano šachą iš Vakarų stovyklos ir ėmė rodyti susidomėjimą geresniais santykiais su Turkija po Menderešo nuvertimo 1960 metais. Vėliau atsirado dar viena santykių gerinimo prielaida – turkų nusivylimas amerikiečiais, kurie nesutiko pripažinti Turkijos įsiveržimo į Kiprą teisėtumo. 1963 metais SSSR pripažino Kuveitą, 1964 – Jordaniją, o Chruščiovo dalyvavimas atidarant Asuano užtvanką 1964 metais patvirtino rusų naudingumą arabų pasauliui.

Irako revoliucija buvo ir Kinijos kišimosi į Artimųjų Rytų, arba, vartojant kinų terminologiją, Vakarų Azijos, reikalus priežastis. Iki tol Amerikos ir Sovietų Sąjungos interesai Artimuosiuose Rytuose buvo atvirai priešiški. Rusijos politika Irane 1945 metais iš vienos pusės ir Trumano doktrina, Bagdado paktas, Amerikos karinės bazės Dahrane (Saudo Arabijoje), Vilus Filde (Libijoje) ir JAV Šeštasis karinis jūrų laivynas Viduržemio jūroje – iš kitos pavertė Artimuosius Rytus dar vienu šaltojo karo frontu. Tačiau 1956 metais ir Amerika, ir Sovietų Sąjunga susitarė, jog reikia sutramdyti į Suecą išsirengusius britus ir prancūzus, o 1958 metų Irako revoliucija sustiprino požiūrį, kad kai kurie supervalstybių interesai Artimuosiuose Rytuose gali sutapti. Kinija nesidžiaugė dėl tokio galimo susitarimo, todėl, kilus sumanymui surengti tarptautinę konferenciją Artimųjų Rytų klausimais, Pekinas nesutiko, kad ji vyktų kinams nedalyvaujant. Konferencija taip ir nebuvo surengta. Nors Kinijos įtaka Artimuosiuose Rytuose buvo labai menka, nuo 1958 metų kinai ėmė aktyviai ten dalyvauti. Kinija ypač rėmė Irako komunistus, tuo tarpu rusai ėmėsi ambivalentiškos politikos; Kinija rėmė Jemeno respublikonus, o Izraelio atžvilgiu buvo nusiteikusi priešiškiau už Sovietų Sąjungą, sutiko Palestinos arabų vadovą Ahmedą Shuqueiri Pekine kaip valstybės vadovą ir pažadėjo jam karinę paramą. 1963 ir 1965 metais Zhou nuvyko į Kairą. Tačiau Kinija buvo toli, o santykiai su ja buvo nekąą geresni nei su kitomis užsienio šalimis.

Pačiame arabų pasaulyje buvo veltui tikimasi, kad Irako revoliucija netrukus sugriaus monarchiją Jordanijoje. Po revoliucijos susikūrė nauja valdžia, pakeitusi Iraką iš tradicinės monarchijos į revoliucinę respubliką. Po monarchijos nuvertimo prasidėjo kelis dešimtmečius trukęs politinio nestabilumo laikotarpis, kurio metu vyraujanti kariškių valdžia ir civilių politinis pasaulis buvo susiskaldę vidujai ir priešiški vienas kitam. Pirmieji kariškiai vadovai – Abdulas Karimas Kassimas ir Abdulas Salemas Arefas – buvo priešiški ir daugeliu klausimų laikėsi skirtingų nuomonių, ypač dėl santykių su Nassero Egiptu ir nauja Jungtine Arabų Respublika. Viena iš svarbiausių civilių politinių partijų – BAAS – buvo priešiška Kassimui, todėl jis mėgino pasinaudoti komunistais, kad išlaikytų jėgų pusiausvyrą, bet nesėkmingai. BAAS 1959 metais mėgino nužudyti Kassimą, bet jis buvo nuverstas ir nužudytas 1963 metais CŽV suorganizuoto perversmo metu, o prezidentu tapo Arefas, kuriam teko

daugiau simbolinis negu tikras vaidmuo. Po metų Arefas paėmė visą valdžią į savo rankas įvedęs atvirai karinį režimą, tačiau 1966 metais žuvo avarijoje, o jo įpėdiniu tapo ne toks ryžtingas jo brolis Abdulas Rahmanas Arefas. Arefai buvo interliudija tarp Kassimo ir Saddamo Husseino valdymo, o dar po dvejų metų BAAS grįžo į valdžią, prezidentu tapo baasistas generolas Hassanas al-Bakras, ir pasidarė akivaizdu, kad valdo kariškiai, o ne civiliai politikai. Naujojo prezidento remiamas Husseinas nusprendė kurti galingą modernią profesionalią kariuomenę ir paversti Iraką totalitarine autokratiška valstybe, kurią valdytų pats ir gausi jo šeima. Tačiau Husseino ketinimai nebuvo vien įtvirtinti savo klaną valdžioje. Jis siekė pasinaudoti savo galia, kad sukurtų stiprią tautinę valstybę, kuri per karinę jėgą, ekonominę gerovę ir nacionalinius jausmus taptų svarbiausia Artimųjų Rytų veikėja, kelerius metus jis stengėsi įtikti ir šiitų, ir sunitų pakraipos musulmonams.

Nassero eros saulėlydis ir Šešiadienis karas

Septintojo dešimtmečio pradžioje Nassero prestižas, pasiekęs didžiausių aukštumų po Sueco karo, ėmė blėsti. Socialistinės pakraipos 1952 metų revoliucija buvo populiari tarp karininkų, nes daugelis jų buvo valstiečių kilmės ir puoselėjo dideles, nors ir miglotas, viltis turėti naudos iš žemės padalijimo ir žemės ūkio kooperatyvų kūrimo. Tačiau reformų rezultatai nebuvo džiuginantys ir privertė pasukti pramonės plėtojimo, nacionalizavimo ir valstybės kontrolės keliu. Užsienio politikos srityje vyriausios Hašimitų (Irako) dinastijos šakos žlugimas neatnešė Egiptui naudos. Sąjunga su Sirija buvo nesėkminga – Egiptas su Sirija neturėjo bendros sienos, o tarp Nassero ir BAAS partijos, be paviršutiniško socializmo, buvo mažai kas bendra; egiptiečių antplūdis į Siriją ir Nassero žemės reformos politika, taip pat visų politinių partijų susijungimo į bendrą judėjimą, arba frontą, politika sudarė sunkumų sąjungai, kuri nuo pat pradžių nebuvo panaši į ilgalaikį darinį. Sirijoje vėl grįžta prie minties, kad sąjunga su Iraku būtų naudingesnė (ypač kai BAAS partijos Irako sparnas padėjo nuversti Kassimą). 1961 metais revoliucija Sirijoje išardė sąjungą.

Jemeno ryšiai su Jungtine Arabų Respublika buvo silpni, o mėginimas nuversti imamatą ir įvesti respublikinę santvarką sukėlė pilietinį karą, kurio metu Nasseras palaikė respublikonų vadovą, aukšto rango karininką Abdullah'ą Salalą, nesuprasdamas, kad tuo keleriems metams įsipainios į Jemeno konfliktą ir turės suorganizuoti 50–60 tūkstančių karių dalinius. Tuo tarpu Saudo Arabija parėmė imamą, todėl Jemeno pilietinis karas tapo varžybomis tarp dviejų svarbiausių arabų valstybių. Po dvejų metų abi pusės įsitikino, jog šios kovos nenaudingos, ir 1965 metais Nasseras nuvyko į Saudo Arabijos sostinę susitikti su karaliumi Feisalu (pastarasis buvo gana pažangus valdančiosios giminės atstovas, prieš metus nuvertęs nuo sosto savo brolį Saudą), kad nutrauktų pilietinį karą Jemene ir netgi pasiektų Egipto ir Saudo Arabijos

suartėjimo, nors šios dvi šalys atstovavo priešingoms arabų pasaulio tendencijoms – socializmui ir tradicionalizmui. Kiek anksčiau tais pačiais metais Nasseras žengė žingsnį į *suartėjimą* su Jordanija.

Tikėtina, kad arabų vienybe buvo vėl susirūpinta ne tik dėl karo Jemene, bet ir dėl Izraelio planų dalį Jordano upės vandenų kreipti į sausringuosius šalies rajonus. 1955 metais amerikiečių parengtą planą, kuriuo buvo numatoma lygiai pasidalyti šiuos itin vertingus vandenis, arabai atmetė dėl politinių priežasčių, tada Izraelis pradėjo statyti hidrotechninius įrenginius, kuriais vanduo iš Galilėjos regiono šiaurėje turėjo būti perpumpuojamas į Negevo dykumą pietuose. Izraelis teigė, jog iš pagrindinės Jordano vagos vandens bus paimama ne daugiau negu numatyta Izraelio kvota pagal 1955 metų planą, o Jordano žemupio druskingumas pernelyg nepadidės. Arabai su šiais teiginiais nesutiko. Numanydami, jog Izraelio hidrotechniniai įrenginiai 1964 metais bus pabaigti, tais metais Kaire jie sušaukė konferenciją, į kurią suderinti atsakomųjų veiksmų susirinko ir tradicinių arabų monarchijų, ir pažangių arabų respublikų atstovai. Buvo numatyta pakeisti dviejų Jordano intakų – Hasbanio Libane ir Banijo Sirijoje – tėkmę. Pastaroji buvo netoli Izraelio sienos. Antra vertus, jungtinės Arabų aukščiausios vadovybės, kuri būtų naudinga dviem požiūriais, įkūrimas pirmiausia padėtų atremti galimus Banijo statybviečių užpuolimus iš Izraelio pusės ir garantuotų, kad Sirija, labiausiai nenuspėjama ir nepastoviausia arabų pasaulio sąjungininkė, nesiimtų kokių nors nesuderintų veiksmų. Pagaliau dar viena atsakomoji priemonė buvo Palestinos arabų raginimas, remiantis Palestinos išsivadavimo organizacija (PIO) su kariuomene ir štabo būstine Gazoje, sukurti suverenią struktūrą. („Al Fatah“, kurį subūrė Yasiras Arafatas po Sueco karo, tapo svarbiausiu PIO elementu, įkurtu 1964 metais. Arafatas jos pirmininku tapo 1969 metais. Centrinė jos būstinė buvo Jordanijoje iki 1970 metų, Libane – iki 1982 metų, o Tunise – iki 1994 metų.)

Arabų vienybė kaip visada buvo paviršutiniška. Palestiniečiai Jordanijoje buvo grėsmė šiai valstybei ir jos monarchijai. Feisalas pasirodė esąs abejotinas sąjungininkas: 1965 metų sutartis dėl Jemeno tapo niekine, Feisalas pradėjo kurti tradicionalistų, arba islamiškąjį, musulmonų valstybių bloką. Jis lankėsi pas Irano šachą ir Jordanijos karalių, iš Vakarų valstybių užsisakinėjo grėsmingai daug ginklų. Arabų vienybė ir Nassero, kaip jos lyderio, vaidmuo silpnėjo. Konflikto centru tapo Sirija.

Sirijos padėtį Artimuosiuose Rytuose blogino jos vidaus politika. BAAS partijos sąjunga su alavitų kariuomenės karininkų grupuote, kuriai vadovavo generolas Salah'as Jadidas (žr. 360 p.), tapo tarsi santuoka, kuri užglaistė kai kuriuos nemalonius skirtumus. Kariuomenė nemėgo marksistinių ir ateistinių elementų BAAS partijoje, tebesilaikė antiparlamentinio požiūrio ir vertino savo provincijų organizacijas. 1966 metais Jadidas surengė sėkmingą karinį perversmą, bet pamažu valdžią iš jo paveržė jo subtilesnis bendražygis – gynybos ministras Hafizas as-Assadas. Jadidas draugiškai išklausydavo palestiniečių Jordanijoje, kurie bijojo karaliaus Husseino ir jo kariuomenės antpuolio, o ši savo ruožtu bijojo, kad palestiniečiai siekia su Sirijos pagalba perimti

Jordaniją. Jadidas norėjo padėti palestiniečiams, tačiau atsargesnis Assadas pasiuntė tik tankus, bet ne lėktuvus, todėl Jordanijos kariams buvo nesunku apšaudyti iš oro nepridengtus tankus ir priversti juos atsitraukti. Kai Jadidas kaltę dėl šio gėdingo pralaimėjimo pamėgino suversti Assadui, pastarasis surengė perversmą ir įgrūdo Jadidą į kalėjimą, kur jis mirė po dvidešimt metų. Husseinas sutriuškino palestiniečius, kurie po metų ir kariškiai, ir neginkluoti pabėgo į Libaną.

Neapibrėžtumas ir Izraelio sienų su Sirija ir Jordanija užpuldinėjimai sukėlė gandus, kad Sirija veda savo karinius dalinius pulti Izraelį. Šie pranešimai buvo neteisingi. Kas juos skleidė ir ko siekė, neaišku, greičiausiai rusai. 1967 metais gegužę dėl to kilo karas. Nasseras nenorėjo karo ir nelabai mėgo Sirijos vyriausybę, tačiau buvo prastai informuotas (kaip ir 1958 metais) apie padėtį Sirijoje, be to, su liūdesiu suvokė, kad jo prestižas smunka. Jis jautė, kad turi kažką daryti, ir ėmėsi veikti. Nasseras pareikalavo, kad išvyktų Jungtinių Tautų greitojo reagavimo pajėgos (UNEF), dislokuotos Sinajaus pusiasalyje nuo 1957 metų, ir išdėstė Egipto karines pajėgas netoli JT pozicijų. Po dviejų dienų JT pajėgų vadas atmetė reikalavimą pasitraukti, motyvuodamas tuo, jog neturi įgaliojimų tokiems veiksmams, tada Nasseras pakartojo reikalavimą U Thant'ui. Pasitaręs su konsultantais dėl UNEF, U Thant'as nusileido, ir JT pajėgos pasitraukė iš Šarm es Šeicho, palikdamos Tirano sąsiaurį kontroliuoti Egiptui. Praėjusią dieną Nasseras buvo paskelbęs, kad sąsiauris bus uždarytas su Izraelio vėliava plaukiantiems laivams ir visiems laivams, nelegaliai gabenantiems karinius krovinius (nebuvo pasakyta, kad negalės plaukti kitų šalių laivai, gabenantys prekes į Izraelį arba iš jo).

1957 metais Izraelis pasitraukė iš Šarm es Šeicho, pasitikėdamas Vakarų valstybių pažadais garantuoti netrukdomą laivybą sąsiauriu. Laisva laivyba buvo vienas iš svarbiausių Izraelio tikslų, dėl kurių jis kariavo su Egiptu 1956 metais. Izraelis buvo pareiškęs, jog sąsiaurio uždarymas bus *casus belli*, ir tą pačią dieną, kai iš ten pasitraukė UNEF daliniai, Izraelio ministras pirmininkas Levi Eshkolas viešai kreipėsi į Vakarų valstybes, kad šios imtųsi vykdyti savo įsipareigojimus. Vašingtone ir Londone buvo paskelbti pareiškimai dėl tarptautinių vandens kelių, o Britanijos užsienio reikalų ministras George Brownas pasiūlė apsvarstyti laivybos deklaraciją, tačiau atrodė, kad ji nedaug ką turi bendra su kilusia krize. De Gaulle'is pasiūlė tartis keturioms didžiosioms valstybėms, bet rusai nesutiko dalyvauti. Nors Izraelis ir neprovokavo karo, kai kurie Izraeliečiai manė, jog Izraeliui naujas susirėmimas būtų naudingas. Buvo apsvarstyti visi argumentai už ir prieš, išsakyti kariuomenės „sakalų" ir atsargesnių civilių politikų. Kai padėtis pasidarė kritiška, Izraelis labiausiai susirūpino, kaip pasiekti, kad Jungtinės Valstijos netrukdytų Izraeliui kaip 1957 metais. Amerikiečiai nebuvo pasiruošę padėti Izraeliui kariauti nei buvo prašomi tą padaryti, tačiau neprieštaravo Izraelio veiksmams, o toks požiūris buvo visiškai priimtinas Izraeliui.

Pirmieji Nassero veiksmai, kurių ėmėsi tik vykdydamas įsipareigojimus, Egipte ir toli už jo sukėlė entuziazmo bangą, privertusią jį ir toliau veikti. Į Kairą atvyko karalius Husseinas pasirašyti sutarties ir suburti karinių pajėgų

(prie jų po kelių dienų prisijungė ir Irakas) ir nutildė Rusiją, kuri įspėjo, kad reikia elgtis atsargiai. Rezultatas buvo kraupus. Izraelis smogė pirmasis. Jis sunaikino Egipto oro pajėgas ant žemės, tad Egipto pajėgos Sinajuje liko bejėgės: 15 000 žuvo. Izraelis okupavo visą Sinajaus pusiasalį. Jordanijos donkichotiškas prisidėjimas prie karo kainavo visas jos teritorijas vakarinėje Jordano upės pakrantėje ir pusę Jeruzalės miesto. Po kelių dienų Izraelis susidorojo ir su Sirija, kuri prarado Golano aukštumas, kai Izraelio karinės pajėgos pasistūmėjo beveik iki Damasko. Nasseras, sugrįžęs į arabų pasaulio areną vien tam, kad patirtų tokį pat gėdingą pralaimėjimą kaip karalius Faroukas prieš 20 metų, atsistatydino, bet netrukus buvo surasti (ir nubausti mirtimi) atpirkimo ožiai. Nasseras liko šalies vadovas, o vėliau pralaimėjo dar vieną karą.

Tuo metu kilo karšti ginčai, ar turėjęs tokių didelių politinių padarinių U Thant'o sprendimas skubotai išvesti iš konflikto zonos Jungtinių Tautų karius buvo teisingas ir teisėtas. UNEF pajėgos buvo dislokuotos Egipto sutikimu, kurį reikėjo gauti, nes operacija buvo vykdoma ne pagal VII, o pagal VI Jungtinių Tautų Chartijos skyrių. Hammarskjöldas sudarė su Nasseru sutartį, tačiau buvo neaišku, ar šia sutartimi Nasseras bent iš dalies apribojo savo šalies suverenias teises reikalauti, kad JT pajėgos pasitrauktų. Viena vertus, buvo tvirtinama, jog pagal Nassero ir Hammarskjöldo susitarimus UNEF pajėgos turėjo palikti Egipto teritoriją tik abiejų šalių sutikimu. Kita vertus, buvo nuomonių, jog šis apribojimas taikomas tik tol, kol UNEF vykdė savo pirminę užduotį pašalinti 1956–1957 metų konfliktą, o ši užduotis buvo atlikta jau gerokai iki 1967 metų. (UNEF pajėgos niekada nebuvo įpareigotos garantuoti laisvą laivybą Tirano sąsiauriu. Jeigu kas nors ir buvo įsipareigojęs ją garantuoti, tai tik Vakarų valstybės.) Kad ir kaip būtų aiškinamas atitinkamų dokumentų turinys, U Thant'as turėjo atsižvelgti ir į tikrąją padėtį. Jo konsultacinė taryba buvo susiskaldžiusi, JT pajėgoms buvo daromas spaudimas, o dvi iš šalių, kurių kariai sudarė JT kontingentą, pareiškė pasitrauksiančios, nesvarbu, ką nuspręstų U Thant'as. Tokiomis aplinkybėmis U Thant'as vargu ar turėjo kokią nors galimybę pasirinkti. Jeigu jis būtų išsisukinėjęs ir atidėliojęs sprendimą, kaip siūlė kai kurie jo kritikai, nebūtų daugiau nuveikęs, tik dar prarastų savo karių.

Po naujųjų užkariavimų Izraelio padėtis pasidarė saugesnė ir sustiprino jo ištvermingą apsisprendimą bei tam tikrą dieviškosios apvaizdos elementą Izraelio nacionalizme. Nors gerokai padidėjo teritorija, bet sutrumpėjo sienos. Izraelio pajėgos atsidūrė prie Sueco kanalo ir Tirano sąsiaurio bei Golano aukštumose. Tuo metu daugelis izraeliečių manė, kad šalis turi pakankamai jėgos ir priemonių priversti kaimynus sudaryti taikos sutartis, pripažinti Izraelio valstybę, kurios sienos nedaug skirtųsi nuo buvusių iki Šešiadienio karo. Be strateginių sumetimų, buvo dar vienas laimėjimas, dėl kurio Izraelis neketino derėtis ir buvo pasiryžęs tvirtai laikytis, – keliantis daugybę emocijų Jeruzalės senamiestis. Golano aukštumos ir Sinajus galėjo būti išmainyti į taiką ir pripažinimą. Naseras buvo palankus tokiam susitarimui, tačiau nebuvo pasiruošęs veikti vienašališkai ir, nesant veiksmingų žingsnių iš kurios nors pusės, galimybė buvo praleista. Rugpjūtį arabų šalių vadovai susitiko Chartume.

Saudo Arabija ir Kuveitas sutiko padengti Egipto nuostolius dėl Sueco kanalo uždarymo ir Jordanijos nuostolius praradus visas vakarinio Jordano upės kranto žemes ir dėl to netekus pajamų iš turizmo bei maldininkų kelionių į Jeruzalę. Savo ruožtu Egiptas sutiko pasitraukti iš Jemeno ir nekelti triukšmo dėl to, jog naftą gaunančios šalys nutarė nutraukti neveiksmingą ir nuostolingą boikotą, kurį buvo paskelbusios naftos pirkėjams iš Vakarų. Taip pat neoficialiai pritarta slaptoms Jordanijos ir Izraelio konsultacijoms. Buvo svarstomos įvairios taikos sąlygos, tarp jų ir galimybė laivams su Izraelio vėliava laisvai plaukti Tirano sąsiauriu ir Sueco kanalu, pagaliau Izraelio pripažinimas iš Egipto pusės. Tačiau tokia dalinių susitarimų taktika nepatenkino Izraelio, kuris nepalenkiamai siekė oficialios taikos konferencijos ir tiesioginių arabų šalių ir Izraelio derybų be tarpininkų (tuo tarpu pagal vadinamąją Rodeso formulę buvo siūloma, kad abi šalys derėtųsi per Jungtinių Tautų ar kitokį tarpininką). Vėl atsinaujino mūšiai. SSSR, šiame kare praradusi prestižą ir suteiktą ginkluotę, nutarė perginkluoti Egiptą. 1967 metų spalį egiptiečiai, pasinaudoję rusiškais ginklais, nuskandino Izraelio eskadrinį minininką. Padažnėjus susišaudymams per Sueco kanalą, Izraelis pasiryžo priversti Egiptą laikytis paliaubų galingu antpuoliu į Egipto teritorijos gilumą. Bet Egiptas, užuot nusileidęs, paprašė dar daugiau pagalbos iš rusų ir ją gavo. Sustiprėjus rusų pozicijoms Egipte, sunerimo amerikiečiai.

Jordanijai 1967 metų karo padariniai buvo ne tik tie, kad siena pasislinko į rytus, į šalį dar atvyko 250 000 tūkstančių palestiniečių pabėgėlių. Palestiniečių partizanų pajėgos pasidarė organizuotesnės ir veiksmingesnės, dėl to Jordanija būdavo pagrindinis Izraelio antpuolių taikinys. Gėdingas reguliariųjų arabų šalių kariuomenių pralaimėjimas dar labiau sustiprino palestiniečių įsitikinimą, jog beviltiška tikėtis veiksmingos šių šalių pagalbos kovoje dėl Palestinoje prarastų žemių ir teisių. Kadangi palestiniečių kova turėjo platų emocinį atgarsį visame arabų pasaulyje, jie pasijuto galį blokuoti pasiūlymus susitarti su Izraeliu, jeigu nebus atsižvelgta į jų keliamus iredentistinius reikalavimus. Svarbiausias palestiniečių ginklas buvo grasinimai sugriauti Jordanijos karalystę, kur jie sudarė daugiau kaip pusę gyventojų, migravo iš kaimo vietovių į šalies sostinę ir kitus miestus ir kur dabar irgi turėjo savo ginkluotųjų pajėgų. Kariniu požiūriu palestiniečiai nekėlė Izraeliui didelio pavojaus (tai buvo dar viena priežastis, dėl kurios palestiniečiai siekė savo tikslų grasindami Jordanijai), tačiau jų partizaninės kovos taktika provokavo atsakomuosius Izraelio smūgius, kurie tekdavo palestiniečius priglaudusioms valstybėms. 1968 metais viena palestiniečių grupuotė pradėjo lėktuvų grobimus, kad parodytų savo problemas ir išlietų pyktį. Liepos mėnesį Izraelio aviakompanijos „El Al" lėktuvas buvo priverstas nusileisti Alžyre, kur jo keleiviai izraeliečiai buvo laikomi įkaitais tol, kol Italijai tarpininkaujant pavyko susitarti dėl jų išvadavimo. Izraelio karinės oro pajėgos surengė antskrydį į Beirutą ir ant žemės sunaikino trylika lėktuvų – tai buvo atsakas į dar vieną palestiniečių „El Al" lėktuvo antpuolį Atėnuose.

1967 metų lapkritį JT Saugumo Taryba priėmė rezoliuciją 242/67, kuria buvo pasmerktas teritorijos užgrobimas jėga, pareikalauta, kad Izraelis

pasitrauktų iš neseniai užkariautų teritorijų ir pasisakyta už susitarimą, pagal kurį būtų pripažintas Izraelis ir teisingai išspręsta Palestinos pabėgėlių problema. Nors ir dvejodamos, rezoliuciją (242/67) palaikė ir arabų šalys, išskyrus Siriją. Izraelis rezoliuciją atmetė. Šį neįprastą keturių didžiųjų valstybių solidarumą paskatino tai, jog tiek Vašingtonas, tiek Maskva baiminosi atsidurti priešingose didelio karinio konflikto pusėse. Jų laimė, karas truko tik šešias dienas. Jungtinės Valstijos norėjo stabilumo Artimuosiuose Rytuose, bet jų siekiams trukdė jų vergiško prisirišimo prie Izraelio įvaizdis arabų pasaulyje. 1966 metais nutraukusi pagalbą Egiptui (įskaitant maisto produktais pagal viešąjį 480 įstatymą) Amerika pastūmėjo jį į SSSR glėbį dar iki 1967 metų karo. Tačiau Rusija taip pat norėjo stabilumo regione, ypač kad vėl būtų atidarytas Sueco kanalas, kuriuo būtų galima gabenti krovinius Šiaurės Vietnamui ir į Indijos vandenyną galėtų plaukti karo laivų flotilė, turėjusi tapti nuolatiniu Sovietų Sąjungos išsiplėtusių siekių ir interesų simboliu. Pradėjus veikti naftos verslovėms Alžyre ir Libijoje, Prancūzija nebepriklausė nuo Artimuosiuose Rytuose gaunamos naftos ir nutolo nuo artimo bendradarbiavimo su Izraeliu linijos, kurios anksčiau laikėsi Mollet'o vyriausybė. Su nerimu stebėdami didėjančias rusų laivyno pajėgas rytinėje ir, matyt, vakarinėje Viduržemio jūros baseino dalyje, prancūzai mėgino sugriauti monopolinę Sovietų Sąjungos padėtį arabų pasaulyje ir suteikti arabams diplomatinio bei komercinio manevro laisvę, pasisiūlydami parduoti ginklų Irakui ir Libijai. Kaip ir 1956, Prancūzijai 1967 metais labiausiai rūpėjo, kaip Artimųjų Rytų įvykiai paveiks jėgų pusiausvyrą vakarinėje Viduržemio jūros dalyje. Britanija, priklausoma nuo Artimųjų Rytų naftos ir vis dar įsipainiojusi į Persijos įlankos regiono reikalus, apskritai norėjo taikos, ypač dėl komercinės naudos vėl pradėjus veikti Sueco kanalui. Tačiau priimta 242/67 rezoliucija neatnešė nei taikos, nei stabilumo.

1968–1969 metais Sueco fronte vėl vyko priešo sekinimo karas. 1970 metų pradžioje Izraelis pasiryžo nutraukti jį antskrydžiais beveik iki pat Kairo. Atsakydama SSSR ėmė stiprinti Egipto gynybą: buvo atgabenta rusiškų raketų, į šalį atvyko rusų lakūnų ir raketų paleidimo įrenginius aptarnaujančių dalinių. Metų pabaigoje Egipte buvo 200 rusų lakūnų ir apie 15 000 karių raketininkų; jie aptarnavo 80 raketų paleidimo įrenginių. Be šių, buvo ir anksčiau įrengtų aikštelių, kurias aptarnavo patys egiptiečiai. Jose taip pat buvo rusiškų raketų. Izraeliui teko nutraukti antskrydžius. Mūšiai vėl vyko ties kanalu ir jo apylinkėse. Jungtinės Valstijos ir SSSR ėmė spausti savo globotinius, kad šie, užuot kariavę, pradėtų derėtis. Izraelis sutiko derėtis dėl pasitraukimo iš 1967 metais užimtų teritorijų, o Nasseras pareiškė, kad Egiptas galėtų pripažinti Izraelį. Izraelis sutiko, kad derybos būtų netiesioginės (per Jungtinių Tautų tarpininką, Švedijos ambasadorių Gunnarą Jarringą) arba tiesioginės. JAV pateikė paliaubų planą, kaip preliudiją deryboms, kurių tikslas būtų pasiekti, kad Izraelis pasitrauktų iš užimtų teritorijų, o Egiptas pripažintų Izraelį. Nei Izraeliui, nei palestiniečiams šis sumanymas nepatiko, o Nasseras jį apskritai atmetė ir išvažiavo į Maskvą, kur prabuvo dvi savaites. Vis dėlto buvo sudaryta 90 dienų paliaubų sutartis, pagal kurią abipus Sueco kanalo

50 kilometrų atstumu turėjo būti nutraukti karo veiksmai. Šalys taip pat įsipareigojo neįvesti į paliaubų zoną naujų dalinių ir pradėti derybas Jarringui tarpininkaujant. Ši sutartis buvo pratęsta 1970 metų lapkritį ir 1971 metų vasarį, bet Egiptas pažeidė sutarties sąlygas, išdėstęs raketas paliaubų zonoje. Izraelis irgi pasitraukė iš Jarringo derybų ir paprašė Amerikos suteikti labai didelę pagalbą. Jungtinės Valstijos patenkino tik dalį pageidavimų. Dėl to Izraelis pasipiktino, bet metų pabaigoje buvo priverstas vėl sėsti prie derybų stalo. Derybomis buvo bandoma sudaryti taiką pagal 242 rezoliuciją, tačiau jomis nieko nebuvo pasiekta, nes arabai manė (o amerikiečių derybininkai sustiprino tokį jų įspūdį), kad Izraelis pažodžiui laikysis 242 rezoliucijos, tuo tarpu pats Izraelis laikė ją geriausiu atveju pradiniu tašku bendroms diskusijoms visais ginčytinais klausimais.

Šios derybos sukėlė didelį nerimą palestiniečiams, kurie nujautė artėjant Izraelio ir Egipto susitarimą, po kurio Izraeliui galbūt pavyktų susitarti ir su Jordanija, o palestiniečiai liktų tuščiomis rankomis. George Habasho Palestinos liaudies išsivadavimo frontas – nedidelė, bet itin karinga grupuotė, nepatenkinta Arafato vadovavimu, ėmėsi prievartos taktikos, į kurią įėjo sąmokslai nužudyti Husseiną bei amerikiečių ir britų lėktuvų grobimai. Husseinas nutarė panaudoti jėgą prieš palestiniečius, dėl kurių jo šalis ėmė panėšėti į ginkluotą stovyklą ir tapo priešo antpuolių objektu. Jo armija veikė sėkmingai, žuvo daug palestiniečių, bet ši brolžudiška operacija sukrėtė arabų pasaulį ir kitos valstybės privertė Husseiną pasirašyti taikos sutartį su Yassiru Arafatu, kuris tuo pripažintas kaip valstybės vadovas, nors ir nebuvo teritorijos, kurios gynyba ir kontrole jam reikėtų rūpintis. Karalius įsipareigojo remti palestiniečių siekius, bet netrukus pradėjo su Izraeliu slaptas konsultacijas, iš kurių buvo sunku tikėtis kokio nors ir Izraeliui, ir palestiniečiams priimtino sprendimo. Viena iš Jordanijos vidaus konflikto pasekmių buvo staigi Nassero mirtis nuo širdies smūgio, kuris ištiko jam karštligiškai stengiantis atkurti taiką Jordanijoje. Pagal konstitucijoje numatytą procedūrą jo įpėdiniu tapo viceprezidentas Anwaras as-Sadatas.

Kartu su Nasseru pasitraukė pirmasis savarankiškas Egipto vadovas, kokio ši šalis neturėjo nuo Aleksandro Didžiojo laikų. Priežasčių, dėl kurių kilo judėjimas, sudaręs sąlygas Nasserui ateiti į valdžią, buvo daug: kova už nacionalinį išsivadavimą, dvasinis atgimimas, socialinių reformų siekis, būtinybė modernizuoti ekonomiką ir kariuomenę. Nasseras norėjo panaikinti Egipte parazitinės monarchijos ir aukštesniųjų klasių valdžią, pasiekti, kad Egiptas ir Sudanas nebebūtų Britanijos dominijos, taip pat pakelti varganą egiptiečių gyvenimo lygį teisingiau paskirstant žemę, padidinant dirbamos žemės plotus ir plėtojant pramonę. Tolesnis jo tikslas buvo suvienyti arabus kovai su Izraeliu ir reakcingaisiais kai kurių arabų šalių režimais.

Revoliuciniame judėjime, kur Nasseras iš pradžių buvo tik vienas iš daugelio iškilesnių vadovų, daugiausia dalyvavo karininkai, bet ne jie vieni. Stipri asmenybė, sugebanti atsikratyti potencialių varžovų, Nasseras po kiek laiko tapo svarbiausia šio judėjimo figūra. Senojo režimo priešininkų stovykloje

buvo įvairių srovių, pavyzdžiui, dešiniosios pakraipos Musulmonų brolija ir kairiajam sparnui atstovaujantys komunistai, sudarę labai skirtingos galios centrus. Su jais buvo susitvarkyta beveik taip pat greitai, kaip ir su senojo režimo pašomis. Politinių partijų veikla buvo uždrausta. Nasseras išstūmė iš valdžios ir nominalų perversmo organizatorių Neguibą, kuris buvo įtariamas pernelyg dideliu pakantumu kai kuriems ikirevoliucinio elito atstovams. Monarchija buvo panaikinta, stambieji žemvaldžiai prarado dalį savo žemių, turtingi verslininkai buvo susilpninti nacionalizmo. 1954 metais Nasseras susitarė su britais dėl Britanijos pajėgų išvedimo iš Sueco kanalo zonos ir dėl britų valdymo Sudane pabaigos. Atrodė, kad sudarytos visos sąlygos ekonominei reformai, o 1952 metų perversmą bus galima laikyti socialinės ir ekonominės revoliucijos pradžia.

Egipto ekonomika buvo silpna visais atžvilgiais. Šalyje buvo per mažai dirbamos žemės, ekonomika priklausė beveik vien tik nuo medvilnės, žemės ūkis nenašus, nebuvo naudingųjų iškasenų, labai menka užsienio prekybos apimtis, mažai pramonės įmonių, mažai kapitalo, kuris padėtų plėtoti pramonę, o gyventojų skaičius didėjo 3 procentais per metus. Palyginti menkas modernios pramonės sektorius priklausė užsieniečiams. Tiesa, šiokių tokių kapitalo išteklių turėjo ir vietinė buržuazija, iš kurios Nasseras pirmiausia tikėjosi pagalbos plėtojant ir įvairinant Egipto ekonomiką. Tačiau ši klasė nepasitikėjo naujuoju režimu ir buvo labiau linkusi už savo pinigus gauti palūkanas, tegu ir nedideles, šalyje bei užsienyje negu investuoti į pramonę. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje nedarbas ir skurdo problemos tebebuvo beveik tokios pat, kaip ir anksčiau, todėl Nasseras turėjo ieškoti kitų ūkio atgaivinimo būdų. Vakarų valstybių atsisakymas finansuoti Asuano užtvankos statybą ir anglų bei prancūzų agresija 1956 metais buvo pretekstas nacionalizuoti užsienio bendrovių turtą, o septintojo dešimtmečio pradžioje jis ėmėsi tolesnių veiksmų – daugumą ūkio šakų (išskyrus mažmeninę prekybą) pradėjo kontroliuoti valstybė. Nasseras taip pat plėtojo žemės reformą, nors pirmieji žingsniai 1952 metais buvo riboti ir neveiksmingi (nustatyta, kad vienas asmuo negali turėti daugiau negu 200 fedanų žemės, bet ši sąlyga buvo visaip apeinama, pavyzdžiui, perleidžiant žemę giminaičiams. Be to, reforma nepalietė valstybei ir religinėms bendruomenėms priklausiusių žemių). Pagal 1960–1965 metams parengtą penkmečio planą bendrasis vidaus produktas turėjo didėti 7 procentais per metus. Iš tikrųjų padidėjo 5,5 procento, tačiau to beveik nepajuto dirbantys gyventojai, kurių skaičius per tą patį laiką padidėjo 4 procentais.

Nasseriui valdant nuolat kildavo ekonominių problemų, kurių nebuvo įmanoma įveikti dėl jo užsienio politikos. Galbūt jis 1954 metais iš tikrųjų ketino skirti daugiau dėmesio ir išteklių šalies vidaus poreikiams, bet vos tik pavyko susitarti su britais, agresyvesnės politikos griebėsi Izraelis, o Britanija prisijungė prie Bagdado pakto. Nasseras tą suprato kaip britų kišimąsi į arabų reikalus ir paramą priešininkams, kurių tikslas – užgniaužti Egipto revoliuciją. Taigi Nasseriui teko daugiau rūpintis ne vidaus, o užsienio reikalais. Revoliucijos organizatoriai visada troško sukurti stipresnę, veiksmingesnę ir geriau aprūpintą kariuomenę negu karaliaus Farouko laikais. Šį siekį dar labiau

paskatino būtinybė apginti šalį nuo Izraelio, nuo Nuri valdomo Irako ir jo draugų britų. Nasserui pradėjus ieškoti ginklų ir pinigų už juos sumokėti, Egipto karinės išlaidos prarydavo nenormaliai didelę nacionalinių pajamų dalį, paskui teko skolintis, netgi žinant, kad šalis beveik negali grąžinti skolų. Užsienio pagalbos ir iš kitų šaltinių gaunamomis lėšomis, kurios galėjo būti panaudotos ūkio plėtrai, buvo dengiamas užsienio atsiskaitymų balanso deficitas, kuris nuo 1961 metų grėsmingai didėjo. Padėtį dar pablogino karas Jemene. Dėl nuolatinių karų su Izraeliu Egiptas nebegaudavo Amerikos pagalbos ir nemokamų maisto produktų. Tais metais, kai mirė Nasseras, egiptiečiai gyveno neką geriau kaip prieš 18 metų (tiesa, gyvenimo sąlygos miestuose kiek pagerėjo), o pats Egiptas buvo įtrauktas į Vakarų juodąsias knygas ir tapęs SSSR marionete.

11. Libano žlugimas

Kai 1970 metais mirė Nasseras, Artimųjų Rytų (išskyrus Iraną) politikoje viešpatavo dvipolis modelis – Izraelis ir Jungtinės Valstijos prieš Egiptą ir SSSR. Po kelerių metų jis atrodė visai kitaip. Rusų aljansas su Egiptu iširo. Jungtinėms Valstijoms neatsisakant Izraelio vis sunkiau sekėsi gynėjos vaidmuo, vargu ar suderinamas su taikdarės vaidmeniu, kurį jos irgi brangino. Palestiniečiai įgavo naujų jėgų, tačiau tai tik stūmė juos į didelį pavojų. Naftą eksportuojančios arabų šalys iškart parodė, kokios veiksmingos ekonominės sankcijos. Libano valstybė buvo sužlugdyta.

Sadatas, kaip ir Nasseras, suprato, kad Maskva jį spaudžia kaip nors susitarti su Izraeliu, manydama, kad Izraelį lygiai taip pat spaudžia Vašingtonas. Ir Jungtinės Valstijos, ir SSSR čia spaudė savo klientes, čia iš dalies patenkindavo jų paramos ir ginklų poreikius: 1971 metų pabaigoje Amerikos parama Izraeliui, anksčiau nutraukta, vėl labai padidėjo. Po 1970 metų kovų Jordanijoje ir Nassero mirties Egiptas, Sirija, Libija ir Sudanas susitarė įkurti naują arabų respublikų federaciją, tačiau Sadato diplomatija buvo įvairialypė. Jis norėjo pagerinti Egipto santykius su Saudo Arabijos ir Jordanijos monarchijomis ir sutaikyti Siriją su Jordanija, kurios dėl palestiniečių vos neįsivėlė į didelį karą. Jis turėjo geresnes sąlygas veikti, nes kitų arabų valstybių vadovai jo bijojo mažiau negu Nassero. Nors jis padarė klaidą, teigdamas, jog per metus išspręs arabų ir Izraelio problemą, jam pavyko ne tik įsitvirtinti savo šalyje, bet ir priartėti prie dvišalio susitarimo su Izraeliu. Jis 1971 metų vasarį pasiūlė atidaryti kanalą Izraelio prekybos laivams mainais už dalinį Izraelio atsitraukimą arba konferencijos, kurioje dalyvautų keturios didžiosios valstybės, sušaukimą, tačiau per metus nebuvo pasiekta pažangos nei šioje srityje, nei Jarringo derybose. Kitais metais Sadatas du kartus lankėsi Maskvoje, įsitikino, kad negalės gauti norimos pagalbos, ir, nusprendęs, jog Brežnevas išdavė Egiptą, kai pažadėjo Nixonui teikti Egiptui tik ribotą paramą, netikėtai ir ryžtingai pareikalavo, kad rusų specialistai ir patarėjai išvyktų iš Egipto. Rusai išvyko per kelias savaites.

Jom Kipuro karas

1973 metais Sadatas dar labiau įsidrąsino. Jo santykiai su arabais buvo sureguliuoti, tačiau viltis sudaryti su Izraeliu dvišalę sutartį apkartino Izraelio užsispyrimas, atkaklumas kuriant (nelegaliai) gyvenvietes okupuotose teritorijose ir didėjanti amerikiečių pagalba Izraeliui. Sadatas ėmėsi parodomosios diplomatijos politikos. Susitaręs su Sirija jis nusprendė pradėti puolimą iš dalies, kad atgautų Sinajaus pusiasalį ir apskritai išprovokuotų Jungtines Valstijas aktyviai įsikišti į Artimųjų Rytų reikalus. Spalio 6 dieną Izraelis ir visas pasaulis buvo netikėtai užklupti arabų atakos dviem frontais. Egipto

kariuomenė persikėlė per Sueco kanalą ir užėmė Izraelio pozicijas tuo metu, kai sirai žygiavo į Golano aukštumas. Kiekvienas kovotojas turėjo atskiras ir ribotas užduotis, kurios vis dėlto buvo prastai koordinuojamos. Egipto ataka pietuose, sustabdyta kelios mylios už kanalo, buvo per daug ribota, kad sulaikytų Izraelio atkirtį prieš sirus. Atsakydamas į sirų prašymus, Sadatas neapgalvotai įsakė toliau pulti, tad jo kariuomenė peržengė ribą, iki kurios galėjo būti dengiama iš oro, ir izraeliečiams (kurie netikėjo įspėjimais apie bendrą antpuolį) suteikė progą perimti iniciatyvą, suskaldyti egiptiečius ir apsupti jų dalinius. Amerikiečiai skubiai ėmė siųsti pagalbą Izraeliui, o rusai, nenorėdami pralaimėti, ėmė remti Siriją, Iraką ir Egiptą, tačiau supervalstybėms pirmiausia rūpėjo sustabdyti kovą, kuri abiem jau buvo pažengusi per toli. Sadato smūgis buvo sustabdytas, o Sirijos po dviejų dienų atremtas, nepaisant šiokios tokios paramos iš Irako, Saudo Arabijos ir Maroko. Izraelis, išgyvenęs bjaurų šoką, buvo patenkintas, kad jį sustabdė, nors jo karinės pajėgos jau žygiavo Kairo link.

Padėtis be išeities tiko ir Jungtinėms Valstijoms, ir SSSR, pastarajai todėl, kad paaiškėjo, jog arabai nelaimės, o JAV todėl, kad Izraelis jau buvo išgelbėtas. Dabar svarbiausias Amerikos rūpestis buvo užkirsti kelią Izraelio atsakomajam smūgiui, kuris išprovokuotų stipresnį rusų atkirtį. Jungtinės Valstijos kartu su SSSR pateikė Saugumo Tarybai rezoliuciją, pagal kurią buvo reikalaujama sudaryti paliaubas, įgyvendinti 242/67 rezoliuciją ir „tinkama" iniciatyva pradėti taikos derybas. Egiptas ir Izraelis su šia rezoliucija sutiko, Taryba ją priėmė. Rusai patys pasiūlė, kad į Artimuosius Rytus būtų nusiųsti amerikiečių ir rusų kariniai daliniai, bet Vašingtonas pasiūlymą ryžtingai atmetė. Paskui šį pasiūlymą spontaniškai arba rusų pakurstytas pakartojo Egiptas, o SSSR viešai jam pritarė. Amerikos reakcija buvo itin griežta. Visame pasaulyje dislokuotuose JAV kariniuose daliniuose buvo paskelbta aukščiausio lygio karinė parengtis, todėl SSSR atsitraukė. Vašingtonas kategoriškai pasipriešino rusų dalinių atvykimui į Artimuosius Rytus; kai kurie Amerikos sąjungininkai Europoje sunerimo dėl tokios, jų manymu, perdėtos Amerikos reakcijos, į tai Amerika atsakė kandžiai, kad jie nervingi ir vargu ar patikimi.

Konferencija, kuria turėjo baigtis karas, buvo sušaukta Ženevoje 1973 metų pabaigoje, kiti metai iš tikro buvo skirti asmeninei JAV valstybės sekretoriaus Henri Kissingerio diplomatijai, tuo metu konferencija tebuvo tarsi ištiestas tinklas akrobatui. 1974 metų sausį buvo pasiektas pirmasis Izraelio ir Egipto atsitraukimo susitarimas; abi šalys atsitraukė, o tarp jų postą įsirengė JT pajėgos. Šiauriniame fronte derybos vyko lėčiau, nes Izraelis reikalavo tikslių duomenų apie Sirijos nelaisvėn patekusių savo karių skaičių, vardus, pavardes ir likimą, o sirai to nenorėjo arba negalėjo pateikti, taip pat dėl to, kad Izraelis negalėjo atsitraukti daugiau nei per vieną ar dvi mylias, antraip iškiltų grėsmė visai Izraelio strateginei padėčiai ir gyvenvietėms visame Golano aukštumų rajone. Vis dėlto Kissingeriui, kuris nepaliaujamai zujo po suinteresuotų valstybių sostines, ir čia pavyko pasiekti pirmojo susitarimo. (Abi sutartys lapkritį buvo pratęstos šešiems mėnesiams, o vėliau dar šešiems mėnesiams.) Svarbiausias tolesnio derybų etapo klausimas buvo PIO statusas ir

reikalavimai. Izraelis atsisakė pripažinti PIO kuo nors kitu nei teroristine organizacija, o palestiniečius – kuo nors kitu nei pabėgėliais ir atsisakė nagrinėti teritorinį atsitraukimą, nebent tik pagal bendrą taikos sutartį. PIO laikėsi nuostatos nepripažinti Izraelio valstybės, tačiau buvo manoma, kad derėtųsi dėl sienų, buvusių iki 1967 metų. PIO primygtinai reikalavo būti svarbiausia derybų pusė, priešinosi, kad palestiniečiams atstovautų kokios nors arabų šalies vyriausybė. Izraelis siekė sudaryti atskiras dvišales sutartis, pirmiausia su Egiptu (paliekant nuošalėje palestiniečius). Sadatas palankiai žiūrėjo į tokią sutartį, bet su sąlyga, kad netrukus po jos būtų sudarytos panašios sutartys tarp Izraelio ir kitų jos kaimynių, tada Egiptas nebūtų kaltinamas suaardęs vieningą arabų frontą arba palikęs palestiniečius nelaimėje. Kissingeris norėjo kuo greičiau Izraelio ir Egipto sutarties; siekė, kad Jungtinės Valstijos, o ne tarptautinė konferencija būtų taikdarės Artimuosiuose Rytuose; taip pat norėjo sustiprinti Amerikos ir Egipto ryšius, per daug neužgaudamas Izraelio ar Amerikos žydų jausmų: visa kita galėjo palaukti. Kissingeriui atrodė, kad Izraelio ir Egipto taikos sutartis bus pirmasis žingsnis į taiką visame Artimųjų Rytų regione – jis netikėjo, kad taikos Artimuosiuose Rytuose būtų galima pasiekti kaip nors kitaip, o ne etapais. Be to, taika darėsi vis svarbesnė ir Jungtinėms Valstijoms, kurios stengėsi atsisakyti politikos, sutelktos į paramą Izraeliui. Tokią nuostatą skatino Sadato nesantaika su SSSR, o karo metu arabų taikomas embargas naftai darė ją neatidėliotiną. Silpnoji Kissingerio taktikos vieta buvo išskirtinis dėmesys Egiptui ir priklausomybė nuo jo. Egiptą jis spaudė priimti dvišales derybas – tuo buvo įžeisti jo arabų sąjungininkai – ir nekreipti dėmesio į palestiniečius, kurių reikalavimai vis dėlto buvo ne mažiau svarbūs arabų–Izraelio konflikte kaip išimtinai Izraelio–Egipto problemos. Kad pasiektų savo tikslų, Kissingeriui reikėjo įtikinti Sadatą Egipto ir Izraelio problemas spręsti atskirai nuo arabų ir izraeliečių klausimų, ypač nuo visų palestiniečių reikalų. Taigi jis rizikavo pakenkti savo naujo draugo iš Egipto santykiams su arabų pasauliu.

Arabai nebuvo nusiteikę atsisakyti palestiniečių, nors dauguma jų gal ir nenorėjo apie juos girdėti. Palestiniečiai kėlė problemų ir pavojų, bet arabų šalių konferencijoje Rabate 1974 metų spalį netgi karalius Husseinas, kuris prieš ketverius metus prieš juos kovojo ir privertė 15 000 palestiniečių bėgti iš Jordanijos į Siriją, kartu su visais pripažino, kad PIO atstovauja arabų Palestinai. Iš Rabato Yassiras Arafatas nuvyko į JT Generalinę Asamblėją, kur buvo sutiktas kaip valstybės vadovas, ten buvo priimta labai palanki palestiniečiams rezoliucija, patvirtinanti palestiniečių teisę į suverenitetą Palestinoje ir būti pagrindiniais dalyviais taikos konferencijoje. 1974–1975 metų žiemą atrodė, jog PIO pasiskelbs vyriausybe tremtyje ir bus pripažinta Jungtinių Tautų narių daugumos, nepaisant susiskaldymų, susilpninusių jos pretenzijas atstovauti visiems palestiniečiams, ir nepaisant atskilusių ekstremistinių grupuočių, kurios šokiravo daugumą grobdamos ir žudydamos niekuo dėtus žmones.

1973 metų karas palestiniečiams suteikė progą atsigauti ir pakilti po Jordanijoje 1970 metais patirto sutriuškinimo, taip pat pakylėjo arabų dvasią ir

sužadino kitokias viltis. Šis karas ne tik parodė, kad Egipto kariuomenė prilygsta Izraelio kariuomenei (bent jau savaitę), bet ir išryškino arabų galią didžiųjų valstybių atžvilgiu. Naftą gaunančios arabų šalys, susivienijusios į naftą eksportuojančių arabų šalių organizaciją (OAPEC, OPEC dalis), visose išsivysčiusiose šalyse sukėlė šoką nutraukdamos naftos tiekimą ir keturis kartus padidindamos jos kainą. Naftą gaunančioms valstybėms nafta buvo ginklas ir pajamų šaltinis, kai kurioms vienintelis ar pats didžiausias. Visos šios šalys rūpinosi, kaip apsaugoti ir padidinti už naftą gaunamas pajamas, dėl to 1971 metais Teherane ir Tripolyje jos sudarė sutartis, garantuojančias šiuos tikslus ateinantiems penkeriems metams. 1972 metais per OPEC jos primygtinai reikalavo iš šalių importuotojų, devalvuojančių nacionalinę valiutą, peržiūrėti ir pakoreguoti naftos tiekimo sutarčių sąlygas, kad šalys eksportuotojos nepatirtų nuostolių dėl tokio devalvavimo. Jos taip pat pakeitė požiūrį į pelno gavimo būdus. Anksčiau jos dažniausiai tą darė apmokestindamos išvežamą arba gaunamą naftą, dabar panoro tapti naftos bendrovių dalininkėmis ir nusprendė įsigyti 25 procentus didžiausių naftos bendrovių akcijų, o iki 1982 metų jų dalis padidėjo iki 51 procento. Naftą gaunančios valstybės pajuto, kad gali gauti viską, ko tvirtai užsigeis, nes dar iki 1973 metų karo išsivysčiusios šalys ėmė nerimauti dėl energijos šaltinių stokos, kuri reiškė energetinę krizę. Dėl šios krizės 1970–1971 metais ėmė smarkiai kilti naftos kainos, o naftą eksportuojančios valstybės suvokė naftos gavybos apribojimų teigiamybes: gamybos apribojimai pailgintų neatsikuriančių išteklių atsargų realizacijos laiką, pirkėjai būtų sukalbamesni, o parduodant vis didesnėmis kainomis, pajamos vis tiek nesumažėtų, nes nedidelius kiekius lengvai kompensuotų didesnės pardavimo kainos. Šalys importuotojos buvo pažeidžiamos visais atvejais. Naftos tiekimo apribojimai, ką ir kalbėti apie sustabdymą, sutrikdytų jų pramonės ir kasdienio gyvenimo ritmą; padidėjusios kainos neigiamai veiktų jų atsiskaitymų balansą. Tuo tarpu naftos bendrovės, skirtingai negu šalys importuotojos, patirdavo nuostolių tik dėl naftos gavybos apribojimų ir stabdymo, ne dėl kylančių kainų.

Prasidėjus karui, naftą eksportuojančios Persijos įlankos šalys 70 procentų pakėlė kainas. OPEC pagrasino mažinsianti naftos tiekimą 5 procentais kas mėnesį, kol Izraelis įsipareigos pasitraukti iš arabams priklausančių teritorijų ir sutiks su teisėtomis palestiniečių teisėmis. Saudo Arabija 10 procentų sumažino tiekimų apimtis; į Jungtines Valstijas ir Olandiją – svarbiausias Izraelio šalininkes – visiškai nutraukė. Irakas nacionalizavo dalį užsienio bendrovių, o Libija ėmė kalbėti apie visišką eksproprijavimą. Dėl šių įvairių, tegu ir prastai suderintų, arabų šalių veiksmų naftos kainos Irane, Nigerijoje ir kitur taip pat staigiai pašoko. EEB pareiškė remianti palestiniečius, Britanija nutraukė ginklų tiekimą Izraeliui, o Japonija atsisakė savo proizraeliškų simpatijų. Arabų grasinimai nebuvo visiškai įgyvendinami, pavyzdžiui, nebuvo įmanoma boikotuoti Olandijos, kai kitoms šalims nafta gabenama per Roterdamo uostą. Pačiame arabų pasaulyje buvo tokių, kurie bijojo, kad žala Vakarų šalių – svarbiausių klienčių – ekonomikai gali atsisukti prieš juos pačius. Tačiau žodis buvo tartas. Pirminės žaliavos tiekėjos nebebuvo išnaudojamos,

nes galėjo daryti įtaką ir pasinaudoti ekonominėmis priemonėmis, kad pasiektų savo politinių tikslų. Šis pasikeitimas taip paveikė išsivysčiusių šalių nuomonę, kad buvo sutiktas šauksmais „Šantažas!". Artimiesiems Rytams tai reiškė, kad kol tebėra energetinė krizė, su arabais geriau nejuokauti.

Tokiomis sąlygomis Kissingerio ir Sadato santykiai buvo tarsi gležnas daigelis. Kissingerio argumentų, kuriais norėjo paveikti Sadatą ir nesukompromituoti jo tėvynainių akyse, veiksmingumas buvo menkas, nes arabų šalys galėjo pasinaudoti nauju ginklu, o palestiniečių problema dabar buvo svarbiausia. Izraeliui taip pat nebuvo lengva daryti spaudimą. Izraeliečiai nepralaimėjo. Priešingai, jie džiaugėsi savimi, kad, nepaisant pradinių nesėkmių, buvo pakeliui į dar vieną pergalę. Tačiau juos smarkiai sukrėtė žvalgybos tarnybų, kurios tokioje mažoje šalyje buvo gyvybiškai svarbios siekiant apsisaugoti nuo staigaus sunaikinimo, nesėkmė. Per 1973 metų pabaigoje vykusius rinkimus vyriausybę sudariusios partijos prarado šešias vietas. Daugiau laimėjo dešiniosios jėgos, bet kartu sustiprėjo parama nuosaikiesiems, kurie kritikavo Izraelio politiką arabų atžvilgiu. Kariuomenės vadas ir aukštieji karininkai atsistatydino. Moshe Dayanas, atsakingas už nacionalinį saugumą kaip gynybos ministras, iš dalies prarado didvyrio įvaizdį ir nebuvo įtrauktas į naują 1974 metų balandį sudarytą vyriausybę, kuriai ėmėsi vadovauti Yitzhakas Rabinas, pakeitęs ministrę pirmininkę Goldą Meir. Jungtinių Valstijų prezidento kelionės po arabų šalių sostines birželį buvo sutiktos su nerimu, nors Nixonas atvyko ir į Jeruzalę. Kėlė nerimą ir tai, kad SSSR su kaupu kompensavo Sirijos ir Irako ginkluotės nuostolius, Jungtinės Valstijos savo ruožtu atlygino nuostolius Izraeliui. 1974 metų pabaigoje Sirija, pasiūliusi sudaryti naujas jungtines karines pajėgas su Egiptu, Jordanija ir PIO, pabrėžė kaimyninių Izraelio šalių vienybę ir įsipareigojimus palestiniečiams. Turbūt niekad anksčiau Izraelis nebuvo taip išmuštas iš vėžių. Tokioje situacijoje Amerikos valstybės sekretorius negalėjo daryti itin didelio spaudimo, bent jau viešai.

Kelionių diplomatiją Kissingeris vėl atnaujino 1975 metų pradžioje. Jo tikslas buvo dar viena Izraelio ir Egipto karinių pajėgų atitraukimo sutartis. Iš pradžių jam nesisekė, nes Izraelis buvo labai užsispyręs. Po susitikimo su JAV prezidentu Fordu gegužę Zalcburge Sadatas pranešė, kad vėl atidaromas Sueco kanalas, o rugsėjį buvo sudaryta nauja sutartis. Buvo nubrėžtos naujos fronto linijos ir nustatyti karinių pajėgų lygiai. Sutarties vykdymą turėjo kontroliuoti daugelis išankstinio įspėjimo stočių, kurių dalį valdė civiliai amerikiečiai. Izraelis pasitraukė iš Mitlos bei Gidžio perėjų ir nuo Egiptui priklausančių naftos telkinių Sinajaus pusiasalyje. Už tai Izraeliui buvo pažadėta didžiulė Amerikos pagalba ir galimybė plukdyti krovinius (bet ne Izraelio laivais) Sueco kanalu. Tai buvo Kissingerio pastangų viršūnė, o tai, kad griežta priešininkų pozicija šiauriniame fronte ir Izraelio toliau planuojamos naujų gyvenviečių statybos okupuotose teritorijose neleidžia atsipalaiduoti, atrodė ne taip svarbu. Tačiau kaip tik šiame regione netrukus kilo nauja krizė.

Pilietinis karas

Vienas iš Artimųjų Rytų politikos nuolatinių bruožų nuo 1919 metų buvo mėginimas užmiršti palestiniečius. Nuo tada, kai emyras Faisalas ir Chaimas Weizmannas kalbėjo Paryžiaus taikos konferencijoje visiškai jais nesirūpindami, į palestiniečius nebuvo kreipiamas joks dėmesys ar net blogiau, bet jie nepanoro išnykti ar prarasti savo tapatybę. Iki 1975 metų jų buvo daugiau nei trys milijonai, iš kurių beveik pusė gyveno Izraelyje arba Izraelio okupuotose teritorijose. Dar 750 000 gyveno Jordanijoje, 400 000 Libane, 200 000 Sirijoje. Pusę šimtmečio dėl jų nuolat kildavo politinių problemų, palestiniečiai apeliuodavo į arabų (ir ne tik jų) sąžinę ir ėmėsi prievartos, kad atkreiptų dėmesį į savo skundus. Po 1970 metų susidorojimo Jordanijoje palestiniečių veiklos centru tapo Libanas.

Libanas buvo vadinamas Artimųjų Rytų Šveicarija. Tai reiškė du dalykus: pirma, libaniečiai puikiai mokėjo „daryti" pinigus, buvo turtingesni už kaimynus dėl teikiamų paslaugų, o ne gamtos ištekliais; antra, šalis buvo įvairių bendruomenių junginys, palaikomas sumanios politikos ir tolerancijos tenkinant materialius interesus. Toks daugialypiškumas susiformavo tiek dėl geografinių, tiek dėl istorinių priežasčių, o sugyvenimas buvo valstybės išlikimo sąlyga. Dvi lygiagrečios kalnų grandinės, viena arti jūros, o kita atskirta tik siauro slėnio, dalijo šalį vertikaliomis juostomis, kurias dar ir skersai kirto gamtinės kliūtys, o šioje raižytoje vietovėje buvo įsikūrusios atskiros bendruomenės, kurios išsaugojo tiek savitumą, tiek tarpusavio priešiškumą. Pastarąjį stiprino religijos – musulmonų ir krikščionių, taip pat įvairios jų pakraipos: sunitai, šiitai ir drūzai; maronitai, graikų stačiatikiai ir graikų katalikai (unitai). Be to, nesutarimus dar stiprino ir nevienoda ekonominė patirtis, nes ne visi libaniečiai buvo turtingi. Turtingiausia buvo krikščionių maronitų bendruomenė, kurios atstovui pagal konstituciją buvo garantuojamas šalies prezidento postas dar tuo metu, kai krikščionys skaičiumi ženkliai viršijo musulmonus. Kitos krikščionių bendruomenės nebuvo nei tokios turtingos, nei tokios galingos, bet kol Libanas apskritai atrodė klestinti komersantų visuomenė, turinti valstybės formą, jis buvo labiau krikščioniškas, o ne musulmoniškas.

Didžiausia musulmonų bendruomenė buvo šiitai, politikoje įtakingesni buvo sunitai, kuriems konstitucija garantavo ministro pirmininko postą. Šiitai, kurių dauguma buvę neturtingi kaimiečiai vėliau tapo neturtingais miestiečiais, jautėsi žeminami tiek krikščionių maronitų, tiek musulmonų sunitų. Jie labiausiai nukentėdavo nuo Izraelio antpuolių. Antra vertus, drūzai, išlaikę daug savitų bruožų, kurių šaknys siekė vienuoliktąjį amžių, buvo pasitikintys ir atkaklūs, nors dauguma jų vargingi ir dažnai dėl to nepatenkinti. Jie susibūrė į glaudžią ir vieningą bendruomenę, gyvenančią gimtojoje kalnų žemėje ir turinčią tradicinį valdovą Kamalį Jumblattą, kuris politiką grindė kairiosios pakraipos, nepasiturinčiųjų pasaulėžiūrą atitinkančia filosofija ir lojalumu.

Į šią delikačią konfesinių skirtumų ir ekonominės įtampos kupiną visuomenę 1948 metais ėmė plūsti pabėgėliai iš Palestinos, kurių 1975 metais jau buvo 400 000, dauguma jų gyveno (ironiškai sakant) siaubingose stovyklose. Tarp jų buvo apie penkis ar šešis tūkstančius ginkluotų partizanų, turėjusių tikslą bet kokiomis priemonėmis atsiimti Palestinoje prarastas žemes ir, jei prireiktų, o buvo manoma, kad reikės, sunaikinti Izraelio valstybę. Šio tikslo niekada nebūtų pasiekę keletas tūkstančių ginkluotų vyrų, tad reikėjo pasitelkti arabų valstybes ir sukurstyti pradėti karą su Izraeliu. Kadangi arabų valstybės nelabai to norėjo, o kiekvienas mėginimas baigdavosi pralaimėjimu, palestiniečiams iškilo išlikimo problema, kuri juos privertė toliau ieškoti moralinės bei materialinės paramos kitur, ypač kairiosios pakraipos valstybėse – Kinijoje ir Sovietų Sąjungoje (nors pastaroji buvo labiau linkusi remti vyriausybes, o ne antivyriausybinius judėjimus). Palestiniečiai taip pat siekė, kad jų tikslams pritartų visų šalių kairuoliškai nusiteikusi visuomenės dalis, kuri jaustų solidarumą su varganai gyvenančiais ir iš savo žemių išvarytais palestiniečiais ir pernelyg nesipiktintų pastarųjų teroro aktais, pateisintų juos kaip nevilties priemonę. Libano palestiniečiai galėjo pasikliauti ne politikos ir verslo elito, kuris į juos žiūrėjo kaip į įkyruolius, o kitų gyventojų sluoksnių, kurie juos laikė draugiškais arabais ir vargšais, teikiama parama. Aštuntajame dešimtmetyje palestiniečiai nebebuvo vien įkyruoliai. Jų karinės organizacijos, įsikūrusios Libano žemėje, laikė save kariaujančiomis su Izraeliu, kuris buvo Libano kaimynas ir nesivaržydamas kirsdavo atsakomąjį smūgį užpultas iš Libano. Maronitai, kaip konservatyvūs krikščionys, ypač nemėgo ir bijojo palestiniečių organizacijų, nes jos buvo kairuoliškos, karingos, musulmoniškos ir kėlė grėsmę šalies, nuo kurios priklausė maronitų turtai ir įtaka, stabilumui. Svarbus sutapimas, kad maronitų padėčiai Libane jau buvo iškilusi grėsmė dėl krikščionių skaičiaus sumažėjimo, palyginti su bendru gyventojų skaičiumi, ir dėl neapykantos jiems, kaip pernelyg išsiskiriantiems turtingumu.

1975 metais grupė musulmonų žvejų, pasijutę nuskriausti dėl to, kad leidimas žvejoti buvo suteiktas krikščionių žvejų grupei, surengė demonstraciją, kuri virto riaušėmis. Kai kurie palestiniečiai stojo musulmonų pusėn. Krikščionims tai buvo paskutinis lašas: palestiniečiai, jau išprovokavę Izraelio agresiją prieš Libaną, dabar pradėjo kištis į darnią Libano vidaus politiką. Tada kilo antipalestiniškų incidentų, kuriuos sukėlė „Falanga“ – dešiniosios pakraipos krikščionių frakcija. Smurtas plito; vyriausybė, visada silpna kilus krizei, nes jos pačios konstitucinė padėtis buvo prieštaringa, žlugo. Nedidelė ir pati susiskaldžiusi kariuomenė nepajėgė įvesti tvarkos. Netvarka, kuri prasidėjo kaip atskirų grupuočių kova, perėjo į mūšius dėl teritorijos. Palestiniečiai, turėję į valias ginklų, vis labiau įsitraukė į konfliktą (prieš kai kurių vadovų valią), o jų priešininkai vis labiau provokavo. Buvo sudaryta begalė neilgai trunkančių paliaubų. Prie neramumų, kurie pasidarė puiki proga kovoti frakcijoms, prisidėjo abi pusės. Atrodė, jog kairiosios pakraipos drūzų ir palestiniečių aljansas ketina perimti valdžią šalyje, drūzai stengėsi išstumti valdančiąsias grupuotes, o palestiniečiai norėjo, kad Libanas būtų saugus jiems

patiems ir bazė prieš Izraelį. Iš kitos pusės – maronitai ir jų sąjungininkai pajuto puikią progą pasielgti su palestiniečiais Libane taip, kaip su jais Jordanijoje pasielgė karalius Husseinas: kiek įmanoma daugiau ištremti, kai kuriuos vadovus nužudyti ir su Izraelio pagalba galbūt net sunaikinti.

Kai dėl pilietinio karo iškilo grėsmė, kad žlugs valstybė, Sirija turėjo apsispręsti, ką daryti. Libanas buvo Sirijos dalis (kaip ir Jordanija bei Palestina) Osmanų imperijos laikais ir anksčiau, tačiau dėl įvairiausių priežasčių Sirija nesiryžo kištis. Jeigu Sirija pasiųstų kariuomenę į Libaną, greičiausiai tą patį padarytų ir Izraelis, tada kiltų naujas konfliktas, kurio nepageidavo nei pati Sirija, nei jos globėjai rusai. Net ir Jordanija, su kuria prezidentas Assadas jau keleri metai gerino santykius, taip pat nesidžiaugtų veiksmais, kurie atrodytų kaip žingsnis į Didžiosios Sirijos atkūrimą. Toks pat argumentas buvo taikomas ir Irakui. Nors Sirija buvo labiau linkusi palaikyti drūzų ir palestiniečių pusę, tačiau susirūpino kovos nutraukimu ir Libano valstybės pastatymu ant kojų. Assadas stengėsi surasti būdą, kaip atkurti konstitucinę santvarką su prezidentu maronitu (nors ir nauju), net jei dėl to reikėtų kovoti su palestiniečiais. Todėl Sirijos įsiveržimas atrodė antipalestiniškas ir promaronitiškas, tai papiktino kitas arabų valstybes, kurios, įtariai žiūrėjusios į Sirijos užmačias, mėgino sirišką krizės valdymą pakeisti panarabišku – įvesti mišrias arabų karines pajėgas ir nusiųsti Arabų lygos tarpininką. Tačiau visi šie veiksmai buvo bergždi. Assadas pasirinko tinkamą momentą įvesti savo pajėgas ir privertė susitarti dėl laikino sprendimo: maronitai turės prezidentą *de jure*, bet nebegalės skirti ministro pirmininko, o musulmonai šalies parlamente turės tiek pat vietų, kiek ir krikščionys. Būtent šis atstatymas buvo kairiojo sparno šiitų ir drūzų pralaimėjimas (Kamalis Jumblattas žuvo; veikiausiai buvo nužudytas), jie pajuto valdžios skonį tik tam, kad dėl užsienio įsikišimo jos netektų. Tai buvo ir palestiniečių, kurie veikė kartu su drūzais ir kitomis antimaronitiškomis organizacijomis, pralaimėjimas, todėl jie, atsidūrę pralaimėjusiųjų pusėje, pirmiausia nukentėjo nuo maronitų, o vėliau ir nuo sirų. Tai buvo ir rusų pralaimėjimas. Rusai kiek anksčiau buvo priversti perkelti savo įtakos Artimųjų Rytų politikai centrą iš Kairo į Damaską, dabar suprato, kad Sirija veikia gana nepriklausoma ir Maskvai nelabai priimtina kryptimi. Tačiau rusai nepadėjo nei Jumblattui, nei Arafatui; jų įtaka krizei buvo mažiausia. Assadas, o ne Arafatas, tapo pagrindine jėga šalyje. Pats Libanas buvo sugriautas, jam reikėjo pagalbos. Jis galėjo atsisakyti Sirijos tvarkos, tačiau dėl to kiltų naujų konfliktų tarp atskirų maronitų, drūzų ir kitų armijų, kurių Libano kariuomenė nepajėgtų sutramdyti. Maronitai, nors ir išgelbėti Sirijos, buvo neką mažiau priešiški jai ir toliau buvo linkę pataikauti Izraeliui, nepaisydami, kad šis pataikavimas juos pačius pražūtingai suskaldė. Palestiniečiai, puldinėjami Jordanijos ir Sirijos, praradę savo tvirtovę Libaną ir supratę, kad Sadato simpatiją jiems nustelbė priešingas Egipto siekis – sudaryti taiką su Izraeliu, vėl nebegalėjo niekuo pasikliauti, tik savo jėgomis. Arafatas ieškojo paramos ne ten, kur reikia. Nusivylęs arabų šalių vyriausybėmis ir nerimaudamas dėl kairiųjų atskilimo nuo jų pačių judėjimo, jis sudarė sąjungą su kairiaisiais arabais ir tapo pasiryžusių jį sunaikinti arabų šalių vyriausybių taikiniu.

Libano pilietinis karas, trukęs nuo 1975 metų balandžio iki 1976 metų lapkričio, nusinešė 40 000 gyvybių, padarė didžiulių materialių nuostolių ir pakenkė prekybai. Naujasis prezidentas Eliasas Hrawi, ne tiek prisirišęs prie senosios maronitų valdymo formos kaip jo pirmtakas Suleimanas Franjieh'as, neturėjo autoriteto ir karinių pajėgų, kad galėtų įgyvendinti vyriausybės sprendimus. Nors Sirija ir nutraukė kovas, tačiau Assado padėtis Libane buvo ir sunki, ir sudėtinga. Siriją keikė visos kitos arabų pasaulio šalys; Irakas nutraukė naftos tiekimą (bet Saudo Arabija suteikė kreditų šiam trūkumui padengti). Assadas negalėjo, o gal nenorėjo imtis visiškos atsakomybės už Libano reikalus. Jis grįžo prie derybų. 1977 metų liepą Šturoje Sirija, Libanas ir PIO dar kartą patvirtino Libano ir PIO sutartį, sudarytą 1969 metais Kaire, pagal kurią PIO turėjo išvesti ginkluotus dalinius iš Beiruto ir pasienio zonos pietuose. Palestiniečių nusiginklavimas prasidėjo Beirute, ne pietuose, kur palestiniečiai ir Libano krikščionys vėl ėmė kariauti. Įsiveržė izraeliečiai ir su majoro Saado Haddado pagalba įkūrė (iš tiesų musulmonų teritorijoje) pusiau nepriklausomą krikščionių Laisvojo Libano valstybę. Nei Libano kariuomenė, visada bejėgė kilus bendruomenių kivirčams, nei laikinosios Jungtinių Tautų pajėgos Libane (UNIFIL) negalėjo sutrukdyti įkurti šios marionetinės valstybės, tuo metu kitose šalies vietose tebevyko ginkluoti susirėmimai ir žudymai. Šioje mažoje šalyje buvo apie 40 kariuomenių ir ginkluotų gaujų. 1980 metais kovos tarp pagrindinių maronitų pajėgų baigėsi „Falangos" ir Gemayelių šeimos pergale prieš Chamounų ir kitų įtakingų maronitų klanų Nacionalinę liberalų partiją. Nugalėtojai buvo labiau pasiryžę išvaryti iš Libano visus palestiniečius, civilius pabėgėlius ir ginkluotus dalinius, o ginklų šiam tikslui jie gavo iš Izraelio. Beirute ir aplink jį, falangistų autonominiame kantone, buvo įkurta nauja draudžiamoji zona, panaši į majoro Haddado sritį, kuri vyriausybei buvo nepasiekiama.

Kamp Deividas

Šį Libano susiskaldymą skatino Izraelis. Pietų Libanas buvo žemių, kurių Izraeliui reikalavo sionistų iredentistai, dalis, tačiau ši pretenzija galėjo taip ir likti tik pretenzija, jeigu aštuntajame dešimtmetyje ši teritorija nebūtų tapusi palestiniečių revanšistų prieglobsčiu. Izraelis buvo pasiryžęs jėga su šaknimis išrauti karinguosius palestiniečius, o dauguma izraeliečių bet kokius agresyvius veiksmus šiam tikslui pasiekti laikė teisėta savigynos priemone. Pačiomis pirmosiomis dienomis grėsmę Izraelio gyvavimui kėlė arabų valstybės. Izraelis tikėjo, kad veiksmingumas ir Amerikos pagalba visuomet padės nugalėti priešus, kurie amžinai tarpusavyje nesutardavo. Šiuo laikotarpiu palestiniečiai tebuvo antraeilis arabų valstybių įrankis, iš tiesų naudingas tik propagandiniais tikslais. Tačiau palestiniečių klausimas pasidarė svarbiausias, jų pačių karinės pajėgos buvo išplėstos, jie susilaukė pasaulio pritarimo ir gaudavo pagalbos (ribotos) iš arabų šalių – šitaip pasikeitus vaidmenims, palestiniečiai ėmė kelti Izraeliui didesnį pavojų negu kuri nors arabų šalies vyriausybė.

Vis agresyvesnis Izraelio atsakas buvo šio pasikeitimo pripažinimas. Arabų šalių nebuvo galima sunaikinti, tuo tarpu nužudžius arba išblaškius pakankamai daug palestiniečių, jų politinė galia susilpnėtų. Pasikeitus vyriausybei Izraelyje, šį argumentą buvo galima įgyvendinti praktiškai. Per 1976 metus koalicija, kurioje vyravo Darbo partija, beviltiškai kovojo su ekonominiais sunkumais ir neramumais Vakarų krante. Koalicija ir pati Darbo partija ėmė skaldytis. Jungtinių Tautų Saugumo Taryboje Jungtinės Valstijos vis dažniau vienos vetuodavo antiizraeliškas rezoliucijas ir pamažu prisidėjo prie daugumos, kuri smerkė žiaurius ir neteisėtus Izraelio veiksmus Vakarų krante. Rabinas atsistatydino, kai jo žmona buvo apkaltinta piniginėmis machinacijomis, tačiau jo įpėdinis Shimonas Peresas patyrė nesėkmę per visuotinius parlamento rinkimus, ir 1977 metais Menachemas Beginas, kovų su britais veteranas ir biblinis fundamentalistas, sudarė pirmąją Izraelio vyriausybę be Darbo partijos. Jis pareiškė, kad Izraelis privalo išlaikyti Vakarų pakrantę ir ten paspartinti naujų gyvenviečių kūrimą. Prezidentas Carteris kartu su kitais šias gyvenvietes pavadino neteisėtomis. Jis pasiūlė vėl sušaukti Ženevos konferenciją (kurioje dalyvautų ir rusai) ir pakviesti dalyvauti PIO su sąlyga, kad ji pripažins Izraelio teisę gyvuoti. Beginas neprieštaravo, kad konferencijoje dalyvautų palestiniečiai, tačiau tvirtai pareiškė niekada nesiderėsiąs su PIO, tuo suteikdamas Arafatui galimybę išvengti tiesaus atsakymo į Carterio klausimą. Lapkritį Beginas, didžiam visų nustebimui, pakvietė Sadatą apsilankyti Jeruzalėje. Sadatui labai reikėjo taikos. Jis kariavo keturių dienų karą su Libija kitame sparne; Egipto ekonomikos padėtis buvo apgailėtina, o vietinis nepasitenkinimas virto riaušėmis.

Tiesi Sadato kalba Knesete susilaukė pagyrimų visame pasaulyje. Jis išreiškė apgailestavimą, jog delsiama sušaukti Ženevos konferenciją, ir paragino sudaryti Egipto ir Izraelio taikos sutartį, Izraelį atsitraukti prie savo 1967 metų sienų ir suteikti palestiniečiams apsisprendimo bei valstybės sukūrimo teisę; jis nepaminėjo PIO vardo. Metų pabaigoje Kaire prasidėjo Egipto ir Izraelio derybos. Beginas apsilankė Ismailijoje, kur kalbėjosi apie palestiniečių autonomiją su Izraelio karinėmis pajėgomis, dislokuotomis dvidešimčiai metų. Pačioje metų pabaigoje buvo paskelbti jo oficialūs pasiūlymai dėl Vakarų kranto, numatyta, kad saugumą ir viešąją tvarką toliau kontroliuotų Izraelis, gyventojai pasirinktų Izraelio arba Jordanijos (bet ne Palestinos) pilietybę, dėl arabų imigrantų „priimtino" skaičiaus turėtų susitarti Izraelis, Jordanija ir naujoji autonominės teritorijos valdžia, izraeliečiams būtų leista laisvai pirkti žemę. Carteris pritarė šiam atsakymui, taigi nepritarė palestiniečių valstybės įkūrimui.

Tai buvo proceso, kuris baigė Egipto ir Izraelio karą, pradžia, nieko nedavusi palestiniečiams. Beginas buvo pasirengęs užleisti patogias priešakines pozicijas ir gynybos įrengimus Sinajaus pusiasalyje (nors ir laikė jį pažadėtąja žydų žeme), tačiau neketino atsisakyti valdžios Vakarų krante. Priešingai, jis pasiūlė sparčiau keisti šio regiono demografinę padėtį, skatinant naujų gyvenviečių kūrimąsi, nepaisant to, ar jos pateisinamos kariniu požiūriu. Per tris jo vyriausybės valdymo metus gyventojų žydų okupuotame Vakarų krante padaugėjo keturgubai. Egiptui labai reikėjo taikos ir 1973 metais prarastų Sinajaus pusiasalio

teritorijų bei naftos telkinių. Sadatas, pesimistiškai nusiteikęs kokio nors sandorio su Beginu atžvilgiu, dar kartą maldavo amerikiečius įsikišti ir iš karto sulaukė atsakymo iš Carterio, kuris nesugebėjo dar kartą suorganizuoti Ženevos konferencijos, o dabar ėmė trokšti Izraelio ir Egipto susitarimo, kaip pirmo žingsnio link daugelio sutarčių tarp Izraelio ir visų jį supančių priešų.

Jungtinės Valstijos ėmėsi svarbiausios derybininkės vaidmens šiuo klausimu, o 1978 metų rugsėjį trišalėje Kamp Deivido konferencijoje Carteris įkalbėjo Beginą ir Sadatą pasirašyti susitarimo metmenis dėl bendros taikos Artimuosiuose Rytuose: Izraelis turėjo pamažu pasitraukti iš Vakarų kranto ir Gazos, būtų kuriamas autonominis savarankiškas Palestinos darinys, kuriame laikinai liktų Izraelio pajėgos, o visų kitų problemų sprendimas būtų atidėtas penkeriems metams. Kartu su šiais siekiais buvo padarytos dvi tikslios išvados: viena teigiama, o kita neigiama. Egiptas susigrąžino Sinajaus pusiasalį (su demilitarizacijos sąlyga), tačiau palestiniečiai artimiausiu metu negavo nei pripažinimo, nei žemės. Sadatas pranešė apie pasiryžimą rūpintis palestiniečių teisėmis ir paisyti jų, bet pažado nevykdė, nes nemėgo palestiniečių vadovų, o Kamp Deivide jį užgožė nemalonus Begino fundamentalizmas ir Carterio troškimas neleisti nei Sadatui, nei Beginui išvykti iš konferencijos nepasirašius oficialios sutarties. Sadatą arabų šalys griežtai kritikavo dėl nesugebėjimo susitarti su Izraelio atstovais dėl lygiateisio sandorio palestiniečių atžvilgiu. Jis neteko Saudo Arabijos subsidijų, pasidarė priklausomas nuo Amerikos labdaros, 1981 metais buvo nužudytas. Tačiau Sadatas kartu su Beginu gavo Nobelio taikos premiją. Kaip Kissingerio ir Le Duc Tho atveju prieš kelerius metus, premiją gavo sugebėję susitarti kariautojai, o ne uoliai kovojantys už taiką veikėjai.

Euforija po Sadato apsilankymo Jeruzalėje 1977 metais truko beveik metus. Amerikai nepavyko priversti Jordaniją ir Saudo Arabiją pritarti tam, kas buvo padaryta. Arabai buvo susiskaldę į priešiškai ir labai priešiškai nusiteikusius. Izraelio ekonomika ir toliau smuko (infliacija buvo viena iš didžiausių pasaulyje), toliau vykdoma stiprios rankos politika šiauriniame pasienyje ir Vakarų krante. Begino ministrų kabinetas neteko geriausių narių bei liaudies paramos; generolas Dayanas, į vyriausybę atėjęs tada, kai Beginas laimėjo 1977 metų rinkimus, pasitraukė dėl jo vyriausybės atkaklaus siekimo skatinti statyti naujakurių gyvenvietes, kurios turėjo tik politinę, o ne strateginę reikšmę. Dėl panašių priežasčių pasitraukė ir generolas Ezeras Weizmannas. Nors dėl nepalenkiamo būdo Beginas prarado draugus, neatrodė, kad jo pagrindiniai tikslai būtų nepopuliarūs. Atvirai proizraeliško Ronaldo Reagano išrinkimas Jungtinių Valstijų prezidentu buvo paguoda izraeliečiams, kurie ėmė sukti galvą dėl Amerikos vyriausybės būsimos politikos, verčiančios rinktis tarp ištikimybės Izraeliui ir ekonominių bei strateginių interesų Saudo Arabijoje ir Persijos įlankoje. O 1980 metais Irakui užpuolus Iraną, vėl išryškėjo Izraelio priešų nesutarimai, nes vienos arabų vyriausybės rėmė Iraką, o kitos nerėmė.

Kamp Deivide Beginas „atsipirko“ nuo Egipto – retas diplomatijos laimėjimas Izraelio karinių pergalių istorijoje. Tuo jis apsaugojo savo pietinį sparną, kaip ekspansionistinės politikos kitomis kryptimis dalį. Izraelis gana nesunkiai išlaikė savo padėtį okupuotame Vakarų krante. Nors ir buvo priverstas

imtis šiurkščių priemonių, kurioms nepritarta pasaulyje, šalyje mažai izraeliečių kritikavo okupaciją ar nemalonesnius jos padarinius, todėl Beginas pasinaudojo veikimo laisve pietuose ir rytuose, kad pradėtų karą šiauriau, Libane. Po nedidele persvara pasiektos 1981 metų rinkimų pergalės Knesete jis pasidarė priklausomas nuo mažų ir trumparegiškų religinių partijų. Izraelio laipsniška Vakarų kranto kolonizacija pasidarė brutalesnė ir neapgalvotai skubi – iki 1985 metų žydų skaičius turėjo padidėti nuo 20 000 iki 120 000. Izraelio karinės oro pajėgos parodė savo jėgą birželį sugriaudamos branduolinių tyrimų centrą netoli Bagdado, o liepą surengdamos antskrydį į Beirutą: iš vienos pusės, smūgis prieš Iraką, iš kitos pusės – prieš Siriją. Pirmąjį žygį, kurio tikslas buvo užkirsti kelią arba pristabdyti Irako, kaip karingos branduolinės valstybės, iškilimą, Jungtinėse Tautose pasmerkė net Jungtinės Valstijos, kurios kelias savaites delsė pristatyti į Izraelį naujus karinius lėktuvus. Beiruto antskrydį paskatino nesutarimai Libane tarp Sirijos karinių pajėgų ir krikščionių falangistų. Kai 1980 metų pabaigoje sirai pasitraukė iš Zalės, rytinės Beiruto dalies, falangistai užbėgo už akių reguliariajai Libano kariuomenei ir jį okupavo. Sirai palaikė kariuomenės pastangas išvaryti falangistus. Kovos stiprėjo. Tinkama proga atėjo ir Izraeliui. Be antpuolių pietų Libane, demonstratyviai skraidydavo virš Beiruto, o kai Sirija dislokavo „žemė–oras“ tipo raketas, Izraelis atakavo jas. Izraelis tikėjosi išjudinti prezidentą Bashirą Gemayelį, krikščionį maronitą ir falangistų judėjimo įkūrėjo sūnų, prisijungti prie tos karinės organizacijos ir tuo kai kuriose Beiruto vietose ir jo apylinkėse įtvirtinti krikščionišką bei antisirišką valstybėlę. Tačiau Sirija ir kitos arabų šalys įtikino prezidentą Gemayelį denonsuoti Izraelio ir falangistų aljansą. Tarp Sirijos ir Izraelio besiblaškantys maronitai buvo beprarandą kadaise turėtą svarbiausią vaidmenį Libane.

1981 metų pabaigoje Saudo Arabijos ministras pirmininkas princas Fahdas pateikė taikos planą, pagal kurį Izraelis turėjo pasitraukti prie 1967 metų sienų ir šiose ribose būtų pripažinta Izraelio valstybė. Šis planas tapo prakeiksmu Izraeliui, tačiau jį atmetė ir patys arabai, kai Assadas atsisakė vykti į konferenciją Fese jo svarstyti. Karalius Husseinas ryžtingai rėmė Saudo Arabijos iniciatyvą, savo pirmuoju per penkerius metus vizitu į Maroką užglaistė kivirčą su šia šalimi, tačiau, nepaisydamas oficialaus Palestinos nacionalinės tarybos atsisakymo panaikinti savo reikalavimus dėl Izraelio valstybės panaikinimo, suerzino Reaganą primygtiniais reikalavimais į kiekvieną taikos procesą įtraukti PIO.

Reaganas toliau liko ištikimas požiūriui, kad taikos galima pasiekti ir be susitarimo su PIO, tačiau 1981 metų pabaigoje jo įsipareigojimams Izraeliui ir pirmtako Kamp Deivido programai buvo suduoti du smūgiai. Spalį buvo nužudytas Sadatas. Didesnis didvyris užsienyje negu savo šalyje, Sadatas savo būdu ir politika įžeidė daug egiptiečių. Taikingas valdžios perdavimas Hosni Mubarakui parodė sąlygišką Egipto politinės sistemos stabilumą. Naujasis prezidentas, nors ir per daug atsargus, kad imtųsi kokių nors staigių politinių pakeitimų, norėjo pasinaudoti visomis Kamp Deivido sutarties galimybėmis, kurios buvo susijusios su Izraelio pasitraukimu iš Egipto žemės (1982 metų balandį), ir kartu pagerinti santykius su kitomis arabų šalimis, pablogėjusius

dėl vengimo spręsti Palestinos pateiktas pretenzijas Kamp Deivide. Sadatas puikavosi vakarietiškomis manieromis, o Mubarakas buvo nuosaikus musulmonas, jis nebe taip smarkiai persekiojo politinius oponentus kaip Sadatas (ir Nasseras), gavo užsienio paramą Egipto valstybiniam sektoriui ir patylomis mažino karines išlaidas. (Iki 1984 metų jis jautėsi pakankamai stiprus, kad legalizuotų atgijusią, tačiau gana nuolankią WAFD partiją ir leistų jai dalyvauti visuotiniuose rinkimuose.) Be to, Reaganas buvo priverstas pripažinti, kad įvairios Artimųjų Rytų teritorijos yra susijusios, todėl turėjo pakeisti savo įsitikinimą, kad Palestinos problemą galima visiškai atskirti nuo kitų. Susirūpinęs tuo, kad Irano–Irako karas Persijos įlankoje gali išplisti, jis sutiko ir vargais negalais įtikino Senatą parduoti Saudo Arabijai žvalgybos lėktuvų AWACS (žr. 13 skyrių), tačiau su sąlyga, kad Izraeliui bus teikiama dar daugiau karinės pagalbos, bus sudaryta sutartis dėl „strateginio bendradarbiavimo" ir bus suteikta didesnė laisvė rizikuoti. Bet amerikiečių veiksmų laisvė Artimuosiuose Rytuose gerokai sumenkėjo dar iki 1982 metų birželio 6 dienos, kai Izraelis, visu frontu įsiveržęs į Libaną, pavertė niekais visus taikos planus.

Izraelio įsiveržimas

Tariamas šios operacijos tikslas buvo išvaryti palestiniečius iš pietų Libano, iš kur jie puldinėjo Izraelį, tačiau būta gilesnių priežasčių ir didesnių ambicijų. Ben-Gurionas prieš daugelį metų, kai Libane dar nebuvo nė vieno palestiniečio, planavo jį sugriauti suviliojęs maronitų krikščionis ir prisijungti pietinę dalį arba įkurti ten naują satelitinę valstybę. Menachemui Beginui ir kitiems panašiai mąstantiems sionistams kai kurios Libano dalys Izraeliui priklausė pagal Dievo valią ir Bibliją. Įsiveržimo pretekstas buvo mėginimas nužudyti Izraelio ambasadorių Londone. Beginas pasakė Knesetui ir pasauliui, kad Izraelio karinės pajėgos žygiuos ne toliau kaip 45 kilometrus nuo sienos, bet Sharonas, visiems kolegoms žinant ar be jų žinios, šešiais mėnesiais anksčiau sudarė bendradarbiavimo su Libano krikščionimis planus, todėl Izraelio karinės pajėgos greitai pasistūmėjo iš pietų prie Beiruto prieigų ir du mėnesius jį bombardavo. Šios operacijos tikslas buvo iškraustyti palestiniečius iš Beiruto. Izraelio vyriausybė vengė tiesioginio Beiruto šturmo ir okupacijos, nes ji pareikalautų iš Izraelio daug aukų ir sukeltų Amerikos nepasitenkinimą, tačiau liepą krikščionių padedami izraeliečiai užėmė rytinį Beirutą, o palestiniečių kovotojai sutiko išvykti: jie buvo evakuoti laivais. Rugsėjį buvo nužudytas prezidentas Gemayelis, veikiausiai Sirijai nuolaidžiaujant arba kurstant. Įpėdiniu tapo jo brolis Aminas. Izraelis puolė vakarų Beirutą. Keršydami už Bashiro Gemayelio nužudymą, po Palestinos kovotojų išvykimo krikščionys falangistai su Izraelio pagalba dviejose Sabros ir Šatilos stovyklose nužudė 1000, o gal ir 2000, bejėgių palestiniečių. Kaltininkai buvo falangistai, bet per visas tris nepertraukiamo žvėriškumo paras falangistų būstinėje buvo ir izraeliečių, kurie jiems padėjo. Vėliau dėl tarptautinių protestų ir vidinių neramumų Izraelio

vyriausybė nenoromis buvo priversta atlikti oficialų tyrimą, po kurio pasmerkta daug aukšto rango izraeliečių, atsakingų už šiuos veiksmus.

Izraelis, įsiverždamas į Libaną, pastatė ant kortos beveik besąlygišką paramą, kurią viena po kitos teikė Jungtinių Valstijų vyriausybės. Kažin ar vien įsiveržimas būtų ilgam susilpninęs šią paramą – nuo pat šios valstybės įkūrimo po nacių holokausto į labiau abejotinus izraeliečių veiksmus buvo žiūrima atlaidžiau, tačiau skerdynės gerokai paveikė amerikiečių požiūrį į Izraelį. Pačiame Izraelyje žmonės tiesiog apstulbo, bet veikiausiai trumpam. Izraeliečių mirtinos aukos per kelerius pietų Libano okupacijos metus bent jau ėmė kelti pasibjaurėjimą nepriimtinu izraeliečių agresyvumu, kėlė įtarimą, kad Izraelio politika ilgainiui bus bevaisė, ir nenorą pritarti daugumos požiūriui, kad kalti vien palestiniečiai. Beiruto bombardavimas ir skerdynės stovyklavietėse Izraelio savisaugos siekį paženklino beprotišku žiaurumu, kuriam neprilygo net napalmo panaudojimas per ankstesnius konfliktus.

Daugianacionalinės prancūzų, italų ir amerikiečių taikos palaikymo pajėgos, prie kurių paskutinę akimirką prisijungė britų kontingentas, atvyko į Libaną prieš skerdynes, kad prižiūrėtų PIO ir sirų evakuaciją iš Vakarų Beiruto. Aukų skaičius per šį laikotarpį buvo pasiekęs 15 000 (dauguma civilių libaniečių). Tuo pačiu metu Reaganas pateikė dar vieną taikos planą. Kadangi jame buvo numatyta uždrausti Izraeliui aneksuoti žemes, sustabdyti žydų gyvenviečių statybą Vakarų krante ir įkurti autonominę Vakarų kranto valstybę, susijusią su Jordanija, Beginas planą iš karto atmetė. Reagano kreipimąsi dėl abipusio Izraelio ir Sirijos karo pajėgų išvedimo vienu metu ignoravo abi pusės, jis iš karto buvo tarsi laiškas, nepasiekęs adresato. Arabai pateikė savo planą, kuris vėl besąlygiškai pripažino žydų valstybę (su 1967 metų sienomis), tačiau pareikalavo įkurti ir Palestinos valstybę su sostine Jeruzalėje: tai buvo atnaujintas praeitų metų Fahdo planas (birželio mėnesį Fahdas po savo brolio Khaledo mirties tapo karaliumi). Libano grupuotės tęsė kovą, o sirai ir žydai pasiliko šalyje. Palestiniečių kovotojai (apie 7000 žmonių) išsiblaškė įvairiomis kryptimis, pusė jų atsidūrė Sirijoje, bet Sirijai nepavyko surasti Arafato, kaip autoritetingo palestiniečių lyderio, pakaitalo.

Sirijos pozicija iš pradžių buvo netvirta, bet pamažu sustiprėjo, nes iš tiesų nei Izraelio–Amerikos frontas, nei Sirijos priešai arabai nieko veiksmingo neturėjo pasiūlyti. Izraelis buvo pervargęs ir nepatenkintas, Libano armija – bejėgė, o daugianacionalinės karinės pajėgos pasitraukė, kai pateko į kryžminę Libano politikos ugnį: 1983 metais per vieną savižudišką antpuolį žuvo 239 amerikiečių jūrų pėstininkai, kai JAV laivynas nuo pakrantės bombardavo šiitų ir drūzų pozicijas. 1983 metais labai susikrimtęs dėl žmonos mirties ir politinės nesėkmės atsistatydino Beginas, palikęs Izraelį silpną ir kariniu, ir politiniu, ir moraliniu požiūriu. Antra vertus, prezidentas Assadas, pirmaisiais 1982 metų mėnesiais atlaikęs du sukilimus prieš jį (nors tam turėjo nužudyti nuo 10 000 iki 20 000 vidaus priešų), išsilaikė valdžioje. Libane Aminui Gemayeliui neliko nieko kito kaip kreiptis į Assadą, o kai 1983 metais Gemayelis tiesioginėmis derybomis su Izraeliu pamėgino pasiekti, kad žydai atsitrauktų, jo partneriai Libano vyriausybėje pasmerkė jo pastangas, Assadas

privertė jį atšaukti pasiektą susitarimą. Gemayelio užduotį sudaryti koaliciją iš nesutariančių šalies jėgų nuolatos žlugdė vienos ar kitos jėgos, ir pats Gemayelis buvo labai sumenkintas.

Izraelis visiškai pasitraukė iš Libano per 1985 metus, tačiau žydai išsivežė tūkstantį libaniečių belaisvių, kad būtų garantuoti, jog libaniečiai elgsis kaip žydai panorės, ir dar 13 metų kontroliavo pietinį Libaną per priklausomą Pietų Libano armiją – krikščionių pajėgas išimtinai musulmonų regione. Libanas tapo šalimi, neturinčia veiksmingos vyriausybės, politinės partijos buvo susiskaldžiusios ir priešiškos viena kitai, reguliarios ginkluotosios pajėgos kenkė vienos kitoms, o sostinėje veikė konkuruojančios nereguliarios pajėgos, kurių svarbiausias ginklas buvo įkaitų grobimas. Pagrindinės iš šių pajėgų buvo „Al-Jihad“, kurių pagrindiniai tikslai buvo susigrąžinti į Izraelį 1000 libaniečių įkaitų ir išlaisvinti 17 libaniečių, įkalintų Kuveite. „Al Jihad“ iš dalies valdė „Hizbollah“, judėjimo su tokiu pat pavadinimu atšaka Irane (žr. skirsnį „Trumpai“ šios dalies pabaigoje), kurios tikslas buvo sukurti islamo valstybę Libane kaip tramplіną karui su Izraeliu ir atsiimti Jeruzalę. Jis užgrobė Amerikos lėktuvą B 747, skrendantį iš Atėnų į Romą, nuskraidino jį į Beirutą ir su šiitų vado Nabiho Berrio pagalba iškeitė jo keleivius į 1000 belaisvių Izraelyje. Kad išvaduotų 17 libaniečių Kuveite, jis pagrobė Beirute Amerikos, Britanijos ir Prancūzijos piliečius. Jų vyriausybės paskelbė bendrą pareiškimą, kad atsisako išpirkti įkaitus iš teroristų, bet amerikiečiai, vėliau ir prancūzai, pakeitė sprendimą daugiausia dėl vietinių rinkimų reikalų, o amerikiečiai dar ir dėl parduodamų Iranui ginklų, už kuriuos gauti pinigai buvo skiriami karui Nikaragvoje, o jį atsisakė finansuoti JAV kongresas (žr. 28 skyrių). Britanijos vyriausybė, kuriai negrėsė jokie rinkimai, laikėsi savo įsipareigojimų. Tarptautinė sutartis dėl įkaitų nutrūko, nes pasikeitė šalių nuomonė ir aplinkybės, o bendrai užsienio politikai tvarkyti nebuvo jokio tinkamo mechanizmo. Įkaitų grobimų daugėjo, o jų išpirkimo kaina kilo. (Libaniečių belaisviai Kuveite buvo išvaduoti, kai Saddamas Husseinas įsiveržė 1990 metais. Tada JT derėjosi su Iranu dėl likusių įkaitų Beirute išvadavimo ir dėl libaniečių belaisvių Izraelyje pakeitimo į žydų belaisvius Libane.)

Sirijai nepavyko nuraminti ar suvienyti Libano. PIO, susilpninta, tačiau nepalūžusi, atstatė savo pozicijas stovyklose apie Beirutą, į kurias PIO kovotojai sugrįžo po 1982 metų, kad apgintų savo šeimas. Sirija, atsisakiusi maronitų ir sunitų valdžios atstatymo politikos, skatino Nabiho Berri šiitų „Amal“ partijos ir drūzų, kuriems vadovavo Jumblatto sūnus Walidas, aljansą, kuris nors ir nepajėgė iškraustyti palestiniečių iš stovyklų, išvarė iš vakarų Beiruto maronitus. Sirijos požiūriu, Gemayelis buvo bevertis, nes susidėjęs su Sirija, galutinai prarado autoritetą tarp maronitų, nuteikė prieš save pusę savo bendruomenės, pusę falangistų ir pusę Libano (krikščionių) kariuomenės – visų, kurie Sirijos nemėgo lygiai taip pat, kaip ir Izraelio. Falangistas Samiras Geagea, Libano karinių pajėgų vadas, nušalino Gemayelį, bet maronitai, pabūgę tokio tarpusavio susiskaldymo, įkūrė Gelbėjimo tarybą, kaip priemonę atsikratyti Geagea ir išlaikyti savo padėtį Rytų Beirute. Kitas vadovas maronitas Elie Hobeika, buvęs Libano karinių pajėgų vadas, kurį 1986 metais pa-

keitė Geagea, savo likimą susiejo su Sirija, sutiko sudaryti paliaubas su šiitais bei drūzais ir su Sirijos politine programa: krikščionių ir musulmonų lygybė, maronitų prezidento galių apribojimas ir ypatingi Libano ir Sirijos santykiai. Tačiau šie veiksmai nepadėjo atkurti Libano vienybės ar nutraukti kovų. Prezidentas Gemayelis, su kuriuo nebuvo tartasi, nutraukė sutartį su Berri ir Jumblattu, maronitai pasirinko Geagea, o ne Hobeiką. 1987 metais maronitai nužudė sunitą ministrą pirmininką Rashidą Karavi, o Rytų Beirute buvo vieningai ir karingai priešinamasi sirams, kurie irgi panaudojo jėgą.

Libanas suskilo į tris, vėliau į keturias dalis. Pietuose Izraelis palaikė krikščionių kariškių marionetinį režimą. Kita šalies dalis turėjo vyriausybes varžoves, kurioms vadovavo Karami įpėdinis Selimas al-Hossas (sunitas) ir Michelis Aounas (Libano kariuomenės vadas krikščionis). Svarbiausias Aouno tikslas buvo išvaryti iš Libano 30 000 Sirijos karių, jam padėjo amžinas Sirijos priešas – Irakas. Mūšiai darėsi vis įnirtingesni. 1989 metais Taife, Saudo Arabijoje, susirinko 1972 metais išrinkto Libano parlamento likučiai. Parlamentarų tikslas buvo prikelti Libaną po penkiolikos metų pilietinio karo, užsieniečių įsiveržimų ir didėjančio skaldymosi. Jie prezidento postą paliko maronitams, tačiau suteikė daugiau galių sunitų ministrui pirmininkui ir daugiau vietų parlamente šiitams, vienintelei didžiausiai bendruomenei, pripažino svarbius pokyčius Libano politikoje. Prezidentas Eliasas Hrawi atleido Aouną, bet jo kariuomenė liko jam ištikima. Aounas ir Geagea tol kovojo tarpusavyje, kol 1990 metais Aounas, apšaudytas Sirijos raketomis, pasidavė: krikščionių tarpusavio kova įrodė, kad maronitų valdžia susiskaldė. Geagea atitraukė savo pajėgas iš Beiruto, tariamai palikdamas valdžią Hrawi vyriausybei, iš tikrųjų sostinę ir didelę šalies dalį valdė Sirija. Izraelis išlaikė savo netiesioginę valdžią pietuose su marionetinės Pietų Libano kariuomenės pagalba bei akivaizdžiu pasiruošimu panaudoti jėgą. Pavyzdžiui, 1993 metais, kai masinis bombardavimas paskatino pusę milijono pabėgėlių veržtis į Beirutą, kad priverstų Libaną ištremti iš teritorijos „Hizbollah“ karinius dalinius. Šios pastangos buvo nesėkmingos, o Izraelio veiksmai „Hizbollah“ padarė dar populiaresnį nei kada nors anksčiau. Izraelio pastangos 1982 metais suskaldyti Libaną ir prisijungti jo dalį pavertė jį Sirijos satelitu.

1992 metų rinkimai parodė ne tik šiitų stiprumą, bet ir suskilimą į didelę Nabiho Berri „Amalo“ ir „Hizbollah“ organizacijas, kurių kiekviena turėjo kariuomenę. Al-Hossą pakeitė ministras pirmininkas Rafiqas al-Hariri, klestintis verslininkas, sutramdęs infliaciją, sugebėjęs palaikyti gana žemą mokesčių ir nedarbo lygį, pasiekęs, kad šalies atsiskaitymų balansas būtų teigiamas, ir gavęs užsienio pagalbos bei investicijų. Jis šiek tiek atgaivino miestų ekonomiką, bet nesugebėjo nei sulaikyti kaimo smukimo, nei sumažinti 250 000 palestiniečių, daugiausia benamių, ir 3,5 milijonų libaniečių skurdo. Pietuose „Hizbollah“ iš sektos išaugo į drūzų ir krikščionių remiamą nacionalinį judėjimą. Jis ėmė smarkiau veikti, o Izraelio vyriausybėje kilo nesutarimų dėl to, ar išlaikyti okupuotas teritorijas, ar atsitraukti. Dilema išryškėjo, kai generolas Emile Lahoudas, išrinktas Libano prezidentu 1998 metais, pareiškė, kad negalima derėtis dėl žydų atsitraukimo iš Libano, jei tuo pačiu metu nebus atsitraukiama ir iš Golano aukštumų.

12. Palestinos valstybės sukūrimo link

Karaliaus Husseino diplomatija

Po Izraelio įsiveržimo į Libaną karalius Husseinas vėl ėmėsi pastangų sutaikyti Izraelį su kaimynais palestiniečiais. Atkirtis Izraeliui Libane ir PIO pralaimėjimas Sirijai atgaivino Husseino viltį sudaryti sutartį, pagal kurią Izraelis mainais už taiką atiduotų teritoriją. Tokias viltis puoselėjo ir Shimonas Peresas, Izraelio darbo partijos ir bendros koalicijos, įsteigtos 1984 metais kartu su „Likud", kuriai po Begino atsistatydinimo vadovavo Yitzhakas Shamiras, vadovas. Pagal vadovų susitarimą Peresas ministru pirmininku buvo nuo 1984 iki 1986 metų, tada jis pasikeitė pareigomis su Shamiru ir tapo užsienio reikalų ministru. Tačiau šios viltys buvo nerealios. Kiekviena šalis turėjo nesvarstytinų punktų, kurie nebuvo priimtini kitai šaliai. Nors „Likud" buvo pasirengusi derėtis dėl ribotos autonomijos palestiniečiams, bet atkakliai reikalavo, kad visą teritoriją, užkariautą 1967 metais ir vėliau, valdytų Izraelis ir derybų tik su Jordanija. Nuo pat pirmųjų dienų Izraelis atsisakė palaikyti atskirą palestiniečių valstybę ir nesutiko pradėti derybų su PIO ar su jungtine Jordanijos ir PIO delegacija. Kita vertus, Husseinas buvo įsitikinęs, kad jokia taika neįmanoma be tiesioginio palestiniečių dalyvavimo ir kad PIO – teisėta jų atstovė. Šiuo atžvilgiu jį palaikė ir Vakarų Europos vyriausybės, o Jungtinės Valstijos, nusileisdamos primygtiniems Izraelio reikalavimams, tiesiogines derybas suprato kaip derybas tik tarp Izraelio ir Jordanijos, be jokios didesnės konferencijos. Kadangi vienas iš pagrindinių punktų kiekvienose derybose dėl taikos turėjo būti Izraelio okupuotos teritorijos atidavimas (arba kitoks disponavimas) ne Jordanijai, o palestiniečiams, toks būdas buvo netinkamas, nebent Jordanija atsisakytų reikalavimo įtraukti PIO, o pastaroji suteiktų Husseinui visišką laisvę derėtis dėl palestiniečių likimo jiems nedalyvaujant. Šiomis sąlygomis Husseino užduotis buvo gudrumu sušaukti konferenciją, todėl nieko nuostabaus, kad jam nepavyko.

Husseinas pradėjo nuo sutarties su PIO, kur būtų laikomasi teritorijos mainais į taiką principo, ir tarptautinės konferencijos, kurioje dalyvautų visi penki nuolatiniai JT Saugumo Tarybos nariai, Izraelis ir bendra Jordanijos–PIO delegacija, sušaukimo. Pagal šią formuluotę PIO ištirptų didelėje asamblėjoje, būtų besąlygiškai atmesta Izraelio pasiūlytų tiesioginių derybų forma ir nieko neužsiminta apie Saugumo Tarybos 242 rezoliuciją, taigi nepaisoma Izraelio reikalavimo iš anksto pripažinti Izraeliui teisę gyvuoti kaip valstybei. Husseino nepalaikė jokia arabų šalis, išskyrus Egiptą. 1985 metais Husseinas vėl apsilankė Vašingtone, kad įtikintų Jungtines Valstijas, jog PIO pasirašys 242 rezoliuciją. Jis taip pat paprašė Amerikos ginklų. Reaganas atsisakė pakeisti Amerikos ir Izraelio formuluotę dėl tiesioginių derybų, tačiau, sutikdamas

aprūpinti Jordaniją raketomis ir lėktuvais, sukėlė Izraelio nerimą. Reagano nepritarimas Husseino sumanymams dėl taikos konferencijos buvo priešpaskutinė vinis į jos karstą, o vėliau tais pačiais metais šie sumanymai žlugo, kai netgi tokie nuosaikūs arabai kaip karalius Fahdas atsisakė dalyvauti arabų šalių pasitarime ir juos aptarti.

Husseinas dėl šios nesėkmės kaltino PIO. Šiek tiek atsigavę Libane karingesnieji palestiniečiai siaubingais ir smurtiniais veiksmais mėgino atkreipti dėmesį. Vieno incidento Kipre metu buvo užmušti trys izraeliečiai. Vėliau, 1985 metais, keturi palestiniečiai Genujoje sėdo į italų laivą „Achille Lauro", plaukiantį į kruizą palei rytines Viduržemio jūros pakrantes. Jie ketino (taip patys vėliau pasakojo) išlipti iš laivo Izraelio uoste Ašdode ir ten įvykdyti kokį nors įspūdingą aktą, kuris padarytų žalos ir nusineštų gyvybių. Tačiau dar nepriplaukę Ašdodo, jie buvo susekti, tada, matyt, paskubomis užgrobė laivą ir pareikalavo paleisti keletą Izraelio nelaisvėje laikomų palestiniečių. Vienas iš pagrobėjų nužudė keleivį amerikietį. Dėl tokios įvykių eigos sunerimę palestiniečių vadovai, ypač Abu Abbasas, Arafato sąjungininkas, nors ir ne visada su juo sutariantis, liepė pagrobėjams grąžinti laivą kapitono žinion ir išlipti į krantą Egipte, iš kur, kaip juos patikino, bus nugabenti į saugią vietą. Šitaip pabaigti incidentą padėjo Mubarakas, kuris parūpino transportą, kad teroristai galėtų išlipti iš „Achille Lauro" ir netrukdomi iškeliauti iš Egipto. Tačiau amerikiečiai, supykę dėl nelaimingo keleivio nužudymo, sulaikė Egipto lėktuvą, skraidinantį pagrobėjus ir Abu Abbasą į Tunisą, ir, grasindami jį numušti, privertė nusileisti Sicilijoje, kur ginkluoti amerikiečiai iš NATO karinio dalinio pamėgino sulaikyti jo keleivius. Paskutinį šio žygio veiksmą sugadino italai, kurie suėmė pagrobėjus ir pateikė jiems kaltinimus, bet leido Abu Abbasui pasprukti į Jugoslaviją. Viena iš šių rizikingų „nuotykių" pasekmių buvo Italijos vyriausybės atsistatydinimas (vėliau ji vėl sugrąžinta); Mubarako, kurio tarpininkavimas pažemino jį, kai amerikiečiai privertė nutūpti jo lėktuvą, padėties susilpnėjimas; neteisėtos prievartos ėmimasis aukštesniu lygiu, jau net tik PIO, bet ir Izraelio, kuris bombardavo PIO būstinę Tuniso žemėje, ir galutinis Husseino taikos planų žlugimas.

Kitais metais (1986 m.) Jungtinės Valstijos vėl pamėgino išjudinti taikos procesą, pasiūlydamos sutikti su PIO dalyvavimu plačioje tarptautinėje konferencijoje, bet su sąlyga, kad ši pripažins 242 rezoliuciją ir atsisakys smurto – pavėluotas žlugusio Husseino plano pakaitalas. Tačiau Husseinas, vis labiau užsiėmęs Irano–Irako karu Persijos įlankoje, nusiplovė rankas dėl PIO; ministro pirmininko Pereso kadencija pasibaigė, jį pakeitė jo partneris Shamiras, kuriam nepatiko Pereso sandoriai su Husseinu; o PIO į Amerikos iniciatyvą atsakė reikalavimu, kad Jungtinės Valstijos viešai pripažintų palestiniečių apsisprendimo teisę, t. y. teisę turėti savo valstybę. 1987 metais Palestinos nacionalinė taryba panaikino 1985 metų Arafato ir Husseino sutartį ir patvirtino reikalavimą dėl nepriklausomos palestiniečių valstybės ir atskiro atstovavimo visose derybose dėl taikos.

Pasibaigus 1987 metams, Izraelio okupuoti palestiniečiai visus, įskaitant ir pačius žydus, nustebino sukilimu, *intifada,* kurį patys suorganizavo. Jis prasidėjo

nuo eismo įvykio Gazoje, kur palestiniečių gyvenimo sąlygos buvo itin žeminančios, o Izraelio policijos žiaurumas tiesiog barbariškas. Ėmus mėtyti, daugiausia vaikams, akmenis, izraeliečiai ėmė šaudyti, žuvo žmonių. Sukilimas išplito į Vakarų krantą ir Jeruzalę, išprovokuoti nustebę izraeliečiai atsikirto taip žiauriai, kad ir šiaip nekokia Izraelio reputacija pasaulyje visiškai smuko, kai kurių šalių vyriausybės net viešai išreiškė protestą. Izraeliui nepavyko *intifados* užgniaužti. *Intifadai* nepavyko pasiekti nieko konkretaus, tik smurtu išreiškė palestiniečių nuoskaudas. Paskutiniais devintojo dešimtmečio metais iš SSSR atvykę tūkstančiai žydų sunkino abiejų šalių padėtį: 1990 metais imigrantų buvo 200 000, o srautas nemažėjo. Izraeliui reikėjo juos apgyvendinti ir duoti darbo, tai buvo neįmanoma. Izraelis ėmė prarasti valdžią pietų Libane, o kilus krizei Kuveite, atsirado dar viena problema – kai kurias pozicijas teko užleisti Sirijai, kuri laimėjo Vašingtono palankumą Saudo Arabijoje, prisidėdama prie Amerikos surinktų karinių pajėgų kovai su Iraku (žr. 13 skyrių).

Jungtinės Valstijos, kurios tuo laikotarpiu kasmet teikdavo Izraeliui finansinę ir karinę daugiau nei 2 milijardų dolerių pagalbą (nepaisydamos įstatymų, kurie draudė paramą vyriausybėms, pažeidžiančioms žmogaus teises), sutriko dėl Izraelio elgesio ir žlugusio taikos proceso. 1989 metais Amerika pirmą kartą pradėjo tiesiogines ir oficialias derybas su PIO, tačiau jos pagrindinė nuostata saugoti ir ginti Izraelį savo pačios interesais kliudė siekti taikos, o Shamirui suteikė galimybę nebaudžiamam blokuoti visas pastangas pasiekti susitarimo, kuriuo nebuvo tenkinamos visos izraeliečių sąlygos, palestiniečiai nepašalinti iš derybų ir neatsisakyta jų pripažinti. Shamiras vėl patvirtino Begino požiūrį Kamp Deivide. „Likud" pareiškė, kad nemainys žemių į taiką ir toliau statys žydų gyvenvietes Vakarų krante, kad niekada nesuteiks balsavimo teisės rytų Jeruzalėje gyvenantiems arabams ir nedalyvaus jokioje taikos konferencijoje, kol nebus nutraukta *intifada*. Kitais metais Sharonui atsistatydinus iš ministrų kabineto, spaudimas vykdyti ryžtingesnę sionistinę politiką sustiprėjo. „Likud" ir Darbo partijos koalicija iširo, o po ilgų abiejų didžiausių partijų derybų su mažosiomis religinėmis partijomis Shamirui pavyko sudaryti naują vyriausybę, tačiau tokią, kuri priklausė nuo fanatiškojo sparno. Darbo partija buvo susiskaldžiusi į Pereso ir Rabino šalininkus. Arafatas, panašiai spaudžiamas draugų, taip pat grįžo į ekstremistines pozicijas. Jungtinės Valstijos mėgino pasinaudoti Mubaraku, kaip tarpininku, bet jam nepavyko.

Irakui įsiveržus į Kuveitą, dėmesys nukrypo į aktualesnius konfliktus. Tai buvo dar viena kliūtis visada miglotai arabų vienybės perspektyvai. Arabai nebuvo vieningesni nei kitos giminiškos tautos ir vargu ar kada nors galėjo susivienyti. Tačiau, susilpnėjus Osmanų valdžiai, ypač po Arabų lygos įkūrimo penktajame dešimtmetyje, jie stengėsi pasiekti vienybės, o kai ištikdavo nesėkmė, nusivildavo patys savimi ir tapdavo pajuokos objektu kitiems. Aštuntojo dešimtmečio pabaiga buvo blogiausias laikas šiuo atžvilgiu. Egiptas, įtakingiausia arabų valstybė, dėl Sadato Kamp Deivido politikos buvo išstumtas, jo netgi nepakvietė dalyvauti 1980 metų pabaigoje vykusioje arabų šalių konferencijoje. Sirija dėl įsibrovimo į Libaną irgi buvo išmesta kaip

netinkama, ją palaikė tiktai toli vakaruose esančios Libija bei Alžyras ir toli pietuose esantis Pietų Jemenas. Per pirmąjį Persijos įlankos karą Saudo Arabija, kartu su ja ir visos Persijos įlankos valstybės, rėmė Iraką prieš Iraną, tuo tarpu Sirija rėmė Iraną; netikėtai Jordanija tiesmukiškai perėjo į Irako pusę. Kai pasibaigė karas, karalius Husseinas stengėsi pakeisti arabų pasaulio politiką. Jo tikslai – pasiekti taikos Artimuosiuose Rytuose ir išsaugoti savo karalystę – buvo glaudžiai susiję. Šiaurėje ir vakaruose karalius susidurdavo su priešais Sirijoje ir Izraelyje; pietuose buvo Saudo Arabijos karalystė, tradiciniai Hašimitų priešai; rytuose vis stiprėjo Irakas, kurio ambicingam ir nenuspėjamam vadovui karalius Husseinas puoselėjo draugiškus jausmus ir nepagrįstai juo pasitikėjo. Dar buvo Egiptas, 1989 metais vėl priimtas į Arabų lygą. Kai atkaklios, tačiau bergždžios pastangos pradėti palestiniečių ir Izraelio taikos derybas žlugo, karalius nusivylė Jungtinėmis Valstijomis ir šiek tiek mažiau Britanija. Jis vis aiškiau suprato, jog arabai patys turi imtis bendros iniciatyvos. Husseino pakviesti 1990 metų pradžioje Amane susitiko Irako, Egipto ir neseniai Saudo Arabijos užnugaryje susivienijusio Jemeno prezidentai. Bet po kelių mėnesių abu svarbiausi svečiai sugriovė jo planus ir sukėlė grėsmę jo sostui: Saddamas Husseinas įsiveržė į Kuveitą, o Hosni Mubarakas skubiai prisijungė prie karinių pajėgų, kurias Jungtinės Valstijos dislokavo Saudo Arabijoje. Karalius pasmerkė Irako įsiveržimą ir įkaitų ėmimą, reikalavo, kad Irakas pasitrauktų ir atkurtų Kuveito nepriklausomybę, taip pat pritarė Jungtinių Tautų sankcijoms. Tačiau būtinybės verčiamas jis vis dėlto įsiveždavo iš Irako naftos ir pritarė, kad nebūtų nutrauktas būtinų maisto produktų ir vaistų tiekimas Irakui. Jis tebesilaikė nuomonės, kad krizę spręstų vieni arabai. Husseino požiūris buvo palaikomas Jordanijoje, bet niekur kitur, dar sykį pamėginęs imtis sąžiningo tarpininko vaidmens, jis suprato, kad Bushas jį ignoruoja, o Thatcher priėmė tik pabrėžtinai mandagiai. Kuveito krizė parodė, kad jis turėjo geriausių norų, bet mažiausiai nuveikė kaip politikas Artimuosiuose Rytuose.

Izraelio dilema

Antrasis Persijos įlankos karas ir tai, kad rusai prarado įtaką Artimuosiuose Rytuose, paskatino Jungtines Valstijas siekti visapusiško taikos susitarimo. Norėdamos nuraminti arabus, priešinosi žydų gyvenviečių statyboms okupuotose teritorijose ir rėmė žemių mainais į taiką principą, pasiekė, kad Izraelis dalyvautų taikos konferencijoje, įvairiomis nuolaidomis (jokios nepriklausomos palestiniečių valstybės) ir spaudimu (kuriuo sustabdė 10 milijardų dolerių garantiją sovietų žydų įsikūrimui finansuoti). „Likud" vadovybė buvo nevienodos nuomonės žemių mainų į taiką klausimu, tačiau vieningai atsisakė priimti į derybas dėl taikos atskirą palestiniečių delegaciją ir pateikė tik miglotų pasiūlymų dėl palestiniečių autonomijos. Po ilgų ginčų taikos konferencija pagaliau buvo sušaukta Madride 1991 metais, iš ten persikėlė į Vašingtoną,

kur ginčai dėl to, kur kieno vieta, privertė svarbiausius klausimus aptarti koridoriuose. Šios derybos buvo beveik vien apsimetinėjimas, o „Hizbollah" vadovą šeichą Abassą Musavi nužudžius žydams Libane 1992 metų pradžioje, iškilo naujų, nors ir laikinų, kliūčių, bet amerikiečių viltys vėl atgijo, kai per visuotinius rinkimus laimėjo Izraelio darbo partija (ji Knesete gavo 44, o „Likud" – 32 vietas) ir ministrą pirmininką Shamirą pakeitė Rabinas.

Svarbiausi Izraelio tikslai tebebuvo tokie pat – susitarti su Jordanija ir Sirija, izoliuoti ir suskaldyti palestiniečius, tačiau taktika pasikeitė, nes Rabinas pareiškė norįs derėtis su Sirija dėl Izraelio okupuotų Golano aukštumų. Ši derybų pradžia, atrodo, skirta greitam sandoriui su Sirija, žlugo, kai paaiškėjo, kad Izraelis tik sumažins karo pajėgas, o ne pasitrauks ar atiduos okupuotas teritorijas. Palestinos klausimu Rabinas pasiūlė penkerių metų bandymą, kurio metu palestiniečių savivalda turėtų ribotą galią socialiniais (daugiausia) klausimais, bet jokios politinės valdžios ar politinių galių. Dėl Jeruzalės nebuvo diskutuojama, PIO padėtis, Izraelio požiūriu, tebebuvo neišspręsta.

Nei Rabino, nei Arafato padėtis nebuvo tvirta. Nė vienas iš jų neturėjo pakankamai paramos, kad galėtų pasiekti kokį nors prasmingą susitarimą, ir pagaliau nebuvo aišku, ar kuris nors to norėjo. Arafato ir PIO įvaizdis smarkiai nukentėjo dėl jų pozicijos Persijos įlankos karo metu, be to, nuolat nesisekdavo per ilgus metus įkurti palestiniečių valstybę. Arafato prestižas aukščiausiai buvo pakilęs aštuntajame dešimtmetyje, kai jam pavyko pasiekti valstybės vadovo padėtį ir užmegzti oficialius ryšius su Europos Bendrija (1974 m.). Tačiau jo padėtis susilpnėjo po penkerių metų, kai Kamp Deivido susitarimai, kuriems entuziastingai pritarė EB, palestiniečiams nieko nedavė, tik miglotus pažadus. Politinę reputaciją Arafatas šiek tiek atgavo, kai 1980 metais Venecijoje Europos Bendrija dar kartą patvirtino remianti Saugumo Tarybos 242 rezoliuciją, bet jo veikimo laisvę ribojo ne tik karingesnių grupuočių veikla, bet ir *intifada,* kurios vadovai Izraelyje įsteigė alternatyvią, ypač izraeliečių požiūriu, palestiniečių vadovybę. Dešimtojo dešimtmečio pradžioje Arafatas, kaip vadovas, abejojo kiekvienu savo žingsniu, tačiau vis dar tebebuvo tarptautiniu mastu pripažintas palestiniečių vadovas; o palestiniečių Artimuosiuose Rytuose vis dar buvo daugiau negu žydų, jie sudarė apie penktadalį Izraelio gyventojų.

Nors Rabinas ir laimėjo rinkimus (nulėmė imigrantai iš Sovietų Sąjungos, nebūtinai turėję ilgalaikę įtaką), iki tikros daugumos Knesete jam pritrūko kelių balsų, o padaręs labai menkų nuolaidų Palestinos išsivadavimo organizacijai, jis neabejotinai rizikuotų prarasti parlamento ir rinkėjų paramą. Kadangi jis nepasitikėjo ir nemėgo PIO bei jos vadovų, tikėjosi vietoj Arafato surasti kitų pašnekovų: užsienyje Jordaniją ir Siriją, o Izraelio viduje – kitų palestiniečių, su kuriais galėtų derėtis dėl griežtai apribotos autonomijos griežtai apribotoje teritorijoje. Tačiau palestiniečių vadovų nebuvo galima įtikinti veikti atskirai nuo platesnio palestiniečių judėjimo, o tikroji opozicija PIO buvo ne *intifados* vadovai, o nenurimstanti karingoji „Hamas". Ekstremistinė musulmonų sunitų grupuotė, nesigėdijanti smurto ir linkusi sunaikinti Izraelį, išgarsėjo 1990 metais, o po kiekvieno neteisėto ar žiauraus Izraelio veiksmo

darėsi stipresnė (pavyzdžiui, 1992 metais, pažeidžiant tarptautinę teisę, iš Gazos į atšiaurias pietų Libano dykumas buvo ištremti 400 be atrankos suimtų palestiniečių). Rabinas pamažu turėjo pripažinti, kad gali pasirinkti tik arba derybas su PIO, arba vis nestabilesnę *status quo*. Amerikiečiai jį taip pat ragino atnaujinti derybas, kurios Vašingtone sužlugo. Jų atnaujinimas pasisuko įdomia linkme. Naujos derybos prasidėjo Osle, kurias surengė neoficiali Norvegijos organizacija PIO iniciatyva ir kurioms pritarė nemažai žydų, bet Jungtinės Valstijos ir Rabinas iš pradžių apie tai nieko nežinojo. Jų rezultatas buvo oficialiai pasirašyta sutartis, kurią nenoriai priėmė Rabinas ir kuri buvo palaiminta Baltųjų Rūmų pievelėje Vašingtone (1993 m.). Izraelis pripažino PIO kaip palestiniečių atstovę, o PIO pripažino Izraelio teisę gyvuoti ir sutiko atsisakyti smurto. Tuo remiantis Oslo planas išdėstytas šešeriems metams trimis etapais: per pirmąjį Izraelis pasitrauktų iš Gazos sektoriaus ir septynių miestų, esančių Vakarų krante, ir perduotų valdžią PIO; per antrąjį perduotų įsiterpusius kaimus Vakarų krante, surengtų rinkimus per tris mėnesius ir leistų laisvai judėti atiduotose teritorijose ir pagaliau būtų surengtos derybos dėl 140 žydų gyvenviečių okupuotose teritorijose ir Jeruzalės ateities. Nepaisant daugelio nesklandumų, buvo pradėta įgyvendinti pirmoji fazė, kitų etapų įgyvendinimą sunkino abipusis nepasitikėjimas, „Hamas“, siekiančios apjuodinti Arafatą ir sunaikinti PIO, priešiškumas, Rabino nenoras veikti greičiau nei buvo verčiamas, taip pat paspartėjęs Izraelio žemių konfiskavimas okupuotose teritorijose naujų gyvenviečių statybai. Izraeliui atsitraukimas iš Gazos sektoriaus buvo geras būdas, kuriuo galėjo atsikratyti skurdžia ir smurto kupina teritorija, iš jos Izraelis neturėjo jokios naudos, o tik susitepė gerą vardą, be kita ko, perdavus šią sritį PIO žinion, atsiskleistų Arafato, kaip galimo valstybės vadovo, trūkumai. Antra vertus, traukimasis iš Jericho ir kitų miestų Vakarų krante buvo nemalonus, nes žeidė daugelį izraeliečių, kurie numanė, kad vėliau reikės atiduoti kitas teritorijas, iškilo problemų dėl valstybės saugumo ir žmonių, jau apsigyvenusių tose teritorijose, ateities. Vakarų krantas turėjo būti padalytas į sritis, kurios priklausys palestiniečių valdžiai, vis dar okupuotas teritorijas ir abiejų valdomas sritis.

Antrasis etapas, nors ne visas bei vienais metais vėliau, buvo įgyvendintas, kai ribotai palestiniečių administracijai buvo perduoti šeši Vakarų kranto miestai ir keletas mažesnių miestelių bei kaimų, tačiau į juos neįėjo svarbiausias miestas šalies pietuose – Hebronas, kur gyventojų daugumą sudarė palestiniečiai, o mažumą – triukšmingi ir ginkluoti žydai, miestas, susijęs su bibliniais patriarchais, taip pat vieta, kur 1994 metais Izraelio policijos akivaizdoje mečetėje buvo nušauti 29 musulmonai. Vėlesnė sutartis – Oslas II – numatė Hebrono ir kitų vietų perdavimą nuo 1997 metų pradžios per aštuoniolika mėnesių. Naujoji palestiniečių savivaldos teritorija nebuvo vienalytė ir jokiu būdu ne vientisas ekonominis, vargu ar politinis vienetas, kurio miestai buvo atskirti vienas nuo kito, jų aprūpinimas vandeniu ir kitais gyvybiškai svarbiais dalykais priklausė nuo Izraelio valdžios. Izraelio policija ir kariuomenė išlaikė teisę veikti įsiterpusiose vietose, kurios sudarė du trečdalius Vakarų kranto. Palestiniečių policija (30 000 pareigūnų) neturėjo teisės suimti izraeliečių,

o 100 000 žydų gyventojų buvo grėsmingai įkurdinti teritorijoje, primenančioje Pietų Afrikos bantustanus.

Rabinas tęsė šį procesą be optimizmo, kurį nuolatos rodydavo jo ministras pirmininkas Peresas. Kur kas įtikinamiau Rabinas rūpinosi geresniais santykiais su Jordanija. Izraelis ir Jordanija nekariavo beveik pusę amžiaus, tačiau Izraelio strategai nuolat baiminosi galimo Jordanijos ar kitų arabų šalių pajėgų puolimo iš Jordanijos teritorijos. Rabinas ir Husseinas kartu jautė antipatiją Arafatui. Kaip Ben-Gurionas derėjosi su Husseino seneliu, kad Jordanija prisijungtų žemes, skirtas Palestinos valstybei, taip dabar Rabinas siekė Husseino bendradarbiavimo kaip atsvaros prieš palestiniečių pretenzijas į Jeruzalę, pripažindamas Jordanijos teises tapti šventųjų musulmonų vietų Jeruzalėje globėja. Tuo remdamiesi du vadovai paskelbė (1994 m.) deklaraciją, kuria buvo nutrauktas karas tarp šalių. Šios deklaracijos nepalaikė Jordanijoje, jos svarbą šiek tiek sumenkino atkaklus Clintono noras ją reklamuoti tik Vašingtone, ne Artimuosiuose Rytuose.

Tačiau Izraelio taikos siekimo raktas glūdėjo ne Jordanijoje, o Sirijoje. Jordanija neturėjo jokios įstatyminės ar įtikinamos teisės į kurią nors pagal senąjį mandatą valdomos Palestinos teritorijos dalį, o Sirija turėjo. Sutartys, sudarytos Pirmojo pasaulinio karo metu ir po jo, padalijo ne tik Osmanų imperiją, bet ir Siriją, kuri, būdama Osmanų valdžioje, nors ir priklausoma, vis dėlto buvo nepaliesta ir apėmė visą Izraelį, Libaną ir dalį Jordanijos. Pirmutinis Assado tikslas buvo atsiimti Golano aukštumas, o Sirijos senas, nors ir miglotas troškimas buvo atkurti Didžiąją Siriją. Assadas, atsargus, bet negailestingas politikas, neveiklumo, retai pasitaikančio Artimuosiuose Rytuose meno, praktikuotojas, žinojo, beje, kaip ir Rabinas, kad Sirija turi taikos su Izraeliu alternatyvų. Ji galėjo bendradarbiauti su Iranu, gal Pakistanu ar net senuoju priešu Iraku, kad sukurtų antrąją branduolinę valstybę Artimuosiuose Rytuose, kuri panaikintų Izraelio monopoliją ir sugriautų jo gynybos strategiją. Izraelio išlikimas, kaip ir prieš pusę šimtmečio, priklausė nuo ginklų ir Amerikos pinigų. Jo karinės išlaidos viršijo 7 milijardus JAV dolerių per metus, savo arsenalą papildė branduoliniais ginklais. Tačiau buvo neapdairu tikėtis, jog Amerika ir toliau nenutrūkstamai tieks tokią pagalbą, Izraelio branduolinė ginkluotė paskatino arabų ir kitas musulmonų valstybes dalyvauti regioninėse ginklavimosi varžybose, kurios stūmė į abipusį bankrotą. Bet Rabino politika, atrodo, niekuo nesiskyrė nuo jo pirmtako Shamiro, kuris viešai pripažino, kad jo tikslas – vilkinti derybas su palestiniečiais dešimt metų, Rabinas pamažu įsitikino, kad reikia taikos su Sirija, o jos pasieks atidavęs Golano aukštumas. Jo sunkumų ir abejonių kupinos pastangos suderinti saugumą ir taiką baigėsi 1995 metais, kai jį nušovė jaunas žydas (kilęs iš Jemeno žydų šeimos), kuris neabejojo, kad jo auka pasuko klaidingu ir nuodėmingu keliu.

Peresas, dar kartą tapęs ministru pirmininku, nusprendė sustiprinti netvirtą padėtį išankstiniais rinkimais. Jis pralošė. Peresas padarė išvadą, kad Izraelis negali amžinai slopinti palestiniečių siekių ar kovoti tik jėga, tačiau negalėjo įtikinti rinkėjų, kad turi veiksmingą alternatyvą. „Hamas", taip pat pasiryžusi, kaip ir Izraelio ekstremistai, sužlugdyti Oslo sutartis, surengė kruvinų

teroro aktų, kurių metu Jeruzalėje ir Tel Avive buvo nužudyta šimtai civilių žmonių. Peresas, trokšdamas parodyti drąsą, įsakė pietų Libane pulti arabus ir iš oro, ir nuo žemės, ten buvo nužudyta 200 civilių gyventojų, įskaitant moteris ir vaikus greitosios pagalbos automobilyje, nepaisydamas dislokuotų teritorijoje JT dalinių, kurie teigė, kad operacijos taikiniais tapo ne tie, ką Izraelis tarė jais buvus, protestų. Šis įvykis sukėlė nemalonumų Jungtinėms Valstijoms, kai jos, negavusios JT pranešimo apie įvykius, nepalaikė Izraelio pasmerkimo Saugumo Taryboje ir dar tvirčiau nusprendė užkirsti kelią JT Generalinio sekretoriaus Boutroso-Ghali perrinkimui (paaiškėjo, kad jis per daug nepriklausomas). Peresas vis vien pralaimėjo rinkimus, nors ir labai menku skirtumu.

Naujojo ministro pirmininko Binyamino Netanyahu svarbiausias tikslas buvo panaikinti Oslo sutartis, oficialiai sudarytas dar prieš rinkimus. Jungtinės Valstijos palaikė šias sutartis ne dėl to, kas jose užfiksuota, o dėl to, kad jos suteikė, nors ir mažą, stabilumo regione perspektyvą. Kai Netanyahu nepritarimas joms sugriovė šią viltį, Jungtinės Valstijos buvo priverstos ieškoti alternatyvaus būdo, kuriuo būtų galima siekti stabilumo ir kuris praktiškai turėjo atskleisti ir padaryti priimtinas Netanyahu'i žydų ir palestiniečių problemos naujo sprendimo pagrindines sąlygas. Jungtinės Valstijos nustojo kalbėti apie Oslo sutartis, derybas dabar ėmė vadinti „taikos procesu“. Netanyahu nuolaidos buvo labai menkos: autonominis Palestinos vienetas buvo daug mažesnis nei apsvarstytas Osle, nuolat atribotas nuo plačios teritorijos, ekonomiškai priklausomos nuo Izraelio ir oficialiai neturinčios normalių suvereniteto bruožų. Kaip vėliau iškilo aikštėn, Netanyahu buvo pasirengęs atsitraukti iš Libano, nors jo aukščiausieji kariuomenės vadai vis dar kalbėjo apie jo dalies okupavimą dar tūkstantį metų (Izraelis pradėjo trauktis 1998 metais). Dėl Golano aukštumų jis pasirodė esąs nepalenkiamas.

Netanyahu balsų dauguma buvo tiesiogiai išrinktas, tai buvo pirmasis Izraelio ministras pirmininkas, kuris galėjo džiaugtis šia sustiprinta valdžia pagal 1992 metų konstitucijos pataisą. Tačiau jis pykosi su vadovaujančiais savo „Likud“ partijos nariais. Netanyahu palaikė Izraelio ryžtą išlaikyti ir padidinti gyvenviečių skaičių okupuotose teritorijose, provokavo „Hamas“ ir kitus kovotojus griebtis smurto, kad jiems būtų suversta visa kaltė dėl Oslo sutarčių žlugimo, ir pateikė žeminančių pasiūlymų PIO ir Arafatui, neturėjusiam gerų ginklų ar sąjungininkų bei daugumos savo bendradarbių pasitikėjimo, tad jo derybinė pozicija buvo labai silpna. Pagrindinis šių pasiūlymų masalas – perduoti 7 procentus bendrai valdomo Vakarų kranto PIO, o 2 procentus teritorijos, kurią valdė Izraelis, – bendram valdymui, taigi atiduoti PIO ne 3, o 10 procentų bendros teritorijos, nukeliant į neapibrėžtą ateitį Izraelio kontrolės sumažinimą kituose 90 procentų. Taip pat jis ypač troško anuliuoti Oslo sąlygą dėl rytų Jeruzalės, kuri nuo užgrobimo 1967 metais buvo prijungta prie Izraelio valstybės kaip užkariauta, o ne okupuota teritorija; iš 160 000 gyventojų naujus namus statėsi tik žydai, visuomeninė ir privati žemė mieste ir aplink jį buvo konfiskuojama, palestiniečiai iškeldinami ir neįleidžiami dirbti ar melstis į miestą be specialių leidimų, kurių naujoji valdžia nebenorėjo duoti. Labiausiai kėlė nerimą tai, kad Netanyahu įsakė Har Homoje tarp Jeruzalės ir

Betliejaus pastatyti 6500 namų 32 000 žydų naujakurių – šiuo politiniu aktu, kuris buvo ir strateginis manevras, Jeruzalė buvo apsupta izraeliečių. Varžydamasis dėl Hebrono, jis atmetė Oslo II, reikalaudamas, kad Hebrone gyvenančių 400 žydų (tarp 20 000 palestiniečių) apsaugai būtų suteikta teisė įžengti Izraelio ginkluotosioms pajėgoms.

Netanyahu įžūlumas buvo sąmoningas žaidimas amerikiečių palankumu, pasisekimas kuriam laikui buvo garantuotas, tačiau ilgainiui galėjo tapti pavojingas. Tai stūmė į nepatogią padėtį Izraelio užsienio politiką. Ben-Gurionas suprato, kad reikia nusileisti Vašingtono spaudimui, tą patį padarė Rabinas Kamp Deivide ir pasirašant Oslo sutartis, o Netanyahu užsispyrė veikti nepriklausomai ir agresyviai, nors buvo aišku, kad amerikiečiai nepritaria. Jis numatė, kad nepritarimas negali pavirsti veiksmais ir aiškiai rodė amerikiečių dvejones, ar susidėti su Izraeliu, ar rūpintis stabilumu Artimuosiuose Rytuose. Ši dilema, susijusi su Clintono poreikiu atitraukti šalies dėmesį nuo skandalų Baltuosiuose Rūmuose, privertė prezidentą pamėginti daryti didesnį spaudimą, kad būtų pasiektas susitarimas. 1998 metais jis išsikvietė į Jungtines Valstijas Netanyahu ir Arafatą ir, pats gerokai pasidarbavęs, privertė juos pasirašyti sutartį – Vai upės memorandumą, kurio nė vienas iš jų nenorėjo ir neketino vykdyti. Izraelis įsipareigojo atsitraukti iš okupuotos teritorijos nedidelės dalies mainais už palestiniečių pažadus stengtis užkirsti kelią Izraelio puldinėjimams. Svarbiausi Palestinos valstybės klausimai, jos dydis ir sienos, Jeruzalės klausimas buvo atidėti į šoną. Tiesioginis rezultatas – susilpnėjo Netanyahu padėtis Izraelyje, o Arafato – tarp palestiniečių. Netanyahu ir šį kartą neskubėjo šios sutarties perduoti ministrų kabinetui, kuris pagaliau ją patvirtino tik labai nedidele persvara ir vienpusiškai pakeitęs jos sąlygas. Tačiau buvo viena naujovė. Naujoje sutartyje į apsaugos problemas buvo įtraukta CŽV. Arafatas sutiko, kad jo pastangas sustabdyti atakas prieš Izraelį ir žydus prižiūrėtų CŽV, kuri taip pat tikrintų žydų nusiskundimus dėl palestiniečių nenoro bausti užpuolikus. Ši sutartis pakylėjo Jungtines Valstijas į išskirtinę padėtį, tas aiškiai nepatiko nei palestiniečiams, nei žydams. Visos palestiniečių grupuotės, išskyrus Arafato „Fatah“, pasmerkė Vai sutartį. Clintonas po savaitės, kai neišvengiamai artėjo apkalta, nuskrido į Artimuosius Rytus, bet jo asmeninės pastangos nebeišgelbėjo vadinamojo taikos proceso. Kadangi Clintonas buvo pirmasis Jungtinių Valstijų prezidentas, įžengęs į Palestinos teritoriją ir kreipęsis į Palestinos nacionalinę tarybą, Arafatas buvo pasirengęs įsipareigoti, tačiau Netanyahu, kuris vyriausybėje jautėsi neką tvirčiau nei Clintonas, kaip visada elgėsi karingai. Šie trys silpni vyrai laikinai buvo atsakingi už nepaprastai grėsmingą problemą.

Silpniausias iš trijų buvo Netanyahu. Jis pasmerkė Vai sutartį kelios savaitės po pasirašymo. Nepaisant to, jį smerkė Knesetas, kur kairieji ir dešinieji susitarė balsuoti prieš jį. Kaip ir visi jo pirmtakai, jis pirmiausiai ir labiausiai rūpinosi, kad išliktų Izraelio valstybė, kuri, švęsdama penkiasdešimtąsias įkūrimo metines, buvo nesaugi kaip visada. Netanyahu stiprus priešiškumas Oslo sutartims ir jų dokumentams buvo nesuderinamas su Izraelio priklausomybe (dėl ginkluotės, gyvenimo stiliaus ir beveik visiškos izoliacijos nuo pasaulio)

nuo Amerikos geros valios. Tai pamalonino dešiniojo sparno nacionalistus ir religinius ekstremistus, tačiau šios pajėgos, tiek musulmonai, tiek žydai, pasidarė tik dar triukšmingesnės ir įtakingesnės. Netanyahu, kaip politikas ir kaip asmenybė, turėjo per daug priešų, o per rinkimus jis ir „Likud" judėjimas smarkiai pralaimėjo. Naujasis Darbo partijos vadovas, buvęs generolas Ehudas Barakas, neįtikėtinai didele persvara laimėjo per ministro pirmininko rinkimus. Didžiausios partijos – Darbo ir „Likud" – per rinkimus į Knesetą, kur partijų padaugėjo nuo 10 iki 15, prarado daug vietų. Septynios iš jų atsidūrė Barako ministrų kabinete (bet ne „Likud"). Trečioji pagal stiprumą Knesete buvo „Shas" – religinė partija, labiau susirūpinusi tradicine religija Izraelyje nei ekspansionizmu ar naujakuriais, jos šalininkai prarado rinkėjus. Barakas pažadėjo greitą pasitraukimą iš Libano, kur Izraelio padėties nebebuvo galima išlaikyti dėl Pietų Libano armijos iširimo ir „Hizbollah" galios sustiprėjimo. Tačiau atsitraukti buvo rizikinga ir sudėtinga. Atsitraukimas sudarytų sąlygas „Hizbollah" priartėti prie Izraelio sienų ir bombarduoti Izraelio miestus bei gyvenvietes, nebent jei būtų galima įtikinti Siriją uždrausti tokius veiksmus. Barakas sutiko atnaujinti derybas su Sirija, kurias nutraukė Netanyahu. Sirija reikalavo skubiai ir visiškai grąžinti Golano aukštumas – 17 000 izraeliečių namus (kai kurie iš jų čia jau gyveno ilgiau nei 30 metų) ir didelę dalį Izraelio pajamų. Mainais į tai Barakas tikėjosi, kad Sirija garantuos taiką Izraelio pasienyje su Libanu ir Sirija. Barakas kartu su dauguma žmonių Izraelyje tikėjo, kad taika šiose teritorijose – gyvybiškai svarbus izraeliečių interesas ir kad galimybė Izraeliui pasiekti ją priimtinomis sąlygomis mažėja. Palestiniečiams Barakas neturėjo daug ko pasiūlyti. Jis gal ir norėjo sustabdyti izraeliečių naujų gyvenviečių statybą Vakarų krante, tačiau nebuvo pasirengęs iškeldinti 400 000 naujakurių; žydų naujų namų statyba okupuotose teritorijose labai plėtėsi jo valdymo metais. Jis pažadėjo gerbti ir vykdyti Vai sutartį, bet norėjo derėtis dėl jos pataisų. Nors atrodė, jog Barakas sutinka, kad Palestinos valstybė neišvengiamai bus, tačiau buvo pasiryžęs siekti, kad ji būtų išdalyta, praktiškai ne visai suvereni ir didesnėje nei pusė Vakarų kranto teritorijos laisvai viešpatautų ir veiktų karinės Izraelio pajėgos. Po derybų su Arafatu dėl pakoreguotos Vai sutarties smulkmenų palestiniečiams pasiliko tokia pat – 40 procentų – Vakarų kranto teritorija. Barakas padarė mažesnių nuolaidų dėl susisiekimo tarp Vakarų kranto ir Gazos teisės, gatvės Hebrone ir paramos uosto statybai Gazoje, tačiau buvo atidėti svarbiausi klausimai: Palestinos valstybės pripažinimo data, palestiniečių teisė sugrįžti į ją, žydų naujų gyvenviečių statyba ir Jeruzalė. Metų pabaigoje Barakui, daugiausia dėl pastangų sudaryti taikos sutartį su Sirija, kilo pavojus prarasti svarbiausią koalicijos sąjungininką „Shas" ir daugumą Knesete.

1999 metais karalius Husseinas mirė po 47 viešpatavimo metų, per kuriuos Jordanija ir jos Hašimitų dinastija tvirtai įėjo į politinį Artimųjų Rytų žemėlapį. Be Husseino nė viena iš jų nebuvo saugi. Paskutinėmis gyvenimo savaitėmis karalius iš dalies dėl rūmų intrigų perdavė paveldėjimo teisę ne broliui Hassanui, buvusiam karalystės kronprincu beveik viso Husseino valdymo metu,

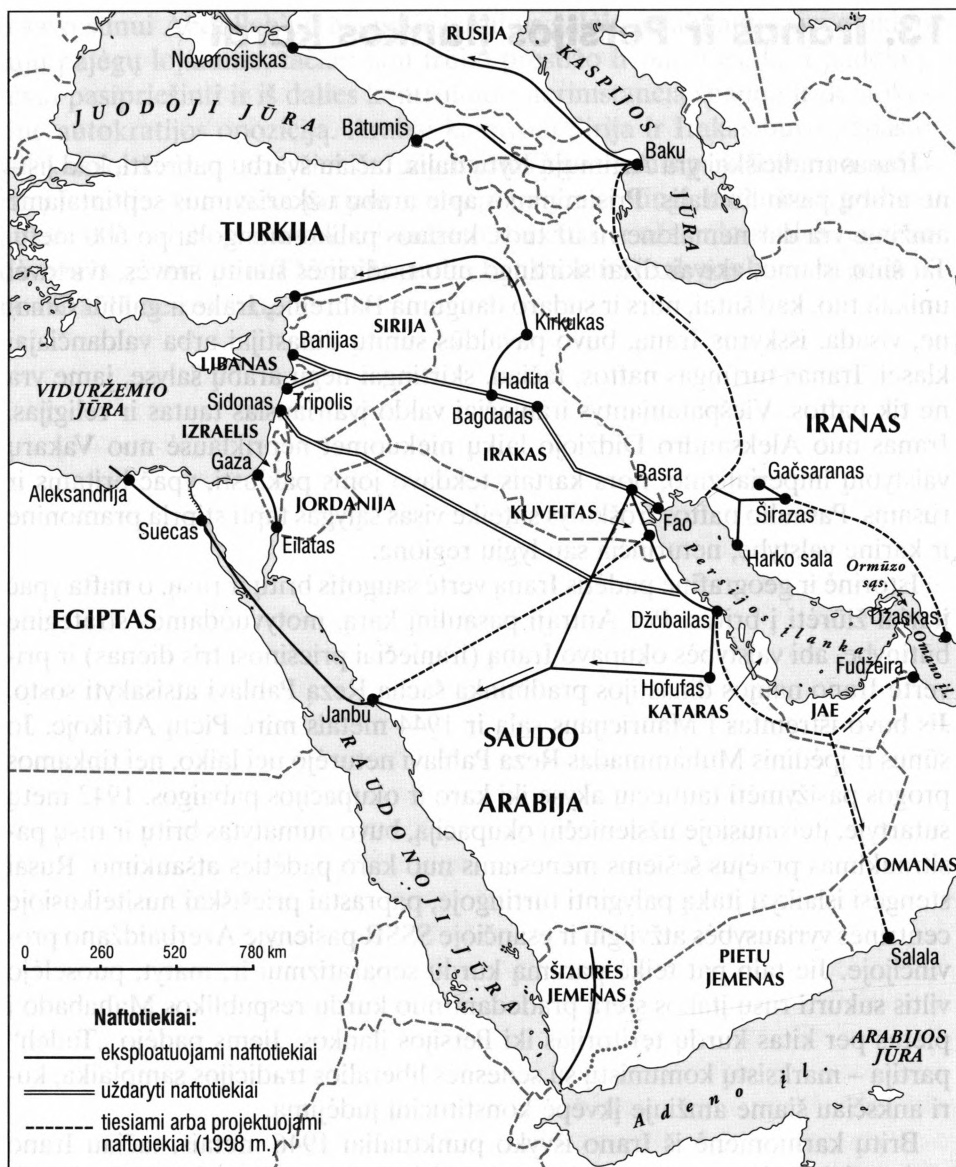
o savo sūnui Abdullah'ui. Naujasis karalius galėjo pasikliauti savo ginkluotųjų pajėgų lojalumu, tačiau jam trūko prestižo ir patirties, kuri padėjo jo tėvui pasipriešinti ir iš dalies kontroliuoti nerimstančią spaudą ir demokratinę autokratijos opoziciją. Arabai kaimynai Sirija ir Irakas buvo nepastovūs kaip oras draugai; ryšiai su Jungtinėmis Valstijomis priklausė nuo požiūrio į Izraelį; ekonomika geriausiu atveju patyrė sąstingį, nedarbo lygis buvo aukštesnis nei 20 procentų, o biudžeto deficitas ir užsienio skolos nesuvaldomos be pagalbos iš TVF ir Pasaulio banko, kurių sąlygos buvo nepriimtinos ir kėlė nesantaiką.

13. Iranas ir Persijos įlankos karai

Iranas tradiciškai yra Artimųjų Rytų dalis, tačiau svarbu pabrėžti, kad jis – ne arabų pasaulio dalis. Prisiminimai apie arabų užkariavimus septintajame amžiuje yra dar nemalonesni už tuos, kuriuos paliko mongolai po 600 metų. Tai šiitų islamo, akivaizdžiai skirtingo nuo tradicinės sunitų srovės, tvirtovė: unikali tuo, kad šiitai, nors ir sudaro daugumą Bahreine, Irake ir galbūt Omane, visada, išskyrus Iraną, buvo pavaldūs sunitų dinastijai arba valdančiajai klasei. Iranas turtingas naftos, tačiau, skirtingai negu arabų šalyse, jame yra ne tik naftos. Viešpataujantys iraniečiai valdo įvairiausias tautas ir religijas. Iranas nuo Aleksandro Didžiojo laikų niekuomet nepriklausė nuo Vakarų valstybių imperializmo, nors kartais tekdavo joms paklusti, ypač britams ir rusams. Pasaulio naftos troškulys suteikė visas sąlygas tapti stipria pramonine ir karine valstybe, neturinčia sau lygių regione.

Istorinė ir geografinė padėtis Iraną vertė saugotis britų ir rusų, o nafta ypač įtariai žiūrėti į britus. Per Antrąjį pasaulinį karą, motyvuodamos strategine būtinybe, abi valstybės okupavo Iraną (iraniečiai priešinosi tris dienas) ir privertė Irano naujos dinastijos pradininką šachą Rezą Pahlavi atsisakyti sosto. Jis buvo ištremtas į Mauricijaus salą ir 1944 metais mirė Pietų Afrikoje. Jo sūnus ir įpėdinis Muhammadas Reza Pahlavi neturėjo nei laiko, nei tinkamos progos pasižymėti tautiečių akyse iki karo ir okupacijos pabaigos. 1942 metų sutartyje, įteisinusioje užsieniečių okupaciją, buvo numatytas britų ir rusų pasitraukimas praėjus šešiems mėnesiams nuo karo padėties atšaukimo. Rusai stengėsi išlaikyti įtaką palyginti turtingoje, paprastai priešiškai nusiteikusioje centrinės vyriausybės atžvilgiu ir esančioje SSSR pasienyje Azerbaidžano provincijoje. Jie taip pat teikė paramą kurdų separatizmui ir, matyt, puoselėjo viltis sukurti rusų įtakos sferą pradedant nuo kurdų respublikos Mahabado į pietus per kitas kurdų teritorijas iki Persijos įlankos. Jiems padėjo „Tudeh" partija – marksistų komunistų su senesnės liberalios tradicijos samplaika, kuri anksčiau šiame amžiuje įkvėpė konstitucinį judėjimą.

Britų kariuomenė iš Irano išvyko punktualiai 1946 metais, tačiau Irano vyriausybė turėjo gerokai pasistengti, kol išprašė rusų kareivius. Gudrus ir patyręs valstybės veikėjas Qavamas es-Sultaneh'as, tapęs ministru pirmininku 1946 metų sausį, apsilankė Maskvoje vasarį po to, kai Iranas ką tik įsteigtai Saugumo Tarybai pateikė skundą ir sugalvojo įtikinti Staliną, kad rusai Irane geriau palaikytų gerus santykius su Irano vyriausybe, o ne toliau laikytų rusų kariuomenę šiaurės vakarų Irane. Rusai, kurie troško tiek susitarti su centrine šalies vyriausybe dėl naftos, tiek skatinti separatistų judėjimus prieš ją, savo kariuomenę išvedė tik po kelių savaičių. Qavamas pradėjo derybas dėl naftos sutarties, bet išsisukinėjo nuo galutinio žingsnio, teisindamasis, kad pagal konstituciją paskutinį žodį turi tarti parlamentas, kuris dar tik bus renkamas; jis atidėliojo ir rinkimus. Tuo pačiu metu Qavamas žaidė dvigubą žaidimą su „Tudeh" partija. Kad nuramintų rusus, į ministrų kabinetą įtraukė

13.1. Svarbiausi Persijos įlankos regiono naftotiekiai (Šaltinis: *The Longest War: The Iran–Iraq Military Conflict,* Dilip Hiro)

kelis jos narius, o paskui apsidžiaugė (ne daugiau), kad kilo maištas, kurį surengė įtakingos pietų tautelės, reikalaujančios atleisti „Tudeh" ministrus ir kitus šios partijos narius, turinčius aukštus postus. Ką tik išrinktas Medžlisas (žemieji Irano parlamento rūmai) netrukus pasmerkė Qavamą už derybas su rusais dėl naftos sutarties ir paskelbė ją negaliojančią. Nepaisant šių netiesioginių pasiekimų, Qavamas pralaimėjo ir metų pabaigoje atsistatydino. Pergudravęs rusus ir išlydėjęs britus, jis ėmėsi bendradarbiavimo su Jungtinėmis Valstijomis, iš kurių tikėjosi gauti finansinės pagalbos ir diplomatinės paramos tradiciniams Irano siekiams laikytis nuo rusų ir britų per atstumą.

Nafta ir nacionalizmas

Qavamo įpėdiniai vis dėlto netrukus su britais turėjo įsitraukti į ginčą, kuriame Jungtinės Valstijos po neilgų dvejonių tvirtai parėmė Britaniją. Anglijos ir Irano santykius apkartino Anglijos–Irano naftos bendrovė, kuri turėjo monopolio teises į Irano ištyrinėtus naftos telkinius ir kurioje pati Britanijos vyriausybė turėjo nemažą akcijų dalį. Šis neįprastas ryšys suteikė bendrovei politinį atspalvį, o Britanijos vyriausybę įtraukė į komercinius reikalus. Šie du dalykai, iraniečių akimis žiūrint, nebuvo nei natūralūs, nei pageidautini koncesijos, suteiktos pavieniam asmeniui šio amžiaus pradžioje, padariniai. Iraniečių nepasitenkinimas sustiprėjo dėl įtarinėjimų, kad bendrovė pernelyg palankiomis sąlygomis pardavinėja naftos produktus Britanijos karo laivynui, ir dėl šių pardavimų apimčių ir apskritai apskaitos slėpimo, dėl nesugebėjimo visame Irane viešai skelbti apie gerą darbo užmokestį, darbo sąlygas ir kitas privilegijas, kurias ji teikė savo darbininkams. Tačiau, kita vertus, bendrovė nebuvo vienintelė kaltininkė dėl savo trūkumų: ji nesugebėjo viešinti savo pranašumų, nes iš tiesų vienintelė laikėsi darbo įstatymų, ji negalėjo girtis nuopelnais, nes tada apšmeižtų kitus darbdavius.

Užsieniečių koncesijos kasybai, geležinkeliams, telegrafo paslaugoms, tabakui ir panašiai nuo devynioliktojo amžiaus vidurio kėlė priešiškumą. Koncesija, kurią perėmė Anglijos–Irano naftos bendrovė, 1901 metais buvo suteikta W. K. D'Arcy, o prieš Pirmąjį pasaulinį karą ją perėmė bendrovė. Irano vyriausybė išsiderėjo gauti bendrovės grynojo pelno dalį, tačiau paaiškėjo, kad šis sandoris Iranui nenaudingas, nes gaunama Irano pajamų dalis priklausė nuo mokesčių dydžio Britanijoje. Vėliau, tarpukario laikotarpiu, dėl staiga nukritusių kainų pajamos dar labiau sumažėjo, ir Iranas 1932 metais pareiškė ketinąs anuliuoti koncesiją. Po šacho Reza ir bendrovės derybų buvo sudaryta nauja sutartis, kurią netrukus patvirtino Irano parlamentas ir kuri suteikė bendrovei naują koncesiją 60 metų, pradedant nuo 1933 metų (vietoj 60 metų, pradedant nuo 1901 metų), kur kas mažesnėje teritorijoje, o mokestis Iranui nuo šiol turėjo būti skaičiuojamas pagal išgautos naftos kiekį. Iki 1950 metų buvo išgaunama 32,5 milijono tonų naftos – trigubai daugiau negu 1938 metais. Iranas tapo daugiausia naftos išgaunančia Artimųjų Rytų šalimi ir turėjo didžiausią pasaulyje Abadano naftos perdirbimo įmonę.

Už naftą gaunamos pajamos buvo itin reikalingos. Po Antrojo pasaulinio karo Iranas ėmėsi ekonominės plėtros, o 1947 metais Medžliso priimtame plane numatytos 651 milijono JAV dolerių išlaidos, iš kurių 242 milijonai turėjo būti gauti už naftą. Tačiau 1947 ir 1948 metais naftos pajamos, nepaisant bendrovės pelno didžiulio padidėjimo, nuvylė, tada, nujausdama, kad tai geruoju nesibaigs, bendrovė sudarė papildomą sutartį, pagal kurią mokesčio tarifas buvo padidintas 50 procentų, o bendrovė dar sutiko iš karto iš savo rezervų išmokėti 5,1 milijono svarų sterlingų ir kasmet mokėti iš rezervų, nelaukdama 1993 metų, kaip numatyta 1933 metų sutartyje. Ši sutartis buvo naudinga Iranui, bet sudėtinga ir nesuprantama bei nepriimtina nacionalistų

grupuotei, kuri norėjo visiškai nutraukti koncesiją ir visą naftos pramonės valdymą bei pelną perimti į savo rankas. Generolas Ali Razmara, kuris 1950 metais tapo ministru pirmininku, nusprendė kurį laiką susilaikyti ir nespausti Medžliso dėl papildomos sutarties. Kai jis pasiūlė ją patvirtinti (daugiausia motyvuodamas tuo, kad Irane trūksta kvalifikuotų specialistų), specialusis Medžliso parlamento komitetas naftos reikalams pareikalavo nacionalizuoti naftos telkinius ir naftos perdirbimo įmonę, todėl ministras pirmininkas atšaukė šią sutartį. Bendrovė, netikėtai sužinojusi apie sąlygas, kurias Arabijos–Amerikos naftos bendrovė („Aramco") pasiūlė Saudo Arabijos vyriausybei ir kurios buvo palankesnės (pelningais metais), be to, suprantamesnės, pasirengė vėl pradėti derybas ir supaprastinti papildomą sutartį. Razmara pateikė ekspertų, kurie priešinosi nacionalizavimui, ataskaitų, tačiau 1951 metais jį nužudė kažkoks fanatikas nacionalistas, priklausęs pusiau religiniam „Fidayani-Islam" judėjimui. Kitą dieną Medžlisas patvirtino naftos komiteto pasiūlymus, o vėliau, po kelių savaičių, nacionalizavo naftos pramonę.

Generolą Razmarą pakeitė Husainas Ala, šacho draugas ir kandidatas. Šachas nenorėjo ministru pirmininku skirti dr. Muhammado Musaddiqo, naftos komiteto pirmininko, tačiau jam nepavyko užkirsti tam kelio. 1951 metų pabaigoje prasidėjo trumpas dr. Musaddiqo triukšmingo valdymo laikotarpis, trukęs iki 1953 metų rugpjūčio. Musaddiqas buvo turtingas ir aristokratiškas hipochondrikas, kurį rėmė svetimšalių nekenčiantys šovinistai, religiniai fanatikai, komunistai ir nekomunistai radikalai, senoji žemvaldžių aristokratija, kuriai pats priklausė, ir visi kiti, kuriems nepatiko šacho pastangos atkurti valdančiosios dinastijos autoritetą, pašlijusį dėl jo tėvo atsistatydinimo ir svetimšalių okupacijos karo metu. Jo politinė korta buvo nacionalizmas, galbūt tik priedanga, tačiau tapo jo politinės veiklos pagrindu. Gal Musaddiqas ir ketino suderinti naftos pramonės nacionalizavimą su tolesniu užsienio specialistų įdarbinimu ir nenutrūkstamu užsienio finansavimu, bet jį netrukus sužlugdė jo paties ekstremistiškai nusiteikę bendražygiai ir rėmėjai. Musaddiqas pasidarė vos ne viso pasaulio, ypač Vakarų valstybių, pajuokos objektu, o savo šalyje iš tikrųjų buvo labai populiarus (tai nebuvo vien tik iš sostinės prastuomenės nusipirktas populiarumas), ir net jo politiniams priešininkams teko pripažinti jo sėkmingą kovą su valdininkų korupcija. Tačiau jam nepavyko išlaikyti savo rankose ginčo dėl naftos eigos ar net pasitikėjimo savimi, jis tapo savo paties skubotų sprendimų įkaitu, reikiamai neįvertino ekonominių sankcijų, kurias Britanijos vyriausybė galėjo prieš jį panaudoti, veiksmingumo.

Naftos nacionalizavimo įstatyme buvo numatyta nusavinti Britanijos bendrovę ir vietoj jos įsteigti naują Irano bendrovę. Per diskusijas, kaip būtinos išankstinės sąlygos deryboms dėl kompensacijos Britanijos bendrovei, dr. Musaddiqas reikalavo iš britų pripažinti teisėtu dekretą dėl nacionalizavimo. Tačiau britai tvirtino, jog šis dekretas neteisėtas ir negaliojantis, jog bendrovės teisės išlieka ir kad 1933 metų koncesijos sutarties negalima vienašališkai panaikinti, net jei ta šalis yra suvereni valstybė. Dėl to Britanija pateikė pretenzijas ne tik kompensuoti prarastą pelną, priklausantį bendrovei pagal koncesijos sutartį, bet ir papildomai atlyginti nuostolius, patirtus dėl neteisėto sutarties nutraukimo.

Į ginčus įsitraukė ne tik britų bendrovė, bet ir Britanijos vyriausybė, kuri buvo atsakinga už savo šalies piliečių saugumą (kurie galėjo nukentėti dėl nacionalistų įtūžio) ir siekė apsaugoti savo finansinius interesus britų bendrovėje. Ji buvo tvirtai pasiryžusi ginti savo teises, nes baiminosi, jog, nusileidus vienoje Artimųjų Rytų šalyje, šiuo pavyzdžiu gali pasekti ir kitos. Per 1951 metus su dr. Musaddiqu derėtis mėgino ir pati britų bendrovė, ir ypatingasis prezidento Trumano pasiuntinys, ir Britanijos ministrų kabineto nario vadovaujama delegacija. Amerikos vyriausybė, šiek tiek paabejojusi, pasirinko Britanijos pusę. Amerikos palankumą britams varžė noras patraukti Iraną į Vakarų šalių stovyklą, bet Musaddiqo teatrališkumas atšaldė amerikiečius.

Pagaliau ginčas buvo sprendžiamas ne vien atsižvelgiant į priimtus įstatymus ir jų pažeidimus, tačiau Britanijos vyriausybė nenorėjo naudoti jėgos (nebent tuo atveju, jei reikėtų apginti Britanijos piliečius); Irano bendrovė, susidūrusi su britų bendrovės daromomis kliūtimis ir kitų naftos eksportuotojų solidarumo stoka, negalėjo parduoti Irano naftos, taip pat dėl ekonominio Musaddiqo režimo žlugimo, kuris prarado iš britų bendrovės gaunamas pajamas ir nesugebėjo surasti alternatyvių lėšų šaltinių. Negavęs iš Jungtinių Valstijų ir Pasaulio banko paskolų, Musaddiqas pasikvietė pagalbon įžymųjį dr. Hjalmarą Schachtą, kuris, kelias dienas pabendravęs su Musaddiqu, pareiškė, jog tai vienas išmintingiausių šio amžiaus veikėjų, bet padėti niekuo negalėjo. Tuo pačiu metu kai kurie Musaddiqo sąjungininkai dvejojo. 1952 metų liepą, sušaukus naująjį Medžlisą, po atsistatydinimo procedūros Musaddiqas vėl buvo paskirtas ministru pirmininku, tačiau kabineto nariai nenorėjo suteikti jam visiškos valdžios, kurios jis prašė. Kai šachas atsisakė atiduoti jam gynybos ministeriją, Musaddiqas atsistatydino. Jį pakeitęs Qavamas premjeru pabuvo tik keturias dienas, po to jam teko bėgti iš šalies. Prasidėjo masinės Musaddiqo šalininkų demonstracijos, Medžlisas suteikė jam visus įgaliojimus, ir atrodė, jog kyla grėsmė netgi šacho sostui. Nušalinti Musaddiqą galėjo tik kariuomenė; tą po metų ji ir padarė.

Musaddiqo triumfas parodė jo politinę priklausomybę nuo prastuomenės masių, tačiau finansiškai jo režimas tebebuvo priklausomas nuo britų, o režimą savo ruožtu lėmė priklausomybė nuo ekstremistinių pažiūrų nacionalisto mulos Kashani, kuris tapo Medžliso prezidentu ir priešiškai žiūrėjo į bet kokį suartėjimą su britais. Iki 1952 metų pabaigos ir Musaddiqas, ir Kashani prarado postus. Kitais metais Musaddiqas pasiekė pergalę prieš Kashani ir paleido Medžlisą, bet jam nepavyko įveikti šacho. Rugpjūtį šachas atleido Musaddiqą ir į jo vietą paskyrė generolą Fazullah'ą Zahedi. Po trijų dienų ir šachui, ir generolui teko bėgti, šachas pabėgo į Romą, o generolas pasitraukė tik labai netoli; praėjus savaitei po paskyrimo, generolas sugrįžo visiems laikams nuversti Musaddiqo režimo. Nemenką pagalbą jam suteikė CŽV ir slaptosios Britanijos tarnybos. Šachas taip pat sugrįžo. Jungtinių Valstijų ištiestos pagalbos rankos nebuvo galima nuslėpti, tai nebuvo nepamiršta, kai po dvidešimt penkerių metų šachas vėl buvo priverstas bėgti iš šalies.

Ginčas dėl naftos netrukus buvo išspręstas. Sudarytos naujos sutartys, kurių pagrindas, likimo ironija, buvo Irano nacionalizacijos dekreto teisėtumo

pripažinimas. Tebegyvavo ir naftos šeimininkė liko Irano naftos bendrovė. Buvo sukurtas aštuonių Britanijos, Amerikos ir Prancūzijos bendrovių konsorciumas. Britanijos bendrovė, nors ir nenoriai, priėmė 40 procentų šio konsorciumo akcijų, o iš septynių kitų bendrovių gavo 214 milijonų svarų sterlingų už 60 procentų, kuriuos tarpusavyje pasidalijo. Britanijos bendrovė per 1957–1966 metus iš Irano vyriausybės taip pat turėjo gauti 25 milijonus svarų sterlingų kompensaciją už nuostolius, patirtus dėl nacionalizacijos. Konsorciumas gavo teisę dvidešimt penkerius metus su įvairiomis pratęsimo galimybėmis valdyti Abadano naftos perdirbimo įmonę ir pagrindinius naftos telkinius, įsipareigojo Irano vyriausybei mokėti 50 procentų pelno. Taip buvo įvykdyta nacionalistų doktrina, patenkinti naftos pirkėjų reikalavimai ir naftos eksportuotojų reikalavimai gauti pajamų. 1954 metais buvo visiškai atkurti Irano ir Britanijos diplomatiniai santykiai, o Musaddiqui dvejus metus teko praleisti kalėjime.

Šachas ir ajatola

Musaddiqo žlugimas reiškė šacho pergalę. Prasidėjo žiaurus Musaddiqą rėmusių kairiojo sparno atstovų persekiojimas. Šachas pamažu stiprino sosto padėtį, iš pradžių iki 1957 metų šalyje galiojo karo padėtis, o vėliau daugelis ministrų pirmininkų turėjo arba paklusti, arba pasitraukti. Vienintelio šacho brolio mirtis 1954 metais sukėlė pavojų dinastijai ir privertė įpėdinių neturintį šachą išsiskirti su antrąja žmona ir vesti trečiąją, kuri po metų pagimdė jam sūnų. Sutvirtėjęs šachas ėmėsi žemės skirstymo ir reformos politikos, kuriai taip smarkiai priešinosi stambieji žemvaldžiai ir Medžlisas (jame buvo daug jų atstovų), tad šachas dvejus metus – nuo 1961 iki 1963 – apsiėjo be parlamento. 1963 metais jis pasijuto pakankamai tvirtas, kad galėtų surengti plebiscitą, kuris įtvirtino jo asmeninę valdžią ir susilpnino provincijos žemvaldžių įtaką. Dėl įvairių priežasčių miestų politikai, bendruomenių vadovai ir išsilavinęs jaunimas vis tiek liko nepatenkintas, tačiau pajamos už naftą didėjo, o Irano bendrasis nacionalinis produktas per metus pradėjo didėti 7 procentais.

1952 metais Iranas tapo pirmąja šalimi, gavusia pagalbą pagal Amerikos pagalbos programos ketvirtąjį punktą (Trumano indėlis į tarptautinį bendradarbiavimą, apie kurį 1949 metais buvo pasakyta jo inauguracinėje kalboje ir kuris grindžiamas Jungtinių Valstijų vaidmens Europos kapitalo ir technologijų vystymesi pripažinimu). 1955 metais šachas nusprendė prisijungti prie CENTO (juo tapo Bagdado paktas), o 1959 metais jis apsilankė Londone ir Teherane priėmė prezidentą Eisenhowerį. Po trumpo atšalimo laikotarpio pagerėjo Irano ir Sovietų Sąjungos santykiai, o 1963 metais Irano sostinėje buvo oficialiai sutiktas ir prezidentas Brežnevas, tai buvo užuomina, jog abi nuolatos viena kitą įtarinėjančios šalys turi atsižvelgti į tai, kad Iranas turi ilgą neapsaugotą sieną su SSSR ir ieško šiaurės prekybos kelių šiaurės provincijų pagamintai produkcijai eksportuoti. Šachas įsipareigojo neleisti dislokuoti

Irane branduolinių raketų ir, nepasitraukdamas iš CENTO ir neprisijungdamas prie neutralių valstybių grupės, perėjo prie laisvesnės tarptautinės politikos. 1969–1970 metais jis galėjo turėti lemiamą vaidmenį kuriant politinę Persijos įlankos ateitį po britų pasitraukimo, o mėgaudamasis karūnuoto verslininko vaidmeniu, galėjo naudotis gamtos turtais ir ekonomikos pažanga, kad paverstų Iraną stipria karine ir pramonine valstybe.

Šachas buvo linkęs plėtoti ūkį bet kokia kaina, priemonė buvo nafta, nors nafta ir nebuvo vienintelis gamtos išteklių šaltinis šalyje. Ji buvo turtinga gamtinių dujų, kitų naudingųjų iškasenų, turėjo neblogą žemės ūkį, o pramonė gerėjo tiek, kiek leido 50 procentų neraštingumas ir apgailėtina švietimo sistema. Kai 1973 metų karas Artimuosiuose Rytuose suteikė naftą eksportuojančioms šalims puikų pretekstą pakelti kainas, šachas primygtinai reikalavo kuo labiau jas padidinti, nors atsargesni arabai dvejojo, ar nepakenks Vakarų šalims, kurios buvo geriausios jų klientės. Per dvejus metus Irano vyriausybės pajamos už naftos barelį padidėjo dešimteriopai, o bendros naftos pajamos – nuo 2,3 iki 18,2 milijardo JAV dolerių. Po naftos kainų šuolio kitais, 1973-aisiais, metais šalies bendras nacionalinis produktas padidėjo 42,5 procento. Kartu didėjo ir išlaidos, ypač gynybos, kurios iki dešimtmečio vidurio taip pat padidėjo dešimteriopai ir peržengė 10 milijonų dolerių ribą; iki 1975 metų Iranas gynybos tikslams skyrė didesnę nacionalinio produkto dalį negu kuri nors kita pasaulio šalis, išskyrus Izraelį. Tokio šuolio rezultatai nedžiugino: 1975 metų atsiskaitymų balanso deficitas siekė beveik 1 milijardą dolerių. Atitinkamai plito išeikvojimai ir korupcija, grėsmingai didėjo infliacija. Reikėjo pasirūpinti tais, kurie nukentėjo nuo infliacijos ir praktiškai negalėjo užsidirbti iš korupcijos, todėl 1974–1975 metais beveik dvigubai padidėjo algos, po ko prasidėjo įprastas ciklinis košmaras: didėjo prekių paklausa, nebuvo pakankama pasiūla, kilo kainos ir reikalavimai toliau didinti atlyginimus. Šachas, kuris septintojo dešimtmečio pradžioje griežtai susitvarkė su žemvaldžių diduomene, rodė imperatorišką nepasitenkinimą naujaisiais, iššaukiamai besielgiančiais ir korumpuotais turtuoliais ir kūrė planus pusę pramonės įmonių kapitalo ir pelno atiduoti darbininkams. Tačiau algos tebebuvo juokingos, o Teheranas virto lūšnynų miestu, kuriame 5 milijonai žmonių gyveno pasibaisėtinomis sąlygomis. Silpnosios jo režimo vietos buvo tokios: valdžios su nepilnamečiu įpėdiniu padėtis, konservatyviųjų mulų opozicija, radikaliųjų studentų ir kitų protestuotojų pasipriešinimas, kurio nepajėgė užgniaužti net žiauriausi pasaulyje slaptosios tarnybos mechanizmai, ir paties šacho nesugebėjimas klausytis kitų. Jis tiesiog paniškai bijojo kairiųjų jėgų sąmokslo, tačiau nematė radikaliųjų klerikalų keliamos grėsmės, todėl nebesuvokė tikrosios padėties savo šalyje, kur jo policijos SAVAK (kurią apmokė Amerika ir Izraelis) barbariškumas ir skandalinga nelygybė, taip pat neteisėtai įgyjamas turtas privedė prie to, kad tūkstančiai piliečių išėjo į gatves, nepabūgę akis į akį susidurti su rūsčiu kariniu aparatu. Tarp sugrįžimo 1953 ir antrojo pabėgimo 1979 metais šachas, naudodamasis šalies turtais, kad praturtėtų ir sustiprėtų, sukėlė revoliuciją Irane; tačiau neapgalvoti šios revoliucijos žingsniai ir siaubingas nežmoniškumas suvienijo konservatorius, radikalus ir liberalus ir sukėlė kontrrevoliuciją. Kai 1979 metų sausį

šachas paprašė dr. Shahpuro Bakhtiaro užimti premjero postą, Bakhtiaras sutiko tik su sąlyga, kad šachas išvyks iš šalies.

Šie įvykiai buvo palankūs ajatolai Ruhollah'ui Khomeini. Khomeini buvo išskirtinė figūra: žymus mokslininkas, asmenybė ir politikas. Vieni jo nemėgo, kiti garbino. Nors ir garsus šiitų dvasininkas, jis nesivaržydamas niekino savo draugus teologus, visa esybe nekentė valdančiosios dinastijos ir niekino jos materialines vertybes. Jis tapo vadovu tų, ypač daugelio iš jaunesniųjų kartų, kurie priešinosi pasaulietinei vyriausybei ir Irano modernizavimui pagal amerikietiškąjį modelį. Septintojo dešimtmečio pradžioje žiauriai numalšinus maištus, jis 1964 metais pabėgo į Turkiją, iš kur į Iraką ir galų gale į Prancūziją, iš ten toliau stengėsi atgaivinti pasipriešinimą šachui, paskatintas dar ir asmeninio kartėlio, kad šachas neleido jam grįžti į Iraną į vieno iš sūnų laidotuves. Kai po mėnesio po šacho pabėgimo ir Bakhtiaras buvo priversti bėgti, Khomeini, dabar jau senas ir surambėjęs moralistas ir nacionalistas, ėmė autokratiškai valdyti, tai truko dešimt metų, kol jis mirė.

Khomeini paskelbė Islamo respublikos įkūrimą ir įvedė režimą, kuris buvo dar netolerantiškesnis negu šacho, nors gal ne toks kruvinas. Ministru pirmininku jis paskyrė Mehdi Bazarganą, liberalų musulmoną intelektualą su mokslininko išsilavinimu, kurį šachas buvo įkalinęs, tačiau iš tikrųjų šalyje nebuvo centrinės vyriausybės. Bazarganą puldinėjo ir kairiosios, ir dešiniosios jėgos, kurdų ir arabų mažumos, taip pat trukdė pats ajatola, kuris, pasitraukęs į šventąjį Kumo miestą, valdė skelbdamas netikėtus pareiškimus ir leido siautėti savitam religiniam chuliganizmui. Vietiniai islamo komitetai suiminėjo žmones ir skelbė mirties nuosprendžius tiems, kurie nepabūgdavo viešai pasmerkti jų beatodairišką žiaurumą. Šacho vyriausybė ir šalininkai dingo jam pabėgus, todėl jis dabar buvo įtartina asmenybė. 1953 metais su amerikiečių pagalba atgavęs sostą šachas visur buvo laikomas amerikiečių pataikūnu, o kai per Egiptą ir Meksiką pasiekė Jungtines Valstijas, ten norėjo gauti geriausią medicininį gydymą nuo vėžio, nuo kurio netrukus pasimirė, dauguma Irane bijojo, kad jo atvykimas į Niujorką – tai dar vienas amerikiečių mėginimas sugrąžinti jį į sostą.

1979 metų lapkritį radikalai Teherane įsiveržė į Amerikos ambasadą ir paėmė įkaitais 53 žmones. Ši akcija iš dalies buvo surengta prieš Bazarganą (kuris galų gale neišsilaikė), bet pirmiausia prieš Jungtines Amerikos Valstijas. Beje, dėl to sunerimo ir rusai, kurie baiminosi atsakomosios amerikiečių akcijos Irane tuo metu, kai jiems vis sunkiau sekėsi išlaikyti įtaką kaimyniniame Afganistane (žr. 18 skyrių), tai buvo naudinga Khomeini, siekiančiam suvienyti susiskaldžiusią Irano visuomenę. Per kitus dvylika mėnesių ajatola kiekviena proga palaikydavo įkaitų pagrobėjus, kurių norai susidoroti su šachu ir pažeminti Jungtines Valstijas nustelbė nuosaikesnių veikėjų – Bazargano, o po jo Abolhassano Bani-Sadro, paskirto prezidentu 1980 metų sausį, patarimus, kad reikia atkurti normalius santykius su Vašingtonu, bent jau tam, kad galėtų vėl laisvai disponuoti Amerikos bankuose įšaldytomis Irano lėšomis ir gautų atsarginių dalių ginklams. 1981 metais, kilus naujai teroro bangai, BaniSadras buvo priverstas bėgti, jo įpėdinis tapo viena iš pirmųjų daugelio šio teroro aukų.

Imperinės valstybės buvo pripratusios gana ramiai žiūrėti į savo pareigūnų nelaimes užsienio šalyse. Tik ne Amerikos visuomenė, kuri buvo itin jautri tokiems dalykams. Nors ir nebuvo įrodymų, jog su įkaitais blogai elgiamasi, jau pats jų suėmimas buvo laikomas nepagarba ir žeminančiu dalyku, su kuriuo negalima taikstytis. Jų likimas tapo dideliu rūpesčiu, o situaciją dar pakurstė rusų įsiveržimas į Afganistaną po kelių savaičių. Viena vertus, Jungtinės Valstijos buvo suinteresuotos, kad Khomeini išlaikytų valdžią, nes atrodė, kad tik jis gali išsaugoti Iraną nuo susiskaldymo. Pilietinis karas šiame nepastoviame regione ne tik apskritai buvo labai nepageidautinas, bet ir todėl, kad Sovietų Sąjunga galėjo pasinaudoti juo kaip teisėtu pretekstu įsikišti pagal 1921 metų SSSR ir Irano sutarties nuostatas. Kita vertus, tokius politikus kaip Bani-Sadras Jungtinės Valstijos laikė tikrais sąjungininkais ir siekė, kad jie būtų stipresni už ajatolos ir kitų radikaliųjų veikėjų koaliciją. Vašingtono manymu, sustiprinti nuosaikiųjų pozicijas galėjo griežtos sankcijos Iranui, o norint jas taikyti, Vašingtonui reikėjo bendradarbiauti su Europa ir Japonija. Tačiau šią strategiją sužlugdė slaptas prieštaravimas. Bani-Sadras mėgino derėtis dėl prekių mainais už naftą su europiečiais ir japonais, kuriuos amerikiečiai norėjo priversti taikyti Iranui sankcijas, o tai pakenkė būtent Bani-Sadrui, kurį amerikiečiai tikėjosi paremti savo naudai.

Savo ruožtu Vašingtono sąjungininkai, nors ir nelabai tikėdami sankcijų veiksmingumu, buvo nusiteikę paremti amerikiečius, iš dalies dėl to, kad norėjo parodyti solidarumą šaliai dėl tokio įžūlaus diplomatinės praktikos sulaužymo, iš dalies dėl to, kad gautų garantijų, jog Vašingtonas, laisvindamas įkaitus, nesigriebs jėgos. Jie manė, kad jėga išvaduoti įkaitų nepavyks, o kita vertus, dėl to galėjo būti užblokuota Persijos įlanka, tada nutrūktų daug svarbesnis už Iraną naftos tiekimas. Atsakydamas į grasinimus paskelbti sankcijas, Iranas sudarė ekonomines sutartis su SSSR, Rytų Vokietija, Čekoslovakija ir Bulgarija. Ekonominiu požiūriu šie susitarimai buvo nereikšmingi, bet politiniu – erzino Vakarus.

1980 metų sausio pradžioje prezidentas Carteris pranešė JAV kongresui, kad jėga išvaduoti įkaitus gali nepasisekti, veikiausiai juos nužudys. Balandžio mėnesį Carteris vis dėlto pamėgino. Tai buvo visiškai pralošťas ėjimas. Žuvo aštuoni amerikiečių kariškiai, buvo prarasti šeši sraigtasparniai ir vienas lėktuvas. Įkaitai nebuvo nužudyti, bet perkelti į įvairias vietas. Tai buvo smūgis Amerikos prestižui. Sąjungininkus, kurie rengėsi paskelbti sankcijas, kaip alternatyvią jėgos panaudojimui priemonę, įžeidė tai, kad jiems nebuvo pranešta, jog jėga vis dėlto bus panaudota. Maskva buvo patenkinta, kad pasaulis dabar galėjo kalbėti ir apie kitą, ne tik apie rusų įsiveržimą į Afganistaną. Musulmonų valstybės laikė pareiga paremti Khomeini, kurio asmeninė valdžia sutvirtėjo ir po šio epizodo, ir metų pabaigoje, kai Iraną užpuolė Irakas (žr. kitą skirsnį).

Khomeni mirė 1989 metais. Jis įkūrė teokratinę valstybę ir tapo veiklios opozicijos prieš nemalonesnius Vakarų civilizacijos bruožus simboliu, tačiau savo šalyje jis buvo toks pat tironiškas, kaip ir šachas, o karas sukėlė dideles žudynes ir ekonominę katastrofą: 30–40 procentų infliacija, gamybos smukimas,

mažėjančios investicijos šalyje ir užsienyje, didelis pajamų iš naftos sumažėjimas. Kaip ir pirmieji Safavidų šachai prieš 500 metų, Pahlavi šachai, naudodamiesi šiizmu ir modernizavimu, mėgino atkurti Irano imperiją tik tam, kad juos pačius nuverstų Khomeini, kuris šiuos du dalykus paskelbė nesuderinamais. Nepaisant to, Iranas su Khomeini ar be jo (veikiausiai stipresnis be jo) tebebuvo kultūrinės revoliucijos vedlys. Ši revoliucija, plisdama kitose arabų šalyse, metė iššūkį Vakarų kultūrai, jai dabar vadovavo Jungtinės Valstijos, kurios puolė islamiškus Artimuosius Rytus nuo tada, kai septynioliktajame amžiuje prie Vienos Osmanų imperijos turkams buvo užkirstas kelias į Europą.

Khomeini mirė, kai baigėsi Irano karas su Iraku, o 1991 metais Iraką užpuolė tarptautinės pajėgos. Po pastarojo įvykio Iranas iškilo kaip didysis laimėtojas, nes karas kuriam laikui išstūmė Iraką iš politikos Persijos įlankoje, įstūmė Saudo Arabiją į prieštaringą padėtį ir privertė nepaprastai padidinti išlaidas, tuo Khomeini įpėdiniams padėjo atitaisyti žalą, kurią Iranui padarė ankstesnis karas. Naujasis prezidentas Ali Akbar Rafsanjani pagerino savo santykius su kariškiais ir per Medžliso rinkimus 1992 metais laimėjo patenkinamą pergalę. Tais pačiais metais jis pasijuto pakankamai stiprus, kad vėl įžiebtų konfliktą dėl Abu Musa salos Ormūzo sąsiauryje, reikalaudamas iš Arabų Emyratų, išskyrus Šardžią, įvažiuojant į salą pateikti specialius leidimus. (Pagal sutartį, sudarytą prieš Jungtinių Arabų Emyratų įkūrimą 1971 metais, Iranas ir Šardžia kartu valdė salą.) Vakarų šalių valstybes jis nuramino padėdamas išvaduoti įkaitus Libane ir mėgino patraukti Vakarų bankininkų ir pramonininkų, kovojančių dėl akcijų naujose įmonėse ir dėl sutarčių, dėmesį. Tačiau Iranas tebebuvo regioninis galiūnas, kuris nesugebėjo išnaudoti savo galios. Po Khomeini mirties šalyje tebegyvavo nerami dvivaldystė. Khomeini niekas nepakeitė nei oficialiai, nei neoficialiai. Jo įpėdiniui, kaip vadovui, ajatolai Ali Khamenei trūko Khomeini asmeninio žavesio, religinės padėties ir mokslininko reputacijos; prieš paaukštintas į ajatolas, nebuvo nei imamas, nei aukšto rango *mardžos* atstovas. Pakeitęs Khomeni, jis palaikė tikrą islamo įkarštį, buvo garbingiausia figūra krašte, kur dvasininkų valdžia mažų mažiausiai lenktyniavo su konstitucine ir, priešingai nei prezidentas, galėjo likti valdžioje neribotą laiką; už savo padėtį jis turėjo būti dėkingas Khomeini, kuris prieš mirtį pasirinko jį, o ne varžovą ajatolą Hosseiną Ali Montazeri, savo įtaką išlaikė ir dėl diskretiškos Rafsanjani paramos. Užsienio šalys šią dvivaldystę laikė stipria ekstremistų ir nuosaikiųjų, dogmatikų ir pragmatikų ideologine priešprieša, tikrovė buvo ne tokia aiški ir prieštaringa. Valdžia Irane, kaip ir daugumoje valstybių, buvo padalyta. Ir Khamenei, ir Rafsanjani rėmėjai buvo tie patys, tačiau pirmasis buvo dvasininkų vadovas, o antrasis gavo postą, kuris reikalavo imtis ekonominių reformų ir padidinti Irano galimybes atlikti pagrindinį vaidmenį regione.

Iš pradžių ekonomika vis dar smuko: kaupėsi užsienio skolos, kurių buvo neįmanoma apmokėti, valiutos vertė krito greičiau nei kur nors kitur pasaulyje, daugiau nei pusė įmonių užsidarė, užsieniečių investicijos buvo menkos, o didėjanti infliacija kėlė neviltį, į tai vyriausybė atsakė garsia antivakarietiška propaganda ir triukšminga parama ekstremistų režimams (Sudano) arba

ardomosioms grupuotėms (Egipte). Teigiama buvo tai, kad švietimas, nesvarbu, kokios kokybės, buvo išplėstas, kaip ir paslaugų sfera, raštingumas padidėjo, pakilo gyvenimo lygis ir išaugo minimalios pajamos. Tačiau žodžio ir spaudos laisvę ribojo atsargi savicenzūra, baudžiamosios sankcijos buvo žiaurios ir beatodairiškos, jaunimui parodyta jo vieta, kurią nustatydavo vyresnieji, moterys irgi buvo diskriminuojamos, o dauguma vadinamųjų paprastų iraniečių negalėjo sudurti galo su galu. Medžlisas vis dar veikė, buvo toleruojamos įvairios partijos, bet priimtus įstatymus peržiūrėdavo 12 narių Sergėtojų Taryba, kuri taip pat tikrindavo visų partijų kandidatų į Medžlisą tinkamumą. Užsienio politikos atžvilgiu Iranas žodžiais užgauliojo Jungtines Valstijas ir to paties sulaukė iš jų. Iranas neslėpė, kad remia „Hizbollah" Libane, tačiau neigė didesnius kaltinimus dėl žudymo ir terorizmo, kurių amerikiečiams nesisekė įrodyti. Clintonas Iraną apibūdino kaip grėsmę Artimiesiems Rytams ir visam pasauliui, taikė bendrovėms (nesvarbu, kokios tautybės), dirbančioms su Iranu, įvairias sankcijas. Iranas siekė įsitvirtinti regione atkurdamas ginkluotąsias pajėgas, prarastas po karo su Iraku, ir atkakliai siekdamas savo interesų Vidurinėje Azijoje bei tradicinėse ginčų zonose Arabijos pusiasalyje ir Persijos įlankoje. Jis beveik neslėpė ketinimo kurti branduolinę ginkluotę, mesdamas iššūkį Izraelio monopoliui Artimuosiuose Rytuose ir Jungtinių Valstijų norui šį monopolį išlaikyti.

Kai Rafsanjani kadencija baigėsi 1997 metais, jį pakeitė Muhammadas Khatami, kuris netikėtai didele dauguma nugalėjo Khamenei palaikomą kandidatą ir akivaizdžiai buvo pasirengęs veikiau sušvelninti vidinę įtampą, o ne primesti griežtą dogmatinės ir netolerantiškos mažumos konservatyvumą. Jį tvirtai rėmė augančioji karta ir bedarbiai, kurie sudarė ketvirtadalį ar daugiau darbo jėgos, bet jo oponentai dvasininkai buvo įsitvirtinę Medžlise ir teismuose, Nacionalinio saugumo taryboje ir Sergėtojų taryboje. Khatami pagerino santykius su arabų šalimis ir Europa, kelis kartus teigiamai pasisakė apie Amerikos kultūrą, tačiau jį vis dar varžė religinė teisė ir naftos, už kurią gautos pajamos sudarė 90 procentų Irano eksporto, kainos kritimas.

Saddamas Husseinas

Po 1968 metų perversmo, kai buvo nuverstas Arefo režimas, Irako prezidentu tapo generolas Ahmadas Hassanas al-Bakras. Tai buvo BAAS partijos Irako sparno pergalė, o iš tikrųjų Saddamo Husseino Takriti, kuris buvo brutalus naujojo režimo atstovas. Iki 1979 metų Saddamas Husseinas tebebuvo pusiau užkulisiuose, kol po sąmokslo, kuris vyko dėl neaiškių priežasčių, tapo vadovu (matyt, dėl konkurencinės klanų kovos sunitų bendruomenėje). Saddamas Husseinas žvilgsnį nukreipė ne į Vakarus, o į pietus. Visų pirma norėjo vėl sustiprinti Irako padėtį Persijos įlankoje. Todėl svarbiausi Irako varžovai buvo ne Sirija, ne Egiptas ir net ne Izraelis, o Iranas ir Saudo Arabija. Kadangi abi šias šalis rėmė Jungtinės Valstijos, jis kreipėsi į SSSR ir

1972 metais sudarė sutartį, kurioje, be daugelio kitų dalykų, buvo numatytas ir ginklų tiekimas. Tačiau Saddamas Husseinas neketino įsipareigoti rusams, po trejų metų sudarė sutartį su Prancūzija dėl branduolinio reaktoriaus statymo ir įkūrė branduolinių tyrimų centrą, kuriame dirbo daug inžinierių. Irakas, kuris buvo pasirašęs Branduolinių ginklų neplatinimo sutartį, teigė, jog laikosi visų Tarptautinės atominės energijos agentūros nurodymų, bet Irako priešai, ypač Izraelis, baiminosi, kad Irakas rengiasi gaminti branduolinius ginklus: Prancūzijoje, gamykloje, kur buvo gaminamas reaktorius, buvo įvykdyta diversija, Tulone buvo sustabdytas Irakui skirtas krovinys; Paryžiuje buvo nužudytas Irako pasamdytas branduolinės fizikos specialistas egiptietis. Irakas kreipėsi ir į Italiją, kad ši padėtų parengti karinio jūrų laivyno ir karinių oro pajėgų karininkus ir pristatytų dešimt karo laivų. Turint galvoje Irako geografinę padėtį, šie laivai galėjo būti panaudoti tik Persijos įlankoje. Po to, kai aštuntojo dešimtmečio antrojoje pusėje rusai suaktyvino veiklą Adene ir Etiopijoje, Irakas užmezgė glaudesnius ryšius ir su kitomis, sovietų blokui nepriklausančiomis šalimis, ypač su Vakarų Vokietija ir Japonija. 1980 metais Izraelio aviacija subombardavo Irako branduolinius įrenginius.

Irakas ne tik ginklavosi. Vyriausybė taip pat ėmėsi vykdyti raštingumo ir kitas švietimo programas, rengti technikos specialistus, plėsti pramonę ir rengti žemės ūkio plėtros planą, kad Irakas galėtų apsirūpinti maistu (šalyje buvo pagaminama tik ketvirtadalis reikalingo maisto produktų kiekio). Visų šių programų pagrindas buvo nafta. Iš jos buvo gaunami 98 procentai šalies eksporto pajamų, už naftą gautomis lėšomis buvo padengiama 90 procentai vyriausybės investicijų. 1973 metais per dieną buvo gaunami 2 milijonai barelių naftos, 1977 – 2,5 milijono, o prieš dešimtmečio pabaigą neilgam buvo pasiekta 3,7 milijono barelių per dieną. Pagal eksportuojamos naftos kiekį Irakas tapo antrąja šalimi pasaulyje.

1980 metais Irakas užpuolė Iraną. Šio karo priežastys buvo pagunda paveržti iš Irano regiono lyderio vaidmenį, kai po šacho nuvertimo jis susilpnėjo; stipri Husseino antipatija ajatolai Khomeini, kurį jis laikė religiniu pamišėliu; nerimas dėl Khomeini šiitų intrigų su Irako šiitais, kurie 1979 metų pabaigoje buvo surengę dideles riaušes; įtarimas, kad Khomeini prisidėjo prie tų pačių metų vasarą surengto nesėkmingo jo režimo perversmo ir pagaliau amžina kurdų, didelės mažumos Irake (18 proc.), problema – jie reikalavo didesnių teisių savo gyvenamajame naftingame Kirkuko regione ir galėjo tapti Irano įrankiu prieš Iraką.

Saddamas Husseinas manė, kad 1975 metais jam pavyko sureguliuoti kurdų problemą (jos priešistorė aprašyta šios dalies pabaigoje, žr. „Trumpai“ A). 1973 metais įtraukęs kurdų atstovus į Irako ministrų kabinetą, o 1974 metais suteikęs Kirkuko regionui autonomiją, 1975 metais Irakas išsiderėjo Irano šacho pažadą neberemti Irako kurdų disidentų. Tačiau dabar Husseinas negalėjo būti tikras, ar Khomeini tesės šacho duotą pažadą, apskritai piktinosi dėl kainos, kurią reikėjo sumokėti už šį pažadą, ir dabar nusprendė atsigriebti. Tiesioginė karo priežastis buvo ginčas dėl Irano ir Irako teisių į Šat al Arabo upės vandenis.

Šat al Arabas neša Tigro ir Eufrato vandenis Persijos įlankos link. Šios upės, kurių ištakos yra Turkijoje, per Iraką įteka į Šatą, kuris žymi sieną tarp Irako ir Irano. Šios upės pusiaukelėje, už 200 kilometrų, į ją įteka Karūno upė. Šat al Arabas – vienintelis Irako išėjimas į jūrą. Prie šios upės taip pat įsikūrę Irano uostai Abadanas ir Choremšehras, esantys Chuzistano provincijoje, kur gyvena etniniai arabai, Irano piliečiai. Pati Persijos įlanka, į kurią įteka Šat al Arabas, jungiasi su atvira jūra per Ormūzo sąsiaurį, kuris yra 800 kilometrų nuo Irako sienos ir kurį Iranas gali nesunkiai kontroliuoti. Kai 1971 metais Iranas užėmė dvi mažas sąsiaurio salas (Tunbsą ir Abu Musą), kurias britai norėjo perduoti dviem arabų emyratams, Irakas negalėjo nieko kito padaryti, tik nutraukti diplomatinius santykius su Iranu ir išvaryti iš šalies iraniečius.

Pirmąją sutartį dėl pasienio linijos palei Šat al Arabą Osmanų ir Irano imperijos pasirašė 1555 metais. Po to jų buvo daug. Nė viena sutartis netenkino abiejų šalių, o padėtį sunkino raižytas vietovės reljefas, vandens keliai ir salos, pagaliau nauji naftos telkiniai. Dvidešimtojo amžiaus pradžioje Osmanų imperija kontroliavo beveik visą Šat al Arabą, tarpukario laikotarpiu kontrolę perėmė buvusios imperijos dalyje susikūrusi Irako valstybė. Tačiau stiprėjantis Pahlavi dinastijos valdomas Iranas pradėjo reikalauti, kad pasienio linija eitų Šat al Arabo tėkmės viduriu. Nauja 1937 metais sudaryta sutartis labai pagerino Irano padėtį, dabar upe galėjo laisvai plaukti abiejų šalių karo ir prekybos laivai. Po Antrojo pasaulinio karo, ypač po 1958 Irako revoliucijos, Iranas ėmė dar labiau spausti Iraką. 1969 metais Iranas nutraukė 1937 metų sutartį. Irakas atsikirsdamas paskelbė visą Šat al Arabą savo teritoriniais vandenimis, tačiau Irano pagalba Irako kurdų sukilėliams prieš Bagdadą privertė Iraką 1975 metais sutikti su sandoriu, pagal kurį šachas įsipareigojo nutraukti pagalbą Irako kurdams mainais už susitarimą pasienio linija laikyti Šat al Arabo vidurį. 1978 metais po šacho nuvertimo padėtis vėl pasikeitė. Iranas vis labiau grimzdo į suirutę ir prarado Amerikos paramą, kuri iki tol aiškiai padėjo jam stiprinti galią šiame regione. Tuo tarpu Irakas nuo 1968 metų perversmo nuolat kaupė jėgas. 1980 metais Saddamas Husseinas nutraukė 1975 metų sutartį ir užpuolė Iraną.

Husseinas apsiriko. Karas neatnešė lengvų ir greitų pergalių, kurių jis tikėjosi. Khomeini vadovaujamas Iranas nesubyrėjo, o Irakas buvo įtrauktas į sekinantį karą, kurio metu išaiškėjo jo silpnosios vietos ir tikrosios užmačios. Iraniečiai, nepaisant šalies neorganizuotumo ir religijos atstovų nenoro kariuomenei – galimiems varžovams – duoti visiškos veiksmų laisvės, sustabdė Irako puolimą. Saddamui Husseinui, kaip ir chanui Ayubui 1965 metais Kašmyre, nepavyko pasiekti greitos pergalės, kuri būtų vienintelė ko nors verta pergalė. Prasidėjo monotoniškos, metus trukusios žudynės, o Irako svajonės viešpatauti Persijos įlankoje ir arabų pasaulyje neišsipildė. Khomeini, religinio įniršio apimtas, mobilizavo ir pasiuntė į frontą tūkstančius iraniečių, paskelbęs, kad pradės derėtis dėl taikos tik tada, kai bus nuverstas Saddamas Husseinas.

Irakas, pirmąsias karo savaites beveik nepatyręs pasipriešinimo, per anksti pamanė laimėjęs karą ir nusprendė padaryti lemtingą pertrauką. Iranas sustabdė pagrindinį Irako puolimą fronte į šiaurę nuo Dizfulio. Irano karinės jūrų pajėgos puolė Basrą, aviacija smogė į taikinius Irako teritorijoje iki pat Mosulo šiaurėje. Per kitus dvejus metus Irano karinės pajėgos pasiekė šiokių tokių laimėjimų; tai paskatino Siriją uždaryti naftotiekį, kuriuo Irako nafta buvo pumpuojama į Viduržemio jūros uostus. 1982 metais Iranas pareikalavo, kad Irakas pasiduotų, Irako režimas būtų pakeistas, o Iranui išmokėtos nemažos reparacijos už agresiją. Tačiau Irano pergalės nebuvo tokios reikšmingos, kad būtų realu tikėtis pasiekti šių tikslų. Metai po metų baisia kaina buvo pasiekta nedidelių pergalių: daugybė žuvusių ir suluošintų, sugriautas kraštas, bet Irako pasiryžimas tęsti kovą taip ir liko nepalaužtas. Nepavykus sausumos puolimui, Irakas pakeitė strategiją: ėmė puldinėti Irano naftos gavybos ir perdirbimo objektus (Irano karinės išlaidos buvo finansuojamos iš gaunamų už naftos eksportą pajamų) ir mėgino įbauginti tarptautinę bendriją galimu naftos badu, kuris kiltų sutrikus laivybai Persijos įlankoje ir Iranui užblokavus Ormūzo sąsiaurį. Iranas prarado nemažai pajamų iš naftos eksporto, bet susilaikė nuo tolesnės karo eskalacijos ir iš pradžių nekliudė plaukti kitų valstybių laivams. 1985 metais Irakas pradėjo antrąjį nuo karo pradžios platų sausumos puolimą, bet nei po jo, nei po Irano surengto atsakomojo puolimo padėtis sausumos fronte nedaug pasikeitė. Net tada, kai Irano pajėgos kitais metais persikėlė per Šat al Arabą ir nuolat apšaudydavo Bagdadą, tebebuvo neaišku, kuo baigsis karas. Rezultatų nedavė ir vėliau, 1987 metais, Irano pajėgų įvykdytas Basros puolimas.

Kur kas geriau Irakui sekėsi kariauti ekonominį karą Persijos įlankoje ir provokuoti Iraną imtis veiksmų, dėl kurių į konfliktą įsikištų tarptautinė bendrija. Naftos pajamų sumažėjimui jautresnis buvo Irano, o ne Irako ūkis, nes didžiausią Irano karo išlaidų dalį padengė pajamos iš naftos eksporto, kurio apimtys buvo didesnės už OPEC nustatytas kvotas. Tuo tarpu Irakas toliau finansavo karo veiksmus iš Kuveito ir kitų arabų šalių teikiamų subsidijų, nors karo pradžioje buvo praradęs vieną iš svarbiausių naftos eksporto kanalų: Kuveitas visada įtariai žiūrėjo į teritorinių pretenzijų jam turintį Iraką, taip pat baiminosi galimos Irano veiklos tarp Kuveito šiitų, kurie sudarė apie trečdalį šalies gyventojų. Dėl tokios Irako strategijos Iranas buvo priverstas ieškoti būdų, kaip įbauginti Kuveitą, kad šis neberemtų Irako, bet ir neišprovokuoti Vakarų valstybių imtis Persijos įlankoje aktyvių veiksmų prieš Iraną. Tai buvo itin sudėtingas uždavinys, nes karas suteikė prezidentui Reaganui puikią progą suvesti su Iranu senas sąskaitas dėl amerikiečių įkaitų Teherane, taip pat atsilyginti už gėdingą dar vienos nesenos aferos – ginklų mainais į įkaitus, kurioje dalyvavo Jungtinės Valstijos, demaskavimą. Reaganas tikėjosi, kad jam pavyks tai, kas nepavyko Carteriui: mainais už ginklus, kurių gautų iš Amerikos ir Izraelio, Iranas turėjo garantuoti, kad bus paleisti Libane laikomi amerikiečių įkaitai. Tuo Jungtinės Valstijos nusižengė savo principui niekada nesiderėti su įkaitų pagrobėjais ar teroristais. Vėliau buvo mėginama teisintis, kad buvo norima padrąsinti vadinamuosius nuosaikius Irano politikus,

tačiau tie nuosaikieji iš esmės buvo tik mitas, o jeigu tokių iš tikrųjų ir buvo, tai jų įtaka dar labiau sumažėjo, kai buvo atskleisti amerikiečių pasiūlymai ir slapti jų vizitai Teherane.

Atidaręs antrą frontą jūroje, Irakas tikėjosi, kad Jungtinės Valstijos imsis Irano blokados ar net atvirų karo veiksmų prieš jį. Iniciatyvą parodė Kuveitas, kurio ūkis tiesiogiai priklausė nuo laisvo naftos tekėjimo per Persijos įlanką. Jis paprašė Jungtinių Valstijų leisti Kuveito tanklaiviuose iškelti Amerikos vėliavą (nors tai prieštaravo 1959 metų Ženevos konvencijai) ir pasiųsti į Persijos įlanką karinio jūrų laivyno pajėgas, kurios galbūt įsitrauktų į karą prieš Iraną. Šis prašymas buvo paskelbtas po to, kai į JAV fregatą „Stark" pataikė raketa „Exocet" (nors ją paleido ne Iranas, o Irakas). Be to, rimtai atsižvelgti į šį prašymą paskatino ir pranešimai apie Ormūzo sąsiauryje dislokuojamas kinų gamybos „žemė–jūra" tipo raketas ir Kuveito prašymas SSSR leisti pasinaudoti sovietų vėliava, amerikiečiai išsigando, kad Persijos įlankoje ar netoli jos bus dislokuotos papildomos rusų laivyno pajėgos.

Jungtinių Valstijų įsikišimas į Persijos įlanką neleido Iranui laimėti karo, kurį Irakas jau buvo pralaimėjęs, nepaisant didelės užsienio paramos ginklais, informacija ir pinigais. Karo pabaiga priklausė tik nuo laiko ir diplomatijos. Tuo pačiu metu Saugumo Taryba vienbalsiai priėmė raginimą sudaryti paliaubas, tačiau nebuvo atsižvelgta į Irano reikalavimą paskelbti Iraką agresoriumi. Todėl Iranas išsisukinėjo, o Irakas tuo metu tylėjo tikėdamasis susilaukti dar didesnės Amerikos paramos ginklais, mokymu, žvalgyba ir karinėmis sankcijomis prieš Iraną. Bet Jungtinės Valstijos susilaikė nuo tiesioginio karo su Iranu, nes tai reikštų pagalbą agresoriui Irakui, ir karas tęsėsi iki 1988 metų. Nė viena šalis nepralaimėjo. Svarbiausia problema – teisė į Šat al Arabo vandenis – buvo išspręsta tik tuomet, kai Saddamas Husseinas, įsivėlęs į kitą krizę, paskubomis susitarė su Rafsanjani vyriausybe, sutikęs su viskuo, dėl ko taip ilgai ir negailestingai kovojo su Khomeini. Husseino įsiveržimas į Kuveitą buvo net didesnė klaida nei karas prieš Iraną.

Kuveitas ir karas Persijos įlankoje

1990 metų rugpjūčio 2 dieną Irakas įsiveržė į Kuveitą. Šeichų valdomo Kuveito padėtis Persijos įlankoje buvo ypatinga. Jis buvo nepalyginti mažesnis už Iraną, Iraką ir Saudo Arabiją, tačiau gyventojų skaičiumi ir šalies turtingumu gerokai pranoko kitas mažąsias Persijos įlankos regiono valstybes ir buvo labai toli nuo jų: visiškai mažytė valstybėlė, iš visų pusių apsupta didesnių kaimynų. Jis buvo Osmanų imperijos dalis, autonomiškai valdoma šeimos, įsitvirtinusios aštuonioliktajame amžiuje. Jis buvo ir Osmanų ir Britanijos imperijų ypatingų sutarčių objektas. Kuveitas britams nekėlė rūpesčių kaip kitos Persijos įlankos šalys dėl piratavimo, kuris trukdė jų prekybai, britai baiminosi, jog, naudodamiesi geležinkelių tiesimo koncesijomis ir Osmanų imperijos palankumu, Persijos įlankoje išplis vokiečiai arba rusai. Kad nusikratytų

šių baimių, 1899 ir 1913 metais buvo sudarytos Osmanų imperijos ir Britanijos sutartys, o po Pirmojo pasaulinio karo Kuveitas tapo Britanijos protektoratu. Nauja Irako valstybė ketvirtajame dešimtmetyje pareiškė, kad Kuveitas, kaip ankstesnė Osmanų Basros pašos valdų dalis, pagal paveldėjimo teisę priklauso Irakui. Iš tikrųjų Irakas turėjo konkretesnių pretenzijų į toliau Persijos įlankoje esančias Bubijano ir Varbos salas, taip pat įlankos smailagalyje esantį Rumeilos naftos telkinį, kurio didesnioji dalis buvo Irake, o dalis nusidriekusi už sienos su Kuveitu. Pačios pretenzijos nebuvo svarbios. Šios salos buvo nederlingos, be naftos ir kai kuriais metų laikais iš dalies apsemiamos. Jos netrukdė, bet ir negalėjo duoti jokios naudos Irako laivybai į Persijos įlanką ar iš jos. Iš Rumeilos telkinio Kuveitas gaudavo tik apie vieną procentą visos gaunamos naftos. Tačiau šios pretenzijos galėjo padėti pasiekti didesnių tikslų šiaurės Kuveite.

1961 metais britai pasitraukė iš Kuveito, kuris tapo visiškai nepriklausoma valstybe ir Jungtinių Tautų nariu. Kassimas pakartojo įprastas Irako pretenzijas, o Kuveito valdovas, baimindamasis Irako užpuolimo, kreipėsi į Britaniją pagalbos. Tada buvo skubiai atsiųstas nedidelis britų ekspedicinis korpusas, irakiečiai, kurių pajėgos buvo dar toli nuo Kuveito sienos, pamažu atlyžo, britų kariai netrukus pasitraukė, o vietoj jų Kuveite kuriam laikui buvo dislokuoti kitų arabų šalių daliniai. Po dvejų metų Irakas pripažino Kuveito nepriklausomybę ir suverenitetą. Kuveitas tapo Arabu lygos nariu.

1990 metais, įsiveržus Irakui, Kuveito emyras su šeima pasitraukė, buvo sukurta marionetinė administracija, o Kuveitas paskelbtas Irako provincija. Taip pat jis buvo apiplėštas. Husseiną skatino godumas ir būtinybė. Pasibaigus karui su Iranu, jis iš skolintų lėšų mėgino atkurti ginkluotę, tačiau tiekėjai nebetiekė skolon. Per dešimtmetį karo reikalams jis išleido (ar bent jau sakėsi išleidęs) apie 100 milijardų JAV dolerių. Didžioji šios sumos dalis buvo išleista tose šalyse, kurios buvo patvirtinusios JT rezoliucijas, įpareigojančias nutraukti jam tiekimą. Įsiveržimo į Kuveitą išvakarėse Irako skola ne arabų šalių kreditoriams sudarė apie 35 milijardus dolerių. Nors kreditoriai daugiausia buvo prekybos bendrovės, už didelę dalį skolų laidavo vyriausybės, todėl iš tiesų tai buvo visuomenės skola. Kuveito turtai buvo pasakiški, o Irakui po karo verkiant reikėjo pinigų. Matyt, Saddamas Husseinas nusprendė, jog atėjo tinkamas laikas prisijungti Kuveitą. 1986 metais Kuveito emyras paleido šalies parlamentą, o 1989 metais atmetė prašymus jį vėl sušaukti. Pusė emyrato gyventojų buvo imigrantai, neturėję pilietybės ir daugelio pilietinių teisių. Klajoklių beduinų teisės irgi buvo ribotos, nes jie negalėjo nurodyti nuolatinės gyvenamosios vietos, tas pats buvo ir su palestiniečiais bei kitais net Kuveite gimusiais gyventojais. Gal Husseinas tikėjosi, kad bus sutiktas vos ne su džiaugsmu, bet labai apsiriko. Taip pat ne mažiau jis apsiriko dėl arabų ir kitų pasaulio šalių reakcijos. Įsiveržimas buvo akivaizdus agresijos aktas, kurį viena Jungtinių Tautų narė įvykdė prieš kitą, viena arabų šalis prieš kitą. Kitaip negu prieš dešimtmetį Irako įvykdyta agresija prieš Iraną, įsiveržimas į Kuveitą kėlė didelę grėsmę Jungtinių Valstijų ir kitų šalių interesams. Užgrobęs Kuveito naftos telkinius, Irakas taptų kur kas svarbesne OPEC šalimi

ir galėtų daryti didelę įtaką naftos kainoms visame pasaulyje. Maža to, jeigu Irakas vėliau įsiveržtų į Saudo Arabiją, tada jis pradėtų kontroliuoti beveik visą arabų šalių naftą, todėl, žlugus Saudo Arabijos monarchijai, kiltų didelė politinė suirutė, susilpnėtų kitų arabų šalių padėtis. Jeigu (nesvarbu, ar Irakas įsiveržtų į Saudo Arabiją) naftos kainos padidėtų dvigubai ar net trigubai, veikiausiai prasidėtų pasaulinis ekonomikos nuosmukis.

Taigi Husseino veiksmai buvo neapgalvoti, prieš jį susibūrė neįtikimai plati koalicija. Turint galvoje Irako galimo įsiveržimo padarinius ir jo paties atkaklumą, buvo pagrindo manyti, jog be karo vargu ar bus galima rasti išeitį iš padėties. Per ankstesnius dešimtmečius, gaudamas ir Vakarų šalių, ir Sovietų Sąjungos pagalbą, Irakas sukūrė galingas ir gana modernias ginkluotąsias pajėgas. Irakui užpuolus Iraną, Jungtinės Valstijos, Britanija ir kitos šalys užmerkė akis; kai kurios iš jų, kaip ir daugelis arabų šalių, šiame kare tiesiogiai ar netiesiogiai parėmė Iraką. Negana to, dauguma šių šalių vadovų tylėjo, kai Saddamas Husseinas cheminiais ginklais masiškai žudė tūkstančius kurdų; Jungtinių Valstijų kongresas ir Baltieji Rūmai atmetė raginimus sutramdyti Irako piktadarybes ekonominėmis sankcijomis. Taigi ir pačių didžiųjų valstybių elgesys paskatino Saddamą Husseiną manyti, jog ir dar viena agresija neturės ypatingų tarptautinių pasekmių. Todėl vienas iš svarbiausių Vašingtono uždavinių per pirmuosius mėnesius po įsiveržimo – leisti suprasti, jog Amerika, kitaip negu anąsyk, neketina žiūrėti pro pirštus į šią agresiją, juolab kad 1990 metais Persijos įlankos regiono padėtis buvo apskritai visai kitokia. Žlugus Irano šacho režimui, Jungtinės Valstijos tvirtai pasiryžo neleisti, kad toks likimas ištiktų ir Saudo Arabijos monarchiją. Šaltasis karas jau buvo pasibaigęs. Arabų šalių vyriausybės, rėmusios Saddamą Husseiną kovoje su Iranu, pasipiktino, kai Irakas užpuolė vieną iš jų, tačiau jos taip pat baiminosi Saddamo Husseino siekių tapti arabų pasaulio vadovu. Jis laikė save BAAS partijos įkūrėjo Michelio Aflaqo įpėdiniu. Pastarasis 1989 metais mirė Paryžiuje, po ilgų metų tremties Irake.

Amerikos atsakas buvo dvejopas: Jungtinių Tautų Chartijos VII skyriaus reikalavimų įgyvendinimas ir didelių Amerikos karinių ekspedicinių pajėgų pasiuntimas į Artimuosius Rytus. Nors Amerikos atsakas ir buvo greitas bei ryžtingas, bet motyvai painūs. Kuveito okupacija buvo pasiteisinimas ir netgi įsipareigojimas visų šalių pastangomis priversti agresorių pasitraukti: paskelbti embargą, jeigu reikės, pradėti blokadą ir jėga įgyvendinti šias priemones, kaip numatyta JT Chartijos 41 ir 42 straipsniuose (žr. ketvirtąjį šios knygos skyrių). Tačiau Kuveito okupacija nebuvo svarbiausia ryžtingų Amerikos veiksmų priežastis, o okupacijos nutraukimas – ne vienintelis Jungtinių Valstijų tikslas. Kadangi panašūs Irako (ir kitų šalių) tarptautinės teisės pažeidimai nesulaukdavo tokios reakcijos, todėl nelabai įtikinamai skamba tvirtinimas, jog ketvirtadalis milijono karių buvo pasiųsti į Artimuosius Rytus vien dėl susirūpinimo Kuveito likimu. Šių didelių pastangų priežastys buvo kur kas svarbesnės negu pagarba tarptautinei teisei ar Kuveito emyrui. Priežastis – baimė dėl tolesnės Irako agresijos prieš Saudo Arabiją, taip pat puiki proga nuversti Irako režimą pasiteisinant Kuveito išvadavimu. Tokie didesni tikslai,

be būtinybės dvigubai padidinti amerikiečių karines pajėgas Saudo Arabijoje, sulėtino amerikiečių pasirengimą suduoti smūgį, nes karinės pajėgos, tinkamos Kuveitui išvaduoti ir Saudo Arabijai apginti, daug mėnesių buvo netinkamos Irakui užkariauti. Bushas, nors buvo laiku įspėtas, tikriausiai nustebo, todėl ėmėsi jėgos demonstravimo, kuris leido suabejoti pirmojo, JT, tikslo nuoširdumu (tai buvo svarbiausias tikslas, dėl kurio prašė tarptautinės pagalbos) jo dviguboje strategijoje. Kai kam buvo neramu dėl jo tikslų ir metodų, o pats Bushas pateko į dviprasmišką padėtį, mėgindamas įrodyti tėvynainiams, kad šis akivaizdus ruošimasis puolimui yra tik gynybinis, be to, Jungtinėms Valstijoms reikės didžiulių išlaidų, todėl reikia žemintis prašant kitų šalių finansinės paramos. Jam pavyko sutelkti tarptautinę pagalbą per JT ir karines pajėgas Saudo Arabijoje: veiksmingas aljansas su šia šalimi buvo *sine qua non*. Busho problema buvo išlaikyti koaliciją, kurios partnerių tikslai smarkiai skirdavosi nuo jo. Be Amerikos ir pačios Saudo Arabijos pajėgų, buvo dislokuoti Egipto, Sirijos, Maroko, Britanijos, Prancūzijos, Pakistano, Bangladešo ir kitų šalių kariniai daliniai. Tačiau toks drąsinantis gausumas taip pat kėlė problemų. Irako agresija skirtingose vietose reiškė vis kitokius dalykus. Bendras aljanso tikslas buvo atkurti Kuveito nepriklausomybę. Tačiau amerikiečiai (ir Thatcher vadovaujama Britanijos vyriausybė) norėjo, kad Irakas visiškai pralaimėtų, tada būtų nuverstas Husseinas ir sunaikinta Irako ginkluotė, įskaitant ir ginklus, kurie, nors ir baisūs, pagal tarptautinį įstatymą nebuvo uždrausti ir buvo gaminami, laikomi ir tiekiami kai kurių šalių. Tuo tarpu arabų šalių vadovams, pradedant Saudo Arabijos karaliumi Fahdu ir baigiant Egipto prezidentu Hosni Mubaraku, Husseino nusikaltimas buvo jo paties 1980 metais paskelbtų principų, kad nė viena arabų šalis neturi užpulti kitos, o visas arabų pasaulio problemas turi spręsti patys arabai, išniekinimas. Nusižengęs šiems principams, Saddamas Husseinas privertė savo draugus arabų šalių vadovus rinktis vieną iš dviejų nemalonių sprendimų – arba susitaikyti su akiplėšišku Irako poelgiu, arba tapti amerikiečių sąjungininkais, nors pastarųjų elgesys ir pats karinių pajėgų dislokavimas Artimuosiuose Rytuose daugeliui arabų ir musulmonų buvo įžeidimas. Netgi tie arabai, kurie pasirinko antrąjį variantą, po kelių mėnesių parodė, jog nuogąstauja dėl tokio pasirinkimo. Lapkričio mėnesį Maroko karalius prašneko apie arabų šalių konferenciją; iki gruodžio Saudo Arabija per tarpininkus slapta tarėsi dėl galimo Irako ir Kuveito sienų peržiūrėjimo; emigracijoje esantys kuveitiečiai prisiminė seną pasiūlymą ilgam išnuomoti Irakui Bubijano ir Varbos salas; kitų metų sausį Mubarakas kartu su Assadu netikėtai Tripolyje aplankė Qadafi. Nė vienas arabų šalių vadovas neliko abejingas Saddamo Husseino skleidžiamai idėjai, kuriai pritarė kai kurios Europos valstybės, SSSR ir Kinija: surengti tarptautinę konferenciją Artimųjų Rytų klausimais, kur būtų svarstomi Izraelio okupuotų Vakarų kranto, Gazos sektoriaus ir Jeruzalės reikalai. Tokia konferencija galėtų vykti tuo pačiu metu, kai būtų sprendžiama Kuveito krizė, arba netrukus po to.

Krizės sukelta diplomatų ir kariškių sujudimo banga po kiek laiko atslūgo, susidarė nejauki kelių mėnesių pauzė, kurią iš dalies lėmė Jungtinių Tautų

chartijos VII skyriuje numatytų veiksmų pobūdis, iš dalies Jungtinių Valstijų noras tinkamai pasirengti staigiam ir triuškinančiam smūgiui. Be to, Amerika, nors ir neturėdama didelių vilčių, dar tikėjosi, kad Saddamas Husseinas, pabūgęs karinės jėgos, pasitrauks iš Kuveito be kraujo praliejimo, kurio mastą buvo sunku numatyti. Per laikotarpį nuo Irako įsiveržimo rugpjūčio 2 dieną iki lapkričio 29 dienos, kai buvo taikomas Chartijos 42 straipsnis, Jungtinės Valstijos laikė savo koaliciją vientisą ir kartu nuolat didino Artimuosiuose Rytuose dislokuotas pajėgas, tikėdamosi užsitikrinti tai, kad kilus karui pirmasis smūgis (ar jis bus smogtas Kuveite, ar Irake, sąmoningai nutylima) pasieks savo tikslą be neleistinai ilgų ir brangių karinių operacijų. Viešose kalbose Jungtinės Valstijos apėjo nepatogų klausimą, ar dėl šių tikslų (kad ir kokie jie būtų) verta pradėti karą, kurio padariniai galėtų būti ir katastrofiški – daugybė netekčių, išleistos didžiulės lėšos, bendras ūkio nuosmukis, prarastos galimybės išsaugoti ilgalaikę įtaką Artimuosiuose Rytuose. Amerika taip pat stengėsi palikti nuošalėje pirmąją Saugumo Tarybos rezoliucijos dalį, kur reikalaujama, kad Irakas ne tik visiškai pasitrauktų iš Kuveito, bet ir derybomis būtų sprendžiama krizė. Derybos Jungtinėms Valstijoms (ir Britanijai) reiškė derybas pasibaigus krizei, o ne krizės sprendimo būdą. Savo ruožtu Saddamas Husseinas ėmėsi kai kurių klastingų veiksmų, bet jie neatnešė jam didelės naudos. Jis sulaikė Kuveite užsieniečius (keletą tūkstančių piliečių daugiau kaip iš dvidešimt šalių) ir dalį jų atgabeno į Iraką. Apie 340 užsieniečių buvo išvežioti po tuos Bagdade ir aplink jį esančius objektus, kurie galėjo būti ginkluoto puolimo taikiniai. Taigi užsienio piliečiai tapo gyvaisiais skydais. Jis neleido išvykti ir kitiems Irake bei Kuveite buvusiems užsieniečiams. Saddamas Husseinas pagrasino, kad, užpuolus Jungtinėms Valstijoms, padegs Saudo Arabijos naftos telkinius ir gamyklas, taip pat puls Izraelį, jei Iraką atakuos Jungtinės Valstijos. Jis mėgino supriešinti Jungtinių Valstijų sąjungininkus ir įžiebti arabų bei kitų musulmonų antiamerikietiškas nuotaikas, tačiau jam prastai sekėsi. Jis sudarė taikos sutartį su Iranu, tikėdamasis šitaip pramušti nemažą skylę JT paskelbto ekonominio embargo užtvaroje. Neleidęs užsieniečiams išvykti iš Irako bei Kuveito ir dalį jų išvežiojęs į svarbius objektus (tai buvo akivaizdus Ženevos konvencijos dėl elgesio su civiliais asmenimis pažeidimas), Saddamas Husseinas daugelio buvo pasmerktas už neteisėtą ir barbarišką elgesį, tačiau tokia jo politika įstūmė į dviprasmišką padėtį tų šalių vyriausybes, kurių piliečiai galėjo tapti ginkluoto antpuolio aukomis. Joms teko ne tik reikšti pasipiktinimą, bet ir skelbti, kad net tokie veiksmai neprivers jų atsisakyti antiirakiškos linijos, nenoromis kritikuoti neoficialius mėginimus tarpininkauti, kurių ėmėsi tokie plačiai žinomi politikai kaip Kurtas Waldheimas, Jesse Jacksonas, Edwardas Heathas, Yasuhiras Nakasone, buvęs JAV senatorius Johnas Connally, Britanijos parlamento narys Tony Bennas. Moterims ir vaikams buvo leista išvykti jau nuo rugsėjo, o gruodį Saddamas Husseinas paskelbė, jog visi norintieji galės grįžti Kalėdoms namo.

Lapkričio 29 dieną Saugumo Taryba priėmė 12 rezoliuciją, tai buvo kulminacija, leidusi po 1991 metų sausio 15 dienos imtis visokių reikiamų priemonių Irako pajėgoms išstumti iš Kuveito ir sugrąžinti į valdžią ankstesnius šios

šalies vadovus. Už šį karo veiksmų įteisinimą balsavo dvylika prieš du (Jemenas, Kuba) ir vienas susilaikė (Kinija). Pasiekti, kad antiirakinėje koalicijoje arabų šalys žengtų koja kojon su nearabų šalimis, padėjo ir tai, kad amerikiečiai ir britai mainais už Sirijos dalyvavimą koalicijoje pasistengė pamiršti, jog dar neseniai vadino ją tarptautinio terorizmo globėja, Egiptas gavo nemažą materialią paramą. Dėl krizės Egiptas patyrė didelių nuostolių – labai sumažėjo turistų srautas, o Irake bei Kuveite dirbę egiptiečiai, kurie siųsdavo į šalį nemažai pinigų, buvo priversti palikti darbo vietas. Egiptui – antiirakinės koalicijos partneriui – buvo nurašyta nemaža užsienio skolos dalis, užsienio šalys (daugiausia Jungtinės Valstijos ir Saudo Arabija) suteikė naujų didelių paskolų. Husseinas vis tebeteigė, kad Kuveito okupacija neatšaukiama. Bushas, nesutikdamas su tokiu požiūriu, kaskart užimdavo vis griežtesnę poziciją, nuolat kartodamas, jog taikiai įgyvendinti Jungtinių Tautų rezoliucijas trukdo tai, kad Saddamas Husseinas nesuvokia Jungtinių Valstijų požiūrio. Pareiškęs, jog tai paskutinė proga išsaugoti taiką, Bushas pasiūlė surengti pokalbį Vašingtone ir Bagdade, tačiau su sąlyga, jog tai bus tik preliminarios diskusijos, o ne derybos. Husseinas išsisukinėjo. Abiejų šalių užsienio reikalų ministrai susitiko Ženevoje. Nė viena pusė nenusileido. Jungtinių Tautų Generalinis sekretorius Javieras Perezas de Cuellaras dar sykį desperatiškai pasistengė išvengti karo, Bagdade susitiko su Saddamu Husseinu likus dviem dienoms iki Saugumo Tarybos rezoliucijoje numatytos datos, po kurios leista panaudoti jėgą. Viena diena anksčiau JAV kongresas, nors ir nedidele balsų persvara, įgaliojo Bushą pradėti karą. Didesni Jungtinių Valstijų tikslai, nepaisant jų galios ir įstatymų, buvo nesuderinami su taikiu sprendimu pagal JT rezoliucijų sąlygas dėl krizės, kurią išprovokavo Irako agresija.

Atėjus sausio 15 dienai, Jungtinės Valstijos negaišo laiko ir naktį iš sausio 15-osios dienos į 16-ąją pradėjo karo veiksmus, nepranešusios Jungtinių Tautų Generaliniam sekretoriui, kurio vardu buvo pradėtas karas. Tačiau pirmąsias šešias savaites karo veiksmai buvo nesmarkūs, per šį laikotarpį JAV ir jų sąjungininkai telkė dar didesnes pajėgas ir mėgino laimėti karą bombardavimais, nepradėdamos plataus masto sausumos karo. Irako karinės oro pajėgos buvo visiškai sunaikintos, likę lėktuvai nuskrido ieškoti prieglobsčio į Iraną, kur buvo internuoti. Neką geriau sekėsi ir Irako karo laivynui. Irako sausumos pajėgos, ginkluotės ir ryšių objektai buvo smarkiai bombarduojami, o Bagdadas taip sugriautas kaip niekada per praėjusius 700 metų. Atsakydamas Irakas netiksliai paleido raketas, nutaikytas į kai kuriuos Saudo Arabijos ir Izraelio miestus, suniokojo Kuveito miestą ir barbariškai elgėsi su jo gyventojais. Kai pasidarė akivaizdu, kad sąjungininkai turi persvarą, Saddamas Husseinas mėgino pradėti derybas, tačiau tai darė dviprasmiškai ir nenuoširdžiai. Atsakydamas Bushas pareikalavo besąlygiškai įvykdyti visas su tuo susijusias JT rezoliucijas, paragino irakiečius sukilti prieš šalies vyriausybę ir iškėlė papildomų savo sąlygų, kurios padėtų pasiekti besąlygiškos Irako kapituliacijos. Pastangoms tarpininkauti, ypač SSSR, Irako pasitraukimui iš Kuveito abipusiškai priimtinomis sąlygomis Jungtinės Valstijos nepritarė, išsisuko nuo jų aptarimo Saugumo Taryboje, o vasario 23 dieną (ši data buvo numatyta jau

prieš 10 dienų) pradėjo didžiausią puolimą. Buvo tikimasi, jog, nugalėjus Iraką, pavyks nuversti arba nužudyti Saddamą Husseiną, tačiau bus išsaugotas šalies vientisumas. Bushas atvirai pareiškė nenorįs, kad Irakas suskiltų, nors po pralaimėjimo ir galėjo šitaip nutikti.

Paskutinis karo etapas, trukęs mažiau kaip savaitę, buvo panašus į karinį pasivaikščiojimą ir bėglių žudynes oro pajėgomis, kurioms niekas nesipriešino. Kuveitas buvo išvaduotas, jo valdančioji dinastija atgavo valdžią, bjaurusis Bagdado režimas patyrė žeminantį pralaimėjimą. Kare žuvo 50 000, gal net 100 000 irakiečių. Daug kas džiaugėsi dėl aiškios ir neabejotinos pergalės prieš žiaurųjį diktatorių, tačiau šio Amerikos tikslo nepripažino Jungtinės Tautos, be to, nebuvo gauta Jungtinių Tautų sankcija. Buvo girdėti balsų, kaltinančių Jungtines Valstijas veidmainiška politika, o ir Jungtinių Tautų vaidmuo buvo veikiau pasyvus negu aktyvus.

Finansiniu ir politiniu požiūriu karas daug kainavo. JAV valstybės sekretorius ir Britanijos užsienio reikalų ministras apkeliavo Artimųjų Rytų ir kitų turtingų valstybių sostines, prašydami pinigų. Jiems pavyko surinkti lėšų, kurios padengė apie keturis penktadalius karo išlaidų. Tai parodė, kad JAV ir Britanija pradėjo karą, už kurį vargu ar būtų pajėgusios pačios susimokėti. Palikus nuošalėje Jungtines Tautas, abiejų šalių ministrams teko patiems imtis rinkliavos, kurią kitu atveju būtų atlikęs JT Generalinis sekretorius. Į politines išlaidas įėjo akivaizdus, bet ne lemiamas įtampos tarp sovietų ir amerikiečių padidėjimas. Nuo Maroko iki Irano nuskambėjo antiamerikanizmas, tai buvo dar viena triukšminga, tačiau neilgalaikė banga. Karas nepadarė Artimųjų Rytų stabilesnių. Amerikos įsiveržimas, kuriuo norėta apginti Saudo Arabiją, parodė, kad pastaroji nepajėgia apsiginti pati. Amerikiečiai atnešė įpročių ir sampratų nuo demokratijos iki seksualinės laisvės, kurios arabų šalių vadovams ir valdiniams buvo be galo bjaurios. Palaikydama Iraką, Jordanijos valdžia suvienijo šalį, bet įstūmė į bankrotą. Paaštrėjo Saudo Arabijos ir Jemeno konfliktas. Pats Kuveitas tapo tarsi sudėtingų bandymų arena, kur į absoliutinės valdžios struktūrą buvo mėginama įterpti kai kurių demokratijos elementų. Persijos įlankoje Iranas pasistūmėjo arčiau viešpataujančios padėties. Šiauriau Turkija, kurios karinėmis bazėmis buvo naudojamasi karo metu, prisiminė pretenzijas į kai kurias šiaurės Irako teritorijas. Nors šalies miestai buvo apšaudomi raketomis, Jungtinių Valstijų spaudžiamas ir kartu dosniai apdovanotas Izraelis susilaikė nuo įstojimo į karą, o už tokią kantrybę išspaudė iš Amerikos nemažų subsidijų: tai, kad Izraeliui atiteko nemaža dalis sumos, kurią Jungtinės Valstijos gavo iš Saudo Arabijos ir Kuveito kaip atlyginimą už karo išlaidas, neliko nepastebėta arabų pasaulyje. Svarbiausias Izraelio priešas buvo sutriuškintas, o PIO, kuri pasmerkė Irako agresiją, tačiau apskritai rėmė Iraką, buvo diskredituota ir jos įtaka susilpnėjo.

Egiptas gavo didžiausios naudos ir vis akivaizdžiau linko į Vakarų šalis. Mubarakui buvo sumokėta pinigais, kad valstybė, turinti daugiausia gyventojų ir didžiausią prestižą arabų pasaulyje, prisijungtų prie antiirakiško aljanso. Dvidešimt milijardų JAV dolerių užsienio skolų buvo nurašyti, o dar 20 milijardų JAV dolerių buvo perskirstyti. Egiptas iš Jungtinių Valstijų gavo ekonominę

ir karinę pagalbą, pradedant nuo 2,1 milijardo JAV dolerių per metus, vėliau pamažu šią pagalbą mažinant. 1993 metais Mubarakas buvo išrinktas prezidentu trečiai kadencijai. Nepaisant antiamerikietiškų nuotaikų, jam nebuvo sunku laimėti reikalingus du trečdalius parlamento, kurį sudarė beveik vien tik Nacionalinės demokratijos partija, po dvejų metų per visuotinius rinkimus laimėjusi 95 procentus balsų. Kelios nedidelės partijos buvo toleruojamos, bet išrinktas komitetas turėjo nagrinėti prašymus dėl naujų partijų įkūrimo, todėl nuo tada, kai Sadatas įkūrė komitetą, nebuvo patvirtintas nė vienas prašymas. Musulmonų brolija ir kitos islamiškos grupuotės, niekada stipriai neremiamos (bent jau Egipto kaimuose), palengva ėmė prarasti įtaką. Policijos priespauda ir žmonių teisių pažeidinėjimai plito, tačiau ne per daug skandalingai; tokios smurtinės demonstracijos kaip keleto turistų nužudymas Luksore 1997 metais buvo spontaniškos ir blogai organizuotos. Šalies pajamos buvo įvairios: naftos eksportas, piniginės operacijos, kanalo mokesčiai, turizmas, – paskutinį amžiaus dešimtmetį buvo užregistruotas 5 procentų metinis ekonomikos augimas, biudžeto deficitas nedidelis, užsienio valiutos atsargos nemažos. Sparčiau buvo privatizuojamos valstybės įmonės, atsisakoma nereikalingų biurokratinių institucijų, todėl bendra situacija TVF-ui atrodė dar patraukliau. Tačiau užsienio investicijos ir vidaus santaupos buvo menkos, padidėjo atotrūkis tarp turtingųjų ir skurdžių, maisto kainos smarkiai pašoko. Kai nebebuvo subsidijų, neliko nemokamų paslaugų, įskaitant švietimą ir sveikatos apsaugą, kurios daugumai buvo nepaprastai brangios. Žvelgiant iš šalies, Egiptas pagal Artimųjų Rytų standartus atrodė stabilus.

Svarbiausias Irako puolimo 1991 metais padarinys buvo tas, kad tuo nesibaigė. Bushas viešai paskatino Irako kurdus ir šiitus maištauti prieš Husseiną, kad būtų padaryta tai, ko jis pats nesugebėjo. Tačiau karinė Husseino galia nebuvo sunaikinta, o žiauriai panaudota prieš juos pačius. Ypač smarkiai kovoje nukentėjo kurdai, kuriems teko trauktis, pabėgėlių mirė stulbinamai daug netgi lyginant su šiai tautai įprastais skaičiais. (Plačiau apie kurdus žr. skirsnį „Trumpai" A šios dalies pabaigoje.)

Irakas buvo užpultas ir nugalėtas todėl, kad įsiveržė į Kuveitą ir, kaip manoma, ketino įsiveržti į Saudo Arabiją, bet pastarosios grėsmės nebuvo galima išvengti pakeitus vieną Irako režimą kitu. Irako agresyvumas, kad ir koks būtų, iškėlė vieną iš svarbiausių antrosios dvidešimtojo amžiaus pusės tarptautinės politikos problemų: kaip užsitikrinti svarbiausių gamtos išteklių, slūgsančių už galingų jų stokojančių vartotojų teritorinių ribų, tiekimą. Jungtinės Valstijos ir kitos galingos valstybės priklausė nuo Artimųjų Rytų naftos, tačiau negalėjo užsitikrinti patikimo jos tiekimo, okupuodamos ar viešpataudamos svarbiausiose teritorijose kaip Osmanų imperija ar anglai ir prancūzai per mandatų sistemą. (Kuveito karu buvo siekiama įtvirtinti taisyklę: nė viena šalis neturi teisės užgrobti kitos šalies teritorijos ar gamtos išteklių.) Pasenusio imperializmo alternatyva buvo siekti nacionalinių interesų palaikant pasaulinę taiką ir stabilumą, veikiant rinkos dėsniams. Sutrikus šiai tvarkai, o šitaip įvyko Irakui užėmus Kuveitą, reikėjo panaudoti jėgą – tai buvo numatyta ir Jungtinių Tautų Chartijoje. Tačiau *casus belli* buvo nacionalinio suvereniteto

pažeidimas, o ne prekybos nutraukimas ar grasinimai ją nutraukti. Todėl teisėti tarptautiniai veiksmai, ginant tiekimo šaltinį, tuo pačiu metu buvo valstybės suverenitetą garantuojančio įstatymo pažeidimas. Jungtinės Valstijos parodė, kad gali ir kovos už savo interesus. Jos pademonstravo valią, taip pat techninę kompetenciją strategine ir operatyvine prasme, ir tai buvo didžiausias įvykis užsienio politikoje, tačiau buvo viena išlyga: reikėjo rasti juridinį pateisinimą tai padaryti, šiuo atveju toks pateisinimas buvo Kuveito suvereniteto pažeidimas. Kaip Jungtinės Valstijos elgtųsi susidūrusios su grėsme savo interesams, jei kiltų vietinis perversmas, o ne tarptautinė agresija, ne tik neaišku, bet ir ypač svarbu Artimųjų Rytų kontekste, kur konfliktai (išskyrus Izraelį) kyla labiau dėl vidinės grėsmės vyriausybėms, o ne dėl karo veiksmų tarp jų. Septyniasdešimt metų iki Irako įsiveržimo į Kuveitą jokia arabų valstybė nebuvo užpuolusi kitos arabų valstybės. Jeigu šitaip bus ir po Kuveito karo, Amerika ar kitos užsienio šalys galės įsikišti nebent tada, jeigu agresijos griebtųsi Izraelis arba jis pats būtų užpultas. Be to, amerikiečių noras veikti krizės atveju buvo šiek tiek abejotinas tais pačiais metais, kai Jungtinės Valstijos ilgai dvejojo, ar imtis rimtų veiksmų Bosnijoje.

Saugumo Taryba toliau rūpinosi dviem dalykais Irake: mažumų apsauga ir masinio naikinimo ginklų sunaikinimu pagal paliaubų sąlygas. Saugumo Taryba tam tikras teritorijas Irako šiaurėje ir pietuose paskelbė saugumo zonomis, taip pat apibrėžė zonas, virš kurių uždrausta skraidyti Irako lėktuvams, įkūrė instituciją (UNSCOM), kuri turėjo rasti masinio naikinimo ginklus ir juos sunaikinti, taip pat taikė ekonomines sankcijas, kad užtikrintų, jog bus laikomasi šių bei kitų karo veiksmų nutraukimo sąlygų. Kurdai šiaurėje ir šiitai pietuose buvo laikomi aukomis, kurias reikėjo apsaugoti nuo Husseino, ignoruojančio žmogaus teises, tačiau Irako priešai nenorėjo nuversti Husseino, kurio nebuvo kuo pakeisti. Kurdai nebuvo vieningi, kurdų teritorijos Irake nebuvo apsaugotos nuo Turkijos užpuolimo, šiai persekiojant Turkijos kurdus, šiitai galėjo kreiptis pagalbos į Iraną arba sulaukti jos net neprašydami. Amerikos politika buvo pusiau anarchiška, o Husseinas per kelerius metus susigrąžino didžiąją dalį savo valdžios. Kurdai, supratę, kad amerikiečių parama jiems bus labai ribota, susitaikė, nusprendė derėtis su Husseinu. Iki paskutinio amžiaus dešimtmečio Jungtinės Valstijos antihuseiniškų manevrų centrą nuo kurdų ir šiitų perkėlė prie nepatenkintų sunitų, o pagal 1998 metų Irako išvadavimo aktą, Kongresas paskyrė 97 milijonus dolerių, kad sujungtų (dažniausiai nesutariančias) grupes į vientisą junginį ir finansuotų pilietinį karą.

Sankcijos nenuvertė Husseino, bet sukėlė didelį skurdą. Kūdikių mirtingumas patrigubėjo, bendra gyvenimo trukmė sutrumpėjo 15–20 metų. Saugumo Taryba leido įsivežti maisto ir vaistų, tačiau, užblokavusi Irako naftos eksportą, išskyrus nedidelį kiekį per JT, atėmė iš Irako pinigus, už kuriuos galėtų jų nusipirkti: tik pusė leidžiamo eksporto pajamų buvo galima panaudoti importui, naftos pramonės perdirbimo įmonėms išlaikyti jų visai nebuvo. 1998 metais Taryba daugiau nei dvigubai padidino kvotą, kuri sudarė du trečdalius prieškarinio lygio, bet ši nuolaida buvo nereali, nes Irako sugriauta

pramonė negalėjo tiekti papildomo kiekio. Po kelerių metų rusai viešai denonsavo sankcijų tęstinumą, Prancūzija ir Kinija ėmė dvejoti, o kitoms buvo nelengva apsispręsti dėl priemonių, kurios lietė paprastai tik nekaltus žmones ir neturėjo atitinkamo politinio poveikio: taikomų Irakui sankcijų neveiksmingumas ir griežtumas vertė suabejoti, ar tokios priemonės yra santykinai civilizuotas kariavimo būdas. Taip pat neefektyvios buvo įvairios priemonės, specialiai taikomos prieš Husseiną: mažumų raginimas sukilti, armijos – maištauti, nesutarimų tarp jo giminaičių kurstymas bei kėsinimasis nužudyti. 1995 metais du jo žentai pabėgo iš šalies, demaskuodami diktatorių, bet buvo viliojami grįžti atgal ir nužudyti. Slaptos CŽV pastangos nužudyti Husseiną nedavė vaisių. 1994 metais jis pasijuto pakankamai stiprus, kad suorganizuotų „karinį paradą“ Kuveito link. Jungtinės Valstijos tai interpretavo kaip naują grėsmę Kuveitui, tačiau tai buvo veikiau provokacija, netrukus baigta, kai amerikiečiai akivaizdžiai pasiryžo duoti atkirtį.

Didžiausią nerimą kėlė Irakui priklausantys masinio naikinimo – atominiai, cheminiai, biologiniai – ginklai ir jų gamyba. Tokių ginklų Artimuosiuose Rytuose buvo, Irako buvo ypatingi dėl tų sąlygų, kuriomis buvo kariaujama prieš jį. Pagal 1991 metų 687 rezoliuciją Saugumo Taryba sudarė su Iraku paliaubas, iškeldama tokias sąlygas kaip masinio naikinimo ginklų atsisakymas, jų atidavimas ir sunaikinimas, o šiuos procesus, kurie visi turėjo būti baigti per 40 dienų, stebėtų tarptautinė komisija. Šią rezoliuciją papildė 707 rezoliucija, leidžianti oro žvalgybai ištirti slaptas teritorijas ir įtartiną judėjimą, o 751 rezoliucija reikalavo nepriklausomos Irako gamybos pajėgumų kontrolės. Irakas niekada neketino laikytis šių įsipareigojimų, kol didžiausi priešai regione Iranas ir Izraelis turės masinio naikinimo ginklų arba mėgins jų įsigyti. Kartu su Tarptautinės atominės energijos agentūra (TATENA) UNSCOM nustatė ir sunaikino didelę Irako branduolinės įrangos ir paleidimo mechanizmų dalį, tačiau Irakas atsisakė pateikti kokių nors aprašų, reikalaujamų pagal 687 rezoliuciją, ir apgaulingais pranešimais, slaptais perkėlimais ir net fiziškai priešinosi UNSCOM pastangoms rasti cheminių ir biologinių ginklų atsargas bei informacijos apie Irako gamybos našumus ir programas. Tokiai informacijos paieškai, skirtingai negu atsargų paieškai, reikėjo geros žvalgybos, kurios UNSCOM neturėjo. Todėl ši organizacija kreipėsi į tinkamą šaltinį, tiksliau Irano ir Izraelio saugumo tarnybas: tikslų požiūriu prasmingas, bet politiniu – pavojingas žingsnis. Irakas įrodinėjo, kad UNSCOM mėgina iššniukštinėti valstybinius Irako dokumentus, kurių neturi teisės matyti, ir apkaltino amerikiečius, kurie buvo tarp JT inspektorių, informacijos perdavimu Izraeliui ir JAV, kad vėliau pasinaudotų bombarduojant taikinius Irake. Ketverius metus abi pusės žaidė katę ir pelę. Irakas sutiko, jog JT turi teisę gauti duomenų apie dvejopus (t. y. civilius ir karinius) veiksmus ir pamažu perdavė tūkstančius dokumentų, bet tik labai spaudžiamas, kol 1995 metais Husseino trukdymai ir apgaulė privertė Jungtines Valstijas atnaujinti karą, kuriam Persijos įlankoje sutelkė dideles karines pajėgas. Tačiau šiam procesui Jungtinės Valstijos negalėjo rasti paramos Artimuosiuose Rytuose ar tarp kitų Europos sąjungininkų, išskyrus Britaniją. Kuveitas iš dalies buvo išimtis, nes pakeitė

sprendimą neleisti amerikiečių kariuomenei naudotis savo teritorija mainais už dideles sausumos pajėgas, kurios jį gintų nuo Irako atsakomojo puolimo. Net ir Izraelis nesidžiaugė naujuoju karu, nes baisių Irako ginklų taikiniu galėjo tapti paprasti civiliai gyventojai. Svarbiausiam amerikiečių tikslui – atsikratyti Husseinu – buvo plačiai, tačiau atsargiai pritarta, o amerikiečių metodams – ne. Tikinimai, kad naujausios tolimo nuotolio raketos yra labai tikslios, jiems skambėjo ciniškai; neišvengiama tūkstančių irakiečių žūtis buvo atstumianti; didelių pajėgų panaudojimas inspektoriams nuvežti į kelias įrenginių aikšteles atrodė vargiai pateisinamas, turint galvoje seniai priimtą tarptautinį įstatymą, kad bet koks jėgos panaudojimas turi atitikti pažeidimo, už kurį baudžiama, dydį. Kaip ir 1991 metais, amerikiečiai dvejojo. Pagrindinio aljanso iširimas 1991–1992 metais nebevaržė jų sprendimų. Kai JT Generaliniam sekretoriui Kofi Annanui buvo pasiūlyta nuvykti į Bagdadą, JAV su tuo nenoriai sutiko, bet, mėgindamos išlaikyti prestižą, iškėlė sąlygą, kad jo misija – ne derėtis, o garantuoti tvirtą JT rezoliucijų laikymąsi.

Annano misija vyko amerikiečiams dislokavus dideles karines pajėgas Persijos įlankoje, tačiau vis mažėjo tikimybė, kad jos bus panaudotos. Ji nepašalino krizės ir nepakeitė to, kas ją sukėlė. Oficiali Annano ir Husseino pasirašyta sutartis (ją po to turėjo patvirtinti Saugumo Taryba, taigi nuolatiniai jos nariai) patvirtino UNSCOM teisę nevaržomai prieiti prie visų įrenginių, kuriuos norėjo patikrinti, įskaitant ir tuos, į kuriuos buvo uždrausta patekti, remiantis tuo, kad tai yra Irako vyriausybinės įstaigos arba prezidento rūmai. Be miglotų kalbų apie Irako orumą ir suverenitetą, Husseinas užsigarantavo dar vieną naują sąlygą. Annanas sutiko paskirti papildomus jo paties pasirinktus darbuotojus, kurie lydės UNSCOM grupes, vykstančias į ginčytinus pastatus. Nepaisant sutarties, Husseinas išloše, nes Jungtinės Valstijos, suasmeninusios konfliktą, nepajėgė laimėti dvikovos. Jis privertė JT Generalinį sekretorių nuvykti į savo šalies sostinę, tuo viešai parodydamas sankcijų žalingumą. UNSCOM darbas buvo pripažintas, tačiau Artimieji Rytai nebuvo stabilesni nei anksčiau. Amerikiečių aljansas buvo akivaizdžiai nebesaugus, jėgos panaudojimas nebe toks įtikinamas, o amerikiečių žodžiai, kad veiks „pasaulio bendruomenės“ vardu, buvo beprasmiai, kai Jungtinės Valstijos nemėgino susitarti dėl Saugumo Tarybos paramos kariniams veiksmams, nes Taryba vargu ar būtų sutikusi. Annano ir Husseino sutartį patvirtino Saugumo Taryba, griežtai, bet netiksliai įspėdama Husseiną jos nesulaužyti, tačiau aiškaus leidimo pulti be tolesnio Saugumo Tarybos įspėjimo, jei jis taip padarytų, ko siekė Jungtinės Valstijos ir Britanija, sutartyje nebuvo. 1998 metais Husseinas sutartį sulaužė.

Po Annano ir Husseino susitikimo svarbiausia viltis buvo ta, kad UNSCOM bus leista atlikti savo misiją (arba didesnę jos dalį) ir kad metų pabaigoje bus atšauktos sankcijos, bet liko dar vienas klausimas: ar Jungtines Valstijas patenkins koks nors rezultatas, į kurį neįeis Husseino žlugimas. Jungtinės Valstijos atsisakė ateityje atšaukti sankcijas, todėl Husseinas grįžo prie trukdymo taktikos. Jungtinės Valstijos dar kartą sutelkė karines pajėgas. Irako kaimynės arabų šalys pareiškė, kad Irakas turi atnaujinti bendradarbiavimą su

UNSCOM, bet atsisakė vėl imtis karinių veiksmų ar į savo žemes įsileisti karines pajėgas. Husseinui pavyko pastatyti kliūtį tarp Jungtinių Valstijų ir daugumos kažkada buvusių jų sąjungininkių, tačiau dėl bjauraus būdo suteikė galimybę Jungtinėms Valstijoms nepaisyti Annano ir Husseino sutarties ir atnaujinti (beveik) vienašališką karą Irake. Jungtinės Valstijos atsidūrė situacijoje „viskas arba nieko". Amerika lėtai suvokė, kad jos politika po 1991 metų nebėra veiksminga. Sankcijos tapo bumerangu, o pastangos neutralizuoti sąžinės neturintį diktatorių labiau sumažino Amerikos įtaką Artimuosiuose Rytuose negu pakenkė Husseinui. Abu kovotojai, laviruodami ant dar vieno karo slenksčio, peržengė visas ribas. Husseinas išprovokavo puolimą, kurio iš tikrųjų tikėjosi išvengti, o Jungtinės Valstijos atsilygino taikinių Bagdade ir kitur bombardavimu, trukusiu keturias naktis. Be didelio pasipriešinimo atlikta operacija padarė daug žalos, daugiausia visuomeniniams pastatams ir kariuomenių štabams (kurie buvo evakuoti), tačiau nepašalino Husseino. Teisiniu požiūriu, oro antpuoliai buvo JT Chartijos pažeidimas ir ne toks akivaizdus, bet numanomas įprastos tarptautinės teisės dėl karinių pajėgų, neatitinkančių siekiamų tikslų, panaudojimo pažeidimas. Politiniu požiūriu nepasiekę tikslų karo veiksmai viešai ar patylomis buvo kritikuojami visame pasaulyje, o palankios Jungtinėms Valstijoms vyriausybės Artimuosiuose Rytuose sutriko, ir JAV padėtis susilpnėjo.

Jungtinėms Valstijoms Husseino diktatūra nebuvo vien tik pasibjaurėtina – tokių situacijų pasaulyje buvo ir daugiau, bet ir pavojinga, nes kėlė grėsmę Artimųjų Rytų stabilumui, kuris Jungtinėms Valstijoms buvo labai svarbus dėl dviejų dalykų: dėl Izraelio išlikimo ir naftos politikos. Parama Izraeliui Vašingtone vis dar buvo nediskutuotinas dalykas, net prieita prie to, kad pro pirštus buvo žiūrima į priešingą amerikiečių tikslams Izraelio politiką (Oslo sutarties nepripažinimą, gyvenviečių statybą okupuotose teritorijose, atsisakymą patvirtinti tarptautines konvencijas dėl masinio naikinimo ginklų gamybos ir panaudojimo). Kita vertus, Jungtinės Valstijos negalėjo su Izraeliu elgtis griežtai, kol dar nebuvo sunaikintas Husseinas. 1998 metais Clintonas tikrai nustebino pažengęs ganėtinai toli pripažįstant Palestinos valstybę, tačiau šį žingsnį jam reikėjo derinti su Husseino režimo sunaikinimu. Antra vertus, kaip ir 1990–1991 metais, Irako nafta buvo labai svarbi Artimųjų Rytų naftos verslui. JT sankcijų panaikinimas ir Irako naftos pramonės ir eksporto atkūrimas (o ateityje Irakas galėtų ir atnaujinti pastangas užvaldyti Kuveito naftos telkinius) suteiktų Irakui progą manipuliuoti pasaulinėmis naftos kainomis, net jas sumažinti pažeidžiant OPEC nustatytas kvotas. Husseinas taptų daugiau nei Irako prezidentu: naftos karaliumi, galinčiu daryti įtaką naujų telkinių Kaspijos jūros regione plėtojimui. Kurį laiką manyta, jog šie telkiniai pakankamai gausūs, kad galėtų kelti grėsmę Artimųjų Rytų pirmenybei, o tai buvo taip paranku Jungtinėms Valstijoms, joms malonesnis buvo tik SSSR iširimas. Išankstiniais amerikiečių paskaičiavimais, šios atsargos sudarė maždaug 200 milijardų barelių, kurie perskaičiavus tesiekė proziškesnį 30 milijardų barelių skaičių, bet iššūkis Artimiesiems Rytams išliko. Tačiau tai priklausė nuo sudėtingo pasiruošimo eksploatuoti ir transportavimo išlaidų

finansavimo. Kaspijos telkiniai slūgso įvairiose valstybėse, jos politiniu atžvilgiu nestabilios ir vaidijosi. Mažai naftos perdirbimo bendrovių (jei tokių iš viso buvo) buvo pasirengusios investuoti reikalingas didžiules sumas, nesitikėdamos, kad pasaulinė naftos kaina bus nors apie 20 dolerių už barelį, o tokia kaina vargiai išliktų, nebent visos didžiosios Artimųjų Rytų naftos eksportuotojos nustatytų ir griežtai laikytųsi metinių naftos gavybos kvotų.

Dešimtmečio pabaigoje JT inspekcijas ir kontrolės tarnybas nugalėjo Husseinas, irakiečiai badavo, juos JT vardu be jokios priežasties ir vis mažiau tuo domintis pasauliui reguliariai bombardavo Jungtinės Valstijos ir Britanija.

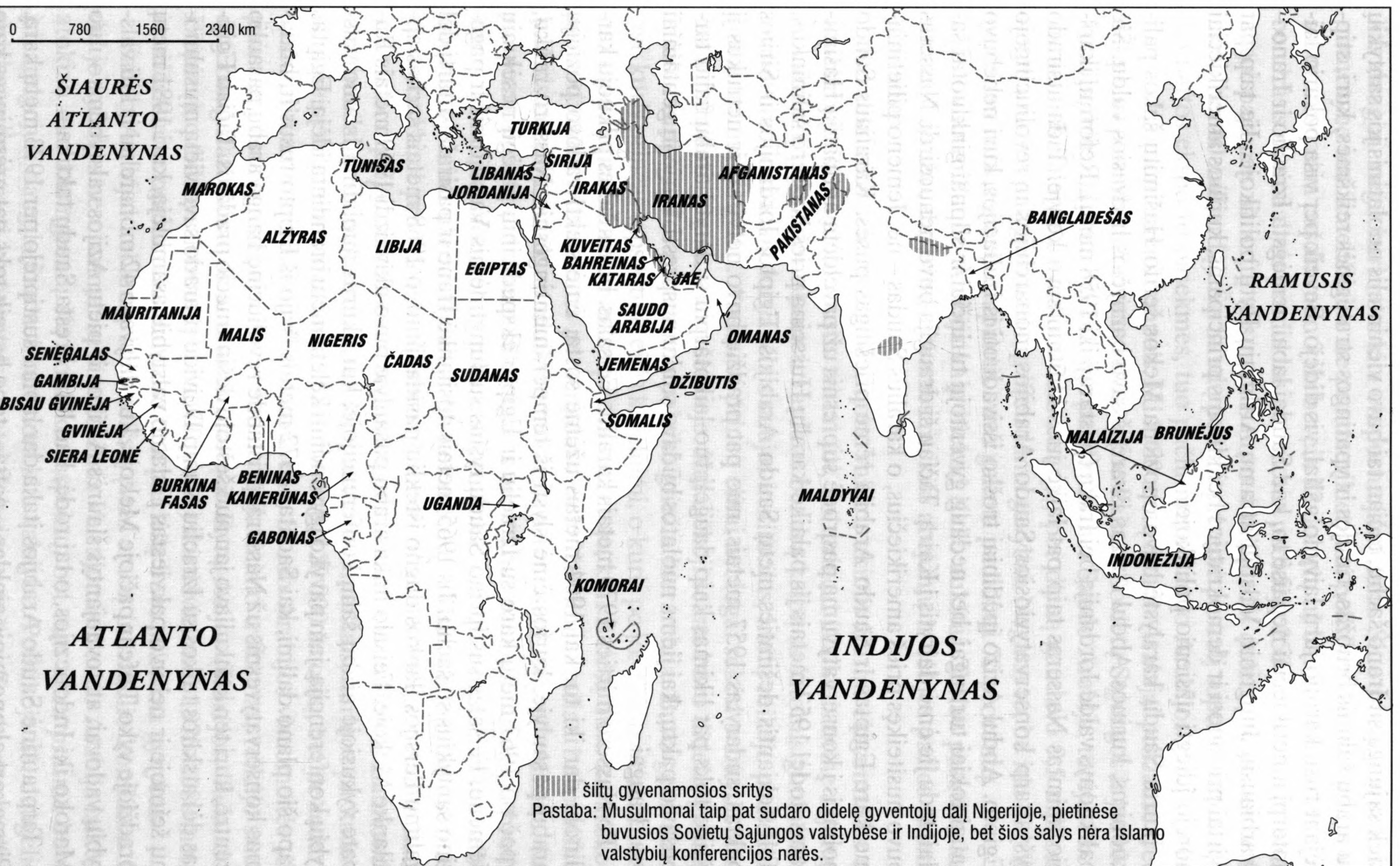
14. Arabijos pusiasalis

Saudo Arabijos karalystė

Saudo Arabijos karalystė – tai istorinis aljansas, gimęs su marškinėliais – pasakiškais gamtos turtais. Aštuonioliktajame amžiuje Saudų klanas ir puritoniškoji vahabitų sekta sudarė sąjungą, kuri buvo tokia sėkminga, kad devynioliktojo amžiaus pradžioje jai priklausė šventosios vietos Meka ir Medina, o savo „čiuptuvus" buvo ištiesę net iki žemių, dabar vadinamų Sirija ir Iraku. Sėkmė buvo laikina, nes Osmanų sultonas, padedamas Egipto kariuomenės, nubloškė Saudus atgal į dykumą, iš kur jie kilo, ir iki amžiaus pabaigos jiems teko kovoti už būvį su kitais kaimynų klanais. Tai buvo nelengva, tačiau sėkmė pas juos sugrįžo su jaunuoju Abdul Azizu ibn Saudu (apie 1880–1953 m.), kuris ginklu sukūrė naują karalystę, nuo 1932 metų vadinamą Saudo Arabija. Karalystės karūna priklauso Saudų šeimai, kurią sudaro visi mirusio monarcho sūnūs, įrodinėjantys savo pranašumą prieš vaikaičius. Abdul Azizo įpėdiniais tapo keturi jo sūnūs: Saudas (1953–1964 m.), Feisalas (1964–1975 m.), Khaledas (1975–1982) ir Fahdas. O 1995 metais buvo apie trisdešimt ar daugiau tos kartos princų ir turbūt 6000 suaugusių princų, susijusių su Abdul Azizu ne tokiais artimais giminystės ryšiais. Teritoriniu atžvilgiu karalystė buvo beveik tokio pat dydžio kaip Arabijos pusiasalis, besiribojantis su strategiškais Persijos įlankos ir Raudonosios jūros vandens keliais. Tačiau rytuose ir pietuose keletas kunigaikštysčių bei respublikų gadino visą vaizdą, kuris atrodė sukurtas pačios gamtos, bet vis dar nebaigtas Saudidų. 1971 metais iš Persijos įlankos ir Adeno išvykus britams, jų nepakeitė jokia kita didžioji valstybė.

Saudo Arabija buvo didžiulė šalis, o po Antrojo pasaulinio karo ir pasakiškai turtinga. Tačiau gyventojų skaičiumi ji buvo maža valstybė. Šio amžiaus pabaigoje gyventojų buvo daugiau kaip 6–7 milijonai, o pagal kitus apskaičiavimus daug mažiau, iš kurių maždaug trečdalis – ne Saudo Arabijos piliečiai. Kuo ji darėsi turtingesnė, tuo daugiau jos turtai (slūgsantys šiaurinėje šalies dalyje) viliojo užpuolikus. Štai kodėl ji buvo priversta ieškoti galingo sąjungininko ir kurti stiprias ginkluotąsias pajėgas. Sąjungininkės ir didžiausios ginklų šioms karinėms pajėgoms tiekėjos buvo Jungtinės Valstijos.

Amerikiečių skverbimasis į Artimuosius Rytus prasidėjo Saudo Arabijoje, kur 1950 metais Amerikos naftos bendrovė „Aramco" sudarė su Saudo Arabijos vyriausybe lygiateisį sandorį daug geresnėmis sąlygomis negu tos, kurias paprastai siūlydavo Britanijos ir Prancūzijos bendrovės, tuo buvo sudarytos sąlygos amerikiečių bendrovėms konkuruoti su britais ir pagaliau juos išstumti. Pasiekusios šį komercinį pranašumą, Jungtinės Valstijos užmezgė ir politinius santykius su tikrai antikomunistiškais karališkaisiais Saudų rūmais. Nors šiam aljansui Vašingtonas tiek daug neįsipareigojo kaip Izraeliui ir tiek nerėmė,

14.1. Islamo pasaulis

kiek sąjungą su Irano šachu, tačiau tai buvo vienintelis nuolatinis jos santykių su arabų šalimis bruožas, turėjęs ir ypatingos strateginės reikšmės, kuri, stiprėjant rusų karinio jūrų laivyno galiai, vis didėjo. Beveik per visą pokario laikotarpį amerikiečiai nepaisė to, kad Saudai labai nemėgsta Izraelio ir Irano – svarbiausių Jungtinių Valstijų atramų Artimųjų Rytų politikoje. Jie taip pat tvirtai priešinosi ir demokratijos bei kitiems principams, kuriuos amerikiečiai norėjo įdiegti užsienio politikoje.

Įkurta Saudų karalystė buvo opozicija Mekos šerifo Hašimitų šakos palikuonims, kuriuos Abdul Azizas išvarė iš savo bažnyčios ir dvasios valdų. Šie palikuonys valdė Jordaniją bei Iraką (pastarąjį iki 1958 metų). Reformų įkarščio apimtas Nasseras taip pat laikė juos kliūtimi savo kelyje. Tada atsirado ryšys tarp konservatyviosios Saudo Arabijos monarchijos ir revoliucingojo Egipto. Abdul Azizo įpėdiniai troško išsivaduoti iš izoliacijos, kuri nebebuvo saugi tokiai turtingai, bet nedaug gyventojų turinčiai ir silpnai ginkluotai šaliai; tada jie ėmė dairytis į Kairą. Tačiau ši draugija buvo nenuoširdi. Nasseras buvo nusiteikęs prieš amerikiečius, o karalius Saudas – ne. Jemeno pilietiniame kare Egiptas ir Saudo Arabija rėmė priešingas puses. Karaliaus Saudo polinkis į konservatyvumą pasirodė stipresnis už paveldėtą antipatiją Hašimitams, todėl 1957 metais jis palaikė karalių Husseiną prieš Nassero šalininkus. Toli siekiantis dešimties metų Saudo Arabijos, Egipto, Jordanijos ir Sirijos paktas, sudarytas 1957 metais, nuo pat pradžių buvo netvirtas ir netrukus jį ištiko toks pat likimas kaip daugelį tuo laikotarpiu sudarytų arabų šalių tarpusavio paktų, kai jiems nuolatos būdavo sunku nuspręsti, kurie jų gentainiai yra draugai.

Po Nassero mirties 1970 metais karalius Feisalas, buvęs šalies pilkuoju kardinolu dar iki to, kai 1964 metais užėmė sostą, ėmė siekti vadovo pozicijų arabų pasaulyje, kurios ėmė slysti iš temperamentingesnio Nassero rankų, ypač po 1967 metų karo su Izraeliu ir Egipto ekspedicinių pajėgų nesėkmių Jemene. Feisalas sustiprino Saudų ryšius su Jungtinėmis Valstijomis ir pagerino santykius su šachu. Jis 1965 metais apsilankė Irane ir pasirašė sutartį dėl galimų Persijos įlankos dugno išteklių pasidalijimo, o 1968 metais šachas apsilankė Mekoje. Feisalo įtaka arabų pasaulyje buvo akivaizdi 1969 metais Rabate vykusioje arabų šalių konferencijoje, kur, įkūrus nuolatinę Islamo valstybių konferenciją, jam pavyko įgyvendinti keletą metų brandintą idėją. Egiptas tapo šio plano dalimi, kai Sadatas 1972 metais išvijo iš Egipto rusus ir, būdamas konservatyvesnis už Nasserą, pristabdė revoliucinę bangą arabų pasaulio centre, kuri ten kunkuliavo jau nuo šeštojo dešimtmečio pradžios. Tačiau Egiptas dėl atskiros taikos su Izraeliu Kamp Deivide prarado savo vietą musulmonų šeimoje ir nebuvo pakviestas į Islamo valstybių asamblėją, kuri 1981 metų pradžioje vyko Taife ir pačioje Mekoje, kur dalyvavo 42 monarchai ir kiti valstybių vadovai, atstovaujantys šiaurės Afrikos ir pietų Azijos valstybėms – nuo Maroko iki Indonezijos, o tai rodė, kad lėtai bręsta Saudų taktika.

Tarptautinė Saudo Arabijos įtaka dar labiau sustiprėjo per 1973 metų karą. Pirmąkart ekonominis ginklas – nafta – tapo beveik toks pat grėsmingas kaip tankai ir lėktuvai. Saudo Arabija sumažino naftos gavybą 30 procentų, kur

kas daugiau negu kuri nors kita eksportuojanti šalis. Šiuo poelgiu ji suteikė pirmenybę antiizraeliškai, o ne proamerikietiškai politikai. Per keletą mėnesių naftos kaina pašoko nuo 3 iki beveik 12 dolerių už barelį. Saudo Arabijos bendrasis nacionalinis produktas per metus padidėjo 250 procentų (ir toliau augo: pajamos už naftą tais metais buvo 4 milijardai dolerių, o po ketverių metų per 40 milijardų). Šis Saudų poelgis privertė pasaulį suprasti sumažėjusio naftos eksporto pasekmes, tuo pačiu metu Saudo Arabijos ir taip dideli turtai augo neįtikimais tempais. Iki 1980 metų Saudo Arabijai priklausė trečdalis viso pasaulio finansinių rezervų (neskaitant Sovietų Sąjungos ir jos bloko valstybių). Tai nebuvo laikinas pakilimas, nes Saudo Arabija, turėjusi ketvirtadalį išžvalgytų pasaulio naftos atsargų, per dieną gaudavo 9,5 milijono barelių naftos palyginti nedaug išleisdama gavybai. Negana to, be itin didelių pastangų naftos gavybos apimtis buvo galima padidinti 70 procentų.

Dėl viso to Saudo Arabija kaip niekad iškilo aukštai. Tačiau pasaulis, kuriame ji gyveno, darėsi vis neramesnis, kilo abejonių ir dėl jos pačios vidinio stabilumo.

Karališkosios šeimos valdžia, nors Vakarų akimis žiūrint ekscentriška ar anachronistiška, galėjo jaustis tvirtai tol, kol princai išlaikė istorinę sąjungą su vahabitų pakraipos islamu ir rasdavo bendrą kalbą su kitomis giminėmis, civiliais bei kariškiais, kuriančiais naujas institucijas, kurių reikėjo padidėjus šalies turtams ir galiai. Apskritai princų elitui neblogai sekėsi tvarkyti reikalus ir palaikyti drausmę savo šeimoje. Karališkoji šeima buvo didelė, galinga ir labai turtinga. Jos pastovumą palaikė griežta hierarchija. Buvo gerai žinoma, kuris princas taps kitu iš eilės karaliumi, o kuris po jo. Tūkstančiai žemesnio rango princų turėjo paskirtą vietą sistemoje, kuri iš tiesų buvo karališkoji *nomenklatūra*. Retas kuris peržengdavo nubrėžtą liniją, tačiau buvo aišku, kad sistemą bus sunkiau išlaikyti, hierarchija taps sunkiau apibrėžiama, kai po pirmosios Abdul Azizo sūnų kartos ateis kita, daug gausesnė pusbrolių karta. Vis dėlto monarchija patyrė stiprų šoką, kai 1979 metais 250 Oteiba giminės beduinų užėmė Didžiąją Mekos mečetę ir išsilaikė joje dvi savaites, protestuodami prieš Saudo Arabijos visuomenėje plintančias pasaulietiškas ydas ir korupciją, nors šalies įstatymai buvo griežti ir įgyvendinami žiauriomis priemonėmis. Šis įvykis sutapo su šiitų mažumos maištais, kuriuos paskatino Khomeini sėkmė ir pareiškimai. Šiitų buvo tik 120 000 žmonių, bet jie sudarė didžiausią naftos verslovių darbuotojų dalį. Saudo Arabijos visuomenės silpna vieta buvo profesinio bei techninio išsilavinimo trūkumas, reikėjo samdyti daug darbininkų iš kitų arabų šalių ir Rytų Azijos (Korėjos, Tailando, Filipinų), o didelę valstybės lėšų dalį (15 proc.) skirti švietimui, 1975–1980 metų ir vėlesniuose penkmečio planuose tiek pat lėšų buvo skiriama gynybai.

Saudo Arabijai keblumų kėlė neišspręstas arabų ir Izraelio konfliktas ir dėl jo kylantys nesutarimai su Jungtinėmis Valstijomis. Saudo Arabija laikėsi atokiau nuo karingesnių šio konflikto aspektų, bet tam tikra prasme buvo įsipareigojusi daug labiau nei kuri nors kita valstybė. Politikoje dėl daugelio dalykų galima rasti kompromisą, netgi dėl sienų, tačiau Saudų pretenzijos Izraeliui buvo religinės: šventųjų vietų globėja reikalavo atiduoti dar vieną

šventąją vietą – Jeruzalę – musulmonams (ne pačiai Saudo Arabijai). Nė vienas Saudo Arabijos princas nenorėjo atsisakyti savo reikalavimo, į kurį Vakarai deramai nežiūrėjo, o Saudus jis suvienijo su Jordanijos karaliumi Husseinu, kurio senelis buvo nužudytas Al Aksos mečetėje Jeruzalėje. Bagdado konferencijoje, sušauktoje pareikšti protestą prieš Kamp Deividą, Saudo Arabija pamėgino apmalšinti ekstremistišką arabų reakciją į Sadato separatinę taiką su Izraeliu ir kartu išlaikyti vyraujantį vaidmenį, kurį, pasinaudodamas arabų nepasitenkinimu, mėgino paveržti Irakas.

Kilus didesniam supervalstybių konfliktui, rusams įžengus į Adeną ir Somalio pusiasalį, susikūrė karo zona Indijos vandenyne, o pasaulio akys nukrypo į Ormūzo sąsiaurį, kuriuo kasdien praplaukdavo 140 laivų, trys ketvirtadaliai iš jų – tanklaiviai. Įprastas Saudo Arabijos susirūpinimas savo sienomis pasidarė svarbus ir tarptautiniu požiūriu per devintojo ir dešimtojo amžiaus dešimtmečio Persijos įlankos karų išbandymus. 1991 metų kare prieš Iraką Saudų dinastija turėjo aiškų vaidmenį tarptautinėje arenoje, viešai sudariusi bendrą frontą ir parodžiusi neišmatuojamus turtus, sutikusi padengti didžiąją dalį antiirakiškųjų sąjungininkų išlaidų, įskaitant ir Jungtines Valstijas. Antra vertus, du karai Persijos įlankoje gerokai išsekino šalies rezervus, o kartu krentant naftos kainoms, per pusę sumažėjo pajamos, todėl 1994 metais režimas turėjo sumažinti savo išlaidas 20 procentų. Saudo Arabija vis tiek dar tebebuvo pati didžiausia pasaulyje žaliavinės naftos gavėja, ketvirtadalio pasaulyje išžvalgytų naftos telkinių savininkė, nors ir ne moderni industrinė valstybė, bet galinga finansiškai. Šios galios pagrindas buvo tai, kad jai priklausė didelė dalis svarbiausios pasaulio prekės. Tačiau naftos nebeužteko garantuoti režimo, kurio dvi svarbiausios atramos buvo pati dinastija ir turtinga vidurinė klasė, stabilumą. Abi tos atramos didėjo, bet nebuvo tokios vieningos – pirmojoje buvo labai daug aukštesnės pakopos princų, daugybė jų ėmė nesutarti, o antroji neišvengė abejonių režimu. Vis daugiau užsienyje gavusių išsilavinimą Saudų vertė vykdyti kokias nors socialines reformas ir finansinę modernizaciją; darbininkų klasė, taip pat didėjanti, darėsi vis labiau užsienietiška, o artimi karalystės santykiai su Jungtinėmis Valstijomis darėsi vis nepopuliaresni, ypač tarp musulmonų. Karalius Fahdas šiitų mažumai susitaikydamas ištiesė ranką, paskelbė politinių kalinių amnestiją, sušaukė naują medžlisą (patariamąjį) ir įkūrė regionines tarybas, kurioms vadovavo karališkųjų rūmų princai. Tačiau jis atsisakė pripažinti Įstatyminių teisių gynimo komitetą, įkurtą 1993 metais, kurio pirmininkas Muhammadas Masari kitais metais pabėgo į Londoną. Didžiulės išlaidos, įskaitant ir du karus Persijos įlankoje, sukėlė vyriausybei neįprastų ekonominių problemų. Po infarkto 1995 metų pabaigoje karalius savo valdžią trumpam perdavė įbroliui Abdullah'ui, tai buvo ne politikos pakeitimas, o valdžios perdavimas ir krizių, kurios galėjo iškilti esamoje sistemoje, nukėlimas į ateitį.

Jemene, kuris 1872–1919 metais buvo Osmanų imperijos dalis, iki 1962 metų valdžią paveldėdavo imamai, kurių valdymas nebuvo mėgstamas pasaulyje. Gyventojai buvo susiskirstę į musulmonus sunitus ir šiitus (pastarieji zeiditų tikėjimo). Jemenas kontroliavo Raudonosios jūros pakrantės ruožą, kuris driekėsi į šiaurę nuo Bab el Mandebo, bet neturėjo priėjimo prie pietinių vandenų. Pagal 1934 metų Sanos sutartį Britanija pripažino imamą Yahya suvereniu valdovu ir sutiko iki 1974 metų atidėti teritorinių ginčų, kylančių dėl Jemeno pretenzijų Britanijos protektorato šeichams ir į Adeno koloniją, sprendimą. Imamas Yahaya laikėsi delsimo politikos, o jo sūnus Ahmadas (kuris netrukus po tėvo nužudymo 1948 metais tapo imamu) vėl prisiminė Jemeno pretenzijas ir pareiškė, kad kolonijos ir protektorato konstitucijos pakeitimai prieštarauja Sanos sutarčiai, nes iš anksto išsprendžia klausimus, dėl kurių numatyta tartis 1974 metais, ir kad susikūrė priešiška Jemenui grupė, siekianti sužlugdyti Britanijos pripažintą Jemeno valstybę. Prasidėjo pasienio konfliktai. 1956 metais imamas pasirašė Džidos sutartį su Egiptu ir Saudo Arabija, o 1958 metais su Jungtine Arabų Respublika sudarė federalinę asociaciją. Absoliučią imamų valdžią nutraukė karinis sukilimas 1962 metais, o kitais metais mirė Ahmadas. Jo sūnus Muhammadas al Bakras buvo nušalintas ir Jemenas tapo respublika, kurios pirmasis prezidentas buvo generolas Sallalas. Remdamasis Džidos sutartimi, jis kreipėsi į Egiptą pagalbos, tuo pačiu metu, remdamasis ta pačia sutartimi, imamas kreipėsi pagalbos į Saudo Arabiją. Kilo mišrus pilietinis ir tarptautinis karas, kiekvieną pusę palaikė užsienio valstybės (panašiai kaip Ispanijos pilietiniame kare ketvirtajame dešimtmetyje). 1965 metais Rijade Nasseras ir Feisalas susitarė nutraukti paramą ir išvesti savo šalių karines pajėgas; jemeniečiai turėjo sudaryti koalicinę vyriausybę ir surengti plebiscitą, kuris nulemtų šalies valdymo formą. Tačiau šis susitarimas pasirodė esąs niekinis, kariuomenės nebuvo išvestos, o Nasseras vėliau pareiškė, kad Egipto pajėgos gali likti neribotą laiką. Po 1967 metų karo su Izraeliu jis turėjo pakeisti nuomonę ir jas išvesti. Karas baigėsi 1970 metais kompromisu. Respublikinė valdymo forma išliko, bet į vyriausybę įėjo ir rojalistai.

Kaip tik šiuo laikotarpiu Britanija, atsisakanti pasaulinės valstybės vaidmens, traukėsi iš gretimų teritorijų – *Adeno* protektorato ir kolonijos. Šis atsitraukimas paveikė ir Persijos įlankos regioną, ir Adeną, taip pat pietinį priėjimą prie Raudonosios jūros.

Adeno uostas iš pradžių priklausė Vest Indijos bendrovei, 1839–1938 metais Indijos vyriausybei, tada tapo Britanijos kolonija. Joje 1947 metais buvo sudaryta įstatymų leidžiamoji taryba; nuo 1955 metų dalis jos narių buvo renkami. Pagal naująją 1958 metų konstituciją tarybos daugumą sudarė renkami nariai. Indijos vyriausybės valdymo laikotarpiu (iš pradžių kaip Bombėjaus sritis, o vėliau kelerius metus kaip atskira tiesiogiai iš Delio valdoma provincija) adeniečiai skundėsi, kad jie nereikšmingas Indijos imperijos užkampis.

Kai teritorijos valdymą perėmė britų kolonijinė valdžia, ėmė didėti nacionaliniai nepriklausomybės reikalavimai. Adenas, du tūkstantmečius buvęs svarbus uostas, dvidešimtojo amžiaus viduryje tapo naujos didelės naftos perdirbimo gamyklos statybos ir Britanijos pajėgų Artimuosiuose Rytuose vadavietės vieta. Todėl konservatyvieji ministrai nutarė ir su neapgalvotu pasitikėjimu pareiškė, jog negalima leisti įgyvendinti nacionalinių nepriklausomybės siekių. Nacionalistai, vadovaujami Adeno profesinių sąjungų generalinio sekretoriaus Abdullah'o al Asnago, ėmė primygtinai šito reikalauti streikais, kurie kėlė rimtą grėsmę karinei bazei, priklausomai nuo vietinių adeniečių ir iš Jemeno atvykdavusių darbininkų, ir boikotuodami rinkimus, kuriais britai tikėjosi patenkinti politinius vietinių gyventojų siekius.

Gretimą Adeno protektoratą sudarė 23 šeichų valdomos teritorijos, administracinio patogumo dėlei suskirstytos į vakarų protektoratą, į kurį įėjo aštuoniolika šeichų valdų, ir rytų, apėmusį kitas penkias valdas. Visos jos 1839–1914 metais buvo sudariusios su Britanija įvairias protektorato sutartis, o Britanija šioje pasaulio dalyje atliko naudingą taikos palaikytojos vaidmenį. Po Antrojo pasaulinio karo Britanija derėjosi dėl naujų sutarčių, pagal kurias buvo paskirti politiniai Britanijos pareigūnai patarti šeichams, kurie sutiko priimti jų patarimus, išskyrus islamo teisę ir papročius. Vakarinėse provincijose naujų šeichų paskyrimą turėjo patvirtinti Britanijos kolonijos gubernatorius. Šeichų valdomos teritorijos ir kolonija geografiniu bei religiniu požiūriu buvo vientisa sritis, tačiau kolonija nuo apylinkių skyrėsi gyventojų skaičiumi, santykiniu turtingumu ir priešiškumu monarchijai. Kolonijos nacionalistai svajojo apie sąjungą su protektorato teritorijomis, ilgainiui ir su Jemenu, bet ne su dabartiniais jų valdovais.

Adenas buvo mažas ir apleistas, tarsi atskiras pasaulis, kol 1956 metais britai išsikėlė iš Sueco karinės bazės. Tais metais Britanijos ministras kolonijos įstatymų leidžiamajai tarybai pasakė, kad jo vyriausybė nemano galinti keisti politiką Adeno atžvilgiu ir yra tikra, jog šiam *status quo* palaikymui pritars dauguma jo gyventojų. Vėliau tais pačiais metais, Nasserui uždarius Sueco kanalą, Adene kilo nedarbas ir streikai. Tuo pačiu metu šeichai pajuto grėsmę savo gyvenimo būdui. 1958 metais Lahadžo sultonas nusprendė vykti į Kairą, o 1959 metais šeši vakarų teritorijos šeichai, supratę, kad atsidūrė tarp dviejų ugnių – Adeno nacionalizmo ir Jemeno ardomųjų planų – sudarė Arabų Emyratų Federaciją, kurią britai bergždžiai mėgino įkurti nuo 1954 metų. 1962 metais šis darinys buvo pavadintas Pietų Arabijos Federacija, kuri pamažu plėtėsi, tačiau niekada neapėmė visų šeichų valdų, nors Britanija teikė penkiasdešimt kartų didesnę neatlygintiną pagalbą negu iki tol.

Kai ketinimas išsaugoti Adeną, kaip karines bazes Kenijoje, Egipte ir Kipre, išnyko ar pasidarė nepatikimas, 1963 metais Britanija nusprendė prijungti koloniją prie naujosios federacijos, suvienydama šeichus ir pirklių klasę, pergudraudama nacionalistus. Pagal šį planą Britanija kolonijoje pasiliko suvereniteto teises; įsipareigojo neatskirti nuo federacijos visos kolonijos, nors galėjo atsiimti jos dalį. Septintaisiais šios simbiozės metais (ne anksčiau ir ne vėliau) kolonija savo noru galėtų atsiskirti, bet jei taip padarytų, vėl įgytų

kolonijos statusą ir nebegalėtų tapti nepriklausoma valstybė. Kiekviena normali federacijos narė turėjo šešias vietas Federacijos taryboje, Adenas tuo tarpu būtų turėjęs 24. Šie keistoki planai tik paskatino sukrusti nacionalistus. Adeno nacionalistai atsisakė bendradarbiauti su britais ir pripažinti federaciją. Negana to, jie kreipėsi į Egiptą paramos ir griebėsi prievartos, kad paspartintų britų išsikraustymą ir sužlugdytų kitus britų sumanymus. Į federaciją susijungę šeichai mėgino gauti nuolatinę karinę paramą, kurios Britanijos leiboristų vyriausybė nenorėjo duoti, nes iš tikrųjų paneigtų pasitraukimo ir karinių išlaidų mažinimo politiką ir įtrauktų šalį į arabų vaidus. Pažadėjusi karinę paramą, bet atsisakydama politinės valdžios, Britanija patektų į pačią blogiausią padėtį. Britanijos vyriausybė buvo linkusi greičiau pasitraukti. Adenas ir gretimos jo teritorijos 1967 metais tapo nepriklausoma Jemeno Liaudies Demokratine Respublika (JLDR). Britai, kurie suteikė daugiausia darbo vietų, pasitraukė, o po Sueco kanalo uždarymo tais pačiais metais naujoji valstybė atsidūrė varganoje ekonominėje padėtyje, kuri tik išryškino jai būdingą nestabilumą. Ji pykosi su šiaurine kaimyne Jemeno Arabų Respublika (JAR), iš kur 1972 metais, padedant Saudo Arabijai, buvo užpulta. Trumpas karas baigėsi derybomis dėl dviejų Jemeno valstybių susijungimo, bet nieku daugiau. Į pietus nuo Adeno esanti Sokotros sala, 1880–1967 metais buvusi Britanijos kolonija, tapo JLDR dalimi.

Saudo Arabijos požiūriu, JLDR ir JAR sąjungos, arba federacijos, susidarymas būtų naudingas tik tada, jeigu naujasis darinys būtų dešiniosios pakraipos. Saudo Arabija norėjo kontroliuoti JAR ir pervilioti JLDR iš rusų įtakos sferos. 1976 metais, po slaptų susitikimų Kaire, Saudo Arabija užmezgė santykius su JLDR. Šis žingsnis pasidarė įmanomas po numalšinto prieš metus sukilimo prieš Omano sultoną Dofaro provincijoje, kur Saudo Arabija ir JLDR buvo priešingose barikadų pusėse. Vėliau Saudo Arabija ir SSSR stengėsi nukonkuruoti viena kitą, siūlydamos pagalbą JLDR.

1977 metais Jemeno Arabų Respublikoje per pasikėsinimą buvo nužudytas trejus metus prezidento pareigas ėjęs pulkininkas Ibrahimas al-Hamdis, kurį pakeitė pulkininkas Ahmadas al-Ghashni, kuris po metų irgi buvo nužudytas. Nors atrodė, jog svarbiausia šių pasikėsinimų priežastis – genčių tarpusavio vaidai, tačiau buvo pagrindo manyti, kad al-Hamdis mėgino žaisti atskirą žaidimą su JLDR, o 1979 metais JLDR pajėgos, tarp kurių buvo ir nepatenkintų pabėgėlių iš JAR, įsiveržė į Jemeno Arabų Respubliką. Tais pačiais metais Jemeno Liaudies Demokratinės Respublikos prezidentas Abdelas Fattahas Ismailas dvidešimčiai metų sudarė sutartį su SSSR. 1980 metais vietoj jo prezidentu tapo ministras pirmininkas Ali Nasseras Muhammadas, kuris norėjo surasti būdų, kaip palaikyti glaudžius ryšius su rusais ir kartu gerinti santykius su JAR bei Omanu. 1990 metais abi Jemeno valstybės susijungė, o jungtinės valstybės prezidentu tapo JAR prezidentas Ali Abdullah'as Salih'as. Abiejų šalių vadovai suprato šios sąjungos pranašumus, tačiau nė vienas nenorėjo kartu jais džiaugtis, juo labiau dalytis. Naujoji valstybė su sostine Sana turėjo didelių pajamų už naftą (gaunamą daugiausia šiaurėje), bet abiejų šalių kariuomenės nebuvo sujungtos, o 1994 metais mėginimai, kuriuos provokavo

arba rėmė Saudo Arabija, atkurti atskirą pietų valstybę baigėsi tuo, kad šiaurė užkariavo pietus. Prezidentas Salih'as nustatė ginčytinas sienas su Omanu ir palaikė taikius santykius su Saudo Arabija.

Maskato ir Omano sultonatus nuo 1932 iki 1970 metų valdė sultonas Saidas bin Timuras, kurio svarbiausi tikslai buvo laikyti užsieniečius kuo atokiau nuo savęs, o šalies pinigus šalia savęs. Po 1970 metų perversmo, po pilietinio karo, kai Britanija ir Irakas padėjo kovoti su Omano ir Persijos įlankos arabų šalių liaudies išsivadavimo frontu (PFLOAG), kuriam šiek tiek, bet nepakankamai padėjo rusai ir kinai, į valdžią atėjo jo sūnus Qaboosas. Naujasis sultonas buvo tiek pat dosnus, kiek jo tėvas šykštus.

Britanija ir Persijos įlanka

Tarp Viduržemio jūroje ir Pietų Ramiajame vandenyne esančio stipraus Amerikos laivyno buvo didžiulis atstumas. Per dvidešimt penkerius metus po Antrojo pasaulinio karo šį atstumą užpildė britai, kurie iki septintojo dešimtmečio vidurio tvirtino galėsią ir toliau tą daryti. 1957 metų vyriausybės gynybos ataskaitose, pasirodžiusiose po nesėkmingai pasibaigusio Sueco karo, buvo pateikta ir senų, ir naujų idėjų. Britai ir toliau numatė laikyti dislokuotas pajėgas ne tik Adene ir Kipre, bet ir Kenijoje (kuri 1963 metais tapusi nepriklausoma 1964 metų kovo mėnesio sutartimi Britanijai suteikė tik ribotas galimybes); taip pat buvo numatyta į Indijos vandenyną nuplukdyti lėktuvnešių dalinį. 1961 metų liepos Kuveito operacija (žr. 426 p.) sustiprino vietinių įgulų argumentus, kad kariuomenė turi aklimatizuotis, nes nuo ketvirtadalio iki pusės iš vidutinio klimato juostos į operacijos vietą atskraidintų karių netrukus visiškai išsekdavo nuo karščio. Atsižvelgiant į tai, kad tokios operacijos tebėra neišvengiama Britanijos dalia pasaulyje, karinės bazės tropikuose atrodė būtinos. 1962 metų pranešimuose buvo dar kartą patvirtinta, jog britų pajėgos turi likti, kad garantuotų stabilumą, todėl reikia laikyti svarbiausias pajėgas Adene ir Singapūre. Tačiau su gynybos ataskaitų rengėjų keliamomis prielaidomis ir argumentais nesutiko tie, kas mėgino apskaičiuoti, kiek kainuoja tokio karinio personalo išlaikymas (ypač po leiboristų pergalės 1964 metais per patį finansų krizės įkarštį), ir tie, kurie tikėjo, jog bazės arabų šalių teritorijose daro kur kas daugiau politinės žalos negu duoda karinės naudos.

Adenas buvo išorinis ir regimas Britanijos buvimo šiuose vandenyse ženklas, o visas dėmesys buvo sutelktas į Persijos įlanką, Indijos vandenyno tąsą, kuri siauru ir ilgu ruožu įsiterpia į Artimuosius Rytus, atskirdama Iraną nuo Arabijos pusiasalio. Siauriausia atšakos vieta – Ormūzo sąsiauris, kuris atskiria Persijos įlanką nuo Omano įlankos bei vandenyno. Visa rytinė abiejų įlankų pakrantė yra Irano teritorija, o priešingi krantai – keturiolikos suverenų valdos. Persijos įlankos gale yra Irakas, šalia jo – Kuveitas, kurį 560 kilometrų ilgio Saudo Arabijos kontroliuojama pakrantė skiria nuo kitų monarchijų – Bahreino salų, Kataro kyšulio, Paliaubų valstybių, arba Jungtinių Arabų Emyratų, ir

pagaliau kampe Maskato ir Omano valstybės. Kuveitas daugiausia palaikė politinius ir verslo ryšius su šiaurinėmis kaimynėmis, o kuveitiečių sūnūs išsilavinimą įgydavo Kairo ir Beiruto universitetuose, tuo tarpu kitos Persijos įlankos valstybės labiau bendravo su Pakistanu bei Indija, o pasiturinčių šeimų sūnūs mokėsi Karačyje.

Pirmasis Britanijos rūpestis šiuose vandenyse buvo įtvirtinti monopolinę ar bent vyraujančią padėtį keliuose į Indiją ir apsaugoti Britanijos verslą nuo šeichų, kurie pietiniame Persijos įlankos krašte pragyvendavo iš piratavimo ir šiam teritorijos ruožui pelnė Piratų pakrantės pavadinimą. Nuo 1820 metų Britanija ėmėsi pastangų užtikrinti saugią laivybą, sudarydama paliaubas arba sutartis su vadinamųjų Paliaubų valstybėlių šeichais, 1861 metais sistema išsiplėtė į šiaurę, kur Britanija sudarė sutartį su Bahreinu, visiems laikams įsipareigodama jį ginti. Vėlesniais devynioliktojo amžiaus metais Britanija derėjosi dėl šeichų valdų ir Kuveito bei Kataro užsienio reikalų perėmimo savo žinion. Galų gale perlų ir naftos gavybos verslai šias valstybes padarė savaime svarbias, ne tik dėl padėties šalia svarbių prekybos vandens kelių. Nemaža dvidešimtajame amžiuje pasirašytų sutarčių Britanijai suteikė išimtines teises komerciniais tikslais eksploatuoti šių valstybių gamtos turtus, pati savo ruožtu įsipareigojo nesikišti į jų vidaus reikalus.

Beveik per visą šitą laikotarpį šių valstybių sausumos sienos, einančios per negyvenamas ir niekam netinkamomis laikomas teritorijas, niekam nerūpėjo, o įsipareigojimai, kuriuos kadaise prisiėmė Britanija, sudarydama jūrų paliaubų sutartis, ilgą laiką liko neginčijami, nes Britanija turėjo gana svarių priežasčių pasilikti Persijos įlankoje, įsipareigojimai vietiniams valdovams teritorijoje, kurioje ji ketino tvarkytis pasitelkusi karines jūrų ir oro pajėgas, nekliudė siekti papildomų tikslų – ieškoti naujų naftos tiekimo kelių.

Pagaliau keliaujant iš Europos į Aziją ir atgal reikia arba kirsti Artimuosius Rytus, arba juos aplenkti. Šiuo atžvilgiu arabų nacionalizmo banga dvidešimtajame amžiuje paveikė europiečius taip, kaip ir musulmonų užkariavimai, paskatinę rengti kryžiaus žygius arba ieškoti kelių aplink Afriką. Britanijos įtakos Artimuosiuose Rytuose klestėjimo laikais britai galėjo laisvai keliauti per šį regioną, tačiau po Antrojo pasaulinio karo tiesioginio kelio nebeliko, nes arabų valstybės viena po kitos paskelbė nepripažįstančios ypatingų Britanijos teisių ir lengvatų, kurių ji anksčiau buvo įsigijusi sutartimis ar okupuodama. Pasitraukimas iš Palestinos ir Sueco kanalo zonos, 1958 metų Irako revoliucija, Britanijos ir Jordanijos sutarties nutraukimas 1956 metais, kai vyko Sueco karas, – dėl visų šių įvykių britai neteko šio kelio ir buvo priversti ieškoti šiaurinių ar pietinių apylankų. Pietinis kelias vedė per Libiją ir Sudaną iki Adeno, bet 1964 metais Libijos vyriausybė panoro peržiūrėti 1952 metų sutartį su Britanija, tais pačiais metais Sudanas nustatė iš tikro draudžiančias perskristi šalies teritoriją sąlygas. Kelias į pietus reiškė skrydį per centrinę ar netgi pietų Afriką, abu maršrutai buvo politiškai sudėtingi, ilgi ir brangūs. Šiaurinė alternatyva – per Turkiją, Iraną ir Persijos įlanką – tebebuvo svarbi, tačiau nebe svarbiausia, nes tobulėjančios susisiekimo priemonės atvėrė naują, tegu iš pradžių sudėtingą ir brangų, maršrutą iš Britanijos vakarų kryptimi į Singapūrą.

Taigi susisiekimas buvo svarbus, bet ne lemiamas argumentas likti Persijos įlankoje šiek tiek ilgiau, suprantant, kad britų dienos šiame regione suskaičiuotos. Nafta buvo laikoma menkesniu argumentu. Nors Artimųjų Rytų naftos svarba Europai buvo neginčijama, tačiau politika, garantuojanti tiekimą karinių pajėgų buvimu, vis labiau buvo laikoma anachronizmu. Europa kitaip nei Jungtinės Valstijos pasidarė priklausoma nuo Artimųjų Rytų naftos. Pavyzdžiui, Britanija prieš Antrąjį pasaulinį karą daugiau nei pusę reikalingos naftos importuodavo iš Amerikos žemyno, o jau 1950 metais pusė naftos buvo atplukdoma vien tik iš Kuveito; pagal 1965 metų apskaičiavimus naftos sunaudojimas Europoje per penkiolika metų turėjo išaugti nuo 300 iki 750 milijonų tonų per metus, nepaisant to, kad pradėta naudoti daugiau gamtinių dujų ir branduolinės energijos. 1956 metais Sacharoje ir 1959 metais Libijoje atradus gausius naftos telkinius, galėjo sumažėti tik Artimųjų Rytų naftos dalis visame Europoje suvartojamos naftos kiekyje, o ne iš Artimųjų Rytų importuojamos naftos kiekis. Buvo manoma, jog nafta ir toliau bus pigesnis energijos šaltinis už dujas, branduolinę energiją ar povandeninius angliavandenilius, be to, Artimųjų Rytų nafta buvo pigesnė už kitų kraštų naftą. Tačiau ši Europos priklausomybė nebuvo tokia bauginanti, kaip įsivaizdavo nemaža Europos politinių veikėjų, nes naftą eksportuojančios Artimųjų Rytų šalys savo ruožtu labai priklausė nuo klientų europiečių. Iki septintojo dešimtmečio vidurio, kai britų pasitraukimas iš buvusių kolonijų tapo tikrove, bendros Artimųjų Rytų šalių pajamos už naftą viršijo 2 milijardus svarų ir sudarė nuo 70 iki 95 procentų kai kurių naftos gavėjų valstybių biudžeto. Nei padidėjusi naftos paklausa Japonijoje, nei numatomas Kinijos įsitraukimas į naftos rinką, atrodė, labai nepakeis Artimųjų Rytų naftos eksportuotojų padėties – jiems ir toliau reikės pardavinėti naftą Europai, o jei iš tikrųjų taip, tada karinių bazių buvimas naftos tiekimui garantuoti reikalingas ne daugiau nei kokios nors kitos plačiai vartojamos prekės tiekimui.

Tačiau buvo dar vienas, veikiau politinis negu ekonominis, argumentas. Buvo teigiama, jog britai atvyko į Persijos įlanką palaikyti taiką ir stabilumą, be kurios verslui gresia pavojus, ir jie tai padarė. Pasitraukus britams, galėjo kilti neramumų, dėl kurių sutriktų naftos tiekimas. Neramumų priežastys galėjo būti diversijos arba šio regiono valstybių pasienio nesutarimai. Tačiau reguliarūs kariuomenės daliniai nėra veiksmingiausia priemonė užkirsti kelią diversijoms, kurias, beje, paprastai skatina nacionalistiškai nusiteikusių gyventojų nepasitenkinimas svetimšalių dalinių buvimu. Pasienio nesutarimų buvo daugybė: Iranas reiškė pretenzijas į Bahreiną; Irakas – į Irano Chuzistano provinciją ir į Kuveitą; Saudo Arabija nesutarė dėl sienų su kai kuriomis mažesnėmis kaimynėmis; dauguma pastarųjų dar ginčijosi ir tarpusavyje. Tol, kol buvo nesutarimų, Britanija galėjo tvirtinti atliekanti regiono policininko funkcijas.

Paliaubų valstybėse Britanija žengė pirmąjį išsivadavimo iš amžinųjų įsipareigojimų žingsnį – mėgino įkalbėti jas susijungti į federaciją, tačiau jai nepavyko. Britanija neturėjo kištis į šių valstybių vidaus reikalus, bet dažnai būdavo priversta taip elgtis dėl jų tarpusavio vaidų, kai kurių jų valdovų nekompe-

tencijos ir dėl pagalbos, kurios reikalaudavo neturtingosios. Valdovai, kuriems jau nebereikėjo apsaugos iš jūros pusės, norėjo būti apginti nuo Saudo Arabijos arba nuo savo pavaldinių, kurių buvo ne itin daug. Kataro (kuris devynioliktojo amžiaus pradžioje irgi priklausė Paliaubų sistemos valstybių grupei, bet septintajame to paties amžiaus dešimtmetyje iš jos išstojo) valdovas, 1963 metais kilus vidaus neramumams, kreipėsi į Britaniją paramos, tačiau britai atsisakė ją suteikti. Vis dėlto svarbiausia problema buvo santykiai tarp šeichų ir Saudo Arabijos. Britanija nenorėjo nei palikti šeichų bėdoje, nei neribotą laiką juos remti.

Britanijos santykiai su karališkąja Saudo Arabijos šeima buvo draugiški ir stiprūs, ypač karaliaus Abdulo Aziz ibn Saudo valdymo dienomis, nors vėliau jie kiek atšalo, kai į sostą 1953 metais atsisėdo jo sūnus Saudas, dar vėliau britų įtaką Saudo Arabijoje pakeitė amerikiečių įtaka. Britanija nemaloniai jautėsi dėl visiško Saudo Arabijos režimo priešinimosi net menkiausiai šiuolaikinio gyvenimo naujovei, išskyrus pajamas už gaunamą naftą; karališkoji šeima dažniau jas iššvaistydavo nei protingai panaudodavo. Atrodė, jog neteisinga apleisti valstybėles, kurias britai kadaise atpratino piratauti, nes tada jos taptų priklausomos nuo didžiosios kaimynės, kur tebegyvavo vergija, malonės. Be to, 1955 metais kilo nedidelis karinis konfliktas dėl ginčytinos Bureimijaus oazės. Šios oazės, dešimties kaimų teritorijos, kuri iš dalies priklausė Abu Dabio šeichui, iš dalies Maskato sultonui, labai troško Saudo Arabija, o jos pretenzijas Britanija atmesdavo ištisus dešimtmečius. Ginčas, nuo kurio sprendimo priklausė ir valstybių orumas, ir naftos interesai, buvo pateiktas nagrinėti Ženevos arbitražo teismui, tačiau Saudai, nepasitikėdami savo argumentais, o gal ir teismu, ėmė taip begėdiškai papirkinėti liudytojus, kad Britanija turėjo pareikšti viešą protestą. Saudai į oazės kaimus pasiuntė ir karių, tačiau britai juos iš ten išstūmė. Vis dėlto Britanija nepageidavo tęsti konflikto, kuris dar kartą užgeso.

Artimuosiuose Rytuose, panašiai kaip Indijoje, britų palikta valdžia nebuvo perduodama tik vienam įpėdiniui. Pobritiškasis režimas Persijos įlankoje priklausė nuo derybų tarp pačios Britanijos, Irano ir Saudo Arabijos rezultatų. Irano šachas atsisakė pretenzijų į Bahreiną, kuris 1970 metais tapo pilnateisiu nepriklausomu Jungtinių Tautų nariu. Ši gausiai apgyvendinta ir pakankamai turtinga, kad tvirtai stovėtų ant savo kojų, valstybė nepageidavo tapti naujosios siūlomos Persijos įlankos šalių federacijos nare, nebent jai būtų suteikta atitinkamai daugiausia vietų planuojamoje arabų emyratų sąjungoje. Ši federacija susikūrė 1972 metų pradžioje, tačiau be Kataro ir Ras el-Haimo (vienos iš septynių Paliaubų valstybių), kurios abi pasirinko nepriklausomybę. Visos ankstesnės sutartys su Britanija buvo pripažintos netekusiomis galios. Iranas, motyvuodamas strategine būtinybe, užgrobė Abu Musos ir Tunbso saleles, esančias siaurumoje tarp Persijos ir Omano įlankų, dėl to Irakas nutraukė diplomatinius santykius su Iranu ir išvarė iraniečius iš Irako. Naujoji tvarka iš tiesų rėmėsi Irano ir Saudo Arabijos sutarimu, nes pastaroji tuo metu nesugebėjo visiškai užvaldyti vakarinės įlankos pakrantės taip, kaip kairįjį krantą kontroliavo Iranas. Egiptas ir Irakas neturėjo net menkiausios įtakos,

nes pirmasis pralaimėjo 1967 metais, o Iraką silpnino vis dar tebesitęsiantis karas su kurdais ir kitos vidaus problemos. Tačiau nė vienas iš šių veiksnių nebuvo amžinas. Nužudžius Feisalą 1975 metais ir jo broliui Khaledui taikiai perėmus įpėdinystę, padėtis nepasikeitė, tačiau tais pačiais metais Irakas ėmė atgauti veiksmų laisvę. Persijos įlankos taryba, įkurta 1981 metais Saudo Arabijos iniciatyva, buvo Saudo Arabijos pastangų pasipriešinti ir Irako, ir Irano įtakai dalis. Ji apėmė Saudo Arabiją, Kuveitą, Bahreiną, Katarą, Jungtinius Arabų Emyratus ir Omaną.

Trumpai

A. Kurdai

Kurdų tautų gentys minimos daug anksčiau nei kurios nors kitos pasaulio tautos, o vakarų Azijoje jie gyvena apie 4000 metų. Likimas jiems buvo palankiausias dvyliktajame amžiuje, sultono, europiečiams žinomo kaip Saladinas, valdymo laikotarpiu. Paskutiniais amžiais jie buvo padalyti Osmanų imperijai, Safavidų bei Kadžaro imperijoms Irane, o vėliau, po Pirmojo pasaulinio karo, pasidalyti turkų ir kitų Osmanų imperijos palikuonių. Pagal 1920 metų Sevro sutartį jiems buvo pažadėta valstybė, tačiau pagal 1923 metų Lozanos sutartį tai buvo atmesta. Dauguma kurdų yra musulmonai sunitai, Irane daug šiitų, o Turkijoje apie trečdalis gyventojų alaviai. Iki dvidešimtojo amžiaus vidurio jų buvo apie 25 milijonus – pusė iš jų Turkijoje, 7 milijonai Irane, 4 milijonai Irake ir mažiau Sirijoje, Armėnijos SSR bei sovietų Vidurinėje Azijoje. Pastarieji Gorbačiovo Rusijoje nesėkmingai siekė autonominės respublikos pripažinimo.

Šiuolaikinėje Turkijoje kurdai sudaro apie penktadalį visų gyventojų. Jie telkiasi pietryčių Turkijoje, skurdžiame žemės ūkio krašte, kurio sostinė – Dijarbakyras. Kaip ir turkai, buvo susiskirstę į pasaulietinės valstybės ir sunitų klerikalizmo šalininkus. Vis daugiau jų kėlėsi į Stambulą ir kitus didelius Turkijos miestus, kai kurie iš jų praturtėjo, susituokė su turkais ar turkėmis ir tapo labiau asimiliuoti nei nacionalistai. Tarpukariu 1925, 1930 ir 1937 metais kilo rimtų sukilimų, nes Atatiurko centralizuotas ir pasaulietiškas režimas ignoravo kurdų tapatybę, diskriminavo juos ir blogai su jais elgėsi. Po Antrojo pasaulinio karo, ypač 1950–1960 metais, kai valdė Demokratų partija, santykiai sušvelnėjo, tačiau vis dar ruseno nepasitenkinimas ir represijos. 1984 metais Kurdistano darbininkų partija (PKK), iš dalies nacionalistinė, iš dalies komunistinė, prieš kelerius metus suburta Abdullah'o Oçalano, pradėjo partizaninį karą, kuris abiejose pusėse kurstė neapykantą ir žiaurumą, sugriovė tūkstančius kaimų, stūmė pabėgėlius iš jų žemių į Dijarbakyrą (jo gyventojų skaičius patrigubėjo) ir kitus miestus, esančius toliau į vakarus. Maždaug

750 000 migravo į Vakarų Europą, kur priešinosi Turkijos priėmimui į ES. Oçalanas, kuris daug metų vadovavo karo veiksmams iš Sirijos, 1999 metais pabėgo į Europą, vėliau į Afriką, kur buvo suimtas Kenijoje, išduotas Turkijai ir nuteistas mirties bausme.

Irane tarpukariu kurdus niokojo šachas Reza, vėliau kurdams prasidėjo geri laikai, kai juos visapusiškai palaikė rusai, kurie karo metu ypatingą dėmesį skyrė kurdų aukštuomenei, skatino kurdų nacionalizmą, o separatistų judėjimui tiekė ginklų. 1946 metų sausį kurdai paskelbė nepriklausomą Mahabado respubliką, bet rusams kurdų judėjimas buvo naudingas ne daugiau kaip separatistinės Azerbaidžano respublikos apanažas, kurį jie sugalvojo Tebrize 1945 metų pabaigoje. Mahabado respublika buvo tikrų nekomunistinių jausmų išraiška, tuo tarpu Azerbaidžano respublika buvo komunistų kūrinys. Pastangos suvienyti abi respublikas niekada nebuvo labai sėkmingos, nors kurdai, priklausomi nuo rusų pagalbos, buvo tarsi susieti su azerbaidžaniečiais. Kai 1946 metais rusai pasitraukė iš Irano, azerbaidžaniečiai, neminėdami kurdų, derėjosi dėl autonomijos sutarties su Irano vyriausybe, tačiau po kelių mėnesių ministras pirmininkas Qavamas es-Sultaneh'as, išvaręs iš savo vyriausybės Teherane komunistus, pasiuntė Irano armiją nuversti vietinę komunistų valdžią Tebrize. Mahabado respublika pakliuvo į iraniečių rankas. Ji buvo panaikinta, o vadovai pabėgo arba buvo pakarti.

Kurdų likimas Irake iš tikrųjų buvo britų rankose, kai Pirmojo pasaulinio karo metu užėmusios Bagdadą karinės britų pajėgos toliau žygiavo į Mosulą, kur gubernatoriumi paskyrė kurdų vadovą Mahmudą Barsandji. Kurdai už savo antiturkiškas paslaugas karo metu tikėjosi gauti Kurdistanui nepriklausomybę, ir tikrai pirmaisiais pokario metais britai labai stengėsi, kad Mosulas neatitektų naujajai turkų valstybei. Nesėkminga 1920 metų Sevro sutartis (kurioje buvo numatyta nepriklausoma Armėnija) kurdams nedavė nieko daugiau, tik autonomijos pažadus, o ją Irakas – protektoratas arba mandatinė valstybė, žengianti į nepriklausomybę, buvo pasiryžęs panaikinti arba apriboti. Viltims neišsipildžius, Barsandji paskelbė nepriklausomą Kurdistaną. Britai jį deportavo į Indiją, bet vėliau (1922 m.) vėl paskyrė Mosulo gubernatoriumi. Po metų jis pabėgo į Iraną. Lozanos sutartis (1923 m.) panaikino Sevro sutartį, kartu ir pažadus kurdams bei armėnams. Naujoji turkų valstybė reiškė pretenzijas į Mosulą, tačiau 1925 metais Tautų Sąjunga patvirtino britų pareiškimą, kad jis yra Irako dalis. Po penkerių metų Barsandji grįžo į Iraką ir mėgino pasinaudoti atsitiktiniais kurdų ir irakiečių konfliktais, jam sutrukdė britų oro pajėgos, o baigiantis britų mandatui Irake, kurdų regionas tapo suverenios Irako valstybės dalimi.

Baigiantis Antrajam pasauliniam karui, naujasis kurdų vadas Mustapha Barzani vadovavo maištui, kuris žlugo: apie 10 000 kurdų pabėgo į Iraną, o Barzani pabėgo į Maskvą. 1958 metų revoliucija Bagdade sugriovė trijų antikurdiškų valstybių – Irako, Turkijos ir Irano sąjungą, o Irako monarchiją pakeitė „arabų ir kurdų" respublika. Barzani grįžo iš Maskvos, prezidentas Kassimas, kuris užtarė kurdus dėl to, kad jie buvo kairiosios pakraipos, pagarbiai ir net palankiai jį priėmė. 1960 metais buvo leista veikti Kurdų demokratinei

partijai, tačiau patys kurdai buvo susiskaldę dėl savo požiūrio į Kassimą, o komunistinės idėjos, kurios po revoliucijos vyravo Irake, nepatiko net jų kairiajam sparnui. Po trumpų vidinių vaidų Kurdų demokratinė partija tapo visiškai antikomunistiška, netrukus prarado Kassimo malonę, buvo persekiojama ir oficialiai panaikinta.

1961 metais kurdai sukilo. Kassimas tvirtino, kad jie gauna karinę pagalbą iš Britanijos ir Jungtinių Valstijų. Jis prašė ginklų SSSR, kuri tą suprato kaip tinkamą progą užmiršti, kad anksčiau rėmė kurdus, tikėdamasi, jog Kassimas bus naudingesnis sąjungininkas. Irako armija pradėjo prieš kurdus plačią kampaniją, naudojo napalmo bombas ir naikintuvus. 1963 metų vasarį Kassimas buvo nuverstas ir nužudytas, o valdžią į savo rankas perėmė panarabiškieji BAAS partijos nacionalistai ir prezidentas generolas Arefas, kuris pradėjo derybas su kurdais ir leido jiems suprasti, kad gaus kažką panašaus į autonomiją. Vėliau, tais pačiais metais, derybos nutrūko suėmus kurdų derybininkus. Irako armija, kurios kovos veiksmus rėmė Sirija, kur į valdžią taip pat atėjo BAAS, prieš kurdus ėmėsi net žiauresnio žygio nei 1961–1962 metų operacijos. Baasistų antikomunistinis nacionalizmas nepatiko komunistiniam pasauliui, kuris pareiškė, kad vykdomas genocidas. 1964 metų pradžioje buvo deramasi dėl paliaubų. Jos pasirodė netvirtos, tačiau 1970 metais prezidentas al-Bakras ir jo viceprezidentas Saddamas Husseinas jas vėl tęsė ir Barzani išsiderėjo naują sutartį dėl autonomijos, kuri vis dėlto žlugo dėl įvairių priežasčių, iš jų ir dėl Kirkuko padėties. Kai Irakas ir Iranas suvienijo savo karines pajėgas prieš kurdus, Barzani pabėgo į Jungtines Valstijas.

1958 ir 1963 metų irakiečių maištai nepatiko šachui. Šachas norėjo, kad musulmonai šiitai dalyvautų Irako vyriausybėje, o jei šiitai bus pakviesti, turės būti pakviesti ir kurdai. Jis atsisakė padėti antikurdiškoms Arefo operacijoms net tada, kai kurdai ėmė bėgti į Iraną, taip pat teikė Irako kurdams slaptą ir atvirą pagalbą. Draugiškų santykių pagerėjimas su Saudo Arabijos karaliumi Feisalu 1965 metais leido jam žvelgti į Persijos įlanką kaip į Saudo Arabijos–Irano teritoriją, nesirūpinti, ką apie tai mano Irakas. 1980 metais Irakas kariavo prieš Iraną jo paties ginklu – parėmė kurdų separatistus Irane, o kai paties Irako kurdai paprašė ištremto Khomeini pagalbos, Saddamas Husseinas panaudojo prieš juos cheminį ginklą. Per 1991 metų Persijos įlankos karą ir po jo amerikiečiai tikėjosi, kad kurdai ir šiitai sukils prieš Husseiną, o šiitai neapgalvotą prezidento Busho kalbą suprato kaip raginimą tą padaryti. Ne pirmą kartą kurdai klaidingai suprato dviprasmiškus didžiųjų valstybių ženklus. Busho sąjungininkai turkai priešinosi, kad kurdams būtų suteikta autonomija, o jo sąjungininkei Saudo Arabijai lygiai taip pat buvo nepriimtinas šiitų autonomijos pripažinimas. Jungtinėms Valstijoms ir jos sąjungininkams sutriuškinus Husseiną, nenutrūko vis žiauresni jo išpuoliai prieš kurdus ir šiitus. Pastarųjų žemėse pietų Irake buvo nutrauktas drėkinimas, kad būtų lengviau juos sunaikinti; daug šiitų Irako kariuomenė nužudė, kitus privertė bėgti į Iraną.

Irako kurdų vienybė buvo silpna. 1975 metais Patriotinė Kurdistano partija (PUK) atskilo nuo Kurdų demokratinio judėjimo (KDM), propagavo

aktyvesnę opoziciją prieš centrinę vyriausybę ir atsisakė remti Iraką kare su Iranu, tuo tarpu KDM ir kurdai Irane jį palaikė. Po Persijos įlankos karo PUK vadovas Jalalas Talabani teigiamai atsakė į Busho kvietimą maištauti, KDM ir Masudas Barzani (Mustafa sūnus) buvo atsargesni. Tarp Irako kurdų abu vadovai turėjo beveik tiek pat pasekėjų. Husseinas, bendraudamas su kiekvienu atskirai, parengė autonomijos įstatymo projektą, kuris nė vieno netenkino, po nesėkmingo sukilimo 1,5 milijono kurdų pabėgo į Iraną, dar pusė milijono į Turkiją. 1992 metais buvo parengti nauji pasiūlymai, kuriuos priėmė ir KDM, ir PUK. Juose buvo numatyta išrinkti kurdų asamblėją ir sukurti autonominę vykdomąją valdžią tam tikroje teritorijoje (kuri nebuvo tiksliai apibrėžta), tačiau jų bendradarbiavimas truko ne ilgiau nei dvejus metus. Pasaulio dėmesys ir įsipareigojimai susilpnėjo. JT narės nepakankamai prisidėjo prie JT paramos ir priežiūros programos, plito ligos, irakiečių puldinėjimai dažnėjo, kaip ir kovos tarp kurdų partijų. 1996 metais Barzani su Irako pagalba staiga užpuolė Talabani, šis greitai atsikirto ieškodamas pagalbos Irane; amerikiečių nepriklausomo ar autonominio Kurdistano vizija bent jau laikinai nublanko.

B. Šiitai

Šiitai, kurie atsiskyrė nuo pagrindinio islamo kamieno prieš 1000 metų, sudaro apie dešimtadalį visų musulmonų. Jie garbino pranašo žentą Ali ir du jo sūnus Hassaną ir Husseiną, kaip tikrosios dieviškai įkvėptų imamų (vadovų) linijos pradininkus. Dauguma jų laukia dvyliktojo imamo, kuris dingo 880 mūsų eros metais, apsireiškimo, kai kurie laukia kitų apsireiškimų. Šiitai plačiai išplitę islamo šalyse, tačiau stipriausi yra į rytus nuo Eufrato. Irane, kurį valdė 500 metų, jie sudaro daugumą, skaičiumi viršija kitas grupes Irake ir Libane, sudaro svarbias mažumas Sirijoje, Pakistane ir kitur. Khomeini sėkmė padidino jų svarbą visur, kur jų buvo, bet išgąsdino nešiitus, ypač arabus, kurie nepasitikėjo iraniečiais, ir sunitus, kuriems nepatiko dvasininkų kišimasis į vyriausybės reikalus. Jų tikėjimą įkvepia kančia ir persekiojimas, slepiamas pyktis, dažniausiai ant sunitų, kurių neištikimybę tikrajai linijai esą dar labiau suteršė Vakarų, ypač amerikiečių, modernizmas ir nepadorumas; taip pat nusiteikę prieš žydus ir bahaistus. Smurtą labiau linkę pateisinti šiitai nei sunitai ar dauguma europiečių.

C. Grupuočių smurtas

Musulmonų brolija, kurią 1928 metais Egipte įsteigė Hassanas al-Bannas (miręs 1949 metais), gynė tai, kas buvo laikoma pagrindinėmis musulmonų vertybėmis, ypač priešinosi bažnyčios ir valstybės atskyrimui (kaip tai buvo suprantama Vakaruose), taip pat svetimoms įtakoms islamui. Jos pirmutinis tikslas buvo islamo teisės (šariato) ir aukščiausios šariato teismų valdžios įtvirtinimas. Hassanas al-Bannas mokė būti kantrius, bet ne visi jo pasekėjai to paisė. 1948 metais Brolijai nužudžius Egipto ministrą pirmininką Nokrashi Pasha, ji buvo išsklaidyta, iširo, šeštajame dešimtmetyje atgimė antibritiškoje aplinkoje, rėmė judėjimą, atvedusį Naguibą ir Nasserą į valdžią, tačiau buvo jų atstumta, mėgino nužudyti Nasserą, tūkstančiai Brolijos narių mirė kalėjimuose. Po Nassero mirties organizacija vėl atsigavo. Sadatas, kuris buvo šališkesnis religinių grupuočių atžvilgiu, mėgino padalyti Broliją į smurtinį ir nesmurtinį sparną, bet jo provakarietiška politika atstūmė abu ir sumažino atotrūkį tarp jų. Brolija buvo apkaltinta Sadato nužudymu, po to daug jos narių vėl buvo suimti. Rifaato al-Mahgoubo, Egipto parlamento pirmininko, nužudymas 1990 metais išprovokavo tokius pat veiksmus prieš religinius revoliucionierius. Panašūs judėjimai, pavyzdžiui, Sirijoje, Sudane, Alžyre ir Pakistane, kūrė valstybėje partijas, siekdami įtraukti pagrindinius islamo principus į šalių konstitucijas, kodeksus, teismus ir į nusistovėjusią tvarką. Nors Brolijai Egipte ir buvo uždrausta sukurti politinę partiją, tačiau ji buvo aktyvi vidurinės klasės profesinėse organizacijose ir lengvai pritraukė naują šalininkų kartą iš socialinių ir ekonominių spartėjančios urbanizacijos aukų. Karo Persijos įlankoje metu musulmonų judėjimais rėmėsi amerikiečiai, norėję suburti ir finansuoti antirusiškai nusiteikusius partizanus, pavyzdžiui, Afganistane, o kai rusai iš Afganistano pasitraukė, šie kariai grįžo į Egiptą. Niekam nereikalingi ir bedarbiai, jie prisijungė prie „Hamas el-Islamiya" arba „Jihad al-Islam" grupuočių, kurios buvo priešiškos amerikiečiams dėl to, kad šie rėmė ir palaikė Izraelį ir Mubaraką. Negalėdama jų sunaikinti, Egipto vyriausybė daug pasodino į kalėjimus, kankino ar žudė, tuo dar labiau sukėlė kitų įniršį.

Musulmonų tarpusavio konfliktai susipynė su arabų šalių ir Izraelio nesantaika, arabų šalių reakcija į Izraelio gyvavimą ir palestiniečių priespauda: keletas antiizraeliškų organizacijų ėmėsi smurto. Aštuntajame dešimtmetyje Palestinos liaudies išsivadavimo frontas (PFLP) ir jo vadas George'as Habash'as ėmėsi lėktuvų pagrobimų, kad atkreiptų viso pasaulio dėmesį į palestiniečių skriaudas. 1970 metais PFLP pagrobė keturis lėktuvus, vieną iš jų sunaikino nepakilusį nuo žemės Kaire, tris Jordanijoje, šių lėktuvų keleiviai buvo paleisti mainais į PFLP belaisvius iš Britanijos, Vokietijos ir Šveicarijos kalėjimų. 1972 metais prijaučiantys japonai ėmė šaudyti Lodo oro uoste Israelyje, nužudė 25 žmones, tarp kurių buvo ir trys saviškiai. 1973 metais Izraelio oro pajėgos privertė vieną lėktuvą nusileisti Izraelyje, klaidingai manydami, kad jame yra Habashas. 1976 metais PFLP, norėdamas išlaisvinti Izraelyje įkalintus palestiniečius, pagrobė Prancūzijos lėktuvą, kuriame buvo nemaža žydų, ir privertė jį nutūpti Entebėje, Ugandoje. Kai pagrobėjai išleido keleivius

nežydus, sėkmingo ir drąsaus izraeliečių antpuolio metu buvo išlaisvinti ir kiti 100 keleivių. Devintajame dešimtmetyje smurtinių protestų nesumažėjo, jų išraiškos buvo labai įvairios, pradedant įkaitų grobimais, baigiant žudymais ir savižudybėmis. 1983 metais proiraniškieji šiitai atakavo visuomeninius pastatus, Amerikos ir Prancūzijos ambasadas Beirute. 21 žmogus buvo suimtas, iš jų trys buvo libaniečiai. Atsakant į tai Beirute buvo pagrobti įkaitai, daugiausia amerikiečiai arba prancūzai, Teherane pagrobtas Kuveito lėktuvas, o du amerikiečiai nužudyti. 1985 metais nedidelė palestiniečių grupelė, norėdama išlaisvinti 50 palestiniečių iš Izraelio kalėjimų, pagrobė į kruizą plaukiantį laivą „Achille Lauro"; nužudytas vienas keleivis amerikietis (žr. 401 p.). Pagrobėjai pasidavė Port Saide, kur buvo įlaipinti į Egipto lėktuvą, skrendantį į Tunisą, amerikiečių oro pajėgos privertė nutūpti jį Sicilijoje. Italijos vyriausybė atsisakė perduoti juos Jungtinėms Valstijoms, nusikaltėliai pabėgo į Jugoslaviją. Grupė, kuriai vadovavo Sabri el-Banna (Abu Nidalas), nuolat reiškė didžiulį pasipiktinimą ir kartu laukė tinkamos progos atakoms. Be pasikėsinimo 1982 metais nužudyti Izraelio ambasadorių Londone (dėl kurio Izraelis mėgino priremti PIO ir Arafatą), į Izraelį skrendančių keleivių užpuolimo Romos bei Vienos oro uostuose ir Egipto lėktuvo pagrobimo (šis buvo priverstas nusileisti Maltoje, kur egiptiečiams stengiantis jį išvaduoti žuvo 57 žmonės), Abu Nidalas turbūt buvo pasirengęs dirbti įvairioms Artimųjų Rytų vyriausybėms (gal ir Izraelio). Savo ruožtu Izraelis perėmė ir privertė nutūpti lėktuvą, kuriame tikėjosi rasti palestiniečių lyderių, kuriuos norėjo paimti įkaitais, bet veltui.

1986 metais Jungtinės Valstijos, argumentuodamos tuo, kad amerikiečio kareivio, nužudyto Berlyno naktiniame klube, žudikas buvo libis, su Britanijos pagalba bombardavo Libiją; Jungtinės Valstijos norėjo šį aktą pateisinti kaip savigyną. 1988 metais „Hizbollah" Libane pagrobė ir pakorė amerikiečių pulkininką, tarnaujantį JT. Kuveito lėktuvas buvo pagrobtas ir nuskraidintas į Mašadą Irane, paskui į Beirutą, iš ten negavęs leidimo tūpti, išskrido į Kiprą, kur buvo paleisti keleiviai; tuo tarpu amerikiečių lėktuvas buvo numuštas virš Lokerbio, Škotijoje. Visi jo keleiviai ir įgula žuvo. 1989 metais kitoje dantis už dantį operacijoje Izraelis pagrobė Libano šeichą Abdulą Karimą Obeidą. Paskutinį amžiaus dešimtmetį įžymiausia grupuotė buvo „Hamas" – nedidelė palestiniečių grupė, kuri, kaip ir mažesnė islamiškoji „Jihad", ėmėsi smurto, kad išreikštų neapykantą Izraelio valstybei. Ši organizacija buvo sukurta dar prieškario metais. Po Antrojo pasaulinio karo, ypač po 1967 metų karo, ji steigė mokyklas, mečetes ir ligonines, taip pat subūrė karinį sparną Izraeliui sunaikinti. Šeichas Ahmedas Yassimas, vėliau suimtas ir įkalintas Izraelyje, apie 1978 metus ją dar labiau sustiprino. „Hamas", nors ir pasyviai, rėmė palestiniečiai Gazoje ir Vakarų krante, nes ėmė prarasti pasitikėjimą PIO ir Arafato derybomis su Izraeliu. Rabino ir Netanyahu vyriausybių savavaliavimas sustiprino „Hamas" ir padėjo tapti svarbia PIO kovos už nepriklausomą palestiniečių valstybę alternatyva. Po 29 musulmonų maldininkų nužudymo Izraelio policijos akivaizdoje 1994 metais Hebrono mečetėje „Hamas" atsisakė nuostatos žudyti tik kareivius, o ne civilius. Skirtingai nei

„Hizabollah“ Libane, „Hamas“ nebuvo šiitų organizacija ir greičiausiai nebuvo finansuojama Irano.

Paskutinį amžiaus dešimtmetį musulmonų kovingumas darėsi ne tik antiizraeliškas, bet ir vis labiau antiamerikietiškas, ypač po 1991 metų Persijos įlankos karo, kai Jungtinės Valstijos derėjosi dėl teisės karo metu dislokuoti savo kariuomenę Saudo Arabijoje, o vėliau jos nebeišvedė. Saudo Arabijos gyventojai, ypač Saudų dinastijos režimo priešininkai, manė, kad toks amerikiečių užsibuvimas yra jų šalies nepriklausomybės nepaisymas, o puritoniškesniems musulmonams – tikras padorumo įžeidimas. 1996 metais buvo užpulta amerikiečių bazė Dahrane, po dvejų metų apgriautos Amerikos ambasados Nairobyje ir Dar-es-Salame, taip pat aplink esantys pastatai, žuvo žmonių. Manoma, kad šias atakas organizavo ir finansavo Saudo Arabija.

Pastaraisiais metais fundamentalizmo terminas, pasiskolintas iš krikščionybės, pradėtas vartoti kaip vienas iš pikčiausių amžiaus supaprastinimų. Fundamentalistas yra tas, kuris tiki viskuo, kas jam sakoma. Islamas labiau nei kuri nors kita didžioji religija išlaikė įtaką savo tikinčiųjų širdžiai ir protui, tokie lengvai įtraukiami į partijas, pasirengusias griebtis smurto ir pateisinti jį, nepaisydami, ar jo priežastis religinė, nacionalistinė, socialinė, ar jų samplaika. Sąvoka „islamo fundamentalizmas“ vartojama ne tik šioms įvairioms ir kartais pavojingoms grupuotėms apibūdinti, bet ir teigiant, kad islamui iš esmės būdingas smurtas ir kad grupuotės, reiškiančios ypatingą atsidavimą islamui, yra vienos bendros ir grėsmingos jėgos dalis. Islamo fundamentalizmas – bendra Vakaruose sugalvota frazė – pabrėžia destruktyvius ilgos kultūrinės revoliucijos aspektus. Viena vertus, juo išreiškiama konservatyvi reakcija į įvairias politines ir socialines idėjas, kurios daugelį šimtmečių iš Vakarų pasiekdavo musulmonus ir kūrė intelektualų judėjimą, priešingą tradicinei aplinkai. Pašaliečiams šie judėjimai, kylantys ne tik Artimuosiuose Rytuose, bet ir nuo Vakarų Afrikos iki Pietryčių Azijos, buvo kerštingi Vakarų priešai ir buvo smerkiami ne tik kaip smurtiniai, bet ir kaip musulmoniški. Dauguma musulmonų fundamentalistų, kaip ir krikščionių ar žydų fundamentalistai, vengė fizinio smurto. Bendro islamo sąmokslo, siekiančio nuversti ir terorizuoti teisingą ir dorą valdžią, idėja buvo tokia pat žalinga ir absurdiška, kaip ir sionistų užmačios. Tačiau regiono despotams užgniaužus taikias opozicijas, smurtinės religinės grupuotės sugebėjo monopolizuoti opozicijos vaidmenį.

Ketvirta dalis

Azija

15. Indijos subkontinentas

Pusę amžiaus prieš pasitraukiant britams iš Indijos, joje buvo vykdoma daugybė britų inicijuotų reformų, kurios logiškai ir aiškiai vedė Indiją į nepriklausomybę. Administracinių vienetų Indijoje padaugėjimas vedė į padalijimą 1947 metais. Imta geriau suvokti pasaulio politiką, bet daugelis naujųjų vadovų dar buvo menkai patyrę. Devynioliktajame amžiuje Indija, nors ir ne tokia uždara išoriniam pasauliui kaip Kinija ar Japonija, žvelgė į pasaulį iš britų užnugario. Svarbiausias amžiaus įvykis buvo Sipajų sukilimas, arba dalies Britanijos pavaldinių maištas prieš Britanijos viešpatavimą. Amžiaus pabaigoje šis požiūris ėmė keistis. Rusijos artėjimas prie Afganistano, Curzono susirūpinimas šiaurės vakarų siena ir Tibetu, Britanijos įtakos Indijoje plėtimasis į Artimuosius Rytus, Britanijos ir Japonijos sąjunga 1902 metais, vėliau 1905 metų Japonijos laimėjimas per karą su rusais, revoliucijos Turkijoje, Irane ir Kinijoje – visi šie įvykiai vertė Indiją atsisukti, bent iš dalies, į aplinkinį pasaulį. Nors 1947 metais Jawaharlalas Nehru buvo vienintelis ministrų kabineto narys, galintis pasigirti užsienio politikos išmanymu, jo draugai ir daugelis tėvynainių užaugo tikėdami, kad nors svarbiausia Indijos problema yra Britanijos viešpatavimo panaikinimas, tačiau yra ir kitų problemų bei valstybių, su kuriomis reikia skaitytis. Nors daugelis indų ir klaidingai vertino problemų prigimtį, apgaudinėdami save įsitikinimu, kad jų priežastis yra britų buvimas ir jos išnyktų, jei Britanija pasitrauktų iš Indijos, tačiau ši klaida kilo ne iš uždarumo padiktuoto nemokšiškumo, o dėl klaidingo padėties vertinimo. Indų nacionalizmas, kuris devynioliktajame amžiuje atsirado kaip šalutinis induistų ir musulmonų intelektualinio atgimimo, įgavusio aiškią formą Indijos Nacionaliniame Kongrese 1885 metais, vaisius, buvo neišvengiamai antibritiškas. Kaip ir dauguma nacionalinių judėjimų, jis susiskaldė į karingas ir ne tokias karingas frakcijas (pirmajai vadovavo B. G. Tilakas, o antrajai – G. K. Gokhale, vėliau – M. K. Gandhi), tačiau, skirtingai negu kiti, šis judėjimas dar iki pergalės dienos buvo susiskaldęs daug rimtesniu pagrindu. Artėjant nepriklausomybei, induistai ir musulmonai vis labiau nebegalėjo sugyventi, kol pasidarė aišku, kad išlaikyti valstybės – Britanijos viešpatavimo įpėdinės – vientisumą bus neįmanoma, o pasiekus nepriklausomybę dvi didžiosios religinės bendruomenės taip bijojo ir nekentė viena kitos, kaip bijojo ar nekentė britų.

Britanija jau seniai numatė, kad imperijos Indijoje reikės atsisakyti, tačiau tvarkaraščio nesudarinėjo. Tvarkaraštį padiktavo Antrasis pasaulinis karas. Šio karo pradžioje vicekaralius padarė didelę klaidą – nepasitaręs nė su vienu indu, Indijos vardu paskelbė karą, nes turėjo tokią teisę. Kongreso ministerijos, įsteigtos pagal 1935 metų konstituciją, dėl to atsistatydino. 1942 metais Britanijos ministrų kabinetas į Indiją išsiuntė serą Staffordą Crippsą, kad šis pasiūlytų jai dominijos statusą ir teisę atsiskirti nuo imperijos, tačiau šios teisės ir kitų vidaus pakeitimų įgyvendinimas turėjo būti atidėtas iki karo pabaigos. Kongresas, matyt, neteisingai supratęs Britanijos ketinimus ir, žinoma,

jeigu šauktinių skaičius ką nors reiškia, indų jausmus, nusprendė nedalyvauti kare, o juo pasinaudoti Indijos išsivadavimo iš Britanijos kampanijai. 1944 metais Britanija, įsitikinusi savo pergale visuose frontuose, paskyrė lordą Wavellį nauju vicekaraliumi ir paleido įkalintus indų vadovus. Po visuotinių 1945 metų rinkimų leiboristų vyriausybė pasiuntė į Indiją tris ministrus pasiekti susitarimo tarp Kongreso ir Musulmonų lygos, tai būtų preliminari priemonė nepriklausomybei atgauti. Tačiau šių dviejų organų santykiai karo metu labai pablogėjo (skirtingai negu Pirmojo pasaulinio karo metu) ir Britanijos pastangos nuėjo veltui. Lyga ir jos vadovas Muhammadas Ali Jinnah'as buvo įsitikinę, kad Britanija šališka Kongreso naudai. 1946 metų rugpjūtį Jinnah'as pradėjo Lygos tiesioginę akciją už atskirą suverenią musulmonų valstybę, o 1946–1947 metų žiemą paženklino smurtiniai bendruomenių susidūrimai. 1947 metų pradžioje vicekaralius priėjo išvadą, kad Indijoje neįmanoma įsteigti vienos centrinės valdžios, todėl patarė Britanijos vyriausybei išlaikyti valdžią mažiausiai dešimtmetį arba perduoti ją padalytą kelioms provincijoms.

Pirmasis padalijimas

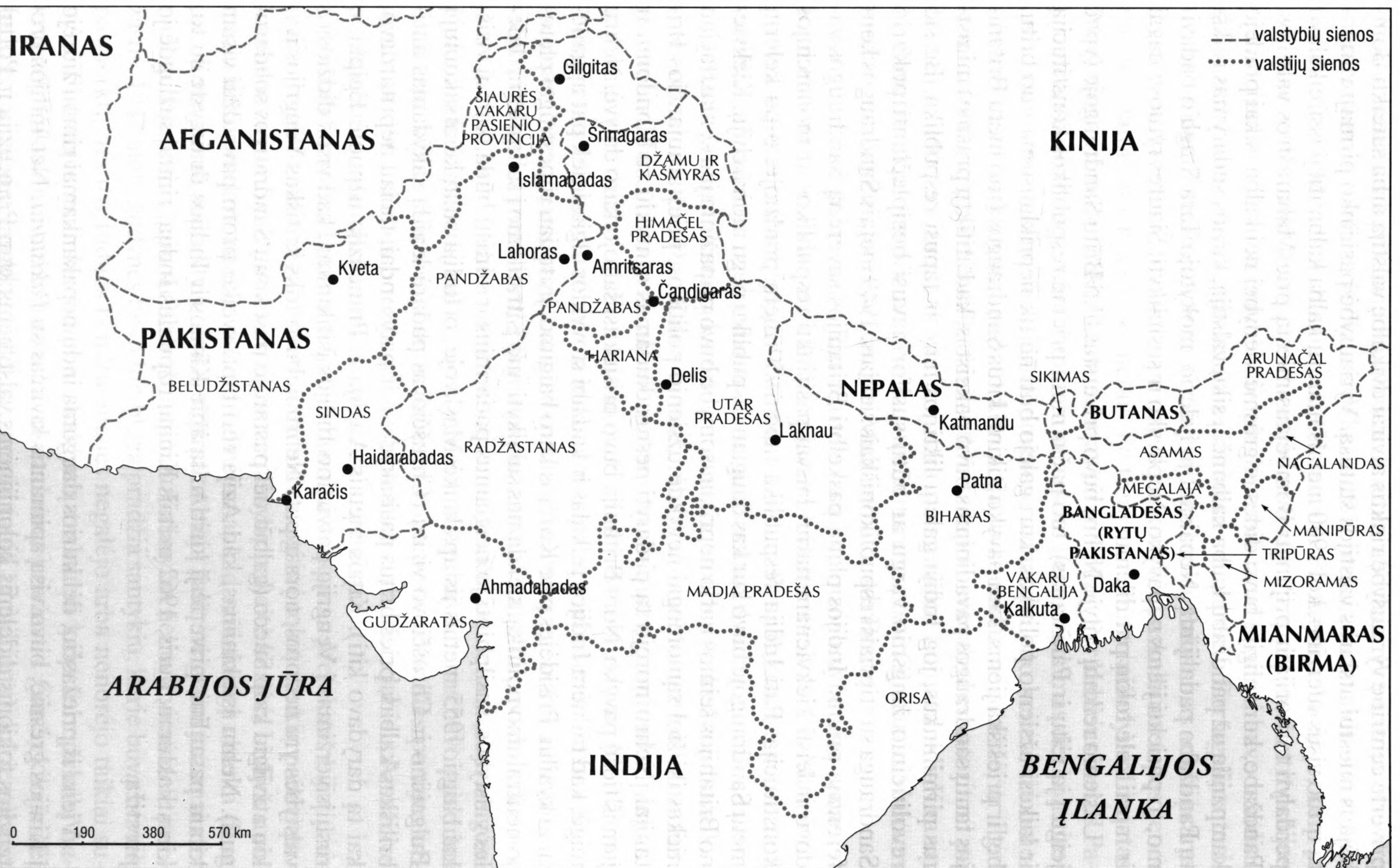
Britanijos vyriausybė atmetė šį pasiūlymą, Wavellį pakeitė lordu Mountbattenu ir paskelbė, kad Britanija atsisakys valdžios 1948 metų birželį. Ji siūlė nespręsti dilemos Wavellio siūlomais metodais, o padalyti Indiją ir perduoti jos valdymą dviem atskiroms vyriausybėms. 562 karalystės, kurios nebuvo Britų Indijos dalis, turėjo būti priviliotos į vieną ar kitą naująją valstybę. Jų santykius su Britanijos Karalyste reguliavo pavaldumo doktrina. Britanija nesiūlė perduoti savo valdymo teisių naujajai Indijai ar Pakistanui, bet pareiškė, kad pavaldumas nebegalios ir kiekvienas valdytojas galės laisvai pagal įstatymą ir kokia nors laisva forma prisijungti prie Indijos ar Pakistano arba neprisijungti nė prie vienos. Junagadh'as priėmė nepraktišką sprendimą prisijungti prie Pakistano, su kuriuo neturėjo bendros sienos. Kai valdytojas pamatė padaręs klaidą, išvyko į Pakistaną, o jo valstybė tapo Indijos dalimi. Trys valstybės žaidė savo nepriklausomybe: Travenkoras, Haidarabadas ir Kašmyras. Netrukus paaiškėjo, kad Travenkoro siekiai yra iliuzija, o Haidarabadas pirmiausia buvo blokuotas, o vėliau (1949 m.) užimtas. Abi valstybės tapo Indijos dalimi. Apie Kašmyrą kalbėsime vėliau.

Britanijos šoko taktika dar labiau suintensyvėjo, kai Mountbattenas pranešė, kad net ir 1948 metų liepa yra per vėlus terminas perduoti valdžią. Jis nusprendė, kad iki to laiko smurtas pasidarys nebesuvaldomas, Britanijos ministrų kabinetas pritarė jo nuomonei. Atkėlus šią datą į 1947 metų rugpjūtį, sumažėjo laiko didžiausiai problemai išspręsti – nustatyti sieną tarp Indijos ir dviejų plačiai atskirtų Pakistano dalių. Buvo sudaryta sienos nustatymo komisija, į kurią įėjo po du indų bei musulmonų ekspertus ir pirmininkas seras Cyrilas Radcliffe'as. Labiausiai ginčytinais klausimais dviejų indų ir dviejų musulmonų balsai vienas kitą eliminuodavo, todėl Radcliffe'ui per du mėnesius teko

priimti daugelį detalių sprendimų dėl vietovių, kurių nepažinojo ir neturėjo laiko aplankyti. Naujosios sienos neuždarė viduje žmonių. Baimė vertė milijonus žmonių kirsti sieną ir per šį masinį išvykimą milijonai buvo išžudyti. Sikai, palikę namus Pandžabe, kur nebesijautė saugūs, puolė musulmonus, dėl tų pačių priežasčių bėgančius į vakarus. Musulmonai atsilygindavo tuo pačiu. Žiaurumas paplito po didelę teritoriją ir pasiekė net patį Delį. Žuvo gal du milijonai vyrų, moterų ir vaikų, 10–15 milijonų išsigelbėjo tik kaip pabėgėliai, o šios žiaurios puotos pabaigoje induistas fanatikas 1948 metų vasarį nužudė patį Gandhi, indų smurto priešininką.

Naujajai *Indijos* valstybei vadovavo du žmonės – pirmas ir svarbiausias buvo Jawaharlalas Nehru, o su juo Vallabhai Patelis. Nehru tapo ministru pirmininku ir šias pareigas ėjo iki pat mirties 1964 metais. Patelis, kuriam teko užduotis suvienyti Indijos federaciją, susidedančią iš buvusių Britanijos provincijų ir karalysčių, ne laiku mirė 1950 metais. Kongreso partija prezidentu išsirinko Purshottandasą Tandomą, bet 1951 metais Nehru, atsistatydindamas iš Darbo komiteto, kuriame buvo sutelkta Kongreso galia, privertė jį atsistatydinti. Nehru Kongreso prezidentu buvo iki 1955 metų, kol perdavė šias pareigas patikimam pavaldiniui. Per visuotinius 1952, 1957 ir 1962 metų rinkimus, nepaisant vidinio susiskaldymo ir vis aštrėjančios dešiniųjų ir kairiųjų kritikos, Kongresas gaudavo vis daugiau balsų (45–48 proc.) ir atitinkamai didelę persvarą federaliniame parlamente. Didžiausia priešininkė Komunistų partija 1952 metais laimėjo 3,3 procento balsų ir apie 10 procentų per kiekvienus kitus dvejus rinkimus, tačiau šie balsai susitelkė keliuose regionuose. Keraloje komunistai valdžią laimėjo nedidele balsų persvara ir sudarė savo vyriausybę, kurią 1959 metais centrinė vyriausybė paleido. 1960 metais, nepaisant vietinių komunistų balsų padaugėjimo iki 42,5 procento, rinkimus laimėjo antikomunistų sąjunga. Kinijos ir Sovietų Sąjungos konfliktas suskaldė partiją. Jos sekretorius A. K. Ghoshas, 1961 metais užsipuolęs Kiniją, ir 1962 metų Kinijos įsiveržimas į Indiją sukėlė partijoje, ypač prokiniškame sparne, dar didesnį sąmyšį.

Tačiau partijų konfliktai Indijos politinį gyvenimą griovė ne taip kaip kitos skaldomosios jėgos, kalbos skirtumai ir religija. Iš Indijos 60 skirtingų kalbų didžioji dauguma kilusi iš sanskrito kalbų, kurios vyrauja šiaurėje; grupė ne sanskrito kalbų, įskaitant keturias pagrindines, pietuose ir tam tikra *lingua franca*, vyraujanti urdu kalba (Hindustane). Kai kurie šių kalbų vartotojai buvo taip karštai atsidavę savo kalbai, kad išprovokavo kraujo praliejimą. Hindi, viena iš šiaurinių sanskrito atmainų, turėjo entuziastų, kurie norėjo ją padaryti vienintele oficialia valstybės kalba. Jų ketinimams pasipriešino ne tik tie, kurie suprato anglų kalbos vertę, bet ir bengalai, kurie be galo didžiavosi savo kalba, pietiečiai, kurie įsižeisdavo dėl tamilų, malajų, kanarų ar telugų kalbų menkinimo. Pietuose kalbos klausimas buvo tamilų separatistų judėjimo dalis, o visoje Indijoje daugėjo reikalavimų perbraižyti žemėlapį remiantis lingvistinėmis linijomis. Pagal šį principą 1953 metais buvo sukurta nauja Andhros provincija. Bombėjuje rimtas konfliktas tarp maratų (kurie sudarė daugumą Bombėjaus mieste) ir gudžaratų kalbomis kalbančiųjų

15.1. Pakistanas, Šiaurės Indija ir Bangladešas

privertė centrinę vyriausybę rinktis atvirai dvikalbę valstiją arba suteikti Bombėjaus miestui atskiros valstijos statusą. Vyriausybė pasirinko pirmąjį variantą ir tuo visus suerzino, kol 1960 metais maratų kalba kalbantieji išsireikalavo perdalyti teritoriją ir prijungti Bombėjaus miestą prie Maharaštros valstijos. Pandžabe, kur religija buvo didesnė grėsmė vienybei nei kalba, sikai pradėjo kampaniją už pandžabų kalba kalbančių sikų valstiją, kurios sudarymas reikštų Pandžabo padalijimą. Nepaisant jų lyderio, mokytojo Tara Singh'o badavimo, to pasiekti jiems nepavyko. Nepavyko ir susitaikyti. Šiaurės rytuose nagai ir mizai kėlė tokių pat dilemų.

Užsienio reikalų srityje Nehru buvo priverstas likti Britų Sandraugoje (ypač jeigu į ją įeitų ir Pakistanas), tuo pačiu metu priėmė respublikos konstituciją ir laikėsi užsienio politikos, kuri galėjo būti ne tik nepriklausoma nuo britų, bet ir priešiška jiems. Jam pavyko įtikinti kitus Sandraugos (tuo metu Britanijos tautų sandraugos pavadinimas buvo pakeistas, kad atitiktų prasmę) ministrus pirmininkus, jog Indija galėtų likti jos narė ir tapusi respublika. Be šio revoliucinio žingsnio vargu ar būtų susiformavusi besiplečianti pokario Sandrauga su stipriais respublikoniškais siekiais. 1949 metais Sandraugos konferencija priėmė Indijos planą paskelbti Britanijos suvereną Sandraugos vadovu ir leisti kiekvienam nariui laisvai pasirinkti respublikos ar monarchijos konstituciją. Pati Indija respublika tapo 1950 metų pradžioje, o po kelerių metų Sandraugoje buvo kur kas daugiau respublikų negu monarchijų. Kiekvieno Britanijos šeimos nario nepriklausomybė buvo pripažinta jau seniai, tačiau niekas iki šiol sąmoningai nevykdė užsienio politikos, prieštaraujančios Britanijai. Nehru norėjo tą padaryti nesugadindamas santykių su Londonu, ir jam iš tiesų pavyko. Nors Britanija buvo prisiekusi šaltojo karo dalyvė, Nehru teigė, kad tai nėra Indijos reikalas ir kad abi stovyklos elgiasi tiek pat apgailėtinai kvailai. Prisidėjęs prie Korėjos karo baigimo, jis toliau rūpestingai plėtojo neutralumo politiką, siekdamas sulaikyti nuo įsitraukimo į šaltąjį karą dideles valstybes, susilpninti jo neigiamus padarinius ir surasti būdą, kaip jį visiškai baigti. 1955 metais jis apsilankė Maskvoje, o Indija sulaukė atsakomųjų Bulganino ir Chruščiovo vizitų (Chruščiovas padarė klaidą sakydamas antibritiškas kalbas, prieš britus pasisakydavo ir patys indai, tačiau nepritardavo, kai tą darydavo kiti). Kitais metais Anglija ir Prancūzija užpuolė Egiptą, o rusų įsiveržimas į Vengriją patvirtino Indijos įsitikinimą, kad visos didžiosios valstybės yra nedoros, nors ir pats Nehru nebuvo toks kritiškas Vengrijos įvykių atžvilgiu kaip Sueco (galbūt dėl pastarojo pasekmių Sandraugos solidarumui). Nehru įsitikinimas, kad Azija turi tapti sveiko proto pavyzdžiu visam kitam pasauliui, privertė jį kurti mitą apie Kinijos ir Indijos draugystę su tokiu atkaklumu, kuris, 1962 metais Kinijai užpuolus Indiją, rimtai sužlugdė jo prestižą.

Viena iš priežasčių, dėl kurios dauguma indų nepakankamai rimtai žiūrėjo į Kinijos grėsmę, buvo visa apimantis kivirčas su *Pakistanu*. Net Indijos pretenzijos tokioms didelėms kolonijinėms valstybėms kaip Prancūzija ir Portugalija buvo emocionaliai nereikšmingos, palyginti su priešiškumu Pakistanui.

(Šios pretenzijos buvo gana menkos teritoriniu atžvilgiu. Prancūzija atsisakė Čandranagaro – iš tiesų Kalkutos dalies – 1951 metais, kitų valdų – Pondišerio, Karikalo, Mahės ir Janano – 1954 metais. Portugalija Indijoje, kaip ir Afrikoje, ėmėsi taktikos savo kolonijas paversti Portugalijos metropolijos provincijomis, tačiau šie nominalūs pasikeitimai labai trumpai buvo naudingi, o 1961 metais Indija, gąsdindama kariuomene, perėmė Portugalijos teritorijas – Goją, Damaną ir Diju.) Skirtingai negu Indija, Pakistanas anksti prarado savo valdovą tėvą. Jinnah'as, po nepriklausomybės paskelbimo tapęs generalgubernatoriumi, mirė 1948 metais. Po trejų metų buvo nužudytas Liaqatas Ali Khanas, pirmasis Pakistano ministras pirmininkas. Per kelerius metus Pakistanas iššvaistė daug savo menko turto tuščiai besiginčydamas dėl konstitucijos, tuo tarpu aukštuose valdžios postuose vienas po kito keitėsi visuomenės veikėjai, skandalingai paplito korupcija, o kariuomenė svarstė, ar ilgai leisti, kad tai tęstųsi. Khwaja Nazimuddinas tapo generalgubernatoriumi po Jinnah'o, 1951 metais pakeitė ministrą pirmininką Liaqatą Ali Khaną. 1953 metais jo paties įpėdinis generalgubernatoriaus poste Ghulamas Muhammadas jį atleido ir į jo vietą paskyrė Muhammadą Ali Bogrą.

Kartu su šiais pakeitimais, kurie turėjo palaikyti pusiausvyrą tarp Vakarų ir Rytų Pakistano, pamažu iro valdžia ir kildavo maištų. 1954 metais Musulmonų lyga visiškai pralaimėjo per vietinius rinkimus Rytų Pakistane, o centrinė valdžia, pažeminta ir rizikuodama dėl šio perversmo, išsiuntė generolą Iskanderį Mirzą į Rytų Pakistaną kariniu gubernatoriumi. Šis paskyrimas buvo karinės diktatūros pradžia. Kitais metais, po Ghulamo Muhammado mirties, generolas Mirza tapo generalgubernatoriumi, ministru pirmininku paskyrė sumanų ir gerbiamą civilį tarnautoją Chaudri Muhammadą Ali. Tačiau 1956 metais jis atsistatydino ir jį pakeitė nusipelnęs veteranas Firozas Khan Noonas. 1956 metais pagaliau buvo priimta konstitucija, o kai 1958 metais vienos diskusijos metu Rytų Pakistano parlamento spikerio pavaduotojui per galvą trenkė lenta, dėl ko šis vėliau mirė, parlamentinė demokratija baigėsi. Paskelbta karo padėtis, kurios metu generolas Ayubas Khanas buvo paskirtas valdytoju, vėliau Mirzos įpėdiniu šalies vadovo poste. Politinės partijos uždraustos. 1962 metais priimta nauja konstitucija, pagrįsta labiau Amerikos prezidentiniu negu Britanijos parlamentiniu principu.

Nestabili padėtis Pakistane Indijai buvo pakankamas pretekstas bijoti kaimyno, teigiant, kad negali žinoti, kaip toliau elgsis į tokią sunkią padėtį pakliuvusios vyriausybės. Kai nestabilią vyriausybę pakeitė karinė, Indijos nuogąstavimai pasidarė kitokie. Buvo įrodinėjama, kad veiksminga chunta daug pavojingesnė už neefektyvų civilių režimą. Abiejų šalių neigiami jausmai viena kitai kaupėsi ryšium su Kašmyru, tačiau Kašmyras nebuvo vienintelė priežastis. 1947 metų žudynės buvo itin bloga pradžia santykių, kurie buvo beveik pasmerkti, nes dvi Indijos bendruomenės negalėjo arba nenorėjo taikiai sugyventi. Indijos polinkis šalies suskaldymą traktuoti kaip trumpalaikį nukrypimą Pakistanui buvo dar viena susierzinimo priežastis. Ginčų kilo ir dėl Indo bei jo intakų vandenų ir dėl tų asmenų (apie 17 milijonų), kurie pabėgę iš vienos šalies į kitą nebegalėjo parduoti savo paliktos žemės, nuosavybės.

Be to, buvusio vientiso ūkio padalijimas į dvi dalis sukėlė ekonominę įtampą, kuri virto prekybos karu, o kulminaciją pasiekė, kai 1949 metais Indija drauge su Britanija devalvavo savo valiutą. Pakistanas iki 1955 metų atsisakė sekti šiuo pavyzdžiu. Tačiau blogiausia buvo Kašmyre.

Kašmyro valstiją sudarė tikrasis Kašmyras, Džamu, viršutinė juosta, besidriekianti nuo šiaurės vakarų iki pietryčių ir susidedanti iš Gilgito, Baltistano ir Ladakho, taip pat vakarinis pakraštys, į kurį įėjo nedidelė Punčo teritorija. Kašmyras amžių amžiais kentėjo nuo įvairių tironiškų valdovų. Jį valdė Afganistanas, kai 1819 metais užkariavo sikų princas Ranjitas Singh'as. Netrukus tas pats princas Džamu valdovu paskyrė Gulabą Sigh'ą, o Gulabas Sigh'as prie šio regiono prijungė Ladakhą ir Baltistaną. 1840 metais visos šios teritorijos, į kurias vis dar neįėjo toli šiaurės vakaruose esantis Gilgitas, tapo Britų Indijos dalimi, kaip dviejų karų tarp britų ir sikų dėl Pandžabo valdymo rezultatas. Sikų princai vis tiek valdė, kaip Kašmyro ir Džamu maharadžos, 1947 metais Britanija pro pirštus žiūrėjo į aiškiai nepatenkinamą turtingo ir nekompetentingo Hari Singh'o valdymą. Šio maharadžos pavaldiniai musulmonai, kurie sudarė keturis penktadalius visų žmonių, ir dauguma induistų mažumos ryžtingai priešinosi jo valdymui. Musulmonų opozicija buvo susiskirsčiusi į Kašmyro musulmonų konferenciją, kuriai negalėjo priklausyti induistai, ir į didesnę organizaciją, kuriai vadovavo inteligentiškas ir plačių pažiūrų musulmonas šeichas Abdullah'as ir į kurią pagal Indijos Nacionalinio Kongreso pavyzdį įėjo abiejų tikėjimų nariai.

1947 metais priartėjus nepriklausomybei, maharadža išsisukinėjo iš dalies dėl to, kad žaidė nepriklausomo Kašmyro idėja, iš dalies dėl to, kad valdymo menas jam rūpėjo mažiau nei kiti dalykai. Nedidelė Punčo teritorija ketino atsiskirti, ir ją nedelsiant užgrobė Pakistanas. Maharadža kreipėsi į Indiją, tačiau ši atsisakė padėti, nebent jei jis oficialiai prisijungtų prie Indijos. Jis tai padarė kaip tik laiku, kad Indijos kariuomenė galėtų atskristi į Kašmyrą ir užkirsti kelią sostinės Šrinagaro užgrobimui. Indija šį klausimą perdavė JT Saugumo Tarybai, o Pakistanas pasiuntė į Kašmyrą savo reguliariosios kariuomenės padalinius ir atsiėmė kai kurias Indijos kariuomenės okupuotas žemes. Indai 1949 metais nušalino maharadžą, o Nehru davė pirmąjį iš daugelio savo pažadų surengti referendumą. JT misija pasiūlė paliaubas, kurios pačią pirmąją 1949 metų dieną buvo priimtos, ir surengti plebiscitą, kuris niekada neįvyko. Paliaubos virto teritorijos padalijimu pagal atsitiktinę liniją. Kelios Kašmyro dalys vakaruose, įtraukiant Punčą, Baltistaną ir Gilgitą, buvo prijungtos prie Pakistano. Kitą šalies dalį, įskaitant Ladakhą, valdė šeichas Abdullah'as, kaip ministras pirmininkas, tuo tarpu nominaliu šalies valdovu buvo vienas karaliaus šeimos narys. 1953 metais indai, įtarę, kad šeichas Abdullah'as irgi siekia Kašmyro nepriklausomybės, pasodino jį į kalėjimą ir jo vieton paskyrė Bakshi Ghulam Muhammadą, su kuriuo toliau rengė naują konstituciją Kašmyrui, kaip visiškai įtrauktam į Indijos federaciją.

Po paliaubų šeštajame dešimtmetyje buvo daug nesėkmingų pastangų sureguliuoti politinę padėtį. Amerikos admirolas Chesteris Nimitzas, paskirtas stebėti plebiscitą, taip ir nenuvyko į Kašmyrą. JT sutaikymo komisija (UNCIP)

nutraukė savo darbą 1949 metų pabaigoje. Australijos teisėjas seras Owenas Dixonas buvo paskirtas JT tarpininku, tačiau buvo priverstas paskelbti, kad jam nepasisekė. 1951 metų Nehru ir Liaqato Ali Khano derybos irgi žlugo. Dr. Frankas P. Grahamas perėmė sero Oweno Dixono darbą, bet rezultatas buvo toks pat. Po šeicho Abdullah'o atleidimo 1953 metais prasidėjo naujos Nehru ir Muhammado Ali derybos, vėl nevaisingos. Tada 1954 metais, tuo pačiu metu, kai buvo keičiama Kašmyro konstitucija ir statusas, Jungtinės Valstijos ir Pakistanas sudarė sutartį, pagal kurią Valstijos teiktų Pakistanui karinę pagalbą. Amerikos požiūriu tai buvo antirusiškas žingsnis, amerikietiškos sulaikymo arba apsupimo politikos dalis, tačiau Indijos požiūriu tai buvo galingas pagrindinio Indijos priešo sustiprinimas. Nehru, pasinaudojęs šia proga, tvirtai atsisakė pažado surengti plebiscitą Kašmyre. 1957 metų pradžioje Pakistanas paprašė Saugumo Tarybos įsakyti visai kariuomenei pasitraukti iš Kašmyro, pasiųsti ten JT pajėgas, surengti plebiscitą ir pareikalauti Indijos atsisakyti naujos konstitucijos, kurioje kalbama apie Kašmyro prijungimą prie Indijos. Indija pasipriešino JT kišimuisi, o SSSR vetavo šį sprendimą. Po metų dr. Grahamas panašių pasiūlymų pateikė ir Indijai, ši juos atmetė.

Šiaurinės sienos: Tibetas, Kašmyras, Himalajų valstybės

Šeštajame dešimtmetyje indai sužinojo apie kinų veiksmus prie Indijos šiaurinių sienų. Be Tibeto prijungimo (žr. 143p.), Ladakhe vyko incidentai, politikų susiskaldymai į proindiškas ir prokiniškas partijas, tai pat konfliktai Indijos šiaurės rytuose. Indijos–Kinijos siena tęsiasi apie 1600 kilometrų ir eina per vieną sudėtingiausių pasaulio teritorijų, nuo Ladakho (kur Kašmyras įsiterpia tarp Indijos ir Tibeto) pro Nepalą, Sikimą ir Butaną iki Indijos šiaurės rytų pasienio agentūros (NEFA) ir Birmos. 1954 metais Tibeto prekybos sutarties kontekste Indija ir Kinija paskelbė penkis principus, kuriais vadovausis tvarkydamos abipusius reikalus. Tie principai, panča šila, buvo šie: abipusė pagarba kiekvienos suverenitetui ir teritoriniam vientisumui, nepuolimas, nesikišimas į viena kitos vidaus reikalus, lygybė bei savitarpio nauda ir taikus sambūvis. Nehru požiūriu panča šiloje atsispindėjo tam tikri pagrindiniai jo užsienio politikos tikslai: išvengti karo, būti tarptautinių santykių pavyzdžiu visam pasauliui ir, nepaisant ideologinių skirtumų, taikiai sugyventi su Kinija. Indija protestavo, kad Kinija naudoja karinę jėgą Tibete, tačiau į Kinijos argumentą, kad Tibetas yra Kinijos dalis, Indijos vyriausybė nieko negalėjo atsakyti. Nehru dėjo visas pastangas, kad šios problemos būtų sprendžiamos draugiškai ir racionaliai. Kinijos–Indijos prekybos Tibete sutartyje nustatomos piligrimų ir prekybininkų teisės, Kinijai perduotos pašto ir kitos paslaugos, kurias anksčiau prižiūrėjo Indija, Indijos karinių dalinių pasitraukimas iš Jatungo ir Giancės ir pripažįstamas kinų suverenitetas Tibete. Nehru ir Zhou pirmą kartą susitiko tada, kai pastarasis grįžo į Pekiną iš Ženevoje įvykusios konferencijos Indijos, Kinijos ir Korėjos klausimais, o Nehru atvyko į Pekiną.

Kaip ir britai iki šio laikotarpio, amerikiečiai po jo, Nehru pirmiausia domėjosi savo santykiais su Kinija, Tibeto padėtis ir tibetiečių likimas buvo tik platesnės situacijos dalis. Amerikos ir Britanijos vyriausybės reguliariai reikšdavo užuojautą tibetiečiams, tačiau abi nusigręžė nuo Dalai Lamos, kai ėmė gerėti santykiai su Kinija: Amerikos atveju po Nixono vizito Kinijoje, Britanijos – kai Thatcher mėgino tartis dėl priimtinų Honkongo perdavimo sąlygų.

Šeštojo dešimtmečio pabaigoje buvo labai daug incidentų, po kurių Kinija skundėsi, jog Indijos kariuomenė įsibrovė į Tibetą, o Indija, kad kinų kariuomenė atsidūrė labiau į pietus prie sienos. Šiuos nesusipratimus buvo galima paaiškinti tuo, kad sunku suprasti, kur tiksliai yra ta siena šalyje, o indai, itin trokštantys įrodyti, kad Kinija ir Indija gali taikiai sugyventi Azijoje, neieškojo piktavališkesnių paaiškinimų. Svarstyti, kad abi šalys turėjo visiškai skirtingas nuomones dėl to, kur žemėlapyje eina siena, buvo vengiama. Tačiau šeštojo dešimtmečio viduryje Kinija įžengė į Aksai Činą, arba Sodos lygumas, Ladakhe. Ši vietovė, tarp Kunlūno ir Karakorumo kalnų virtinių, jau seniai buvo ginčo objektas, nes niekada nebuvo susitarta, kuri iš jų žymės Kinijos ir Indijos sieną. Kinijai Aksai Činas buvo svarbus tuo, kad ėjo per kelio, kurį jie norėjo nutiesti tam, kad sujungtų Tibeto sostinę su vakarine Sindziango provincija, ruožą. Jie kaip tik ir ėmė tiesti šį kelią. Vargu ar buvo įmanoma šiuos veiksmus nuslėpti nuo Indijos. Galbūt naujienos apie vykstančius darbus ir ne iš karto pasiekė patį Nehru, nes indai, apakinti maniakiško priešiškumo pakistaniečiams, nekreipė dėmesio į kinų veiksmus, dėl kurių buvo pareikštos pretenzijos į 30 000 kvadratinių kilometrų Indijos teritorijos. Tačiau kinams sulaikius Indijos sargybinį Ladakhe, šis klausimas iškilo viešumon, o 1958 metais Indijos vyriausybė oficialiai išreiškė nuostabą ir apgailestavimą, kad Pekinas net nesivargino pasitarti su Deliu dėl plento statybos.

1959 metais, kai nepasitenkinimas Tibete virto tikru sukilimu prieš Kiniją, Dalai Lama pabėgo į Indiją, Nehru slaptai parašė Zhou laišką, kuriame išreiškė savo susirūpinimą. Šešis mėnesius jis nesulaukė jokio atsakymo, kol Kinija pirmą kartą viešai pareiškė pretenzijas dėl didelės Indijos teritorijos. Tuo metu Maskva sutiko suteikti Indijai finansinę paramą, o Chruščiovas, prieš skrisdamas į Jungtines Valstijas, užuot laikęsis ankstesnės prokiniškosios, užėmė neutralią poziciją. Indija irgi laikėsi neutralios pozicijos tiek Kinijos, tiek Jungtinių Valstijų atžvilgiu ir atsisakė priimti kokią nors antiamerikietišką poziciją. Kinija apkaltino Indiją dėl neramumų Tibete ir pasienio incidentų, kurie jau truko keliolika metų ir nepatraukė didesnio dėmesio, o dabar atnešė nuostolių, iškilo viešumon ir sukėlė pasipiktinimą. Longdziu, rytiniame Kinijos ir Indijos sienos pakraštyje, buvo užmuštas indas policininkas, o per susirėmimą, kuris įvyko Čangčenmo slėnyje, esančiame maždaug pusiaukelėje palei šiaurės–pietų Tibeto ir Kašmyro sieną, Kašmyro pusėje buvo nužudyti keli indai. Nebebuvo įmanoma nuslėpti fakto, kad ginčijamasi ne dėl to, kas kur buvo šio susidūrimo metu, o kur turėtų eiti pati siena. Iki 1960 metų Nehru atsisakė su Kinija kalbėtis apie sienos problemas. 1960–1961 metais Pekine susirinko pareigūnai, tačiau jiems susitarti nepavyko. Nehru nei spartino šio klausimo sprendimo, nei rengė karines pajėgas puolimui

atremti toje vietoje, kuri pamažu virto pavojingai ginčytina teritorija, tačiau 1962 metais Kinija perkėlė savo kariuomenę per McMahono liniją (žr. 145 p.), einančią Butano vakariniu pakraščiu, įžengė į Indiją teritorijoje, kurią ypač sunku pasiekti iš Indijos pusės. Nehru, kuris sutiko, kad sienos apibrėžtos neteisingai ir tą reikia aptarti, atsisakė pradėti derybas, kol Kinija neatitrauks savo kariuomenės už linijos. 1962 metais buvo sustiprinta Indijos kariuomenė šiaurės rytuose, bet jos žvalgybos ir aprūpinimo sistemos buvo blogos, todėl kai Kinija rimtai atakavo, Indija patyrė visišką pralaimėjimą.

Kinijos įnirtingas puolimas neatitiko jos ginčų su Pakistanu ir Nepalu dėl sienų sprendimo metodų: Kinija pasiūlė pirmajam pasitarti, o 1961 metais sudarė sutartį su antruoju. Tuo tarpu Indijoje nuomonės išsiskyrė. Pats Nehru ir jo armijos vadai priešinosi puolimo politikai, kuri galėjo paaštrinti sienų klausimą, tačiau buvo ir priešingas požiūris, kurio šalininkų nuomone panaudoti jėgą būtų veiksminga, o kinų atsakas mažai tikėtinas. Jeigu, kaip galima spėti, Nehru buvo įtikintas pakeisti požiūrį, jis skausmingai apsigavo. O kinų nuosaikumo po pergalės mįslę galima paaiškinti tuo, kad Kinija norėjo tik sustabdyti indų skverbimąsi į ginčytinas teritorijas (stumdama į priekį policijos postus) ir užšaldyti sienų klausimo sprendimą, kol Indija bus pasirengusi dėl to derėtis. Kinija pasiūlė derybas, tačiau pralaimėjimo pažemintas Nehru negalėjo sutikti: 3000 Indijos kariškių buvo užmušti, o 4000 paimti į nelaisvę. Metų pabaigoje, po ugnies nutraukimo, grupė Indijai prijaučiančių neutralių valstybių – Birma, Šri Lanka, Indonezija, Kambodža, Jungtinė Arabų Respublika ir Gana – pasiūlė tarpininkauti, bet jų perdėtas neutralumas tik papiktino daugelį indų, kurie tikėjosi didesnės užuojautos ir paramos. Mėginimas tarpininkauti nieko neišsprendė, ir krizė tiesiog atslūgo.

Šis trumpas karas vyko drauge su Kubos krize, paskatinusia spėlioti apie nuodugnesnius Kinijos išskaičiavimus ir kur kas dramatiškesnę tarptautinę įtampą šio veiksmo užkulisiuose. Labai nepanašu, kad Maskva galėjo patikėti Pekinui savo planus Kubos atžvilgiu, tačiau neįtikima ir tai, kad Kiniją informavo pati Kuba. Jeigu taip buvo, tai Kinija, kilus karui tarp Sovietų Sąjungos ir Jungtinių Valstijų, galėjo numatyti, jog gali priversti Delį atiduoti okupuotas Ladakho teritorijas. Galima sugalvoti ir didesnius siekius: suduoti stiprų smūgį Indijai, padaryti didelių nuostolių, nuversti Nehru vyriausybę, padėti Indijos komunistams, pakirsti Indijos ekonomikos planavimą. Tačiau nėra rimtų įrodymų, kurie patvirtintų šiuos grandiozinius sumanymus.

Nehru padėtis šalyje ir susilpnėjo, ir sustiprėjo. Jis buvo priverstas kreiptis karinės pagalbos į Jungtines Valstijas ir Britaniją. Jo neutralumas sukėlė Indijai didelį pavojų, nes būtent neutrali valstybė geriau nei kuri nors kita turi būti pasiruošusi ir stipri, bet jis pats atrodė labiau nei kada nors nepakeičiamas ir jam negrėsė joks pavojus netekti valdžios. Britanijos vyriausybė tikėjosi pasinaudoti šiais sukrėtimais Indijoje ir išspręsti su Pakistanu Kašmyro klausimą. Tačiau, nutraukus Kinijos puolimą, šis sukrėtimas Indijos saugumui mažiau pakenkė nei Indijos garbei, todėl Indija nenorėjo didinti nesutarimų su Pakistanu, kurio požiūris į Indiją šiomis kritinėmis savaitėmis tikrai nebuvo raminantis. Be to, Indija buvo įsitikinusi, kad Britanija palaiko Pakistano pusę,

o metų pabaigoje, kai buvo pavogtas pranašo plaukas iš Hasratbalo šventyklos Kašmyre, šių dviejų šalių santykiai pablogėjo. Dėl šio incidento abiejose šalyse kilo maištai, o Nehru, suvokdamas, kad jo gyvenimas eina į pabaigą, pamėgino išspręsti Kašmyro problemą. Jis paleido iš kalėjimo šeichą Abdullah'ą, kuris derėjosi ir su Nehru, ir su Ayubu Khanu. Derybos buvo nevaisingos. 1964 metų gegužės mėnesį Nehru mirė. Jis turėjo dvi savybes, reikalingas valstybės valdymo menui: sąžiningumą ir intelektualumą. Jis suteikė galimybes naujai Indijos valstybei pajusti tapatybę, religinę toleranciją ir įgyti demokratijos bei gero modernaus išsilavinimo pagrindus. Nehru pakeitė Lalas Bahadur Shastri. Pakistanas, įsitikinęs, kad niekas kitas klausimo neišspręs, ruošėsi karui. Jis baiminosi, kad palankus laikas karui laimėti baigiasi. Iš kitos pusės, Indijai kėlė nerimą Amerikos pajėgos Pakistane ir mėginimai taikytis su Kinija: 1965 metų pradžioje Pekine lankėsi Ayub Khanas. Abi vyriausybės buvo įtarios ir kaip niekada silpnos savo šalyje.

Kuriam laikui dėmesys nuo Kašmyro nukrypo į negyvenamą ir apleistą jūros užliejamą dumblėtą pakrantę, vadinamą Kučo Ranu. Šią nepatrauklią teritoriją, dalį metų apsemiamą vandens, Indija laikė Kučo valstijos, kuri neginčijamai buvo Indijos dalis, dalimi. Tačiau Pakistanas rėmėsi principu, kad sienos eina srovės viduriu, tad siena turi eiti per Rano vidurį. Šis iš dalies juokingas ginčas tarp dviejų šalių vos neįžiebė karo, tačiau po Britanijos pasiūlymo tarpininkauti kovos buvo atsisakyta. 1968 metais Pakistanas arbitražo nutartimi gavo dešimtadalį ieškinio. Rimtesniu reikalu tapo šeicho Abdullah'o areštas. Jį paleidus, Kašmyro vadovas aplankė Britaniją ir daugumą musulmonų šalių, rengėsi vykti į Pekiną. Indijos vyriausybė nusprendė, kad būtų geriau vėl jį pasodinti į kalėjimą, po ko Pakistano kariuomenė kirto ugnies nutraukimo liniją, kurią 1949 metų sausį nustatė ir stebėjo JT. Pakistano oro pajėgos įvykdė kelias sėkmingas operacijas, tačiau svarbiausius mūšius sausumoje laimėjo Indijos kariuomenė ir Indija atkeršijo pati įsibraudama į Pakistaną. Tada kova atsidūrė aklavietėje. Kinija pateikė Indijai grasinamą notą, bet nesiėmė jokių realių veiksmų Pakistanui paremti. U Thant'as asmeniškai išvyko į Aziją ir pasiekė paliaubų, kurių nebuvo labai laikomasi. SSSR pasisiūlė tarpininkauti, jeigu Shastri ir Ayub Khanas susitiktų su Kosyginu Uzbekijos sostinėje Taškente. Britanija ir Jungtinės Valstijos ragino abi puses nutraukti karo veiksmus ir bent jau užsiminė, kad jei kova nesibaigs, bus sustabdyta ekonominė ir karinė pagalba.

Pakistanas tikėjosi pasiekti greitą pergalę, kaip išankstinę sąlygą deryboms iš jėgos pozicijų. Jo politiniai tikslai veikiausiai buvo per plebiscitą ar be jo pasiimti dideles Kašmyro teritorijas, galbūt įskaitant ir centrinį Kašmyro slėnį. Šias viltis sugriovė Indijos kariuomenė, kurios veiksmai nustebino visus, sprendusius apie ją iš pralaimėjimo kinams prieš trejus metus. Indijos laimėjimai kovoje buvo derinami su užsispyrimu politiniame fronte. Nutraukusi ugnį, Indija, kuri pasiliko dalį okupuotos Pakistano teritorijos, nebebuvo labiau nei po 1949 metų linkusi imtis spręsti politinių klausimų. Be išankstinio nusistatymo, Indija turėjo dvi svarbias priežastis nuolat atsisakinėti derėtis su Pakistanu. Pirmoji buvo strateginė. Vienintelis kelias, tinkamas Indijos

kariuomenei pasiekti Ladakhą, ėjo per Kašmyro slėnį, o atidavusi slėnį, Indija labai susilpnėtų, jei susidurtų su Kinija Ladakhe. Būtų galima nutiesti kitą Kašmyro slėnio pakraščiu einantį kelią, tačiau jis brangiai kainuotų ir reikėtų daug metų. Antra, indai nenorėjo spręsti problemos, remdamiesi religija. Plebiscitas Kašmyre reiškė musulmonų ir induistų skaičiavimą, ir teritorijos politinė ateitis priklausytų nuo to, kokią religiją išpažįsta dauguma gyventojų. Indija (skirtingai negu Pakistanas) buvo pasaulietinė valstybė, tvirtai besilaikanti nekonfesinės politikos. Ji vargu ar galėjo sutikti su kokia nors Kašmyro klausimo sprendimo procedūra, kuri būtų priimtina ir Pakistanui, neišduodant šio principo, taip pat – to būtinai reikėjo – neįstumiant į pavojų 100 milijonų Indijoje gyvenančių musulmonų, kurių turtui ir gyvybei tikrai galėjo kilti grėsmė, jei būtų laikomi islamo išpažinėjais, o ne Indijos piliečiais.

Trumpas karas Kašmyre padėjo Indijai atstatyti karinį prestižą ir gauti tašką diplomatiniame fronte prieš nedidelį Kinijos įsiveržimą. Indija nebuvo įpareigota Pakistanui kuo nors nusileisti. Pakistanas nepajėgė pasiekti savo tikslų ir didesniam kaimynui leido parodyti, koks stiprus neigiamas požiūris į Kašmyrą. Kinija jautėsi įpareigota ką nors daryti, kad paremtų Pakistaną, tačiau darė labai mažai. SSSR baiminosi, kad Kinijos ir Indijos konfliktas gali atsinaujinti, taip pat, kad gali tekti rinktis, ar palaikyti Indiją, ar Pakistaną. Indija buvo svarbesnė iš dviejų šalių jau vien dėl didumo, ją SSSR pasirinko kaip naudingą padėjėją Kinijos ir rusų konfliktui spręsti, rusai jai teikė paramą, o Indija palaikė SSSR teiginius (kuriuos atmetė Kinija), kad ji Azijos valstybė ir gali tapti tikrąja Afrikos ir Azijos konferencijų nare. Todėl SSSR turėjo svarių priežasčių neįžeisti Indijos, tačiau troško palaikyti gerus santykius ir su Pakistanu. SSSR nepatiko nauja Pakistano tendencija ieškoti pagalbos ir paramos Pekine, nuo kurio abejingų meilikavimų, Maskvos manymu, reikėjo gelbėti Pakistaną. Be to, Kašmyro karas išsklaidė Pakistano iliuzijas Jungtinių Valstijų atžvilgiu. Pakistanas pripažino SEATO ir Vašingtono aljanso bendrą sistemą, tačiau kai Kašmyre buvo sunku, Amerika Pakistanui nesuteikė paramos, kurią, kaip manė, jis nusipirko ir užmokėjo. Taigi atsirado galimybė bent jau atskirti Pakistaną nuo Amerikos sistemos ir nuo Kinijos meilikavimo. Negana to, panašiai išsisklaidė ir Turkijos iliuzijos, kai Amerika sulaikė ją nuo įsiveržimo į Kiprą, o ilgametis politikos nepastovumas Irane, kur, galimas dalykas, šachas taip pat būtų patenkintas radęs draugą, niekuo neįsipareigojusį arabams, suteikė Maskvai viliojančią perspektyvą suardyti šalių sambūvį Indijos šiaurėje. Bet kol kas rusų diplomatija Pakistane neturėjo išleisti iš akių svarbesnių savo interesų Indijoje, Maskvai buvo svarbu kuo labiau sumažinti Indijos ir Pakistano priešiškumą. 1966 metų pradžioje įvykęs Taškento susitikimas turėjo išryškinti SSSR, kaip taikdarės, vaidmenį ir atskleisti sudėtingus rusų diplomatijos Azijoje kanalus. Susitikimas sustabdė besibaigiantį karą ir pakėlė rusų prestižą, bet neišsprendė problemos Kašmyre.

Britanijos pozicija Kašmyro karo metu buvo tarsi draugo, kuris yra toks nešališkas, kad abiem pusėms nenaudingas, ir tuo praranda abiejų pasitikėjimą. Ir Indija, ir Pakistanas manė, kad Britanija, prisidengusi šventeivišku objektyvumu, palaikys priešininko pusę. Indijoje Britanijos padėtis pablogėjo,

kai Haroldas Wilsonas pasmerkė Indijos įsiveržimą į Pakistaną, nors nepasmerkė ankstesnio Pakistano agresijos akto. (Pakistanas puolė Kašmyre, o ne kitose Indijos dalyse, tačiau paaiškėjo, kad Pakistano karinės pajėgos šiek tiek įsibrovė ir į kitas Indijos teritorijas.)

Pačioje Indijoje karas Kašmyre, prasidėjęs praėjus metams po Nehru mirties, sustiprino ginčus dėl jo užsienio politikos. Šalies užsienio politikos esmė yra jos pačios saugumas, paremtas nacionalinėmis gynybos pajėgomis ir sąjungomis su užsieniu. Silpnoji Indijos užsienio politikos pusė Nehru laikotarpiu buvo ta, kad ji atsisakė šių tradicinių interesų ir daugiau dėmesio skyrė mėginimams daryti įtaką didžiųjų valstybių konfliktams, kurie paveikė Nehru požiūrį, tačiau tiesiogiai neturėjo jokios įtakos Indijos nepriklausomybei ar vientisumui. Kad galėtų atlikti tokį vaidmenį pasaulyje, Indijai reikėjo itin aukšto prestižo (kad galėtų pritraukti didžiųjų valstybių dėmesį ir sutelkti mažesniąsias, be kurių pati Indija turėtų santykinai mažą reikšmę) ir išskirtinio nešališkumo. Nehru asmeniškai suteikė Indijai ir viena, ir kita, todėl jam pavyko laimėti sau ir savo šaliai tokią padėtį, kuri ne visada būdavo populiari didesnėse ar mažesnėse valstybėse, tačiau kuria vis dėlto mielai naudojosi didžiosios valstybės tokiais atvejais kaip Korėjos karo baigimas ir 1954 metų Indokinijos susitarimas, kai indai buvo priimti kaip nešališki pirmininkai ar tarpininkai. Tačiau Nehru nešališkumas ir atsisakymas neprisijungimo politiką sutepti ginklavimusi ar aljansų sudarymu buvo suderinami su pačios Indijos svarbiausiais reikalavimais tik remiantis gerais santykiais su kaimynais. Ši sąlyga nebuvo išpildyta. Abu galingieji Indijos kaimynai buvo jai priešiški: Kinija ir Pakistanas kėsinosi į Indijos teritorijas, iš pradžių vienos, o paskui kitos šalies užpuolimai privertė Indiją susimąstyti, ar neprisijungimo prie Jungtinių Valstijų ir SSSR politika nėra mažų mažiausiai netinkama, o gal greičiausiai kliūtis sienoms Himalajuose ginti ir Kašmyrui išlaikyti. Ar Indija galėjo būti neprisijungusi ir saugi? Ar saugiau, kaip tikėjo Nehru, būti neprisijungusia negu būti priklausoma nuo didesnės valstybės ir priešiškos kitai? Gal neprisijungimas buvo išmintingiausia pozicija, tačiau jei taip, tad ar Indija neturi tapti ne tik neutralia, bet ir branduoline valstybe?

Staiga Taškento konferencijos pabaigoje mirus Shastri, Nehru įpėdine tapo jo duktė Indira Gandhi, jos valdoma Indija įžengė į etapą, kurio metu vidaus problemos vis labiau užgožė vaidmenį pasaulyje, rūpėjusį Nehru. Dėl vidinių prieštaravimų didelė Kongreso partija suskilo, tai buvo besikeičiančio Indijos politinio gyvenimo ženklas. Po 1967 metų rinkimų daugelyje provincijų valdė nestabilios koalicijos ir per metus penkiose iš jų buvo įvestas prezidentinis valdymas. Centrinei vyriausybei teko daug išbandymų: malšinti streikus, studentus, visą laiką nesisekė nei susitarti su šiaurės rytuose maištaujančiais nagais ir mizais, nei nutildyti jų.

Rytiniai Indijos šiaurės sienų sektoriai buvo svarbesni nei vakariniai, nes per juos buvo lengviau prieiti prie Indijos. Jie apėmė neratifikuotą McMahono liniją, NEFA, kur nagai ir mizai maištavo prieš Indijos valdymą, privertę sutraukti karines Indijos pajėgas ir kenkdami jos moralei bei prestižui pasaulyje

paplitusiomis istorijomis apie nesąžiningą indų taktiką (1986 metais mizai pagaliau tapo Indijos dvidešimt trečiąja valstija), ir silpnas Himalajų valstybes. Sikimas, centrinė ir mažiausioji iš jų, 1950 metais iš Indijos gavo vidinės autonomijos garantiją ir dotaciją mainais į tai, kad Indija kontroliuotų jo gynybą ir užsienio politiką. Indijai buvo leista dislokuoti Sikime kariuomenę. 1974 metais Indija padarė čogjalą (valdovą) vadovu (demokratijos vardu), o Sikimas paskelbtas Indijos respublikos asocijuota valstija, kuri abiejuose Indijos parlamento rūmuose turėjo atstovų. Kinija ir Nepalas nusivylė. Čogjalas po dvejų metų nusižudė. Butanas, esantis toliausiai iš visų trijų kunigaikštysčių į rytus, 1949 metais sutiko, kad Indija vadovautų užsienio reikalams mainais į pažadą nesikišti į jo vidaus reikalus, tačiau gurkų imigracija iš Nepalo kėlė grėsmę, kad Butano gyventojai savo šalyje ištirps tarp gurkų ir Butanas bus įtrauktas į Indiją arba į didesnį Gurkalandą Nepale. Tiek Sikime, tiek Butane Indija toliau vykdė Britanijos politiką, tuo metu nuošalėje liko Kinijos skundas dėl Butano, šį skundą amžiaus pradžioje atmetė Britanija, ir nemalonus faktas, kad Sikimas, valdomas nedidelės tibetiečių giminės, aštuonioliktajame amžiuje iš tikro buvo Tibeto dalis.

Beveik didžiausia Himalajų valstybė ir vienintelė visiškai nepriklausoma buvo Nepalas, gurkų, parūpinusių garsiųjų pulkų Indijos ir Britanijos kariuomenėms, namai. Jis buvo prieglobstis induistams, bėgantiems nuo Mogolų užkariavimo, o aštuonioliktojo amžiaus viduryje tapo atskira valstybe. Nuo devynioliktojo amžiaus vidurio iki dvidešimtojo vidurio jį valdė neturinti galios karališkoji šeima ir mažesnė už karališkąją, bet galingesnė Ranų giminė, kuri valdė panašiai kaip rūmų merai, valdę Merovingų Prancūziją, arba kaip šiogūnai Japoniją iki 1867 metų Meidži dinastijos įtvirtinimo. Iki dvidešimtojo amžiaus vidurio dėl karališkosios galios sustiprėjimo ir dėl Kongresų, sukurtų pagal Indijos Nacionalinio Kongreso pavyzdį, Ranų viešpatavimui iškilo grėsmė. Kongresų buvo du: 1947 metais Kalkutoje įkurtas Nepalo nacionalinis kongresas, kuriam vadovavo B.P.Koirala ir jo giminaičiai, ir Nepalo demokratinis kongresas, kurį 1949 metais Kalkutoje įkūrė karališkosios šeimos narys. 1950 metais karalius Tribuvana paskatino pakeisti konstituciją, kai pirmiausia pabėgo į Indijos ambasadą Katmandu, o vėliau į pačią Indiją. Kitais metais jis grįžo, sudarė neoficialią sutartį su Ranomis, įvedė parlamentinį režimą ir įsteigė koalicinę vyriausybę, į kurią įėjo Ranos ir Koiralos.

Šie vaidai buvo nepalankūs Indijos vyriausybei, kurios tikslas – tyliai dominuoti Nepale ir neleisti, kad tai patektų į žiniasklaidą. 1950 metais Indija pripažino Nepalo suverenitetą. Ranos labiau linko į Kinijos pusę, kaip atsvarą Indijai, todėl Nehru norėjo pagerinti ir sušvelninti santykius su karaliumi. Nehru taip pat buvo svarbu, kad karalius ir Koiralos bendradarbiautų, nes kokio nors susidūrimo metu Indijos nuoširdžios simpatijos, žinoma, atitektų Nacionaliniam kongresui, ne monarchui, todėl toks susidūrimas paskatintų kreiptis į Kiniją.

Karalių Tribuvaną 1955 metais pakeitė karalius Mahendra, kuris toliau lankėsi Maskvoje ir Pekine, o savo sostinėje priėmė ne tik Indijos prezidentą ir ministrą pirmininką, bet ir Zhou Enlai. Aiškiai suprasdamas strateginės

padėties galimybes, jis visomis kryptimis ieškojo ekonominės paramos ir 1961 metais sudarė su Kinija sutartį dėl sienos, pagal kurią Nepalui atiteko visas Everesto kalnas. Jis taip pat sutiko, kad Kinija tiestų kelią iš Lasos į Katmandu. Karalius mirė 1972 metais. Per kitus dvidešimt metų Indija pamažu perėmė Nepalą į savo rankas. Mahendros sūnų, karalių Birendrą, indai laikė nelabai intelektualiu, o karalienę ir jos šeimą – godžiais. 1988 metais Nepalo ginklų sandėris su Kinija sukėlė nerimą Indijai, o kai kitais metais pasibaigė Indijos ir Nepalo prekybos sutarties galiojimo laikas, Indija uždarė 13 iš 15 pasienio punktų tarp dviejų šalių, ėmė taikyti embargą, kuris Nepalui sukėlė didelių ekonominių sunkumų ir sustiprino nepasitenkinimą absoliutine karaliaus valdžia. 1990 metais kilę maištai Katmandu priminė karaliui, kad jo režimas priklauso nuo Indijos, taip pat paskatino jį siūlyti konstitucines pataisas, apribojančias jo valdžią ir „dieviškumą". 1994 metais rinkimus laimėjo partija, pripažįstanti lojalumą karaliui ir rinkos ekonomiką, tačiau save vadinanti marksistine-leninine. Antrojoje amžiaus pusėje nemaža kartų keitėsi valdžia, o paskutinį dešimtmetį įvyko kai kurių demokratinių pokyčių, pompastiškų, bet nelabai reikšmingų konstitucijos pakeitimų.

Antrasis padalijimas

Iki septintojo dešimtmečio trukęs Ayub Khano valdymas Pakistane buvo per ilgas, o rezultatų davė per mažai. Rytų Pakistane ėmė sklisti atsiskyrimo nuotaikos, todėl buvo suimtas Avamio lygos vadovas šeichas Mujiburas Rahmanas. Vakarų Pakistane vyravo pasipiktinimas pandžabų viešpatavimu. Iškilo vadovai, brandinę politinį ir socialinį nepasitenkinimą, kuris 1969 metais privertė Ayub Khaną atsistatydinti: ilgą laiką jis rūpinosi vien armijos stiprinimu ir ginkluotės modernizavimu. Jį pakeitė generolas Yahya Khanas, kuris pasiūlė beveik tokią pat kryptį Pakistanui, tik gal kiek sparčiau žengti į priekį. 1970 metais įvyko rinkimai, o steigiamasis susirinkimas buvo įpareigotas per 120 dienų parengti konstituciją. Ayub Khano atrankinė demokratija – netiesioginio pasirinkimo, pagrįsto vietiniais rinkimais, po kurių eina kitos rinkimų fazės iš jau išrinktų kandidatų kitoms fazėms, forma, – buvo panaikinta ir įvesta visuotinė rinkimų teisė. Rezultatas Rytų Pakistane – įspūdinga pergalė, kurią pasiekė šeichas Mujiburas, Vakarų Pakistane – ne tokia lemiama Zulfikaro Ali Bhutto, 1963–1966 metais buvusio Ayub Khano užsienio reikalų ministru ir 1967 metais įkūrusio Pakistano liaudies partiją (PPP), pergalė. Buvo tikimasi šeicho Mujiburo pergalės, tačiau ne tokiu santykiu; jis veikiausiai staiga išsipūtė dėl baisaus ciklono, kuris, be kitų dalykų, parodė, kad centrinė vyriausybė nepajėgia organizuoti pagalbos, todėl pabrėžė Rytų Pakistano įsitikinimą, kad vyriausybei vakaruose nerūpi jo problemos. Avamio lygos sėkmė pirmiausia išreiškė bengalų separatizmą. Rytų Pakistanas, kuriame buvo daugiau gyventojų negu kitoje šalies dalyje, protestavo prieš savo, kaip vienos iš penkių provincijų (valdant Ayubui ir Yahya), statusą, kai kitos keturios buvo

išsidėsčiusios vakaruose. Jis norėjo gana plačios autonomijos didelėje federacijoje, kur centrinės vyriausybės valdžia apsiribotų gynybos, užsienio ir kai kuriais valiutos reikalais. Tiek Yahya, tiek Bhutto įsivaizdavo stipresnį centrą. Po rinkimų tarp Bhutto ir Mujiburo, kuris dabar galėjo teigti, kad yra didžiausios partijos Pakistano parlamente vadovas, prasidėjo derybos. Šių derybų kontekstas buvo faktas, kad pagrindinis galios šaltinis yra kariuomenė, o didelė kariuomenės dalis buvo iš vakarų. Tačiau prašyti kariuomenės pagalbos, kad rytai būtų įveikti jėga, galėjo reikšti Pakistano suskaldymą.

Bhutto ir Mujiburo derybos nieko nedavė, rytuose Mujiburas ėmė elgtis taip, tarsi būtų nepriklausomos valdžios vadovas. Jis ir vėl buvo suimtas. Prezidentas surizikavo, kad sustabdytų skilimą, įkalino atskalūnus, bet tuo išprovokavo tikrą karą, kuris truko dvi savaites. Indija, skatinama, kaip kai kurie manė, priešiškumo Pakistanui, iš tiesų labiau į valdžią ateinančio Vakarų Bengalijoje antiindiško kairiojo sparno baimės ir indų pabėgėlių, kurių buvo gal 10 milijonų, srauto, surengė ginkluotą įsikišimą. Pakistano karinės pajėgos rytuose buvo priverstos kapituliuoti: įkalinta 90 000 vyrų. Amerikos ir Rusijos karo laivai trumpam pasirodė Bengalijos įlankoje. Indija užėmė dar ir Kučo Raną, ir dalį Asado (pakistaniečių) Kašmyro. Pakistanas prarado daug žmonių ir patyrė rimtų nuostolių sausumoje, jūroje ir ore. Yahya atsistatydino, Bhutto užėmė jo vietą. Mujiburas buvo paleistas iš kalėjimo, tapo naujos Bangladešo valstybės ministru pirmininku (1975 metais prezidentu).

Naujos valstybės vaizdas buvo itin niūrus. Mujiburas buvo populiarus, bet silpnas ir 1972 metais sirgdamas du mėnesius praleido Anglijoje. Pokario chaosą didino katastrofiška epidemijos banga ir mirtys, tada kilo visuotinė netvarka, nusikalstamumas ir tokio lygio korupcija, kad priblokšta vyriausybė 1974 metais turėjo paskelbti nepaprastąją padėtį. Po metų Mujiburas perversmo metu buvo nužudytas, po to prasidėjo kariuomenės grupuočių kova dėl valdžios. Šalies ekonomika, nepaisant vieno milijardo dolerių užsienio paramos, žlugo. Kinija, veikdama išvien su Pakistanu, trejus metus vetavo Bangladešo priėmimą į JT. Santykius su Pakistanu, išėjimą iš buvusios Rytų ir Vakarų Pakistano asociacijos, kalinių paleidimą ir pabėgėlių grįžimą pradžioje sunkino Bangladešo kalbos apie karo nusikaltėlių tribunolus (kurie niekada neįvyko). Po antrojo prezidento nužudymo 1983 metais prezidentu tapo generolas Husseinas Muhammadas Ershadas. Jis turėjo nekorumpuoto ir nelabai fanatiško musulmono reputaciją, bet 1985 metais paskelbė islamą valstybine religija (85 proc. gyventojų buvo musulmonai). Jis šiek tiek stabilizavo padėtį, tačiau teikė labai maža vilčių, kad šaliai, sunaikintai karo, skurdo ir dažnų stichinių nelaimių – baisūs potvyniai 1988 metais užliejo tris ketvirtadalius teritorijos, palengvės. Opozicija, pasidalijusi į 20 grupių, iš kurių dviem didžiausioms vadovavo ankstesnių prezidentų našlė ir duktė (jų tarpusavio neapykanta vargu ar buvo silpnesnė nei jųdviejų neapykanta Ershadui), dėl įpročio boikotuoti vyriausybės rengiamus rinkimus buvo dar neveiksmingesnė. Po 1986 metų rinkimų Ershadas atšaukė karo padėtį, tačiau po metų vėl paskelbė ir paleido parlamentą. Jis laimėjo naujus rinkimus 1988 metais, bet didėjanti visuotinė netvarka ir silpna ginkluotųjų pajėgų parama (to jis negalėjo

pripažinti) pakenkė jo padėčiai, ir 1990 metais jis buvo priverstas atsistatydinti. Ershadas buvo suimtas ir apkaltintas korupcija. Per kitų metų rinkimus rungėsi Mujiburo duktė ir jo įpėdinio našlė. Pastaroji, Begum Khaleda Zia, laimėjo ir tapo neįtikėtinai skurdžios ir stichinių nelaimių niokojamos šalies ministre pirmininke.

Poniai Gandhi Pakistano skilimas nebuvo blogas dalykas. Ryžtingą Indijos įsiveržimą į Bangladešą palaikė patys indai. Per 1971 metų rinkimus ji gavo 40 procentų balsų ir sutriuškino savo opoziciją Kongreso partijoje, privertė oponentus atrodyti nemokšomis, tačiau pati neišsprendė nei svarbiausių šalies, kurios gyventojų skaičius kiekvienais metais didėjo 2,5 procento, nei nuolat smunkančios Indijos pramonės, kuri duso kontroliuojama biurokratinės valdžios, problemų. Pasunkėjo problemos dėl maisto, todėl daug plačiai vartojamų prekių dingo. Pernelyg pasitikėdama savimi ir politikos neišmanančiu bei autoritarišku sūnumi Sanjay, ji palaikydavo tokias neprotingas priemones kaip priverstinį sterilizavimą. 1975 metais Aukščiausiojo teismo teisėjas paskatino nemaža netikėtų įvykių, nusprendęs, kad Gandhi per 1971 metų rinkimus pažeidė Korupcijos įstatymą ir įstatymų nustatyta tvarka uždraudė jai penkerius metus dalyvauti politinėje veikloje. Aukščiausiasis teismas sutiko palūkėti ir atidėjo diskvalifikavimą, kol bus apsvarstyta apeliacija, tačiau po dviejų dienų ponia Gandhi paskelbė nepaprastąją padėtį, suėmė šimtus politinių oponentų ir įvedė griežtą cenzūrą. Ji paaiškino, kad buvo atskleistas sąmokslas prieš pažangą ir demokratiją, bet nepateikė jokių įtikinamų tokio griežto kaltinimo įrodymų, todėl šis jos veiksmas labiau panėšėjo į mėginimą įvesti dinastinį despotizmą, maskuojamą švelniu autoritarizmu: labiau palaikoma dinastija nei demokratija. 1977 metais ją išstūmė „Janata“ – koalicija, įkurta nusenusio asketo Morarji Desai, kuris nesėkmingai kėlė kandidatūrą į ministrus pirmininkus 1964 ir 1966 metais ir kurį ignoravo ponia Gandhi. Priešindamasis jos autoritarizmui ir Sanjay kilimui valdžioje, jis įsteigė naują partiją. Tačiau „Janata“ paskendo kivirčuose ir gyvavo tik dvejus metus. 1980 metais ponia Gandhi triuškinamai nugalėjo ir vėl ėmė valdyti. Po kelių mėnesių per lėktuvo katastrofą žuvo Sanjay. Motina pripažino įpėdiniu Sanjay vyresnįjį brolį Rajivą.

1984 metais Gandhi nužudė sikai, su kuriais ji įsitraukė į tam tikra prasme asmeninį konfliktą. Sikai norėjo būti tauta didžiulėje konglomeracinėje federacijoje. Jie valdė Pandžabą nuo musulmonų Mogolų imperijos žlugimo po 1700 metų iki britų atvykimo devynioliktojo amžiaus viduryje. 1947 metais padalijus Indiją, buvo padalytas ir Pandžabas, o Vakarų Pandžabo (musulmoniškojo) sikai pasitraukė į rytus, kur viešpatavo akaliai sikai ir tikėjosi įkurti sikų valstybę ar pusiau valstybę. Jie siekė didesnės autonomijos Pandžabe, prijungti Čandigaro miestą prie jo (kurį teko dalytis su kaimynine Harianos valstija) ir perskirstyti upės vandenis. Tai buvo sikų politiniai reikalavimai, kylantys iš jų religinės tapatybės. Ponia Gandhi priešiškai žiūrėjo į pirmuosius, politinius, reikalavimus, turinčius separatizmo atspalvį, bet ne į antruosius, kurie nebuvo nusižengimas pasaulietinėje ir daugiareliginėje valstybėje.

Sikai atrodė didesni nusižengėliai Gandhi akyse, kai 1977 metais „Akali Dal“ stojo vienon pusėn su „Janata“, o Gandhi, vėl grįžusi į valdžią, teršė jų gerą vardą, leisdama sikų ekstremistams žiauriai elgtis. Vadovaujami karingo vado Sant Bindranwale, jie užėmė beveik 40 sikų šventyklų, įskaitant ir Amritsaro Auksinę šventyklą. Iškilus sukilimo pavojui, Gandhi įsakė kariuomenei išvalyti šventyklas, pagrindinės operacijos metu Auksinėje šventykloje buvo nužudyta apie 1000 sikų, tarp kurių buvo ir Bindranwale, šitaip tapęs kankiniu. Vėliau 300 sikų grupė, nepaisydama savo vadų draudimo, atgavo dalį Auksinės šventyklos, tada kariuomenė vėl griebėsi prievartos: išvarė ir suėmė juos. Kariuomenės operacijos, kurių metu veikė ir tankai, atrodė be galo tiesmukiškos ir pernelyg žiaurios. Iš keršto ponios Gandhi asmens sargybiniai sikai ją nužudė.

Kongreso vadovų prašymu, Rajivas Gandhi per itin trumpą laiką tapo ministru pirmininku. Jis buvo žinomas kaip kuklus žmogus, neturintis politinių ambicijų ar patyrimo, todėl į jį buvo žiūrima kaip į tinkamą, bet laikiną vadovą, kuris galėtų užbėgti už akių chaosui. Per metus jis įsitvirtino vadovo poste, nustebino indus ir kitus žmones ramiais sprendimais ir akivaizdžiu garbingumu, tačiau ši netikėtai palanki pradžia neturėjo tęsinio. Nors Gandhi buvo remiamas centre, dauguma provincijų nebuvo jo pusėje. Jam neblogai sekėsi ekonomikoje, kuri pakildavo iki 9 procentų per metus, gerokai padaugėjo plačiai vartojamų prekių. Jis buvo nuoširdžiai nusistatęs prieš religinį susiskaldymą, bet atstūmė nuo savęs ir musulmonus, ir induistus. Gandhi laikėsi per atstumą nuo aikštingųjų Kongreso partijos magnatų, pakeitė juos asmeniniais draugais. Jis jaudinosi dėl korupcijos, bet jam nepavyko atvirai susidoroti su skandalais. Jo sveikos nuovokos nepakako, kad išspręstų sikų problemą ar apsisaugotų nuo viešos Indijos sikų prezidento Zailo Singh'o paniekos. Jo pastangos užkirsti kelią skerdynėms ir pilietiniam karui Šri Lankoje nebuvo gerai apgalvotos (žr. 534 p.).

Svarbiausia Gandhi problema buvo Pandžabas. Jis stengėsi susitarti ir susitarė su sikų lyderiu Sant Harchandu Singh Longowalu, Pandžabui buvo atiduotas Čandigaro miestas mainais į kelis kaimus Harianoje ir šiek tiek palankesnį Harianai upės vandenų paskirstymą. Nors Sant Longowalas ir buvo nužudytas karingųjų sikų, susitarimas atlaikė Pandžabo provincijos rinkimų išbandymą, laimėjo „Akali Dal“, pasisakanti už sutarties laikymąsi. Antra vertus, Harianoje siūlymas atiduoti Čandigarą labai stipriai įžeidė induistus, dėl to 1987 metais triuškinamai pralaimėjo Kongreso partija. Pats susitarimas irgi neišliko. Nesutarimai dėl jo įgyvendinimo smulkmenų buvo pretekstas karingesniems sikams atsisakyti savo vadų, sugriauti dalį Auksinės šventyklos neva todėl, kad ji buvo suteršta induistų, ir paskelbti savo atskirą Kalistano valstybę (1986 m.). Auksinė šventykla buvo atgauta iš kovotojų, bet įsižiebęs konfliktas tarp pačių sikų bei tarp sikų ir induistų neužgeso. Kartkartėmis kildavo audringų neramumų, tačiau sikų separatizmas nusilpo.

Po Kongreso partijos nesėkmės Harianoje kitas provincijas – Vakarų Bengaliją, Keralą – taip pat ištiko, gal ir ne tokios didelės, nesėkmės. Gandhi prestižą sugriovė gerbiamo gynybos ministro V. P. Singho atsistatydinimas, kuris

protestavo prieš vyriausybės nenorą nagrinėti finansinių skandalų, ypač kilusių dėl gynybos sutarčių su Švedijos „Bofors" bendrove, ir prieš nuolatinę nesantarvę valdančiosios partijos viduje, tai sumažino rinkėjų balsų skaičių per 1988 metų rinkimus. Didelis prekybos deficitas didėjant importui ir mažėjant eksportui prisidėjo prie abejonių, ar vyriausybė patikimai valdo šalies ekonomiką ir gina jos vientisumą. Teigiamoje balanso pusėje: Gandhi nuramino asamus dėl pabėgėlių musulmonų antplūdžio iš Bangladešo; pastatyta užtvara, sulaikanti bėglius, kol buvo išspręstas pabėgėlių grąžinimo klausimas. Tačiau, viską sudėjus, Gandhi vidaus reikalus tvarkė visiškai nekaip. Užsienyje jis pagerino santykius su Kinija, tačiau nepasiekė jokio konkretaus susitarimo dėl abiejų šalių sienų. Jis dar kartą patvirtino draugiškus Indijos ketinimus SSSR atžvilgiu ir kažkiek pagerino santykius su Jungtinėmis Valstijomis; iš vienos gavo kreditų, iš kitos – techninės pagalbos. Jis buvo svarbiausias Pietų Azijos regioninės bendradarbiavimo asociacijos (SAARC) įkūrėjas. Į asociaciją įėjo septynios šalys – Indija, Pakistanas, Šri Lanka, Bangladešas, Nepalas, Butanas ir Maldyvų salos, kurios, sumaniai vengdamos visų ginčytinų klausimų, užmezgė tam tikrą naudingą bendradarbiavimą prekybos, technikos ir transporto srityje, centrinę valdybą įkūrė Katmandu. Visiems svarbiausioje sferoje, Pakistano klausimu, Gandhi, rodydamas gerus ketinimus, susitiko ir su generolu Zia ul-Haqu, Bhutto dukterimi ir politine įpėdine Benazir, kad išreikštų geranoriškumą, kuris taptų atsargia įžanga silpninant tarpusavio baimę ir įtarumą. Tačiau 1989 metais jo dorybes nusvėrė trūkumai, jis pralaimėjo per visuotinius rinkimus koalicijai, kuriai vadovavo V. P. Singh'as ir į kurią įėjo judėjimai nuo dešiniųjų induistų „Bharatiya Janata" (BJP) iki kairiųjų komunistų. Kongreso partijai ypač prastai sekėsi šiaurinėse valstijose, bet ji tebebuvo didžiausia partija Liaudies rūmuose (Lok Sabha), o Gandhi buvo vėl išrinktas pirmininku. Singh'as vadovavo daugumai tik tol, kol kairieji ir dešinieji ekstremistai jį rėmė. Jis rizikavo pateikdamas šiai daugumai pasiūlymų dėl diskriminacijos darbo rinkoje, parankios žemesniosioms kastoms, o 1990 metais prarado daugumą, kai įsakė suimti BJP vadovą Lalą Krishna Advani, kuris vadovavo ilgam žygiui per šiaurės Indiją, norėdamas vietoj apleistos musulmonų mečetės Ajodoje, Utar Pradeše, pastatyti induistų šventyklą. Chandra Shekhar, kuri buvo Singh'o kolegė ir „Janata Dal" priešininkė, pasinaudojo proga suskaldyti partiją ir pakeisti Singh'ą, kai gavo Gandhi pažadą, kad gaus paramą parlamente.

BJP iškilimas buvo papildomas elementas netvarkingoje politikoje, kur kaupėsi ekonominiai sunkumai: negirdėtos palūkanų normos, nuolatinis rupijos devalvavimas, užsienio skola viršijo 70 milijardų dolerių, o gyventojų skaičius didėjo taip sparčiai, kad atrodė, jog po šimto metų pasivys Kiniją. 1991 metais tamilai per rinkimų turą pietų Indijoje nužudė solidžiausią Indijos politiką Rajivą Gandhi. Nors Kongreso partija tada laimėjo 225 vietas iš 544 Liaudies rūmuose, BJP, turėjusi 2 vietas 1984 metais, surinko 20 procentų balsų ir laimėjo 119 vietų. BJP, daugiausia viešpatavusi šiaurėje ir vakaruose, buvo karingojo induizmo išraiška. Ją sudarė religiniai fanatikai, o vadovavo demagogai, kurie pasinaudojo tradiciniu antibritišku nacionalizmu ir pakreipė šią

neapykantą prieš musulmonus, profesines sąjungas ir kitus. BJP siekė būti tuo, kuo ilgą laiką buvo Kongreso partija: vyriausybine partija ir Indijos siela. Šis vaidmuo priklausė Kongresui antibritiškojo Indijos nacionalizmo metu, tačiau Kongresas ir jo svarbiausi oponentai komunistai smuko, o BJP rėmėsi gilesniais, ne tokiais apčiuopiamais priešiškumais, kylančiais ne iš britų radžos įvaizdžio, bet iš vietinių mitų ir jausmų. Kol nė viena partija negalėjo laimėti Liaudies rūmuose, Indija turėjo išbandyti nepatikimą koalicinės vyriausybės žaidimą ir kartu tikros daugiapartinės demokratijos pranašumus ir trūkumus. 1992 metais BJP fanatikams, matyt, su BJP provincijų vyriausybės palaiminimu, pavyko sugriauti Ajodoje mečetę. Tai buvo iš dalies induistų nacionalizmo, iš dalies BJP laimėjimų demonstravimas. Utar Pradešo valstiją metus, kurių pabaigoje BJP pralaimėjo per visuotinius rinkimus, valdė centrinė vyriausybė. Kad ir kaip ten būtų, kaleidoskopinėje centro politikoje ji vis tiek tebebuvo svarbi. Kongreso partija, darydama nuolaidų ir kairiesiems, ir dešiniesiems, grįžo į valdžią kartu su Narasimhu Rao, palyginti blankiu, tačiau netikėtai ilgai išsilaikiusiu ministru pirmininku, ir finansų ministru Manmohanu Singh'u, kuris išgelbėjo Indijos finansinę padėtį. Jis devalvavo valiutą, sumažino infliaciją, sumažino tarifus, įgyvendino mokesčių reformas, keitė rinkos politiką, papildė atsargas, laimėjo palankius sandorius su Pasaulio banku ir TVF, privertė daugiau domėtis, o ne nusivilti Indija. Per 1993 metų provincijų rinkimus BJP patyrė pralaimėjimą ir suskilo, išlaikė populiarumą tiktai tarp vidurinės klasės atstovų Delyje ir kituose dideliuose miestuose. Tačiau Rao nepavyko nieko nuveikti, tik sustabdyti Kongreso žlugimą. Jis pro pirštus žiūrėjo į korupciją vyriausybėje ir partijoje, o politika virto manevravimu, kuriuo siekiama neprileisti BJP prie valdžios. BJP atsigavo, o po 1998 metų rinkimų jos vadovas Atalas Bihari Vajpayee sujungė 18 mažesnių partijų (dauguma iš jų buvo tik šiek tiek daugiau nei asmenybių noras išreikšti save) ir sudarė koaliciją. Tačiau po metų Vajpayee pralaimėjo vienu balsu Liaudies rūmuose, kai viena iš šių partijų pasitraukė dėl nepatikusio gana trivialaus klausimo sprendimo. Po to buvo tarpuvaldis, trukęs šešis mėnesius, BJP tai susirasdavo draugų, tai prarasdavo juos, pats Vajpayee sustiprino savo, kaip reikšmingo ir kompetentingo žmogaus, padėtį, o Kongreso partija, išsirinkusi Sonia Gandhi, Italijoje gimusią Rajivo našlę, kaip savo vėlavnešę, vos išlaikė savo balsų skaičių ir prarado vietas ypač jai svarbiose srityse. BJP išliko valdžioje, bet priklausė nuo nenuspėjamos sąjungininkų ištikimybės vieni kitiems ir jai.

Nuolatinė subkontinento skaudi vieta buvo blogi dviejų didžiausių valstybių santykiai. Nepaisant mėginimų susitarti, šis priešiškumas, kilęs dėl Kašmyro ir dar labiau kaitinamas abiem pusėms tobulinant balistinius ir branduolinius ginklus, vis stiprėjo. 1972 metais Indira Gandhi ir Zulfikaras Ali Bhutto tiesioginių derybų metu Simloje sudarė visapusišką sutartį, o metų pabaigoje nustatė laikinąją kontrolės liniją (menkai prižiūrimą JT misijos) Kašmyre ir ėmė repatrijuoti karo belaisvius, paimtus per karą dėl Bangladešo, kuris rimtai pakeitė požiūrius abiejose šalyse. Gandhi buvo priversta atsisakyti tėvo puoselėtos neprisijungimo politikos ir sudaryti sutartį su SSSR,

kad atsvertų Jungtinių Valstijų šališkumą Pakistano atžvilgiu. Pakistanas prarado ne tik įvaizdį ir pusę teritorijos, bet ir pusę vidaus rinkos, didelę dalį žaliavų ir gamybos, užsienio rinkas (į kurias tiekė Rytų Pakistanas) ir užsienio pajamas, o konstitucinės problemos, nors laikinai užglaistytos įvedus naują prezidentinę sistemą, liko neišspręstos nuo 1947 metų. Apskritai Bangladešo netektis privertė Pakistaną trauktis vakarų kryptimi, islamo pasaulio centro link.

Bhutto buvo sumanus, šiek tiek skrupulingas politikas, siekiantis sukurti naują Pakistaną, prie kurio vairo būtų pats, aristokratišką išdidumą derino su demagogija ir turėjo kariuomenės vado, kuriuo nepasitiki kariuomenė arba vidurinės klasės, bruožų. Neatitikdamas susikurto įvaizdžio, jis buvo brutaliai nubaustas žiaurios Pakistano politikos, o 1977 metais armija jį išvarė, vėliau pakorė. Bhutto pakreipė Pakistaną branduolinio ginklo kūrimo keliu. Jis ieškojo prancūzų pagalbos, kurią jie pažadėjo, tačiau, Amerikai užprotestavus, pažadą atsiėmė, tada ėmėsi programos, iš pradžių slaptai, pavedęs ją vienam Pakistano mokslininkui, kuris reikalingų žinių įgijo Nyderlanduose. Jo nuomone, jeigu indai, žydai ir krikščionys turi branduolinių ginklų, turi būti ir islamo bomba. Vašingtonas spaudimu ir meilikavimu mėgino sustabdyti Pakistano pažangą; jis nutraukė ekonominę pagalbą, kaip buvo numatyta pagal 1976 metų Užsienio pagalbos įstatymą, atsisakė daryti nuolaidų dėl skolų atidavimo terminų ir pasiūlė Pakistanui modernią karo aviaciją, jei šis imsis tarptautinių saugumo priemonių branduolinėje veikloje. Vašingtonas sprendė dilemą, kaip Pakistaną padaryti saugiu sąjungininku ir galutinai nesugriauti santykių su Indija.

1977 metais Pakistano kariuomenė vietoj Bhutto prezidentu paskyrė generolą Zia ul-Haqą ir įvedė žiaurų represinį režimą. Užsienio reikalų srityje Zia tęsė Bhutto pradėtą programą, numatančią aprūpinti Pakistaną branduoline įranga, išstojo iš merdinčios CENTO sąjungos ir įstojo į neprisijungusiųjų grupę, tačiau pradžioje buvo laikomas laikinu vadovu, o ne autokratu. Jis nepriklausė nei pandžabų aristokratijai, nei sindų plutokratijai, bet palaikė palyginti nepopuliarų netolerantišką islamo fundamentalizmo sparną ir armiją, kuri padarė jį prezidentu, tačiau nebuvo matyti, kad laikys jį šiame poste ilgai. 1979 metais sovietų įsiveržimas į Afganistaną sustiprino jo asmeninę padėtį, nes tokiu metu būtų neprotinga ką nors keisti, be to, netikėtai priešinga linkme pasisuko jo santykiai su Jungtinėmis Valstijomis, kur jis staiga tapo demokratinių vertybių saugotoju. Zia sėkmingai pasinaudojo įsiveržimu kaip svertu, kad atgautų karinę Amerikos pagalbą ir lėšų. Nors sovietams užpuolimas kainavo brangiai, Jungtinėse Valstijose buvo manoma, kad pavojingai sustiprėjo sovietų galia, o nuvertus Irano šachą, tą buvo galima atsverti tik apginklavus Pakistaną ir pasinaudojus juo kaip ginkluota SSSR opozicija Afganistane. Zia su entuziazmu ėmėsi šios politikos. Jis gavo dosnią amerikiečių pagalbą, nors Amerika nepritarė Pakistano branduolinei programai ir jo vaidmeniui narkotikų prekyboje, taip pat pažeidė Symingtono pataisą, draudžiančią remti branduolinius ginklus gaminančias valstybes.

Iki 1983 metų, sumažėjus baimei dėl Rusijos agresijos prieš Pakistaną, šalies viduje vis labiau stiprėjo reikalavimai atšaukti karinę diktatūrą. Zia, norėdamas

išlaikyti savo padėtį, 1984 metų pabaigoje netikėtai paskelbė, kad norėtų surengti referendumą, kuris turėtų patikrinti, kiek žmonių apskritai pritaria jo politikai ir jam, kaip šalies vadovui, o jeigu palaikytų, jis liktų dar penkeriems metams ir labiau islamizuotų konstituciją, taip pat taikytų griežtas korano bausmes už religinių normų nesilaikymą. Beveik visi balsavo už jį. 1985 metų pabaigoje karo padėtis buvo atšaukta – tai rodė situacijos sušvelnėjimą, tačiau prieš tai buvo taikoma amnestija už praeities veiksmus ir gerokai sustiprinta prezidentinė valdžia, pratęsiant paties Zia valdymą iki 1990 metų.

Zia nieko nedarė, kad sumažintų įtampą tarp pandžabų ir sindų bei beludžių, o 1988 metais grįžus į Pakistaną Bhutto dukteriai Benazir sustiprėjo nesutarimai. Ekonomiką slėgė išlaidus karinis režimas, kuris karinėms pajėgoms iš biudžeto skyrė 40 procentų, susidarė didžiulis biudžeto ir užsienio sąskaitų deficitas, grėsmingai augo skolos užsieniui: gynybos išlaidos ir užsienio skolos kartu surydavo 85–90 procentų biudžeto. Zia buvo priverstas tartis dėl didžiulės paskolos iš TVF, dėl to šalyje jam reikėjo įvesti griežtą taupymą, didinti kainas, įvesti naujus mokesčius ir mažinti socialinės apsaugos bei susisiekimo finansavimą (sveikatos apsaugos finansavimas buvo sumažintas tiek, kad sudarė mažiau nei vieną penkiasdešimtąją karinio biudžeto). Prie Zia problemų dar prisidėjo vis mažėjančios pakistaniečių, gyvenančių Persijos įlankos ir kitose užsienio šalyse, piniginės perlaidos (kurios siekdavo 25 milijardus JAV dolerių per metus, o juos daugiausia išeikvodavo Zia režimas), nederliaus metai, pabėgėlių iš Afganistano srautas ir daugybė narkotikų sindikatų privačių armijų, kurios veikė net sostinėje, kur patanų imigrantai pešdavosi su ne patanais. Nors Zia opozicija stipėjo, jos gretos nebuvo glaudžios. Grįžusi Benazir Bhutto taikė nesutariančias grupes, bet jai nevisiškai pavyko. Pirmieji vietiniai rinkimai po jos sugrįžimo nuvylė šalininkus. Bhutto padėtį sunkino tai, kad ji moteris ir sindė, ypač svarbioje Pandžabo provincijoje (kur gyveno daugiau nei pusė gyventojų); nors buvo intelektuali, bet arogantiška ir nevykusiai motinos ištekinta. Vyriausybei pasisekė šiek tiek apjuodinti ir pažeminti jos PPP, tačiau du 1988 metų įvykiai pakeitė jos padėtį: Zia staiga atleido savo civilį ministrą pirmininką Muhammadą Khan Junejo, kuriam nepatiko, kad kariuomenė visiškai palaiko *modžahedus* Afganistane, o pats Zia žuvo per lėktuvo katastrofą. Kartu su juo žuvo dar du generolai ir Amerikos ambasadorius.

Šie įvykiai tapo įžanga į laikotarpį, kurio metu dėl Pakistano islamo fundamentalizmo vyravimo ir branduolinės programos, taip pat dėl jo įsitraukimo į įvykius Afganistane kilo stiprus ir beprasmiškas politinių partijų priešiškumas. Per rinkimus po Zia mirties kovojo dvi stiprios grupės: Islamo demokratinis aljansas, į kurį įėjo Musulmonų lyga, mažesni sąjungininkai, ir PPP su sąjungininkais. Per mažai rinkėjų pritraukusius rinkimus PPP laimėjo kur kas daugiau vietų, bet ne daugumą, o visose provincijose, išskyrus Sindą ir Šiaurės vakarus, nepavyko nugalėti. Benazir Bhutto tapo ministre pirmininke, kariuomenė, kaip įprasta, vėl pasitraukė į užkulisius. Tačiau neilgam. Kariuomenė, prezidentas ir dauguma provincijų valdytojų – kiekvienas skirtingai – buvo priešiški Bhutto ir laukė progos ja nusikratyti. Korupcijos, prekybos

narkotikais, Afganistano, ekonominio nuosmukio problemų, rietenų tarp provincijų ir stiprėjančio islamo fundamentalizmo palikimo buvo per daug vyriausybei, kuri valdė tik dvi provincijas ir visiškai priklausė nuo armijos karininkų, su kuriais Bhutto negalėjo nei susitaikyti, nei jų valdyti. Jos vyriausybę, ne be priežasties kaltinamą nekompetentingumu, korupcija ir nepotizmu, prezidentas, pasinaudojęs pretekstu, kad ji nesugebėjo Sinde suvaldyti vietinio smurto, kilusio tarp sindų ir *muhadžirų*, atleido. (Pastarieji buvo imigravę po 1947 metų iš Indijos, tapo palyginti turtinga bendruomene Karačyje ir nesutarė ne tik su sindais, bet ir su pandžabais bei patanais, pradėjo kovoti net tarpusavyje.) Per naujus tais pačiais metais vykusius rinkimus laimėjo Islamo frontas – devynių partijų sąjunga su stipria religinės netolerancijos pakraipa ir kariuomenės parama. Frontas ir jo sąjungininkai valdė du trečdalius parlamento, tačiau 1993 metais prezidentas Ghulamas Muhammadas, patanas, susiginčijęs su ministru pirmininku Nawazu Sharifu dėl teisės skirti kariuomenės vadą, jį atleido. Sharifą sugrąžino į postą Aukščiausiasis teismas, bet per rinkimus Bhutto atsirevanšavo ir dar kartą iki 1996 metų buvo ministrė pirmininkė. Ją atleido naujasis prezidentas Faroukas Leghari, iš dalies dėl nesugebėjimo susitvarkyti su provincijų vaidais, ekonominiu nuosmukiu, korupcija ir kitais nusikaltimais, o tiksliau – dėl to, kad kariuomenės vadai reikalavo ją atleisti. Per rinkimus po metų jos PPP nusmuko. Realūs šalies valdytojai buvo naujoji Nacionalinė gynybos taryba, kurioje daugiausia buvo generolų, stabilumą šalyje vertinusių labiau už demokratiją, tačiau nei vieno, nei kito nepajėgusių garantuoti. Sharifas grįžo. Jis mėgino savo padėtį sustiprinti pereidamas iš nuosaikiojo, konstitucijos ginamo, islamizmo prie kur kas netolerantiškesnės jo pakraipos, kurios reikalavo fanatikai.

1990 metais prezidentas Bushas atsisakė patvirtinti, kad Pakistanas neturi jokių branduolinių ginklų, – to būtinai reikėjo ekonominei ir karinei pagalbai gauti. Nuo aštuntojo iki devintojo dešimtmečio Jungtinės Valstijos abejojo pranešimais, jog Indija tiria plutonį ar gamina branduolinius ginklus, kad sustabdytų paralelią Pakistano veiklą: Pakistanas buvo pagrindinė Jungtinių Valstijų bazė ir padėjo remti Afganistano *modžahedus*, taip pat talibus. Tačiau iki 1990 metų buvo tikima, kad Pakistanas turi pusę tuzino urano 335 kovos galvučių, stato plutonio perdirbimo gamyklą ir importuoja plutonį. 1998 metais Indija atliko penkis branduolinius bandymus, o Pakistanas šešis ir bent jau nuolaidžiavo įsiveržimo į Kašmyrą metu (žr. toliau). Todėl Jungtinės Valstijos nutraukė paramą, tuo sukeldamos Pakistane ekonominę krizę. Per kelis mėnesius valiuta nuvertėjo perpus, infliacija ir biudžeto deficitas smarkiai padidėjo. (Sankcijos buvo ne vienintelė ekonominė problema. Pakistanas buvo viena iš pasaulio valstybių, kur sparčiausiai didėjo gyventojų skaičius.)

Sharifo nerimą sustiprino talibų, kurių fanatiškesni lyderiai pro pirštus žiūrėjo į šiitų musulmonų žudynes, laimėjimai Afganistane. Šios žudynės kėlė nerimą Jungtinėms Valstijoms ir įžeidė pačius Pakistano šiitus, kurie sudarė penktadalį gyventojų. 1998 metais, iš anksto neįspėjusios Pakistano vyriausybės, Jungtinės Valstijos paleido raketas per Pakistano teritoriją, atakuodamos Saudo Arabijos disidentą Osamą bin Ladeną, kuris prieglaudą rado

Afganistane ir buvo įtariamas prisidėjęs prie Amerikos ambasadų Rytų Afrikoje užpuolimo.

Galų gale Kašmyras: devintojo dešimtmečio pabaigoje tarp Pakistano ir Indijos protarpiais vyko kova dėl ledyno Kašmyro šiaurėje, o nuo 1989 metų dar kartą įsiliepsnojo centrinio Kašmyro konfliktas. 1983 metais mirus šeichui Abdullah'ui, jo sostas atiteko sūnui Faruqui Abdulah'ui (lengvabūdžiam žmogui, kuris, daugumos Kašmyro musulmonų nuomone, buvo per daug artimas Naujajam Deliui) ir žentui Ghulamui Mohammadui Shahui, jųdviejų šeimyninė nesantaika kartu su politiniais nesutarimais perėjo į 1989–1990 metų bruzdėjimus, kurių metu žuvo daug žmonių. Dėl bruzdėjimų Indija kaltino Pakistaną, nušalino Faruqą ir įvedė tiesioginį valdymą iš Delio. Kašmyre antiindiškumas ir vis įnirtingesnis Džamu ir Kašmyro išsivadavimo frontas gavo liaudies paramą, tuo tarpu Indijos valdžia ėmėsi šiurkščių atsakomųjų represijų, įskaitant ir atsitiktinius nekaltų aukų kankinimus. 1993 metais Šrinagare Hasrat Balo šventyklą, kur buvo saugomas pranašo barzdos plaukas, apsupo Indijos daliniai, nes buvo kalbama, kad musulmonai ketina perkelti šį plauką kitur. Musulmonai įsižeidė dėl tokio jėgos demonstravimo, kurią nemusulmonai smerkė kaip neprotingą provokaciją. Kašmyro disidentai susiskirstė į siekiančius nepriklausomybės ir norinčius susijungti su Pakistanu, Indija šį susiskaldymą mielai stebėjo ir galbūt net kurstė. 1994 metais Rao atsiteisė Pakistanui už kišimąsi į Kašmyrą ir pareikalavo grąžinti Indijai prijungtą prie Pakistano Kašmyro teritoriją.

1998 metais įtampa sustiprėjo, kai ir Indija, ir Pakistanas atliko bandymus, kurie išsklaidė visas abejones, kad abi turi branduolinių ginklų ir priemonių gabenti juos dideliais atstumais, Indijos atveju – į Kiniją ir Pakistaną. 1999 metais pakistaniečių ir afganistaniečių grupė, kurioje buvo 6000 ar net daugiau žmonių, įsiveržė į Kašmyrą daugiau nei 90 kilometrų frontu. Indams tai buvo netikėta, jie prarado 1000 žmonių, tačiau atsikeršijo sunkiąja artilerija ir apsisprendimu nieko neatiduoti Pakistanui ir užkirsti kelią kovoms Kašmyre, kad būtų pavojinga keliauti iš Šrinagaro į Ladakhą, kelias būtų labai svarbus, jei atsinaujintų konfliktas su Kinija dėl Aksai Čino, okupuoto Kinijos 1962 metais. Pakistanui rizikingas sumanymas nepavyko ne tik dėl indų atkirčio, bet ir dėl amerikiečių spaudimo, kuris grėsmingai parodė, kad Jungtinės Valstijos perėjo nuo Pakistano prie Indijos. Sharifas diktatoriškai elgdamasis vertė pripažinti, kad Pakistane valdo generolai, o ne civiliai. 1997 metais jis atleido prezidentą ir sumažino prezidentūrą ir nors turėjo sąjungininkų kariuomenėje, kariuomenės vadas generolas Pervezas Musharrafas nebuvo tarp jų. Kai Kašmyro pažeminimo pradžioje Sharifas mėgino apkaltinti ir išstumti generolą per perversmą, kurį pasaulis pasmerkė demokratijos vardu, tačiau pakistaniečiai, kaltinantys ministrą pirmininką dėl žlungančios ekonomikos ir didelės korupcijos, pritarė, jis pats buvo pašalintas. Iš Pakistano buvo laikinai atimtos teisės Sandraugoje (tuo pačiu metu, kai Nigerija jas atgavo atkūrusi demokratiją), šis įspėjimas – draudimas dalyvauti susirinkimuose neatimant narystės – buvo mažiausia Musharrafo problema. Jis nepaskelbė karo padėties, visiškai atsiribojo nuo Kašmyro, atitolo nuo musulmonų ekstremistų Pakistane

ir Afganistane, vėl atnaujino dialogą su TVF, be kurio pagalbos neišvengiamai žlugtų ekonomika. Pakistanas atsidūrė prie pačios didžiausios krizės – atsiskyrimo nuo Bangladešo – ribos. Jo politinis, valdžios ir teismų aparatas buvo supuvęs ir gedo toliau; religinė struktūra, puoselėjama konstitucijoje ir pakistaniečių širdyse, buvo pažeista įtampos tarp tradicinių sunitų, ekstremistų sunitų ir šiitų mažumos (20 procentų). Tik kariuomenė galėjo pasigirti esanti vieninga ir visą šalį apimanti organizacija, nors net ir čia šalies ketvirtojo karinio režimo metu Musharrafas, pats *muhadžiras*, ne visada galėjo pasikliauti karininkų klasės solidarumu ar žmonių pasitikėjimu. Musharrafas nebuvo fanatikas, tačiau jo kariuomenės vadai buvo artimesni nei jų pirmtakų karta islamo partijoms Pakistane bei Kašmyre ir talibams Afganistane. Pakistano sąjungos su Jungtinėmis Valstijomis 50-ąsias metines tikrai užgožė šie pokyčiai ir Amerikos priešiškumas islamui bei jo šalininkams Artimuosiuose Rytuose.

Amžiaus pabaigoje Indija reiškė žymiai daugiau nei iki 1947 metų. Praėjus pusei šimtmečio po Antrojo pasaulinio karo, pasaulis stebėjosi ekonominiais stebuklais Vokietijoje ir Japonijoje. Pietryčių Azijos ūkis ėmė tiek pat nuostabiai kilti, nors kartais ir ne taip tvarkingai. Tačiau Indijos subkontinentas iš esmės buvo laikomas negandų kraštu. Vis dėlto Indija padarė savo stebuklų susitvarkydama su ekonominėmis, valdymo ir techninėmis problemomis dažniausiai demokratinėje ir pasaulietinėje struktūroje, saugomoje įstatymų. Paskelbus nepriklausomybę, žodis „Indija“ reiškė didžiulę susiskaldžiusią Britanijos imperijos dalį, padriką etniniu, religiniu ir kalbiniu požiūriu. Amžiaus pabaigoje Indija buvo mažesnė valstybė nei toji Britanijos sritis, tačiau vis dar viena iš didžiausių politinių visumų visame pasaulyje. Indija įveikė kalbos problemą, sikų separatizmą ir religinę diskriminaciją: jos prezidentai buvo ir musulmonai, ir sikai. Indija pajėgė pati pasirūpinti maistu, čia dvigubai pakilo raštingumo lygis, įkurtos aukščiausios klasės vadybos ir technologijos mokyklos, palankiai žiūrima į modernizaciją, efektyvias finansų ir verslo institucijas. Debeto atžvilgiu didelė šalies dalis buvo stulbinamai skurdi, 500 milijonų žmonių (kai kuriose teritorijose iki 50 procentų visų gyventojų) buvo neraštingi, visuomenės sveikatos apsauga ir komunikacijos prastos, provincijose ir centre viešpatavo didžiulė korupcija, santykiai su Pakistanu tebebuvo blogi, o vietiniai ir tarptautiniai kritikai nuolat atkreipdavo dėmesį, kad ūkis nepajėgia prilygti konkurentų iš Azijos laimėjimams. Ekonomika per pirmuosius 30 nepriklausomybės metų vidutiniškai pakildavo 3 procentais. Kitą dešimtmetį kilimas paspartėjo 7 ar daugiau procentų, kartu sukeldamas biudžeto ir tarptautinių atsiskaitymų problemų bei infliacijos baimę. Tik paskutinį dešimtmetį atleidus biurokratinių tarnybų varžtus, sumažinus mokesčius ir tarifus, laikantis griežtos finansinės politikos, buvo galima tikėtis ilgesnio kilimo. Tačiau Indijai pasiekti trokštamo vaidmens Azijoje, o Pakistanui islamo pasaulyje trukdė jau pats kaimyno buvimas.

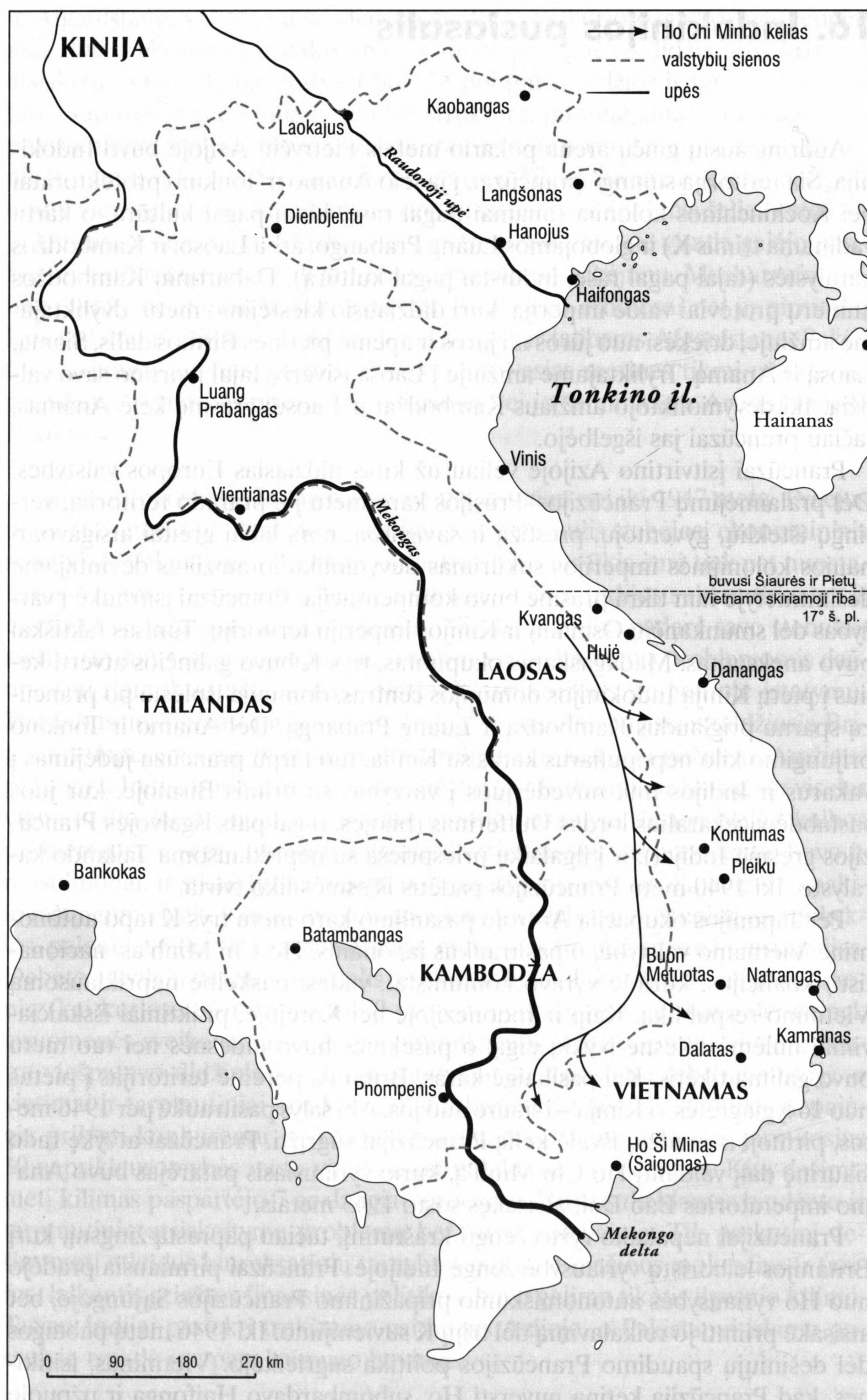
16. Indokinijos pusiasalis

Audringiausių ginčų arena pokario metais Pietryčių Azijoje buvo Indokinija. Šią teritoriją sujungė prancūzai, į ją įėjo Anamo ir Tonkino protektoratai bei Kochinchinos kolonija (anamai pagal rasę, kinai pagal kultūrą, o kartu vadinama trimis K) ir globojamos Luang Prabango, arba Laoso, ir Kambodžos karalystės (tajai pagal rasę, induistai pagal kultūrą). Dabartinių Kambodžos khmerų protėviai valdė imperiją, kuri didžiausio klestėjimo metu, dvyliktajame amžiuje, driekėsi nuo jūros iki jūros ir apėmė pietines Birmos dalis, Siamą, Laosą ir Anamą. Tryliktajame amžiuje į Laosą įsiveržę tajai įtvirtino savo valdžią. Iki devynioliktojo amžiaus Kambodžai ir Laosui grėsmę kėlė Anamas, tačiau prancūzai jas išgelbėjo.

Prancūzai įsitvirtino Azijoje vėliau už kitas didžiąsias Europos valstybes. Dėl pralaimėjimų Prancūzijos–Prūsijos karo metu jie prarado teritoriją, vertingų išteklių, gyventojų, prestižą ir savigarbą, nors labai greitai atsigavo, o naujos kolonijinės imperijos sukūrimas devynioliktojo amžiaus devintajame dešimtmetyje tam tikra prasme buvo kompensacija. Prancūzai įsitraukė į varžybas dėl smunkančių Osmanų ir Kinijos imperijų teritorijų. Tunisas faktiškai buvo aneksuotas. Madagaskaras okupuotas, trys K buvo galinčios atverti kelius į pietų Kiniją Indokinijos dominijos centras, dominija išplėsta po prancūzų sparnu priglaudus Kambodžą ir Luang Prabangą. Dėl Anamo ir Tonkino prijungimo kilo nepopuliarus karas su Kinija, tuo tarpu prancūzų judėjimas į vakarus ir Indijos link nuvedė juos į varžybas su britais Birmoje, kur juos sustabdė vicekaralius lordas Dufferinas (bijojęs, o gal pats išgalvojęs Prancūzijos grėsmę Indijai), ir į ilgalaikę priešpriešą su nepriklausoma Tailando karalyste. Iki 1940 metų Prancūzijos padėtis iš esmės liko tvirta.

Per Japonijos okupaciją Antrojo pasaulinio karo metu trys K tapo autonomine Vietnamo valstybe, o pasitraukus japonams, Ho Chi Minh'as, nacionalistų koalicijos, kurioje vyravo komunistai, vadas, paskelbė nepriklausomą Vietmino respubliką. Kaip ir Indonezijoje bei Korėjoje, praktiniai išskaičiavimai nulėmė tolesnę įvykių eigą, o pasekmės buvo didesnės nei tuo metu buvo galima tikėtis. Kai pasibaigė karas, Britanija perėmė teritorijas į pietus nuo 16 lygiagretės, o Kinija – į šiaurę nuo jos. Abi šalys pasitraukė per 1946 metus, pirmoji iš pradžių išvalė kelią Prancūzijai sugrįžti. Prancūzai atvykę rado šiaurinę dalį valdantį Ho Chi Minh'ą, kurio vyriausiasis patarėjas buvo Anamo imperatorius Bao Dai, atsisakęs sosto 1945 metais.

Prancūzijai nepakako ryžto žengti kraštutinį, tačiau paprastą žingsnį, kurį Britanijos leiboristų vyriausybė žengė Indijoje. Prancūzai pirmiausia pradėjo nuo Ho vyriausybės autonomiškumo pripažinimo Prancūzijos Sąjungoje, bet atsisakė priimti jo reikalavimą dėl trijų K suvienijimo. Iki 1946 metų pabaigos dėl dešiniųjų spaudimo Prancūzijos politika sugriežtėjo. Vietminas, įsitikinęs, kad Prancūzija ketina nuversti Ho, subombardavo Haifongą ir užpuolė Hanojų: apie keturiasdešimt prancūzų buvo užmušta, 200 pagrobta. Tai buvo

16.1. Vietnamas, Kambodža ir Laosas

karo, trukusio septynerius ir pusę metų, pradžia. Po neilgų dvejonių prancūzai nutarė nutraukti tolesnes derybas su Ho ir persimetė į Bao Dai pusę, siūlydami jam trijų K sąjungą, kurios atsisakė Ho. Vadinamasis Bao Dai eksperimentas buvo mėginimas atskirti komunistus nuo kitų nacionalistų ir su Bao Dai pagalba išsaugoti bendrą Prancūzijos valdžią visoje Indokinijoje. 1948 metų birželio mėnesį Along Bėjuje pasirašyta sutartis buvo šios politikos įsikūnijimas (kurios išraiška kitą dešimtmetį pietuose buvo amerikiečių ir prezidento Diemo antikomunistinė nacionalistinė taktika), o 1949 metų birželio mėnesį oficialiai įkurta naujoji *Vietnamo* valstybė. Bao Dai, derybų metu buvęs Prancūzijoje, sugrįžo į savo šalį kaip valstybės vadovas. Vietnamas buvo paskelbtas asocijuota valstybe Prancūzijos Sąjungoje, toks pat statusas suteiktas ir Laosui bei Kambodžai. Tarp atsisakiusių bendradarbiauti su Bao Dai buvo Romos katalikų vadovas ir būsimasis Pietų Vietnamo prezidentas Ngo Dinh Diemas.

Tačiau Vietminas nepasidavė, o Kinijos komunistų pergalė anapus šiaurės sienos pakeitė situaciją. Prancūzų pastangos išlaikyti įtaką naudojantis pusiau nepriklausoma asocijuota valstybe, atvedė prie vilkinamų ginčų tarp jų pačių ir Bao Dai, bet tikslo nepasiekė. 1950 metais penkis mėnesius trukęs Po pasitarimas dėl konstitucinės pažangos suerzino visas partijas, tuo tarpu Indokinijoje sumanaus generolo Vo Nguyen Giapo vadovaujamas Vietminas pradėjo karo veiksmus. Vietmino puolimas buvo nepaprastai sėkmingas. Į mūšių rajoną buvo nusiųstas maršalas Alphonse Juinas. Bao Dai taip pat sugrįžo. Pierre Mendès-France ir kiti prašneko, jog Prancūzijai atėjo laikas pasišalinti iš Azijos. Prancūzijos vyriausybė, absoliučiai nepripažįstanti to, kad ši situacija visais atžvilgiais yra tarptautinė, nusileido tik tiek, kad priėmė Amerikos ekonominę ir karinę pagalbą. Kova dėl Prancūzijos vyravimo nepelnė nei pritarimo, nei sėkmės, todėl vienintelis būdas tęsti kovą – pavadinti ją kova prieš komunizmą ir paprašyti antikomunistiškai nusiteikusių draugų pagalbos. Remiantis šiuo nauju pagrindu, 1950 metų gruodžio mėnesį generolas de Lattre de Tassigny buvo paskirtas vyriausiuoju komisaru ir vyriausiuoju kariuomenės vadu. Su naujuoju generolu, turėjusiu pakelti moralę, Amerikos parama ir derybomis dėl Indokinijos valstybių politinio statuso nustatymo Prancūzijos Sąjungoje prancūzai paskutinį kartą pabandė pasiekti tikslą.

Tačiau Vietminas smogė pirmasis ir parodė, kad gali kariauti ne tik partizaninį, bet ir atvirą karą. Per metus prancūzai neteko de Lattre, kuris jau mirštantis iškeliavo namo. Bao Dai vietnamiečių kariuomenė kūrėsi nepaprastai lėtai, o privačių kariuomenių, komplikuojančių visą padėtį, nepavyko priversti paklusti. Kinija teikė Vietminui vis daugiau pagalbos. Per 1952 metus Prancūzija prarado daug žmonių, gerą vardą ir prestižą, 1953 metais Vietminas karą perkėlė į Laosą, išgąsdino karališkąją sostinę Luang Prabangą ir privertė prancūzus permesti savo pajėgas iš Vietnamo į Ąsočių lygumą Laose. Kambodžoje karalius Norodomas Sihanoukas iškėlė politinius reikalavimus, prašė jokiu būdu ne žemesnio statuso nei Indija ir Pakistanas gavo iš Britanijos, o vėliau nustebino prancūzus laikinai pabėgdamas į Tailandą. Šio susiskaldymo

metu prancūzai negalėjo nieko daugiau padaryti, tik pasiūlyti peržiūrėti Prancūzijos Sąjungos konstituciją ir pradėti dar vieną derybų su Bao Dai ir Laoso bei Kambodžos monarchais raundą. (Sihanoukas, būdamas 18 metų, 1940 metais paveldėjo sostą. 1955 metais jis sosto atsisakė tėvo, kuris viešpatavo iki 1960 metų, naudai, o pats tapo ministru pirmininku. 1956 metais Zhou Enlai ir Sihanoukas pasirašė nepuolimo sutartį. Sihanoukas aplankė Pekiną, Maskvą, Prahą ir Belgradą, Madridą ir Lisaboną. Jis pasirinko plačių diplomatinių kontaktų ir pagalbos iš kiek įmanoma daugiau vietų politiką. Tačiau atrodė, kad pirmenybę teikia Kinijai, kurią jis vėl aplankė 1958 ir 1960 metais. 1960 metais Sihanoukas atgavo aukščiausią valstybės vadovo postą.)

Iki to laiko prancūzams Indokinijoje nieko kito nebeliko, tik gelbėti savo garbę. Jie visą dėmesį buvo sukaupę į Vokietijos galios atnaujinimą, palyginti su ja, Vietmino galia atrodė ir nereikšminga, ir nesusijusi su Prancūzijos padėtimi pasaulyje, todėl visus reikalus Indokinijoje patikėjo generolams, kurie dažnai nesuvokdami situacijos ir pykdamiesi vieni su kitais bei su civiliais kolegomis kariavo ir pralaimėjo seno tipo kolonijinį karą. Jeigu Vietminas kam nors ir buvo svarbus, tai tik amerikiečiams, kurie netiesiogiai jau mokėjo už jį ir įsivaizdavo kovą su juo kaip šiuolaikinį antikomunistinį karą. Reikėjo tik kritinio įvykio, kuris priverstų Prancūziją suvokti, kad vienintelis jos noras Indokinijoje – iš ten pasišalinti. Toks įvykis nutiko Dienbjenfu, nedidelėje įguloje ar stovykloje, esančioje dauboje šiaurės vakaruose. Ją turėti buvo svarbu, nes Vietminas grasino kaimynui Laosui, o pati grėsmė svarbi, nes parodė jog prancūzai nepajėgia apginti protektorato ir tuo prancūzų karines pajėgas atitraukė nuo strategiškai ir politiškai svarbių Raudonosios upės deltos ir Hanojaus gynybos. Dienbjenfu karo metu ne kartą ėjo iš rankų į rankas. 1953 metų lapkritį jį užėmė prancūzai ir po neilgų dvejonių nusprendė čia pasilikti.

Generolas Navarre, dabar vadovaujantis Prancūzijos ir Vietnamo karinėms pajėgoms, kurios buvo kur kas didesnės už Vietmino pajėgas, tikėjo, kad jei galėtų priversti priešą kautis, suduotų lemiamą smūgį ir visam laikui sumažintų jo karinį aktyvumą iki nedidelio partizaninio karo. Jis tikėjo, kad Vietmino Achilo kulnas – kariuomenės dydis ir kad kinai ar rusai, nors ir norintys tiekti ginklų ir karo įrangą, tačiau, bijodami Amerikos keršto, nesiųs savo karių ten kovoti. Dienbjenfu turėjo tapti mūšio, kuris susilpnins vietminiečius, vieta.

1954 metų pradžioje visos susijusios didžiosios valstybės susitarė sušaukti tarptautinę konferenciją Indokinijos ir Korėjos klausimais, o kai prasidėjo parengiamieji darbai, vis labiau aiškėjo, kad rezultatas Dienbjenfu turės didelės įtakos derybų eigai. Taip pat pasidarė aišku, kad prancūzai, iki šiol nepajėgę sutriuškinti priešo, buvo patys apsupti ir atkirsti neįtikimai didelių pajėgų, dėl to jiems grėsė kapituliacija. Šiomis aplinkybėmis buvo neaišku būtent tai, ar kas nors paskatins Prancūzijos sąjungininkus imtis ypatingų pastangų ir įsikišti. Amerikiečiai, kurie iš pradžių priešinosi įsikišimui, persigalvojo ir iškėlė mintį, kad Indokinijos praradimas būtų pražūtingas smūgis visai Pietryčių Azijai ir ne tik jai. Dullesas prašė imtis bendrų tarptautinių veiksmų, kad užkirstų kelią komunizmui Pietryčių Azijoje. Buvo atsargiai testuojama Kongreso

vadovų ir sąjungininkų nuomonė apie bendrą įsiveržimą į Indokiniją ir apie atsakomąjį smūgį pačiai Kinijai tuo atveju, jeigu kinai nuspręstų keršyti. Atsakymas buvo nepalankus.

Korėjos karas apmalšino Jungtinių Valstijų įkarštį rizikingiems žygiams Azijoje, o sąjungininkai dar nebuvo atsigavę nuo nepasitikėjimo makartizmu, kurio atgijimą jie įžvelgė admirolo Arthuro Radfordo, karinio jūrų štabo viršininko, raginančio Ameriką pulti iš oro, pažiūrose. Eisenhoweris buvo pasirengęs pritarti Radfordo politikai, jei Kongresas sutiktų, o Jungtinės Valstijos nebūtų vienintelė interventė, tačiau generolas Ridgway, štabo vadų komiteto pirmininkas, pasipriešino intervencijai, remdamasis tuo, kad tai privers kinus įsitraukti į karą kaip Korėjoje. Eisenhoweris, kuris priešrinkiminėje kampanijoje į prezidento postą pažadėjo sustabdyti karą Korėjoje, tikriausiai žinojo, kad jo intervencijai keliamos sąlygos veikiausiai nebus įvykdytos, bet leido Dullesui toliau siekti bendradarbiavimo su sąjungininkais. Londone ir Paryžiuje aptaręs intervenciją, Dullesas sugrįžo į Vašingtoną įsitikinęs, kad aptartas visuotinės konferencijos planas, tačiau Edenas, su kuriuo jo asmeniniai santykiai buvo blogi, paneigė šį derybų paaiškinimą ir atsisakė siųsti savo atstovą į preliminarinį pasitarimą. Dullesas grįžo į Paryžių ir pasiūlė vienašališką Amerikos aviacijos antpuolį, o Edenas, kuris pakeliui į Ženevą irgi buvo Paryžiuje, parskrido atgal į Londoną, kur sekmadienį per ministrų kabineto posėdį pareiškė, kad tam nepritaria. Edenas Orli oro uoste pakeliui į Ženevą pranešė apie šį sprendimą Prancūzijos užsienio reikalų ministrui Georges'ui Bidault'ui ir tuo pelnė reputaciją žmogaus, apsaugojusio pasaulį nuo naujo pasaulinio karo, kuris galėjo kilti dėl Amerikos akiplėšiškumo Dienbjenfu. Šiaip ar taip, atrodo, kad teisingiau būtų manyti, jog Amerikos įsikišimo buvo atsisakyta dėl Amerikos karinės vadovybės pasipriešinimo (išskyrus vienintelį admirolą Radfordą), Amerikos kongreso ir visuomenės nuomonės bei Eisenhowerio asmeninio nenoro. Per labai trumpą laiką buvo atsisakyta požiūrio, kad Indokinija yra labai svarbi laisvajam pasauliui, o Vietnamo likimą vėl imta traktuoti kaip vietinės reikšmės dalyką.

Balandžio 26 dieną Ženevoje prasidėjo konferencija, sušaukta aptarti pirmiausia Korėjos, tada Indokinijos klausimą. Dienbjenfu pasidavė gegužės 7 dieną. Atsistatydino ir Prancūzijos vyriausybė, Mendès-France tapo ministru pirmininku ir iki birželio 20 dienos pažadėjo Indokinijoje pasiekti susitarimo arba atsistatydinti. Birželio 23 dieną per konferencijos pertrauką Mendès-France ir Zhou Enlai vienu du kalbėjosi Berne prieš pastarojo kelionę į Pekiną. Tuo pačiu metu Churchillis ir Edenas nuvyko į Vašingtoną aptarti įvairių klausimų ir atstatyti dėl nesusipratimų tarp Dulleso ir Edeno pablogėjusių Anglijos–Amerikos santykių. Tuoj po konferencijos atnaujinimo buvo pasirašytos trys paliaubų sutartys. Vietnamas buvo padalytas maždaug pagal 17 lygiagretę (kompromisinis variantas), Vietminas sutiko pasitraukti iš Laoso ir Kambodžos, o su Indijos, Lenkijos ir Kanados atstovais buvo sudarytos trys paliaubų stebėjimo komisijos. Konferencija pabrėžė, jog Prancūzija pralaimėjo ir pasitraukia iš visos Indokinijos. Konferencijoje buvo paskelbtas trijų naujų nepriklausomų valstybių – Laoso, Kambodžos, kurias Kinijos,

Prancūzijos, Britanijos ir SSSR garantijos turėjo saugoti nuo senų priešų Vietname ir Tailande, ir Vietnamo, kuris laimėjo nepriklausomybę, bet ne susivienijimą, – sukūrimas.

Nors pagal Ženevos susitarimą Vietmino karinės pajėgos turėjo būti išvestos iš *Laoso*, tačiau ten buvo ir kitų jėgų, palaikančių sukilimą. Patet Lao, kurį 1949 metais Ho kaip Vietmino priedą įkūrė su Laoso karališkosios šeimos nariu princu Souphanouvong'u, kartu su kitais vyresniais vadovais sugebėjo užvaldyti dvi šiaurines šalies provincijas. 1956 metais šis princas aplankė Pekiną ir Hanojų, kitais metais derėjosi dėl koalicijos su savo įbroliu Souvanna Phouma (ministru pirmininki) su sąlyga, kad Laosas paskelbs neutralitetą. Tačiau ši koalicija gyvavo tik iki 1959 metų, kai Souphanouvong'as ir kiti Patet Lao vadovai buvo suimti. (Vėlesnės 1962 ir 1973 metų koalicijos buvo tokios pat trumpalaikės.) Jungtinės Valstijos laikėsi domino teorijos, kad komunizmas paplis po visą Pietryčių Aziją, jei laimės bent vienoje šio regiono dalyje, nebuvo pasirengusios toleruoti neutralumo, todėl nusprendė pašalinti ne tik komunistą princą, bet ir neutraliuosius. Jos apipylė Laosą pinigais ir kitokia pagalba, dėl to atsirado didelė korupcija ir kilo dvimetis pilietinis karas. Naujoji Laoso vyriausybė, kiek įmanoma pasinaudojusi Šiaurės Vietnamo antpuoliais, paprašė atsiųsti JT misiją ir JT karinių pajėgų. Hammarskjöldas pats nuvyko į Laosą ir nusiuntė specialųjį atstovą stebėti padėtį ir rašyti pranešimus, kad tuo laimėtų laiko ir aprimtų aistros. Tačiau 1959 metų gruodį generolas Phoumi Nosavanas suplanavo ir įvykdė sėkmingą perversmą, kuris turėjo priešingą poveikį. Po kelių mėnesių jis paskatino kitą perversmą, vadovaujamą kapitono Kong Le, gana naivaus paprastų žmonių, kuriems įkyrėjo vaidai ir korupcija, nepasitenkinimo simbolio. Souvanna Phouma pareiškė, kad remia Kong Le, dar kartą tapo ministru pirmininku ir, vėl remdamasis neutralumu, sumanė trumpam sutaikyti generolą su kapitonu. Tačiau jo sprendimas nebuvo ilgalaikis daugiausia dėl to, kad amerikiečiams pavyko atkurti dešiniojo sparno frontą, kuriam vadovavo generolas Nosavanas ir princas Boun Oumas, tolimas karališkosios šeimos giminaitis ir oficialus Čiampasako (pietuose) valdovas. Souvanna Phouma pabėgo į Kambodžą, iš kur Rusijos karinės oro pajėgos nugabeno jį tartis su įbroliu ir Kong Le. Jam taip pat pataikavo Boun Oumas ir Nosavanas, bet jis nusprendė leistis į kelionę po pasaulį. Tuo tarpu Kong Le sudavė smūgį Boun Oumui ir Nosavanui. 1961 metais trys princai susitiko Šveicarijoje ir susitarė, kad Laosas turėtų tapti neutralia, neįeinančia į karinius aljansus valstybe. Vašingtone naujasis prezidentas J. F. Kennedy labiau negu Eisenhoweris buvo linkęs susitaikyti su Laoso neutralumu, iš dalies dėl išsisklaidžiusių iliuzijų Laoso dešiniųjų jėgų atžvilgiu, iš dalies dėl tiesioginės karinės intervencijos Kiaulių įlankoje, Kuboje, nesėkmės. Karas baigėsi, kai Jungtinės Valstijos ir Kinija užkulisiuose susitarė dėl Laoso neutralumo ir užsienio karinių dalinių, t. y. Amerikos dalinių, kurių bijojo Kinija ir dėl kurių Jungtinės Valstijos jautėsi įsivėlusios į beprasmišką reikalą, išvedimo. Tačiau Ho ir toliau naudojosi Laosu teikdamas paramą Pietų Vietnamui, Patet Lao įtaka didėjo, o Amerikos karines pajėgas pakeitė veikli komunistų

armija – dalis laosiečių ir dalis vietnamiečių, jos karių buvo 60 000 ar net daugiau. 1963 metais Laoso koalicija iširo, o šalis iš esmės buvo padalyta: Patet Lao valdė šiaurės rytuose, Souvanna Phouma – visoje kitoje teritorijoje. Nuo 1964 metų Jungtinės Valstijos atsisakė atsitraukimo politikos, pamažu sutelkė didelę sausumos kariuomenę ir, remdamos Laoso vyriausybę, panaudojo karines oro pajėgas prieš Patet Lao. Laosas tapo svarbiu Amerikos karo veiksmų lauku, atliekančiu pagalbinį vaidmenį karo Pietų Vietname metu ir saugant 50 000 karių Amerikos karines pajėgas Tailande. Amerikiečiai Laose numetė daugiau bombų, nei jų buvo numesta Vokietijoje per visą Antrąjį pasaulinį karą.

Pagal 1954 metų Ženevos susitarimą Vietname Ho Chi Minh'as gavo pusę šalies, o kitos dalies tikėjosi per mažiau nei dvejus metus, jeigu susitarimo sąlygos būtų galutinai priimtos ir įvykdytos. Ženevos susitarimas buvo paliaubų sutartis, kurią Prancūzijos ir Vietmino vardu pasirašė generolai. Šia sutartimi buvo nubrėžta paliaubų linija, įpareigota nutraukti ugnį ir aptartas karinių pajėgų pergrupavimas ir civilių gyventojų perkėlimas abiejose linijos pusėse. Konferencijos metu buvo paskelbta daug deklaracijų, įtraukiant ir pateiktą svarstyti, bet nepasirašytą baigiamąją deklaraciją. Jungtinių Valstijų ir Pietų Vietnamo nuomonės ypač skyrėsi dėl šioje deklaracijoje pateikto pasiūlymo iki 1956 metų vidurio visame Vietname surengti rinkimus. Jie manė, kad per tokius rinkimus visa šalis bus atiduota komunistams, nes už šiaurinės paliaubų linijos gyveno dauguma gyventojų, kurių 90 procentų greičiausiai vieningai balsuotų už komunistus, kaip būdinga autoritariniams režimams. Vyriausybė Pietų Vietname, kurią Saigone įkūrė Bao Dai dar iki Ženevos konferencijos, nemanė, jog jai taikomi kokie nors konferencijos sprendimai.

Prancūzams paliaubų sutartis buvo išsigelbėjimo priemonė. Jie galėjo pabaigti karą, kurį jau ėmė pralaimėti. Nuo to laiko jie su atleistinu, tačiau erzinančiu pasitenkinimu stebėjo, kaip kitame etape amerikiečiai kartoja daugelį jų klaidų, padarytų nuo 1945 iki 1954 metų. Rusams ir kinams šis susitarimas buvo politinė sutartis, kurią priimti jie spaudė Ho. Rusai norėjo, kad Prancūzija trukdytų kurti Europos gynybos bendriją, o kinai norėjo pašalinti Vakarų karines pajėgas ir jų poveikį šalies sienoms. Tiek vieni, tiek kiti tikėjosi, kad netrukus Ho Saigone, kaip ir Hanojuje, taip pat sėkmingai valdys, tačiau kai įvykiai taip nesusiklostė, jos susidūrė su naujomis problemomis.

Amerikiečiams Ženevos susitarimas, pažymėjęs prancūzų buvimo Azijoje pabaigą, kad ir nemalonus dėl bendrų antikolonijinių principų pažeidimo, galėjo būti naudingas kaip antikomunistinės kovos dalis. 1954 metais nutarusios daugiau nebepalaikyti Prancūzijos valdžios, Jungtinės Valstijos ieškojo alternatyvios antikomunistinės ir antikiniškos jėgos. Jos nepritarė Ženevos susitarimui, nes jis ne tik nesukūrė tokios jėgos, bet ir sukėlė pavojų paspartinti Kinijos komunistų ekspansiją atiduodant Ho visą Vietnamą dviem etapais – šiaurę pagal paliaubų sutartį, o pietus per rinkimus: jos į Ho žiūrėjo kaip į kinų statytinį ir abejojo jo šansais tapti Azijos Tito. Tad jos nusprendė palaikyti pietuose Bao Dai įkurto antikomunistinio režimo nepriklausomybę

ir sukurti naują antikomunistinį aljansą, kuris blokuotų Azijoje Kiniją, kaip Europoje NATO blokavo SSSR. Atitinkamai 1954 metų rugsėjo mėnesį trys Azijos ir penkios ne Azijos valstybės – Filipinai, Tailandas, Pakistanas, Jungtinės Valstijos, Australija, Naujoji Zelandija, Britanija ir Prancūzija – pasirašė Pietryčių Azijos bendrosios gynybos sutartį (Manilos paktą, kuriuo sukurta Pietryčių Azijos sutarties asociacija – SEATO). Šios šalys signatarės prasidėjus agresijai prieš kurią nors valstybę įsipareigojo apibrėžtoje teritorijoje imtis bendrų veiksmų, o kilus kitokiai negu ginkluoti veiksmai grėsmei (būtent ardomosios veiklos) tartis tarpusavyje. Apibrėžta teritorija buvo bendra Pietryčių Azijos zona, į kurią įėjo signatarių teritorija ir bendra pietvakarių Ramiojo vandenyno sritis iki 20 laipsnių 30 minučių šiaurės platumos. Taigi į šią zoną įėjo Vietnamas, Kambodža ir Laosas, tačiau neįėjo Taivanas ir Honkongas.

SEATO niekada netapo įspūdinga organizacija. Nė viena tikra Azijos valstybė prie jos neprisijungė, išskyrus Pakistaną, kuris, būdamas toli nuo Kinijos, visiškai nesidomėjo Kinijos ekspansija į Pietryčių Aziją ar kur nors kitur, įstojo dėl slaptų priežasčių – įsiteikti Jungtinėms Valstijoms ir gauti Amerikos paramą kovoje su Indija. Prancūzija darėsi vis ciniškesnė narė; Britanija jautėsi vis nejaukiau, balansavo tarp įsipareigojimų būti lojalia sąjungininke (su ypatingu interesu šioje teritorijoje, kol tebesilaikė įsipareigojimų Malaizijai) ir noro atsiriboti nuo Vietnamo ir pagundos kritikuoti Amerikos ten padarytas klaidas. SEATO buvo ne kas kita, o tik kitokios Jungtinės Valstijos. Šios organizacijos tikslas buvo garantuoti Pietų Vietnamo nepriklausomybę, tačiau ji negalėjo apsaugoti tos blogai valdomos šalies nuo dilemos: žlugti ar išlikti Amerikos protektoratu. (SEATO žlugo 1975 metais.)

Ho nenoriai ir tik spaudžiant rusams bei kinams priėmė Ženevos paliaubas. Galima spėti, kad tik rinkimų perspektyva 1956 metais įtikino jį susitarti su Prancūzija, kai jis turėjo pagrindo tikėtis ne tik Dienbjenfu kapituliacijos, bet ir visos Prancūzijos padėties žlugimo tais pačiais metais. Netrukus Ho pamatė, kad jo viltys bergždžios ir kad 17 lygiagretė yra tik kita paliaubų linija politinei sienai sutvirtinti. Be to, ji turėjo liūdnesnių padarinių negu Korėjos padalijimo linija, nes Vietname pietūs maitino šiaurę, o padalijimo įamžinimas sukėlė tiek ekonominių problemų, tiek nusivylimą dėl negalėjimo vėl susijungti. Tuo neaiškumo metu, tarp paliaubų pasirašymo ir numatytos visuotinių rinkimų, kurie niekada neįvyko, datos, Ho pradėjo vykdyti agrarinės reformos programą, taip pat mėgino plėsti pramonę ir eksploatuoti Šiaurės Vietnamo naudingąsias iškasenas, tačiau agrarinė reforma, sukurta pagal Kinijos kolektyvizacijos modelį, išprovokavo valstiečių sukilimą, kuris sukėlė nevaldomą terorą, nužudyta daugiau kaip 50 000 žmonių. Industrializacijai reikėjo pagalbos iš tokių pažangių šalių kaip SSSR ar Čekoslovakija, o ne Kinija. Kai šeštajame dešimtmetyje kinai ir rusai atitolo, Ho turėjo balansuoti tarp Maskvos ir Pekino. Iš pradžių jis leido pablogėti santykiams su pastaruoju, 1957 metais Hanojuje priėmė Vorošilovą, šis šališkumas nepatiko kai kuriems jo kolegoms. Pats Ho visą gyvenimą buvo susijęs su SSSR ir Maskvos komunizmu, Šiaurės Vietnamo kariuomenės remiamas generolas Giapas

pareiškė įprastą vietnamietišką nepasitikėjimą Kinija, bet kiti vadovai, įskaitant Truong Chinh'ą, palaikė kinus. Truong Chinh'o stiprybė glūdėjo „Lao Dong“ partijoje (įkurtoje 1951 metais, kuri iš tikrųjų buvo komunistų partija, nors joje ir buvo keletas nekomunistinių įžymybių). 1959 metais Ho praleido du mėnesius Maskvoje ir grįžo į Hanojų per Pekiną. Iki to laiko kova pietuose jau buvo atsinaujinusi ir vietoj problemos, kaip atsikratyti prancūzų, atsirado kur kas žiauresnė problema, kaip atsikratyti amerikiečių. Ho gyveno tiek, kad tą pamatytų. Jis mirė 1969 metais.

Amerikos politika Eisenhowerio ir Kennedy vadovavimo metais rėmėsi mintimi, kad Pietryčių Azija svarbi Jungtinėms Valstijoms dėl domino teorijos. Ši teorija, kaip paaiškėjo, neteisinga, šeštajame ir septintajame dešimtmečiais buvo įtikinama dėl komunistų stiprumo didelėje Indonezijos šalyje ir Sukarno valdomos demokratijos diegimo joje (žr. 17 skyrių). Amerikiečiai tikėjo, kad galima sustabdyti numanomą komunistų antplūdį, neįtraukus Amerikos karinių pajėgų į kovą Azijos žemyne. Vietnamo krizė Johnsono vadovavimo metu sustiprėjo, kai paaiškėjo, kad ši prielaida apgaulinga, nes Diemo vyriausybė Pietų Vietname nepajėgė atlikti užduoties – nugalėti šiaurės. Domino teorija suteikė Vietnamui daugiau reikšmės nei iš tiesų buvo to vertas. Negana to, kad amerikiečiai vaizdavo Diemo režimą stebinamai netiksliai – kaip demokratiją, dar ir klaidingai vertino savo žmogų.

Pietų Vietnamas, nepaisant beveik milijono pabėgėlių atvykimo iš šiaurės (du trečdaliai jų buvo Romos katalikai), nepriklausomybės kelią pradėjo palyginti taikiai ir sėkmingai. Jo ministras pirmininkas Ngo Dinh Diemas, šiaurietis ir Romos katalikas, pašalino Bao Dai, kuris buvo nuverstas 1955 metais (pasitraukęs į Prancūziją, kur 1997 metais mirė), po metų tapo savo paskelbtos respublikos prezidentu. Nors paskutiniai Prancūzijos kariniai daliniai nepasitraukė iki 1956 metų, JAV prancūzams skirtą pagalbą nuo pirmosios 1955 metų dienos atidavė Diemo vyriausybei. Diemas buvo intelektualas, nusiteikęs prieš prancūzus, ne itin palankus amerikiečiams ir jokiu būdu ne demokratas. Pietų Vietname jis elgėsi kaip savo ar savo šeimos valdoje, kurią jis netolerantiškai, nepotistiškai ir neprotingai valdė, naudodamasis slaptųjų organizacijų tinklu. Jis atstūmė budistus, vyraujančią religinę grupę, ir kalniečius. Nors jie sudarė nedidelę gyventojų dalį, tačiau jų gyvenamoji teritorija apėmė daugiau negu pusę periferijos, kur ardomiesiems judėjimams buvo gera dirva. Diemas ir jo giminaičiai, tarp jų penki jo broliai, ir miestuose darėsi vis nepopuliaresni. Miestai tapo infliacijos ir ydų skleidėjais, o kaimai – atviru lauku asmeniniams kivirčams spręsti, o jiems keliami pernelyg dideli reikalavimai stūmė valstiečius į komunistų opozicijos gretas.

Pirmasis bandymas nuversti režimą 1960 metų lapkritį nepasisekė, tačiau po trijų mėnesių opozicija buvo pakankamai stipri, kad iš oro atakuotų Diemo rūmus. Maždaug tuo pačiu metu Ho nusprendė suteikti materialinę pagalbą karinėms pajėgoms, besitelkiančioms prieš Diemą provincijoje. Nepaisydamas amerikiečių spaudimo, Diemas atsisakė tiekti maistą į Šiaurės Vietnamą, klaidingai tikėdamasis, kad šiaurės režimas dėl valstiečių sukilimų turės tuoj žlugti. Taigi Ho turėjo ir ekonominį, ir politinį motyvą atnaujinti karą.

Ženevos paliaubų metu pietuose komunistai, kurių dauguma pasitraukė į šiaurę, paslėpė ginklus tam atvejui, jei kova atsinaujintų. Aktyvioji komunistų opozicija prieš Diemą pradėjo gyvuoti Vietkongo pavadinimu, iš pradžių tai skambėjo kaip įžeidimas, kaip vigas ar toris. 1960 metais susikūrė Nacionalinis išsivadavimo frontas (NLF), o 1962 metais Tarptautinė kontrolės komisija, stebėtojų grupė, įkurta Ženevoje prieš aštuonerius metus, pranešė, kad Šiaurės Vietnamas kišasi į pilietinį karą pietuose ir remia NLF.

1963 metais budistų priešiškumas Diemo režimui pasiekė kritinį tašką. Budistų vienuoliai, protestuodami prieš persekiojimus, susidegindavo. Valdžios atstovai atsilygindavo plėšdami pagodas ir kankindami vienuolius. Amerikiečiai nutraukė pagalbą Diemui ir kurstė prieš jį sąmokslą. Diemas ir nepopuliariausias jo brolis Ngo Dinh Nhu buvo nužudyti, režimas žlugo, o generolas Duong Van Minh'as („Didysis Minh'as") tapo pirmosios iš daugelio trumpalaikių karinių vyriausybių vadovu. Per kitus 18 mėnesių įvyko pusė tuzino perversmų. Praėjus dviem mėnesiams po Diemo mirties, generolas Minh'as buvo priverstas pasitraukti į užkulisius. Generolui Nguyen Khanh'ui, karingiau nusiteikusiam Šiaurės Vietnamo atžvilgiu, bet ne saugesniam ir Saigone, pasipriešino budistai ir studentai, reikalaujantys nutraukti karinę diktatūrą. 1965 metų pradžioje jį pakeitė dar karingesnis generolas Tran Van Minh'as („Mažasis Minh'as"). 1965 metų pabaigoje ėmė kilti generolas Nguyen Cao Ky, pats karingiausias iš visų generolų, trokštančių įgyti galios, ir labiausiai pasiryžęs tęsti karą už 17 lygiagretės, ir generolas Nguyen Van Thieu.

Jungtinės Valstijos turėjo du prieštaringus tikslus: užkirsti kelią komunistų valdžiai Vietname ir neįsitraukti į tiesioginius veiksmus Azijos žemyne. Nepavykęs Prancūzijos Bao Dai eksperimentas ir Bao Dai nekomunistinių įpėdinių žlugimas sukūrė dilemą, kurią Jungtinės Valstijos išsprendė keldamos pirmąjį tikslą aukščiau antrojo, dėl to kilo pražūtingų pasekmių. JAV tikėjo, kad reikia balansuoti tarp nepuolimo ir nuosaikaus karinio įsikišimo, ir pasirinko pastarąjį, pamažu įsitraukdamos į vieną iš didžiausių amžiaus antrosios pusės konfliktų. Septintojo dešimtmečio pradžioje amerikiečiai aiškiai suprato, jog politika remti silpnus Pietų Vietnamo režimus turi trūkumų, tačiau dar atkakliau ėmė ją vykdyti. Vienas iš pirmųjų 1961 metais išrinkto Kennedy sprendimų buvo teikti daugiau karinės ir materialinės paramos, bet nesiųsti karinių dalinių. Jis priėmė buvusio JAV kariuomenės vadų komiteto pirmininko generolo Maxwello Tayloro patarimą sutelkti Amerikos karines pajėgas, o iki 1962 metų Amerikos aviacija vykdė karines misijas, CŽV – daugiau ar mažiau slaptas operacijas, bet prieš kelis mėnesius iki jo nužudymo, 1964 metais, jis įsakė pamažu atsitraukti ir iki 1965 metų visiškai pasišalinti. Tačiau iniciatyva iš amerikiečių slydo į Vietkongo rankas, todėl amerikiečiams trauktis darėsi vis sunkiau. Vietkongas pasinaudojo blogu Diemo valdymu, jo šalininkų pakrikimu ir remiamas Šiaurės Vietnamo bei Kinijos tol plėtė valdžią, kol pietų vietnamiečių ir amerikiečių karinėms pajėgoms iškilo pavojus būti atstumtoms į kelias įtvirtintas pozicijas. Iš Malajos nukopijuota politika, kuria siekiama atskirti kaimo gyventojus nuo partizanų, buvo nesėkminga, nes skirtumas tarp Vietnamo kaimiečių ir Vietnamo partizanų buvo visiškai nežymus,

palyginti su skirtumais tarp Malajos kaimiečių ir Kinijos partizanų Malajoje. Amerikiečiai, pamatę, kad Vietkongas laimi, nusprendė padidinti savo karines pajėgas ir perimti karo veiksmų kontrolę, dėl to iš pradžių Vietkongo padėtis staigiai pablogėjo. Tada jo gelbėti Šiaurės Vietnamo vyriausybė ėmė siųsti reguliariosios kariuomenės dalinius. Karas virto blogai užmaskuotu Jungtinių Valstijų ir Šiaurės Vietnamo karu. Pietuose amerikiečiai siekė pajungti visą šalį. Vis dėlto jiems nepasisekė, ir dabar galima pasakyti, kad jie būtų buvę protingesni, jei būtų pasinaudoję generolo Salano strategija – išlaikyti gyvenvietes, iš kurių joks priešas negalėtų jų išvyti, ginti ir izoliuoti turtingą, lengvai apginamą ir etniškai kitokį Kochinchiną. Užuot tą padarius, metai po metų buvo didinamos Amerikos karo pajėgos: nuo 23 000 1964 metų pabaigoje iki 390 000 po dvejų metų, o 1968 metų pradžioje net iki 550 000 karių. Kai 1969 metų liepos mėnesį amerikiečiai ėmė trauktis, šios karinės pajėgos jau buvo netekusios 36 000 žmonių. Didžiausias bendras Amerikos, Pietų Vietnamo ir sąjungininkų kareivių, remiamų galingos karo aviacijos, skaičius siekė 1,25 milijono. Prieš juos kovojo generolas Giapas, jis įrodė, kad yra puikus partizaninio karo vadas, žinantis, kaip toli sekti ir kiek galima nukrypti nuo strateginio Mao Zedong'o mokymo.

1964 metų liepą JAV eskadrinis minininkas „Maddox", veikiantis kartu su Pietų Vietnamo karinėmis jūrų ir sausumos pajėgomis, du kartus buvo užpultas Tonkino įlankoje. Prezidentas Johnsonas pasinaudojo šiuo tendencingai aiškinamu įvykiu, kad gautų Kongreso įgaliojimą panaudoti JAV karines pajėgas atvirame jūrų mūšyje: jis tikėjosi greitai pasiekti pergalę bombardavimu iš oro. 1965 metų pradžioje po sėkmingo amerikiečių įgulos užpuolimo ties Pleiku, esančiu netoli nuo paliaubų linijos, prasidėjo rimti atsakomieji amerikiečių bombardavimai. Greitai pergalei kelią užkirto rusų pagalba Ho, ypač priešlėktuvinei Hanojaus gynybai, o kai Amerika ėmė stipriau bombarduoti ir naudoti napalmą, nuodingas dujas ir defoliantus, pačiose Jungtinėse Valstijose kilo triukšminga ir įnirtinga opozicija prieš karą. Televizijos sutelktas vidaus frontas ne tik palaikė niekšingai žudomą priešą, bet ir protestavo prieš savo pažįstamų bei giminių įvėlimą į šias piktadarystes.

Prezidentas Johnsonas ėmė siekti taikos. Jis siūlė besąlygiškai susitarti su Šiaurės Vietnamu dėl priešiškų veiksmų nutraukimo, remdamasis tuo, kad Pietų Vietnamas bus nepriklausoma ir neutrali valstybė. Be to, siūlė 16 milijardų dolerių pagalbą Pietryčių Azijai, kartu ir Šiaurės Vietnamui. Tačiau Johnsonas nenorėjo pripažinti Vietkongo, kaip partnerio deryboms. Atsakydamas Ho suformulavo daugelį sąlygų, kurios nelabai prieštaravo Amerikos pasiūlymams, todėl Johnsonas netiesiogiai sutiko atverti ir Vietkongui derybų duris. Tačiau jis nenorėjo tuoj pat visiškai nutraukti bombardavimą (gegužę bombardavimas nutrauktas tik kelioms dienoms) ar sutikti išvesti visą Amerikos kariuomenę iki derybų pradžios. 1966 metų pradžioje Honolulu Johnsonas tarėsi su Ky ir Thieu. Bombardavimas buvo nutrauktas kelioms savaitėms, derybos jau nebeatrodė neįmanomos, bet karas, vis labiau plėsdamasis ir keldamas vis didesnį siaubą, tęsėsi. Vietkongo šalininkai ir kiti buvo žudomi pačiais naujausiais ginklais. Jie buvo medžiojami ir mėtomi iš

malūnsparnių, kankinami, prievartaujami ir žudomi. Per garsųjį 1967 metų įvykį prie Mai Lai, dėl kurio vėliau Jungtinėse Valstijose buvo iškelta baudžiamoji byla ir paskelbtas nuosprendis, JAV karinis dalinys nužudė 300 civilių.

Iki 1967 metų pabaigos Jungtinės Valstijos smarkiai bombardavo šiaurę iš oro, bet amerikiečių nuostoliai buvo dideli. Per susitikimą su Kosyginu Glasbore, Niu Džersyje, Johnsonas nesėkmingai mėgino įkalbėti rusus padėti baigti karą. Pietų Vietname Ky susidūrė su budistais, Ky-Thieu vyriausybė iširo, buvo pertvarkyta į Thieu-Ky vyriausybę (kuri išsilaikė iki 1971 metų, kai nugalėjo Thieu). 1968 metų sausio mėnesį dėl Teto šventės buvo paskelbtos paliaubos, Hanojaus užsienio reikalų ministras Nguyen Duy Trinh'as padarė taikių pareiškimų, jo pastabos, nors ir mielai priimtos kai kurių asmenų Vašingtone, ten laikomos apgaule, pridengiančia artėjantį puolimą. Abi interpretacijos buvo pagrįstos, nes požiūriai Hanojuje irgi skyrėsi. Optimistiškai nusiteikę sakalai tikėjo, kad pajėgs užgrobti Saigoną ir kitus pietų miestus, pelnyti aktyvią miestiečių paramą ir priversti žlugti Thieu armiją. Puolimas buvo pradėtas amerikiečiams dar nepasiruošus, tačiau visų pagrindinių tikslų, išskyrus tai, jog NLF užėmė Hujė ir išlaikė jį du mėnesius, nepavyko pasiekti. Vis dėlto puolimas buvo sėkmingas visai netikėta prasme: nors ir nesunaikino Thieu režimo, bet Vašingtonas prarado drąsą. Po dviejų mėnesių Johnsonas paskelbė, kad amerikiečiai turėtų mažiau bombarduoti, o jis nekels savo kandidatūros per kitus prezidento rinkimus. Paryžiuje Jungtinės Valstijos ir Šiaurės Vietnamas pradėjo derybas dėl taikos. Prie diskusijų prisidėjo ir Pietų Vietnamas bei Vietkongas. Jos nieko nedavė. Šiaurės Vietnamas pamatė, kad gali ištverti įnirtingą amerikiečių puolimą ir nenutraukti kareivių ir materialinės paramos tiekimo į pietus, naudojantis palyginti primityviais būdais ir keliais, kurių nebuvo galima visiškai subombarduoti iš oro. Šiaurės Vietnamas irgi suprato, kad amerikiečiai iš tikrųjų nori pasitraukti ir arba dar kartą perkelti karą ant Pietų Vietnamo pečių (kurio armija padidėjo iki daugiau nei 1 milijono ir buvo aprūpinta naujausia technika), arba jį baigti. Johnsonas negalėjo nei laimėti pergalės, nes nebuvo parengęs panaudoti branduolinius ginklus, nei derėtis dėl taikos, nes Šiaurės Vietnamas mieliau delsė nei derėjosi. Jis siekė dviejų nesuderinamų tikslų – pasitraukti ir garantuoti atskiro nekomunistinio Pietų Vietnamo gyvavimą. Šiaurės Vietnamas nebuvo įsitikinęs, kad jam reikia nusileisti dėl pastarojo, kad pasiektų pirmąjį. O kai demokratai lapkritį pralaimėjo, naujasis prezidentas Richardas Nixonas susidūrė su ta pačia dilema. Nors ir įsipareigojęs baigti karą, jis iš karto sankcionavo platesnį bombardavimą Kambodžoje, vėl tuščiai vildamasis laimėti greitą pergalę.

Taigi *Kambodža* buvo įtraukta į karo lauką. 1970 metų kovą perversmo metu princą Sihanouką pašalino jo paties ministras pirmininkas generolas Lon Nolas. Sihanoukas pasiekė šiokios tokios taikos ir ramybės nuo 1955 iki 1965 metų, tačiau per neutralumo politiką ir bičiulystę su Zhou Enlai prarado Amerikos draugystę. Šiaurės Vietnamas naudojosi Kambodža, kaip ir Laosu, nekreipdamas daug dėmesio į jos neutralitetą, o kai kurie jo tėvynainiai priekaištavo Sihanoukui, kad taikstosi su per dideliu savo šalies teisių

pažeidinėjimu. Naujoji Kambodžos vyriausybė paprašė amerikiečių ginkluotės, kad apsigintų nuo įsiveržėlių, o sulaukė Amerikos kareivių ir jiems padedančių Pietų Vietnamo (amžinų priešų) pajėgų ir tokio nuniokojimo, kokį tik galėjo padaryti Amerikos karinė mašina. Galima pateisinti Amerikos vadovybės troškimą užkirsti kelią Šiaurės Vietnamui naudotis Kambodža, bet amerikiečiai be jokio pagrindo tikėjo, kad pajėgs užgrobti didelius komunistų sandėlius ir pagrindinį karinių pajėgų štabą. Kariniu požiūriu operacija buvo sėkminga, tačiau vargu ar būtina; politiniu požiūriu ji nieko nereiškė. Operaciją sustabdė JAV kongresas, atsisakęs patvirtinti karinių dalinių ar patarėjų Kambodžoje finansavimą, o 1973 metais tokiomis pat priemonėmis buvo sustabdytas Nixono atnaujintas šalies bombardavimas. Lon Nolas protestavo dėl to, kad jo niekas neinformavo, jog Amerikos ir Vietnamo pajėgos turi įžengti į Kambodžą.

Nors 1972 metais amerikiečiai vėl ėmė bombarduoti Šiaurės Vietnamą, šios operacijos buvo paskutiniai įvarytos į kampą milžinės Amerikos smūgiai. Pamažu pradėta trauktis, metų pabaigoje liko tik 25 000 amerikiečių. Nuo 1970 metų Jungtinių Valstijų ir Šiaurės Vietnamo vyriausybės palaikė slaptus ryšius per Henry Kissingerį ir Le Duc Tho, o 1973 metų sausį Paryžiuje susitiko Jungtinių Valstijų, abiejų Vietnamų bei Vietkongo atstovai ir susitarė dėl ugnies nutraukimo, kurį stebėtų tarptautiniai stebėtojai, ir dėl Nacionalinės santaikos tarybos, turinčios Vietname surengti rinkimus, įkūrimo. Šie susitarimai patvirtino amerikiečių atsitraukimą, bet negarantavo taikos. 1973 metų pabaigoje ir per visus 1974 metus vyko įnirtingi mūšiai, tačiau Thieu buvo įsitikinęs, kad jo naujoji milijoninė kariuomenė gali laimėti karą. Jis tikėjosi pagalbos iš Amerikos, bet negavo. Jo kariuomenė žlugo susidūrusi su 200 000 Šiaurės Vietnamo ir 100 000 Vietkongo priešininkų. 1975 metais jis atsistatydino, o „Didysis Minh'as" grįžo iš užkulisių, kad galutinai atiduotų valdžią, kuri dar buvo likusi Saigone. Karas pasibaigė. Kare žuvo apie 2 milijonus žmonių. Laose, į kurį 1971 metais su Amerikos oro pajėgų pagalba įsiveržė Pietų Vietnamas, lemiamas pergales laimėjo Šiaurės Vietnamas. 1973 metais su sąlyga, kad bus sudaryta nauja koalicija ir visi užsienio kariniai daliniai pasitrauks, kovos baigėsi. 1975 metais sunkiai sudaryta nauja vyriausybė, kuri tais pačiais metais žlugo. Monarchija taip pat žlugo. Vidaus kovą laimėjo ir prezidentu tapo princas Souphanouvong'as ir Patet Lao. Laosas pasidarė priklausomas nuo Vietnamo ir buvo pavadintas Laoso Liaudies Respublika. Nepaisant jo pavadinimo, pirmi rinkimai įvyko tik po 14 metų.

Kambodžai vieno karo pabaiga reiškė kito pradžią. Sihanoukas, nušalintas Amerikos ir Lon Nolo, pakrypo į kairę ir susivienijo su raudonaisiais khmerais, negausią 3000 aktyvių kovotojų grupelę pavertė dešimt kartų didesne karine organizacija. Jos vadas Salothas Saras, geriau žinomas Pol Poto vardu, buvo penkiasdešimtmetis fanatikas, daug laiko dalyvavęs kairiųjų kuopelių veikloje Paryžiuje, o vėliau „kultūrinėje revoliucijoje" Kinijoje. Jo revoliucinėje programoje buvo numatyta panaikinti religiją ir pinigus, sukurti kaimišką liaudišką komunizmą ir panaikinti miestus. Kai Jungtinės Valstijos paliko Lon Nolą likimo valiai, kelias dienas prieš Šiaurės Vietnamui įžengiant į Saigoną

raudonieji khmerai užėmė Pnompenį, baisaus teroro metu buvo nužudyta milijonas ar net daugiau žmonių. Amerikiečiai dar kartą bombardavo Kambodžą 1975 metais, kai raudonieji khmerai užgrobė JAV žvalgybos laivą „Mayaguez“, bet dabar kariavo jau Kampučija ir Vietnamas. Karą išprovokavo raudonieji khmerai, kurie puolė ginčytinas Vietnamo pasienio ir neginčytinas Vietnamo teritorijas. 1978 metų pabaigoje Vietnamas atsilygino sėkmingu įsiveržimu į Kampučiją ir įkūrė joje paklusnią vyriausybę su prezidentu Heng Samrinu, užsienio reikalų ministru Hun Senu, vėliau tapusiu ministru pirmininku. Abu jie buvo raudonųjų khmerų renegatai, atsakingi už didelius žiaurumus praeityje. Hun Senas, nors nepastovus ir korumpuotas, įvedė kelias naudingas reformas, įskaitant žemės paskirstymą ir smulkaus verslo skatinimą, suteikė didesnę žodžio ir religijos laisvę, tačiau valdė brutaliai. Raudonieji khmerai beveik nesipriešino, atsitraukė į šiaurės vakarus, kur buvo persekiojami Vietnamo interventų. Kampučijos kariuomenė ir pabėgėliai bėgdavo į Tailandą, iš kur karių daliniai galėjo prasiskverbti atgal ir vėl kovoti.

Vietnamo ir Kampučijos karas rūpėjo Kinijai dėl senesnių ir dėl dabartinių priežasčių. Tradicinis Kinijos priešiškumas nepriklausomam Vietnamui buvo primirštas 1960–1970 metais, kai dėl kinų atsiskyrimo nuo sovietų abi valstybės ėmė tarpusavyje varžytis. Kinija padėjo Vietkongui, kad užbėgtų už akių rusų pagalbai ir įtakai, bet ši bičiulystė ilgai netruko. Vietkongo išjuokta „kultūrinė revoliucija“ gerokai apribojo Kinijos aktyvumą užsienyje, o Nixono vizitas į Kiniją ir po jo prasidėjęs Kinijos ir Amerikos santykių atšilimas labai įžeidė Vietnamą. Šiaurės Vietnamo pergalė prieš Jungtines Valstijas, šiaurės ir pietų susijungimas 1975 metais, didelė šios naujos valstybės kariuomenė, 1978 metų aljansas su SSSR (kai ši valstybė tapo ir tikrąja ESPT nare) ir Kampučijos užkariavimas – visi šie veiksniai įžiebė Kinijos priešiškumą. Vietnamo įsiveržimas į Kampučiją kėlė grėsmę tūkstantmečiais siekiamai Kinijos hegemonijai Indokinijoje, tuo tarpu Vietnamo ryšiai su SSSR rodė priklausomybę, atsiradusią dėl išsekimo kare, ekonominės suirutės ir smarkiai didėjančio gyventojų skaičiaus, vedė į rusų vyravimą Indokinijoje, o tai Kinijai buvo kur kas nemaloniau nei Vietnamo ar Amerikos viešpatavimas. Rusų įtaka Vietname buvo dalis grėsmės, išryškėjusios ir šiaurės Azijoje bei Afganistane.

Buvo dar du dirgikliai: teritorinis konfliktas Pietų Kinijos jūroje ir elgesys su kinais Vietname. Vietname gyveno apie milijoną kinų, dauguma iš jų pietuose. Šie, vadinamieji hoa, buvo pasiturintys, todėl ir nemėgstami. Jų tautybė nuolat būdavo ginčų priežastis, dėl jų lojalumo abejojama. 1977 metais daugelis hoa, įskaitant ir iš tolimųjų pietų, persikėlė į Kiniją, tai vietnamiečiai vadino migracija, o kinai – išvarymu. Skatinama Kinijos ar ne, migracija tęsėsi dar dvejus ar trejus metus. Konfliktas Pietų Kinijos jūroje truko ilgiau. Senus ginčus kaitino lūkesčiai Tonkino įlankoje rasti naftos. Šios viltys padidino ginčytinų salų, dėl kurių varžėsi Kinija ir Vietnamas, svarbą. 1974 metais kinai išvijo Vietnamo pajėgas iš Paraselio salų, tada Pietų Vietnamas okupavo Spratlio salas, kurių buvo daug, bet nedidelės, negyvenamos ir toliau į pietus. Abi šios salų grupės, esančios beveik pusiaukelėje tarp Vietnamo ir Filipinų, buvo

200 mylių nuo kranto zonoje, kurią pripažino tiek Vietnamas, tiek Kinija. 1988 metais stiprėjantis Kinijos laivynas perėmė kelias Spratlio salas ir, nepaisydamas Filipinų reikalavimų, to paties salyno Velnio rifą (1994 metais). Malaizija ir Brunėjus irgi turėjo teritorinių pretenzijų šiame regione. 1996 metais Kinija prisijungė prie Azijos regiono forumo (žr. 518-519 p.) ir plačiai palaikė ASEM – Azijos–Europos pasitarimus, kurie buvo tarsi atsvara išskirtiniam japonų–amerikiečių viešpatavimui regione. Kinijai nerimaujant dėl Vietnamo, Kampučija įgijo galingą draugą. Kinija išplūdo Vietnamą už agresiją, o Deng Xiaoping'as per vizitą Jungtinėse Valstijose grasino pamokysiąs Vietnamą. Vietnamui į pagalbą atėjo SSSR, vetavo jo pasmerkimą Saugumo Taryboje, o kai Kinijos daliniai užpuolė Vietnamo šiaurę, pasiuntė į Vietnamo vandenis flotilę, kurioje buvo ir lėktuvnešis. Demonstratyvus Kinijos atkirtis – sienos su Vietnamu peržengimas, kuris padarė daug žalos, bet ir užpuolikams atnešė nemažų nuostolių – nesustabdė Vietnamo karinių pajėgų, kurios brovėsi per visą Kampučiją iki pat Tailando sienos. Hanojui įtikinamesni argumentai buvo brangus 250 000 kariuomenės išlaikymas Kampučijoje, laipsniškas sovietų pagalbos nutraukimas ir sunkumai atkuriant santykius su Jungtinėmis Valstijomis, kol buvo neaiškus 230 amerikiečių kareivių, dingusių karo metu, likimas, o Vietnamas tęsė Kampučijos okupaciją. Iki 1987 metų Vietnamas nusprendė pasitraukti iš šios nemalonios ir labai brangiai kainuojančios padėties. Jis pranešė, jog tučtuojau pradės atitraukti savo karines pajėgas ir 1990 metais jos visos bus evakuotos. Pajėgos pasitraukė 1989 metais.

Tuo pačiu metu prasidėjo diskusijos dėl naujos valdžios. Sihanoukas ir Hun Senas, paskatinti Kinijos (gana santūriai, nes Kinija nebuvo visiškai nepalanki karui, kuris eikvojo Vietnamo išteklius ir mažino jo vyriausybės populiarumą šalies viduje), daug kartų susitiko Prancūzijoje ir Indonezijoje. Tačiau nei Sihanoukas, nei Hun Senas, nei abu kartu negalėjo sukurti veiksmingo režimo be raudonųjų khmerų, kurie turėjo nemažų karinių pajėgų ir gaudavo Kinijos, šiek tiek ir Amerikos, paramą: Jungtinės Valstijos, kaip ir Kinija, buvo pasirengusios padrąsinti kiekvieną Vietnamo priešą ir nuo devintojo dešimtmečio pradžios ragino Sihanouką veikti išvien su raudonaisiais khmerais ir ankstesniu Sihanouko ministru pirmininku Son Sannu, tapusiu trečiosios veiklios antivietnamiškos jėgos vadovu. (Sihanoukas ir Son Sannas turėjo maždaug po 10 000 karių, raudonieji khmerai – mažiausiai 30 000. Hun Seno kariuomenėje buvo apie 40 000, tarp jų ir vietnamiečių, likusių Kampučijoje ar grįžusių į ją, nes nematė perspektyvos gyventi Vietname.)

Iš dalies skatinant Australijai, užuot nuvertus Hun Seną, buvo mėginama suvienyti visas didžiąsias frakcijas Aukščiausioje Nacionalinėje Taryboje, kur Hun Senas gautų šešias vietas, o trys opozicinės grupės – po dvi. Paskutiniame derybų etape numatytas pirmininku Sihanoukas užsispyrė tapti tryliktuoju šios Tarybos nariu, tuo padidindamas savo grupuotės balsų skaičių iki trijų. Ši kliūtis buvo įveikta pasiūlius Hun Senui tapti Tarybos pirmininko Sihanouko pavaduotoju ir gauti sau dar vieną vietą Taryboje šalia jau turimų šešių. Plane numatyta per JT valdymo ir priežiūros 18 mėnesių pamažu grįžti prie normalios politinės veiklos, tačiau Hun Seno nepasitikėjimas Sihanouku ir jo

rėmėjais kinais bei raudonųjų khmerų baimė vertė jį išsisukinėti tikintis tarptautinio jo režimo pripažinimo nesudarius koalicijos. Kad būtų sudaryti rinkimų sąrašai ir parengtas pagrindas rinkimams, buvo atsiųstos JT pajėgos, kurios turėjo garantuoti saugų balsavimą, organizuoti 250 000 pabėgėlių grįžimą iš Tailando ir priversti įvairias partijas laikytis savo įsipareigojimų. UNTAC (JT pereinamoji valdžia Kambodžoje) tapo beveik laikinąja vyriausybe didesnėje Kambodžos teritorijos dalyje ir kartu nauju JT įsikišimu. Nors buvo nedidelė – apie 20 000 asmenų, vyriausybei puikiai sekėsi atlikti svarbiausius uždavinius. Ši valdžia negalėjo sulaikyti Sihanouko, kuris pagautas nuotaikos prašė prieglobsčio Pekine ar raudonųjų khmerų, okupavusių dešimtadalį šalies, kur jie gyveno iš prekybos mediena ir brangakmeniais per korumpuotus Tailando verslininkus bei karininkus, ir grasino nutraukti ir boikotuoti rinkimus. Tačiau 1993 metų rinkimai tvarkingai įvyko laiku, balsavo 90 procentų rinkimų teisę turinčių piliečių. Priešingai negu buvo tikėtasi, Kambodžos liaudies partija (KLP) surinko tik 38 procentus balsų ir pralaimėjo „Funcinpet“, vadovaujamai Sihanouko sūnaus princo Rannaritho, kuris laimėjo 45 procentus. Sihanoukas, turėdamas galvoje raudonųjų khmerų galią, stengėsi suvienyti „Funcinpet“ ir KLP, net jei tektų nusileisti pastarajai ir po lygiai pasidalyti vyriausybę bei veto teisę parlamente. Tai buvo laimėjimas pralaimėjusiam Hun Senui, tapusiam ministro pirmininko Rannaritho pavaduotoju. Sihanoukas atgaivino karališkąją valdymo formą, kurios buvo atsisakęs 1955 metais. Tačiau raudonųjų khmerų nebuvo galima nurašyti, po metų jie vėl sukėlė sumaištį, kurios pakako, kad naujoji vyriausybė subyrėtų, o didelė UNTAC darbo dalis nueitų niekais. Kaip ir Angoloje, JT norom nenorom teko pasikliauti šiokiais tokiais gerais norais ir pažadais, ji pasidarė bejėge, kai šių sąlygų nebebuvo. 1997 metais Hun Senas netikėtai pasipriešino Rannarithui, atėmė iš jo valdžią ir išvijo iš šalies.

Dar vienas ilgalaikis Vietnamo padėties po pergalės prieš Jungtines Valstijas aspektas buvo srautas pabėgėlių, mėginančių išsigelbėti nuo skurdo Vietname ir jo nekompetentingo bei žiauraus režimo, kurį sustiprino Amerikos ekonominis embargas. Jie bėgo per jūrą, pakeliui daug jų buvo užpulta, apiplėšta, išprievartauta ir nužudyta. Dauguma pabėgėlių buvo iš šalies šiaurės, bet devintajame dešimtmetyje padaugėjo pabėgėlių ir iš pietų. Apie 57 000 jų pasiekė Honkongą, kur buvo labiausiai nepageidaujami asmenys. Pabėgėliai būdavo suimami ir kalinami didžiulėse daržinėse, kur sąlygos buvo antisanitarinės ir žeminančios. Visus, išskyrus gal penktadalį, sausakimšos salos kolonijinė valdžia pripažino ekonominiais pabėgėliais (naujas terminas), o ne tikraisiais politiniais pabėgėliais, kuriuos grąžinti į Vietnamą draudė tarptautinės konvencijos. 1989 metais Honkongo vyriausybė pasiūlė savanoriško pabėgėlių grįžimo planą ir lėktuvą vieną kartą per mėnesį, tačiau norinčiųjų buvo labai maža. Metų pabaigoje 51 asmuo – vyrai, moterys ir vaikai prieš jų valią buvo išsiųsti atgal. Tai buvo padaryta per naktinę operaciją, kuri sukėlė tokį tarptautinį protestą, jog šio sumanymo teko atsisakyti. Kitais metais Britanijos ir Vietnamo vyriausybės bei JT vyriausiasis komisaras pabėgėlių

reikalams (UNHCR) susitarė dėl „neprieštaraujančių" pabėgėlių repatriacijos. Nors Britanija ir neatsisakė reikalavimo repatrijuoti ekonominius pabėgėlius prievarta, garantavo UNHCR pagalbą. Šis turėjo įtikinti pabėgėlius išvykti savo noru. Britanija tikėjosi, kad pabėgėliai išvyks pamatę, jog, palyginti su visomis Vietname išgyventomis kančiomis, Honkonge su jais elgiamasi dar blogiau. Šių žmonių grįžimą į Vietnamą paskatino Britanijos ketinimas atiduoti koloniją Kinijai.

1993 metais Amerikos embargo atšaukimas pagyvino Vietnamo ekonomiką. Nors ir pavėluotai ir pradėjęs nuo apgailėtinai žemo lygio, Vietnamas pradėjo imituoti kitus Rytų Azijos ekonomikos „tigrus". Diplomatiniai Jungtinių Valstijų ir Vietnamo santykiai visiškai atkurti tiktai 1997 metais.

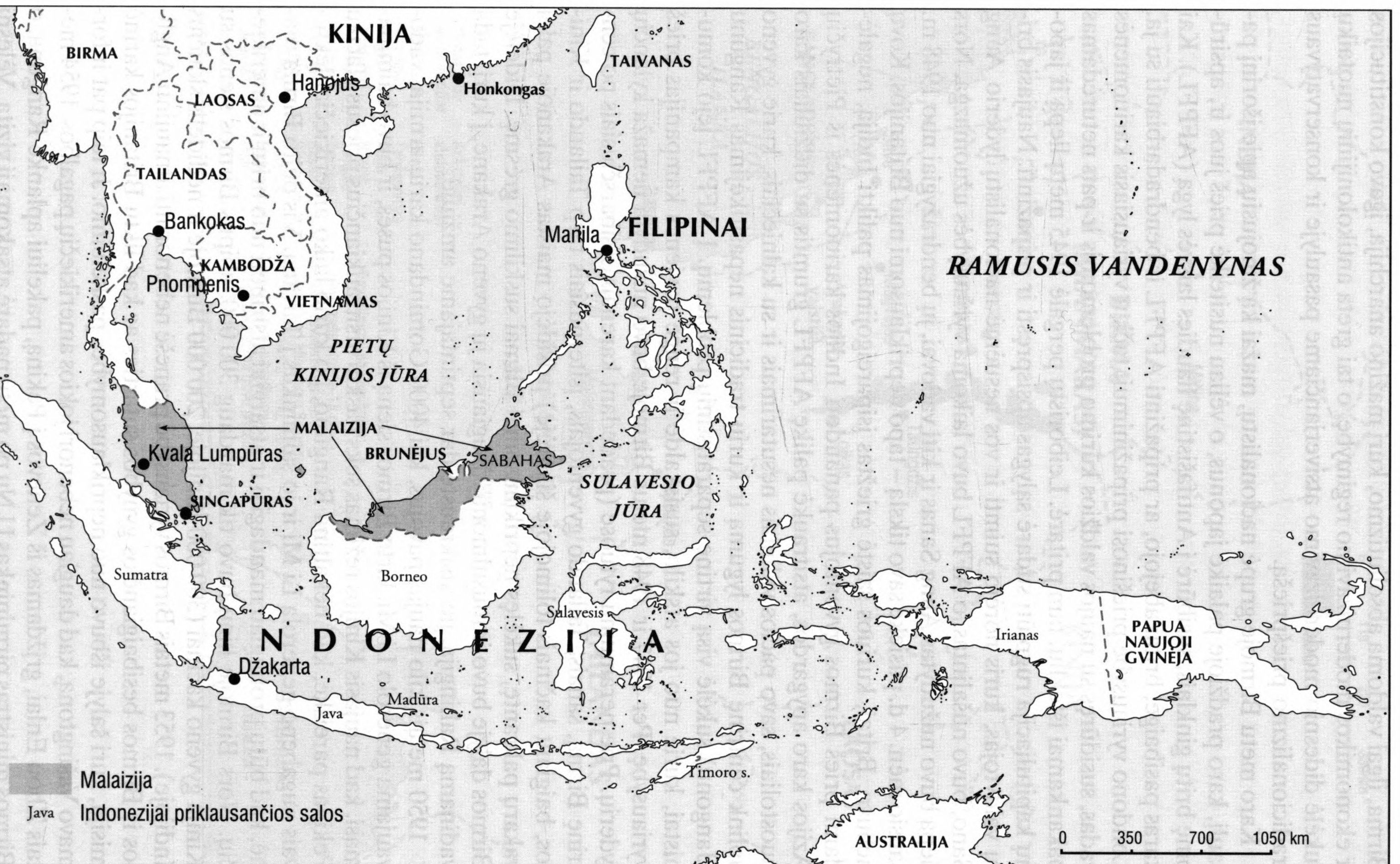
17. Pietryčių Azija ir ASEAN

Terminas „Pietryčių Azija“ vartojamas kalbant apie šalis tarp Indijos ir Ramiojo vandenyno platumų. Prieš Antrąjį pasaulinį karą visos jos skyrėsi rase, religija ir turtingumu, tačiau turėjo vieną bendrą bruožą: visas, išskyrus Tailandą, valdė užsieniečiai. Britai, prancūzai, olandai, amerikiečiai ir portugalai paplito šiame krašte ir pasisavino įvairaus didumo teritorijas. Tokia padėtimi buvo nepatenkinti vietiniai gyventojai ir japonai, kurių Naujoji tvarka buvo išplėsta į Didžiosios Rytų Azijos šalių bendros gerovės schemą, kuriai vadovavo speciali Tokijyje esanti ministerija. Kai karas atvedė japonus į Pietryčių Aziją, jie tapo antiimperialistiniais išvaduotojais, pažadėję nuversti Europos valdovus, – procesas pasirodė nuostabiai lengvas. Praėjus trims dienoms po Perl Harboro užpuolimo, japonai paskandino du britų karo laivus – „Prince of Wales“ ir „Repulse“ (1941 m. gruodžio 10 d.); Singapūras pasidavė 1942 metų vasarį, o Koregidoras gegužę; Vakarų viešpatavimas baigėsi.

Po to prasidėjo labai trumpas japonų laikotarpis, kurio metu naujieji valdovai, kaip Napoleonas Vokietijoje, suprato, kad nacionalizmas nėra plačiai vartojama prekė, kurią galima panorėjus įsigyti arba jos atsikratyti. Kai kurie japonai nuoširdžiai tikėjo bendra gerove ir norėjo padėti Pietryčių Azijos gyventojams, bet dauguma jų buvo paprasčiausiai naujieji imperialistai, kurie netrukus atstūmė vietinius nacionalistus. Kai karo sėkmė nuo japonų nusigręžė, tą patį padarė ir nacionalistai, kurie ketino siekti tikslų, teikdami paslaugas buvusioms kolonijinėms valstybėms, iš dalies nauja jėga, kurios neįveiktų karo nuvarginti europiečiai. Birmoje ir Filipinuose tikslas buvo lengvai pasiektas, Indonezijoje – kiek sunkiau. Malajoje nepriklausomybė buvo atidėta dėl sukilimo, kuris buvo labiau komunistinis negu nacionalistinis. Indokinijai (žr. ankstesnį skyrių) buvo lemta išgyventi ilgą karą, kuris įgavo tarptautinį mastą ir kurio pabaiga sukėlė naujų tarptautinių problemų ten susiformavusiose Vietnamo, Laoso ir Kambodžos valstybėse.

Visame šiame regione, išskyrus Filipinus, vyraujanti jėga karo pabaigoje atiteko britams, kuriems iki 1946 metų atstovavo Pietryčių Azijos karinės apygardos vyriausiasis vadas lordas Mountbattenas. Britai tikėjosi atgauti ankstesnę padėtį Birmoje, Malajoje, Singapūre ir mažesnėse teritorijose, taip pat atgaivinti prancūzų, olandų ir portugalų įtaką Indokinijoje, Indonezijoje bei Timore ir grąžinti baltąjį Saravako radžą.

Britų valdžia Birmoje (1886–1942), 1989 metais pavadintoje Mianmaru, atnešė ekonomikos pertvarkymą ir kultūrinės orientacijos praradimą. Šio laikotarpio pabaigoje Birma tiekė beveik pusę pasaulyje eksportuojamo ryžių kiekio, prekiavo brangiaisiais mineralais bei miško medžiaga, gamino aliejų ir diegė modernią infrastruktūrą. Į ją veržėsi ir užsienio pardavėjai bei spekuliantai, ji patyrė moralinių vertybių ir monarchinių bei religinių institucijų nuosmukį – perversmą, kurį galima palyginti su Atatiurko revoliucija Turkijoje, pridėjus neigiamą aspektą, kad pasikeitimų vykdytojai buvo svetimšaliai.

17.1. Pietryčių Azija

Birma, ilgai valdoma absoliutizmo, kurį mažino anarchija, įgavo konstitucijos ir ekonomikos modernizavimo regimybę, o tai greta antikolonijinių nuotaikų sukėlė didesnio modernizavimo atsiveriančiame pasaulyje ir konservatyvaus tradicionalizmo priešpriešą.

Karo metu Birmoje grupė nacionalistų, mažai ką žinojusių apie išorinį pasaulį, karo pradžioje palaikė japonus, o vėliau nusiteikė prieš juos ir, apsirūpinę britų ginklais, susibūrė į Antifašistinę liaudies laisvės lygą (AFPFL). Kai karas pasibaigė, britai abejojo, ar pripažinti AFPFL ir bendradarbiauti su ja. Londono vyriausybė priešinosi pripažinimui, tačiau vyriausiasis kariuomenės vadas, susidūręs su naujos valdžios kūrimo problemomis ir pats neturėdamas pakankamai išteklių, tam pritarė. Leiboristų pergalė 1945 metų liepą ir japonų kapituliacija rugpjūtį sudarė sąlygas apsispręsti ir pripažinti. Naujasis britų valdytojas, kuris norėjo suimti ir vos nesuėmė nacionalistų lyderio Aung Sano, buvo nušalintas, o AFPFL buvo laikoma vyriausybės užuomazga. Nors liepą buvo nužudytas Aung Sanas ir kiti vadovai, jų bendražygiai nuo 1948 m. sausio mėn. 4 d. pasiekė savo tikslą – tapo nepriklausomi nuo Britanijos. Kovų nebuvo. Britai, kuriuos saistė griežtas įsipareigojimas palikti Indiją, negalėdami prieš Birmos gyventojus panaudoti Indijos kariuomenės iš Pietryčių Azijos karo apygardos, atsitraukė palikę AFPFL grumtis su didžiuliais karo nuostoliais, savo pačios vidiniais nesutarimais ir su kalniečiais, kurie gyveno aplink centrinę Birmos lygumą ir kurių tradicinis nepasitikėjimas Rangūnu (Jangonu) sukėlė visą virtinę separatistinių problemų. Į AFPFL įėjo komunistai, kurie nuo jos atskilo, susiskaldė ir rengė pavienes kampanijas prieš vyriausybę. Per 1947 ir 1948 metus Birmoje buvo nužudyta nemaža kylančių lyderių. Prie neramumų rytuose (pradedant karenais, išsibarsčiusiais po centrinę Birmą, šanais, Tailando gyventojais, įsiterpusiais tarp Tailando ir Kinijos, baigiant kačinais tolimojoje šiaurėje) prisidėjo maištas Arakanoje palei vakarų pakrantę, sukėlęs nepriklausomai Birmai suskilimo grėsmę. Didelėje Birmos dalyje buvo ir musulmonų, daugiausia jų gyveno Arakane, į kurį, tada vadinamą Rahingija, jie atsikraustė dar septintajame amžiuje.

1950 metais kilo naujas pavojus, kai 4000 Gomindano karių armija, vadovaujama generolo Li Mi, kirto Birmos sieną iš Kinijos pusės, ir buvo baiminamasi, kad naujasis Kinijos režimas seks paskui atsitraukiančius priešus. Tačiau Pekinas pareiškė, kad nekaltina Rangūno, po kurio laiko amerikiečiai lėktuvais nugabeno generolą Li Mi ir jo šalininkus į Taivaną. Vis dėlto Birma manė, kad būtų protingiau mandagiai ir atsargiai atsiriboti nuo britų ir amerikiečių. Nors Birmoje kinų buvo tik maždaug 300 000, abipus Birmos sienos su Kinija gyveno kačinai (300 000 Kinijoje, 200 000 Birmoje ir nedidelis skaičius Indijoje). 1953 metais Birmos vyriausybė pranešė nebenorinti atnaujinti Anglijos ir Birmos besibaigiančios gynybos sutarties ar kad liktų Britanijos karinė misija, kuri šalyje išbuvo nuo nepriklausomybės paskelbimo. Ji taip pat informavo Vašingtoną, kad daugiau nebenori jokios amerikiečių pagalbos. 1954 metais Zhou Enlai, grįždamas iš Ženevos į Pekiną, pakeliui aplankė Rangūną, o Birmos ministras pirmininkas U Nu po metų padarė atsakomąjį vizitą. Vėlesni susitikimai paskatino aptarti sienų klausimus, kurie buvo išspręsti, kai

17.2. Mianmaras (Birma)

generolas Ne Winas pakeitė U Nu (kuris į valdžią grįžo 1960 metais, tačiau 1962 metais jį vėl pakeitė Ne Winas, šį kartą U Nu buvo įkalintas šešeriems metams).

Ne Winas buvo generolas, linkęs sakyti filosofines ir socialistines kalbas, kartu slopino parlamentą ir įkalindavo politinius oponentus. Valdžią užgrobė pirmiausia atsakydamas į gresiantį suskilimą šalyje dėl disidentų judėjimo. Šanų (vėliau atkakliausių separatistų ir klestinčių narkotikų prekeivių) reikalavimai, ypač naujos federalinės ir laisvesnės konstitucijos, kėlė baimę, kad pabėgusios Gomindano pajėgos šiaurės rytuose padedamos amerikiečių gali įsiveržti į Kiniją, kuri ir Birmą pavers karo lauku (kaip Korėją), o Birmoje gyvuojantys mažiausiai trys skirtingų komunistų sukilėlių judėjimai dar labiau vertė tikėti, kad Kinija įsiverš. Naujasis režimas buvo perdėm militaristinis, atrodė ne toks silpnas, bet ir jam nepavyko numalšinti visokiausių sukilimų. Režimas ne tik sušvelnino U Nu socializmą, bet ir panaikino demokratiją: 1964 metais politinės partijos buvo nuslopintos, universitetai uždaryti. Tradicinė birmiečių Kinijos ir kinų baimė įtikino Ne Winą apsilankyti Jungtinėse Valstijose, tačiau Birmoje amerikiečių karas Vietname visų buvo laikomas nepateisinamu ir pavojingu kišimusi į Azijos reikalus.

Ekonomikoje Ne Winui sekėsi dar prasčiau nei jo pirmtakams. Japonijos okupacijos metu ryžių plotai sumažėjo perpus, nors ši teritorija po karo padidėjo, dėl pilietinių karų ir anarchijos gamyba vis tiek pamažu smuko. Eksportas sumažėjo iki dešimtadalio prieškarinio dydžio, o iki 1966 metų vidinis vartojimas buvo normuojamas. Tokios desperatiškos priemonės kaip atleidimas nuo visų žemės mokesčių nedaug ką gero davė. Dėl bendro visos šalies ekonomikos nuosmukio ūkininkai nebegalėjo nieko nusipirkti net ir tada, kai jiems mokėdavo už produkciją, todėl nebebuvo akstino auginti daugiau, nei patys galėdavo suvalgyti. Ryžių, kažkada buvusių Birmos gerovės šaltiniu, nebebuvo verta auginti, ką ir kalbėti apie eksportą. Infliacija kartu su nekintamais atlyginimais nuskurdino daugumą gyventojų. Didžiausios įmonės sugriuvo, demokratines formas pakeitė bauginimas, skurdas ir ligos, žudančios ne tik žmones, bet ir viltis.

1977 metais, po pasikėsinimo į Ne Wino gyvybę, prasidėjo musulmonų diskriminavimas, kankinimas ir žudymas. Žudynės Arakane vertė juos bėgti į Bangladešą. Ne Winas, kuris 1978 metais gavo postą naujai kadencijai, pasidarė autokratiškas, uždaras ir neprieinamas, o 1981 metais praskynė kelią generolui San Yu, kuris, deja, valdė jo šešėlyje, o ne vietoj jo. Šiaurės rytuose ir pietryčiuose tęsėsi įvairūs periferiniai karai, į kuriuos (ten, kur buvo mielai priimami) įsitraukdavo ir Birmos komunistai. Ūkis nusmuko iki tokio lygio, kad Birma nusirito iki mažiausiai išsivysčiusių šalių padėties (LDC, turinčios teisę gauti tarptautines paskolas už labai mažas palūkanas), o 1987 metais valstybė atsisakė visų skolinių įsipareigojimų (visų išleistų obligacijų), mažesnių už tam tikrą nominaliąją vertę, tuo paversdama niekais daugybės žmonių santaupas. Nuvilnijo nepasitenkinimas nuo neturtingųjų iki vidurinių klasių bei karių. Policija žiauriai slopindavo demonstracijas, o generolas Sein Lwinas, pasižymėjęs žiaurumu, buvo prastumtas į prezidento postą, kurį Ne Winas

buvo dar kartą gavęs, o dabar vėl atsisakė. Besitęsiantys maištai privertė Sein Lwiną po kelių savaičių atsistatydinti, bet jie nesusilpnėjo, kai į jo vietą buvo paskirtas civilis Maung Maungas, kuris išbuvo du mėnesius. Kariuomenė atgavo galią, išvaikė parlamentą ir valdė per Valstybinę teisės ir tvarkos palaikymo tarybą (SLORC). Kai buvo pažadėta surengti naujus rinkimus, atsirado apie 200 partijų, bet tik priimtinos vyriausybei buvo užregistruotos. Aung Sano duktė Aung San Suu Kyi grįžo iš tremties Anglijoje vadovauti Nacionalinei demokratijos lygai, tačiau buvo suimta. Lyga pranešė, kad didele persvara laimėjo 1990 metais, bet oficialūs rinkimų rezultatai rodė vyriausybės pageidavimus, o ne rinkėjų pasirinkimą, todėl vyriausybė liko ta pati. Aung San Suu Kyi buvo paskirtas namų areštas iki 1995 metų, kada ji staiga buvo paleista. Iki to laiko dauguma šalies pilietinių karų pasibaigė, SLORC buvo pertvarkyta į SPDC (Valstybinę taikos ir plėtros tarybą), kur dauguma veidų buvo nauji. Tačiau valdžios sluoksniai buvo susiskirstę, Ne Winas, siekdamas nežinia kokių tikslų, vis dar veikė užkulisiuose, SPDC pastangos privilioti užsienio verslininkų ir turistų žlugo, ekonominė krizė Tailande 1997 metais išgąsdino Mianmarą tūkstančio bedarbių pabėgėlių antplūdžiu. ES pastangos per Vokietijos–Prancūzijos–Suomijos misiją tarpininkauti režimui ir Aung San Suu Kyi veikiau rodė plačius pirmosios interesus nei Mianmaro vidaus reikalų lankstumą.

Malajoje, kunigaikštysčių konglomeracijoje su mažomis britų kolonijinėmis teritorijomis, britams nebuvo lengva rasti išeitį. Karinio jūrų laivyno bazė gretimoje Singapūro saloje (irgi Britanijos kolonijoje) pasidarė argumentas už pasilikimą, Birmoje to nebuvo, kinų padėtis buvo tvirta (Malajoje jų buvo tik mažuma, o Singapūre – dauguma), todėl malajiečiai menkiau piktinosi Britanijos valdymu, labiau bijojo vietinių kinų, kurių vadai (užėmę klestinčių ikikarinių, susikompromitavusių kolaboravimu su japonų įsibrovėliais, vadovų vietą) pabėgo į džiungles ir tapo komunistais. Iš aktyvių Japonijos priešininkų didžiausia grupė buvo kinų, dauguma jų buvo komunistai, o ne Gomindano šalininkai, tačiau, turint galvoje jų rasinį ir ideologinį skirtingumą nuo kitų gyventojų, jie negalėjo pretenduoti tapti tokiu nacionaliniu judėjimu kaip AFPFL Birmoje.

Šiek tiek padvejoję, britai užkirto kelią pirmiesiems bandymams užgrobti valdžią. Tada britai energingai ėmėsi etninės problemos ir pasiūlė sukurti Malajos Sąjungą, kur pilietybė būtų suteikiama kiekvienam dešimt metų šalyje pragyvenusiam asmeniui. Malajiečiai pasipriešino šiam sumanymui, kuris pilietybę, taip pat ir politinę valdžią, būtų padaręs prieinamą didelei gyventojų kinų daliai. Tada britai pasiūlė įkurti Malajos Federaciją, kur malajai sultonai turėtų daugiau valdžios negu siūlomoje sąjungoje, o galimybės kinams tapti piliečiais būtų ribojamos.

1948 metais prasidėjo Kinijos komunistų sukilimas, dėl to paskelbta nepaprastoji padėtis, trukusi 12 metų, kai sukilėliai neleido nė atsikvėpti 50 000 kareivių armijai, 60 000 policininkų ir 200 000 vietinių gvardiečių. 1950 metais generolas seras Haroldas Briggsas, karo veiksmų vadovas, suprato, kad šios

padėties esmė yra slapta parama sukilėliams, kurią dažnai iš baimės teikė plačios gyventojų masės, todėl jis kūrė planus, kaip perkelti gyventojus į naujas teritorijas ir ten juos saugoti. Ten jiems nebegrėstų šantažas ir jie liautųsi tiekę sukilėliams maistą. 1952 metais vietoj nužudyto gubernatoriaus sero Henry Gurney'aus atvyko generolas seras Geraldas Templeris, kuris tęsė šią politiką ir kartu tobulino politinius metodus, suartinančius malajų, kinų ir indų bendruomenes, kaip įžangą į nepriklausomybę. 1957 metų rugpjūčio 31 dieną Malaja tapo nepriklausoma su konstitucija, pagal kurią prezidento postą paeiliui turėjo užimti malajų sultonai. Malaja pasirašė gynybos sutartį su Britanija, bet netapo SEATO nare ir nuo 1962 metų nebeleido naudotis Malajos teritorija Britanijos daliniams, kurie galėjo būti iškviesti padėti Tailandui tuo atveju, jei šiai šaliai kiltų grėsmė iš Laoso.

Singapūras, kurio trys ketvirtadaliai gyventojų buvo kinai, nepriklausomybės ėmė siekti įprastu britiškuoju būdu. Šalia paskirtos vykdomosios tarybos buvo įkurta naujoji įstatymų leidžiamoji taryba, kurioje buvo ir neoficiali, ir išrinkta dauguma. Vyriausybės aparatas evoliucionavo į įstatymų leidimo asamblėją ir ministrų tarybą prie ministro pirmininko, daugumą kolegų išrinko asambléja, o gubernatoriui palikti tam tikri riboti įgaliojimai. Visiška nepriklausomybė buvo paskelbta 1959 metais su sąlyga, kad britai pasiliks teises į karinę jūrų bazę. Ministras pirmininkas Lee Kuan Yew'as troško glaudesnių ryšių su Malaja, tačiau po tokio susijungimo kinai sudarytų daugumą, o Malaja to nenorėjo, nebent jei sąjunga kartu būtų išplėsta į kitas, mažiau kinų turinčias teritorijas. Tokios teritorijos buvo Saravakas, Šiaurės Borneo ir Brunėjus.

1946 metais *Saravako* radža seras Charlesas Brooke atidavė Britanijai kunigaikštystę, kurią jo šeima valdė nuo 1841 metų, ir tais pačiais metais Britanija prisiėmė teises ir įsipareigojimus *Šiaurės Borneo*, kurie iki karo priklausė Britanijos Šiaurės Borneo bendrovei. Ir Saravakas, ir Šiaurės Borneo tapo karališkosiomis kolonijomis. *Brunėjus*, trečioji teritorija palei šiaurinę Borneo salos pakrantę (didelė jos dalis įėjo į Indoneziją), atgavo ikikarinį Britanijos protektorato statusą.

1963 metais Saravakas ir Šiaurės Borneo (dabartinis *Sabahas*) prisijungė prie Malajos bei Singapūro ir sudarė Didžiąją Malaizijos Sąjungą, nepaisydamos, kad protestuoja Filipinų Respublika, kuri reiškė pretenzijas į Šiaurės Borneo, ir Indonezijos Respublika, kuri susijungimą vertino kaip planą įkurti į Vakarus orientuotą valstybę, pajėgią užkirsti kelią Indonezijos ambicijų įgyvendinimui. Brunėjus atsisakė prisijungti, o sukilimas prieš sultoną, kuris, kaip buvo tikima, pritarė prisijungimui, paskatino Indonezijos prezidentą Sukarno manyti, jog federacija nėra mėgstama, todėl ją galima sunaikinti nebrangiais partizaniniais veiksmais, atkaklumu ir propaganda; tada jis galėtų prisijungti kitą Borneo dalį prie Indonezijos. Dėl to kilusi Indonezijos konfrontacija privertė Malaiziją kreiptis karinės pagalbos į Britaniją ir Australiją, suiro Britanijos planai po Malaizijos įkūrimo pasitraukti iš regiono. Konfrontacija susilpnėjo, kai 1965–1966 metais įsikišus kariuomenei Sukarno buvo pašalintas iš vadovo posto, tačiau Malaizija buvo dirbtinis darinys, kurio sudedamosios

dalys dėl išorinių ir atsitiktinių priežasčių buvo verčiamos susijungti į federaciją, remiantis prielaida, kad teritorijos, prijungtos prie Malajos, nepajėgs savarankiškai gyvuoti. Po federacijos sukūrimo didžiausia Malaizijos etninė grupė buvo kinai (43 proc.), po jų – malajai (40 proc.). Malajos pusiasalyje malajų buvo 50 procentų, o kinų – 37 procentai.

Brunėjus atmetė prielaidą, kad mažesnės teritorijos regione negalės pačios išsilaikyti, Singapūras tą ir įrodė. Brunėjus buvo išnykusios imperijos, kuri kažkada siekė Filipinus, liekana, neįtikimai turtinga pagal dydį ir gyventojų skaičių, iš tiesų privati sultono valda, 1971 metais gavusi savivaldos laisvę, o 1984 metais visišką nepriklausomybę nuo Britanijos, tada įstojo į JT, Britų Sandraugą ir ASEAN (žr. toliau). Singapūras, pačioje pradžioje prisijungęs prie Malaizijos, atsiskyrė. Jo socialistinei Liaudies veikimo partijai (PAP) pasipriešino konservatyvioji Malajų kinų asociacija, klausdama, be kitų dalykų, ar Malaizijos politika turėtų vadovautis klasiniais, ar rasiniais principais. Abiejose partijose daugiausia buvo kinų, tačiau PAP norėjo, kad federacijos politika visoje Malaizijoje būtų organizuojama pagal ekonominių klasių poreikius ir interesus. Gretimoje Malajoje Tunku Abdul Rahmanas, konservatyvus malajų didikas, partijos vadovas ir ministras pirmininkas, ėmė nerimauti dėl PAP ir jos lyderio Lee Kuan Yew'o pozicijų, todėl nusprendė siekti, kad joks Singapūro kinas netaptų federacijos ministru pirmininku. Jis nusprendė Singapūrą iš jos išvaryti. Lee Kuan Yew'as nenorėjo atsiskirti, tačiau įtampa tarp dviejų teritorijų ir jų vadovų įtikino jį, kad ankstyvos ir palyginti draugiškos skyrybos yra būtinos. Mišri Singapūro ekonomika buvo neįtikimai sėkminga. Į rinką plaukė užsienio kapitalas; pajamos vienam gyventojui po 1965 metų išsiskyrimo per dešimt metų patrigubėjo; PAP taip pat dėl to sekėsi išsilaikyti valdžioje daugiau kaip dvidešimt metų. Keliolika metų Singapūro ir Indonezijos santykiai buvo nelengvi, juos sunkino tokie incidentai kaip dviejų Indonezijos karių egzekucija Singapūre ir atsisakymas pripažinti Indonezijai 1975 metais jos užkariautą Rytų Timorą (žr. 512–513 p.), tačiau ASEAN struktūra stabdė nesutarimus ir neleido jiems plisti.

Malaizijoje, sudarytoje iš Malajos valstybių, Saravako ir Sabaho, tačiau be Brunėjaus ir Singapūro, svarbiausia politinė problema buvo santykiai Malakos pusiasalyje tarp kaimo malajiečių, kurių skaičius buvo didžiausias, ir ekonomiškai vyraujančių miesto kinų. 1969 metų rinkimai vyko skandalingai, kad palaikytų tvarką, turėjo būti panaudota kariuomenė. Ministras pirmininkas Abdul Rahmanas atsistatydino, kai pamatė, kad visuomenės taikingos raidos viltys neišsipildė. Jį pakeitė Tun Abdul Razakas, kuris mėgavosi Malajos ekonomikos pakilimo vaisiais, atnešusiais kur kas daugiau naudos malajiečiams dėl ekonomikos suklestėjimo, o ne dėl perskirstymo kinų sąskaita. Nors antrojo vystymosi plano (1971–1975 m.) pradžia buvo sunki ir jis kurį laiką nevykdomas dėl pasaulinės naftos krizės 1973–1974 metais, mišri Malaizijos ekonomika sėkmingai atlaikė aštuntojo dešimtmečio vidurio krizes. Rasinio pobūdžio konflikto buvo išvengta. Abdul Razakas atgaivino Jungtinę malajų nacionalinę organizaciją (UMNO), kuri buvo sukurta 1946 metais kaip malajų

nacionalinio judėjimo prieš britus ir gynimosi nuo Malajos kilmės kinų centras. Jis sutaikė UMNO frakcijas ir įkalbėjo sudaryti sąjungą su Malajos kinų asociacija (MCA), įkurta 1949 metais, ir Malajos indų kongresu, įkurtu 1954 metais. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje visos pagrindinės Malaizijos partijos susijungė į daugianacionalinį aljansą, kuriame UMNO buvo didžiausia.

Tun Razakas Malaizijos provakarietišką požiūrį pakreipė neprisijungimo kryptimi. Jis aplankė SSSR ir Kiniją, o po 1975 metų palankiai atsiliepė apie Vietnamo įstojimą į ASEAN, bet 1976 metais mirė. Jo įpėdinis Dato Husseinas Onnas ministru pirmininku išbuvo iki 1981 metų, kol sušlubavo sveikata. Jis susidūrė su ekonominiu nuosmukiu, atsinaujinusia grėsme bendruomenei dėl malajų (ir aršių musulmonų) nacionalizmo, kaltinimais korupcija ir nepasitvirtinusia baime, kad Sabahas atsiskirs. Tačiau ekonomikos pakilimas padėjo jo nacionaliniam dešimties partijų frontui laimėti pergalę per 1978 metų rinkimus. Jo pavaduotojas, vėliau tapęs ministru pirmininku, Muhammadas Mahathiras buvo prieštaringesnis politikas, pirmą kartą pasižymėjo kritikuodamas Abdul Rahmaną, vėliau tvirtai pasipriešino nepelnytai ir nereikalingai pagarbai britų interesams. Būnant ministru pirmininku, Mahathiro politinė sėkmė buvo permaininga. Jo padėtį klibino gandai apie finansinius skandalus, nepaisant to, jis netikėtai su didele persvara laimėjo 1986 metų federalinius ir valstijų rinkimus. Kitais metais jis vos neprarado UMNO prezidento vietos, 1988 metais Aukščiausiasis teismas, nustatęs procedūrinių nusižengimų, paskelbė UMNO neteisėta organizacija, tačiau Mahathiras apėjo šį triuškinantį sprendimą pradėjęs kovą su teisėjais. Aukščiausiojo teismo pirmininko įgaliojimai sustabdyti, vėliau jis buvo atleistas iš pareigų; dar penki vyriausieji teisėjai laikinai nušalinti nuo pareigų, du iš jų atleisti. Vis dėlto teismas patvirtino ankstesnį nuosprendį. Politinėje arenoje Mahathiro oponentai buvo du įžymiausi buvę kolegos Tunku Razaleigh'as Hazmah'as ir Datuk Musa Hitamas. Pastarasis sutiko dirbti ambasadoriumi, o pirmasis per 1990 metų visuotinius rinkimus buvo aiškiai nugalėtas. Mahathiras, kaip vadovaujančios 14 partijų, tarp kurių vyravo UMNO, koalicijos lyderis, sustiprino savo padėtį. Per 1995 metų rinkimus kilo vietinis pasipriešinimas Sabahe, o musulmonų „Parti Islam Se Malaizija" (PAS) išsilaikė šiaurėje, Kelantane, bet pagrindinė opozicinė partija, Demokratinė veikimo partija, pralaimėjo net savo tvirtovėje – Penlange. Ekonomika, kildama 8 procentais per metus, klestėjo tiek pat, kiek ir kitų Malaizijos ASEAN partnerių, ir daugiausia rėmėsi gamtos ištekliais (nafta ir dujomis) bei gamyba. Nuo 1970 iki 1995 metų žemės ūkio sektoriaus įnašas sumažėjo nuo 30 iki 14 procentų, o 80 procentų pagerėjusios pramonės produkcijos buvo eksportuojama. Vis dėlto pažanga buvo tokia priklausoma nuo užsienio paskolų, kad ekonomika buvo pažeidžiama spekuliacinių sandorių valiuta, pavyzdžiui tokių, kurie sudrebino regioną 1997 metais (žr. toliau). Mahathiras piktai paneigė, kad krizė kyla dėl Malaizijos finansinių institucijų ar valdymo trūkumų, ir kaltino principus bei metodus, kuriuos pažangiausios ekonominės pasaulio valstybės ir tarptautinės organizacijos taikė tarptautiniams ekonomikos reikalams. Jis atleido finansų ministrą ir gal būsimą įpėdinį Ibrahimą Anwarą, galimą varžovą neramumų laikais,

apkaltintą dideliais seksualiniais ir kitais nusikaltimais ir nuteistą vykstant masinėms demonstracijoms jo naudai, bet jos nepadėjo. Tada Mahathiras suorganizavo priešlaikinius rinkimus, juos laimėjo, tačiau buvo nerimą keliančių ženklų. Jo valdančioji koalicija neteko 20 vietų, įskaitant ir penkias ministrų kabinete, o Malaizijos islamo partija, kuri jau įsiviešpatavo Kelantane, užvaldė gretimą Trenganu.

Į pietus nuo Britanijos valdų Birmoje, Malajoje ir Singapūre 1945 metais driekėsi buvusios olandų imperijos dalis *Indonezija*. Kai po japonų pralaimėjimo britai sugrįžo į Pietryčių Aziją, jų veiksmus nulėmė sprendimas pasitraukti iš Indijos. Pietryčių Azija (gal išskyrus Singapūrą) britams buvo Indijos priedas, todėl buvo sunku tikėtis, kad Pietryčių Azijoje britai galėtų ilgai laikytis politikos, kuri gerokai skirtųsi nuo pasirinkto kurso Indijoje. Tokie svarstymai neveikė olandų, kurių padėtis Indonezijoje nebuvo priklausoma nuo kurios nors kitos padėties Azijoje. Svarbiausias klausimas jiems buvo lygiai toks pat, kaip ir britų Indijoje, – išeiti ar pasilikti, o ne antraeilė problema, su kuria susidūrė britai Birmoje, – ar likti, nepaisant išvykimo iš Indijos. Olandai pasiūlė daugmaž sugrįžti į prieškarinę padėtį ir tikėjosi pagalbos iš sąjungininkų britų.

Olandų sugrįžimas į Indoneziją apskritai buvo numanomas 1945 metais, tačiau dėl praktinių priežasčių Britanijos vyriausiasis vadas nepajėgė imtis plačių veiksmų, todėl svarbioje Javos saloje ėmė bendrauti su nacionalistų lyderiu Sukarno. Olandų karinės pajėgos atvyko užimti vadinamosios britų okupacinės vietos, čia susidūrė su gana gerai organizuotu ir ginkluotu judėjimu, vadovaujamu gabių ir patyrusių vadovų, o jų ryšiai užsienyje ir kelionės padėjo geriau suvokti jėgas, nuo kurių priklausė Europos valdymo Azijoje likimas. Britai mėgino tarpininkauti, ir pagal 1946 metų Lingadžato susitarimą olandai *de facto* pripažino pasiskelbusios Indonezijos Respublikos valdžią Javoje, Sumatroje ir Madūroje ir sutiko išvesti savo pajėgas iš šių teritorijų. Iki 1949 metų pradžios turėjo būti įkurta Olandijos ir Indonezijos sąjunga. Šis planas nieko nepatenkino, o situacija virto chaosu. 1947 metais olandai panaudojo jėgą, kuri buvo pavadinta pirmąja policijos akcija. „Renville" sutartimi buvo numatytas atokvėpis, tačiau kova vėl prasidėjo, apie situaciją pranešta Saugumo Tarybai, ir po antrosios policijos akcijos 1948 metų gruodį olandai, kuriems trukdė Jungtinių Valstijų antikolonializmas ir jų atstovai Indonezijoje, turėjo nusileisti ir ieškoti kompromiso. Nepriklausomybė buvo pripažinta 1949 metais su sąlyga, kad naujoji Indonezijos Respublika sutiks sudaryti miglotą sąjungą su Olandija (1956 metais ją vienašališkai panaikino Indonezija); kad į ją neįeis Vakarų Irianas (vakarų Naujoji Gvinėja) ir kad bus parengta septynių valstybių federalinė konstitucija, šios valstybės po metų, nors kartais pakariaudamos ir nesėkmingai mėgindamos atsiskirti nuo Javos valdžios, susijungė į vieną valstybę. Veikiama Nehru, Indonezijos Respublika, kurios prezidentu tapo Sukarno, tarptautiniuose santykiuose laikėsi neprisijungimo politikos ir sustiprino šią nuostatą 1955 metais imdamasi

17.3. Indonezija

šeimininkės vaidmens pirmojoje Neprisijungusių šalių konferencijoje Bandunge. Pietų Azijoje Bandungo konferencija buvo laikoma atsaku į praeitų metų Manilos sutartį, kuria remdamosi Jungtinės Valstijos, atrodo, planavo išplėsti šaltąjį karą į Aziją ir Ramiojo vandenyno zoną. Zhou Enlai pasirodymas Bandunge padėjo Indonezijai užmegzti gerus santykius su Kinija, o tai Indonezijos neprisijungimui suteikė labiau komunistinį nei vakarietišką atspalvį.

Plačiausiai įsivaizduojant nepriklausomą Indoneziją, į ją turėjo įeiti Malaja, Singapūras, Šiaurės Borneo ir Naujoji Gvinėja. Praktiškai ji apėmė visas Olandijos Ost Indijos dalis. Vakarų Irianas irgi pateko į šią kategoriją, o kita Naujosios Gvinėjos pusė buvo Australijos (arba kaip Australijos Sandraugos dalis, arba kaip Australijos valdoma globojamoji teritorija). Baimė, kad Indonezijos valdžia išsiplės per visą Naująją Gvinėją, privertė Australijos vyriausybę remti šio imperijos kampelio palikimą Olandijai, bet įvykių, atsitikusių už daugelio mylių nuo Olandijos, logika privertė olandus 1962 metais atsisakyti paskutinio posto, kurį jiems pavyko išlaikyti argumentuojant, kad gyventojai nėra indoneziečiai ir greičiausiai su Indonezija negalės sudaryti palankaus sandorio. Šio klausimo atidėliojimas trylika metų po nepriklausomybės paskelbimo įkaitino nacionalistines nuotaikas ir sustiprino Sukarno, iškalbingiausio ir populiariausio nacionalisto, padėtį, nors jam valdant pamažu griuvo parlamentinė demokratija ir didėjo ekonominė depresija (ją sunkino olandų išvarymas ir jų įmonių nacionalizavimas). 1959 metais Ahmedas Sukarno, remiamas kariuomenės ir komunistų partijos (PKI), pertvarkė valstybę į valdomąją demokratiją, asmeninės diktatūros eufemizmą ir demonstratyvų vaidinimą, o pats buvo suspaustas tarp kariuomenės ir PKI. Jo pasiryžimas gauti Vakarų Irianą suartino su SSSR ir Kinija, tačiau, kaip galimas tarpininkas, per kurį komunistinės valstybės galėjo užvaldyti didžiausią ir turtingiausią Pietryčių Azijos valstybę, jis pelnė britų ir Jungtinių Valstijų nepasitikėjimą. PKI paskatino Sukarno priešintis Malaizijos federacijos, kurią jis laikė britų įtakos išlaikymo priemone, kūrimui. Jis parėmė 1962 metų sukilimą Brunėjuje, organizuotą prieš šios šalies prisijungimą prie federacijos ir britų nuslopintą per kelias dienas, toliau konfrontavo su Malaizija, pasienyje rengė užpuolimus ir protestuodavo JT ir kituose tarptautiniuose susitikimuose iki pat valdymo pabaigos.

Nors ir labai nusilpusi dėl karo, revoliucijos, pilietinio karo ir neraštingumo (90 proc.), Indonezija dėl savo dydžio (daugiau nei 13 000 salų ir 200 milijonų gyventojų) bei gamtos išteklių buvo visai kitokia valstybė nei kitos Pietryčių Azijoje: ji galėjo pasipriešinti Kinijos įtakai ir plėtimuisi ar prisijungimui prie jos. K.N. Aidito vadovaujama PKI buvo viena iš veiksmingiausių komunistų partijų pasaulyje ir prokiniška. Nors buvo manoma, jog narių buvo daugiau kaip 10 milijonų, 1945 metais Madiūno manevru Javoje jai nepavyko laimėti absoliučios valdžios monopolijos, bet per 1955 metų rinkimus laimėjo 18 procentų balsų. 1965 metais melagingas pranešimas apie Sukarno mirtį tapo komunistų pučo ženklu. Po žiaurių kankinimų buvo nužudyti šeši generolai, tačiau kitiems pavyko pabėgti, todėl pučas nepasisekė. Per atsakomąjį perversmą, kurį palaikė, gal ir suorganizavo, Amerikos ir Britanijos

vyriausybės bei saugumo tarnybos, buvo nužudyta apie pusę milijono komunistų (tarp jų ir Aiditas) ir įtariamųjų šalininkų, dar keletas milijonų dešimtmečiams įkišti į kalėjimą, armija perėmė Sukarno ir šalies kontrolę. Iš Sukarno pamažu atėmus valdžią, 1967 metais jis atsistatydino, 1970 metais mirė įkalintas. Jo įpėdinis T.N.J. Suharto, valstiečio sūnus generolo drabužiais, buvo apsukrus politikas, pasukęs Indoneziją link centralizuotos ekonomikos, kurią kontroliavo pats savo bei labai pagausėjusios ir praturtėjusios šeimos labui. Suharto prezidentu buvo išrinktas septynioms kadencijoms, trukusioms iki 1998 metų. Jis laikė suimtus daugybę varžovų (kai kurie buvo ištremti į patogią pakrantės salą), tačiau nacionalinė ekonomika, padedant Amerikai ir Japonijai, klestėjo. Nors pajamos iš kaučiuko eksporto sumažėjo, Indonezijos nafta ir pavydėtina gausybė kitų iškasenų su kaupu atstatė balansą. Aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje ekonomika kilo 7–10 procentų per metus, bet didelė dalis buvo iššvaistoma prabangos dalykams ir įdedama į beverčius gaminius, kurių neįmanoma parduoti, kaip ir to, ką pagamindavo SSSR satelitai Europoje. Devintojo dešimtmečio pabaigoje šį augimą sustabdė pajamų už naftą sumažėjimas, kylančios importo iš Japonijos kainos ir įsiskolinimas Japonijai, valiuta buvo devalvuota. 1989 metais Indonezija po 24 metų pertraukos vėl užmezgė oficialius santykius su Kinija, po tiek pat ilgai trukusių apyšilčių santykių Suharto apsilankė Maskvoje. Suharto buvo vėl išrinktas be opozicijos 1998 metais, bet ekonominė netvarka paskutiniais metais (žr. toliau) jį sužlugdė. Pusė gyventojų labai nuskurdo, kinai bėgo iš šalies su savo pinigais, Suharto pastangos suversti kaltę dėl ekonominės katastrofos užsieniečiams ir atsisakyti jų pagalbos buvo smerkiamos daugumos Indonezijos gyventojų, jos kaimynų ir pagrindinių kreditorių (Japonijos, Jungtinių Valstijų, Vokietijos). Suharto įpėdiniu B.J. Habibie kariuomenė nepasitikėjo kaip civiliu, o civiliai žmonės – kaip kariuomenės atstovu. Per 1999 metų rinkimus vadovaujanti Golkari partija patyrė, ką reiškia būti antroje vietoje. Laimėjo naujoji demokratinė partija ir jos lyderė Megawati Sukarnoputri, Sukarno duktė. Šiuo atžvilgiu konstitucija numatė tarpuvaldį, kurį įvykiai Rytų Timore pavertė katastrofa.

Indonezijos konstitucijoje buvo numatyta, kad prezidentą turi rinkti parlamentas, kuris šiam tikslui bus papildytas regionų ir mažumų atstovais. Prezidento rinkimai turėjo būti surengti praėjus trims mėnesiams po parlamento rinkimų, todėl neaiškumas temdė Megawati ir Habibie perspektyvas bei kariuomenės požiūrį į kiekvieną iš jų. Suharto pralaimėjimas paskatino rytų timoriečius tikėtis nepriklausomybės, už kurią jie kovojo ketvirtadalį amžiaus, o Habibie, veikiausiai nepasitaręs su kariuomenės vadais, kuriuos išgąsdino balsavimo rezultatai, rodantys palankumą nepriklausomybei ir skatinantys kitus separatistus šiaurės Sumatroje ir Vakarų Irane (Naujojoje Gvinėjoje), pagaliau turbūt ir kitur, viešai pripažino, kad šiuo klausimu reikėtų suorganizuoti referendumą.

Timorą, paskutinę didžiausią salą grandinėje tarp Azijos ir Australijos žemynų, beveik po lygiai pasidalijo olandai ir portugalai. Rytinė, portugalų, pusė nuo Makao buvo atskirta devynioliktojo amžiaus pabaigoje ir tapo atskira

kolonija, kuria liko ir po to, kai vakarinė dalis tapo Indonezijos Respublikos dalimi. Nuvertus karinį režimą Lisabonoje 1974 metais, Rytų Timorui grėsė Indonezijos okupacija, kuriai priešinosi dvi grupuotės: viena palaikė portugalus, kita reikalavo nepriklausomybės. 1975 metais prasidėjo pilietinis karas, portugalai pasitraukė, Indonezija įsiveržė ir prisijungė teritoriją, nusiaubusi ją moderniais ginklais, išžudžiusi pusę gyventojų, o likusius gyvus įkalinusi stovyklose. Portugalija ir Australija, suprantama, nesipriešino. Visas kitas pasaulis vargu ar tai pastebėjo. Prezidentas ir jo pavaduotojas 1979 metais buvo nužudyti. Su tebesitęsiančiu pasipriešinimu buvo susidorojama negailestingai žiauriai, ginklais, kuriuos pagal Vakarų vyriausybių, pirmiausia Amerikos ir Britanijos, licencijas tiekė Vakarų gamintojai. Pasipriešinimas Indonezijai nurimo paskutinį amžiaus dešimtmetį, tačiau mirus Suhartui atgijo. Habibie nusprendus leisti organizuoti referendumą nepriklausomybės ar tolesnio susijungimo su Indonezija klausimu, buvo išsiųsta JT pagalbos misija (UNAMET), kuri turėjo surengti ir prižiūrėti referendumą. Į jį susirinko stulbinamai daug balsuotojų, o balsų už nepriklausomybę santykis buvo 4:1. Šie įvykiai paskatino specialių užsimaskavusių kariuomenės dalinių puolimą, nužudyta apie 30 000 timoriečių, šimtai tūkstančių priversti bėgti, JT Saugumo Taryba paskatinta pagal Chartijos VII skyrių išsiųsti į Rytų Timorą karines pajėgas (daugiausia Australijos).

Dėl šio įsikišimo labai įsižeidė kariuomenės vadai, kurie, kad ir kaip būtų, nenusprendė, kaip reaguoti ir ką palaikyti per ateinančius prezidento rinkimus. Dar vienas valdžios centras Indonezijoje – musulmonų aukštuomenė – buvo susiskirstęs į konservatorius ir liberalus, toks pat apstulbęs ir neapsisprendęs. Ekonominiai padariniai buvo aiškesni. Atsigauti nuo 1997–1998 metų pokyčių niekaip nepavyko, nes Timoro krizė sunaikino pasitikėjimą Indonezija visomis prasmėmis. Parlamentas oficialiai sutiko su Rytų Timoro atsiskyrimu ir įteikė nepasitikėjimo Habibie votumą, tada šis atsiėmė savo kandidatūrą į prezidentus. Nacionalinė asamblėja prezidentu išrinko Abdurrahmaną Wahidą, sergantį, tačiau gerbiamą ir gabų, žymų modernių pažiūrų javietį musulmoną. Šis pasirinkimas sukėlė dideles smurtines demonstracijas, todėl kitą dieną viceprezidente buvo išrinkta Megawati. Wahidas surinko plačią koalicinę vyriausybę, kurios pagrindiniai uždaviniai buvo išlaikyti Indoneziją vientisą ir apsaugoti nuo kariuomenės despotizmo.

Tailandas vienintelis išvengė europiečių užkariavimo, temdžiusio visos kitos Pietryčių Azijos gyvenimą. Jis tebebuvo buferinė valstybė tarp britų, žengiančių iš Indijos į Birmą, ir prancūzų, žygiuojančių iš Anamo bei Tonkino į Laosą ir Kambodžą. Kitaip nei Birma, Laosas ir Vietnamas, jis neturėjo sienos su Kinija, ir jam pasisekė asimiliuoti didelę 4 milijonų kinų gyventojų dalį (12 procentų visų gyventojų), tačiau Tailandas, kaip ir visa Pietryčių Azija, bijojo Kinijos galios atgimimo ir pritarė aljansui su Amerika, kaip saugumo garantijai. Jis tapo vieninteliu iš tikrųjų azijietišku SEATO nariu (Filipinai, juo labiau Pakistanas, buvo periferiniai organizacijos, pasivadinusios Pietryčių Azijos aljansu, nariai). Kariuomenė, 1932 metais apribojusi absoliučią karaliaus

valdžią, tiesiogiai valdė šalį per daugelį vietinių lyderių – maršalus Pibulą Songgramą, Thanaratą Saritą ir Thanomą Kittikachroną – nuo 1938 iki 1973 metų, 1944–1946 metais buvo trumpas civilių valdžios laikotarpis, kai vadovavo Nai Pridi Panomiong'as, kuris, pralaimėjęs Pibului, pasitraukė į Kiniją ir ten atgaivino karinio laikotarpio laisvųjų tajų judėjimą, šįkart nebe tokį svarbų. Turinčiam daug kaučiuko, cinko, tiko ir ryžių, Tailandui reikėjo mažiau užsienio pagalbos, palyginti su kaimyninėmis šalimis, bet jis įsipainiojo į brangius karus rytuose. 1962 metais išsigandęs komunistinių dalinių prie savo sienų su Laosu, Tailandas priėmė pasiūlytą amerikiečių karinę pagalbą. Po dvejų metų jis leido įsteigti Amerikos oro pajėgų bazes, naudojamas Vietnamo kare, ši kontrpagalba Jungtinėms Valstijoms pamažu buvo išplėsta iki šešių pagrindinių bazių, aprūpinančių 50 000 kareivių. Iki aštuntojo dešimtmečio karo sunkumai ir suvokimas, jog amerikiečiai karą pralaimės, stiprino nepasitenkinimą, kuris didėjo dėl visuotinės korupcijos, neveiksmingos ir neaiškios kariškių valdžios politikos. Aljansas su JAV ir dėl jo priverstinis įsitraukimas į Vietnamo karą buvo vis labiau kritikuojami, po 1973 metų neramumų atkurtas civilių valdymas. Šis pasikeitimas rodė, kad užsienio politikos kryptis iš dalies keičiama, kad norima sutvarkyti visuomenės gyvenimą, kuris pagedo dėl oligarchinės vyriausybės bei infliacijos ir ydų, susijusių su užsienio karinių pajėgų buvimu. Amerikos karinės pajėgos ėmė trauktis tais pačiais metais, bet liko kitas karo padarinys – Patriotų frontas, kuris, gaudamas nedidelę Kinijos paramą, dešimt metų išlaikė partizanines grupuotes, kartais keleto tūkstančių žmonių, tarp meo, tautos, kuri (bendras skaičius – apie 300 000) gyveno palei Tailando–Laoso sieną. 1976 metais civilių valdžia, vis labiau slegiama problemų, vėl buvo pakeista kariniu režimu, kurį dangstė bendras kariškių ir civilių valdžios fasadas. Didžiausias jos rūpestis buvo Vietnamo galybės išplitimas iki pat Tailando sienos; tačiau nuosaikieji dešinieji vėl atgavo valdžią.

Kai Vietnamas užkariavo Kampučiją (Kambodžą), ilgai buvusią buferine valstybe tarp Tailando ir Vietnamo, tūkstančiai pabėgėlių užplūdo rytų Tailandą ir privertė jį ieškoti pagalbos, kad sulaikytų Vietnamo ekspansiją ir atkurtų Kampučijos nepriklausomybę. Tailando draugai ir sąjungininkai Pietryčių Azijoje nesuteikė Tailandui reikalingos paramos, tada jis kreipėsi į Kiniją ir Jungtines Valstijas. Abi jos tiekė ginklų, pastaroji daug ir su sąlyga, kad šiais ginklais galės naudotis tiek Jungtinės Valstijos, tiek Tailandas. Tailandas suklestėjo – ekonomika pakildavo 10–12 procentų per metus, didėjo investicijos į pramonę ir gamyba, plėtėsi turizmas, atsiskaitymai su užsieniu subalansuoti. Turėdamas monarchinę valdžios struktūrą, Tailandas buvo valdomas tarpusavyje susijusių ir abipusiškai naudingų kariuomenės ir verslo bendruomenių, vadovaujamų generolų, kuriuos šiek tiek varžė parlamentinė konstitucija, išlikusios monarchijos galios ir didelis prestižas. 1988 metais generolas Premas Tinsulanonda, būdamas 82 metų, užleido vietą generolui Chatichai Choonhavenui, tačiau po ketverių metų, generolą Suchindą Kraprayooną paskyrus ministru pirmininku be parlamento sutikimo, kilo maištų, kuriems vadovavo buvęs generolas Chamlonas Srimuang'as. Maištų mastas paskatino karalių Bhumipolą įsikišti, sutramdyti kariškius ir paskirti civilį ministrą pirmi-

ninką. Be ginčų tarp generolų, režimui būdingi dideli išeikvojimai ir musulmonų, komunistų maištininkų ar organizuotų opiumo prekiautojų keliami bruzdėjimai, ypač vakaruose ir pietuose. Finansinė sumaištis šiame regione (žr. toliau) 1997–1998 metais nesukėlė jokio politinio perversmo, išskyrus konstitucijos pakeitimus ir mėginimus apriboti pinigų sumas, išleidžiamas rinkimams.

Filipinus (apie 7000 salų), karo metu okupuotus Japonijos, 1945 metais išvadavo Jungtinės Valstijos, kitais metais jiems buvo suteikta nepriklausomybė. Į suvereniteto perdavimo sutartį buvo įtraukta teritorijos nuoma Jungtinių Valstijų karinėms bazėms 99 metams, 1966 metais šis laikas buvo sutrumpintas iki 25 metų nuo tos datos. Svarbiausia naujosios vyriausybės problema buvo autoritetas. Šalis tapo gangsterių teritorija, kurioje įvairios grupuotės, iš jų ir policija, vadovavosi savo įstatymais, smurtas plačiai paplito ir smarkiai padidėdavo per rinkimus ar prieš juos. Žymiausia vietinė jėga buvo hakbalahapai, iš pradžių prieš japonus kovoję partizanai, karo metais remiami amerikiečių, tačiau, pasibaigus karui, jie tapo nebereikalingi, jei ne blogiau: jų vadovas Luisas Tarucas pasiskelbė komunistu. Jis pasidavė 1974 metais, bet judėjimas toliau veikė šiaurėje, kur jo Naujoji liaudies armija (NLA), remiama vietinių gyventojų, valdė svarbiausias sritis. NLA sritis buvo gan arti amerikiečių aviacijos ir karinio jūrų laivyno bazių „Clark Airfielt" ir „Subic Bay", kad sukeltų tam tikrą nerimą Jungtinėms Valstijoms ir būtų garantuota parama daugeliui prezidentų, kurie, kaip jiems atrodė, galėjo susitvarkyti su sukilėliais. Pietuose taip pat buvo nesutarimų, ten įleidusi šaknis musulmonų dauguma pastebėjo tampanti mažuma, todėl įkūrė Morų nacionalinio išsivadavimo frontą. Sostinėje Maniloje šalia karo griuvėsių buvo puikuojamasi turtais.

1962 metais prezidentas Diosdado Macapagalas atgaivino Filipinų pretenzijas į Sabahą (Šiaurės Borneo), esantį vienoje Sulu jūros pusėje, o iš kitų jūrą supo Filipinų salos. Prezidentas nutraukė santykius su Malaja ir atsisakė pripažinti naują Malaizijos valstybę, prie kurios nusprendė prisidėti Sabahas. Tačiau šį klausimą atmetė jo įpėdinis Ferdinandas Marcosas (1966–1986 metais buvęs prezidentu), kuris, nors ir išrinktas kaip reformatorius, daugiausia rūpinosi prezidentavimo laiką pratęsti ilgiau, nei tai numato konstitucija, ir sukrauti pasakiškus turtus sau bei savo šeimai. 1973 metų referendumas, įvykęs po 1972 metų karo padėties įvedimo, leido jam toliau valdyti. 1981 metais karo padėtis buvo atšaukta, nenuostabu, kad tais pačiais metais Marcosas laimėjo prezidento rinkimus. Jis valdė tironiškai, o jo žmona, pati tapusi politine figūra, nebuvo geresnė. Jie plėšė savo šalį, manydami, kad jos strateginė reikšmė Jungtinėms Valstijoms privers Vašingtoną į tai žiūrėti pro pirštus. 1983 metais Benigno Aquino, garsiausias režimo oponentas (įkalintas 1973 metais, kad nelaimėtų rinkimų, o 1979 metais paleistas, kad galėtų gydytis Jungtinėse Valstijose), buvo nužudytas vos išlipęs iš lėktuvo ir pastatęs koją ant gimtosios žemės. Jį nužudęs šaulys taip pat iš karto buvo nušautas. Vėliau atliktas tyrimas, susekta grupuotė, kurioje buvo ir armijos štabo vadas generolas Fabianas Veras, ir du kiti generolai, bet jie buvo oficialiai išteisinti. Artėjo nauji 1986 metų rinkimai, neramumai priėjo pilietinio karo ribą, todėl amerikiečiai buvo priversti pačių savęs paklausti, ar Marcosas nėra greitai

išsieikvojantis turtas, tačiau kuo silpnesnis jis darėsi, tuo labiau amerikiečiai blaškėsi tarp jo ir to, kas jiems buvo net dar nemaloniau – vis kairesnės alternatyvos. Praradę Vietnamą ir atidavę savo bazę Kamrano įlankoje Maskvos sąjungininkams, jie bijojo, kad tas pats nenutiktų ir su Filipinais, kur buvo dar svarbesnės jų bazės. Jie palaikė Marcosą, kol buvo įmanoma jį išlaikyti, paskui ėmė remti Aquino našlę Corazon, kuri rungėsi su Marcosu dėl prezidento vietos, o praėjus dviem savaitėms po jo perrinkimo, didžiulėmis taikiomis demonstracijomis ir perviliojusi kelis įtakingus asmenis į savo pusę privertė jį pabėgti. Marcosas mirė Jungtinėse Valstijose 1989 metais.

Nors ponia Aquino, kaip prezidentė, buvo audringai sutikta, ji vis viena priklausė nuo kariuomenės, kurios įsikūnijimas buvo Juanas Ponce Enrile ir Fidelis Ramosas. Viceprezidentas Salvadoras Laurelis varžėsi su ja dėl prezidento vietos. Aquino paveldėjo 20 metų trukusį sukilimą pietuose, 25 milijardų JAV dolerių skolą užsieniui, trečdalį užsienio pajamų praryjančias palūkanas už skolas, smunkantį bendrojo vidaus produkto lygį ir sutartį su TVF, kuris jau norėjo ją nutraukti dėl terminų nesilaikymo. Aquino derėjosi dėl naujos sutarties, tačiau reikalai klostėsi vangiai. Bruzdėjimai maištaujančiose provincijose nenurimo, todėl vyriausybėje netruko atsirasti nesutarimų, ypač dėl kariuomenės karininkų kritikos už nesugebėjimą susitvarkyti su NLA ir Morų frontu. Turėjusi atleisti Enrile, prezidentė pasidarė dar labiau priklausoma nuo Ramoso. Per vietinius 1987 metų rinkimus viceprezidentas Lorelis paliko ją ir perėjo į Enrile pusę. Per šalį nusiritusių sukilimų banga parodė, kad jos valdymas nepatikimas, ji turėjo sustabdyti labai reikalingas žemės reformas ir vis labiau ėmė priklausyti nuo Amerikos geros valios. Nepaisydama savo ankstesnių reikalavimų panaikinti Amerikos bazes, ji pasirašė sutartį dėl pratęsimo iki 1991 metų, Vašingtonas savo ruožtu sutiko kas penkerius metus ją peržiūrėti, tuo leisdamas didinti nuomos mokestį. Su Reaganu Aquino sudarė sutartį, pagal kurią abu prezidentai žadėjo stengtis, kad garantuotų Filipinams 962 milijonų dolerių išmoką per dvejus metus, bet JAV kongresas patvirtino tik 365 milijonus dolerių per metus. Bazių laiko pratęsimą po 1991 metų privalėjo patvirtinti du trečdaliai Filipinų senato ir gal net referendumas. Filipinų pranašumas per šias derybas buvo nemenkas, nes bazių visiškai iškelti buvo neįmanoma, nebent labai didele kaina, o jų evakavimas priverstų Jungtines Valstijas nuodugniai ir skausmingai apsvarstyti savo strategiją. Naująjį sutarties projektą Filipinų senatas atmetė 1991 metais, nepaisydamas, kad turės mažinti darbo vietų skaičių ir pajamas vis didėjančio skurdo laikotarpiu. Prezidentė Aquino, iš pradžių nesutikusi su Senato sprendimu, pareikalavo, kad amerikiečiai pasitrauktų per trejus metus. 1992 metais vietoj Aquino buvo išrinktas Ramosas, kuris vadovavo kur kas nuosekliau, sudarė taiką su svarbiausiais maištininkais, šiek tiek atgaivino ekonomiką, tačiau nepajėgė ką nors daugiau padaryti Filipinams. 1998 metais jį pakeitė Josephas Estrada, populiarus pramogų pasaulio atstovas, virtęs populiariu politiku, kurio kampanijos tema – daugiau niekas iš tikrųjų nesirūpina vargšais.

Ne Indokinijoje esančios Pietryčių Azijos šalys 1967 metais įkūrė Pietryčių Azijos valstybių asociaciją (ASEAN). Pirmosios šios asociacijos narės buvo Indonezija, Malaizija, Singapūras, Tailandas ir Filipinai. Jų tikslas – kovoti prieš skurdą, ligas ir kitas socialines negandas; padidinti savo prekybos ir ekonomikos įtaką pasaulyje; saugoti nepriklausomybę šalinant vietinių sukilimų priežastis, užkirsti kelią pašalinių pagundai kištis į jų reikalus ir laikyti atokiau užsieniečius. Nebuvo numatyta jokio bendro karinio planavimo, pratybų ar kitokio karinio bendradarbiavimo. Tai buvo savitarpio ekonominės ir socialinės pagalbos asociacija, kurioje vis dėlto buvo slaptų vilčių, jog galės pažaboti potencialią Indonezijos galimybę šį regioną laikyti baimėje. Indonezijoje gyveno beveik pusė ASEAN gyventojų.

ASEAN buvo nebe pirmas mėginimas po karo bendradarbiauti regione. 1961 metais Tailandas, Malaja (tada dar tokia, kokia buvo) ir Filipinai sukūrė Pietryčių Azijos asociaciją, kuri gana greitai iširo dėl abiejų valstybių pretenzijų į Sabahą. 1963 metais šios dvi valstybės ir Indonezija buvo numačiusios sudaryti kitą trišalę asociaciją, kuri taip ir nebuvo sukurta. Tuo laikotarpiu buvo dvi svarbiausios kliūtys: įtampa, atsiradusi dėl Malaizijos įkūrimo, ir prokomunistinės Sukarno pažiūros Indonezijoje. Būtinos sąlygos plačiai Pietryčių Azijos asociacijai sukurti buvo Sukarno pašalinimas padedant Indonezijos kariuomenei ir Indonezijos noras bendradarbiauti. Sukarno įpėdiniai to norėjo. Indonezijos ir Malaizijos konfrontacija pamažu silpo, o ginčai tarp Malajos ir Filipinų, nors dėl to nutrūko diplomatiniai santykiai, taip pat aprimo, kai 1967 metais Sabahas balsavo už prisijungimą prie Malaizijos: praėjus metams po inauguracijos, prezidentas Marcosas aplankė Kvala Lumpūrą. Santykiai ir vėl pablogėjo, kai tais pačiais metais buvo paslaptingai išžudyti musulmonų kareiviai Koregidore (gal tai buvo jų pačių karininkų darbas) ir trumpam atgijo Filipinų pretenzijos į Sabahą, tačiau Marcosas, nors nenorėjo žengti nepopuliaraus žingsnio ir galutinai atsisakyti jo, nusprendė nereaguoti į pretenzijas, kurias manė esant ne tokias svarbias kaip naujasis regiono solidarumas. Vėliau prezidentė Aquino oficialiai pareiškė, jog atsisako pretenzijų į Sabahą.

Britanijos pasitraukimas iš Pietryčių Azijos ir amerikiečių karas Vietname buvo šių šalių solidarumo išbandymas. 1968 metų pranešimas apie neišvengiamą Britanijos pasitraukimą iš Malaizijos ir Singapūro paskatino šias dvi šalis sudaryti naują sutartį su Australija, Naująja Zelandija ir Britanija (prie jų vėliau prisijungė Brunėjus), kuri pakeistų jau esamą Anglijos ir Malajos gynybos sutartį, ir tais pačiais metais prisijungti prie partnerių ASEAN siūlant, kad Pietryčių Azija būtų paskelbta taikos, laisvės ir neutralumo zona. Gal šie du žingsniai nelabai suderinami, bet šis nesuderinamumas buvo kaina, kurią reikėtų sumokėti už perėjimą iš kolonijinio pasaulio į regioninio bendradarbiavimo sistemą, geriau saugančią nacionalinę nepriklausomybę. Amerikiečių karas Vietname iki pat jo pabaigos 1973 metais buvo iššūkis šiai nepriklausomybei. ASEAN šalims labiausiai nerimą kėlė Jungtinių Valstijų pralaimėjimo Vietname pasekmės – Niksonas pagerino santykius su Kinija ir atvėrė jai duris į Pietryčių Aziją, kur Kinija galėjo užimti Jungtinių Valstijų, kaip svarbiausios jėgos, vietą, tuo sukėlė dar vieną problemą, nes reikėjo

apsispręsti, ar svarbiausias regiono priešas komunistinė Kinija, ar komunistinis Vietnamas. Vietnamo grėsmė pasidarė dar rimtesnė po Vietnamo įsiveržimo į Kampučiją.

ASEAN nariai susiskaldė. 1970 metais Malaizija ir Singapūras Jungtinėse Tautose balsavo už tai, kad Kinijos vieta Saugumo Taryboje būtų skirta Pekino komunistiniam režimui, bet Filipinai balsavo prieš, o Indonezija ir Tailandas susilaikė. Dauguma ASEAN narių tikėjosi prisijungti Vietnamą prie savo asociacijos, nepaisydamos jo komunistinės santvarkos, tačiau Vietnamas, įsiverždamas į Kampučiją, pažeidė vieną iš svarbiausių ASEAN principų – pagarbą nacionaliniam suverenitetui ir nepriklausomybei. Vietnamo ir SSSR sutartis buvo dar vienas argumentas prieš prisijungimą, nes kitas ASEAN principas buvo laikytis atokiau nuo didžiųjų valstybių. Sudėtingiausia dilema iškilo Tailandui, kuris norėjo veikti kartu su ASEAN partneriais, bet Vietnamo ekspansija Kampučijoje jam kėlė didesnę tiesioginę grėsmę nei kitoms šalims ir jis gerai žinojo, kad ASEAN neturi karinių pajėgų pasipriešinti Vietnamo agresijai, kurias turėjo Kinija. Kariniu požiūriu veiksmingos antivietnamiškos pajėgos buvo raudonieji khmerai ir Kinija. Antra vertus, kitiems ASEAN nariams, ypač Indonezijai, Kinija atrodė didžiausia grėsme regione, o Kinijos įsiveržimas į šiaurės Vietnamą 1979 metais buvo blogas ženklas. Šiomis sąlygomis ASEAN išsilaikė tik lyderių pastangomis, įtampa organizacijos viduje nemažėjo, kol Vietnamas pasitraukė iš Kampučijos, o Rusija – iš Vietnamo.

Plėtimasis buvo numatytas jau ASEAN pavadinime. Jis buvo brandinamas atsižvelgiant į geografinį tikslingumą – iki 2000 metų būtų buvę gerai pasiekti natūralias ribas – ir bendrą interesą išlaikyti Kiniją ir Japoniją atokiau. Prie pirmųjų narių 1984 metais prisijungė Brunėjus, 1995 metais – Vietnamas, o 1997 metais – Kambodža, Laosas ir Mianmaras, nors Hun Seno perversmas tais metais privertė Kambodžos priėmimą atidėti. Tai, kad priėmus Mianmarą, Kambodža nepriimta, aiškus politinio pasirinkimo nelogiškumo pavyzdys, nes Mianmaras buvo ne tik autokratija, atvirai niekinanti demokratiją (vadovaujanti chunta surengė rinkimus, vėliau jų nepaisė), bet ir viena iš didžiausių žmogaus teisių pažeidėjų pasaulyje; antra vertus, jis buvo ypač jautrus Kinijos spaudimui. Gynybos atžvilgiu narės jaudinosi dėl to, kad Singapūras 1989 metais suteikė Jungtinėms Valstijoms leidimą naudotis kariniais kompleksais, tuo buvo pažeistas ASEAN įsipareigojimas laikyti regioną taikos zona; jos buvo patikintos, kad ten vyksta tik remonto ir atnaujinimo darbai. 1993 metais reguliarios diskusijos saugumo klausimais virto Azijos regiono forumu, kuriame dalyvavo 15 valstybių ir Europos Sąjunga. Prie jo 1996 metais prisijungė Indija. Ir Indijai, ir Kinijai kilo įtarimas, kad tokią didelę organizaciją ims kontroliuoti Jungtinės Valstijos ar Japonija arba kad ji taps jų kovos dėl valdžios centru.

Ekonomikoje iki 2003 metų buvo numatoma visiškai laisva prekyba, o iki 2020 metų – platesnė ekonominė sąjunga su neribojamu kapitalo judėjimu. 1989 metais Australijos iniciatyva įkurta APEC (Azijos ir Ramiojo vandenyno šalių ekonominio bendradarbiavimo organizacija) turėjo apimti didesnę zonos grupę, kuri galėjo įtraukti ir ASEAN. Į APEC dar įėjo Kinija, Japonija,

Jungtinės Valstijos ir Australija, 1996 metais prie šios 12 narių grupės prisijungė dar 25 ASEM (Azijos ir Europos pasitarimo) narės, tai labiau panėšėjo į periodišką konferenciją nei organizaciją. Pati ASEAN buvo sukrėsta ir sukrėtė pasaulį, kai 1997 metais pradedant Tailandu patyrė keletą ekonominių smūgių. ASEAN į pasaulio dėmesio centrą pateko dėl sėkmingo ekonomikos kilimo, to daugiausia buvo pasiekta prastai apmokamų darbininkų ir beraščių valstiečių pradinio mokymo darbo vietose srityje, didėjo santaupos, užsienio paskolos (iki 50 procentų BVP) ir kreditai, kartu skolos ir korupcija. Nors eksporto lygis dešimtojo dešimtmečio pradžioje vis dar didėjo 20 procentų, dėl konkurencijos su Kinija, kuri 1994 metais devalvavo savo valiutą ir ketino toliau devalvuoti, nes japonų jena nuvertėjo, taip pat dėl atkaklaus užsispyrimo sieti valiutą su JAV doleriu, nepaisant jenos nuvertėjimo dolerio atžvilgiu, finansams jau ėmė grėsti pavojus. Didelės eksporto įplaukos dėl neapgalvoto finansavimo ėmė virsti deficitu. 1997 metais Tailando batas buvo atsietas nuo dolerio, bato vertė ėmė kristi ir po dviejų savaičių nuvertėjo ketvirtadaliu dolerio vertės. Bendrovės, kurios ėmė paskolas doleriais investicijoms (dažnai labai rizikingoms) į pramonę, vėl konvertavusios jas į dolerius, patirdavo didžiulių nuostolių; pačių bendrovių akcijos biržose nupigo perpus, reikėjo atleisti pusę darbuotojų; ėmė bankrutuoti bankai. Tailandas pasinaudojo atsargomis, kad palaikytų savo valiutą, tačiau nepavyko, tik prarado atsargas. Kitas valiutas taip pat paveikė panašios nelaimės baimė, nors skirtingose regiono šalyse aplinkybės buvo kitokios. Malaizijoje paskolas neapgalvotai duodavo paprastai vietiniai bankai, o dėl per didelio Indonezijos nestabilumo ir korupcijos ekonominė panika virto revoliucija. Panašių sukrėtimų ir smūgių patyrė Filipinai, Pietų Korėja ir Honkongas, atgarsis pasklido visame pasaulyje.

Didžiausia šio regiono skola užsieniui buvo Tailando – 10 milijardų dolerių (tai sudarė tik pusę Pietų Korėjos skolos; žr. 19 skyrių). Staiga paaiškėjo, kad jau nebemokus verslas pasmerktas beviltiškai išnykti arba patekti užsieniečių ar vietinės *mafijos* valdžion. Nerealias turto ir akcijų vertes negailestingai ir skausmingai numušė apsukrūs spekuliantai ir panikos išgąsdinti naivuoliai. Regione kartu su milijonais bedarbių šmėkščiojo sukilimo grėsmė. Kad sustabdytų bato žlugimą ir apsaugotų Vakarų paskolų davėjus nuo katastrofiškų padarinių, TVF su aštuoniomis šalimis sukaupė kreditus kritiniam atvejui: bendroji jų vertė siekė 17 milijardų JAV dolerių. Į jų sąlygas įėjo Tailando ekonomikos augimo apribojimas iki 4 procentų per metus. Indonezijai buvo numatyta net didesnės paramos programa (43 milijardai JAV dolerių), kai rupija per du mėnesius prarado keturis penktadalius vertės. Tačiau šios ekonomikos nebuvo silpnos. Augimas teikė didelių lūkesčių, kuriems susilpnėjus kilo nerimas ir net panika, tačiau žmonės apskritai vis viena gyveno geriau nei ankstesnė karta, o šių pasikeitimų įtaka pasauliui sudarė mažiau nei 10 procentų. Regionas apėmė dideles ekonomikas, kurios buvo netinkamai valdomos. TVF ir užsienio šalių įsikišimas galėjo sustabdyti valiutos nuvertėjimą, bet negalėjo atgaivinti sugriuvusių sistemų. Kaip ir Japonija, Pietryčių Azija manė, jog sėkmės dydžio skaičiuoti nereikia, o kai skaičiavimas buvo pasitelktas, pastebėta, kad skaičiai išpūsti, už jų slypi nuvertinta valiuta, akcijų

kainos ir finansinės institucijos. Daugeliu atvejų žlugimą sustiprino apgavystės ir korupcija. Režimai buvo sukrėsti, tačiau, išskyrus Indoneziją, atsilaikė.

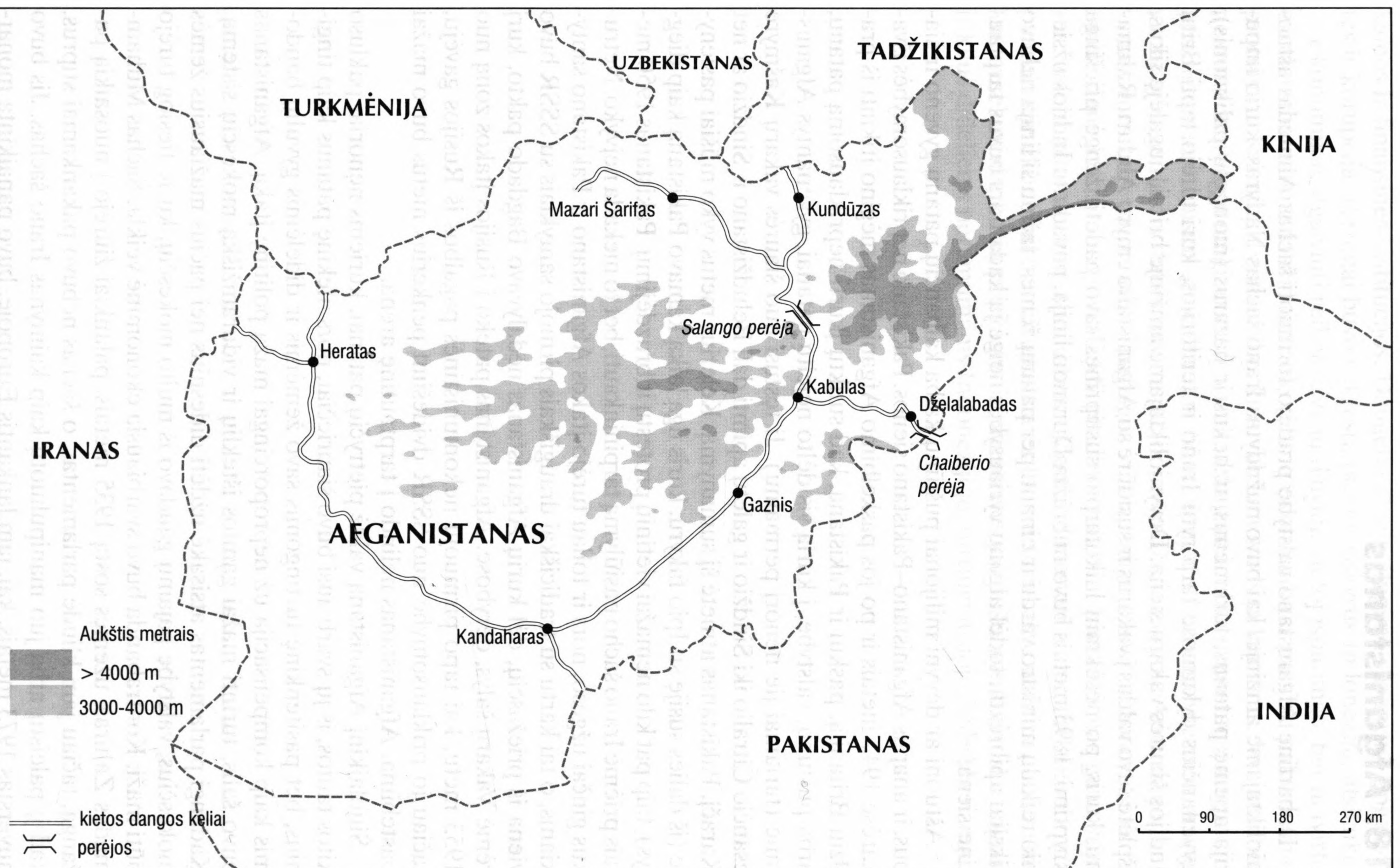
Ekonomikai atgaivinti reikėjo dviejų dalykų: vietoj įspūdingo, bet netvirto ekonominio kilimo kurti stipresnę vietinę ekonomiką ir paskirti pakankamai protingą ir sąžiningą vyriausybę, kuri vykdytų šiuos pakeitimus. Vyriausybės nekompetentingai mėgino valdyti rinkas, kad pažabotų neprotingą augimą ir apsaugotų nuo baisios spekuliacijos. Šios silpnybės būdingos ne vien Azijos vyriausybėms, jos iš dalies atsispindėjo, pavyzdžiui, Lotynų Amerikoje, kur vyriausybės taip pat neatliko pareigos – neapsaugojo savo žmonių. Ši krizė iškėlė daug klausimų dėl ASEAN pradinio teiginio, kad regionas gana stiprus, galėtų pats savaime (bendromis jėgomis) klestėti ir apginti autonomiją pasaulinėje ekonomikoje. Grupės narės labiau susiskaldė nei susivienijo ištikus nesėkmėms, kurių priežastys ir priemonės joms ištaisyti buvo skirtingos, ir kilus dideliems neramumams Indonezijoje, turtingiausioje ASEAN narėje.

18. Afganistanas

Dabartinę Afganistano valstybę pradėjo formuoti šachas Ahmedas aštuonioliktajame amžiuje, kai buvo nužudytas Irano šachas Nadyras, kurio imperija apėmė patanus, turkmėnus, uzbekus ir hazarus (mongolų palikuonis), gyvenančius dykumose tarp rytų Irano ir teritorijos, kuri turėjo tapti Britų Indijos šiaurės vakarų siena. Devynioliktajame amžiuje britai, nugalėję sikus, išplėtė savo valdas į vakarus ir susidūrė su Afganistano emyru Abduru Rahmanu, kuris, po nesėkmių laikotarpio sustiprinęs savo padėtį, žengė priešinga kryptimi. 1893 metais buvo nubrėžta Durando linija, pavadinta Indijos užsienio reikalų ministro vardu ir einanti per patanų žemes, tačiau ši linija nebuvo tiksliai apibrėžta, todėl afganų vyriausybės neigė ją kada nors buvus tarptautine siena.

Aštuoni ar devyni milijonai puštūnų kalba kalbančių patanų gyveno ir šiapus, ir anapus Afganistano–Pakistano sienos. Pakistano nepriklausomybės išvakarėse 1947 metais ir po jos paskelbimo Afganistanas mėgino įtikinti iš pradžių Britaniją, paskui ir Pakistaną, kad sutiktų įkurti nepriklausomą patanų, arba puštūnų, valstybę, į kurią vis dėlto neįeitų patanai, gyvenantys Afganistane (tariamai jie nenorį permainų). Ji tęstųsi nuo šiaurės vakarų Kašmyre esančio Čitralio iki Sindžio ir galėtų apimti dalį Beludžistano ir Sindžio ar net Karačį. Pakistanas atmetė šį sumanymą. Kelerius metus vyko mūšiai pasienyje (iš dalies susiję su Ipio fakyru, kuris ilgą laiką kamavo Pakistaną kaip dieglys), taip pat kilo nemažai vietinių protestų ir bruzdėjimų. Pakistanas 1950 metais priėmė Irano šacho pasiūlymą tarpininkauti, bet to niekada neįvyko. Netrukus ginčai užgeso, nors ir toliau turėjo įtakos Afganistano ir Pakistano santykiams, o tai kartu su tradiciškai draugiškais pirmojo santykiais su SSSR buvo viena iš priežasčių, dėl kurių Afganistanas nedalyvavo Bagdado pakto, kurį rėmė Vakarų šalys, derybose. Afganistanas pateko į Rusijos įtakos zoną nuo 1953 metų, kai tapo pirmuoju nekomunistinės pagalbos iš Rusijos gavėju, tačiau jo priklausomybė nuo SSSR dvidešimt penkerius metus buvo mažai pastebima. Afganistanas nelindo į tarptautinę areną.

Šiuolaikinį Afganistaną valdė pietryčių patanai, kuriems nenoriai pakluso kitos tautos, iš jų svarbiausi buvo šiauriečiai, nors niekinę patanus kaip tinginius, bet pasitenkinę turtingomis savo žemėmis ir didelėmis gyvulių bandomis kaip kompensacija už neproporcingai mažą politinę įtaką. Afganistanas buvo šalis, turinti mažai gamtos išteklių ir viduramžišką mokesčių sistemą. Kadangi parlamentas atsisakė uždėti didesnius nei pačius mažiausius žemės mokesčius, valstybė pajamų gaudavo iš muito mokesčių, kurie tiesiog turėjo būti maži. Kontrabanda buvo svarbiausia ekonominė veikla. Šachas Muhammadas Zahiras, užėmęs sostą 1935 metais, palankiai žiūrėjo į nuosaikią pažangą, tačiau jam kliudė parlamentas, o šachas nebuvo pakankamai stiprus, kad jį paleistų arba juo manipuliuotų kaip kaimynas Irano šachas. Jis buvo nuverstas 1973 metais, kai, jam lankantis Europoje, buvo panaikinta monarchija ir paskelbta respublika, kurios prezidentu tapo vienas iš jo giminaičių

18.1. Afganistanas

chanas Muhammadas Daudas. Per septintąjį dešimtmetį užsienio pagalba (Rusijos, taip pat Kinijos ir Prancūzijos) daugiausia buvo naudojama keliams tiesti. Kai kurios iš šių statybų, ypač rusų inžinierių tiesiamas kelias ir tuneliai iš šalia SSSR pasienyje esančio Mazari Šarifo per Hindukušo kalnus į Kabulą, buvo labai svarbios strateginiu požiūriu, tai Pakistanui kėlė susirūpinimą.

1973 metais Muhammadui Daudui į valdžią ateiti padėjo (mažiau ar daugiau) komunistinės Liaudies demokratinės partijos (PDP) grupuotė. Ši partija buvo įkurta 1965 metais, vėliau susiskaldė į „Khalq", kuriai vadovavo Nur Muhammadas Taraki ir Hafizullah'as Aminas (apskritai kaimiečiai ir patanai), ir į „Parcham", kuriai vadovavo Babrakas Karmalis (čia daugiausia buvo miestiečių, kuriuos stipriau rėmė tadžikai ir kitos ne puštūnų kalba kalbančios tautos). „Parcham" rėmė Muhammadą Daudą, už tai gavo keletą vietų jo ministrų kabinete. Daudas stengėsi supriešinti rytus su vakarais, ieškojo pagalbos pas Irano šachą, persekiojo ir „Parcham", ir „Khalq", o 1977 metais įkalino jų vadovus. Tačiau abi frakcijos sustiprino savo padėtį kariuomenėje ir 1978 metais vaidmenys pasikeitė: Muhammadas Daudas buvo pašalintas. Tai buvo pergalė, pirmiausia „Khalq", kuri po trumpo bendradarbiavimo su „Parcham", išsiuntė Karmalį ir kitus „Parcham" vadovus į garbingą tremtį, kaip ambasadorius. Kai po kiek laiko jiems buvo liepta grįžti namo, šie atsisakė.

Taraki ir Aminas netrukus pakliuvo į bėdą. Jų impulsyvios reformos įsiutino žemvaldžius ir dvasininkiją, pagreitino sumaištį, per kurią buvo nužudyta daug žmonių (įskaitant ir Amerikos ambasadorių, kurio užkulisinė veikla, jei apskritai tokia buvo, liko paslaptis). Herate, netoli Irano sienos, gal po nepavykusio vyriausybės perversmo, buvo žiauriai nužudyta penkiasdešimt rusų patarėjų. Taraki žvaigždė geso, Aminas stengėsi atgauti valdžią įsakydamas žiauriai pulti kaimus ir žudydamas tūkstančius savo priešų. Rusai, apimti nerimo dėl šios sumaišties, stiprios islamo opozicijos, išprovokuotos Amino persekiojimų, ir remdamiesi gretimo Irano pavyzdžiu, o gal ir įvykiais Irane, kurie buvo ir pagunda, ir pretekstas ginkluotam amerikiečių surengtam perversmui, nusprendė atsikratyti Amino ir sustiprinti įtaką Afganistane. Tačiau kai rusų padrąsintas Taraki jau norėjo nuversti ir nužudyti Aminą, Aminas nuvertė ir nužudė jį. Aminas, kuris nebuvo toks paklusnus, kaip norėjo Maskva, valdė dar tris mėnesius. Pagaliau rusai apgavo jį priverię kreiptis į juos pagalbos, kad numalšintų sukilimą, su kuriuo pats negalėjo susitvarkyti, o paskutinėmis 1979 metų dienomis įsiveržė į šalį. Aminui buvo įvykdyta mirties bausmė, politinėje scenoje vėl pasirodė Karmalis, kuris buvo paskirtas prezidentu.

Vašingtone šis agresijos aktas buvo traktuojamas labiau kaip rusų pasaulinės strategijos apskaičiuotas ėjimas, o ne kaip atsakymas į pavojingą nekompetentingos marionetės blaškymąsi. Maskvos požiūriu, Taraki ir Aminas sukėlė chaosą pasienio zonoje, ir jeigu patikėtume įvykių interpretavimo Maskvos versija, tai pasitarnavo jos priešams Irane, Pakistane ir Jungtinėse Valstijose. Negana to, šie neramumai turėjo specifinį pobūdį. Tai buvo musulmoniška ir iš esmės tiurkiška šalis, besiribojanti su tokios pat sandaros respublikomis sovietų Vidurinėje Azijoje, kur, kiekvienas politbiuro narys galėjo tą prisiminti, beveik per visą SSSR gyvavimo laikotarpį vyko kovos su *basmačių*, arba plėšikų

maištininkų, gaujomis. Tai buvo pakankamas pagrindas įsiveržimui, kuriam pritarė politbiuro dauguma, paskatinta, kaip atrodė stebint iš šalies, į jį įėjusių kariškių, o šių nuomonei savo ruožtu turėjo įtakos Vidurinės Azijos respublikų vadovai.

Tačiau padariniai buvo daug svarbesni nei šie motyvai. Rusų įsiveržimas sutapo su netvarka po revoliucijos Irane ir su vis dar neaiškia padėtimi Pakistane, kur prieš pat įsiveržimą generolas Zia ul-Haqas savo nesaugumą parodė atšaukdamas rinkimus ir visų partijų politinę veiklą. Maskva kaltino ir Iraną, ir Pakistaną kišimusi į Afganistano reikalus, o šiuos kaltinimus, tikrus ar melagingus, buvo galima suprasti kaip tolesnės agresijos ženklą. Įsiveržimo metu geriausiai apginkluota Rusijos [Sovietų Sąjungos. – Vert. pastaba] armija atsidūrė valandos skrydžio atstumu iki Persijos įlankos, Indijos vandenyno ir ir beludžių krašto. Beludžiai kovojo su Irano ir Pakistano valdovais nuo 1973 iki 1976 metų, dauguma jų pabėgo į Afganistaną ir SSSR. Po pirmosios įsiveržimo fazės du trečdaliai rusų užpuolikų buvo Afganistano pietvakariuose, Vašingtonas to negalėjo suprasti niekaip kitaip tik kaip grėsmę Iranui ir Persijos įlankai. Maskva Amerikos karo laivų manevrus Persijos įlankoje suprato panašiai.

Jungtinės Valstijos deramai neatsakė į grėsmingą įsiveržimą, kuris buvo akivaizdus agresijos aktas ir smūgis jų prestižui, kuris ir taip buvo susilpnėjęs dėl vis dar įkalintų įkaitų Teherane ir šacho nuvertimo. Pats šachas buvo vaizduojamas kaip didžiausias Amerikos galios bastionas, o Vašingtoną pirmiausia kaltino patys pasipiktinę amerikiečiai, kad nesugebėjo padėti draugui. Dėl šito kaltinimo amerikiečių padėtis Persijos įlankoje ir apie ją susilpnėjo, nors arabai slapčia ir džiūgavo dėl jų nemylimo nearabo monarcho žlugimo. Prezidentas Carteris taip pat turėjo teisėtų interesų nukreipti pasaulio dėmesį nuo savo dilemos dėl įkaitų į nusikalstamą rusų veiklą Afganistane, ir jį parėmė musulmonų pasaulis. 1969 metais Saudų monarchijos surengta Islamo konferencija sušaukė beprecedentį nepaprastąjį posėdį, kurio metu Khomeini piktai plūdo SSSR, vadindamas ją beveik tokia pat šėtoniška kaip Jungtinės Valstijos, visos arabų šalys narės taip pat vieningai pasmerkė įsiveržimą. Persijos įlankos šalys buvo atkaklesnės nei Antiizraeliškasis pasipriešinimo frontas (Sirija, Alžyras, Libija, Pietų Jemenas ir PIO), tačiau net ir pastarieji negalėjo susilaikyti nesmerkę.

Prezidentas Carteris galėjo veikti ribotai. Kiek anksčiau, tais pačiais metais, jis pranešė apie 100 000 karių greitojo reagavimo pajėgų sutelkimą, o tokių karinių pajėgų dar nebuvo. Ir nebuvo aišku, ką jos darytų, jeigu ir būtų sutelktos. Todėl prezidentas buvo priverstas grįžti prie tokių priemonių kaip grūdų eksporto į SSSR sustabdymas (tai nepatiko Amerikos fermeriams, kurie grūdus parduodavo Argentinai, iš kur jie keliaudavo į SSSR) ir mėginimo pareikšti tarptautinį nepasitenkinimą boikotuojant Olimpines žaidynes Maskvoje. Tai suerzino rusus, bet didelės žalos jiems nepadarė, o visas pasaulis reagavo įvairiai. Svarbiausi tiesioginiai įsiveržimo padariniai buvo šie: SSSR turėjo įvesti 90 000 kariuomenės, kad nuramintų šalį, kuri ir šiaip buvo jos įtakos zonoje, ir šioms didelėms karinėms pajėgoms to nepavyko padaryti.

Aminą pakeitus Karmaliu, pagerėjo režimo padėtis šalyje, bet sustiprėjo ir opozicija, kurią ėmė remti amerikiečiai lėšomis ir moderniais ginklais. Karmalio vyriausybė vėl įvedė religijos pamokas mokyklose, leido per televiziją transliuoti religines programas ir netgi statė naujas mečetes, tuo laimėjo jaunesniųjų mulų ištikimybę. Vyriausybė taip pat stengėsi įsiteikti genčių vadams. Jos oponentai, kartu žinomi kaip *modžahedai*, valdė apie du trečdalius šalies, tačiau buvo rimtai susiskaldę į septynias grupes, įsikūrusias Pešavare, ir aštuonias Irane. Didelė Amerikos pagalbos dalis, ėjusi per Pakistaną ir skirstoma patarinėjant Pakistanui, atiteko musulmonams sunitų fundamentalistams, kuriais nepasitikėjo Irano remiamos ir šalies vakaruose veikiančios šiitų grupuotės, intelektualesni ir pasaulietiškesni lyderiai, taip pat buvusio monarcho (kuris gyveno Romoje ir nerodė jokio noro iš jos išvykti) šalininkai. Iš ginklų ir narkotikų prekybos pasipelnė nedaug žmonių, kur kas daugiau drąsių žmonių kovojo ir mirė siaubingame kare, kurį palaikė supervalstybės.

Nuo 1982 metų JT kasmet prašė nutraukti ugnį, sukurti greito rusų kariuomenės pasitraukimo grafiką, pasirašyti Pakistano ir Afganistano vyriausybių sutartis dėl pagalbos *modžahedams* per Pakistaną nutraukimo ir dėl tūkstančių afganų pabėgėlių, apsistojusių Pakistane, grąžinimo. Pakistanas ir Jungtinės Valstijos atsisakė bendradarbiauti tol, kol *modžahedai* turėjo galimybių nuversti komunistinį režimą Kabule, be to, Reagano administracija taip pat norėjo pasinaudoti pranašumu, kurį suteikė sudėtinga Maskvos padėtis po įsiveržimo.

Gorbačiovo atėjimas į valdžią keitė padėtį, nors ir lėtai. Gorbačiovas buvo kupinas ryžto rasti išeitį ir baigti avantiūrą, kainavusią daug pinigų ir nusinešusią daug gyvybių. Jis norėjo išsaugoti komunistų režimą Kabule, tačiau jeigu reikėtų rinktis arba režimo išsaugojimą, arba pasitraukimą, būtų pasirinkęs pastarąjį. 1986 metais jis pasiūlė tučtuojau pradėti trauktis, o vėliau visiškai atsitraukti, kai tik bus nutraukti karo veiksmai prieš Kabulą. Po metų Gorbačiovas atsisakė šios sąlygos ir paskelbė, kad visiškai pasitrauks per dešimt mėnesių. Šiuo laikotarpiu jis mėgino sustiprinti Afganistano vyriausybę pašalindamas Karmalį, kuris 1996 metais mirė Maskvoje, vietoj jo paskyrė Muhammadą Najibulah'ą, stiprų puštūnų policijos viršininką, kuris tapo valdančiosios Liaudies demokratinės partijos generaliniu sekretoriumi, o vėliau ir valstybės vadovu. Najibulah'as turėjo dvigubą tikslą – valdyti PDP frakcijas ir pasiekti, kad opozicija (ar jos dalis) įsilietų į plačią koaliciją su naujai išrinktu parlamentu ir nauja konstitucija. Tačiau jo sąlygos, iš jų – PDP svarbiausio vaidmens išlaikymas ir ypatingi santykiai su SSSR, buvo visapusiškai nepriimtinos *modžahedams*, kurie tuo metu gaudavo dvigubai didesnę amerikiečių paramą ir kur kas daugiau ginklų.

Rusijos interventai pasitraukė pagal grafiką. Po jų pasitraukimo 12 metų truko pilietinis karas. Priešingai nei tikėtasi, vyriausybė Kabule nežlugo, o *modžahedams* nepavyko užimti Dželalabado ir kitų svarbiausių punktų rytuose. Najibulah'ui pavyko išlaikyti valdžioje sostinę ir didesnę šalies dalį, pamažu susitarti su daugeliu partizanų grupių dėl taikos, pasiūlius sudaryti plačią koalicinę vyriausybę. 1992 metais jis išsigando ir pasislėpė JT atstovybės

teritorijoje. (Vėliau talibai jį žiauriai nukankino ir nužudė.) Įvairūs jo priešai buvo susiskaldę tarpusavyje: patanai, uzbekai, tadžikai kovojo dėl valdžios ir dėl pagalbos iš Pakistano, Irano, Saudo Arabijos ar Jungtinių Valstijų. Naujasis prezidentas Burhanuddinas Rabbani, tadžikas, tikėjosi paramos iš savo draugo tadžikų vado šacho Ahmedo Masudo ir uzbeko Abdulos Rashido Dostumo, kuris tvirtai valdė šiaurines teritorijas aplink Mazari Šarifą. Tačiau kitais metais Rabbani ministru pirmininku paskyrė savo didžiausią priešininką Gulbuddiną Hekmatyarą, kuris vėliau su Masudu bei Dostumu sudarė naują aljansą ir apšaudė Kabulą. JT sunkiai įtikino didžiausias frakcijas sudaryti plačią koaliciją. Tuo tarpu iškilusi nauja Talibano grupuotė, suburta iš karingų fanatikų puritoniškų musulmonų sunitų, kuriuos vienijo nepakantumas ir kurie vaidijosi su visais kitais, Pakistano ir Saudo Arabijos remiama, užėmė Kandaharą, po jo Heratą, tada Kabulą ir privertė Hekmatyarą bėgti. Juos šiaurėje iki 1997 metų sustabdė Dostumas, tada, netekęs Masudo ir kitų tadžikų sąjungininkų, pabėgo. Talibai į Mazari įžengė triumfuodami, pakeliui visiškai užkariaudami šiaurės rytus ir ilgą bei siaurą Vakano teritoriją su priėjimu prie Kinijos ir Kašmyro, bet antitalibiškasis aljansas, remiamas Irano, Uzbekistano ir Tadžikistano, persitvarkė ir du kartus išvijo talibus iš Mazari, o 1999 metais ir iš Kabulo. Tačiau talibai savo valdžią įtvirtino devyniuose dešimtadaliuose visos šalies teritorijos.

Karas Afganistaną niokojo daugiau nei dešimt metų. Jį internacionalizavo šaltasis karas, islamo religiniai konfliktai, naftos politika ir savotiški musulmonų santykiai su Jungtinėmis Valstijomis. Vidurinės Azijos naftos gavyba, kuri pirmiausia buvo vakarinės Kaspijos dalies problema, sukėlė Afganistane įtarimus (mažai įtikimus), kad dalis tos naftos bus pumpuojama per Iraną arba per Afganistaną ir Pakistaną. Jungtinės Valstijos, paskelbusios, kad tai savigyna, atakavo Saudo Arabijos išeivį Osamą bin Ladeną, kuris apsistojo afganų teritorijoje, kaltindamos jį (ir ne be pagrindo) Amerikos ambasadų užpuolimų Rytų Afrikoje organizavimu. Ta pačia dingstimi Iranas savo karines pajėgas išdėstė palei Afganistano sienas. Nors ir esantį toli nuo svarbiausių šaltojo karo centrų, Afganistaną ekonomiškai ir socialiai niokojo dvi šalutinės to karo pasekmės: rusų įsiveržimas 1980 metais ir musulmonų brolžudiško karingumo stiprėjimas. Visiškai žlugus rusams devintajame dešimtmetyje, tiek pat triukšmingai pakistaniečiai stengėsi įsiviešpatauti Afganistane; tai priminė Britanijos atkirtį rusų ketinimams devynioliktajame amžiuje.

19. Korėja

Korėjos karas (žr. 3 skyrių) Šiaurę ir Pietus labai supriešino ir pasmerkė dešimtmečiams netinkamo valdymo. Kariniu požiūriu silpnesnius Pietus stiprino amerikiečiai – JT karinės pajėgos, kurioms vadovavo amerikiečių generolas, liko šalyje – ir daug geresni ekonominiai rodikliai. JT kasmet balsavo už šalies suvienijimą per laisvus rinkimus, tačiau šie sprendimai nebuvo veiksmingi. Derybos tarp Šiaurės ir Pietų vyko nuo pat aštuntojo dešimtmečio pradžios. Šiaurės Korėjoje be pertraukos valdė maršalas Kim Il Sungas. Opozicija nedrįso iškišti galvos. Pietų Korėjoje negailestingai valdė Syngmanas Rhee, palaikomas 1953 metų gynybos sutarties su Jungtinėmis Valstijomis. Jo valdymas pasibaigė 1960 metais, kai jis buvo priverstas atsistatydinti ir pabėgti į Havajus, kur 1965 metais, būdamas 90 metų, mirė. 1961 metais generolas Parkas Chungas Hee įvykdė karinį perversmą dėl valdžios, kurią jis išlaikė savo rankose 20 nelabai malonių metų. Jiems būdinga ekonomikos pažanga ir besitęsiantys, turbūt bevaisiai, protestai prieš žiaurumą ir korupciją. 1963 metais Parkas ir jo kolegos nusimetė mundurus, o Parkas buvo išrinktas prezidentu. Jis į Vietnamą išsiuntė karinį dalinį kovoti kartu su amerikiečiais. 1971 metais viena iš dviejų Jungtinių Valstijų divizijų išvyko. 1972 metais vėl paskelbta karo padėtis, buvo tokių didelių žmogaus teisių pažeidinėjimų, kad prezidentas Carteris paskelbė, jog pasitrauks ir kita amerikiečių divizija – šį sprendimą Reaganas atšaukė, kai paaiškėjo, jog ir taip didelės Šiaurės Korėjos karinės pajėgos dar labiau plečiamos. 1979 metais Parką nužudė jo žvalgybos viršininkas. Naujasis prezidentas Choi Kyu Hwa pasiūlė įdiegti demokratijos priemonių, tačiau grupė pareigūnų, kuriems vadovavo generolas Chon Doo Hwanas, greitai jį padarė bejėgį. Demonstracijos, kurios 1980 metais perėjo į maištą Kvangdžu, buvo atkirstos ir žiauriai numalšintos (maždaug 2000 žmonių nužudyta), o po devynių mėnesių Choi atidavė valdžią Chonui, kad kariškių valdžiai suteiktų civilinį fasadą. Jį Reaganas pakvietė į Vašingtoną. 1983 metais bomba, kurią, beveik nėra abejonių, padėjo šiaurės korėjiečiai, Rangūne užmušė 21 žmogų, tarp jų buvo keturi Pietų Korėjos ministrai. Chonas, kuris buvo svarbiausias taikinys, pabėgo. Po šio smurto nebebuvo kalbos apie susijungimą. 1984–1985 metais derybos atsinaujino. Rezultatai buvo menki: keletas tuzinų vizitų į abi puses pasimatyti su giminaičiais, tačiau sienos nesusilpnėjo ir karinių pratybų nesumažėjo. Kai Seulas buvo pasirinktas rengti 1988 metų Olimpines žaidynes, panoro dalyvauti ir Šiaurės Korėja. Tarptautinis olimpinis komitetas pasiūlė surengti penkias rungtis Šiaurėje, bet tokiomis sąlygomis, kurių Šiaurės Korėja nepriėmė.

Devintajame dešimtmetyje Pietų Korėja po smarkiai protekcionistų remiamos ekonomikos laikotarpio tapo klestinčia pramonine valstybe pasaulyje ir daugiausia laikėsi liberalios ekonomikos tvarkos. Pusiasalio susijungimas ir geresni santykiai su ideologiniais priešais būtų padėję siekti tolesnių ekonominių laimėjimų, bet jie nebuvo esminiai. Kai Chono prezidentavimo laikas 1988 metais pasibaigė, galėjo būti paskelbtas dekretas, perversmas arba

rinkimai. Chonas pasirinko paskutinį variantą, tuo parodydamas, kad vyksta didžiuliai pokyčiai, pavertę Pietų Korėją, šalį, kuri visą dėmesį buvo sutelkusi į karą su Šiaurės Korėja, šalimi, konkuruojančia su Japonija ir kitomis ekonominėmis milžinėmis. Chono draugas ir pasirinktas įpėdinis generolas Roh Tae Woo per daugybę rinkėjų pritraukusius rinkimus laimėjo 37 procentais visų balsų prieš susiskaldžiusią opoziciją. Artėjančios Olimpinės žaidynės galėjo jam padėti, nes pietų korėjiečiai norėjo išvengti neramumų žaidynių metu, todėl buvo atsargūs abejotinų radikalių pasikeitimų atžvilgiu. Šešis mėnesius prieš rinkimus buvo ypač daug smurto, tai gąsdino Jungtines Valstijas ir Roh'ą, kuris itin taikiu tonu mėgino kalbėtis su vidurinėmis klasėmis ir vidutinio amžiaus žmonėmis, simpatizuojančiais įniršusiems radikaliesiems jaunuoliams. Po pergalės Roh'as užmezgė diplomatinius santykius su Kinija ir Rusija (1992 metų vizito į Seulą metu Jelcinas atsiprašė už Korėjos oro linijų lėktuvo 007 pašovimą 1983 metais), bet pablogino prekybos santykius su Jungtinėmis Valstijomis, priešinosi amerikiečių reikalavimui keturgubai padidinti lėšas amerikiečių karinėms pajėgoms Pietų Korėjoje išlaikyti ir 1991 metais atsisakė siųsti karines Pietų Korėjos pajėgas į karą Persijos įlankoje. Jis ėmė dalyvauti naujose derybose su Šiaurės Korėja, tačiau bergždžiai, patvirtino abiejų Korėjos valstybių priėmimą į JT ir nusprendė sutaikyti kai kuriuos vietinius oponentus. Jų buvo trys: Kim Jong Pilas, buvęs karininkas, 1961 metų perversmo metu užėmęs vadovaujamą padėtį, o 1973 metais nutraukęs santykius su Parku ir 1980 metais vėl iškilęs kaip Naujosios demokratinės respublikos partijos lyderis; Kim Young Samas, Demokratinio susivienijimo partijos vadovas, ir Kim Dae Jung'as, didžiausios opozicinės grupuotės, Taikos ir demokratijos partijos (vėliau Demokratinės partijos), vadovas. Pirmieji du sutiko susijungti su Roh'o Demokratinio teisingumo partija, gudrumu norėdami užimti Roh'o palaikomo įpėdinio vietą, ir įkūrė su juo Demokratinę liberalų partiją. 1992 metais Roh'ą pakeitė Kim Young Samas– pirmasis civilis prezidentas per 30 metų, apdairus konservatyvus reformatorius, įsipareigojęs atskleisti korupciją vyriausybėje ir versle, stropus azijietiškų kaimynų lankytojas. Buvęs prezidentas Chonas bei kiti buvo apkaltinti ir nuteisti už išdavystę, taip pat turto iššvaistymą mirties bausme arba ilgu kalėjimu, vėliau šios bausmės buvo sutrumpintos.

Dešimtajame dešimtmetyje Pietų Korėjos ūkis kurį laiką vėl svaiginamai kilo 8–9 procentais per metus, tačiau plintanti krizė 1995–1997 metais parodė Korėjos silpnumą, kilo streikai visoje šalyje, sužlugo valiutos rinka ir tik negirdėtai didelis tarptautinis įsikišimas tai sustabdė. Daugiau nei milijonas gerai apmokamų darbininkų organizavo demonstracijas prieš darbo sąlygų pabloginimą ir darbo stažo pailginimą. Bankai bankrutavo, akcijų kainos smuko; gamyba pramonėje vos gyvavo dėl per didelių ir abejotinų paskolų; šalies atsargos sumažėjo iki 10 milijardų dolerių, užsienio skola padidėjo gal 20 kartų. Pietų Korėjos valiuta netrukus nuvertėjo perpus; užsienio skolintojų buvo prašoma dar daugiau paskolinti, kad išgelbėtų tai, ką buvo neprotingai išskolinę ir prarade. Pasitikėjimas ir kreditingumas sumažėjo taip staigiai, kad vyriausybė iš baimės nebepaisė išdidumo, nes buvo priversta sutikti su

tarptautiniu įsikišimu ir iš pradžių pasiskolino 57 milijardus dolerių: 21 milijardą JAV dolerių iš paties TVF, 10 milijardų dolerių iš Pasaulio banko, 4 milijardus dolerių iš Azijos plėtros banko ir 20 milijardų dolerių iš 13 kitų valstybių. Šios nepaprastai brangios paskolos būtų neįmanomos, jei skolos gavėjas būtų neturtingas ir izoliuotas, o ne turtingas ir įsitraukęs į pasaulio ekonomiką, tai rodė ironišką amerikiečių ir kitų išsivysčiusių ekonomikų priklausomybę nuo blogai subalansuotų, blogai valdomų arba korumpuotų ekonomikų šešėliniame pasaulyje tarp senųjų turtuolių ir naujokų. Tačiau to nepakako. Kadangi valiutos vertė toliau smuko, o verslininkai nebegalėjo vykdyti bendrų planų ar net palaikyti esamos veiklos, ypač ryšių su užsieniu, skubiai buvo paprašyta ir gauta dar 10 milijardų dolerių. Privačiame sektoriuje pagrindinių didžiųjų kapitalistinių šalių bankai paskolas, daugiausia trumpalaikes, padidino iki maždaug 100 milijardų dolerių.

Pietų Korėja buvo šalis, turinti tik menkus žaliavų šaltinius – šiuo atžvilgiu visai priešingai nei Pietryčių Azija, todėl jos plėtra buvo pagrįsta gamyba ir skolintu kapitalu. Tai šalis, kuriai išsivysčiusios šalys atliekamus pinigus mielai skolino, o vėliau, kai muilo burbulas sprogdavo, ir skolininkai, ir skolintojai turėdavo didelių nuostolių. 1997–1998 metų krizę buvo sunkiau įveikti dėl devintojo (ekonomika per metus kilo 10 procentų) ir dešimtojo dešimtmečio pradžios (8 proc.) Pietų Korėjos rekordo. Vienas iš nukentėjusiųjų buvo prezidentas Kim Young Samas, kurį pakeitė daugiametis autsaideris Kim Dae Jung'as (sudaręs priverstinę sąjungą su Kim Jong Pilu). Geriausias jo pažadas buvo tai, kad reikalai gali pagerėti per dešimt metų. Tačiau truputį daugiau nei per vienus metus Pietų Korėja atstatė didelę prieškrizinio ekonominio augimo ir pelno iš užsienio prekybos dalį, nors iš tikro nedaug tepadarė, kad apsisaugotų nuo tokių katastrofų ateityje.

1985 metais Šiaurės Korėjos vyriausybė pareiškė, kad laikysis Branduolinių ginklų neplatinimo sutarties, tačiau vis vien atrodė pasiryžusi sukurti atominį ginklą ir tuo varžytis su Pietų Korėjos geresne nebranduoline ginkluote. Nors sovietų parama nutrūko po įvykių posūkio Maskvoje, 1991 metais Šiaurės Korėja sutiko duoti Tarptautinei atominės energijos agentūrai (TATENA) leidimą patikrinti, vėliau atsisakė pasirašyti sutartį, jeigu Jungtinės Valstijos neišves savo karinių pajėgų iš Pietų Korėjos. Kim Il Sung'as tikėjosi amerikiečių ir japonų pripažinimo mainais už branduolinių ginklų atsisakymą. Jis erzino TATENA, sutikdamas su kai kuriais jos reikalavimais, grįždamas prie kai kurių savo pažadų ir galų gale priversdamas TATENA apie padėtį be išeities pranešti Saugumo Tarybai ir prezidentui Clintonui (bijantiems Kimo pajėgumų ir ketinimų, taip pat išprovokuoti jį kariauti), kad pagąsdintų sankcijomis ar net ginkluotu įsikišimu. Kimas Pietų Korėjai pateikė pasiūlymų dėl ekonominės sąjungos ar susivienijimo, tačiau 1994 metais staiga numirė, paliko savo atskalūną sūnų pusiau paskirtu įpėdiniu, kol 1998 metais jis, kaip ir tėvas, buvo paskelbtas valstybės vadovu. Pats Kim Il Sung'as po mirties buvo paskelbtas amžinuoju prezidentu. Po jo mirties Clintonas, protingai derindamas grasinimus, bauginimus ir nuolaidas, išsikovojo sutartį, pagal kurią Šiaurės Korėja įsipareigojo sustabdyti naujų reaktorių, galinčių perdirbti ginklams

naudojamą plutonį, statybą, neperdirbti panaudotų branduolinių atliekų ir leisti TATENA atlikti reguliarius patikrinimus, o mainais iki 2003 metų gautų du naujus nedidelio karinio pajėgumo reaktorius. Jungtinės Valstijos sutiko užmegzti diplomatinius santykius, tiekti naftą ir pašalinti prekybos bei investicijų kliūtis; atsisakė reikalavimų patikrinti Šiaurės Korėjos branduolinių ginklų atsargas. Ši sutartis greitai žlugo, abi pusės kaltino viena kitą jos nesilaikymu. 1997–1998 metais Šiaurės Korėja išbandė raketas, kurių veikimo nuotolis 1000 ir 2000 kilometrų, ir nuskraidino jas per Pietų Korėją ir Japoniją. Šio galios demonstravimo priešprieša buvo kitas gestas: povandeninis Šiaurės Korėjos laivas užplaukė Pietų Korėjoje ant seklumos, jo įgula, mėginanti pasiekti krantą, kaip pranešama, buvo nužudyta jų pačių karininkų, po metų ant kranto rastas dar vienas povandeninis laivas su visa žuvusia įgula viduje. Negana to, kad prarado rusų paramą, atėjus Gorbačiovui, Šiaurės Korėja suprato, kad kinų draugiškumas silpsta pagerėjus Kinijos santykiams su Pietų Korėja ir Jungtinėmis Valstijomis. Atrodė, kad Šiaurės Korėjos ekonomika, gal ir santvarka, griūva, o mirusieji nuo bado, sakoma, jau buvo skaičiuojami milijonais. 1999 metais Šiaurės Korėja pradėjo derybas su Jungtinėmis Valstijomis, tyliai sutiko nutraukti raketų kūrimą, jei bus atšauktos sankcijos, galiojusios nuo 1950–1953 metų karo.

Trumpai

A. Vidurinė Azija

Po Sovietų Sąjungos ir Rusijos imperijos Azijoje žlugimo atsirado penkios naujos suverenios valstybės, kuriose nevienodai pasiskirstę gyveno 50 milijonų žmonių, didžioji dauguma buvo tiurkai, o pagal religiją musulmonai, didžiausia mažuma, kurią sudarė maždaug 8 milijonai rusų, daugiausia gyveno šiaurės Kazachstane. Anksčiau politiniu požiūriu dviprasmiškai Rusijos Turkestanu vadinamas blokas valstybių, 1990 metais paskelbusių nepriklausomybes su sienomis, kurias turėjo būdamos sovietinėmis respublikomis, ribojosi su Rusija, Kinija, Pakistanu, Afganistanu ir Iranu, bet neturėjo sienos su Turkija. Nė viena iš jų neturėjo priėjimo prie jūros. Šio krašto šiaurėje buvo didžiulė Kazachstano valstybė, kuri plotu prilygo Indijai ir buvo dvigubai didesnė už kitas keturias respublikas sudėjus kartus, tačiau jos gyventojų skaičius – tik 17 milijonų, iš kurių 40 procentų kazachų, 40 procentų rusų (po nepriklausomybės paskelbimo pastarųjų gana daug išvyko iš šalies). Pietuose buvo dvi lygumų valstybės Turkmėnistanas ir Uzbekistanas, aukštai kalnuose į rytus nuo Uzbekistano daug mažesnės valstybės – Tadžikistanas ir Kirgizija, kuri pakeitė pavadinimą į Kirgizstaną. Daugiausia gyventojų iš šių penkių valstybių turėjo ir etniškai vienalytiškiausias buvo Uzbekistanas. Valstybėse į rytus nuo jo buvo nemažas skaičius uzbekų mažumos, o visoje teritorijoje

uzbekų daugiausia (rusai antri). Visoje teritorijoje vyravo tiurkai, išskyrus Tadžikistaną, kuriame 60 procentų sudarė iranėnai; vyravo musulmonai sunitai, šiek tiek šiitų buvo pietinėje juostoje. Kazachstanas, turtingiausias gamtos išteklių, pirmiausia naftos, žengė kartu su Rusija. Buvo tikima, jog naftos atsargos tokios gausios, kad gali varžytis net su Artimaisiais Rytais (apie naftotiekių politiką žr. 85 p.). Turkmėnistanas, ypač turtingas dujų, naftos ir kitų naudingųjų iškasenų, žengė kartu su Iranu ir Afganistanu; Uzbekistanas, taip pat apdovanotas nafta ir dujomis, tapusių išsigelbėjimu po pasaulinių medvilnės ir kviečių kainų kritimo, žengė kartu su Afganistanu; Tadžikistanas – su Afganistanu, Pakistanu ir Kinija; Kirgizija – su Kinija. Visos šios naujosios valstybės turėjo didelių, bet prastai naudojamų išteklių, kartu silpną ekonominę infrastruktūrą, silpną valdžios aparatą, sparčiai didėjantį žmonių skaičių, tarpusavio ginčų ir netikras sienas, kurias trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje nustatė Maskva, kai jos tapo sovietinėmis respublikomis. Paskelbus nepriklausomybę, jų vyriausybės nustojo vadinusios komunistinėmis, bet liko autokratinės: pavyzdžiui, Turkmėnistane per 1992 metų rinkimus beveik 100 procentų balsų surinko buvęs komunistas Saparmuradas Nigazovas. Šios valstybės taip pat tapo matomos žemėlapyje. Iranas ir Turkija nusižiūrėjo naujas galimos įtakos teritorijas. Keturių tiurkiškų valstybių vadovai ir Turkijos prezidentas Ozalas pasikeitė vizitais. Jų ir Irano, kuris įkūrė Teherane Kaspijos Tarybą (į ją įėjo Iranas, Rusija, Azerbaidžanas, Turkmėnistanas, Kazachstanas) ir Ekonominio bendradarbiavimą organizaciją (įėjo Iranas, Turkija, Pakistanas, Afganistanas ir penkios naujosios valstybės), santykiai buvo panašiai malonūs iš išskaičiavimo. Manoma, kad šios organizacijos dangstė pusiau imperialistines iraniečių ambicijas. Juodosios jūros ekonominio bendradarbiavimo sutartį, kurią pasiūlė Turkija, 1992 metais pasirašė 11 valstybių, daugiausia Azijos. Nemusulmoniškos Kinija ir Indija taip pat troško užmegzti prekybos ryšius ir reguliarų susisiekimą nuo telefono tarnybų iki oro linijų. Rusai ir kiti ypač bijojo, kad padaugės islamiškų partijų. Tadžikistane, kur 20 procentų gyventojų buvo uzbekai, etniniai ir religiniai konfliktai 1992 metais virto pilietiniu karu. Prezidentas Rahmonas Nabijevas buvo priverstas bėgti, bet sugrąžintas, kai įsiveržė rusai ir uzbekai po trumpo laikotarpio, per kurį Islamo atgimimo partija, remiama komunistinio Najibullah'o režimo Afganistane, sudarė koalicinę vyriausybę, žadėjusią daugiau religijos pasaulietinėje valstybėje. Grįžus Nabijevui, 100 000 ar daugiau emigrantų pabėgo į Afganistaną (kur tadžikų skaičius siekė 3 milijonus).

B. Šri Lanka

Ceilonas nepriklausomybę gavo iš Britanijos, kai britai išvyko iš Indijos, 1948 metais. 1972 metais ji tapo Šri Lanka ir respublika.

Šri Lanką pasikeisdamos valdė dvi svarbiausios šeimos ir jų įkurtos partijos: Jungtinė nacionalinė partija, kuriai paeiliui vadovavo D.S. Senanayake, jo sūnus Dudley Senanayake ir jo sūnėnas seras Johnas Kotelawala, ir Šri Lankos laisvės partija, kurią subūrė Solomonas Bandaranaike, UNP dezertyras,

jį nužudžius 1959 metais, partijai vadovavo jo našlė Sirimavo. UNP valdė nuo 1948 iki 1956, nuo 1965 iki 1970 ir nuo 1977 iki 1989 metų; SLFP visą kitą laiką. Svarbiausia rinkimų kampanija buvo 1956 metais, nugalėjo Bandaranaike's UNP, kampanijos metu iškėlusi tautinį ir religinį principą – prosinhališką ir probudistinį. Jam laimėjus, prasidėjo tamilų mažumos (ketvirtadalis visų gyventojų) persekiojimas ir nuolatinis budistų, kuriems pataikavo UNP ir SLFP, politinės įtakos didėjimas. Greta šių dviejų partijų varžybų dėl valdžios veikė ir daugelio kairiojo sparno partijų opozicija, iš šių partijų įžymiausia buvo „Lanka Sama Samaj", įkurta 1935 metais kaip antikolonializmo išraiška ir iki 1963 metų buvusi trockistų internacionalo narė, kol prisijungė prie ponios Bandaranaike vyriausybės (ši sąjunga išardyta 1975 metais). Ponia Bandaranaike į vyriausybę taip pat priėmė ir prorusišką komunistų partiją. Kadangi kairiojo sparno grupės prarado įtaką, buvo tikimasi, kad jos koalicija laimės per 1965 metų rinkimus. Tai neįvyko dėl ekonominės padėties, kurios nė viena didžioji partija neįstengė suvaldyti ir kuri pavojingai blogėjo SLFP valdymo metais septintajame dešimtmetyje.

Paskelbus nepriklausomybę, Šri Lankos ekonomika, kaip ir anksčiau, tebebuvo smarkiai priklausoma nuo pajamų iš arbatos, kokoso riešutų ir kaučiuko, kuris priklausė britų bendrovėms, eksporto. Pajamos už šiuos produktus nuolat mažėjo, o sąskaitos už importą tuo tarpu kaupėsi, daugiausia už maisto produktus. Tai įprasta trečiojo pasaulio situacija, kai ekonomikoje vis mažėja pelningų sandorių su buvusia metropolija ir vis labiau nepajėgiama išmaitinti didėjančio gyventojų skaičiaus, išeikvojama užsienio valiuta, o kai taip nutinka, prašoma užsienio paskolų. Gyventojų skaičius sparčiai didėjo, nuo nepriklausomybės paskelbimo iki 1975 metų beveik padvigubėjo. Vien tik septintajame dešimtmetyje skola užsieniui padidėjo keturgubai. Nedarbas nepriklausomybės metais padidėjo nuo 40 000 iki 700 000 per kitą kadenciją, kai per 1970 metų rinkimus su persvara laimėjusi ponia Bandaranaike ir jos sąjungininkai pertvarkė koaliciją, kuri prieš penkerius metus buvo pralaimėjusi. 1971 metų balandį didelis sukrėtimas buvo rūpestingai parengtas, gerai ginkluotas valstiečių sukilimas.

Šį sukilimą, kuris buvo tikra staigmena, organizavo ir jam vadovavo „Janatha Vinukhti Peramuna" (JVP), arba Liaudies išsivadavimo frontas, suburtas 1965 metais kaip nusilpusios Maoistų komunistų partijos atšaka. SFLP ir UNP partijas Frontas laikė dviem visiškai neaiškiomis poimperialistinės ir neokolonijinės buržuazijos, kuriai egoizmas neleido spręsti pagrindinių šalies ekonominių problemų ir socialinių ydų, apraiškomis. Frontas teorijoje ir praktikoje rėmėsi valstiečiais, todėl mėgino pasinaudoti jais smogdamas smūgį vyriausybei ir sistemai. Vėliau iškilo įprastas neišsprendžiamas kivirčas, kas pirmas smogė, bet dėl rezultatų nekilo jokių abejonių. Po septynių savaičių vyriausybė nugalėjo, bet valdžios susigrąžinimo metu nužudyta kelios dešimtys tūkstančių žmonių. Be galo neįprasta valstybių kombinacija rėmė ponią Bandaranaike ir materialiai, ir moraliai. Tarp jų buvo JAV, SSSR ir Kinija; Indija ir Pakistanas; Britanija, Australija ir Egiptas. Ponia Bandaranaike nepaprastąją padėtį, paskelbtą 1971 metais, tęsė iki 1977 metų, tada ją nugalėjo

19.1. Pietų Indija ir Šri Lanka

UNP, vadovaujama Juniuso R. Jayawardene, kuris tais metais tapo ministru pirmininku, o kitais metais, po naujos prezidentinės konstitucijos priėmimo, tapo prezidentu. Šiam posūkiui į dešinę būdingas veržlus siekis prilygti Singapūrui, Honkongui ir Taivanui, tačiau ekonominius siekius sužlugdė stiprus tautinis ir religinis konfliktas, į kurį vyriausybė įsitraukė per tamilų mažumą, kadaise buvusią turtingiausia valdančiąja šalies klase, sudarančia 18 procentų visų gyventojų, iš kurių dauguma induistai.

Tamilai sudarė daugumą šiaurėje ir iš dalies rytuose. Dėl skirtingos tautybės ir religijos jie siekė autonomijos arba nepriklausomos valstybės nuo sinhalų budistų daugumos, kuri sukūrė galingą centrinę vyriausybę, bet nesugebėjo pasinaudoti savo valdžia, kad nuramintų tamilų separatizmą. Jayawardene nepakankamai vertino tamilų problemą, 1981 metais privertė tamilų narius išeiti iš parlamento ir ėmėsi prievartos, kuri paskatino pilietinį karą ir indų įsikišimą. Karingesni tamilai subūrė „Tamil Eelamo" „Tigrų" išsivadavimo organizaciją. Abi pusės įvykdė daug žiaurių aktų. Rajivas Gandhi negalėjo nekreipti dėmesio į tamilų pasipiktinimą pietų Indijoje, Tamilnade, ir 1986 metais Indijos ir Šri Lankos vyriausybės susitarė, kad Šri Lankos tamilams reikia suteikti autonomiją, bet negalėjo susitarti dėl autonominės provincijos teritorijos. Jayawardene nusprendė išnaikinti „Tigrus". Jam nepavyko, o Gandhi įsikišo ir paprašė sustabdyti sinhalų kariuomenės vykdomas tamilų žudynes. Jayawardene įsipareigojo įsileisti Indijos kariuomenę į Šri Lanką, kad ši gintų tamilus. Tačiau „Tigrai", kurie siekė nepriklausomybės, priešinosi ir nekreipė dėmesio į Indijos–Šri Lankos sutartį, nesutiko atiduoti ginklų, kaip buvo numatyta toje sutartyje, tad vėliau Indijos karinių pajėgų, kurių iš pradžių buvo 15 000, skaičius per keletą mėnesių buvo padvigubintas, ir jos, užuot gynusios tamilus, buvo priverstos atiminėti iš jų ginklus. Kad tą padarytų, kariuomenė turėjo atsisakyti taikos palaikymo vaidmens ir panaudoti jėgą. Indija buvo apkaltinta mėginanti atskirti ir prisijungti šiaurinę Šri Lankos dalį. 1988 metais Gandhi pareiškė, kad atšauks savo karines pajėgas kitais metais. Savo ruožtu Jayawardene buvo apkaltintas atvėręs kelią Indijos imperializmui ir suteikęs per didelių nuolaidų tamilų autonomijai. Kai Indijos karinės pajėgos pasiruošė išvykti – paskutinės pasišalino 1990 metų pradžioje, vyriausybė įsitraukė į derybas su tamilų „Tigrais", tačiau jos buvo nutrauktos, kova atsinaujino. „Tigrai" boikotavo 1988 metų rinkimus, liaudies revoliucinė partija „Eelam", kurią palaikė Tamilų nacionalinė armija, laimėjo vietas tamilų teritorijoje. Indijos įsikišimas sustiprino nesutaikomus ir karingesnius tamilus.

Sunkius Jayawardene išmėginimus dar labiau apsunkino JVP, kuri atsisakė atstovauti visai bendruomenei ir tapo dešiniojo sparno sinhalų judėjimu, atgimimas. Žudynių ir politinių žmogžudysčių vis daugėjo ir pietuose, ir šiaurėje. 1989 metais Jayawardene atsistatydino, jį pakeitė jo ministras pirmininkas Ramasinghe Premadasa, laimėjęs trijų dalyvių varžybas. Pagrindinė jo varžovė dar kartą buvo ponia Bandaranaike, atgavusi pilietines teises 1986 metais, po kelerių metų suvaržymo. Premadasa, autokratiškas politinis kovotojas, vos ne vos išvengė apkaltos 1991 metais, po dvejų metų jį nužudė tamilas. 1994 metais Jungtinę nacionalinę partiją nugalėjo kairiojo sparno koalicija, kuriai vadovavo ponia Chandrika Kumaratunga, gyvybinga ir iškalbinga Solomono ir Sirimavo Bandaranaike duktė, pažadėjusi atkakliai kovoti prieš korupciją, nubausti dešiniojo sparno gaujas, terorizuojančias ir žudančias bejėgius valstiečius, taip pat pradėti derybas su tamilais, t. y. standartinį veikimo būdą, kuris suskaldytų opoziciją. Ji paveldėjo ekonominį pakilimą ir mažėjantį demografinį augimą (mažiau kaip 1,5 procento), bet taip pat liūdną realybę – pavydėtini turtai buvo išbarstyti staigiai suardžius tradicinę kaimo bendruomenę

ir dėl religinių etninių konfliktų, tokių pat baisių, kaip ir visur kitur pasaulyje. 1995–1996 metais kariuomenė stipriai sumušė karingųjų tamilų „Tigrus“ ir užėmė tamilų sostinę Džafną, šimtus tūkstančių taikių tamilų pavertė pabėgėliais, bet karingųjų vadovų nepavyko susodinti prie derybų stalo. Vis didėjančios karinės išlaidos sužlugdė biudžeto išlaidų projektą ir pavertė niekais ankstesnių metų ekonomikos laimėjimus, tačiau pažanga nenutrūko. Kumaratunga dar kartą buvo išrinkta 1999 metų pabaigoje, bet tamilų „Tigrai“ tebebuvo nusiteikę kariauti.

Penkta dalis

Afrika

20. Šiaurės Afrika

Šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį Afrikoje vyko neturintis sau lygių reiškinys: didžiulių teritorijų išsivadavimas iš svetimšalių valdžios. Tai buvo apskritai netikėta. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, Afrikoje buvo tik trys visiškai nepriklausomos valstybės – Etiopija, Liberija ir Pietų Afrikos Respublika. Kiti dešimt metų buvo pasirengimo Prancūzijos, Britanijos ir Belgijos imperijų panaikinimui dešimtmetis, o dar po dešimties metų diduma Afrikos jau buvo laisva. Kadangi Prancūzija, Britanija ir Belgija labai greitai susitaikė su mintimi, kad teks pasitraukti, per tuos dešimtmečius nesutarimų kilo labiau dėl tvarkaraščio, o ne dėl paties principo. Imperinės valstybės veikiau iš išskaičiavimo, o ne verčiamos jėgos neįtikimai lengvai atsisakė didžiulių teritorijų, kurias taip pat lengvai užvaldė praeitą šimtmetį. Tačiau dėl portugalų Angoloje bei Mozambike užsispyrimo ir dėl beatodairiško pusiau nepriklausomų Pietų Rodezijos baltųjų gyventojų atkaklumo dekolonizavimo procesas sušlubavo pietinėje žemyno dalyje. Pastarųjų pasipriešinimą savisaugos sumetimais ir pirmųjų atsisakymą sekti Prancūzijos, Britanijos ir Belgijos pavyzdžiu pirmiausia lėmė Pietų Afrikos pietuose vis dar gyvuojantis baltųjų valdžios bastionas, kur baltųjų mažuma buvo santykinai daug didesnė (vienas iš keturių gyventojų) negu kur nors kitur, o turtai, pažangios technologijos, neturėjimas kur išvykti ir doktrinieriškas rasizmas, pateisinantis represinės neteisybės kraštutinumus ir žiaurumą, dar labiau stiprino šį pasipriešinimą.

Ilgainiui šiaurinis Afrikos žemyno pakraštys tapo arabų ir islamo civilizacijos dalis, todėl jo šalys geriau suvokė giminystę su Artimaisiais Rytais nei savo senuosius ekonominius ar dabartinius politinius santykius su visa kita Afrika. Negana to, Europos valdymas nuo Kasablankos iki Sueco kanalo protektoratų, nelygiateisių sutarčių, karinių susitarimų ir tiesioginio teritorijų prisijungimo principais skyrėsi nuo kolonijinių imperijų, kurias europiečiai įkūrė į pietus nuo Sacharos. Tačiau Šiaurės Afrika – taip pat Afrikos dalis; etninė riba tarp arabų berberų ir bantų grupių eina per Sudaną ir ten sukelia rūpesčių, kurių negali nepaisyti kitos valstybės, esančios abiejose linijos pusėse; Egiptas ir Marokas atliko svarbų vaidmenį Afrikos reikaluose bei asociacijose; Tunisas tarė svariausią žodį dėl ankstyvųjų Kongo problemų; Libijos siekiai ir ginkluotė kėlė rūpesčių ne tik Centrinei, bet ir Vakarų Afrikai. Dykuma nebėra kliūtis kaip anksčiau, nes lėktuvai ir radijas suteikia žmonėms galimybę perkirsti ją; kalba yra ne stipresnis barjeras tarp arabų Afrikos ir bantų Afrikos nei šių dviejų teritorijų viduje; o tikėjimas teikia bendrų sąlyčio taškų musulmonams ir krikščionims abipus linijos. Todėl Šiaurė, turinti specifinių ir tvirtų skirtingumų, nebūdingų kitai žemyno daliai, šioje knygoje bus priskiriama prie Afrikos, o ne prie Azijos, vienintelė išimtis – Egiptas, kurio pokario vaidmuo Afrikoje visada buvo susijęs su Azijos interesais, o ne atvirkščiai.

Magribo šerdis ir jo pagrindiniai veikėjai yra Marokas, Alžyras ir Tunisas. Jis apima ir dvi periferines teritorijas su pavaldžiomis žemėmis: Libiją rytuose ir Mauritaniją bei Vakarų Sacharą pietvakariuose.

Prancūzai įsiveržė į Alžyrą 1830 metais, o 1848 metais jį paskelbė Prancūzijos metropolijos dalimi. Dėl Alžyro okupacijos jie įsipainiojo į Tuniso (rytuose) ir Maroko (vakaruose) karalysčių, tuo metu formaliai buvusių Osmanų sultono pavaldinėmis, reikalus. Pagal 1881 metų Bardo sutartį jie įkūrė protektoratą Tunise, vargingoje ir palyginti mažoje šalyje, kur 1945 metais gyveno tik 3 milijonai gyventojų. Maroke Osmanų sultono valdžios pašalinimas sutapo su Maroko sultono valdžios susilpnėjimu, todėl susidarė sąlygos svetimšaliams įsiveržti, nors prancūzai ne taip lengvai perėmė valdžią į savo rankas dėl kitų Europos valstybių ambicijų. Per pirmuosius dvidešimtojo amžiaus metus Prancūzija, pripažindama Italijos ir Britanijos teises Libijoje ir Egipte, atmesdama Vokietijos pretenzijas (kuri sutiko su kompensacija Centrinėje Afrikoje) ir leidusi Ispanijai pasisavinti šiaurinį ruožą, iš kurio prieš 1200 metų į Ispaniją įsiveržė arabai, pati gavo veiksmų laisvę Maroke. 1912 metų Feso sutartis su Maroko sultonu buvo šių diplomatinių laimėjimų viršūnė, leido įkurti tokį pat prancūzų protektoratą kaip Tunise, nors iki pat ketvirtojo dešimtmečio prancūzams nepavyko galutinai užvaldyti visos šalies. Tanžeras tapo tarptautine zona ir apgavikų rojumi. Italai susilaukė atpildo už savo sukalbamumą, kai jiems buvo leista 1911 metais, Balkanų karų išvakarėse, iš turkų atimti Tripolitaniją.

Per Antrąjį pasaulinį karą visa Šiaurės Afrika tapo mūšio lauku arba, kaip nutiko Maroko atveju, karo veiksmų užnugariu. Tokie pat svarbūs buvo ir politiniai karo meto įvykiai, ypač Atlanto chartija, prancūzų išvarymas iš arabų šalių – Sirijos ir Libano, amerikiečių pasirodymas politinėje arenoje, įskaitant patį Jungtinių Valstijų prezidentą Frankliną D. Rooseveltą, kuris kalbėjosi (apie tai buvo plačiai rašoma spaudoje) su Maroko sultonu Muhammadu V ben Yusufu. Tuniso nacionalistų vadovas Habibas Bourguiba 1943 metais buvo paleistas iš prancūzų kalėjimo, 1945 metais nuvyko į Kairą, iš ten – į Jungtines Valstijas, o 1949 metais dar kartą apsistojo gimtojoje šalyje. Marokiečių lyderis Allalas al-Fasi, kalėjęs nuo 1937 iki 1946 metų, 1947 metais taip pat nuvyko į Kairą, o paskui laikinai įsikūrė Tanžere. 1947 metais ką tik sukurta Arabų lyga įsteigė Magribo biurą (arabų kalba *maghrib* reiškia vakarus; Magribas apima Maroką, Alžyrą ir Tunisą, kartais įtraukiama ir Tripolitanija), tuo buvo įtvirtinti arabų interesai Šiaurės Afrikoje.

Per karą Prancūzija ir Italija buvo nugalėtos, bet pabaigoje atsidūrė nugalėtojų pusėje. Šiaurės Afrikoje Italija sumokėjo už pralaimėjimą, o Prancūzija susirinko pergalės vaisius; Italija prarado Afrikos kolonijas, o Prancūzija atgavo padėtį Magribo šalyse. Supratę, jog pokyčiai neišvengiami, prancūzai mėgino pakeisti Bardo ir Feso sutarčių nuostatas, tačiau nacionalistai troško visiškai panaikinti protektorato statusą. Prancūzija skatino imigraciją, todėl

ten įsikūrė gana daug prancūzų žemdirbių ir verslininkų, neskaitant prancūzų tarnautojų, kurie vadovavo Alžyro vyriausybei, ir, nepaisydama sultono ir bėjaus suvereniteto teisių, beveik tą patį darė Maroke ir Tunise. Prancūzijos švietimas išugdė elitą, kuris vertino prancūzų kultūrą, ko prancūzai ir siekė, bet juos žavėjo ir nepriklausomybės idėja. Šie modernieji nacionalistai susivienijo su nepatenkintais tradicionalistais, kurie dėl konservatyvių ir islamiškų pažiūrų priešinosi prancūzų buvimui. Pagautas šių srovių Tuniso bėjus beviltiškai blaškėsi, vis labiau dvejojantį jį lyg ir prisiviliojo prancūzai, tuo tarpu daug jaunesnis Maroko sultonas, nusprendęs palaikyti nacionalistų judėjimą, veikė iš anksto apgalvodamas, galų gale prancūzai jį ištrėmė jo paties naudai.

Ketvirtosios Prancūzijos Respublikos vyriausybės buvo visos koalicinės, vieni jų ministrai norėjo iš dalies palaikyti nacionalistinius judėjimus, o kiti nenorėjo pabloginti kolonistų gyvenimo. Toks neįmanomas derinys Prancūziją pavertė neveiklia, Tunisui ir Marokui sudarė sąlygas pasiekti savo tikslų, o didžiausią kolonistų bendruomenę, alžyriečius, pastūmėjo maištauti prieš Prancūzijos vyriausybę. Pagal pirmąjį Prancūzijos sumanymą – Prancūzijos sąjungą, sugalvotą 1946 metais, susikūrė nauja asocijuotų valstybių kategorija, į kurią įėjo Marokas ir Tunisas, taip pat buvo mąstoma apie Vietnamą, Laosą bei Kambodžą. Tačiau nors Azijos trijulė priėmė šį naują statusą, afrikiečių pora jo atsisakė. Po Bourguibos sugrįžimo 1949 metais iki jo suėmimo 1952 metais buvo pagrįstai tikimasi susitarti su *Tunisu*. Prancūzijos ministras pirmininkas Robertas Schumanas 1950 metais kalbėjo apie visišką protektoratų statusą turinčių valstybių nepriklausomybę, buvo rimtai svarstomos vidinės demokratinio pobūdžio reformos; Bourguibos partijai „Neo Destour" buvo atstovaujama bėjaus vyriausybėje. Tačiau dauguma nacionalistų šias reformas laikė netinkamomis ir tik pirmuoju galimu žingsniu, prancūzai jas laikė ilgu etapu, po kurio nenumatomas kitas greitas ėjimas. Iki 1951 metų pabaigos dialogas virto varžybomis dėl bėjaus paramos, o jis pats negalėjo apsispręsti, kur geriau pasukti, – kartais atrodė, kad jis nacionalistas, kartais – prancūzų marionetė. 1962 metų pradžioje Paryžiuje ėmė vyrauti kietos rankos šalininkai. Bourguiba buvo suimtas, ministras pirmininkas Muhammadas Chenikas nušalintas. Bėjus pritarė prancūzų programai, todėl keletas nacionalistų pabėgo į Kairą. Konstitucijos pakeitimus, kurie, kaip manoma, turėjo pamaloninti nacionalistus, valdžia priėmė prieš jų valią. Pastangos pasiekti abipusio susitarimo nuėjo niekais, nes bėjaus pritarimas buvo nesvarbus, palyginti su nacionalistų, kurie dabar perkėlė diskusijas į tarptautinį lygmenį, nepritarimu. 1954 metais Pierre Mendès-France, greitai pasiekęs taikos Indokinijoje, primygtinai reikalavo, kad ir Tuniso problema būtų sprendžiama taip pat radikaliai. Jis kartu su dešiniojo sparno maršalu Juinu nuskrido į Tunisą ir pasiūlė visišką vidinę savivaldą. Jis neteko valdžios 1955 metais dar prieš pasirodant jo pastangų vaisiams, tačiau jo įpėdinis Edgaras Faure tęsė šias derybas ir Bourguiba sutiko su prancūzų pasiūlymais, kaip žingsniu nepriklausomybės link, tada grįžo į Tunisą. Po devynių mėnesių, 1956 metų kovo 20 dieną, Tunisas tapo visiškai nepriklausomas. Jis su Prancūzija sudarė sutartį, kurioje buvo numatyta šalyje dislokuoti kariuomenę. Bourguiba preziden-

tavo iki 1987 metų, kai jį, vis labiau gerbiamą, nors seną, pakeitė Zaynas al-Abdin Ben Ali. Buvo leidžiamos įvairios politinės, bet ne išskirtinai religinės partijos.

Maroko atvejis nelabai kuo skyrėsi. Nuoširdžių derybų laikotarpis abiem pusėms parodė prarają tarp prancūzų laipsniškos demokratijos programos ir nacionalistų ryžto labai greitai gauti nepriklausomybę. Svarbiausias Maroko ir Tuniso skirtumas glūdėjo valdovų charakteryje. Muhammadas V ben Yusufas karo pabaigoje leido suprasti, jog palaiko „Istiqlal" (Nepriklausomybės) partiją, tuo sugriovė Maroko vyriausybės pamatus, kurie per septynerius generolo Nogueso, kaip *resident general*, valdymo metus rėmėsi gerais asmeniniais dviejų vyrų santykiais, vadinamuoju *dialogue sultan – résident*. Dar vienas svarbus veiksnys buvo prancūzų kolonistų izoliacija nuo išorinio pasaulio 1940–1942 karo metais, izoliacija, kuri turėjo reikšmingesnių padarinių Maroke negu Tunise, nes Maroko prancūzų bendruomenė pagal maršalo Louiso Lyautey prieškarinę politiką – steigti naujus prancūzų miestus atokiau nuo marokiečių tradicinių gyvenamųjų centrų – buvo irgi izoliuota nuo ją supančių musulmonų. Nuo 1947 iki 1951 metų vyriausiuoju rezidentu buvo maršalas Juinas. Nors jis sudarydavo šiek tiek atstumiantį įspūdį, užsimezgė naujas Paryžiaus ir Feso dialogas, o 1950 metais Paryžiuje apsilankė sultonas. Tačiau prancūzai manė turį kitą alternatyvą sandoriui su ne tokiais svarbiais kaip tradiciniai veikėjai (pavyzdžiui, kaip prancūzams palankus ir prieš sultoną nusiteikęs Marakešo paša el Glaoui) nacionalistais, kuriuos jie ir dalis marokiečių norėjo nurašyti kaip netipiškus ir neatsakingus miestelėnus. 1951 metais sultoną įkalbėjo (vėliau jis teigė buvęs priverstas) pasirašyti dekretus, numatančius prancūzų rengiamas reformas, bet Maroke ir kitose arabų pasaulio šalyse kilusi sumaištis privertė sultoną nusigręžti nuo prancūzų. Nežinomybė ir netvarka didėjo visus metus, o 1952 metų gruodį baigėsi barbariškumo prieš baltuosius protrūkiu Kasablankoje. Kitų metų vasarį sultonas buvo ištremtas. Tačiau, šiaip ar taip, jam dingus nepavyko atstatyti tvarkos ar sustiprinti Prancūzijos valdžios, tuo tarpu ispaniškajame Maroke didikų susirinkimas atsisakė pripažinti ištremtojo sultono dėdę Muhammadą ben Arafą, kurį prancūzai pasodino į sostą. 1955 metais, susitarus su Tunisu, sultonas buvo sugrąžintas, o tų pačių metų pabaigoje Prancūzija sutiko pripažinti visišką nepriklausomybę. Sprendimas įsigaliojo 1956 metų kovo 2 dieną. 1958 metais ir Marokas, ir Tunisas tapo visateisiais Arabų lygos nariais.

Muhammado V įpėdiniu 1961 metais tapo jo sūnus Hassanas II, kuris turėjo ir gerų savybių, ir ydų, sėkmingai valdė ateinančius 38 metus. Jis pomėgį pasipuikuoti turtu ir neslepiamą autokratiją derino su politiniu įžvalgumu. Hassanas II pelnė kariuomenės pasitikėjimą ir pasinaudojo nacionalizmu, kuris įkvėpė visų partijų bei klasių marokiečius. Visos teisės skirti į tarnybas, tiek politines, tiek religines, buvo jo rankose. Politinės partijos, kurioms nuo 1977 metų buvo leista dalyvauti rinkimuose, priėmė simbolinę demokratiją mainais už gerą elgesį. Musulmonų fundamentalizmas susilpnėjo, nors gana nemenkai buvo remiamas liaudies. Į kairiąsias partijas, kol jos dar nebuvo sunaikintos, skverbėsi slaptoji policija. Hassano politika Sacharoje (žr. toliau) nebuvo

abejojama, tačiau jos sėkmė padrąsino karališkosios autokratijos priešininkus, kurie dėl patriotizmo tylėjo. 1993 metais jis atidarė naują didžiulę mečetę ir leido surengti pirmuosius rinkimus (dviem trečdaliams parlamento) per devynerius metus, tuo aiškiai parodė, jog pasitiki savimi. Opozicinės partijos pasiekė šiokių tokių laimėjimų, tačiau ne tokių, kurie keltų nerimą karaliui ar sugriautų jo tikėjimą dieviškąja teise valdyti taip, kaip jam atrodė reikalinga. Nors jis neturėjo skrupulų negailestingai žiauriai šalinti oponentus ar vien įtariamus tokiais esant asmenis, tačiau nežabotą valdžią derino su politiniu sumanumu, tai jo režimui garantavo nepaprastą stabilumą ir net populiarumą. Maroką jis pasuko aljanso su JAV link, naudingo ir jam, ir Jungtinėms Valstijoms. Kartu su TVF nuo devintojo dešimtmečio pradžios jis vykdė reformas, kurios skaudžiai atsiliepė sparčiai gausėjantiems gyventojams, o savo sūnui Muhammadui VI (kuris jį pakeitė 1999 metais) perdavė autokratiškai valdomą, labai neraštingą ir darbo neturinčią visuomenę, susigrūdusią sausakimšuose miestuose be reikalingiausių komunalinių patogumų (vandens, elektros).

Alžyro revoliucija prieš Prancūziją prasidėjo Auro kalnuose 1954 metų karo veiksmais, kurie iš pradžių buvo laikomi nauja įprastų kolonijinių neramumų dalimi, tačiau virto karu, į kurį įsitraukė Prancūzijos kariuomenės elitas, karo metu klestėjo karinė valdžia ir cenzūra, paplito terorizmas ir kankinimai, baltieji prancūzai triskart metė iššūkį Paryžiaus valdžiai, žlugo Ketvirtoji respublika, Alžyras tapo vienintele valstybe Afrikoje (iki Zimbabvės), išsikovojusia nepriklausomybę ginklu. Situacija neturėjo sau lygių visoje Afrikoje. Europiečiai kur kas seniau buvo šalies gyventojų dalis nei kuri nors kita kolonistų bendruomenė, arčiau tėvynės, o didžiausiuose miestuose jų gyveno tiek pat arba beveik tiek pat kiek musulmonų. Jų vaidmuo buvo itin svarbus. Padėtis juridiniu požiūriu taip pat buvo ypatinga, nes pagal konstituciją Alžyras buvo Prancūzijos metropolijos dalis, todėl prancūzai, kurie net nenorėjo galvoti apie atsiskyrimą, siekė išlaikyti šią nenatūralią situaciją, kurios nenatūralumas vis dėlto buvo akivaizdus. Teisinė padėtis sustiprino šį psichologinį užsispyrimą, kuris vertė pašaliečius stebėtis, kodėl prancūzai vieninteliai pasaulyje negali suprasti, kad jų valdymo dienos Alžyre jau suskaičiuotos. Be to, prancūzai, panašiai kaip britai Artimuosiuose Rytuose po pasitraukimo iš Indijos, nenorėjo net pagalvoti apie tolesnę kapituliaciją, žlugus jų imperijai Indokinijoje. Britanijos ir Prancūzijos valdymo Azijoje pabaiga įkvėpė afrikiečius, tačiau pokarinė patirtis Azijoje priešingai paveikė prancūzus ir britus politikos Afrikoje atžvilgiu, kur jie padarė daug klaidų, ypač Alžyre ir Egipte, prarado laiko ir nesuvokė padėties, to gal būtų išvengę, jeigu ne įsitikinimas, kad toks skubotas pasitraukimas iš pirmutinių gretų neleis išlaikyti orumo ir kels grėsmę saugumui.

Be to, Alžyre aukšto rango karininkai po pralaimėjimų Indokinijoje buvo taip įsitikinę savo misija, kad prarado realybės jausmą ir pagaliau sulaužė ištikimybės priesaiką. Šie karininkai buvo įsitikinę, kad priklauso narsių ir pranašiškų karžygių kategorijai, kad tik jie vieni iki galo suvokia komunizmo

grėsmės civilizacijai reikšmę ir kad jų garbinga lemtis – vadovauti pasipriešinimui prieš tamsos demonus ir atverti akis nenuovokiems dykūnams, kad jie išvystų dvidešimtojo amžiaus pavojus ir pajustų atsakomybę. Šį apokaliptinį ryžtą lydėjo beveik tokie pat ugningi jausmai. Kasdienis didelių Alžyro teritorijų valdymas pasidarė kariuomenės pareiga; atsakingi už savo vietoves karininkai įgijo patirties, žinių ir palankumą savo valdomiems žmonėms ir manė, jog niekas kitas geriau jais nepasirūpins nei jie.

Setife 1945 metais įvyko kažkas panašaus į sukilimą. Kaip ir panašus sukilimas Madagaskare tais pačiais metais, šis maištas buvo žiauriai numalšintas. 1945 metais Prancūzija nebuvo nusiteikusi sustoti pusiaukelėje: už šimtą europiečių buvo išžudyta apie šešis tūkstančius alžyriečių. Nacionalistų vadovas Ferhatas Abbasas buvo suimtas, tai prancūzų bendruomenę paskatino ir pastūmėjo įžūliai prisiskirti sau valdymo teises, kurios priklausė vyriausybei Paryžiuje. Ketvirtosios respublikos vyriausybių silpnumas padėjo išlaikyti ir sustiprinti šią valdžią, kol 1958 metais į valdžią sugrįžo de Gaulle'is, kuris ją sutramdė. Tačiau per dešimtmetį nuo Setifo sukilimo iki 1954 metų pabaigoje Auro kalnuose įvykusio maišto, dėl kurio Prancūzija turėjo dislokuoti Alžyre pusę milijono karių, Prancūzijos valdžiai nacionalistai nekėlė jokios didesnės grėsmės. Per šiuos metus Prancūzijos ministrai ir generalgubernatoriai stengėsi derinti represijas prieš nacionalistus su ekonomikos plėtra ir demokratinėmis reformomis, bet jiems nepavyko nuraminti nacionalistų, kurių tikslas buvo ne reformos, o nepriklausomybė, ir atstūmė europiečių bendruomenę, kurios susirūpinimas represijomis nepaliko vietos jokiems kitiems dalykams.

Ši dilema akivaizdžiai išryškėjo per pirmąjį sukilimo etapą. Po Faure vyriausybės žlugimo 1955 metų lapkritį įvyko visuotiniai rinkimai ir buvo sudaryta Guy Molleto vadovaujama mažumos vyriausybė. Naujasis ministras pirmininkas mėgino rasti būdą, kuris sustabdytų kovas. Tačiau kai jis nuvyko į Alžyrą, europiečiai jį apmėtė šiukšlėmis, o pastangos tartis su Nacionalinio išsivadavimo fronto (FLN) maištininkų vadovais buvo visiškai bevaisės. Mollet'as generalgubernatoriumi paskyrė generolą Cartoux'ą, plačiai gerbiamą ir liberalių pažiūrų prokonsulą, tačiau po savaitės, net neišvykęs iš Prancūzijos, Cartoux'as atsistatydino. 1956 metais Mendès-France'as atsistatydino iš Mollet'o vyriausybės, remdamasis tuo, kad ji nepakankamai aktyviai dirbo, tuo tarpu ministras pirmininkas tikriausiai jautė, kad jei išdrįs veikti ryžtingiau, išprovokuos Paryžiaus ir europiečių Alžyre susidūrimą, kuriame Paryžius nelaimės. Paryžiaus silpnumas dramatiškai atsiskleidė, o padėtis FLN atžvilgiu pašlijo, kai buvo pagrobti penki FLN vadovai, lėktuvu grįžtantys iš susitikimo su Maroko sultonu, tarp jų buvo ir Achmedas Ben Bella. Lėktuvas, kuriuo jie skrido, nepriklausė prancūzų bendrovei, tačiau įregistruotas Prancūzijoje ir pilotuojamas prancūzo, buvo priverstas pakeisti kursą – skristi į Alžyro miestą be vyriausybės Paryžiuje žinios. Per kitus aštuoniolika mėnesių politiniai požiūriai vis dar tebebuvo nesuderinami, Prancūzijos kariuomenė ir FLN įsitvirtino karinėse pozicijose, kuriose nė viena negalėjo nugalėti kitos, abiejose pusėse padaugėjo teroristinių išpuolių, išplitusių į Paryžių ir kitus

Prancūzijos miestus, kankinimai pasidarė nuolatine ir per daug neslepiama vyriausybės priemone, o ilgai siekto tikslo – įgyvendinti naują kompromisinę konstituciją, vadinamą 1947 metų Alžyro statutu, – pagaliau buvo atsisakyta.

Į konfliktą buvo įtraukti Marokas ir Tunisas. Maroko sultonas smarkiai įsižeidė dėl Ben Bellos, kuris dar prieš valandą ar dvi pas jį svečiavosi, pagrobimo, tačiau 1957 metais jis ir bėjus pasiūlė tarpininkauti Alžyre. Kitais metais bėjus supyko, kai prancūzai, susierzinę dėl to, kad FLN laisvai naudojasi Tunisu ir Maroku kaip prieglobsčiu, Sakiete, Tunise, surengė oro antpuolį, per kurį žuvo 75 žmonės. 1958 metų gegužę Alžyras sukilo, o po dviejų savaičių atsistatydino paskutinis civilis Ketvirtosios respublikos ministras pirmininkas Pierre'as Pflimlinas. Maištininkų vyriausybė Alžyre ketino perimti valdžią Paryžiuje. Beveik visa Korsika, pirmoji kregždė, pripažino maištininkų režimą ir buvo manoma, kad pusė karinių apygardų vadų Prancūzijoje yra nelojalūs. Liko tik viena kliūtis į sėkmę sostinėje – prancūzas, turintis didžiulį autoritetą ir išskirtinių politiko gabumų. Birželio 1 dieną generolui de Gaulle'ui buvo suteikti visi valdžios įgaliojimai. Birželio 4 dieną jis išskrido į Alžyro sostinę.

Pasinaudodamas autoritetu ir neapibrėžta padėtimi, de Gaulle'is pamažu įgijo pakankamai galių, kad išspręstų problemą. Tam prireikė beveik ketverių metų. Veikdamas pakankamai ryžtingai, kad išlaikytų iniciatyvą, tačiau atsargiai, kad neatskleistų savo pozicijų, jis užkirto kelią potencialiai priešiškoms grupuotėms veikti prieš jį, o kai jos susivokė situacijoje, buvo jau per vėlu. De Gaulle'is pradėjo nuo santykių su Tunisu ir Maroku gerinimo, sutikdamas išvesti Prancūzijos pajėgas iš abiejų šalių (išskyrus Bizertos karinio jūrų laivyno bazę Tunise). Iš Alžyro jis perkėlė kitur daug aukštesniųjų karininkų, kurie nors ir nepatenkinti naujais paskyrimais, negalėjo nuneigti Generolo įsakymo teisėtumo. Generolas Raoulas Salanas, maišto Alžyre vadovas, buvo laikinai paliktas eiti savo pareigų, bet neteko civilinių funkcijų, kurios vėl buvo atskirtos nuo karinės valdžios. Po šių parengiamųjų žingsnių de Gaulle'is parengė pirmąjį platų pareiškimą dėl Alžyro ateities ir pirmą kartą pasiūlė taiką Nacionalinio išsivadavimo frontui. 1959 metų rugsėjį jis pasiūlė rinktis nepriklausomybę, prisijungimą prie Prancūzijos arba asociaciją su Prancūzija. Pasirinkti reikėjo per ketverius metus nuo karo veiksmų pabaigos, o ja būtų laikomi tie metai, per kuriuos mūšiuose ir nuo teroristų išpuolių žūtų mažiau kaip 200 žmonių. Šis pareiškimas sukėlė antrąjį baltųjų kolonistų maištą. Jis buvo nesėkmingas. Prancūzijos vyriausybė, energingai veikdama, parodė, kaip per pastaruosius 18 mėnesių Paryžiuje sustiprėjo valdžios autoritetas ir galia.

Pačioje Prancūzijoje de Gaulle'is buvo labiau remiamas 1960 metais nei 1958 metais, iš dalies dėl įsitikinimo, kad karas per ilgai trunka, iš dalies dėl to, kad visuomenei buvo nesmagu dėl šiame kare taikomų metodų. Henri Allego knygoje „La Question" (Apklausa kankinant) daug dėmesio skiriama kankinimams, kurių griebdavosi prancūzų kariuomenės daliniai. Allego teismas 1960 metais, po kurio dingo ir, kaip teisingai spėjama, buvo nužudytas Prancūzijos universiteto dėstytojas komunistas Maurice'as Audinas, jau-

nos alžyrietės Djamilos Boupacha teismas 1961 metais, Prancūzijos katalikų bažnyčios kardinolų, vadovavusių vyskupijoms, protestai, 121 autoritetingo intelektualo pasirašytas manifestas – viskas lėmė tai, kad prancūzų viešoji nuomonė pasmerkė prancūzų bendruomenę ir kariuomenę Alžyre. 1960 metų pabaigoje teisiamųjų suole atsidūrė sausio maišto vadovai. Tačiau brendo dar vienas baltųjų maištas, kuris įvyko 1961 metų balandį. Jam vadovavo keturi generolai, jis truko keturias dienas. Du iš šio ketverto po maišto buvo nuteisti mirties bausme *in absentia*, o kiti du pasidavė ir buvo nubausti 15 metų kalėti. Vėliau bausmės visiems keturiems buvo sušvelnintos. Po šio maišto žlugimo susikūrė Slaptoji karinė organizacija (OAS), kuri ėmėsi teroro aktų ir baugindama europiečius būsimomis nepriklausomo Alžyro vyriausybės represijomis, išprovokavo masinį išvykimą, dėl to šalis prarado daug reikalingų valdymo, švietimo ir kitų paslaugų sferos specialistų.

De Gaulle'io pergalė baltųjų fronte iš pradžių nė kiek nepagerino jo santykių su nacionalistų stovykla. 1959 metų rugsėjį Nacionalinio išsivadavimo frontas paskelbė sudarąs laikinąją Alžyro vyriausybę, kurios ministru pirmininku tapo Ferhatas Abbasas, o pavaduotoju – tuo metu kalėjęs Ben Bella. Ferhatas Abasas iš Tuniso nuvyko į Kairą, kur laikinai turėjo įsikurti jo vyriausybė. De Gaulle'is, laikydamasis įprastos taktikos, po baltųjų maišto delsė ir stengėsi laimėti laiko. FLN kreipėsi pagalbos į Maskvą ir Pekiną. Paprasti, aktyviai nekovoję alžyriečiai ėmė palaikyti FLN ir aiškius nepriklausomybės reikalavimus, o ne kokią nors tarpinę poziciją tarp FLN ir europiečių. Tą supratęs de Gaulle'is pradėjo kryptingai rengtis deryboms su FLN. Pirmasis slaptas susitikimas Melūne birželio mėnesį buvo nesėkmingas, bet po de Gaulle'io ir Bourguibos, FLN vadovų ir Georges'o Pompidou (kuris tuo metu dar buvo privatus bankininkas), FLN, Maroko, Tuniso ir Egipto atstovų pokalbių 1961 metų gegužę Eviane buvo sušaukta konferencija. Tada susitarimo perspektyvą tebetemdė pernelyg daug įtarinėjimų ir sunkumų. Iš pastarųjų minėtini FLN reikalavimai pripažinti jį Alžyro vyriausybe, suteikti teisę atvykti į konferenciją įkalintajam Ahmedui Ben Bellai, suteikti garantijų prancūzams, kurie pageidautų pasilikti Alžyre, pratęsti Prancūzijos teises į karinio jūrų laivyno bazę Mers al Kebyre, Sacharos naftą bei sąlygos, kuriomis turėtų būti surengtas siūlomas referendumas dėl Alžyro statuso. Kai konferencijoje nieko nebuvo pasiekta, de Gaulle'is viešai ir aiškiai pripažino Alžyro nepriklausomybę. Tačiau per visą likusį to mėnesio laiką ištiko daug nesėkmių. Prancūzijos ir Tuniso santykiai smarkiai pablogėjo, kai Bourguiba pareikalavo visiškai išvesti Prancūzijos pajėgas iš karinės bazės Bizertoje (tai buvo padaryta 1963 metų spalį, kai Tunisas su skundais kreipėsi į Jungtines Tautas). Tuo tarpu FLN užėmė griežtesnę poziciją, kai nuosaikesniojo laikinosios vyriausybės vadovo Ferhato Abbaso įpėdiniu tapo Yusufas Ben Khedda. Jis palaikė Bourguibą dėl Bizertos; OAS surengė nesėkmingą pasikėsinimą į de Gaulle'o gyvybę, taip pat suaktyvino veiklą visoje Prancūzijoje ir Alžyre. Sklido gandai, jog šiaurinėje Alžyro dalyje paskelbta generolo Salano vadovaujama disidentinė Prancūzijos respublika. Ben Khedda pasiūlė surengti naują derybų etapą.

Antroji Eviano konferencija, įvykusi 1962 metų kovą, pasiekė paliaubų, susitarė dėl referendumo sąlygų ir, vadovaujantis prielaida, jog dauguma balsuos už nepriklausomybę, susitarta (be kita ko), kad Prancūzijos kariuomenė palaipsniui bus išvesta per trejus metus, išskyrus Mers al Kebyro bazę, kuria Prancūzijai buvo leista naudotis mažiausiai dar 15 metų; kad Prancūzija galės tęsti branduolinius bandymus Sacharos dykumoje ir naudotis ten esančiais savo aerodromais dar penkerius metus; kad Prancūzija tęs ūkinę veiklą Sacharos naftos telkiniuose ir kad Prancūzija mažiausiai trejus metus teiks Alžyrui ne mažesnę techninę ir finansinę pagalbą. 1962 metų liepos 3 dieną Alžyras pirmą kartą istorijoje tapo nepriklausoma suverenia valstybe. Tačiau jos vadovai nebuvo vieningi. Ben Bella, grįžęs į politinę areną po šešerių įkalinimo metų, išsikovojo valdžią, tačiau nuteikė prieš save bendražygius ir šalininkus pernelyg aktyvia veikla, mėginimu reorganizuoti Nacionalinio išsivadavimo frontą į komunistinį judėjimą ir mėginimais imtis radikalaus vadovo vaidmens Afrikos bei Afrikos–Azijos reikaluose, neskiriant reikiamo dėmesio itin svarbioms vidaus problemoms. 1965 metų birželį jis buvo nuverstas, kai bandė išstumti savo gynybos ministrą pulkininką Houari Boumédienne, kuris ir tapo vyriausybės vadovu. Ben Bella buvo įkalintas iki 1978 metų, o iki 1990 metų gyveno tremtyje.

Į Boumédienne'o politiką įėjo vyriausybės struktūros pertvarka, valstybinis kapitalizmas, gamtos išteklių nacionalizavimas, aktyvus naftos ir dujų telkinių naudojimas, pramonės plėtra; o užsienio politikos atžvilgiu – geri, bet atsargūs santykiai su SSSR, bendradarbiavimo su Prancūzija tąsa, geri santykiai tarp Magribo šalių, aktyvus bendradarbiavimas su arabų šalimis kovoje su Izraeliu. Jis šaliai vadovavo per Revoliucijos tarybą; pats buvo jos pirmininkas, o kitų narių pavardės nebuvo skelbiamos. 1968 metais jis įkūrė regionines ekonominių ir socialinių reikalų valdybas, po metų paskelbė jas renkamais organais. Nepasitenkinimo, kurio akivaizdžiausias pavyzdys buvo nesėkmingas ginkluotas maištas, vadovaujamas pulkininko Taharo Zibri, priežastys buvo šios: iš karto nebuvo išdalytos visos stambiosios žemės valdos, pramonės darbininkai negavo tokių teisių valdyti įmones, kokių dauguma pageidavo. Priešiškumas komunistams skatino jį atlaidžiau žiūrėti į dešiniojo sparno ekstremistus. Boumédienne'as sudarė nemažai sutarčių su Prancūzija dėl kasybos ir kitų pramonės šakų plėtros bei nacionalizavimo, gavo iš Prancūzijos pagalbą ir teisę jas valdyti Alžyrui. Jis taip pat išsirūpino, kad į Alžyrą būtų sugrąžinta 300 prancūzų išvežtų meno kūrinių. 1967 metais Prancūzijos pajėgos pasitraukė iš visų kitų sausumos karinių bazių, o po metų – ir iš Mers al Kebyro, karinio jūrų laivyno bazės. Netrukus po to, kai paėmė valdžią, Boumédienne'as apsilankė Maskvoje, nutraukė diplomatinius santykius su Britanija dėl įvykių Rodezijoje, paskelbė karą Izraeliui ir pasiuntė karines pajėgas kovoti su izraeliečiais, taip pat nutraukė santykius su Jungtinėmis Valstijomis. 1969 metais Alžyro sostinėje surengto pirmojo visos Afrikos kultūros festivalio svečiai buvo SSSR prezidentas ir Prancūzijos užsienio reikalų ministras, taip pat daug įtakingų Afrikos ir kitų šalių veikėjų.

Boumédienne'as vadovavo vienpartinei valstybei 13 metų, per kuriuos Nacionalinio išsivadavimo frontas suskilo į grupuotes, pasidarė korumpuotas ir prarado autoritetą kariuomenėje. Boumédienne'as nuo valdžios nušalintas 1978 metais. Po kurio laiko jį pakeitė atsargesnis pulkininkas Chadli Benjedidas, kuris turėjo rasti pakaitalą FLN. Jis gynė civilių valdžią ir įgyvendino politinių reformų, tačiau jam nepavyko sustabdyti korupcijos, panaikinti skurdo ar išvengti vis didėjančio cinizmo ir baimės. Kai aštuntajame dešimtmetyje padidintos naftos kainos buvo atšauktos, nukentėjo ekonomika: 70 ar daugiau procentų darbininkų liko be darbo, o 1988 metais demonstracijos virto riaušėmis, kurias nuslopino kariuomenė atviru ir brutaliu įsikišimu, senstantis elitas mėgino išsilaikyti šalyje, kur trys ketvirtadaliai gyventojų buvo jaunesni negu 25 metų, maždaug pusė jaunesni negu 14 metų ir kur buvo diskriminuojama berberų dauguma, daug prisidėjusi prie prancūzų iškraustymo. (Berberų kalba kalbančių žmonių buvo tik ketvirtadalis visų gyventojų, bet daug arabų kalba kalbančių gyventojų buvo berberai arba priskyrė save prie jų.) Benjedidas svajojo apie Didžiojo Magribo federaciją, o pirmasis žingsnis į ją buvo 1983 metais sudaryta sutartis su Tunisu, prie kurios vėliau prisijungė Mauritanija. Tačiau Alžyro santykiai su Maroku tebebuvo sudėtingi dėl dviejų šalių skirtingo požiūrio į vakarų Sacharą (žr. toliau). 1989 metais Benjedidas pateikė naują konstituciją, kuri įvedė Alžyre daugpartinę sistemą. Viena iš daugelio naujų partijų buvo Islamo gelbėjimo frontas, dalis didelio, bet išsisklaidžiusio judėjimo, kuris iš pradžių buvo politinio protesto judėjimas, tačiau ilgainiui sukūrė ypač žiauraus religinio fundamentalizmo sparną. FIS nedelsdamas pasinaudojo konstitucija, per dvejus metus nuo jos priėmimo pasiekė įspūdingų laimėjimų per vietinius rinkimus, o 1991 metų pabaigoje mėgino laimėti visuotinius rinkimus: gavo beveik pusę visų balsų ir 80 procentų tų vietų, kurios buvo išdalytos pirmojo turo metu. Vyriausybė, kuri per pirmąjį rinkimų turą laimėjo tik 16 vietų parlamente, antrąjį anuliavo. Benjedidas buvo priverstas atsistatydinti; FIS buvo paskelbtas už įstatymo ribų ir tūkstančiai jo šalininkų buvo įkalinti, paskubomis sukurta Valstybės taryba įtikino nepriklausomybės kovų didvyrį Muhammadą Boudiafą grįžti iš Maroko, į kurį pabėgo tada, kai 1964 metais Ben Bella nuteisė jį mirties bausme, ir tapti šalies prezidentu. Boudiafas buvo nuoširdus musulmonas, bet nereliginės ir nekarinės vyriausybės šalininkas; po kelių mėnesių jis buvo nužudytas, o kariuomenė vietoj jo paskyrė generolą Lamine Zeroualį. Boudiafas ir jo įpėdinis Zeroualis atsidūrė dviprasmiškoje padėtyje, turėjo pasirinkti, ar bandyti sunaikinti, ar suskaldyti FIS, kuriame dauguma norėjo griežtesnių islamo elgesio taisyklių, o tik nedidelė dalis teokratinės valstybės kaip Sudanas ar Iranas. Zeroualis, kuris buvo labiau „taikdarys", o ne „naikintojas", 1994 metais kalbėjosi su kelių partijų, išskyrus FIS, vadovais, bet šios partijos nenorėjo tartis dėl priemonių demokratinei tvarkai atkurti, jei šiame procese nebendradarbiaus FIS. Vėliau tais pačiais metais Romoje buvo sušaukta konferencija, kurioje dalyvavo FIS, tačiau vyriausybė ją boikotavo. Konferencijoje buvo susitarta dėl Nacionalinės sutarties, kurią palaikė FIS, o vyriausybė atmetė. Kitais metais įvyko prezidento rinkimai, kuriuose buvo uždrausta dalyvauti

FIS ir kuriuos laimėjo dabar jau civiliu tapęs Zeroualis. Svarbiausia jo pergalė buvo ne balsų dauguma, o tai, kad rinkimai apskritai įvyko. Šalyje buvo anarchija; kai kurių teritorijų vyriausybė negalėjo suvaldyti, o kai kur tvarka buvo palaikoma žudynėmis; kariuomenės vadai buvo tiek susikaldę, kad kai kurie buvo įtariami kolegų nužudymais; kasdien kerštaujant ir besivaidijant tiek asmeniniais, tiek politiniais ar religiniais sumetimais nužudyta šimtai žmonių, o verslininkus, TVF atstovus ir Alžyro užsienio kreditorius buvo apėmusios niūrios nevilties nuotaikos. Zeroulis 1997 metais vėl laimėjo per rinkimus, kuriuos patvirtino JT stebėtojai. Kita nauja konstitucija išplėtė jo prezidentinius įgaliojimus, bet didžiausią valdžią turėjo armija, kur vanagai buvo stipresni už balandžius. Skerdynės plito, sukilėliai išžudydavo ištisus kaimus, policijos nuovados virto negailestingo kankinimo vietomis ir naikinimo centrais. 1998 metais Zeroulis, kurį vis mažiau rėmė kariuomenės vadai, pareiškė, kad kitais metais nebedalyvaus rinkimuose. Kandidatūras iškėlė septyni, rinkimų išvakarėse jas šeši atsiėmė, o Abdulazizas Bouteflika, buvęs ministras pirmininkas, 20 metų gyvenęs tremtyje, gavo 74 procentus išdrįsusių balsuoti rinkėjų balsų, laimėjo prezidento rinkimus: oficialiai buvo paskelbta, kad rinkimuose dalyvavo 60 procentų, tikriausiai tebuvo apie 24 procentus. 1992–1999 metais, per septynerius siaubingus, klaikius metus, žiauriai nužudyta gal 100 000 žmonių.

Bouteflikos užduotis buvo įkurti valstybę, kurios FLN nepavyko išlaikyti, susitaikyti su karingaisiais musulmonų judėjimais, kurie griovė Alžyrą, atsakydami į FLN neveiklumą ir korupciją, arba nugalėti juos, reikėjo atgaivinti potencialiai turtingą ekonomiką, kurią smukdė civilių nusikalstamumas ir netvarka, neapgalvota urbanizacija, naftos kainų kaitaliojimas ir užsienio šalių abejingumas.

Prancūzijos *Mauritanijos* kolonija, kurioje apsigyveno Almoravidų įpėdiniai, kadaise valdę Maroką ir pusę Ispanijos, siekti nepriklausomybės pradėjo nuo ginčų su Ispanija, o vėliau perėjo prie ginčų su Maroku. Pirmosios ginčų objektas buvo Rio de Oro, dalis Ispanijai priklausančio turto Afrikos šiaurės vakarų kampe. Ispanija 1956 metais atidavė Ispanijos Maroko teritoriją Marokui, o sau pasiliko Melilijos bei Seutos miestus ir dar tris anklavus, kur daugumą gyventojų sudarė ispanai. 1957 metais Ispanija pasiuntė kariuomenę į Ifnį pietvakarių Maroke, bet 1958 metais atidavė šias žemes Marokui iki 27° 40' pietų platumos. Kanarų salos liko Ispanijos dalis, o pretenzijas į Rio de Oro reiškė ir Marokas, ir Mauritanija. Abu varžovai pasisakė prieš Ispanijos buvimą teritorijoje, kur 1945 metais buvo aptikti didžiausi pasaulyje fosfatų telkiniai. Marokas, kurio ūkis labai priklausė nuo eksporto ir kartu nuo fosfatų kainos pasaulio rinkoje, pageidavo prisijungti visą Rio de Oro teritoriją, tačiau buvo pasirengęs verčiau užleisti nemažą jos dalį Mauritanijai negu sutikti su naujos nepriklausomos valstybės atsiradimu, kurią tikriausiai valdytų palankus Ispanijai monarchas ir kuriai būtų garantuojama Ispanijos pagalba ir globa. Tuo tarpu Mauritanija norėjo sutrukdyti sukurti Didįjį Maroką. Ispanija, paskelbusi, kad 1974 metais pasitraukia, buvo linkusi surengti referendumą, per kurį dauguma teritorijos gyventojų tikriausiai balsuotų

už naujos nepriklausomos valstybės sukūrimą. Marokas kovojo už savo interesus per Jungtines Tautas, prašydamas jų kreiptis į Tarptautinį Teisingumo Teismą, kad nustatytų, kam priklausė Rio de Oro iki užimant ją ispanams. 1975 metais Teismas atsakė, kad Rio de Oro statusas turi būti nustatytas remiantis gyventojų apsisprendimo teise, o ne praėjusių laikų istorija.

Teismui dar tebesvarstant Rio de Oro klausimą, Marokas iš anksto susitarė su Mauritanija dėl fosfatų telkinių naudojimo. 1975 metais Maroko karalius Hassanas pats vadovavo 350 000 marokiečių keleto kilometrų žygiui į Rio de Oro teritorijos gilumą; tuo norėjo priversti Ispaniją derėtis su Maroku ir Mauritanija, neperduoti teritorijos valdyti jokiai trečiajai šaliai. Metų pabaigoje Ispanija sutiko perduoti Rio de Oro abiem pretendentėms iš karto. Po penkių mėnesių jos pasidalijo gautą teritoriją: du trečdaliai atiteko Marokui, trečdalis – Mauritanijai.

Šiam sprendimui priešinosi 1973 metais įkurtas Sakiet al Hamros ir Rio de Oro liaudies išsivadavimo frontas (POLISARIO), kuris iš pradžių buvo antiispaniškų pažiūrų, vėliau, klostantis įvykiams, tapo antimarokišku judėjimu. POLISARIO teigė, kad Rio de Oro neturi priklausyti nei Marokui, nei Mauritanijai. 1976 metais jis paskelbė *Sacharos Arabų Demokratinės Respublikos* sukūrimą, išstūmė mauritaniečius, dėl sunkios ekonominės padėties negalėjusius palaikyti kovos ir priverstus pasitraukti iš karo lauko. 1978 metais Mauritanijos kariuomenė, nuvertusi prezidentą Ouldą Daddah'ą, iš tolesnės kovos pasitraukė. Tačiau karas su Maroku tebevyko. POLISARIO rėmė Alžyras ir Libija: Alžyras dėl to, kad apskritai buvo priešiškas Marokui ir kokiam nors regiono pertvarkymui, kuris galėjo užblokuoti priėjimą prie Atlanto vandenyno; Libija dėl to, kad apskritai simpatizavo silpnajai, bet karingai nusiteikusiai, nelygios kovos pusei. Libija nutraukė paramą, kai Qadafi, nuvykęs į Rabatą, atsisakė remti POLISARIO, nes Marokas pažadėjo laikytis atokiau nuo situacijos Čade (žr. kitą skyrių – šio sandorio po trejų metų karalius Hassanas atsisakė, nes jis nepatiko Jungtinėms Valstijoms). Alžyras dėl vietinių neramumų vis silpniau rėmė POLISARIO. Praėjus metams po Qadafi papirkimo karalius Hassanas ir Chadli Benjedidas pasirašė susitarimą, pagal kurį Sachara prarado Alžyro finansavimą, nors jai ir buvo leista laikyti savo tariamą vyriausybę Alžyro sostinėje. Konfliktas tarp POLISARIO ir Maroko priėjo aklavietę, kuri buvo naudinga pastarajam, nes POLISARIO nepasiekė jokių reikšmingų laimėjimų, o Marokas, statydamas smėlio sieną per 3000 km dykumą (tai buvo negarbinga, bet veiksminga strategija), pamažu jį stūmė atgal. Ši judanti siena, kas 5 kilometrai pažymėta fortais ir aprūpinta 100 000 kareivių armija, sukūrė anklavus, kur vėliau buvo apgyvendinami Maroko naujakuriai.

Maroko vadų rūpestis buvo užsmaugti Sacharos respubliką ir susigrąžinti Atlanto pakrantes ir krašto gilumą. Hassanas atmetė OAS siūlymą derėtis su POLISARIO, bet lyg ir buvo pasirengęs pasisakyti už referendumą, nes buvo manoma, kad jo rezultatai leistų jam prisijungti labiausiai rūpimas sritis, o kitos galėtų sudaryti nepriklausomą Sacharos Respubliką. Į trokštamas teritorijas jis investavo pinigų ir ėmė su pasitikėjimu ten kurdinti promarokiškai nusiteikusius naujakurius, manydamas, kad tuo laimės bet kokį referendumą,

kuris būtų suorganizuotas prieš jį. 1991 metais JT tarpininkaujant buvo sudarytos paliaubos, kaip preliminarus žingsnis referendumo dėl nepriklausomybės arba susijungimo su Maroku link. Buvo surinkta 2000 JT stebėtojų ir taikdarių (MINURSO) komanda, tačiau ji dešimt metų tik ginčijosi, kas turi teisę balsuoti ir kaip šiuos turinčius teisę balsuoti atskirti. Dauguma teritorijos gyventojų buvo klajokliai be nuolatinės gyvenamosios vietos; kiti buvo priskiriami imigrantų kategorijai, jie anksčiau čia neturėjo jokių ryšių. 1996 metais darbui regionų centruose buvo sudaryta Tapatybės nustatymo komisija, bet ir ji neišsprendė šios problemos. 1999 metais JT Generalinis sekretorius Kofi Annanas įtikino abi puses sutikti, kad referendumas turėtų vykti 2002 metais. Tačiau jam nepavyko įtikinti jų iš anksto sutikti priimti sprendimą, net jei jis jiems ir nepatiktų. 1999 metais naujų Maroko ir Alžyro vadovų – Muhammado VI ir Bouteflikos – santykių atkūrimo požymiai rodė, kad POLISARIO tapo politiškai izoliuotas paliekant jam šiokią tokią autonomiją suvereniame Maroke.

Mauritaniją, atsisakiusią problemiškų teritorijų šiaurėje, apniko tiek vidaus, tiek su pietine dalimi susijusios problemos. Ekonominiai sunkumai, tarp jų ir dykumos plėtimasis, didino klasinę ir etninę įtampą. Mauritanijoje gyveno šviesesnės ir tamsesnės odos maurai (beidanai ir heratinai) ir juodaodžiai afrikiečiai. Beidanai buvo valdančioji kasta, bet vergų palikuonių heratinų buvo dvigubai daugiau, o juodaodžiai, sudarantys apie trečdalį visų šalies gyventojų, buvo giminiški fulaniams, volofams ir kitoms gretimo Senegalo tautelėms. Valdant tironiškam pulkininkui Masouiya Ould Taya, kuris 1984 metais jėga užgrobė valdžią, 1989–1992 metais nužudyta tūkstančiai mauritaniečių, dešimtys tūkstančių pabėgo į Senegalą. Atvykus šiems (ne musulmonams) pabėgėliams, prasidėjo atsakomasis trėmimas – iš Senegalo išvaryta apie 70 000 žmonių, abi valstybės kurį laiką buvo ties karo slenksčiu. (Senegale gyveno apie dešimt kartų daugiau mauritaniečių negu senegaliečių Mauritanijoje.) Ould Taya leido įvesti daugpartinę sistemą ir, pasinaudodamas partijų rietenomis per kelerius 1992 metų rinkimus, dar labiau sustiprino autokratinį režimą.

Libija ir Čadas

Po karo tolesnį Italijos kolonijų Šiaurės Afrikoje likimą iki 1948 metų rugsėjo turėjo nuspręsti keturios pagrindinės valstybės laimėtojos; joms to nespėjus padaryti, problemą toliau spręstų Jungtinės Tautos. Britanijos ir Italijos vyriausybės parengė Bevino–Sforzos planą, pagal kurį per dešimt metų turėjo būti sukurta nepriklausoma Libijos valstybė, o pereinamuoju laikotarpiu trys jos dalys būtų pavestos Britanijos bei Italijos globai: Fecanas (jo pageidavo kaip priedo prie Tuniso ir Prancūzija) buvo numatytas Italijai, būsimosios valstybės viduryje esančią Tripolitaniją dvejus metus turėjo globoti britai, o kitus aštuonerius – italai, o dar toliau į rytus esanti Kirenaika visą dešimtmetį liktų britų globai. Šiam planui prieštaravo arabai ir rusai, jie pasiūlė penkerių metų

globą, kurios imtųsi JT (jie taip pat siūlė penkerių metų JT globą Eritrėjai ir dešimties – Italijos Somaliui). Generalinė Asamblėja atmetė Bevino–Sforzos planą, tada prasidėjo JT ypatingojo įgaliotinio (dr. Adriano Pelto) derybų ir tyrimų laikotarpis, po kurio visa buvusi Italijos Šiaurės Afrikos imperijos teritorija buvo pertvarkyta į konstitucinę monarchiją, kurią valdė Libijos karaliumi Idrisu paskelbtas Kirenaikos emyras Muhammadas Idris as-Sanusi. Naujoji valstybė pradėjo oficialiai gyvuoti nuo pirmosios 1952 metų dienos ir netrukus sudarė sutartį su Britanija, pagal kurią Libija gavo ypač svarbią ekonominę pagalbą ir ginklų, o Britanija – teisę turėti nedidelę El Edemo karinę bazę. Vėliau amerikiečiai įkūrė didesnę karinę bazę Vilus Filde. 1969 metais karalių nuvertė armijos karininkai, nepatenkinti aukštųjų valdžios pareigūnų korupcija. Jų vadovas buvo pulkininkas Muammaras Qadafi, kuris su panieka žiūrėjo į įprastas politinio elgesio normas ir kišosi visur, kur tik įmanoma padėti (ypač palestiniečiams), arba nusiaubti (naftos bendroves, komunistus, Izraelį ir įvairias kitas šalių vyriausybes, ypač monarchijas). Arabų pasaulyje Qadafi inicatyva buvo sudaryta nemažai nereikšmingų sąjungų, galiausiai tapdavusių pajuokos objektais: su Egiptu ir Sudanu 1969 metais, prie kurių 1970 metais prisijungė Sirija, bet kuri taip ir neįsigaliojo; vėl su Egiptu ir Sirija 1971 metais, ir vėl be padarinių; 1972 metais – su Egiptu, šiam išprašius rusus, tačiau 1973 metais abi šalys visiškai nutraukė diplomatinius santykius; su Tunisu 1974 metais (tai buvo pati trumpiausia iš visų mėgintų kurti sąjungų – Bourguiba paskelbė ją negaliojančią po dviejų dienų); su Sirija 1980 metais; su Čadu 1981 metų pradžioje. Pastaroji sąjunga buvo dalinio Čado užėmimo priedanga. Be jokių skrupulų Qadafi organizuodavo į užsienį pasitraukusių oponentų nužudymą, šiuo tikslu naudodamasis netgi Libijos diplomatinėmis tarnybomis.

Afrikoje Qadafi ne tik turėjo svarbiausią vaidmenį neramumų apimtame *Čade*, bet ir buvo įtariamas, kad turi kur kas didesnių ketinimų. Čadą daugiausia sudaro dykumos ir nederlingos žemės, gyvena nedaug (apie 4 milijonus) gyventojų, per jį eina skiriamoji linija tarp arabų Afrikos ir bantų Afrikos, musulmonų ir krikščionių teritorijų, šalis ribojasi su šešiomis kaimyninėmis valstybėmis, manoma Čade esant daug urano, aukso, naftos telkinių ir kitų vertingų gamtos turtų. Čadui būdingas nestabilumas, jis gundantis kąsnelis. Pirmasis Čado prezidentas François Tombalbaye, išsilavinusio šalies pietų elito atstovas, buvo nepalankus šiaurėje gyvenantiems musulmonams, kurių opoziciją vyriausybei laikė tiesiog banditizmu. Jų veikla taip pat kėlė grėsmę turizmo plėtrai, kurią prezidentas visapusiškai stengėsi remti. 1966 metais jam iššūkį metė FROLINAT – šalies šiaurėje susikūręs liaudies judėjimas, kurio būstinė buvo Libijoje. Jis kreipėsi pagalbos į Prancūziją, su kuria Čadas, kaip ir kitos buvusios prancūzų kolonijos, buvo sudaręs gynybos sutartį. (Trylikoje Vakarų ir Centrinės Afrikos valstybių tuo laikotarpiu iš viso buvo dislokuota apie 6000 Prancūzijos karių.) Ši pagalba prasidėjo nuo ginklų tiekimo, o 1968–1970 metais išsiplėtė iki tiesioginių karinių operacijų, kur dalyvavo prancūzų aviacija ir desantininkai. Tai sustiprino Tombalbaye pozicijas, kurias išlaikė iki pat jo nužudymo 1975 metais. Jo įpėdinis Felixas Malloumas pamažu ėmė

pralaimėti FROLINAT'ui. Tuo laikotarpiu keletas FROLINAT ginkluotų grupuočių vadų susikivirčijo. Prancūzija išvedė savo pajėgas, Qadafi parėmė Goukouni Oueddei, kuris buvo pasirengęs, ar bent žadėjo, perduoti Libijai Čado šiaurėje esantį Aozu sektorių, kuriame manyta esant urano rūdos. Jo varžovas Hissenas Habre sudarė trumpalaikę sąjungą su Malloumu, paskui nusigręžė nuo jo ir 1979 metais paėmė valdžią sostinėje Ndžamenoje. Libija, Sudanas ir Nigeris pasiekė formalaus susitarimo tarp Goukouni ir Habre, tačiau 1980 metais Libija, kurios rusiški tankai nepaprastai greitai ir veiksmingai kirto dykumą, padėjo Oueddei priversti Habre bėgti. 1981 metais Qadafi ir Oueddei paskelbė sudarą dviejų šalių sąjungą. Tuomet Qadafi sutiko išvesti savo kariuomenę, jei tą patį padarys ir prancūzai, bet šiems pasitraukus Libijos okupacinės pajėgos ir toliau pasiliko Aozu sektoriuje. Habre kitur atgavo ir sustiprino pozicijas, tačiau jo vyriausybė susidūrė su dar didesnio skurdo problema, o sumažėjus pasaulinėms medvilnės kainoms, sustiprėjo gyventojų nepasitenkinimas. 1984 metų taikos konferencija Brazavilyje baigėsi nesėkmingai, vėliau įvykiai ėmė klostytis Habre naudai, ypač nuo 1986 metų, kai Libija po naujo nesėkmingo puolimo nutraukė pagalbą Goukouni, o šis pats susivaidijo su kitu Habre priešininku Acheikhu Ibn Ommaru. 1987 metais Habre pajėgos iškovojo įtikinamą pergalę šiaurėje, nors joms nepavyko atsiimti Aozu sektoriaus. Po šios pergalės vieni Habre priešai susitarė su juo, kiti pabėgo į Sudaną, 1989 metais nepasisekęs perversmas parodė, jog po išviršine taika slypi neramumai. Seno ir artimo Habre bendražygio Idrisso Deby vadovaujami sąmokslininkai piktinosi malonėmis, kurias Habre suteikė buvusiems savo ar genties priešams, kad įtvirtintų susitaikymą. Jie susilaukė Libijos paramos ir 1990 metais vėl pamėgino nuversti Habre – šį kartą sėkmingai. Prancūzija, kuri anksčiau kelis kartus įsikišo, kad apgintų Habre, šįkart atsisakė. Nepadėjo nei Amerikos globa, nei Izraelio sargybiniai, Habre teko bėgti į Kamerūną. Deby pasiekė šiokio tokio stabilumo. Jis buvo iš didžiausios mažumos susiskaldžiusioje valstybėje, kompromisas, kurio jam pavyko pasiekti su santykinai turtingais pietumis, buvo trumpalaikis. Jungtinės Valstijos, Egiptas bei Irakas (įdomus derinys), naudojosi nesibaigiančiais Čado pilietiniais karais, kad sukeltų rūpesčių Quadafi'ui Libijoje.

1981 metais Jungtinių Valstijų prezidentu tapus Reaganui, naujoji Vašingtono vyriausybė, kurią ne tik erzino, bet ir pernelyg smarkiai išmušdavo iš vėžių neretai akiplėšiškas Libijos elgesys, pasiuntė į Sirto įlanką karo laivų; šie numušė du Libijos lėktuvus. Jungtinės Valstijos taip pat pradėjo taikyti Libijai ekonomines sankcijas, o 1983 ir 1984 metais buvo pasiuntusios į Egiptą žvalgybos lėktuvus AWACS, kad sulaikytų nuo avantiūrų Qadafi: pastarasis grasino žygiuoti į Egiptą, taip pat buvo prikišęs nagus prie nesėkmingo Sudano karininkų bandymo nuversti prezidentą Nimeiry (prieš prasidedant perversmui, Libijos aviacija bombardavo Chartumą). 1986 metais amerikiečių aviacija ir laivynas smogė masinius smūgius Tripolyje ir Bengazyje, tačiau Qadafi nužudyti nepavyko. Per mažesnį antpuolį 1989 metais buvo sunaikinti du Libijos lėktuvai po to, kai Jungtinės Valstijos apkaltino Libiją gaminant nuodingąsias dujas.

Afrikos valstybes baugino Qadafi veikla ir jo didžiosios islamo Sacharos imperijos vizijos. Jo įsivaizduojama imperija nukreiptų grėsmingą žvilgsnį į Zairo gamtos turtus, baimėje laikytų Sudaną ir Ugandą, jos įtakos sfera driektųsi ir į vakarus – iš Čado per Nigerį, Malį, Mauritaniją į Senegalą, Atlanto vandenyno pakrantės link, taip pat į Gvinėją, Dramblio Kaulo Krantą ir į Benino įlanką. Bisau Gvinėjos prezidento Luizo Cabralo nužudymas, Aukštutinės Voltos prezidento Sangoule Lamizanos nuvertimas, nepavykęs bandymas nuversti Nigerio prezidentą Seyni Kountche (užgrobęs valdžią 1974 metais, jis išsilaikė, nors beveik kasmet buvo mėginama jį nuversti), – visi šie 1980 metų įvykiai, taip pat ir perversmas Gambijoje, nepavykęs dėl operatyvaus Senegalo pajėgų įsikišimo, buvo laikomi Libijos machinacijomis. Tolimesnės Centrinės Afrikos, Kamerūno ir Gabono respublikos taip pat jautė Libijos alsavimą ir pačios pageidavo, kad Prancūzija vėl dislokuotų savo karius Čade. Gambija, Senegalas, Gana ir Gabonas nutraukė santykius su Libija, o Nigerija pagrasino paseksianti jų pavyzdžiu.

Tačiau Libija nebuvo tokia stipri, kad sukurtų imperiją. Ji buvo veikiau agresyvi nei galinga. Šalyje gyveno ne daugiau kaip 4 milijonai žmonių, kariuomenėje tarnavo apie 40 000 karių. Per 1980 metų Čado krizę Egiptas ties Libijos pasieniu sutelkė dvigubai daugiau karių, negu jų turėjo visa Libijos kariuomenė, ir galėjo nebaudžiamai pažeisti sieną. Tikrieji Qadafi įrankiai buvo įžūli politika ir nafta. Pasinaudojęs nafta jis priremdavo naftos pirkėjus prie sienos, pasirinktinai pardavinėdavo jiems už pusę kainos ar dar pigiau. Už gautas lėšas pirkdavo rusiškų ginklų. Devintajame dešimtmetyje Libija gaudavo tik ketvirtadalį per ankstesnį dešimtmetį gaunamos naftos ir nors Qadafi pavertė šalį didžiausiu rusų gamybos ginklų placdarmu už SSSR ir Vidurio bei Rytų Europos bloko ribų, didžioji šių ginklų dalis arba netiko jo užsienio avantiūroms, arba dėl sandėliavimo ginklams nepritaikytose vietose netrukus pasidarydavo netinkami. Jo įsiveržimas į Čadą nebuvo nuoseklus. Pasiskelbęs musulmonų gynėju, jis padėjo įsitvirtinti valdžioje ne musulmonams. Nors manyta, jog Qadafi siekia užvaldyti urano rūdos telkinius, jokie duomenys nepatvirtino, kad jų ten iš tikrųjų esama. (Aozu sektorius buvo priskirtas Čadui Prancūzijos ir Britanijos 1899 metų sutartimi. Pagal neratifikuotą Prancūzijos ir Italijos 1935 metų sutartį jis turėjo atitekti Libijai. 1973 metais Tombalbaye neva jį pardavęs Libijai, tačiau nebuvo pateikta jokių šios sutarties dokumentų. 1989 metais OAU įtikino abi šalis dėl Aozu sektoriaus kreiptis į Tarptautinį Teisingumo Teismą, kuris išsprendė klausimą Čado naudai.)

Nors ir islamo fundamentalizmo priešininkas, Qadafi rėmė Iraną kovoje su Iraku. Per Persijos įlankos karą 1991 metais jis pasmerkė ir Saddamo Husseino įsiveržimą į Kuveitą, ir Jungtinių Valstijų bei jų sąjungininkių veiksmus prieš Irako diktatorių. Po karo jis ėmėsi gerinti santykius su Egiptu, kurio prezidentas Mubarakas pritarė šioms pastangoms, tikėdamasis, jog nutrūks ankstesni glaudūs Libijos ryšiai su Sudanu, kur Egipto islamo fundamentalistai rasdavo prieglobstį; Egiptas taip pat domėjosi Libijos nafta.

1988 metais virš Škotijos buvo susprogdintas Amerikos keleivinis lėktuvas, žuvo daug juo skridusių amerikiečių. Buvo pagrindo manyti, jog šį nusikaltimą įvykdė iraniečiai, keršydami už Persijos įlankoje amerikiečių numuštą Irano keleivinį lėktuvą. Tačiau Amerikos, Britanijos ir Prancūzijos vyriausybės įtarė du Libijos piliečius. Nustačius jų asmenybes, įtariamuosius pareikalauta išduoti, kad galėtų būti teisiami JAV arba Škotijoje. Tarptautinėje šiuo atveju taikomoje Monrealio 1971 metų konvencijoje numatyta, kad, nesant sutarčių dėl nusikaltėlių išdavimo, šalis, kurios piliečiai įtariami, jų išduoti neprivalo. Tačiau trijų minėtų šalių vyriausybės pasinaudojo savo įtaka JT, kad Saugumo Taryba 1991 metais priimtų rezoliuciją, įpareigojančią Libiją tą padaryti. Dar po dvejų metų tos pačios trys valstybės išsirūpino, kad Libijai, jeigu ši nepaklustų, būtų taikomos ekonominės sankcijos. Libija atsisakė suimti įtariamuosius ar perduoti teismui šalyje, kurią laikė priešiška teritorija. Tačiau dešimt metų po katastrofos buvo pasiektas naujas kompromisas, pagal kurį jie turėjo stoti prieš Škotijos teismą, posėdžiaujantį Nyderlanduose. Tačiau šis teisminis susitarimas nepašalino politinių šio įvykio aspektų. Tariamai buvo teisiami du asmenys, bet 1988 metais vyriausybėms ieškovėms labiau rūpėjo apkaltinti Qadafi ir jo režimą, net po dešimt metų jos buvo suinteresuotos jo pasmerkimu, jau vien dėl to, kad pateisintų jo šaliai taikomas ekonomines sankcijas. Derybos dėl teismo, šiaip ar taip, buvo vilkinamos, o amžiaus pabaigoje teismas vis dar nebuvo pradėtas.

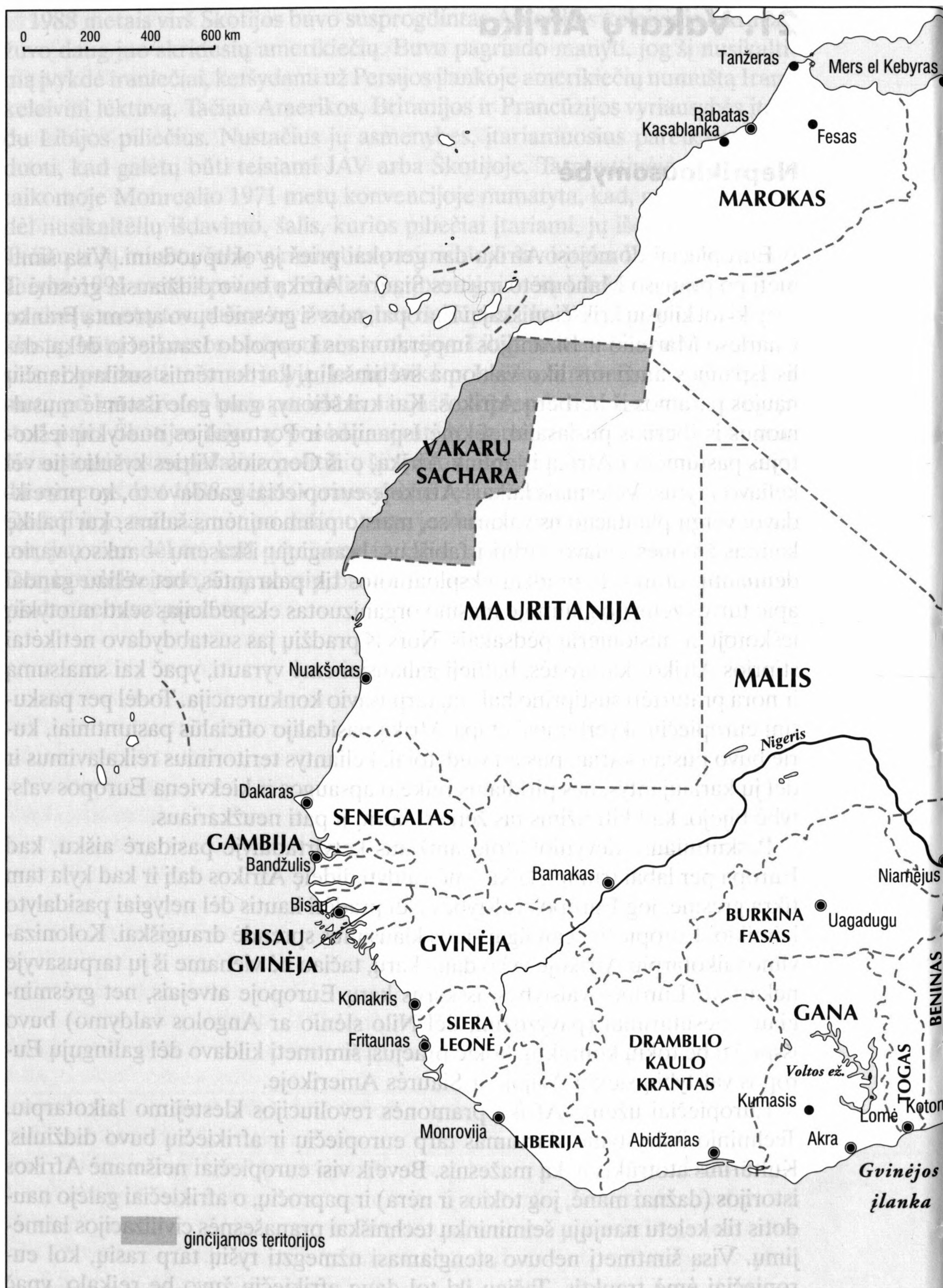
21. Vakarų Afrika

Nepriklausomybė

Europiečiai domėjosi Afrika dar gerokai prieš ją okupuodami. Visą šimtmetį po pranašo Mahometo mirties Šiaurės Afrika buvo didžiausia grėsmė iš visų iki tol kilusių krikščioniškajai Europai, nors ši grėsmė buvo atremta Franko Charleso Martelio ir Bizantijos imperatoriaus Leopoldo Izauriečio dėka, dalis Ispanijos amžiams liko valdoma svetimšalių, kartkartėmis susilaukiančių naujos paramos iš berberų Afrikos. Kai krikščionys galų gale išstūmė musulmonus iš Iberijos pusiasalio, sėkmė Ispanijos ir Portugalijos nuotykių ieškotojus pastūmėjo į Afriką ir aplink Afriką, o iš Gerosios Vilties kyšulio jie vėl keliavo į rytus. Vėlesniais laikais Afrikoje europiečiai gaudavo to, ko prireikdavo: vergų plantacijoms vakaruose, maisto pramoninėms šalims, kur palikę kaimus žmonės eidavo dirbti į fabrikus, brangiųjų iškasenų – aukso, vario, deimantų, urano. Iš pradžių eksploatuotos tik pakrantės, bet vėliau gandai apie turtus žemyno gilumoje masino organizuotas ekspedicijas sekti nuotykių ieškotojų ir misionierių pėdsakais. Nors iš pradžių jas sustabdydavo netikėtai stiprios Afrikos karalystės, baltieji galiausiai ėmė vyrauti, ypač kai smalsumą ir norą praturtėti sustiprino baltųjų tarpusavio konkurencija. Todėl per paskutinį europiečių skverbimosi etapą Afriką pasidalijo oficialūs pasiuntiniai, kurie buvo pusiau kariai, pusiau valdytojai, keliantys teritorinius reikalavimus ir dėl jų kariaujantys, nes pirkliams reikėjo apsaugos ir kiekviena Europos valstybė bijojo, kad kiti užims tas žemes, kurių ji pati neužkariaus.

Paskutiniame devynioliktojo amžiaus ketvirtadalyje pasidarė aišku, kad Europa per labai trumpą laiką ėmė valdyti didelę Afrikos dalį ir kad kyla tam tikra grėsmė, jog Europos valstybės gali pradėti kautis dėl nelygiai pasidalyto laimikio. Europiečiai gan ilgai šiuos klausimus sprendė draugiškai. Kolonizavimo laikotarpiu Afrikoje vyko daug karų, tačiau nė viename iš jų tarpusavyje nekariavo Europos valstybės, išskyrus karų Europoje atvejais, net grėsmingiausi nesutarimai (pavyzdžiui, dėl Nilo slėnio ar Angolos valdymo) buvo išspręsti be tokių konfliktų, kokie praėjusį šimtmetį kildavo dėl galingųjų Europos valstybių siekių Azijoje ir Šiaurės Amerikoje.

Europiečiai užėmė Afriką pramonės revoliucijos klestėjimo laikotarpiu. Techninio išsivystymo skirtumas tarp europiečių ir afrikiečių buvo didžiulis. Kultūrinis atotrūkis neką mažesnis. Beveik visi europiečiai neišmanė Afrikos istorijos (dažnai manė, jog tokios ir nėra) ir papročių, o afrikiečiai galėjo naudotis tik keletu naujųjų šeimininkų techniškai pranašesnės civilizacijos laimėjimų. Visą šimtmetį nebuvo stengiamasi užmegzti ryšių tarp rasių, kol europiečiai ėmė trauktis. Tačiau iki tol daug afrikiečių žuvo be reikalo, ypač Belgijos ir Vokietijos valdomose teritorijose; Prancūzijos ir Britanijos

21.1. Šiaurės vakarų Afrika (kampe Nigerija vykstant Biafros karui)

Alžyras
Tunisas
Setifas
TUNISAS
Tripolis
ALŽYRAS
LIBIJA
EGIPTAS
Aozu
Bardajis
SUDANAS
Faja Laržo
Fada
NIGERIS
ČADAS
Biltinas
Abešė
Čado ež.
Ndžamena
Kacina
Kanas
Maidugūris
Zarija
Kadūna
NIGERIJA
Abudža
Ibadanas
Lagosas
Enugu
Beninas
Oničia
Nigeris
Aba
Kalabaras
Port Harkortas
KAMERŪNAS
Prinsipės s.
Nigerija 1967 metų gegužę
ŠIAURĖS VIDURYS
Čado ež.
ŠIAURĖS VAKARAI
KANAS
ŠIAURĖS RYTAI
KVARA
BENUJĖS PLYNAUKŠTĖ
VAKARAI
LAGOSAS
VIDURIO RYTAI
PIETRYČIAI
VIDURIO VAKARAI
RIVERSAS

civilizacijos pareikalavo mažiau aukų, nepaisant karų, priverstinio darbo ir kančių, susijusių su kova dėl naudingųjų iškasenų koncesijų. Okupuotosios Afrikos ekonomika buvo apimta stagnacijos iki pat dvidešimtojo amžiaus vidurio, kol Antrasis pasaulinis karas ir iškilusių nacionalinio išsivadavimo vadovų sėkminga veikla ją stulbinamai pakeitė – pirmasis veiksnys lėmė Afrikos žaliavų paklausą, o antrasis darė įtaką kolonijų valdžiai, kuri nors ir pradėjo kažkiek rūpintis savo teritorijų gerove po Pirmojo pasaulinio karo, tiesą sakant, nieko jų labui nepadarė iki Antrojo pradžios. Šios ekonominės stagnacijos išimtis – Pietų Afrika, kur nuo devynioliktojo amžiaus aštuntojo dešimtmečio buvo kasamas auksas ir deimantai, o dvidešimtajame ir Šiaurės Rodezija bei Katanga, kur buvo išgaunamas varis. Miestai ir priemiesčiai kilo ir plėtėsi, vis daugiau afrikiečių gaudavo darbo (už nepaprastai menką, palyginti su Europa, užmokestį, prastesnėmis sąlygomis negu karalienės Viktorijos laikų Anglijoje). Industrializacijos pasekmės buvo labai nepalankios paprastam afrikiečiui. Naujiesiems pramonės darbininkams nauda buvo menka, nes pramonė rėmėsi pigia darbo jėga. Šachtininkų gyvenimo trukmė buvo neilga; jauni žmonės namo grįždavo jau pasiligoję, niekam nereikalingi, dažnai sirgdami užkrečiamosiomis ligomis. Susidarė naujųjų migrantų klasė, kaimas buvo sugriautas, Karališkoji Rytų Afrikos komisija 1955 metais nustatė baisiausią skurdą ten, kur gyveno daug europiečių. Europos okupacija sukūrė siaubingą ekonominę problemą, o ši kėlė rimtų socialinių sunkumų (ypač miestuose), skatinančių baltuosius atstovus nekęsti ir vengti afrikiečių. Iš kitos pusės, išdidesni afrikiečiai ėmė kaltinti baltuosius dėl juodaodžių išnaudojimo ir tvirkinimo.

Afrikos politiniai vadovai sėmėsi įkvėpimo tiek iš Indijos, tiek iš Amerikos. Jie kūrė Nacionalinius Kongresus, imituodami Indijos Nacionalinį Kongresą; daugelį jų traukė Gandhi pasyvaus pasipriešinimo idėjos; Indijos nepriklausomybė 1947 metais Afrikai turėjo tokios įtakos, kokios kolonijinės valstybės nebuvo numačiusios. Iš Amerikos žemyno, ypač Karibų jūros šalių, afrikiečiai perėmė pasitikėjimą savimi ir papročius rengti susirinkimus. Pirmoji visos Afrikos konferencija įvyko 1900 metais, antroji Paryžiuje 1915 metais, taikos konferencijos metu. Šie pirmieji susirinkimai buvo vien Vest Indijos juodaodžių, tačiau į šeštąjį, vykusį po Antrojo pasaulinio karo Mančesteryje, atvyko svarbiausi Afrikos vadovai – Kenyatta, Nkrumah'as, Akintola, Nyerere, Banda. Buvo keliami nepriklausomybės reikalavimai, kurie dar prieš penkerius metus atrodė visiškai nerealūs. Praėjus vos dešimčiai metų, Vakarų Afrika jau žengė į nepriklausomybę nuo europiečių.

Akroje, Britanijos *Aukso Kranto* kolonijos sostinėje, 1948 metais prasidėjo masiniai neramumai – buvusių tarnautojų protestai prieš dideles kainas. Kolonijos vadovybė buvo nepasirengusi, apstulbo, o tyrimų komisija parengė radikalų pranešimą, buvo teigiama, kad nauja kolonijos Konstitucija buvo pasenusi dar iki įsigaliojimo: jau nebepakako suteikti afrikiečiams įstatymų leidžiamojoje taryboje daugumą vietų. Naujai Konstitucijai kurti buvo sudaryta nauja afrikiečių komisija, pirmininkaujama afrikiečių teisėjo. Šie įvykiai

sutapo su naujo nacionalistų vadovo Kwame Nkrumah'o iškilimu, kuris maždaug 38 metų amžiaus 1947 metais grįžo į tėvynę iš Jungtinių Valstijų ir buvo pasiryžęs kovoti dėl nepriklausomybės energingiau nei vyresnieji vadovai, pavyzdžiui, J. B. Danquah'as. Nkrumah'as reikalavo nedelsiant suteikti savivaldą. Jis atsiskyrė nuo Danquah'o partijos, sukūrė Konvento liaudies partiją, pelnė pripažinimą pasėdėjęs kalėjime ir laimėjo rinkimus 1951, 1954 ir 1956 metais. Po pirmųjų rinkimų Britanijos gubernatorius seras Charlesas Arden-Clarke'as išsikvietė jį iš kalėjimo ir paskyrė vyriausiuoju ministru, tuo parodydamas, jog supranta, kad kolonijų problemą reikia spręsti ne svarstant, kaip pratęsti kolonijinį laikotarpį, o kaip geriausiai pasinaudoti likusiu laiku, ir kad reikia plaukti (bet nesileisti nunešamam srovės) pasroviui, o ne bergždžiai irtis prieš srovę.

Britanija Aukso Krante ir kitur ėmėsi pamažu didinti išrinktųjų rinkimuose gyventojų afrikiečių skaičių įstatymų leidžiamojoje ir vykdomojoje tarybose. Įstatymų leidžiamosios tarybos Britanijos teritorijose keitėsi: iš pradžių asamblėjose buvo daugiau paskirtų pareigūnų, vėliau jose daugumą sudarė išrinktieji nariai. Gubernatoriaus vykdomoji taryba buvo keičiama panašiai, į ją priimami svarbiausios partijos vadovai iš įstatymų leidžiamosios tarybos. Gubernatorius iš pradžių turėjo didelių galių, nors vėliau kolonijinės valdžios ir nacionalinių išsivaduojamųjų judėjimų sąjunga perėjo į kitą etapą – nacionalinio judėjimo vadovas iš gubernatoriaus vyriausiojo ministro tapo savivaldos ministru pirmininku. Šiame etape teritorija prieidavo nepriklausomybės slenkstį, o suteikus nepriklausomybę, gubernatoriaus nebebūdavo. Jeigu teritorija nuspręsdavo likti Sandraugoje, galėdavo laikyti Britanijos karalienę nominalia šalies valdove ir generalinį gubernatorių jos vietinininku arba galėjo tapti nepriklausoma Sandraugos respublika be jokio tiesioginio ryšio su Britanijos karališkąja valdžia. Naujoji valstybė palaikydavo diplomatinius santykius su Britanijos vyriausybe (o ne Britanijos karališkąja valdžia) per atstovus, vadinamus vyriausiaisiais komisarais, tais atvejais, kai būdavo užmezgami ryšiai su Sandrauga, arba pasiuntiniais, jeigu tokių ryšių nebūdavo.

Taikant šitokią tvarką, didžiausia problema – nustatyti tinkamą tempą. Reikėjo rasti kompromisą tarp nesulaikomo spaudimo ir išstumiamos jėgos. Aukso Krantas tapo savarankiškas 1955 metais, nepriklausomas, pasivadinęs senuoju Ganos vardu, – 1957 metų kovą, o respublika – 1960 metais. Prisijungusi prie Sandraugos Gana pramynė kelią kitoms Afrikos šalims. Nkrumah'as, veikiamas Indijos pavyzdžio, taip pat manė, kad Britanijos tautų sandrauga padės naujosioms valstybėms, kurios plikos pateko į tarptautinę bendriją.

Antra tapusi nepriklausoma Vakarų Afrikos valstybė buvo Prancūzijos *Gvinėja* (1958 m.). Prancūzai vėliau nei ispanai ar portugalai įžengė į Afriką ir iš pradžių ne taip sėkmingai kaip britai arba olandai. Kai septynioliktajame amžiuje jie sekė naująja mada, juos skatino nenoras atsilikti, o ne tikėjimasis didelės naudos. Tačiau jau aštuonioliktajame amžiuje prancūzai masiškai prekiavo vergais, vienu metu prekybos apimtys siekė apie 100 000 vergų per metus. Po vergų prekybos uždraudimo 1815 metais ir pačios vergijos panaikinimo

1848 metais (praėjus keturiolikai metų po tokio draudimo įvedimo Britanijos teritorijose), prancūzų pirkliai, liovęsi prekiauti žmonėmis, ėmė pardavinėti dramblio kaulą ir kaučiuką, o prancūzų tyrinėtojai ir misionieriai ėmė skverbtis giliau į žemyną ir tuo skatino pretenzingas svajones apie plačią ir glaudžią imperiją nuo vakarų pakrantės iki Nilo, nuo Maroko iki pusiaujo. Galiausiai devynioliktojo amžiaus pabaigoje Prancūzija užgrobė 3 milijonų kvadratinių kilometrų teritoriją, kuri sudarė daugiau kaip penktadalį viso žemyno. Beveik visą Somalio pusiasalį ėmė valdyti Prancūzija; 1895 metais buvo įsteigta Prancūzijos Vakarų Afrikos generalgubernatorija, kurią sudarė aštuonios atskiros kolonijos, o po 1945 metų ir dvi globojamos teritorijos – Togas bei Kamerūnas. Keturios pusiaujo teritorijos 1910 metais taip pat buvo sujungtos į šią kolonijinę federaciją. Tik Nigerio ir Nilo slėniuose prancūzai pralaimėjo britams. 1900 metais prancūzų teritorijos tęsėsi nuo Maroko šiaurėje iki Senegalo vakaruose ir Kongo pietuose, kur buvo įamžintas didžiojo tyrinėtojo de Brazza vardas, susiliedamos prie Čado ežero. Pirmojo pasaulinio karo metu Prancūzija taip pat užėmė didžiulę Madagaskaro salą, didelę Vokietijos Kamerūno dalį, palikdama tik nedidelį ruoželį Britanijai, kuri jį prijungė prie rytų Nigerijos provincijos; taip pat užėmė pusę Togo, kuris iš pradžių taip pat priklausė Vokietijai ir kurį 1919 metais pasidalijo Prancūzija su Britanija, valdžiusios gretimas Dahomėjos ir Aukso Kranto teritorijas.

Prancūzijai kapituliavus 1940 metais, Prancūzijos Vakarų Afrika liko ištikima Vichy vyriausybei, kol 1942 metais į šiaurės vakarų Afriką įsiveržė amerikiečiai ir britai. 1940 metais „Laisvosios Prancūzijos" ir britų bandymas užimti Senegalo sostinę Dakarą nepavyko. Pusiaujo Afrikoje iš Karibų salų kilęs generalgubernatorius Félixas Eboué 1940 metų rugpjūtį perėjo į de Gaulle'io šalininkų pusę ir įgyvendino nemažai įspūdingų socialinių ir politinių reformų. 1944 metų konferencijoje Brazavilyje afrikiečiams buvo pažadėta daugiau vietų jungtinėse prancūzų–afrikiečių tarybose, platesnė decentralizacija ir didesnės balsavimo teisės.

1946 metų pirmoji Prancūzijos konstitucija buvo gana liberali kolonijoms, tačiau Prancūzijos žmonės ją atmetė, o antroji buvo nebe tokia pažangi. Buvo sukurta Prancūzijos sandrauga, kurią sudarė Prancūzijos Respublika, asocijuotosios valstybės ir asocijuotosios teritorijos (taip pat užjūrio departamentai ir užjūrio teritorijos, kurios buvo Prancūzijos Respublikos dalis). Visos Vakarų ir Pusiaujo Afrikos teritorijos tapo asocijuotosiomis teritorijomis, turinčiomis atstovų Nacionalinėje Asamblėjoje ir Respublikos Taryboje. Atstovų asamblėjos taip pat buvo įkurtos kiekvienoje teritorijoje su federalinio lygmens didžiąja taryba. 1947–1954 metais Prancūzijoje viena po kitos valdė gana konservatyvios vyriausybės, tačiau 1956 metais Mollet'o vyriausybė, kurioje užjūrio teritorijų ministras buvo Gastonas Defferre'as, priėmė *loi cadre* įstatymą, kuriame numatyta visuotinė balsavimo teisė, renkamos tarybos, o valstybinių įstaigų afrikanizacija turėjo sudaryti sąlygas plačiai vidinei autonomijai. Šis *loi cadre* reiškė, kad baigėsi integravimo ir asimiliacijos politika, o ją pakeis laisvesnė federacija, kurioje Afrikos teritorijos, vis dar asocijuotos su Prancūzija, pamažu imtų tvarkyti vidaus reikalus,

plėtotų įstaigas ir iškeltų savo asmenybes. *Loi cadre* buvo tobulinamas, 1957 metais priimta nemaža dekretų, kurie dvylikai Vakarų ir Pusiaujo Afrikos teritorijų suteikė teisę sukurti visuotiniu balsavimu išrinktas asamblėjas ir šių asamblėjų išrinktas vyriausybių tarybas. Nemaža galios tebeturėjo gubernatoriai, Vakarų arba Pusiaujo teritorijų vyriausieji komisarai bei metropolijos vyriausybė, tačiau nacionalistai išsireikalavo, kad baltiesiems nebūtų suteikta ypatingų balsavimo teisių, todėl kiekvienoje rinkimų apygardoje kiekvienoje iš teritorijų dauguma rinkėjų buvo juodaodžiai. Afrikos demokratinis judėjimas, svarbiausia nacionalinė partija, veikusi visoje Prancūzijos Vakarų Afrikoje, paeiliui laimėjo rinkimus Gvinėjoje, Sudane, Dramblio Kaulo Krante ir Aukštutinėje Voltoje.

Šių teigiamų politinių pokyčių neatitiko ekonominė politika, kur Prancūzija tebesilaikė integracijos idėjų, už Prancūzijos pagalbą ir garantuotą vietą Prancūzijos rinkoje buvo siūloma padaryti Prancūzijos Afriką smarkiai globojama teritorija, tarnaujančia pirmiausia Prancūzijos metropolijos ekonominiams interesams. Vėlesniais metais afrikiečiai vis labiau ėmė nerimauti dėl franko zonoje vykdomos ekonominės politikos. Jie teigė, kad sistema, kuri suteikė laisvosios rinkos galimybių zonos viduje, bet sudarė kliūčių už jos, suteikė pranašumą stipresniems, o ne silpnesniems, stabdė ekonomikos plėtrą Afrikos teritorijose ir užkirto kelią įvairiapusiškai ekonomikai. Negana to, *loi cadre* pabrėžė Afrikos vadovų skirtumus. Kai kurie, tokie kaip Félixas Houphouët-Boigny iš Dramblio Kaulo Kranto, atrodė visiškai patenkinti šia sistema, tuo tarpu kiti, tarp jų žymiausias Sekou Touré iš Gvinėjos, įtarė, kad *loi cadre* – ne žingsnis suvereniteto link, o veikiau priemonė atidėti jį neapibrėžtam laikui.

Kai de Gaulle'is grįžo į valdžią 1958 metais, leido Vakarų ir Pusiaujo afrikiečiams pasirinkti arba autonomiją bendrijoje, kur Prancūzija akivaizdžiai išlaikytų ekonomikos svertų kontrolę, arba nepriklausomybę, kuria mandagiai buvo pavadintas išstūmimas iš franko zonos. Visi, išskyrus Gvinėją, pasirinko pirmąjį variantą. Gvinėja tapo nepriklausoma suverenia valstybe 1958 metų spalį, apleista ir pažeminta prancūzų šeimininkų, turėjo kreiptis pagalbos į komunistines šalis, kad galėtų tą nepriklausomybę išlaikyti. Šis bendradarbiavimas nebuvo sėkmingas, Touré buvo priverstas keisti politiką (žr. 25 skyrių), 1984 metais jis mirė nuo širdies priepuolio Jungtinėse Valstijose. Bet jau iki to jo padėtį silpnino nepasitenkinimas, vėliau išsiliejęs į perversmą, leidusį jo vietą užimti pulkininkui Lansana Conte, kuriam teko represijų, korupcijos ir bankroto palikimas. Conte's pozicija sustiprėjo po nepavykusio atsakomojo perversmo, tačiau jam teko kovoti su nuolatiniu žmonių nepasitenkinimu, kurio pagrindas buvo genčių nesutarimai ir įprasti TVF vaistai pinigų neturinčioms valstybėms, kuriuos praryti teko pagrindinėms aukoms – vargšams. Prie etninių nesutarimų, didžiulio prekybos deficito dar prisidėjo boksitų kainos smukimas, TVF paramos nutraukimas ir svarbiausių valstybės tarnybų nuosmukis ir iširimas, kurie taip susilpnino Conte, kad 1993 metais jis turėjo leisti surengti rinkimus, kurių vos nepralaimėjo. Dar vienus rinkimus jis laimėjo 1998 metais.

Kitos Prancūzijos Vakarų Afrikos kolonijos, pasirinkusios autonomiją numatomoje *bendrijoje,* neilgai buvo patenkintos savo statusu. 1959 metais Senegalas, Sudanas, Aukštutinė Volta ir Dahomėja nusprendė susijungti į Malio federaciją ir reikalauti nepriklausomybės. Dvi pastarosios pasidavė Prancūzijos spaudimui ir apsigalvojo, nors Senegalas ir Sudanas toliau kėlė šį reikalavimą, sukurta federacija gyvavo vos porą mėnesių, po kurių Senegalas taip pat pasitraukė, palikdamas Sudaną su naujuoju Malio pavadinimu, o pats prisijungė prie nepriklausomų Gvinėjos ir Ganos. Malio federacijos idėja buvo nepopuliari ne tik Paryžiuje, bet ir piečiau esančiose Prancūzijos Afrikos valstybėse, ypač Dramblio Kaulo Krante, kur Félixas Houphouët-Boigny drauge su Nigeriu, Aukštutine Volta ir Dahomėja kaip atsaką sudarė asociaciją, pavadintą Antantės Taryba. Antantė pareikalavo iš Prancūzijos nepriklausomybės, kuri 1960 metų pradžioje jai buvo suteikta. Houphouët-Boigny norėjo sustiprinti Antantę įvesdamas joje dvigubą pilietybę, tačiau ji susilpnėjo, kai Aukštutinėje Voltoje ir Dahomėjoje įvyko perversmai; be to, šios ir kitos valstybės (tarp jų Togas, kuris prisijungė 1966 metais) nuolat įtarinėjo Houphouët-Boigny, kad jis nepagrįstai priešiškas Nkrumah'ui ir pernelyg palankus Tshombe Belgijos Konge (žr. kitą skyrių). Visų šių įcentrinių ir išcentrinių jėgų rezultatas buvo kelių Prancūzijos kolonijų, kaip nepriklausomų valstybių, sustiprėjimas.

Antantės šalims pasiekus nepriklausomybę 1960 metais, prancūzų sumanyta *bendrija* prarado prasmę, nors popieriuje vis dar tebebuvo. Ją sudarė Prancūzija, Madagaskaras ir Pusiaujo Afrikos valstybės. Pastarosios – Gabonas, Čadas, Ubangis-Šaris ir Prancūzijos Kongas (paskutinės dvi pakeitė pavadinimą į Centrinę Afrikos Respubliką ir Kongą Brazavilį) – sudarė federacijos planą, kuris, deja, buvo atmestas; jos 1960 metais irgi tapo atskiromis nepriklausomomis suvereniomis valstybėmis. 1963 metais Senegalo upės šalys (Senegalas, Malis, Gvinėja ir Mauritanija) ketino sukurti asociaciją, tačiau nepavyko dėl politinių skirtumų. Prie asociacijos sukūrimo minties grįžta septintojo dešimtmečio pabaigoje. Sukurta didesnė ir laisvesnė asociacija OCAM (žr. 5 skyrių).

1960 metais taip pat nepriklausoma tapo didelė Britanijos teritorija – Nigerija, kurios keliu 1961 metais nuėjo ir Siera Leonė, Britanijos kolonija, įsiterpusi tarp Gvinėjos ir Liberijos, o 1965 metais – Gambija, šiauriausia ir paskutinė Britanijos teritorija Vakarų Afrikoje, siauras anklavas, apsuptas Senegalo. Iš Vakarų Afrikos globojamųjų teritorijų Prancūzijos Kamerūnas ir Prancūzijos Togas tapo nepriklausomomis respublikomis, tuo tarpu Britanijos Kamerūnas ir Britanijos Togas buvo prijungti atitinkamai prie Nigerijos ir Ganos. Ispanija ir Portugalija lėčiau atsikratė savo kolonijų.

Pajūrio žiedas nuo Senegalo iki Benino

Vakarų Afrikos pakrantėje tarp Senegalo ir Nigerio upių gyvavo dešimt valstybių, kurių bendras gyventojų skaičius nedaug didesnis negu Britanijos. *Senegale* Leopoldas Senghoras, poetas ir mokslininkas (pirmasis Afrikos žmogus su aukštuoju išsilavinimu), krikščionis, tapęs vadovu šalyje, kur vyravo musulmonai, vadovas, kurio charizma buvo priedas prie jo proto, o ne jo pakaitalas, prezidentas, kuris taikiai pasitraukė valdęs dvidešimt vienus metus, 1981 metais užleido vietą Abdou Dioufui, kuris patvirtino tinkamumą postui laimėdamas įtikinamą pergalę per rinkimus po dvejų metų. Tačiau Dioufas nesuvaldė religinių vaidų, neatsikratė vyresnių ir konservatyvių vietinių vadų įtakos, neišgelbėjo ekonomikos, kurią prislėgė sunkumai, kai nebebuvo žemės riešutų paklausos ir užėjo sausra. Nedarbas didėjo, gyvenimo lygis smuko, regionų vaidai ir islamo fundamentalizmas stiprėjo. Užsienio skola išaugo beveik iki pusės nacionalinių pajamų, TVF, suteikęs pagalbą, reikalavo įgyvendinti skausmingas taupymo programas, fosfatų gamyklos, Dakaro laivų statykla ir Senegalo upės planas merdėjo, kaip ir žemės ūkis. Užsienio pagalba iš dalies kompensuodavo šių nelaimių nuostolius. Senegalui didelę pagalbą suteikė Prancūzija ir JAV, Dioufas vargais negalais laimėjo ir kitus rinkimus 1988 metais, tačiau netvarka, kuri kilo vėliau, privertė jį įvesti karinę padėtį. Dioufo padėtį toliau silpnino ekonomikos nuosmukis, taupymo režimo sugriežtinimas, Afrikos bendrijos franko nuvertėjimas (žr. 580p.) ir aiškus Prancūzijos nenoras gelbėti Dioufą, jeigu jis nepasistengs sustiprinti Senegalo demokratiją. Per kitus rinkimus (1993 m.), pirmuosius Senegalo daugpartinius rinkimus, Dioufas surinko tik 58 procentus balsų, o ateinančiais metais dar mažiau. Senegalo užsienio ryšiai su kaimynėmis Mauritanija ir Gambija buvo sudėtingi, prieita prie nepaskelbto karo su Mauritanija (žr. ankstesnį skyrių).

Gambija buvo iš visų pusių apsupta kaimyno Senegalo. Ši mažiausia iš Britanijos kolonijų Vakarų Afrikoje pirmaisiais metais po nepriklausomybės paskelbimo gyveno ramų gyvenimą. Nuo 1967 metų šalis galėjo išgyventi ir be ekonominės Britanijos pagalbos. Gambijai visiškai neblogai sekėsi, tik nuėjo niekais pastangos sudaryti asociaciją su Senegalu, tačiau 1981 metais prezidentas Dawda Jawara buvo priverstas nusižeminti ir prašyti Senegalo karinės paramos, kad išvengtų nušalinimo. Jis įstojo į konfederaciją su Senegalu, nes tikėjosi išlaikyti nepriklausomybės pranašumus ir partnerystės su didesne ekonomika naudą. Tačiau santykius apkartino kontrabandos srautai iš Gambijos ir senegaliečių įtarinėjimai, kad gambiečiai rezga intrigas tarp nepatenkintųjų pietinėje Senegalo provincijoje Kazamanse, kur daugiausia volofiškai kalbantys gyventojai susibūrė į separatistinį judėjimą (kurį, kaip paaiškėjo, taip pat rėmė Mauritanija ir kaimynė Bisau Gvinėja). 1989 metais Senegalas atsisakė Gambijos ir Senegalo susivienijimo. 1994 metais ilgas ir sąžiningas premjero, o vėliau prezidento, Jawaros vadovavimas baigėsi, kai leitenantas Yahya

Jammeh'as (padedamas Nigerijos diktatorius Sani Abachos) įvykdė karinį perversmą ir privertė jį palikti šalį. Jawaros pasitraukimas žymėjo ilgiausio demokratijos laikotarpio nepriklausomoje Afrikoje pabaigą, taip pat didžiausios Gambijos etninės grupės, mandingų, vyravimo pabaigą.

Tarp Gambijos ir Gvinėjos, Portugalijos Gvinėjoje, arba *Bisau Gvinėjoje,* išsivaduojamasis judėjimas (Gvinėjos ir Žaliojo Kyšulio salų afrikiečių nepriklausomybės partija – PAIGC), kurį 1956 metais įkūrė Amilcaras Cabralas, 1959 metais pradėjo sukilimą, kuris tapo atviru karu 1963 metais. Pamažu Gvinėjos liaudis užvaldė didžiąją šalies dalį. 1970 metais Portugalija įsiveržė į kaimyninę Gvinėją, kurioje buvo įsikūręs PAIGC štabas. JT atliktas tyrimas įrodė, kad 350–400 įsibrovėlių buvo laivais atplukdyti ir į sausumą išlaipinti baltieji. Saugumo Taryba pasmerkė Portugaliją. 1973 metais Cabralas buvo nužudytas Gvinėjos sostinėje Konakryje. Bisau Gvinėja ir Žaliojo Kyšulio salos tapo atskiromis valstybėmis 1975 metais, buvo planuojamas susijungimas, bet jis nebuvo įgyvendintas. Salos, dešimt iš jų nutolusios nuo žemyno per 320 kilometrų, galėjo išmaitinti tik trečdalį savo gyventojų. Jos buvo izoliuotos iki devintojo dešimtmečio pradžios, kai Žaliojo Kyšulio salos priėmė demokratišką konstituciją. Jų politinį stabilumą palaikė griežta valdančiosios grupės tvarka. Bisau Gvinėjoje Joao Vieira pasinaudojo daugpartine demokratija ir laimėjo rinkimus, kuriuose opozicinių partijų buvo tiek daug, kad nė viena neturėjo vilčių nugalėti. Sukilimas 1998 metais perėjo į pilietinį karą, kuriame abi pusės gavo paramos iš Senegalo.

Į pietus nuo Senegalo ir Gvinėjos kranto (Gvinėjos ir Bisau Gvinėjos) esanti Siera Leonė pradėjo gyvuoti kaip dvilypė kolonija: pakrantėje buvo įkurti Britanijos išlaisvinti vergai, o krašto gilumoje – nepatiklios tautos, kurias britai užkariavo vėliau. Po Antrojo pasaulinio karo jai vadovavo broliai Margai – seras Miltonas, kol mirė 1964 metais, ir radikalesnis seras Albertas, kol dėl Konstitucijos keitimo sumanymų pralaimėjo 1966 metų rinkimus. Kariuomenė buvo trumpam įsikišusi, daugiausia todėl, kad neleistų patekti į valdžią Siakai Stevensui, tačiau 1968 metais Stevensas tapo ministru pirmininku, o 1971 metais naujai paskelbtos Siera Leonės Respublikos prezidentu. Stevensas pavertė šalį vienos partijos monopoliu, ekonomiškai nusmukusia šalimi ir korumpuotų oligarchų rojumi, kurie sunkė iš jos viską laukdami, kol senstantis Stevensas pasitrauks. Jis atsistatydino 1985 metais, išvaldęs 17 metų. Jį pakeitęs generolas Josephas Momoh'as žadėjo panaikinti korupciją ir piktnaudžiavimus, būdingus ankstesnei vyriausybei, kurios narys jis buvo daugiau nei dešimtmetį. Momoh'ui buvo nelengva atsiriboti nuo nemalonių senojo režimo įpročių, tuo tarpu verslo pasaulis virto mūšio arena, kurioje kovojo seniai įsitvirtinę verteivos iš Libano ir imigrantai iš Izraelio (kai kuriais atvejais remiami Pietų Afrikos). Besivaržantys užsieniečiai, pritraukti deimantų ir kitų brangenybių spindesio, dar pagilino vidinius konfliktus. Jaunesnieji karininkai staiga užbaigė Momoh'o kadenciją ir privertė jį bėgti iš šalies. Šio perversmo vadas jaunas kapitonas Valentine'as Strasseris įkalino kelis Momoh'o

ministrus, iškovojo maždaug penktadalio užsienio skolos tuzinui kreditorių nurašymą už pažadus grąžinti valdžią civiliams 1996 metais, tačiau nenustatė rinkimų, kurie turėjo užbaigti jo pereinamąjį valdymą ir įvesti demokratiją, datos, be to, jam nepavyko įtvirtinti savo valdžios rytiniuose ir pietiniuose šalies rajonuose, kur Jungtinis revoliucinis frontas (RUF), regioninių ir gentinių nesutarimų reiškėjas, kilnių dalykų siekęs žiauriu elgesiu, padedamas Gvinėjos ir Liberijos, užėmė svarbiausius gavybos telkinius ir paėmė įkaitais tiek vietinių gyventojų, tiek užsieniečių. Silpna drausmė staiga dešimteriopai padaugėjusioje armijoje, nereguliarių formuočių plėšikavimai pasitaikius tinkamai progai, tokios pat oportunistinės užsienio organizacijų pastangos įsitraukti į smarkiai išsiplėtojusią ginklų prekybą suskaldė šalį. Strasserį pašalino jo paties pavaduotojas brigados vadas Juliusas Maada-Bios, kurį patį greitai pakeitė deramai išrinktas, tačiau nepatyręs Ahmedas Tejan Kabbah'as, kurį 1997 metais vėlgi pašalino majoras Johnny Paulo Koroma, tuo metu tapęs RUF bendraminčiu. Siera Leonės narystė Sandraugoje buvo sustabdyta, o ECOWAS (žr. 580 p.) sukūrė keturių narių grupę, vadovaujamą Nigerijos ir gavusią prastai nuslėptą užsienio kasybos bendrovių paramą, kad sugrąžintų Kabbah'ą į valdžią. Fritaunas buvo užblokuotas ir apšaudomas artilerijos, 1998 metais Kabbah'as buvo sugrąžintas į valdžią. Jis keršijo, bet nesunaikino RUF'o, sugrįžusio niokoti Fritauno, kol 1999 metais buvo paskelbtos paliaubos. Toge prasidėjo taikos derybos. Kabbah'o pozicija sustiprėjo, kai naujai išrinktas Nigerijos prezidentas Olusegunas Obasanjo pakeitė savo pirmtako sprendimą atšaukti Nigerijos kariuomenę. 1999 metais Toge buvo pasiektas taikos susitarimas. Buvo sukurta JT misija Siera Leonėje (UNAMSIL), turėjusi prižiūrėti nusiginklavimą ir kitas susitarimo sąlygas. Kabbah'as išlaikė prezidento postą, o jo pagrindinis priešas, RUF vadovas Foday Sankoh'as, tapo nominaliu, bet apdairiai nematomu viceprezidentu. Siera Leonė buvo viena iš tų valstybių – kitos Bisau Gvinėja, Liberija ir Somalis, kurios buvo taip suskaldytos gentinės fragmentacijos, jog nustojo būti valstybėmis, tačiau nė vienoje iš jų atskilusi gentis netapo valstybe.

Liberija, iki aštuntojo dešimtmečio iš tikro Amerikos monopolija, buvo sukrėsta 1980 metais, kai seržantas Samuelis Doe prievarta nuvertė Tolbertų šeimą ir valdančiąją Tikrųjų vigų partiją. Doe rėmė vietinės gentys, dešimt metų jis išsilaikė valdžioje saugomas Izraelyje apmokytų sargybinių ir Izraelio slaptųjų tarnybų, bet jam niekaip nepavyko įsitvirtinti visoje šalyje. Prie ekonominių nelaimių prisidėjo genčių nesantaika, o 1990 metais įsiveržimas iš šiaurės rytų pradėjo skerdynių ir pilietinių karų grandinę. Dešimtys tūkstančių žmonių buvo nužudyta, o dar milijonas liko be pastogės. Jungtinės Valstijos, kurios smerkė Doe įvykdytą Tolberto režimo nuvertimą, vėliau su juo rado bendrą kalbą ir naudojosi Liberija kaip Jungtinių Valstijų žvalgybos centru. Santykiai su Doe atšalo, kai jo ateitis pasidarė neaiški. Penkios Vakarų Afrikos valstybės sutelkė karines pajėgas (ECOMOG), kad sustabdytų ginkluotus mūšius tarp maištininkų ir Doe (įsikūrusio apgultoje sostinėje) bei tarp tarpusavyje kovojančių maištininkų grupių. ECOMOG nepavyko

apsaugoti Doe, kuris norėjo pas juos rasti prieglobstį; jis buvo suimtas, kankinamas ir nužudytas. Doe egzekutorius princas Johnsonas, alkoholikas ir psichopatas, kurį laiką valdė sostinę, tačiau didelėje dalyje vyravo Charlesas Tayloras, tarnavęs Doe vyriausybėje, kol buvo apkaltintas išeikvojimu ir turėjo pasitraukti į laikiną tremtį Jungtinėse Valstijose, kur buvo įkalintas. Tayloras subūrė ištremtus nigeriečius ir ganiečius, sugriovė ECOMOG pastangas kurti taiką, įsiveržė į Siera Leonę ir skleidė gandus, kad Nigerija naudojasi ECOMOG'u ne tiek siekdama taikos, kiek imperinių interesų Vakarų Afrikoje. (Nigerija apmokėjo keturis penktadalius ECOMOG išlaidų, o jos kariai sudarė du trečdalius iš 15 000 pajėgų.) ECOMOG pamažu įveikė Taylorą, privertė susitaikyti su gana silpna Monrovijos vyriausybe (saugoma ECOMOG) ir jos nominaliu prezidentu. Sutaikymo užduočiai trukdė vis skylančios ir gausėjančios grupės. ECOMOG pajėgų vadovybė iš Nigerijos ir Ganos vis akivaizdžiau nerimavo, kiek kainuos intervencija. Dėl lengvai pažeidžiamo ugnies nutraukimo buvo susitarta 1994 metų pabaigoje, kitais metais šis susitarimas buvo papildytas susitarimu dėl valdžios pasidalijimo, tačiau Tayloras, patraukęs į savo pusę Nigeriją, iškilo kaip realiausias nugalėtojas kovoje, turėdamas daugiau pinigų, geresnių ginklų ir organizaciją. Jis parodė, kad pasikeitė ir gali atlikti taikytojo vaidmenį. Karas atslūgo, nusinešęs 15 000 gyvybių, palikęs neišmatuojamas kančias ir sunaikinimus. Liberijoje, kaip ir Siera Leonėje, etninės grupės kovojo žvalgydamosi į prijaučiančius gentainius už šalies ribų. Tayloras – gabiausias iš klajojančių karo vadų, kartais atrodė pajėgus sukurti Monrovijoje regioninę jėgą, sugebančią žvelgti Nigerijai tiesiai į akis, bet jo galia, kitaip nei patikimesnė ekonominė galia, buvo kuriama kaimyniniame Dramblio Kaulo Krante; iš esmės ji buvo karinė ir despotiška.

Dramblio Kaulo Krantas buvo viena iš sėkmingiausių Vakarų Afrikos valstybių pirmaisiais nepriklausomybės atgavimo dešimtmečiais. Derindama gerą valdymą ir palankias gamtos sąlygas (švelnus klimatas, nėra tikrų dykumų), vyriausybė, pirma, nusprendė intensyvinti ir paįvairinti žemės ūkį; antra, po truputį plėtoti pramonę, taip pat sudaryti sąlygas privačiai iniciatyvai valstybės kontroliuojamoje sistemoje ir garantijas užsieniečiams, norintiems investuoti ir gauti teisėtą pelną; trečia, vengti didelių gynybos ir kitų nereikalingo puikavimosi išlaidų. Todėl nuolat didėjo bendrasis vidaus produktas, maždaug 3 procentais kasmet, o vidutinės metinės 8 milijonų gyventojų pajamos padidėjo nuo mažiau kaip 100 JAV dolerių prieš paskelbiant nepriklausomybę iki 800 JAV dolerių 1980 metais. Tačiau šis pajamų vidurkis padidėjo labiau dėl keleto asmenų praturtėjimo, o ne dėl visų gyventojų gyvenimo lygio pakilimo, po 1980 metų nustojo didėti. 1984 metais imta išgauti naftą, tačiau poveikis ekonomikai nebuvo labai didelis, veikiau padėjo kompensuoti ekonomikos nuosmukio nuostolius negu skatinti kilimą. Dėl perprodukcijos visame pasaulyje atpigo kakava, o pajamos už šią prekę 1980 metais (drauge su kava) sudarė pusę Dramblio Kaulo Kranto užsienio valiutos įplaukų. Kartu su didelėmis skolomis tai sukėlė ekonomikos krizę. 1987 metais Dramblio Kaulo Krantas sustabdė užsienio skolų mokėjimą (kurios siekė 150 procentų

šalies BVP) ir kakavos eksportą, o po dvejų metų perpus sumažino kakavos augintojams mokamą kainą. Privačioms įmonėms valstybė buvo skolinga daugiau nei 1 milijardą JAV dolerių, privatūs bankai buvo netoli bankroto. Paskolų iš Pasaulio banko terminas baigėsi 1989 metais, naujų nebuvo galima gauti, o šalis nebuvo tokia nuskurdusi, kad galėtų tikėtis išskirtiniais atvejais taikomo skolos dovanojimo. Valstybės sektoriaus išlaidų ir atlyginimų mažinimas (TVF reikalavo sumažinti atlyginimus valstybės sektoriuje kartais net 75 procentais) išprovokavo streikus bei demonstracijas, bet šalies ekonominė padėtis nepagerėjo. Houphouët-Boigny, oficialiai aštuoniasdešimtmetis, o iš tiesų jam buvo apie 90, artėdamas prie natūralaus gyvenimo saulėlydžio, mažai tepadarė, kad tvarkingai perduotų valdžią. 1980 metais buvo priimta konstitucinė pataisa, viceprezidentas buvo numatytas įpėdiniu, tačiau niekas nebuvo paskirtas į šį postą, o po penkerių metų Houphouët-Boigny pareiškė, kad liks poste iki mirties. 1990 metais jis tiek nusileido neramumams šalyje ir naujiesiems pokyčių vėjams Afrikoje, kad leido susikurti daugiau nei vienai politinei partijai. Svarbiausias jo saulėlydžio metų rūpestis buvo už astronominę sumą pastatyti bažnyčią gimtajame kaime ir gauti paties Popiežiaus pašventinimą. Popiežius tą padarė. Houphouët-Boigny buvo perrinktas prezidentu. Du tuzinai ką tik susikūrusių partijų pajėgė iškelti tik vieną kandidatą, jis vis dėlto surinko 18 procentų balsų per rinkimus, kuriuos kontroliavo ir, ko gero, jais manipuliavo valdančioji partija. Kakava ir kava pabrango devintojo dešimtmečio viduryje, bet neilgam, o griežto taupymo režimas ir biurokratiniai varžtai vėl sukėlė gyventojų neramumus. Houphouët-Boigny mirė 1993 metais, praleidęs 33 metus valdžioje ir nepaskyręs įpėdinio. Nacionalinės asamblėjos prezidentas Henris Konanas Bédié sumaniai laimėjo įpėdinio rinkimus, bet jo partija suskilo. Jis paveldėjo aukščiausią postą vienoje iš stabiliausių Afrikos visuomenių, tačiau nusprendė veikti agresyviai, net atėmė rinkimų teisę iš kilusių ne iš Dramblio Kaulo Kranto gyventojų, kurie sudarė trečdalį rinkėjų. 1995 metais jis buvo perrinktas didele balsų persvara, nes daugelis jo priešininkų paskutiniu momentu pasitraukė iš kovos. Jis paspartino ekonomikos privatizavimą ir visokeriopą plėtojimą, siekdamas sumažinti jos priklausomybę nuo kakavos, pritraukti užsienio investicijas į daugelio naudingųjų iškasenų gavybą ir įtvirtinti šalį, kaip finansinį centrą, su visą Vakarų Afriką apimančia vertybinių popierių birža. TVF ir Pasaulio bankas palankiai žiūrėjo į jo planus: pirmasis suteikė 395 milijonų JAV dolerių paskolą mažomis palūkanomis (tarp kurios sąlygų buvo kainų reguliavimas ir valstybinio sektoriaus mažinimas), o antrasis suteikė 30 milijonų garantiją energetikos sistemos plėtrai palengvinti. Užsienio skola tebebuvo didelė, bet jos mokėjimas buvo atidėtas. Tačiau net ir šioje kažkada pavyzdinėje Afrikos valstybėje klestėjimo dienos baigėsi, gyvenimo lygis smuko, valstybės sektoriaus darbuotojams atlyginimai nemokami, šimtmečio pabaiga buvo pažymėta maištais sostinėje, o prezidentas pabėgo iš šalies. Dramblio Kaulo Krantas yra svarbiausias Vakarų Afrikos ekonominės ir valiutų sąjungos (UEMOA), sukurtos kartu su Senegalu, Beninu, Togu, Maliu ir Burkina Fasu (prie kurios 1997 m. prisijungė ir Bisau Gvinėja), narys.

Ganoje, Vakarų Afrikos išsivadavimo pradininkėje, asmeninis Nkrumah'o valdžios režimas virto karštligiška autokratija, kuri žingsnis po žingsnio atsitraukė nuo kovos už naujosios šalies vientisumą ir modernizavimą, galiausiai išsigimė į kovą už paties Nkrumah'o valdžią. Pasiekęs nepriklausomybę Nkrumah'as norėjo propaguoti vieningos Afrikos viziją skatindamas kitų teritorijų nepriklausomybę, telkdamas afrikiečius ir afrikiečių judėjimus, siekdamas pajungti juos afrikiečių išdidumo ir afrikiečių svarbumo propagavimui pasaulyje; tačiau jo metodai ir asmenybė ne visada patikdavo kitiems Afrikos vadovams, kurių Afrikos vieningumo idėja rėmėsi individualia nacionaline patirtimi ir jų pačių siekiais. Kaip ir Nassero panarabizmas, Nkrumah'o panafrikanizmas kėlė jiems įtarimų. Jo kunkuliuojanti energija ir gyvybingumas, kurie labai padėjo jam tapti pirmuoju dalies Sacharos Afrikos Respublikos vadovu, buvo trūkumai naujojoje situacijoje, kurioje reikėjo būti įvaldžiusiam diplomatijos meną, ne vien veržlų vadovavimą.

Nkrumah'o antrasis siekis buvo padaryti Ganą šiuolaikine pramonės valstybe. Šį siekį pristabdė regionalizmas, konservatizmas ir politiniai nesutarimai, taip pat smarkus kakavos, kuri buvo svarbiausias Ganos pajamų šaltinis, pasaulinės kainos smukimas. Liaudies susirinkimo partijai, kuri susilaukė daugiausia paramos pakrančių teritorijose, priešinosi vietiniai vadai, laikę ją skaldomąja reakcinga jėga, taip pat Jungtinė partija, kuriai vadovavo K.A. Busia ir J.E. Appiah'as. Tačiau, svarbiausia, jam pakenkė jo paties surengtas spektaklis. Nkrumah'as nutarė atgaivinti britų neįgyvendintą planą pastatyti Voltos upės užtvanką ir sudarė sutartį su Amerikos bendrove pastatyti lydyklą, kuri pirktų ir perdirbtų boksitus, o jų dideli ištekliai buvo rasti Ganoje. Pasaulio bankas būtų paskolinęs pinigų užtvankai statyti, remdamasis tuo, kad Gana gaus pelno ateityje, kai parduos boksitus, bet sutartyje su Amerikos bendrove „Kaiser" nebuvo numatyta, kad lydykloje bus naudojami Ganos boksitai, tad bendrovė juos įsivežė iš užsienio. Užtvanka buvo pastatyta, bet Ganos pelnas iš lydyklos buvo menkas ir šalis, kuri tapusi nepriklausoma turėjo itin daug valiutos atsargų, ėmė klimpti skolon. Kitos užsienio bendrovės taip pat įviliojo Ganą į brangius projektus, kurių žinomiausias buvo pagarsėjęs Akros–Temos kelio platinimas į keturių juostų greitkelį su visais Britanijos kelių atributais. Prie tokio išlaidumo prisidėjo ir Nkrumah'o grandiozinės statybos. Per daug audringą ekonominę veiklą lydėjo skausminga korupcijos našta su visomis neigiamomis pasekmėmis. Prie Nkrumah'o nesugebėjimo įgyvendinti savo pažadų dėl geresnio gyvenimo visiems prisidėjo vis labiau pastebimas diktatoriškas vadovavimo stilius. Buvo nepakantus, pavyzdžiui, nušalino vyriausiąjį teisėją, kai šis priėmė Nkrumah'ą nepatenkinantį sprendimą byloje dėl išdavystės. Prie to prisidėjus plintančiai korupcijai ir valdininkų išeikvojimams, aiškėjo, kodėl buvo sunku rasti draugų ir finansų užsienyje. Susikūrė opozicinė kariuomenė, kuri, jam lankantis Kinijoje, surengė perversmą be kraujo praliejimo ir pašalino iš valdžios.

Tarptautinėje arenoje Nkrumah'as laikėsi neprisijungimo politikos. Aplinkybės buvo itin palankios. Nepriklausomybės paskelbimo momentu Ganos ištekliai ir valiutos atsargos (siekė 200 milijonų svarų ir buvo didesnės nei

Indijos) suteikė jai materialinį pagrindą būti nepriklausoma ir nesunkiai tokia likti, nes tuo metu šaltasis karas dar nebuvo pasiekęs Afrikos. Tačiau iš tikro Gana valdant Nkrumah'ui niekada nepasiekė neprisijungusios valstybės statuso pašalinių stebėtojų akyse. Pusę laiko 1957–1966 metais Gana atrodė provakarietiška, o kitą pusę – prorytietiška. Gana liko Sandraugoje, 1961 metais ją aplankė karalienė Elizabeta II, o šalies vadovas buvo prezidento Eisenhowerio priimtas Vašingtone, tačiau Kongo krizė, ypač Lumumbos nužudymas, dėl kurio jis kaltino Vakarus, atsuko Nkrumah'ą prieš Vakarų pasaulį, o jo „mokslinio socializmo" tobulinimas teorijoje ir praktikoje, 1962 metais įvedant vienpartinę sistemą, prieš jį nuteikė Vakarų pasaulį. Kitaip negu pragmatiškas Nasseras, Nkrumah'as darėsi ideologizuotesnis ir nelogiškesnis. Nkrumah'as ketino sukurti tokį ekonominio planavimo modelį, kuris būtų artimas komunistiniam, bet galėjo sėkmingai gyvuoti tik pritraukęs Vakarų kapitalą. Sąmokslui, kuris jį nušalino, vadovavo CŽV.

Nkrumah'as iššvaistė pavydėtiną Ganos paveldą ir neįgyvendino savo paties vizijų ir idealų. Jis nuvedė šalį iki bankroto ir įskiepijo tokią korupciją, kurios joks vėlesnis režimas nepajėgė suvaldyti. Jį nuvertus, išskyrus dvejų metų civilių valdymo tarpsnį, valdė keturios daugiau ar mažiau nepajėgios karinės vyriausybės. Pirmoji iš jų, vadovaujama pulkininko Ankrah'o, nustatė, kad Nkrumah'as iššvaistė šalies valiutos atsargas, liko tik 4 milijonai svarų, o užsienio skola padidėjo iki 279 milijonų svarų. Gana taip pat turėjo 53 milijonų svarų mokėjimų balanso deficitą. Ankrah'as pasiekė šiokio tokio šios niūrios situacijos pagerėjimo prieš prarasdamas valdžią 1969 metais, tačiau ekonomika per metus nepakildavo net 1 procentu, o gyventojų kasmet padaugėdavo 3,5–4 procentais, gyvenimo lygis smuko dėl staigios devalvacijos, o pirmosios naujojo premjero dr. Kofi Busia pastangos sumažinti užsienio skolą nebuvo labai sėkmingos. 1972 metais paaiškėjo, kad Busia nesugebės įveikti savo pirmtakų palikimo, taip pat neišmintingos liberalios politikos pasekmių, kai didelis srautas užsienio prekių atplūdo į šalį ir iškreipė mokėjimų balansą, o drastiškas nacionalinės valiutos devalvavimas vienu ypu padvigubino užsienio skolą. Jis buvo nušalintas, kai viešėjo Londone, o jo valdžią perėmė karinis komitetas, pasivadinęs Nacionalinio gelbėjimo taryba, pirmininkaujamas pulkininko I.K. Acheampongo. Komiteto nariai buvo kupini gerų norų kovoti su ekonominėmis problemomis, dar pasunkėjusių dėl staigaus naftos ir atitinkamai kitų svarbiausių importuojamų prekių kainų šuolio, dėl kurio pabrango pragyvenimas. Ganos kreditoriai atidėjo skolų išmokėjimo terminus, tačiau ne tiek, kiek ji tikėjosi. 1978 metais Acheapongą pakeitė generolas F.W.K. Akuffo, kuris išsilaikė trumpiau nei metus. Kilus pasipiktinimo bangai, jis taip pat buvo nušalintas drauge su Acheapongu ir šešiais kitais nužudytas po perversmo, kuriam vadovavo aviacijos leitenantas Jerry Rawlingsas. Jis pažadėjo sunaikinti korupciją, sustabdyti ekonomikos nuosmukį ir grąžinti civilių valdymą. Per tris valdymo mėnesius jis išpildė tik paskutinį pažadą – surengė rinkimus, kurie jau buvo pradėti, ir į griūvančios ekonomikos ir socialinių neramumų prislėgtos šalies prezidento kėdę pasodino dr. Hillą Limaną. 1981 metų pabaigoje Limanas buvo nušalintas nuo valdžios,

Rawlingsas grįžo, ėmė kovoti su ekonomikos nuosmukiu, pavieniais sąmokslais ir maištais, atsiribojo nuo radikalesnių bendražygių ir įgyvendino nemaža svarbių defliacinių priemonių ir keletą devalvacijų, siekdamas gauti TVF pagalbą. Užsipuolęs Limaną dėl jo ketinimų bendradarbiauti su TVF, bet neradęs kitų ekonominės pagalbos šaltinių, Rawlingsas pats pakeitė politiką, atsižvelgdamas į TVF rekomendacijas, ir šį tą laimėjo: infliacija sumažėjo nuo 100 iki 20 procentų, biudžetas buvo subalansuotas, ekonomikos augimas siekė 6 procentus. Tačiau pajamos už kakavos ir medienos eksportą sumažėjo (bet aukso parduota daugiau); užsienio skola tebesmaugė; importuojama nafta per dešimtmetį prieš Rawlingso sugrįžimą buvo pabrangusi penkeriopai, surydavo apie pusę šalies uždirbtos užsienio valiutos; nacionalinės valiutos sedžio devalvavimas 1983 metais nuo 2,75 iki 1,62 už vieną JAV dolerį sukėlė didelių problemų; pažadai apie greitą sugrįžimą prie civilių valdymo nebuvo vykdomi; valdančioji Laikinoji nacionalinė gynybos taryba buvo klika su gerais ketinimais, tačiau be tvirto konstitucinio veiklos pagrindo; politinė ar administracinė opozicija tiesiu keliu žengdavo į kalėjimą, bet toks elgesys neatgrasė Rawlingso priešų nei šalies viduje, nei užsienyje (daugiausia Dramblio Kaulo Krante ir Toge) nuo intrigų prieš jį rezgimo. Rawlings'as atsisakė radikalių jėgų paramos, ėmėsi priemonių, kurios skaudžiai palietė daugumą, o ne viršūnėje esančią mažumą, rizikavo supykdyti jaunuosius karininkus, kurie Ganos istorijoje surengė ne vieną perversmą. Tokį perversmą mėginta surengti 1989 metais, kuris nors ir nesėkmingas, buvo lyg perspėjimas, nes jį organizavo paties Rawlingso evių genties atstovai. Tačiau jis išliko valdžioje iki šimtmečio pabaigos.

1990 metų pradžioje tarptautinės jėgos, užsienio finansininkai ir tie, kurie norėjo daugiau demokratijos regionams, Rawlingsą spaudė pradėti konstitucinę reformą. Nors nuo pat pradžių buvo priešiškas daugpartinei sistemai, bent jau tokiai, kai partijų daugiau nei dvi, netikėtai 1991 metais jis pranešė, jog grįžta prie civilių valdymo programos ir kitų metų pabaigoje buvo perrinktas prezidentu, už jį balsavo du iš trijų rinkėjų. Parlamentinius rinkimus boikotavo ciniška ir susiskaldžiusi opozicija, kurios atsisakymas veltis į varžybas leido Rawlingsui laimėti 189 vietas iš 200 ir, tiesą sakant, pavertė Ganą vienpartine valstybe su daugpartine konstitucija. Gana taip pat tapo valstybe su kur kas šviesesne ekonomine ateitimi nei tuo metu, kai Rawlingsas prieš vienuolika metų antrąkart užgrobė valdžią. Maždaug 2 milijardų JAV dolerių užsienio pagalba leido sumažinti vyriausybės išlaidas, infliaciją – iki 15 procentų, pasiekti žemės ūkio augimą 2,5 procento nuo devintojo dešimtmečio pradžios, rasti naujų pajamų šaltinių (pavyzdžiui, žvejyba). Kai kas ėmė kalbėti, kad Gana darosi panaši į tokius Rytų Azijos tigrus kaip Taivanas, Pietų Korėja ir Honkongas. Kita vertus, nuolatinė ekonomikos pažanga priklausė nuo užsienio pagalbos didumo ir ekonomikos augimo tempų, tuo tarpu ekonomika tebebuvo smarkiai priklausoma nuo kakavos ir aukso, korupcija privačiame sektoriuje neišnyko, nebuvo vidinių ir nepaprastai mažai užsienio lėšų investicijoms, daugėjo streikų, o pranašaujamų teigiamų biudžeto ir prekybos balansų nesulaukta. Tačiau šių politinių bei ekonominių laimėjimų ir

praradimų balansas drauge su neramumais Nigerijoje (žr. toliau) skatino Rawlingsą imtis svarbesnio vaidmens Afrikos reikaluose – ECOWAS pirmininko (prancūziškai kalbantys nariai Gana pasitikėjo labiau nei Nigerija), subrendusio politiko naujųjų Siera Leonės ir Gambijos vadovų akimis ir gerbiamo daugelio Pietų Afrikos valstybių lankytojo. 1996 metais jis be didelių pastangų laimėjo prieš daugelį senų priešų – kaimo vietovės vieningai balsavo už jį, bet parlamento rinkimuose opozicijos partijos pasirodė pakankamai gerai, kad pradėtų rimtai rengtis prezidento rinkimams 2000 metais.

Toge, kur pirmasis prezidentas Sylvanusas Olympio buvo nužudytas 1963 metais, o antrasis, Nicholas Grunitzky, nušalintas po kelerių metų, Gnassingbe Eyadema išsilaikė valdžioje, nors buvo nepopuliarus, ypač regionuose ir etninėse grupėse, prieš jį buvo rengiami sąmokslai. Prezidento politinė galia daugiausia rėmėsi šalies šiaurės parama, iš kur buvo kilusi didelė karininkijos dalis. Situacija perėjo į rimtą krizę, kai po 1991 metų neramumų bangos ir konferencijos, per kurią du mėnesius buvo svarstomi kaltinimai korupcija ir žudynėmis, iškelti aukštiesiems valdininkams, ir konstitucinės reformos siūlymai, prezidentas griežtai kritikavo premjerą Josephą Kokou Koffigoh'ą, atleido karinių pajėgų vadą (abu buvo eviai) ir atšaukė numatytus rinkimus. Kariuomenė, neturėdama tvirtos nuomonės, susitelkė aplink prezidentą sunerimusi dėl kylančios netvarkos, dėl kurios iš dalies buvo kaltas ir prezidentas, norėjęs išlaikyti kariuomenę savo pusėje. Vėliau vykę rimti maištai 1993 metais privertė pusę milijono togiečių bėgti į Ganą ir Beniną. Tada Eyadema leido surengti rinkimus ir buvo paskelbtas jų nugalėtoju. Bendradarbiaudamas su TVF, Togas surado savo vietą pasaulio ekonomikoje, pats apsirūpindavo maistu, skatindavo turizmą ir kuklų gamybos sektorių, taip pat tapo tranzitiniu postu priėjimo prie jūros neturintiems kaimynams šiaurėje.

Gretimoje Dahomėjoje, 1972 metais pavadintoje *Beninu*, šalyje, kuri gyveno Nigerijos šešėlyje ir kurioje labai trūko darbo vietų ir beveik nebuvo gamtos išteklių, kariškiai išeidavo iš vyriausybės ir vėl ateidavo nušalindami vieną civilį prezidentą ir jo vieton įvesdindavo kitą. Taip tęsėsi iki 1970 metų, kai trys paskutiniai prezidentai buvo priversti dirbti su kariškiais rotacijos principu, tačiau ir tai buvo vos dvejų metų tarpsnis iki kito karinio perversmo. 1972 metais pulkininkas Matthieu Kerekou paėmė valdžią, pergyveno kelis pasikėsinimus į savo gyvybę, įskaitant vieną, 1977 metais tariamai surengtą Toge su Prancūzijos, Maroko ir Gabono pagalba, buvo perrinktas 1984 ir nedidele persvara 1989 metais. Jis aplankė daugelio komunistinių valstybių sostines, taip pat Pekiną (1986 m.), tuomet atsargiai grįžo prie ryšių su prancūzais. Opozicija jo valdymui buvo susiskaldžiusi, sudaryta iš jaunų bedarbių, nepaaukštintų jaunesniųjų karininkų, profesinių sąjungų atstovų ir besigrumiančių tarpusavyje etninių priešininkų pietuose. Kerekou valdant šalis tapo smulkia naftos eksportuotoja, taip pat tarpine narkotikų, keliaujančių iš Azijos į Vakarus, stotimi. Tačiau 1990 metais paaiškėjo, kad jo dienos suskaičiuotos, ir Beninas pirmasis iš Vakarų Afrikos valstybių įdiegė daugpartinę sistemą.

Kerekou, kaip metais vėliau Kaunda Zambijoje, susitaikė su nušalinimu, jį pakeitė Nicéphore'as Soglo, kuris paleido politinius kalinius, vengė griežto valdymo metodų ir įdiegė ekonomines reformas, kurios pagal apskaičiavimus turėjo privilioti užsienio (daugiausia Prancūzijos) pagalbą. Tačiau viltys neišsipildė, dėl jo ekonominių reformų daugelis žmonių prarado darbą, be to, atsirado apie šimtą partijų. Soglo, kurio valdančiąją koaliciją daugiausia sudarė fonai – pietiečiai ir krikščionys, 1996 metais pralaimėjo vėl iškilusiam Kerekou, kuris tuo metu iškeitė marksizmą į emocingą krikščionybę ir laimėjo Nigerijos vadovo Sani Abachos paramą.

Priėjimo prie jūros neturinčios valstybės: Malis, Burkina Fasas, Nigeris

Už valstybių, lanku išsidėsčiusių tarp Senegalo ir Nigerio upių žiočių, yra trys didelės sausringose žemėse įsikūrusios ir priėjimo prie jūros neturinčios šalys: Malis, Burkina Fasas (anksčiau Aukštutinė Volta, mažiausia iš trijų) ir Nigeris. *Malyje* vienas iš atmestos Malio federacijos idėjos architektų Modibo Keita 1968 metais buvo pašalintas generolo Moussos Traore's, kuris valdė dvidešimt trejus metus. Ieškodamas užsienio pagalbos jis dvejojo, ar ją imti iš Europos, ar iš Azijos (kur lankėsi 1986 metais) komunistinių valstybių, arba iš geriau pasirengusio suteikti reikiamą paramą, nors ir nemalonaus pagalbininko – TVF. Maliui problemų kėlė tuaregai, dykumų gyventojai berberai, kurie gyveno ir Burkina Fase, Nigeryje, Alžyre, Libijoje ir Čade. Kai šeštajame dešimtmetyje prasidėjo dekolonizacija, tuaregai tikėjosi padedami prancūzų sukurti savo valstybę. Po nepriklausomybės paskelbimo, daugiausia dėl sausros, jie išsiskirstė po gretimas šalis, daugiausia po Libiją, kur įsitraukė į Qadafi karus Čade, o karams pasibaigus, 1989–1991 metais ėmė grįžti į Malį, išprovokuodavo kovas jame bei Nigeryje. Traore stengėsi baigti šias kovas, tačiau buvo pats pašalintas kariškių. Laikinoji vyriausybė, padedama Alžyro, susitarė su tuaregais, suteikė jiems krašto autonomiją, tačiau tai nepatenkino kovingiau nusiteikusios dalies; kovos darėsi vis žiauresnės. Demokratijos protrūkio Malyje išraiška buvo 20 politinių partijų dalyvavimas vietiniuose rinkimuose 1992 metais. Alpha Konare buvo išrinktas prezidentu, 1996 metais pergyveno perversmą, siekusį atkurti Traore's diktatūrą, grūmėsi su sausromis, korupcija bei didėjančia skola, perrinktas per chaotiškus 1997 metų rinkimus.

Dalis Malio iki nepriklausomybės laikotarpio įgyto paveldo buvo ginčas dėl sienos su *Burkina Fasu.* Kapitonui Thomui Sankari čia paėmus valdžią 1983 metais (po trejų metų civilių valdymo, pakeitusio karinį generolo Saye Zerbos režimą), šis ginčas pasmarkėjo. Sankara daugelį patraukė energingumu, jaunyste ir sąžiningumu, bet autoritetą įgijo daugybe prieštaringų bruožų. Jis užmezgė gerus santykius su Beninu ir ketino sudaryti sąjungą su Gana, tačiau šis noras kėlė nerimą Maliui, kuris pradėjo nedidelį, trumpą ir prastai

parengtą karą 1985 metais. Po dvejų metų Sankara buvo nužudytas, į jo vietą atėjo artimas draugas ir bendražygis Blaise'as Compaore, kuris buvo ne toks radikalus kaip Sankara, bet autokratiškesnis, vadovavo daugpartinei sistemai, kur jo partija buvo svarbiausia ir nesidrovėjo tuo pasinaudoti prieš profesines sąjungas, studentus ir kitus kitokių negu jo pažiūrų žmones.

Nigeris taip pat patyrė sąmokslų ir neramumų, kuriuos dažniausiai rengė kariškiai, nepatenkinti neveiksmingu ir nesąžiningu civilių valdymu. Per šiuos perversmus naudota labai mažai prievartos, jie galėjo būti laikomi priimtinu, net jei ir netinkamu, įrankiu pakeisti vyriausybę, kuri nesėkmingai valdė, bet likdavo nepakeista, nes nebuvo kas norėtų ją pakeisti vienpartinės valstybės sistemoje. Pirmasis Nigerio vadovas Hamami Diori, stipriai remiamas Prancūzijos, nugalėjo savo priešininką Djibo Bakary, kuris siekė kairiųjų ir šalies islamiškos šiaurės paramos. Pilietinio karo metu Nigerijoje Diori rėmė centrinę vyriausybę, nepaisydamas, kad Prancūzija palaiko Biafrą, bet už tai turėjo sumokėti 1974 metais – kariuomenė jį nušalino. Prieš metus šalį buvo ištikusi sausra, didelė net Nigerio mastais, dėl jos labai susilpnėjo Diorio padėtis. Jo įpėdinis Seyni Kountche įvedė karinį valdymą ir liko prezidentu iki pat mirties 1987 metais. Po jo atėjo pulkininkas Ali Seybou, buvo tikimasi, kad jo vadovavimo stilius bus ne toks agresyvus kaip Kountche's, tačiau taip neatsitiko. Nauja konstitucija 1993 metais sugrąžino į valdžią civilius, bet numatė vienodas teises tuo atveju, jei prezidento ir premjero nuomonės išsiskirtų. Taip ir atsitiko, prezidentui Ousmane'ui Mahamane'ui, hausui, teko kovoti su ministru pirmininku Amadou Hama dėl antros pagal dydį songajų etninės grupės paramos. 1996 metais įvykdytas perversmas, kuriame vėl buvo justi Abachos ranka, atidavė valdžią apsišaukusiam nepolitiniu, tačiau autokratiškam generolui Ibrahimui Bara Mainassarai, nužudytam 1999 metais. Nigeris turėjo per daug eksprezidentų, kad viskas būtų gerai. Nigerio tuaregai, sudarantys dešimtądalį gyventojų, jautėsi nepatenkinti, kad jiems neprieinama darbo rinka ir mokslas, bet priešiškiems valdžiai tuaregams nepavyko surinkti maištui daugiau nei 2000 karių. Mainassara įtraukė tuaregus į vyriausybę. Nigerio uranu labiausiai domėjosi Prancūzija, nes jis buvo laikomas retu mineralu, tačiau Prancūzijos parama dešimtajame dešimtmetyje gerokai sumažėjo.

Nigerija

Nigerija buvo dvidešimtojo amžiaus kūrinys. Lagoso ir Pietų Nigerijos kolonijas Britanija sujungė 1906 metais. Pirmoji buvo jorubų gimtinė, kur visuomenė iš dalies rėmėsi genčių vadais, iš dalies išsilavinusiais miestais. Antrojoje daugiausia gyveno ibai, kurie neturėjo nei vadų, nei miestų, tačiau buvo labiau susitelkę kaip tauta, kupini veržlios energijos, nunešusios daug jų toli nuo namų į vakarinę ir šiaurinę Britanijos sukurtos federacijos dalį, kai 1914 metais britai prijungė šiaurės Nigeriją ir dvi pietų kolonijas.

Kai britai pasiekė šiaurę devynioliktojo amžiaus pabaigoje, joje vyko dideli pasikeitimai. Šio amžiaus pradžioje islamą priėmę fulaniai įtvirtino savo valdžią įvairaus dydžio hausų valstybėlėse, šitaip susidarė imperija, kurią valdė Usmanas dan Fodio ir jo palikuonys. Fulanių ir hausų, taip pat kitų tautelių, konfliktai nesiliovė, Britanija ėmėsi juos malšinti, norėdama sujungti savo teritorijas šioje pasaulio dalyje. Federacija, kurią jie sukūrė, buvo painus valstybių ir kultūrų mišinys be nacionalinės savimonės ir vienybės. Po Antrojo pasaulinio karo pietinė šalies dalis reikalavo nepriklausomybės, tuo tarpu šiaurė dvejojo, bijojo būti priklausoma nuo pietų, kurie turėjo išėjimą į jūrą, vadinasi, ryšius su pasauline prekyba, įgūdžių ir žinių. Šiaurė netgi ketino sukurti atskirą valstybę su priėjimu prie jūros per Nigerio upę arba per Dahomėją ar Kamerūną iš vienos ar iš kitos pusės. Iki nepriklausomybės etniniai ar religiniai maištai buvo akivaizdus įspėjimas apie naujajai valstybei gresiantį pavojų, bet vienybė teiktų pranašumų ir šis eksperimentas pasirodė patrauklus. 1960 metais Nigerija tapo nepriklausoma, sukūrė Konstituciją, atsižvelgdama į tris regionus. Federalinio premjero postas atiteko šiauriečiui serui Abubakrui Tafewai Balewai. Rytiečių lyderis Namdi Aizikiwe tapo prezidentu, o jo partija bendradarbiavo su svarbiausia centrinės vyriausybės šiauriečių partija. Azikiwe's įsitikinimu, tokia didelė ir įvairialypė šalis kaip Nigerija galėjo būti valdoma tik koalicijos, kurią sudarytų svarbiausios įeinančių į federaciją gyventojų grupės, tačiau vakariečių vadas Obafemi Awolowo buvo linkęs suburti opoziciją federaliniame parlamente.

Sutarimas tarp rytų ir šiaurės truko neilgai, kaip ir vakarų vienybė. Ibai sunervino partnerius iš šiaurės stengdamiesi laimėti vietas į parlamentą šiaurės regione. Vakaruose vadas Akintola metė iššūkį Awolowo, jam pavyko patraukti į teismą ir pasodinti į kalėjimą jį bei kitus vadovus. Akintola buvo nepatenkintas Awolowo politika, kuria buvo siekiama sudaryti opoziciją federaliniu lygmeniu. Jam priimtinesnė buvo sąjungos su šiaure politika, neįtraukiant ibų ir suteikiant savo tautai centrinės valdžios, pelno ir finansų dalį. 1963 metais buvo įkurtas ketvirtasis, vidurio vakarų, regionas. 1964 metais gyventojų surašymas parodė, kad visoje šalyje yra 55,6 milijono gyventojų, iš kurių 29,8 milijono, daugiau nei pusė, gyveno šiaurėje. Dėl šios demografinės šiauriečių persvaros sąjunga su to regiono vadovais atrodė patrauklesnė, o pasigirdus kaltinimams, kad šis gyventojų surašymas suklastotas, padidėjo politinė įtampa. Rinkimų, vykusių vakarų regione 1965 metais, rezultatai kėlė įtarimą buvus didelių pažeidimų. Kitais metais didesni mūšiai kilo šiaurėje. Sunkiai suderinta trišalė Konstitucija subyrėjo, iš pradžių daugiausia dėl ibų sukilimo, paskui dėl perversmo, kurį išprovokavo mėginimas sukurti nepriklausomą ibų valstybę, galiausiai dėl vieno po kito šalies padalijimų į vis daugiau valstijų.

1966 metų sausį grupė jaunų ibų karininkų ėmė maištauti, iš dalies protestuodami prieš blogą valdymą, iš dalies rodydami priešiškumą šiauriečiams ir jų sąjungininkams šalies vakaruose. Federalinis ir šiaurės premjerai seras Abubakras Balewa ir Sardauna iš Sokoto, taip pat vadas Akintola ir daugelis kitų buvo nužudyti. Tačiau vyresnieji karininkai operatyviai įsikišo, neleido plisti

įvykiams ir suėmė dalyvavusius sukilime jaunesniuosius karininkus. Generolas Johnsonas Ironsi buvo paskelbtas šalies vadovu, kurio tikslas – išsaugoti šalį nuo subyrėjimo ir garantuoti kompetentingą bei sąžiningą valdymą. Ironsi buvo ibas. Jo ketinimai buvo geri, tačiau kitais atžvilgiais buvo prastai pasirengęs kebliai užduočiai – išsaugoti šalį nuo subyrėjimo. Kai liepos mėnesį jis neatsargiai pasiūlė, kad unitarinė Konstitucija Nigerijai geriau tiktų nei federalinė, šiauriečių baimė, kad ibai stengiasi vyrauti, išprovokavo dar vieną perversmą, Ironsi buvo nužudytas. Jį pakeitė pulkininkas Jakubu Gowonas, šiauriečių krikščionis, kuris išleido į laisvę daugybę įkalintų civilių, taip pat Awolowo, ir išreiškė įprastą viltį, kad netrukus bus sugrįžta prie civilių valdymo. Konferencijoje Lagose buvo susitarta dėl keturšalės federalinės struktūros, tačiau konferencijos laikas sutapo su atsakomosiomis ibų žudynėmis šiaurėje ir išlikusiųjų plūdimu atgal į rytus.

Po pirmojo perversmo 1966 metais papulkininkis Odumegwu Ojukwu buvo paskirtas kariniu rytų valdytoju. Jis padarė išvadą, kad ibus įmanoma išgelbėti tik atskyrus nuo Nigerijos, 1967 metų gegužę jis paskelbė nepriklausomos Biafros valstybės sukūrimą, dėl ko kilo karas. Visi OAU mėginimai sutaikyti puses (Kinšasoje 1967 m., Alžyre 1968 ir Adis Abeboje 1969 m.) žlugo. Federalinė kariuomenė, padidėjusi nuo 10 000 iki 200 000 karių, pamažu ėmė stumti biafriečius, nors šie ir įnirtingai priešinosi. Britanija ir SSSR tiekė ginklus federacinei vyriausybei, o Prancūzija aprūpino Biafrą. Dvi ištikimiausios Prancūzijai Afrikos valstybės – Dramblio Kaulo Krantas ir Gabonas – drauge su Tanzanija ir Zambija pripažino naująją valstybę. Daugybė žmonių, apsuptų Biafroje, siaubingai kentėjo, apie tai plačiai skelbė pasaulio žiniasklaida. 1970 metų sausį padėtis pasidarė kritiška. Tą mėnesį Biafra buvo priversta kapituliuoti ir liovėsi gyvavusi. Gowonas pasirodė esąs valstybiškai mąstantis nugalėtojas. Jis paskelbė susitaikymą ir pats jo laikėsi. Nigerijos ekonomika vėl ėmė sparčiai kilti. Šalis tapo viena iš didžiausių naftos gavėjų ir eksportuotojų pasaulyje, jau ir be to turtinga anglių, alavo ir kitų naudingųjų iškasenų, žemės ūkio produktų. Tačiau vyriausybė vis vien išleisdavo daugiau nei uždirbdavo, o vidaus problemos, nepaisant turtų, niekur neišnyko. Turtingi dar labiau turtėjo, o didelė dalis vargšų liko vargšais arba dėl infliacijos dar labiau nuskurdo. Didžiulės karinės pajėgos ir didelė policija, siekusi 30 000, kaip ir dauguma prakutusių civilio gyvenimo sektorių, garsėjo kyšininkavimu. Vyko streikai, plito nedarbas. Konstitucijos problema tebebuvo neišspręsta. Pasibaigus pilietiniam karui, šalis padalyta į 12 valstijų (vėliau jų padaugėjo iki 19), bet Gowonas neatsargiai leido suprasti, kad jų gali būti dar daugiau, nes nuosekliai remiantis etniniu pagrindu galėjo būti ir 300–400 valstijų. 1973 metų gyventojų surašymas parodė, kad iš viso šalyje yra 79,76 milijono gyventojų, vadinasi, 43,5 procentais daugiau, palyginti su 1963 metais, o tai dvigubai didesnis prieaugis už didžiausią metinį gyventojų prieaugį kitose valstybėse. Niekas netikėjo šiais skaičiais, nors kai kuriems žmonėms kai kuriose vietose jie patiko. Tai, kad prieaugis buvo įtartinai nevienodas skirtingose valstijose, privertė Gowoną pasakyti, kad šie skaičiai nebus jokių politinių sprendimų pagrindas. Atėjus 1974 metams, buvo pranešta, o tai sukėlė palengvėjimą

daugeliui nigeriečių, kad grįžimas prie civilių valdymo, žadėto 1976 metais, atidedamas. Akivaizdus Gowono nesugebėjimas pažaboti korupciją atvedė į jo nušalinimą 1975 metais, kai jis buvo užsienyje. Gowonui buvo leista su šeima išvykti į Angliją. Jo įpėdiniai generolai Murtala Muhammadas (nužudytas po kelių mėnesių) ir Olesegunas Obasanjo kur kas įnirtingiau kovojo su korupcija ir kitomis problemomis. Pastarasis vengdavo prisistatyti kaip prezidentas, prižadėjo grąžinti civilių valdymą 1979 metais, o po ilgai trukusių diskusijų priėmus gremėzdiškiausią pasaulyje Konstituciją, Alhaji Shehu Shagari tapo naujos devyniolikos valstijų federacijos prezidentu.

Nigerija iš Afrikos valstybių buvo milžinė ne tik plotu. Ji buvo turtinga. Kaip ir Zairas bei Pietų Afrika, ji turėjo pakankamai potencialo, kad taptų ekonomine plataus regiono galiūne, sujungdama savo išteklius su užsienio kapitalu bei žiniomis. Ji pateko į pirmą pustuzinį pasaulio naftos gavybos lyderių, o jos bendrasis vidaus produktas, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje siekęs 35 milijardus JAV dolerių (460 JAV dolerių vienam gyventojui), kasmet padidėdavo 6–7 procentais. Didėjimo viršūnę naftos gavyba pasiekė 1974–1976 metais – 2 milijonus barelių per dieną. Tačiau šis didžiulis pajamų šaltinis davė pradžią stichiškai, aktyviai veiklai, kuri pasidarė nebevaldoma. Dideli Nigerijos naftos, kurios gavyba nepaprastai brangi, kiekiai pateko į pasaulio rinką tuo pačiu metu kaip Aliaskos ir Šiaurės jūros nafta, dėl to naftos paklausa sumažėjo, kainą reikėjo mažinti, o gavyba sumažinta iki 1,5 milijono barelių. Atsiskaitymų balansas, kuris 1974 metais buvo teigiamas daugiau nei 4 milijonais nairų, 1977 metais netikėtai ėmė rodyti pasyvųjį saldo. Aukso ir valiutos atsargos sumažėjo dviem trečdaliais, o infliacija siekė 40 procentų kasmet. Tačiau pasitikėjimas Nigerija buvo didelis, ji galėjo skolintis dideles sumas, stengdamasi atsigauti. Svarbiausia problema buvo ne subalansuoti sąskaitas, o kaip pasinaudoti pavydėtinomis pajamomis. Tuo metu Nigerija buvo nepaprastai turtinga šalis, bet gyventojai nematė net dalies tų turtų, toliau gyveno kolonijinėje, daugiausia žemės ūkiu besiremiančioje, visuomenėje, kuri dirbo ne daugiau negu pusę kultivuoti tinkamos žemės, dėl vadovų apsileidimo, netinkamo ūkininkavimo, nekompetentingo investavimo importavo maisto produktų, užuot juos eksportavusi. Šalyje buvo bauginamai nepaisoma įstatymų, ji buvo be galo korumpuota; jos etninis susiskaldymas ir tarpusavio nepasitikėjimas neišnyko; kariuomenė (nors 1980 metais nuo 230 000 sumažinta perpus) buvo brangus ir destabilizuojantis karo palikimas. Tačiau naujoji civilių vyriausybė manė, kad pakaks išradingumo ir optimizmo parengti penkerių metų planą 1981–1985 metams, o šio laikotarpio pabaigoje Nigerija turėjo būti apsirūpinusi maistu ir pramonės produktais valstybė.

Tiek išeinantis karinis režimas, tiek jo civiliai perėmėjai ketino pasiekti, kad Nigerija konstruktyviai veiktų Afrikoje, galbūt ir pasaulyje. Ji prasimušė į Saugumo Tarybą 1976 metais, nugalėjusi kitą Afrikos valstybę (ir kaimynę), kurią buvo rekomendavusi OAU. Ji įdėjo daug energijos ir pinigų į 1976 metais įvykusį Afrikos menų festivalį Lagose, prestižinį pasilinksminimą, kuris iš dalies pakenkė jai dėl chaotiško organizavimo ir pinigų iššvaistymo skandalų. Nigerija vyravo ir Vakarų Afrikos valstybių ekonominėje bendrijoje

(ECOWAS), ši organizacija be Nigerijos būtų bestuburė. Lagosas tapo svarbiausia vieta, kur susirinkdavo Britanijos, Amerikos ir kitų šalių politikai spręsti Rodezijos krizės. Kaip OAU, Sandraugos, OPEC ir JT narė, Nigerija buvo aktyvi veikėja savitame tarptautinių organizacijų rinkinyje.

Paskutinę 1983 metų dieną kariškiai grįžo į valdžią. Generolas majoras Muhamadas Buhari tapo valstybės vadovu vietoj prezidento Shagari. Susikaupė daug nepasitenkinimo priežasčių, kurios kėlė nerimą daugeliui nigeriečių: begėdiškai suklastoti rinkimai praėjusiais metais, dar begėdiškesnė korupcija; padidėjusios maisto produktų kainos; ekonomika nebepalaikoma naftos, kurios kaina nukrito 10 procentų, o gavyba sumažėjo 25 procentais; nesibaigiantys konstituciniai ginčai; religiniai neramumai šiaurėje, pirmiausia Kano valstijoje, kur tūkstančiai nužudyti musulmonui Maitatsine malšinant maištus 1980 metų pabaigoje, o vėliau Borno ir Gongolos valstijose atitinkamai 1982 ir 1984 metais. Naujoji vyriausybė buvo artima savo pirmtakei, konservatyviai, prisiekusiai siekti šalies suklestėjimo ir išgyvendinti korupciją. Kai kuriems, įskaitant jaunesniuosius karininkus, laukiančius savo eilės, ir puritoniškų pažiūrų musulmonus, ji taip pat buvo tarsi Shagari režimo atvaizdas su daugybe tų pačių verslininkų ir vadų federalinės bei provincijų valdžios postuose. Vyriausybei kilo grėsmė jau po kelių mėnesių, plito gandai apie naują perversmą, nors buvo įtariama, kad jais tik naudojamasi norint užkirsti kelią nepasitenkinimo apraiškoms kariuomenės vidurinėse gretose, kurios buvo nepatenkintos neaktyviais veiksmais prieš pasipelniusius iš ankstesnio režimo. Galiausiai vyriausybė ėmėsi veiksmų, bet tą darė nevykusiai. Žymiausias iš smarkiai pasipelniusių buvo Umaru Dicko, kuris pabėgo į Londoną, ten jį pagrobė trys izraeliečiai ir nigerietis. Norėta nevykusiai nuslėpti, kad šiame pagrobime dalyvavo Nigerijos vyriausybė, be to, buvo gana svarių įrodymų, kad ji veikė su oficialiuoju Izraeliu. Šio perversmo ketinimai žlugo, kai Britanijos policija ištraukė Dicko iš supakuoto nešulio, kuriame jis turėjo būti netrukus parskraidintas į Nigeriją.

Buhari vyriausybę ištiko viena nesėkmė po kitos. Ji atsiribojo nuo korupcijos, bet nieko prieš ją nesiėmė, paskelbė karą nusikaltėliams, tačiau nesumažino nusikalstamumo, griežtino taupymą, o iš to negavo jokios naudos ir liko be būtinos pagalbos iš TVF (kad padidintų kreditingumą), nes atsisakė devalvuoti nairą. Kaimynams ji nebuvo geresnė už savo pirmtakę. Ji supykdė partnerius iš OPEC, kai sumažino naftos kainą, iš anksto neįspėjusi OPEC: pajamos už naftą sumažėjo perpus, palyginti su 1980 metais, o Buhari vyriausybė ėmė nerimauti, kai suvokė, kokį vaidmenį atliko nafta Shagari vyriausybės žlugime. Po dvejų metų Buhari buvo išstumtas vieno iš svarbiausių vyriausybės tarybos narių generolo Ibrahimo Babangidos, kuris nebuvo nauja figūra nuolatinėse Nigerijos politinėse krizėse, bet anksčiau vengė aukščiausio posto ir su juo susijusios atsakomybės.

Babangidos pirmoji užduotis buvo išgelbėti ekonomiką, per tinkamą laikotarpį sugrąžinti civilių valdžią ir neleisti Nigerijos regioniniams koflik-tams pavirsti religiniu šiaurės ir pietų, musulmonų ir krikščionių karu. Nigerijos ekonomikos problemos kilo ne dėl išteklių stokos, o dėl nereguliuojamo

vienintelio pajamų šaltinio (naftos) naudojimo, o naftos kaina staigiai smuko dėl nepriklausančių nuo Nigerijos priežasčių. Naftos bumo pabaiga pakeitė Nigeriją labiau nei kitus, nes ji buvo aukščiausiai iškilusi ant dabar jau nuslūgusios bangos. Pasibaigus bumui, naira pasidarė nestabili ir nuvertėjo 70 procentų. Infliacija, atlyginimų įšaldymas ir didžiulės paskolų palūkanos prislėgė tiek neturtinguosius, tiek per bumą iškilusius naujuosius turtuolius. Vidutinės asmens metinės pajamos per penkerius metus sumažėjo nuo daugiau kaip 1000 iki 250 JAV dolerių. Babangida turėjo susigrąžinti pasitikėjimą Nigerijos viduje, taip pat atgauti tarptautinį pasitikėjimą ir lėšas, bet jo pastangas smarkiai kritikavo tie, taip pat ir Obasanjo, kurie smerkė ekonominę politiką, neturtingus paverčiančią dar neturtingesniais, o lošėjus – turtingesniais, nesustabdžius pramonės smukimo. 1987 metais buvo išrinkta konstitucinė asamblėja, tai buvo tarsi valdžios grąžinimo civiliams įžanga, nors asamblėjai buvo suteikti labai nedideli įgaliojimai. Ji negalėjo svarstyti federacijos principo, dvipartinės sistemos, uždrausti ankstesnių politikų veiklos arba religijos. Babangida pasitikėjimą savimi parodė 1989 metais dviem stulbinamais veiksmais. Kai rinkimų komisija patvirtino šešias politines partijas, iš kurių vyriausybė būtų išsirinkusi dvi, Babangida atmetė visas šešias ir leido dalyvauti dviem kitoms, kurias subūrė jis pats. Antra, įsikišo į Sokoto sultanato paveldėjimo reikalus. 1988 metais po senojo sultono mirties kilo politinių ir religinių neramumų, kurie virto sultanato ir federalinės vyriausybės nesutarimais. Mirusiojo sultono sūnus buvo paskelbtas sultonu vietoj tėvo, tačiau vyriausybė pareiškė veto ir paskyrė iškilų musulmoną Ibrahimą Dasuki, tiesioginį jaunesniosios linijos Usmano dan Fodio įpėdinį. Tiek pat rūpesčių, kiek ir šios ekonominės, konstitucinės ir religinės problemos, kėlė dar viena – demografinė. Neįvedus gimimų kontrolės, o to tikėtis būtų gana naivu, gyventojų skaičius iki 2020 metų turėjo pasiekti 250 milijonų. Ši problema buvo aktuali visoje Afrikoje, ypač kėlė nerimą Nigerijoje, kuri, išliekant vyraujančioms tendencijoms, pasidarytų viena iš tankiausiai gyvenamų valstybių pasaulyje, labai stokojanti maisto, mokyklų, ligoninių ir kitų svarbių paslaugų.

Babangidos valdymas rėmėsi korupcija, priespauda ir apgavystėmis. Jis nuolatos žadėjo grąžinti valdžią civiliams ir vis atidėliojo. 1991 metais Babangida trečią kartą atšaukė prezidento rinkimus, bet netikėtai tais pačiais metais keliose valstijose įvyko rinkimai į valstijų vyriausybes ir asamblėjas, kurių dabar buvo 29. Neseniai pradėjusi veiklą Socialdemokratų partija (SDP) laimėjo daugumą šešiolikoje asamblėjų, o Nacionalinis respublikonų susirinkimas (NRC) – daugumą valstijų gubernatorių postų. Reikalavimai, kad Babangida atsistatydintų, dažnėjo, tuo tarpu visiško teisės ir tvarkos žlugimo apraiška buvo maištai Lagose ir kituose svarbiausiuose miestuose (daugiausia protestuojama prieš kainų kilimą), plėšikavimai ir religinių bendruomenių susirėmimai šiaurėje ir šiaurės rytuose. Babangidos valdymas buvo pratęstas iki 1993 metų rugpjūčio, tačiau įtakingi Nigerijos asmenys ir svarbiausios užsienio kreditorės – Jungtinės Valstijos, Japonija, Vokietija – nebeslėpė nuomonės, kad jam laikas pasitraukti. Užsienio skola siekė 30 milijardų JAV dolerių, korupcija – akiplėšiška, Nigerija tapo vos ne svarbiausia tarptautinių

prekiautojų narkotikais tarpine stotimi, vis kilo klausimas, ar ji gali toliau gyvuoti kaip vieninga valstybė. 1993 metų prezidento rinkimai buvo atšaukti, kai paaiškėjo, kad laimėtų vadas Moshoodas Abiola, milijonierius, jorubas, SDP vadovas. Abiola pabėgo į Angliją, o sugrįžęs buvo įkalintas. Babangidos planus surengti naujus rinkimus atmetė SDP. SDP ir NRC pasisiūlė sudaryti laikiną vyriausybę drauge su kariškiais, bet jų siūlymą Babangida atmetė. Aukšto rango karininkų suėmimai juos suskaldė, Babangida buvo nušalintas, jį pakeitė jo pavaduotojas generolas Sani Abacha, Ernestas Shonekanas paskirtas nominaliu vadovu, bet jis atsistatydino praėjus keliems mėnesiams. 1994 metais Abacha, pamišęs tironas, sankcionavo Bakasio pusiasalio Kamerūne okupavimą, iš ten buvo galima kontroliuoti Kalabaro sąsiaurį ir Kryžiaus upės prieigas, turtingas naftos teritorijas; jis rėmė antidemokratines jėgas Benine, Gambijoje ir Nigeryje, įsivėlė į karą Siera Leonėje. Kalbos apie Nigeriją, kaip stabilizuojančią jėgą Vakarų Afrikoje ir ekonominį variklį, nyko jai ritantis politinio susiskaldymo, religinių nesutarimų ir teroro link. 1995 metais buvo įvykdyta rašytojo ir politinio veikėjo Keno Saro-Wiwa ir aštuonių kitų protestuotojų iš naftingų žemių egzekucija po tariamo teismo proceso Sandraugos konferencijos išvakarėse, pasaulio visuomenė pasmerkė, tačiau nesiėmė jokių efektyvių veiksmų. Nigerijos narystė Sandraugoje buvo sustabdyta (bet ne panaikinta), o Jungtinės Valstijos ir kiti Nigerijos naftos pirkėjai nenorėjo jos atsisakyti įvesdami tarptautines sankcijas.

Abacha pažadėjo sugrąžinti valdžią civiliams iki 1998 metų spalio ir rengėsi tam tobulindamas naują daugpartinės demokratijos rūšį: penkios partijos, paskirtos vieno asmens – jo paties, turėjo kovoti dėl prezidento posto atidavimo civiliui. Bet jis staiga mirė. Taip sutapo, kad po vienutėje praleistų metų, kentėdamas dėl baisiai brutalaus elgesio mirė ir Abiola. Abachos įpėdiniu tapo jo pavaduotojas Abdulsalamas Abubakras, šiaurės musulmonas, kaip ir dauguma karininkų. Jo iškilimas nesusilaukė kolegų generolų, susiskaldžiusių valdžios perdavimo civiliams klausimu, pritarimo, tačiau 1999 metais rinkimai įvyko, o buvęs generolas Obasanjo tapo civiliu prezidentu. Rinkimų rezultatai, žinoma, buvo suklastoti, bet greičiausiai to nebūtų reikėję. Obasanjo, jorubą, stipriai rėmė ne tik aukštesnieji karininkai, bet ir šiaurės bei rytų regionai – ne jorubai vakaruose, kur be problemų laimėjo Aljansas dėl demokratijos (pralaimėjęs visur kitur). Nigerija tuo metu buvo geriausias istorijos pavyzdys, kaip turtuoliai tampa elgetomis, vis dar buvo susiskaldžiusi rasiniu ir religiniu atžvilgiu, niokojama siaubingos korupcijos ir pernelyg priklausoma nuo nepastovios jos naftos kainos.

Nepriklausomybė, kurią Vakarų Afrika gavo prieš ketvirtadalį amžiaus, atnešė regionui politinį nestabilumą, ekonomikos griūtį, netikusį valdymą ir tik mažą dalį laukiamų nepriklausomybės vaisių. Optimizmo buvo maža, viltys išblėso, nusivylimas didelis. Daugelis Vakarų Afrikos valstybių tikėjosi palengvinti ekonominę dalią jungdamosi į federalines asociacijas. Šešiolika iš jų 1975 metais įkūrė Vakarų Afrikos valstybių ekonominę bendriją (ECOWAS), tarpinį variantą tarp visiškai suverenių valstybių ir žemyno sąjungos OAU.

Iš pradžių buvo keliami tikslai plėsti prekybą tarp narių ir finansuoti bendrus žemės ūkio, susisiekimo ir švietimo projektus, tikintis, kad išsiplėtos tolesnis ekonominis bendradarbiavimas. Tačiau ECOWAS, iš pradžių baiminusis Nigerijos ekonominio vyravimo, įsitraukė į įvykius Liberijoje ir Siera Leonėje, tapo įrankiu Nigerijos politiniams projektams įgyvendinti. Nigerijos turtai teikė nariams viltį, tačiau Nigerijos galia baugino juos, ypač prancūzų kalbą vartojančius narius. Šeši iš jų sukūrė bendriją bendrijoje – Vakarų Afrikos bendriją (CEAO). (CEAO turėjo analogų Centrinėje Afrikoje: Centrinės Afrikos ekonominę bendriją – CEEAC, Muitų ekonominę sąjungą – UDEAC, kurių pavadinimai gana aiškiai rodė jų siekius. Visi šeši pastarosios nariai priklausė ir CEEAC, iš kurios dešimt narių buvo valstybės, kuriose, be prancūzų, buvo vartojama ir anglų, ir portugalų kalba. 1948 metais Prancūzija įsteigė franko zoną, pasisiūlydama pirkti vietines valiutas nustatytu kursu – 50 CFA frankų už vieną Prancūzijos franką, tai buvo vis brangėjantis būdas, garantuojantis politinę įtaką, be to, keldavo vis pragaištingesnius padarinius, nes vietinės valiutos buvo skirtingos. Prancūzijos frankas netrukus nuvertėjo, darbo jėga brango, o Prancūzijos investicijos pasuko į anglų kalbą vartojančias valstybes, kur vyravo realūs valiutų keitimo kursai; sparčiai plūdo kontrabandinės prekės, įvežamos į prancūzų kalbą vartojančias valstybes, prekės parduodamos už vietinę valiutą ir konvertuojamos į Prancūzijos frankus fiksuotu kursu, kuris nesikeitė beveik pusę amžiaus. 1994 metais naujoji Edouardo Balladuro vyriausybė Prancūzijoje devalvavo CFA franką perpus, palyginti su Prancūzijos franku (o bendrąjį Komorų salų franką vienu trečdaliu). Šios devalvacijos tikslas ir viltis buvo padidėjusios investicijos, likvidumas ir – būtina sąlyga – kreditorių požiūrio pasikeitimas, tuo juos būtų galima paskatinti nurašyti dalį skolų. Kai kurios skolos buvo nurašytos, bet kreditoriai, jau nutarę nurašyti visas sovietinių satelitinių valstybių Europoje skolas, nenoriai ėmėsi Afrikos problemų. Infliacija, buvusi 30–40 procentų lygio didžiojoje zonos dalyje, buvo sustabdyta ir sumažinta iki maždaug 10 procentų. Bendras ekonomikos kilimas Vakarų Afrikoje buvo didelis ir siekė 4–5 procentus, bet buvo menkas Centrinėje Afrikoje, kur prieaugis per daug priklausė nuo paprasčiausio optimizmo. Vidaus likvidumas didėjo, daugiausia per kapitalo sugrįžimą iš užsienio, tačiau pinigai dažniau likdavo bankuose, rečiau būdavo investuojami, iš dalies dėl to, kad potencialius skolintojus baidė bankų reikalaujamos palūkanų normos, iš dalies dėl to, kad bankai nepasitikėjo prašytojais.

ECOWAS ir CEAO nariai sudarė ir gynybos sutartis: ECOWAS 1981 metais, Malis, Bisau Gvinėja ir Žaliojo Kyšulio salos susilaikė; CEAO šalys – nuo 1977 metų, Togui prisijungus prie šešių pirmųjų. CEAO gynybos pakto signatarai buvo pasidaliję į tuos, kurie laikė jį pirmu žingsniu atsikratant Prancūzijos karių Vakarų Afrikoje, ir į tuos, kurie toli gražu nebuvo pasirengę pritarti tokiam žingsniui. Šie gynybos susitarimai buvo ne tokie svarbūs kaip ekonominiai. Savo ruožtu ekonominiams susitarimams trukdė tai, kad problemos, su kuriomis jie susidūrė, buvo akivaizdžiai pasaulinės.

Vakarų Afrikos politinės problemos daugiausia kilo iš vidaus, jas buvo galima paaiškinti naujųjų valdovų klaidomis. Kolonijinė praeitis turėjo reikšmės,

bet ta reikšmė mažėjo. Kolonializmas pats savaime naikino valdančiąją klasę ir jos institucijas. Netgi ten, kur kolonijų valdovai valdė netiesiogiai ir rėmėsi vietine sistema, ši sistema ir jos svarbiausių figūrų vaidmuo būdavo menkinamas. Maža to, naujieji nacionalistai, kurie ėmėsi nepriklausomybės kampanijų, skirtingai negu Indijos Nacionalinio Kongreso, kuris buvo įsteigtas devynioliktajame amžiuje, vadovai, turėjo labai menką valdymo patirtį ir labai nepatikimą valdžią. Jų autoritetas buvo asmeninis. Jie ateidavo į valdžią dėl savo charizmos arba užimamo posto, todėl žmonės rinkdavosi, jei galėjo pasirinkti, tarp demagogo ir generolo. Kai kurie buvo geri, kai kurie blogi, tačiau visiems trūko sistemos teikiamo politinio užnugario, todėl turėdavo pasikliauti gudrumu arba kardu. Natūrali pasekmė – įsitvirtinusi tironija arba nuolatiniai vyriausybės keitimai. Vakarų Afrikoje buvo daugiau nestabilumo negu tironijos. Laisvės būdavo apribojamos arba pažeidinėjamos, teigiant, kad autokratas arba vienpartinė sistema efektyvesnė, bet tokiems režimams nepavykdavo patenkinti materialių poreikių.

Vakarų Afrika (šia prasme jos likimas buvo pakartotas didžiojoje Afrikos Sacharos dalyje) patyrė tam tikrą ekonomikos pakilimą septintajame dešimtmetyje, stabtelėjimą aštuntajame, ritimąsi žemyn devintajame. Per dvidešimtąjį amžių Afrikos gyventojų padaugėjo beveik dešimteriopai (nuo 100 milijonų iki maždaug vieno milijardo arba šiek tiek mažiau), be to, jie traukė į didmiesčius. Migrantai tapo pabėgėliais. Maisto pritrūko dėl pirmosios tendencijos, o dar labiau dėl antrosios, kai migrantai tapo negaminančiais maisto vartotojais. Kaimai ištuštėjo, o miestai pasidarė kenksmingi ir pavojingi. Maisto trūkumas toliau didėjo po nepriklausomybės, kai įsivyravo požiūris, kad kelias į klestėjimą – industrializacija. Tokia nuostata atnešė daugiau skolų negu gerovės ir labai menkai padidino Afrikos pramonės gamybą (tik 1 procentu pasaulinės produkcijos lygio). Išryškėjo tinkamų vadybininkų stoka, plito korupcija sudarant sutartis. Pagalba buvo naudojama netinkamai, o netinkamą naudojimą dažnai skatino nemokšos ir gobšūs rėmėjai. Gamybos ir komercinės nesėkmės persimetė ir į kitus sektorius: keliai, mokyklos ir universitetai nyko, o gyventojų sveikatos būklė prastėjo. Tik pusė vaikų ėjo į mokyklą; pusė mokytojų buvo nekvalifikuoti. Korupciją versle buvo sunku atskirti nuo korupcijos vyriausybėje, kur ji išsiplėtė į atvirą spaudimą teismams ir spaudai. Karai, sausros, badas ir nepalankios sąlygos prekybai pasaulyje, valdomame turtingesnių šalių, kėlė dar daugiau sunkumų. Kai kurios valstybės buvo labai mažos (nepriklausomybės atkūrimo metu devyniose gyveno mažiau nei po 1 milijoną gyventojų), o kai kurios buvo neaprėpiamai didelės. Iš tikrųjų visos buvo daugiakalbės, daugiatautės, kelių religijų ir kelių kultūrų mišinys – ne vieningi vienetai, kokie atrodė žemėlapyje arba kokius manė esant užsieniečiai. Nustatytos sienos, iš pradžių paskelbtos šventomis ir neliečiamomis, pamažu nustojo būti tokios. Užsieniečiai vengė investuoti į Afriką, turistai nepaisė vilionių. Tuo pačiu metu didelėje žemyno dalyje buvo puikių plotų žemdirbystei, vertingų naudingųjų iškasenų ir gausių energetikos išteklių. Einamosios sąskaitos balansas nebuvo visiškai neigiamas, tačiau amžius trukusiam ekonominiam atsilikimui, po kurio ėjo netikusios politikos ir valdymo

dešimtmečiai, pašalinti reikėjo didelių aukų, kurių padariniai atiteko daugybei neturtingųjų, jie virto ne tik dar neturtingesni, bet ir nebepasitikėjo savo vyriausybėmis. TVF siūloma pagalba turėjo du galus. Viena vertus, tarptautinės institucijos suteikdavo lėšų, antra vertus, reikalavo devalvuoti valiutą, liberalizuoti prekybą ir didinti našumą. Įvykdyti reikalavimus daugeliu atvejų buvo galima tik atleidus žmones iš darbo, didinant kainas ir mažinant paslaugų. Tai buvo vaistai, kurie gydė visuomenę žudydami jos narius. Ketinimai pašalinti šiuos šalutinius reiškinius vėlgi daugeliu atvejų būdavo neveiksmingi arba atidėliojami. Pasaulio bankas 1989 metų apžvalgoje nurodė blogų žemės ūkio rodiklių, smunkančios pramonės ir didžiulių skolų politines ir ekonomines ištakas – įstatymų sistemos silpnumą ir laisvos spaudos nebuvimą. Anksčiau Pasaulio bankas drauge su TVF pagalbos teikimą siejo su ekonomikos planavimu ir ekonominiais rodikliais, keldami reikalavimus, kurie buvo sunkūs išmėginimai, jei ne blogiau, smulkiajam verslui ir individams. Šios institucijos, laikydamos gerą valdymą pagrindiniu ekonominiu reikalavimu, stengėsi ir skatinti ar apdovanoti gerą valdymą.

Afrikos valstybių nestabilumas ir jo pasekmė – į nusivylimą stumiantys rezultatai – kilo ne tik dėl jų vadovų asmeninių savybių. Po nepriklausomybės įvykęs demografinis sprogimas pavertė niekais ekonomikos kilimą ir didino skurdą, korupciją ir nusikalstamumą sausakimšuose miestuose. Šis sprogimas keitė miesto ir kaimo pusiausvyrą tokiu greičiu, prie kurio miestai negalėjo prisitaikyti. Jis prisidėjo prie beveik katastrofiškų nesėkmių visų lygių švietimo sistemoje, sveikatos apsaugoje, transporte ir kitose paslaugų sferose. Neteisingai suprasta ir netinkamai įgyvendinama ekonominė politika įklampino į vis didėjančias užsienio skolas, kurios peržengė visas priimtinas tiek BVP, tiek pajamų už eksportą proporcijas. Tačiau, be visų šių trūkumų, pati valstybė stokojo svarbiausių atributų – apibrėžtų sienų ir valdžios autoriteto. 1964 metais OAU nusprendė kolonijinių valstybių nubrėžtas ir paveldėtas sienas laikyti neliečiamomis, kad būtų išvengta ginčų, galinčių sukelti karą, tačiau šis neliečiamumas taip pat reiškė ir problemų įšaldymą, dėl to daugelio Afrikos valstybių viduje mezgėsi etniniai konfliktai, jos kišosi į gimininškų tautų konfliktus už savo sienų, tapdamos ne taikiomis agoromis, o kovų arenomis. Politinės grupės buvo linkusios ne jungtis, o skaldytis pagal tautybę. Artimiausia nacijai organizacija buvo armija. Politinių partijų gausėjimas demokratijos vardan (skatinamas, o kartais primetamas iš išorės) lėmė etninių konfliktų oficialų įtvirtinimą agresyviai viešpataujančių grupių, nusiteikusių monopolizuoti visas galias, naudai. Paskutiniame šimtmečio ketvirtadalyje regioniniai karai, žiaurūs konfliktai šalių viduje ir vis didėjančios skolos naikino visuomenes ir jų ateitį. Daugiausia sako šie skaičiai: švietimui skirtos lėšos sumažėjo nuo 10–12 iki 3–4 vyriausybės išlaidų procentų, kai blogiausiais atvejais valstybės tapdavo atviromis teritorijomis, kurias paeiliui apiplėšinėdavo besivaržančios gaujos.

Dvidešimtojo amžiaus antrojoje pusėje Afrika tapo žymia pirmiausia dėl dekolonizacijos, patrigubinusios nepriklausomų valstybių skaičių pasaulyje. Šaltasis karas darė įtaką šioms naujoms valstybėms per supervalstybių sąveiką,

o jos pačios atliko tik šalutinį vaidmenį šiame konflikte, bet gavo ir subtilesnį vaidmenį tarptautiniuose santykiuose. Jos buvo skolingos už savo nepriklausomybę beveik visuotiniam sutarimui, kad turi būti nepriklausomos, tačiau buvo verčiamos suprasti, kad vis dar yra priklausomos, nes ekonomika svarbesnė nei politinė teorija ir žmonių valia. Atitinkamai stipresniosios pasaulio valstybės nebesinaudoja savo galia okupuoti ar fiziškai užsipulti silpnesniąsias, bet ekonomiškai priverčia laikytis tam tikrų elgesio valstybės viduje normų mainais už ekonominę paramą, šitaip suplakamas moralinis tikslas su šiurkščia jėga, nepaisančia valstybės imuniteto nuo užsienio kišimosi doktrinos. Valstybių daugėjimas (daugiausia Afrikoje) keitė valstybės prigimties ir privilegijų teoriją ir praktiką, kuri, išplėtota Europoje, į kitus žemynus buvo eksportuota kaip tik tuo metu, kai tokia sistema nustojo būti aksiominė.

22. Centrinė Afrika

Kongas – Zairas – Kongas

Vakarų Afrika tapo nepriklausoma nesukeldama nieko panašaus, ką būtų galima pavadinti tarptautine krize. Rytų Afrika nuėjo tuo pačiu keliu per kelerius vėlesnius metus. Tačiau Belgijos Kongo nepriklausomybė sukėlė ne tik chaosą ir pilietinį karą, bet ir rimtą tarptautinę krizę. Afrikos valstybės buvo susiskaldžiusios, ir Jungtinės Tautos buvo pakviestos įsikišti. Konflikto metu jos turėjo imtis paprastų ir neįprastų misijų, dėl kurių buvo puolamos keleto pagrindinių narių; žuvo JT Generalinis sekretorius. Šios katastrofos priežastys buvo šios: pirma, belgai skubotai išvyko iš kolonijos, palikę šalį visiškai nepasirengusią nepriklausomybei; antra, labai didelis Kongo plotas ir etninė įvairovė; trečia, iškart po nepriklausomybės sukilo Liaudies pajėgos, arba armija, kurios maištingi veiksmai padarė naują centrinę vyriausybę bejėgę; toliau – bandymas atskirti turtingą pietinę Katangos provinciją ir paskelbti ją atskira valstybe ir galiausiai tai, kad Jungtinės Tautos turėjo atlikti daugybę sunkiai suderinamų užduočių, o joms kliudė paties mechanizmo trūkumai ir kai kurių vyriausybių, ypač Rusijos ir Britanijos, priešiškumas ir savarankiški veiksmai.

Belgijos Kongo teritorija užėmė daugiau kaip 2,5 milijono kvadratinių kilometrų, čia gyveno daugybė skirtingų genčių, dalis jų susijungusios į federacijas: bakongai vakaruose, įskaitant ir sostinę Leopoldvilį, taip pat gretimos Angolos ir Kongo Brazavilio teritorijos; balubai pietų Kasajaus ir šiaurės Katangos regione ir balundai pietų Katangoje. Nors Kongas didelis, bet vandenyną siekia tik siauru ruožu, įsiterpusiu tarp Kongo Brazavilio ir Angolos. Jo naujųjų laikų istorija prasideda nuo drąsių tyrinėtojų žygių Kongo upe. Kongas išgarsėjo po H. M. Stanley'io ekspedicijos 1874 metais, ir tučtuojau čia prasidėjo didžiausių Europos valstybių varžybos. Britanija, jau ir šiaip turtinga ir turinti rūpesčių kituose kraštuose, pati nesiėmė čia veiksmų, tačiau rėmė savo senos draugės Portugalijos siekius. Prancūzija ir trejus metus gyvuojanti Vokietijos imperija nebuvo tokios altruistiškos, todėl 1876 metų tarptautinė konferencija pasiekė laikiną kompromisą – sukūrė Tarptautinę Afrikos asociaciją, kuri privalėjo veikti kaip jungtinė kultūrinė misija, turinti pasiekti paslaptingiausias Afrikos gelmes ir sužinoti, kas ten gyvena. Ši konferencija visai neatsitiktinai įvyko Briuselyje ir buvo sušaukta Belgijos karaliaus Leopoldo II.

Tarptautinė Afrikos asociacija neužkirto kelio tolesniems Europos valstybių siekiams, ir jau devynioliktojo amžiaus devintojo dešimtmečio pabaigoje kilo baimė, kad gali prasidėti karas dėl nesutarimų ir siekių Vakarų Afrikoje nuo Nigerio iki Kongo. 1884 metų Berlyno konferencija, surežisuota ir pirmininkaujama Bismarcko, sprendė šį klausimą remdamasi tuo, kad visiems žemių pakaks, todėl nebūtina kariauti: europiečiai padarys viską, kad pripažintų vie-

nas kito valdomas teritorijas ir ramiai iš anksto susitartų dėl tolesnių teritorijų, kuriose dar neiškelta Europos vėliava. Kongas buvo perduotas Kongo tarptautinei asociacijai, kuri buvo ta pati Tarptautinė Afrikos asociacija nauju vardu, o iš tiesų asmeniškai Leopoldui II. Taigi šis karalius tapo didžiausios privačios nuosavybės savininkas pasaulyje, nors tuomet dar nežinojo, kokios turtingos yra jo valdos. Jis įsipareigojo panaikinti vergų prekybą, sudaryti sąlygas laisvai prekybai ir visiems garantuoti Kongu plaukiojančių laivų saugumą. Jis vengė pildyti pirmąjį pažadą, kol Britanijoje ir kitur kilo triukšmas, privertęs jį panaikinti vergų prekybą ir pakeisti ją priverstiniais darbais. Jo turto valdymas tapo viena iš skandalingiausių istorijų nuo tų laikų, kai Ciceronas apkaltino Romos vietininką Verį. 1908 metais Kongą iš Leopoldo perėmė Belgijos valstybė, kuri nusiuntė generalgubernatorių, o valdyti jam padėjo Belgijos civilinė tarnyba. Afrikiečių interesai turėjo būti svarbesni už valdų eksploatavimą, bet iš tikrųjų šis principas nesuteikė jokios pažangos afrikiečiams, išskyrus paprasčiausią rasių maišymąsi.

Netrukus po Pirmojo pasaulinio karo Katangoje pradėta kasti vario rūdą. Tai atnešė du labai didelius pokyčius. Katanga pamažu pasidarė dvigubai turtingesnė už visą kitą Kongą; jeigu Kongas kada nors taptų nepriklausomas, katangiečiai galėtų reikalauti sau pirmenybės šalyje arba atsiskirti ir sukurti valstybę. Antrasis pasikeitimas buvo tai, kad ėmė aktyviau bendradarbiauti vyriausybė, Belgijos finansų rūmai ir Romos katalikų bažnyčia. Tai tęsėsi beveik pusę amžiaus. Šiek tiek dėmesio buvo skiriama afrikiečių gerovei, tačiau politinė veikla nebuvo toleruojama, o aukštesnis negu pradinis išsilavinimas buvo prieinamas tik labai nedaugeliui. Jeigu belgai galvojo apie ateitį, tai įsivaizdavo lėtą afrikiečių pažangą iki tokio lygio, kad būtų galima sukurti naują asociaciją, bet perduoti valdžios afrikiečiams jie neketino, todėl nebuvo žengta jokio žingsnio, kad bent elitas įgautų valdymo patirties.

Šį požiūrį imta kvestionuoti dvidešimtojo amžiaus šeštajame dešimtmetyje. Misionierius paveikė nacionalizmas, ir jiems buvo nesmagu dėl principų, kuriais buvo valdoma teritorija. Briuselis, kur kairiosios pakraipos koalicija atėjo į valdžią 1954 metais, Prancūzijos ir Britanijos kolonijų vadavimosi negalėjo nepaisyti. De Gaulle'is 1958 metais pasiūlė autonomiją prancūzų kolonijoms Brazavilyje, esančiame kitame upės krante priešais Leopoldvilį. Dalis Afrikos vadovų, pirmą kartą susitikę 1958 metų Briuselio mugėje, pasigavo nepriklausomybės idėją ir dauguma jų tais pačiais metais dalyvavo visos Afrikos konferencijoje Akroje, kur, padrąsinti kitų Afrikos draugų, dar labiau pasiryžo neatsilikti. Praėjus kelioms dienoms po Akros konferencijos, Leopoldvilyje kilo maištai.

Belgai tuo metu buvo ką tik paskyrę generalgubernatoriumi Maurice van Hemelrijką, kuris tikėjo, kad greiti veiksmai – vienintelė priimtina politika. Jis pasisakė už parlamento įkūrimą Konge septintojo dešimtmečio pabaigoje, už nepriklausomybę – 1963 metais (1959 metų pabaigoje nepriklausomybė buvo atkelta į 1960 metus), tačiau dėl konservatyvių jėgų protesto 1959 metų rugsėjį Belgijoje van Hemelrijkas buvo priverstas atsistatydinti. Jo įpėdinis Auguste de Schryveris suprato, kad turės veikti dar sparčiau. Genčių tarpusavio

karai prasidėjo metų pabaigoje, o 1960 metų sausį belgai sušaukė konferenciją Briuselyje, kur, belgų nuostabai, afrikiečiai vieningai pareikalavo nedelsiant suteikti nepriklausomybę. Belgai sutiko palikti Kongą birželio pabaigoje. Dar niekada taip greitai nebuvo nusileista dėl tokių svarbių dalykų. Naujosios valstybės sienos turėjo likti tokios pat, kaip ir kolonijinės, o kai seras Roy Welensky pasiūlė, kad Katanga atsiskirtų nuo Kongo ir prisijungtų prie Rodezijos federacijos, Belgijos vyriausybė buvo labai nepatenkinta. Tačiau vidinė naujosios valstybės santvarka nebuvo primesta, o aukščiausių postų pasiskirstymas turėjo priklausyti nuo gegužės mėnesį vyksiančių rinkimų. Belgai pasistengė atitaisyti padarytas nuodėmes: surengė aktyvią afrikiečių mokymo programą Briuselyje, taip pat pasamdė Ganos specialistų, kurie mokytų kuo daugiau Kongo afrikiečių.

Tuo metu žymiausias Kongo politikas ir belgų favoritas buvo Patrice Lumumba, vienas iš Kongo nacionalinio judėjimo – vienintelės negentiniais pagrindais 1958 metais sukurtos partijos šalyje įkūrėjas. Lumumba ir jo artimiausi pagalbininkai, tarp kurių buvo Cyrille Adoula ir Josephas Ileo, reikalavo valstybės įstaigų ir specialistų afrikanizavimo pasirengiant nepriklausomybei. Akros konferencijoje Lumumba susidraugavo su Nkrumah'u. Nors jo reikalavimai darėsi vis radikalesni ir 1959 metais jis galiausiai buvo pasodintas į kalėjimą, tačiau iki nepriklausomybės palaikė gerus santykius su belgais. Jis norėjo sukurti stiprų centrą, o ne nepatvarią federaciją, tuo skirdamasis nuo savo oponentų, kurie iš esmės buvo modernūs genčių ir vietos vadų atitikmenys: Josephas Kasavubu, orus ir aristokratiškas „Abako" judėjimo, kurį 1950 metais subūrė bakongai, vadas, turėjęs tikslą atkurti senąją Kongo imperiją, bet priėmęs Kongo valstybės idėją su sąlyga, kad ji bus federacinė; Moise'as Tshombe, turtingas vidurinio sluoksnio išeivis ir „Konakat" partijos vadovas, per kurį balundai siekė valdyti Katangą Kongo sudėtyje arba kaip nepriklausomą, ir Jasonas Sendwe, kurio vadovaujama „Balubakat" partija įtariai stebėjo balundus šalies pietuose ir neleido „Konakat" partijai kalbėti visos Katangos vardu. Lumumbos polinkis ginčytis su kitais vadovais savo partijoje ir Briuselio požiūrio pasikeitimas išprovokavo siekimą sukurti antilumumbišką frontą, tačiau šie mėginimai nepavyko. Lumumbos partija per rinkimus gavo daugiausia balsų, Lumumba buvo paskirtas plačios koalicijos vyriausybės premjeru, o Kasavubu tapo prezidentu.

Nepriklausomybė buvo paskelbta 1960 metų birželio 30 dieną. Oficiali šventė truko keturias dienas. Praėjus vos keturiasdešimt aštuonioms valandoms, pirmieji neramumai ėmė kilti liaudies armijoje. Kariai tikėjosi, kad paskelbus nepriklausomybę tuoj pat padidės jų pajamos ir atsivers kelias karininkų laipsniams gauti, nes iki tol jie būdavo suteikiami vien baltiesiems. Kai niekas nepasikeitė, jie nusprendė pašalinti savo karininkus. Šią netvarką lydėjo smurtas ir prievarta, kuri pasakojimuose atrodė dar didesnė. Afrikietis seržantas Victoras Lundula buvo paskirtas vyriausiuoju kariuomenės vadu. Vos praėjus porai dienų, situacija, atrodo, jau buvo valdoma. Tačiau netrukus užgriuvo nauji neramumai ir dar didesnė prievartos banga, tiesa, iki liepos 11 dienos, kai Tshombe paskelbė Katangos nepriklausomybę, žudynių nebuvo.

Neramumai Kongo kariuomenėje buvo visų kongiečių nelaimių šaltinis. Vyriausybė neteko galios ir įtakos. Europiečiai sunerimo, o belgai pareiškė, kad, neatsižvelgiant į tai, ar kongiečiai sutiks, ar ne, jie grįš ginti savo tautiečių. Vienašališkas Tshombe atsiskyrimo aktas labai įsiutino Lumumbą, kuris ėmė įtarinėti, kad Katanga ir Belgija rengia sąmokslą siekdamos sugriauti naujosios valstybės nepriklausomybę, atskirdamos jos turtingiausią provinciją. Šį įtarinėjimą dar labiau sustiprino vėlesni įvykiai. Nors tam tikrą laiką jis norėjo su belgais aptarti įstatymų ir tvarkos palaikymą, tačiau neketino daryti to, ką padarė Tshombe, – prašyti jų pagalbos malšinant neramumus. Kadangi nebuvo jokios kitos jėgos, kuria jis galėtų pasinaudoti, Lumumbos ir belgų priešiškumas leido maištams išplisti ir įsitvirtinti. Tuo pat metu Lumumbos ir Tshombe's priešiškumas privertė Lumumbą labiau rūpintis Kongo kariuomenės išlaikymu negu nuginklavimu, todėl, Jungtinių Tautų pajėgoms atvykus atkurti tvarkos, Lumumba atkalbinėjo jas nuo svarbiausio žingsnio – nuginkluoti maištininkus.

Tai nebuvo vienintelės pasekmės. Belgai, okupavę Leopoldvilį liepos 11 dieną parašiutininkų pajėgomis, iš tikrųjų šiurkščiai pažeidė neseniai pasirašytą draugystės sutartį su Kongu ir dabar ėmė remti Tshombe, kuriam atsiuntė Belgijos karines pajėgas ir kariuomenės vadą. Taigi belgai ne tik panaikino Belgijos–Kongo sąjungą, bet ir Kongo vienybę. Ši vienybė ir šiaip buvo trapi, o pastangos ją atkurti buvo vienas iš dviejų svarbiausių sudėtingos vėlesnių trejų metų istorijos bruožų. Kitas bruožas buvo konfliktas dėl JT pajėgų, kurios atvyko į Leopoldvilį liepos 14 dieną, kad atkurtų tvarką ir pakeistų belgus, galių ir pareigų: nebuvo aišku, ar įstatymų ir tvarkos atkūrimas apima ir Katangos pajungimą centrinei valdžiai.

Lumumba ir Kasavubu pradėjo dirbti išvien, tačiau rugsėjį jų keliai išsiskyrė. Kasavubu atleido Lumumbą ir paskyrė naują vyriausybę. Parlamentas parėmė Lumumbą, kuris gana pagrįstai teigė, kad prezidento veiksmai neteisėti. Per vėlesnę krizę Hammarskjöldo atstovas Leopoldvilyje Andrew Cordieras uždarė oro uostus ir radiją ir tuo suteikė pranašumą Kasavubu iš populiaresnio Lumumbos atimdamas puikią progą išsakyti savo nuomonę įvairiose šalies vietose arba per radiją. Šiems veiksmams buvo smarkiai pasipriešinta Konge ir už jo ribų, prasidėjo įnirtingos rusų remiamų kongiečių atakos prieš JT pajėgas. Lumumba pasiliko Leopoldvilyje, oficialioje rezidencijoje. Cordiero įpėdinis Rayeshwaras Daylas atsisakė jam padėti, tad Lumumba iš tikrųjų tapo JT protežė (o JT buvo puolamos už tai, kad per daug jį palaiko), kol lapkričio pabaigoje pabėgo iš Leopoldvilio, tikėdamasis automobiliu pasiekti Stanlivilį. Po kelių dienų jį pasivijo lėktuvu ir pasodino į kalėjimą Tisvilyje, iš kur sausio 17 dieną jis pabėgo į Katangos sostinę Elizabetvilį, tačiau vėl buvo pagautas ir nužudytas.

Netrukus po rugsėjo mėnesio įvykių kilo nesutarimų tarp Lumumbos ir Kasavubu. Valdžioje ėmė kilti pulkininkas Josephas Mobutu – kariuomenės štabo viršininkas (kariuomenės vado Victoro Lundulos tuo metu nebuvo sostinėje), kuris su CŽV pagalba 1965–1997 metais tapo despotišku ir godžiu diktatoriumi. Jis išvaikė ir parlamentą, ir Rusijos bei Čekijos ambasadas, o kai

pastangos sutaikyti Lumumbą su Kasavubu nuėjo perniek, pareiškė, jog remia Kasavubu, kuris susitaikė su pulkininko uzurpavimu. Mobutu priėmė naują Konstituciją ir įvedė šiek tiek tvarkos ir organizuotumo, tačiau net ir remiamas Vakarų šalių nepajėgė sukurti karinio režimo, panašaus į tuos, kokius kiti kariškiai tuomet sėkmingai kūrė kai kuriose Azijos ir arabų valstybėse. Regionai nepakluso, turimų šaltinių – komunikacijų, apmokyto personalo – visiškai nepakako. Maža to, pati kariuomenė buvo susiskaldžiusi, generolas Lundula ir karinės pajėgos Orientalės provincijoje vis dar palaikė Lumumbą, kaip, beje, ir daugelis politikų ir, kiek tai galima nustatyti, liaudis.

1961 metų vasarį paaiškėjo, kad Mobutu–Kasavubu komanda žlugo, todėl buvo paskirta nauja vyriausybė, vadovaujama Ileo. Ji išsilaikė šešis mėnesius, iki rugpjūčio; Ileo pakeitė Adoula, kuris iki 1964 metų buvo ministras pirmininkas. Šiuo laikotarpiu Lumumbos šalininkai, vadovaujami Antoine'o Gizengos Stanlivilyje, ir katangiečiai, vadovaujami Tshombe ir Godefroido Munongo Elizabetvilyje, veikė atskirai ir dažnai atlikdavo skaldytojų vaidmenį. Buvo dedamos visos pastangos suvienyti visas tris frakcijas, tačiau viltingi veiksmai užmegzti ryšius su Stanliviliu paprastai priversdavo nusigręžti Elizabetvilį ir atvirkščiai.

Stanlivilio atsiskyrimas niekada nebuvo įformintas kaip Katangos atsiskyrimas. Jis iškilo po Lumumbos ir Kasavubu išsiskyrimo, o sustiprėjo tada, kai Lumumba buvo nužudytas ir kai atrodė, jog rusai priartėjo prie tos ribos, kad pripažintų Stanlivilio partiją kaip Kongo vyriausybę ir aprūpintų ją ginklais. Bet jeigu rusai tikėjosi įsitvirtinti Afrikoje pasinaudodami Lumumbos mirties sukeltomis emocijomis, jie apsiskaičiavo. Jie buvo tokie pat baltieji, kaip ir visi belgai, todėl jų įsikišimas iš principo buvo neprašytas. Užuot nudžiuginę atvykimu į Orientalę, jie pribloškė afrikiečius pasiūlę žiauriai susidoroti su Lumumbos priešininkais. Juos greitai išlydėjo nedidelė grupelė JT karių. Tuo tarpu Gizenga dvejojo dėl savo santykių su Ileo, stebėdamas pastarojo santykius su Tshombe, o kai jam buvo pasiūlyta premjero Adoulos pavaduotojo vieta, jis ją priėmė suvokdamas, kad Adoula jėga išspręs Katangos atsiskyrimo klausimą. 1961 metų rugsėjį jis drauge su Adoula nuvyko į Neprisijungusių valstybių konferenciją Belgrade. Veikiausiai operacijų prieš Katangą nesėkmė atgaivino Gizengos įtarimus, todėl jis grįžo į Stanlivilį, atgaivino trišalį modelį. Kai nepavyko jo parsikviesti į sostinę, 1962 metų sausį jis buvo suimtas, pasodintas į kalėjimą ir atleistas iš vyriausybės.

Katangos atsiskyrimas buvo oficiali, net jeigu ir neteisėta, įvykių seka, turėjusi tikslią pradžią ir pabaigą. Jį 1960 metų liepos 11 dieną paskelbė Tshombe, pats ir atšaukė 1961 metų gruodžio 21 dieną. Jo pradžia sutapo su Liaudies armijos maištais ir Belgijos įsikišimu, po to prašoma Belgijos suteikti paramą ir atsisakyta įsileisti Kasavubu ir Lumumbą, tuo metu federacijos prezidentą ir ministrą pirmininką, į Elizabetvilį. Po šių žingsnių Katanga tam tikrą laiką išvengė chaoso, plintančio kituose regionuose, ir kol JT stengėsi atstatyti tvarką Leopoldvilio provincijoje, belgai tą patį darė Katangoje. Jie Tshombe prašymu taip pat padėjo kurti valdžią ir vadovavo gamtos išteklių gavybai, mokėdami už tai honorarus Tshombei, o ne federacinei vyriausybei.

Šie honorarai buvo tiesioginis iki nepriklausomybės pasiekto susitarimo (*loi fondamentale*), kurį pasirašė Belgijos vyriausybė ir kuriam, be kitų, pritarė Tshombe, pažeidimas. Tačiau jie suteikė progą Tshombe pasamdyti užsieniečių kariuomenę ir mokėti jai, jis galėjo su ja pasipriešinti priešininkams Konge, o prireikus ir JT.

Jungtinės Tautos atvyko į Kongą atsakydamos į tris Kasavubu ir Lumumbos pagalbos prašymus 1960 metų liepos 10, 12 ir 13 dienomis. Iš pradžių jie prašė techninės pagalbos ir padėti organizuoti bei aprūpinti saugumo pajėgas. Antrąjį ir trečiąjį kartą prašė pagalbos prieš Belgijos agresiją. Hammarskjöldas, imdamasis iniciatyvos pagal Chartijos 99 straipsnį, liepos 13 dieną paprašė Saugumo Tarybos apsvarstyti techninės pagalbos Kongui suteikimo, taip pat įstatymų laikymosi ir tvarkos palaikymo problemą. Taryba leido suteikti karinę pagalbą Kongo vyriausybei su sąlyga, kad JT pajėgos nenaudos jėgos kitais nei savigynos atvejais. Tačiau Taryba nesusitarė, ar reikalauti, kad belgai pasitrauktų. Britanija, Prancūzija ir Kinija susilaikė balsavimo metu. Hammarskjöldas paprašė Afrikos valstybių, esančių į šiaurę nuo Kongo, suteikti karinę ir kitą pagalbą, o šis prašymas vėliau buvo pakartotas kai kurioms Europos ir Azijos šalims. Pirmieji kariai pasiekė Kongą liepos 14 dieną, o jau po keturių dienų buvo sutelkta 4000 karių. Kroviniai buvo atskraidinti Jungtinių Valstijų, Britanijos ir SSSR lėktuvais. Tuoj pat susidarė skirtingos nuomonės dėl JT pajėgų funkcijų. Generolas Alexanderis, vadovavęs Ganos kontingentui, nedelsdamas ėmėsi nuginkluoti liaudies armijos maištininkus. Jeigu jam būtų leista tą daryti toliau, viskas galėjo baigtis kitaip, tačiau Lumumba pareikalavo liautis – iš dalies dėl to, kad su įtarimu žiūrėjo į bet kokį įsikišimą iš išorės, iš dalies dėl to, kad norėjo pasinaudoti liaudies armija kovoje su Katanga.

Saugumo Taryba vėl susitiko liepos 20 dieną ir vieningai nusprendė, kad belgai turi išvesti pajėgas, o kitos šalys turėtų vengti veiksmų, galinčių pabloginti padėtį; ji patvirtino Hammarskjöldui suteiktus įgaliojimus ir pritarė tam, ką nuveikė. Belgai pradėjo išvesti pajėgas 20 dieną; jau 23 dieną jų Konge, išskyrus Katangą, neliko. Tuomet Gana ir Gvinėja pagrasino paimti savo pajėgas iš JT ir perduoti jas Leopoldvilio vyriausybės žinion, kad padėtų išstumti belgus iš Katangos ir priverstų provinciją pripažinti Kasavubu–Lumumbos režimą. Tada JT turėjo skubiai svarstyti, ar jų pačių karinės pajėgos turi teisę įžengti į Katangą šiais tikslais, o jei negali, tai gal naujomis rezoliucijomis turėtų būti suteiktas toks leidimas. Tikėdamasis išvengti šių keblumų, Hammarskjöldas nuskrido į Briuselį, iš jo į Kongą, kad derybomis pasiektų pritarimo JT dalinių įvedimui, o rugpjūčio 2 dieną pranešė, kad pirmasis kontingentas tai padarys per tris dienas. Tačiau Katangos valdžia pareiškė, jog priešinsis, o Ralphas Bunche'as, nusiųstas į Elizabetvilį įsitikinti, ar jie tikrai taip darys, patarė atidėti šį žingsnį. Užuot naudojęs jėgą ir nebūdamas įsitikinęs, ar yra įgaliotas tą daryti šiomis aplinkybėmis, Hammarskjöldas grįžo į Niujorką gauti naujų Saugumo Tarybos instrukcijų. Šį atokvėpį katangiečiai palaikė pergale. Tai dar labiau įsiutino Lumumbą, kuris nusprendė, kad JT jį apvylė ir kad jis turėtų siekti Afrikos šalių paramos kampanijai prieš Katangą.

Kitas Saugumo Tarybos posėdis įvyko rugpjūčio 8 ir 9 dienomis, ji pakartojo raginimą (Prancūzija ir Italija susilaikė) belgams nedelsiant pasitraukti, pritarė JT įvedimui į Katangą ir dar kartą pareiškė, kad šios pajėgos neturi būti naudojamos vidiniam konfliktui paveikti. Paskutinė rezoliucijos dalis vargu ar buvo suderinama su antrąja, nes konflikto esmė buvo Leopoldvilio valdžios primetimas Elizabetviliui, todėl JT karių įžengimas į Katangą, net jei ir buvo siekiama tik priversti pasitraukti belgus, negalėjo nepaveikti konfliktuojančių vietinių kongiečių karinių pajėgų. Hammarskjöldas, remdamasis šia rezoliucija, grįžo į Kongą ir prie savo politikos įvesti JT pajėgas į Katangą be kraujo praliejimo. Jis įžengė į Katangą su simbolinėmis pajėgomis, tačiau atsisakė pasiimti drauge Lumumbos atstovą, tuo dar labiau įpykindamas Lumumbą, kuris tvirtai manė, kad Generalinis sekretorius įsivėlė į sąmokslą prieš jį. Savo ruožtu Hammarskjöldas manė, kad svarbiausias Lumumbos tikslas – atsikratyti JT pajėgų. Tuo tarpu Tshombe išnaudojo šį dėl nesutarimų susidariusį atokvėpį savo padėčiai sutvirtinti. Rugpjūčio 21 dieną vykusio Ketvirtojo Saugumo Tarybos susitikimo rezultatas buvo blogas ženklas – rezoliucijai, stipriai remiančiai Hammarskjöldą, pasipriešino SSSR ir Lenkija.

Per visą rugpjūtį padėtis Konge blogėjo, kilo pavojus, kad susikaus Kongo ir Katangos kariuomenės. Trylikos Afrikos šalių konferencija Leopoldvilyje nesuteikė Lumumbai norimos paramos, patarė nepulti Katangos, tačiau Kongo karinės pajėgos jau ėmė iniciatyvą į savo rankas ir triuškino balubus, kurie norėjo sukurti savo valstybę. (Jie jau buvo patyrę žudynes nuo balundų rankų, nes Tshombe negalėjo įsitvirtinti visoje Katangos teritorijoje, radikaliai nepakeitęs kiekybinio santykio.) Šiuo metu Kasavubu pasiryžimas atsikratyti Lumumbos, kuris darėsi pavojingai nenuspėjamas ir gėdingai, nors ir nepagrįstai, buvo kaltinamas prokomunistinėmis pažiūromis, leido Tshombe'i atsikvėpti; numatytas puolimas prieš jį buvo atšauktas, o jo vadovaujami Belgijos kariai pasinaudojo proga pasistūmėti į šiaurę ir Kasajaus regione įkurti dar vieną atskirą valstybę, kuriai jos trumpą gyvavimo laikotarpį vadovavo prezidentas Albertas Kalonji. Atskira belgų remiama valstybė atsirado pietuose, tuo tarpu šiaurės rytuose rusai ėmė svarstyti galimybę įkurti dar vieną atskirą, jų pačių remiamą valstybę.

Atrodė, kad Kongas netrukus suskils į tris dideles ir tarpusavyje kariaujančias šalis, iš kurių dvi būtų užsienio karinės bazės. Padėtis dar pablogėjo rugsėjį, JT Generalinei Asamblėjai pradėjus darbą, kai pats Chruščiovas atvyko užsipulti Generalinį sekretorių, o dvi besivaržančios kongiečių delegacijos kovojo dėl vietos Asamblėjoje ir jos narių paramos.

Asamblėjos sesija buvo įsimintina dėl 17 naujų Afrikos narių priėmimo. Jos atsisakė paremti Rusijos puolimą prieš Hammarskjöldą ir prisijungė prie Vakarų bloko, tuo izoliuodamos komunistines valstybes. Tačiau jos nesutiko su įsigalinčiu Vakarų požiūriu dėl Kongo, ir pačios neatrodė vieningos. Britanijoje, Prancūzijoje ir Jungtinėse Valstijose Katangą rėmė aktyvūs ir gausiai aprūpinami lobistai, kurie patraukė į savo pusę daug politikų ir verslininkų, aiškindami, jog Katanga yra taikos ir sveiko proto oazė barbariškame ir vis labiau komunistiškame Konge. Šie teiginiai neįtikino nė vienos iš Afrikos

šalių, kurios vieningai pasmerkė Tshombe ir jo veiklos metodus, nors ir nesusitarė dėl to, ką reikėtų daryti. Viena grupė atsisuko prieš JT ir buvo linkusi remti Lumumbos planą dėl bendrų Afrikos pajėgų įsiveržimo į Katangą. Kita grupė buvo veikiau linkusi remti JT operaciją, nors ir buvo nepatenkinta numatytais veiksmais; ši grupė bandė įtikinti JT Generalinį sekretorių ir kitus narius, jog bandymai paveikti Katangą derybomis yra beviltiški ir reikėtų imtis tiesioginių veiksmų. Trečioji afrikiečių grupė, susidedanti iš ką tik išsivadavusių Prancūzijos kolonijų, kurį laiką dėjo viltis į Mobutu–Kasavubu aljansą ir laipsnišką tvarkos bei įstatymų įvedimą, pirmiausia Leopoldvilyje, o paskui visose provincijose. Laikinas Mobutu išstūmimas, Lumumbos nužudymas ir Ileo iškilimas tapo liūdnu fonu paskutinių 1960 metų mėnesių ir pirmųjų 1961 metų mėnesių įvykių, kurių metu Hammarskjöldas sėkmingai privertė rusus ir belgus sustabdyti jų savarankiškus veiksmus Stanlivilyje ir Elizabetvilyje.

1961 metų vasario 21 dieną Saugumo Taryba nedviprasmiškai suteikė teisę JT pajėgoms naudoti jėgą, kaip paskutinę priemonę pilietiniam karui sustabdyti. Ji nesuteikė teisės naudoti jos prieš Katangą arba belgus ar politiniam sprendimui pasiekti. Šie įvykiai leido pagerinti Hammarskjöldo, nepriklausomų Afrikos valstybių ir Vakarų ar bent Jungtinių Valstijų, kur Kennedy buvo ką tik tapęs prezidentu, santykius. Tačiau jie atstūmė ne tik Tshombe, bet ir Kasavubu–Ileo vyriausybę, kuri įtarė, jog JT buvo papirktos Vakarų, įtariai žiūrėjo į didėjančias jų pretenzijas ir dabar jau ėmė artėti prie Tshombe's. Tananarivės konferencijoje kovo mėnesį Tshombe įtikino Ileo sutikti su suverenių Kongo valstybių silpnos konfederacijos planu. Nė vienas iš Lumumbos šalininkų nedalyvavo konferencijoje, vertino ją kaip Vakarų gudrybę siekiant suteikti Tshombe'i legitimumą, manipuliuojant jo naudai buvusiomis Prancūzijos kolonijomis. Tačiau Ileo netrukus pasigailėjo suartėjimo su Katanga ir ėmė gerinti santykius su Gizenga bei JT, o kitoje konferencijoje Kokilhatvilyje įsakė suimti ir įkalinti Tshombe.

Liepą Kongo parlamentas susirinko Lovaniume, universitetiniame mieste netoli Leopoldvilio, kad sukurtų plačią koaliciją. Tshombe buvo paleistas, Ileo užleido vietą sąžiningam ir gerbiamam vadovui Adoulai, Gizenga įėjo į vyriausybę. Tai, kad JT Dayalą pakeitė tunisiečiu Mahmudu Khiari ir ganiečiu Robertu Gardineriu, leido pagerinti vyriausybės ir JT santykius. Tačiau plačios koalicijos pasiekti nepavyko. Tshombe pasidarė nereikalingas.

Tada prasidėjo karinės operacijos prieš Katangą. Tuo metu Katanga Afrikos matais buvo kariniu požiūriu stipri šalis, nuo metų pradžios aprūpinta žmonėmis, ištekliais, netgi lėktuvais iš Belgijos, Prancūzijos ir Pietų Rodezijos. Keli belgai buvo pašalinti po ilgų derybų, tačiau šių diskusijų ir įvykių eiga įtikino vietoje buvusius JT atstovus, kad Tshombe tik siekė laimėti laiko, bet neturėjo jokių rimtų ketinimų atsisakyti belgų ir kitų samdinių arba siekti kompromiso su Leopoldviliu. Šie įtarimai akivaizdžiai pasitvirtino rugpjūčio pabaigoje, kai JT pajėgos suėmė apie 100 užsienio karininkų, kuriuos Adoula vyriausybė paskelbė nepageidaujamais svetimtaučiais. Tshombe susitaikė su tuo, tačiau vietinis JT atstovas Conoras Cruise'as O'Brienas, vengdamas galimų asmeninių įžeidimų, sutiko, kad smulkmenas turėtų sutvarkyti Belgijos konsulas Elizabetvilyje,

o jis garantavo, jog karininkai išvyks savo noru, bet žodžio nesilaikė. Maža to, kitų užsienio karininkų, kurie buvo ne Elizabetvilyje, niekas nelietė. Šis noras išvaryti kai kuriuos karininkus buvo dviguba nesėkmė Jungtinėms Tautoms, nes nepasisekimas padrąsino Katangą, o šio žingsnio teisėtumą smarkiai kvestionavo britų atstovai Konge ir Niujorke. Kurį laiką Britanija buvo tokia pat naudinga sąjungininkė Katangai, kaip ir Belgija ar Prancūzija.

Gavusios šį atkirtį, JT turėjo nuspręsti, ar žengti toliau, ar susitaikyti. Khiari ir O'Brienas, tikėdami, kad Munongo buvo tikras pasipriešinimo branduolys, tikėjosi atskirti Tshombe nuo Munongo ir atsivežti į Leopoldvilį, kur Hammarskjöldas atvyktų pasikalbėti su juo ir įtikintų būti sukalbamesnį. Tačiau Tshombe nesileido įviliojamas, O'Brianas, manydamas turįs Khiari įgaliojimus jėga suimti užsienio karininkus Katangoje ir išspręsti Katangos atsiskyrimo klausimą, suplanavo antrą karinę operaciją, kurios dalis buvo tikrų tikriausias Tshombe's pagrobimas. Ji nepavyko. Katangiečiai buvo geriau pasirengę, o Britanijos vyriausybė, neleisdama Etiopijos reaktyviniam lėktuvui praskristi virš Rodezijos pakeliui į Kongą, suteikė katangiečiams lemiamą pranašumą. JT pajėgos užgrobė Elizabetvilio pašto skyrių ir radijo stotį, tačiau Tshombe pasislėpė pas Britanijos vicekonsulą, vėliau Rodezijoje. Dėl JT operacijos kilo kraujo praliejimas, kuris, gerokai perdėtas pranešimuose, apstulbino ir padarė JT priešais tuos, kurie tikėjo, kad taikos pajėgos turi pasiekti taiką be prievartos, o Tshombe'i buvo leista paspruktі. Hammarskjöldas, atvykęs į Leopoldvilį, rado visiškai netikėtą situaciją – sumaištį ir jokios pažangos Katangoje, užsispyrusį ir veiksmingą Britanijos, tik gal kiek mažesnį Belgijos ir Jungtinių Valstijų vyriausybių priešiškumą. Jis nusprendė rasti Tshombe ir pasikalbėti su juo. Rugsėjo 17 dieną jis lėktuvu išskrido į Ndolą Rodezijoje ir žuvo pakeliui nukritus lėktuvui.

Kadangi Hammarskjöldas buvo vienas iš pustuzinio iškiliausių pokario tarptautinės politikos veikėjų, po šios siaubingos nelaimės buvo paskelbtos paliaubos, o Tshombe grįžo į Katangą. Kai U Thant'as buvo paskirtas į Hammarskjöldo postą likusiam kadencijos laikui, Saugumo Taryba grįžo prie senos dilemos: ar sutaikyti Adoulą ir Tshombe, ar pastarąjį priversti paklusti. Lapkričio 24 dieną Taryba, Britanijai ir Prancūzijai susilaikius, įgaliojo U Thant'ą jėga pašalinti užsienio samdinius ir politinius patarėjus iš Katangos, tuo lyg ir pritardama O'Brieno politikai, nors jis pats buvo pašalintas iš scenos. JT pajėgos vis dar buvo Elizabetvilyje, tačiau nevykusiai išsidėsčiusios, nes Tshombe's samdiniai buvo linkę atvirai provokuoti naujus susirėmimus, kurių metu būtų galėję apsupti ir sunaikinti JT pajėgas. JT atstovai nusprendė imtis veiksmų, kad jų išblaškyti padaliniai nebūtų apsupti ir vienas po kito sumušti dar iki atvykstant pastiprinimui, tačiau jie vėl nieko negalėjo nuveikti dėl Britanijos, kuri buvo pažadėjusi pateikti 100 svarų bombas, bet vėliau neatsispyrė dešiniųjų prieštaravimui ir atsisakė tą padaryti. Mūšiai neturėjo sprendžiamos reikšmės, todėl kai Tshombe pažadėjo susitikti su Adoula, U Thant'as vėl paskelbė ugnies nutraukimą. 1961 metų gruodžio 21 dieną Kitonoje Tshombe atšaukė atsiskyrimo deklaraciją, o po dviejų mėnesių Kitonos sutarčiai pritarė Katangos asambléja.

Tačiau problemos Konge taip lengvai nesibaigė. Visus 1962 metus Adoula ir Tshombe nevaisingai ginčijosi dėl Kitonos sutarties įgyvendinimo, kuriam Katangoje priešinosi Munongo ir atsiskyrimą remiantys europiečiai. Tshombe, kuris čia susitikdavo su Adoula, čia vykdavo su slaptais vizitais pas Welensky Rodezijoje, matyt, negalėjo susidaryti savo nuomonės. Galiausiai jis išvyko su ilgalaikiu vizitu į Europą. Nors Adoula 1963 metais į savo ministrų kabinetą priėmė net tris katangiečius, tikro nuoširdaus susitaikymo nepasiekta. Centrinė vyriausybė tebebuvo slegiama ekonomikos, įstatymų ir tvarkos problemų, o 1964 metų pradžioje kilo rimtesnis maištas Kvilu provincijoje. Jam vadovavo Pierre Mulele, kuris neseniai buvo apsilankęs Kinijoje. Šis sukilimas buvo blogas ženklas dar ir todėl, kad JT kariai buvo beišvykstą. Paskutinis lėktuvas išskrido birželio pabaigoje, per ketvirtąsias nepriklausomybės metines.

Nelengva apibendrinti šių ketverių metų tarptautines pastangas, kartais grindžiamas bendradarbiavimu, kartais konkurencija. Iš pat pradžių JT, griežtai laikydamosi įstatymų, neskubėjo nuginkluoti maištingosios liaudies armijos, kuri buvo svarbiausias ilgalaikės netvarkos šaltinis. Buvo klaidų ir nesusipratimų bendraujant su oficialiai paskirtu, tačiau sunkaus būdo ministru pirmininku Patrice Lumumba, o dėl to kilęs įtarumas turėjo įtakos ne tik JT padėčiai ir operacijoms, bet ir Afrikos šalių, taip pat jų ir kitų valstybių santykiams. Per Katangos operacijas apie JT nepalankiai atsiliepė kai kurios didžiosios valstybės, JT buvo kritikuojamos, kad pajėgos, įvestos palaikyti tvarką, praliejo kraują dėl taikos. Be to, teigiama, kad per visas policijos operacijas prievarta gali būti naudojama kaip kraštutinė priemonė, kaltė dėl dviprasmybių, susijusių su Katanga, pirmiausia tenka Saugumo Tarybos nariams, kurių nurodymai buvo nepakankamai aiškūs. Galiausiai jungtinė operacija, kokia buvo vykdoma Konge, turėjo patirti sunkumų, kai tik tarp jos narių išryškėjo rimtų nesutarimų dėl operacijos tikslo.

JT laimėjimai išties buvo ženklūs. Jos praktiškai iš karto pasiekė pirmąjį tikslą – pašalinti belgus (išskyrus Katangos sritį), kurie grįžo, kai liaudies armija ėmė maištauti. JT įsikišimas taip pat leido išvengti savarankiško atskirų valstybių kišimosi, o vienu atveju, įsikišus Rusijai, privertė ją pasitraukti; baimė, kad Afrika gali tapti nauja šaltojo karo arena, sumažėjo. JT taip pat pavyko palaikyti Kongo ekonomikos gyvavimą, suteikti elementarias valdymo paslaugas, apsaugoti nuo bado ir epidemijų. Joms būtų galima skirti laurus už kelio pilietinio karo pavojui Konge užkirtimą, o jis būtų buvęs daug didesnis, jeigu JT pajėgos nebūtų buvusios dislokuotos, ir iš tiesų padėtis pablogėjo, kai jos buvo išvestos. Galiausiai JT pajėgoms išvykus 1964 metų birželį, Katanga nebeatsiskyrė. Tačiau ji tebebuvo, kaip ir turėjo būti, turtingesnė negu kuri nors kita šalies dalis, ekonomiškai tokia dominuojanti, kad jos vadovai galėjo vykdyti atskirą politiką arba reikalauti pirmaujančios padėties centrinėje vyriausybėje.

Centrinės vyriausybės autoriteto stoka išvykus JT pajėgoms iškart išryškėjo. Pilietinis karas atsinaujino. Adoulos vyriausybė pirmiausia buvo sugrąžinta, o vėliau pakeista nauja, vadovaujama Tshombe's, kuris grįžo iš Europos, kai išvyko JT. Tshombe norėjo sudaryti plačią koaliciją ir gauti OAU paramą,

tačiau Gizenga (kurį drauge su kitais jis išleido iš kalėjimo) sutelkė naują opozicinę partiją ir OAU, nors ir sukūrė Kenyattos vadovaujamą susitaikymo komisiją, nepajėgė išspręsti Kongo problemų. Tshombe buvo per daug nemėgstamas, kad galėtų valdyti situaciją kitaip negu jėga, todėl grįžęs tuoj ėmė burti naujas samdinių, daugiausia iš Belgijos ir Pietų Afrikos, pajėgas. Šios pajėgos netrukus pasiekė laimėjimų, o maištininkai, kurie užėmė Stanlivilį, pamatė, kad greitai gali prarasti visus svarbiausius bastionus. Tuo tarpu jie paėmė įkaitų, kuriuos vadavo belgų desantininkai, tuo tikslu amerikiečių lėktuvu atskraidinti į Stanlivilį iš Britanijai priklausančios Dangun Žengimo salos. Nepaisant šios operacijos (ar, kaip tvirtina kiti, kaip tik dėl jos), maždaug 200 įkaitų žuvo, o dar 20 000 kongiečių buvo nukauti šio sukilimo metu. Afrikiečiai, gyvenantys ne Konge, buvo pasidalijė į tuos, kurie pasirinko lengvesnį kelią ir pasmerkė belgus, amerikiečius ir britus, kaip imperialistus ir recidyvistus, ir į tuos, kurie pamiršo neapykantą Tshombe'i ir gynė Kongo vyriausybės teisę prašyti užsienio paramos, jeigu tik tokios reikia. Tshombe, kuris jau liepą negavo kvietimo į OAU valstybės vadovų konferenciją Kaire, taip pat nebuvo įleistas į Neprisijungusių šalių konferenciją tame pačiame mieste spalį. Kai Tshombe atvyko į Kairą, jis buvo palydėtas į viešbutį ir ten laikomas, kol nusprendė grįžti atgal į Leopoldvilį.

Tiek Leopoldvilyje, tiek Stanlivilyje kongiečių vadai nesutarė. Maištininkų vienybė suiro pablogėjus situacijai, o Kasavubu sprendimas paskirti Tshombę premjeru nežadėjo jokio realaus susitaikymo. Nors Tshombe pasisekė per 1965 metų balandį vykusius rinkimus, tačiau netrukus po jų Kasavubu jį pašalino. Prezidentui nepavyko sukurti naujos vyriausybės be Tshombe's, ir jau lapkričio mėnesį kariškiai, asmeniškai generolas Mobutu, įžengė į sceną, pašalino prezidentą ir įvedė karinę valdžią. Su šia revoliucija kariškiai, kurie vieninteliai turėjo tikrą galią nuo nepriklausomybės pradžios, prisiėmė ir atsakomybę. Mobutu, kadaise buvęs Lumumbos šalininkas, 1966 metais nuslopino Mulele's vadovaujamą sukilimą, o kitais metais atlaikė mėginimus atstatyti Tshombe padedant samdiniams. Jis padarė administracinę pertvarką, sumažino provincijų skaičių nuo dvidešimt vienos iki dvylikos, paskui iki aštuonių, taip pat sumažino regionų atsiskyrimo galimybes nacionalizuodamas Kasybos sąjungos (priklausiusios belgams) turtą. Jis pagerino santykius su Belgija, kurią aplankė 1969 metais, pasirašė finansines ir specialias sutartis, taip pat priėmė karalių Baudouiną Kinšasoje. Nors jam ir teko pasodinti į kalėjimą daugybę žmonių, jis sukūrė taikos įvaizdį ir tam tikras ekonominės plėtros perspektyvas nuniokotai šaliai. 1970 metais Mobutu buvo išrinktas prezidentu septyneriems metams. Jis jautėsi pakankamai stiprus savo šalyje, todėl galėjo skirti dėmesio platesnėms Afrikos žemyno problemoms, susitiko su Kongo–Brazavilio prezidentu Ngouabi (dviejų šalių santykiai ėmė gerėti, o to labai reikėjo), taip pat su prezidentais Kaunda ir Gowonu. Jis pakvietė civilių ir jaunesnių žmonių į aukštas vyriausybės vietas vietoj susirgusio Adoulos ir vietoj kitų aukštų pareigūnų, kurie buvo atleisti. Mobutu įtvirtino asmeninę valdžią, pavadino šalį Zairu ir norėjo paversti jį Afrikos Iranu, sau skirdamas šacho vaidmenį.

1977 metais lundų gentis, Zaire ir kaimyninėje Angoloje susitelkusi į Kongo nacionalinio išsivadavimo frontą (FNLC), suorganizavo sukilimą Šaboje (buvusioje Katangoje). Vakariečiai manė, kad kubiečiai, kurie padėjo mokyti pabėgėlius iš Zairo Angolos stovyklose, prisidėjo prie jo rengimo, tačiau Kastro prisiekinėjo, kad, priešingai, mėgino juos sulaikyti, – argumentų, galinčių tai paneigti, neatsirado. Provincijos turtai – kobaltas, uranas, deimantai ir varis padarė šį sukilimą pasaulio nerimo priežastimi, ir, nors jausdamasi nesmagiai, kad remia tokį korumpuotą režimą, kokiu buvo tapęs Mobutu Zairas, Prancūzija, daugiausia už Saudo Arabijos pinigus, nuvežė 1500 Maroko kareivių Zairo armijai, kuri buvo pagarsėjusi kaip beviltiška, paremti. Po metų įvyko antras sukilimas. Žuvo 130 europiečių. Kad išgelbėtų kitų gyvybes, 700 Prancūzijos ir 1700 Belgijos desantininkų Amerikos lėktuvais buvo nuskraidinti į Zairą. Evakavus 2500 europiečių, juos pakeitė mišrios Afrikos šalių pajėgos, surinktos iš Maroko, Senegalo, Dramblio Kaulo Kranto, Togo ir Gabono. Šis Afrikos įsikišimas turėjo būti suderintas su platesnėmis tarptautinėmis pastangomis išgelbėti Zairą nuo bankroto, prie kurio jis priėjo dėl pasaulinių vario kainų smukimo, pagrindinės geležinkelio linijos (į Bengelą Angoloje) uždarymo ir Mobutu piktnaudžiavimų. Tačiau TVF ir EEB pagalba priklausė nuo vidaus reformų ir ten esančio TVF atstovo priežiūros. Mobutu atidėjo reformas ir nedraugiškai priėmė TVF, todėl planai nebuvo vykdomi. Kai kurie ekonomikos sektoriai klestėjo, bet šalis įklimpo į didžiules skolas, nors ir buvo remiama Vakarų šalių, kurios vertino jos naudingąsias iškasenas ir tariamą stabilumą. Per tris dešimtmečius, kai valdė Mobutu, dauguma zairiečių ėmė gyventi vis blogiau, vidutinė zairiečio gyvenimo trukmė buvo 40 metų, tuo tarpu pats Mobutu ir jo šeima tapo pasakiškai turtingais. Didžiąją valdymo laikotarpio dalį Mobutu atrodė nepajudinamas, tačiau staiga padėtis ėmė keistis. 1990 metais turguose ir universitetuose kunkuliavo nepasitenkinimas, tarpais buvo atvirai priešinamasi net sostinėje. Rimtų problemų kulminacija buvo skerdynės Lubumbašyje. Mobutu prižadėjo pakeisti konstituciją, bet neišpildė pažado. Jis tarsi pritarė daugpartinės sistemos idėjai. Atsirado šimtai partijų, jis pasiūlė įteisinti tris iš jų, tačiau visa tai buvo tik manevrai. Iš tikrųjų sostinėje buvo dvi vyriausybės; provincijų gubernatoriai, tiesą sakant, buvo nepriklausomi prokonsulai, o visur vyravo netvarka. Iškeldamas vieną ministrą pirmininką po kito Mobutu nusilpnino juos visus, o kai Vyriausioji taryba paskyrė premjerą (Etienne Tshisekedi, kuris buvo ministru pirmininku Kasavubu valdymo laikotarpiu), Mobutu į jo vietą paskyrė kitą. Jis laikė sau paklusnią nacionalinę asamblėją, nors baigėsi jos mandatas. Ekonomika toliau iro, kainos kilo, atlyginimai nebuvo išmokami, švietimas, transportas ir kitos paslaugos nyko, aferistai klestėjo, daugybė žmonių gyveno baimėje, kai kurie kariuomenės daliniai buvo nebevaldomi. Kilus dideliems neramumams, gal pačios vyriausybės kurstomiems, parduotuvės, gamyklos ir privati nuosavybė buvo nusiaubti, Mobutu turėjo užsisklęsti, bet nepasitraukė iš valdžios. Jis išmokėdavo atlyginimus 50 000 kareivių, naudodamasis turimais ištekliais ir centrinio banko spausdinimo mašina, kad garantuotų kariškių lojalumą ir išlaikytų imperinį gyvenimo būdą, tačiau daliniai, kuriems

atlyginimas nebuvo mokamas, ėmėsi teroro ir reketo. Jis iš dalies atgavo sugadintą tarptautinę reputaciją, kai padėjo tarpininkauti Angoloje, ir susidorojo su tarptautine baime dėl vis didėjančio chaoso, tačiau vėžys ir staiga suorganizuotas sukilimas Zairo rytuose jį pribaigė. Tolimoje Kivu provincijoje Laurentas Kabila nuo dvidešimtojo amžiaus septintojo dešimtmečio išlaikė populiarų tariamo socialisto vardą. Jo įtaka ėmė didėti dvidešimtojo amžiaus devintajame dešimtmetyje, o iki paskutinio dešimtmečio Kabila buvo vienas iš kelių vadovų, ieškančių būdų, kaip nuversti Mobutu ir užimti jo postą. Jis labai iškilo, kai tutsio Banyamulenge's (tutsiai porą amžių buvo įsitvirtinę Kivu, bet juos Kinšasos vyriausybė norėjo išvaryti, o 1981 metais atėmė pilietybę) karinės pajėgos susijungė su jo pajėgomis. Šis susijungimas sukėlė regioninį karą, po kurio greitai žlugo Mobutu (jis mirė praėjus keliems mėnesiems po pralaimėjimo) ir jo režimas. Kabila atvyko į Kinšasą neturėdamas aiškių ketinimų, mažai įsipareigojimų, daug priešininkų ir slėptiną praeitį. Jis pareiškė, kad po dvejų metų nori įvesti demokratinę tvarką ir pasiūlė kitiems politiniams veikėjams, išskyrus Tsishekedi, kurį kartu su kitais varžovais įkalino, vietas valdžioje. Tačiau jis neturėjo jokių demokratinių įgaliojimų, jo paties armija nebuvo geriau valdoma nei Mobutu, be to, buvo kaltinamas įsipainiojimu į hutų žudynes rytuose. Prie šalies etninio ir politinio susiskaldymo prisidėjo ekonomikos žlugimas, o Kabilos pergalė paspartino skilimą. Šalies pavadinimas buvo pakeistas į Kongo Demokratinę Respubliką, bet Kabila nepajėgė užvaldyti daugiau nei pusės šalies. Jis laimėjo su Ugandos ir Ruandos pagalba, tačiau įžeidė prezidentus Musevini ir Bizimangą, kurie, be to, dar susipyko: jų interesai skyrėsi – pirmasis labai rūpinosi, kaip užkirsti kelią naudingųjų iškasenų telkinių bei jų apylinkių užpuolimui pasienio teritorijose, o antrasis visuotiniu smurtu ketino neleisti atsinaujinti hutų tremtinių kėsinimuisi į jį ir tutsius Ruandoje. Prieš šiuos sąjungininkus Kabilai padėjo Zimbabvė, Angola ir Namibija, be kurių jis būtų praradęs savo sostinę, nes nesuvaldė maištaujančių savo paties armijos dalinių. Tačiau šių užsienio karinių pajėgų buvimui nepritarė liaudis, o užsieniečiai neberodė noro kada nors išvykti. Paliaubų sutartys, kurias 1999 metais pasirašė nemažai aukštesniųjų ir žemesniųjų vadų, negalėjo pakeisti padėties.

Ruanda ir Burundis

Po Pirmojo pasaulinio karo Ruanda ir Burundis, buvusios Vokietijos kolonijos, buvo globojamos pagal Belgijos mandatą. Gyventojai – hutai; tutsiai, greičiausiai užpuolikų palikuonys, kurie į šalį atvyko šešioliktajame amžiuje ir tapo pusdieviais laikoma valdančiąja mažuma, ir pigmėjai tvi, atskira, bet nedidelė mažuma, kurių nekentė ir hutai, ir tutsiai. Hutai ir tutsiai kalbėjo ta pačia kalba, tuokdavosi tarpusavyje ir buvo panašios išvaizdos, tačiau jų užsiėmimai skyrėsi: hutai daugiausia buvo žemdirbiai, augino bananus ir kitas kultūras, o tutsiai augino gyvulius. Šį skirtumą padidino 80 metų trukęs kolonijinis valdymas,

kai tutsiai buvo laikomi priklausą aukščiausios valdžios kastai. 1959 metais Ruandos hutai sukilo. Tutsių monarchas, arba Mvami, kuris pakeitė paslaptingai mirusį brolį, 1961 metais buvo nuverstas ir pabėgo į Ugandą. Respublika paskelbta huto Grégoire Kayibanda valdymo laikotarpiu. 1962 metais pasibaigė Belgijos mandatas, Ruanda ir Burundis nebebuvo bendrai valdomi, Ruanda tapo nepriklausoma respublika, o Burundis – nepriklausoma (tutsių) karalyste. Abiejose šalyse atgijo specifinių grupių – valdytojų, armijos pareigūnų, inteligentijos ir dvasininkijos senos aistros ir neapykanta, dėl kurių kilo masinės paprastų niekam nepavojingų žmonių žudynės ir kankinimai.

Burundyje 1965 metais hutai klastingai užpuolė valdančiuosius tutsius, po metų buvo nuverstas monarchas, tačiau tutsiai valdžią išlaikė iki 1972 metų, kai vėl sukilo hutai. Tada buvo išžudyta daug tutsių, 200 000 pabėgo į Tanzaniją. 1987 metais naujasis prezidentas Pierre Buyoya davė hutams daugumą vietų ir ministro pirmininko postą ministrų kabinete. Jis rizikavo susilaukti tiek tutsių (kurie tesudarė 16 procentų gyventojų), bijojusių, kad susitarimas problemos neišspręs, o tik padidins hutų reikalavimus, tiek hutų, kurie ministrą pirmininką hutą laikė kolaborantu, priešiškumo. Tačiau Buyoya pergyveno pasikėsinimus į savo gyvybę ir įsiveržimą iš Tanzanijos. 1993 metais jį pakeitė hutas Melchioras Ndadye. Tutsių karininkai nužudė Ndadye, jo įpėdinis žuvo per Ruandos prezidento Juvenalio Habyarimano užpuolimą (žr. toliau). Nuo 1994 metų iš tutsių sudaryta Burundžio armija iškilo aukščiau civilinės valdžios ir, jei pati ir nevykdė, tai bent toleravo plintančias žudynes. Hutai buvo suvaryti į stovyklas, vadinamas kaimais, kurių dalis sukilo, kad atkeršytų. 1997 metais valdžia buvo sugrąžinta Buyoya'i, tačiau šalis tebebuvo pusiau nuslopinto etninio karo padėtyje.

1964 metais, nedaug laiko tepraėjus nuo nepriklausomybės paskelbimo, *Ruandoje* hutai ėmėsi tutsių genocidinių žudynių, daug tutsių pabėgo į Ugandą. Ruandoje hutai buvo ne tik atsiriboję nuo tutsių, bet ir susiskaldę: iš vienos pusės, šis susiskaldymas buvo regioninis, iš kitos pusės, paremtas požiūriu į santykius su tutsiais. Prezidentas Kayibanda, pietų hutas, buvo nuverstas 1973 metais. Jį pakeitė generolas Juvenalis Habyarimana iš šiaurės, kuris 1990 metais, gavęs prancūzų pagalbą už sutikimą dalytis valdžia su tutsiais, atrėmė tutsių įsiveržimą iš Ugandos. Kad sutvirtintų savo padėtį priešiškų hutų, įtariai žiūrėjusių į jo elgesį, akyse, jis sukūrė hutų jaunimo judėjimą, kuris tapo grėsminga jėga, gaudavusia ginklų iš vyriausybės ir radijo bangomis skatinama žudyti tutsius ir nuosaikiau nusiteikusius hutus. Tutsius dauguma hutų laikė penktąja kolona, pasiruošusia susijungti su tutsių tremtiniais Ugandoje ir sunaikinti hutus. Bet 1993 metais Habyarimana, iš tiesų atsakydamas į užsienio spaudimą, Arušos konferencijoje (kuri turėjo įgyvendinti ankstesnį Kinšasos susitarimą Zaire) Tanzanijoje sutiko sukurti dvitautę vyriausybę. Šis susitarimas sukėlė tų hutų, kurie norėjo grynakraujės hutų valstybės ir nesijautė saugiai jokioje kitoje, nerimą. Dėl to Habyarimana vis dvejojo, kol Pasaulio Bankas ir TVF pagrasino ekonominėmis sankcijomis.

1994 metais, grįžtant iš konferencijos Dar es Salame, besileidžiantis sostinėje jo lėktuvas buvo sunaikintas, o jis pats ir kartu skridęs Burundžio prezidentas žuvo.

Šis įvykis buvo signalas tutsių įsiveržimui. Pusė milijono hutų buvo žiauriai nužudyti, o dar du tris kartus daugiau pabėgo į gretimas valstybes, daugiausia į Zairą. Tarptautinės pastangos apsaugoti pabėgėlius buvo sužlugdytos, nes vyriausybės (išskyrus prancūzų) atsisakė suteikti pajėgų ar lėšų toms Afrikos valstybėms, kurios norėjo įsikišti. Prancūzų mėginimai padėti pabėgėliams pietvakarių Ruandoje buvo nutraukti, kai santykinai nedidelės jų pajėgos susidūrė su karine grėsme. Civilinės paramos organizacijos nesugebėjo įtikinti pabėgėlių, įsikūrusių stovyklose Ruandos pasienyje su Zairu, Burundžiu ir Tanzanija, sugrįžti namo, prie apleistų pasėlių. Šiose stovyklose gyveno ne tik milijonas ar daugiau beturčių pabėgėlių, bet ir ginkluoti bei kerštingi hutai, kurių vienintelė mintis buvo atkovoti valdžią, stumti nelaimingus pabėgėlius į kovą su tutsiais, įrėmus jiems į nugaras ginklą. JT ir kitos organizacijos susidūrė su dilema: palikti tūkstančius mirštančių pabėgėlių likimo valiai ar tęsti maisto tiekimą, žinant, kad didžioji jo dalis bus pasisavinta stovyklose vyraujančių gaujų. Naujosios tutsių vyriausybės pastangos įtikinti pabėgėlius sugrįžti namo, paskirti ministru pirmininku hutą Pasteur'ą Bizimangą, nebuvo pakankamai įtikinamos. Ruandoje tutsiai, po nepriklausomybės netekę maždaug milijono gyvybių, tapo dar mažesne valdančiąja mažuma, apsupta priešų, dar labiau pažeidžiama ir nepripažįstančia kompromisų. Po metų Zairo vyriausybė nusprendė išvaryti nekviestus hutus, įsikūrusius stovyklose jos teritorijoje, už savo sienų, bet dauguma nusprendė bėgti į Zairo gilumą, kur pateko tarp dviejų ugnių: Kabilos pajėgų, sutelktų prieš Mobutu (ten buvo ir tutsis Banyamulenge), ir baimės grįžti namo. 1996 metais Banyamulenge's daliniai užpuolė maždaug 40 pabėgėlių stovyklų Zaire, žudė ir išvarė jų gyventojus. Dauguma pabėgėlių buvo nustumti atgal į Ruandą arba Burundį, kur jiems grįžus vėl prasidėjo žudynės. Dešimtojo dešimtmečio žudynės yra aiškiausi genocido atvejai nuo to laiko, kai 1948 metais buvo priimta Genocido konvencija.

Vakarų Centrinė Afrika

Tarp Nigerijos ir Kongo įsispraudusios kelios mažesnės teritorijos. Į *Kamerūną*, kuriame gyvena du trečdaliai šių teritorijų gyventojų, ganėtinai sėkmingai prisitaikiusį prie kalbinių ir etninių nesutarimų, Prancūzija įsikišo norėdama palaikyti jai draugišką Ahmadu Ahidjo vyriausybę, kai čia, daugiausia dėl ekonominių priežasčių, prasidėjo sukilimas. Ahidjo staiga atsistatydino 1982 metais, jį pakeitė apgailėtinai neveiklus Paulis Biya. Staigus svarbiausių Kamerūno eksporto prekių – kavos, kakavos ir medvilnės – kainų smukimas lėmė skolos didėjimą, valdininkai liko be atlyginimų, plito korupcija ir kontrabanda. Reikėjo kreiptis pagalbos į TVF, dėl to kilo vidaus politinės kovos,

su kuriomis Biya nepajėgė susitvarkyti. Jis atsisakinėjo paskirti ministrą pirmininką, kol buvo priverstas tą padaryti. Nedidele persvara ir gana įtartinai Biya nugalėjo per blogai organizuotus rinkimus 1992 metais, vėl tapo prezidentu, nes opozicija negalėjo susitarti dėl bendro kandidato iškėlimo. Jis buvo dar kartą perrinktas 1997 metais, kai Sandraugos stebėtojų komanda (Kamerūnas įstojo į Sandraugą 1994 metais) paskelbė smerkiantį pranešimą apie pažeidimus per rinkimus. Pakartotinė Biya'os sėkmė rodė jo populiarumą tankiai gyvenamose šiaurinėse šalies dalyse.

Gabono puoselėtos viltys žlugo. Potencialiai viena iš turtingiausių Afrikos valstybių Gabonas buvo valdomas prezidentų Leono M'Ba (nušalinto 1963 metais, tačiau Prancūzijos karių sugrąžinto) ir Alberto Bongo, kuris pasivadino Omaru, kai priėmė islamo tikėjimą 1973 metais, ir galutinai įtvirtino vienpartinę sistemą. Nors Gabonas turėjo daug gamtos išteklių, įskaitant apie ketvirtadalį pasaulio mangano, aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje šalį pakirto tokia ekonominė krizė, kad vyriausybė ėmė prievarta imti paskolas iš atlyginimų ir atidėjo skolų grąžinimą, kad išvengtų bankroto. Dideli neramumai 1990 metais privertė Bongo įdiegti daugpartinę sistemą anksčiau, negu jis to norėjo. Po rinkimų, per kuriuos jo Gabono demokratinė partija (GDP) su didele persvara aplenkė konkurentes, jis sudarė naują ministrų kabinetą, į kurį pateko šešių partijų atstovai. GDP sau pasiliko svarbiausias ministerijas, bet turėjo tik mažumą vietų ministrų kabinete, o pats Bongo buvo perrinktas prezidentu 1993 metais, kai nugalėjo Kamerūno remiamą priešininką.

Konge Brazavilyje pirmasis prezidentas Fulbertas Yalou buvo nuverstas per revoliuciją. Prancūzija atsisakė įsikišti ir gelbėti iš padėties, nes pripažino, kad tai pagrįsta liaudies pykčio išraiška. Alphonse'as Massemba-Debatas, po jo Marienas Ngouabi nuvedė šalį kairėn, tačiau pastarasis 1977 metais buvo nužudytas, o pirmajam netrukus buvo įvykdyta mirties bausmė. Kongo darbo partijos vadovas Denis Sassou-Nguesso (buvęs prezidentu 1979–1992 m.) neįsileido į valdžią prokiniškų ir prorusiškų partijų, bet jų ir neuždraudė. Jis prastai planavo valstybės lėšų naudojimą, gausiai finansavo nepelningus projektus, tuo tarpu dar sumažėjo naftos gavyba ir kainos, sutriko ekonomika, prasidėjo pavojingas žmonių plūdimas į miestus, sustiprėjo etninė priešprieša ir padidėjo importas bei užsienio skola. Kariuomenei atsisakius numalšinti maištus 1985 metais, prezidentą išgelbėjo tik jo gvardija, o po šešerių metų jo valdžia buvo apribota, nors pavyko išvengti atpildo ir išlaikyti padėtį bei dalį įgaliojimų. Per 1992 metų rinkimus, pirmiausia vietinius, paskui prezidento, iškilo Pascalis Loussaba, tapęs prezidentu. Tačiau 1997 metais po negarbingos kovos, kurioje jį rėmė Gabono prezidentas Bongo (jo uošvis), kiti kaimynai bei amerikiečių ir prancūzų naftos bendrovės, Nguesso atgavo valdžią. Tais metais buvo atitrauktos prancūzų pajėgos.

Priėjimo prie jūros neturinčioje *Centrinėje Afrikos Respublikoje* pulkininko Jean-Bedelio Bokassos vadovaujamas perversmas buvo panašus į karinius perversmus Burkina Fase, Benine ir Nigeryje, tačiau privedė prie kraupių nusikaltimų, kai pulkininkas apsiskelbė imperatoriumi ir neregėtai plačiai ėmėsi žiaurumų. Prancūzija, gėdingai tapusi vienos iš nepadoriausių tironijų bendrininke, prisidėjo prie jo nuvertimo 1979 metais. Bokassos mėginimas grįžti 1983 metais nepavyko. Po trumpo pereinamojo laikotarpio André Kolongba, Zairo prezidento Mobutu išlaikytinis ir giminaitis, išbuvo valdžioje dvylika metų. Jis priešinosi daugpartinės sistemos įvedimui, kol tik galėjo; iki Persijos įlankos karo 1991 metais gaudavo paramą iš Irako, paskui pastarąjį iš dalies pakeitė Taivanas, bet, svarbiausia, prarado Prancūzijos palankumą. Prancūzija vis dar turėjo įtaką šalyje ir laikė 3500 karių (iki 1999 m.). Negalėdamas ilgiau atidėlioti rinkimų, Kolongba, iškritęs jau per pirmąjį jų turą, norėjo panaikinti antrąjį, tačiau 1992 metais jį pakeitė André-Félixas Patasse (perrinktas 1999 m.). Fernando Po – Ispanijos sala Biafros vingyje – vėliau buvo pavadinta Maciaso Nguemos vardu. Ši sala, kartu su Rio Muni, Gabono anklavu, 1968 metais tapo nepriklausoma *Pusiaujo Gvinėjos* valstybe, netrukus tapo šeimynine autokratija, pasižymėjusia ekonominėmis nelaimėmis ir masinėmis žudynėmis. Prezidentas Obiangas Nguema, kuris 1979 metais pakeitė Francisco Maciasą Nguemą (jis patikėjo savo apsaugą marokiečiams), nedaug tepataisė padėtį nuo savo pirmtako laikų, tačiau dvidešimtojo amžiaus paskutiniame dešimtmetyje buvo priverstas įdiegti daugpartinį valdymą. *Prinsipės* ir *San Tomės* salos, esančios už 200 mylių į vakarus nuo Gabono Gvinėjos įlankoje, penkioliktajame amžiuje pirmą kartą atrastos portugalų, tapo nepriklausomomis 1975 metais ir pasuko ta pačia demokratine linkme, kai 1991 metais prezidentą Aristide Pereirą rinkimuose nugalėjo Antonio Mascarenhasas Monteiro. Tačiau plito nedarbas, infliacija, didėjo užsienio skolos. 1995 metais jaunesnieji karininkai ketino nuversti prezidentą Miguelį Trovoadą, bet perversmas nepavyko, nors jam pritarė ministras pirmininkas Carlosas de Graça.

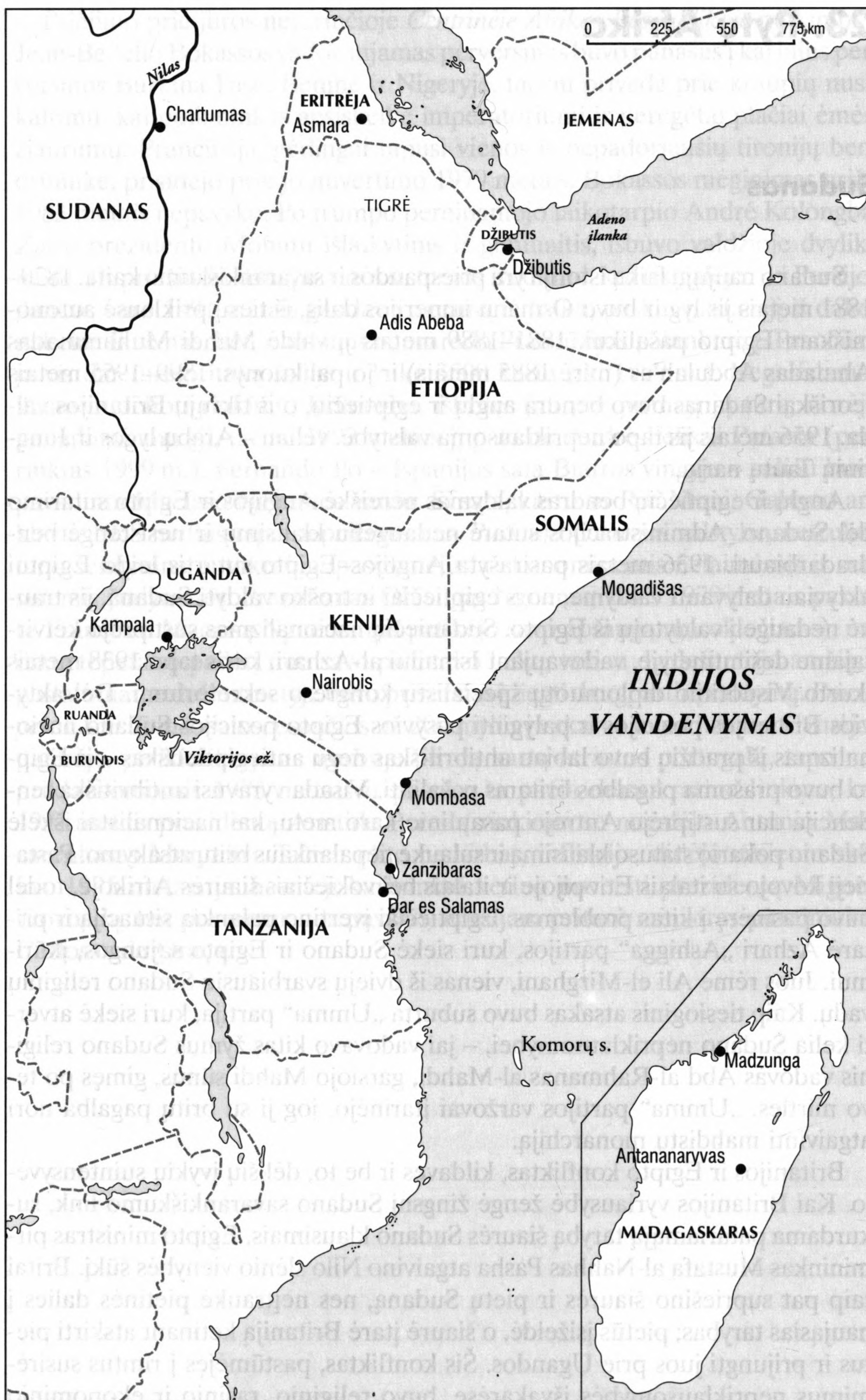
23. Rytų Afrika

Sudanas

Sudano naujųjų laikų istorija yra priespaudos ir savarankiškumo kaita. 1820–1881 metais jis lyg ir buvo Osmanų imperijos dalis, iš tiesų priklausė autonomiškam Egipto pašalikui. 1881–1889 metais jį valdė Mahdi Muhammadas Ahmadas Abdulah'as (mirė 1885 metais) ir jo palikuonys. 1899–1955 metais teoriškai Sudanas buvo bendra anglų ir egiptiečių, o iš tikrųjų Britanijos valda. 1956 metais jis tapo nepriklausoma valstybe, vėliau – Arabų lygos ir Jungtinių Tautų nariu.

Anglų ir egiptiečių bendras valdymas nereiškė Anglijos ir Egipto sutarimo dėl Sudano. Administracijos sutarė nedaugeliu klausimų ir nesistengė bendradarbiauti. 1936 metais pasirašyta Anglijos–Egipto sutartis leido Egiptui aktyviau dalyvauti valdyme, nors egiptiečiai ir troško valdyti Sudaną, jis traukė nedaugelį valdytojų iš Egipto. Sudaniečių nacionalizmas sustiprėjo ketvirtajame dešimtmetyje, vadovaujant Ismailui al-Azhari, kuris tapo 1938 metais įkurto Visuotinio diplomuotų specialistų kongreso sekretoriumi. Dėl aktyvios Britanijos pozicijos ir palyginti pasyvios Egipto pozicijos Sudano nacionalizmas iš pradžių buvo labiau antibritiškas negu antiegiptietiškas – iš Egipto buvo prašoma pagalbos britams pašalinti. Visada vyravusi antibritiška tendencija dar sustiprėjo Antrojo pasaulinio karo metu, kai nacionalistai iškėlė Sudano pokario statuso klausimą ir sulaukė nepalankaus britų atsakymo. Pastarieji kovojo su italais Etiopijoje ir italais bei vokiečiais šiaurės Afrikoje, todėl buvo pasinėrę į kitas problemas. Egiptiečiai įvertino palankią situaciją ir pritarė Azhari „Ashigga" partijos, kuri siekė Sudano ir Egipto sąjungos, įkūrimui. Juos rėmė Ali el-Mirghani, vienas iš dviejų svarbiausių Sudano religinių vadų. Kaip tiesioginis atsakas buvo suburta „Umma" partija, kuri siekė atverti kelią Sudano nepriklausomybei, – jai vadovavo kitas žymus Sudano religinis vadovas Abd al-Rahmanas al-Mahdi, garsiojo Mahdi sūnus, gimęs po tėvo mirties. „Umma" partijos varžovai įtarinėjo, jog ji su britų pagalba nori atgaivinti mahdistų monarchiją.

Britanijos ir Egipto konfliktas, kildavęs ir be to, dėl šių įvykių suintensyvėjo. Kai Britanijos vyriausybė žengė žingsnį Sudano savarankiškumo link, sukurdama patariamąją tarybą šiaurės Sudano klausimais, Egipto ministras pirmininkas Mustafa al-Nahhas Pasha atgaivino Nilo slėnio vienybės šūkį. Britai taip pat supriešino šiaurės ir pietų Sudaną, nes neįtraukė pietinės dalies į naująsias tarybas; pietūs įsižeidė, o šiaurė įtarė Britaniją ketinant atskirti pietus ir prijungti juos prie Ugandos. Šis konfliktas, pastūmėjęs į rimtus susirėmimus nepriklausomybės išvakarėse, buvo religinio, rasinio ir ekonominio pobūdžio. Pietinę dalį sudarė trys provincijos – Bahr al Gazalis, Aukštutinis

23.1. Somalio pusiasalis ir Rytų Afrika

Nilas ir Pusiaujas, kur gyveno kiek daugiau kaip 3 milijonai iš 10 milijonų visų gyventojų. Šios trys provincijos, besiribojančios su penkiomis Afrikos valstybėmis (Centrine Afrikos Respublika, Kongu, Uganda, Kenija ir Etiopija), labiau žvalgėsi į Afrikos kaimynus, o ne į arabų šiaurę. Didžioji dalis gyventojų, nors maždaug 40 procentų Afrikos musulmonai, buvo negridai ir pagonys; kai kurios gentys buvo nualintos vergų pirklių iš šiaurės, nes jie nuolat išveždavo geriausius genties vyrus ir moteris; skurdas pietuose buvo didesnis negu šiaurėje. Po karo britai, anksčiau kaltinami už tai, kad jų valdžia pabrėždavo šiaurės ir pietų skirtumus, ėmėsi vienijimo politikos, tačiau 1946 metų konferencijoje pietiečių atstovų nebuvo, todėl pastarieji priekaištavo, kad jie buvo ne suvienyti, o prijungti. Po vėliau, 1947 metais, įvykusios konferencijos Džuboje šiauriečiai teigė, kad pietūs sutiko jungtis, tuo tarpu pastarieji tai neigė ir toliau prašė atskirti juos nuo šiaurės arba sukurti tam tikrą federaciją su garantijomis.

Šiuos vidinius nesutarimus iš dalies užgožė opesni ginčai tarp Egipto, siekusio suvienyti Nilo slėnį, ir Britanijos, reikalavusios suteikti teisę Sudanui pačiam apsispręsti, kai baigsis savivaldos Britanijai prižiūrint laikotarpis. 1947 metais Egiptas nusileido apsisprendimo principui, bet klydo manydamas, kad tuo galės pasiekti dviejų šalių susijungimo.Tačiau Egiptas ir Britanija vis dar negalėjo susitarti dėl nedelsiant būtinų konstitucijos pakeitimų. 1948 metais Britanija įvedė naują konstituciją be Egipto sutikimo. Įstatymų leidžiamoji ir vykdomoji tarybos buvo įkurtos visoje Sudano teritorijoje, bet rinkimus į jas boikotavo proegiptietiškos partijos. Po antibritiškų demonstracijų Azhari buvo areštuotas. Tuo metu Egiptas buvo įsivėlęs į arabų karą su Izraeliu ir jo tiesioginius padarinius.

1951 metais Britanijos gubernatorius paskyrė komisiją tolesniems konstitucijos kūrimo žingsniams apsvarstyti. Sudanas akivaizdžiai sparčiai žengė per savivaldą savarankiško apsisprendimo link, todėl Egiptas įvykdė 1950 metais paskelbtą grasinimą nutraukti 1899 metų sutartį dėl bendro valdymo, taip pat 1936 metų Britanijos ir Egipto sutartį. Karalius Faroukas buvo paskelbtas Egipto ir Sudano karaliumi. Tačiau 1952 metais Egipte praūžus revoliucijai jis prarado abi karalystes.

Prieš kelis mėnesius Britanija buvo sukūrusi Sudano savivaldos statutą, o naujoji Egipto vyriausybė, kurios naujasis vadovas generolas Neguibas buvo pusiau sudanietis, pritarė tam tikriems pakeitimams, apribojantiems specialius gubernatoriaus įgaliojimus pietuose. Visos didelės Sudano partijos pateikė proegiptietiškas deklaracijas, ir į 1953 metų Anglijos ir Egipto sutartį, kurioje nepriklausomybė numatoma ne vėliau kaip 1961 metais, buvo įtrauktas pakeistas statutas. Rinkimai, prieš kuriuos buvo surengta didelė proegiptietiška kampanija, įvyko 1953 metais ir baigėsi triuškinama atnaujintos Azhari partijos, dabar vadinamos Nacionaline unionistų partija, pergale. 1954 metų pradžioje Azhari tapo ministru pirmininku. Tais pačiais metais Neguibas prarado postą.

1955 metais, nepriklausomybės paskelbimo išvakarėse, pietinėje dalyje įvyko protrūkis.

Pietus įžeidė vietų paskirstymas naujojoje vyriausybėje ir jų nuolatinių prašymų dėl atsiskyrimo arba federalinės asociacijos nepaisymas. Kariuomenės dalinys netikėtai užsipuolė savo karininką arabą. Nepasitenkinimas nepaprastai greitai išplito ir buvo numalšintas tik tada, kai premjeras pasitelkė Britanijos gubernatorių ir perkėlė dideles karines pajėgas iš šiaurės į pietus. Pietiečiai pakluso teigdami, kad pasikliauja Britanijos tarpininkavimu, bet galutiniu rezultatu nusivylė. Represijos buvo negailestingos ir žiaurios. Buvo naikinami šimtai pietiečių, tūkstančiai tremiami į šiaurę, dešimtys tūkstančių traukėsi į gretimas Afrikos šalis. Šalies pietūs tapo uždara teritorija, iš kurios buvo sunku gauti patikimą informaciją, tačiau pasiekdavo bauginantys pranešimai.

Sukilimas paspartino nepriklausomybę, kuri buvo paskelbta pirmąją 1956 metų dieną. Tada Azhari partija skilo, iš pradžių susibūrė jo vadovaujama koalicija, paskui koalicija be jo. Kūrėsi naujos partijos. Abdullah'as Khalilas, kuris perėmė valdžią iš Azhari 1956 metais, dvejus metus kovojo su ekonominiais sunkumais (padėjo 1958 metų sutartis su Jungtinėmis Valstijomis dėl pagalbos) ir su atgimstančia Egipto baime. 1958 metais Egiptas nusiuntė savo pajėgas į dvi ginčytinas sritis Egipto–Sudano pasienyje, tačiau šis netaktiškas jėgos demonstravimas atsisuko prieš Kairą per tais pačiais metais vykusius rinkimus, kai „Umma" partija iškovojo daugiausia vietų. Nors Khalilas bijojo Azhari ir Nassero aljanso, buvo įtariamas žinojęs apie karinį perversmą, kuris nušlavė jį, jo vyriausybę ir konstituciją. Generolas Ibrahimas Abboudas drauge su aukščiausiąja karininkų taryba paėmė valdžią.

Karinis valdymas truko šešerius metus, per kuriuos padėtis pietų provincijose smarkiai pablogėjo. Sudano vyriausybė laikėsi arabizacijos politikos ir itin nepasitikėjo užsienio krikščionimis misionieriais, kuriuos įtarė ne tik nusiteikimu prieš musulmonus, bet ir esant aktyviais vakariečių separatizmo agentais. 1962 metais priimtas Misionierių bendrijų įstatymas apribojo jų veiklą ir daugelį paskatino išvykti; 300 likusiųjų buvo išvaryti 1964 metais, po didelio separatistų judėjimo „Anya Nya" sukilimo, išsivežė į platųjį pasaulį ir pasakojimus apie vyriausybės kareivių vykdomas masines žudynes. 1964 metais generolo Abboudo karinis režimas buvo nuverstas, o po kelių savaičių, kurias generolas Abboudas valdė drauge su civilių vyriausybe, jis pats atsistatydino. Seras el-Khatimas Khalifa subūrė pereinamąją intelektualų ir sugrįžusių politikų koaliciją, 1965 metų pradžioje ją pakeitė normalesnė politikų koalicija, kur „Umma" partija buvo įtakingiausia. Pietietis Clementas Ngoro buvo paskirtas vidaus reikalų ministru, o šiaurės ir pietų derybos prasidėjo ir Sudane, ir Nairobyje, kur buvo deramasi su daugeliu iškilių pabėgėlių iš pietų. Kita konferencija turėjo įvykti vasarį Džuboje, tačiau buvo atidėta, nes „Anya Nya" atsisakė iš anksto sudėti ginklus, diskusijas pavyko atnaujinti tik kovo mėnesį Chartume. Pietiečiai reikalavo federalinės konstitucijos, šiauriečių politikai priešinosi separatistų siekiams, tad nedaug ką buvo galima pasiekti. Kovos tęsėsi, pietiečiai vis labiau linko ne į federaciją, o į nepriklausomybę, tuo tarpu abi pusės prašydavo kaimynų pagalbos. Sudano vyriausybė pasistengė pagerinti santykius su Etiopija, Uganda ir Centrine Afrikos Respublika, o Sudano afrikiečių nacionalinė

sąjunga apeliavo į afrikiečių nuomonę per Afrikos vienybės organizaciją ir jos Išsivadavimo komitetą Dar es Salame.

1969 metais karininkų grupė, vadovaujama generolo Gaafaro Muhammado Nimeiry, užėmė valdžią ir įkūrė kairiosios pakraipos proegiptietišką vyriausybę. Tokių perversmų Somalyje ir Libijoje sutapimas leido kurti abstrakčius planus dėl visų šių šalių susijungimo su Egiptu ir kartu dėl šiaurės rytų Afrikos arabų šalių bloko sukūrimo. Šis sumanymas buvo išplėstas, kad pritrauktų Pietų Jemeną ir Siriją, šitaip sujungiant jį su iširusia 1958 metų sąjunga, kur Egiptas buvo svarbiausias vienijantis veiksnys, tačiau šios schemos nedavė jokių rezultatų. Sudane jas užsipuolė kritikai, teigiantys, kad jos atitraukia dėmesį nuo svarbesnių vidaus problemų, ypač nuo pilietinio karo pietuose. Nimeiry patyrė keletą mėginimų jį nuversti, juos rėmė, jei ne inicijavo, Libija ir Etiopija. 1977 metais Sudanas priartėjo prie karo su Etiopija dėl jo teikiamos pagalbos Eritrėjos sukilimui prieš Adis Abebą. Šalies viduje Nimeiry ir svarbiausio jo oponento Sadiqo al-Mahdi susitaikymo ženklas buvo pastarojo išrinkimas Sudano socialistų sąjungos viceprezidentu. Tai atvedė musulmonišką fundamentalizmą į vyriausybę ir suskaldė Musulmonų broliją į tuos, kurie buvo pasirengę šiuo būdu dalytis valdžia, ir į tuos, kurie tebereikalavo visapusiško teokratinio valdymo. Koalicija subyrėjo 1979 metais.

Devintojo dešimtmečio pradžioje Nimeiry žlugimą buvo galima drąsiai nuspėti. Jo rūpesčiai pietuose atsinaujino, ekonomika vis blogėjo, studentai ir kiti nepatenkintieji rengė demonstracijas prieš jį, jo rėmėjai – daugiausia Saudo Arabija ir Jungtinės Valstijos – pradėjo abejoti, ar nebūtų geriau be jo; jo valstybės sienas peržengė daugybė išvytų ir badaujančių pabėgėlių iš Etiopijos ir Čado. Į šiuos rūpesčius jis atsakė negailestingu islamo įstatymų ir bausmių taikymu, pasivadino imamu (nors trečdalis jo šalies vyrų ir moterų nebuvo musulmonai) ir padarė svarbių nuolaidų Saudo Arabijos ir kitiems piniguočiams. Sadiqas al-Mahdi priešinosi žiauriam šariato taikymui, už tai 1983 metais buvo pasodintas į kalėjimą, tačiau po metų paleistas. Atėjus 1985 metams, maždaug penktadalis gyventojų badavo, nekompetentingas valdymas sustabdė valstybės įstaigų darbą, nutrūko svarbūs darbai (pavyzdžiui, drėkinimo), specialiųjų policijos pajėgų visai pagrįstai nekentė žmonės, užsienio paskolų sumos buvo didesnės negu pajamos iš eksporto, daugiau užsienio paskolų buvo galima gauti tik už žlugdančias palūkanas, o pietūs vėl buvo apsiginklavę prieš Chartumą ir visiškai autonomiški.

Balandžio mėnesį Nimeiry lankantis Jungtinėse Valstijose, jį nuvertė kariuomenė po įvykio, kurį galima pavadinti profesionalų streiku, – tai buvo prevencinis kariškių perversmas, turėjęs užkirsti kelią dar radikalesniems veiksmams. Naujoji karinė vyriausybė tik laikinai užpildė tuštumą, nes tradicinės politinės partijos pajėgė sukurti civilių koaliciją su premjeru al-Mahdi. Tačiau al-Mahdi pasirodė silpnas ir nenuoseklus, ieškojo sėkmės pasiduodamas islamo fundamentalizmo politikai (priešingai savo kampanijos pažadams), taip pat nepajėgė, o gal per daug nesistengė, sustabdyti karo pietuose, tuo sugadindamas santykius su sąjungininkais – Demokratine unionistų partija (DUP). Jis buvo apkaltintas sabotuojant taikos pastangas. 1988 metais DUP pasitraukė

iš jo vyriausybės. Jis tapo priklausomas nuo Nacionalinio islamo fronto (NIF). Kariškiai, bijoję pralaimėjimo pietuose, nepakentė šio dvejojimo ir baiminosi ekonomikos žlugimo. Karo, atsinaujinusio 1983 metais, rezultatas buvo mažiausiai pusė milijono žuvusiųjų ir pusantro milijono pabėgėlių. Užsienio skola padidėjo iki 7 milijardų dolerių; derybos su TVF iširo; dažnai vyko badaujančiųjų maištai. 1989 metais kariškiai atvirai paėmė valdžią vadovaujami generolo Omaro al-Bashiro, kuris buvo lankstesnis, bet vargu ar mažiau atsidavęs islamui nei jo pirmtakas. Tuo metu kariuomenę jau buvo apėmusi NIF dvasia, todėl al-Bashiras buvo tik nominalus vadovas, iš tiesų visa galia buvo sutelkta Hassano al-Turabi, NIF vadovo, rankose. Al-Turabi pavyko sau ir savo partijai priskirti iškreiptą islamiško ortodoksiškumo monopoliją. NIF ne tik patraukė kariuomenės karininkus, bet ir rado šalininkų tarp verslininkų ir valstybės tarnautojų, kurie buvo didžiai pasipiktinę siaubingu ankstesnių vyriausybių kyšininkavimu ir nemokšiškumu. Tačiau NIF nesuvaldė infliacijos, nepritraukė užsienio investicijų ir nesustabdė karo pietuose, nepaisant besitęsiančių pietiečių nesutarimų dėl to, ar galima sutikti su kuo nors mažiau nei visiška nepriklausomybė, ir skilimo tarp Riako Macharo vadovaujamų būrių (daugiausia nuerų) ir Johno Garango Sudano liaudies išsivadavimo armijos pajėgų (kurių daugumą sudarė dinkai). Chartume vyriausybė buvo smerkiama dėl tęsiamo karo, bendrininkavimas per pasikėsinimą į prezidentą Mubaraką Adis Abeboje 1995 metais supriešino su Egiptu ir Etiopija, o simpatijos Irakui pablogino santykius su Saudo Arabija. Karinių užmačių Sudanas atsisakė 1993 metais, al Bashiras ir kiti buvo atstatydinti iš armijos, tačiau alTurabi vaidmuo liko nepakitęs (bet šiek tiek sumažėjęs dėl nelaimingo atsitikimo) – jų partnerystė ėmė silpnėti. Karas, sausra ir Chartumo sudaromos kliūtys tarptautinėms pagalbos tarnyboms sukėlė vis didėjantį badą ir net Rytų Afrikos standartais didžiules humanitarines nelaimes. Patį Chartumą atakavo Jungtinės Valstijos, kurios sunaikino taikinius – greičiausiai ne tuos, kuriuos reikėjo – atsakydamos į Amerikos ambasadų užpuolimus kitose Rytų Afrikos vietose, to ėmėsi antiamerikietiškai nusiteikę islamo kovotojai.

Somalio pusiasalis

Senoji *Etiopijos* karalystė, rasių, kalbų ir religijų mišinys, net devynioliktajame amžiuje išlaikė nepriklausomybę, o drauge ir tam tikrą atsparumą modernizavimo tendencijoms, kurios paprastai ateina drauge su kolonizacija ir su antikolonijiniais judėjimais. Kolonizuota tiktai penkerius metus dvidešimtajame amžiuje (1936–1941 m.), ji susigrąžino įprastą gyvenimą vadovaujama įžvalgiojo monarcho Haile Selassie, kuris pirmą kartą įkopė į sostą 1930 metais, būdamas 38 metų. Imperatorius buvo atsargus novatorius, jo reformistiniai polinkiai buvo naudingi feodalams žemvaldžiams ir turtingiesiems bažnyčios tarnams, kurie buvo žymiausi ir galingiausi žmonės jo karalystėje. 1960 metais mėginta surengti perversmą prieš jį, 1961 metų

kovą prasidėjo bruzdėjimai kariuomenėje, dar vienas sąmokslas, atskleistas tų pačių metų rugpjūtį, rodė jaunų išsilavinusių žemesnio rango karininkų, kurie manė, kad princas Asfa Wossenas galėtų labiau paspartinti pažangą, nepasitenkinimą. Tačiau imperatorius susitvarkė stebinamai lengvai ir vidaus reformų nespartino. Jis taip pat palaikė gerus santykius su naujomis Afrikos valstybėmis (gal tam, kad apsidraustų nuo tradicinio musulmonų priešiškumo jo daugiausia krikščioniškai imperijai). 1958 metais jo sostinė tapo JT Afrikos ekonominės komisijos būstine, o 1963 metais čia sukurta Afrikos vienybės organizacija. Abiem šioms organizacijoms imperatorius pastatė erdvias būstines.

Ypatingas Etiopijos rūpestis užsienyje buvo kaimynas, bantu genčiai nepriklausantis *Somalis*, kuris, skirtingai negu etiopai, buvo ne tik užkariautas europiečių devynioliktajame amžiuje, bet ir jų pasidalytas. Somaliečiai, musulmonai, tačiau ne arabai, pasirodė Somalio pusiasalyje maždaug Europos viduramžių pabaigoje, vėliau su musulmonais puldinėjo krikščionišką Etiopijos karalystę. Somalis buvo kolonizuotas devynioliktojo amžiaus antrojoje pusėje, pirmiausia, septintajame dešimtmetyje, prancūzų, paskui, devintajame dešimtmetyje, britų ir italų (jie užėmė ir Eritrėją, šitaip tuo metu italų vadinamą teritoriją, besiribojančią su Raudonąja jūra, į šiaurę nuo Etiopijos). Britanijos kolonija Kenija išsiplėtė į šiaurę, daugiausia į somaliečių žemes, o Etiopija šeimininkavo jų Ogadeno provincijos teritorijoje, į kurią Somalis reiškė pretenzijas. Todėl Etiopijos ir Somalio santykiai nuo pat pradžių buvo blogi, Britanijos santykiai su abiejomis nelengvi, nes etiopai įtarė pastarąją palaikant Somalį dėl jo pretenzijų Etiopijai, tuo tarpu somaliečiai manė, jog Britanija nepalankiai žiūri į jų pretenzijas Kenijai.

1935 metais italai, nepatenkinti tuo, kad jų Somalilando dalis nederlinga, ir apskritai imperiniais tikslais pasinaudojo incidentu Volvole, ginčijamame Ogadene, Etiopijai užkariauti. Jie buvo įtariami ketinimu sukurti Didįjį Somalį, į kurį patektų ir Britanijos Somalilandas, tačiau kai jie pralaimėjo britams 1941 metais, atsigavo nepriklausoma Etiopijos imperija (prie jos 1952 metais buvo prijungta Eritrėja, kurią iki tol globojo Britanija), o Somalis liko priklausomas ir padalytas. Karo pabaigoje Ernestas Bevinas siūlė sukurti Didįjį Somalį, susidedantį iš Britanijos ir Italijos Somalilando bei Etiopijos dalių, tačiau ši mintis supykdė Etiopiją ir neatnešė naudos Somaliui. Diskusijos dėl Etiopijos–Somalio sienos iš lėto žengė pirmyn iki 1959 metų, kai konferencija Osle su Trygve Lie, atliekančiu arbitro vaidmenį, pasiekė kompromisą, nepatenkinusį nė vienos pusės. 1960 metais Italijos Somalis, į kurį italai buvo grįžę 1950 metais dešimt metų jį globoti, tapo nepriklausomas, o šiai datai artėjant britai, kurie ėmė nervintis dėl egiptiečių kišimosi į Britanijos Somalilandą, paskubino savo koloniją prijungti prie Italijos Somalilando sukurdami nepriklausomą Somalio Respubliką – didelę, tačiau neturtingą, mišrią rasiniu požiūriu, nepasirengusią, neturinčią pasitikėjimo ir gąsdinamą kaimynių – Etiopijos ir Kenijos.

Konferencijoje dėl Kenijos Lankasterio rūmuose 1962 metais Somalis nesėkmingai stengėsi išsikovoti plebiscitą Šiaurės pasienio rajone, Kenijoje

(didesnėje negu 260 000 kvadratinių kilometrų teritorijoje), dėl jo susijungimo su Somaliu. Vėliau, tais pačiais metais, Kenijos politikai aptarė su somaliečiais Rytų Afrikos federaciją, kuri apimtų ne tik Somalį ir Britanijos Rytų Afrikos teritorijas, bet ir Etiopiją; Kenija pareiškė, kad šitaip klostantis įvykiams ji ketina pasilikti visą Šiaurės pasienio rajoną sau. Gruodžio mėnesį sienų komisija rekomendavo, kad rajonas būtų padalytas į du regionus, sujungtus su naująja Kenijos valstybe. Dėl šios Britanijos vyriausybei priimtinos rekomendacijos kilo maištai, buvo nutraukti diplomatiniai santykiai su Somaliu. Kenija patraukė savo pusėn kitas Afrikos valstybes, o iš 1963 metais vykusios Afrikos–Azijos konferencijos Mošyje, Tanganikoje, kai somaliečiai iškėlė sienos klausimą, Kenijos delegacija išėjo. Kitoje konferencijoje Adis Abeboje daugelis Afrikos valstybių išreiškė nepasitenkinimą, kai somaliečiai vėl ėmė kelti šį klausimą.

Somalis nenorėjo sutikti su 1897 metų sutartimi, pagal kurią Britanija perdavė dalį Somalilando Etiopijai; tarp Italijos Somalilando ir Etiopijos nebuvo jokios nustatytos sienos. Gavę nepriklausomybę, somaliečiai nedrįso mesti iššūkio kaimynui, kuris buvo ginkluotas amerikietiškais ginklais. Etiopija, suprasdama rasinį susiskirstymą šalies viduje, irgi vengė susidūrimo. Tačiau Somalio pretenzijos Kenijai kėlė nerimą Etiopijai, nes panašių pretenzijų Somalis turėjo į Etiopijos Ogadeno provinciją. 1962 metais pasienio rajonuose vyko kovos, nors karas nebuvo skelbtas. Somalio prezidentas Abdurashidas Shermake kitais metais aplankė SSSR, Egiptą, Indiją, Pakistaną ir Italiją, bet buvo mažai paremtas ar padrąsintas. Kenijos nepriklausomybė tų metų pabaigoje taip pat buvo įtvirtinta oficialiu iš anksto parengtu Kenijos–Etiopijos gynybos sutarties pasirašymu, o po kelių mėnesių Etiopija ir Somalis ėmė atvirai kariauti. Rusai pasisiūlė tarpininkauti, o SSSR užsienio reikalų ministro pavaduotojas nuvyko į Mogadišą, tuo parodydamas, kad Rusija rūpinasi, jei ne somaliečiais, tai bent tuo, kad amerikiečiai arba kinai gali įsitvirtinti Somalio pusiasalyje. Kur kas veiksmingesnį tarpininkavimą pasiūlė Sudano prezidentas ir Maroko karalius; pasibaigus deryboms Chartume, karo veiksmai buvo sustabdyti. Tačiau svarbiausia problema nebuvo išspręsta, o 1965 metais tolesnės Kenijos ir Somalio derybos neįvyko. Pavieniai mūšiai vyko iki 1967 metų, kai naujoji Somalio vyriausybė paprašė prezidentą Kaundą tarpininkauti. Diplomatiniai santykiai buvo atkurti kitais metais.

Prancūzijos Somalilande sąjūdis už susijungimą su Italijos ir Britanijos teritorijomis buvo nutrauktas, kai *Džibučio* asamblėjoje buvo nuspręsta likti Prancūzijos Sąjungos užjūrio teritorija. Tačiau 1975 metais Prancūzija nusprendė pasitraukti (nors ir palikdama 4000 karių), o 1977 metais atsirado nepriklausoma Džibučio Respublika. Jos teritoriją sudarė Džibučio uostas ir Bab al Mandebo sąsiaurio vakarų krantas, kurių troško Somalis ir kurie buvo gyvybiškai svarbūs Etiopijos užsienio prekybai, čia gyveno afarai, giminiški Etiopijos ir Eritrėjos gyventojams, ir isai, kurie buvo somaliai. (Žlugus Mengistu Etiopijoje 1992 metais, Džibutis priėmė daugpartinę konstituciją, kuri, tiesą sakant, iš esmės nepakeitė jos politikos etninio pobūdžio. Prezidentas Hassanas Gouledas Aptidonas, isas, buvo apkaltintas žiaurumais prieš afarus, dėl

to prarado Prancūzijos paramą ir buvo izoliuotas nuo Džibučio kaimynų Rytų Afrikoje ir Arabijos pusiasalyje.)

Somalio pusiasalis įgijo tarptautinę svarbą šaltojo karo kontekste. Jis buvo tiltas iš Afrikos į Aziją pietiniame Raudonosios jūros gale, kuris buvo toks pat svarbus, kaip ir papildomas kelias per Sinajų, o į rytus nuo jo buvo platieji Indijos vandenyno vandenys. Jungtinės Valstijos plėtė įtaką ir karines bazes Etiopijoje. SSSR tą patį darė Somalyje: už sandėlius ir ryšio priemones, žvalgybos postus ir didelę aviacijos bazę tiekė somaliams ginklų kovoti prieš kaimynus. 1974 metais šį manevravimą sustiprino ir transformavo revoliucija Etiopijoje.

Haile Selassie draugai ir giminaičiai spaudė pasitraukti 1973 metais, kai sukaks 80 metų. Jis buvo senas ir turėjo daug problemų – jo įpėdinį 1973 metais ištiko infarktas. Sąjunga su Izraeliu subyrėjo karo Artimuosiuose Rytuose metais, amerikiečių draugiškumas blėso, studentai maištavo, darbininkai streikavo, jis atsisakė atsistatydinti. Imperatorius atpalaidavo varžtus, kuriais laikė suspaudęs šalį, o praeities negalėjo pakeisti. Karininkų grupė sukėlė maištą, tuoj subruzdo eiliniai kareiviai, puskarininkiai ir jaunesnieji karininkai, imperatorius buvo nušalintas (vėliau mirė kalėjime, gal buvo nužudytas, o gal mirė dėl prastų sąlygų), nužudyta daug politinių veikėjų. Senuko imperatoriaus, kažkada gal kilnaus, visa ką slopinanti įtaka sukėlė didelę įtampą (tarp regionų, klasių, net armijoje), klestėjo sąmokslai, korupcija, prastas valdymas ir stagnacija, kuriuos dar labiau sustiprino sausra ir badas, apėmęs didžiąją Afrikos dalį aštuntojo dešimtmečio pradžioje ir išryškinęs skurdžių ir dvarininkų bei kilmingųjų kontrastą. Po pirmojo sukilimo dažnai keitėsi vyriausybės, susibūrė mišri nekonsoliduota grupė, vadinama Dergvė (arba Komitetu), jos nariai vis keisdavosi ir daugiausia buvo nežinomi, tačiau ji valdė sostinėje.

Žymiausias naujojo režimo veikėjas buvo protingas ir lankstus pulkininkas Haile Mariamas Mengistu, jis nugalėjo pagrindinius varžovus Etiopijos Liaudies Respublikos partijoje, pasinaudodamas socialisto Meisono, kurį jis vėliau nušalino, parama. Mengistu ir jo statytinis Alyotawi Sededas turėjo garantuotą valdžią Adis Abeboje, tačiau ne visoje šalyje, ypač neturėjo įtakos Eritrėjos šiaurėje ir ginčytinose pietų teritorijose. Ateinančius septyniolika metų Mengistu kariavo keliais frontais, be užsienio pagalbos būtų pralaimėjęs vieną arba visus karus. Jį rėmė SSSR ir jos statytiniai Kuboje, 1977 metais Maskva nusprendė paremti Mengistu sukeldama pavojų ir išduodama aljansą su Somaliu, turėdama tikslą išstumti Jungtines Valstijas iš Etiopijos. Kubos ginklai išgelbėjo Hararės ir Diredavos miestus Etiopijai, padėjo išstumti somaliečius, kurie jau buvo beveik užkariavę Ogadeną. Šis atsipūtimas leido Mengistu atsilaikyti prieš eritrėjiečius, vėlgi rusų ir kubiečių padedamas, jis galėjo surengti kontrataką. Kuriam laikui Mengistu buvo išgelbėtas, o SSSR nusprendė remti Haile Selassie krikščionišką amharų imperiją po nauja Dergvė vėliava. Šalia esamų konfliktų su eritrėjiečiais ir somaliečiais Mengistu taip pat grėsė tigrių sukilimai šiaurės vakaruose ir oromų, arba galų, pietuose (pastarieji sudarė beveik pusę šalies gyventojų).

Šie įvykiai privertė Somalį pereiti iš Rusijos į Amerikos globą. Tačiau Somalis taip pat buvo labai susiskaldžiusi šalis. Devynioliktojo amžiaus paskutiniame trečdalyje Prancūzijos, Britanijos ir Italijos kolonizatoriai įtvirtino įvairialypį valdymą per atskirų piemenų klanų ir jų pogrupių tinklą, pastarieji irgi ėmė reikšti savo teises po nepriklausomybės paskelbimo 1960 metais. Klano sistema veikė plačioje, nors ir neaiškioje struktūroje – miestiečiai prieš visus kitus gyventojus, tą aiškiai parodė, ypač Mogadiše, darbo ieškotojų antplūdis kolonijinės santvarkos metais ir antroji pabėgėlių migracija dėl karų su Etiopija. Prezidentas Shermake 1969 metais buvo nužudytas. Įpėdinis atsirado tik po tarpuvaldžio laikotarpio ir karinio perversmo, vadovaujamo pulkininko Siado Barre's. Pulkininkas priklausė merehų klanui, kuris buvo darodų dalis, o pastaroji buvo suspausta tarp isų genties šiaurėje ir havių pietuose. Barre siekė centralizuoti Somalį apie Mogadišą ir savo asmenį. Barre stiprino Somalio ryšius su SSSR ir arabų pasauliu, deklaravo ekscentrišką socialistinę programą, po 1977 metų pasinaudojo amerikiečių palankumu ir įsiveržė į Etiopiją, nepagrįstai tikėdamasis JAV karinės paramos. Barre's pajėgas greitai išvijo etiopai, kuriems kariauti padėjo kubiečiai ir rusai, o jo paties padėtis dėl to žeminančio nuotykio, kurio pasekmių jis neįvertino, gerokai pablogėjo. Jis tapo žiauriu, nepotistiniu autokratu, prarado jį rėmusių genčių palankumą, nors jo vadovaujami visi vėl susibūrė kovai su Etiopijos įsiveržimu 1982 metais, paskui įsivėlė į pilietinį karą, kuris paspartino šalies skaldymąsi ir sukėlė badą, leido išplisti plėšikavimui ir privertė bėgti 2 milijonus įbaugintų bei alkanų žmonių. Vienu metu Raudonasis Kryžius skirdavo trečdalį visų savo išteklių Somaliui, be to, ten pat dirbo dar 20 humanitarinių tarnybų. Viena iš nedaugelio vienalyčių Afrikos valstybių Barre vadovaujant virto priešiškumų raizginiu, kurį dar stiprino nediferencijuota Jungtinių Valstijų finansinė parama, kuri, dažnai naudojama netinkamoms ir niekada nesibaigiančioms užmačioms, leisdavo susidaryti aukso puodams. Šiaurinė, anksčiau Britanijai priklausiusi šalies dalis norėjo atsiskirti ir pasiskelbti Somalilando respublika, tačiau jos prezidentas Muhammadas Egalas neturėjo tarptautinio pripažinimo (išskyrus Džibutį 1997 m.) ir buvo menkai remiamas užsienio.

Susitelkusi opozicija 1991 metais privertė Barre bėgti, tada klanų vadai, kurie sujungė savo pajėgas prieš jį, atnaujino tarpusavio karo veiksmus. Žymiausias iš šių vadų buvo Muhammadas Farahas Aideedas, kuris (kaip ir Barre), buvo italų apmokytas kareivis ir policininkas, ilgokai Barre's laikytas kalėjime, bet paleistas, kai jo talento Barre prireikė kovojant su Etiopija. Jam nedaug trūko, kad taptų Barre's įpėdiniu, bet padarė taktinę klaidą, leido savo priešininkui Ali Mahdi Muhammadui paimti Mogadišą, kur pastarasis pasiskelbė prezidentu. Siekdamas atsigriebti už šią nesėkmę, Aideedas ieškojo sąjungininkų kitose grupėse, taip pat tarp islamo fanatikų, kurie susitelkė aplink jį, kai Jungtinės Valstijos išskyrė jį kaip ypatingą priešą ir ketino nužudyti. Somalyje buvo du atskiri, bet glaudžiai susiję nelaimių šaltiniai. Pirmasis buvo chaosas ir sumaištis po Barre režimo griūties; antrasis – sausra, badas ir ligos, pirmiausia dėl gamtinių priežasčių. Pirmoji nelaimė smarkiai pablogino antrąją. Pirmoji buvo daugiausia jaučiama sostinėje ir pakrantėje,

antroji – šimtus mylių tolyn į šalį. Dėl pirmosios reikėjo tarptautinio tarpininkavimo arba rimto įsikišimo, kad būtų sutramdytos ir nuginkluotos kariaujančios grupuotės; antroji reikalavo maisto, vaistų ir apsaugos tiems, kurie tai gabena. Blogiausia bado fazė pasibaigė 1992 metų viduryje, tačiau pagalbą teikiančios organizacijos dėl apiplėšimų vis dar netekdavo 10–20 procentų atgabentos pagalbos. Tų pačių metų pabaigoje buvo išsiųsta JT misija (UNOSOM), kuri turėjo prižiūrėti ir pagerinti tarptautinės pagalbos paskirstymą tiems, kuriems ji buvo skirta. UNOSOM negavo nei įgaliojimų, nei priemonių, kad nuginkluotų frakcijas, kurios apiplėšinėjo organizacijas, nors JT Generalinis sekretorius Boutros-Ghali griežtai pareiškė, kad nuginklavimas yra viena iš reikalingų pirminių sąlygų vykdant UNOSOM užduotis. Šis nesutarimas, iš esmės tarp JT ir Jungtinių Valstijų, atnešė dar daugiau susiskaldymo ir bėdų, kurios privertė Jungtines Valstijas atsisakyti tiekti sausumos pajėgas kitoms JT operacijoms. (Bosnijoje ir Kosove jos reikalavo kreiptis į NATO. Tarptautinės pajėgos, nusiųstos į Rytų Timorą, beveik visos buvo australų.)

UNOSOM pajėgas iš pradžių sudarė 500 pakistaniečių su labai griežtai apribotais įgaliojimais; jos greitai išsiplėtė į neutralią daugianacionalinę taikos palaikymo organizaciją ir nuo tada tapo aktyvios Somalio frakcijų kovų bei karinio konflikto tarp Jungtinių Valstijų ir Aideed frakcijos dalyvės. Jungtinės Valstijos padėjo UNOSOM kariniais daliniais. Jos taip pat išsiuntė 1300 kareivių greitojo reagavimo karinį dalinį, kuris buvo nepriklausomas nuo JT. UNOSOM karinėms pajėgoms vadovavo Turkijos generolas, o jo pavaduotojas buvo amerikietis. Greitojo reagavimo dalinio vadas admirolas Jonathanas Howe buvo paskirtas specialiuoju JT Generalinio sekretoriaus atstovu, kai pirmasis ėjęs šias pareigas (alžyrietis Muhammadas Sahounas), protestuodamas prieš amerikiečių karingumą, atsistatydino. Išsiplėtusiose iki 28 000 kareivių UNOSOM Jungtinių Valstijų pajėgos sudarė 8000 karių; italų ir prancūzų kontingentai pagal skaičių užėmė trečiąją ir ketvirtąją vietas po antrojoje vietoje esančio Pakistano. Pirmųjų amerikiečių atvykimu buvo patenkintas Aideedas, kurį Jungtinės Valstijos, matyt, labiau mėgo nei Ali Mahdi, tačiau per 1993 metus Jungtinės Valstijos atsisakė sutaikyti karvedžius ir nutarė verčiau pašalinti Aideedą politiškai, o jei prireiktų, ir nužudyti jį. Adeedas nusiteikė prieš amerikiečius ir JT, o jo šalininkai per riaušes nužudė 25 pakistaniečius. Dėl jų žūties amerikiečiai kaltino Aideedą, o šis aiškino, kad amerikiečiai bandė užgrobti jo radijo stotį. Jungtinės Valstijos pasiuntė antras amerikiečių pajėgas (daugiausia nė dvidešimties neturinčius jaunuolius), kurios turėjo suimti Aideedą, tačiau šios pajėgos suėmė tik du jo šalininkus, nužudė 500 somaliečių ir sužeidė dar gal 1000 žmonių, prarado du sraigtasparnius, o juos pačius turėjo gelbėti UNOSOM pakistaniečiai ir kiti padaliniai. Žuvo 18 jaunų amerikiečių. Clintonas nusprendė atsitraukti. Amerikos kariniai daliniai, paskui juos ir UNOSOM, išvyko per 1994 metus. Vienijant Somalį ir sugrąžinant jam taiką, nepadaryta jokios pažangos, po trejų metų jis tebebuvo pasidalijęs į kovojančias viena prieš kitą genčių sąjungas, tarsi nepastebinčias atskirtos prezidento Egalo valdos šiaurėje. Kai 1996 metais Aideedas buvo nužudytas, jo varžovai, paskatinti Etiopijos, sudarė aljansą –

Sederės paktą – prieš jo sūnų Husseiną. Somalis tebebuvo be vyriausybės, veikiau sritis nei valstybė, kurioje 20 vadeivų lenktyniavo dėl valdžios, ginklai buvo vienintelė prekė, kurios netrūko, o plėšikavimas – pagrindinis gausių karinių formuočių užsiėmimas. Somalis tapo kraštutiniu vienadienės intervencijos ir jos beprasmiškumo (jei ne blogiau) pavyzdžiu.

Etiopijoje Mengistu vyriausybė įbaugino ir sustabdė Vakarų Somalio išsivadavimo frontą, bet nenugalėjo Eritrėjos liaudies išsivadavimo fronto (EPLF). Sudanas ir Saudo Arabija stengėsi suvienyti mažas Eritrėjos grupeles – trys iš jų pasirašė sutartį Džedaho mieste 1983 metų pradžioje. Šis susitarimas buvo tarsi įžanga į platesnį susitarimą su EPLF, į kurio kairiuosius polinkius jie vis dėlto žiūrėjo įtariai, tačiau šie žingsniai buvo neveiksmingi, tuo tarpu EPLF patvirtino esanti gyvybinga 1983 ir 1988 metais smarkiai sumušusi Etiopijos vyriausybės pajėgas. Jungtinės Valstijos EPLF priskyrė jau ne marksistų sukilėliams, o demokratiniam išsivaduojamajam judėjimui. Sukilimas Tigrės provincijoje tai paūmėdavo, tai nusilpdavo, nelygu kaip sekdavosi eritriečiams, kol 1989 metais vyriausybė šioje provincijoje patyrė didelių pralaimėjimų. Rusijos pagalba menkėjo, ir Mengistu jautė, jog būtina pasiūlyti Eritrėjai autonomiją federacijoje. Perversmas prieš jį nepavyko, tačiau kariuomenė, nuo kurios jis priklausė, jau buvo pakankamai prisikariavusi ir reikalavo kokio nors susitarimo su Eritrėja, tik ne dėl visiškos nepriklausomybės. Derybos, tarpininkaujant buvusiam Jungtinių Valstijų prezidentui Carteriui, prasidėjo 1989 metais. 1991 metais Mengistu pabėgo iš šalies, sostinę ir centrinę vyriausybę perėmė Melesas Zenawi, dabar jau buvęs komunistas, tapęs Etiopijos liaudies revoliucinio demokratinio fronto (EPRDF) vadu: šio fronto pagrindinės sudedamosios dalys buvo Etiopijos liaudies demokratinis judėjimas, Tigrajų liaudies išsivadavimo frontas ir Oromų liaudies demokratinė organizacija. Chaotiški rinkimai įvyko po metų, kiek tvarkingesni 1994 metais. EPRDF tebevyravo, nors oromai ir kiti, nepasitikintys amharais, norėjo atsiskirti ar bent jau sukurti neglaudžią Etiopijos federaciją. Afarai buvo panašiai susiskaldę. EPRDF 1995 metais triuškinamai nugalėjo per visuotinius ir regioninius rinkimus, kuriuos boikotavo didžiosios opozicinės partijos. Etiopijoje, praradusioje priėjimą prie jūros, bet turinčioje teisę naudotis Eritrėjai priklausančiu Raudonosios jūros Asabo uostu, vyriausybė pasirinko valdžios perdavimo regionams (kurių iš pradžių numatyta 14, o vėliau sumažinta iki 10) politiką, tačiau dėl pastarųjų etninės tapatybės kilo grėsmė, kad suirs federalizacija. Visoms šio regiono tautoms prie begalinių, matyt, karų siaubo prisidėjo badmečiai, tokie niokojantys, kad plačiajame pasaulyje apie tai rašoma stambiomis antraštėmis ir trumpam sukrusta teikti pagalbą per daug apsikrovusioms darbais ir nepakankamai finansuojamoms paramos organizacijoms. Užsienio reikaluose Melesas buvo priešiškas Islamo frontui Sudane (ypač po pasikėsinimo į Mubarako gyvybę Adis Abeboje 1995 metais), Kenijai ir Aideedo frakcijai Somalyje. Jis balansavo tarp gerų santykių su JAV ir vizitų Kinijoje.

Eritrėjoje EPLF veikė taip, tarsi šalis jau turėtų nepriklausomybę, kurią ir gavo 1995 metais. Šalies, kurioje gyveno 3 milijonai gyventojų, beveik po lygiai

musulmonų ir krikščionių, kalbėjusių įvairiomis kalbomis, šalies daugiau nei dešimt metų stokojusios maisto, besistengiančios aprūpinti būrius iš savo namų pabėgusių žmonių ir demobilizuotų kareivių, didinti nepakankamą mokyklų skaičių ir diegti naujovišką rinkos ekonomiką, prezidentu tapo Issayas Aferworki. Jos sienos su Etiopija buvo labai neaiškios, 1998 metais po Eritrėjos įsiveržimo į ginčijamas teritorijas Etiopija smogė atsakomąjį smūgį, kilo smarkūs mūšiai, daug žmonių paliko namus. Abi pusės buvo apsiginklavusios moderniais ginklais, pirktais daugiausia iš rusų ir buvusių sovietinių satelitų Europoje. Karas plito ir kariniu, ir politiniu atžvilgiu. Etiopija rėmė Eritrėjos disidentus Sudane; Eritrėja siuntė pagalbą etiopams, kurie priešinosi tigrajų daugumos valdžiai ir Husseinui Aideedui Somalyje.

Uganda, Tanzanija, Kenija

Pati įtakingiausia valstybė rytų ir pietų Centrinėje Afrikoje buvo Britanija, tačiau pirmieji iš Europos čia atvyko portugalai. Diasas išlipo Rytų Afrikoje pakeliui iš Gerosios Vilties kyšulio į Indiją ir grįždamas atgal. Šiame krante portugalai išvydo arabų pasaulį, įkūrė įplaukimo ir laivų remonto uostus tose vietose, kur arabai jau prekiavo: Kilvą, Zanzibarą, Mombasą, Malindį. Portugalų teisių regione pobūdis ir apimtis buvo neaiški ir nepastovi, jas po truputį siaurino arabai, vėliau britai ir olandai, kol portugalams liko tik Mozambikas.

Britanijos interesai Rytų Afrikoje buvo dvejopi. Indijos vandenyne viešpataujančiai šaliai pakrančių teritorijos buvo natūralus masalas, tačiau ji stipriai įsitvirtino ir žemyninėje Afrikoje, imdama valdyti ir toli nuo jūros esančias teritorijas, kurias laikė būtinomis, kad apsaugotų strateginius britų interesus Gerosios Vilties kyšulyje ir Nilo slėnyje. Šiaurės kryptimi nuo Gerosios Vilties kyšulio, apeinant būrų respublikas, skverbiantis iki Rodezijos, drauge pietų kryptimi nuo Egipto ir Sudano, pasidarė strategiškai svarbi Uganda ir kelias per Keniją. Itin spalvingu tyrinėjimų ir didžiųjų valstybių rungtynių istorijos tarpsniu Britanija devynioliktojo amžiaus pabaigoje įsigijo Ugandą ir Keniją, o 1890 metais prie jų prisijungė Zanzibarą (gavo jį iš Vokietijos už Heligolandą) ir 1919 metais, kai Vokietija pralaimėjo Pirmąjį pasaulinį karą, gavo mandatą valdyti Tanganiką.

Britanija iš pradžių valdė ne itin plačią teritoriją. Kaip įprasta, teikdama pirmenybę netiesioginiam priėjimui, ji nusprendė daryti įtaką pakrančių teritorijoms per Zanzibaro sultoną, arabų valdovą, kuris buvo ir Arabijos Maskato sultonas, tačiau perkėlė savo sostinę į Zanzibarą 1840 metais. (Zanzibaras ir Maskatas buvo vėl atskirti 1861 metais, kai du mirusio sultono sūnūs lordo Canningo, Indijos vicekaraliaus, tarpininkavimu sukūrė atskiras valstybes ir dinastijas.) Žemyno gilumoje Britanijos vyriausybės plėtros reikalus paliko privačioms bendrovėms iki paskutinio devynioliktojo amžiaus ketvirtadalio, kai bendrovėms, tyrinėjančioms Afrikos regionus, ėmė nesisekti, o kitos Europos valstybės konkurentės ėmė plėsti savo teritorijas. Tada ir pati Britanija

turėjo imtis teritorijų aneksavimo politikos. Pavyzdžiui, Britanijos Rytų Afrikos bendrovės nesėkmė privertė lordo Rosebery vadovaujamą kabinetą priimti sprendimą įvesti protektoratą Ugandai – abejojantys ministro pirmininko draugai buvo daugiau nei pakankamai įtikinti strateginiais argumentais dėl kitų stiprių Europos valstybių, pirmiausia Italijos ir Belgijos, ketinimų Nilo aukštupyje. Po italų kapituliacijos 1896 metais ties Adova imperatoriui Menelekui II Britanija ėmė baimintis, kad Etiopija sudarys karinę sąjungą su Prancūzija arba su mahdistais Sudane, dėl to lordas Salisbury skubino geležinkelio į Ugandą tiesimą, kad paremtų Sudano susigrąžinimo politiką. Tiek pat svarbu buvo ir nurungti Vokietiją, kuri apie pasiryžimą tapti įtakinga Afrikoje aiškiai parodė Berlyno konferencijoje 1884–1885 metais.

Vokiečiai įtvirtino savo pretenzijas Pietvakarių Afrikoje, vėliau ir Rytų Afrikoje, dėl to Britanija sutriko, nes vokiečių ekspansija Afrikoje jai nepatiko, bet blogų Anglijos–Prancūzijos santykių laikotarpiu 1880–1904 metais jai reikėjo Vokietijos draugystės ir Europoje, ir kitur. Anglija susitaikė su Vokietijos įvykdyta Pietvakarių Afrikos okupacija, nors tuo metu pati ėmėsi priemonių apsaugoti Bečuanalandą nuo vokiečių (arba būrų) galimų pretenzijų, kurios galėtų pakenkti geležinkeliui, einančiam nuo Gerosios Vilties kyšulio į šiaurę. Panašiai įvyko ir Rytų Afrikoje, kur Britanija susitaikė su Vokietijos buvimu ir liovėsi naudotis Zanzibaro sultonu, kad apsunkintų vokiečių padėtį Tanganikoje, kartu 1887 metais išsinuomojo iš sultono 16 kilometrų pakrantės juostą (taip pat Mombasą) ir stiprino valdžią Ugandoje bei Niasalande, kad kylanti Vokietijos imperija būtų išlaikyta tarp tų ribų, kurios atitiko Anglijos interesus. Po Pirmojo pasaulinio karo nebeliko Vokietijos veiksnio, tačiau jau pačioje dvidešimtojo amžiaus pradžioje atsiradęs reiškinys – Kenijos plėtra baltųjų kolonistų pastangomis – vėliau sukūrė problemų. Kai nebeliko sunkumų dėl didžiųjų valstybių konkurencijos, Užsienio reikalų ministerija galėjo nebesukti galvos dėl Rytų Afrikos. Kitokie sunkumai, regis, nejaudino Kolonijų reikalų ministerijos, kol pasidarė per vėlu, nes tuo metu, kai 1923 metų Devonširo deklaracija patvirtino afrikiečių interesų pirmumą, kolonistų bendruomenė manė, o jai leista šitaip manyti iki nepriklausomybės išvakarių, kad jų galioms ir privilegijoms artimiausiu metu pavojus negresia. Netgi šeštajame dešimtmetyje abi rasės manė, kad baltųjų vyriausybės atsidavimas apsisprendimo ir daugumos valdžios principams neprives prie to, kad nemaža baltųjų bendruomenė patektų juodaodžių valdžion.

Rytų Afrikos nepriklausomybė atėjo vėliau nei Vakarų Afrikos, bet iš dalies dėl to, kad atėjo vėliau, buvo pasiekta nuosekliai pagal nustatytą evoliucijos modelį nuo skiriamų bendrų tarybų iki pat visiškai renkamų parlamentų, žengė drauge su savivalda, kuri ateity turėjo virsti nepriklausomybe. Tanganika tapo nepriklausoma 1961 metų gruodį, Uganda – 1962 metų spalį, Kenija – 1963 metų gruodį, tačiau situacija jose labai skyrėsi, nors šios trys teritorijos geografiškai buvo artimos.

Ugandos kelio nepriklausomybės link ypatumus lėmė sudėtinga šalies politinė sandara. Ugandos protektoratą sudarė daug monarchinių vienetų, iš

kurių svarbiausios buvo Buganda, valdoma jos kabakos [valdovo] Fredericko Mutesa II. Kitos valstybėlės buvo Bunjoras, Toras, Ankolė ir Busogas. Be to, Buganda ir Bunjoras ilgai ginčijosi dėl teritorijos. Vienas iš šių valdų padarinių buvo tas, kad Ugandoje išryškėjo stiprus tradicinis nacionalizmas, priešiškas tiek Britanijos kolonijiniam valdymui, tiek demokratiškesnėms antimonarchinėms nacionalizmo formoms. Pastarųjų krypčių sąlyginis silpnumas vertė kolonijinę valdžią, atliekančią pažangų vaidmenį, būti opozicija konservatyviajam kabakai, kuris rūpinosi tradicinių galių ir karalystės tapatumo išlaikymu. 1953 metais Britanijos ministras, kalbėdamas Londone, ne laiku užsiminė apie Rytų Afrikos federaciją, kabaka, taip pat daugelis kitų afrikiečių tą suprato kaip Britanijos sumanymą sukurti naują didelį politinį vienetą, kad apsaugotų baltųjų valdžią. Centrinės Afrikos federacija buvo kuriama tuo pačiu metu, todėl rytų afrikiečiai baiminosi, kad baltiesiems kolonistams Kenijoje bus suteiktos teisės visoje Rytų Afrikoje, panašios į tas, kurias Pietų Rodezijos baltųjų mažuma mėgino įtvirtinti savo šalyje ir toliau Šiaurės Rodezijoje bei Niasalende. Tada prasidėjo ginčas tarp kabakos ir gubernatoriaus. Kabaka buvo ištremtas už 1900 metų Ugandos sutarties nesilaikymą, pagal sutartį jis privalėjo priimti Britanijos patarimus tam tikrais klausimais.

Kabaka tremtyje išbuvo iki 1955 metų. Sero Keitho Hancocko vadovaujama komisija parengė naują konstituciją, su ja kabaka sutiko ir pasirašė Namirembės sutartį, pagal kurią Buganda tapo konstitucine monarchija – Ugandos dalimi; Bugandos parlamentas, arba lukikas, turėjo siųsti savo atstovus į Ugandos parlamento posėdžius (nors iš pradžių atsisakė tą daryti). Taigi kabaka grįžo, bet karalystėje, į kurią parvyko, budo demokratija didesnės demokratijos viduje, o Britanija, siekdama sukurti nepriklausomą Ugandą, kuri būtų unitarinė parlamentinė demokratija, o ne federacija, buvo gerokai pažengusi į priekį.

Tačiau Britanijai nepavyko numalšinti Bugandos ir Bunjoro konflikto. Ginčas kilo dar 1893 metais, kai britai, vadovaujami sero Fredericko Lugardo, ir tuometinis kabaka drauge kariavo prieš Bunjorą. Buganda užgrobė penkias Bunjoro grafystes ir dalį dviejų grafysčių. Užgrobimą palaimino Britanijos–Ugandos 1900 metų sutartis, ir nuo to laiko britai apsimetė negirdintys Bunjoro skundų. Tačiau 1961 metais Britanija paskyrė slaptą tarybą (Molsono komisiją), kuri turėjo išspręsti ginčą, kol šaliai bus suteikta nepriklausomybė. Komisija pasiūlė kompromisą, į kurį britų valdytojai atsižvelgė tik iš dalies. Bugandai buvo leista pasilikti keturias grafystes, kurias jai priskyrė komisija; sprendimas dėl kitų buvo atidėtas. 1964 metais, jau po nepriklausomybės, Ugandos vyriausybė surengė plebiscitą, kurį rekomendavo Molsono komisija ir kuris galutinai sugrąžino šias teritorijas Bunjorui.

Ugandos Konstituciją imta keisti 1950 metais, kai į įstatymų leidžiamąją tarybą buvo priimta tiek pat oficialiųjų narių (t. y. kolonijos tarnautojų), kiek ir neoficialiųjų. Iš pastarųjų aštuoni buvo afrikiečiai, keturi azijiečiai ir keturi europiečiai, taigi pripažįstama etninė problema, kuri, beje, nesutrukdė žengti į nepriklausomybę, nes europiečių buvo per mažai, kad jie galėtų tikėtis išlaikyti politinę valdžią, o azijiečiai manė esant tikslinga nuo pat pradžių

bendradarbiauti, o ne kovoti su afrikiečių dauguma. Toks pat oficialiųjų ir neoficialiųjų narių santykis 1952 metais buvo nustatytas ir vykdomojoje taryboje. 1954 metais įstatymų leidžiamoji taryba buvo dvigubai išplėsta. 1961 metais Ugandai buvo leista savivalda, Benedikto Kiwanuka tapo pirmuoju ministru pirmininku, tačiau dėl Bugandos separatizmo vis buvo atidedamas visiškas nepriklausomybės suteikimas. Lukikas, kuris 1957 metais nusiuntė peticiją Britanijos karaliui su prašymu suteikti didesnę autonomiją, o kitais metais atsisakė jam skirto vaidmens per visuotinius rinkimus, paskelbė Bugandą nepriklausoma. Ugandos liaudies kongresas, kurį sukūrė Miltonas Obote kovai už nepriklausomybę, sudarė sąjungą su bugandų savivaldos partija „Kabaka Yekka“, kad iškovotų daugumą parlamente. Obote užėmė Kiwanuko vietą. Nepriklausomybė paskelbta 1962 metų spalį. Kitais metais Uganda tapo Sandraugos respublika, o kabaka sutiko būti simboliniu prezidentu. Tačiau Obote's ir kabakos sąjunga truko trumpai. 1966 metų pradžioje gandai apie skandalus aukštuose postuose ėmė kelti pavojų Obote's padėčiai. Jis pats pasiskyrė sau nepaprastuosius įgaliojimus, nušalino arba suėmė daugelį ministrų ir atleido prezidentą. Po dviejų mėnesių paskelbė naują Konstituciją, kuri paspartino naują susidūrimą tarp jo ir lukiko, ir pasiskelbė prezidentu. Vėl ėmė sklisti gandai, kad bugandai ketina kariauti, tai paskatino Obote imtis veiksmų pirmam. Kabakos rūmai buvo užpulti, vos spėjęs pabėgti, jis dar kartą atsidūrė tremtyje. Iki 1993 metų Bugandoje negyveno nė vienas kabaka.

1971 metais Obote nuvertė kariškiai, kai jis dalyvavo Sandraugos konferencijoje Singapūre. Atėjęs į valdžią, jis supykdė daugelį tradicionalistų, ypač bugandus; vėliau išgąsdino nekilnojamojo turto savininkus švelniai kairiaisiais pareiškimais, o intelektualus – autoritariškais polinkiais. Išlikęs gyvas po pasikėsinimo į jo gyvybę, Obote 1969 metais ėmėsi silpninti kariuomenės ir jos vado Idi Amino galias, bet jam nepavyko. Aminas užėmė jo vietą. Iš pradžių džiugiai sutiktas kaip puikus kariškis (ir bokso čempionas), turintis gerbiamą britišką išsimokslinimą, Aminas sukūrė teroro valstybę, ypač po nesėkmingo Obote's įsiveržimo 1972 metais į Ugandą iš Tanzanijos su 1000 vyrų būriu. Aminas nevengė imtis atsakingo vaidmens ir tarptautiniuose reikaluose. Pasiskelbė esąs Izraelio draugas, bet vėliau perėjo į kitą pusę ir tapo uolus palestiniečių rėmėjas.

Kilo didelė sumaištis, kai 70 000 azijiečių Aminas liepė palikti šalį per tris mėnesius, nors vėliau leido pasilikti Ugandos piliečiams. Kadangi dauguma jų buvo Britanijos piliečiai, Amino žingsnis buvo nemalonus Britanijos vyriausybei, kuri neprotingai atsisakė apie tai kalbėti, kai aptarti šį klausimą siūlė Obote, o dabar ji įstrigo tarp įsipareigojimo įsileisti Britanijos piliečius į Britaniją ir triukšmo, kuris kiltų juos įsileidus, jeigu jų bus daug ir jie bus juodaodžiai. Aminas taip pat išvijo Britanijos karinę misiją ir vyriausiąjį komisarą, kuriuos apkaltino prisidėjus prie nepavykusio Obote's atsakomojo perversmo. Kitais metais jis pradėjo užiminėti vieną po kitos šimtus įmonių, daugiausia priklausančių Britanijai, tuo tarpu visoje šalyje dingusiųjų be žinios, atpažintų ir neatpažintų, ugandiečių sąrašas ilgėjo iki gluminančių 500 000, iki tol, kol 1979 metais jis buvo nuverstas. Tokius kaip Aminas paprasti žmonės vadina

bepročiais. (Atsitiktinis sutapimas: 1979 metais buvo priversti pasitraukti kiti du bepročiai monstrai – Jeanas-Bedelis Bokasa Centrinėje Afrikos Respublikoje ir prezidentas Maciasas Nguaema iš Pusiaujo Gvinėjos. Visi trys buvo gėdingai be saiko remiami trijų ankstesnių kolonijinių vyriausybių.)

Aminas buvo nuverstas tik įsiveržus Tanzanijai, tai vienintelis atvejis, kai Afrikos valstybė ėmėsi praktinių veiksmų, kad išvaduotų žemyną iš barbariškos tironijos. Tanzanijos pajėgos, padedamos Ugandos nacionalinės laisvės armijos, lengvai užėmė sostinę ir įkurdino laikinąją vyriausybę, vadovaujamą buvusio Mekererės universiteto vicekanclerio dr. Yusufu Lule. Praėjus vos dviem mėnesiams, Lule nušalino jį iškėlusi Nacionalinė konsultacinė taryba, o jį pakeitė Godfrey Binaisa, teisininkas, ministras valdant Obote'i. Pats Binaisa taip pat buvo kariuomenės nušalintas ir suimtas, kai Obote palaikanti taryba perėmė šalies valdymą į savo rankas. Šie pasikeitimai drauge su žinoma Nyerere, kuris netrukus vėl pasirodė Ugandoje, parama Obote'i rodė, kad pastarasis grįš į valdžią, o 1980 metų pabaigoje jo populiarumas šalies šiaurėje ir aktyvi civilių bei karinės vyriausybės parama nedidele ir ginčijama persvara pakylėjo jį atgal į prezidento kėdę. Jo valdymas, trukęs iki 1985 metų, buvo siaubingas ir vargu ar bent kiek ne toks kruvinas kaip Amino. Nenumalšinti etniniai konfliktai, nevaldoma kariuomenė; masinių pjautynių pavyko išvengti tik dėl masinio žmonių bėgimo, daugiausia į Sudaną ir Zairą. Tie, kurie nuvertė Obote, netrukus kariavo vieni prieš kitus. Galutinai nugalėjo Nacionalinė pasipriešinimo armija, vadovaujama Yoweri Musevenio, kuris, nugalėjęs Obote's pajėgas ir jį pakeitusią karinę Tito Okello vyriausybę, sunaikino organizuotą opoziciją šiaurėje, sumušė generolą Basilio Okello (valymas truko dar trejus metus). Keturiasdešimtmetis Museveni – padorus, politiškai įžvalgus žmogus tapo nauju prezidentu. Jo pirmtakų palikimas buvo baisiai sugriauta šalis ir jokių akivaizdžių būdų, kaip paversti tarptautinės bendruomenės simpatijas realia ekonomine pagalba. Šalies infrastruktūra buvo sunaikinta, užsienio skolos ir jų išmokėjimo tvarka supančiojo išpūstos armijos išlaidų slegiamą ekonomiką, o šiaurė ir kiti regionai reikalavo decentralizuotos federacijos. Museveni buvo vienpartinės valstybės rėmėjas, tačiau turėjo nusileisti pliuralizmo principui. Jis šiek tiek susikompromitavo, nes buvo įtariamas prisidėjęs prie 1990 metų nepavykusio Ugandos tutsių įsiveržimo į Ruandą, 1996 metų rinkimai parodė, kad jei ne visi, tai bent dauguma žmonių jį remia. Ginkluotas nepasitenkinimas šalies vakaruose ir šiaurėje, kurį rėmė Sudanas ir Mobutu, buvo prislopintas, bet nenumalšintas pirmajam susilpnėjus, o antrajam praradus valdžią. Kartu su Tanzanija, Etiopija ir naujuoju Kabilos režimu Zaire, Museveni rėmė COMESA (Rytų ir Pietų Afrikos bendroji rinka), kuri siekė didinti bendradarbiavimą teritorijoje tarp Raudonosios jūros, Didžiųjų ežerų regiono ir Afrikos pietinio smaigalio, taip pat palaikyti savo šalis nares prieš nepageidautiną užsienio kišimąsi.

Tanganika ėjo oficialaus ir neoficialaus bendradarbiavimo keliu iki savivaldos ir nepriklausomybės, tačiau Britanijos valdžia įvykiams siekė suteikti daugiarasį pobūdį, supriešindama rasių lygybę su individų lygybe. Ši nuostata

buvo įrašyta į 1955 metų Konstituciją, pagal kurią visi rinkėjai kiekvienoje apygardoje turėjo išrinkti po vieną atstovą iš trijų rasių, bet partija, kuri buvo sudaryta šiuo principu – Jungtinė Tanganikos partija, – niekada neturėjo pakankamos paramos. Ją nustūmė Tanganikos afrikiečių nacionalinė sąjunga (TANU), kurią 1954 metais įkūrė Juliusas Nyerere. 1957 metais Nyerere, kuris reikalavo nepriklausomybės po 25 metų, buvo paskirtas įstatymų leidžiamosios tarybos nariu drauge su Rashidu Kawawa, tačiau netrukus atsistatydino, kad pareikalautų nepriklausomybės iki 1969 metų. Per rinkimus, kurie tęsėsi 1958–1959 metais, TANU laimėjo visas vietas, kurių siekė, ir jau 1960 metais nugalėjo visoje šalyje. Daugiarasio eksperimento buvo atsisakyta 1959 metais, pasikeitus kolonijos gubernatoriui ir ministrui kolonijų reikalams, o Tanganika pasiekė nepriklausomybę 1961 metais. Ji pasirinko respublikos ir Sandraugos narės statusą.

Tanganikoje nebuvo tokių užkastų lobių, kokiais disponavo kai kurios Afrikos valstybės, bet ji turėjo du išskirtinius, nors ir gana atsitiktinius, pranašumus: jokia etninė grupė neturėjo šalyje daugumos ir prie jos vairo stovėjo Juliusas Nyerere, neregėtai protingas, principingas ir žmoniškas lyderis. Tačiau savitų nemalonumų jai kėlė Zanzibaro problema.

1977 metais susijungusi su Zanzibaro ir Pembos salomis, Tanganika tapo *Tanzanija*. Zanzibare, kuris vis dar priklausė Britanijai, Afrikiečių–širazių sąjunga surengė sėkmingą perversmą 1964 metų pradžioje. Ši partija, atstovavusi didžiajai maždaug 200 000 šalies afrikiečių daliai (arabų buvo apie 44 000), pralaimėjo per 1961 metų rinkimus, kurie teisę valdyti suteikė Zanzibaro nacionalinei partijai ir Zanzibaro liaudies partijai; o 1963 metais britai, nepaisydami įspėjimų iš Tanganikos, perdavė valdžią sultonui ir arabų mažumai, taigi nepriklausomybė paveldėjo garantuotą rasių konfliktą, kur svarstyklės tyčia buvo palenktos mažumos naudai. Afrikiečių–širazių sąjunga nenorėjo nei sultono, nei kokio nors arabų viešpatavimo. Jos vadovai – Abeidas Karume, Abdullah'as Hanga ir Othmanas Shariffas – vadovavo iš esmės afrikietiškam, antiarabiškam sukilimui ir paskelbė respubliką, kurioje pirmasis tapo prezidentu, o antrasis – viceprezidentu. Jų sąjungininkai, be kitų, buvo maža arabų partija, vadinamoji „Umma" partija, kuriai vadovavo Abdul Rahmanas Muhammadas Babu, vietinis „New China News Agency" korespondentas, ir kareivis samdinys feldmaršalas Johnas Okello, kuris, sakoma, kariavo Kuboje, tačiau netrukus buvo ištremtas, kai paaiškėjo, kad iš jo naudos mažiau negu nemalonumų. Netrukus išsigandęs pasaulis pradėjo vadinti afrikiečius–širazius ir jų draugus Kinijos įrankiais.

Pavojų pajuto ir Dar es Salamas – sausio 17 dieną Nyerere, siekdamas kontroliuoti padėtį, nusiuntė į Zanzibarą ginkluotą policiją. Sausio 20 dieną pradėjo maištauti kariai Dar es Salame; antras maištas įvyko kitą dieną Taboroje, centrinėje Tanganikos dalyje. Tokie pat nepaklusnumo aktai įvyko Ugandoje ir Kenijoje 23 ir 24 dienomis. Visur tvarką padaryti padėjo Britanijos kareiviai, kurie tebebuvo Nairobyje (jie turėjo išvykti tik metų pabaigoje). Maištininkai reikalavo geresnio užmokesčio ir kad karininkai būtų afrikiečiai, o ne britai. Jie siautėjo protestuodami prieš vadus, nors ir nemėgino jų nuversti.

Tačiau po įvykių Zanzibare ėmė plisti gandai apie didelį komunistų sąmokslą, prie jų prisidėjo ir Okello lankymasis Dar es Salame pirmųjų neramumų išvakarėse. Britai pasitraukė praėjus savaitei, pasaulio žemėlapiuose atsirado Tanzanija, kurios prezidentu tapo Nyerere, o vyriausiuoju viceprezidentu – Karume. Šis susivienijimas buvo nesėkmingas. Nyerere negalėjo daryti jokios įtakos Zanzibarui, netgi patekti į jį. Karume sukūrė skandalingą autokratinį režimą ir 1969 metais išsireikalavo, kad Nyerere grąžintų politinius priešus į Zanzibarą, šitaip jie buvo pasmerkti mirčiai. 1972 metais jis buvo nužudytas.

Nyerere stengėsi elgtis nešališkai šaltojo karo veikėjų atžvilgiu, tačiau tuo nedaug laimėjo iš komunistų ir susilaukė tik šykščios pagalbos iš Vakarų. Jis bandė padaryti savo valstybę turtingą ir sveiką, pritaikydamas kaimo bendruomenei ir žemės ūkiui socialistinius idealus, bet jam nepavyko įtikinti ar priversti kaimų gyventojų jungtis į kolūkius. Savo įpėdiniui Ali Hassanui Mwinyi jis perdavė ekonomiką, kuri iš dalies dėl blogo valdymo, iš dalies dėl nesėkmių ir įgimto silpnumo susidūrė su badu, maisto normavimu, smunkančiu pragyvenimo lygiu ir neišmokamomis skolomis: 40 procentų pajamų iš mokesčių turėjo būti panaudojamos valstybės skolai padengti. Nyerere atsistatydino iš prezidento posto, bet liko Tanzanijos valdančiosios partijos „Chama cha Mapindusi“ (CCM) pirmininku, o 1987 metais buvo perrinktas dar penkeriems metams. Jis kritikavo savo įpėdinio ekonominę politiką, nes Mwinyi paprašė TVF pagalbos ir gavo didelių kreditų už valiutos devalvavimą 50 procentų ir sutikimą priimti norminį TVF lėšų paketą už griežtos taupymo politikos įdiegimą, politikos, kuriai Nyerere visuomet priešinosi. Mwinyi taip pat turėjo sunkumų Zanzibare, kurio prezidentu anksčiau buvo. Jo įpėdinis Zanzibare Abdulas Wakifas buvo tik nominalus vadovas, ir zanzibariečiai, bijodami atviro aneksavimo, išėjo į gatves, daug žmonių žuvo. Po rinkimų Mwinyi paskyrė naują ministrą pirmininką Johną Malecelą, kuris turėjo tapti prezidentu po jo, tačiau Nyerere ir CCM labiau rėmė Beną Mkapą, kuris laimėjo chaotiškus 1995 metų rinkimus, mažai pagerinusius daugpartinės demokratijos (kuriai Nyerere nuolat priešinosi) reputaciją ir susilpninusius prezidento instituciją. Nyerere, išskirtinis valstybės veikėjas, kurio tiesumas ir santūrumas puikiai derinosi su aistringu atsidavimu asmens ir tautų laisvei, mirė 1999 metais.

Vieni iš svarbiausių rinkimų Britanijos dekolonizacijos istorijoje įvyko ne kurioje nors kolonijoje, o pačioje Anglijoje. 1959 metais Haroldą Macmillaną britų rinkėjai sugrąžino į valdžią, o viena pirmųjų jo kelionių po šio džiuginančio įvykio buvo kelionė po Afriką, kur išryškėjo naujas požiūris į kolonijų reikalus. Macmillanas pajuto permainų vėją ir nusprendė leistis jo nešamas. Jo naujasis ministras kolonijų reikalams Iainas Macleodas netrukus susidūrė su pačiu sunkiausiu iš visų Rytų Afrikos atvejų – Kenija.

Kenijoje įstatymų leidžiamosios tarybos neoficialieji nariai buvo paskirti ministrais iškart po Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Tačiau šie ministrai buvo ne juodieji, o baltieji ir atstovavo atvykėliams iš Anglijos, kurie kėlėsi į Keniją nuo amžiaus pradžios, įsigydavo žemdirbystei tinkamiausios žemės ir

sėkmingai ją dirbo. Šie plotai gavo Baltųjų Aukštumų pavadinimą. Baltųjų bendruomenė taip pat tapo politiškai įtakinga. Ji tikėjosi arba valdyti Keniją vietoj kolonijinės valdžios, arba dalyvauti daugiarasės valstybės valdyme atitinkamai turimam turtui ir patirčiai, o ne skaičiui. Kitaip tariant, tai buvo aristokratija su nekokiomis perspektyvomis demokratijoje, staiga susidūrusi su problemomis, kurias geriau išmano istorikai negu fermeriai; aristokratija, kurią įvykiai verčia susitaikyti su nearistokratiška ateitimi. 1953 metais ši bendruomenė ir kolonijinis režimas susidūrė su įnirtingu kikujų, gyvenusių Nairobyje ir aplink jį, nekentusių baltųjų atvykėlių, taip pat priešiškų juodaodžiams kaimynams, maištu.

Kikujai ir lujai buvo dvi didžiausios Kenijos etninės grupės, vadovaujamos Jomo Kenyattos, kadaise Londono universitete studijavusio antropologiją ir tapusio Kenijos afrikiečių nacionalinės sąjungos prezidentu (jis grįžo į Afriką 1947 metais), ir Oginga Odingos. Britai neleido jiems kurti politinių partijų centrinėje Kenijoje ir rėmė joms alternatyvią mažesnių genčių asociaciją (KADU – Kenijos afrikiečių demokratinė sąjunga). Netrukus po Kenyattos sugrįžimo kikujai susibūrė į slaptą draugiją „Mau Mau“, apie kurios veiklą valdžia gerai žinojo, bet nelabai į ją kreipė dėmesį, nors ji maištingai reiškė tvirtą nacionalizmą ir neapykantą svetimšaliams. „Mau Mau“ priimdavo priesaikas, atlikdavo slaptus ritualus, puoselėjo apokaliptines idėjas, kurios buvo antieuropietiškos ir antikrikščioniškos. Ilgainiui draugija perėjo prie kraštutinumų ir barbarizmo: ėmė žudyti, daugiausia kitus kikujus, kol galiausiai ėmėsi prievartos kampanijos ir pradėjo partizaninį karą. Vyriausybė paskelbė karo padėtį, iškvietė karinį pastiprinimą iš kaimyninių šalių ir Britanijos, suėmė tūkstančius kikujų, tarp jų ir Kenyattą (jis 1954 metais buvo nuteistas už „Mau Mau“ sukūrimą), ir pamažu užgniaužė sukilimą. Pradėta kalinių psichologinio perorientavimo programa, tačiau kai kuriuos departamentus užkrėtė „Mau Mau“ įtaka ir jie patys turėjo atsakyti už žiaurų suimtųjų mušimą, ypač Holos stovykloje, kur masinius žiaurumus ir žudynes 1959 metais atskleidė inspektoriai tyrimo metu. „Mau Mau“nužudė apie 10 000 afrikiečių, 68 europiečius. Sukilimui numalšinti Britanijai prireikė penkerių metų ir 50 000 karių.

Anglijos vyriausybė suprato, kad „Mau Mau“ negali būti pateisinama priežastis konstitucinei pažangai sustabdyti, ir 1956 metais, kai buvo atšaukta karo padėtis, pakeitė įstatymų leidžiamosios tarybos sudarymo principus. Pagrindinis principas buvo daugiarasiškumas arba rasių bendradarbiavimas, tačiau tai buvo valdymo teorija, kurią menkai palaikė afrikiečiai. Jie reikalavo daugumos įstatymų leidžiamojoje ir vykdomojoje tarybose, atsisakė pripažinti paritetą su išrinktaisiais europiečiais pirmojoje ir mažumą vietų antrojoje. Afrikiečių požiūriu daugiarasiškumas buvo išradimas, kuriuo baltiesiems nesąžiningai suteikiamas pranašumas. Afrikiečiai taip pat reikalavo paskelbti nepriklausomybės datą, tuo tarpu Britanijos vyriausybė nenorėjo susitaikyti su spaudimu visoje Afrikoje arba nenorėjo sutrikdyti Kenijos baltųjų imigrantų, paskelbdama afrikiečiams priimtiną datą, tad žengė nepriklausomybės suteikimo link neatskleisdama galutinės datos ir valdydama situaciją. 1959 metais šios politikos buvo atsisakyta (drauge su buvusiu ministru kolonijų reikalams),

Kenyatta buvo išleistas lygtinai; 1961 metais jam buvo suteikta visiška laisvė vykti kur panorės, vėliau leista dalyvauti rinkimuose, per kuriuos jis buvo išrinktas į įstatymų leidžiamąją asamblėją.

Konstitucinė konferencija įvyko 1960 metais Lankasterio rūmuose Londone, o netrukus vyriausybės reikalų vadovas asamblėjoje Ronaldas Ngala buvo paaukštintas iki vyriausiojo ministro. Tačiau Afrikos politiniai vadai, kurie turėjo netrukus paimti valdžią, susiskaldė. Daugelis atstovavo gentims, o ne šaliai, todėl jiems nepavyko sukurti vieningo darnaus judėjimo už nepriklausomybę, būdingo kitoms kylančioms Afrikos šalims. Silpnesnės gentys susitelkė, kad pasipriešintų stipresniesiems kikujams ir lujams, taip pat kad išsireikalautų tokios federacinės Konstitucijos, kur dideli įgaliojimai tektų regionams, o ne centrinei vyriausybei. Konstitucinės konferencijos tapo varžybomis tarp Ngalos vadovaujamos Kenijos afrikiečių demokratinės sąjungos (KADU), kuri palaikė regionalizmą, ir Kenijos afrikiečių nacionalinės sąjungos (KANU), kuri tam prieštaravo teigdama, kad per didelė regionalizacija padarytų konstituciją neveiksnią, o Kenija neturi nei pinigų, nei išsilavinusių valdytojų, kad galėtų sau leisti sudėtingą, pareigas dubliuojančią federacinę sistemą. Kenyattos vadovaujama KANU įgijo pranašumą, Kenyatta tapo ministru pirmininku 1963 metų birželį, o Britanijos vyriausybė netgi buvo priversta priimti numatytus federacinio pobūdžio konstitucijos pakeitimus, dėl kurių anksčiau buvo susitarusios visos partijos. KANU sėkmė per gegužės mėnesio rinkimus leido jai priversti Britanijos vyriausybę rinktis vieną iš dviejų: peržiūrėti Konstituciją nepriklausomybės priešaušryje arba stebėti, kaip ji bus pakeista iškart po nepriklausomybės paskelbimo. Britanija nusprendė nusileisti tikėdamasi išgelbėti Keniją nuo konstitucinės krizės kitą dieną po nepriklausomybės, net jeigu nuolaidos reikštų visai galimą KADU pasitikėjimo praradimą. Kenija tapo nepriklausoma 1963 metų gruodžio 12 dieną, paskelbta respublika 1964 metais. Tada Kenyatta nedelsdamas panaikino Konstitucijos garantijas mažumoms bei regionams ir, prijungęs KADU prie KANU, sukūrė centralizuotą vienpartinę valstybę. Jis pašalino savo pagrindinį varžovą Ogingą Odingą iš viceprezidento posto, vėliau jį suėmė, bet visiškai priešinga dvasia skatino jauno ir gabaus Lum Tom Mboyos politinę karjerą (1969 m. Mboya buvo nužudytas).

Kenyattos vadovavimo laikotarpiu Kenija buvo sąlyginai stabili šalis, vadovaujama vis labiau korumpuoto juodaodžių elito. Nairobis traukė kaimo bedarbius, kurie telkėsi lūšnynuose, o juos šalies vadovybė kartkartėmis nugriaudavo. Kenijos santykiai su kaimynais blogėjo. Jos pašėlęs kapitalizmas kirtosi su Tanzanijos sveikesniu, tačiau ne tokiu sėkmingu socializmu, šie ideologiniai skirtumai aštuntajame dešimtmetyje baigėsi susižodžiavimu, abipusiais piliečių išsiuntimais ir sienos uždarymu. Ginčas dėl sienos su Uganda, kurį pradėjo Aminas, vos neprivedė prie karo. Kenyattos senatvė buvo kita nerimo priežastis. Buvo tikimasi, kad jo šeima ir artimieji stengsis išlaikyti valdžią ir turtus po jo mirties, bet kai tai įvyko (1978 m.), viceprezidentas Danielis Moi (iš kalenių genties) ramiai įžengė į jo vietą, pažadėdamas išlaikyti gerą šalies padėtį ir šalinti ne tokius gerbtinus jos bruožus.

Moi buvo naudingas KANU, todėl Kenyatta jį paskyrė vidaus reikalų ministru, o vėliau viceprezidentu. Jo iškilimas rodė, kad Kenijoje bus sudaroma koalicinė įvairių genčių vyriausybė, kurioje vyraujantį vaidmenį turės kikujai. Moi pasirodė neįtikimai įtakingas, ir Kenijoje prasidėjo dar vienas sąlyginio politinio stabilumo laikotarpis. Moi atsilaikė prieš pusiau slaptą Charleso Njonjo (vieno iš aršesnių Kenyattos bendradarbių ir kikujų genties vadovo) iššūkį ir atlaikė perversmą 1982 metais, tačiau jo padėtį silpnino kikujai, nerimstantys dėl jo iškilimo (pats jis buvo iš mažos kalenių genties), ir ekonomikos nuosmukis. Jis persekiojo nepriklausomus asmenis (pavyzdžiui, teisininkus) ir ėmėsi tvirtos rankos valdymo, įkalinimų, kankinimų, tuo tarpu pats tapo skandalingai turtingu žmogumi, apsuptu neišsiskiriančių gabumais draugužių. Kenijos pretenzijos tapti rytų Dramblio Kaulo Krantu, t. y. klestinčia kapitalistine valstybe, sumenkėjo, nedarbas didėjo, atlyginimai mažėjo, bežemiai valstiečiai veržėsi į sostinę, kuri tapo vienu iš pavojingiausių ir korumpuočiausių miestų Afrikoje. Devintojo dešimtmečio viduryje korupcija privedė prie finansinių skandalų, bankų bankrotų ir slaptosios policijos intrigų. Kenijos vandenyno pakrantė (tropikų rojus) traukė Jungtines Valstijas, kuri čia statė bazes, siūlydavo vertingų sutarčių ir teikdavo lėšų strateginėms ir ne tokioms svarbioms pagalbinėms paslaugoms. Kenijos santykiai su kaimynais, ypač su Uganda, buvo prasti: kiekvienoje šalyje buvo pabėgėlių iš kitos. 1990 metais buvo nužudytas Robertas Ouko (lujus), užsienio reikalų ministras ir potencialus Moi įpėdinis. 1991 metais po susikaupusių kaltinimų šiurkščiomis spekuliacijomis suimtas buvęs ekonomikos ministras Nicholas Biwottas, kilo nepasitenkinimas vyriausybe, bet opozicija nesusivienijo. Dideli neramumai, panašūs į pilietinį karą, nusiaubė Rifto slėnį, kai Moi gentainiai kaleniai žudė ir varė iš namų kikujus ir lujus. Etninį susiskirstymą papildė klasiniai skirtumai, nes Moi svyravo tarp naujųjų turčių žemės savininkų bei magnatų ir ne tokių turtingų prekybininkų bei spekuliantų iš sparčiai augančių miestų. Atėjus 1992 metams, rinkimų – pirmųjų daugpartinių rinkimų Moi valdymo metais – nebebuvo galima atidėlioti. KANU patyrė rimtų netekčių, penkiolika ministrų prarado postus, tačiau opozicija praleido progą ir didelę dalį pasitikėjimo ja. Užsienio vyriausybės sustabdė pagalbos teikimą, nes gaudavo vis daugiau pranešimų apie korupciją ir žmogaus teisių pažeidimus. Kaip ir Nigerija kitoje žemyno pusėje, Kenija galėjo būti tiek variančiąja jėga, tiek demonu. Ji tikėjosi atlikti pagrindinį vaidmenį Bendrojoje Rytų ir Pietų Afrikos rinkoje (COMESA) – 20 šalių, kur gyventojų buvo daugiau kaip 300 milijonų, asociacijoje, kuri tikėjosi tapti laisvosios prekybos zona iki 2000 metų ir baigti kurti muitų sąjungą 2004 metais (žr. taip pat SADC 663 p.). Bet Kenija turėjo mažai draugų kaimynų. 1992 metais ji derėjosi su TVF dėl plačios paskolų programos, kuri padėtų jai išmokėti jos užsienio skolą (daugiau kaip 6 mlrd. JAV dolerių), taip pat padėtų šalies ekonominei ir socialinei plėtrai: jai trūko kapitalo, įgūdžių, žaliavų, infrastruktūros (ypač kelių ir drėkinimo sistemų) bei gero valdymo. Ji įgyvendino didelę dalį privatizacijos programos, dėl kurios buvo sutarta su TVF ir galėjo džiaugtis klestinčiu eksportu bei ekonomikos augimu (ypač arbatos, kavos ir turizmo srityse), tačiau

1997 metais neteko didelės dalies TVF paramos, nes nesiėmė priemonių korupcijai pažaboti. Moi jautėsi pakankamai stiprus, kad nepaisytų TVF, kiršintų vieną opozicijos partiją su kita ir sugrąžintų į vyriausybę Biwottą bei kitus sukompromitavusius draugus. Kikujai, ypač svarbi grupė dėl savo skaičiaus (22 procentai gyventojų) ir gabūs verslininkai, stengėsi įsiterpti tarp vyriausybės ir opozicijos, tuo tarpu Mobutu žlugimas Zaire skatino įvairius disidentus, nuo įvairių genčių priešininkų iki jaunųjų kartų, rengti vis įžūlesnes demonstracijas ir net grasinti anarchija. Tačiau nė vienas iš šių nemalonumų nesutrukdė Moi 1997 metais įsitvirtinti dar vienai prezidento kadencijai.

Prieš ir po neprikausomybės gavimo šios trys šalys žaidė su artimesnės ekonominės integracijos ar netgi federacijos projektais. Kawawa ir Obote nuvyko į Londoną 1963 metais, kad įtikintų Britaniją paspartinti Kenijos nepriklausomybę (atidėtą dėl „Mau Mau“), o sugrįžę trijų šalių vadovai netrukus paskelbė ketinimus susijungti į federaciją. Tačiau Uganda turėjo tam tikrų išlygų dėl federacijos, nes Obote bijojo, kad Buganda reikalaus visateisės tokios sąjungos narės statuso ir neliks sudedamąja Ugandos dalimi. Todėl Kenyatta atsisakė kokių nors rimtesnių ketinimų kurti federaciją, paskelbęs, kad šis sumanymas buvo tik priemonė priversti Britaniją paskubinti Kenijos nepriklausomybę. Galbūt vienintelis Nyerere buvo nuoširdus. Procesas išties buvo vangus. Obote neatvyko į Nairobyje vykusį susitikimą, kur turėjo būti aptarta schema, o keniečiai sukūrė nevykusią atstovavimo sistemą, pagal kurią į vieną susitikimą atvykdavo KANU, o kitą KADU atstovas. Kildavo ir tikrų sunkumų, pavyzdžiui, kur bus federacijos sostinė, kas bus federacijos prezidentas (jei būtų Kenyatta, akivaizdus kandidatas, tada prasidėtų varžybos dėl Kenijos prezidento posto), kaip pasidalyti valdžią ir kitų konstitucinių klausimų. Taip pat prisidėjo Ganos priešinimasis visokių regioninių asociacijų kūrimuisi, nes tada kiltų problemų dėl Nkrumah'o panafrikietiškų schemų, taip pat Tanganikos posūkis į kairę vidaus ir užsienio politikoje. Galiausiai Tanganika apgailestaudama, bet tvirtai pareikalavo priimti sprendimą dėl federalizmo idėjos ir jos istorijoje buvo padėtas taškas.

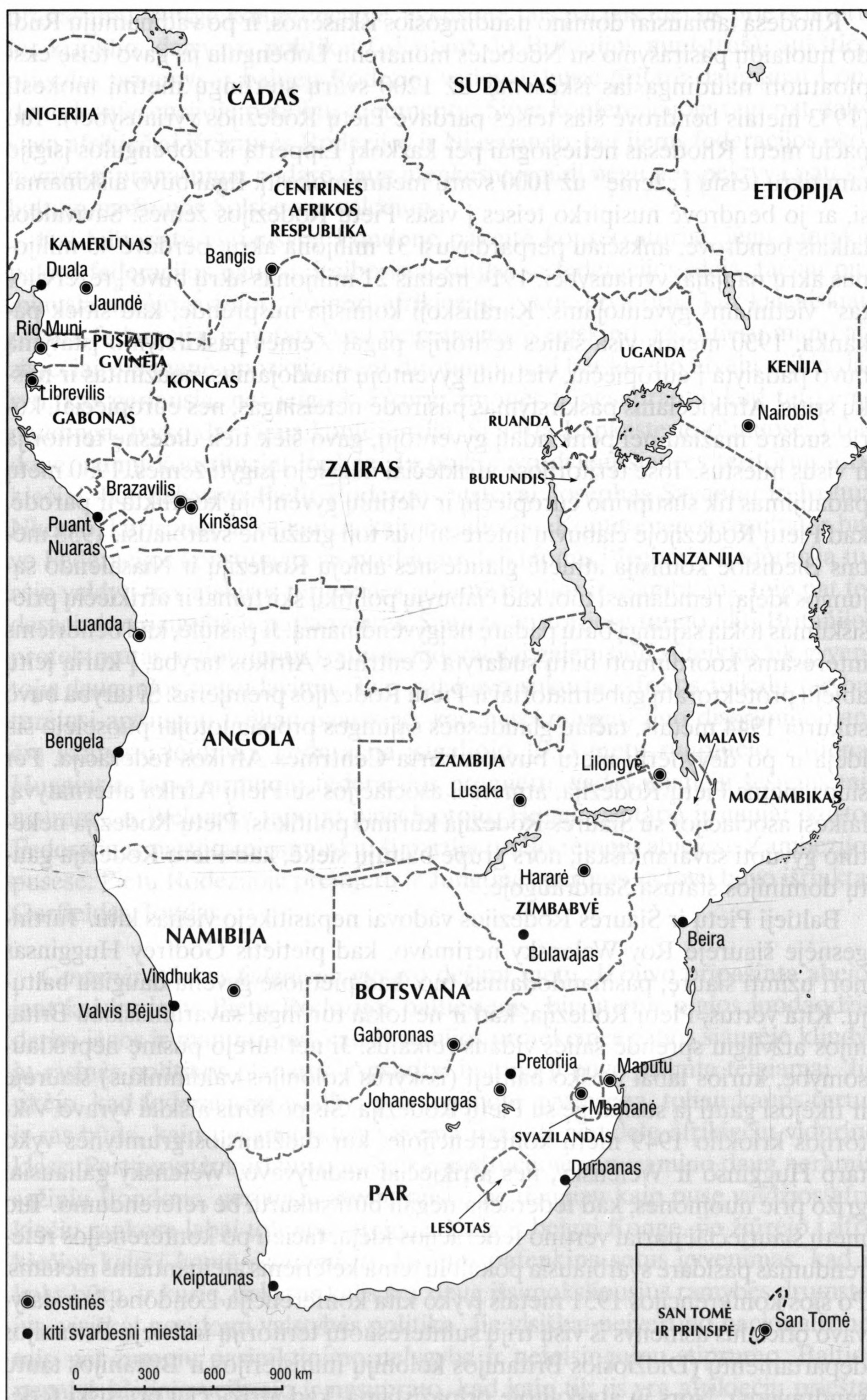
Trys Rytų Afrikos teritorijos taip pat keletą kartų mėgino sujungti savo ekonomikas. Britanijos valdymo metu jų valiuta ir kai kurios paslaugos (pavyzdžiui, paštas, geležinkeliai, medicinos priežiūra) buvo bendros, jų rinka buvo bendra. Tanganika ir Uganda nuolat ir gana pagrįstai skųsdavosi, kad Kenija pasičiumpa daugiausia gaunamo pelno, 1960 metais buvo sudaryta Raismano komisija, kad parengtų ataskaitą dėl šių nesutarimų. Komisija rekomendavo išlaikyti ryšius padarius tam tikrų pataisų Tanganikos ir Ugandos naudai. 1964 metais Kenija pasiūlė papildomų nuolaidų nenorėdama, kad ši dalinė sąjunga subyrėtų, o 1968 metais, po naujo tyrimo ir Danijos eksperto pateiktos ataskaitos, šios trys šalys pasirašė Rytų Afrikos bendradarbiavimo sutartį. Jos nebuvo laikomasi, nes visos trys šalys vykdė skirtingą socialinę ir ekonominę politiką, dėl to jų santykiai pasidarė įtempti, kol galiausiai 1977 metais sutartis buvo panaikinta.

24. Tolimieji Afrikos pietūs

Cecilio Rhodeso palikimas

Artėjant devynioliktojo amžiaus pabaigai, britai Kapo kolonijoje iš vienos pusės buvo apsupti grėsmingų vokiečių okupuotų teritorijų pietvakarių Afrikoje, o iš kitos – būrų respublikų už Oranjės ir Valio upių. Tai privertė britus atkreipti dėmesį į šiaurę, kad užkirstų kelią šių dviejų potencialių priešų susijungimui ir apsaugotų geležinkelį, einantį per britų teritorijas į šiaurę. 1844 metais Britanijos vyriausybė paskelbė protektoratą Bečuanalande, didžiulėje ir retai gyvenamoje teritorijoje į šiaurę nuo Kapo kolonijos, tačiau iki amžiaus pabaigos veikiau vienas Britanijos pilietis nei vyriausybė vadovavo Britanijos plėtimuisi šioje teritorijoje. Tas pilietis buvo Cecilis Rhodesas. Viena iš svarbiausių priežasčių, kodėl jis galėjo pakreipti politiką, buvo ta, kad jis šią politiką ir finansavo.

Rhodesas pajudėjo į šiaurę, į Bečuanalandą tikėdamasis pasiekti Zambezės upę, gal net Nilą. 1889 metais jo vadovaujamai Britanijos Pietų Afrikos bendrovei Britanijos vyriausybė suteikė teisę valdyti Bečuanalandą, o 1896–1897 metais jis užkariavo matabelius ir mašonus, ėmė valdyti teritoriją, kuri vėliau buvo pavadinta Pietų Rodezija. Tačiau 1896 metais nepasisekęs Jamesono žygis į Transvalį sužlugdė Rhodeso ambicijas valdyti ir Johanesburgą ir sąlygojo tai, kad Britanijos vyriausybė vėl ėmėsi nustatinėti politikos būrų atžvilgiu kryptį. 1899 metais Britanijos vyriausybė, o ne pats Rhodesas sukėlė Būrų karą. Iš Pietų Rodezijos Rhodesas tęsė žygį kitoje Zambezės pusėje, abejotinais būdais gavo daug teisių iš Barotselando suvereno (arba litungos) bei kitų Afrikos teritorijų suverenių valdovų. Prie imperijos buvo prijungtas Niasalandas, o kita kandidatė – Katanga – nebuvo pasiekta. Britanijos vyriausybė suteikė Pietų Afrikos bendrovei teises eksploatuoti naudingąsias iškasenas (jos ėmė duoti nepaprastai didelį pelną, kai buvo pradėtas kasti varis Šiaurės Rodezijoje), bet administravimo teisės buvo apribotos. 1923 metais Britanija perdavė vidaus reikalų tvarkymo teises Pietų Rodezijos baltaodžių bendruomenei. Buvo keliama ir Pietų Rodezijos susijungimo su Pietų Afrika idėja, tačiau baltieji Pietų Rodezijos gyventojai ją atmetė. Idėjos apie galimas įvairių formų Britanijos teritorijų asociacijas sklandė ore, bet kai 1929 metais Hiltono Youngo komisija pranešė apie padėtį šioje srityje, buvo galima labiau tikėtis, kad Šiaurės Rodezija ir Niasalandas veikiau jungsis su Tanganika nei su Pietų Rodezija. 1930 metais Britanijos vyriausybė, norėdama pabrėžti skirtumą tarp Šiaurės ir Pietų Rodezijų, pareiškė, kad protektoratuose vietiniai interesai svarbesni už kitus. Niasalandas jau buvo protektoratas nuo 1907 metų, į kurį labiau skverbėsi Škotijos misionieriai nei karingi pionieriai. Šiaurės Rodezija protektoratu tapo 1924 metais. Pietų Rodezijoje 1930 metų Žemės paskirstymo įstatymas rodė priešingą kryptį.

24.1. Pusiaujo ir Pietų Afrika

Rhodesą labiausiai domino naudingosios iškasenos, ir po vadinamųjų Ruddo nuolaidų pasirašymo su Ndebelės monarchu Lobengula jis gavo teisę eksploatuoti naudingąsias iškasenas už 1200 svarų sterlingų metinį mokestį (1933 metais bendrovė šias teises pardavė Pietų Rodezijos vyriausybei). Tuo pačiu metu Rhodesas netiesiogiai per kažkokį Lippertą iš Lobengulos įsigijo tam tikrų teisių į „žemę“ už 1000 svarų metinį mokestį. Ilgai buvo aiškinamasi, ar jo bendrovė nusipirko teises į visas Pietų Rodezijos žemes. Savivaldos laikais bendrovė, anksčiau perpardavusi 31 milijoną akrų, perdavė 45 milijonus akrų naujajai vyriausybei. 1914 metais 21 milijonas akrų buvo „rezervuotas“ vietiniams gyventojams. Karališkoji komisija nusprendė, kad šitiek pakanka. 1930 metais visa šalies teritorija pagal Žemės paskirstymo įstatymą buvo padalyta į europiečių, vietinių gyventojų naudojamas, neužimtas ir miškų sritis. Afrikiečiams paskirstymas pasirodė neteisingas, nes europiečiai, kurie sudarė mažiau nei penktadalį gyventojų, gavo šiek tiek didesnę teritoriją ir visus miestus. Tose teritorijose afrikiečiai negalėjo įsigyti žemės. 1930 metų padalijimas tik sustiprino europiečių ir vietinių gyventojų konfliktą ir parodė, kad Pietų Rodezijoje čiabuvių interesai bus toli gražu ne svarbiausi. 1938 metais Bledisloe komisija atmetė glaudesnės abiejų Rodezijų ir Niasalendo sąjungos idėją, remdamasi tuo, kad čiabuvių politikų skirtumai ir afrikiečių priešiškumas tokią sąjungą būtų padarę neįgyvendinamą. Ji pasiūlė, kad bendriems interesams koordinuoti būtų sudaryta Centrinės Afrikos taryba, į kurią įeitų abiejų protektoratų gubernatoriai ir Pietų Rodezijos premjeras. Ši taryba buvo sukurta 1944 metais, tačiau glaudesnės sąjungos propaguotojai puoselėjo šią idėją ir po devynerių metų buvo sukurta Centrinės Afrikos federacija. Per šiuos metus Pietų Rodezija, atmetusi asociacijos su Pietų Afrika alternatyvą, laikėsi asociacijos su Šiaurės Rodezija kūrimo politikos. Pietų Rodezija neketino gyvuoti savarankiškai, nors grupė baltųjų siekė, kad Pietų Rodezija gautų dominijos statusą Sandraugoje.

Baltieji Pietų ir Šiaurės Rodezijos vadovai nepasitikėjo vienas kitu. Turtingesnėje šiaurėje Roy Welensky nerimavo, kad pietietis Godfrey Hugginsas nori užimti šiaurę, pasinaudodamas tuo, kad pietuose gyvena daugiau baltųjų. Kita vertus, Pietų Rodezija, kad ir ne tokia turtinga, savarankiškiau Britanijos atžvilgiu sprendė šalies vidaus reikalus. Ji net turėjo pusinę nepriklausomybę, kurios labai troško baltieji (išskyrus kolonijos valdininkus) šiaurėje ir tikėjosi gauti ją susijungę su Pietų Rodezija. Šis požiūris aiškiai vyravo Viktorijos krioklio 1949 metų konferencijoje, kur didžiausios grumtynės vyko tarp Hugginso ir Welensky, nes afrikiečiai nedalyvavo. Welensky galiausiai grįžo prie nuomonės, kad federacija negali būti sukurta be referendumo. Tuo metu šiauriečiai įtariai vertino federacijos idėją, tačiau po konferencijos referendumas pasidarė svarbiausia pokalbių tema keleriems ateinantiems metams. Po šios konferencijos 1951 metais įvyko kita konferencija Londone, kur dalyvavo oficialūs asmenys iš visų trijų suinteresuotų teritorijų ir dviejų Britanijos departamentų (Didžiosios Britanijos kolonijų ministerijos ir Britanijos tautų sandraugos). Nors jų ataskaitoje pripažįstama, kad afrikiečiai priešiški federacijai, buvo tikimasi, kad šis priešiškumas išgaruos dėl jų išvardytų ekonominių

pranašumų. Kitoje konferencijoje, vykusioje tais pačiais metais prie Viktorijos krioklio, dalyvavo politikai (įskaitant du Britanijos ministrus), aukštieji oficialūs asmenys ir baltieji Rodezijų vadovai, kurie pritarė daugumai Londono konferencijoje pateiktų argumentų. Šioje konferencijoje taip pat dalyvavo afrikiečiai iš Šiaurės Rodezijos ir Niasalando, bet jiems federacijos ekonominiai pranašumai padarė daug menkesnį įspūdį negu perspektyva patekti baltųjų mažumos Solsberyje valdžion.

Kai leiboristų vyriausybę Londone pakeitė konservatoriai, jėgų santykis pakito federacijos naudai. Leiboristai sutiko su federacijos idėja, tačiau pirmiausia norėjo sužinoti, ko nori afrikiečiai, o konservatoriai kur kas aiškiau pritarė federacijai ir nutarė, kad neįmanoma išsiaiškinti, ką iš tiesų mano afrikiečiai. Jie manė opoziciją esant dirbtiną ir kad bet kuriuo atveju reikia daryti, kas geriausia, net jeigu kai kurie žmonės ir nesupranta, kad tai jiems naudinga. Įvyko dar viena konferencija. Šį kartą Lankasterio rūmuose, Londone, naujų konstitucijų lopšyje. Ją boikotavo dviejų šiaurės teritorijų afrikiečiai, bet dalyvavo Pietų Rodezijos atstovai Josephas Savanhu ir Joshua Nkomo, kurie visą laiką jautėsi kaip pašaliečiai. Konferencijos rezultatas buvo Federacijos konstitucija su svarbiomis laikinomis išlygomis. Federaciją turėjo valdyti trys atskiros teritorinės administracijos ir asamblėjos, taip pat federacinė vyriausybė ir parlamentas. Šiaurės teritorijose turėjo likti Britanijos protektoratas, o dominijos statusas federacijai galėjo būti suteiktas tik gyventojų daugumos pageidavimu. Taip pat buvo sukurta Afrikos reikalų taryba, turėjusi apsaugoti (vėliau paaiškėjo, kad nesėkmingai) nuo diskriminuojančių įstatymų leidimo. Federacija įsigaliojo 1953 metų rugpjūčio 1 dieną. Hugginsas tapo pirmuoju federacijos premjeru, vadovaujančiu šešiems ministrams, o Welensky tapo jo pavaduotoju. Hugginsas tapo ir naujai įkurtos Federalinės partijos pirmininku, ši partija turėjo rėmėjų abiejose Zambezijos pusėse. Pietų Rodezijoje premjeru ir Jungtinės partijos vadovu buvo išrinktas Garfieldas Toddas.

Centrinės Afrikos federacija gyvavo dešimt metų. Ji buvo pripažinta abejojant kai kuriems Pietų Rodezijos baltiesiems, bijantiems pigios juodaodžių darbo jėgos ir maniusiems, kad Britanijos protekcinės galios šiaurėje kliudys jų rasinės politikos planams. Apskritai baltųjų ji buvo priimta teigiamai. Jie tikėjo, kad federacijoje išlaikys privilegijuotą gyvenseną, toliau kaups turtus ir ras būdą, kaip į esamą šalies sistemą įtraukti nedidelę afrikiečių vidurinę klasę. Partnerystė, kuri buvo įrašyta konstitucijoje ir nuramino daug neramių sąžinių Londone, geriausiu atveju reiškė ne daugiau kaip pusę valdžios afrikiečių rankose labai tolimoje ateityje. Kaip ir belgai Konge, jie žiūrėjo į afrikiečius kaip į *homo economicus*, kuriuos patenkina sotus gyvenimas, kad ir koks būtų, ir kurie, išskyrus kelis per daug išsimokslinusius ramybės drumstėjus, visiškai nesidomi valstybės politika. Jie visiškai neįvertino nacionalizmo, taip pat žmonių pasipiktinimo nelygybe ir neteisingumu stiprumo. Baltieji nepaisė idėjinio veiksnio ir nesuprato, kad kaip tik jis yra afrikiečių prieštaravimo paklusti jų valdžiai priežastis. Nuo premjero iki paprasto tarnautojo

baltieji įžeidinėjo afrikiečius, lygindavo juos su beždžionėmis, kurios gyvena medžiuose, ir net griebėsi praktinės segregacijos tokiose viešose vietose kaip paštas ar restoranai, taigi netrukus pasitvirtino, kad partnerystės siekis buvo apsimestinis.

Federacija gyvavo neramiai ir trumpai. Smurto pirmieji ėmėsi afrikiečiai. Dauguma jų niekada nesidomėjo ekonominiais federacijos pranašumais ir niekada jų nesuprato. Labiau išprusę suprato, kad dauguma jų yra tariami. Smurto šalininkai, kuriuos stiprino aplinkybės ir perdėta baltųjų reakcija, ėmė vis labiau vyrauti. 1953 metų rugpjūtį Niasalande, Čolo mieste, per vagių išprovokuotą incidentą naktį žuvo vienuolika afrikiečių, daugelis buvo sužeisti. Šis įvykis paskatino vyriausybę išpūsti chuliganizmo ir ardomosios veiklos paplitimą. Jis taip pat pakėlė uždangą kitiems, svarbesniems, įvykiams Niasalende.

Kadangi Britanija nenorėjo, kad Niasalendas būtų dar viena valstybė, į kurią nuteka valstybės iždo pinigai, ji reikalavo įtraukti jį į federaciją. Tai buvo Afrikos valstybė, kurioje baltasis buvo tik vienas iš penkių šimtų gyventojų. Joje nebuvo nei kolonistų, nei pramonės, jos gyventojai buvo priklausomi nuo Pietų Rodezijos ir Pietų Afrikos, kur gaudavo darbo, o jo nebuvo jų šalyje. Vienintelė charizmatinė asmenybė buvo dr. Hastingsas Banda, kuris didžiąją gyvenimo dalį studijavo ir praktikavo mediciną JAV, Škotijoje, Anglijoje ir Ganoje.

Dr. Banda 1958 metais atvyko į Niasalandą vadovauti antifederaciniam judėjimui, susijungęs su jaunesniosios kartos nacionalistais, mielai sutikusiais sekti įžymų vyresnįjį vadovą. Kaip ir daugeliu atvejų, skirtingas pažiūras ir tikslus užgožė vienas, svarbiausias, siekis – atsiskirti nuo federacijos ir sukurti nepriklausomą valstybę. 1959 metų pradžioje įvyko keletas slaptų ir nereikšmingų nacionalistų vadovų susitikimų, kurie buvo traktuojami kaip sąmokslas, turintis tikslą išžudyti europiečius ir užgrobti valdžią. Banda nedalyvavo tuose susitikimuose, nieko apie tai nežinojo arba jam nerūpėjo, kas ten vyksta, arba viską žinojo, bet nusprendė užmerkti akis. Pats Banda buvo be galo iškalbingas oratorius, skatino taikų pasipriešinimą, bet smurtas ir išpuoliai vis labiau plito, tad Niasalando gubernatorius buvo priverstas kreiptis į Rodeziją karinės pagalbos tvarkai šalyje palaikyti. Pietų Rodezijos vyriausybė pasiuntė 3000 karių tvarkai palaikyti ir pasinaudojusi situacija paskelbė nepaprastąją padėtį savo pačios teritorijoje. Niasalando gubernatorius pasekė šiuo pavyzdžiu po savaitės. Federacijoje buvo suimta du trys tūkstančiai afrikiečių. Visose trijose teritorijose Afrikos nacionaliniai kongresai buvo paleisti, o Banda kartu su artimiausiais bendraminčiais uždarytas į kalėjimą. Britanijos kolonijų ministras Alanas Lennox-Boydas pareiškė turįs nenuginčijamų įrodymų, kad netrukus prasidės žudynės.

Šie dramatiški įvykiai kėlė skepticizmą ir nerimą. Britanijos vyriausybė sudarė komisiją, vadovaujamą Aukščiausiojo teismo teisėjo sero Patriko Devlino, turėjusią patikrinti šių nepaprastų priemonių teisėtumą. Komisija nerado jokių planuojamų žudynių įrodymų ir kartu išteisino Bandą. Ji taip pat suprato, kad Niasalando gubernatorius turi atsisakyti valdžios arba imtis nepaprastųjų

priemonių, t. y. pasitelkti kariuomenę, dėl to Niasalandas laikinai tapo policine valstybe, kur pavojinga pritarti Kongreso politikai, palaikomai daugumos afrikiečių. Ši ataskaita sugriovė Londono ir Solsberio propaguojamą mitą, paskatino antifederacinį judėjimą ir privertė suabejoti šio judėjimo oponentų ketinimų sąžiningumu. Netrukus po sukūrimo Kolonijų ministerijai vadovauti paskirtas liberalesnis konservatorių atstovas Iainas Macleodas ir premjeras Haroldas Macmillanas kolonijinę politiką pakreipė šiek tiek į kairę. Šis krypties pakeitimas apėmė tokius įvykius kaip jo kelionė po Afriką, kalba apie permainų vėją Keiptaune tos kelionės metu, Monctono komisijos paskyrimas ir pirmasis Macleodo vizitas Kenijoje. Viskas įvyko 1960 metais.

1953 metų federacijos konstitucija nepakeitė teritorinių konstitucijų. Joje net aiškiai nurodyta, kad kol jos nebus paliestos, federacija negali tikėtis nepriklausomybės ar dominijos statuso. 1958 metais vyko rinkimai į federalinį ir Pietų Rodezijos parlamentus. Pirmajame Welensky, kuris 1956 metais buvo perrinktas vietoj Hugginso (dabar lordo Malverno), laimėjo didele persvara. Tik nedaugelis galinčių balsuoti afrikiečių užsiregistravo ir pasinaudojo balso teise. Tai atsitiko iš dalies dėl policijos baimės, iš dalies dėl to, kad jiems nepatiko dvejopa balsavimo teisė. Pietų Rodezijoje Toddas ministrų kabineto kolegų buvo priverstas atsistatydinti dėl to, kad norėjo padidinti afrikiečių atlyginimus, kaip rekomendavo Darbo komisija. Be to, jie manė, kad liberalių pažiūrų žmogus per rinkimus gali kaip pranašas Jonas atnešti nelaimę. Nors Toddui ir buvo pasiūlyta dalyvauti naujajame kabinete, kurį sudarė seras Edgaras Whiteheadas, jam teko išeiti, o jo nauja Jungtinės Rodezijos partija negavo nė vienos vietos parlamente. Whiteheadas laimėjo, nors Dominijos partija, vadovaujama Winstono Fieldo ir pasisakanti už nepriklausomybę, gavo daugiau balsų. Šis Toddo žlugimas iš dalies buvo baltųjų reakcija į 1957 metų George'o Nyandoro ir Roberto Chikeremos Afrikos nacionalinio kongreso atgaivinimą. Tai buvo pirmas iš daugelio kitų įvykių, vedusių prie vis radikalesnių premjerų paskyrimo, kiekvienas iš jų vis griežčiau turėjo pasisakyti dėl svarbiausio baltųjų reikalavimo – nepriklausomybės nuo Britanijos, kaip vienintelio būdo išlaikyti valdžią baltųjų rankose kiek galima ilgiau. Šiaurės Rodezijoje per 1959 metų rinkimus po naujosios konstitucijos priėmimo pergalę šventė Jungtinė federalinė partija (naujas vietinės Hugginso–Welensky partijos varianto pavadinimas). Nepaisant spaudos pastangų, partijos visiškai nepalaikė afrikiečiai. Šie rinkimai dar prieš nepagrįstai pranašaujamas žudynes ir Devlino komisijos išvadas parodė, kad federacijos idėja nepopuliari.

Maždaug nuo 1960 metų aktyviai rungtyniavo dvi jėgos: viena stengėsi gauti federacijai nepriklausomybę nuo Britanijos vyriausybės, o kita norėjo suskaldyti federaciją ir įvesti juodaodžių valdžią jos dalyse. Britanijos vyriausybė pateko į kryžminę ugnį, nusprendė panaudoti išmėgintą būdą ir pasiuntė komisiją, kuri turėjo ištirti padėtį. Per privačius pokalbius Welensky prieštaravo tokiam sprendimui, bet viešai sutiko, nors ir nenoriai. Afrikiečiai jį boikotavo. Komisija, vadovaujama lordo Moncktono, žymaus karalienės patarėjo, buvusio konservatorių ministro, pateikė išsamią, bet dviprasmišką ataskaitą, giriančią federacinę sistemą, tačiau pripažįstančią, kad ji netinka esamai

situacijai. Komisijai dirbant neišvengiamai iškilo atsiskyrimo nuo federacijos klausimas, nors Rodezijos baltieji lyderiai ir jų draugai Britanijoje aiškino, kad komisija neturėjo teisės svarstyti šio klausimo ir kad Britanijos premjeras buvo žadėjęs jo nekelti. Dauguma komisijos narių nusprendė, kad nėra teisinio pagrindo atsiskirti nuo federacijos, tačiau šis klausimas, kaip realios politikos dalis, turėjo būti įtrauktas į federacinės komisijos darbotvarkę ir Britanija turėjo pareikšti, kad yra pasirengusi suteikti atsiskyrimo teisę, kai baigsis bandomasis laikotarpis, nustatytas tokiai federacijai. Ši rekomendacija buvo federacijos išbandymas. Iš tiesų tai reiškė posūkį į federacijos paleidimą, nors komisija daug dėmesio skyrė reformoms (pavyzdžiui, europiečių ir afrikiečių lygus atstovavimas parlamente, platesnės balsavimo teisės, nedelsiami žingsniai savivaldos link Šiaurės Rodezijoje), kurios turėjo sudaryti sąlygas jai veikti.

1960 metais Londone prasidėjo konstitucijos peržiūrėjimo konferencija. Jos reikalavo Britanijos vyriausybė, nors federalinėje konstitucijoje tokia konferencija nebuvo numatyta. Jos dalyviams nepavyko pasiekti konkrečių rezultatų ir konferencija buvo atidėta. Po jos įvyko Šiaurės Rodezijos konstitucinė konferencija, kilo užkulisinių kovų, per kurias Welensky (kaip ir Cecilis Rhodesas, iš dalies rėmėsi Didžiosios Britanijos parlamento narių grupe) nusileido Macmillanui ir Macleodui. Abi pusės įtarė viena kitą, tikriausiai teisingai, ketinant panaudoti jėgą, ir Welensky pašaukė kariuomenę. Konstituciniai pasiūlymai, kuriuos pavyko priimti po inirtingos kovos, neleido Welensky užsitikrinti Šiaurės Rodezijos parlamento kontrolės, bet „Baltojoje knygoje“ Welensky buvo padaryta kai kurių smulkių nuolaidų. Tada Kennethas Kaunda ir kiti Jungtinės nacionalinės nepriklausomybės partijos (UNIP) lyderiai apkaltino Britanijos vyriausybę, kad slapta manipuliuoja suderintais konferencijos sprendimais. Šiaurės Rodezijoje vyko audringos demonstracijos ir nuolaidų buvo atsisakyta. Šie svyravimai rodė nuomonių skirtumus konservatorių partijoje ir vyriausybėje. Buvo aišku, kad federacija pasmerkta žlugti, tačiau niekas nedrįso to atvirai pasakyti. Nors Welesky ir jo baltieji šalininkai turėjo nemažai rėmėjų Londone, partijoje vis daugėjo pasisakančių už glaudesnius ryšius su Kaunda ir kitais Afrikos valstybių vadovais, kurie jį palaikė. Buvo pateiktas svarstyti trečiasis pasiūlymų variantas, kuriame numatyta, kad nei UNIP, nei Federalinė partija negalėjo gauti parlamentinės daugumos. Jis buvo toks sudėtingas, kad tik pamišęs dėl konstitucijos maniakas galėjo jį suprasti. Kaunda jį atmetė.

Tuo pačiu metu Pietų Rodezijoje vyko kita konferencija, sukviesta, kad sukurtų naują konstituciją, kuri susidūrė su tokiais pat sunkumais. Nkomo pritarė konferencijos pasiūlymams, kurie garantavo didesnę mažumą parlamente afrikiečiams ir beveik panaikino Britanijos vyriausybės įtaką, tačiau konferencijai pasibaigus apsigalvojo. Nkomo padarė išvadą (galbūt pagrįstai), kad jam priėmus pasiūlymą dėl vietų skaičiaus parlamente padidinimo Britanijos vyriausybė nedelsiant suteiktų nepriklausomybę ir valdžia liktų baltųjų rankose, o vėliau jie sustabdytų ar pakeistų valdymo perdavimą afrikiečių daugumai. Britanijos vyriausybė tikėjosi sukurti priimtiną formuluotę, kuri patenkintų abi puses ir būtų rasta išeitis iš padėties, bet afrikiečiai reikalavo

magiškos daugumos teisių formulės. Šis reikalavimas susilaukė plataus atgarsio Britanijoje ir užkirto kelią Britanijos vyriausybės pastangoms.

Kitais, 1962-aisiais, metais Britanija pateikė nevykusį planą, pagal kurį Šiaurės Rodezija turėjo būti padalyta ir Barotselandas turėjo tapti nepriklausoma valstybe, vadovaujama tradicinio konservatyvaus vadovo, litungos, o kita teritorijos dalis turėjo atitekti Pietų Rodezijai. Vienintelis šio keisto plano padarinys buvo tas, kad kilo įtampa tarp nacionalistų ir tradicionalistų. Po šių įvykių R.A. Butleris buvo paskirtas specialiai sukurtos Centrinės Afrikos reikalų žinybos vadovu. Jo tikslas buvo numalšinti vidinius konservatorių partijos nesutarimus ir suardyti federaciją. Metų pabaigoje Niasalandui buvo pažadėta savivalda ir galimybė išstoti iš federacijos. 1962 metais Šiaurės Rodezijos UNIP buvo paprašyta prisijungti prie vyriausybės, o 1963 metais buvo pripažinta teisė išstoti iš federacijos. Po Šiaurės Rodezijos išstojimo nebeliko federacijos. Ji panaikinta 1963 metų pabaigoje.

Niasalandas ir Šiaurės Rodezija paskelbė nepriklausomybę 1964 metų liepos ir spalio mėnesiais, tapo *Malavio* ir Zambijos Respublikomis (abi priklausė Sandraugai). Jų prezidentai buvo Banda ir Kaunda. Ilgainiui Banda virto konservatyviu diktatoriumi, netoleruojančiu opozicijos, bet jam pasisekė išvengti pilietinių karų ir pakelti žemės ūkį iki tokio lygio, kad 1978 metais Malavis gavo 14 milijonų svarų sterlingų Europos paskolą. Pasinaudodamas ekonominiu būtinumu, jis 1967 metais pasirašė prekybos sutartį ir užmezgė normalius santykius su Pietų Afrikos Respublika, iki 1986 metų rėmė RENAMO (žr. toliau). Autokratiškas, netolerantiškas, griežtas antikomunistas Banda dorovės klausimais išsiskyrė visišku nepakantumu, turėjo Pietų Afrikos nacionalistams būdingų bruožų. Kai nuo senatvės susilpnėjo protas, valdžia perėjo Cecilia Kadzamisa ir jos dėdei Johnui Tembo, kuris tapo Banda įpėdiniu vis neaiškesnėje situacijoje. Po 1993 metų referendumo dėl konstitucijos pakeitimo ir Bandos smegenų operacijos Pietų Afrikoje, sustiprėjo opozicija režimui, kuris artėjo prie pabaigos. Per rinkimus Bandos partija menkai laimėjo centriniuose šalies rajonuose. Pietinėje ir šiaurinėje dalyse visus balsus susišlavė kitos dvi skirtingos partijos. Pietuose laimėjo Jungtinė demokratinė partija, gavo daugumą parlamente, o jos vadovas Bakili Muluzu tapo prezidentu ir pirmiausia turėjo surasti bendrą kalbą su šiaure. Pasenęs Banda ir jo artimiausi šalininkai buvo apkaltinti žudymais ir kitais nusikaltimais. Jis mirė 1997 metais, būdamas arti šimto metų, kiek pavyko išsiaiškinti.

Zambijos likimas buvo visiškai priešingas. Ji tapo nepriklausoma turėdama didelių išteklių, daug eksportavo, jos atsiskaitymų balansas buvo teigiamas. Didžiausias jos turtas buvo varis, aptikta ir daug kitų naudingųjų iškasenų. Jai netrūko vandens, turėjo gerai išsivysčiusią žemdirbystę. Ekonomikos kilimas septintajame dešimtmetyje leido tikėtis suklestėjimo, taip pat pažangos švietimo ir kitose socialinėse srityse. Deja, aštuntasis dešimtmetis nuvylė, ypač kai 1973 metais buvo uždaryta siena su Rodezija. Lūkesčiai dėl Tanzamo geležinkelio (žr. 25 skyrių) nepasitvirtino. 1975 metais staigiai smuko vario kainos, kai kurios kasyklos pasidarė nuostolingos, baltieji kėlėsi iš Varingosios

juostos, juodaodžiai neteko darbo, o prie jų bėdų dar prisidėjo kukurūzų stygius. Sumažėjo Kaundos populiarumas, ėmė sklisti kalbos apie rengiamus prieš jį sąmokslus. Pasibaigus karui Rodezijoje (žr. toliau), paaiškėjo, kad Zambijos negandos – ne tik karo padariniai. Viena iš potencialiai turtingiausių Afrikos valstybių, gaunanti didelę dalį Vakarų finansinės ir techninės pagalbos, Zambija pateko į pavojingų ekonominių sunkumų duobę dėl labai prasto valdymo. Vargšai dar labiau nuskurdo, negavo pačių būtiniausių prekių. Žemės ūkis nyko, nes niekas juo nesirūpino, o geriausiai aprūpinta miesto gyventojų dalis klestėjo. Nors Kaundos vardas nebuvo suteрštas, vis dėlto jis buvo kaltinamas, kad nemokėjo pasirinkti patarėjų, nematė tikrosios ekonomikos padėties ir būdamas prezidentu nepateisinamai leido smukti liaudies gyvenimo lygiui. Norėdamas išsilaikyti per 1978 metų rinkimus, jis iš anksto diskvalifikavo savo priešininkus, o 1980 metais ėmėsi ypatingų priemonių prieš tariamą sąmokslą prieš jį. Norėdamas gauti iš TVF reikalingų kreditų, jis sumažino maisto produktų gamybos subsidijas, dėl to staigiai pašoko kainos ir 1986 metais Varingojoje juostoje kilo rimtos riaušės. Neaišku, ar šias riaušes išprovokavo Pietų Afrikos agentai, bet Pietų Afrika ėmė taikyti ekonomines ir karines sankcijas Zambijai, kuri tuo metu buvo svarbiausias ANC vykdomos kampanijos prieš Pietų Afrikos apartheidą štabas ir bazė. Ekonominė Zambijos priklausomybė nuo Pietų Afrikos kelių ir uostų staigiai padidėjo po neramumų Mozambike ir Angoloje, nes nebeliko kito pasirinkimo. 1987 metais Pietų Afrikos karinės oro pajėgos atakavo taikinius Lusakoje, žuvo nemažai Zambijos gyventojų. 1989 metais Kaunda apribojo ANC buvimą Zambijoje, atmetė jo jėgos taktiką ir pradėjo dialogą su nauju Pietų Afrikos prezidentu F.W. de Klerku. Dėl didėjančio gyventojų nepasitenkinimo ir stiprėjančių neramumų kariuomenėje bei bažnyčioje Kaunda turėjo 1990 metais atsisakyti griežto nusistatymo prieš daugpartinę sistemą, kurią panaikino tik pradėjęs valdyti. Tuo tarpu partijos kūrėsi ir vienpartinė sistema pati sunyko. Per 1992 metų rinkimus didžiule persvara laimėjo Judėjimas už daugpartinę demokratiją (MMD). UNIP laimėjo visas vietas rytų provincijose, o kitur patyrė visišką pralaimėjimą. Kaunda nedelsdamas atsistatydino ir antruoju Zambijos prezidentu tapo Fredericks Chilunba. 1995 metais Kaunda grįžo į politiką, kai Chilunbos vadovaujama koalicija suskilo, o populiarumas sumažėjo (kaip ir vario kaina), tačiau iš Kaundos buvo atimta teisė dalyvauti 1996 metų prezidento rinkimuose, remiantis konstitucijos pataisa, draudžiančia dalyvauti rinkimuose asmenims, kurių tėvai gimė ne Zambijoje. 1997 metais jis buvo suimtas ir apkaltintas rengęs sąmokslą prieš valstybę. Didžiausia Zambijos viltis ekonomikoje buvo siejama su vyriausybės daugumos akcijų vario kasyklose pardavimu užsienio bendrovėms, o šalis grimzdo į socialinį ir moralinį nuosmukį, ypač dėl didelio skurdo ir AIDS epidemijos. Kalbama, kad milijonas vaikų liko našlaičiai.

1961 metų *Pietų Rodezijos* konstitucijoje nebuvo išspręstas vienas politinis klausimas, kilęs Pietų Rodezijai ir Britanijai, – nepriklausomybė. Winstonas Fieldas buvo numatęs sukurti nepriklausomą Rodezijos dominiją, į kurią įeitų

Pietų Rodezija ir didesnė Šiaurės Rodezijos dalis, o Barotselandas ir Niasalandas turėjo tapti atskiromis valstybėmis, kurioms būtų paskirtas Jungtinės Karalystės vyriausiasis komisaras. Tačiau įgyvendinti šį planą sutrukdė tolesni įvykiai. 1963 metais Fieldas pradėjo derybas su Britanija dėl nepriklausomybės vien Pietų Rodezijai, jam buvo pateiktos penkios sąlygos: pašalinti kliūtis perduoti valdžią Pietų Rodezijos gyventojų daugumai; garantuoti, kad nebus priimtos atgalinės pataisos 1961 metų konstitucijoje; nedelsiant išplėsti afrikiečių teises; panaikinti rasinę diskriminaciją ir sukurti nepriklausomybės paskelbimo pagrindus, priimtinus visiems šalies gyventojams. Ianas Smithas, kuris užėmė Winstono Fieldo vietą 1964 metais, mėgino laikytis paskutinės ir sunkiausios sąlygos. Jis surinko vadų tarybą *indabą*, kuri pagerbta vyriausybės ir pamaloninta prabangiomis kelionėmis į užsienį, pasakė tą, ko iš jos buvo tikimasi, tačiau britai nepatikėjo, kad tai buvo tautos valios išraiška. 1964 metų pabaigoje į Britanijos vyriausybę atėjus leiboristams, Solsberio baltieji valdytojai labai nusiminė, imta primygtinai reikalauti vienašališkai skelbti nepriklausomybę. Naujoji Britanijos vyriausybė, stengdamasi įveikti didelę ekonominę krizę ir turėdama tik labai menką persvarą parlamente, nusprendė tęsti dialogą su Solsberiu, kad laimėtų laiko. Tačiau susitarimui pasiekti nebuvo pagrindo, nes Britanija reikalavo tokių sąlygų, kurios visiškai prieštaravo svarbiausiam baltųjų bendruomenės daugumos Rodezijoje reikalavimui: išlaikyti baltųjų mažumos valdžią neapibrėžtą laiką. Britanija pasiūlė paskirti Karališkąją komisiją, kuriai vadovautų Rodezijos aukščiausiasis teisėjas seras Hughas Beadle's, ši komisija nustatytų, kokiais būdais galima sužinoti visuomenės nuomonę, tačiau šį pasiūlymą Smithas atmetė ir 1965 metų lapkričio 11 dieną paskelbė Rodezijos nepriklausomybę. Ryšium su tuo gubernatorius seras Humphrey Gibbsas paskelbė apie vyriausybės paleidimą. Bet ji liko faktine vyriausybe visoje Rodezijos teritorijoje.

Britanijos vyriausybė buvo pasiryžusi panaudoti jėgą tik tuo atveju, jei bus rimtai pažeista viešoji tvarka. Iš pirmo žvilgsnio padėtis Rodezijoje buvo tokia, kad ankstesnės Britanijos vyriausybės nebūtų abejojusios dėl jėgos panaudojimo, bet Rodezijos klausimas skyrėsi dviem svarbiais dalykais: pirma, Rodezija oficialiai buvo kolonija, bet jau keturiasdešimt metų ją valdė vietiniai baltieji, antra, sukilusi vyriausybė buvo baltųjų, o ne juodaodžių. Taigi, panaudojus jėgą prieš baltųjų vyriausybę situacijoje, kurią Rodezijos baltieji pristatė kaip rasinį klausimą, smarkiai susiskaldytų Britanijos visuomenė, o pasiųsti kariškiai galėjo neišlaikyti paklusnumo išbandymo. Šioje situacijoje Britanijai liko du būdai: derybų ir ekonominio spaudimo.

Metus laiko Britanijos vyriausybė veikė abiem kryptimis. Ji įvedė naftos sankcijas, pasiekė, kad Saugumo Taryba priimtų rezoliuciją dėl ginklų tiekimo Rodezijai ir paprašė įvesti visuotinį tarptautinį ekonominį boikotą. Daugiau kaip 40 valstybių palaikė šį reikalavimą. 1966 metais Britanijos prašymu Saugumo Taryba leido panaudoti jėgą įgyvendinant naftos sankcijas, o vėliau skyrė priverstines sankcijas daugeliui plačiai vartojamų prekių. Po aštuoniolikos mėnesių šis draudimas pasidarė visuotinis. Vis dėlto, nors kurį laiką sunkiai, Smitho režimas pajėgė atsilaikyti, nes padėjo Pietų Afrikos vyriausybė

(ji teikė kreditus, tiekė prekių ir garantavo Rodezijos eksportą), Rodezija pajėgė atsakyti tokiomis pat ekonominėmis priemonėmis Zambijai (ši priklausė nuo Rodezijos vario kasykloms reikalingų anglių ir kitų dalykų), o Britanijos vyriausybė pro pirštus žiūrėjo į sankcijų stiprinimą, kol turėjo vilties, kad bus pasirašytas susitarimas. Rodezijos eksportas buvo smarkiai blokuojamas, atsargos sunaudotos, vyriausybė turėjo prašyti užsienio paskolų, iš tiesų pasidarė priklausoma nuo Pietų Afrikos Respublikos, bet režimas atsilaikė, o ekonomika, nepaisant nuostolių, prisitaikė.

Taikydama sankcijas, Britanija nenorėjo sužlugdyti Rodezijos ekonomikos ar nuversti Smitho režimo. Ji tiesiog siekė, kad Smithas būtų priverstas sutikti su keliamomis sąlygomis. Šiai taktikai ir tikslams nebuvo pritariama Sandraugoje, kurios narės įtarė, kad Britanijos vyriausybė linkusi susitarti su Smithu, net jei reikėtų atsisakyti pirmtakų ir buvusių vyriausybių duotų pažadų. Birželį Sandraugos konferencijoje Lagose Britanijos vyriausybė laimėjo laiko, tačiau nebeatgavo partnerių afrikiečių pasitikėjimo ir kitoje konferencijoje Londone turėjo nusileisti daugumai ir sutikti prašyti Saugumo Tarybos pasirinktinai taikyti privalomas sankcijas, jei iki metų pabaigos nesusitars su Solsberiu dėl teisėtumo atstatymo. Praėjus metams po vienpusiško nepriklausomybės paskelbimo, buvo visiškai aišku, kad derybos bevaisės, o Britanija susidūrė su ilga ekonomine kova, kuri ilgainiui galėtų pereiti į kovą tarp aiškios Jungtinių Tautų daugumos ir Pietų Afrikos bei Portugalijos (ne tokios ryžtingos), o jos ketino kovoti tol, kol Rodezijos priešininkai pavargs ir po truputį atsisakys visų sankcijų. Du mėginimai išspręsti problemą asmeninėmis Haroldo Wilsono derybomis su Ianu Smithu (pirmosios buvo Britanijos karo laive „Tiger“ 1966 metais, antrosios – „Fearless“ 1968 metais) žlugo dėl Smitho užsispyrimo. Bet 1970 metais, Britanijoje sugrįžus į valdžią konservatoriams, atgijo viltys susitarti ir kartu vėl sustiprėjo kitų Afrikos šalių nepasitikėjimas.

Neoficialios lordo Alporto pastangos ištirti, ar galima susitarti, davė liūdnus rezultatus, bet seras Alexas Douglas-Home'as, grįžęs į Užsienio reikalų ministeriją Londone, per lordą Goodmaną vėl atgaivino dialogą su Smithu ir pasiūlė, kaip grįžti prie konstitucinio statuso, kuris būtų priimtinas visiems Rodezijos žmonėms. Lordo Pearce'o vadovaujama komisija 1972 metais nuvyko į Rodeziją ieškoti atsakymo į šį klausimą, bet paaiškėjo, kad dauguma afrikiečių su tokiu sumanymu nesutinka. Tuo metu Rodezijoje sustiprėjo partizaninis karas, prasidėjęs prieš kelerius metus, tačiau tuomet padedamos Pietų Afrikos Smitho pajėgos stabdė partizanų veiksmus. OAU mėginimai suvienyti juodaodžius Rodezijos vadovus buvo nesėkmingi, bet kai 1974 metais žlugo Portugalijos valdžia Mozambike, padėtis radikaliai pasikeitė: baltiesiems Rodezijos gyventojams buvo suduotas stiprus strateginis ir psichologinis smūgis (pasienio linija, kurią reikėjo ginti, pailgėjo keliais šimtais mylių), o Pietų Afrikoje kilo naujų politinių problemų. Gretimų valstybių (Zambijos, Botsvanos, Mozambiko, Zairo, Tanzanijos) vadovai norėjo nuversti Smitho režimą be karo. Jie norėjo derybų ir įtikinti juodaodžius Rodezijos gyventojus, kad reikia tartis dėl trumpo pereinamojo laikotarpio prieš perduodant valdžią į daugumos rankas ir dėl garantijų

baltųjų gyvybėms bei nuosavybei. Juos įkvėpė politikos pasikeitimas Pietų Afrikoje, ypač jos atstovo Jungtinėse Tautose kalba apie apartheido režimą, jo pasmerkimą ir viltį, kad ateityje (nenurodant laiko) jis bus panaikintas. Šį stebinantį pareiškimą pakoregavo prezidentas Vorsteris (bent jau šalies viduje), paaiškinęs, kad pranešime kalbama ne apie balsavimą pagal principą „vienas žmogus – vienas balsas" ar apie juodaodžių parlamentą. Vorsterio siekimas rasti teisingą sprendimą neliko nepastebėtas, Kaunda nusiuntė pasiuntinį pas Vorsterį, kuris, matyt, ne mažiau nei pats Kaunda ir jo šalininkai norėjo pakeisti režimą Rodezijoje, nepraliejęs kraujo. 1974 metų gruodį Smithas paleido iš kalėjimo du žymiausius nacionalistų vadovus (Joshua Nkomo ir Ndabaningi Sithole), tai buvo tarsi pirmas žingsnis į ugnies nutraukimą ir konstitucinės konferencijos sušaukimą. 1975 metų rugsėjį Vorsterio pasiūlymu Smithas atvyko į susitikimą su nacionalinio išsivaduojamojo judėjimo lyderiais ant tilto virš Viktorijos krioklio, ten dalyvavo ir pats Vorsteris bei Kaunda. Konferencija nepasisekė, formali nesėkmės priežastis buvo nesutarimas dėl konferencijai suteiktų įgaliojimų, dėl kurių Smithas ir Vorsteris jau buvo susitarę, o iš tiesų todėl, kad Smithas nebuvo pasirengęs svarstyti jokio kito konstitucijos varianto, išskyrus savo, kur tuo metu dar nebuvo numatyta perduoti valdžios daugumai. Mintis sušaukti konstitucinę konferenciją kurį laiką dar buvo palaikoma Smitho ir Nkomo, tačiau jos perspektyvos susilpnėjo, nes baltieji nenorėjo eiti į kompromisą ir juodaodžių lyderių nuomonės skyrėsi, jie tik trumpą laiką buvo įtikinti susivienyti. Žlugus Vorsterio ir Kaundos iniciatyvai, nebeliko vilčių taikiai išspręsti klausimą ir grėsė karas. Rodezijoje vis dar nebuvo išeities iš padėties, tačiau įvyko svarbių pokyčių. Vorsteriui situacija Rodezijoje buvo lyg vilkas prie durų, bet vilkas pakeitė kailį. Žlugus Viktorijos krioklio konferencijai, Vorsteris galutinai atitolo nuo Smitho. Ne baltųjų valdžios paradimas buvo didžiausia grėsmė Pietų Afrikai, o bandymas išlaikyti ją beviltiškoje situacijoje. Smitho režimas jau nebebuvo skydas, jis tapo Achilo kulnu. Be to, Rusijos ir Kubos įsiveržimas į Angolą turėjo pastūmėti įsikišti JAV. Svarbiausias JAV tikslas buvo ne tik išstumti kubiečius iš Afrikos ir sudaryti atsvarą Rusijos įtakai žemyne, bet ir stabilumas, kurio Rodezijoje nebuvo galima pasiekti, kol dar nesužlugo baltųjų valdžia.

Smithas nematė to, kas buvo akivaizdu. Ekonominės sankcijos buvo farsas. Anglų sargybinių katerių, kurie 10 metų patruliavo Beiros uoste (kol 1975 metais Mozambikas tapo nepriklausomas), išlaikymas kainavo ne mažiau kaip 100 milijonų svarų sterlingų, jie į Rodeziją nepraleisdavo žaliavinės naftos. Tačiau niekas netrukdė pristatyti perdirbtą naftą per Laurenso Markesą ar kitais keliais. Portugalija ir Pietų Afrika nelabai slėpė, jog teikia pagalbą Smithui nepaisydamos sankcijų. Amerikiečiai taip pat ne visai laikėsi sankcijų, nes nuo 1971 metų legalizavo Rodezijos chromo ir kitų naudingųjų iškasenų įvežimą. Kaip paaiškėjo vėliau, Smithą nafta neribotais kiekiais aprūpindavo Britanijos ir su ja asocijuotos bendrovės, kurios atkakliai ieškojo būdų, kaip padėti Smithui, jis galėjo tikėtis ir Britanijos ministrų pritarimo, o šie apsimetė nepastebį per didelio prekių srauto, kurio nebuvo įmanoma nepastebėti.

(Net kai ši gėdinga istorija pasidarė plačiai žinoma, niekas nesikreipė į teismą, kad būtų iškelta byla toms bendrovėms ir tiems asmenims, kurie pažeisdami įstatymus ėmėsi veiklos, nesuderinamos su vyriausybės įsipareigojimais ir tikslais.)

Smithą padrąsino ir juodaodžių konkurentų nesutarimai. Jis pasinaudojo šiais nesutarimais ir, norėdamas išlaikyti baltųjų valdžią, siekė susitarimo su vienu ar keliais juodaodžių vadais, pirmiausia su Nkomo. Tai buvo klasikinis politikos „skaldyk ir valdyk" pavyzdys. Tačiau Smithas užsimojo per plačiai, per ilgai buvo ištikimas baltųjų mažumai, o kai sąlygos privertė nusileisti vyskupui Muzorewai ir kitiems, jis bandė prastumti sandorį, kurio sąlygos buvo per daug geros, kad jie sutiktų. Smitho derybos su Nkomo nutrūko 1976 metų pradžioje. Suaktyvėjo partizanų veiksmai, nors buvo palyginti neveiksmingi ir vyko tik pasienio rajonuose. Tuo pačiu metu Robertas Mugabe tapo lyderiu, kuriuo pasitikėjo dauguma partizanų. Tik jis vienas visiškai atsisakė nuolaidžiauti ir bendradarbiauti su baltaisiais. Jis vengė politikavimo, kuris Smithui buvo įgimtas. Be to, Mugabe numatė, jog šis konfliktas bus išspręstas kitais būdais. Smithas nesugebėjo atskirti vienų kairiųjų nuo kitų ir per daug pasitikėjo, kad galės pavaizduoti Mugabe Maskvos statytiniu ir nepakankamai vertino partizanus.

Žlugus Portugalijos valdžiai ir rusams su kubiečiais įsiveržus į Angolą, JAV turėjo keisti politiką, kuri rėmėsi stabilumu, o jo seniai nebebuvo. Kissingeris jau per pirmąją pažintį su Pietų Afrika aštuntojo dešimtmečio pradžioje atkreipė dėmesį į tai, kad Vašingtonas turėtų ir galėtų pagerinti santykius tiek su baltųjų, tiek su juodaodžių režimais, kad užkirstų kelią tą padaryti SSSR. Jis manė, kad režimai, kuriuos stebėjo anksčiau, išsilaikys. Portugalijos valdžios žlugimas sugriovė šią politiką. Rodezija buvo atkirsta nuo visų užsienio prekybos kelių, išskyrus Pietų Afriką, ji tapo priklausoma nuo tos šalies ir nebe tokia svarbi kaip sąjungininkė. Smitho šansai išlaikyti savo režimą stipriai sumažėjo. Rytuose Rodezijai ne tik buvo atkirsti keliai prie jūros, bet ir prasidėjo partizaninis karas. Vakaruose, Angoloje, kilo tarptautinė krizė, tai padėjo SSSR įgyti atramos tašką pietinėje Afrikos dalyje. JAV nedelsdamos ėmėsi atsakomųjų, tačiau blogai apgalvotų, žingsnių – pagalbą, teikiamą Portugalijos valdžiai, perduoti dviem Angolos išsivaduojamiesiems judėjimams, bet nepavyko, mėginimas paskatinti Pietų Afrikos Respubliką įsiveržti taip pat žlugo. Kissingeris, vėl aplankęs Afriką 1976 metais, padarė netikėtai staigų posūkį – palaikė juodaodžius gyventojus ir pareiškė, jog pritaria valdžios perdavimui daugumai ne tik Rodezijoje, bet ir Namibijoje bei Pietų Afrikoje. Šis pranešimas buvo tik pompastiška nelengvos sąjungos su Pietų Afrika įžanga, kuria buvo siekiama palaužti Smithą. Vorsteris nutraukė karinę pagalbą Smithui ir užblokavo kitus ekonominius ryšius su išoriniu pasauliu. Kissingeris nuvyko į Pietų Afriką, kur vedė įtemptas derybas su Smithu, priverstu nusileisti didesnei jėgai. Jis sutiko perduoti valdžią daugumai per artimiausius dvejus metus ir neprieštaravo pereinamajam planui, kuriame buvo numatyta sudaryti juodaodžių daugumos ministrų kabinetą ir paskirti juodaodį ministrą pirmininką.

Svarbiausias veiksnys 1976 metais buvo partizaninis karas. Iš pasienio rajonų partizaninis judėjimas plito į šalies centrą. Karo poveikis ekonomikai ir darbo jėgai pasidarė akivaizdus ir skausmingas, paspartėjo baltųjų emigracija. Tačiau Smithas nė neketino pasiduoti. Jis atkakliai reikalavo daugumos valdžia laikyti ne juodaodžių, o atsakingos daugumos valdžią. Kitaip sakant, jis atsisakė „vienas žmogus – vienas balsas" principo. Garsiai skelbdamas baltųjų valdymo pabaigą, Smithas gudravo, kad susidarytų įspūdis, jog jie valdys ir toliau. Jam pasisekė sužlugdyti Kissingerio planą. Kissingeris abiem pusėms leido tikėtis daugiau, nei su kiekviena iš jų buvo susitarta. Jis leido Smithui suprasti, kad plano smulkmenos, apie kurias kalbama, suderintos su Afrikos Pafrontės valstybių prezidentais ir parizanų lyderiais, bet tai buvo netiesa. Savo ruožtu Pafrontės valstybių prezidentai skundėsi, kad Kissingeris juos suklaidino. Jie manė, jog galima toliau derėtis dėl sąlygų, kurios, Smitho nuomone, buvo neatskiriama Kissingerio primesto sandorio dalis. Taigi Smithas lengvai pareiškė, kad atsisakys susitarimo, jei jo sąlygos bus pakeistos. Kissingerio planas pasirodė esąs nevisiškai tinkamų priemonių rinkinys, neatitinkantis pasiektų susitarimų. Ženevoje susirinkusi visų suinteresuotų pusių konferencija neišgelbėjo šio plano. To nepavyko padaryti ir britų diplomatų kelionės po Afrikos žemyną metu.

Šioje stadijoje atrodė, kad visiškai nėra išeities iš aklavietės, bet tuo metu partizanų vadai sutiko bendradarbiauti tiek kariniais, tiek politiniais klausimais, sukūrę Patriotų frontą. Nors ši sąjunga buvo trapi, tačiau jai pavyko laimėti karą. Išorinės jėgos taip pat neketino sėdėti sudėjusios rankas. Britanija, JAV ir Pietų Afrika buvo tvirtai pasiryžusios pakeisti Smitho režimą. Taip pat ryžtingai buvo nusiteikę ir Pafrontės šalių prezidentai. Šios šalys, ypač Zambija ir Mozambikas, patyrė visą karo ekonominių padarinių sunkumą; be to, jos kentėjo nuo Rodezijos kariuomenės atsakomųjų išpuolių prieš partizanus jų teritorijose.

1977 metais tapęs prezidentu Carteris tvarkyti Afrikos reikalus paskyrė Andrew Youngą. Londone taip pat buvo paskirtas naujas užsienio reikalų sekretorius Davidas Owenas. Po bendros kelionės po Afrikos sostines jie parengė naują planą, numatantį vienpusiškai paskelbtos nepriklausomybės anuliavimą ir valdžios perdavimą juodaodžių daugumai po trumpo valdžios sugrąžinimo britams ir rinkimų, kurie turėjo vykti prižiūrint tarptautiniams stebėtojams. Planas nebuvo įgyvendintas dėl to, kad Smithas vėl nesutiko su „vienas žmogus – vienas balsas" principu ir su tuo, kad ateityje karinės pajėgos ir saugumas pateks į juodaodžių rankas. Smithas nuskrido į slaptą susitikimą su Kaunda, kad sudarytų sąjungą su Nkomo, tačiau vėl patyrė nesėkmę. Tada Smithas griebėsi antrojo ankstesnės taktikos varianto, t. y. siekė susitarti su kitais Afrikos lyderiais, kad užkirstų kelią Mugabe's pergalei. Po sudėtingų derybų su Muzoreva, Sithole ir vadu Jeremiah'u Chirau Smithas jau sutiko su „vienas žmogus – vienas balsas" principu, bet apgynė baltųjų padėtį, įtvirtindamas jų teises konstitucijoje. Britanija ir Jungtinės Valstijos palaikė šį planą su išlyga, kuri pavertė jį niekais: Patriotų frontas turėjo dalyvauti procese.Tačiau šis planas kaip tik ir buvo kuriamas siekiant jį išstumti.

Po ilgų apmąstymų Rodezijos baltieji 1979 metais referendume patvirtino naują konstituciją. Per rinkimus, kuriuose labai aktyviai dalyvavo rinkėjai, Muzorewa laimėjo ir tapo naują vardą gavusios šalies – Zimbabvės ir Rodezijos ministru pirmininku. Šis apsisprendimas mažai ką patenkino. Baltieji liko valdžioje neapibrėžtam laikotarpiui, o naujoji vyriausybė nepajėgė nė trupučio sumažinti rasinės diskriminacijos, ką ir kalbėti apie visišką panaikinimą.

Rinkimai Rodezijoje atsitiktinai sutapo su rinkimais Britanijoje, kur atėjęs naujasis konservatorius ministras pirmininkas jautė Smithui daugiau simpatijų nei kuris nors kitas Britanijos politikas. Thatcher viešai pasisakė už Muzorewos vyriausybės pripažinimą ir nedelsiamą sankcijų panaikinimą. Vis dėlto britų pragmatizmas nugalėjo. Patriotų frontas buvo per stiprus, kad būtų galima nekreipti į jį dėmesio, pergalė buvo jo pusėje. Sandraugos konferencijoje Lusakoje Britanija ir toliau susilaikė nuo Muzorewos ir Smitho susitarimo pripažinimo, kad galėtų dar kartą sutaikyti kariaujančias puses. Britanija parengė naują konstituciją, kurioje nebebuvo 1978 metų konstitucijos nuostatos, labai atvirai gynusios vien baltųjų interesus. Naująją konstituciją Didžioji Britanija pateikė šalims svarstyti konferencijoje Londone 1979 metų pabaigoje, nesutikdama su jokiais galimais pakeitimais. Naujasis užsienio reikalų sekretorius lordas Carringtonas grasino pripažinti Muzorewą, jei Patriotų frontas nesutiktų su pateiktu dokumentu. Iš kitos pusės Pafrontės šalių vadovai darė didelį spaudimą Mugabe ir Nkomo, kad jie pasiektų susitarimą. Tai pavyko. Baltieji ir Muzorewa gerokai nusivylė ir supyko, bet turėjo sutikti su pateiktomis sąlygomis, nes jų pačių konstruktas buvo nevykęs. Taigi konferencija, priešingai nei tikėtasi, pasiekė susitarimą. Britų gubernatorius nuvyko į Solsberį keturiems mėnesiams. Per rinkimus, kurie vienų požiūriu buvo laisvi ir teisingi, o kitų – priešingai, Mugabe ir jo partija gavo aiškią daugumą balsų, Mugabe tapo nepriklausomos *Zimbabvės* valstybės ministru pirmininku.

Paskelbus nepriklausomybę, juodaodžių ir baltųjų konfliktas iš kovos dėl valdžios virto nesutarimais dėl žemės, be to, sustiprėjo šonų ir ndebelių, kurių vadai buvo Mugabe ir Nkomo, nesutarimai. 1982 metais Nkomo buvo pašalintas iš vyriausybės, pabėgo į Angliją, grįžo į 1985 metų rinkimus, susitaikė su Mugabe 1987 metais ir tapo viceprezidentu. Tačiau jo šlovė jau buvo praeityje. Jis buvo modernaus Afrikos valstybingumo tėvas, kurio nuopelnai nepakankamai vertinami, nes jis buvo etninės mažumos lyderis didelėje valstybėje. Ndebelių buvo gana daug, kad galėtų sugriauti valstybę, bet per mažai, kad sukurtų konstruktyvią visuomenę priešiškoje aplinkoje. Devintajame dešimtmetyje jie buvo vis labiau atstumti ir sunerimę, o zapai stiprino įtaką Ndebelande, kur Mugabe sukūrė vienpartinę sistemą konstitucinėje daugpartinėje valstybėje. Viltys, siejamos su Mugabe, blėso, smurtas viduje vedė prie neteisėtų įkalinimų be teismų. Kariuomenės daliniai ėmė siautėti, atiminėjamas maistas iš politiškai apibrėžtų teritorijų, ten prasidėjo badas. Ne visi Mugabe bendražygiai atsilaikė valdžios pagundoms ir 1988–1989 metų skandalai privertė penkis ministrus atsistatydinti, o vieną nusižudyti. Mugabe neslėpė simpatijų vienpartiniam valstybiniam socializmui, tas nepatiko ne tik Vakarų valstybėms, bet ir jo paties partijai, kurioje kiekviena grupuotė baiminosi,

kad tokioje vienpartinėje valstybėje kita taps visagalė valdytoja. Įspūdingas ekonomikos planas, kuriuo iš pat pradžių susidomėjo pasaulis (ypač Vakarų), buvo neįvykdomas dėl sausros, politinio nestabilumo, prastos transporto ir paskirstymo sistemos, žmonių bėgimo iš kaimo į miestą, kur stigo gyvenamojo ploto ir darbo, didelių išlaidų užsienio skolų palūkanoms, dėl mažėjančių užsienio valiutos įplaukų krintant pasaulinėms kainoms, infliacijos, kuri čia didėjo, čia mažėjo, tuo tarpu nacionalinis produktas mažėjo nuolatos. Viskas kartu paėmus silpnino padėtį žmogaus, kurio iškilimas padarė jį ypač pažeidžiamą likimo smūgiams.

Du ypatingi veiksniai dar labiau pablogino situaciją. Pirma, karas Mozambike. 1982 metais Zimbabvė sukūrė specialiąsias pajėgas, kurios nuo RENAMO partizanų saugojo naftotiekį į Beirą Mozambiko pakrantėje. Šis palyginti nesvarbus žingsnis įtraukė Zimbabvę į pilietinį Mozambiko karą. 1986 metais RENAMO paskelbė karą Zimbabvei ir užpuolė rytinę Manikalando provinciją. Tada susibūrė Zimbabvės vienybės judėjimas 1989 metais, jam priklausė nepatenkinti zanų judėjimo nariai, vadovaujami Edgaro Tekere, kurį Mugabe atleido iš savo vyriausybės. Antra, aktuali žemės nuosavybės problema, t. y. praeityje baltųjų už juokingai mažas kainas užimtos geriausios žemės, liko neišspręsta. Kaip kompensaciją už persikėlimą Britanija pasiūlė 75 milijonus svarų sterlingų, tačiau vėlesnėje derybų dėl nepriklausomybės stadijoje reikalavo, kad dešimt metų nebūtų vykdoma ekspropriacija. Pažadai nurašyti pusę galutinių persikėlimo išlaidų neišsklaidė juodaodžių nepasitikėjimo. Šeimos, išvarytos iš savo žemės po 1980 metų, turėjo teisę ją susigrąžinti. (Ypač daug žmonių buvo išvaryti iš savo žemių 1930–1960 metais.) Nauja valstybė taip pat numatė kompensacijas už žemę baltiesiems užsienio valiuta ir rinkos kaina. Pradinis planas buvo per penkerius metus apgyvendinti 162 000 šeimų. Jis buvo įvykdytas tik trečdaliu. Tai atsitiko iš dalies dėl tokių praktinių kliūčių kaip naujų kelių stoka, iš dalies dėl to, kad per mažai žemės buvo galima pasiūlyti bežemiams, iš dalies todėl, kad ką tik atvykusieji pirmiau turėjo atsisakyti teisės į turėtą žemę, jeigu turėjo ją. Nors Mugabe valdymo laikas turėjo baigtis tik 2001 metais ir jo partija nuolat laimėdavo beveik visas vietas parlamente, Mugabe prarado savo asmeninę padėtį: jo kariuomenė, nusiųsta padėti Kabilai Konge (žr. 596 p.), kainavo pinigų ir žmonių gyvybių, jo sąjungos su Kabila ir dos Santosu politika buvo ideologiškai ir praktiškai nuvalkiota, korupcija ir naudojimasis aukštais postais buvo baisūs, mažėjo atlyginimai ir darbo vietų, dėl didėjančio ekonomikos nuosmukio valiuta nuvertėjo trimis ketvirtadaliais. 2000 metais, atstūmęs daugelį gentainių šonų, taip pat ndebelių ir baltųjų mažumas, jis turėjo maža galimybių likti valdžioje be sukčiavimo ir smurto. Tačiau Mugabe neturėjo sau lygaus varžovo, todėl nepaskyrė paveldėtojo iš savo partijos.

Mozambikas, Angola, Namibija

Iki 1974 metų Afrikos pietūs buvo įsprausti tarp Portugalijos teritorijų Angolos ir Mozambiko. Portugalai pirmieji įžengė į Afriką kaip kolonistai ir paskutiniai išėjo kaip imperialistai. Ši nedidelė Europos šalis pirmą kartą vyko į keistus žemynus prieš 500 metų ir užėmė Afrikoje 23 kartus didesnę už pačią Portugaliją teritoriją. Bartolomėjus Diasas apiplaukė Gerosios Vilties kyšulį 1487 metais. Po jo Vaskas de Gama padarė tą patį 1498 metais. Šešioliktajame amžiuje Gvinėjoje, kurios reliktas yra Portugalijos Gvinėja, klestėjo prekyba. Bet olandai, britai ir prancūzai po truputį išstūmė Portugaliją iš Vakarų Afrikos ir ji turėjo ieškoti laimės pietuose. Diaso vaikaitis 1576 metais įkūrė Angolos sostinę Luandą. Septynioliktajame amžiuje Angola trumpam buvo atitekusi Olandijai, tačiau turtingas nuotykių ieškotojas iš Brazilijos Salvadoras de Sá ją atkovojo ir tapęs gubernatoriumi atstatė Portugalijos valdžią. Septynioliktajame ir aštuonioliktajame amžiuje Angola aprūpindavo vergais Braziliją. Prekyba vergais buvo uždrausta 1836, o pati vergija – 1858 metais. Europiečių įnirtingų kovų dėl viešpatavimo Afrikoje metu Portugalija retsykiais gaudavo dažnai neveiksmingą Britanijos paramą, bet niekas kitas jos nerėmė. Vokietija troško Portugalijos teritorijų ir tikėjosi jas gauti skolindama Portugalijai daugiau pinigų, negu ji galėtų gražinti, ir kaip užstatą gauti žemės. Portugalų svajonė sujungti Angolą ir Mozambiką sausumos ruožu niekada neišsipildė. Nors Mozambikas buvo kolonizuotas tik prieš 25 metus iki Pirmojo pasaulinio karo, portugalai nelabai domėjosi Afrika, skandalingai išgarsėjo be galo lėtu vergovės naikinimu, ypač po 1906 metais išleistos H.W. Nevinsono knygos „Šiuolaikinė vergovė“ (*A Modern Slavery*).

Masiniai 1922 ir 1935 metų sukilimai Angoloje buvo žiauriai numalšinti, bet paskatino tautinį judėjimą. Lisabona suprato, kad, nepaisant juodaodžių neraštingumo, gentinių nesutarimų ir didžiulės portugalų policijos priespaudos, jų valdžiai didesnę grėsmę kelia juodaodžių nacionaliniai judėjimai nei baltieji savivaldos šalininkai. 1952 metais Portugalijos kolonijos buvo pavadintos Portugalijos užjūrio provincijomis, o šeštasis dešimtmetis pasižymėjo didele gerovės pažanga, kurios padėjo pasiekti viešųjų darbų organizavimas ir plėtros planai. Pakeitusi pavadinimą Portugalija galėjo teigti, kad nebeprivalo rašyti ataskaitų Jungtinių Tautų Organizacijai pagal JT Chartijos 73(e) straipsnį. Šioje ginčytinoje situacijoje Portugaliją palaikė Britanija, JAV ir Brazilija, tačiau JAV ir Britanija pritarė 1963 metų Generalinės Asamblėjos rezoliucijai, skatinančiai Portugaliją spartinti teritorijų apsisprendimą. Tiktai Ispanija ir Pietų Afrikos Respublika balsavo prieš, o Prancūzija susilaikė.

Portugalija ėmėsi asimiliacijos politikos, siekdama pamažu plėsti balsavimo teises, tačiau šeštajame dešimtmetyje padidėjusi migracija iš Portugalijos suardė socialinę ir ekonominę struktūrą, sustiprino rasinius konfliktus, Angoloje padaugėjo bedarbių ir pusiau bedarbių. Dešimtys tūkstančių angoliečių iki 1960 metų gyveno išeivijoje, daugiausia Konge, o nacionaliniai išsivaduojamieji judėjimai būstines įkūrė Leopoldvilyje. Išsivadavus Britanijos ir

Prancūzijos Vakarų Afrikai ir Belgijos Kongui, nauja Afrikos problema priartėjo ir prie Portugalijos durų slenksčio. 1961 metų vasarį prasidėjo neramumai Luandoje, juos iš dalies išprovokavo kapitono Henrique Galvao avantiūros: jis užgrobė keleivinį laivą „Sta Maria“ ir ketino išsilaipinti Luandoje kaip išvaduotojas. Kilo neramumų ir šiaurėje, buvo įsiveržta per sieną su Kongu. Portugalai buvo užklupti netikėtai, nužudyta ir sužeista 1400 žmonių. Į tokius žiaurumus buvo atsakyta dar didesniu žiaurumu. Afrikiečiai neteko 20 000 žmonių, o pabėgėlių srautas, įskaitant sužeistuosius, labai pakenkė Portugalijos geram vardui. Jau 1970 metais Portugalijos kolonijiniai karai privertė karinėms išlaidoms skirti pusę šalies biudžeto ir daugiau kaip 6 procentus BVP, sutelkti didžiausią per visą istoriją kariuomenę ir pašaukti jaunuolius tarnauti ketverius metus. Politiškai aktyvios visuomenės nebuvo, todėl Portugalijos vyriausybė galėjo nepaisyti vienos iš galingiausių jėgų (o gal ir galingiausios), pasisakiusios už dekolonizavimą ir veikusios Londone, Paryžiuje ir Briuselyje. Tačiau dešimt metų trukę brangiai kainuojantys ir nesėkmingi karo veiksmai toli viena nuo kitos nutolusiose teritorijose nusmukdė Portugalijos kariuomenės kovinę dvasią. Nacionalinis išsivaduojamasis judėjimas ne tik išsilaikė tomis sąlygomis, bet ir sustiprėjo, išsikovojo visos liaudies palaikymą, išplėtė įtaką ir apsirūpino ginklais iš užsienio. Portugalai ėmėsi atsakomosios priemonės – mėgino bombarduoti ir atsitverti spygliuota viela, tačiau bombardavimas netiko kovai prieš partizanus, o spygliuota viela neatitvėrė partizanų nuo civilių gyventojų. *Bisau Gvinėjos* gubernatorius generolas Spinola, supratęs, jog kova beviltiška, 1973 metais atsistatydino, grįžo į Lisaboną kaip atviras tolesnio kolonijinio valdymo priešininkas. Jo kalbos ir straipsniai prisidėjo prie 1974 metų karinio perversmo, nuvertusio 1926 metais įvestą karinę diktatūrą. Ginkluotųjų pajėgų judėjimas, perėmęs valdžią Lisabonoje, pasiskelbė esąs už Portugalijos Afrikos kolonijų nepriklausomybę.

Mozambike išsivaduojamasis judėjimas FRELIMO pradėjo ginkluotą kovą 1964 metais, bet daug prarado, kai 1969 metais buvo nužudytas vadovas Eduardas Mondlane. Portugalai laikėsi ekonomikos plėtros programos kartu su Pietų Afrikos, Europos ir Amerikos koncernais (kurie tada taptų suinteresuotais, kad valdytų Portugaliją). Ši plėtra buvo sutelkta į hidroelektrinės užtvankos prie Kabora Basos statybą, baltųjų skaičius turėjo padidėti vienu milijonu – akivaizdūs politiniai motyvai, nes Mozambikas jau turėjo šešias hidroelektrines. Politinė potekstė ir Afrikos valstybių lobizmas privertė daugelį projekto dalyvių apsigalvoti, o Švediją ir Italiją – atsisakyti ketinimų. Didžiausią grėsmę Mozambiko nepriklausomybei kėlė Pietų Afrika, kuri čia žaidė dvigubą žaidimą beveik visą aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį. Vorsteris 1974 metais viešai pripažino FRELIMO pergalę ir linkėjo naujai Samoros Machelio vyriausybei sėkmės, tačiau svarbiausias Pietų Afrikos rūpestis buvo apginti pakraščius nuo ANC, kuris turėjo ir bazių, ir draugų Mozambike, priešiškais ANC sandoriais su Mozambiko vyriausybe arba remiant maištaujančius prieš vyriausybę RENAMO sukilėlius (arba ir viena, ir kita). 1984 metais Pietų Afrika Nkomatyje pasirašė susitarimą, kuriuo įsipareigojo neberemti

RENAMO ir baigti ekonominį karą prieš Mozambiką, o Mozambikas įsipareigojo neremti ANC, tačiau, nepaisant to, kad šie pažadai vėliau buvo patvirtinti, RENAMO vis dar gavo paramą iš Pietų Afrikos. Prezidentas Botha buvo suinteresuotas taika pietų Mozambike (iš kur atvykdavo ketvirtadalis darbininkų į Pietų Afrikos kasyklas), bet šiaurėje RENAMO buvo naudingas kaip nuolatinis dyglys Machelio šone, tiesa, tik tol, kol nestumia Machelio į SSSR glėbį. Nors ir gaudavo paramą iš Pietų Afrikos Respublikos ir Portugalijos, RENAMO šalininkai nepajėgė sukurti ko nors panašaus į alternatyvią vyriausybę. Machelio vyriausybė taip pat nepajėgė nuslopinti šio judėjimo, ne vien dėl to, kad RENAMO buvo remiamas užsienio, bet ir dėl dviejų vidinių veiksnių: Mozambikas buvo didelė šalis, susiskirsčiusi į daugybę rajonų, kurie įtarinėjo vienas kitą ir centrinę vyriausybę, o Machelio vyriausybė, siekdama modernizacijos, buvo linkusi despotiškai naikinti tradicinius papročius, nepaisė vietinių gyventojų jausmų. Machelis žuvo 1986 metais sudužus lėktuvui Pietų Afrikoje, tikriausiai atsitiktinai. Jo įpėdinis, 49 metų Joaquimas Chissano, buvo jaunesniosios kartos atstovas, kurį kritikavo daugelis iš senosios FRELIMO gvardijos už nekompetentingumą kariniuose reikaluose ir korupciją. Chissano pasirinko diplomatiją vietoj karo vien dėl to, kad jo vyriausybė galėjo sustabdyti RENAMO, bet negalėjo sunaikinti, kol ją rėmė Pietų Afrika. Vyriausybės moralė ir tvarka smuko, tuo tarpu pragyvenimo išlaidos didėjo, o taika atrodė nepasiekiama. Chissano reformų kryptis buvo nuo komunistinio centralizmo daugpartinės sistemos link, komunistinis Mozambikas vienpartinės sistemos atsisakė greičiau nei jo nekomunistiniai kaimynai Malavyje, Zambijoje ir Tanzanijoje. Po Romos sutarties, pasirašytos 1990 metais su Pietų Afrika padedant prezidentui Kaundai, buvo nutraukta ugnis ir sukurtas planas, kaip sumažinti ginkluotąsias pajėgas ir sutelkti apibrėžtuose rajonuose. Vėliau RENAMO atmetė susitarimą, remdamasi tuo, kad Zimbabvės pajėgos nebuvo išvestos iš Mozambiko teritorijos. Vyriausybė susilpnėjo dėl perversmo (žlugusio) prieš Chissano 1991 metais, tuo tarpu RENAMO sustiprėjo, kai jos vadovą Alfonso Dhlakamą priėmė popiežius ir Portugalijos bei kitų Europos valstybių vadovai. Pasirašyti nauji susitarimai, Jungtinės Tautos sutiko nusiųsti 7000 stebėtojų (ONUMOZ), tačiau RENAMO tebebuvo griaunanti jėga, nors stiprėjo jos padėtis šiauriniuose ir centriniuose rajonuose. Vyriausybėje vyraujantys juodaodžiai pietiečiai (šangai) šiuos rajonus atstūmė iš nepasitikėjimo. 1995 metais Mozambikas tapo penkiasdešimt trečiuoju Sandraugos nariu, pirmuoju neturinčiu ryšių su britais, ėmė rūpintis savo silpna padėtimi pritraukdamas investicijų iš užsienio bendrovių, numatančių turizmo, paplūdimių bei lošimo namų ateitį, taip pat iš baltųjų fermerių, kurie pabėgo iš juodaodžių Pietų Afrikos. Per 1994 ir 1999 metų rinkimus Chissano ir FRELIMO sekėsi neblogai, tačiau negavo triuškinamos persvaros prieš Dhlakamą ir RENAMO.

Angoloje nebuvo panašaus į FRELIMO vieningo judėjimo, o kai nepriklausomybės išvakarėse Holdeno Roberto FNLA užpuolė Agostino Neto MPLA, Pietų Afrika įsiveržė į Angolą paremti trečiąjį judėjimą – Jonaso Savimbi

UNITA. Tada Neto kreipėsi į Fidelį Castro (apie kubiečių įsiveržimą žr. 25 skyriuje) ir Pietų Afrikos Respublikos kariuomenė buvo priversta kuriam laikui pasitraukti iš Angolos teritorijos, nors Pietų Afrika ir toliau atvirai ginklavo Savimbi, kuris pajėgė įsitvirtinti didelėje šalies teritorijoje, ypač šalies vidurye esančiose aukštumose, kurių gyventojai tradiciškai priešiškai žiūrėjo į mišrių rasių pakrantės gyventojus, kurie palaikė MPLA. Jungtinės Valstijos rėmė UNITA, tačiau tuo JAV užkirto kelią MPLA atsisakyti kubiečių paslaugų, o Kubos pasitraukimas buvo svarbiausias Vašingtono tikslas. Reaganas laikė Savimbi beveik demokratu ir teikė jam didžiulę pagalbą, nepaisydamas 1974 metų Clarko pataisos, kuri ypač draudė tą daryti. Pietų Afrikos kariuomenės įsiveržimas taip pat vargu ar buvo svarbus. Angolos plotai būdavo užimami, niokojami, o vėliau paliekami. 1985 metais Angola, pastiprinta nauja rusų karine ginkluote, ėmė pulti UNITA, Pietų Afrika turėjo ją gelbėti. Abiem pusėms nepasisekė. Žlugo bendras UNITA ir Pietų Afrikos Respublikos Kvito Kvanavalės strateginės bazės puolimas 1987–1988 metais, o Pietų Afrikos karinės oro pajėgos patyrė pažeminimą. Nors UNITA buvo sumušta pietuose, Jungtinės Valstijos atkūrė ją Zaire, tačiau tai buvo tik taktinis ėjimas, nes su amerikiečių palaiminimu Londone prasidėjo Pietų Afrikos Respublikos, Angolos ir Kubos derybos (UNITA nebuvo pakviesta). 1991 metais Bisesės sutartyje buvo numatytas Pietų Afrikos ir Kubos ginkluotųjų pajėgų išvedimas: pirmosios pasitraukė per 1989 metus, pusė kubiečių tais pačiais metais, o likusieji apie 1991 metų vidurį. Pilietinis karas buvo laikinai sustabdytas.

Jungtinės Tautos, kurių UNAVEM I stebėjo kubiečių išėjimą, buvo paprašytos stebėti Bisesės susitarimų įgyvendinimą (UNAVEM II), o vėliau visuotinius ir prezidento rinkimus. Pagal sutartį Savimbi pripažino José dos Santosą (po Neto vadovavusi MPLA) prezidentu ir abu vadovai susitarė atitraukti savo armija į 50 nurodytų vietų ir suvienyti jas į jungtinę 50 000 žmonių kariuomenę – ketvirtadalį bendrų pajėgų. Susikūrė apie tuziną politinių partijų, ir 1992 metais stebint JT įvyko rinkimai. UNAVEM dėka jie praėjo taikiai, sąžiningai ir labai aktyviai – daugiau kaip 90 procentų turinčių balso teisę ja pasinaudojo. Tačiau Savimbi nelaimėjo rinkimų, nors tikėjosi. UNITA gavo 34 procentus balsų, o MPLA – 54 procentus. Dos Santosui trupučio pritrūko iki 50 procentų, kad būtų patvirtintas prezidentu, o Savimbi tesurinko 40 procentų. Nusivylęs ir pametęs galvą dėl pralaimėjimo, bet vis dar amerikiečių paramos drąsinamas, Savimbi vėl pradėjo karą, kuris per 1993–1994 metus kasdien nusinešdavo 1000 ir daugiau gyvybių. UNAVEM III, teturėjusiai 400 žmonių, trūko lėšų, kamavo aprūpinimo problemos ir ji buvo bejėgė išlaikyti sunkiai pasiektus susitarimus. Pastangos sustabdyti kovas, ypač remiantis Lusakos protokolu, pasirašytu tarpininkaujant Zambijai, reguliariai buvo pažeidinėjamos, o 1997 metais Savimbi, kuris atsisakė išeiti iš vėlesnių kovų metu užimtų teritorijų, jo atsisakė. Jis reikalavo vėl pakviesti UNAVEM, o to daryti Saugumo Taryba nesutiko, kol UNITA pirma pripažins Lusakos susitarimus. UNAVEM III buvo paleista, ją pakeitė dar silpnesnė UNOMA (JT stebėtojų misija Angoloje). Savimbi tebebuvo užsispyręs, atkakliai kaulijo paramos iš Mobutu ir Kabilos Zaire, iš konkurentų vadovų Brazavilyje

(Nguessou ir Lissoubos), bet 1999 metų paskutiniais mėnesiais UNITA patyrė didelių netekčių pietuose ir turbūt buvo netoli galutinio pralaimėjimo. UNOA (JT biuras Angoloje) buvo įsteigtas vėl siekti ilgesnės taikos.

Angola buvo siaubiama daugelį metų, nes buvo turtinga šalis. Karas, per kurį kiekviena pusė išleido po 1–2 milijardus JAV dolerių per metus ginklams pirkti, buvo finansuojamas iš pajamų už naftą ir deimantus – nafta leido vyriausybei skolintis užsienyje (užstatant ateitį), o deimantus UNITA parduodavo tarptautiniam karteliui, vadovaujamam de Beerso. Užkulisinis sąmokslas Angolos dramoje vyko dėl palyginti mažos Kabindos provincijos, kuri nebuvo svarbi, kol ten 1966 metais atrasta naftos. Joje gyveno vos 100 000 gyventojų, bet ir ten atsirado separatistinis judėjimas. Kabindos troško Zairas, bet Neto 1978 metais ją išpirko iš Mobutu. Paskelbus Angolos nepriklausomybę 1975 metais, pasikeitė padėtis Pietvakarių Afrikoje, kuri greičiau nei per dešimt metų tapo nepriklausoma *Namibijos* valstybe.

Pietvakarių Afrika, didžiulė, turtinga ir retai gyvenama, nederlingiausia teritorija Afrikoje, išskyrus Sacharą, pateko Vokietijos priklausomybėn devynioliktojo amžiaus pabaigoje, nes niekas kitas jos nenorėjo. Aštuntajame dešimtmetyje Kapo kolonija svarstė ir aiškiai atsisakė aneksijos net po Berlyno dividendų dalijimo 1884 metais. Pietvakarių Afrika liko *res nullius*. Tačiau paskutiniais devynioliktojo amžiaus metais vokiečiai atėjo pirmiausia kaip bantų hererų sąjungininkai prieš namus (čiabuvius pagal senumą, antrus po bušmenų), o vėliau kaip naujakuriai ir fermeriai. Hererų, vėliau ir namų sukilimai buvo žiauriai numalšinti, tai galima lyginti su genocidu, o 1907 metais teritorija buvo nusiaubta, pavergta ir perduota vokiečių fermeriams kartu su išlikusiais afrikiečiais, kurių padėtis buvo neką geresnė negu vergų. Per Pirmąjį pasaulinį karą generolas Botha ir Pietų Afrikos kariuomenė ją užkariavo per keletą savaičių, bet po karo kartu su visa kita Vokietijos nuosavybe už Europos ribų Angola perduota tarptautiniam mandatui, užuot laikius nugalėtojų grobiu. Pagrindiniai sąjungininkai ir asocijuotos valstybės mandatą patikėjo karaliui George'ui V, kad jis valdytų per savo vyriausybę Pietų Afrikoje, bet neperduotų jokio suvereniteto. Mandatinė sutartis, be kita ko, uždraudė prekybą vergais, ginklais ir alkoholiniais gėrimais; draudė kurti karines bazes ir karinį afrikiečių rengimą; garantavo religinę laisvę ir reikalavo iš mandatarijaus pateikti metinę ataskaitą Nuolatinei mandatinei komisijai prie Tautų Sąjungos ir perduoti Sąjungai gyventojų skundus bei peticijas. Mandato vykdymas, jame nustatyta tvarka Pietų Afrikos vyriausybei atrodė tarsi leidimas aneksuoti. Pietvakarių Afriką mėginta paversti penktąja Pietų Afrikos provincija. Nors tuos mėginimus Sąjungai pavyko atmesti, teritorijos pobūdis gerokai pasikeitė dėl baltųjų Pietų Afrikos gyventojų įtakos: baltieji pigiai įsigydavo žemės ir tapo valdančiąja klase, kuriai atstovavo išrinktas parlamentas. Šiaurė buvo palikta afrikiečiams. Baltiesiems buvo draudžiama imigruoti į tuos rajonus, kurie buvo valdomi Pietų Afrikos paskirto generalgubernatoriaus, o jis veikė per afrikiečių vadus, kurie gaudavo algas, jei būdavo paslaugūs, tačiau būdavo nušalinami, jei būdavo nepaklusnūs.

Po Antrojo pasaulinio karo Smutsas vėl pageidavo prijungti teritoriją prie Pietų Afrikos, motyvas – panašumas ir ekonominė nauda; jis atmetė tai, kad Pietų Afrika, kaip mandatarijus, yra įsipareigojusi derėtis dėl globos su Jungtinėmis Tautomis; jis įrodinėjo, kad teritorijos gyventojai laimingi ir klestintys, nori būti Pietų Afrikos dalimi. Smutsas buvo įpareigotas nutraukti pastangas susijungti ir sutiko teikti Jungtinėms Tautoms ataskaitas apie sąlygas teritorijoje, bet nuo 1948 metų nacionalistų vyriausybė nebesiuntė ataskaitų, paskyrė šešias vietas Pietų Afrikos parlamento žemutiniuose rūmuose ir keturias senate Pietvakarių Afrikos 53 tūkstančiams baltųjų gyventojų (neeuropiečių skaičius siekė 400 tūkstančių).

Tarptautinis Teisingumo Teismas 1950 metų patariamojoje nutartyje (kuri buvo išplėtota žemesniųjų pakopų vėlesnėse nutartyse 1955 ir 1956 metais) nurodė, kad mandatas vis dar galioja, kad Pietų Afrika nebuvo įpareigota perimti teritorijos globon, bet privalo teikti ataskaitas ir perduoti peticijas. Nuo to laiko hererai, namai ir damarai paskelbė savo požiūrį pasauliui per atstovą (dvasininką) Michaelį Scottą, kuris jų vardu pateikdavo gyvenimo sąlygų apibūdinimą ir pageidavimus, labai skirtingus nuo oficialaus Pietų Afrikos požiūrio. Pietų Afrika siūlė derėtis su Jungtinėmis Valstijomis, Britanija ir Prancūzija, pagrindinėmis pirmojo pasaulinio karo sąjungininkėmis ir asocijuotomis valstybėmis, kad Pietvakarių Afriką administruotų Tarptautinis Teisingumo Teismas, tačiau šią naują idėją atmetė specialus Jungtinių Tautų komitetas, jos buvo atsisakyta 1955 metais. JT 1957 metais paskyrė trijų šalių (Britanijos, Jungtinių Valstijų ir Brazilijos) malonės komitetą, kuris aplankė Pretoriją ateinančiais metais ir pasiūlė, kad mandatarijaus ataskaitas turi gauti Globos taryba arba nauja institucija, sudaryta iš buvusių Sąjungos narių, bet Pietų Afrika teigė, kad mandatas pasibaigė ir ji toliau nemokamai administruoja teritoriją, laikydamasi mandato. Vėliau Pietų Afrika pasiūlė padalijimą, kuriuo pietų teritorija būtų prijungta prie Pietų Afrikos, o šiaurės (kur baltųjų gyventojų nebuvo) būtų Pietų Afrikos globojama ir taptų administracine Pietų Afrikos dalimi. Generalinė Asamblėja atmetė šią schemą. Praktiškai teritorija buvo pamažu absorbuojama į Pietų Afrikos administracinę sistemą ir tapo *apartheido* politikos ir praktikos objektu.

1959 metais JT Pietvakarių Afrikos komitetas plačiai pasmerkė Pietų Afrikos mandato vykdymą, o kitais metais daugelis Afrikos valstybių iškėlė nepriklausomą bylą Tarptautiniame Teisingumo Teisme, teigdamos, kad mandatas pažeidinėjamas. Etiopija ir Liberija, buvusios Tautų Sąjungos narės ir senesnės nepriklausomos žemyno valstybės, pateikė atitinkamą peticiją Teismui ir pasamdė garsų Amerikos advokatą Ernestą Grossą, kad atstovautų joms Hagoje. 1960 metais Teismas pripažino ieškinio teisėtumą labai menka persvara: aštuoni „už“, septyni „prieš“. Po ilgai trukusio ir brangiai kainavusio proceso teismas 1966 metų liepą pasiūlė ieškovams atsisakyti ieškinio, nepaisydamas 1960 metų pirminio sprendimo, kurį nulėmė prezidento balsas, nes teismas nebuvo įtikintas. Atsisakymas priimti bylos medžiagą sukėlė visuotinį nustebimą ir visų buvo pripažintas juo labiau nepatenkinamu, nes nuosprendį lėmė atsitiktinės teisėjų ligos ir mirtis, be šito klausimo sprendimas būtų visai

kitoks. Nors Pietų Afrika džiūgavo ir iš dalies buvo diskredituotas teisės vaidmuo tarptautiniuose santykiuose, Pietvakarių Afrikos atvejis tučtuojau grįžo į politikos areną (kur, šiaip ar taip, būtų pakliuvęs).

1966 metų spalį Generalinė Asamblėja, atmetusi ketinimus toliau kreiptis į teismą, 114 balsavus už, dviem prieš ir dviem susilaikius, nusprendė, kad mandatas nutraukiamas ir JT turi imtis teritorijos administravimo. Buvo įsteigtas specialus komitetas, turėjęs nuspręsti, kaip veiksmingai įgyvendinti šios rezoliucijos antrąją dalį. Asamblėjos dauguma ieškojo tokios krypties, kad dalyvautų Britanija (kuri susilaikė nuo balsavimo už rezoliuciją) ir Jungtinės Valstijos (kurios balsavo už ją). Komitetas ir Generalinė Asamblėja per vėlesnį specialų posėdį 1967 metais suskilo į tuos, kurie be jokių išlygų pripažino baisius Pietų Afrikos nusikaltimus, ir tuos, kurie kėlė klausimą (be atsako), ką dėl to galima padaryti. 1968 metais JT sukūrė Namibijos Tarybą (nuo to laiko ši teritorija taip vadinama). Ši Taryba negalėjo nieko padaryti. 1970 metais Saugumo Taryba paskelbė, kad Pietų Afrika neteisėtai okupavo Namibiją, pažeisdama mandato nuostatus. Tuo pagrindu JT anuliavo mandatą. Tarybos nariai iš Vakarų susilaikė, bet nepasinaudojo veto teise.

Tuo metu, kai byla vis dar buvo Tarptautiniame Teisingumo Teisme, Pietų Afrikos vyriausybė paskyrė Odendaalio komisiją, kad ši parengtų rekomendacijas Pietvakarių Afrikos klausimu. Šis žingsnis paskatino ne vien tarptautinį įsikišimą, nes 1960 metais buvo suformuota Pietvakarių Afrikos liaudies organizacija (SWAPO) ir pasiskelbė kariaujanti su Pietų Afrika, dėl to teritorijoje prasidėjo neramumai, o jų padariniai buvo nenusakomi. Odendaalio komisija 1964 metais pasisakė už teritorijos padalijimą į vieną baltųjų ir dešimt juodaodžių rajonų ir rekomendavo penkeriems metams skirti 80 milijonų svarų sterlingų komunikacijų, vandens tiekimo ir kitiems projektams įgyvendinti. Juodaodžių rajonai turėtų tam tikrų vietinės vyriausybės įgaliojimų, tačiau gynybos, vidaus saugumo, sienų, vandens ir energetikos klausimai būtų palikti centrinei valdžiai. Tinkama gyventi žemė ir žinomi naudingųjų iškasenų telkiniai buvo baltųjų rajonuose. Šio pranešimo svarstymas buvo atidėtas laukiant Tarptautinio Teisingumo Teismo sprendimo.

Po Angolos nepriklausomybės paskelbimo Namibija turėjo sieną su juodaodžių valstybe, o SWAPO – bazes, iš kurių lengva pasiekti sieną. Pietų Afrika atsisakė aneksijos ir kaip alternatyvą nusprendė perduoti valdžią priešiškam SWAPO aljansui, kuris atsižvelgtų į Pietų Afrikos poreikius ir nacionalinius jausmams. Po diskusijų Turnhalėje, Vindhuke, 1975–1977 metais buvo sukurtas Demokratinis Turnhalės aljansas, rasiniu principu sudarytų partijų tarprasinis susivienijimas. Jo opozicija buvo daugiarasė Namibijos nacionalinė partija (penkių partijų koalicija) ir baltųjų segregacijos šalininkai. Turnhalės konferencija parengė perėjimo į nepriklausomybę 1978 metų pabaigoje planą kartu su tokiu sudėtingu konstitucijos projektu ir tokiu perdėtai tiksliu teritorijos padalijimu, kad sustiprėjo įtarimai, jog svarbiausias jos tikslas iš tikrųjų buvo valdžią palikti Pretorijai. Planas, kurio tikrasis tikslas buvo sudaryti priimtiną Namibijos vyriausybę prieš rinkimus ir prieš nepriklausomybės paskelbimą, jau buvo pasmerktas žlugti, nes buvo nepriimtinas Jungtinėms

Tautoms, kurios rengė kitus konkuruojančius planus. Vorsteris, atsisakęs aneksijos, atmetė Turnhalės alternatyvą. Jis nesiėmė naujos politikos, o formaliai aneksavo Valvis Bėjaus uostą, kuris niekada nebuvo mandatinės teritorijos dalis, ir 12 pakrantės Pingvinų salų.

Iniciatyva perėjo į JT rankas: 1978 metais Saugumo Taryba 435 rezoliucija patvirtino savo programą ir sukūrė kontaktinę grupę, susidedančią iš Jungtinių Valstijų, Kanados, Britanijos, Vakarų Vokietijos ir Prancūzijos, derėtis su Pietų Afrika. JT programoje reikalaujama nutraukti ugnį, paleisti belaisvius, sugrąžinti pabėgėlius į Namibiją, tačiau SWAPO partizanus sulaikyti jų bazėse Angoloje, iš 20 000 Pietų Afrikos kariškių palikti tik 1500, atsiųsti JT karius, surengti rinkimus į konstitucinę asamblėją, o visą procesą iki nepriklausomybės paskelbimo paskutinę 1978 metų dieną turėjo stebėti JT specialusis atstovas ir JT pereinamoji pagalbos grupė (UNTAG). Pietų Afrika pritarė planui su išlyga, kad Valvis Bėjus būtų aiškiai pripažintas jai ir kad tikrai būtų nutraukta ugnis prieš išvedant Pietų Afrikos Respublikos karines pajėgas. SWAPO kėlė susirūpinimą paliekami Pietų Afrikos kariškiai, ji norėjo, kad jie būtų sutelkti pietuose, ir tai, kad neapibrėžtas Pietų Afrikos Respublikos ir JT atstovų bendradarbiavimas. Tuo metu, kai dar tik vyko derybos šiais klausimais, Pietų Afrika pradėjo didelį SWAPO bazių Angoloje puolimą, SWAPO nutraukė derybas. Vado Clemenso Kapuuo, SWAPO priešo ir Demokratinio Turnhalės aljanso ramsčio, nužudymas ir Pietų Afrikos valdžios vėlesnės šiurkščios represijos sužlugdė derybas. Tačiau jos buvo atnaujintos dėl stipraus Zambijos ir Tanzanijos spaudimo, kad SWAPO tęstų derybas su JT, tai padėjo sukviesti visų suinteresuotų šalių konferenciją Ženevoje 1981 metų pradžioje. Be pagrindinių veikėjų – Pietų Afrikos ir SWAPO, penkios Vakarų ir šešios juodaodžių Afrikos šalys dalyvavo kaip stebėtojos. Konferencija nieko nepasiekė dėl Pietų Afrikos užmačių. Namibijos nepriklausomybės paskelbimas buvo atidėtas dėl dviejų įvykių: P.W. Botha perėmė Pietų Afrikos vadovo postą, o Ronaldas Reaganas atėjo į Baltuosius Rūmus Vašingtone. Botha kelerius metus laikėsi veiklesnės regioninės politikos nei jo pirmtakas; Reaganas pažangą Namibijoje siejo su kubiečių išėjimu iš Angolos.

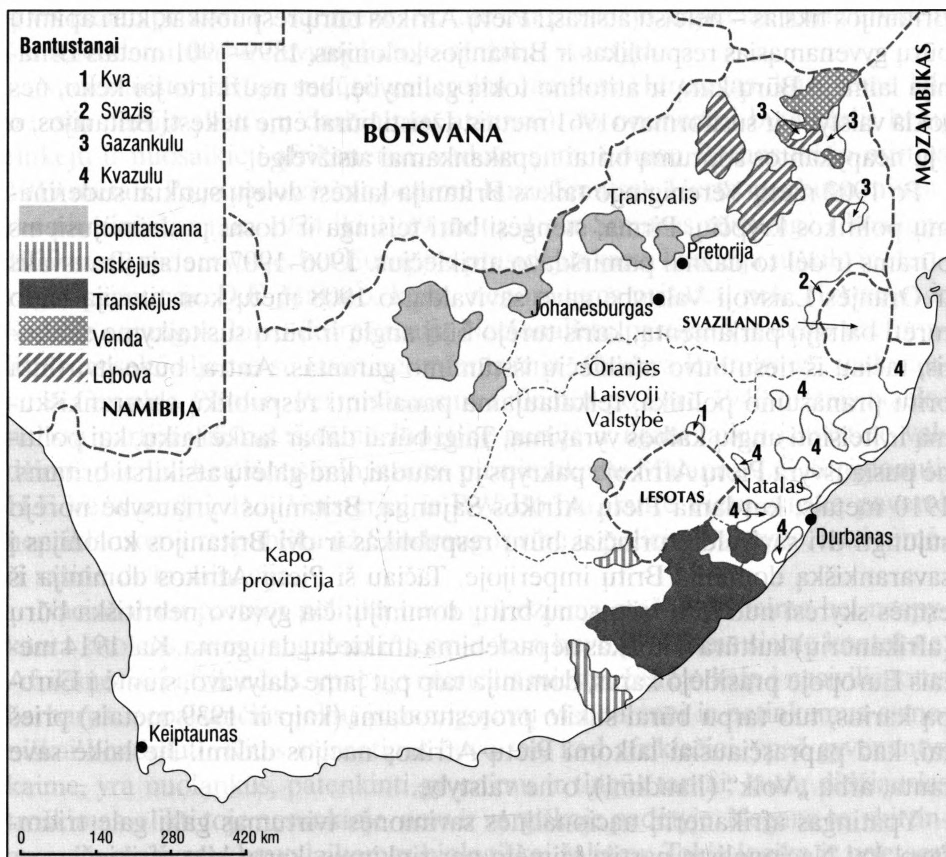
Taigi susidarė padėtis be išeities. Demokratinis Turnhalės aljansas nusilpo, jos vadovas Dirkas Mudge atsistatydino iš ministrų tarybos, susitelkė nauja priešiška SWAPO'ui grupių asociacija – Daugpartinė konferencija (MPC). 1984 metais Pietų Afrika pasiskelbė esanti pasirengusi suteikti nepriklausomybę nacionalinės vienybės vyriausybei, tačiau konferencijoje Lusakoje, kur dalyvavo SWAPO ir MPC, nebuvo vienybės. SWAPO atsisakė bendradarbiauti su MPC tol, kol nebus tikslaus nepriklausomybės suteikimo grafiko. 1985 metais Pietų Afrika perdavė kai kuriuos įgaliojimus pereinamajai vyriausybei, bet situacijos raktas buvo už teritorijos ribų – Angoloje. Viena iš sąlygų, numatytų 1988 metų Brazavilio sutartyje dėl kariuomenės išvedimo iš Angolos, buvo ta, kad Pietų Afrikos ir Angolos vyriausybės sutiko bendrai patruliuoti Angolos pasienyje su Namibija. Šios sutarties vykdymu, pasirengimu rinkimams ir jų stebėjimu buvo pavesta rūpintis JT (UNTAG). Per 1989 metų rinkimus SWAPO gavo 57 procentus balsų – mažiau nei du trečdalius vietų,

o tai būtų davę jai nekontroliuojamą teisę sudaryti konstituciją. Turnhalės aljansas gavo 29 procentus balsų ir 21 vietą. Konstitucija buvo greitai priimta 1990 metais ir SWAPO vadovas Samas Nujoma buvo išrinktas pirmuoju Namibijos prezidentu. SWAPO susitaikė, nesistengė monopolizuoti valdžios ar postų, jai pavyko suderinti stabilumą ir daugpartinę sistemą, ji gerbė teisės ir spaudos nepriklausomybę ir vėl laimėjo rinkimus 1994 ir 1999 metais. Valvis Bėjus perduotas Namibijai 1994 metais.

Pietų Afrika

Aštuonioliktajame amžiuje bantų tautos pasiekė pietinį Afrikos galą ir ten susidūrė su olandais, palengva buvo pajungti, priversti kirsti mišką ir tiekti vandenį. Olandams, kurie Gerosios Vilties kyšulyje pasirodė po portugalų, priešinosi tik hotentotai. Kurį laiką olandai čia jautėsi šeimininkai, kol jų gimtinė tapo Prancūzijos revoliucinės imperijos dalimi, vėliau jie tapo anglų grobiu Napoleono karų metu ir prarado atramos tašką Keiptauną, kurį buvo įkūrę 1652 metais. Devynioliktojo amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje olandai susirinko mantą ir iškeliavo kurti naujų nepriklausomų valstybių. Už Oranjės ir Valio upių tai pasisekė, o Natale nelabai, nors nugalėjo zulus, olandai buvo išstumti plečiančių savo teritorijas britų, kurie užėmė Natalą 1843 metais. Britanijos Kapo kolonija plėtojosi politiškai, ekonomiškai ir demografiškai. Jai buvo patvirtinta konstitucija 1853 ir 1872 metais. Paskutinė konstitucija suteikė teisę turėti savo ministrą pirmininką.

Devynioliktojo amžiaus antrojoje pusėje visiškai netikėtai Pietų Afrika pasidarė labai svarbi britams. Tai lėmė du visai nesusiję veiksniai: pirmasis – devynioliktojo amžiaus septintajame dešimtmetyje atrasta deimantų, o devintajame – aukso; antrasis – tvirtai tikima, kad Pietų Afrika gyvybiškai svarbi Britanijos imperijos susisiekimo grandis, todėl reikia išlaikyti ne tik Keiptauną ir Simonstauną, bet ir teritorijas žemyno vidyje. Dėl antrosios priežasties olandai, arba būrai, tapo potencialiais priešais, nes buvo manoma, kad gali pasikviesti kitas Europos valstybes užimti svarbias vidurio teritorijas arba pridaryti bėdų britams Kapo kolonijoje, susitarę su ten gyvenančiais savo gentainiais. Be to, būrų pastangos turėti priėjimą prie jūros per Portugalijos teritorijoje esančius uostus ir per juos prekiauti su išoriniu pasauliu buvo dar viena trinties su anglais priežastis, nes kilo grėsmė britų prekybininkų, kurie buvo įsikūrę Kapo kolonijoje, monopoliui. Dėl to Britanija dar agresyviau ėmė plėstis. 1868 metais atėmė Basutolandą iš būrų ir įkūrė ten koloniją. 1871 metais prisijungė deimantų miestą Kimberlį, o 1877 – Transvalį. Susidūrę su bantų pasipriešinimu, ėmė kariauti vieną karą po kito (atkakliausias buvo karas su zulais 1879 metais). 1880–1881 metais anglai kariavo su būrais, kuriuos, beje, apkaltino blogai elgiantis su bantais. Britanijos liberalų vyriausybė, jau kamuojama didesnių praktinių ir moralinių dilemų Airijos klausimu, susiskaldė ieškodama teisingo požiūrio į būrus. 1881 metais po mūšio

24.2. Pietų Afrika ir buvusieji bantustanai

prie Madžubos Britanija pasirinko susitaikymo politiką, atstatė būrų Transvalio respublikas ir Oranjės Laisvąją Valstybę, tuo netiesiogiai pripažindami, kad gyvuoja atskiras ir realus būrų nacionalizmas.

1890 metais Kapo kolonijos ministru pirmininku tapo Cecilis Rhodesas, ir kelerius metus jo, o ne Londono balsas buvo lemiamas. Jo politika Kapo kolonijoje skatino bendradarbiauti su būrais, globėjiškai valdyti afrikiečius. Tačiau visus mėginimus išplėsti šį bendradarbiavimą iki anglų ir būrų sąjungos blokavo britų baimė dėl būrų respublikų politikos ir ekonomikos krypčių. Rhodesas sugalvojo ir sumokėjo už Kapo–Bečuanalando–Zambezės trilypės sąjungos sukūrimą, o ši sąjunga kėlė grėsmę būrų respublikoms, priešinosi Vokietijos užmačioms iš Pietvakarių Afrikos ir užbėgo už akių antibritiškai Vokietijos ir Transvalio sąjungai. 1895 metais Rhodesas tiesiog pranoko savo galimybes. Palaikomas dalies Britanijos vyriausybės išprovokavo sukilimą prieš Transvalio prezidentą Krugerį ir pasiuntė dr. Jamesoną pulti būrų žemių, kad palaikytų sukilimą. Tačiau įsibrovėliai, kartu ir Britanijos vyriausybė, gavo atkirtį, kai Vokietijos imperatorius pasiuntė Krugeriui moraliai palaikančią telegramą. Vis dėlto Krugeris laimėjo, o Rhodeso režimas žlugo, Britanijos vyriausybė, kuri vėl ėmėsi svarbiausio vaidmens, priėmė pagrindinę Rhodeso tezę, kad svarbiausias

Britanijos tikslas – neleisti atsirasti Pietų Afrikos būrų respublikai, kuri apimtų būrų gyvenamąsias respublikas ir Britanijos kolonijas. 1899–1901 metais Britanija laimėjo Būrų karą ir atitolino tokią galimybę, bet neužkirto jai kelio, nes tokia valstybė ir susiformavo1961 metais. Įžeisti būrai ėmė nekęsti Britanijos, o į jų neapykantos stiprumą britai nepakankamai atsižvelgė.

Po 1902 metų Verenigingo taikos Britanija laikėsi dviejų sunkiai suderinamų politikos krypčių. Pirma, stengėsi būti teisinga ir dosni pralaimėjusiems būrams ir dėl to dažnai pamiršdavo afrikiečius. 1906–1907 metais Transvalis ir Oranjės Laisvoji Valstybė gavo savivaldą, o 1908 metų konstitucija leido turėti baltųjų parlamentą, kuris turėjo būti anglų ir būrų susitaikymo simbolis, tačiau iš tiesų buvo afrikiečių išstūmimo garantas. Antra, buvo įtvirtinta britų pranašumo politika, reikalaujama panaikinti respublikų savarankiškumą ir įteisinti anglų kalbos vyravimą. Taigi būrai dabar laukė laikų, kai politinė pusiausvyra Pietų Afrikoje pakryps jų naudai, kad galėtų atsikirsti britams. 1910 metais, kurdama Pietų Afrikos Sąjungą, Britanijos vyriausybė norėjo sujungti dvi savivaldą turinčias būrų respublikas ir dvi Britanijos kolonijas į savarankišką dominiją Britų imperijoje. Tačiau ši Pietų Afrikos dominija iš esmės skyrėsi nuo kitų trijų senų britų dominijų: čia gyvavo nebritiška būrų (afrikanerių) kultūra ir kol kas nepastebima afrikiečių dauguma. Kai 1914 metais Europoje prasidėjo karas, dominija taip pat jame dalyvavo, siuntė į Europą karius, tuo tarpu būrai sukilo protestuodami (kaip ir 1939 metais) prieš tai, kad paprasčiausiai laikomi Pietų Afrikos nacijos dalimi. Jie laikė save tauta, arba „Volk“ (liaudimi), o ne valstybe.

Ypatingas afrikanerių nacionalinės savimonės tvirtumas galų gale triumfavo, kai Nacionalistų partija laimėjo per rinkimus, kartu kilo afrikiečių nacionalinis išsivaduojamasis judėjimas, kurį afrikaneriai slopino. Afrikaneriai turėjo imtis vis griežtesnių priemonių ir radikalesnių ideologijų, kad išlaikytų ir pateisintų ką tik iškovotą pranašumą, ir iki amžiaus vidurio Pietų Afrika tapo oligarchine valstybe, valdoma ypatingos rasinės grupės be daugumos pritarimo, o dar blogiau, kad ši dauguma turėjo kitokią odos spalvą.

Afrikanerių požiūris į odos spalvą buvo kraštutinis išankstinio nusistatymo pavyzdys. Iš dalies todėl jie apsisprendė palikti Kapo koloniją, kur britai diegė liberalesnes idėjas, kur spalvotiesiems (gimusiems iš baltųjų ir juodaodžių tarnų santuokų) buvo leista balsuoti per 1853 metų rinkimus, atsižvelgiant į išsilavinimą. Ši teisė galiojo iki 1956 metų. Tačiau afrikiečiai buvo reikalingi valstybei, nes buvo svarbiausia ir pigiausia pramonės darbo jėga, o čiabuvių rezervacijose (kurios užėmė dešimtadalį visos teritorijos ir kuriose teoriškai turėjo tilpti visi afrikiečiai, iš tiesų negalėjo išlaikyti daugiau negu pusės) jiems darbo trūko. Taigi juoda odos spalva reiškė ekonominį degradavimą – juodaodžiai buvo darbininkai, kurie turėjo ir galėjo dirbti už labai mažą atlyginimą. Ekonominė degradacija vedė į socialinę degradaciją, nes afrikiečiai buvo suvaryti į lūšnynus, kur viešpatavo neapsakomas skurdas ir nusikalstamumas. Kitaip negu Europoje, kur pramonės revoliucijos aukomis tapo vargingiausi visuomenės sluoksniai, Pietų Afrikoje revoliucijos, teikiančios pirmenybę sunkiajai pramonei ir kasybai, o ne žemės ūkiui, aukomis tapo atskira, atstumta

ir vis labiau priešiška visuomenė. Natale dar prisidėjo azijiečiai, kurie atsikėlė čia ieškodami darbo devynioliktojo amžiaus viduryje.

Nacionalistų partiją sukūrė generolas Jamesas Hertzogas, kurį rėmė leiboristų partija (baltųjų darbininkų atstovai). Jo oponentai buvo dalis britų rinkėjų ir nuosaikieji afrikaneriai, vadovaujami Louiso Bothos iki jo mirties 1919 metais. Po jo vadovavimą perėmė Janas Smutsas. Hertzogas buvo ministras pirmininkas nuo 1924 iki 1939 metų. Jis ir Smutsas susijungė į koaliciją 1933 metų vyriausybėje, bet Europoje prasidėjus karui koalicija suskilo ir Hertzogas grįžo prie D.F. Malano, kuris, nenorėdams prisidėti prie Hertzogo ir Smutso sąjungos, buvo įkūręs naują Nacionalistų partiją. Vis dėlto nacionalistai atsisakė aljanso su fašistine organizacija „Ossewa Brandwag", vadovaujama Oswaldo Pirowo. Per pirmuosius rinkimus po karo 1948 metais Nacionalistų partija visiškai išstūmė Jungtinę partiją ir ilgam laikui įsitvirtino valdžioje, paeiliui keičiantis ministrams pirmininkams Malanui, J.G. Strijdomui, H.F. Verwoerdui, B.J. Vorsteriui ir P.W. Bothai, kurie Pietų Afriką pavertė nepriklausoma respublika už Sandraugos ribų ir policine valstybe, kuri rėmėsi rasine diskriminacija.

Nacionalistų partijos politika buvo grindžiama mažumos baime bei neapykanta kitokios rasės daugumai ir teorija, kuri buvo plėtojama šiame kontekste. Afrikaneriai į afrikiečius, ypač gyvenančius mieste, žiūrėjo kaip į necivilizuotus barbarus, nepaisančius jokių įsipareigojimų visuomenei ir netinkamus asmeniškai bendrauti. Kitas stereotipas buvo tas, kad afrikiečiai, ypač gyvenantys kaime, yra nuolankūs, patenkinti gyvenimu ir tingūs tarnai, kurių didžiausias troškimas – likti toje nesunkioje, nors ir vergiškoje padėtyje. Negana to, skirtingų rasių maišymas buvo laikomas biologiškai žalingu. Tokia logika ir prietarai vertė atskirti rases, o visos priemonės sukūrė visuotinę *apartheido* politiką. Nors skirtingų rasių atstovai pereinamuoju laikotarpiu vis dar turėjo bendrauti, tos politikos tikslas buvo juodaodžius afrikiečius apgyvendinti atskirai uždarose teritorijose, pavadintose bantustanais. Ten turėjo susikurti ekonomiškai savarankiški rasiniai anklavai suvienytoje Pietų Afrikos valstybėje. Ši teorija ir jos nuostatos buvo klaidingos. Įvairių šalių mokslininkai, įskaitant ir Pietų Afrikos, paneigė biologinius skirtumus, kuriais rėmėsi *apartheido* politika. Ekonomistai įrodė, kad vietinės rezervacijos niekada negalės savarankiškai išgyventi, nebent labai didele, baltiesiems nepriimtina kaina, kad baltieji negalės apsieiti be juodaodžių darbo jėgos: taigi afrikiečius reikėjo grąžinti į pusiau industrializuotus kaimus, nes baltiesiems urbanizuotuose reikėjo jų paslaugų. Teorija taip pat neatsižvelgė į teisėtą pasipiktinimą ir į afrikiečių, kurie žinojo, kas vyksta kitur Afrikoje, politinį budimą. Galiausiai *apartheido* gynėjai gal net nenumatė, kad taip toli nuves jų politika, kad bus priversti šalį valdyti prievarta ir apgaule, kad atkreips pasaulio dėmesį ir bus pasmerkti. Kalėjimai buvo perpildyti, mušimas pasidarė įprasta valdymo forma, kasdien vykdomi mirties nuosprendžiai, nebebuvo privataus susirašinėjimo, be galo sparčiai daugėjo šnipų ir skundikų, policija nepaprastai sužiaurėjo. Režimas suprato, kad jam papildomai reikia 250 000 baltųjų karių, nors turėjo 50 000 samdinių (tarnybos laikas buvo 4 metai), 20 000 policininkų ir 6000 policininkų rezervą.

Antra vertus, afrikiečių nacionalinis judėjimas taip pat griebėsi smurto. 1912 metais susikūrė Čiabuvių nacionalinis kongresas, vėliau pavadintas Afrikiečių nacionaliniu kongresu. Pirmųjų jo lyderių – vadų, o vėliau teisininkų – tikslas buvo nieko negriaunant apginti afrikiečių vietą Pietų Afrikos visuomenėje. Tačiau tiek lyderiai, tiek paprasti nariai pradėjo abejoti dėl savo ateities Hertzogo valdymo laikais. Nacionalistų pergalė 1948 metais dar labiau sustiprino afrikiečių būgštavimus. Kongreso vadovai, norėdami atkreipti dėmesį į 1955 metais Kliptauno chartijoje suformuluotus reikalavimus, ėmėsi streikų ir pilietinio nepaklusnumo taktikos. Vyriausybė atsakydama apkaltino vadovus tėvynės išdavimu. Buvo teisiami 156 žmonės, teismo procesas tęsėsi ketverius metus, galiausiai visi buvo išteisinti. 1957 metais padidinus autobusų bilietų kainas, prasidėjo visuotinis autobusų boikotas, afrikiečiai kasdien turėjo toli eiti į darbą, tuo parodė, kokie yra nuskurdę ir drausmingi. Smurto taip pat daugėjo ir 1958 metais jo protrūkiai Transvalyje buvo žiauriai numalšinti. 1959 metais dalis Afrikiečių nacionalinio kongreso atsiskyrė ir sukūrė Panafrikanistų kongresą, vadovaujamą Roberto Sobukwe.

1960 metų kovo 21 dieną apie 3–4 tūkstančius (vėliau pranešimuose minimi išpūsti skaičiai) afrikiečių susirinko prie policijos nuovados Šarpevilyje. Tai buvo viena iš daugelio demonstracijų, kurios vyko visoje šalyje protestuojant prieš reikalavimą suaugusiems afrikiečiams visuomet turėti asmens dokumentus. Robertas Sobukwe, organizuodamas šią demonstraciją, liepė afrikiečiams palikti dokumentus namie ir tvarkingai, neginkluotiems susirinkti prie policijos nuovadų. Žmonės buvo linksmos šventinės nuotaikos. Šarpevilyje buvo tik nedidelės 75 policininkų pajėgos, visi labai nervinosi. Kažkas iššovė, ir per kelias minutes dešimtys afrikiečių buvo nužudyta, o dar daugiau sužeista. Pagal gydytojų parodymus, daugumai sužeistųjų buvo šauta į nugarą. Kapo provincijoje, Langoje, įvykiai klostėsi panašiai ir iš viso tą dieną buvo nužudyti 83 afrikiečiai, 350 sužeista. Šarpevilis pagarsėjo visame pasaulyje. Visų rasių valstybės veikėjai smerkė kraujo praliejimą, buvo nuleistos vėliavos ir tylos minute pagerbtas žuvusiųjų atminimas. Protestai prieš reikalavimą nešiotis dokumentus tęsėsi, ir Pietų Afrikoje buvo paskelbta nepaprastoji padėtis. Visa atsargos kariuomenė sutelkta ant kojų, tūkstančiai afrikiečių suimti ir pasodinti į kalėjimą.

Nepaisant visko, žymiausi afrikiečių lyderiai – vadas Albertas Luthuli (netrukus apdovanotas Nobelio taikos premija), Nelsonas Mandela ir Walteris Sisulu tęsė nesmurtinį pasipriešinimą. Po pasisekusio trijų dienų streiko 1961 metais buvo ruošiamasi visuotinei nepaklusnumo akcijai, o Mandela pasitraukė į pogrindį, kad suorganizuotų šią kampaniją. Vyriausybė pamažu sodino už grotų visus atsakingus vadovus. Kai viskas, ką jie darė ir kam vadovavo, buvo paskelbta už įstatymo ribų, nuo abiejų kongresų atskilo karingos grupės „Sword of the Spirit“ ir „Poqo“ (atitinkamai 1961 ir 1962 metais, antroji kaip ginklą naudojo žmogžudystes). 1963 metais per masinį teismo proceą Rivonijoje vyriausybė apkaltino Mandelą, Sisulu bei kitus ir nuteisė juos ilgiems kalėjimo metams.

Vyriausybė nedvejodama griebėsi jėgos, tačiau, kaip ir kiekviena vyriausybė, stengėsi rasti teisinę priedangą. Pirma, priimta daug įstatymų, liečiančių asmens laisvę. Lytiniai santykiai tarp afrikiečių ir europiečių jau nuo 1927 metų buvo kriminalinis nusikaltimas. 1950 metais šis draudimas taikomas ir spalvotiesiems, o 1949 metų Mišrių santuokų draudimo įstatymas (skirtingai nei daugelis kitų įstatymų) tiksliai draudė tą, apie ką kalba jo pavadinimas, iš dalies atsakant į Seretse Khamos iš Bamangvato ir anglės vedybas. 1950 metais vyriausybė išleido Visuotinės gyventojų registracijos įstatymą, kurį Malanas apibūdino kaip *apartheido* pagrindą ir kuriame reikalaujama registruoti ir klasifikuoti pagal rases. Asmens padėčiai turėjo įtakos tokie įstatymai kaip 1957 metų Čiabuvių teisių įstatymo pataisa, kuria remdamasi valdžia galėjo neįleisti afrikiečių į tokias vietas kaip bažnyčia, remdamasi tuo, kad afrikiečiai gali sukelti juridinių problemų (olandų Reformatų bažnyčia iš pradžių protestavo, vėliau nusileido), Atskiro aptarnavimo įstatyme (1953 m.) sakoma, kad atskiras baltųjų ir juodaodžių aptarnavimas nebūtinai turi būti vienodas, kaip buvo linkę tvirtinti teismai. 1961, 1962 ir 1963 metų Pagrindinio įstatymo pataisos smarkiai apribojo asmens teises policijos atžvilgiu, numatė namų areštą iki penkerių metų ir sankcionavo įtariamųjų suėmimą neribotam laikui; Bantų teisių įstatymo pataisa įteisino kiekvieno afrikiečio, gyvenančio mieste, iškeldinimą, neatsižvelgiant, kiek laiko ten gyveno, taigi prieš savo valią tapdavo nelegaliais gyventojais, galėjo dirbti, bet ne apsistoti vienoje vietoje.

Antroji įstatymų kategorija įtvirtino ir įteisino nacionalinio judėjimo dalyvių teisę kontroliuoti valstybės aparatą. 1949 metais indų atstovavimas parlamente buvo panaikintas, paskui vyriausybė ėmė atakuoti spalvotųjų rinkimų teisę Kapo provincijoje. Vyriausybės parengtą įstatymo projektą „Dėl skirtingo rinkėjų atstovavimo" (1951 m.), pagal kurį spalvotieji rinkėjai turėjo būti įrašyti į atskirą sąrašą, teismai pripažino prieštaraujančiu konstitucijai, nes būtų panaikinęs teises, kurios buvo garantuojamos 1909 metų Pietų Afrikos įstatyme, o jį buvo galima keisti tik pritarus dviem trečdaliams abiejų parlamento rūmų narių. Vyriausybė pateikė svarstyti įstatymo projektą, suteikiantį teisę parlamento komisijai, sudarytai iš parlamento narių, pakeisti Apeliacinio teismo sprendimą, tačiau teismai šį nutarimą taip pat paskelbė neteisėtu. Tada Malanas paleido parlamentą ir per priešlaikinius rinkimus gavo didesnę daugumą, tačiau jam nepavyko iškovoti dviejų trečdalių vietų. Vis dėlto jis perviliojo kelis narius iš Jungtinės partijos Žemuosiuose rūmuose, sušaukė jungtinę dviejų rūmų sesiją, norėdamas pakeisti Pietų Afrikos įstatymą. Šis sumanymas nepasisekė, nors gavo šiokią tokią paramą iš Jungtinės partijos, o Malano vietą užėmė J.G. Strijdomas, kuris atsisakė Malano įstatymų leidimo taktikos, ketino suduoti smūgį teismų sistemai ir pakeisti senato reglamentą. Tad jis galėjo, pirma, 1956 metais reikiama dviejų trečdalių dauguma priimti Pietų Afrikos įstatymo pataisą (tai suteikė įstatymo galią 1951 metų Skirtingo rinkėjų atstovavimo įstatymui), antra, gauti teisminį pritarimą 1956 metų Senato įstatymui.

Ši ilgai trukusi kova paskatino neparlamentinę, bet daugiausia nesmurtinę vyriausybės opoziciją, kuriai priklausė liberalūs baltieji ir afrikiečiai. „The Torch Commando", „The Black Sash" judėjimai ir autobusų boikotas buvo didžiausios manifestacijos. Tačiau svarbiausia, kad išnyko mažesnės opozicinės partijos (Liberalų ir Progresyvioji), padažnėjo namų areštai ir suėmimas be teismo, visiems *apartheido* oponentams buvo klijuojama tarptautinio ardomojo sąmokslo dalyvio etiketė, gąsdinant „komunizmo šmėkla". Pietų Afrikos komunistų partija, nugalėjusi vidinius nesutarimus, ėmėsi juodaodžių darbininkų interesų, nes juos atsisakė palaikyti Leiboristų partija, tačiau komunistai Pietų Afrikoje, kaip ir visur kitur, dėl nepastovios Maskvos politikos nieko gero nepasiekė. 1950 metais Malano vyriausybei pavyko įteisinti įstatymą „Dėl komunizmo uždraudimo". Šis įstatymas buvo svarbus ne tuo, kad paskelbė komunizmo propagandą ir palyginti silpną komunistų partiją už įstatymo ribų, o tuo, kad apibrėžė, kas yra komunistai, ir suteikė plačias teises vykdomajai valdžiai susidoroti su jais. Komunistas buvo apibrėžiamas kaip asmuo, kurį teisingumo ministerija nusprendžia vadinti komunistu; priimdamas tokį sprendimą, ministras turi kuo plačiau žiūrėti, nes kiekvienas asmuo, siekiantis pakeisti politiką, pramonę, socialinį gyvenimą ar ekonomiką neteisėtais veiksmais arba grasinantis juos atlikti, taip pat ir kitos plačios žmonių kategorijos, turėjo būti laikomos komunistais. Iš tiesų šis įstatymas išstūmė bet kokią opoziciją parlamente, profesinėse sąjungose, mokyklose, universitetuose ir visur kitur, kartu prisidėjo prie propagandos, perdedančios komunistų grėsmę.

Darbo santykių sferoje nuo 1937 metų afrikiečiams buvo uždrausta steigti profesines sąjungas. Karo metu įvestas draudimas streikuoti galiojo ir po karo, o 1953 metų Čiabuvių darbo įstatyme (ginčų sprendimo) buvo pakartoti šie draudimai burtis į profesines sąjungas, streikuoti, darbo santykiai turėjo būti kontroliuojami baltųjų.

Kita įstatymų kategorija apibrėžė švietimo klausimus. 1953 metų Bantų švietimo įstatymas parodė, jog vyriausybė supranta, kad vaikai savaime neperima rasinio antagonizmo (jaunuoliai myli ir neapkenčia dėl kitų motyvų) ir, norint sukurti atskirą, žemesnę bendruomenę, afrikiečiams reikia kitokios kokybės išsilavinimo. Pagal šį įstatymą Čiabuvių departamente buvo įsteigtas naujas padalinys, kuris turėjo vadovauti bantų švietimui ir pakeisti religines misijas, kurios daugiausia išlaikė afrikiečių mokyklas. Kai kurių religijų bažnyčios noriai perdavė mokyklas, kitos tą darė nenoriai. Anglikonai sutiko uždaryti savo mokyklas Transvalyje, o Romos katalikai ketino patys jas finansuoti. Naujose nacionalizuotose mokyklose švietimas buvo pritaikytas afrikiečių padėčiai Pietų Afrikoje: negabiems pramonės darbininkams arba paklusniems kaimiečiams, gyvenantiems paskirtose teritorijose. 1957 metais buvo atšauktas dar vienas įstatymo projektas, leidęs išmesti afrikiečius iš universitetų. Po dvejų metų Fort Harės universitetas buvo nacionalizuotas, o afrikiečiams įsteigti atskiri (nors gerai aprūpinti) universitetų koledžai. Afrikiečiai turėjo teisę stoti į baltųjų universitetus, jei galėjo įrodyti, kad tinkami klausytis tų kursų, kurie nedėstomi kituose universitetuose, tačiau bet kokie prašymai visuomet buvo atmetami kaip nepagrįsti, o universitetų liberalizmas griežtai baudžiamas.

Nacionalistų programos esmė buvo teritorinis rasių atskyrimas. 1913 metų Pietų Afrikos žemės įstatymu 87 procentai žemės perduota baltiesiems, o klausimas, ką daryti su 13 procentų buvo paliktas atviras, šios žemės buvo laikomos darbo rezervacija. Suskirstymo regionais įstatymas (1950 m.) įteisino rasinę segregaciją gyvenamosios vietos, verslo ir nuosavybės atžvilgiu. Vienas iš pirmųjų šio įstatymo rezultatų (vėliau papildytas 1954 metų Čiabuvių perkėlimo įstatymu) buvo visuotinis juodaodžių išvarymas iš Johanesburgo rajonų, kur ketino persikelti baltieji. Kai kurie iš rajonų buvo lūšnynai, tačiau ne visi. Bet tai buvo teritorija, kur afrikiečiai galėjo turėti nuosavybės. Po šio įstatymo priimtas Bantų valdymo įstatymas, sugrąžinęs valdžią genčių vadams, kad per juos būtų geriau valdyti afrikiečius. Numatyta, kad genčių vadai, paskirti ir apmokami vyriausybės, imsis vadovauti genčių gyvenamosiose srityse, kurios bus sugrupuotos į regionus, o šie į teritorijas, galiausiai ir juos kontroliuos čiabuvių reikalų ministras. Šią schemą dar patobulino Bantų savivaldos plėtojimo įstatymas (1959 m.), kuris ne tik atėmė iš afrikiečių teisę rinkti į parlamentą baltuosius, kaip savo atstovus, bet ir sujungė afrikiečių rezervacijas į bantustanus (žr. šios dalies skirsnį „Trumpai" C). Tuo metu Tomlinsono komisija, kurią paskyrė vyriausybė, 1955 metais atliko tyrimą ir paskelbė, kad bantustanų politikos įgyvendinimas per dešimt metų kainuos 104 milijonus svarų sterlingų, o afrikiečių gyventojų skaičius 1960 metais turėtų siekti 21,5 milijono. Vyriausybė pažadėjo skirti 3,5 milijono svarų sterlingų bantustanų plėtrai ir 1959 metais įsteigė Bantų investicinę korporaciją su 500 000 svarų sterlingų kapitalu, kad būtų ugdoma pramonė bantustanuose.

Pietų Afrikos rasinė politika nulėmė santykius su kitomis šalimis ir galiausiai šalis atsidūrė artimoje izoliacijai padėtyje. Pablogėjo Pietų Afrikos santykiai su Didžiąja Britanija – artima partnere ir nesena sąjungininke Antrajame pasauliniame kare, dėl šio santykių pablogėjimo kilo sunkumų, pavyzdžiui, derinant naujos sąjungos pasirašymo sąlygas, vienas iš kebliausių klausimų buvo Britanijos reikalavimas specialių garantijų juodaodžiams, dirbantiems Britanijos karinio jūrų laivyno bazėje Simonstaune. 1955 metais pasirašytu Simonstauno susitarimu pasibaigė septynerius metus trukusios diskusijos, nedavusios nei vienai, nei kitai pusei to, ko norėjo. Britanija norėjo, kad Pietų Afrika prisidėtų ginant jos interesus Artimuosiuose Rytuose, o Pietų Afrika – plačios (baltųjų) valstybių sąjungos, panašios į NATO, kuri gintų ją nuo komunistų ardomųjų arba diversinių veiksmų, taip pat norėjo, kad Simonstaunas būtų perduotas Pietų Afrikos jurisdikcijai. Abi per daug tikėjosi. Pagal 1955 metų susitarimą vienos derybos (dėl personalo) buvo slaptos, Simonstaunas perduotas Pietų Afrikai, tačiau Britanija pasiliko teisę juo naudotis taikos ir karo metu, o sąjungininkams teisę naudotis karo metu, iš Pietų Afrikos buvo reikalaujama, kad modernizuotų ir padidintų savo karines jūrų pajėgas, naudodamasi tuo, ką pristatys Britanijos laivų statyklos. Visa kita susitarime buvo išdėstyta labai miglotai. Susitarta dėl ketinimo kurti Afrikos gynybos organizaciją (kuri niekada nebuvo sukurta) ir dėl taip pat tik principinės Pietų Afrikos paramos ginant Afriką ir Artimųjų Rytų „vartus" (beprasmė frazė). Dar tvarkydama reikalus su Malano ir Strijdomo vyriausybe Britanija

jautėsi nepatogiai, o su Verwoerdu (kuris pakeitė Strijdomą 1958 metais) ir jo užsienio reikalų ministru Ericu Louwu keblumų daugėjo, ypač po 1960 metų žudynių Šarpevilyje ir po Pietų Afrikos atsiskyrimo nuo Sandraugos.

Taip sutapo, kad Šarpevilio nelaimės įvyko prieš pat Sandraugos premjerų susitikimą, kur Pietų Afrika ketino užsigarantuoti narystę Sandraugoje, jei taptų respublika. Šis statuso pakeitimas buvo vienas svarbiausių nacionalistų programos punktų ir neturėjo kelti didelių problemų, nes Sandrauga jau buvo prisitaikiusi prie respublikų įtraukimo. Tačiau formaliai reikėjo kitų Sandraugos narių pritarimo. Kai kurios Sandraugos narės griežtai neigiamai žiūrėjo į Pietų Afrikos rasinę politiką, dėl to galėjo pasinaudoti šia dingstimi, kad sutrukdytų priimti teigiamą sprendimą. Verwoerdas negalėjo dalyvauti šiame susitikime, nes baltaodis fermeris mėgino pasikėsinti į jo gyvybę, Pietų Afrikai atstovavo Louwas. *Apartheido* klausimas nebuvo įtrauktas į oficialią dienotvarkę su sąlyga, kad norintieji pasisakyti šiuo klausimu galės kalbėti su Louwu asmeniškai. Pasikalbėjęs Louwas suprato, koks didelis nepasitenkinimas, ir turėjo sutikti su galutinio komunikato tekstu, kuriame buvo užuomina, kad Pietų Afrikos prašymas dėl narystės Sandraugoje bus atmestas, jei nebus keičiama rasinė politika. Taigi Sandrauga atsikratė nemalonaus ir neturinčio precedento – narės pašalinimo ir paliko iniciatyvą Pietų Afrikos rankose. Tais pačiais metais Pietų Afrikoje buvo surengtas referendumas, kuriame, kaip ir tikėtasi, buvo pritarta respublikos paskelbimui. Netrukus Pietų Afrika išstojo iš Sandraugos.

Tragiški Šarpevilio įvykiai irgi susilaukė plataus atgarsio Jungtinėse Tautose. Generalinės Asamblėjos dienotvarkėje jau keleri metai buvo *apartheido* klausimas. 1953 metais paskirta komisija paskelbė, kad padėtis Pietų Afrikoje pavojinga taikiems tarptautiniams santykiams. Per vėlesnes sesijas Asamblėja nuolat pasirašinėjo rezoliucijas, raginančias Pietų Afriką peržiūrėti rasinę politiką, atsižvelgiant į JT Chartiją, ir smerkiančias šalį už jos nesugebėjimą to padaryti. Po Šarpevilio įvykių Saugumo Taryba nusprendė, kad padėtis Pietų Afrikoje gali sukelti grėsmę tarptautinei taikai ir saugumui, paragino Pietų Afriką taisyti padėtį, pavedė Generaliniam sekretoriui konsultuotis su Pietų Afrikos vyriausybe, imtis priemonių, kad būtų laikomasi JT Chartijos. Hammarskjöldas 1961 metų sausį nuvyko į Pietų Afriką, bet jo vizitas buvo toks pat bevaisis, kaip ir Asamblėjos rezoliucijos. Kitais metais Asamblėja paprašė narių nutraukti diplomatinius santykius su Pietų Afrika, neįsileisti laivų ir lėktuvų, uždrausti savo laivams įplaukti į Pietų Afrikos uostus, boikotuoti visus Pietų Afrikos produktus ir sustabdyti savo eksportą į šią šalį. 1963 metais Saugumo Taryba rekomendavo nutraukti bet kokios karinės įrangos pardavimą. Visais šiais klausimais Afrikos valstybės reikalavo iš JT veiksmų, iš dalies dėl to, kad nuoširdžiai tikėjo bendrų tarptautinių veiksmų idėja, kurią skelbė Chartija, iš dalies dėl to, kad žinojo, jog pačios nieko negali imtis prieš ekonominiu ir kariniu atžvilgiu gerokai stipresnę Pietų Afriką. Jos ypač piktinosi Britanija ir kitomis valstybėmis, kurios galėjo imtis ekonominio spaudimo Pietų Afrikai, bet neskubėjo to daryti.

Ekonominių sankcijų, taikomų Pietų Afrikai, kampanija ypač plėtota sep-

tintajame dešimtmetyje, kai nepriklausomybių skelbimo banga Afrikos valstybėse pasiekė piečiausią Afrikos valstybę ir susidūrė su neįveikiama kliūtimi. Šioje valstybėje vyravo baltųjų mažuma, besiremianti autoritarizmo principais ir nelygybės teologija, neturinčia nieko bendro su pasaulietinės laisvės ir lygybės samprata, kuri, gal ir nesąmoningai, formavo svarbiausių kolonijinių valstybių politiką. Negana to, ši mažuma buvo stipri ir turtinga. Tai buvo ne atvykėliai į koloniją, o vietiniai gyventojai, nė nemanantys ir nelabai turintys kur išvykti. Naujosios Afrikos valstybės buvo bejėgės prieš šią problemą, kurią laikė pačia svarbiausia, todėl buvo priverstos kreiptis į tas valstybes, kurios galėjo ką nors padaryti, pirmiausia į Britaniją ir JAV. Afrikos valstybės tikėjosi, kad šios šalys ne tik piktinsis Pietų Afrikos režimo baisiais nusikaltimais, bet ir suvoks, kad *apartheidas* kelia grėsmę tarptautiniam stabilumui. Afrikos valstybės pasisakė už tai, kad būtų taikomos tarptautinės ekonominės sankcijos, kurios priverstų Pietų Afrikos Nacionalistų partiją perduoti afrikiečiams dalį politinės valdžios arba sužlugdytų esamą režimą, kad ir koks būtų naujasis, blogiau už esamą padėtį nieko negalėjo būti.

Britai ir amerikiečiai nebuvo pasirengę sutikti, kad *apartheido* politika pavojinga tarptautinei taikai Chartijos 39 straipsnio prasme, o pagrindas tokiai nuomonei buvo. Abiem valstybėms atrodė, kad turi svarbesnių problemų. JAV daugiausia dėmesio skyrė Vietnamui, o kiek likdavo laiko – Pietų Amerikai. Britanijai Afrikos problemos buvo artimesnės dėl senų Sandraugos ryšių su Afrikos šalimis, ilgesnės jų istorijos. Bet Britanijos finansinė padėtis neleido prarasti net ir nedidelio pelno, kurį gaudavo iš prekybos su Pietų Afrika. Britanijos eksportas į Pietų Afriką per metus duodavo 150 milijonų svarų sterlingų (4 procentus viso eksporto) pelno, o už importą į šią šalį sumokėdavo 100 milijonų svarų (2 procentus viso importo kainos). Taigi saldas buvo maždaug 50 milijonų svarų sterlingų. Be to, apie du trečdalius Pietų Afrikos aukso patekdavo į Vakarų šalių rezervus, daugiausia iš to pelnėsi Londono birža. Tiek JAV, tiek Britanijoje buvo suinteresuotų asmenų ir grupių, kurios labai stengėsi užkirsti kelią sankcijų taikymui. Britanija į Pietų Afriką buvo investavusi vieną milijardą svarų sterlingų, ją taip pat stabdė baimė, kad bus imtasi atsakomųjų priemonių prieš priklausomus nuo jos Bečuanalandą, Basutolandą ir Svazilandą, kad praras teisę naudotis Simonstauno karinių jūrų pajėgų baze, ir pokarinės nuostatos, kad geriau niekur nesikišti. Visuomenė taip pat nedarė spaudimo, o į negausias sankcijų šalininkų grupes nekreipiama dėmesio, nes jos negalėjo turėti didelės įtakos rinkimų rezultatams.

Daugybė prisimtų tarptautinių įsipareigojimų vertė Londoną ir Vašingtoną tikėtis, kad Pietų Afrikos problemą galima atidėti. Tačiau tokios pat svarbios buvo abejonės dėl sankcijų veiksmingumo, teisėtumo susiklosčiusiomis sąlygomis ir nedelsiamų jų taikymo padarinių. Pietų Afrikos ekonomika ne tik sparčiai augo, bet ir apsirūpino pati, kaupdama naftos ir kitų žaliavų atsargas. Ekspertai nesutarė, kiek laiko Pietų Afrika išsilaikytų galimos apgulties atveju ir ar veiksminga būtų jos uostų blokada, kuri galėjo trukti labai ilgai. Teisininkai teigė, kad sąlygos leidžia taikyti sankcijas pagal Chartijos 39 straipsnį (grėsmė tarptautinei taikai), o Saugumo Taryba 1963 metais oficialiai paskelbė,

kad Pietų Afrikos politika drumsčia tarptautinę taiką. Tačiau būtent žodžio „grėsmė“ pakeitimas „drumstimu“ ir padėjo labai tiksliai apibūdinti politinių aistrų įtampą, nes leido Tarybos narėms padaryti pareiškimą ir išvengti savo žodžių pasekmių. Britanija ir JAV nebegalėjo toliau nepaisyti Afrikos valstybių pareiškimų, tačiau kartu jos buvo nusiteikusios negadinti santykių su Pietų Afrika, todėl vertė pareiškime nevartoti žodžių iš 39 straipsnio. Tai nebuvo paprasta veidmainystė, nors galėjo atrodyti, jog nelabai išmintinga atidėti šio klausimo sprendimą, nes reikalai tikrai negerėjo: tie, kurie turi galios, stengiasi jos nenaudoti tol, kol aiškiai nemato galimų panaudojimo rezultatų. Sankcijoms reikėjo blokados, o blokada galėjo vesti prie karo. Pačioje Pietų Afrikoje režimo pasikeitimas galėjo išprovokuoti anarchiją, kraujo praliejimą ir skurdą. Ar jie turėjo imtis tokios atsakomybės? Kadangi jiems to labai nesinorėjo, atsakymą lengva atspėti.

Vis dėlto Pietų Afrika negalėjo izoliuotis nuo užsienio reikalų. Ji buvo tiesiogiai veikiama nepriklausomybės krizės Rodezijoje, grasino atimti mandatą iš Pietvakarių Afrikos (žr. 644–648 p.) ir nepriklausomybės suteikimo juodiesiems režimams funkcijas britų globojamose teritorijose Bečuanalande, Basutolande ir Svazilande (kurios buvo greta arba jos teritorijoje, žr. šios dalies skyrių „Trumpai“ B). Pietų Afrikos vyriausybės tikslas buvo išsaugoti baltųjų ekonominės ir karinės galios pranašumą, ji neabejojo galinti tą padaryti. Pirma, jai reikėjo apgalvoti, ar baltųjų pranašumą galima išlaikyti ir už Pietų Afrikos sienų, antra, kaip plėtoti santykius su naujomis juodaodžių valstybėmis. Baltųjų pranašumas sustiprėjo blėstant senai nesantaikai tarp afrikanerių ir anglakalbės mažumos ir jaučiant, kad 1948 metų afrikanerių nacionalistų pergalė neatšaukiama. Pietų Afrikos ekonomikos augimas ištrynė seną skiriamąją liniją tarp afrikanerių gyvenamųjų žemės ūkio rajonų ir anglų miestų. Afrikaneriai, nors daugiau kaimo atstovai, ėmė skverbtis į aukštesniuosius pramonės ir finansų plutokratijos sluoksnius ir perėmė jų gyvenimo būdą. Šis afrikanerių turtinės padėties pasikeitimas sukūrė būsimą dilemą, kai turtingi afrikaneriai turės rinktis arba griežtą rasinę doktriną, arba palaikyti gyvenimo lygį, susilpninant darbo apribojimus. Ši perspektyva davė tam tikrų vilčių optimistams liberalams, kurie tikėjosi, kad ekonominis spaudimas palaipsniui privers atsisakyti *apartheido* tvarkos. Pietų Afrikos vyriausybei atrodė, kad baltųjų valdymas ne jos šalyje, Rodezijoje ir Portugalijos teritorijose, nebūtinai turi būti išsaugotas ir naujos juodaodžių valstybės gali būti skatinamos atsakyti į draugiškumo gestą ir tuo įveikti juodaodžių Afrikos vieningą priešiškumą. Pietų Afrika rėmė neteisėtą Smitho režimą Rodezijoje ne todėl, kad tikėjo baltųjų valdymo pastovumu, o todėl, kad Pietų Afrikos baltieji simpatizavo jam ir norėjo parodyti, jog ekonominės sankcijos yra nesėkmingos net ekonomiškai kur kas silpnesnės Rodezijos atžvilgiu. Tuo pačiu metu Verwoerdas ir Vorsteris reikalavo, kad Smithas susitartų su Britanija, tačiau neteisingai įvertino Rodezijos baltųjų užsispyrimą. Žvelgiant toliau į ateitį, Pietų Afrika būtų stipri, bet apsupta, turėtų žvelgti į nedraugišką pasaulį per satelitų teritoriją, kur vieną dieną taip pat atsidurtų Rodezija, Angola ir Mozambikas. Toks pavyzdys buvo Malavis (žr. 631 p.).

Nacionalistų partija tiek sustiprėjo, kad galėjo diskutuoti viduje nebijodama prarasti valdžios. Kietosios linijos, arba *verkrampte,* šalininkai susikovė su švietėjų, arba *verligte,* sparnu ir smarkiai pralaimėjo rinkimus. *Verligte* dauguma toliau plėtė ekonominį bendradarbiavimą su kitomis Afrikos valstybėmis, 1970 metais pasirašė ekonominio bendradarbiavimo sutartį su Malagasijos Respublika ir buvo skatinama tokių įvairių Afrikos lyderių kaip Houphouët-Boigny ir Busia, Kenyatta ir Bongo. Pietų Afrikos vyriausybė tikėjosi pasinaudoti naująja konservatorių Britanijos vyriausybe, kad atšauktų leiboristų vyriausybės draudimą prekiauti ginklais. Vorsteris naudojosi konservatorių tarptautinių reikalų vizija, nuspalvinta šaltojo karo pradžios spalvomis, ir jų nenoru, kad Britanija galutinai pasitrauktų iš svarbių kariniu požiūriu vietų Azijoje ir Indijos vandenyne, kurios šeštajame dešimtmetyje buvo miglotai vadinamos vartais į Artimuosius Rytus. Septintajame dešimtmetyje britų traukimasis iš savo buvusių kolonijų sulėtėjo (iš dalies todėl, kad Britanija užpildė spragą, kurios Amerika neskubėjo užimti), Britanijos karinė galia buvo išsiplėtusi nuo Raudonosios jūros iki Singapūro, tačiau po pasitraukimo iš Adeno 1968 metais ekonominės problemos privertė leiboristus paskelbti, kad iki 1971 metų Britanijos pajėgos bus išvestos iš Persijos įlankos ir į rytus nuo jos. Ši įvykių eiga sutapo su rusų karinės jūrų galios stiprėjimu ir baime, kad ji gali užimti britų vietą rytiniuose ir pietiniuose vandenyse. Nors ir trukdė dėl 1967 metų karo uždarytas Sueco kanalas, rusai sugebėjo Indijos vandenyne sukurti negausias, bet nuolatines jūrų pajėgas, remiamas bazių Sokotroje, Mauricijuje ir Andamanų salose (Bengalijos įlankoje). Dėl to dvigubai sustiprėjo amerikiečių priešinimasis prieš britų atsitraukimą ir patys britai buvo priversti vėl nukreipti žvilgsnį į horizontus, kuriuos buvo pradėję išleisti iš akių.

Per 1970 metų rinkimų kampaniją seras Alecas Douglas-Home, kandidatas į užsienio reikalų ministrus, pažadėjo, kad konservatoriai keis leiboristų politiką dėl ginklų embargo Pietų Afrikai. Konservatoriai nebuvo *apartheido* šalininkai, bet norėjo gerų santykių su Pietų Afrika, nepaisydami *apartheido,* be to, nebuvo kitos galingos ir antikomunistiškai nusiteikusios valstybės šalia Indijos vandenyno. Konservatoriams laimėjus, seras Alecas ėmėsi įgyvendinti deklaraciją. Jį parėmė ministras pirmininkas Edwardas Heathas, kuris atmetė visus priešingus argumentus, daugiausia, atrodo, remdamasis emocijomis: rinkimų pažadus reikia tesėti, Britanija turi pati priiminėti politinius sprendimus (šiam argumentui niekas nesipriešino). Heathas Afrikos vadovų argumentus laikė mėginimais vedžioti Britaniją už nosies, Douglas-Home'as į Afrikos politiką žiūrėjo kaip į šaltojo karo sritį. Kita vertus, buvo manoma, kad tuo atveju, jei Rusijos karinė jūrų grėsmė didės, jai negalės priešintis palyginti mažas Britanijos ir Pietų Afrikos karinis jūrų laivynas, ir kad šios grėsmės židinys (daugiausia grėsmė naftos transportui) bus ne pietų vandenynuose, o prie pietinių Artimųjų Rytų krantų. Be to, Britanijos sąjunga su Pietų Afrika ir jos politinis demonstravimas sukurs didesnes politines galimybes Rusijai Afrikoje nei karinę naudą antirusiškai pusei. Kaip konfliktas Artimuosiuose Rytuose, dėl jo prasidėjusios ginklavimosi varžybos šiame regione ir Amerikos prisirišimas prie Izraelio sukūrė rusų–arabų frontą, taip Britanijos ir

Pietų Afrikos sąjunga pastūmėtų kitas Afrikos valstybes į Rusijos glėbį. Tokiu atveju SSSR galėtų tikėtis netikėtos sėkmės Afrikos žemyne. Pietų Afrikos viduje tokie argumentai palaikė iliuziją, kad ji galėtų tapti NATO pietine partnere pasaulinėje antikomunistinėje strategijoje. Vis dėlto Pietų Afrika, daugiausia dėl techninių priežasčių, darėsi nereikalinga tokiai strategijai ir daugiausia dėl politinių priežasčių nepriimtina sąjungininkė. 1975 metais Britanija nesistengė pratęsti pasibaigusio susitarimo su Pietų Afrika dėl naudojimosi Simonstauno karine baze.

1978 metais iš dalies dėl pusiau dangstomų skandalų, iš dalies dėl blogos sveikatos Pietų Afrikos Respublikos ministrą pirmininką Vorsterį pakeitė P.W. Botha. Vorsteris valdė Pietų Afriką 12 metų. Jis paveldėjo neišsprendžiamą problemą ir perdavė ją neišspręstą, tačiau šiek tiek pasikeitusią. Pietų Afrikos vadovų užduotis buvo išsaugoti ne valstybę, o valstybę valstybėje ir rasinę politiką, kurios daug kas nekentė šalies viduje, keikė visame žemyne ir bjaurėjosi visame pasaulyje. Vorsteris mėgino pakeisti regioninę politiką ir pagerinti padėtį pasaulyje, bet menkai tepagerino. Valdymo požiūriu šios dvi kryptys buvo griežtai priešingos. Regioniniu lygmeniu Pietų Afrika buvo vyraujanti valstybė, o tarptautiniu jai teko geriausiu atveju antraeilis vaidmuo. Net pačiame šaltojo karo įkarštyje Pietų Afrika negalėjo įrodyti konservatoriams (daugiausia Britanijoje ir JAV), kad ji svarbesnė joms nei jos jai. Pietų Afrika buvo turtinga išteklių, tačiau jai reikėjo užsienio kapitalo, kad galėtų juos išgauti. Ją buvo galima pažeisti ekonominiu spaudimu ir sankcijomis, o geografiškai ir strategiškai jos padėtis buvo ne tokia svarbi, kaip norėtųsi. Kol ginti Pietų Afriką reiškė ginti *apartheidą,* ji surado nedaug draugų, bet ir jie (pavyzdžiui, Izraelio ir Taivano prekiautojai ginklais) buvo veikiau savanaudžiai nei nuoširdūs. Vorsteris suprato baltųjų Pietų Afrikos ir Vakarų didžiųjų valstybių sąjungos beviltiškumą ir daugiausia dėmesio skyrė regioninei politikai, ypač portugalams pasitraukus iš Mozambiko ir Angolos, baltųjų valdžiai pralaimėjus Rodezijoje, kai pasidarė atviri jos flangai žemyne. Mėgindamas susitarti dėl pereinamojo laikotarpio Rodezijoje, jis siekė bendradarbiauti su prezidentu Kaunda, kad užkirstų kelią Rodezijos partizanams, ir siūlė nepriklausomam Mozambikui draugystę bei ekonominę pagalbą. Tačiau Angoloje Vorsteris sukėlė karą. Tai buvo labai neprotinga. Jis 1975 metais įsiveržė į Angolą neturėdamas aiškių karinių ar politinių tikslų. Jei vylėsi Vakarų pagalbos ta dingstimi, kad ten buvo Kuba, tai klydo arba bent pernelyg apsigavo dėl tos (daugiausia amerikiečių) paramos masto ir ryžto. Pietų Afrikos karių aukos, nors ir nelabai didelės, pribloškė pietų afrikiečius, kuriems nebuvo pasakyta, kad prasideda karas. Prie šios nesėkmės dar prisidėjo 1977 metais išaiškėjusios kitos slaptos operacijos. Valstybės Informacijos departamentui buvo leista melu ir papirkinėjimais surasti draugų ir sušvelninti kritiką, bet šios kampanijos metu dauguma šiam tikslui skirtų pinigų buvo panaudoti ne pagal paskirtį arba pasisavinti aukštas pareigas einančių pareigūnų.

Paskutiniais Vorsterio valdymo metais atsitiko tai, kas kartu simbolizavo sudėtingą Pietų Afrikos padėtį ir toliau blogino jos santykius su Vakarais:

Pietų Afrika tapo branduolinį ginklą turinčia valstybe, tačiau padidėjusi galia neatitiko jos problemų ir ji prarado galimus sąjungininkus. Prieš 1977 metų pasiruošimus branduolinio ginklo bandymams Kalahario dykumoje, apie kuriuos Jungtinėms Valstijoms pranešė SSSR, labai griežtai protestavo didžiosios valstybės. Pietų Afrika neigė, kad Kalahario dykumoje ruošiamasi branduolinio ginklo bandymams, bet paneigimu niekas netikėjo, o Pietų Afrika ir toliau atsisakinėjo prisijungti prie Branduolinių ginklų neplatinimo sutarties. JAV, kuri tiekė Pietų Afrikai prisodrintą uraną, 1978 metais priėmė įstatymą, draudžiantį tokį eksportą į valstybes, kurios neįsileidžia Tarptautinės atominės energijos agentūros (TATENA) inspekcijų (vėliau Reaganas apėjo šį įstatymą). 1979 metais JAV žvalgybos palydovas vandenyne tarp Pietų Afrikos ir Antarktidos užfiksavo reiškinį, kurį buvo galima paaiškinti tik kaip branduolinį sprogdinimą. 1987 metais Pietų Afrika staiga pakeitė požiūrį į neplatinimo sutartį ir sutiko prie jos prisijungti, nes baiminosi, kad bus išmesta iš TATENA. Tuo metu jau buvo aišku, kad Pietų Afrika turi pajėgumų pagaminti ir panaudoti branduolinį ginklą, nors ir neturėjo tam racionalios priežasties. Prieš kaimynus jo naudoti nereikėjo, o prieš vidinius priešus neįmanoma.

P.W. Botha paveldėjo padėtį, kuri ne tik iš tikro baugino, bet ir buvo dar bjauresnė dėl paskutinių nesėkmių šalies viduje ir užsienyje. Jis valdė (1978–1989 m.) beveik tiek pat ilgai, kaip ir Vorsteris. Laimėjo labai nedidele persvara, veikiausiai tik todėl, kad aiškus Vorsterio įpėdinis Connie Mulderis buvo pašalintas dėl skandalų ir susiskaldymo, kurie pagreitino ir Vorsterio atsistatydinimą. Jis buvo politikas iš Kapo, o ne iš afrikanerių katilo Transvalyje. Botha vienuolika metų buvo gynybos ministras, kariuomenė gerbė jį ir juo pasitikėjo. Labai populiarus Nacionalistų partijoje, bet nepakankamai stiprus, kad pultų kietosios linijos šalininkus, užsispyręs ir atsargus, tačiau vis valdingesnis, jis buvo nusprendęs, kad Pietų Afrikai reikia stiprios vyriausybės ir didesnio pasitikėjimo savimi negu prisirišimo prie sąjungininkų, kurie draugystę siejo su agresyviais pamokymais dėl vidaus politikos. Didelės riaušės Souete 1976 metais ir Juodųjų savimonės judėjimo iškilimas, kuriam vadovavo Steve Biko (negyvai policijos primuštas 1977 metais), rodė, kad vis dar norima gyventi pavojuje ir kovoti su bauginančia nelygybe. Šias idėjas paryškino naujosios kartos atsisakymas laikytis baltųjų taisyklių. Gyvavo dvi bendruomenės, kurios tarpusavyje nebendravo ir nerodė jokio noro bendrauti. Botha vis dėlto paspartino smulkiojo *apartheido* (pavyzdžiui, futbole ir teismuose) panaikinimą. Jis keliavo po čiabuvių gimtines, arba bantustanus, tikėjosi sutaikyti ir atskirti nuo juodaodžių daugumos negausią juodaodžių buržuaziją, turėjusią nedidelę įtaką šalies gerovei. Siūlė ribotą vidaus autonomiją indams ir kitiems spalvotiesiems, kad sulaikytų juos nuo bendrų veiksmų su juodaodžiais. Botha ketino sukurti atskiras baltųjų, indų ir spalvotųjų asamblėjas, kad prezidentą rinktų jungtinė kolegija, kurioje absoliučią daugumą turėtų baltieji, jis pats skirtų tris premjerus, taip pat galinčius sudaryti savo ministrų kabinetus, šitaip būtų sukurta daugiarasė ministrų taryba su baltųjų dauguma. Šioje schemoje nebuvo vietos juodaodžiams, nes jų skaičiaus persvara sugriautų vadovaujančią baltųjų padėtį, kurią baltieji būtų atlaikę prieš

indus ir spalvotuosius. Tačiau šie gestai iš esmės nieko nepakeitė. Bantustanai tapo aiškia nesąmone, siūlomus prastus konstitucijos pataisymus indai ir spalvotieji iš pradžių atmetė, o vėliau be didelio džiaugsmo jiems pritarė.

Buvo svarstomi ir kiti federacijos bei konfederacijos pasiūlymai, bet daugiau teoriniai nei praktiniai. Dar kartą buvo peržiūrėtas baltųjų ir juodaodžių valstybių atsiskyrimas, tačiau abi puses tenkinančios skiriamosios linijos nebuvo rasta. Teisingai pasidalyti turtą po lygiai ir taikiai nepasisekė. Zulų vadas Gatsha Buthelezi, kuris atgaivino „Inkatha" judėjimą (susibūrusį 1928 metais) ir norėjo, kad jis būtų derybų su baltaisiais dėl smurto nenaudojimo ir kokios nors zulų autonomijos variklis, pasiūlė Nacionaliniam konventui aptarti taikų kelią link daugumos valdymo unitarinėje valstybėje. Šis pasiūlymas, regis, nesuteikė daugiau vilčių susitarti baltiesiems ir juodaodžiams, tarp kurių vis dar vyravo senos nuotaikos. Nelabai aišku, ar Buthelesa galėjo kalbėti naujosios zulų kartos vardu.

1981 metais Botha neteko dalies balsų, tačiau tebeturėjo vietas. Jo planai buvo peržiūrėti, bet neatmesti. Kitais metais dešinysis Nacionalistų partijos sparnas, vadovaujamas dr. Andreaso Treurnichto, nepajėgė perimti visos partijos valdymo ir pasitraukė iš kovos, Botha gavo daugiau laisvės keisti konstituciją. Per referendumą 1983 metų pabaigoje pakeitimams pritarė baltųjų rinkėjai santykiu 2:1, o indai ir spalvotieji po neilgų dvejonių dalyvavo trijų rūmų įstatymų leidžiamojoje valdžioje, atitinkamai turėdami 45 ir 85 vietas šalia 178 baltųjų vietų. Juodaodžiai buvo visiškai išstumti, bet jiems pažadėta, kad bus truputį sušvelnintas *apartheidas* ir suteikta tam tikrų teisių dalyvauti vietinių bendruomenių valdyme. Juodaodžiai pažadus sutiko labai skeptiškai, kaip ir visas pasaulis. Uždraustasis ANC ėmė aktyviau veikti tiek Pietų Afrikoje, tiek jos pasienyje.

Regioninėje politikoje Botha elgėsi taip pat dviprasmiškai, kaip ir Vorsteris. Nkomačio susitarimas su Mozambiku pradžioje buvo dviprasmiškas, vėliau žlugo; santykių su Angola gerinimo politika nutrūko, buvo atnaujinta ir vėl nutrūko; nė vienas iš Pretorijos žingsnių Namibijoje nepastūmėjo į priekį jos interesų. Botha atgaivino visų Pietų Afrikos valstybių asociacijos idėją. Verwoerdas žaidė Afrikos sandraugos idėja, sandraugos, kuri apimtų teritoriją net iki Zairo (arba net įskaitant jį) ir ekonomiškai būtų Pietų Afrikos kontroliuojama. Botha versija buvo vadinama „valstybių žvaigždynu", tačiau ji buvo per daug miglota, kad patrauktų didesnį dėmesį, o juodaodžių valstybių manymu, tai buvo dar vienas Pietų Afrikos mėginimas jas kontroliuoti ekonomiškai. Pietų Afrikos ekonominė galia labiau gąsdino nei vienijo aplinkines valstybes. Nepasitikėjimas Pietų Afrika ir antipatija jai buvo įsišaknijęs, ir juodaodžių valdomos Afrikos valstybės stengėsi būti kuo mažiau priklausomos nuo jos ekonomiškai, o ne bendradarbiauti su ja. Todėl jos kaip atsvarą sukūrė Pietų Afrikos plėtros koordinavimo tarybą (SADCC) iš devynių juodaodžių valdomų valstybių. Ši taryba per konferencijas 1979 metais Arušoje ir 1980 metais Lusakoje ir Maputu sukūrė toli siekiančius regionų ekonominio bendradarbiavimo planus, jai buvo pažadėta 670 milijonų JAV dolerių parama iš užsienio, daugiausia lėšų numatyta skirti žemės ūkiui ir komunikacijoms

vystyti. SADCC buvo suverenių valstybių, turinčių 60 milijonų gyventojų, didelių išteklių, bet neturinčių kapitalo, technologijų ir valdymo įgūdžių, regionalizmo bandymas. Šios tarybos narės kentėjo nuo retkarčiais pasitaikančių sausrų, tiesioginių Pietų Afrikos antpuolių, didėjančių išlaidų gynybai ir per pirmąją devintojo dešimtmečio pusę 15–20 procentų sumažėjusios bendrosios gamybos. Pirmieji žingsniai buvo kuklūs, bet organizacija įgijo tarptautinę pagarbą ir penktajame kongrese Hararėje 1986 metais dalyvavo 37 valstybės. Tačiau atsiribojusios nuo Pietų Afrikos pačios negalėjo sukaupti tiek išteklių, kad pritrauktų užsienio kapitalą, kurio joms labai reikėjo. (1994 metais Pietų Afrika įstojo į šią organizaciją, pakeitė jos pavadinimą į Pietų Afrikos plėtros bendriją (SADC), kurią, prisijungus Kongui ir Seišeliams, dabar sudarė 14 valstybių nuo centrinės Afrikos iki Indijos vandenyno ir kuri vienijo 200 milijonų žmonių. Bendrija sukūrė Pietų Afrikos valdymo fondą ir Parlamentinį forumą, įsipareigojo įsteigti laisvąją ekonominę zoną iki 2005 metų ir pasirašė susitarimą su ES, kuris įsigaliotų pasibaigus paskutinei Lomės konvencijai 2000 metais. Plėtimasis sukėlė sunkumų. SADC dubliavo COMESA (žr. 622 p.), kurioje amžiaus pabaigoje buvo 24 nariai. Prasidėjo konfliktai, ypač dėl Kongo po 1988 metų, kai Mugabe norėjo pasinaudoti SADC, kad suteiktų karinę pagalbą Kabilai, bet Mandela ir kiti norėjo tenkintis plėtros projektais.

1985 metais Botha panaikino *apartheidą* lytinių santykių ir santuokos srityje, bet nepakeitė tokių svarbių *apartheido* politikos ramsčių kaip Suskirstymo regionais įstatymas ar Bantu švietimo įstatymas. Jis galėjo įsivaizduoti dalinį vietinės valdžios perdavimą juodaodžiams, bet visiškai nesutiko dalytis aukščiausiąja valdžia su juodaodžiais. Smurtas pasidarė panašus į 1960 metų įvykius Šarpevilyje ir 1976 metų įvykius Souete, svarbiausi Pietų Afrikos prekybos partneriai, šį kartą įskaitant ir JAV, išsigando ir vėl prašneko apie privalomas ekonomines sankcijas. Vakarų kapitalistai pradėjo mažinti investicijas, rendo vertė laikinai nusmuko, baltuosius verslininkus Pietų Afrikoje apėmė nerimas, kai Botha ėmė mojuoti rykšte, o ne alyvų šakele. Atrodė, kad Pietų Afrika atsidūrė ties sprogimo riba, tačiau ji taip dažnai atsidurdavo tokioje situacijoje, kad baltieji ir jų draugai užsienyje atkakliai tikėjo, jog valdžią gali išlaikyti būdami stipresni, pranašesni intelektu ir imdamiesi pakeitimų, bet jokiu būdu ne Suskirstymo regionais įstatymo ir Atskiro aptarnavimo įstatymo arba konstitucinio baltųjų balsų vyravimo. Vis dėlto tuo metu padėtis jau buvo kiek kitokia: nuomonė, kad reikia derėtis su ANC, buvo palaikoma, nors ir nedidelės, baltųjų dalies. Didžiausia kliūtis tokiam nuomonės pasikeitimui buvo, pirma, beveik visuotinis (baltųjų) įsitikinimas, kad nėra jokio reikalo kalbėtis su ANC ar kita juodaodžių organizacija, antra, taip pat plačiai paplitęs įsitikinimas, kad ANC yra ne kas kita kaip komunistų ir juodaodžių noras įvesti Maskvos valdymą. Antrasis įsitikinimas tebebuvo stiprus, nes tarp ANC vadovų buvo ženkli komunistų mažuma, bet dėl pirmojo pradėta ginčytis. 1985 metais baltieji pramonės ir bankininkystės lyderiai pirmą kartą oficialiai susitiko su ANC ne Pietų Afrikoje, metų pabaigoje sukurtas naujas Pietų Afrikos profesinių sąjungų kongresas parodė, kad vyriausybė nepajėgia

suvaldyti organizuotų darbininkų. Vyriausybė įvedė cenzūrą reportažams apie juodaodžių riaušes ir policijos žiaurumą, nors šios priemonės trukdė dirbti užsienio žurnalistams, nesustabdė pačių riaušių ir nepadėjo valdyti juodaodžių didžiausių priemiesčių. Nepaisant visko, šių metų svarbiausias pokytis buvo tas, kad prieita prie klausimo, kaip, kada ir kiek reikia tartis su juodaodžiais. Kai baltųjų valstybė valstybėje ėmė prarasti moralinę valdžią ir vis labiau rėmėsi prievarta, baltieji vis labiau nervingai skaldėsi, juodaodžiai pajėgė tik kenkti baltųjų režimui, bet negalėjo jo pakeisti, atrodė, kad ateityje tikrai gresia chaosas.

Skausmingai ir lėtai keitėsi Pietų Afrikos baltųjų bendruomenės nuomonė. Kalbant plačiau, aštuntasis dešimtmetis buvo stebinančio pasitikėjimo liudytojas, o devintajame tas įsitikinimas ėmė svyruoti. Aštuntajame dešimtmetyje baltieji įprato prie užsienio kritikos ir džiūgavo, kai pamatė, kad grasinimai susilpnėjo. Kai ekonomines sankcijas Rodezijai, nuolaidžiaujant vyriausybėms, sužlugdė Vakarų korporacijos, jų veiksmingumas sumažėjo ir Pietų Afrikos atžvilgiu. Be to, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje atsigavo ekonomika, to niekas nesitikėjo prieš kelerius metus. Pakilimas pralenkė prognozes iš dalies dėl eksporto, bet ir dėl paklausos viduje. Aukso kainos šoktelėjimas pripildė iždą pinigų ir leido grąžinti užsienio skolas, mokesčiai buvo sumažinti, atsiskaitymų balansas pagerėjo. Pietų Afrika ne tik išgyveno, bet ir klestėjo, nepaisydama vidaus nesklandumų ir užsienio spaudimo. Ji tapo savarankiškesnė ir nepriklausoma nuo atsitiktinių uždarbių (nors aukso kainos pakilimas tinka šiai kategorijai). Svarbiausios silpnos vietos buvo priklausomybė nuo užsienio kapitalo ir kuro, kvalifikuotos darbo jėgos trūkumas ir neaiškumas dėl juodaodžių darbo jėgos. Kapitalas plaukė nepaisydamas politinės rizikos, sparčiai gaminamas kuras iš vietinių anglių, nutrūkus naftos tiekimui po 1979 metų Irano revoliucijos, praktiškai reikėjo tik šiek tiek apriboti asmeninį vartojimą. Daugiau problemų kilo kvalifikuotos ir nekvalifikuotos darbo jėgos rinkoje. Dėl kvalifikuotų specialistų trūkumo buvo atsisakyta pelningų projektų, padidėjo nedarbas. Juodaodžių darbininkų vienijimasis buvo potencialus neramumų šaltinis – kilo streikai ir griebiamasi smurto, buvo neaišku, kaip baltieji suvaldys juodaodžius darbininkus. Bedarbiai ir profesinės sąjungos, juodaodžiai miestų proletarai galėjo susijungti su tradiciniu juodaodžių nacionalizmu.

Devintasis dešimtmetis aptemdė būtent šią medalio pusę. BNP sumažėjo, užsienio investicijos faktiškai nutrūko, infliacija pasiekė 20 procentų per metus, ekonomika nebegaudavo pelno ateities finansavimams, rezervai seko. Nepasitenkinimas išryškėjo per penkerius papildomus rinkimus 1985 metais, kai valdančioji partija prarado kraštutinių dešiniųjų balsus įvairiose rinkiminėse apygardose. ANC buvo smarkiai palaužta, bet nesužlugdyta; išpuoliai prieš kaimynines šalis neišgąsdino jų tiek, kad išvarytų ANC. Juodaodžius priemiesčiuose mėginama suvaldyti suimant dešimtis tūkstančių ir įvedant nepaprastąją padėtį, tai palaužė pasitikėjimą valdžia, pirmiausia verslo bendruomenės. Net tvirta Pietų Afrikos karinė galia nekėlė tokio pasitikėjimo kaip prieš kelerius metus. Pietų Afrika, nors ir ne supervalstybė, buvo visiškai

modernizuota, galėjo išleisti gynybai apie 2 milijardus rendų (apie 1 milijardą svarų sterlingų) per metus, ją galėjo pažeisti tik išorės antpuoliai, jei jiems padėtų supervalstybė, arba ilgas partizaninis karas, remiamas didelių pasipriešinimo jėgų. Vis dėlto kariuomenei reikėjo aprūpinimo iš užsienio, kad galėtų tobulinti sunkiuosius ginklus ir modernizuoti technologiją; jai stigo karininkų, puskarininkių ir instruktorių, be to, buvo labai plačiai išdėstyta.

Norėdama palaikyti teigiamas nuotaikas arba užgniaužti neigiamas, Pietų Afrika gyrėsi neįkainojamomis naudingosiomis iškasenomis, be kurių Vakarai neva negalės išsiversti. Šios iškasenos daugeliu atvejų buvo nepakeičiamos, nebent būtų kreipiamasi į SSSR, kuri buvo antroji žinoma didžiulė saugykla. Pietų Afrika daugiausia pasaulyje turėjo mangano, labai svarbaus ir nepakeičiamo plieno pramonėje, daugiausia gaudavo vanadžio ir turėjo didžiulius jo išteklius, urano, kurio turėjo ir kitos valstybės, bet nepakankamai, kad eksportuotų, taigi Vakarų Europa ir Japonija tikrai nukentėtų, jei Pietų Afrika (ir Namibija) nutrauktų jų tiekimą. Chemijos, elektros, stiklo ir naftos pramonei reikėjo platinos, tad JAV priklausė nuo Pietų Afrikos. Iš dalies priklausomybę buvo galima sumažinti sukaupus didesnes naudingųjų iškasenų atsargas ir radus pakaitalų, bet gamta taip lėmė, kad didžiausia šių strateginių iškasenų dalis pasaulyje buvo randama dviejose vietose – Pietų Afrikoje ir SSSR. Tokia didelė pasaulyje žinomų strateginių naudingųjų iškasenų įvairovė ir atsargos buvo svarbus veiksnys Pietų Afrikos baltiesiems vertinant savo ateitį.

Tarptautinės ekonominės sankcijos turėjo įvairų poveikį. Jų veiksmingumas buvo grindžiamas įvairiapusiais apskaičiavimais: viena vertus, ekonominiais padariniais ir jų poveikiu būsimųjų aukų politinei valiai, antra vertus, sankcijas taikančių šalių solidarumu ir politiniais tikslais. Reaganas ir Thatcher palaikė „kasdienio verslo" politiką, įrodinėjo, kad gerovė sušvelnins rasinės politikos griežtumą, baltiesiems bus lengviau valdyti situaciją, o jei ji blogėjo valdant baltiesiems, dar sparčiau blogės be jų. Thatcher manė, jog ANC – teroristų organizacija, Reaganas tikėjosi įveikti ją su UNITA ir RENAMO, kuriuos jis laikė romantiškais laisvės kovotojais. Thatcher mėgino prieštarauti, tačiau pasiekė tik tiek, kad Sandraugos partnerių buvo pažeminta, kai šie balsavo už griežtesnes ekonomines sankcijas. Pasiekus kompromisą, Sandrauga pasiuntė į Pietų Afriką žymių asmenų grupę. Tuo pačiu metu, gal ir neatsitiktinai, Pietų Afrika užpuolė Botsvaną, Zimbabvę ir Zambiją, dėl to ši grupė nedavė tos naudos, kurią galėjo duoti. Britanijos užsienio reikalų ministro Geoffrey Howe misija ateinančiais metais susidūrė su atvira ir įžeidžiama nesėkme. Abi misijos tikėjosi pasiekti diplomatinių tikslų – legalizuoti ANC ir PAC ir išvaduoti Mandelą. Pietų Afrikoje sankcijos sunkino besiplečiančios ir labiau priklausomos nuo tarptautinės sistemos, kuriai buvo prasidėjęs pasaulinio masto sunkumų laikotarpis, ekonomikos problemas. Komerciniu požiūriu tai vertė Pietų Afrikos įmones persiorientuoti iš Britanijos ir Jungtinių Valstijų link Vakarų Vokietijos ir Japonijos, tačiau ši naujų rinkų paieška pati savaime nebuvo blogas dalykas, ir subtiliai, ir nesubtiliai apeidama Pietų Afrikai paskelbtas sankcijas, prekyba ne tiek jau daug prarado. Kai kurie praradimai buvo sušvelninti, gal ir visai kompensuoti, o Pietų Afrika

per trumpą laiką prisitaikė gyventi patirdama nedidelių nuostolių. Finansiniu požiūriu, pasitraukus užsienio bendrovėms, Pietų Afrikos bendrovės galėjo pirkti, dažnai palankiomis kainomis, ir valdyti paliktas išvykusių užsieniečių gamyklas; kai kurie asmenys tuo tarpu labai pralobo. Blogesnių padarinių sukėlė užsienio lėšų srauto sumažėjimas. Kaip ir kitos šalys, Pietų Afrika devintojo dešimtmečio viduryje patyrė mokėjimų krizę, kurią įveikė pakeitusi skolų mokėjimo grafiką, tai vis dėlto buvo nerimą keliantis priminimas apie ilgalaikį šalies priklausymą nuo užsienio kapitalo. Psichologiškai šis sukrėtimas stiprino baimę dėl ateities, o tai turėjo politinį atgarsį, pirmiausia finansininkų ir pramonininkų tarpe, privertė politikus praregėti, kad baltųjų verslininkų bendruomenei reikia dalyvauti pasaulio ekonomikoje ir kad ji bijo izoliacijos. Tuo metu, kai neturtingus baltuosius sankcijos pastūmėjo į ekstremistines ir rasistines pažiūras, verslininkų klasės pasisuko į priešingą pusę. Per keletą mėnesių 1989 metais Sandrauga ir JT ne tik įrodė, kad taikomos sankcijos yra veiksmingos, bet ir laikė jas bei pažadą panaikinti jas už fundamentalius pokyčius Pietų Afrikoje svarbiausiu socialinių ir konstitucinių reformų vykdymo įrankiu, o reformas tuo laikotarpiu kai kurie nacionalistų lyderiai palaikė, tačiau diegė kankinamai lėtai.

Per šį nuomonių susipriešinimą iškilo aikštėn du dalykai. Afrikanerių politikų ir intelektualų elitas pradėjo abejoti *apartheidu,* kuris palaikė juos nuo 1948 metų, kai Nacionalistų partija atėjo į valdžią. Tačiau, atsisakę savo ideologijos, jie nebuvo pasirengę atsisakyti valdžios. Kita vertus, juodaodžiai nekreipė dėmesio į tokius pokyčius, nes jiems atrodė, jog kasdieniame gyvenime niekas dėl jų nepasikeis. Įvykiai bylojo daugiau negu konferencijos, per kurias abiejų pusių vadovai ėmė pažinti vienas kitą. Steve Biko mirtis buvo tik baisiausias iš visos grandinės įvykių, kurie vien iškeldavo juodaodžius kankinius ir žlugdė taikaus susitarimo viltis. Kiekvienas kankinys buvo figūra, kuriai likę gyvi bendražygiai buvo skolingi ir dėl jų negalėjo eiti į jokius kompromisus. Trisdešimtmečių karta Pietų Afrikos kapitalizmą sulygino su išnaudojimu, *apartheidu* ir policiniu valdymu. Jie visiškai nesidomėjo dialogu su baltaisiais, netgi su liberaliais.

Šią situaciją pakeitė F.W. de Klerkas. Nesėkminga Bothos politika, nepatraukli asmenybė ir bloga sveikata paskatino bendradarbius juo atsikratyti. Iš visų kandidatų, galėjusių užimti jo vietą, de Klerkas buvo konservatyviausias, bet jis pakeitė politinę atmosferą. Jis matė, kad Pietų Afrika izoliuota ir kad izoliacija reiškia ekonomikos katastrofą. De Klerkas nebemėgino raminti kraštutinių dešiniųjų, nusprendė pažaboti (nors ir menkai) saugumo pajėgas ir policiją, kurios elgėsi taip, lyg pačios sau būtų įstatymas. Jis atsisakė politikos, destabilizuojančios kaimyninių valstybių vyriausybes, leido protestuoti ir organizuoti tvarkingas demonstracijas, pradėjo slaptus pokalbius su Nelsonu Mandela, paleido iš kalėjimo Walterį Sisulu ir kitus juodaodžius lyderius, o 1990 metų pradžioje ir patį Nelsoną Mandelą. Šios priemonės aiškiai rodė, kad de Klerkas yra apsisprendęs derėtis dėl sutarties su juodaodžiais Pietų Afrikos gyventojais, kuriems pirmiausia ir daugiausia atstovavo ANC, ir dėl naujos Pietų Afrikos konstitucijos.

Mandela buvo dar įspūdingesnė asmenybė. Kartu su Oliveriu Tambo ir Walteriu Sisulu jis buvo vienas iš trijų jaunųjų juodaodžių lyderių. 1963 metais Mandela buvo nuteistas Rivonijos teisme ir atrodė, kad turės praleisti kalėjime visą gyvenimą. Mandela buvo ANC viceprezidentas. Prezidentas buvo Tambo, jam pavyko išvengti įkalinimo, bet 1990 metais jis sunkiai sirgo Švedijoje. Mandela buvo sudėtingas žmogus, nors spinduliavo paprastumu ir nuoširdumu. ANC, iš pradžių liberalaus juodaodžių elito kūrinys, šeštajame dešimtmetyje išpopuliarėjo, bet ir vėliau jo lyderiai buvo iš miesto gyventojų ir vidurinės klasės. Jis gaudavo paramą iš SSSR ir artimai bendravo su Pietų Afrikos komunistų partija (PAKP), nors iš dalies nepasitikėjo šia baltųjų organizacija. Jis buvo už taikią taktiką, tačiau pritarė ir smurtui, kai taikūs veiksmai niekur nevesdavo. Pavyzdžiui, priešingai nei „Juodaodžių savimonė“ (beviltiško aštuntojo dešimtmečio vaisius), ANC neniekino baltųjų paramos ir nebuvo dogmatiškai nusiteikęs prieš baltuosius. Išėjęs iš kalėjimo po dvidešimt septynerių metų, Mandela atrodė nepaprastai ramus ir orus. De Klerkas sukūrė naują situaciją, o Mandela buvo žmogus, be kurio iš jos nebūtų jokios naudos.

Abiejų tikslas buvo rasti bendrą pagrindą naujajai konstitucijai. Abu suprato, kad prasidėjusios derybos yra susitarimo, kurį galima pasiekti ateityje, ženklas ir įžanga. Abiem kėlė nerimą ta pati problema: kaip išlaikyti pakankamą paramą ir išstumti kraštutinius ekstremistus. ANC tvirtai reikalavo „vienas žmogus – vienas balsas“ principo. Vyriausybė turėjo suderinti šį demokratinių daugumos teisių pripažinimą su garantijomis nerimaujančiai baltųjų mažumai, kurios dalis visiškai nesutiko su baltųjų valdžios susilpninimu. ANC pritarė daugpartinei sistemai ir mišriai ekonomikai (tam pritarė ir PAKP), tačiau norėjo, kad vyriausybė labiau kontroliuotų ekonomiką, o su tuo nenorėjo sutikti baltieji politikai ir verslininkai. Viešosios tvarkos klausimą reikėjo spręsti skubiausiai. De Klerkas mėgino įkalbėti Mandelą ir ANC atsisakyti smurto, bet jie nenorėjo, kol vieninteliai realūs pokyčiai buvo Mandelos ir kitų asmenų paleidimas iš kalėjimo ir prezidento nuoširdus noras kalbėtis. Vis dėlto 1990 metais ANC sutiko atsisakyti smurto už laipsnišką visų politinių kalinių paleidimą iš kalėjimų ir nepaprastosios padėties, leidusios be teismo suimti ir įkalinti neribotam laikui, panaikinimą. Vyriausybė sutiko visoje šalyje atšaukti nepaprastąją padėtį, išskyrus Natalą, kur smurtas buvo ypatingas – kilo tarp juodaodžių gyventojų. Nors ANC buvo neabejotinas juodaodžių bendruomenės atstovas visoje šalyje, Natale su juo konkuravo „Inkatha“, vadovaujama Buthelezi. „Inkatha“ buvo stipri kaimiškame Natale, bet pralaimėdavo ANC (arba kol ANC buvo uždrausta, Jungtiniam demokratų frontui, kuris buvo užmaskuotas ANC) miestuose. Galų gale tūkstančiai žmonių žuvo zulų tarpusavio kovose. Smurtas išplito už Natalo ribų, ypač Transvalyje, kur zulai grūmėsi su kitomis gentimis. ANC skundėsi, nors pateikdama menkus įrodymus, kad policija padeda „Inkatha“, pasyviai stebėdama, užuot palaikiusi tvarką, ir gal net skatina smurtą, norėdama sužlugdyti vyriausybės derybas su ANC. Policija atskleidė (matyt, sufabrikavo) komunistų ir juodaodžių sąmokslą, kad sužlugtų derybos, bet de Klerkas ir Mandela vis tiek siekė bendro tikslo. De Klerkas paskelbė, kad Nacionalistų partija

turi būti atvira juodaodžiams, tuo sukūrė dvi didžiausias partijas NP ir ANC (kuri jau buvo atvira baltiesiems), kaip politinį pagrindą demokratinei nerasinei Pietų Afrikai, kurioje baltųjų mažuma nebūtų izoliuota nuolatinėje mažumos partijoje.

Svarbiausias 1991–1994 metų darbas buvo parengti ir priimti naują nerasinę ir demokratinę konstituciją. Buvo atgaivinta Demokratinės Pietų Afrikos susirinkimas (CODESA). Į ją įėjo daugiau nei dvidešimt partijų. Šio susirinkimo fonas iš vienos pusės buvo senos aistros, nuolatinis smurtas, pilietinio karo baimė, iš kitos – visiškas atsidavimas Nacionalistų partijai ir ANC, kurios toliau kovojo taikiai ir atkakliai. Šios kovos esmė buvo suderinti mažumos ir daugumos teises ir išsaugoti bent dalį mažumos (baltųjų) teisių, nesuteikiant jiems veto teisės. Žinoma, dėl daugumos principo, reiškiančio juodaodžių valdymą, nebuvo deramasi, bet dėl šio principo ribojimo buvo galima derėtis. Derybas sunkino įvairios smulkios grupuotės šalia dviejų pagrindinių: įvairaus laipsnio baltieji ekstremistai, PAC ir kitos juodaodžių grupės (kai kurios įėjo į ANC), nepasitikinčios Mandela; „Inkatha" partija, kurios stiprumą pervertino ir jos vadovas Mangosuthu Buthelezi, svajojęs apie autonominį zulų regioną, ir de Klerkas, tikėjęsis kuriam laikui sudaryti su „Inkatha" dešiniųjų aljansą naujoje politinėje sistemoje.

Juodaodžiai Mandelai niekada nebuvo rimta grėsmė. 1991 metais Durbane įvyko pirmoji per trisdešimt trejus metus ANC šalies konferencija, 2234 delegatai patikrino ir patvirtino jo autoritetą. Mandelos asmeninė įtaka padėjo išlaikyti ANC vienybę, kai buvo diskutuojama dėl propagandos stiliaus ir smurto panaudojimo. Daugelis ANC narių manė, jog tai pateisinama, kai buvo atskleista, jog „Inkatha" gavo pagalbą pinigais, ginklais, kariniu rengimu ir net kurstė juodaodžius kovoti prieš juodaodžius. Priešingoje pusėje De Klerko padėtį sustiprino referendumas, per kurį ypač išryškėjo, kad yra palaikomas baltųjų, kai iš 89 procentų atėjusiųjų balsuoti jis gavo 69 procentus balsų, tai paspartino valdžios pasidalijimą pagal naująją konstituciją. Be to, jo padėtis sustiprėjo, kai oponentai vėl griebėsi smurto, kuris diskreditavo juos, o sumanymui nepavykus, suiro jų aljansas ir dingo visos viltys, kad baltieji turės teisę atsiskirti nuo Pietų Afrikos Respublikos. Tačiau de Klerko padėtis susilpnėjo, kai JAV atsisakė pritarti baltųjų reikalavimui turėti panašią į veto galią blokuoti sprendimus. Dar labiau jam pakenkė įrodymai, kad jis nevaldė saugumo ir karinių pajėgų arba, priešingai, nuolaidžiavo įstatymų bei policijos instrukcijų pažeidimams.

ANC atsakė de Klerkui spaudimu pati parengdama labai smulkią darbotvarkę, kur buvo numatyta sudaryti laikinąją vyriausybę 1992 metų viduryje, surengti visuotinius rinkimus į steigiamąją asamblėją 1993 metų pirmąjį ketvirtį, sudaryti bendrą ministrų kabinetą tų pačių metų viduryje ir patvirtinti galiojančią naująją konstituciją metų pabaigoje. Primygtinis reikalavimas priimti šį darbo grafiką buvo itin svarbus, nes ANC privertė de Klerką atsisakyti vilčių išlaikyti daugelį nesutaikomų baltųjų Nacionalistų partijoje ir sukurti sąjungą su „Inkatha" arba alternatyvą jo aljansui su ANC, kuris negavo visko, ko reikalavo, bet pasiekė daugiau nei vyriausybė. ANC sėkmingai grūmėsi su vyriausybe.

ANC labiau sekėsi, nes nuo pat pradžių laikėsi tvirtesnės pozicijos, kai de Klerkas paleido iš kalėjimo Mandelą, iš dalies dėl to, kad opozicija CODESA iniciatyvoms labiau pakenkė vyriausybei nei ANC. Opozicijoje buvo tiek baltųjų, tiek juodaodžių, kurie vieningai siekė kuo didesnės decentralizacijos ar teisės atsiskirti, tačiau skirtingai norėjo to siekti, ypač skyrėsi požiūris į jėgos naudojimą. Jie nelengvai būrėsi į Laisvės sąjungą, kuri vienijo Afrikanerių liaudies frontą, vadovaujamą generolo Viljoeno, konservatorius, vadovaujamus Ferdie Hertzenbergo, Eugene Terre-Blanche AWB, Buthelezi „Inkatha", dviejų bantustanų – Boputatsvanos ir Siskėjaus – prezidentus ir dvidešimt kitų mažų grupių. Nedaug turėjusios arba iš viso neturėjusios įtakos kuriant naująją konstituciją grupės dabar visos dvejojo, ar dalyvauti rinkimuose, ar juos stengtis sužlugdyti. Du svarbiausi vadovai – Viljoenas ir Buthelezi nusprendė dalyvauti (paskutinę minutę). Viljoenas atsiskyrė nuo AWB ir kitų ekstremistų po riaušių Boputatsvanoje, kai vadas Lucas Mangope pasikvietė į Afrikanerių liaudies frontą, kad padėtų jam išsilaikyti valdžioje, o AWB pasinaudojo proga ir džiaugsmingai prisijungė. Mangope buvo nuverstas, o Viljoenas atsisakė smurto ir sukūrė naują partiją iš pasitraukusių konservatorių. Siskėjaus brigados generolas Oupo Gqoso atsistatydino po konflikto dėl policijos atlyginimų ir pensijų, ir praktiškai abi šios teritorijos buvo užimtos Pietų Afrikos kariuomenės. Buthelezi, kuris turėjo daugiausia galimybių sužlugdyti rinkimus, atsidūrė padėtyje be išeities ir tegalėjo gauti tik nežymią paramą net zulų žemėse, o Mandela ir de Klerkas patenkino tik menką dalį jo reikalavimų dėl konstitucijos ir rinkimų laiko. Likus savaitei iki rinkimų, jis atsisakė dalyvauti, paskelbė įvaizdį gelbstintį pareiškimą dėl sūnėno, zulų karaliaus, statuso (šis leido suprasti, kad dėdė jam įkyrėjo) ir gavo Mandelos bei de Klerko pažadus, kad tarpininkaus tarptautinėse organizacijose siekiant kvazulų autonomijos Natale. Pažadai liko neištesėti.

1992 metų pabaigoje devyniolika CODESA dalyvių susitarė dėl programos, kur buvo numatyta pereinamoji vykdomoji taryba greta Nacionalistų ministrų kabineto, rinkimai su balsavimo teise pilnamečiams 1994 metų balandį; federacinė valstybė iš devynių regionų, prezidentas ir du viceprezidentai, skiriami partijų, gavusių daugiau nei 20 procentų balsų; ministrų kabinetas, ne didesnis kaip iš 27 narių, kuriuos galėjo siūlyti visos partijos proporcingai po vieną už 5 procentus balsų, parlamentas, susidedantis iš 400 narių (pusė renkami iš visuotinio sąrašo, pusė – iš regionų) ir 90 narių senatas (po 10 iš kiekvienos provincijos); regioniniai parlamentai su 30–100 narių priklausomai nuo gyventojų skaičiaus; teisių bilis ir konstitucinis teismas. Vyriausieji kariuomenės vadai pareiškė lojalumą šiems susitarimams. Vyriausybė ir ANC sutiko, kad bus viena kariuomenė, nebus atleidžiami valstybės tarnautojai ir konfiskuojama žemė. Šio susitarimo išvados buvo pasiektos dėl Mandelos bei de Klerko atkaklumo ir dėl to, kad jiems reikėjo vienas kito, nes abu bijojo anarchijos. 1994 metų rinkimų nesutrukdė smurtas, bet labai apsunkino ir pailgino administracinės problemos. Rinkimai buvo pripažinti iš esmės laisvi ir sąžiningi, šiam sprendimui pritarė didžiausios partijos, nepaisydamos paplitusių įtarimų dėl sunkių „Inkatha" nusižengimų kvazulų žemėse Natalo

provincijoje. ANC laimėjo rinkimus didele persvara, bet negavo dviejų trečdalių balsų – 62,6 procento balsų ir 252 vietas parlamente. Nacionalistų partija gavo 20,4 procento balsų ir 81 vietą, „Inkatha“ 10,5 procento ir 43 vietas, dar trys partijos pateko į parlamentą, bet joms pritrūko balsų, kad galėtų pretenduoti į ministrų kabinetą, kuriame ANC atiteko 18 vietų, Nacionalistų partijai – šešios, o „Inkatha“ – trys. Septyniose provincijose ANC gavo daugumą, bet vakarinėje Kapo provincijoje laimėjo nacionalistai (kartu su spalvotųjų balsais), o „Inkatha“ laimėjo kvazulų žemėse Natalo provincijose. Šiais rinkimais baigėsi viena era, tačiau neprasidėjo kita. Ateinantys keleri metai buvo pereinamasis laikotarpis, per kurį pamažu iro partnerystė, vedusi į baltųjų valdymo pabaigą. Teisingumo ir susitaikymo komisija, sukurta tam, kad išgydytų žaizdas ir palengvintų sąžinę, atskleidė *apartheido* režimą diskredituojančią tiesą, suskaldė Nacionalistų partiją, viskas baigėsi de Klerko atsistatydinimu 1997 metais. (Panašios komisijos buvo sukurtos Čilėje pasibaigus Pinocheto diktatūrai, Gvatemaloje ir Salvadore praūžus pilietiniams karams, Brazilija, Argentina ir Urugvajus patyrė tą patį konfliktą tarp siekimo harmoningos ateities ir atpildo už praeities nusikaltimus.) Pergalingasis ANC pereinamąjį laikotarpį įveikė sėkmingiau nei nacionalistai. Mandelą, kuriam 1998 metais sukako 80, tais metais partijos prezidento poste pakeitė Thabo Mbeki, kuris 1999 metais tapo ir valstybės prezidentu. 1999 metų rinkimai įtvirtino ANC vyravimą. Nacionalistų partija buvo beveik išstumta, Buthelezi „Inkatha“ prarado pagrindą, nauja Demokratų partija, vadovaujama Tony Leono (baltojo), tapo oficialia opozicija tik su 10 procentų balsų. Tačiau ekonominių stebuklų nebuvo. Komunalinis aptarnavimas – vanduo, elektra, būtų fondas – buvo išsivystęs, tačiau ne visi poreikiai patenkinti ir ne visos viltys išsipildė. Didžiulis skurdas ir didelis nedarbas stiprino nusivylimo nuotaikas, netvarką ir nusikalstamumą. Pietų Afrika prisijungė prie Lomės asociacijos ir derėjosi dėl laisvosios prekybos su ES, bet investicijos ir eksportas mažėjo, nes ekonomika tebebuvo priklausoma nuo pasaulio ekonomikos, labai lėtai atsigaunančios po nuosmukio ir Rytų Azijos ekonomikos suirutės. Tai, kas įvyko, buvo revoliucija, per kurią viena visuomenė pasidarė pranašesnė už kitą. Šias priešiškas visuomenes suskaldė baimė, neapykanta ir panieka – emocijos, kurios negali išnykti per vieną naktį ar užaugus naujai kartai. Giluminis turtinis susiskirstymas liko, taip pat liko, gal kiek mažiau akivaizdus, sunkus dvasinis istorinis palikimas.

25. Rusai, kubiečiai, kinai

Komunizmas neturėjo didelės įtakos Afrikai, o šaltasis karas turėjo. Jungtinės Valstijos rėmė kai kuriuos siaubingus režimus, nes jie buvo antikomunistiniai. Rusai į tai atsakydavo dažnai nemokšišku įsikišimu.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, rusai nedaug ką išmanė apie Afriką. Keletas devynioliktojo amžiaus rusų keliautojų, pasiekę Nilo slėnį, veikiau komiškas operas primenanti invazija į Somalilandą ir Etiopiją to paties amžiaus devintajame dešimtmetyje ir nelabai reikšminga stačiatikių bažnyčios veikla, – tai ir viskas, ką carinė Rusija žinojo, palyginti su Vakarų prekybininkų, keliautojų, misionierių ir kolonijų valdytojų įgytų žinių apie Afriką gausa; be to, Afrikoje beveik nebuvo nepriklausomų valstybių, tad Rusija šiame žemyne neturėjo ir diplomatinių atstovybių, kurios stebėtų Afriką ir praneštų apie ją. Bolševikų revoliucija paskatino Afrikos studijas Rusijoje, tačiau labai greitai jas užgožė skubesni rūpesčiai. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, Stalinas norėjo gauti dalį Italijos užkariautų kolonijų, bet jam nepavyko. Dvidešimtojo amžiaus šeštajame dešimtmetyje Afrikos studijos plėtėsi, 1959 metais Maskvoje buvo įsteigtas Afrikos institutas, kuriam vadovavo garsus rusų istorikas I.I. Potechinas, be to, SSSR nuolat siųsdavo atstovų į Afrikos ir Azijos konferencijas. 1960 metais Maskvoje buvo įsteigtas Tautų draugystės universitetas, vėliau pavadintas Lumumbos universitetu.

Afrikos politiniai lyderiai buvo antikolonialistai, tai lėmė jų antivakarietiškas pažiūras. Daugelis jų skelbėsi esą socialistai. Maskvai tai atrodė daug žadančia pradžia, tačiau dėl daugelio priežasčių iš to buvo menkesnė nauda, nei tikėtasi: antikolonijinė kova buvo netikėtai trumpa ir taiki; Afrikos vadovai, pradedant Nkrumah'u, palaikė neprisijungimo idėją, žinomi keliai į Londoną ir Paryžių buvo gerai praminti; sovietų pagalba niekuomet neprilygo Vakarų pagalbai; pagaliau Afrikos socializmas kilo iš Vakarų socializmo, kaip ir rusų komunizmas. Svarbiausia Afrikos socializmo varomoji jėga buvo prancūzų, o ne sovietų komunistų partija. Nors 1964 metų spalį Bamake įkurto Afrikos demokratų susirinkimo (RDA) sekretoriui Gabrieliui d'Arboussier'ui buvo artima komunistinė mąstysena, tačiau šios asamblėjos prezidentas Félixas Houphouët-Boigny buvo priešiškas komunistinėms pažiūroms. Sekou Touré, kitas RDA kūrėjas, buvo visiškai nenaudingas SSSR. Išvarytas iš prancūzų profesinių sąjungų federacijos (CGT), jis įstojo į Afrikos antrininkę – CGTA (vėliau UGTAN), kur komunistų buvo mažuma, ir tapo pirmuoju iš daugelio Afrikos prezidentų, išvariusių rusus iš savo šalies.

Pirmasis Maskvos įsikišimas į Afrikos politiką pietuose nuo Sacharos buvo reakcija į susiklosčiusias aplinkybes. 1959 metais Gvinėja, atsisakiusi įstoti į de Gaulle'io *communauté*, puolė į nepriklausomybę ir susidūrė su dideliais sunkumais. Nepaisant to, jog buvo neturtinga ir retai gyvenama valstybė, Gvinėja užėmė strategiškai svarbų pietvakarinį viršutinės Afrikos dalies kampą, turėjo arčiausią vidurio Atlantui uostą, maždaug trečdalį pasaulio boksito atsargų ir daug nuoskaudų Vakarų atžvilgiu. Maskva labai greitai pripažino

Gvinėją ir užmezgė diplomatinius santykius, taip pat teikė kreditų (apie 140 milijonų rublių 1959 m.), be to, siūlė plėsti prekybą ir tiekti čekiškų ginklų. Sekou Touré buvo pakviestas į Maskvą. Chruščiovas savo ruožtu pažadėjo apsilankyti Konakryje, o Brežnevas taip ir padarė. Danielis S. Solodas, anksčiau akredituotas ambasadoriumi Sirijai ir Egiptui, buvo pervestas į Gvinėją, kad Konakris taptų sovietų regioninės įtakos ir veiklos centru.

Malis ir Gana daugiau ar mažiau atsitiktinai pateko į rusų įtakos sferą. Malis (dar vadinamas Sudanu) sudarė trumpai trukusią sąjungą su Senegalu, kuri 1960 metais suiro dėl didelių neatitikimų tarp partnerių. Malio plotas buvo didelis, tačiau žemės nederlingos, iš visų pusių sausuma, neturėjo nieko, kuo galėtų būti svarbus sąjungininkams, bet Modibo Keita, Sekou Touré tipo socialistas, su Gvinėjos pagalba pateko į sovietų įtakos sferą dėl tokios pačios draugų stokos. Jam buvo pasiūlytas 40 milijonų rublių kreditas ir susitarta, jog Bamako oro uostu galės naudotis ir „Aerofloto“ lėktuvai. Ganai, kuri jau trejus metus buvo nepriklausoma valstybė, tuo metu pasiūlyta 160 milijonų rublių, nors Maskva gana paviršutiniškai domėjosi Gana ir iki 1959 metų nebuvo akreditavusi joje ambasadoriaus. Nkrumah'as buvo stiprus Britanijos tautų sandraugos rėmėjas, atvirai siekiantis pagalbos iš Vakarų, o sovietų traktuojamas kaip tipiškas klaidingos krypties Afrikos buržuazijos atstovas, visada pasirengęs bendradarbiauti su britais. Tačiau Nkrumah'as buvo pirmasis, kuris ištiesė pagalbos ranką Sekou Touré, suteikė pagalbą ir prieglobstį revoliucinei Kamerūno jungtinei liaudies partijai, be to, po jo draugo Lumumbos nužudymo jo pažiūros pasidarė antiamerikietiškos. Nkrumah'as po truputį keitėsi Maskvai naudinga krytimi. Kaip Sekou Touré ir Modibo Keitai, jam buvo įteikta Lenino premija.

Tačiau po penkerių metų iš šios prorusiškų Vakarų Afrikos valstybių grupės beveik nieko neliko. Nkrumah'ui pasitraukus 1966 metais, generolo Ankrah'o režimas išvijo iš šalies visus sovietų ekspertus (apie 1000 asmenų), išsiuntė didžiąją dalį SSSR, Kubos ir Kinijos diplomatinių misijų darbuotojų ir visą Rytų Vokietijos prekybos atstovybę. Santykiai su SSSR buvo vien plūdimasis. Modibo Keita valstybei vadovavo iki 1968 metų (tada kariuomenė jį nušalino ir laikė kalėjime, kur po aštuonerių metų jis mirė), tačiau ryšiai su SSSR nuolat silpnėjo. Rusų pagalba visiškai nutrūko. Nors rusų ekspertų grupė aštuntajame dešimtmetyje teigė, kad numato žvalgyti naudingąsias iškasenas šiaurės ir rytų Malyje, paplito nuomonė, jog Malis rusams reikalingas tik kaip tūpimo vieta rusų lėktuvams ar desantininkams. Ankstesnė sąjunga su Gvinėja labai greitai apkarto, kai Solodas 1961 metų gruodį buvo apkaltintas sąmokslu prieš Sekou Touré, jam buvo liepta susikrauti daiktus ir palikti šalį. Sutvarkyti problemų Maskva atsiuntė gerai žinomą Anastasą Mikojaną, tačiau, nenusisekus jo misijai, Sekou Touré 1962 metais žengė dar vieną žingsnį neutralios pozicijos link ir priėmė 70 milijonų dolerių pagalbą iš Amerikos. Be to, Kubos krizės metu Sekou Touré nebeleido rusų lėktuvams naudotis Konakrio oro uostu, nors jis buvo pastatytas pačių rusų. Pirmas reaktyvinis lėktuvas, nutūpęs Konakrio oro uoste, buvo prancūzų.

Rusų nesėkmės Vakarų Afrikoje paskatino naują Maskvos požiūrį į Afriką. Rusų avantiūros Gvinėjoje, Ganoje ir Malyje iš dalies buvo atsitiktinės, iš dalies ideologinės. Tačiau pagrindinės priemonės buvo ekonominės: pinigai ir ekspertų konsultacijos. Rusų kreditai (teikiami vien lengvatinėmis sąlygomis) buvo skiriami bendriems projektams finansuoti, tarpusavio prekybos sąskaitoms subalansuoti, kai dalies iš SSSR importuojamų prekių nepadengdavo boksito iš Gvinėjos ir kakavos iš Ganos eksportas, taip pat Vakarų Afrikos specialistų rengimui Sovietų Sąjungoje remti. Taigi Maskva siekė išplėšti šias valstybes iš Vakarų ekonomikos glėbio, perimti jų eksporto kontrolę ir infiltruoti šiose šalyse savo ekspertus. Tačiau ekspertų Vakarų Afrikos šalyse susitelkė daugiau nei iš tikro reikėjo – vien Gvinėjoje vienu metu jų buvo apie 3000. Dažnai ekspertai rekomenduodavo atlikti labiau į akis krintančius nei naudingus darbus: Konakryje pasiūlė pastatyti didelį stadioną ir teatrą, be to, skatino žemės ūkio kolektyvizaciją, kuri buvo tokia nepopuliari, jog Gvinėjos vyriausybė turėjo imtis priemonių prieš visuotinius neramumus. Pasipiktinimas ir atsiskaitomosios sąskaitos kaupėsi dėl pernelyg didelio rusiškų prekių importo. Pinigai gal buvo svarbiausias politikos įrankis, bet Jungtinės Valstijos jų turėjo daugiau.

Maskvos atžvilgiu blogiausia buvo tai, kad susidarė įspūdis, jog rusai dažniausiai siekia pernelyg savanaudiškų interesų. Apskritai tai nebuvo visiškai tiesa. Septintajame dešimtmetyje SSSR už Ganos kakavą mokėjo gerokai didesnę negu pasaulinė kaina. SSSR buvo nuolatinė ir patikima Ganos kakavos pirkėja, o pasaulinėms kakavos kainoms sumažėjus, rusai ją nupirko ir sustabdė šį smukimą, nes smarkiai sumažino jos tiekimą kitoms rinkoms. Kainos tradicinėse Ganos rinkose buvo palaikomos tik dėl sutarties su Rusija. Tuo tarpu rusų apetitas Gvinėjos boksitams peržengė visas kilnumo ir takto ribas. Kai rusų ekspertai rado didelių boksito atsargų Kindijoje, buvo įkurta vadinamoji bendra įmonė. Ji visiškai priklausė rusams ir buvo jų valdoma. Šios įmonės pelnu pirmiausia buvo padengiamos Gvinėjos skolos už rusiškus ginklus ir kitas prekes, tačiau tas buvo atliekama prasčiausiu neokolonijiniu būdu. Be to, SSSR net iki 1976 metų už toną boksito mokėdavo tik varganus 6 JAV dolerius, nuo 1976 metų tonos kainą padidino iki 16 JAV dolerių, tačiau vis viena tai sudarė tik du trečdalius pasaulinės boksito kainos. Nepalankumą rusai užsitarnavo ir todėl, kad atsisakė padėti Gvinėjai pasistatyti žvejybos laivyną, taip pat pasidalyti bent dalimi sužvejoto Gvinėjos vandenyse laimikio – neprotingas šykštumas, visiškai priešingas Rytų Vokietijos ir kubiečių požiūriui, pirmoji buvo pasirengusi perduoti dalį, o antrieji net visą pagautą žuvį. Apskritai Gvinėja, Malis ir Gana nedavė jokios praktinės naudos rusams ir beveik neturėjo jokios įtakos SSSR įvaizdžiui Afrikoje.

Tačiau jos tapo bandymų zona, nes po Stalino mirties Maskvoje išplito aistringos intelektualinės idėjos, kurias skatino ir Chruščiovo temperamentas. Stalinistinio komunizmo dogmų nebesilaikoma taip griežtai, o Chruščiovas, senas menko intelekto žmogus, veikė skubotai, daug negalvodamas apie padarinius. Pati Afrika, kuri beveik visada buvo pačioje rusų politinės dienotvarkės pabaigoje, tokių naujų nuotaikų nebeskatino. Svarbiausias pokyčių

šaltinis veikiau buvo naujojo vadovo noras rasti atramą ginčui su Tito baigti. Tačiau tai turėjo įtakos ir Afrikos politikai. Draugų paieška Afrikoje neturėjo tenkintis vien tik lyderiais, kurie galėjo išlaikyti griežtus stalinistinės ortodoksijos testus. Tokių lyderių Afrikoje iš tiesų nebuvo. Tad nacionalistai, kurie krypo į socialistus, pasidarė priimtini sąjungininkai. Buvo imta sveikinti „nekapitalistinio vystymosi būdą" – šią patogią miglotą sąvoką mėgo Chruščiovas. Tokiomis aplinkybėmis ryšiai su Sekou Touré, Nkrumah'u ir Keita nepakenkė pagrindiniams rusų postulatams. Nors šie ryšiai vedė tik į nusivylimą, jais pagrįsta politika tebegyvavo. Tokia situacija leido Maskvai kur kas laisviau manevruoti diplomatiškai.

Po truputį Maskva daugiau sužinojo apie Afriką. Afrikos institutas Mokslų akademijoje buvo išplėstas, 1965 metais jo direktoriumi tapo ekonomistas V.G. Solodovnikovas (nuo 1965 metų ambasadorius Zambijoje). Solodovnikovas taip pat buvo paskirtas ir Afrikos studijų koordinacinės tarybos, kurią 1966 metais įsteigė SSSR Mokslų akademija, vadovu. 1970 metais SSSR buvo net 350 mokslininkų, tiriančių Afrikos etnografiją, ekonomiką, teisę, filologiją, istoriją ir geografiją. Naujuoju Afrikos instituto direktoriumi, kai išėjo Solodovnikovas, tapo tuometinio užsienio reikalų ministro A.A. Gromyko sūnus. Afrikos studijos panašiai buvo plečiamos ir Leningrado bei kitų Rytų Europos valstybių universitetuose.

Gal ir dėl šių priežasčių Maskva visai kitaip reagavo į krizes ir naujas sąlygas, kurias septintajame dešimtmetyje sukėlė pilietiniai karai Konge ir Nigerijoje. Konge SSSR ėmė palaikyti JT įsikišimo idėją, daugiausia dėl to, kad pačios Belgijos parinktas naujos valstybės vadovas Lumumba atitiko Maskvai tinkamo Afrikos socialisto reikalavimus. Tačiau kai Lumumba buvo išstumtas iš valdžios, o vėliau ir nužudytas, Maskva kritikavo Hammarskjöldo elgesį šioje situacijoje ir grasino vienašale karine intervencija, kuria būtų siekiama palaikyti Lumumbos šalininką Antoine Gizengą, kuris nebuvo palaikomas ne tik savo valstybėje, bet ir kaimyninių valstybių vyriausybių (Sudano priešiškumą Antoine Gizengai lėmė jo surengtas maištas Orientalės provincijoje). Maištininkai sukūrė laikiną Kasavubu ir Tshombe sąjungą, kurios tikslai iš tikrųjų buvo priešingi Maskvos tikslams. Galiausiai sudarius Mobutu vyriausybę – juodąją JAV viltį, rusai uždarė pasiuntinybę Kinšasoje. SSSR pasitraukė, nukentėjusi dėl savo apsiskaičiavimo. Ji taip pat įžeidė didelę dalį OAU, kuri 1963 metais buvo įkurta daugiausia dėl pilietinio karo Konge, narių.

Nigerijos pilietinio karo metu Maskva pasielgė kitaip – gerokai sustiprino pozicijas šioje šalyje. Iš tiesų tai buvo pragmatizmo pergalė prieš ideologiją. Iš pradžių SSSR labai lėtai plėtojo santykius su Nigerija. Nors Nigerijos pasiuntinys buvo atsiųstas į Maskvą 1960 metais, praėjus tik keliems mėnesiams po nepriklausomybės paskelbimo, Maskva tą patį padarė tik 1964 metais. Ji instinktyviai nemėgo vyraujančios šiaurės ir tokio generolo kaip Johnsonas Ironsi, kuris buvo laikomas feodalų, probritiškos klasės, atstovu. Tačiau nusivylusi civilių lyderiais Vakarų Afrikoje Maskva ėmė palankiau žiūrėti į kariškius, iš kurių, jos manymu, bent jau galima tikėtis stabilesnių vyriausybių ir labiau nuspėjamos draugystės. Teorija buvo priderinta prie praktinės būtinybės ir

kariškiai vaizduojami kaip populiari ir pažangi jėga, galinti pašalinti kapitalistinės buržuazijos liekanas. Ironsi įpėdinis Gowonas nebuvo šiaurietis ir buvo linkęs sudaryti sąjungą su Awolowo, kuris susilaukė Maskvos palankumo, kai tapo pirmuoju opozicijos vadovu federacijos parlamente; Maskva be reikalo tikėjosi, kad Gowonas gali Awolowo paskirti ministru pirmininku. Be to, kai Ojukwu ėmė siekti Biafros atsiskyrimo, paaiškėjo, kad didžioji OAU dauguma jam priešinasi. Maskva nenorėjo jų įžeisti, todėl nusprendė paremti ir apginkluoti Gowoną.

Kadangi Nigerija jau tarėsi su SSSR dėl ekonominės pagalbos, derybos vyko gana lengvai. Nigerijos vystymo planai buvo tokie dideli, kad jiems finansuoti nepakako vien tik Vakarų pagalbos, buvo nugalėtos stiprios antikomunizmo nuotaikos ir atsigręžta į SSSR bei Rytų Europos valstybes. 1967 metais Nigerijoje lankėsi nedidelė penkių rusų ekspertų grupė, kuri per keturias savaites apkeliavo daugelį šalies vietovių žvalgydamasi, kur Nigerijoje ugdyti plieno pramonę (šiai pramonei, įskaitant ir kitus projektus, SSSR jau 1968 metais suteikė 140 milijonų JAV dolerių paskolą). Tačiau dėl staiga kilusio pilietinio karo Gowono problemos susiliejo į vieną: kaip įsigyti ginklų. Didžioji Britanija ir JAV atsisakė duoti Gowonui tai, ko norėjo, tad jis kreipėsi pagalbos į SSSR ambasadorių Aleksandrą Romanovą, o šis patyręs derybininkas nekėlė labai didelių reikalavimų (šiaip ar taip, Lagosas buvo pasirengęs mokėti grynaisiais) ir suprato, kad nors Nigerijos negalima padaryti komunistine, įmanoma ją padaryti draugiška valstybe. Jau pirmosiomis neramumų savaitėmis į Nigeriją pradėti gabenti rusiški ir čekiški ginklai, rusai atvirai ir tvirtai rėmė Gowoną. Ši politika pasiekė savo ribotų tikslų. Kitos Nigerijos vyriausybės, visos griežtai antikomunistinės, palaikė santūrius santykius su SSSR, užmegztus pilietinio karo metu.

Dešimt metų po Antrojo pasaulinio karo pabaigos SSSR neturėjo progos įžengti į Šiaurės Afriką. Atsirado galimybė tą padaryti aplinkiniu keliu. Nasserui reikėjo ginklų, kurių negavo iš Vakarų. Jis nepažinojo Staliną pakeitusių žmonių, tačiau, keliaudamas į Bandungą, Rangūno oro uoste susitiko Zhou Enlai. Nasseras paaiškino Zhou, kokių jam iškilo keblumų, pastarasis pasiūlė kreiptis į Maskvą, pažadėjo užtarti. Po derybų Kaire ir Prahoje rusai leido Nasserui suprasti, kad gali daryti su Egipto komunistais ką tik nori, į susitarimą dėl ginklų nebus įtrauktas toks reikalavimas, kad pastarieji turėtų iš to naudos. Kai po metų JAV atsisakė finansuoti Asuano užtvankos statybą, Nasseras pareiškė, jog vis tiek statys ir tęs pradėtą darbą. Jis tikėjosi rusų pagalbos. Tai buvo puiki proga SSSR, ir po nedidelių dvejonių rusai žengė lemiamą žingsnį, pasiūlė finansuoti pirmąjį statybos etapą. Kai Prancūzija su Didžiąja Britanija paskatino Izraelį pulti Egiptą ir susijungė mėgindamos nuversti Nasserą, Maskvos padėtis sustiprėjo.

Tokie puikūs SSSR ir Egipto santykiai liko tol, kol asmeniškai bendravo Nasseras ir Chruščiovas. SSSR aprūpino Nasserą transportu jo karinės ekspedicijos į Jemeną metu 1962 metais, o po dvejų metų Chruščiovas dalyvavo Asuano užtvankos atidarymo iškilmėse. Viskas vyko vos prieš kelis mėnesius

iki Chruščiovo nušalinimo. Bendražygiai jau kaltino Chruščiovą dėl per didelio Nassero liaupsinimo. Kaltinimai sustiprėjo Nasserui neparėmus SSSR prieš Kiniją, kai kilo ginčas, ar galima SSSR laikyti Azijos valstybe ir leisti jai dalyvauti antrojoje Bandungo konferencijoje. Kairas taip pat priekaištavo Kremliui, kodėl 1967 metais Izraeliui užpuolus Egiptą SSSR suteikė nepakankamą karinę ir diplomatinę pagalbą. Po Nassero mirties 1970 metais rusams būti Egipte pasidarė nepatogu ir jų buvo per daug. 1972 metais Sadatas pareikalavo, kad 20 000 rusų ekspertų ir patarėjų nedelsiant paliktų Egiptą. Per septynias dienas šie žmonės išvyko. Sadatas pasisavino visus rusų statinius ir įrangą.

Tiek Nasseras, tiek Chruščiovas buvo tiesmukiški valstybių vadovai. Per pokalbius jie įveikė daugelį įtarinėjimų, kurie buvo neišvengiami dialoge tarp tokių skirtingų, nepažįstančių viena kitos valstybių kaip Egiptas ir SSSR. Po jų atėjusiems valstybių vadovams trūko tokių sugebėjimų. Sadatas įtarinėjo Kremlių rezgant intrigas su jo vidaus priešininkais. Jis įtarinėjo Brežnevą siekiant sudaryti su Nixonu pasaulinio lygio susitarimą, kuriuo būtų nutraukta abiejų supervalstybių pagalba arabams kovoje su Izraeliu. Jis įsižeidė, kai buvo priverstas du kartus per metus vykti į Maskvą maldauti pagalbos, bemaž nieko negaudamas. Brežnevas savo ruožtu įtarinėjo Sadatą, kurį, beje, teisingai manė esant ne tokį radikalų kaip Nasseras ir sudarinėjant sandėrius su turtinga Saudo Arabija ir amerikiečiais. 1973 metų karo metu SSSR, siekdama vėl atkurti ankstesnius gerus dviejų valstybių santykius, išgelbėjo ir perginklavo Egiptą, tačiau tai buvo tik trumpa pertrauka prieš Sadato atitolimą nuo Nassero ir Rusijos sąjungos ir prieš Kamp Deivido susitikimą su Carteriu ir Beginu. 1976 metais Sadatas nutraukė 1971 metais sudarytą su SSSR sutartį. Kremlius prarado reikšmingiausius laimėjimus Afrikoje.

Sudane SSSR taip pat suklupo. Maskva greitai pripažino ir sveikino Sudano nepriklausomybę. Kai Abboudas 1960 metais paėmė valdžią, Maskva vertino jį kaip pažangų karvedį, dar labiau ją įkvėpė 1969 metais Nimeiry suorganizuotas perversmas. Nimeiry įtraukė komunistą Muhammadą Ahmedą Mahgoubą į ministrų kabinetą, o įvykus panašiems perversmams Somalyje ir Libijoje, susidarė maloni iliuzija, jog galima sukurti šių trijų valstybių kairįjį bloką kartu su Egiptu. Tačiau po metų Nimeiry išsiuntė Mahgoubą iš Sudano, o kai šis grižo ir suorganizavo maištą, Nimeiry jį nuteisė mirties bausme. Tai įstūmė Maskvą į nepatogią padėtį, nes ji sveikino perversmą, manydama, kad jis pavyko.

Daug svarbesnis nei Sudanas ir vargu ar mažiau viliojantis nei Egiptas buvo Alžyras. Mers el Kebyro karinė jūrų bazė rusams buvo patraukli kaip ir bazės Aleksandrijoje. Įkurta Viduržemio jūros vakaruose, ji leistų rusams apsupti NATO aljansą, kaip NATO apsupo SSSR Graikijoje ir Turkijoje. Tačiau SSSR–Alžyro santykiai visuomet buvo sudėtingi. Maskva gana prieštaringai žiūrėjo į FLN, kurios vadovai, jos nuomone, laikėsi klaidingo požiūrio į socialistų judėjimą. Maskva stengėsi neįžeisti Prancūzijos komunistų partijos ir jos alžyrietiškos atšakos, o jos abidvi buvo priešiškai nusiteikusios FLN atžvilgiu. SSSR nepripažino FLN, kaip oficialios vyriausybės, iki 1960 metų (Kinija FLN pripažino 1958 metais). Be to, rusų parama FLN iki pat prancūzų generolų

maišto 1961 metais tebebuvo santūri, tačiau netrukus 1962 metais Eviane įvykusi konferencija patvirtino galutinę FLN pergalę. Maskva tada entuziastingai rėmė Ben Bellą iki pat jo žlugimo 1965 metais, po to nepadoriai greitai taip pat uoliai ėmė siekti Boumedienne'o draugystės.

Pačiam Alžyrui buvo problema, kaip gauti tai, kas geriausia, iš dviejų pasaulių – SSSR ir Prancūzijos ir pernelyg nesuartėti nė su viena. Alžyras išplėtė prekybos ryšius su SSSR, pasirašė daugelį prekybos sutarčių, nusiuntė šimtus jaunuolių mokytis į SSSR ir priėmė apie 2000 rusų technikų ir tiek pat karinių patarėjų. Tačiau Alžyras įsileido ne mažiau prancūzų ir kitų šalių ekspertų, teigiamai vertino tokius neortodoksinius komunistų vadus kaip Tito ir Ceauşescu, taip pat laikėsi požiūrio, kad ir SSSR, ir amerikiečių karinės flotilės turėtų palikti Viduržemio jūrą. Alžyras tapo geriausiu didžiausių SSSR sunkumų Afrikoje pavyzdžiu. Ideologinės simpatijos neskatino nieko kito daryti, tik teikti karinę pagalbą. SSSR ir Alžyro ekonomikos nepapildė viena kitos, jų poreikiai ir ištekliai buvo nesuderinami. Marokas geriau nei Alžyras galėjo aprūpinti SSSR fosfatinėmis trąšomis, kurių nuolat reikėjo silpnam SSSR žemės ūkiui. Tačiau ideologiškai Marokas buvo priešiškas SSSR ir pykosi su Alžyru.

Rytų Afrikoje Sovietų Sąjungai taip pat nesisekė. Tanzanijoje Nyerere nepasitikėjo Maskva, kaip ir Vašingtonu. Kenijoje SSSR padarė taktinę klaidą, kai parėmė Ogingą Odingą, kuris 1963 metais paskelbus nepriklausomybę buvo antrasis Kenyattos numylėtinis, tačiau 1966 metais pervertino save ir užsitraukė nemalonę. Nors Kenija neturėjo susitarimų su SSSR dėl ginklų, rusiški ir čekiški ginklai pasiekė šalį, jų buvo rasta Odingos žemėse. Kenyatta apkaltino Maskvą maišto organizavimu ir finansavimu, Odinga buvo kaltinamas esąs komunistų agentas. Rusų ir kiti komunistų diplomatai buvo išvaryti iš šalies. Geriausia, ką Maskva galėjo padaryti šiame regione, tai palaikyti santykius su Uganda, nepaisydama to, kad jai vadovavo žiaurusis Aminas (1972 metais buvo atsiųstas ambasadorius – SSSR užsienio reikalų viceministras Aleksejus Zacharovas). Bet Uganda, neturėdama priėjimo prie jūros, geopolitiškai buvo pati nesvarbiausia Rytų Afrikos valstybė.

SSSR atsigriebė kiek toliau šiaurėje. 1963 metais SSSR pasirašė pirmą susitarimą su Somaliu, jame numatyta 35 milijonų JAV dolerių kreditų ir subsidijų. Po 1969 metų maišto, per kurį į valdžią atėjo pulkininkas Siadas Barre, dviejų valstybių ryšiai dar labiau sustiprėjo. Somalyje pastatyta Berberos karinė jūrų bazė, Hargeisos aviacijos bazė, raketų ir kitokių ginklų sandėlių, sumontuota žvalgybos ir televizijos ryšių įranga. 1972 metais, kai SSSR padėtis Egipte ir Sudane pasidarė abejotina, Somalyje apsilankė SSSR gynybos ministras maršalas A.Grečka. Po dvejų metų Somalyje apsilankė ir prezidentas Podgornas, pasirašęs 10 metų draugystės ir bendradarbiavimo sutartį, kurioje numatyta, kad SSSR atleidžia Somalį nuo finansinių skolų. Tai buvo neregėtas dosnumas. 1977 metais rusų karinė pagalba Somaliui jau siekė 250 milijonų JAV dolerių, Somalyje gyveno apie 2000 karo technikų, o rusų karinių bazių vertė buvo apie vieną milijardą JAV dolerių. Rusai ant kortos pastatė daug ką.

Visa ši SSSR veikla Afrikoje buvo labiau susijusi su Indijos vandenynu nei su Afrikos žemynu. Iki 1917 metų Rusijos priėjimas prie vienos iš svarbiausių pasaulio jūrų magistralės dalių buvo blokuojamas Osmanų imperijos ir Persijos. Vėliau SSSR kelią į Indijos vandenyną pastodavo arabų valstybės bei jų Vakarų rėmėjos, ir tik 1955 metais, kai SSSR susitarė su Egiptu dėl ginklų tiekimo, atsivėrė vartai į Artimuosius Rytus, o per Raudonąją jūrą – į Indijos vandenyną. 1971 metais Adenas tolimesniame Raudonosios jūros gale tapo nepriklausomos kairiosios Pietų Jemeno valstybės dalimi. Pietų Jemenas būtų labai svarbus strateginis avanpostas, jei globojant rusams būtų galima prijungti jį prie platesnės valstybių sateličių grupės. Kadangi SSSR padėtis Egipte ir Sudane susilpnėjo, ji atitinkamai stengėsi varžytis su amerikiečiais Etiopijoje, kuri po faktiškos Eritrėjos aneksijos 1952 metais valdė 1500 kilometrų Raudonosios jūros pakrantės (be to, kitas Raudonosios jūros krantas buvo kontroliuojamas Saudo Arabijos, ištikimos Vašingtono draugės).

Septintajame dešimtmetyje JAV sukūrė raketas A3 „Polaris", kurių veikimo nuotolis – 4000 kilometrų. Paleistos iš karinių laivų, esančių Indijos vandenyne, raketos galėjo pasiekti SSSR miestus. Pirmoji rusų reakcija buvo pasiūlymas paskelbti Indijos vandenyną nebranduoline zona. Kai ši idėja žlugo, admirolas S.G. Gorškovas, modernaus rusų laivyno kūrėjas, išsiuntė iš Vladivostoko į Indijos vandenyną simbolinę laivų grupę, per aštuntąjį dešimtmetį ten nuolat būdavo patruliuojama. Šitaip vandenyse, kuriais JAV importavo didelę naftos dalį, o Vakarų Europos šalys du trečdalius, atsirado rusų karinės jūrų pajėgos, sukeldamos grėsmę šiam importui. Aštuntojo dešimtmečio viduryje susidarė palankios aplinkybės, leidusios SSSR labai išplėsti įtakos sferą šioje pasaulio dalyje. 1974 metais žlugo Haile Selassie. Jungtinės Valstijos jau kėlėsi iš savo bazės Kagnevo Etiopijoje į Diego Garsijos Indijos vandenyne, bet kurį laiką dar rėmė Etiopiją finansiškai, ginklais ir mokė personalą. SSSR buvo plėšoma į dvi puses: jos sąjungininkas Somalis buvo nusiteikęs prieš Etiopiją, tačiau žavėjo galimybė užimti amerikiečių vietą šioje šalyje. Maskva jau seniai suvokė Etiopijos svarbą. 1959 metais, kai Etiopija buvo tvirtai pasirinkusi amerikiečių stovyklą, pasiuntiniu į Adis Abebą buvo paskirtas SSSR užsienio reikalų ministerijos Afrikos skyriaus vadovas A.V. Budakovas. Maskva liaupsino Haile Selassie už vaidmenį kuriant OAU, jo pasenusį režimą vadino pažangiu ir teikė sąlyginai dosnią pagalbą. Po jo žlugimo Maskva suprato turinti rankose labai svarbų ginklą, kurio neturėjo Vašingtonas – ji galėjo apginkluoti naująjį režimą, Vašingtonas to nebūtų daręs.

Etiopijos apginklavimas galėjo kelti grėsmę tolesniam Somalio ir SSSR bendradarbiavimui, tačiau Maskva vis dėlto tikėjosi žengti abiem keliais. 1977 metais ji nutarė imtis ryžtingų veiksmų. Iškilo Mengistu – žmogus, kurį, regis, buvo galima remti, tačiau jam reikėjo pagalbos ne tik prieš užsienio, bet ir prieš vidaus priešus, ypač prieš Somalį. Maskva kreipėsi į Castro su prašymu įtikinti Siadą Barre baigti konfliktą su Etiopija ir prisijungti prie kairiųjų valstybių grupės, kurią sudarytų Etiopija, Somalis ir Pietų Jemenas.

Castro veikiau simpatizavo Somaliui (ir Eritrėjai), o ne Etiopijai: nuo 1974 metų Somalyje Kuba ėmėsi mokomosios misijos. Tačiau jis išpildė

Maskvos prašymą. Deja, jam nepasisekė įtikinti Barre susilaikyti nuo puikios galimybės – atimti iš Etiopijos Ogadeną, dėl kurio seniai ginčijamasi. Castro antrą kartą padarė paslaugą Maskvai. Jis leido Maskvai ir Adis Abebai pasinaudoti Kubos karinėmis pajėgomis, kai jos kovojo su buvusiais jo draugais iš Somalio. Kubos karinis kontingentas pirmiausia buvo nuskraidintas į SSSR, tik vėliau permetamas į Afriką. Vėliau daliniai į Etiopiją atvykdavo lėktuvais ir laivais iš Angolos. Jie apsaugojo Hararę ir Deridavą nuo somaliečių užgrobimo, vėliau visiškai sustabdė ir atrėmė Somalio puolimą. Rusų pagalba Etiopijai šių konfliktų metu buvo didžiulis oro tiltas per Adeną, juo imta naudotis 1977 metų spalio pradžioje ir perkelta apie 550 tankų T54 ir T55, mažiausiai 60 lėktuvų MiG 17 ir MiG 21, apie 20 MiG 23, SAM 2 ir 3, „žemė–oras" raketų, BM 21 raketų paleidimo įrenginių, 152 ir 180 mm artilerijos, automatinių priešlėktuvinių sistemų, šarvuotų personalo transporterių ir daug kitokios karinės technikos. Tokie veiksmai SSSR buvo svarbūs ne tik strategiškai, bet ir galiai, efektyvumui ir patikimumui demonstruoti. Tai dar reikšmingiau, nes niekada anksčiau, net gindama savo pozicijas Egipte, SSSR tiesiogiai nenaudojo jėgos Afrikoje. Apsaugojusi Etiopiją nuo Somalio atakos, SSSR neleido Etiopijai imtis atsakomųjų veiksmų prieš Somalį. Tokią SSSR poziciją lėmė apsisprendimas per daug neprovokuoti JAV ir išvengti atviros dviejų supervalstybių konfrontacijos. Tačiau netgi su rusų pagalba Mengistu galėjo tik sulaikyti priešus ir prašyti daugiau pagalbos. Atėjus į valdžią Gorbačiovui, Mengistu buvo rusams brangesnis nei to vertas. Jam buvo pasakyta, jog rusų pagalba baigsis, o Kubos kariuomenė bus išvesta.

1974 metais Lisabonoje nuvertus Salazarą, SSSR paskyrė V.G. Solodovnikovą, žymiausią Afrikos tyrinėtoją, pasiuntiniu Zambijoje. Buvo manoma, kad jis turėjo aukštą KGB laipsnį. Prieinamas, geranoriškas, bet nedalyvaudavo diplomatiniuose kokteiliuose, jo tikslas buvo padaryti Lusaką rusų įtakos ir žvalgybos centru, kokiu netapo Kairas ir Konakris. Solodovnikovas domėjosi Zapų partija Rodezijoje ir SWAPO Namibijoje, kaip ir Zambijos reikalais. Tuo pačiu metu SSSR įkūrė stebinamai didelę pasiuntinybę Botsvanoje.

Kitais to dešimtmečio metais SSSR Afrikos pietuose laikėsi santūrios politikos, o ne ryžtingos kaip Somalio pusiasalyje. SSSR labai menkai rėmė sukilėlius Rodezijoje ir Namibijoje – tik tiek, kiek reikėjo, kad šie gyvuotų ir nenunyktų, bet ne daugiau. Angoloje jai pavyko įsikišti per tarpininką, ji darėsi vis atsargesnė. 1976 metais generolas (vėliau maršalas) S.L. Sokolovas kelionės po Afriką metu buvo nuvykęs toli į pietus, iki Mozambiko. Kitąmet pietų Angoloje apsilankė ne mažesnė nei vienuolikos rusų generolų grupė, dar po metų generolas V.I. Petrovas atvyko į Angolą ir Mozambiką. Šių tyrinėtojų rangas buvo įspūdingas. Sokolovas rusų karinėje hierarchijoje priklausė pačiai aukščiausiai keturių kariškių grupei. Petrovas buvo antrasis pagal svarbą žmogus karinėse sausumos pajėgose, tarnavo Tolimuosiuose Rytuose ir puikiai vadovavo operacijoms Etiopijoje bei Somalio pusiasalyje. Vienuolikos aukšto rango kariškių grupėje dirbo planavimo, karinio rengimo, tiekimo, oro transporto, radijo ir elektroninės žvalgybos specialistai; buvo tiek

karinių sausumos, tiek oro pajėgų atstovų. Jų tyrinėjimai neatvedė prie konkrečių operacijų, tačiau rodė apie Kremliaus nuostatą, jog tokios operacijos vieną dieną gali tapti pageidautinos.

Šiek tiek anksčiau (ir truputį toliau) 1976 metais prestižinė Afrikos instituto delegacija apsilankė Madagaskare ir Mauricijuje, kad patvirtintų rusų suinteresuotumą šia pasaulio dalimi. 1975 metais į valdžią atėjus Didierui Ratsirakai, Madagaskaro politikos kursas stipriai pakrypo į kairę; Ali Soilih'as (nužudytas 1978 m.) Komorų salose taip pat pasuko savo šalį į kairę. Tą patį padarė France-Albertas René Seišelių salose 1977 metais.

Patys svarbiausi įvykiai Pietų Afrikoje įvyko aštuntajame dešimtmetyje, pasibaigus portugalų kolonijiniam valdymui. Mozambike Samora Machelis, nesusidūręs su jokia opozicija, sukūrė vienos partijos valdomą valstybę, kuri laikėsi vien kairiosios politinės orientacijos šalies viduje, o neprisijungimo politikos užsienio reikaluose. Angoloje kova dėl valdžios buvo atkaklesnė, pasibaigė pačiu keisčiausiu įsiveržimu visoje Afrikos istorijoje – į šalį atvyko kubiečių kariniai daliniai. Šį stebinantį žingsnį lėmė Fidelio Castro temperamentas, tačiau, kita vertus, tokia operacija nebūtų pavykusi be rusų pagalbos ir leidimo. Tai leido Maskvai vykdyti operacijas svetimomis rankomis regione, kur ji nenorėjo veikti tiesiogiai ar jautėsi nepakankamai informuota (kaip Vašingtonas), kad veiktų sėkmingai. Kubos pajėgoms buvo leista veikti ir Somalio pusiasalyje.

Kai amerikiečiai ėmė taikyti ekonomines sankcijas Kubai, Castro pasidarė be galo priklausomas nuo SSSR: po daugelio ekonominių nesėkmių šalies viduje jis visiškai priklausė nuo Maskvos. Tačiau vargu ar Maskva būtų pašaukusi Castro į Afriką, jei ši idėja nebūtų kilusi pirmiausia jam pačiam. Afrika visada viliojo Castro, kuriam Kuba buvo per maža. Jo mėginimai išplėsti revoliuciją Lotynų Amerikoje nepavyko, tada jis prisiminė „mūsų gyslomis tekantį afrikiečių kraują“ ir kreipėsi į afrikiečius kaip į brolius ir seseris. Castro kalbėjo tai, kas jam buvo ir realu, ir romantiška. Jis iš tikrųjų norėjo padėti. Praėjus dvejiems metams po atėjimo į valdžią, Castro nusiuntė instruktorių į Ganos stovyklas, kad padėtų rengti partizanus. Praėjus dar dvejiems metams, 1963 metais, kita mokomoji misija buvo nusiųsta į Alžyrą. Bet čia parengimas virto kažkuo didesniu. Kai Alžyras įsivėlė į pasienio karą su Maroku, Castro pasiuntė Ben Bellai tris krovininius laivus ir vieną lėktuvą su įranga, kurią lydėjo kubiečiai, mokantys ja naudotis. Šie kubiečiai būtų neišvengiamai įtraukti į karo veiksmus, jei mūšiai nebūtų pasibaigę kaip tik prieš jiems pasiekiant fronto liniją. Po to kovos daliniai buvo atšaukti, bet mokomoji misija liko šalyje iki Ben Bellos nuvertimo.

Castro buvo įsivėlęs ir Konge. Patarėjai ir nedidelė (apie 200 vyrų) karių grupė, vadovaujama paties Che Guevaros, buvo pasiųsta padėti Lumumbos įpėdiniams, tačiau dėl Mobutu perversmo 1965 metais ši avantiūra baigėsi. Keletas patarėjų per Kongo upę persikėlė į Brazavilį, o ateinančiais metais, žlugus Nkrumah'o valdžiai, Kubos misijos Ganoje buvo atšauktos, taigi iš Castro ekspedicijų Afrikoje praktiškai buvo ne daugiau naudos nei Lotynų Amerikoje.

Castro vis dėlto neprarado entuziazmo. Prie nedidelio atramos taško Brazavilyje prisidėjo kitas – Konakryje, artimiausioje nuo Karibų jūros Afrikos sostinėje, kuris buvo partizanų rengimo centras kovai su portugalais Bisau Gvinėjoje. Castro taip pat organizavo vidaus saugumo pajėgas ir asmens sargybinius Sekou Touré, kitiems prezidentams – Alphonse Massembai-Debatui Brazavilyje ir Siakai Stevensui Siera Leonėje. (Aštuntajame dešimtmetyje kubiečiai pasirodė Pietų Jemene, Dofaro provincijoje, Omane, Golano aukštumose.)

Situacija Angoloje buvo labai paini. Prieš ir po nepriklausomybės ten atsirado dešimtys judėjimų, bet jie atsisijojo ir susijungė į tris dideles grupes: Agostinho Neto vadovaujamą MPLA, Holdeno Roberto FNLA ir Jonaso Savimbi UNITA. FNLA atrodė nuosekliausia ir veiksmingiausia grupė, bet Roberto laikėsi antikomunistinių pažiūrų ir buvo artimai susijęs su Mobutu. Roberto gavo pagalbos iš daugelio šalių: Zairo, Kinijos, Rumunijos, Libijos ir Jungtinių Valstijų (pastarosios iki paskutinės minutės liko ištikimos Portugalijai, o 1975 metų pradžioje didžiausią pagalbos dalį atidavė FNLA). SSSR rėmė Neto, tačiau tik retsykiais. Dar likus metams iki Salazaro žlugimo, rusų pagalba taip sumenko, jog nusivylęs Neto turėjo kreiptis į Skandinavijos šalis ir Kubą. Praėjus šešiems mėnesiams po Lisabonos perversmo, Maskva vėl ėmė teikti pagalbą, o kai 1975 metais FNLA užpuolė MPLA, ji faktiškai išgelbėjo Neto, skubiai pristačiusi MPLA įrangą bei ginklus lėktuvais per Konakrį ir Brazavilį, o po kelių mėnesių jūra. Kinija iš žaidimo pasitraukė nepajėgusi lenktyniauti su Rusija, teikiančia pagalbą MPLA, kuri, pagal CŽV duomenis, iš SSSR ir Rytų Europos gavo ginklų maždaug už 80 milijonų JAV dolerių. Remti FNLA atsisakė ir Rumunija. Tačiau Jungtinės Valstijos po ilgų svarstymų apsisprendė tiekti ir iššvaistė dideles pinigų sumas.

MPLA laimėjimai neišsprendė nė vienos problemos, nes likus keturioms savaitėms iki numatytos nepriklausomybės datos į šalį įsiveržė Pietų Afrika. MPLA pasiskelbė laikinąja šalies vyriausybe, kitos Afrikos šalys ją skubiai pripažino ir pasmerkė Pietų Afrikos invaziją bei jos rėmėjus amerikiečius, o Nigerija skyrė Neto 20 milijonų JAV dolerių paramą. Neto padėtis buvo labai kebli. Tą kartą jį išgelbėjo Castro.

Castro ir Neto tapo draugais. Kubos parama leido užpildyti spragą, atsiradusią 1973–1974 metais, kai atšalo Maskvos ir Neto santykiai. Per 1975 metus į MPLA stovyklas iš Kubos atvyko keli šimtai patarėjų, o kai Neto paprašė Castro atsiųsti karinių dalinių kovai su pietų afrikiečiais, tas buvo padaryta. Pirmasis kubiečių dalinys atvyko praėjus tik dviem dienoms, kai buvo prašyta. Jame buvo 82 civiliais persirengę kariškiai – pirmieji armijos, kuri vėliau išaugo iki 20–30 tūkstančių, šaukliai. Pastiprinimas atvyko jūra ir per šešis aktyvių karo veiksmų mėnesius daugiau kaip 40 kartų, įveikiant beveik 10 000 kilometrų kelią, perplauktas vandenynas. Vienu metu ne mažiau kaip 15 laivų plaukė į rytus, tai buvo didžiausia vilkstinė, gabenanti techniką ir žmones per Atlanto vandenyną nuo tų laikų, kai amerikiečiai plaukė į Šiaurės Afriką kariauti su Hitleriu. Jūrų operacijas papildė karinių oro pajėgų skrydžiai, kai pasenę kubiečių lėktuvai „Britannia“ po nutūpimo Barbadose skrisdavo į Bisau Gvinėją ir

Brazavilį. Kai tūpimas Barbadose buvo atšauktas amerikiečiams spaudžiant, ten atsisakyta pildyti lėktuvų degalų atsargas, pakaitalas greitai buvo rastas Žaliojo Kyšulio salose.

Kubos ekspedicija Angoloje buvo avantiūra. Ištikus nesėkmei, susilpnėtų ne tik Kubos pozicijos visoje Afrikoje, bet gal ir paties Castro Kuboje. Sėkmė nebuvo visiška, dešimtmečiais MPLA nepavyko galutinai įveikti vidaus priešų, o ir ekspedicija vyko ne taip, kaip norėjo Castro. Jis manė, kad jo kariuomenė po šešių mėnesių grįš į savo šalį, ir tikėjosi to net iki 1976 metų kovo. Galiausiai jo užjūrio kariuomenė, sudaranti didelę visos Kubos armijos (160 000 žmonių) dalį, buvo priversta pasilikti Angoloje neapibrėžtam laikotarpiui, kad padėtų išlaikyti valdžią Neto ir José Eduardo dos Santosui (po Neto mirties 1976 metais). Nors rusai už viską mokėjo, Castro donkichotiškumas pareikalavo tūkstančių kubiečių įtemptų pastangų ir aukų – kovojusių, žuvusių ar kentėjusių savo tėvynėje dėl artimųjų netekties. Kubiečiai negalėjo pasiguosti kaip Kavūro pasiųsti Černajos purvynuose mirkti pjemontiečiai, kad moka už savo šalies nepriklausomybę.

Apskritai niekas Afrikai nebuvo dosnus, ypač rusai. Jeigu ekonominė pagalba yra svarbiausias diplomatijos įrankis, rusai juo naudojosi stebinamai silpnai. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje visa rusų teikiama plėtros pagalba užsieniui tesiekė 0,02 procento šalies BNP. Dosnesnę pagalbą teikė Švedija, Olandija, Norvegija, Prancūzija – jų užsienio pagalba siekė atitinkamai 0,99, 0,85, 0,82 ir 0,6 procento šių šalių BNP. Didžioji Britanija užsienio pagalbai skyrė 0,38, JAV – 0,22, Šveicarija – 0,19 procento. (Italija netoli vieno procento.) Bendroje grynosios pagalbos Afrikai apimtyje iš visų šaltinių, tiek nacionalinių, tiek tarptautinių, SSSR dalis sudarė mažiau kaip 3 procentus. Ekonominė pagalba, kurią teikė SSSR, buvo laikoma ne svarbiausia diplomatijos priemone, o tik minimalia politine investicija.

Kita vertus, rusų pagalba tikriausiai buvo veiksmingesnė, nei rodo skaičiai, nes sutelkta palyginti nedaugelyje valstybių. Didesnę pagalbą gavo šios valstybės: Egiptas, Alžyras, Marokas, Gvinėja ir Somalis. Jos buvo pasirinktos dėl politinių priežasčių, parama galėjo būti nutraukta dėl tų pačių priežasčių. SSSR, kaip ir kiti donorai, pirmenybę skyrė dideliems pramonės projektams, o ne žemės ūkiui ugdyti: pavyzdžiui, Egipte pastatyta Asuano užtvanka, Heluano plieno liejykla, Nag Hamadžio aliuminio liejykla. Rusų technikos specialistai taip pat buvo sutelkti tam tikrose srityse – 1977 metais Afrikoje iš visų maždaug 34 000 tik 5000 dirbo į pietus nuo Sacharos.

Rusų teikiamų paskolų ir subsidijų santykis bendroje pagalbos apimtyje buvo 2:1; palūkanų normos buvo mažos (2,5 proc.) ar net nulinės, bet išmokėjimo terminai palyginti trumpi – 10–12 metų, tuo tarpu Vakarų paskolas paprastai būdavo galima grąžinti per 30 ar 40 metų. SSSR dar nenoriau nei kiti kreditoriai anuliuodavo ar atidėdavo paskolas, nors 1974 metais toks išrinktasis buvo Somalis. Paprastai skolos būdavo grąžinamos prekėmis, fiksuotomis kainomis. Tokia praktika kėlė skolininkų nepasitenkinimą, nes jie prarasdavo galimybę gauti pelno dėl pasaulinių kainų kilimo.

Prekyba su Afrikos šalimis sudarė tik apie 2 procentus visos SSSR užsienio prekybos. Tačiau ji buvo svarbi, nes SSSR turėjo teigiamą prekybos su Afrikos šalimis saldą, kurio daugiau nei pakako prekybos deficitui su Vakarais padengti. Afrikai SSSR neturėjo didelės komercinės reikšmės, tik Egipto ir Gvinėjos prekybos su SSSR apimtis buvo didesnė nei 10 procentų.

Karinę rusų pagalbą galima skirstyti į dvi plačias kategorijas. Pirma, materialinis aprūpinimas ir specialistų mokymas, kad būtų užmegzti draugiški ryšiai reikalinguose regionuose. Antra, dedamos specialios pastangos, kad būtų konkrečios strateginės naudos. Karinės pagalbos statistika rodo šuolius kritiniais momentais. Aštuntojo dešimtmečio pirmojoje pusėje karinė SSSR ir Rytų Europos pagalba Afrikai siekė 300–350 milijonų JAV dolerių per metus. Ji buvo plačiai paplitusi: daugiau kaip pusė Afrikos valstybių ginkluotosioms oro pajėgoms įsigijo rusiškų lėktuvų. 1977 metais karinė pagalba, daugiausia Angolai, siekė 1,5 milijardo JAV dolerių, o 1978 metais dar vienas milijardas dolerių buvo išleistas vien Etiopijai. Rusų supratimu tai buvo didžiulės išlaidos, kurios rodė Maskvos ketinimus daryti ryžtingus žingsnius Afrikoje ir užmokėti už juos.

Dar viena pagalbos rūšis buvo studentų kvietimas mokytis ir stipendijų jiems mokėjimas. Išvirkščioji šios pagalbos pusė gerai žinoma. Neretai studentai nusivildavo šeimininkais, ir rusai neką sėkmingiau nei jų Vakarų kolegos kovojo su rasinių prietarų apraiškomis. SSSR plačiai atvėrė duris užsienio studentams dar 1922 metais, kai į Maskvą buvo pakviesti pirmieji mokiniai iš Mongolijos. Tačiau plačios studentų mokomosios programos pradėtos rengti tik po Antrojo pasaulinio karo. Per pirmąjį pokario dešimtmetį beveik visi studentai buvo Europos šalių sateličių piliečiai, tačiau kartu su Azijos ir Afrikos dekolonizavimu ir šaltojo karo varžybomis dėl trečiojo pasaulio buvo stengiamasi privilioti studentų iš tų šalių, taip pat iš Lotynų Amerikos.

Mažai kas iš jų mokėjo rusų kalbą. Todėl pirmaisiais studijų metais jie mokydavosi kalbos (tam buvo sutelkta apie 4500 mokytojų) ir klausydavo „mokslinio socializmo“ kursą. Pastaroji mokymo programos dalis kartais sukeldavo nepasitenkinimą, tačiau ne tokį, kaip mėgdavo pavaizduoti Vakarai. Kai Kenijos studentai sustreikavo Baku 1965 metais ir pareikalavo gražinti į tėvynę, jie skundėsi ir dėl ideologinio mokymo, tačiau komunizmas buvo dalis to, ką Rusija turėjo pasiūlyti, ir daugeliui studentų šis kursas bent šiek tiek kėlė smalsumą. Iš pagrindinių kursų populiariausi buvo medicina ir inžinerija.

Užsienio studentai SSSR gaudavo 100 rublių mėnesines stipendijas – dvigubai didesnes nei SSSR piliečiai, taip pat pigias vietas bendrabutyje už maždaug 2 rublius per mėnesį, nemokamą medicininę priežiūrą ir kasmetinę atostogų paramą – 100 rublių išlaidoms SSSR. Maždaug pusė visų trečiojo pasaulio studentų mokėsi Patrice Lumumbos universitete ir daugiau nei pusė jų buvo atvykę iš Afrikos. Rusų duomenimis, šalies universitetuose ir aukštosiose technikos mokyklose tais metais studijavo apie 50 000 užsieniečių, neskaitant besimokančių specialiuose žemesnio lygio profesiniuose kursuose ir aspirantų, studijuojančių aukštesniu lygiu. Prie to dar reikėtų pridėti universitetus ir specialiąsias mokymo įstaigas Rytų Europos šalyse, pavyzdžiui,

Budapešte ir Berlyne buvo sukurtos mokyklos afrikiečiams, atitinkamai profesinių sąjungų judėjimo ir žurnalistikos. Išreiškus skaičiais, tai buvo naudingas ir sveikintinas indėlis į vieno iš svarbiausių Afrikos poreikių patenkinimą, vis dėlto, vėlgi išreiškus skaičiais, tai buvo menkas priedas prie geriau išmintų išsimokslinimo kelių. Septintajame ir aštuntajame dešimtmečiuose vien Didžiojoje Britanijoje mokėsi dvigubai daugiau studentų iš Afrikos nei SSSR ir visose Rytų Europos šalyse kartu paėmus. Paimkime konkretų pavyzdį: pirmojo Nigerijos nepriklausomybės dešimtmečio pabaigoje 15 tūkstančių jo studentų mokėsi užsienyje ir beveik visi Britanijoje.

Užsienio studentai Rytų Europos šalyje, kaip ir jų vietiniai bendramoksliai, turėjo kur kas mažiau laisvės nei studentai, kurie mokėsi liberalesniuose Vakaruose. Jų kasdienis gyvenimas buvo pilkesnis, nors Rytų Vokietijoje atvykusių mokytis iš užsienio jaunuolių gyvenimas buvo spalvingesnis ir nerūpestingesnis. Užsienio studentai būdavo griežčiau stebimi, net izoliuojami, o vyrai patirdavo didesnių nei įprasta nemalonumų, jei siekdavo vietinių merginų dėmesio. 1963 metais studentai iš Ganos suorganizavo demonstraciją Maskvos Raudonojoje aikštėje, kai vienas jų buvo nužudytas per muštynes, ypač nemalonus incidentas buvo 250 Egipto studentų išsiuntimas lėktuvu iš SSSR į Jungtines Valstijas, kai jie pasiskundė dėl gyvenimo sąlygų ir teorinių kursų. Sąskaita turėjo ir debitą.

SSSR pamažu sukūrė platų radijo užsienio laidų tinklą tai daugybei afrikiečių, kurie liko namie. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje SSSR radijo transliacijos užsieniui sudarė 2 tūkstančius valandų per savaitę 80 kalbų (Kinijos tik pusę to). Tačiau Afrika, išskyrus Šiaurės Afriką, kuriai laidas rengė atskira tarnyba Artimųjų Rytų šalims, nebuvo pagrindinis taikinys. 1979 metais jai buvo skirtos 147 valandos per savaitę, kaip ir 1966 metais. Svarbiausios radijo laidų tarnybų kalbos buvo prancūzų, suahelių ir hausų, kuriomis buvo transliuojama 66,5 valandos per savaitę; kitoms 11 kalbų teko 80,5 valandos. Be laidų Afrikai, SSSR ištisą parą transliavo laidas anglų kalba, daugelis tų laidų buvo girdimos Afrikoje. Iš kitų Europos šalių, transliavusių radijo laidas Afrikai, svarbiausia buvo Rytų Vokietija. Dažniausiai programose būdavo žinomas naujienų mišinys su muzikos intarpais, tačiau modernios melodijos nebuvo transliuojamos, tikriausiai daugiau klausytojų imtuvus išjungdavo. Matyt, afrikiečiams labiau patiko vakarietiškas dekadansas nei tai, ką galėjo duoti rusų (ar kinų) stotys. Naujienų ir teminių programų kokybė pagerėjo septintajame dešimtmetyje, o anksčiau dėl regiono poreikių ir kultūros neišmanymo buvo daroma faktinių klaidų ir pateikiami neteisingi vertinimai. Tačiau tos laidos bent jau Vakarų klausytojui tebebuvo visiškai tendencingos, o rusų ir kinų radijo laidų tarnybos daug laiko skirdavo vieni kitų plūdimui.

Visi šie užsienio politikos bruožai rodė, kad rusų sumanymuose Afrikai skiriama nedaug dėmesio. Gal tik Pietų Afrikoje rusai teikė pagalbą ginklais ir pinigais ANC ir Komunistų partijai, siekdama materialinės įtakos juodaodžiams, kad šie liktų svarbiausia pajėgi opozicija stipriai ginkluotiems priešams. Kita Afrikos dalis buvo verta tyrimų, pastangų ir išlaidų, bet dažniausiai buvo trečiaeilė veikimo sfera. Vis dėlto dėmesys, kurį Maskva jai skyrė, rodė, kad

vieną dieną ji gali tapti tokia. Kai kuriems rajonams ir politinėms situacijoms buvo daromos išimtys, kai dedama kur kas didesnių pastangų (Egipte, Etiopijoje), tačiau priežastį veikiau buvo galima rasti Artimuosiuose Rytuose nei pačiame Afrikos žemyne. Kol kas Maskva kaupė žinias apie žemyną per diplomatines misijas, slaptąsias tarnybas, TASS ir „Novosti" žurnalistus, per mokslines įstaigas pačioje sostinėje ir kituose šalies miestuose. Šis procesas sutapo su didžiuliu Rusijos galimybių padidėjimu, kurie būdingi Brežnevo valdymo metams. Nei Stalino, nei Chruščiovo laikais SSSR iš tiesų nebuvo pasaulinė valstybė. Stalinas pavertė ją branduoline valstybe, gana grėsminga, kad būtų atsvaras Jungtinėms Valstijoms dvipoliame pasaulyje. Chruščiovas paveldėjo šią padėtį, bet, nepasisekus Kuboje dislokuoti raketų, paaiškėjo, kad Maskvos užsienio politika vis dar ribota.

Tačiau aštuntajame dešimtmetyje, nepaliaujamai stiprinant karinę galią ir tobulinant techniką, Sovietų Sąjungos ginklai galėjo pasiekti kiekvieną žemės tašką. Klausimas jau buvo tik toks – ko ir kurioje pasaulio dalyje SSSR bus tikslinga imtis.

Gorbačiovas suprato, kad viskas, kas daroma Afrikoje, ne tik brangu, bet ir nenaudinga. Įsipareigojimai Etiopijai, kaip ir įsipareigojimai Vietnamui bei Afganistanui, buvo pragaištinga kvailystė, kuri per brangiai kainavo ir nedavė politinės naudos. Net nedidelė parama, teikiama ANC, buvo išmesti pinigai, kol ANC stengėsi smurtu sugriauti *apartheidą*. Gorbačiovas nusprendė perkelti sovietų įtakos centrą už Pafrontės valstybių. Jis pagerino santykius su Zimbabve, kur jo pirmtakai darė klaidą, palaikydami Nkomo prieš Mugabe. Jis tenkinosi politiniu, propagandiniu ir slaptu rusų dalyvavimu ir laukė, kol kiti padarys klaidų, užuot daręs pats.

Per šiuos dešimtmečius kinai Afrikoje retsykiais kaišiodavo pagalius į ratus rusams ir kubiečiams. Kinų pergalės Afrikoje baisiai perdėtos. Afrika net toliau nuo Kinijos nei nuo SSSR. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje Kinija neturėjo tiesioginio oro ar jūrų susisiekimo su Afrika („Aeroflotas" tuo metu skraidė į 29 Afrikos aerouostus). Kinijos ir Afrikos prekybos apyvarta – 400 milijonų JAV dolerių – buvo labai maža abiem pusėm.

Tačiau Kinija pokarinėje Afrikoje pasirodė netrukus po rusų ir toje pačioje šalyje – Egipte, kur kinų pasiuntinybė buvo atidaryta po Bandungo konferencijos 1955 metais. Svarbiausi jų motyvai – tarptautinis pripažinimas, priėmimas į JT ir draugai trečiajame pasaulyje – nebuvo susiję su Afrika. Po santykių su SSSR pablogėjimo Pekinas panoro trukdyti Maskvai, dar labiau piršdamas revoliucingumą, kai ši ėmė sukti pragmatinės diplomatijos link. Tačiau netrukus sparčiai skelbiamos nepriklausomybės pakirto Pekino ardomosios politikos šaknis. Nors Zhou Enlai 1963–1964 metais aplankė dešimt Afrikos šalių (sukilimai Kenijoje, Tanganikoje ir Ugandoje sutrumpino vizitus), „kultūrinė revoliucija" lėmė beveik visišką kinų pasitraukimą iš Afrikos: 1966 metais Kinija atšaukė 18 ambasadorių. Afrikiečiams kinai atrodė malonūs žmonės iš tolimo pasaulio, elgėsi padoriau nei rusai ar amerikiečiai, tačiau galėjo kur kas mažiau pasiūlyti.

Kinija pripažino Sudaną ir Ganą 1956 ir 1957 metais, bet turėjo laukti atitinkamai trejus ir dvejus metus kitos pusės pripažinimo. Kinija 1958 metais pirmoji pripažino FLN, kaip laikinąją Alžyro vyriausybę. Ji nesvarstydama pasiūlė pagalbą Sekou Touré, nes Gvinėja – viena iš nedaugelio Afrikos valstybių, kur gyvena daug kinų (4000, po Gvinėjos – Mauricijus, Madagaskaras ir Pietų Afrika). Kinų kreditai Gvinėjai (26 mln. JAV dolerių), Ganai ir Maliui (kiekvienai po 19,5 mln. JAV dolerių) buvo kur kas mažesni už SSSR pasiūlymus. Tačiau kinų sąlygos buvo itin geros: jokių palūkanų, ilgas skolų grąžinimo laikotarpis ar net iš viso neatlygintina (Kenijai 1961 m.) pagalba. Vykstant „kultūrinei revoliucijai" kreditai labai sumažėjo, buvo gaunama tik 15 procentų visų kinų kreditų.

Prie besišypsančio komunizmo veido prisidėjo revoliucinis veržlumas. Iš Konakrio kinai palaikė išvytą iš Dramblio Kaulo Kranto Respublikos grupę ir Félixo Moumié (kol buvo nužudytas 1960 metais) itin žiaurią Kamerūno tautų sąjungą. Kinai davė Lumumbai vieną milijoną svarų sterlingų ir rėmė Gizengą tol, kol jis prisijungė prie Adoulos vyriausybės. 1963 metais Kinija įsikišo į neramumus Burundyje, kai pabėgėliai tutsiai iš Ruandos sumanė grįžti į tėvynę. Kinai palaikė tutsius, bet ekspedicija nepasisekė ir Burundis, įtaręs, kad kinai kišasi į jo vidaus reikalus, išsiuntė iš šalies ką tik atvykusią diplomatinę misiją. Didesnė misija, 1964 metais įsteigta Konge Brazavilyje, taip pat patyrė nesėkmę po 1966 metų karinio perversmo.

Ištikimiausia Kinijos draugė Afrikoje buvo Tanzanija. Kinai ten atvyko per užpakalines duris po revoliucijos Zanzibare 1964 metais. Vienas iš jos vadovų, Muhammadas Babu, palaikė gana gerus ryšius su Kinija ir gavo 14 milijonų JAV dolerių paskolą, o kai Zanzibaras susijungė su Tanganika (kad ir keista, Babu pasisakė prieš šią sąjungą), Kinija pasiekė Nyerere's palankumo. 1965 metais Zhou Enlai ir Nyerere pasikeitė vizitais ir Kinijos užsienio reikalų ministerijos Afrikos reikalų departamento vadovas buvo nusiųstas ambasadoriumi į Dar es Salamą. Tada pasirodė Tanzamo geležinkelis – Kinijos vitrina Afrikoje.

Sukūrus nepriklausomas valstybes, tarp Tanganikos ir Zambijos nebuvo geležinkelio. Kaunda labai rūpinosi geležinkelio tiesimu, kad Zambijos naudingąsias iškasenas būtų galima išvežti ne per Portugalijos teritorijas. Ir Kaunda, ir Nyerere manė, jog geležinkeliai galės paspartinti jų šalių atsilikusių rajonų plėtrą. Kinija, 1964 metais pasiūliusi Tanzanijai padėti nutiesti vidaus geležinkelio linijas, ateinančiais metais išplėtė pasiūlymą, kad šis apimtų ir tarptautinę liniją. Abu Afrikos prezidentai iš pradžių ieškojo pagalbos Vakaruose ir į Kiniją kreipėsi tik tuomet, kai tos pagalbos negavo. Pirmoji sutartis buvo pasirašyta 1967 metais Kaundos vizito į Kiniją metu. Galutinė sutartis buvo pasirašyta 1970 metais, tais metais pradėti darbai.

Tanzamo geležinkelis – tai vienkelė maždaug 2 000 kilometrų linija ir devyniasdešimt viena stotelė su dviem bėgių keliais. Jis buvo baigtas tiesti dvejais metais anksčiau nei numatyta pagal grafiką ir tapo Tanzanijos ir Zambijos (lygiomis dalimis) valstybių nuosavybe. Geležinkelio tiesimo darbuose dalyvavo maždaug 15 tūkstančių kinų. Jie rodė gerą pavyzdį, kaip reikia dirbti, ir

pavyzdingai elgėsi laisvalaikiu. Kinai ėmėsi ir propagandos, tačiau, pasiskundus Afrikos vyriausybėms, kinai tenkinosi Mao veikalų platinimu – kaip anksčiau krikščionių misionieriai dalydavo Biblijas. Geležinkelio tiesimas kuriam laikui sustiprino kinų autoritetą, bet kinai ir afrikiečiai nepajėgė organizuoti jo priežiūros, paslaugos pablogėjo, o stotis Dar es Salame buvo paralyžiuota spūsties. Nors Kinija tiesiogiai nebuvo atsakinga už šiuos trūkumus, jos reputacija stipriai nukentėjo, kai geležinkelis liovėsi buvęs šiuolaikinės Afrikos stebuklu.

Kinijai pasidarė lengviau skverbtis į Afriką, kai 1964 metų pradžioje Prancūzijai pripažinus komunistinį Pekino režimą daugelis prancūziškai kalbančių Afrikos valstybių pasekė šiuo pavyzdžiu. Kinai, sugrįžę į Afriką po „kultūrinės revoliucijos“, greitai perėmė anksčiau Taivano užimtas ambasadas, į daugelį šalių kinams būtų buvę gana sudėtinga įžengti, jei taivaniečiai nebūtų prieš tai atėję pirmi. Kinijos radijo programos Afrikai, pradėtos transliuoti 1956 metų Sueco krizės metu arabų kalba, pamažu plečiamos, vis dėlto negalėjo prilygti Rusijos transliacijoms nei valandų skaičiumi per savaitę, nei kalbų gausa. Per septintąjį ir aštuntąjį dešimtmečius kinai Afrikoje neišprovokavo jokių revoliucinių pokyčių, nes palaikė ne tuos žmones arba palaikė nepakankamai. Partizanų vadams, kuriems reikėdavo ginklų, būdavo patariama geriau kreiptis į Maskvą. 1982 metais, praėjus beveik dviem dešimtmečiams po Zhou kelionių į Afriką, naujasis šalies ministras pirmininkas Zhao Ziyang’as taip pat aplankė dešimt Afrikos šalių, kad parodytų nepraradęs suinteresuotumo, tačiau tai buvo tas pats, kas įsmeigti vėliavą Antarktidoje.

Trumpai

A. Malagasijos Respublika ir Indijos vandenynas

Madagaskaro salą, esančią į rytus nuo Mozambiko, nuo devynioliktojo amžiaus pabaigos valdė prancūzai. 1947 metais buvo žiauriai numalšintas sukilimas prieš pokarinį šio valdymo atkūrimą, tačiau tai tik trumpam atidėjo nepriklausomybės paskelbimą. Saloje vyraujanti hovų mažuma stengėsi kuo greičiau gauti nepriklausomybę, tuo tarpu didesnė nacionalistų grupuotė buvo pasirengusi truputį palaukti, kad tvirtai gautų valdžią sau. Ši grupė, vadojaujama Philiberto Tsirinanos, pasiekė tikslą: 1958 metais Madagaskaras paskelbtas Malagasijos Respublika, kuri liko Prancūzijos Sąjungoje. Tsirinana tapo prezidentu, o 1960 metais paskelbta visiška nepriklausomybė. Tsirinana laikėsi proprancūziškos politikos ir buvo didelis juodaodžių dialogo su Pietų Afrika šalininkas. Nors 1972 metais vėl išrinktas, jis buvo priverstas atiduoti valdžią armijos statytiniui generolui Gabrieliui Ramanantsavai, kuriam užleido prezidento postą po referendumo, pritarusio armijos veiksmams. Praėjus trejiems metams, Ramanantsavą nušalino pulkininkas Richardas Ratsimandrava, kuris

po savaitės buvo nužudytas, į jo vietą atėjo kapitonas Didieras Ratsiraka. Prancūzų kariuomenė salą paliko 1973 metais. Ratsiraka nacionalizavo prancūzų bendroves be jokios kompensacijos ir ginčijosi su Prancūzija dėl Glorijos, Žuan de Novos, Basas da Indijos ir Europos salų Mozambiko sąsiauryje. 1985 metais vėl kilo maištų, dėl kurių 1972 metais iš valdžios buvo pašalintas Tsiranana, bet maištai žiauriai numalšinti. Visi išeiviai iš Azijos buvo persekiojami, daugelis paliko salą. Už sostinės ribų valdžia priklausė miniai. Numatyti 1988 metų rinkimai buvo perkelti į 1989 metų pabaigą. Ratsiraka išsilaikė prezidento poste, tačiau vėl prasidėjo dideli maištai ir po 17 metų valdymo Ratsiraką pakeitė Albertas Zafy. 1992 metų naujoji konstitucija sumažino prezidento įgaliojimus, kuriais naudojosi Ratsiraka, ir įsteigė Nacionalinį susirinkimą, kuriame buvo atstovaujama 25 partijoms. Ministro pirmininko Francisque Ravony partija susirinkime teturėjo dvi vietas. Pasaulio banko ir TVF pasiūlytas ekonomikos, slegiamos 5 milijardų užsienio skolos, gelbėjimo planas buvo toks griežtas, kad Nacionalinis susirinkimas ir prezidentas jį atmetė. Madagaskaras buvo šalis, kur didėjo tik gyventojų skaičius. Nors Ratsiraka vis labiau silpo po ligos, 1997 metais nežymia persvara išliko valdžioje.

Šiaurinėje Mozambiko sąsiaurio dalyje yra Komorų salos. Piečiausia, Majotės, sala tradiciškai savarankiškesnė iš šios grupės, savo noru liko prancūzų teritorija, tuo tarpu kitos 1976 metais tapo nepriklausomomis. Jų pirmasis prezidentas Ali Soilih'as, kairiųjų pažiūrų žmogus, buvo nužudytas po dvejų metų, ir salos tapo dešiniosios pakraipos samdinių ir jų vadovo Bobo Denard'o, abejotinos reputacijos pulkininko, atrama. Jis užgrobė šią mažą teritoriją po įvairių avantiūrų Afrikoje ir Azijoje ir išsilaikė valdžioje, pasinaudojęs ryšiais su Prancūzijos ir Pietų Afrikos specialiosiomis tarnybomis, nedidele, tačiau negailestingai žiauria privačia kariuomene ir priėmęs musulmonų tikėjimą. Komorų salos tapo atraminiu karinės pagalbos tiekimo iš Pietų Afrikos ir Saudo Arabijos tašku RENAMO partizanams Mozambike, esančiame arčiau nei už 300 kilometrų. Denard'as 1975 metais nušalino Soilih'o įpėdinį Ahmedą Abdallah'ą, susigrąžino 1978 metais ir nužudė 1989 metais. Denard'as vėl perėjo į puolimą 1995 metais, kai antrą kartą įsiveržė į salas, suėmė prezidentą Saidą Djoharą ir Muhammadą Taki Abdulkarimą iš kalėjimo pasodino į koprezidento kėdę šalia savęs. Prancūzų kariuomenė išvijo Denard'ą po kelių dienų. Komorų salose perversmai vyksta maždaug kasmet.

Į šiaurės rytus nuo Komorų salų yra Britanijos sala Aldabra, garsi milžiniškais vėžliais, o dar toliau – Seišelių salos. Šis salynas, esantis už 1500 kilometrų nuo Afrikos krantų ir dvigubai toliau nuo Bombėjaus, buvo Didžiosios Britanijos kolonija, kuri atplėšė nuo salyno Aldabrą ir Čagoso salyną (daugiausia negyvenamą) ir 1965 metais strateginiais tikslais sukūrė naują koloniją, pavadintą Indijos vandenyno Britanijos teritorija (BIOT). Kitos Seišelių salos 1967 metais gavo konstituciją, kuri 1970 metais buvo peržiūrėta, 1976 metais tapo Sandraugos narės. Už atplėštas salas Didžioji Britanija pastatė oro uostą svarbiausioje Mahės saloje, kad padėtų Seišeliams tapti turizmo zona.

Pirmąjį naujosios valstybės prezidentą Jamesą Manchamą netrukus nušalino kairesnių pažiūrų ministras pirmininkas Albertas René. René išsilaikė ir 1980 metais po baltųjų samdinių invazijos, kuriai pritarė Pietų Afrika. Antrąjį bandymą 1983 metais Pietų Afrika sustabdė. 1986 metais René pavyko atskleisti sąmokslą, kurį parengė CŽV, padedama britų ir Pietų Afrikos. Vėliau jis pagerino santykius su šiomis priešiškomis valstybėmis, labiausiai tam, kad išplėstų turizmo industriją salose. Tačiau dar po dešimtmečio vyriausybės išlaidavimas įstūmė ekonomiką į duobę.

Dar toliau į šiaurės rytus yra Maldyvų salynas, kurį sudaro 1200 salelių, iškilusių virš vandens vos keliomis pėdomis ir esančių 1300 mylių į pietus nuo Šri Lankos. Jos tapo nepriklausomos nuo Didžiosios Britanijos 1965 metais, išnuomojo Britanijai 21 metams Gano salą, kur britai statė aviacijos bazę. Britanija taip pat už 3 milijonus svarų sterlingų iš savo kolonijos Mauricijaus (į rytus nuo Madagaskaro) nupirko Diego Garsijos salą prieš suteikdama jai nepriklausomybę 1966 metais. 1971 metais Didžioji Britanija slapta išnuomojo Diego Garsiją Jungtinėms Valstijoms, kurios ketino ten statyti karinio jūrų laivyno bazę. Iš salos buvo iškeldinti visi gyventojai, daugiausia į Mauricijaus lūšnynus; jiems buvo išmokėta 650 tūkstančių svarų sterlingų (vėliau ši suma buvo padidinta iki 4 milijonų svarų) už pažadą niekada nebegrįžti į salą. Po kelerių metų Mauricijus pareiškė į salą pretenzijas. Vėliau jas sušvelnino, bet visiškai neatsisakė. Mauricijus buvo prancūziškai kalbanti britų kolonija, kur gyveno įvairių rasių žmonės, indai buvo dauguma. Iš pradžių sala buvo įsigyta tikslu išstumti Prancūziją, vėliau prarado strateginę reikšmę, virto cukraus plantacija, kurioje dirbo darbininkai iš Indijos. Ilgainiui indai jau ėmė valdyti daugiau kaip pusę žemės, o jų politinė opozicija buvo prancūziškai kalbantys kreolai, kuriuos palaikė kinų mažuma, sudaranti 3 procentus šalies gyventojų. Mauricijus buvo ekonomiškai klestinti šalis ir tikėjosi dar geriau gyventi ekonomiškai bendradarbiaudama su Seišeliais ir Malagasijos Respublika. Mauricijus su įtarimu žiūrėjo į kaimyną Rejunjoną, kuris vis dar buvo priklausomas nuo Prancūzijos. Jis nerimavo ir dėl Prancūzijos ketinimų sukurti prancūzų kalbą vartojančių šalių asociaciją, į kurią įeitų Rejunjonas, Majotas ir Komorų salos. 1988 metais nepavyko pasikėsinimas į ministro pirmininko Aneeroodo Jugnautho, žemos kastos indo, gyvybę.

Indijos vandenyno šalių ekonominio bendradarbiavimo komisija (ASEAN analogas) suartino priešiškas šalis: Madagaskarą, Mauricijų, Seišelius. Oro transporto plėtra, Pietų Afrikos investicijos ir prekyba su ja rodė, kad ji atėmė iš EB pagrindinį užsieninio ramsčio regione vaidmenį. Kad sumažėtų amerikiečių karinių pajėgų aktyvumas Diego Garsijos saloje, kuria amerikiečiai naudojosi 1991 metų karo Persijos įlankoje metu, vis dažniau siūloma regioną paskelbti demilitarizuota zona.

B. Botsvana, Lesotas, Ngvanė

Trys teritorijos – Bečuanalandas, Basutolandas ir Svazilandas – Britanijos karalystės protektoratais atitinkamai tapo 1884, 1868 ir 1890 metais. Jų perdavimas Pietų Afrikai, numatytas 1909 metų Pietų Afrikos įstatyme, buvo svarstomas 1949 metais Sandraugos šalių konferencijoje, 1950 metais Sandraugos reikalų ministro Patricko Gordono-Walkerio vizito Pietų Afrikoje metu ir pakartotinai 1951, 1954 ir 1956 metais. Tačiau dėl stiprėjančios rasinio *apartheido* politikos ir policinio režimo Pietų Afrikoje, Britanijos sutikimo nebuvo galima tikėtis. Tomlinsono pranešime šios trys teritorijos buvo įtrauktos į Pietų Afrikos bantustanus, bet pats Tomlinsonas, praėjus keleriems metams, prisipažino, kad jų perdavimas buvo neįtikimas. 1960 metais šias teritorijas perduoti pagal Pietų Afrikos įstatymą nebebuvo galima, nes šiam įstatymui reikėjo karaliaus dekreto, gavus abiejų Pietų Afrikos rūmų kreipimąsi, o tai buvo neįmanoma, kai Pietų Afrika jau buvo pasiskelbusi respublika. Bet svarbiausia, kad Britanijos parlamentas buvo įtikintas (ne vieną kartą), jog be debatų Vestminsteryje ir be gyventojų pageidavimo nebus jokio perdavimo.

Britai menkai skyrė dėmesio šioms teritorijoms, jos tapo ekonomiškai priklausomos nuo Pietų Afrikos. Tradicinis britų prisirišimas prie konservatyvių genčių vadų trukdė žengti savivaldos link, tačiau nepatenkino tradicionalistų, kurie baimindamiesi naujo tipo nacionalistų įžiūrėjo patrauklių momentų Pietų Afrikos ketinimuose įkurti atskiras afrikiečių teritorijas, kurias valdytų genčių vadai. Britų silpnumas, palyginti su Pietų Afrika, išryškėjo, kai Seretse Khama, tradicinis bamangvatų vadas iš Bečuanalando, 1949 metais vedė anglę. Pasipiktinus pietų afrikiečiams, britai išvijo Seretse ir jo talentingą bei energingą dėdę Tschekedi Khamą, remdamiesi tuo, kad gentis nesutaria dėl to, ar pripažinti Seretse su baltąja žmona genties vadu. Seretse liko tremtyje, kol 1956 metais atsisakė visų teisių sau ir savo įpėdiniams. Vėliau jis subūrė Bečuanalando demokratinę partiją ir po visuotinių rinkimų 1956 metais tapo ministru pirmininku. Bečuanalandas, didelė, retai gyvenama ir daugiausia dykumų šalis, 1966 metais tapo nepriklausomas ir pavadintas Botsvana, dėl skurdo buvo dar labiau priklausoma nuo užsienio pagalbos arba nuo didžiosios kaimynės, o dėl atsilikimo ir dabartinių ekonominių problemų pasmerkta tapti Pietų Afrikos satelite, iš to išplaukė grėsmė nuosaikiųjų ir demokratų valdymui, kurio norėjo Seretse ir jo partija. Valdant Seretse, kuris buvo prezidentas iki pat mirties 1980 metais, Botsvana leido Rodezijos partizanams kurti mokomąsias stovyklas ir prisijungė prie Pafrontės valstybių grupės, siekusios, kad Rodezijoje valdytų dauguma ir būtų kuo mažiau smurto. Seretse pakeitė Quetumile Masire, toliau valdęs tolerantiškai ir demokratiškai, nors iš esmės tai buvo vienpartinis valdymas tariamai daugpartinėje valstybėje. 1997 metais jis paskelbė, kad kitais metais pasitrauks, užleis savo postą viceprezidentui Festusui Mogae. Botsvana buvo viena iš nedaugelio Afrikos šalių, kur žmonės apskritai ėmė gyventi geriau.

Basutolande, kuris neturėjo priėjimo prie jūros ir kuriame gyveno 2 milijonai žmonių, vyriausiasis vadas Constantine Berengas, vėliau karalius

Moshoeshoe II, kuris pradėjo eiti pareigas 1960 metais, kai įgijo išsilavinimą Anglijoje, vadovavo nuosaikiai nacionalistų partijai („Maramotlou" partija), esančiai tarp tradicionalistų iš Basutų nacionalistų partijos, kuriai vadovavo vadas Leabua Jonathanas, ir griežtesnių nacionalistų iš Basutų kongreso partijos, kuriai vadovavo Ntsu Mokhehle. 1965 metais Nacionalistų partija nugalėjo Kongreso partiją, bet vėliau prarado savo padėtį. Opozicija įtarė Nacionalistų partiją ryšiais su Pietų Afrika, kuri vadą Jonathaną laikė mažesniu blogiu, reikalavo, kad Didžioji Britanija po nepriklausomybės suteikimo išplėstų vyriausiojo vado, kaip monarcho, įgaliojimus ir iki nepriklausomybės suteikimo surengtų naujus rinkimus. Tačiau į šiuos prašymus Britanijos vyriausybė neatsakė. 1966 metais Basutolandas tapo nepriklausoma Lesoto valstybe, kurioje nebuvo politinių jėgų pusiausvyros, o politinė atmosfera gana įtempta. Visa tai silpnino vado Jonathano vyriausybę ir leido daryti išvadą, kad, susidūręs su sunkumais, jis turės prašyti Pietų Afrikos pagalbos. Metų pabaigoje kilę maištai leido Jonathanui išpešti iš karaliaus Moshoeshoe pažadą laikytis atokiau nuo politikos ir apsiriboti rūmais. 1968 metais kai kurie Jonathaną palaikę vadai perėjo į karaliaus pusę. Baimindamasis pralaimėjimo per 1970 metų rinkimus, Jonathanas panaikino jų rezultatus, sustabdė konstitucijos galiojimą. Karalius išvyko tremtin, bet 1970 metais grįžo. Jonathanas tebevaldė iki 1986 metų, kai Pietų Afrika, nusprendusi, kad jo palaikyti nebeverta, ėmėsi ekonominio spaudimo ir tuo pastūmėjo kariuomenę užgrobti valdžią. Generolas Justine Lekhanya, kurį Jonathanas atleido iš kariuomenės 1964 metais, nutraukė dvidešimties metų Nacionalistų partijos valdymą. 1990 metais kariškiai atėmė valdžią iš karaliaus ir šis vėl išvyko tremtin. Jo vietą užėmė sūnus Letsie III, tačiau karalius tebeturėjo šalininkų kariuomenėje ir ne tik joje. Per 1994 metų rinkimus nugalėjo šiek tiek į kairę krypstanti Kongreso partija, bet prieš ją pasisakė dalis kariškių, reikalavusių sugrąžinti buvusį karalių. Tik diplomatinis Pietų Afrikos (naujosios), Botsvanos ir Zimbabvės įsikišimas iš šalies padėjo nuraminti šį konfliktą. Karalius Moshoeshoe buvo grąžintas kaip konstitucinis monarchas, Mokhehle tapo ministru pirmininku. Po metų karalius žuvo autokatastrofoje ir Letsie vėl sugrįžo į valdžią. Mokhehle ir Kongreso partija juo nepasitikėjo, laikydami Nacionalinės partijos ir armijos įrankiu. Kiti rinkimai, per kuriuos valdančioji partija laimėjo visas vietas, išskyrus vieną, uždegė opoziciją ir jaunesniuosius karininkus. Neramumai, kartais pereinantys į maištus, buvo numalšinti įsiveržus Pietų Afrikos kariuomenei, veikusiai kaip SADC dalis. Šis įsiveržimas buvo prastai paruoštas, pernelyg destruktyvus ir išgelbėjo režimą, bet visiškai jo nesustiprino. Mokhehle 1997 metais staiga atsistatydino iš Kongreso partijos ir sukūrė naująjį Lesoto demokratinį kongresą, kuris didele dauguma nugalėjo per kitus rinkimus. Kadangi Mokhehle tuo metu mirė, ministru pirmininku tapo Benthuelis Mosili Pylme.

Svazilandas, vėliau Ngvanė, mažiausia iš trijų teritorijų ir paskutinė gavusi nepriklausomybę, buvo valdoma nusenusio vyriausiojo vado Sobhuzos II, kuriam patardavo itin konservatyvi taryba. 1960–1973 metais jis mėgino įvesti nuosaikią demokratiją. Per 1964 metų rinkimus jo „Mbokodo" partija

susijungė su Jungtine svazių partija, kuri atstovavo 10 tūkstančių baltųjų fermerių ir verslininkų bendruomenei, nurungė mišrią, susiskaldžiusią ir blogai pasirengusią nacionalistų opoziciją. Pagal konstituciją, kuri buvo parengta 1968 metų nepriklausomybės sukakčiai, monarchui suteikta aukščiausia padėtis: jis galėjo skirti reikiamą narių skaičių parlamente, kad blokuotų nepatikusius sprendimus; neprivalėjo klausyti ministrų patarimų, kaip paprastai būtų reikėję konstituciniam monarchui; visiškai valdė svarbiausius Svazilando turtus (naudingąsias iškasenas), vadovaudamasis tik savo tradicinės tarybos, o ne ministrų patarimais. Jo partija įsitvirtino valdžioje, nes pagal rinkimų sistemą miestai, vadinasi, ir nacionalistai, ištirpdavo didelėse kaimų apygardose. Tačiau nepriklausomybės suteikimo išvakarėse iš monarcho buvo atimta teisė valdyti naudingąsias iškasenas. Sobhuza mirė 1982 metais, kai jam buvo 83 metai, tai lėmė daugelį intrigų karaliaus šeimoje ir ne joje, karalienės motinos regentavimą, bet ji netrukus buvo nuversta ir pakeista kita karaliene motina. Pietų Afrikos reikalavimu ANC buvo uždraustas. Naujasis karalius 18 metų Mswati II įžengė į sostą 1986 metais. Jis pasisakydavo prieš demokratijos šalininkus ir ANC, tačiau kai nusprendė represuoti priešininkus masiniais suėmimais ir teismais už išdavystę, gavo atkirtį – kaltinamieji buvo išteisinti.

C. Čiabuvių žemės, arba bantustanai

Pietų Afrikoje buvo įkurti keturi bantustanai, numatyti dar šeši:

Transkėjus: geografiškai beveik vientisas konglomeratas su 2,5 milijono gyventojų, kalbančių kosų kalba, turėjęs savivaldą nuo 1963 metų, o 1976 metais pripažintas „nepriklausomu". Jo teritorija užima 45 000 kvadratinių kilometrų (daugiausia apleistų žemių), kur verčiamasi žemės ūkiu ir medžių auginimu. 1,7 milijono žmonių, gyvenančių už bantustano ribų ir kalbančių kosų kalba, prarado Pietų Afrikos pilietybę. Transkėjus nutraukė diplomatinius santykius su Pietų Afrika (nors neturėjo jokių santykių su kitomis valstybėmis), nes pastaroji atsisakė į bantustaną įtraukti Rytų Grikvalandą ir išsiuntė nepageidaujamus kosus. 1979 metais Pietų Afrika pašalino svarbiausią prievartinės migracijos priežastį: Kapo provincijoje sustabdė Krosroudo gyvenviečių griovimą buldozeriais. Pirmasis Transkėjaus prezidentas Kaiseris Matanzima (vėliau pasodintas į kalėjimą) pamažu buvo išstumtas kairiųjų – generolo Bantu Holomisos ir Chriso Hani, kariuomenės vado Umkhonto na Svize ir Pietų Afrikos komunistų partijos generalinio sekretoriaus (nužudyto 1993 metais).

Boputatsvana: bantustanas, kuriame gyvena beveik pusė tsvanų tautelės už Botsvanos ribų, kur jų liko tik mažuma dėl devynioliktajame amžiuje vykusios migracijos į aukso kasyklas. 1977 metais bantustanas gavo „nepriklausomybę". Jo 40 000 kvadratinių kilometrų teritorija suskirstyta į septynias atskiras dalis, be sostinės, tačiau su didžiausiais pasaulyje platinos telkiniais.

Venda: beveik 6500 kvadratinių kilometrų ploto vientisas bantustanas, negalintis išmaitinti gyventojų – 1,3 milijono vavendų (artimų šonams). Skurdžios

žemdirbystės rajonas, bet tik 10 km nuo Zimbabvės, svarbus strateginiu požiūriu. „Nepriklausomybę“ gavo 1979 metais.

S*iskėjus*: 5500 kvadratinių kilometrų ploto neturtingas ir nevaldomas kraštas, kur gyvena 500 000 kosų, persikėlusių per Kėjaus upę devynioliktajame amžiuje. Į jį pretendavo Transkėjus. Savivaldą gavo 1972 metais. Siskėjus ir „baltasis koridorius“, vedantis į Ist Londoną (kur buvo darbo), priklausė vienas nuo kito ir kartu priešai.

Kvazulų žemės: gyvena 4 milijonai iš 5,5 milijono zulų ir užima 31 000 kvadratinių kilometrų, padalytos į dešimt (iš pradžių 48) dalių. Užima trečdalį Natalo provincijos, nors zulai pretenduoja į visą. *Lebova ir Kvagva*: tai Šiaurės ir Pietų Sotas – nedidelė ir sausringa teritorija. Pirmoji turi savivaldą nuo 1972 metų. *Kangvanė*: į šiaurę nuo Ngvanės, užima 3700 kvadratinių kilometrų plotą, padalyta į dvi dalis, kur gyvena 250 000 svazių (trečdalis viso jų skaičiaus). *Gazankulu*: užima 6300 kvadratinių kilometrų ploto, suskirstyta į keturias dalis, kur gyvena 350 000 šanganų. Tai sausringa, bet tikriausiai turinti naudingųjų iškasenų teritorija. *Pietų Ndebelė*: atskirta nuo Boputatsvanos.

1990 metais visi keturi įkurti bantustanai rodė nepritarimą vyriausybės politikai ir palaikė ANC. Boputatsvanoje vyko demonstracijos prieš prezidentą Lucasą Mangope. Vendoje prezidentas Frankas Ravele buvo priverstas pasitraukti. Siskėjuje Lennoxas Sebe, prezidentas iki gyvos galvos, buvo išvytas vietinės kariuomenės, kuri atsisakė nepriklausomybės ir susivienijo su ANC. Seniausiame bantustane Transkėjuje per tokį pat karinį perversmą 1987 metais nušalinti du svarbiausi ministrai. Visi bantustanai nustojo gyvuoti, kai 1994 metais Pietų Afrika priėmė naują konstituciją.

Šešta dalis

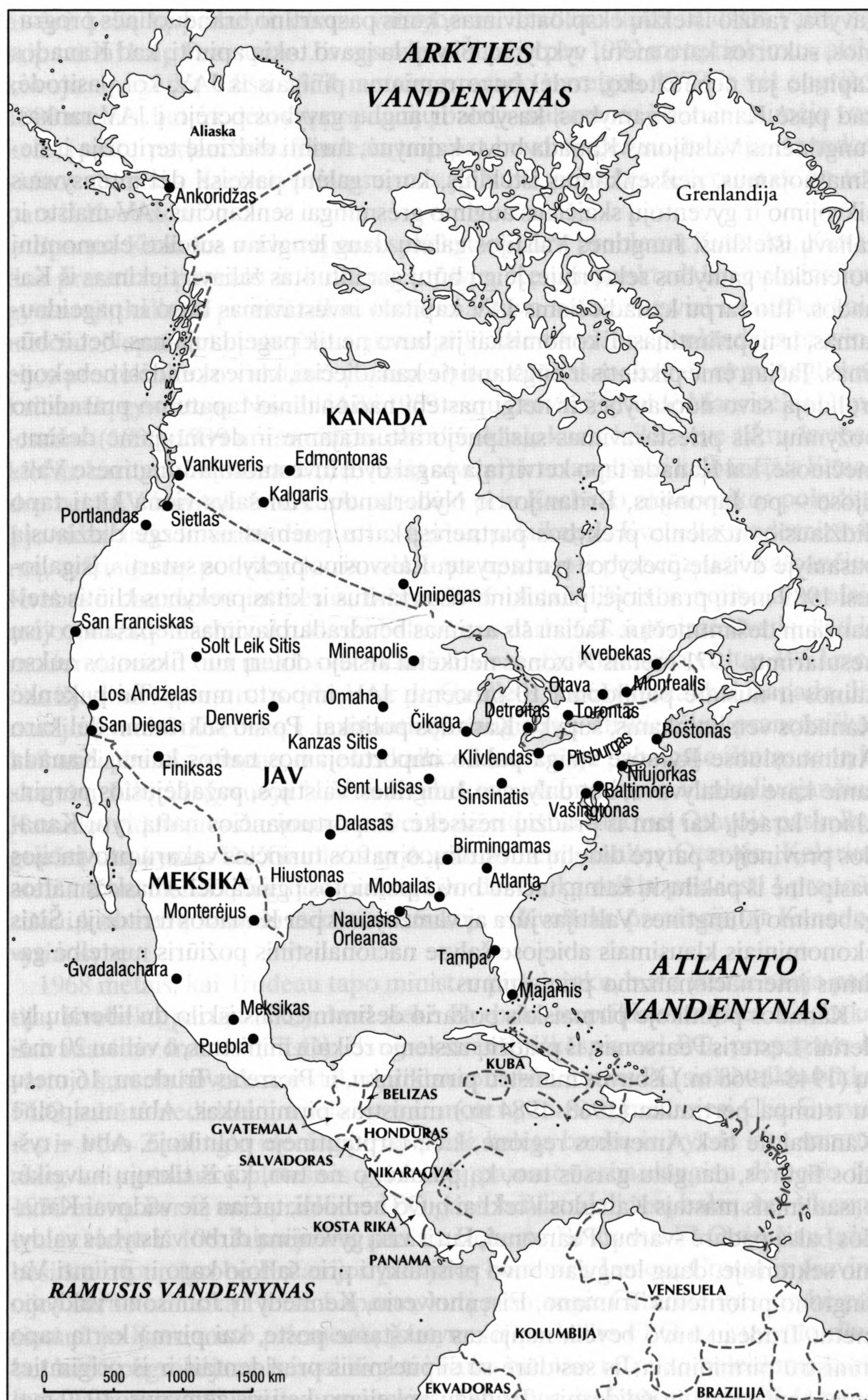
Amerika

26. Kanada

Kanada, antroji ar trečioji pagal dydį pasaulio valstybė, atliko teigiamą ir iškilų vaidmenį tarptautiniuose santykiuose, daugiausia kaip tarptautinių organizacijų NATO ir G7 narė. Ji kariavo dviejuose pasauliniuose karuose ne dėl savęs pačios, o dėl kitų. Kanada buvo neįprastai politiškai ir geografiškai izoliuota, iš tiesų turėjo tik vieną valstybę kaimynę ir neturėjo svarbių užsienio konfliktų. Pasižymėjo didžiuliais ištekliais ir santykinai mažu gyventojų skaičiumi. Ji buvo antroji pagal svarbą po Britanijos senojoje Britų sandraugoje, o pokarinėje daugiarasėje Sandraugoje iš visų senųjų (baltųjų) narių labiausiai rūpinosi naujųjų narių poreikiais ir pažeidžiamumu. Šalia Kanados istorinio, politinio ir sentimentalaus prisirišimo prie Britanijos atsirado ekonominis, strateginis ir geografinis ryšys su Jungtinėmis Valstijomis. Pastarojo ryšio svarbą, lyginant su ankstesniuoju, padidino Antrasis pasaulinis karas, šaltasis karas ir įtvirtino Ogdensburgo deklaracija dėl Kanados ir Jungtinių Amerikos Valstijų bendros atsakomybės už saugumą Šiaurės Amerikoje, platesni įsipareigojimai, nulėmę narystę NATO, dalyvavimas Išankstinio įspėjimo sistemoje, kuria numatyta neutralizuoti netikėtus sovietų raketų antpuolius Šiaurės Amerikoje, taip pat Šiaurės Amerikos gynybos (NORAD) vadovybės sukūrimas 1958 metais. Siųsdama savo karinius dalinius į Korėjos karą, Kanada parodė, kad palaiko požiūrį, jog svarbiausias pasaulio uždavinys yra kovoti prieš Sovietų Sąjungą ir tarptautinį komunizmą, nors pati tą darė atsargiai. Daugybė kanadiečių priešinosi supaprastintai šaltojo karo demonologijai. Kai kurie Kanados vadovai žaidė neprisijungimu ir abejojo Kanados karinių pajėgų dislokavimo Europoje nauda: vienu metu vyriausybė netgi vienašališkai sumažino jas per pusę (kai Prancūzija pareiškė, kad atšaukia visus karinius dalinius iš NATO pajėgų). Jungtinių Valstijų karas Vietname buvo plačiai pasmerktas, be to, kanadiečiai įsižeidė, kai Jungtinės Valstijos nemanė, jog reikia pranešti, kas vyksta, savo žemyno sąjungininkams, pavyzdžiui, Kubos raketų krizės atveju.

Kanada tvirtai palaikė nevykusias JT Chartijos nuostatas dėl tarptautinių pajėgų bei Karinio štabo komiteto sukūrimo ir ryžtingiau negu kitos reikalavo, kad pagal Šiaurės Atlanto sutarties 2 straipsnį NATO siektų ne tik karinių, bet ir ekonominių tikslų. Efektyvesnės buvo Kanados pastangos šalinant sunkumus, atsiradusius Britanijai užpuolus Egiptą 1956 metais, ir įtampą dėl *apartheido* Pietų Afrikoje (kai paaiškėjo, kad jos įveikti neįmanoma, Kanada prisijungė prie tų narių, kurie manė, kad Sandraugai būtų geriau be Pietų Afrikos).

Jeigu, kaip manoma, prezidentas Williamas H. Taftas 1911 metais sukūrė terminą „ypatingi santykiai“, apibūdindamas JAV–Kanados ryšius, jis nebuvo toli nuo tiesos, ypač ekonominiu požiūriu. Visą šimtmetį ekonominiai ryšiai stiprėjo, nes Kanados ekonomika buvo stiprinama tiek tradicinėse grūdų, medienos, naudingųjų iškasenų (daugiausia nikelio) įmonėse, tiek naujose šakose, pavyzdžiui, elektronikos bei chemijos pramonė, naftos išteklių paieška bei

26.1. Šiaurės Amerika

gavyba, radžio išteklių eksploatavimas, kuris paspartino branduolinės programos, sukurtos karo metu, vykdymą. Ši veikla įgavo tokią apimtį, kad Kanados kapitalo jai nebeužteko, todėl buvo remiama pinigais iš JAV, kol pasirodė, kad pusė Kanados gamybos, kasybos ir anglių gavybos perėjo į JAV rankas. Jungtinėms Valstijoms Kanada buvo kaimynė, turinti didžiulę teritoriją ir neišmatuojamus, neišsenkamus išteklius, kurie galėtų pakeisti dėl intensyvaus eikvojimo ir gyventojų skaičiaus augimo grėsmingai senkančius JAV maisto ir žaliavų išteklius. Jungtinės Valstijos galėtų daug lengviau sutelkti ekonominį potencialą gamybos sektoriuje, jeigu būtų garantuotas žaliavų tiekimas iš Kanados. Tuo tarpu kanadiečiams JAV kapitalo investavimas buvo ir pageidaujamas, ir nepriimtinas. Ekonomiškai jis buvo ne tik pageidaujamas, bet ir būtinas. Tačiau ėmė piktintis ir būgštauti tie kanadiečiai, kurie skundėsi nebekontroliuoją savo nuosavybės ir netgi pastebį nacionalinio tapatumo praradimo požymių. Šis prieštaravimas susilpnėjo aštuntajame ir devintajame dešimtmečiuose, kai Kanada tapo ketvirtąja pagal dydį investuotoja Jungtinėse Valstijose – po Japonijos, Britanijos ir Nyderlandų. Abi šalys viena kitai tapo didžiausios užsienio prekybos partnerės, kartu paėmus užmezgė didžiausią pasaulyje dvišalę prekybos partnerystę. Laisvosios prekybos sutartis, įsigaliojusi 1989 metų pradžioje, panaikino visus tarifus ir kitas prekybos kliūtis ateinančiam dešimtmečiui. Tačiau šis artimas bendradarbiavimas nepašalino visų nesutarimų. 1971 metais Nixonas netikėtai atsiejo dolerį nuo fiksuotos aukso kainos ir nustatė papildomą 10 procentų JAV importo muitą. Tai pakenkė Kanados verslininkams, supyko Kanados politikai. Po šio sukrėtimo dėl karo Artimuosiuose Rytuose staiga pakilo importuojamos naftos kaina. Kanada tame kare nedalyvavo, bet dalyvavo Jungtinės Valstijos, pažadėjusios perginkluoti Izraelį, kai jam iš pradžių nesisekė. Importuojančios naftą rytų Kanados provincijos patyrė didelių nuostolių, o naftos turinčios vakarų provincijos pasipelnė iš pakilusių kainų, tačiau buvo įpainiotos į ginčą dėl Aliaskos naftos gabenimo į Jungtines Valstijas jūra ar vamzdynais per Kanados teritoriją. Šiais ekonominiais klausimais abiejose šalyse nacionalistinis požiūris nustelbė galimus internacionalizmo pranašumus.

Kanados politikoje pirmaisiais pokario dešimtmečiais iškilo du liberalų lyderiai: Lesteris Pearsonas, iš pradžių užsienio reikalų ministras, o vėliau 20 metų (1948–1968 m.) išbuvęs ministru pirmininku, ir Pierre'as Trudeau, 16 metų su trumpa pertrauka (1968–1984 m.) ministras pirmininkas. Abu nusipelnė Kanadai ne tiek Amerikos regione, kiek tarptautinėje politikoje. Abu – ryškios figūros, daugiau garsūs tuo, ką pasakė, o ne tuo, ką iš tikrųjų nuveikė: pasauliniais mastais Kanados ištekliai buvo nedideli, tačiau šie vadovai Kanados balsą padarė svarbų. Pearsonui, kuris visą gyvenimą dirbo valstybės valdymo sektoriuje, daug lengviau buvo prisitaikyti prie šaltojo karo ir priimti Vašingtono prioritetus Trumano, Eisenhowerio, Kennedy ir Johnsono valdymo metu. Trudeau buvo beveik naujokas aukštame poste, kai pirmą kartą tapo ministru pirmininku. Jis susidūrė su silpnesniais prezidentais ir iš prigimties buvo ciniškesnis ir išdidesnis. Trudeau apkeliavo keturis žemynus. 1970 metais, ką tik užėmęs Pearsono vietą, pripažino Kinijos komunistų vyriausybę ir

atvėrė kelią tą padaryti kitoms valstybėms. Trudeau laikė valdžios vairą ne taip tvirtai kaip Pearsonas. Jis vos nepralaimėjo per 1972 metų rinkimus, atsikovojo daugumą balsų 1974 metais, prarado pareigas 1979 ir vėl sugrįžo 1980 metais, bet tik dėl rytų provincijų balsų – vakaruose liberalai laimėjo vos keletą vietų parlamente. Trudeau taip pat buvo susijęs su didžiąja Kanados vidaus drama – Kvebeko statusu, nes jis buvo prisiekęs federalistas, be to, pats iš Kvebeko.

Spartus Kanados suklestėjimas sukėlė tam tikrų problemų Kvebeke, Kanados prancūzų paveldo ir kultūros lopšyje. Keturi penktadaliai provincijos gyventojų kalbėjo prancūziškai, dauguma buvo konservatyviai nusiteikę kaimiečiai. Nepaisant jų skaičiaus, jiems priklausė tik vienas penktadalis provincijos produkcijos, o vidutinės pajamos buvo kur kas mažesnės negu angliškai kalbančių gyventojų. Nuo 1944 iki 1959 metų provinciją valdė Maurice'as Duplessisas (1936–1939 m. ministras pirmininkas), kuris laikė save tikru kvebekiečiu, kartu siedamas save (ne visada atvirai) ir su angliškai kalbančiais Kanados bei JAV kapitalistais, kurie prisidėjo prie Kvebeko ekonomikos pokyčių. Į jo vietą atėjo liberalas Jeanas Lesage'as, palaikantis Kvebeko modernizavimą, ryžtingesnę politiką, kuria siekiama apsaugoti prancūziškai kalbančios Kvebeko daugumos interesus, tačiau 1966 metais liberalai netikėtai pralaimėjo, prarado darbininkų klasės balsus, nes darbininkai padarė išvadą, kad iš modernizavimo turi naudos tik vidurinė klasė. De Gaulle'io vizitas 1967 metais išjudino separatistus. Vargu ar de Gaulle'is norėjo suskaldyti Kanadą. Jis norėjo įtraukti Kvebeką į tarptautinę, daugiausia afrikietišką, prancūziškai kalbančią bendruomenę, o viešos kalbos Monrealyje pabaigoje ištaręs seną ir skambų šūkį „Tegyvuoja laisvas Kvebekas", dramatizavo kunkuliuojančius Kanados vidaus nesutarimus ir privertė įsižeidusius vadovus Otavoje paskelbti griežtą atsakymą. De Gaulle'is grįžo namo neapsilankęs Otavoje. Kelerius ateinančius metus daug nesutarimų kilo dėl to, ką reikia pakviesti į prancūziškai kalbančių šalių susitikimus Afrikoje – Kvebeko provinciją ar Kanados vyriausybę.

1968 metais, kai Trudeau tapo ministru pirmininku, buvo įkurta nauja partija, Kvebeko partija (PQ), kuri siekė Kvebeko nepriklausomybės. Kvebeko išsivadavimo frontas (FLQ), daug ekstremistiškesnis nei PQ, propagavo ir vartojo smurtą kovodamas dėl nepriklausomybės, kurios PQ siekė taikiu būdu. FLQ subūrė nedidelė grupelė vyrų ir moterų, kurie remdamiesi Che Guevaros ir Mao Zedong'o ideologija, apiplėšė keletą bankų ir įvykdė kitų smurto aktų, kai nesulaukė platesnės gyventojų paramos arba daugiau dėmesio iki 1970 metų. Per tų metų rinkimus PQ gavo ketvirtadalį visų balsų, bet tik septynias vietas iš 108: laimėjo liberalai su Robertu Bourassa. FLQ rimčiau griebėsi smurto, pagrobė Britanijos prekybos komisarą Jamesą Crossą ir provincijos darbo ministrą Pierre Laporte, kurį pasmaugė. Centrinė vyriausybė pasinaudojo Karo meto priemonių įstatymu ir paskelbė FLQ už įstatymo ribų, bet leido pagrobėjams laisvai išvykti į Kubą mainais į Crosso paleidimą, kuris buvo laikomas nelaisvėje du mėnesius. Dėl blogo žvalgybos darbo FLQ pavyko nuostabiai ilgai gyvuoti, tačiau 1972 metais saugumo pajėgoms vis dėlto

pavyko jį nuslopinti. Separatistai ėmė veikti tik nesmurtiniais metodais, bet nieko nepasiekė.

Problema vėl buvo sugrąžinta į konstitucinių ginčų sferą. 1971 metų konferencijoje, kurioje dalyvavo ir federalinės vyriausybės, ir dešimties Kanados provincijų atstovai, buvo priimta Viktorijos chartija – kompromisas, kurį Kvebekas atmetė, o 1976 metais PQ laimėjo per rinkimus provincijoje. Jos vadovas René Lévesque tapo provincijos ministru pirmininku, aplankė Prancūziją ir pateikė nemaža priemonių, numatančių prancūzų kalbai specialų statusą provincijoje (visa federacija oficialiai buvo paskelbta dvikalbe 1969 metų statutu). Tačiau separatistai 1980 metais visiškai pralaimėjo, kai Kvebeko referendumas atmetė pasiūlymą pradėti derybas dėl „suvereniteto–asociacijos".

Kvebeko nacionalistai ėmė pulti federalinę vyriausybę, kai Trudeau įpėdinis konservatorius Brianas Mulroney 1984 metais mėgino pritraukti liberalų balsus Kvebeke, siūlydamas konstitucijos pakeitimus (Mič Leiko pataisą), kurie padidintų provincijų valdžios įtaką skiriant aukščiausiuosius teisėjus ir senatorius, taip pat sprendžiant imigracijos ir finansų problemas. Visose provincijose, išskyrus Kvebeką, pataisa nebuvo populiari, 1990 metais jai nepritarė reikiama provincijų dauguma. Po tokio atsako pirmą kartą dauguma kvebekiečių balsavo už nepriklausomybę. Vėliau Mulroney'io pastangos išspręsti šią problemą suteikiant Kvebekui specialų statusą federacijoje, nors ir remiamos visų dešimties provincijų ministrų pirmininkų (Šarlotestauno susitarimas), buvo atmestos penkių provincijų, tarp jų ir Kvebeko, per plebiscitus. Šios konstitucinės kliūtys kartu su ekonomikos nuosmukiu, didesniais mokesčiais, nedarbu ir centrinės valdžios nenuoseklumu taip susilpnino Mulroney padėtį, kad jis buvo priverstas atsistatydinti.

1993 metais Mulroney pakeitė pirmoji Kanados ministrė pirmininkė – Kim Campbell, kuriai vadovaujant partija pralaimėjo ir vos nebuvo panaikinta. Jos partija gavo tik dvi vietas, į valdžią grįžo liberalai. Premjeru tapo Jeanas Crétienas ir vėl iškilo ankstesnės problemos dėl santykių su Jungtinėmis Valstijomis (dėl NAFTA – žr. 28 skyrių), dėl valstybinio biudžeto vykdymo, ypač dosnaus socialinių tarnybų finansavimo iš palyginti nedidelių mokesčių, tas pats Kvebeko klausimas, kur 1994 metais per provincijos rinkimus PQ laimėjo tokia maža persvara, kad jos pažadas surengti referendumą dėl nepriklausomybės atrodė esąs skubotas, juolab kad inuitai ir kiti čiabuviai ėmė kalbėti, jog provincijos teisė atsiskirti nuo federacijos reiškia jų teisę panašiai atsiskirti nuo provincijos. 1995 metų referendumą federalistai laimėjo netvirta vieno procento persvara. Nepasitenkinimas kaupėsi. 1998 metais vienašališkas atsiskyrimas Aukščiausiojo teismo buvo paskelbtas nekonstituciniu, o per provincijos rinkimus Kvebeke PQ gavo daugumą vietų, tačiau tik antrąją vietą per visuotinius rinkimus.

Paskutinė konstitucinė Kanados sąsaja su Britanija, nustatyta 1867 metų Britanijos Šiaurės Amerikos įstatyme, buvo panaikinta 1982 metais. Kanados pageidavimu Britanijos parlamentas priėmė teisių chartiją ir tuo panaikino dar likusias savo paties galias leisti įstatymus Kanadai. Šis aktas buvo vilkina-

mas dėl pačioje Kanadoje vykusių diskusijų, kaip turėtų būti paskirstytos Britanijos turėtos teisės tarp centro ir provincijų; taip pat dėl skirtingų teisinių sprendimų, ar tuo klausimu centrinė valdžia gali kreiptis į Britanijos parlamentą be visų provincijų pritarimo (kurio Trudeau negavo dviejų konstitucinių suvažiavimų metu) ir dėl Trudeau pasiryžimo Didžiojoje Britanijoje priimti įstatyminį aktą, kuris faktiškai yra Kanados teisių bilis. Kvebeke Lévesque priešinosi teigdamas, kad tokių teisių negali įtvirtinti nei Britanijos, nei Kanados parlamentas, todėl buvo nuspręsta, kad Kvebeke galios tik tos, kurias jau patvirtino, arba tos, kurias ateityje patvirtins provincijos įstatymų leidžiamasis susirinkimas.

1949 metais Niufaundlendas tapo Kanados dalimi po referendumo, per kurį nedidele balsų dauguma buvo pasirinkta konfederacija su Kanada, o ne skurdus egzistavimas savivaldos sąlygomis. Dar svarbiau tai, kad Kanada vis labiau skaldėsi. Per 1997 metų rinkimus liberalai tebebuvo pagrindinė parlamento dauguma, tačiau jų artimiausi varžovai – Kvebeko blokas ir Reformų partija – buvo griežtai regioniniai. Pastaroji aplenkė pirmąją federaliniame parlamente, bet negavo didesnės paramos už Britų Kolumbijos ir Albertos ribų. Konservatoriai buvo penkti iš penkių parlamentinių partijų.

27. Pietų Amerika

Pietų Amerika devynioliktajame amžiuje buvo izoliuota nuo pasaulio politikos ne dėl Europos imperializmo, kaip Afrika ir didžioji dalis Azijos, o dėl postkolonializmo paveldo. Pietų Amerikos respublikos taip pat buvo labai atskiros ir viena nuo kitos. Dvidešimtajame amžiuje ši padėtis ėmė keistis, kartu stichiškai stengiamasi suderinti demokratinę ir pramonės revoliucijas, kurios buvo Vakarų Europos ir Jungtinių Valstijų plėtros bei laimėjimų požymis. Reikėjo įdiegti politines demokratijos formas ir demokratines socialines vertybes į ribotas oligarchijas, plėtoti apdirbamąją pramonę ten, kur iki tol valdančiosios klasės tenkino savo poreikius parduodamos žaliavas.

Praėjus daugiau kaip šimtmečiui nepriklausomo gyvenimo, Pietų Amerika tapo politinio nestabilumo ir socialinio nepajudinamumo sinonimu. Ji garsėjo pilietiniais karais, revoliucijomis, perversmais, politinėmis žmogžudystėmis ir trumpai galiojančiomis konstitucijomis ir šalia to įsišaknijusiu socialiniu bei ekonominiu neteisingumu. Jai labiausiai reikėjo priešingų esamai tikrovei dalykų – politinio stabilumo ir socialinių bei ekonominių pokyčių. Ta prasme ji nebuvo vienintelė, tačiau problemos ilgainiui sudėtingėjo, kol tapo labai nemalonia dilema: ar socialiniai ir ekonominiai pokyčiai įmanomi be revoliucijos ir ar įmanoma pasiekti politinio stabilumo nepalaikant socialinio ir ekonominio sąstingio? Svarbiausio konflikto tarp mažumos ir daugumos nešvelnino vidurinė klasė, kuri Vakarų Europai padėjo prasmukti pro oligarchijos kliūtis be netoleruotinos prievartos.

Valdžia Pietų Amerikoje po ispanų ir portugalų viešpatavimo perėjo į visuomenės elito rankas. Šis elitas buvo stambieji žemvaldžiai, palaikomi Romos katalikų Bažnyčios, ir kariškiai, siekiantys tokio pat socialinio statuso. Iki 1945 metų tradicinė aukštesniųjų klasių valdžia niekur nebuvo panaikinta į pietus nuo Panamos sąsmaukos, o po dešimties metų – tik Bolivijoje (1952 m.). Tačiau oligarchijos padėtis silpnėjo. Dvasininkų ir karininkų sluoksniai ėmė abejoti, ar teisėta jų valdžios ir pelnų monopolija. Taip pat iš dalies susirūpinta kaimo varguomene, miestų proletariatu, kurio nuolat daugėjo, engiamų indėnų būkle. Suvokus, kokia didelė nelygybė, visuomenę ėmė graužti sąžinė ir kartu kilo baimė, nes bedaliai turėjo du stiprius politinius veiksnius: nepasitenkinimą ir gėrybių perskirstymą. Bažnyčia perkėlė dėmesį ir politinę įtaką labiau į kairę, o kariniuose sluoksniuose atsirado populistinių nuostatų ir demagoginės pakraipos karininkų.

Visoje Pietų Amerikoje dauguma gyventojų buvo labai nuskurdę, beraščiai, nedirbantys naudingo darbo ir tarsi nepriklausantys valstybei. Daugelį valstybių oligarchijos ne tik valdė, bet ir buvo jų savininkės ta prasme, kad žemė ir tai, kas ant jos augo ir buvo po žeme, priklausė nedidelei grupelei žmonių: įvairiose šalyse nuo 60 iki 90 procentų dirbamos žemės buvo vieno dešimtadalio gyventojų nuosavybė. Nepaisant abstrakčių samprotavimų apie teisingumą ir neteisybę, gamyba dėl tokio susiskirstymo buvo labai neefektyvi. Dauguma žemvaldžių, kuriems priklausė daugiau žemės nei reikėjo įdirbti,

27.1. Pietų Amerika

leido jai dirvonuoti, apleido, tačiau aršiai priešinosi bet kokiam perskirstymui ir perdavimui kitiems savininkams, kurie galbūt labiau pasirengę ją dirbti. Dėl prievartinio perskirstymo kildavo priešingas blogis – atsirado daugybė ekonomiškai nenašių žemės plotų: pavyzdžiui, Kolumbijoje daugiau nei du trečdaliai žemės nebuvo dirbama, nors daugelis dirbamų žemių buvo suskirstytos į sklypus po kelis akrus. Turintys be galo daug pigios darbo jėgos didieji žemvaldžiai nematė reikalo investuoti pelno į žemę, modernizuoti gamybos metodų ar plėsti gamybą.

Kaimo varguomenė tebebuvo labai nuskurdusi, prie skurdo ribos ar net už jos, trumpą gyvenimą nugyvendavo beprasmiškai ir beviltiškai skursdama arba vykdavo į miestus, kur neką geriau sekėsi, nes nebuvo pasiruošusi dirbti samdomą darbą. Visuomenės švietimas visoje Pietų Amerikoje buvo toks menkas, kad tik mažiau nei dešimtadalis gyventojų baigdavo pradinę mokyklą. Paprastai neraštingumo lygis būdavo 50 procentų, kartais ir 90 procentų. Atvykę į miestus valstiečiai indėnai būdavo išjuokiami, nes jų nesuprasdavo ir dėl keistos tarties bei elgesio. Valstiečiai maža ką galėjo pasiūlyti, o miestai maža kuo galėjo padėti. Pramonė negalėjo klestėti ten, kur pusė gyventojų buvo per daug nuskurdę, kad įstengtų pirkti jos produkciją. Pietų Amerikos pramonę taip ribojo vietinės rinkos mažumas, kad šalys turėjo importuoti prekes, kurias pačios galėjo pasigaminti. Todėl miestams, į kuriuos vykdavo valstiečiai, nereikėjo jų darbo rankų, nes patys kentėjo nuo nedarbo, trečdalis gyventojų buvo benamiai. Nedarbas didėjo ne tik dėl ekonominių priežasčių, bet ir dėl demografinio sprogimo, kuris buvo didesnis nei kur nors kitur pasaulyje: gyventojų padvigubėdavo per ketvirtį amžiaus.

Todėl daugumoje Pietų Amerikos vietų buvo susidariusi revoliucinė situacija, kurią dar sustiprino jos suvokimas, nes vien įsitikinimas, jog tokia padėtis nebegali ilgai trukti, jau savaime yra galingas permainų veiksnys. Siekiančios pokyčių jėgos buvo santykinai pasyvus kaimo ir miesto proletariatas, kurio vadovai, nepatenkinti esama padėtimi valstybėje, dėl bendro reikalo galėjo susijungti su masėmis ir su jomis nueiti visą ar dalį kelio, vedančio į revoliuciją.

Pietų Amerikos vidurinės klasės formavimąsi stabdė lėtas pramonės augimas, o pramonė savo ruožtu lėtai augo dėl valdančiosios klasės nesuinteresuotumo, nes jos gyvenimo lygis tebebuvo aukštas. Ši klasė apsirūpindavo eksportuodama žaliavas, už gautas pajamas nusipirkdavo visų reikiamų užsienio prekių ir prabangos reikmenų iš viso pasaulio. Toks ekonomikos modelis sukėlė socialinių ir politinių padarinių, nes maža vidurinė klasė silpniau nei didelė įgyja tam tikrų jai būdingų įgūdžių ir kelia savo politinius tikslus. Pietų Amerikoje maža vidurinė klasė, įkalinta oligarchinėje sistemoje, buvo gana lengvai suviliota įsitraukti į aukštesniąją sistemos sferą, nes negalėjo jos sugriauti. Tuo Pietų Amerika nebuvo unikali, bet vidurinės klasės padėtis pakito Antrojo pasaulinio karo metais, kai Pietų Amerika nebegaudavo įprasto importo ir tai skatino vietinės pramonės plėtrą. Po karo buvo susidariusi nedidelė pauzė, bet dėl kilusio Korėjos karo atsiradusi paklausa buvo naujas akstinas pramonei augti. Nors šie karai ir nebuvo tiesiogiai susiję su ta žemyno dalimi, vis dėlto pakeitė ekonomikos kryptį, bet neturėjo didelio poveikio

socialinei hierarchijai. Pramonės darbuotojų vidurinė klasė kai kuriose vietose klestėjo, ypač Brazilijoje, bet visur kitur toli gražu nebuvo pajėgi atimti iš tradicinės valdančiosios klasės politinės valdžios vairo.

Vidurinės klasės iškilimas paprastai būna susijęs su demokratijos įsigalėjimu, nes vidurinė klasė, perimdama dalį valdžios, priklausiusios žemvaldžių aristokratijai, parodo kelią į dar didesnį politinės sistemos atvirumą. Pietų Amerika iš europiečių valdymo išsivadavo ypatingu būdu. Po Napoleono pergalės prieš Ispaniją išnyko ispanų valdžia Naujajame pasaulyje, taigi išvaduotojai įžengė tarsi į tuščią vietą, kaip atimtos ispanų karūnos paveldėtojai, o ne kaip kovotojai už Europos revoliucinius principus ar Švietimo idealus: jie nebuvo tokie demokratiški kaip George'as Washingtonas ar ankstesnės kartos jo bendraminčiai – valdovai, atskilę nuo *anciens régimes,* besiremiančių nuosavybės šventumu ir privilegijomis (turimomis), kurias išlaikė. Naujose valstybėse kariškių kasta, gal ir antroji pagal rangą ir prestižą, tapo pirmoji valdžios atžvilgiu. Po išsivadavimo karų Pietų Amerikos kariuomenės buvo įsivėlusios tik į keletą tarpusavio karų, joms negrasino joks priešas už subkontinento ribų. Todėl jų karininkai mieliau ėmėsi vidaus politikos, o ne nacionalinės gynybos. Kai kurie pasirinko gyvenimą socialiniame elite, kiti – politikos karjerą, dar kiti – vėlesniais laikais – sėkmingą verslą ginklų pramonėje, turizme ar prekyboje narkotikais. Daugelis laikė save valstybės sargais ar krikštatėviais (tą jie dažnai tapatino su *status quo*) ir naudojo prievartą prieš pernelyg apatiškus ir korumpuotus politikus, kuriuos pakeisdavo kitais ar patys užimdavo jų vietą; kad kariuomenės didėtų, imdavo karininkų iš įvairių sluoksnių, taigi imta suvokti socialinius veiksnius, o kariškiai pradėjo remti reformas. Besilaikantys tokių tendencijų karininkai buvo pravardžiuojami *nasseristas* (kaip priešingybė *gorillas*). Šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintajame dešimtmetyje jie skleidė nuomonę, kad nacionalinė politika ir nacionalinė armija turi būti profesionalesnės ir labiau socialiai orientuotos. Tačiau jei pirmuoju smūgiu turėjo būti sunaikinti senojo tipo diktatoriai ir sumažintas senojo tipo karininkų skaičius, tai nereiškė, kad atėjusi civilių vyriausybė netrukus taps veiksminga ir dirbs taip, kaip tikimasi, arba imsis socialinių reformų, kol pažangiausi karininkai nebus nusprendę, ar jos naudingos.

Šalia šio vidaus politinių jėgų persigrupavimo, kurio rezultatai galėjo būti skirtingi įvairiose valstybėse, buvo ieškoma politinių formų, kurios leido lankstesniems protams svarstyti užsienio pavyzdžius, kurių kiekvienas, rodės, galėjo ką nors duoti: Vakarų demokratiją, pabrėžiančią laisves bei žmogaus teises, ir komunizmą, kuris garsėjo ekonomikos kėlimu ir lygybe. Jei kas nors iš Pietų Amerikos intelektualų būtų sugalvojęs, kaip paimti tai, kas geriausia iš šių dviejų pasaulių, tikriausiai būtų radęs kokią nors dirbtinę formą, galinčią garantuoti gerovę ir teisingumą. Tačiau ir jam kiltų dilema. Jis žinotų, kad dėl ekonominių priežasčių Pietų Amerikai reikia užsienio pagalbos; žinotų, kad, vadovaudamasi istorine patirtimi, Pietų Amerika būtų norėjusi apsieiti be užsienio pagalbos, bet turėtų sutikti su tuo, taip pat jei dirbtinės formos paieškose būtų tikėjęsis pagalbos bei paskatinimo ir iš Vakarų, ir iš komunizmo tvirtovių, būtų nemėgstamas abiejų.

Pietų Amerikos požiūrį į išorės pasaulį lėmė užsienio kapitalo poreikis, tačiau praeityje ji turėjo blogai panaudotos užsienio pagalbos patirtį. Devynioliktojo amžiaus pabaigoje–dvidešimtojo amžiaus pradžioje didžiosios kapitalistinės valstybės labai dosniai skolino Pietų Amerikai pinigų ir už tokias dideles palūkanas, kad kilo abipusis nepasitenkinimas. Pietų amerikiečiai jautėsi esą išnaudojami, o skolintojai vėliau piktinosi finansinių įsipareigojimų nesilaikymu ir daugelio jų pastatytų gamyklų nusavinimu. Per Antrąjį pasaulinį karą nebeliko eksporto rinkų. Vidaus rinkos buvo menkos ir silpnos, Amerikos rinka ribota. Bankams ir kitoms finansinėms institucijoms trūko mechanizmų ir būdų, kaip kredituoti plačią ekonomikos plėtrą. Neturtingieji buvo per daug neturtingi, kad taupytų, o turtingieji dažnai investuodavo ar laikydavo turtą užsienio bankuose. Tarptautinės agentūros reikalavo sunkių sąlygų: stabilios valiutos, subalansuoto biudžeto, vyriausybės išlaidų griežtų apribojimų. Industrializacija buvo silpna ar atidėliojama dėl daugelio priežasčių: valdantysis elitas priešinosi importo tarifams ir kvotoms, o šito reikėjo silpnai pramonei, tačiau turtingiems klientams tas nepatiko; vidaus rinkų buvo nedaug ir pernelyg mažos, mėginimų jas suvienyti buvo tik užuomazgos; pramonė viršijo galimybes, jos produkcijos kainos buvo per didelės; technologija buvo arba vietinė, todėl atsilikusi, arba užsienietiška, todėl nesuprantama ir brangi. Transportas ir kitos viešosios paslaugos buvo silpnos arba jų visai nebuvo, išskyrus netoli didelių miestų. Pusė visų gyventojų gyveno miestuose su 20 tūkstančių ar daugiau žmonių, jie buvo perpildyti, purvini, klestėjo nusikalstamumas. Be to, miestai tapo nekilnojamojo turto spekuliantų grobiu. Ekonominis atotrūkis tarp miesto ir kaimo didėjo. Žemė suteikė padėtį, gerovę ir pragyvenimą nedaugeliui; dažniausiai miestai netapo naujos ekonominės veiklos varikliais. Žemės reformos poreikis buvo akivaizdus, ir daugelis šalių priėmė svarbius įstatymus, bet faktiškai buvo nuveikta mažai, išskyrus po revoliucijų. Darbininkams žemės ūkyje mokama mažai, didelis nedarbas, darbininkų daugėjo, nepaisant nutekėjimo į miestus. Be kreditų, atitinkamų komunikacijų arba daugelyje vietų be vandens smulkūs savininkai negalėjo nusipirkti nei sėklų, nei trąšų, nei mašinų, kurių reikėjo ekonomiškai dirbti žemę.

Regioninės asociacijos buvo vienas iš ekonomikos gerinimo būdų. 1960 metais devynios Pietų Amerikos valstybės ir Meksika įkūrė Lotynų Amerikos laisvąją prekybos zoną (LAFTA), kurios pirmutinis tikslas buvo sukurti bendrą žemės ūkio rinką. 1980 metais įkurta Lotynų Amerikos integracijos asociacija (LATA), turinti platesnių ekonominių tikslų ir tuos pačius narius, be Brazilijos, ir dar Boliviją. 1969 metais keturios valstybės – Peru, Čilė (kurios išstojo 1973 metais), Bolivija ir Ekvadoras – sudarė panašų, bet glaudesnį žemės ūkio ir pramonės bendradarbiavimo darinį – Andų paktą. 1985–1989 metais Argentina ir Brazilija pasirašė daugelį susitarimų, skatinančių ekonominį bendradarbiavimą ir susitaikymą, Urugvajus tapo šio pakto stebėtoju, o vėliau ir nariu. Dar svarbiau tai, kad 1991–1993 metais tos trys valstybės kartu su Paragvajumi, remdamosi Asunsjono sutartimi ir Oro Preto protokolu, bendrai 200 milijonų gyventojų rinkai įkūrė MERCOSUR asociaciją, populiaresnę už visas kitas, išskyrus ES, NAFTA ir ASEAN. Bolivija ir Čilė

prisijungė prie jos kaip antraeilės. Pradinis MERCOSUR impulsas buvo politinis: sušvelninti Argentinos ir jos didžiosios kaimynės Brazilijos, taip pat Čilės, su kuria septintajame dešimtmetyje Argentina buvo priėjusios prie karo ribos, priešiškumą. Ši organizacija ekonomiškai buvo labai naudinga prekybai ir tarpvalstybinėms investicijoms.

Kitas regionalizmas – panamerikietiškas – iki paskutinių amžiaus metų praktiškai beveik nebuvo svarstomas. Jungtinės Valstijos buvo didžiausias kapitalo šaltinis ekonomikos plėtrai, tačiau santykius tarp dviejų žemyno dalių lėmė neramios, kartais priešiškos, srovės. Pietų Amerika skyrėsi nuo Šiaurės Amerikos ne tik lotynų kalbų vartojimu, bet ir susiskirstymu. Pietūs pasidalijo į daugelį valstybių, o Šiaurės Amerika ne. Nuo išvaduotojų laikų, kai subkontinentas buvo balkanizuotas poimperinių karų ir politikos, daugelis troško atgaivinti buvusį Pietų Amerikos didžiųjų Ispanijos vicekaralių solidarumą. Tebegyvuojantis kultūrinis bendrumas ir geografinis kompaktiškumas bei uždarumas ilgainiui padėjo sukurti tarpamerikietišką sistemą, tačiau pašalinti kontrastą tarp Šiaurės ir Pietų buvo neįmanoma. Šiaurėje Jungtinės Valstijos stebinamai sutaikė daugybę rasių ir tautybių ir išlaikė vienybę, nors veikė destruktyvios socialinės ir ekonominės jėgos, sukėlusios Pilietinį karą, o Kanadai pavyko išlaikyti britus ir prancūzus po vienu politiniu stogu. Taigi šios dvi valstybės buvo daug didesnės ir stipresnės už bet kurią Pietų Amerikos valstybę ir Pietų Amerikos gyventojai ėmė baimintis Jungtinių Valstijų pranašumo ir imperinių užmačių. Kanada galėjo būti atsvara, kai reikėdavo išvengti JAV ir Lotynų Amerikos konflikto.

Jungtinės Valstijos pačios davė pagrindą Pietų Amerikos įtarimams. Ekspansijos metais Jungtinės Valstijos buvo neapsisprendusios dėl savo santykių su kaimyninėmis valstybėmis Centrinėje Amerikoje ir Karibų jūros šalyse, o tapusios didžiąja valstybe, dažnai elgėsi taip, lyg tos valstybės nebūtų turėjusios visiško suverenumo. Panašiai kaip Didžiajai Britanijai dvidešimtajame amžiuje buvo sunku laikyti Artimųjų Rytų valstybes nepriklausomomis ar vertomis nepriklausomybės, maždaug tuo pačiu metu Jungtinės Valstijos tą patį jautė ir grupei valstybių, turėjusių ypatingą vaidmenį, kaip manyta, Jungtinių Valstijų gyvybiniams interesams. Kai prezidentas Monroe uždraudė plėsti Europos dominijų teritorijas Naujajame pasaulyje, Ispanija ir Portugalija jau buvo praradusios valdas, o britai, prancūzai ir olandai nebuvo labai suinteresuoti ginčytis dėl Monroe vienašalio pareiškimo. Vienintelis rimtas mėginimas ta linkme buvo Prancūzijos pastangos paversti Meksiką savita Habsburgų imperija Pilietinio karo Jungtinėse Valstijose metu, tačiau tai baigėsi visiška nesėkme. Tuo metu pačios Jungtinės Valstijos užgrobė trečdalį Meksikos teritorijos, pareiškė ketinančios kasti kanalą tarp vandenynų ir ketino įsigyti tokias dideles salas kaip Kuba ir Espanjola.

1823 metais paskelbta Monroe doktrina tapo politikos pagrindu, kuria siekiama paversti Ameriką sala nupirkus teritorijas (Luizianą, Floridą, Kubą, Aliaską), be to, užkirsti kelią Europos valstybėms susigrąžinti savo valdas ir išplėsti įtaką žemyne. Ją įkvėpė ir Rusijos baimė šiaurės vakaruose ir kitų

Europos valstybių pietryčiuose. Daugiau kaip šimtmetį šiai doktrinai įgyvendinti Jungtinėms Valstijoms nereikėjo ypatingų pastangų ir ja nebuvo rimtai abejojama, kol Antrojo pasaulinio karo metu likusios prancūzų ir olandų kolonijos juridiškai atsidūrė nacistinės Vokietijos valdžioje, o šaltojo karo metu rusai išdrįso įkurti bazę Kuboje. Britanija nemėgino plėsti savo Vest Indijos imperijos, ir po atotrūkio tarp Didžiosios Britanijos ir naujųjų Jungtinių Valstijų pirmaisiais dešimtmečiais britų karinė jūrų galia lyg ir palaikė Monroe doktriną, o ne priešinosi jai. Gamta nesukūrė salų tarp Didžiosios Britanijos salų ir Jungtinių Valstijų pakrančių, todėl tam laikotarpiui, kai jos gavo nepriklausomybę, būdingas susvetimėjimas, bet ne konfliktai. (Sunku patikėti, kad būtų pavykę išvengti konfliktų, ypač Pilietinio karo metu, jei Šiaurės Atlantas būtų nusėtas salomis, dėl kurių abi valstybės varžytųsi.) Šiuo atveju buvo bendri papročiai ir bendra kalba, tačiau nebuvo teritorinių ginčų (jie atsirado, žinoma, tik dėl Kanados, kuri negavo didesnės pagalbos iš Londono), o kai amžiaus pabaigoje Jungtinių Valstijų galia įspūdingai padidėjo, geros valios santykiai tarp abiejų valstybių užgožė epizodiškus konfliktus, o kitą šimtmetį atvedė į aljanso sukūrimą, kuris Didžiąją Britaniją atitraukė nuo Europos interesų ir įsuko į Amerikos orbitą.

Devynioliktojo amžiaus viduryje, kai Jungtinės Valstijos pirmą kartą ėmė galvoti apie kanalą, kuris sujungtų Atlanto ir Ramiojo vandenynus, per Nikaragvos teritoriją, ypač svarbus pasidarė Didžiosios Britanijos sutikimas ir bendradarbiavimas tuo klausimu. Didžiajai Britanijai priklausė teritorijos gretimoje pakrantėje (Britų Hondūre, Moskitų Kranto rajone ir salos Biskajos įlankoje); Jungtinės Valstijos sudarė naudingas sutartis su Nikaragva ir Hondūru. Pagal 1850 metų Claytono-Bulwerio sutartį Didžioji Britanija ir Jungtinės Valstijos susitarė, kad nė viena neturės išimtinės teisės kontroliuoti kanalą ir neturės ypatingų privilegijų juo naudotis, be to, nė viena šalis negalėjo užimti, statyti įtvirtinimų, kurti kolonijų, ar įvesti ir palaikyti valdžią kokia nors forma kurioje nors Centrinės Amerikos dalyje. Ši sutartis, pasirašyta tuo metu, kai Jungtinės Valstijos buvo silpnesnė šalis, tapo tolesnių planų kliūtis, kai buvo sumanyta kasti kanalą Didžiajai Britanijai nedalyvaujant ir įvesti visišką jo vagos ir krantų kontrolę. Amžiaus pabaigoje Didžiosios Britanijos interesai šiame žemės rajone buvo palyginti menki, pagrindinė britų interesų sfera buvo Artimuosiuose Rytuose ir Pietų Azijoje, todėl 1901 metais Claytono-Bulwerio sutartis buvo pakeista Hay-Pauncefote sutartimi, kuria vėl buvo patvirtintas neutralus kanalo statusas ir laisvas, nediskriminuojamas naudojimasis juo, bet panaikinti ankstesnėje sutartyje buvę apribojimai. Tada Jungtinės Valstijos pradėjo derybas su Kolumbija, kad joms būtų paskirta teritorija Panamoje. Sutartis buvo suderinta, tačiau ją atmetė Kolumbijos senatas, todėl 1903 metais Jungtinės Valstijos sukurstė Panamoje sukilimą ir teritorija atsiskyrė nuo Kolumbijos. Buvo sukurta nauja Panamos respublika, kuri už 10 milijonų dolerių ir kasmetinį 250 tūkstančių dolerių nuomos mokestį suteikė Jungtinėms Valstijoms neribotam laikui suverenitetą teritorijai, kuri vėliau pavadinta Kanalo zona, taip pat teisę kištis į Panamos vidaus reikalus. Jungtinės Valstijos ne kartą naudojosi šia teise, kai siuntė į Panamą savo kariuomenę.

Tokia pat svarbi kaip Panama Jungtinėms Valstijoms buvo didžioji Kubos sala, esanti arčiau Jungtinių Valstijų nei kuri nors kita Lotynų Amerikos šalis, išskyrus Meksiką. Devynioliktajame amžiuje Jungtinės Valstijos įvairiomis progomis mėgino nupirkti Kubą iš Ispanijos, bet nepavyko. 1868 metais kubiečiai sukilo prieš Ispaniją ir kariavo dešimt metų. Jie buvo nugalėti, tačiau 1895 metais vėl sukilo. Jungtinės Valstijos pasipiktino tuo, kad Ispanijos valdžia žiauriai malšino sukilimą ir susirūpino dėl Amerikos investicijų, bet vyriausybė nesiėmė jokių veiksmų, kol 1898 metų vasarį nenustatytomis aplinkybėmis JAV karinis laivas „Maine“ buvo nuskandintas Havanos uoste. Vašingtonas pareiškė ultimatumą, be to, nors sąlygos iš esmės buvo priimtos ir karas pasibaigęs, paskelbė karą Ispanijai. Kovos, pasiekusios net Ramųjį vandenyną, truko tris mėnesius, baigėsi Ispanijos pralaimėjimu ir Filipinų salų, Guamo ir Puerto Riko, atidavimu Jungtinėms Valstijoms už 20 milijonų dolerių. Kuba pateko į JAV įtakos sferą ir liko joje iki 1933 metų. 1901 metais Jungtinės Valstijos priėmė Platto pataisą (Kariuomenės asignavimo įstatymo pataisa) ir paskelbė, kad neišves karinių pajėgų iš Kubos, nebent jos teisė įsikišti palaikant patikimą vyriausybę būtų įtvirtinta Kubos konstitucijoje. JAV karinės pajėgos buvo dislokuotos saloje 1906–1909 ir 1912–1913 metais, rėmė korumpuotus karinius režimus, o Gvantaname buvo pastatyta karinė jūrų bazė.

Praėjus keleriems metams po Kubos karo, 1905 metais Jungtinės Valstijos įsibrovė į Dominikos Respubliką. Bijodamas europiečių intervencijos dėl Dominikos Respublikos nesumokėtų skolų, prezidentas Theodore'as Rooseveltas suformulavo Roosevelto pataisą Monroe doktrinai, pagal kurią Jungtinės Valstijos prisiskyrė teisę įsiveržti į Lotynų Amerikos šalis, kad palaikytų jų vyriausybes. JAV karinės pajėgos pakartotinai pasirodė Dominikoje 1916 metais ir ateinančius aštuonerius metus šalį valdė Jungtinių Valstijų kariškiai, o prezidentas buvo JAV karininkas. Panaši kaimyninės Haičio Respublikos okupacija, taip pat turėjusi tikslą aplenkti Europos kreditorius, truko nuo 1915 iki 1934 metų. Žemyne JAV atvirai kišosi į Meksikos revoliucijos ir pilietinio karo eigą, apšaudydavo šalies teritoriją iš jūros 1914 metais ir surengė nesėkmingą karinę ekspediciją 1916–1917 metais. 1911 metais JAV karinės pajėgos buvo nusiųstos ir į Nikaragvą paremti palankų prezidentą, slopino liberaliąją opoziciją iki 1933 metų, kai joms išėjus įsigalėjo Anastasio Somozos diktatūra.

Šią Jungtinių Valstijų valdymo ir kontrolės politiką, paremtą epizodiškais kariniais įsiveržimais, baigė prezidentas Franklinas D. Rooseveltas ir jo valstybės sekretorius Cordellis Hullas. Pirmojoje inauguracinėje kalboje Rooseveltas paskelbė geros kaimynystės politiką, pagrįstą nesikišimu, ir pakartojo 1936 metais Buenos Airėse Visos Amerikos konferencijos metu. Platto pataisa buvo anuliuota. Teisę kištis į Panamos vidaus reikalus panaikino sutartis. Buvo paspartintas JAV jūrų pėstininkų išvedimas iš Haičio. Prezidentas pritarė, kas Meksikos vyriausybei būtų suteikta teisė nacionalizuoti naftos ūkį šalyje. Be to, lotynų amerikiečių viltys dar labiau sustiprėjo ryšium su 1934 metais priimtu Abipusių prekybos susitarimų įstatymu, kuris prezidentui suteikė teisę sumažinti tarifus iki 50 procentų, ir tais pačiais metais įkurtu Importo ir eksporto banku, kuris skolino Jungtinių Valstijų valstybės lėšas užsienio vyriausybėms.

Prieš Antrojo pasaulinio karo pradžią Hullas, turėdamas galvoje Vokietijos pastangas priversti Japoniją pulti Jungtines Valstijas per Meksiką Pirmojo pasaulinio karo metu, stengėsi įtikinti Lotynų Ameriką, kad nacizmas ir fašizmas kelia rimtą pavojų, prieš kurį visas Amerikos žemynas turėtų imtis bendrų atsargumo priemonių. 1940 metais Havanoje Amerikos valstybės susitarė, kad jokiai ne Amerikos valstybei neturėtų būti leista kontroliuoti kokią nors Amerikos teritorijos dalį, tačiau šis naujas ir priešiškas vokiečiams Monroe doktrinos traktavimas turėjo būti pagrįstas vieningais Amerikos veiksmais; Jungtinėms Valstijoms buvo pasiūlyta neveikti savarankiškai jokio išorinio konflikto atveju, verčiau tuo tikslu aprūpinti kaimynines šalis ginklais ir šaudmenimis agresijai atremti. Taigi vienas iš Vašingtono nuogąstavimų dėl pusrutulio gynybos rezultatų buvo kariškių sustiprėjimas visame regione. Negausios Brazilijos ir Meksikos pajėgos karo metu buvo išsiųstos į užjūrius, bet Amerikos karinė parama kur kas labiau paveikė Lotynų Amerikos politiką nei karo eiga.

Po Perl Harboro įvykių Meksika, Kolumbija ir Venesuela nutraukė santykius su Japonija, Vokietija ir Italija, visos Centrinės Amerikos ir Karibų jūros respublikos paskelbė karą. Kai jau buvo akivaizdu, jog karas baigiasi, Amerikos valstybės, 1945 metų vasarį susitikusios Čepultepeke, Meksikoje, pasisakė už bendrą gynybą tiek prieš vidaus, tiek prieš išorės grėsmę (šis susitarimas įgavo pastovesnį pagrindą 1947 metais Rio de Ženeire Amerikos valstybėms pasirašius Tarpusavio pagalbos sutartį), tačiau į Vašingtono pastangas sukurti žemyno antikomunistinį aljansą ar gynybos sistemą atsakė mažai valstybių – jos buvo pratusios galvoti apie Jungtines Valstijas, o ne apie SSSR, kaip apie labiausiai besikišančias į jų vidaus reikalus, ir buvo labiau susirūpinusios pokario ekonominėmis problemomis nei komunizmu. Kariškiai, kuriuos labiausiai lietė bendros gynybos planai, mažiau domėjosi bendradarbiavimu nei savo pajėgų stiprinimu. Jie iš JAV norėjo vis daugiau ir modernesnės technikos. Kita vertus, Jungtinėse Valstijose didėjo susirūpinimas dėl komunizmo grėsmės, ir JAV vis labiau blaškėsi tarp politikos, kuri užkirstų kelią komunizmui teikiant ekonominę pagalbą kaimynams, ir tarp kišimosi į jų vidaus reikalus reikalaujant nuslopinti komunistus ar ką nors, kas Vašingtonui atrodė turįs šį tą bendra su komunistais.

1951 metais Lotynų Amerikai buvo imtas taikyti Abipusio saugumo įstatymas, o nuo 1952 metų Jungtinės Valstijos ėmė sudarinėti vieną po kitos dvišales gynybos sutartis. Gal Jungtinių Valstijų (ir Lotynų Amerikos civiliai) gyventojai dvejojo dėl tolesnio kariuomenių, kurios dažniausiai veikė kaip vidaus politinės jėgos, stiprinimo, bet Vašingtonas negalėjo nepaisyti slaptos grėsmės, kad kariuomenės, negavusios tiek, kiek reikia paramos iš Jungtinių Valstijų, kreipsis į kitas valstybes. 1962 metais Fort Deivise, Panamos kanalo zonoje, sukurta Amerikos valstybių policijos akademija, kur buvo mokoma kovos su sukilėliais metodų ir praktikuojamasi, tačiau visur kitur Amerikos valstybių bendradarbiavimas karinėje srityje nebuvo nei vaisingas, nei populiarus.

Konferencijos Čepultepeke ir Rio de Žaneire buvo septintoji ir aštuntoji Amerikos valstybių konferencijos, pradėtos rengti 1889 metais Vašingtone. Devintasis susitikimas buvo surengtas 1948 metais Bogotoje, jo metu buvo

įkurtos naujos visos Amerikos (vis dėlto Kanada, jos pačios pageidavimu, nedalyvavo iki 1989 m.) institucijos ir toliau aptariamas konsultacijų ir bendrų veiksmų mechanizmas. Amerikos valstybių organizacija (OAS), vadinusis panamerikietiška, bet, kai kurių nuomone, Lotynų Amerikos atsvaras šiaurės kaimynui, savo tikslais laikė taiką jos valstybių narių teritorijose, taikų ginčų reguliavimą, bendrus veiksmus prieš agresiją ir ekonominių, socialinių bei kultūrinių interesų plėtojimą bendromis pastangomis. Ši sąjunga su Jungtinėmis Valstijomis Lotynų Amerikai buvo geidžiamiausia dėl ekonominės paramos ateityje, tokios kaip Marshallo planas Europai, tačiau viltis virto miražu, nes Vašingtonas į Europą žiūrėjo visiškai kitaip negu į Lotynų Ameriką: Europa buvo nuniokota karo, jai grėsė tiesioginis ekonominis žlugimas ir buvo traktuojama kaip neapsaugotas jaukas stiprėjantiems rusams. Šie argumentai mažai lietė, jei apskritai lietė, Lotynų Ameriką. Iliuzijos sklaidėsi abiejose pusėse. Kai prasidėjo karas Korėjoje, sustiprėjo Vašingtono globalinis antikomunizmas, išryškėjo jo prioritetai Lotynų Amerikoje, kur jie susitelkė ties politinėmis, o ne ties ekonominėmis problemomis, – rūpinosi prezidento Guzmano nuvertimu Gvatemaloje (žr. 28 skyrių) ir ne taip sėkmingai Fidelio Castro Kuboje (žr. 29 skyrių). Vašingtonas manė, kad antikomunistinį karą Korėjoje turėtų palaikyti ir jame dalyvauti visos valstybės, bet iš Lotynų Amerikos tik Kolumbija nusiuntė ten kariuomenę.

1958 metais viceprezidentas Richardas Nixonas kelionės po Lotynų Amerikos šalis metu buvo sutiktas įžeidimais ir net išpuoliais. Peru ir Venesueloje, kurių diktatoriai (neseniai pašalinti) iš prezidento Eisenhowerio buvo gavę „Nuopelnų legiono“ ordinus, Nixonas susilaukė žmonių pasipiktinimo, kad Jungtinės Valstijos palaiko diktatorius. JAV sutiko įkurti Tarpamerikinį banką ir Tarpamerikinį socialinės plėtros fondą, o 1960 metais Eisenhoweris buvo nuvykęs į kelionę po Lotynų Amerikos šalis, mėgindamas pagerinti santykius. Nors vienuoliktoji Amerikos valstybių konferencija, numatyta rengti Kite 1959 metais, buvo atidėta, Amerikos valstybių užsienio reikalų ministrai vieną kartą susitiko Santjage tais metais ir du kartus San Chosė kitais metais. Pirmasis iš šių susitikimų daugiausia buvo surengtas Rafaeliui Trujillo Dominikos Respublikoje ir Fulgencio Batistai Kuboje pasmerkti, reikalams, kuriems nebuvo sudėtinga gauti visuotinį pritarimą. 1960 metais remiantis Venesuelos pareiškimu, kad Trujillo – pasikėsinimo nužudyti prezidentą Betancourt'ą iniciatorius, buvo pradėtas šio reikalo tyrimas, Trujillo pasmerktas, o Dominikos respublika pašalinta iš OAS, bet kai Jungtinės Valstijos pasiūlė taikyti ekonomines sankcijas ir surengti Dominikos Respublikoje rinkimus stebint tarptautinei komisijai, tai jų partnerės atsitraukė, bijodamos, kad tai netaptų kišimosi į jų vidaus reikalus precedentu. Trintį tarp Jungtinių Valstijų ir kitų valstybių kėlė ir klausimas dėl Kubos. Iš tikrųjų konferencija buvo nusiteikusi prieš Kubą, nors tiesiai to išreikšti dalyviai nesiryžo. Amerikos valstybių siūlymas tarpininkauti tarp Jungtinių Valstijų ir Kubos liko be atsako. Amžinai ekonominio bendradarbiavimo problemai spręsti Brazilijos prezidento Kubitscheko mėginimas gauti Jungtinių Valstijų paramą „Panamerikos operacijai“ nesusilaukė Vašingtono atsako.

Tačiau kitais metais prezidentas Kennedy prakalbo kitaip. Kreipdamasis į Lotynų Ameriką, ko nė vienas Jungtinių Valstijų prezidentas nedarė nuo Franklino D. Roosevelto laikų, Kennedy pasiūlė kurti sąjungą vardan pažangos, plataus ir ilgalaikio bendradarbiavimo tarp Jungtinių Valstijų ir jų lotyniškųjų kaimynų mechanizmą, kad JAV padėtų sustiprinti jų ekonomiką, tačiau su sąlyga, kad pastarieji taip pat imsis tam tikrų fundamentalių reformų. Jungtinės Valstijos žadėjo suteikti 20 milijardų dolerių per dešimt metų, iš tiesų kaip mokestį už ekonomines ir socialines reformas. Nors Lotynų Amerikos vyriausybės teikė pirmenybę dvišalei paramai, o ne daugiašalei ir, matyt, pageidavo pagalbos, nesiejamos su reformomis, „Sąjunga vardan pažangos" buvo tokia kišimosi forma, kurios siekiama nuo Marshallo plano paskelbimo Europai ir kuri priešinga tai kišimosi formai, kurios paprastai bijomasi ar sakoma, jog bijomasi. Vėliau tais pačiais metais Punta del Estėje, Urugvajuje, visi OAS nariai, išskyrus Kubą, pasirašė chartiją, kuria remiantis buvo pradėti vykdyti Kennedy siūlymai.

„Sąjunga vardan pažangos" buvo drąsus psichologinis manevras, svarbus dėl poveikio tiek Jungtinių Valstijų piliečiams, tiek jų pietų kaimynams, tačiau nepakankamai iš anksto apgalvotas ir iki jo autoriaus mirties rezultatai buvo apgailėtinai menki. Priežasčių nusivylimui daug. Pirma, Kennedy valdžioje buvo labai trumpai, per mažai laiko turėjo rezultatams pasiekti. Antra, buvo daug vien materialių priežasčių. Pažadėta suma didelė, bet abejojama, ar net tokia suma galėtų daugiau negu sustabdyti blogėjančią situaciją. Be to, buvo tikimasi, kad JAV vyriausybės fondai pritrauks privačių investicijų, tačiau privačių investicijų dydis nepatvirtino vilčių ir dalis vyriausybės fondų turėjo būti skirta nenumatytoms trumpalaikėms problemoms, kai sumažėdavo Lotynų Amerikos valstybių pajamos, gaunamos už parduotas žaliavas. Trečia, Vašingtono požiūriu, kilo tam tikros painiavos ir dėl Sąjungos tikslų bei prioritetų. Ar ji buvo sukurta pirmiausia socialinėms struktūroms pakeisti, ar skurdžiai vargšų padėčiai palengvinti, ar šalies ekonomikai plėtoti, ar ekonominei šalių integracijai spartinti, ar kovai su komunizmu? Nors prioritetai buvo nustatyti, sunku susigaudyti, nuo ko pradėti ar kam pritarti. Galiausiai buvo ir nesusipratimų, ir nenumatytų sunkumų. Nesusipratimai pasidarė akivaizdūs, kai iškilo klausimas, ar disponuoti fondais bus galima iš karto, ar tik įvedus demokratiją ir ar skirti paramą reakcingiems ir nekonstituciniams režimams. Nutraukus paramą žlugtų niekuo nekaltų skurstančių gyventojų viltys. Tęsti pagalbą reikštų finansuoti priešiškus režimus, užuot rėmus pažangius.

Svarbiausias Lotynų Amerikos ir Jungtinių Valstijų santykių bruožas buvo disbalansas. Tol, kol vyko šaltasis karas, per kurį ši nelygybė turėjo būti išspręsta, Jungtinės Valstijos ieškojo patikimų draugų antikomunistų, jų ideologines pažiūras vertindamos labiau už nemalonius bruožus: diktatoriškumą, kankinimus ir masines žudynes. Pasibaigus šaltajam karui, Jungtinės Valstijos ėmė labiau rūpintis kova su tarptautiniu narkotikų platinimu, demokratijos skatinimu – bendradarbiavimu, kurio tikslų siekiama ne be valdingo įkyrumo.

Valdymo formos Pietų Amerikoje stulbinamai kito. Šeštasis dešimtmetis pasižymėjo triukšmingu diktatorių virtimu, pradedant Juanu Domingo Perónu Argentinoje 1955 metais. Kiti treji metai regėjo Manuelio Odria pasitraukimą Peru ir prezidentų Gustavo Rojas Pinillos ir Marcoso Perezo Jimenezo pašalinimą Kolumbijoje ir Venesueloje. Tų metų tendencija buvo ta, kad kariškiai traukėsi iš akiračio ir autokratiškajam *caudillo,* suinteresuotam tik savo valdžia ir nesukančiam galvos dėl ideologijos, į pietus nuo Panamos sąsmaukos atstovavo tik Alfredo Stroessneris Paragvajuje. Jis išsilaikė iki 1989 metų, kai buvo pakeistas ilgalaikio sąjungininko generolo Andreso Rodriguezo. (1996 metais generolas Lino Oviedo Silva rengė ir mėgino įvykdyti perversmą, kuris nepavyko, o generolas buvo pasodintas į kalėjimą. Jam neleista dalyvauti 1998 metų rinkimuose, bet jis sėkmingai palaikė Raulį Cubasą Grau prieš Luisą Argana Ferraro. Argana buvo nužudytas; Cubasui pareikštas nepasitikėjimas, jis atsistatydino ir pabėgo; Oviedo taip pat pabėgo. Paragvajus vėl nukentėjo devalvavus Brazilijos valiutą ir buvo užgauliojamas Jungtinių Valstijų kaip prekybos narkotikais tarpininkas.) Tačiau kariškiams buvo suteiktas *raison d'être* ir naujų ginklų – mat paplito partizanų judėjimai, kurie buvo įvairių formų, nepaisant moralinio smūgio, kurį 1967 metais patyrė Bolivijoje žuvus Che Guevarai. Kovos su partizanais metodų tobulėjimas vadovaujant amerikiečių karininkams padėjo vyriausybėms sutriuškinti judėjimus, kurie niekada nebuvo gausūs ir susivienydavo tik trumpam. Protestas įgijo kitų, ne tokių romantiškų formų. Partizanus *foco* pakeitė žmonių grobikai miestuose – *tupamaros* Urugvajuje ir panašūs, kurie Argentinoje, Brazilijoje ir kitur specializavosi diplomatų, kaip įkaitų, grobime. Vienas iš žymesnių *tupamaros* žygdarbių buvo britų ambasadoriaus Montevidėjyje pagrobimas, tačiau tuo jie nieko nepasiekė, nors ir laikė jį aštuonis mėnesius. Miestuose taktika nebuvo veiksmingesnė nei partizanų būrių veikla, ir per 1971 metų rinkimus Urugvajuje „Frente Amplio", arba „Platusis frontas", užėmė tik trečiąją vietą po dviejų tradicinių partijų „Blancos" ir „Colorados". Juanas Bordaberry, 1972 metais paskirtas prezidentu po sudėtingų apskaičiavimų ir derybų, kaip ir jo pirmtakai, labiau rūpinosi, kaip Urugvajui, kadaise praturtėjusiam iš vilnos eksporto, garantuoti ekonominę ateitį pasaulyje, sukūrusiame dirbtinį pluoštą. Jį nuvertė kariškiai, bet 1980 metais Urugvajaus gyventojai netikėtai drąsiai atmetė naują konstituciją, kurią pasiūlė režimo atstovai, tikėdamiesi palankaus balsavimo, ir nuo 1985 metų Urugvajus grįžo prie įprasto civilio gyvenimo, kuriuo nuo seno garsėjo.

Optimistai tikėjosi, kad tokia tendencija taps būdingu amžiaus pabaigos požymiu, tačiau buvo sunku nustatyti, kokia tendencija išliks, sunku ir daryti apibendrinimus, taikomus visam subkontinentui. Ekonomikos kilimas ir institucijų reforma buvo du lemiami elementai. Dešimtojo dešimtmečio pradžioje daugelyje šalių ekonomikos kilimas buvo akivaizdus, bet nelygus. Dauguma šalių – Brazilija buvo svarbiausia išimtis – finansinius sunkumus stengėsi nugalėti privatizuodamos valstybės įmones ir kitą nuosavybę, tuo siekiama surinkti pinigų užsienio skoloms padengti, biudžetui papildyti ir atitolinti mokesčių didinimą: Argentinos planas denacionalizuoti valstybės naftos korporaciją

buvo viena radikaliausių šios rūšies priemonių, panašūs veiksmai atliekami Čilėje ir kitose valstybėse, o Peru ir Venesueloje sustabdyti. Tam kliudė ne tik valdančiosios klasės nenuoseklumas, bet ir finansų bei administracijos institucijų, kurioms reikėjo numatyti ir iki galo atlikti sudėtingus ekonominius pertvarkymus, silpnumas.

Brazilija tapo nepriklausoma kaip imperija, kuri gyvavo nuo 1822 iki 1889 metų, kai antrąjį imperatorių nuvertė revoliucija be kraujo praliejimo, vadovaujama matematikos profesoriaus. Ši valstybė turėjo didžiulių gamtos turtų ir plačią vidaus rinką, užėmė trečdalį Lotynų Amerikos ir kartu su Meksika bei Argentina gamino apie du trečdalius visų produktų. Pagal 1970 metų surašymą, gyventojų skaičius per dešimt metų padidėjo trečdaliu ir pasiekė daugiau nei 93 milijonus. Turėdama gausių ir įvairių išteklių, Brazilija sugebėjo padaryti pažangą ekonomikoje Pirmojo pasaulinio karo metu ir po karo. 1930 metais nuosaikųjį liberalą Getulio Dornellesą Vargasą iškėlė į valdžią kariškiai, nepatenkinti tradicine konservatyviąja oligarchija. Jis pradėjo modernizuoti Braziliją. Sustiprino centrinę valdžią, ėmė plėtoti pramonę ir planuoti šalies ekonomiką. Tuo pačiu metu augo Vargaso asmeninė galia ir populiarumas. Dėl šių abiejų priežasčių didėjo kariuomenės nepasitikėjimas juo. Baiminamasi jo naujos atramos – vargingiausių sluoksnių. 1945 metais jis buvo nuverstas. Tačiau 1950 metais remiamas naujosios kartos jaunesniųjų karininkų per visuotinius rinkimus buvo grąžintas į valdžią. Kariškiai, tikėdamiesi Vargasą valdyti ir nenorėdami viešai paminti per rinkimus išreikštos žmonių valios, leido jam eiti pareigas, bet 1954 metais jau buvo jiems įgrisęs, buvo ketinama jį atstatydinti apkaltinus nekompetentingumu, tačiau Vargasas nusižudė.

Kitas dešimtmetis rodė, kad Vargaso era smunka, pasikeitė trys prezidentai. 1955 metais per rinkimus laimėjo Juscelino Kubitschekas, viceprezidentu tapo Julio Goulartas. Kariuomenė susiskaldė vertindama rinkimų rezultatus, bet nebuvo pareikšta jokių prieštaravimų ir buvo leista laimėjusiai porai imtis pareigų. Kartu rinkimai parodė, kad naujasis prezidentas priklauso nuo kariuomenės, o jis savo ruožtu supratingai įtvirtino tokius santykius, padidindamas atlyginimus ir išlaidas kariuomenės aprūpinimui. Kai kurie karininkai norėjo daugiau, tikėjosi, kad į valdžią ateis reformatorių vyriausybė, kuri imsis kovos su korupcija, su nekompetentingumu ir šiurkščiomis socialinio neteisingumo apraiškomis, tačiau kariškiai nenorėjo imtis kokių nors labai radikalių priemonių. Jiems taip pat neteko pamatyti geros vyriausybės darbo, nes prezidentas Kubitschekas ėmėsi brangiai kainuojančios veiklos (pavyzdžiui, pradėjo statyti naują sostinę – Braziliją), o energingas, bet neracionalus valdymas atvėrė daugybę naujų galimybių spekuliantams ir turto grobstytojams.

Per kitus rinkimus 1961 metais laimėjo Jânio Quadrosas, Goulartas liko viceprezidentu, tačiau prezidentas atsistatydino po septynių mėnesių, savo vietą palikdamas Goulartui, kurį prižiūrėjo susiskaldžiusi ir vis įtaresnė kariuomenė bei konservatyvios karinės jūrų ir oro pajėgos. Tokiomis sąlygomis prezidento Goularto galios buvo apribotos, bet jis sparčiai darė tai, ką galėjo. Ten, kur Quadrosas atsitraukdavo, Goulartas ėjo iki galo. Jis pasiūlė plėsti

balsavimo teises, žemės reformą ir neutralią užsienio politiką; viešai kritikuodavo kariuomenę ir kongresą, neatsisakė komunistų paramos, užmezgė santykius su SSSR ir nesutiko, kad Castro valdoma Kuba būtų pašalinta iš OAS (bet prisijungė prie Jungtinių Valstijų, kai jų karinis jūrų laivynas blokavo Kubą Karibų krizės metu). Šios priemonės padidino jo populiarumą, bet ir sukėlė baimę bei neapykantą, nes sudarė sąlygas komunistams įsiskverbti į vyriausybę bei profesines sąjungas ir, įvairioms provincijoms palaikant skirtingas puses, sukėlė pilietinio karo grėsmę, dėl to kariuomenė buvo priversta įsikišti.

Pašalinę Goulartą, po pertraukos, kurios metu, laikantis konstitucijos, prezidento pareigas ėjo žemųjų rūmų pirmininkas, kariuomenės vadai privertė kongresą paskirti prezidentu generolą Humberto Castelo Branco likusiam Goularto kadencijos laikui. Po generolo buvo paskirtas maršalas Costa e Silva, paskui generolai Garrastazu Medici, Ernesto Geiselis ir João Baptista de Oliveira Figueiredo. Politinės partijos buvo uždraustos, išimtis padaryta tik dviem naujoms partijoms, kurios neturėjo tikros nepriklausomybės. Režimo rūstumą pajuto profesinės sąjungos, valstiečiai ir studentai. Žemės reforma beveik nevykdoma ir įšaldytos švietimo programos: Brazilija virto nedirbamų žemės plotų ir nepanaudotų talentų šalimi. Stiprėjant nepasitenkinimui griebtasi geležinės rankos metodų, įskaitant paplitusį ir stulbinamai žiaurų elgesį su politiniais kaliniais, kurių vis daugiau sodinama į kalėjimus.

Antra vertus, karinis režimas kaip nuopelną prisiskyrė ekonomikos sureguliavimą. Paveldėjęs šuoliuojančią infliaciją, jis ne tik pajėgė pasukti priešinga linkme septintojo dešimtmečio tendencijas, bet ir kurį laiką (1968–1974 m.) pasiekti 10 procentų augimą per metus, didesnį negu per paskutinius dvidešimt metų. Svarbiausia priemone tapo eksportas, kuris padidėjo keturgubai, padėjo didelės skolintos lėšos iš užsieniečių, kuriuos traukė didžiuliai Brazilijos gamtos ištekliai ir drausminga vyriausybė. Bet 1974-ieji buvo sąskaitų suvedimo metai Brazilijoje ir visame pasaulyje. Klestinčios pasaulinės rinkos, pirkusios Brazilijos eksportuojamas prekes, pašlijo. Šalies ekonomikos kilimas, finansuojamas iš užsienio, sulėtėjo, Brazilija pradėjo kontroliuoti importą ir ieškoti, kuo jį pakeisti. Stiprėjo nepasitenkinimas tų, kurie pakilimo metu gavo pajamų, o krizės aukos atkakliai gynėsi. Pastarųjų buvo labai daug. Nepaisant buvusio pakilimo, apie pusę gyventojų atsidūrė blogesnėje padėtyje nei anksčiau: 40 procentų šalies gyventojų pajamos sudarė mažiau nei 10 procentų nacionalinių pajamų. Stiprėjo tiek regioninė, tiek klasinė įtampa, nes neprivilegijuotieji šiaurės rytų gyventojai piktinosi piniguočių turtais pietuose. Atėjus į valdžią prezidentui Figueiredo 1979 metais, vyriausybė ėmėsi dvigubos užduoties – restruktūrizuoti ekonomiką ir kartu humanizuoti režimą. Buvo sušvelninta cenzūra, beveik baigėsi kankinimai, paskelbta plati, nors ne visuotinė, politinių kalinių amnestija. Ekonomikoje itin stengiamasi rasti alternatyvų importuojamai naftai: vykdomos paieškos jūroje (jos nuvylė), mėginama rasti pakaitalų ir vykdyti branduolinės energetikos programas. Pastaroji veikla kėlė įprastą klausimą, ar Brazilija, kurdama atomine energetika paremtą ekonomiką, nesirengia ugdyti karinės branduolinės galios.

1970 metais Brazilija nebuvo branduolinės pramonės lyderė Pietų Amerikoje. Pirmavo jos sena konkurentė Argentina. Brazilija nebuvo pasirašiusi Branduolinių ginklų neplatinimo sutarties, bet su išlygomis pasirašė jos regioninį atitikmenį – Tlatelolko sutartį (1967 m.). Argentina nebuvo pasirašiusi nė vienos. (Branduolinių varžybų metu Meksika pasirašė abi sutartis.) 1975 metais Brazilija, gavusi griežtą atsisakymą iš Jungtinių Valstijų, kreipėsi į Vakarų Vokietiją, kad pagelbėtų paspartinti branduolinę programą. Brazilijai pažadėjus iš dalies atsiskaityti uranu, Bona sutiko pateikti Brazilijai aštuonis reaktorius, kuro perdirbimo gamyklą ir urano sodrinimo technologiją. Brazilijos tikslas buvo iki amžiaus pabaigos turėti ne mažiau nei 73 reaktorius. Nors svarbiausia šios programos paskirtis buvo civilinė ir pramoninė, tačiau gamybos įrengimai ir technologijos, kurias ketino tiekti Vakarų Vokietija, galėjo būti panaudotos ir kariniais tikslais. Sutartyje įtvirtintos garantijos buvo griežtos, bet ne absoliučios. Brazilijos ir Argentinos programos sudarė sąlygas branduolinių ginklų varžyboms Pietų Amerikoje, panašioms į vykstančias tarp Indijos ir Pakistano, Izraelio ir Irako, tačiau abi šalys atsisakė šios beprotybės ir visapusiškai gerino politinius bei ekonominius santykius per paskutinius du amžiaus dešimtmečius.

Brazilijos teritorija tokia didelė, kad ji atrodo milžinė tarp kitų Lotynų Amerikos valstybių. Jos potencialūs ištekliai pavertė ją potencialiai galinga milžine. Portugališka kilmė išskyrė ją iš ispaniškai kalbančių kaimynių, susikūrė kosmopolitiškesnė atmosfera, kurią stiprino dar ir afrikietiškų šaknų suvokimas. Brazilija buvo Pietų Amerikos dalis, bet nusigręžė nuo Pietų Amerikos. Ji buvo tiek pat atskira ir nuo Šiaurės Amerikos, pasiryžo įtvirtinti nepriklausomybę nuo Jungtinių Valstijų ir negriežti su Vašingtonu antruoju smuiku, net tuo metu, kai abi šalis vienijo konservatyvios pasaulėžiūros. Brazilija siekė glaudesnių ryšių su kylančiomis Afrikos ir Azijos žvaigždėmis – Nigerija ir Japonija, taip pat su Iraku, dar viena šalimi su ryškiomis ambicijomis. Kurį laiką Irakas tiekė Brazilijai didžiąją dalį importuojamo kuro. Brazilijos silpnosios vietos buvo per greitas gyventojų gausėjimas, didelės užsienio skolos, nepaprastas skurdo ir turtingumo kontrastas šalies viduje. Kai aštuntojo dešimtmečio svajonės išsisklaidė, kongreso ir vietiniai rinkimai 1982 metais atnešė vyriausybei neįprastą nesėkmę; 1983 metais TVF už pagalbą išsireikalavo nemalonių klasikinių sąlygų ir 1985 metais kariškiai nutarė, kad būtų protinga pasitraukti iš politinės arenos, turėjus politinę valdžią 23 metus. Tancredo Nevesas buvo išrinktas prezidentu, bet staiga mirė palikęs pavaduotojui ir įpėdiniui mažai žinomam José Sarney spręsti nelengvas socialines ir ekonomines problemas. Sarney atmetė monetaristinį ekonomikos atstatymo receptą iš dalies todėl, kad ekonominis diktatas skatintų skurdą ir kurstytų revoliuciją, iš dalies todėl, kad vidinė Brazilijos galia leido jai, ar tik atrodė, kad leido, derėtis su kreditoriais dėl nuolaidų ir su TVF dėl paskolų nuosaikiems ekonomikos planams įgyvendinti. Nors turėjo didžiulių skolų, Brazilija laiku mokėjo palūkanas. Taip pat leido suprasti, kad be užsienio pagalbos Sarney režimas žlugtų, kreditoriai nebeturėtų vilčių atgauti palūkanas ar visą kapitalą ir pasaulis susidurtų su nepageidaujamomis alternatyvomis: grįžimu prie

karinės diktatūros arba prie kairesnio nei Sarney režimo. Tačiau Sarney neturėjo politinės atramos. Jo vyriausybė buvo koalicinė, didžiausias partneris – Brazilijos demokratinis judėjimas – visiškai remdavo prezidentą tada, kai jam to mažiausiai reikėjo. 1986 metais ši partija laimėjo per federalinius ir vietinius rinkimus su didele persvara, ėmėsi nemalonių ekonominių priemonių, pradėjo nesutarti su Sarney. Dėl šių priemonių kilo protestų, tačiau infliacija nebuvo sustabdyta, didėjo astronominiu greičiu. Per 1989 metus rinkimus didele persvara laimėjo keturiasdešimtmetis Ferdinando Colloras de Mello, kuris surinko beveik dvigubai daugiau balsų nei priešininkai. Colloras, šalies šiaurės rytų provincijos gubernatorius, mokėjo Sarney režimą apibūdinti kaip nekompetentingą, be to, per antrąjį rinkimų turą jam pavyko nugalėti kraštutinių kairiųjų kandidatą, bet rinkimų kampanijai jis išleido daug pinigų. Colloras siūlė griežtas priemones, kurios pažabojo infliaciją, kartu su ja ir visa kita. Aštuoniolikai mėnesių įšaldytos bankų sąskaitos, dėl to iš ekonomikos sferos buvo išimta apie 80 milijardų dolerių; valiuta devalvuota; išlaidos valstybės tarnyboms drastiškai apribotos; pakeitus mokesčių sistemą, pinigai buvo perkelti iš privataus į valstybės sektorių. Klestėjo nedarbas, žlugdomas verslas, nebegaunama mokesčių įplaukų, o žemesni visuomenės sluoksniai įstumti į skurdą ir neviltį. Be to, paaiškėjo, kad Colloras labai korumpuotas. Kai Collaras ir jo bendražygiai buvo pavogę apie vieną milijardą dolerių, jo, kaip prezidento, veikla buvo sustabdyta, iki rinkimų jį pakeitė viceprezidentas Itamaras Franco. Per 1994 metų rinkimus laimėjo dešinioji koalicija, vadovaujama Francesco Cardoso. Buvęs finansų ministras ir kairysis maištininkas tapo dešiniuoju laisvosios rinkos šalininku. Cardoso sumažino infliaciją nuo 1000 iki kelių procentų, įvedė gerokai didesnius mokesčius, sumažino atlyginimus valstybės įstaigose, spartino privatizaciją, už tai sulaukė eksporto, pramonės ir žemės ūkio gamybos didėjimo. Tačiau susieta su doleriu valiuta vis dar buvo pervertinta; biudžeto deficitas, užsienio skola ir vidinė palūkanų norma kilo kartu su neišvengiamai didėjančiu skurdu, nusikalstamumu ir netvarka; nelegaliai užimamos žemės kaimo vietovėse kėlė maištingas nuotaikas. Vis dėlto jis manė, kad ekonomikos atgijimas, palyginti su socialinėmis negerovėmis, yra pakankamas, kad pasitvirtintų jo pasiryžimas siekti konstitucijos pataisos, leidžiančios balotiruotis antrą kartą, ir gauti jai pritarimą. Tą jis padarė 1998 metais ir laimėjo. (Toks konstitucijos taisinėjimas susilaukė palaikymo ir Argentinoje bei Peru.) Tačiau daugelio prognozuotą ir nuolat atidėliojamą Brazilijos žygį į šviesią ekonomikos ateitį, kurią žadėjo jos didumas ir ekonomikos ištekliai, sužlugdė ir vidaus, ir užsienio nesėkmės. Jos užsienio partnerių (Pietryčių Azijos, rusų) žlugimas, Cardoso nesugebėjimas pažaboti vyriausybės išlaidų ir pernelyg didelės skolos (daugelis jų – trumpalaikės) buvo biudžeto deficito, kuris siekė apie 10 procentų BVP, pasikartojančios infliacijos ir rezervų mažėjimo 10 procentų per mėnesį, nepaisant 50 procentų palūkanų normos, priežastis. TVF ir Pasaulio bankas, baimindamiesi ekonominių neramumų visoje Pietų Amerikoje (trečdalį jos BVP uždirbdavo Brazilija), organizavo 41 milijardą JAV dolerių kreditą, kad apsaugotų valiutą, tačiau atsieta nuo dolerio valiuta prarado pusę vertės jau per pirmąją 1999 metų savaitę, kai 60 milijardų dolerių išplaukė iš šalies.

Argentina, antroji pagal dydį Pietų Amerikos valstybė, išsikovojo nepriklausomybę nuo Ispanijos tik praradusi teritorijas, kuriose susidarė naujos Urugvajaus, Paragvajaus ir Bolivijos valstybės. Argentina vienijosi laipsniškai ir skausmingai, tačiau devynioliktojo amžiaus pabaigoje imigrantų iš Europos dėka kraštas ėmė sparčiau vystytis. Tuo metu šalį valdė aukštuomenės atstovai konservatoriai ir nuosaikieji radikalai, kurie varžėsi dėl valdžios ir kartkartėmis leisdavo pasireikšti negausiems demokratams, ypač 1916–1930 metais. Šalies gyventojų gausėjo, žemės ūkio gamyba didėjo, geležinkelių nuolat daugėjo, o sukūrus šaldymo įrangą, šalis tapo viena iš pagrindinių eksportuotojų pasaulyje prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Bet Argentina stokojo naudingųjų iškasenų ir nebuvo pajėgi vienu metu plėtoti pramonę, žemės ūkį ir prekybą. Šalį stipriai sukrėtė 1929 metų krizė, iš dalies nulėmusi 1930 metų sukilimą, kurio metu kariuomenės karininkai (įskaitant ir 35 metų Juaną Domingo Peróną) susilaukė tiek neturtingųjų, tiek turtingųjų klasių palaikymo. Vėliau prasidėjo konservatyvaus autokratinio valdymo, palaikomo kariuomenės ir atgijusio suklestėjus šaliai, laikotarpis. Tuo pačiu metu veikiama urbanizacijos ir imigracijos kūrėsi politiškai labiau išprususi socialistų darbininkų klasė.

Antrojo pasaulinio karo metu prezidentavo kraštutinis konservatorius Ramónas Castillo, ėjęs prezidento pareigas 1940–1942 metais ir buvęs tikruoju prezidentu dar vienus metus. Castillo atsisakė nutraukti santykius su Ašies šalimis, iš dalies dėl to, kad pats simpatizavo fašizmui, iš dalies dėl to, kad norėjo atkeršyti Jungtinėms Valstijoms, į kurias Argentinos valdančiosios klasės iš tradicijos žiūrėjo priešiškai. 1943 metais į politinį gyvenimą vėl įsikišo kariuomenė, tačiau tai buvo daugiau nei valdžios perėmimas. Jos vadovai turėjo programą, kurios vienas iš tikslų buvo „Argentina – argentiniečiams“: buvo neigiamas užsieniečių vaidmuo Argentinos ekonomikoje – jie steigė reikalingas įmones, bet išsiveždavo iš šalies visą pelną; siūloma skelbti nepasitikėjimo votumą Argentinos valdančiajai klasei, kuri mėgdžiojo užsieniečius, daugiausia prancūzus, ir pusę laiko praleisdavo Paryžiuje. Kitas tikslas buvo pasiekti, kad Argentina būtų valstybė, kurios balsą išgirstų ir sprendžiant tarptautinius reikalus. Galiausiai nauji valdžios žmonės, įskaitant Peróną, norėjo socialinio teisingumo savo šalyje, o jį suvokė kaip ne tokį akivaizdžiai nevienodą gėrybių paskirstymą ir ne tokį griežtą valdžios sutelkimą sostinėje, skriaudžiant provincijas.

Per kitus dvejus metus prezidentą pakeitė keli generolai. 1944 metais Argentina nutraukė santykius su Vokietija ir Japonija.Taip padarė ne tiek dėl pasikeitusio požiūrio, kiek dėl išskaičiavimo, nes, baigiantis karui Europoje, nenorėjo pyktis su Vašingtonu. Kitais metais Argentina paskelbė karą. (Visos Pietų ir Centrinės Amerikos bei Karibų valstybės paskelbė karą Vokietijai ir jos sąjungininkėms tarp 1941 ir 1945 metų. Argentina tą padarė paskutinė.) Tuo laikotarpiu Perónas užėmė keletą oficialių postų, palaikė gerus santykius su profesinių sąjungų vadovais ir išpopuliarėjo tarp *descaminados* (bemarškinių, arba skurdžių), tačiau susilaukė daugelio kolegų karininkų pavydo. Atleistas 1945 metais sukūrė naują politinę partiją, kuri 1946 metais laimėjo rinkimus. Perónas tapo prezidentu iš dalies dėl sugebėjimo išreikšti visuomenės

valią ir tiek pat dėl *descaminados* naujos parlamentinio entuziazmo bangos, užliejusios politinę areną. Šia prasme Peróną atvirai kritikavo ir plūsdavo JAV ambasadorius.

Perónas valdė devynerius ir pusę metų, kupinų audringo vidaus politikos gyvenimo; jis ėmėsi įstatyminių ir kitų priemonių, daugiausia autoritariniais metodais, kad paverstų Argentiną šiuolaikine ir teisinga šalimi. Bankai ir kitos įmonės buvo nacionalizuojamos, užsienio koncernai išpirkti kartu su karo metais uždirbtu pelnu. Buvo plėtojamos valstybės įstaigos ir švietimas, spartinama industrializacija; kad būtų sušvelnintas kainų svyravimo poveikis, įvesti centralizuoti žemės ūkio produktų pirkimai ir pardavimai. Tačiau tokie tempai pasirodė per spartūs tiek Argentinos ekonomikai, tiek turtingosioms klasėms, be to, Perónas rimtai įžeidė Bažnyčią. Nepaisant to, kad vėliau vyriausybės programa buvo pakoreguota, Perónas padarė per daug klaidų ir įgijo per daug priešų, todėl 1955 metų birželį karinių jūrų pajėgų ir karinių oro pajėgų karininkai, Bažnyčios remiami, mėgino nuversti Peróną. Tuo tarpu sausumos kariuomenė ne tik tebebuvo lojali Perónui per visą perversmą, bet ir po perversmo nemanė privalanti jo pakeisti. Perónas atleido keletą ministrų, kurie labiausiai erzino konservatorius, ir ėmė stiprinti savo padėtį, organizuodamas ir apginkluodamas *descaminados.* Pastarasis Peróno žingsnis nuteikė kariuomenę prieš jį, ir po pavykusio perversmo į jo vietą buvo paskirtas kitas generolas.

Oligarchija susitelkė, kad pabaigtų ekonominę politiką, žalingą šaliai ir socialinėms reformoms, kenkusią jai pačiai. Oligarchiją rėmė intelektualai, kurie gal ir pritarė Peróno socialiniams tikslams, bet nesutiko su autoritariniais metodais, ypač cenzūra. Socialinėse reformose, už kurias pasisakydavo Perónas, nebuvo numatyta žodžio laisvė. Nuvertus Peróną buvo užkirstas kelias reformoms, kilo beviltiškas klausimas, ką daryti, kai reformos yra būtinos, o valdžią turinčiųjų pasirengimas reformoms menkas. Tuo tarpu Peróno, taip pat linksmosios Evos Duarte, kurią Perónas vedė prieš pat savo triumfą 1942 metais ir kuri mirė 1952 metais, šalininkai niekur nedingo. Jie atstovavo jėgoms, kurioms nepanorus susijungti su kokiu nors kitu politiniu judėjimu turėjo būti arba atimtos teisės dalyvauti rinkimų kovoje, arba leista tęsti Peróno kursą.

Tuo tarpu šalį valdė kariuomenė. Ji prezidentu paskyrė generolą Eduardo Lonardi, kurį vėliau iki 1958 metų rinkimų pakeitė generolas Pedro Aramburu. Tais metais politikas Arturo Frondizi, vidurinės klasės atstovas ir Radikaliosios piliečių sąjungos vadovas, kariuomenės pritarimu tapo prezidentu. Vis dar buvo daug Peróno šalininkų, įvyko radikalų skilimas nesutarus dėl jungimosi su jais. Frondizi pasisakė už aljansą, su kurio pagalba tikėjosi palenkti peronistus savo pusėn. Toks sumanymas žlugo. Kad peronistai palaikomi, parodė 1960 metų rinkimai, kai, neleidus peronistams kelti savo kandidatų, buvo užregistruotas maždaug milijonas nedalyvavusių balsavime piliečių. 1962 metais peronistams buvo leista balsuoti dar kartą. Trijų karinių pajėgų rūšių karininkai, suerzinti Frondizi veiksmų, pašalino jį iš prezidento pareigų ir pradėjo derybas su karininkais, aiškindami tokius veiksmus tuo, kad svarbiausia

vyriausybės užduotis yra Peróno (buvusio tremtyje Ispanijoje) ir į jį panašių atskyrimas nuo politinio gyvenimo. Karinių jūrų pajėgų karininkai, aršiausi Peróno oponentai, reikalavo paprasčiausio sprendimo – kad rinkimai išvis neįvyktų. Pastaruosius rėmė karininkų grupė, vadinama *gorillas.* Kiti karininkai, daugiausia iš karinių oro pajėgų, buvo labiau linkę surengti rinkimus, kaip reikalavo konstitucija, tačiau sutiko su sąlyga, kad peronistai negalės balsuoti. Prasidėjo kova, ir pastaroji grupė nugalėjo. Rinkimai buvo surengti, ir nuosaikiųjų karininkų grupė į prezidento postą paskyrė Arturo Illía. Sausumos pajėgos atsisakė pripažinti 1962 metų rinkimų rezultatus ir nerado būdo, kaip konstituciniu keliu pašalinti Peróną, tad ėmėsi nekonstitucinių priemonių, todėl dar labiau išryškėjo jų nesutarimai. 1966 metais jie nušalino Illía, į jo vietą paskyrė Juaną Onganía, o 1970 metais nuvertė Onganía, jį pakeitė Roberto Levingstonas. Pastarąjį 1971 metais pakeitė generolas Alejandro Lanusse. Nė viena iš vyriausybių neįveikė infliacijos ir nepajėgė įvesti tvarkos. Vis dažnesnės netvarkos šalyje formos buvo pagrobimai propagandos tikslais ar siekiant gauti išpirką. Pavyzdžiui, trockistų grupė pagrobė ir nužudė „Fiato“ generalinį direktorių Argentinoje.

1972 metais Perónas, sulaukęs 77 metų, grįžo į šalį, kilo įvairių spekuliacijų ir nuogąstavimų. Jo grįžimas nesukėlė dramos, ir jis pasiliko neilgam. Parėmęs Hectoro Cámporas kandidatūrą per artėjančius prezidento rinkimus, Perónas po kelių savaičių vėl išvyko į Ispaniją. 1973 metais Cámpora nugalėjo per rinkimus, gavo 49,6 procento balsų, o jo partija „Frente Justicialista“, kaip peronistai, laimėjo 20 gubernatorių postų iš 22 provincijų ir valdė abu parlamento rūmus. Tačiau Cámpora nepajėgė susidoroti su smurtu ir įkaitų grobimu. Perónas vėl atvyko, o Cámpora atsistatydino, ir frontas kandidatais į prezidentus bei viceprezidentus iškėlė Peróną ir jo trečiąją žmoną, jie gavo 61,8 procento balsų. Perónas įvedė didelius mokesčius, ypač turtingiesiems, bet ir 16 procentų pridedamosios vertės mokestį kitoms klasėms. Jis mirė 1974 metais, žmonai liko neišspręstos infliacijos ir viešosios tvarkos problemos, deja, jai, kaip ir jos pirmtakui, nelabai sekėsi. 1976 metais kariškiai nušalino Peróno žmoną ir jos vyriausybę. Ją pakeitė generolas Jorge Rafaelis Videla, tačiau jis nesugalvojo nieko gudresnio kaip sukišti į kalėjimus ir žudyti kritikus antikomunizmo vardu. Daugelis kariuomenės karininkų norėjo kokios nors demokratijos, bet ne tokio vadovo, t. y. Peróno, kokį ta demokratija iškėlė.

Karinis režimas, kurio metu keisdamiesi vadovavo prezidentai – generolai Eduardo Viola ir Leopoldo Galtieri, tęsėsi iki 1982 metų ir žlugo, pasibaigus Argentiną žeminančiam Folklando karui. Režimo gyvavimo laikotarpiu jo agentai nukankino ir nužudė apie 30 000 argentiniečių, daugelis jų tiesiog gyvi įmesti į jūrą iš lėktuvų. Infliacija viršijo 250 procentų, užsienio skola padidėjo šešis kartus, gamyba ir pramonė žlugo. Griebdamasis už šiaudo, Galtieri tikėjosi pagerinti padėtį užgrobęs Folklando salas šių salų okupavimo 150-ųjų metinių proga. Taigi jis pradėjo karą, kuriam Argentina nebuvo pasiruošusi nei kariniu požiūriu, nei ekonomiškai, nei psichologiškai.

Dėl Folklando salų priklausomybės buvo ginčijamasi seniai. Salas šešioliktojo amžiaus pabaigoje atrado Johnas Davisas. Prancūzai kolonizavo Rytų

Folklandą 1764 metais, o britai 1765 metais kolonizavo Vakarų Folklandą. Ispanai nusipirko pirmąjį, o po kelerių metų užgrobė ir pastarąjį, vėliau atidavė Vakarų Folklandą britams, kurie šio netrukus atsisakė. Po kiek laiko ispanai paliko Rytų Folklandą. 1829 metais buvo įkurta nauja kolonija Jungtinių Rio de la Platos provincijų vardu, tapusi Ispanijos imperijos valdžios Pietų Amerikoje įpėdine ir Argentinos respublikos pirmtake. Britanija pareiškė žodinį protestą, 1820 metais simboliškai įsikėlė į salą, bet 1833 metais tam užkirto kelią Jungtinės Valstijos. Vėliau britai sugrįžo, išvijo likusius argentiniečius ir įkūrė koloniją, sudarytą iš Rytų ir Vakarų Folklando. Argentina primygtinai ginčijo Britanijos teisę į salas, britai keletą kartų siūlė spręsti klausimą Tarptautiniame Teisingumo Teisme, tačiau šis pasiūlymas kiekvieną kartą buvo atmetamas. Argentina taip pat pretendavo į suverenitetą Pietų Džordžijoje, Pietų Orknio salose ir kitose teritorijose Ramiojo vandenyno pietuose bei Antarktidoje. Šios pretenzijos kirtosi su Čilės ir Britanijos reikalavimais, kuriuos pastaroji reiškė nuo dvidešimtojo amžiaus pradžios.

1979 metais Britanijos užsienio reikalų ministerija, išreikšdama tam tikrą susirūpinimą, bet nevisiškai suvokdama pavojų, parengė kruopštų planą, kaip išsižadėti Folklando ir išnuomoti jį. Šis planas buvo pateiktas ministrų komitetui, kuris nelabai juo susidomėjo, nors artėjančios Britanijos pakartotinės okupacijos 150-osios metinės galėjo sukelti problemų; visiškos invazijos britai nesitikėjo net tada, kai, generolui Galtieri 1981 metų pabaigoje tapus prezidentu, pasigirdo gandų ir prasidėjo įtartini veiksmai. Po dvišalių gana žemo lygio ministerijų derybų Niujorke 1982 metais Argentinos vyriausybė paskelbė stačiokišką pareiškimą, kurio tezės vargu ar garantavo, jog bus laikomasi derybų miglotų nuostatų, o kitą mėnesį į Pietų Džordžijos salas buvo pasiųsta karinių jūrų pajėgų saugoma argentiniečių metalo laužo prekeivių grupė, kuri turėjo demontuoti britų paliktą postą. Negalima neigti, jog šis zondavimas buvo susijęs su gerai išreklamuotu britų sargybinio laivo „Endurance" atsitraukimu ankstesniais metais dėl didelių išlaidų, užsienio reikalų ministerijos patarimu. Tai buvo britų atstovavimo regione simbolis, atsitraukimas leido argentiniečiams manyti, jog britų pozicijos Pietų Ramiajame vandenyne Londone nebėra labai vertinamos. Praėjus dviem savaitėms nuo prekeivių metalo laužu atvykimo į Pietų Džordžiją, Argentina užėmė Folklando salas, neatsiliepusi į Jungtinių Valstijų pastangas paskutinę minutę sutrukdyti šį aiškiai neteisėtą agresijos aktą. Prezidentas Galtieri galėjo triumfuodamas aplankyti salų sostinę Port Stanlį.

Britanijos vyriausybė ilgokai delsė įvertinti Argentinos ketinimus, kol nebeliko didelės pasirinkimo laisvės. Teko derėtis iš silpnesniojo pozicijų arba kariauti. Britanija mėgino rodyti karinę galią lyg ir tam, kad įgytų pranašumą per derybas, tačiau kai karinė armada buvo suformuota ir pasiųsta, nedaug beliko vilčių išvengti karo: taikos pasiuntinių veiksmus ribojo laikas ir įsišaknijęs nacionalinis užsispyrimas. Britų vyriausybė tikriausiai svarstė kokio nors susitarimo galimybę, kad, Argentinai savo noru išvedus įsiveržusią kariuomenę, Didžioji Britanija tik trumpam atstatytų savo valdžią, o paskui perduotų suverenitetą Argentinai. Tačiau Didžiojoje Britanijoje vyravo nuomonė, kad

su priešu nereikia kalbėtis, reikia jį sutriuškinti; šitaip nusiteikus ir derybos, ir visos trečiosios šalys, atlikusios tarpininkių vaidmenį, buvo tik kliūtys. Britų ekspedicija buvo greitai pasiųsta, tačiau silpnai saugoma: jos apsauga buvo silpnesnė nei kurios nors britų eskadros nuo to laiko, kai 1941 metais japonai nuskandino laivus „Prince of Wales" ir „Repulse". Britai garsiai skelbė pergalę, bet šiek tiek perdėjo, be to, neišvengė karčių netekčių. Šis laimėjimas grąžino Folklando salas, paskatino nekenčiamos diktatūros žlugimą ir neribotai ateičiai įklampino Britaniją į salų gynybos liūną, labai padidėjo išlaidos.

Po šios pergalės dėmesį atkreipė vienas įvykis: argentiniečių kreiserio „General Belgrano" nuskandinimas gegužės 2 dieną. Tokio dėmesio priežastys buvo įvairios: žuvusiųjų skaičius (žuvo 368 žmonės); aplinkybės, kuriomis sankcionuota ataka, ir vėliau Britanijoje kilęs įtarimas, kad specialiai suformuotas karo kabinetas netinkamai vadovavo karinėms jūrų operacijoms, taip pat tvirtinimai, kad torpedos į „Belgrano" buvo paleistos siekiant nutraukti derybas dėl taikos – visi tie veiksniai sukėlė didelį sąmyšį Didžiojoje Britanijoje. Paskutiniai du kaltinimai, regis, prieštaravo vienas kitam. Vėlesni ginčai nesukėlė ypatingo susidomėjimo už Didžiosios Britanijos ribų.

Pastangų palaikyti taiką, kol britų laivai plaukė į pietus, pirmiausia griebėsi Jungtinių Valstijų valstybės sekretorius Alexanderis Haigas, kurio svarbiausias tikslas buvo įtikinti prezidentą Galtieri, kad britai neapgaudinėja rodydami jėgą ir kad atsiims Folklando salas jėga, jei nebus pasiektas susitarimas, kol ekspedicija atplauks į salas. Šio tikslo iki balandžio 29 dienos nepavyko įgyvendinti, o pagrindinės nepasisekimo priežastys buvo dvi: Jungtinės Valstijos nepasmerkė Argentinos agresijos, kaip reikalavo JTO Chartija, atsisakė neutralumo ir palaikė Britaniją; be to, Londono karo kabinetas nebesipriešino Karališkojo karinio jūrų laivyno reikalavimams sankcionuoti aktyvesnius kovos veiksmus. Profesiniais ir kartu politiniais sumetimais (ekonominiai apribojimai kariniam jūrų laivynui grėsė labiau nei kitoms tarnyboms) laivyno vadai siekė parodyti, kad duoda išskirtinę naudą valstybei. Pasiūlymai pulti Pietų Džordžiją buvo atmesti, karinis jūrų laivynas norėjo gauti kaip trofėjų didelį Argentinos laivą, geriausia lėktuvnešį „25 de Mayo" arba „Belgrano". Nepasisekus pirmajam diplomatinių pastangų etapui, kurio ėmėsi Haigas, atsirišo rankos karinei vyriausybei, kuri gegužės 2 dieną skubotame posėdyje Čekverse pakeitė anksčiau patvirtintas mūšio pradžios taisykles ir tuo sankcionavo bet kurio iš šių laivų puolimą. Pagal galiojusias taisykles Britanija oficialiai pareiškė, jog atakuos ir skandins visus Argentinos laivus 12 mylių zonoje aplink Folklando salas. Gegužės 2 dieną ši taisyklė buvo pakeista, karo veiksmai leidžiami visur už Argentinos teritorinių vandenų, nors, skirtingai nei nustatant išimtinę zoną, naujoji taisyklė buvo paskelbta tik gegužės 7 dieną.

Priešo laivų skandinimas per karą paprastai nekelia nuostabos. „Belgrano" sukėlė ginčus dviem aspektais: pirma, nebuvo būtinybės, antra, buvo paverstas niekais antrasis ir paskutinis mėginimas išsaugoti taiką šį kartą Peru diplomatinėmis pastangomis.

„Belgrano“ nuskandinimas buvo argumentuojamas tuo, kad vien plaukiodamas jūroje kėlė grėsmę, nesvarbu, kur buvo ir kokiu kursu plaukė. Kad nereikėjo skandinti, argumentas buvo tas, jog, kaip žinoma, „Belgrano“ pakeitė kursą ir plaukė uosto link, nebekėlė jokios grėsmės, ne artėjo visu greičiu prie Britanijos karinių jūrų pajėgų, kaip teigė gynybos ministras ir ministras pirmininkas Bendruomenių rūmuose, o po metų pakartojo ministras pirmininkas. (Po septynių mėnesių keistas posūkis atrodė gynybos štabo viršininko teiginys, kad grėsmę kėlė tik „25 de Mayo“.) Skleisdami ginčytinus, kartais ir klaidingus teiginius, Britanijos ministrai patys sau spendė spąstus, atskleidė, jog neišmano svarbių smulkmenų ir neskuba taisyti klaidų, gavę tikslią informaciją. Pergalė išgelbėjo juos nuo atsakomybės už šias klaidas.

Antrasis prieštaringas dalykas buvo ryšys, jei jis iš viso buvo, tarp „Belgrano“ nuskandinimo ir JT Generalinio sekretoriaus bei Peru vyriausybės svarstytų siūlymų dėl taikos. Vėliau Haigas rašė, kad tiek jis, tiek Peru prezidentas Belaúnde prieš „Belgrano“ nuskandinimą iš abiejų kariaujančių pusių buvo gavę bendro pobūdžio pritarimą dėl taikos derybų ir tuo metu derino smulkmenas, kurios buvo žinomos britų pareigūnams. Britanijos vyriausybė neigė tai žinojusi. Britanijos užsienio reikalų ministras Francis Pymas nuskrido į Vašingtoną gegužės 1 dieną, o Londonui apie derybų eigą pranešė tik gegužės 2 dienos vakare, jau po paskandinimo. Kad vyksta derybos, buvo žinoma visiems. Visiškai aišku, jog „Belgrano“ paskandinimas jas nutraukė. Tai, kad britų karo kabinetas provokavo nuskandinimą norėdamas išvengti derybų, tėra nepagrįsti kaltinimai. Thatcher, pasisakiusi ne už politiką, o už karą, pasisakė prieš JTO ir Peru iniciatyvą, bet nusprendė palikti Galtieri galimybę atmesti pasiūlymą, tą šis ir padarė. Galtieri neįvertino Vašingtone nusistovėjusios subtilios pusiausvyros tarp probritiškai nusiteikusiųjų ir Argentinai simpatizuojančiųjų. Jis taip pat neįvertino, kad lemiamą įtaką turėjo jūrų žvalgybos duomenys, kuriuos Thatcher gavo iš Reagano ir Pinocheto Čilėje (Pinochetas jau buvo susikirtęs su Argentina dėl Biglio sąsiaurio – žr. 726 p.).

Praėjus trims dienoms po galutinės britų pergalės, Galtieri buvo pašalintas iš pareigų. Po trumpos pertraukos atstatyta civilių valdžia, o per ateinančius rinkimus laimėjo Radikalų partija, kurios vadovas Raoulas Alfonsinas, tapęs prezidentu, užsibrėžė tikslus atkurti ekonomiką, ištirti karinio režimo valdymo metais dingusių tūkstančių aukų likimą, sudrausminti kariškius ir, neatsisakant pretenzijų į Folklando salas, pagerinti santykius su Britanija.

Alfonsino politikos skiriamasis bruožas buvo padorumas, bet nieko daugiau. Juo nepasitikėjo kariškiai, kurie laikėsi išdidžiai net po Folklando fiasko; Bažnyčia, profesinės sąjungos, galų gale ir gyventojai, kurie iš pradžių jį rėmė, o pradėjus kas mėnesį dvigubai didėti kainoms, nusigręžė. Jis atlaikė pavienius kariuomenės maištus, sutikęs atsisakyti kelti bylas vadams, atsakingiems už karinio režimo metu vykdytas gyventojų represijas. Per tarpinius rinkimus atgaivinta peronistų „Justicialista“ partija laimėjo 16 iš 20 gubernatorių postų, per 1989 metų prezidento rinkimus peronistų kandidatas Carlosas Menemas, buvęs peronistas ir musulmonų imigranto iš Sirijos sūnus, lengvai surinko piliečių balsus. Kampanijos metu Menemas be skrupulų garbino Castro ir

Stroessnerį, vartojo gerai žinomą peronistų retoriką; dalijo pernelyg gražius pažadus neturtingiesiems, bet, matyt, neturėjo nė menkiausio supratimo, kaip juos įvykdys; buvo aršus Folklando salų atgavimo šalininkas. Rinkimų išvakarėse valstybės ekonominė padėtis buvo tokia kritiška, jog Alfonsinas buvo įtikintas atsistatydinti, kad Menemas galėtų užimti jo vietą birželio, o ne lapkričio mėnesį. Jis ilgai nelaukęs pradėjo pirmines derybas dėl diplomatinių ir prekybinių ryšių su Didžiąja Britanija atnaujinimo (jos nevyko labai sparčiai, nes britai nerodė didelio entuziazmo) ir ėmėsi panašios į Brazilijos prezidento Colloro vykdomą ekonominės programos įgyvendinimo. Jis atsisakė kainų ir atlyginimų kontrolės; pirmosios kilo dideliais tempais, o antrieji sumažėjo beveik perpus. Verslas žlugo, didėjo nedarbas. Nuvertėjo ir valiuta. Prekeiviai vertino savo prekes JAV doleriu, kurio vertė per du mėnesius pakilo penkis kartus. Hiperinfliaciją pavyko sumažinti iki paprastos infliacijos – 60 procentų per metus, tačiau netrukus ji jau siekė tūkstančius procentų. Menemas norėjo parduoti valstybės įmones, bet jam buvo sunku rasti pirkėjų. Jo vyriausybė negalėjo gauti pinigų platindama obligacijas, nes niekas nenorėjo jų pirkti. Jis trečdaliu sumažino karines pajėgas ir vyriausiesiems karininkams atleido už žmogaus teisių pažeidimus. Per 1993 metais įvykusius tarpinius rinkimus į žemuosius parlamento rūmus peronistai prarado daugumą, o Menemui reikėjo keisti konstituciją, kad galėtų balotiruotis antrajai kadencijai 1995 metais kaip žmogus, susidorojęs su infliacija, pavertęs turtingus dar turtingesniais, nepadaręs skurdžių nei turtingesniais, nei neturtingesniais ir parodęs neįsivaizduojamą sugebėjimą pagal aplinkybes staigiai keisti politikos kursą. Santykiai su Didžiąja Britanija ėmė gerėti pasirašius sutartį dėl naftos, kurios, kaip manoma, aplink Folklando salas turėjo būti ypač daug (nors pasirodė, kad mažiau negu tikėtasi). Abi vyriausybės nusprendė iš vieno regiono gaunamas pajamas dalytis perpus, o kitame Didžiosios Britanijos naudai skirti tris ketvirtadalius. Suvereniteto klausimais abi vyriausybės pasisakė ryžtingai, atvirai ir išreiškė visiškai priešingas nuomones.

1997 metais Menemas prarado įtaką Kongresui, nepaisant to, kad šiek tiek atsigavo ekonomika. Pramonės, žemės ūkio ir eksporto atsigavimą užgožė nuolatinis nedarbas, kuris siekė apie 20 procentų visos darbo jėgos, dideli finansiniai skandalai, kaltinimai bičiulių įdarbinimu ir nuolatinis trukdymas mėginimams ištirti, kur dingo 30 000 asmenų karinės diktatūros valdymo metais. Menemui nepavyko pasiekti konstitucinės pataisos, kuri būtų leidusi jam balotiruotis trečią kartą, o 1999 metais peronistų partija patyrė stiprų pralaimėjimą. Pats Menemas tuo laikotarpiu pasisuko nuo peronistų populizmo į laisvosios rinkos dogmatizmą.

Devynioliktojo amžiaus *Čilės* istorija buvo pažangos istorija, tik trumpai pertraukta 1891 metų pilietinio karo ir pagrįsta didelėmis naudingųjų iškasenų atsargomis, sėkmingais karais su Peru ir Bolivija. Dvidešimtajame amžiuje Čilei irgi teko iš dalies patirti politinį nestabilumą ir infliaciją, prie sunkumų prisidėjo dirbtinių nitratų konkurencija. Per 1891 metų sukilimą žemvaldžių oligarchija prarado valdžią, nuo to laiko Čilė žengė demokratiškesnės

tvarkos link. Per 1938 metų rinkimus daugumą gavo liaudies frontas, į kurį įėjo komunistai, kariškiai netrukdė jų vadovams užimti vadovaujančių postų. Prasidėjo ramaus civilių valdymo laikotarpis, veikiau konservatyvaus nei radikalaus. 1964 metais dvi pažangios jėgos varžėsi, kas paveldės prezidento Jorge Alessandri vietą: kairioji centro sąjunga, vadovaujama Salvadoro Allende, ir Krikščionių demokratų partija, vadovaujama Eduardo Frei Montalvos, kuris surinko dešiniųjų balsus ir pakankamai centristų, kad turėtų absoliučią daugumą vykdyti antikomunistinę programą, derinamą su reformomis.

Kadencijos pabaigoje Frei galėjo pasigirti aiškia švietimo pažanga, žymiu neraštingumo sumažėjimu, tam tikru pramonės bei aprūpinimo butais gerėjimu ir progresyvinių mokesčių įvedimu. Tačiau infliacija nebuvo sustabdyta, atlyginimai tebebuvo maži, daug bežemių valstiečių – tiek daug, kad jie pradėjo užiminėti žemes, daugelis nuo jų buvo nuvaryti jėga, kai kurie ir nužudyti. Frei prarado geroką dalį rinkėjų dėl žemės reformos, kuria siekiama net ekspropriacijos. Taigi jis suskaldė dešiniuosius, per 1970 metų rinkimus jo partija pralaimėjo, o Allende nedidele balsų persvara nugalėjo konservatorių Alessandri.

Allende's koalicija, žvelgiant plačiau, turėjo aiškią programą, tačiau jo nepalaikė visuomenė ar parlamento dauguma, tarp šešių koalicijos partijų netrukus prasidėjo nesutarimai, ją rėmė tik kelios aukštus postus šalies kariuomenėje turinčios figūros. Bendras koalicijos siekis buvo demokratijos pagrindais sukurti socialistinę valstybę. Vadinasi, valstybė kontroliuotų užsienio ir vidaus kapitalo valdymo centrus, vyktų plati nacionalizacija, žemės reforma, vedanti į didesnį žemės ūkio produktyvumą, per mokesčių reformas būtų perskirstomas turtas, panaikintas nedarbas ir spartinamos Frei švietimo bei socialinių paslaugų programos. Šios reformos, ypač turto perskirstymas, turėjo padidinti perkamąją galią ir sustabdyti pelno nutekėjimą į Jungtines Valstijas bei kitas užsienio šalis, taip pat sukurti reikalingus finansinius išteklius, tačiau tai buvo optimistiniai apskaičiavimai.

Iš didžiųjų valdančiųjų partijų seniausia buvo Radikalų partija – tipiška devynioliktojo amžiaus pažangi, antiklerikalinė partija, kilusi iš valdančiosios (žemvaldžių ir kasyklų savininkų) klasės, ją kankino dvejonės, ar ji marksistinė, ar ne. Čilės komunistų partija buvo didžiausia ir geriausiai organizuota komunistų partija Pietų Amerikoje, buvo linkusi bendradarbiauti su kitomis partijomis. Allende Socialistų partija atsirado kaip įvairialypė intelektualų grupė, jai pavyko pritraukti smulkiųjų verslininkų, mokytojų, kitų profesijų atstovų balsų, bet viduje buvo nesutarimų, ar teisėta panaudoti jėgą. Allende mokėjo pritraukti žmones, tačiau po daug žadančios pradžios jie apvylė jį. Pirmaisiais jo valdymo metais laikinai pakilo vario kaina; taip pat didėjo atlyginimai, o kainos liko stabilios, pristabdyta ir infliacija, bet irgi laikinai. Buvo populiarus JAV vario bendrovių ir bankų ekspropriavimas, pritarimo susilaukė ir žemės reforma, kol palietė vidutinius ir stambiuosius savininkus. 1972 metais akivaizdūs ekonominiai sunkumai sukėlė nesutarimų vyriausybėje – vieni norėjo spartesnių reformų, kiti – lėtų. Allende mėgino susitarti su krikščionimis demokratais dėl paramos, tačiau nepajėgė. Jis įtikino dalį aukštų karinių

pareigūnų prisijungti prie jo kabineto, bet nesugebėjo patraukti pakankamo jų skaičiaus. 1973 metais, praėjus daugiau nei pusei jo prezidentavimo kadencijos, šalies ekonominiai sunkumai pasidarė kritiški – kilo didelė infliacija, stigo maisto produktų. Jis atstūmė daugelį gyvenimo būdu, nes ne tik nesilaikė socializmo, bet ir Frei, Alessandri ir kitų prezidentų laikų nuostatų pagal čiliečių tradicijas gyventi kukliai tarnyboje ir ne tarnyboje. Parlamentas atsisakė pritarti mokesčių didinimui ir skirti lėšų subsidijoms bei socialinio aprūpinimo gerinimui. Vyriausybei neliko nieko kito, tik spausdinti daugiau pinigų, o tai padėtį tik pablogino. Neramumai jūrų laivyne ir kariuomenėje baigėsi perversmu, kurio metu generolas Augusto Pinochetas Ugarte su Jungtinių Valstijų pagalba užgrobė valdžią. Allende nusižudė. Pinochetas sustiprino savo pergalę per 1980 metų referendumą, kuris nuo 1981 metų suteikė jam prezidento postą aštuoneriems metams. Jo režimas atstatė ekonominę tvarką, sustabdęs Allende's taikomas priemones. Šis režimas baisiu barbariškumu užtraukė Čilei tarptautinį pasmerkimą. Dvasininkija patyrė tam tikrą nepatogumą dėl to, kad prisidėjo prie šio pasibaisėtino režimo; kariuomenei ir policijai buvo nelengva palaikyti viešąją tvarką didėjančio pasipiktinimo ir smurto sąlygomis; verslininkai ėmė manyti, jog be Pinocheto jiems gal geriau sektųsi. Pinochetui pavojų kėlė grupės, kurios norėjo Pinocheto Čilės be paties Pinocheto.

1988 metais Pinochetui nepavyko pasiekti, kad jo įgaliojimai būtų pratęsti pasibaigus jo kadencijai kitais metais. Nors ateinantiems rinkimams įsiregistravo apie 20 partijų, iš tikro reikėjo rinktis – arba grįžti prie Frei politikos, arba vėl prie Allesandri. Centras ir kairė susivienijo apie Patricio Aylwiną Azocarą ir nugalėjo susiskaldžiusią dešinę. Ilgiausias per Čilės istoriją Pinocheto valdymas baigėsi. (Jis liko vyriausiuoju kariuomenės vadu iki 1988 metų, tada tapo senatoriumi iki gyvos galvos ir gavo imunitetą nuo persekiojimų Čilėje už nusikaltimus prezidentavimo metu. Apie mėginimą patraukti jį baudžiamojon atsakomybėn kitur žr. 167 p.) Aylwinas paveldėjo 16 milijardų JAV dolerių užsienio skolą, smukusią vario kainą, už kurį Čilė gaudavo pusę užsienio įplaukų, visuomenės nepasitenkinimą, nes per Pinočeto 16 metų valdymą praraja tarp turtingųjų ir vargšų platėjo, o atlyginimai sumažėjo perpus. Pinochetas, uolus modernizuotojas, panašiai kaip Irano šachas, savo įpėdiniui nepaliko visiškai sužlugdytos ekonomikos: Aylwinas galėjo palaikyti nedarbą politiškai toleruotinose ribose, kartu pasiekdamas 5–7 procentų augimo tempus per metus. Kariuomenės požiūris tebebuvo neaiškus, o gyventojų plūdimas į miestus rodė, kad padėtis tebėra nestabili. 1993 metais Aylwino įpėdiniu tapo Frei sūnus, nugalėjęs Alessandri ir sudaręs keturių partijų koaliciją – „Concertation Democratica". 2000 metais ši koalicija nublanko, ėmė ginčytis, prarado nepatenkintų rinkėjų balsus ir pralaimėjo opozicijai, kuriai vadovavo Joaquinas Lavinas, tačiau pajėgė įvesdinti prezidentą Ricardo Lagosą, pirmąjį prezidentą socialistą po Allende's.

Vienos problemos Aylwinas nepaveldėjo iš Pinocheto režimo – tai Čilės kivirčo su Argentina dėl pietinio Amerikos žemyno galo, kur Biglio sąsiauris jungia Atlanto vandenyną su Ramiuoju. Abiem šalims kilo klausimas, kur

baigiasi vienas vandenynas ir prasideda kitas. Ginčijamasi dėl salų rytiniame, t. y. Atlanto, sąsiaurio gale. 1977 metais arbitražinio teismo sprendimu šios salos buvo atiduotos Čilei, tačiau Argentina atsisakė pripažinti sprendimą, demonstravo savo karinių oro bei jūrų pajėgų galią, o Čilė atsakė tuo pačiu. 1979 metais abi pusės sutarė nesiekti tikslų jėga ir leisti tarpininkauti Vatikanui. 1980 metais Čilė vėl nusiuntė ginkluotųjų pajėgų į ginčytiną teritoriją. Kivirčas buvo išspręstas 1984 metais iš esmės Čilės naudai.

Nors trys didžiosios Pietų Amerikos valstybės užėmė žemyno pietus ir rytus, bet liko vietos dar septynioms Ispanijos imperijos įpėdinėms (jų būrį 1966 metais papildė nauja valstybė Gajana – žr. skirsnį „Trumpai“ šios dalies pabaigoje). Šiaurės vakaruose, kur Bolivaras tikėjosi įkurti vieną didžiąją Kolumbiją, atsirado trys valstybės: Kolumbija ir nuo jos atskilusios Venesuela ir Ekvadoras. Kolumbija ir Venesuela turėjo du skirtingus turtų šaltinius: kokainą ir naftą. Pietuose Peru ir Bolivija (buvusi Aukštutinė Peru) taip pat turėjo didelių naudingųjų iškasenų telkinių. Devynioliktajame amžiuje Bolivijos pakrantės teritorijos atiteko Čilei.

Venesuelos valdantysis elitas buvo nuverstas per 1945 metų perversmą, kurį organizavo tas pats elitas: armijos karininkai, nusivylę savo klasės sąstingiu ir nuosaikiųjų radikalų Demokratinio veikimo judėjimu, kuriam vadovavo Romulo Betancourt'as, aljansas. Jo lozungai buvo modernizacija ir pertvarka. Aljansas valdžioje išsilaikė trejus metus. Pradėjo žemės reformą, tačiau dėl švietimo politikos įsižeidė Bažnyčia, kuri švietimą laikė savo prerogatyva. Aljansas buvo susiskaldęs ekonominiais klausimais: atsargesni nariai teikė pirmenybę žemės ūkio modernizavimui, o ne pramonės plėtrai, kuri galėjo sukurti politiškai svarbų miesto proletariatą. 1948 metais generolas Carlosas Delgado Chalbaudas suorganizavo dar vieną valdžios perversmą, sukūrė 10 metų valdžiusią karinę diktatūrą, uždraudė politines partijas bei profesines sąjungas, panaikino laisvąją spaudą, rėmė didžiules statybų programas, tuo padidino atotrūkį tarp skurdo ir turto. Šiuo laikotarpiu efektyviausiai valdė diktatorius Marcosas Perezas Jimenezas (1952–1958 m.), kuris pasinaudojo kylančiomis naftos kainomis, bet nesusitvarkė su šeštojo dešimtmečio pabaigos gamybos nuosmukiu. Po nesėkmingo karinio sukilimo kilo streikų, mūšių, pabėgo prezidentas, ėmė valdyti admirolo Wolfgango Llarazabalo pereinamasis režimas, surengti rinkimai, grąžinę Demokratinio veikimo judėjimą ir Betancourt'ą į valdžią. Tada prasidėjo Betancourt'o bei penkių jo įpėdinių civilių valdymo laikotarpis, kai paeiliui valdė Demokratinis veikimas ir jo didžiausias konkurentas COPEI – venesuelietiškas krikščionių demokratų variantas. Visi šie prezidentai buvo taikiai išrinkti ir valdė po penkerius metus. Šis ramaus valdymo laikotarpis nutrūko grįžus į valdžią Perezui, kai jis, prisidengęs demokratija, atgaivino autokratinę valdžią, įklimpo į korupciją, jam buvo pareikštas nepasitikėjimas, ir jis turėjo gėdingai atsistatydinti. Pasibaigus vėlesnių dviejų prezidentų kadencijoms, į valdžią grįžo buvęs prezidentas Rafaelis Caldera, kuris susipyko su savo COPEI partija ir sukūrė naują, kuri

1993 metais nugalėjo COPEI ir Demokratinio veikimo kandidatus. Po penkerių metų šios partijos susijungė prieš pulkininką Hugo Chavezą Friasą, kuris buvo įkalintas po nepavykusio perversmo 1992 metais, antrą kartą mėgino surengti perversmą iš kalėjimo 1994 metais, bet nepasisekė, po to dalyvavo 1998 metų rinkimų kampanijoje ir laimėjo rinkimus, keldamas mišrius populistinius ir dešiniųjų lozingus. Senesnės partijos buvo susikompromitavusios. Chavezas buvo populiari alternatyva, tačiau buvo neaišku, ar pajėgs susidoroti su nedarbu, infliacija ir korupcija. Jis sekė Peru vadovo Fujimori pavyzdžiu, skelbdamas liberalius ir demokratinius principus, kvietė Nacionalinę asamblėją jų vardan peržiūrėti konstituciją. Jis laimėjo beveik visas vietas, gavo tvirtus įgaliojimus, kurie leido jam ignoruoti parlamentą, teisę kontroliuoti Aukščiausiąjį teismą, atleido keletą jo teisėjų, atliko kelis valymus provincijų vyriausybėse ir pradėjo ginčus su Kolumbija (siekė derybų su FARC sukilėliais – žr. toliau) ir Gajana (atgaivino Venesuelos pretenzijas dėl ginčytinos pasienio teritorijos).

Daugiausia iš civilių sudarytos Venesuelos vyriausybės palaikydavo politinį stabilumą tol, kol pakakdavo pajamų už naftą, geležį ir kitus gamtos išteklius, pelnė kariuomenės ir, nors kartais menką, verslininkų lojalumą; pasiekė kompromisą su Bažnyčia švietimo klausimais. Tačiau jos nepateisinamai mažai rūpinosi socialiniais pertvarkymais, žemės ūkio darbuotojais, mažai kūrė naujų darbo vietų gamybos bei aptarnavimo sferose, o ir tos dažniausiai atitekdavo kvalifikuotiems užsieniečiams, pasiduodavo ekonominiams ciklams, būdingiems valstybėms, kurių pajamos priklauso nuo pasaulinių naftos kainų. Naftos gavyba buvo nacionalizuota keleriais metais anksčiau, nei baigėsi užsienio bendrovių koncesijos, o ekonomistai nesutarė, ar gaunamas už naftą lėšas panaudoti ekonomikai įvairinti, ar daugiau investuoti į naftos gavybą ir jos produktų gamybą. Nepaisant 10–15 procentų ekonomikos prieaugio, didėjo ir taip didžiulė užsienio skola, didžiosios įmonės ėmė slysti valstybei iš rankų. Kai naftos kainos atsiliepė vidaus rinkos kainoms, vyriausybę užplūdo kaltinimai dėl nacionalizuoto verslo neproduktyvumo, aukštų pareigūnų išlaidumo ir korupcijos, nesirūpinimo švietimu bei sveikatos apsauga, nuolatiniu skurdu. Paskutinis dešimtmetis atnešė didelį nedarbą, 40 procentų infliaciją, liaudies nepasitenkinimą, kartais išsiliejantį maištais, nusikalstamumo bangą ir Chavezo populizmą, kuris daugeliu atžvilgių priminė Peróno populizmą Argentinoje prieš pusę šimtmečio.

Užsienio politikoje vėlesni prezidentai nesėkmingai mėgino baigti ginčus dėl sienų su Kolumbija ir Gajana, o vėliau tam neteikė svarbos. Betancourt'as ir pirmieji jo įpėdiniai manė, jog naudinga vienytis su demokratinėmis santvarkomis prieš diktatūrą, tačiau ekspansionistiniame ir ambicingame devintajame dešimtmetyje Perezas, atgaivinęs diplomatinius santykius su Kuba 1974 metais, parodė, kad Venesuela nori vadovaujančio vaidmens Pietų Amerikoje ir Karibų jūros šalyse bei visame trečiajame pasaulyje. 1960 metais ji tapo OPEC nare steigėja, o po šešerių metų įstojo į LAFTA. Blogiau buvo kita: paskutinį dešimtmetį Venesuela buvo įtraukta į pasaulinės prekybos narkotikais orbitą, kurios centras buvo kaimynėje Kolumbijoje.

Prieš Antrąjį pasaulinį karą *Kolumbija*, turtinga šalis, turinti daugiau kaip milijoną kvadratinių kilometrų plotą, garsėjo kaip politiškai stabili ir žengianti saikingos ekonominės pažangos keliu valstybė. Jos ekonomikos pažanga rėmėsi kavos, kakavos auginimu, daugybe įvairių gamyklų ir kontroliuojama užsienio skola. Valdančioji klasė buvo pasidalijusi į dvi politines partijas: konservatorius ir liberalus, valdžią dalijosi iš eilės, kol ėmė grasinti kairieji sukilėliai ir Rojaso Pinillos diktatūra (1953–1958 m.). Šeštasis dešimtmetis pasižymėjo žiauriu smurtu *la violencia*; 1949 metais pietvakariuose nuo Bogotos esanti Markvetalijos provincija paskelbė nepriklausomybę. Provincija buvo grąžinta Kolumbijai septintajame dešimtmetyje tik su Jungtinių Valstijų pagalba. Kubos revoliucija suteikė naujų vilčių nusivylusiems revoliucionieriams gauti pagalbos, tačiau viltys neišsipildė ir Kolumbijos revoliucionieriams sekėsi neką geriau nei jų bendraminčiams Venesueloje. Per 1974 metų rinkimus liberalų kandidatas Julio Cesaris Turbay Ayala nugalėjo konservatorių ir įvairių kairiųjų kandidatų grupę. Jį pakeitė Alfonso Lopezas, kuris buvo pirmasis prezidentas, atstovaujantis Nacionaliniam frontui – liberalų ir konservatorių aljansui, sukurtam kovai su smurtu bei karine diktatūra. 1978 metais konservatorius Belisario Betancuras nugalėjo susiskaldžiusią opoziciją, bet 1983 metais rinkimų rezultatai privertė jį valdyti šalį kartu su priešiškai nusiteikusiu parlamentu. Kadangi priklauso tiek Karibų, tiek Centrinės Amerikos, taip pat ir Ramiojo vandenyno bei Pietų Amerikos regionams, Kolumbija buvo įtraukta į politines peripetijas su šiaurės kaimynais ir pamažu ėmė kritikuoti Reagano politiką Nikaragvoje ir šalia jos. Pasirašydamas oficialius susitarimus su maištininkais, Betancuras stengėsi baigti 36 metus trunkančius pilietinius karus, tačiau jo taikią iniciatyvą toli gražu ne visi palaikė. Įspūdingas Aukščiausiojo teismo užpuolimas, kai daug žmonių žuvo, kol sukilėliai buvo priversti pasiduoti arba nusižudyti, buvo skirtingai vertinamas; vieni jį laikė paskutiniu desperatišku maištininkų M-19 judėjimo veiksmu, kiti – pilietinio karo įsiliepsnojimu dar žiauresne forma.

Pilietinį karą daugiausia kariavo dvi jėgos: Kolumbijos revoliucinės ginkluotosios pajėgos (FARC), sukurtos 1945 metais, dažniausiai kaip prokomunistinės ir kaip iššūkis esamai politinei tvarkai, ir Nacionalinė išsivadavimo armija (ELN), sukurta 1965 metais, iš dalies inspiruota Castro šalininkų, iš dalies išsivadavimo teologijos. Jai vadovavo kunigai. Šios jėgos, gerai finansuojamos prekiautojų narkotikais, kriminalinių turto prievartautojų ir iš paprastų mokesčių, pasidarė pakankamai stiprios, kad nesidalytų su valstybe, tačiau ne tokios stiprios, kad galėtų nuversti teisėtą valdžią. Nuo devintojo dešimtmečio vidurio iškilo dar viena jėga: nedidelės antipartizaninės grupės, dažniausiai šiaurėje, jos po dešimtmečio susijungė į Kolumbijos savisaugos pajėgas (AUC), lengvai, jei iš tikro taip buvo, suartėjo su vyriausybe ir pagarsėjo baisiomis žudynėmis. Valstybės ir valdžios irimas daug prisidėjo prie narkotikų kartelių nepriklausomybės ir klestėjimo, kurie Kolumbijoje tapo labiausiai klestinčiu verslu. Jų vadai ne tik sukaupė didžiulius turtus, kuriuos specialiai demonstruodavo, bet ir sukūrė valstybę valstybėje šiaurės vakaruose, į kurią įėjo ir Medelinas bei Kalis, kur valdė padedami Izraelio, Britanijos ir kitų

samdinių, įkūrė daugiau darbo vietų ir mokėjo didesnius atlyginimus nei valstybė savo kompetencijos sferoje. Šių narkotikų baronų ekonominė imperija iki tam tikro laiko priklausė nuo realizavimo rinkų Jungtinėse Valstijose, kol specialiosios tarnybos menkai rūpinosi pavojingu nuodingų narkotikų antplūdžiu į rinką, nes buvo galimybė dalį pelno panaudoti Jungtinių Valstijų politikos finansavimui Nikaragvoje: daugelis į tai žiūrėjo pro pirštus, kol Luiso Carloso Galano, turbūt būsimo Kolumbijos prezidento, nužudymas 1989 metais privertė atkreipti dėmesį į tai, kad žengiama ne į anarchiją, o prie to, kad valdžią gali užgrobti grėsminga grupuotė, kurios vienintelis tikslas – pinigai. Prezidentas Virgilio Barco Vargas pažadėjo imtis griežtų priemonių, o prezidentas Bushas – suteikti dosnią pagalbą, tačiau Barco nebuvo pasirengęs priimti iš Busho karinę pagalbą, nes daugelis kolumbiečių pasisakė prieš. Buvo areštuota apie 12 000 žmonių, vargu ar bent vienas įtakingas. Jungtinės Valstijos siekė, kad būtų išduoti žymūs nusikaltėliai, baronai pagrasino, kad už kiekvieną areštuotą narkotikų verslo vadovą žudys teisėjus, valstybės tarnautojus ir vaikus. Kadangi buvo nužudyta 50 teisėjų, šie gąsdinimai atrodė gana tikroviški. 1987 metais Kolumbijos aukščiausiasis teismas pripažino netekusiu galios 1979 metų susitarimą su Jungtinėmis Valstijomis dėl nusikaltėlių išdavimo. Klausimas, ar derėtis su maištininkais, tapo svarbiausiu Kolumbijos politikoje. Didžiausi priešininkai – vyriausybė ir FARC – manė, kad nei vieni, nei kiti negali pasiekti visiškos pergalės. FARC ir ELN tapo kažkuo daugiau nei partizanais, bet vis tiek negalėjo užimti miestų, nors ir laimėdavo mūšius, ir nedaug turėjo šansų, ar visai jų neturėjo, pakeisti vyriausybę. Prezidentas Cesaris Gaviria Trujillo (1990–1994 m.) pažadėjo nesiderėti. Prezidentas Ernesto Samperis (1994–1998) buvo Jungtinių Valstijų apkaltintas, kad papirktas maištininkų, jį išplūdo jo paties štabo viršininkas generolas Haroldas Bedoya už išdavikiškus sandėrius su jais. Per prezidento rinkimus 1998 metais Bedoya surinko tik 2 procentus balsų, o nugalėtojas Andresas Pastrana Arango negaišo laiko ir ėmė tartis su FARC. Jis sutiko su FARC išankstinėmis sąlygomis: atitraukti visas vyriausybės karines ir policijos pajėgas iš didelės zonos į pietus nuo Bogotos ir imtis aktyvių vyriausybės operacijų prieš AUC. Pastraną palaikė Clintonas, nors daugelis Kongrese ir Jungtinėse Valstijose tebemanė, kad FARC stereotipiški komunistai ir teroristai, iki kaklo pasinėrę narkotikų versle, tuo tarpu teisėtos vyriausybės niekas nesieja su pilietiniu karu tarp FARC ir AUC.

Į pietus nuo Kolumbijos esančios Andų respublikos Ekvadoras, Peru ir Bolivija pavojingai šokinėjo nuo civilių prie kariškių valdymo ir atvirkščiai, bet susidūrė su tokiomis pat pavojingomis bendromis civilių ir kariškių sąjungos problemomis. *Peru* gyvavo neparlamentinė valdančioji klasė ir parlamentinis politinių partijų pasaulis; ekonomikoje buvo modernus ar modernėjantis ekonomikos sektorius ir atskiras skurstančiųjų ekonomikos sektorius. Politinis ir ekonominis pasauliai buvo susiskaldę ir viduje. Valdančioji klasė, kurią vienijo bendros konservatyvios pažiūros, kartais ir vedybų ryšiai, susidarė iš karininkų, stambiųjų žemvaldžių ir žymesnių bankininkų bei verslininkų.

Tačiau kariuomenėje buvo ir radikalusis sparnas, pritariantis ne visoms konservatyviosioms vertybėms. Viena iš žymiausių politinių partijų buvo APRA, įkurta trečiajame dešimtmetyje ir besilaikanti pusiau socialistinės programos. Šią partiją konservatoriai laikė didžiai pavojinga ir linkusia į smurtą. 1945 metais ji atsižadėjo smurto ir perėjo labiau į centrą, iš dalies dėl to, kad dėl padėties trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje buvo pasmerkta beveik nuolatinei opozicijai, iš dalies dėl to, kad dėl balsų galėtų rungtis su nuosaikesne Liaudies veikimo partija. Šios partijos, siekdamos valdžios, rezgė intrigas viena prieš kitą ir meilikavo, nors ir iš tolo, su karinės ir ekonominės valdžios atstovais, kurie dažnai dvejodavo, ar valdžia reikėtų pasinaudoti per tarpininką – politinę partiją, ar tiesiogiai kelti kandidatus į prezidento ir kitus valstybės postus. Ekonomikos ramstis tebebuvo žemės ūkis (medvilnė ir cukrus). Šioms šakoms plėtoti reikėjo užsienio kapitalo, labiausiai iš Jungtinių Valstijų, o tai buvo nepopuliaru, bet reikalinga. Beveik pusė gyventojų buvo indėnai, bedaliai ir nekenčiami, dar trečdalis – metisai.

Per 1948 metų karinį perversmą, vadovaujamą generolo Manuelio Odria, buvo nuverstas José Luisas Bustamente, prezidentavęs nuo 1946 metų, APRA vadovas Victoras Raulis Haya della Torre turėjo slėptis Kolumbijos ambasadoje, kur išgyveno kelerius metus prieš išvykdamas į tremtį Italijoje. Po aštuonerių represinio valdymo metų, Odria valdžią perdavė Manueliui Prado, kilusiam iš Limos bankininkų žymios šeimos, tačiau visi nustebo, kai per rinkimus buvo balsuojama už Fernando Belaúnde Terry, architektą pagal profesiją ir Liaudies veikimo vadovą, kuris buvo vadinamas naująja jėga, užimančia tarpinę padėtį tarp kairiosios APRA ir kariškių bei oligarchų grupuotės. Per kitus prezidento rinkimus 1962 metais Belaúnde kovojo prieš Odria ir Haya della Torre. Nė vienas kandidatas iškart nelaimėjo; čia įsikišo kariuomenė, kad užkirstų kelią ir Odria, ir Haya della Torre, ir be jokių aiškių priežasčių paskelbė, kad rinkimai sufalsifikuoti. Po karinės chuntos valdymo įvyko pakartotiniai rinkimai ir Belaúnde paskelbtas nugalėtoju kovoje tarp Liaudies veikimo ir APRA. Nors Belaúnde nebuvo konservatorius, bet, kariškių nuomone, patikimas žmogus. Politinės nuotaikos armijoje keitėsi dėl daugelio priežasčių: dėl nepasitenkinimo korupcija civilių verslininkų viršūnėse, noro modernizuoti kariuomenę ir kitus sektorius, dėl susirūpinimo partizanų išpuoliais, vargšų kėlimosi į Limą ir neramumų sostinėje, žemės grobimų provincijoje. 1963 metų rinkimai, dar tik išankstiniai, parodė, jog mėginama kurti naujas politikos formas, dalis kariuomenės nori paremti svarbius pertvarkymus, o Belaúnde stengiasi įgyti kariškių paramą pažangiai programai.

Šeštojo dešimtmečio sukilimai buvo išsklaidyti ir nesunkiai numalšinti. Jų vadovai buvo susiskaldę panašiai kaip Venesueloje, komunistai sukilėliai priešinosi partizanų veiksmams, iš dalies dėl to, kad garsiausias sukilėlių vadas Hugo Blanco buvo trockistas, iš dalies dėl to, kad komunistai buvo susiskirstę į rusų ir kinų šalininkų grupes. Tačiau septintajame dešimtmetyje sukilėliai tiek atgijo, kad 1965 metais Jungtinės Valstijos pasiuntė į Peru specialų karinį korpusą, nors tas ir labai nepatiko vietiniams kariškiams. Belaúnde vyriausybė nepajėgė nugalėti ar bent numaldyti sukilėlius. Taip pat nesėkminga jo

ekonominė programa privertė vyriausybę 1967 metais devalvuoti valiutą net 40 procentų. Akivaizdžiausia ir galiausiai lemiama nesėkmė buvo nemokšiškas naftos problemos sprendimas.

Tarptautinė naftos bendrovė (IPC) buvo žymiausias užsienio kapitalo svarbos Peru pavyzdys ir kartu skaudžiausias smūgis šalies savigarbai. Ankstesnės vyriausybės mėgino tiesiog „melžti" šią bendrovę ir nesiryžo jos nusavinti (vadinasi, valdyti patys). Kol Bendrovė buvo šalyje, tiek dešinieji, tiek kairieji ir vyriausybė galėjo vienu balsu kaltę už ekonomines bėdas suversti užsieniečiams. Bendrovė įsitvirtino Peru tuoj po Pirmojo pasaulinio karo sudariusi sutartį, tikriausiai pažeidžiančią Peru įstatymus, tačiau aiškiai nustatančią Bendrovės ir Peru valstybės santykius. Iš to išplaukianti teisinė painiava sukėlė daugybę ginčų tiek su Jungtinėmis Valstijomis, tiek su pačia Bendrove. Belaúnde su Bendrove susitarė dėl neišspręstų klausimų, bet sutartis buvo pasirašyta slaptai ir sukėlė tokių apkalbų, kad jos oficialus patvirtinimas Talaros įstatymu virto skandalu ir buvo pasmerktas slaptame generolų susirinkime, kuriame nuspręsta, kad Belaúnde turi atsistatydinti. Tuo metu Belaúnde jau buvo priverstas siekti koalicijos su APRA, dėl to suskilo jo paties partija ir prarasta kariuomenės parama. Prezidentas pabėgo iš šalies. Kiti režimai sugriovė Peru ekonomiką.

Šį kartą kariuomenė nebeieškojo civilio partnerio, o nusprendė prisiimti visą atsakomybę už šalies valdymą. Valdžią perėmė generolas Juanas Velasco Alvarado. Jį entuziastingai rėmė radikalių pulkininkų grupė, saikingesnės paramos jis susilaukė iš nusivylusių konservatorių. Alvarado pažadėjo vykdyti ekonomines ir socialines reformas, siekti veiksmingesnio ir sąžiningesnio valdymo, tačiau jo vyriausybė iškart susidūrė su paveldėta IPC problema, o nusprendusi baigti eksproprijavimą, prarado nelabai radikalius narius. Ji sukėlė dar didesnį Jungtinių Valstijų priešiškumą, kai paskelbė 200 mylių žvejybos zoną ir apšaudė amerikiečių laivą, įplaukusį į šią zoną. Socialinė reforma, turėjusi garantuoti vargingesnėms klasėms didesnę politinę įtaką ir ekonominę gerovę, buvo dar vienas trinties šaltinis tarp radikalų ir kitų jėgų. Šių reformų įgyvendinimas taip pat priklausė nuo ekonomikos augimo, ypač nuo vario ir kitų naudingųjų iškasenų eksporto, bet lūkesčiai neišsipildė.

Nuo 1968 metų Peru vidaus politikos kursas buvo eksperimentas, griežtai centralizuotai kariškių valdžiai mėginant įvesti ekonomikos planavimą ir įvykdyti kai kurias socialines reformas kapitalizmo sąlygomis (iš kurio buvo išstumtas užsienio kapitalas), akcentuojant technologijos ir valdymo naujoves pramonės ir eksporto srityse. Pats Velasco buvo nacionalistas, nusistatęs prieš Jungtinių Valstijų skverbimąsi į Peru. Jis atstovavo nuosaikiai dešinei, nors gimė ne valdančiosios oligarchijos šeimoje. Daugelis rėmėjų kariškių bei civilių buvo radikalai, priešiškai nusiteikę tiek prieš oligarchiją, tiek prieš Jungtines Valstijas. Todėl režimas iš esmės buvo nestabilus, dėl to ir nukentėjo, kai po pirmųjų laimėjimų prasidėjo ideologiniai nesutarimai, o ekonominiai sunkumai užgožė juos. Nors iš pradžių su daugeliu buvo susitarta dėl nacionalizavimo programos (įskaitant ir IPC) ir žemės reformos, Velasco prarado didžiausių politinių grupių, padėjusių jam ateiti į valdžią, simpatijas, turėjo

ieškoti paramos liaudyje, o ne politiniame elite. Todėl jo vyriausybė persiorientavo į kairę, ypač dėl žemės reformos, kuri anaiptol nebuvo nesvarbi, bet neišpildė lūkesčių, todėl negalėjo įgyti valstiečių ir studentų palankumo. 1973 metais abi grupės susijungė ir ėmė maištauti prieš vyriausybę, tai sustiprino jų priešininkus iš dešiniojo vyriausybės sparno. Konservatoriai, padrąsinti Pinocheto perversmo Čilėje, ėmė dar labiau rūpintis pasaulinio nuosmukio ekonominiais padariniais, 1974 metais šis nuosmukis ištiko Peru, kai šalies prezidentas sunkiai susirgo. Su ankstesniais metais susikaupusiomis užsienio skolomis ir staigiu atsiskaitymų balanso pablogėjimu imta kovoti nemaloniomis priemonėmis, dėl kurių kairieji buvo kaltinami nekompetentingumu. 1975 metais be kraujo praliejimo įvykdytas konservatorių perversmas nušalino Velasco ir prezidentu paskyrė jo ministrą pirmininką generolą Francisco Moralesą Bermudezą. Tačiau kariškiams jau pabodo spręsti vyriausybės uždavinius ir prisiimti kaltę dėl nesėkmių. Jiems atrodė, jog tikslinga grįžti prie civilių valdymo, ir po 1980 metais įvykusių rinkimų Belaúndė grįžo į prezidento rūmus, iš kurių turėjo bėgti prieš dvylika metų. Tačiau devintasis dešimtmetis buvo netinkamas prisiimti įsipareigojimus visuomenei. Kylanti infliacija ir kitos ekonominės problemos skatino vidurinės klasės ir indėnų valstiečių nepasitenkinimą, susikūrė nedidelė armija „Sendero Luminoso“, maždaug 5000 daugiausia valstiečių vargšų, kuriems vadovavo nepalenkiamas marksistas ir kartu svajotojas metisas Abimaelis Guzmanas Reynoso, vadinamas prezidentu Gonzalo. 1985 metais prezidentu tapo APRA kandidatas, o Peru paskelbė, kad skolų grąžins tik tam tikrą BNP procentą. Naujasis prezidentas Alanas Garcia laikėsi kairiojo centro politikos, pagražintos priešiškumo Vašingtonui gestais. Tačiau tebevyko nešvarus karas, kurio metu daugybė žmonių nužudyta, kankinama ir paslaptingai dingo tie, kurie nepatiko kariuomenei ar policijai. Toliau plėtėsi ekonomikos krizė: astronomonė infliacija, didžiulis biudžeto deficitas, šalia to Pasaulio bankas ir Amerikos valstybių bankas laikinai uždarė kredito linijas. Garcia netrukus susipyko su armija. Jis pasiūlė kariuomenei vieną vietą vietoj trijų kabinete, reformuoti kariuomenės vadovybę, sumažinti vyriausybės išlaidų kariuomenei dalį (40 procentų) ir ištirti trijų šimtų žmonių skerdynes Limos kalėjime, tuo buvo kaltinama armija. Ginkluotosios pajėgos ir dešinės pakraipos politiniai veikėjai, slapta remiami Jungtinių Valstijų, pakirto Garcia vyriausybę, paskui nuvertė ją. Mažai kas to gailėjosi, nes Garcia atstūmė skurdžius, taip pat supykdė ir išgąsdino turtinguosius.

Garcia paliko Peru dar blogesnėje padėtyje nei tada, kai buvo išrinktas prezidentu. Jo APRA partija buvo diskredituota, o įtakingiausias oponentas Belaúnde neturėjo ką pasiūlyti, šaliai reikėjo naujos politinės figūros. Per rinkimus reikėjo rinktis iš dviejų: arba Mario Vargasą Llosą, žinomą rašytoją, kuris iš kairiojo virto pasipiktinusiu dešiniuoju, arba japonų kilmės verslininką su politinėmis ambicijomis Alberto Fujimori. Nors Vargasas nedidele balsų persvara laimėjo pirmąjį rinkimų turą, bet po itin nešvarios kampanijos Fujimori laimėjo įtikinamą pergalę. Vargasas negalėjo patraukti paprastų perujiečių, daug potencialių rėmėjų nubaidė griežtų priemonių vizijomis. Fujimori

pažadėjo išspręsti svarbiausias Peru problemas per daug negalvodamas. Vos išrinktas panaikino Garcia sprendimą nemokėti užsienio skolų, sustabdė Peru gamybos mažėjimą, infliaciją sumažino nuo astronominės iki tik didelės, įkalino Gonzalo. Jis taip pat sustabdė konstitucijos galiojimą, apsiėjo be parlamento, kišosi į teismų darbą, suiminėjo politinius oponentus ir varžė spaudą. 1995 metais jis buvo perrinktas, nugalėjo buvusį JTO Generalinį sekretorių Javierą Perezą de Cuellarą. Netikėta Fujimori sėkmė per rinkimus pabrėžė Peru visuomenės pokyčius, kurie vyko nepastebimai ir gramzdino nusistovėjusį partijų modelį. Partijos pamažu nyko. Taip pat nyko ir „Sendero Luminoso“. Tačiau miestų maištai nesilpo. 1997 metais Peru prikaustė pasaulio dėmesį, kai „Tupac Amaru“, nedidelė miesto partizanų grupė, įsiveržė į priėmimą, vykusį Japonijos pasiuntinybėje Limoje, paėmė įkaitais šimtus svečių, tuo mėgindami išvaduoti iš kalėjimo 400 draugų. Fujimori atsisakė patenkinti jų reikalavimus ir buvo įkalbėtas nešturmuoti pasiuntinybės, kuri buvo apsupta du mėnesius; įkaitų, laikomų labai nepatogiomis sąlygomis pasiuntinybėje, mažėjo. Konfliktą išsprendus Fujimori pasidarė populiaresnis, vėliau prarado populiarumą dėl autoritarinio valdymo ir korupcijos, darėsi vis labiau priklausomas nuo kariuomenės palankumo. Fujimori buvo skatinamas siekti perrinkimo (nekonstitucinio), pakeičiant taisykles prieš ateinančius rinkimus 2000 metais. Dauguma Aukščiausiojo teismo teisėjų sutiko, kiti buvo atleisti.

Bolivijos socialinė struktūra gerokai skyrėsi nuo kaimynių, nes 1952 metais Victoras Pazas Estensoro surengė sėkmingą perversmą, kuriame dalyvavo komunistai, trockistai ir nekomunistai (įskaitant jaunesniuosius kariuomenės karininkus), iki nusivylimo iškamuoti korupcijos, nekompetentingumo, neteisybės ir skurdo. Šis režimas nacionalizavo Bolivijos alavo kasyklas, padalijo didelius dvarus, suteikė indėnams balsavimo teises ir mėgino įvairinti ekonomiką, kad sumažėtų šalies priklausomybė nuo naudingųjų iškasenų gavybos, tačiau netrukus susidūrė su ekonominiais sunkumais, kuriuos lėmė alavo kainų smukimas. Vadovybė susiskaldė. Prezidentą Pazą 1956 metais pakeitė buvęs sąjungininkas Hernanas Silesas Zuazo; Pazas grįžo į valdžią 1960 metais, bet 1964 metais buvo ištremtas po generolo Alfredo Ovando Candia perversmo. 1967 metais apie partizaninį judėjimą sužinojo visas pasaulis, kai buvo areštuotas ir nuteistas 30 metų kalėti prancūzų rašytojas marksistas Regisas Debray ir Bolivijoje mirė Che Guevara. Vyriausybės padėtis susilpnėjo dėl Ovando ir nominalaus prezidento René Barrientoso konflikto. 1969 metais, praėjus keliems mėnesiams po Barrientoso mirties, Ovando įvedė atvirai karinį režimą ir vykdė politiką, iš dalies perimtą iš populistinio Juano Velasco Alvarado režimo Peru. Penkiolikos metų kariškių valdymas pasižymėjo jų pačių nesutarimais, vis didesniu įsivėlimu į prekybą narkotikais ir dažnais perversmais. Tik generolas Hugo Banzeris (1971–1978 m.) palaikė šiokį tokį stabilumą (griebdamasis brutalumo ir cenzūros). 1978 metais jis leido surengti rinkimus, o tai buvo grįžimo į civilių valdymą pradžia. Per rinkimus nugalėjo veteranas Silesas, tačiau jam nebuvo leista užimti posto. Kitais metais Bolivija turėjo pirmąją šalies prezidentę Lidia Gueiler Tejido, ją savo ruožtu nušalino dešiniųjų karininkų ir prekiautojų narkotikais koalicija, kuri prezidentais

paskyrė dar du generolus, įvedė naują teroro ir kankinimų režimą. 1982 metais į valdžią grįžo Silesas, kurį santūriai sveikino Jungtinės Valstijos. Jį vėl pakeitė sugrįžęs Pazas, o vėliau generolas Sanchezas de Lozada, bolotiravęsis kartu su indėnų kilmės partneriu viceprezidentu. Hiperinfliacija buvo nugalėta metodais, kurie sukėlė didžiulį nedarbą, o 1997 metais Banzeris – dabar jau civilis – dar kartą tapo prezidentu po rinkimų, per kuriuos jam užteko 22 procentų balsų, kad nugalėtų gausius oponentus. Narkotikų plitimas devintajame dešimtmetyje privertė Jungtines Valstijas pasiųsti kariuomenę ir detektyvus, kad sustabdytų. Įsikišimas ypač įžeidė kokamedžio augintojus ir jų draugus armijoje. Dėl amerikiečių materialinės ir finansinės paramos taip neįsižeisdavo, dažnai net tose pačiose kareivinėse.

Ekvadore 1976 metais kariškiai užgrobė valdžią, tačiau valdė labai trumpai, 1979 metais ją atidavė kairiajai koalicijai, kuriai vadovavo Jaime Roldosas Aquilera, po dvejų metų žuvęs lėktuvo katastrofoje. Politinė valdžia pereidavo iš centro kairiosios pusės į centro dešiniąją, tačiau nė viena partija neturėjo parlamentinės daugumos, o griežtos priemonės, kurias diktavo rinkos ekonomika, kėlė visuomenės nepasitenkinimą ir provokavo maištus. Ekvadoras su Peru ginčijosi dėl teritorijos, manoma, kad turtingos vertingų iškasenų ir naftos. Šis ginčas buvo išspręstas 1942 metais sutartimi, kurią 1960 metais Roldosas paskelbė negaliojančią. Pasienio rajonų vyriausybė nekontroliavo. 1992 metais vizito į Kitą metu Peru prezidentas Fujimori pritarė pasiūlymui, kad tarpininkautų Vatikanas, tačiau 1995 metais perujiečių pajėgos išprovokavo didelius ginkluotus susirėmimus. Tais pačiais metais atskleisti finansiniai skandalai privertė bėgti viceprezidentą ir sukėlė nuogąstavimus dėl civilių valdymo ateities. Po 1996 metų rinkimų šalies prezidentu tapo Abdala Bucaramas Ortizas, neturintis tvirtų šaknų (kilęs iš Libano), palaikomas tik regionuose (pakrantėse, bet ne indėnų gyvenamose aukštikalnėse). Jo negarbingas ekscentriškumas leido priešams skelbti jį esant beprotį: vienas iš jo ekscentriškumo bruožų buvo tas, kad jis pats save vadino bepročiu. Po metų jis buvo priverstas pabėgti. 1998 metais prezidentas Jamilas Mahuadas Wittas sureguliavo ginčą su Peru, tačiau jį užgriuvo ekonominiai sunkumai, sukelti jo pirmtako neapdairumo, naftos kainų smukimo ir stichinių nelaimių. Po bergždžių pastangų išgelbėti valiutą, išleidus 200 milijonų JAV dolerių, valiuta laikinai atsieta nuo JAV dolerio, dėl to jos vertė per savaitę sumažėjo perpus. Infliacija buvo 50 procentų, bet prezidentui gauti TVF pagalbą sukliudė parlamentas, kuris reikalavo didelių biudžeto išlaidų, be to, Ekvadoras nesilaikė įsipareigojimų dėl užsienio skolų. Bendras šių sunkumų rezultatas buvo chaotiška netvarka, kariuomenės politinės galios didėjimas ir nepatenkintų indėnų kovingumo stiprėjimas.

28. Meksika ir Centrinė Amerika

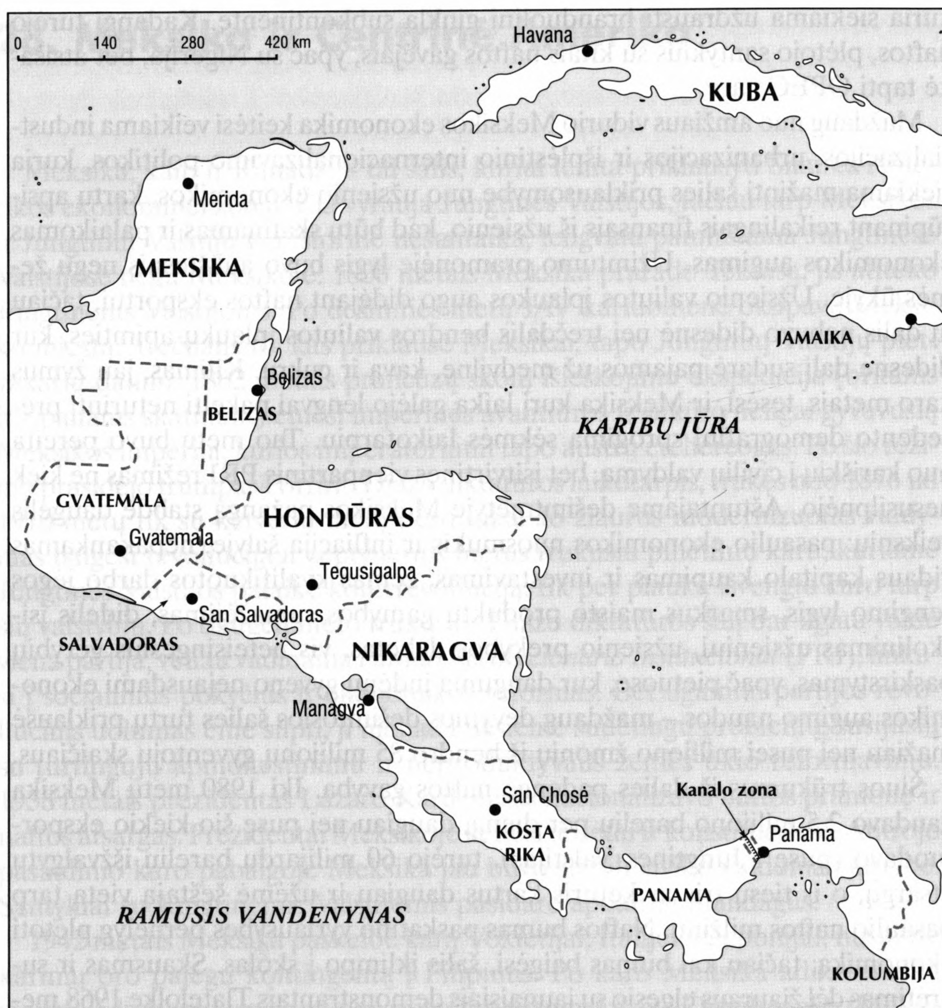
Meksika, kaip ir Kanada, – tai šalis, kuriai lemta priklausyti Šiaurės Amerikos ekonominei zonai. Čia vyrauja Jungtinės Valstijos, tačiau tarp Meksikos ir Jungtinių Valstijų yra istorinė nesantaika, lengviau pamirštama Jungtinėse Valstijose negu Meksikoje. 1836 metais Meksika prarado Teksasą, jis atiteko Jungtinėms Valstijoms. Po dešimties metų JAV kariuomenė okupavo Meksiko miestą. Trečdalis to, kas priklausė Meksikai, tapo Jungtinių Valstijų pietvakarių dalimi. 1862 metais prancūzų skolų išieškojimo ekspedicija (britams ir ispanams skatinant) ėmėsi imperinės avantiūros ir sukūrė neilgai gyvavusią Meksikos imperiją, kurios imperatoriumi tapo austrų erchercogas. Po šio režimo prasidėjo trumpas Porfirio Diazo diktatūros laikotarpis, trukęs nuo 1876 iki 1910 metų tik su ketverių metų pertrauka. Jo žiaurus modernizuotas valdymas baigėsi revoliucija ir septynerius metus trukusiu pilietiniu karu, kuriame Jungtinės Valstijos palaikė kontrrevoliuciją, tik per plauką išvengta karo tarp šių valstybių. Po daugelį metų trukusios Diazo diktatūros šalį dar ilgiau valdė viena partija, vėliau vadinama *Partido Revolucionario Institucional* (PRI), linkusi į socialinius pokyčius ir ekonomikos reformas. Bet ilgainiui partijos revoliucinis uolumas ėmė silpti, ji niekada nesiėmė sudėtingų problemų, susijusių su turtingųjų apmokestinimu ir neproduktyvaus žemės ūkio reformavimu. 1938 metais prezidentas Lazaro Kardenasas nacionalizavo naftos pramonę ir naftos atsargas. Prezidentai Meksikoje keitėsi teisėtai ir konstituciškai. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Meksika jau buvo stabili civilių valdoma valstybė. Santykiai su Jungtinėmis Valstijomis pasidarė apdairiai mandagūs.

1942 metais Meksika paskelbė karą Vokietijai, Italijai ir Japonijai, nusiuntė karinių oro pajėgų kontingentą į Filipinus. Po karo Meksika atliko svarbų vaidmenį kuriant tarpamerikinę saugumo sistemą: pagal Čepultepeko (Meksika) sutartį Amerikos valstybės susitarė bendrai konsultuotis, jei būtų pažeistos vienos iš jų sienos, ir numatė bendrus veiksmus, įskaitant jėgos panaudojimą. 1947 metų Rio de Žaneiro sutartis patikslino taikaus konfliktų sprendimo ir bendros gynybos sąlygas, o šių susitarimų kulminacija buvo 1948 metų Amerikos valstybių organizacijos (OAS) įsteigimas. Užsienio valstybių vadovai visada skirdavo dėmesio Meksikai. Jungtinių Valstijų prezidentai, pradedant F. D. Rooseveltu, lankydavo ją. Tai darė ir visi Prancūzijos vadovai, pirmiausia de Gaulle'is. Svarstant regiono reikalus 1962 metais Meksika atstūmė Kubą, bet pakeitė požiūrį 1975 metais; prisijungė prie Venesuelos ir kitų Amerikos valstybių, kai buvo mėginama vėl skirti vaidmenį Kubai Amerikos žemyne ir baigti karą Nikaragvoje; pasmerkė Pinocheto vadovaujamą Čilę ir prijautė kairiosios pakraipos judėjimams Centrinėje Amerikoje, o kartais atvirai palaikydavo juos; turėjo tikslą susilpninti Jungtinių Valstijų ir rusų įtaką į pietus nuo Rio Grandės; 1951 metais atsisakė priimti Jungtinių Valstijų karinę misiją ir atvirai kritikavo JAV veiksmus ir požiūrį Gvatemaloje, Kuboje ir Nikaragvoje; Meksika buvo viena iš 1967 metų Tlatelolko sutarties iniciatorių,

kuria siekiama uždrausti branduolinį ginklą subkontinente. Kadangi turėjo naftos, plėtojo santykius su kitais naftos gavėjais, ypač su Nigerija, bet atsisakė tapti OPEC nare.

Maždaug nuo amžiaus vidurio Meksikos ekonomika keitėsi veikiama industrializacijos, urbanizacijos ir išplėstinio internacionalizavimo politikos, kuria siekiama mažinti šalies priklausomybę nuo užsienio ekonomikos, kartu apsirūpinant reikalingais finansais iš užsienio, kad būtų skatinamas ir palaikomas ekonomikos augimas. Užimtumo pramonėje lygis buvo aukštesnis negu žemės ūkyje. Užsienio valiutos įplaukos augo didėjant naftos eksportui, tačiau jų dalis nebuvo didesnė nei trečdalis bendros valiutos įplaukų apimties, kur didesnę dalį sudarė pajamos už medvilnę, kavą ir cukrų. Kilimas, jau žymus karo metais, tęsėsi, ir Meksika kurį laiką galėjo lengvai pakelti neturintį precedento demografinį sprogimą sėkmės laikotarpiu. Tuo metu buvo pereita nuo kariškių į civilių valdymą, bet įsitvirtinęs vienpartinis PRI režimas nė kiek nesusilpnėjo. Aštuntajame dešimtmetyje Meksikos pažangą stabdė daugelis veiksnių: pasaulio ekonomikos nuosmukis ir infliacija šalyje, nepakankamas vidaus kapitalo kaupimas ir investavimas, žemas kvalifikuotos darbo jėgos rengimo lygis, smarkus maisto produktų gamybos sumažėjimas, didelis įsiskolinimas užsieniui, užsienio prekybos debetas, vis neteisingesnis gėrybių paskirstymas, ypač pietuose, kur dauguma indėnų gyveno nejausdami ekonomikos augimo naudos – maždaug devynios dešimtosios šalies turtų priklausė mažiau nei pusei milijono žmonių iš bendro 85 milijonų gyventojų skaičiaus.

Šiuos trūkumus iš dalies padengė naftos gavyba. Iki 1980 metų Meksika gaudavo 2,5 milijono barelių per dieną, daugiau nei pusę šio kiekio eksportuodavo (pusę į Jungtines Valstijas), turėjo 60 milijardų barelių išžvalgytų atsargų, o iš tiesų tris ar keturis kartus daugiau ir užėmė šeštąją vietą tarp pasaulio naftos milžinų. Naftos bumas paskatino vyriausybes pernelyg plėtoti ekonomiką, tačiau kai bumas baigėsi, šalis įklimpo į skolas. Skausmas ir sukrėtimas dėl žiauraus elgesio su jaunaisiais demonstrantais Tlatelolke 1968 metais, Meksiko Olimpinių žaidynių išvakarėse, sutapo su nusivylimu ryšium su ekonomine padėtimi ir bendru nerimu dėl nuodugnių permainų. Dėl to 1982 metais valiuta devalvuota 70 procentų, nacionalizuoti bankai, per ateinančius penkerius metus realusis darbo užmokestis sumažėjo pusiau, sumažintos išlaidos švietimui, sveikatos apsaugai ir kitoms valstybės tarnyboms, šalyje vis labiau vyravo trumpalaikė spekuliacija, o ne ilgalaikis ekonomikos kilimas. Migelis de la Madridas Hurtado, talentingas politikas ir ekonomistas, baigęs Harvardo universitetą, 1982 metais, būdamas 47 metų, buvo išrinktas prezidentu. Tuo metu nuvertėjo pesas, didėjo nedarbas, mažinamos valstybės išlaidos, o korupciją maitino naftos verslas. De la Madridas sugebėjo susitarti su TVF, kuris suteikė Meksikai 3,4 milijardų dolerių paskolą, o pusę užsienio skolų, 96 milijardus dolerių, atidėjo vėlesniam laikui, bet Meksika nepajėgė laikytis TVF sąlygų, TVF ketino anuliuoti sutartį, tačiau 1985 metais labai stiprus žemės drebėjimas sukrėtė Meksiko miestą ir tokiu metu griežti reikalavimai būtų netinkami. Net ir atidėjus vėlesniam laikui pusę skolų, Meksikai iki amžiaus pabaigos reikėjo 6 milijardų dolerių palūkanoms sumokėti

28.1. Centrinė Amerika

ir grąžinti dalimis kitą skolų pusę – ši suma turėjo būti gauta susitarus ar be susitarimo – iš užsienio bankų kredituotojų, nes įplaukų už naftą tam nepakaktų. 3,6 milijardo dolerių pagalba 30 metų buvo suteikta pagal susitarimą su kreditoriais 1990 metais pagal Brady planą (žr. 5 skyrių). Prezidentą de la Madridą pakeitė Karlosas Salinas de Gortari, taip pat baigęs Harvardo universitetą. Jam buvo lemta matyti, kaip daugiau nei pusę šimtmečio valdžios svertus išlaikiusi partija pirmą kartą pralaimi provincijų gubernatorių rinkimuose. PRI galimybės išlaikyti vadovaujančią padėtį kėlė abejonių, tuo tarpu Salinas įgijo tokį populiarumą, kurio neturėjo jo pirmtakai. Nors pramonės mechanizavimas bei modernizavimas ir žemas išsilavinimas lėmė didelį nedarbą, o privatizavimas leido pralobti tik privilegijuotai oligarchijai, Salinas sumažino užsienio skolą ir apribojo valstybės dalyvavimą neefektyvių įmonių

veikloje, iki 10 procentų sumažino infliaciją, o deficitinį biudžetą pakeitė beprecedentis perteklinis biudžetas. Numatoma Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos zona (NAFTA) atvėrė Meksikos darbininkams teisę dirbti į šiaurę nuo Rio Grandės. Prezidentas Bushas pristabdė jos kūrimą per rinkimų kampaniją 1992 metais, tuo labai nuliūdindamas Meksikos vyriausybę, kurios ekonomikos programa, numačiusi 6 procentų augimą, labai priklausė nuo Jungtinių Valstijų investicijų į Meksiką. Tačiau Clintonui pavyko gauti jai Kongreso pritarimą. Iš pradžių Meksikos eksportas į Jungtines Valstijas didėjo sparčiau nei importas, bet jo pelnas buvo geografiškai netolygiai paskirstytas ir beveik neturėjo įtakos smulkiajam verslui.

Nors ir nuosaikus reformatorius, Salinas taip pat buvo susijęs, o gal žiūrėjo pro pirštus į dalykus, kuriuos norėjo reformuoti, pavyzdžiui, į korupciją, kankinimus, politines žmogžudystes ir į Kolumbijos narkotikų prekeivių naudojimąsi Meksikos teritorija. Kai jo kadencija baigėsi, pabėgo į Airiją. Tais metais Meksikos režimą sukrėtė du įvykiai: atviras sukilimas pietinėje Čiapaso provincijoje ir PRI kandidato į prezidentus Luiso Donaldo Colosio nužudymas. Daugelį metų Čiapase vyko bruzdėjimai. Neramumų priežastis – skurdas ir beviltiška neseniai gavusių laisvę vergų ir bežemių valstiečių, daugiausia majų, padėtis. Jie jautėsi nuskriausti ir atstumti, prie to prisidėjo prastas ar visiškas ispanų kalbos nemokėjimas ir dar didesnis nuskurdimas po to, kai 1989 metais smuko kavos kainos. Vargšus indėnus užjautė ir aktyviai rėmė Romos katalikų dvasininkija, po 1960 metų vadovaujama San Kristobalio vyskupo Samuelio Ruizo. Susibūrė apsišaukėlių maoistų grupės, kurios dėjo viltis į partizanų karą, o svarbiausia, sukūrė Zapatistų nacionalinę išsivadavimo armiją, vadovaujamą baltojo ar pusiau baltojo *subcomandante* Marcoso. Opozicijos gausėjimas devintojo dešimtmečio pabaigoje kėlė nesutarimus ir susiskaldymą, ypač dėl smurto tikslingumo, dėl kurio pats Marcosas neturėjo tvirtos nuomonės. Po aršaus, bet trumpo smurto protrūkio 1994 metų pradžioje susitarta dėl paliaubų, tačiau vyriausybės pasiūlymai Čiapase buvo griežtai atmesti kaip pasitikėjimo neverto režimo neadekvatus atsakas. Beveik tuo pačiu metu nužudytas Colosio. Meksikos vyriausybė paskubomis uždarinėjo finansų biržas, o Jungtinių Valstijų vyriausybė greitai ir viešai suteikė 6 milijardų dolerių kreditą.

Po kelių mėnesių per rinkimus, vykusius atviro cinizmo atmosferoje pagal Meksikos demokratijos lygį, PRI išlaikė prezidento postą ir daugumą parlamente, bet gavo nežymią balsų daugumą. Nors naujasis prezidentas Ernesto Zedillo Ponce de Leonas nebuvo toks patrauklus kaip jo pirmtakai, atrodė tinkamas pasirinkimas neramiais laikais. Tačiau ekonomika kėlė daugiau rūpesčių nei pasitikėjimo, nebuvo didelių vilčių, kad vyriausybė galės susitvarkyti. Širdyje Zedillo buvo reformatorius, tačiau vykdant reformą prasidėjo nuosmukis ir didelis nedarbas. Finansų institucijos, įskaitant bankus, vos laikėsi. Zedillo kreipėsi pagalbos į TVF žadėdamas riboti darbo užmokesčio kilimą ir mažinti biudžeto deficitą privatizuojant valstybės įmones. Pažadėti buvo lengviau nei įvykdyti, ypač tada, kai profesinės sąjungos reikalauja didinti darbo užmokesčius, o valstybės įmonių pirkėjų nedaug ir jie gana šykštūs.

Importo antplūdis griovė atsiskaitymų balansą, o netikėtas ir staigus peso devalvavimas 1994 metų pabaigoje sukėlė paniką, palūkanų norma pakilo iki 40 procentų. Kartu su devalvavimu buvo išleisti vertybiniai popieriai, susieti su JAV doleriu (mainais į trumpalaikes vyriausybės obligacijas), tačiau bendra šių *tesobonos* suma netrukus viršijo šalies užsienio valiutos atsargas. Kad sustabdytų peso, Jungtinių Valstijų bankų, dirbančių su Meksika, ir Amerikos eksporto į Meksiką žlugimą, Clintonas kartu su TVF ir Tarptautinių atsiskaitymų banku susitarė dėl 50 milijardų dolerių palaikomosios garantijos, kuriai Jungtinės Valstijos pažadėjo 20 milijardų dolerių, apdraustų Meksikos naftos atsargomis. Tačiau Meksikos krizė iškėlė klausimą, ar tarptautinės finansų institucijos gali susidoroti su tokiomis krizėmis ir ar pasaulio finansininkai pasiryžę padėti Lotynų Amerikos vyriausybėms, kurių ekonominė politika grindžiama užsienio kreditais ir investicijomis. Nors peso nuvertėjimas buvo vidaus reikalas, liečiantis tik Meksiką ir Jungtines Valstijas, išsigando Lotynų Amerikos šalys, kur ekonomikos augimas buvo gyvybiškai reikalingas pats savaime ir kaip būtina stabilaus demokratinio valdymo sąlyga. Pačioje Meksikoje ekonomikos katastrofa kėlė pavojų politiniam stabilumui, nes atotrūkis tarp turtuolių ir vargšų vis didėjo, o tarp skurdo ir bado išnyko, maištai vis plito ir maištininkai geriau apsiginkluodavo. Šis dvigubas nestabilumas kėlė grėsmę šalies ateičiai, problemos, nors ir didelės, kartu buvo paprastos, nes jos kilo ne iš šaliai būdingo skurdo, o iš nesugebėjimo valdyti potencialių turtų ir beveik šimtmetį trukusio pasenusio vienpartinio valdymo. PRI blokavo visas priemones, išskyrus tas, kurios padėjo kurti daugpartinės sistemos vaizdinį, 1979 metais prarado valdžią Kongrese (laimėjo tik 38 proc. balsų) ir Meksiko miesto mero postą, kuris atiteko Cuauhatemco Cardenasui Solorzano, pusiau indėnui, garsaus buvusio prezidento palikuoniui. Maištai iš Čiapaso plito į kitas provincijas, žmogaus teisių pažeidimai darėsi dažnesni ir sunkesni, šalis atliko vis didesnį vaidmenį tarptautinėje narkotikų prekyboje, o padidėjusios iki 175 000 kariuomenės politinė galia stiprėjo. Pagausėjus partijų, atsirado daugiau galimybių ir pagundų politikoje pasinaudoti karine jėga ir sumažėjo tikimybė, jog PRI tikrai laimės per artėjančius 2000 metų rinkimus.

Meksikos teritorijai susiaurėjus pietuose, beveik visa jos sausumos siena ribojasi su *Gvatemala.* (Britų Hondūras, kaip ir Belizas, nepriklausomas nuo 1981 metų, turi neilgą sieną su Meksika ir ilgesnę, ginčytiną sieną su Gvatemala). Daugiau nei šimtą metų (1838–1944 m.) Gvatemala buvo valdoma keturių kariškių diktatorių su trumpomis civilių valdymo pertraukomis. 1944 metais kariuomenė susiskaldė ir grupė jaunesniųjų karininkų parėmė santykinai kairiojo sparno kandidatą Juaną José Arévalo, kuris prezidentavo iki 1950 metų. Tolesnis kariuomenės skaldymasis buvo aiškiai matyti iš varžybų tarp majorų Francisco Xaviero Arana ir Jacobo Arbenzo Gúzmano. Pirmasis buvo nužudytas 1949 metais, antrasis laimėjo rinkimus 1950 metais. Ši pergalė kėlė nerimą Jungtinėms Valstijoms, kur naujasis režimas buvo laikomas prokomunistiniu ir grėsme Panamos kanalui. Jis buvo užsienio kapitalistų, ypač „United Fruit Company“, priešas. Šiai kompanija priklausė dešimtadalis šalies

žemių, Gvatemaloje ji turėjo dar didesnę ekonominę galią nei Anglijos–Irano naftos bendrovė Irane ir užkirto kelią būtinai žemės reformai.

Gvatemaliečius, 10 milijonų žmonių, iš kurių daugiau kaip pusė buvo indėnų kilmės, kankino skurdas, ligos ir socialinis neteisingumas, juo labiau netoleruotini, kai klestėjo negausi mažuma, visur dalyvavo užsienio įmonės, kurios valdė ne tik didelius žemės plotus, bet ir geležinkelius, dokus ir komunalines įmones. Arbenzas sparčiau vykdė pirmtako reformų programą; nacionalizavo nedirbamą žemę ir rėmė streikus prieš užsienio koncernus. Šie veiksmai Vašingtone buvo interpretuojami kaip visiškai brandaus komunizmo politikos pradžia, nors Gvatemalos vyriausybėje, parlamente, valstybės tarnybose antikomunistų buvo daugiau negu komunistų, o valdžia – faktiškai antikomunistinės kariuomenės rankose. Kol Trumanas buvo prezidentas, Jungtinės Valstijos kariavo slaptą ekonominį karą, bet toliau nežengė. Tačiau Eisenhoweris ir Dullesas griebėsi karinės jėgos (netiesioginės). Dešimtojoje visos Amerikos konferencijoje Karakase 1954 metais Dullesas stengėsi, kad Arbenzo režimas būtų pasmerktas, tačiau suprato, kad nė viena valstybė nesutiks su įvykių Gvatemaloje Vašingtono interpretavimu. Konferencija priėmė bendrą rezoliuciją, smerkiančią komunistų vyravimą kurioje nors Amerikos valstybėje, bet atsisakė išskirti Gvatemalą, o Dullesas staiga paliko Karakasą ir susitarė su nepatenkintais gvatemaliečiais, kurie buvo pasirengę įsiveržti į savo šalį iš Hondūro ir Nikaragvos. Šios dvi valstybės skundėsi, kad iš Gvatemalos į jas veržiasi komunistai, todėl Jungtinės Valstijos aprūpino jas ginklais, tuo tarpu Vašingtonas stengėsi sutrukdyti apsirūpinti ginklais Gvatemalai, kreipėsi į sąjungininkus, kad šie netiektų ginklų ir atkirstų kelią komunistų laivams, gabenantiems krovinius iš Europos. Praėjus trims mėnesiams po Karakaso konferencijos, prieš Gvatemalą buvo surengta invazija, o Arbenzas priverstas atsistatydinti. Invazijos vadovas pulkininkas Carlosas Castillo Armasas tapo prezidentu ir išbuvo šiame poste iki 1957 metų, kol buvo nužudytas. Metiniai Gvatemalos ekonomikos augimo tempai sulėtėjo nuo 8,5 procento (per 1944–1954 m.) iki 3 procentų, valdant Castillo įpėdiniams šalis gyveno ties pilietinio karo riba.

Castillo pakeitė generolas Miguelis Ydígorasas Fuentesas, kuris deramai tapo prezidentu 1958 metais po dvejų nesklandžių rinkimų. Jo valdžia buvo įtvirtinta per suklastotus 1961 metų rinkimus, tačiau kariuomenės malšinami maištai rodė, nuo ko jis priklausomas, bet jam nepakako išminties to pripažinti. Kariuomenės nuomonė pasisuko prieš jį, nes jis skyrė per daug pinigų sau ir per mažai karinėms pajėgoms. 1962 metais sausumos kariuomenė apgynė jį nuo kėsinimosi įvykdyti perversmą, kurį organizavo karinės oro pajėgos, tačiau nusisuko nuo jo, kai jis leido Arévalo grįžti į Gvatemalą ir dalyvauti prezidento rinkimų kampanijoje. Įsitikinęs, kad laimės per teisėtus rinkimus, Arévalo buvo laikomas Arbenzo įsikūnijimu. Kariuomenė 1963 metais pašalino Ydígorasą ir sustabdė konstitucijos galiojimą. 1965 metais kariuomenė toleravo palyginti liberalaus prezidento Julio Cesario Mendezo Montenegro išrinkimą, bet jis ne labiau negu jo despotiški pirmtakai pajėgė sutaikyti šalį. Įvairi ir susiskaldžiusi opozicija, susidedanti iš komunistų, trockistų ir partizanų,

kurie nepriklausė nei vieniems, nei kitiems, organizuodavo nesėkmingus sukilimus ir griebdavosi žudynių bei grobimų, kai sukilimai nepavykdavo. Jungtinių Valstijų ginkluotosios pajėgos padėdavo vyriausybei. Tarp nužudytųjų buvo ir JAV ambasadorius.

Aštuntajame dešimtmetyje nominali valdžia buvo armijos ir civilių partijų rankose, o kairiųjų partijų veikla uždrausta. Dalis karininkų ėmėsi verslo ir turtėjo, sukeldami kitų karininkų pavydą ir užsitraukdami kaltinimus korupcija. Per 1974 metų rinkimus dalyvavo trys kandidatai, jauniausias iš jų – pulkininkas Efrainas Riosas Monttas, uolus protestantas, laimėjo, bet buvo pašalintas vyresniųjų. Kariuomenė buvo susiskaldžiusi į tvirtos rankos šalininkus, kurie visur regėjo partizanus, ir į labiau apsišvietusią mažumą, kuri šalia to matė ir skurdą bei neteisybę, o labiausiai – korupciją. Prie smurto, korupcijos ir ekonomikos žlugimo prisidėjo nesutarimai ir skaldymasis į frakcijas. Piktnaudžiavimas valdžia buvo taip paplitęs, kad Carteris 1977 metais sustabdė Jungtinių Valstijų pagalbos tiekimą (1981 metais Reaganas atnaujino). Po 1978 metų rinkimų prezidento postas atiteko Romeo Lucasui Garcia, dešiniosios pakraipos generolui, kuris pasižymėjo ypatingu žiaurumu, sunaikino kaimus, bet ne partizanus. Žiaurumu akivaizdžiai siekė indėnų genocido. Jį išstūmė 1982 metais Riosas Monttas, pažadėjęs nutraukti žmogžudystes, pilietinį karą ir finansinius skandalus, tačiau ir pats prarado postą jau kitais metais, neišpildęs duotų pažadų. Po jo atėjo generolas Oscaras Mejia Victoresas, kuris pasiryžo nuslopinti kairiąsias jėgas šalyje, bet mažiau dėmesio kreipė į konfliktus už valstybės sienų, nes Gvatemala tam neturėjo lėšų. Formalus sugrįžimas prie civilių valdymo 1985 metais suteikė kariuomenei veiklos laisvę, o prezidentas Vinicio Cerezo viso labo buvo tik nominalus vadovas, kurį buvo galima apkaltinti dėl ekonominio chaoso šalyje. Jis visiškai atsitraukė nuo Vašingtono antisandinistiškos politikos Nikaragvoje ir ėmė bendradarbiauti su kitais Centrinės Amerikos prezidentais, kad pasiektų taiką su Nikaragvos režimu, sutaikytų Salvadoro prezidentą Duarte su Nikaragvos prezidentu Ortega ir nebeleistų kontroms naudotis Kosta Rikos teritorija puolimui prieš Nikaragvą iš dviejų pusių. 1990 metų rinkimuose dalyvavo daugybė kandidatų, nuo kraštutinių dešiniųjų iki dešiniojo centro. Riosą Monttą Aukščiausiasis teismas paskelbė konstituciškai netinkamu kandidatu, todėl nugalėtoju tapo Jorge Eliasas Sarrano, protestantas, vidurinės klasės verslininkų kandidatas, kuris per antrąjį rinkimų turą surinko šiek tiek mažiau nei pusę visų balsų. 1993 metais jis ėmė nesutarti su viceprezidentu ir kariuomene, pabėgo į Panamą. Kitas prezidentas buvo kovotojas už piliečių teises Ramiro de Leonas Carpio. Jis nepajėgė sutramdyti paprastų nusikaltėlių ar psichopatų pareigūnų ir karininkų siautėjimo. 1995 metais Riosas Monttas vėl buvo pripažintas netinkamu būti kandidatu. Jo statytinis Alfonso Portillo pralaimėjo rinkimus, tačiau laimėjo 1999 metais. Pilietinis karas atslūgo, bet nesibaigė. Jo šaknys siekia šeštojo dešimtmečio vidurį, kai jaunuoliai, dažniausiai vadovaujami krikščionių Bažnyčios, pradėjo kurti kaimo bendruomenes dirbamose žemėse, bet dėl oficialios valdžios persekiojimo tapo pusiau misionierių, pusiau sukarintu judėjimu. Su jais žiauriai susidorojo kariuomenė, kuri tam tikslui

pasiuntė 40 000 kareivių, sugriovė 4–5 tūkstančius kaimų, nužudė dešimtis tūkstančių žmonių ir paliko be pastogės mažiausiai pusę milijono. Po baudžiamųjų operacijų, įvykdytų 1980–1984 metais, šio judėjimo narių skaičius sumažėjo iki 2000, svajotojai prarado iliuzijas, kad Gvatemaloje bus įgyvendintas teisingumas, o šalį draskė į dalis pasipiktinimas ir žiaurios represijos. 1996 metais prezidentas Alvaro Arzu žengė lemiamą žingsnį derėdamasis su sukilėliais ir tuo formaliai baigė šiuos karus. Tačiau kartėlis ir nepasitikėjimas liko. Nužudytas dar vienas vyskupas, kuris rėmė grupes, mėginusias siekti susitaikymo atskleidžiant baisius nusikaltimus. Pagrindinės grupės – politikų ir komercinis elitas, partizanai, indėnai – kovojo vieni prieš kitus ir tarpusavyje.

Centrinės Amerikos Ramiojo vandenyno pakrantėje, į pietus nuo Gvatemalos, yra *Salvadoras*. Maža, bet kadaise turtinga valstybė dėl pilietinio karo patyrė nuosmukį. Tipiška generolo Jose Maria Lemuso karinė diktatūra 1961 metais buvo šiek tiek sušvelninta sudarius nuosaikiąją generolo Julio Riveros vadovaujamą vyriausybę, kuri priėmė socialinių reformų ir investicijų į ekonomiką programą, kairiųjų nuomone, netinkamą, vis dėlto didelį žingsnį į šalį nuo siauro senųjų vadovų konservatizmo. Tačiau kuklios viltys, sužadintos šių pasikeitimų, tebuvo iliuzija. Aštuntajame dešimtmetyje kilo smarki kova tarp vyriausybės ir Farabondo Marti išsivadavimo fronto (FMLF) kairiųjų partizanų – plataus kairiojo politinio judėjimo ginkluoto sparno. Pastarasis griebėsi kraštutinių priemonių prieš siaurą oligarchinį stilių ir ekonomikos trūkumus. 1977 metais prezidento Karloso Humberto Rovero inauguraciją boikotavo dvasininkija, protestuodama prieš smurtą ir kankinimus, kurių ėmėsi režimas. 1979 metais po jaunesniųjų karininkų įvykdyto perversmo sukurta vyriausybė, įsipareigojusi vykdyti nuosaikią žemės ūkio reformą ir nacionalizuoti kai kuriuos finansų ir prekybos koncernus. Deja, ši nuosaiki dešinioji vyriausybė nesutramdė kraštutinio dešiniojo sparno terorizmo. 1980 metais nužudytas San Salvadoro arkivyskupas. Tai parodė, kad plinta anarchija, visuomenė krypsta į kraštutinumus, o vyriausybė įstrigo per vidurį. Jungtinės Valstijos, bijodamos, kad kraštutiniai kairieji gali laimėti, rėmė vyriausybę, kaip mažesnę blogybę, mėgino įtikinti Gvatemalą ir Hondūrą, kad įsikištų, jei vyriausybė žlugs, o kraštutiniai kairieji paims valdžią į savo rankas, bet nei viena, nei kita šalis nenorėjo siųsti kariuomenės į užsienį, kad nepablogintų vidaus padėties.

Išrinkus prezidentu Reaganą 1980 metais, Salvadoras prisidėjo prie maniakiškos Jungtinių Valstijų politikos, kurios tikslas buvo nuversti Nikaragvos vyriausybę ir padėti Centrinės Amerikos dešiniųjų vyriausybėms. FMLF buvo pasmerkta kaip teroristų organizacija, o Reaganas tvirtino, nors pakako faktų, rodančių, kad viskas atvirkščiai, jog Salvadoro vyriausybės veikla žmogaus teisių srityje yra patenkinama ir jo kariuomenė vyriausybės kontroliuojama. Tačiau, nepaisant didesnės amerikiečių pagalbos, prezidentas Napoleonas Duarte nepajėgė numalšinti Fronto, taip pat atsikratyti dešiniųjų ekstremistų, kurie per 1982 metų rinkimus laimėjo daugiau balsų nei nuosaikesnė prezidento dešinioji partija. Robertas d'Aubuissonas buvo išrinktas prezidentu,

tačiau Vašingtono reikalavimu turėjo atsisakyti posto neutralesnio Alvaro Manganos naudai. Kiti rinkimai po dvejų metų buvo tokie pat neaiškūs, kaip ir tie, per kuriuos varžėsi Duarte ir d'Aubuissonas. Partizanams ėmė labiau sektis 1984 metais, tad amerikiečiai teikė daugiau pinigų, sraigtasparnių ir ginkluotės. Gal Duarte, kaip atrodė, iš tikrųjų norėjo derėtis su sukilėliais ir vykdyti reformas, bet trukdė besitęsiantis itin žiaurus pilietinis karas, kuriame daugiausia žudė dešiniojo sparno būriai, priklausantys kariuomenei ar bent susiję su ja. 1985 metais Duarte'ei pavyko nugalėti dešiniuosius ekstremistus, taigi galėjo laviruoti siekdamas taikos su kairiaisiais, jei sąlygos būtų priimtinos kariuomenei, kuri buvo tikroji valdžia. Bet jis, kaip ir anksčiau, įstrigo tarp dviejų kraštutinumų, jo autoritetas buvo veikiau formalus nei realus, jėgos silpo (tiek sveikatos, tiek politiniu atžvilgiu), jis atliko bejėgio arbitro vaidmenį kare, kuris mažai šaliai kainavo mažiausiai 50 000 gyvybių per 12 metų. Nors partizanai vis dar buvo pavojingi, jie nepajėgė surengti visuotinio liaudies sukilimo; jų buvo tik tūkstančiai prieš 50 000 kariuomenę, o Jungtinių Valstijų pagalba siekė vieną milijoną dolerių per dieną. Kariškių ir politikų kairysis sparnas nesutarė dėl derybų su Duarte; tuo tarpu dešiniajame sparne kariškiai ir jų pusiau karinės formuotės, vadinamieji mirties eskadronai, buvo visiškai nevaldomi ir nesirinkdami vykdė masines žudynes. Pastangos nuo 1986 metų susitarti dėl paliaubų nepasisekė. 1989 metų rinkimus laimėjo d'Aubuissono „Arenos" partija, kuri prezidentu paskyrė Alfredo Cristiani, tačiau daugumą parlamente prarado 1991 metais. „Mirties eskadronai" Cristiani buvo lojalūs ne labiau nei Duarte'ei. Nors JAV pagalba ir padidėjo, tačiau negalėjo pasiekti deklaruojamų tikslų – stabilumo ir demokratijos. 1991–1992 metais įsikišusios Jungtinės Tautos padėjo nutraukti ugnį, išskirti karines pajėgas, susitarti dėl naujosios policijos kūrimo ir partizanų būrių įtraukimo į reguliariąją kariuomenę. FMLF pamažu demobilizuojama prižiūrint JT. Per 1994 metų rinkimus, patvirtintus JT, lengvai nugalėjo „Arena". Tačiau po trejų metų FMLF gavo tik viena vieta mažiau nei „Arena" ir galėjo sudaryti kairiojo centro vyriausybę. 1999 metais valdžia vėl atiteko dešiniesiems. Šis nestabilumas daugiau rodė nusivylimą ekonomika negu ideologinius pokyčius.

Tarptautine prasme didžiausi sukrėtimai Centrinėje Amerikoje vyko *Nikaragvoje* po beveik 50 metų trukusios Somozos dinastijos diktatūros žlugimo 1979 metais. Somozos dinastija kilo iš generolo Anastasio Somoza Garcia, kuris užgrobė valdžią su Jungtinių Valstijų pagalba 1930 metais. Jis ir jo sūnus Luisas, pakeitęs jį 1956 metais, valdė kartu su turtingų žemės savininkų ir verslininkų klasėmis, bet 1967 metais jam mirus jo brolis Anastasio Somoza Debayle atstūmė juos nuo savęs ir net stulbino žiauriu valdymu bei korupcija, ypač didelių lėšų pasisavinimu iš užsienio pagalbos, suteiktos 1972 metais Nikaragvai po didžiulio žemės drebėjimo. 1961 metais prasidėjo ginkluotas pasipriešinimas, kurį organizavo partizanai, pasivadinę Sandinistų frontu, pagerbdami pulkininką Augustą Cesarį Sandiną, nužudytą 1934 metais po to, kai vadovavo sukilimui, nuslopintam su Jungtinių Valstijų pagalba. Daugelį metų sandinistų gretos buvo retos, jiems nepavyko gauti plataus valstietijos ir

miesto darbininkų palaikymo, bet dėl Anastasio II blogo valdymo jie pelnė daugiau simpatijų iš inteligentijos ir Romos katalikų dvasininkijos, o Managvos didžiausio laikraščio „La Prensa“ redaktoriaus nužudymas 1978 metais buvo signalas, kad reikia padaryti galą vienai iš nežmoniškiausių diktatūrų Lotynų Amerikoje.

Venesuelos prezidentas Perezas ėmėsi iniciatyvos ir mėgino įtikinti prezidentą Carterį, kad įsikištų. Tuo tarpu Carteris buvo draskomas prieštaravimų: bjaurėjosi kankinimais ir kitais piktnaudžiavimais Nikaragvoje, tačiau būgštavo, kad nepažabotas Somoza nuves prie kito kraštutinumo ir antrosios Kubos Centrinėje Amerikoje; antra vertus, nenorėjo kištis į suverenios valstybės vidaus reikalus, ypač jėga. Kol vyko debatai ir buvo svarstomos įvairios ekonominio spaudimo formos, proga pakeisti Somozą nuosekliu ir demokratiniu režimu buvo prarasta. Vašingtono dvejonės sustiprino sandinistų ir jų vidaus bei užsienio sąjungininkų (Kuba tiekė ginklus per Kosta Riką) ryžtą, ir 1979 metais Somoza buvo priverstas bėgti.

Pergalę iškovojęs aljansas iš karto ėmė byrėti. Pažadai kuo greičiau surengti rinkimus ir įtvirtinti daugpartinę sistemą buvo atidėti. Sandinistų sąjungininkai – dvasininkija ir inteligentija – atsitraukė nuo jų. Prezidentas Reaganas pradėjo slaptą karą, kuriame prieš naująją vyriausybę dalyvavo apie 12 000 kontrų. Tarp šių kontrų, Reagano vadinamų laisvės kovotojais, buvo senų ir naujų sandinistų oponentų, kurių pastiprinimas buvo samdomi banditai, neturintys politinių pažiūrų, ir jų niekaip nebuvo galima priskirti demokratams. Pagrindinė šių kovotojų bazė buvo Hondūre, kur Jungtinės Valstijos pastatė karinę oro bazę ir dešimteriopai padidino pagalbą Hondūro vyriausybei. Deja, pastangos nuversti Nikaragvos vyriausybę nuėjo perniek; tai suteikė jai pagrindą pateisinti būtinumą išlaikyti ir sustiprinti gyvuojantį autoritarinį režimą, toliau nukelti žadėtus rinkimus; antisandinistiniai elementai nusigręžė, pasmerkė Reagano pagalbą Somozos šalininkams Hondūre ir Floridoje; pamažu Nikaragvos kaimynai, padėję Reaganui kare, tapo aktyviais taikos šalininkais ir ragino pripažinti sandinistų vyriausybę.

Nors Nikaragva dažniausiai buvo puolama ne tik iš Hondūro šiaurėje, bet ir iš Kosta Rikos pietuose, *Kosta Rika* buvo taikinga šalis, kuri po ilgiau nei šimtmetį trukusių neramumų ilgainiui atsisakė kariuomenės, kad daugiau lėšų galėtų skirti valstybės ir paslaugų sferos tarnyboms. Tačiau šalis tebebuvo neturtinga ir priklausoma nuo Jungtinių Valstijų. Po sandinistų pergalės Nikaragvoje 1979 metais ji atsiliepė į Vašingtono kreipimąsi dalyvauti komunizmo sulaikyme ir sunaikinime Centrinėje Amerikoje. Edenas Pastora, Nikaragvos socialdemokratas, prisijungęs prie sandinistų fronto aštuntojo dešimtmečio pradžioje, netrukus apsigalvojo ir nutraukė su juo ryšius, 1976 metais vėl buvo įtikintas prisijungti, o po dvejų metų tapo vyriausiuoju kariuomenės vadu „Comandante Zero“, tuoj po pergalės 1979 metais vėl pasitraukė ir tapo antisandinistų pajėgų vadovu Kosta Rikoje, galiausiai pasibjaurėjo Reagano taktika ir atsisakė būti opozicija sandinistų vyriausybei. Jo dvejonės ir neapsisprendimas simbolizavo painiavą ir maišatį antisomosininkų tarpe, pusiau išsisklaidžiusias iliuzijas sandinistų, ne mažiau ir Jungtinių Valstijų politikos

atžvilgiu. Kitų Centrinės Amerikos valstybių vyriausybės panašiai svyravo, tačiau buvo kairuoliškos pakraipos ir vis dėlto ėmė teikti pirmenybę sandinistams, o ne Reaganui.

Įsišaknijusi Vašingtono neapykanta bet kokiai kairiajai vyriausybei Centrinėje Amerikoje dar labiau sustiprėjo Nikaragvos atveju, nes kad ir kokia perdėta būtų Vašingtono propaganda apie jų ryšius su Kuba ir SSSR, sandinistai ginklus gaudavo iš Kubos. Šis šaltojo karo aspektas, susijęs su sukrėtimais, kurie ištiko po Somozos žlugimo, pasidarė vyraujantis ir labiausiai stebinantis Jungtinių Valstijų politikos elementas, į Baltuosius Rūmus atėjus Reaganui. Reagano administracija ėmė dirbti kupina ryžto pabrėžti Centrinės Amerikos prioritetą, kaip ypač svarbią zoną globaliame supervalstybių konflikte. Būdingos šiam regionui problemos – ekonominės ir politinės – pagilėjo per ankstesnį dešimtmetį. Ekonomikos augimas, kurį rėmė gausėjanti vidurinioji klasė, sustojo dėl bendro pasaulinio nuosmukio, dėl to ši klasė ėmė skaldytis pagal politines pažiūras, o nepasiturinčiosios klasės dar labiau nuskurdo: viena vertus, vidurinė klasė šliejosi prie senųjų oligarchijų, šios, net ir negalėdamos daugiau valdyti, atstovavo nusistovėjusiai tvarkai, kuri buvo tokia brangi vidurinei klasei, nes skatino iniciatyvą ir pinigų kaupimą, antra vertus, ši klasė traukėsi nuo oligarchų, nes jie buvo savanaudžiai ir tikriausiai jų dienos buvo suskaičiuotos. Neturtingiesiems drąsos teikė teisingesnės tvarkos viltys, tačiau jas temdė aštuntojo dešimtmečio pabaigoje vėl prasidėjusios negandos. Tačiau Vašingtonas savaime suprantamus perversmus vertino kaip blogą lemiančius ženklus, koks nors liberalios Amerikos polinkis sveikinti pavėlavusias revoliucijas Centrinėje Amerikoje buvo atvėsinamas patikinant, kad didelę jų dalį išprovokavo ir dosniai rėmė komunistinė Kuba ir SSSR. Buvo manoma, kad Nikaragva tampa pavojingesnė Sovietų Sąjungos satelitė nei Kuba, nes yra žemyne. Todėl Reaganą buvo lengva įtikinti, kad jis privalo garantuoti pergalę prieš partizanus Salvadore ir numalšinti visokius kitokius kairiuosius judėjimus, kurie gali kilti šiame regione, o svarbiausia, nuversti sandinistų režimą Nikaragvoje. Priemonės buvo karinės, slaptos ir atviros, tačiau nepasisekė. Be antisandinistinių pajėgų organizavimo, mokymo ir išlaikymo Hondūre bei Kosta Rikoje, Jungtinių Valstijų laivynas rengė demonstracijas prie Nikaragvos krantų 1983 metais, o kitais metais užminavo Nikaragvos uostus Atlanto ir Ramiajame vandenyne; šis minavimas prieštaravo tarptautinei teisei, todėl Saugumo Taryba (JAV vetavo rezoliuciją) ir Tarptautinis Teisingumo teismas jį pasmerkė. Tolesnius priešiškus veiksmus sutrukdė JAV kongresas, kuris atsisakė suteikti prezidento prašomų lėšų kontroms finansuoti. Tai buvo apeita daugeliu gudrybių, pavyzdžiui, ginklai parduodami Iranui, o pelnas ar jo dalis skiriama kontroms; nėra jokių abejonių, kad tas buvo daroma nuolaidžiaujant prezidentui (žr. 65 p.).

1983 metais keturios valstybės – Meksika, Venesuela, Kolumbija, Panama – sudarė „Contadora“ grupę, platesnį valstybių, kurioms rūpėjo įvairūs neramumai Centrinėje Amerikoje, ratą. Jų tikslas buvo pasiekti visuotinį susitaikymą Centrinėje Amerikoje, o jo pagrindas būtų visų esamų vyriausybių

pripažinimas, apsisprendimas ir ginklavimosi mažinimas. Šia grupe nepasitikėjo Vašingtonas, nes norėjo būti nešališkas, tačiau dėl to grupė galėjo pripažinti ir galbūt įteisinti sandinistų padėtį Nikaragvoje. Reikalaujant Vašingtonui, Hondūras, Gvatemala ir Salvadoras atsisakė dalyvauti konferencijoje, kurią grupė pasiūlė sušaukti 1985 metais. Tačiau grupė atkakliai siekė tikslo ir 1986 metais parengė smulkią programą (*Carabellada Deklaration*) Centrinės Amerikos valstybių vyriausybių deryboms. Šiai programai atkakliai prieštaravo Reaganas, reikalavo, kad taika būtų pasiekta derybomis tarp kontrų ir sandinistų, kurie pirmiausia privalėjo įgyvendinti Nikaragvoje politines reformas. Sprendžiant iš visko, sandinistų pašalinimą Reaganas vertino labiau nei taiką, tuo tarpu „Contadora“ grupė numatė susitaikymą, o sandinistai galėtų likti valdžioje. Vašingtonas tokį „Contadora“ grupės pasiūlymą apibūdino kaip grėsmę regionui ir Jungtinėms Valstijoms.

Tačiau Reaganas nesiryžo atvirai karinei intervencijai, kuria buvo galima pasiekti to, ko jis norėjo, o palaikyti kontras sukliudė tarpinių rinkimų išvakarėse 1986 metais atskleistas sandėris su Iranu dėl ginklų tiekimo. Jungtinės Valstijos galėjo išlaikyti kontras lauko sąlygomis Hondūre, bet net turėdami apie 15–20 tūkstančių karių ir dosniai aprūpinti modernia ginkluote, jie nepajėgė užimti nė vieno didesnio miesto Nikaragvoje. Hondūras, kuris juos slėpė ir kuriam už tai gerai mokėjo, nesulaukė pagalbos nė iš vienos Centrinės Amerikos vyriausybės, tuo tarpu pietų fronte Kosta Rika pasitraukė iš karo, kai Oscaras Ariasas pakeitė prezidentą Alberto Monge ir parengė planą (už tai jam vėliau buvo įteikta Nobelio taikos premija), kurį pasirašė penki Centrinės Amerikos prezidentai, įskaitant ir Nikaragvos. Plane buvo siūloma 1990 metais Nikaragvoje surengti prezidento, visuotinius ir vietinius rinkimus, prieš tai panaikinus spaudos cenzūrą ir kliūtis daugpartinei politinei veiklai. Vašingtonas šį planą vertino skeptiškai, kitos šalys – su perdėtu optimizmu. Nikaragva skubiai paleido kalinius, leido vėl spausdinti „La Prensa“, atšaukė nepaprastąją padėtį šalyje ir politinių partijų draudimą, tačiau buvo kritikuojama už tai, kad nedarė nieko daugiau. Kiti signatarai kivirčijosi, ar savo šalyse jie taip pat padarė viską, ko iš jų buvo reikalaujama. Vis dėlto Ariaso planas buvo geras ženklas vien todėl, kad buvo nurodyta kryptis, smerkianti Reagano politiką, o jo įpėdinis George'as Bushas buvo priverstas peržiūrėti ją ir galiausiai jos atsisakyti. 1989 metais penki prezidentai dar uoliau ėmėsi iniciatyvos, reikalaudami išformuoti kontras ir integruoti į Nikaragvos visuomenę.

1990 metais Nikaragvoje buvo leisti pirmieji po 1984 metų rinkimai. Tada jie pergalę atnešė sandinistams, o šį kartą – ne. Nors sandinistai tebebuvo didžiausia atskira partija, juos nugalėjo koalicija, vadovaujama ponios Violetos Chamorro, nužudytojo „La Prensa“ redaktoriaus našlės. Nors JAV puolimas pasinaudojant kontromis ir buvo brangiai kainavusi nesėkmė, JAV sankcijos sužlugdė Nikaragvos ekonomiką, todėl nikaragviečiai norėjo naujos vyriausybės, kuri nutrauktų sankcijas ir garantuotų padorų gyvenimo lygį. Be to, sandinistų nuopelnai tokiose srityse kaip sveikatos apsauga ir švietimas nublanko, palyginti su nekompetentingumu ekonomikoje, korupcija, platesne

prasme – liūdnais karo su Jungtinėmis Valstijomis padariniais, karo, kuris nusinešė dešimtis tūkstančių žmonių gyvybių. Nors daugiau kaip pusė žemės ir daugiau kaip trečdalis pramonės liko privačiose rankose, vyriausybė nacionalizavo bankus, kontroliavo atlyginimus, kainas ir importą ir susilaukė pražūtingų rezultatų. Užsienio pagalba, daugiausia iš SSSR ir Rytų Vokietijos, buvo didelė, bet iššvaistyta. Realusis uždarbis devintajame dešimtmetyje sumažėjo devyniomis dešimtosiomis, pramonės gamyba kasmet smukdavo penktadaliu, vidaus produktas vienam gyventojui sumažėjo iki 300 JAV dolerių per metus ir buvo mažiausias regione. Ponia Chamorro sudarė vyriausybę, kurioje atsirado vietos ir keliems sandinistams, bet nė vienos vietos negavo kontrų vadovai. Trintis tarp sandinistų ir kontrų gaujų pasidarė būdingas reiškinys, kurį sustiprino staigus kainų kilimas ir nedarbas. Tuo metu, kai buvo išrinkta Chamorro, iš Baltųjų rūmų išvyko Reaganas, buvo galima baigti karą. Tačiau pavieniai susirėmimai nesiliovė, nes armijos suskilo į gaujas, kurios nerado kito, alternatyvaus prievartai, gyvenimo būdo. Per 1996 metų rinkimus nugalėjo dešinioji koalicija, kuriai vadovavo Arnoldo Alemanas Lacajo, bet jo vyriausybė kitais metais ėmė irti. Pastangas grįžti į normalų gyvenimą Hondūre rodė Tegusigalpos arkivyskupo paskyrimas policijos vadovu.

Panamoje prezidentas Arnulfo Ariasas Madridas pasiekė rekordą – net tris kartus buvo nuverstas (1941, 1951 ir 1968 metais). Jo įpėdiniu po trečiojo karto tapo pulkininkas Omaras Torrijosas Herrera, populiarus metisas, remiamas armijos. Jam vadovaujant sparčiai kilo ekonomika, užsienio bankai skatinami dirbti Panamoje, o užsienio bendrovės – naudotis jos laisvu uostu. 1977 metais jis sudarė sutartį, pagal kurią Jungtinės Valstijos sutiko perduoti Panamos kanalą 1999 metais su sąlyga, kad bus nuolat neutralus ir kad Jungtinės Valstijos visą laiką turės teisę jį ginti. Kanalo strateginė svarba Jungtinėms Valstijoms mažėjo, bet jis tebebuvo gyvybiškai svarbus Panamai ekonominiu požiūriu, o Panamos ekonomika rėmėsi nuoma, kurią mokėjo Jungtinės Valstijos, prekyba laisvojoje prekybos zonoje, pajamomis už patogios vėliavos suteikimą ir užsienio bankinėmis operacijomis kanalo zonoje. 1981 metais palikęs postą, bet vis dar vyriausiasis kariuomenės vadas, Torrijosas žuvo per lėktuvo katastrofą. Pradedant 1982 metais, po karinio perversmo valdė nemaža nežymių generolų, o valdžia sutelkta kariuomenės vado pavaduotojo generolo Manuelio Noriegos Morenos rankose. Noriega galėjo tapti prezidentu, bet 1984 metais prieš kariškių norą vėl buvo išrinktas Ariasas. CŽV finansuojamas, nepaisant žinomo vaidmens narkotikų versle, Jungtinėse Valstijose vadinamas demokratu, Noriega liko šešėlyje, organizavo savo oponentų kankinimus ir žudynes. Sakoma, kad pavertęs Panamą svarbiausiu narkotikų prekybos kanalu tarp Kolumbijos ir Jungtinių Valstijų, jis gaudavo apie 100 milijonų JAV dolerių pajamų per metus, padėjo Jungtinėms Valstijoms apginkluoti Nikaragvos kontras ir kopė aukštyn, kad taptų vyriausiuoju kariuomenėje. Jungtinės Valstijos jo atsisakė, kai skandalai pasidarė per daug atviri, jis viešai apkaltintas narkotikų prekyba, sukčiavimu per rinkimus ir žudymu. 1988 metais Vašingtonas primygtinai pareikalavo, kad prezidentas

Ericas Delvalle atleistų Noriegą iš pareigų kariuomenėje, tada Noriega pats pašalino Delvalle iš prezidento posto. Kitais metais jis atšaukė rinkimus, per kuriuos beveik tikrai būtų laimėjęs Guillermo Endara Galimany. Jis buvo apkaltintas narkotikų prekyba Jungtinėse Valstijose, Vašingtonas mėgino jį papirkti, kad paliktų Panamą ir išvyktų į Ispaniją, bet jis atsisakė išvykti. Kadangi visos priemonės buvo išbandytos, Bushas nusprendė įsiveržti į Panamą ir suimti Noriegą. Tą pavyko padaryti per operaciją, kuri priklausomai nuo to, iš kokio taško žiūrima, buvo arba nuotaikingas pasivaikščiojimas, arba pažeminimas. Noriega buvo pasodintas į kalėjimą Jungtinėse Valstijose. Endara paskirtas į jo vietą, o 1994 metais prezidento postą užleido politiniam Noriegos įpėdiniui Ernesto Perezui Balladaresui, kuris pasiūlė pratęsti savo kadenciją kitam tūkstantmečiui, jei reikės, keičiant konstituciją, bet jo sumanymus sugriovė parlamentas. 1999 metais ilgai buvusio prezidentu Arnulfo Ariaso našlė Mireya Moscoso de Gruber, nugalėjusi Martiną Torrijosą Espinosą (Omaro Torrijoso sūnų), tapo pirmąja Panamos moterimi prezidente, nors per parlamento rinkimus pastarojo vadovaujama koalicija aiškia persvara nugalėjo kitą, kuriai vadovavo Moscoso.

Kai pasibaigė Antrasis pasaulinis karas, Centrinė Amerika ėmė keistis, tapo platesnio pasaulio dalimi, besidairančia į pasaulines rinkas ir įdėmiai tyrinėjama tarptautinių korporacijų. Šios permainos turėjo įtakos žemės nuosavybei, politinei struktūrai ir darbo organizavimui, tuo valdantysis elitas nesugebėjo pasinaudoti ar net suprasti. Elito opozicija buvo liberalai ir veiklūs radikalai, kurie nebuvo vieningi dėl skirtingos klasinės priklausomybės, taip pat dėl priešingo požiūrio į moralę ir smurto naudojimo tikslingumo. Per dešimtmečius trukusius kivirčus valdančiojo elito galia ir tradicinis autoritetas buvo toks stiprus, kad slopino maištingus ketinimus. Paskutiniame amžiaus dešimtmetyje nuovargis ir pasibaigęs šaltasis karas lėmė grįžimą prie taikingesnės politinės tvarkos. Iki 1997 metų visi regiono pilietiniai karai oficialiai buvo baigti, taika apgaubė šią teritoriją. Tai buvo palaima, tačiau ji žadino viltis, kurias nebuvo lengva išpildyti. Ekonomika kėlėsi lėtai, prekybos ryšiai tarp valstybių buvo menki, viltis įstoti į NAFTA slopino Jungtinės Valstijos ir Meksika, o pastangos rasti pragyvenimo šaltinį (išskyrus nusikaltimus) demobilizuotiems kovotojams buvo nelabai sėkmingos. Šaltojo karo pabaiga paskatino Jungtines Valstijas atsainiau žiūrėti į kairiuosius ir mažiau nuolaidžiauti savo dešiniųjų sąjungininkų kraštutinumams, net pastebėti, kad prekyba narkotikais yra didesnis blogis Jungtinėms Valstijoms nei prekyba pavojingomis idėjomis. Prekyba narkotikais, kurioje Centrinė Amerika ir Karibų jūros šalys atliko svarbų vaidmenį tarp pietų ir šiaurės, iki paskutinio dešimtmečio išaugo iki vieno iš sėkmingiausių pasaulyje verslų, kurio pasaulinė apyvarta buvo 400 milijardų JAV dolerių, vartotojų arti 200 milijonų, o pelnai tokie dideli, kad galėjo švaistyti pinigus Pietų Amerikos politikams ir kariuomenės vadams, Jungtinių Valstijų teisėsaugos agentūroms ir muitinės tarnautojams papirkinėti. Tai suteikė Lotynų Amerikai didesnę svarbą pasaulyje nei kada nors anksčiau, nes narkotikų verslas buvo ne tik sėkmingas, bet ir aiškiai už

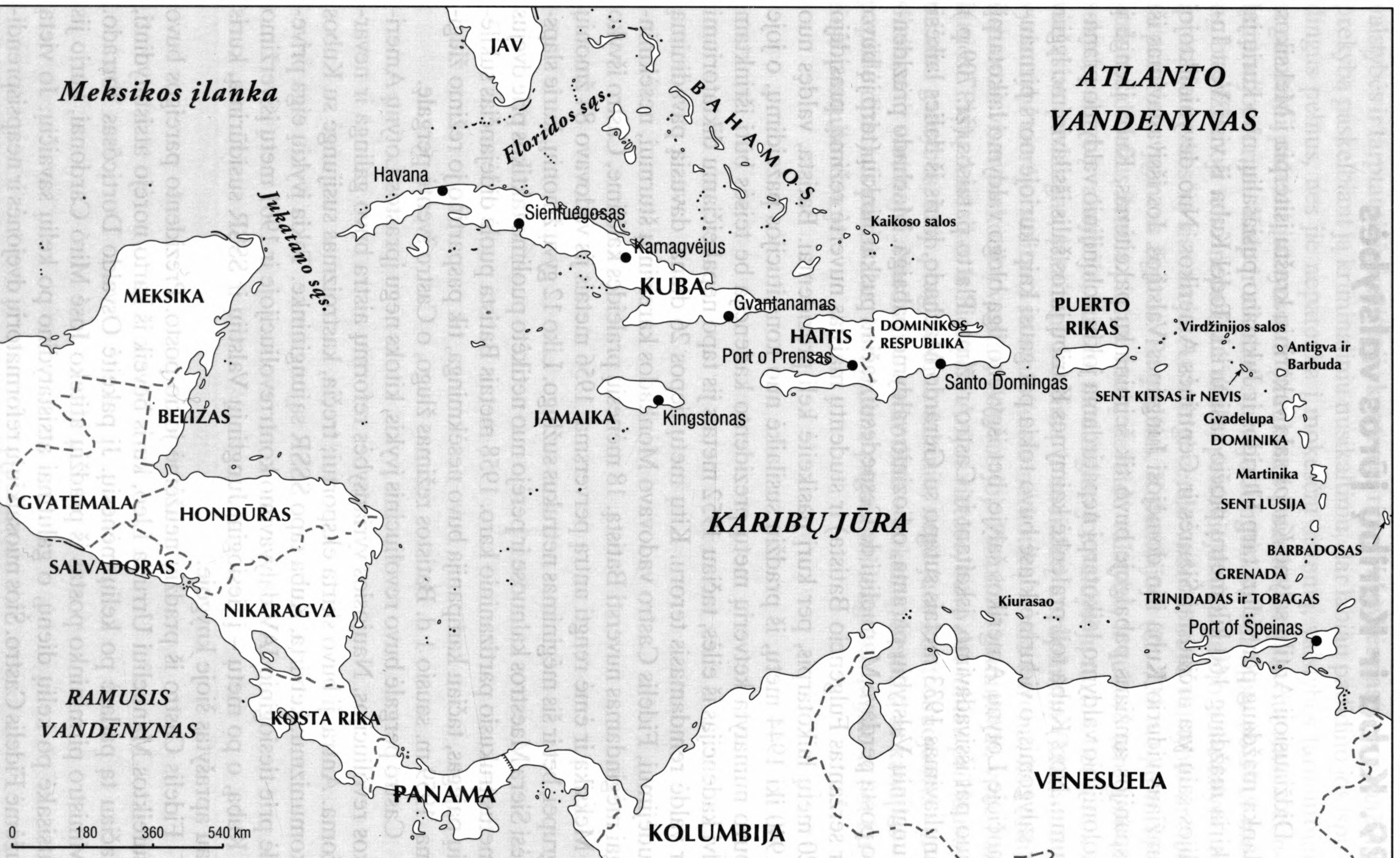
valstybės ir tarptautinių institucijų kontrolės ribų. Valstybės pastangos mažinti prekybą paskelbiant ją kriminaliniu nusikaltimu, dar labiau padidino jos įspūdingus pelnus, nes jie nepatenka į mokesčių sistemą, valstybės tarnautojai sugundomi pažeisti įstatymus ir įtraukiami į nusikaltimą: savita rinkos konkurencijos forma. Kaip ir alkoholio atveju Jungtinėse Valstijose po 1919 metų, baudžiamoji teisė nepasiekė tikslo, persekiojamieji galėjo nebedalyvauti įprastoje mokesčių sistemoje. Atsakingi verslo vadovai buvo valstybės ar net tarptautinio lygmens figūros. Pavyzdžiui, Kolumbijoje (žr. 729 p.) jie turėjo atskirus didelius žemės plotus, kurių nevaldė valstybė, ir sukūrė ten, galima sakyti, valstybę valstybėje, kuri ne tik daugino jos valdytojų turtus, bet ir teikė viešąsias paslaugas, įskaitant švietimą ir socialinį aprūpinimą (Mianmare vyriausybė norėjo susitarti su svarbiausiu narkotikų verslo baronu, kad būtų išstumtas visas narkotikų verslas, išskyrus jo). Pirminiai gamintojai, ypač kai kuriose Pietų Amerikos ir Pietryčių Azijos vietose, buvo dar labiau priklausomi nuo gamybos, kaip pragyvenimo šaltinio, negu juos kontroliuojantys verslininkai ir vartotojai. Natūralius narkotikus – kokainą, heroiną ar kanapes – papildė dirbtinis pakaitalas, kurį galima pagaminti lengviau, pigiau ir bet kurioje pasaulio vietoje.

29. Kuba ir Karibų jūros valstybės

Didžiausioji Antilų salyne *Kubos* sala vakariniu kraštu įsiterpia į Meksikos įlanką maždaug per vidurį tarp Floridos ir Jukatano pusiasalių, nuo kurių ją skiria maždaug 160 kilometrų pločio sąsiauriai. Todėl Kuba iš visų Vest Indijos salų yra arčiausiai Šiaurės ir Centrinės Amerikos. Nuo devynioliktojo amžiaus vidurio Kuba itin domėjosi Jungtinės Valstijos. Jos išsivadavimas iš Ispanijos amžiaus pabaigoje buvo tik šeimininkų pakeitimas, Kuba įžengė į kolonijinio valdymo laikotarpį nepatirdama jokių kolonijinio valdymo pranašumų. Nors Kuba toli pralenkė kaimynes Karibų jūros šalis išsilavinimo lygiu ir sąlygomis, o vidurinė klasė buvo tokia pat gausi kaip kurioje nors pirmaujančioje Lotynų Amerikos šalyje, bet išgyveno ilgą blogo valdymo laikotarpį nuo pat išsivadavimo, įskaitant ir Castro režimą. Platto pataisos (žr. 709 p.) anuliavimas 1933 metais sutapo su Gerardo Machado, kuris iš dalies laikėsi Jungtinių Valstybių parama, odiozinio valdymo pabaiga. Machado prezidento postą perdavė Manueliui de Cespedesui, tačiau puskarininkių (tarp jų buvo ir seržantas Fulgencio Batista) ir studentų maištas nuvertė režimą, prasidėjo 20 metų laikotarpis, per kurį pasikeitė keli prezidentai. Batista, valdęs nuo 1940 iki 1944 metų, iš pradžių susilaikė nuo konstitucijos pažeidimų, o joje buvo numatyta ketverių metų prezidento kadencija be teisės būti išrinktam dvi kadencijas iš eilės, tačiau 1952 metais jis tapo nepakeičiamu diktatoriumi ir valdė remdamasis teroru. Kitų metų liepos 26 dieną, davusią pavadinimą judėjimui, Fidelis Castro vadovavo Monkados kareivinių šturmui, nesėkmingai mėgindamas nuversti Batistą. 18 mėnesių praleidęs kalėjime, Castro išvyko į Meksiką ir ėmė rengti antrą perversmą. 1956 metais jis vadovavo 84 žmonių grupei, bet ir šis mėginimas netrukus sužlugo. Liko 12 gyvų žmonių, kurie slapstėsi Siera Maestros kalnuose ir perėjo nuo netikėto puolimo taktikos prie dvejus metus trukusio partizaninio karo. 1958 metais Batista puolė didėjančias sukilėlių pajėgas, tačiau kampanija buvo nesėkminga, tik paspartino jo režimo žlugimą. 1959 m. sausio 1 d. Batistos režimas žlugo, o Castro šventė pergalę.

Castro pergalė buvo revoliucinis įvykis, kitoks negu įprastos Lotynų Amerikos revoliucijos. Naujosios vyriausybės reformų aistra buvo galinga ir nevaržoma. Antra, ji buvo skirta eksportui; trečia, kastroizmas susijungė su Kubos komunizmu; ketvirta, Kuba tapo SSSR sąjungininke. Tokia įvykių eiga privedė prie tiesioginio JAV dalyvavimo kontrrevoliucijoje ir 1961 metų įsiveržimo į Kubą, o po metų – į tiesioginį Jungtinių Valstijų ir SSSR susidūrimą, kuris jau aprašytas šioje knygoje.

Fidelis Castro iš pradžių neužėmė jokio posto. Prezidento pareigos buvo suteiktos Manueliui Urrutia Lleo, kuris beveik iš karto norėjo atsistatydinti, tačiau tą padarė po kelių mėnesių. Jį pakeitė Osvaldo Dorticósas Torrado. Ministro pirmininko postas iš pradžių atiteko José Miró Cardonai, kurio jis atsisakė po kelių dienų, o galutinai atsistatydino po kelių savaičių. Jo vietą užėmė Fidelis Castro. Šios nuosaikiųjų reformatorių dvejonės ir neapsisprendimas atskleidė nerimą, su kuriuo jie stebėjo valdžios keitimąsi, lydimą skubotų

29.1. Karibų jūros šalys

teismo procesų ir kruvino keršto. Prieš ateidamas į valdžią Castro padarė keletą nuosaikių pareiškimų, tačiau tiek jis, tiek jo svarbiausias bendražygis, turtingo argentiniečio sūnus Ernesto „Che“ Guevara buvo kupini ryžto įgyvendinti tikras reformas, o ne žaisti reformatorius, trypčioti vietoje kaip daugelyje Lotynų Amerikos šalių. Skirtingai negu jos, Castro nekvaršino sau galvos dėl konstitucijos formalumų ar beprasmiškų rinkimų. Jis ėmėsi darbo, kad pakeistų padėtį iš esmės. Negana to, skirtingai negu daugelis Lotynų Amerikos respublikų, Kuba buvo palyginti turtinga valstybė su santykinai įvairiapuse ekonomika. Didžiausia jos silpnybė buvo priklausomybė nuo cukraus, kartu ir nuo Jungtinių Valstijų, kurios jį pirko. Todėl susiklosčius aplinkybėms ir dėl savo temperamento Castro bei Guevara buvo linkę veikti operatyviai ir, remdamiesi tam tikra ekonomine galia, tučtuojau ėmė griauti ypatingus ryšius su Jungtinėmis Valstijomis, kurie buvo savita ekonominė vergija, o politiniu požiūriu slėgė prisiminimai apie amerikiečių viešpatavimą vienos kartos laikotarpiu. Tuo pačiu metu ir taip pat neatsižvelgdamas į realybę, Castro stengėsi revoliucijos pranašumus ir reformas įpiršti kaimyninių šalių tautoms. Jis ėmė dalyvauti ardomojoje veikloje Dominikos Respublikoje, Haityje, Nikaragvoje, Panamoje, Venesueloje, kėlė nerimą visiems, kurių liberalūs polinkiai buvo silpnesni už meilę teisėtvarkai (ar bent jau tvarkai), duodavo pinigų kairiųjų grupėms ir transliuodavo per radiją visai Lotynų Amerikai kastroistinius pranešimus, kurie kiršino žmones, kaip ir Nassero balsas Artimuosiuose Rytuose.

Castro reikėjo užsienio šalių pagalbos, kreditų ir pirkėjų, kurie užimtų Jungtinių Valstijų vietą. Jis žengė atitinkamą žingsnį. 1960 metais Mikojanas atvyko su vizitu į Havaną, sudarė prekybos sutartį su Kuba, kuria remiantis, be viso kito, šalis galėjo pirkti rusišką naftą. Vėliau tais pačiais metais Guevara apsilankė Rytų Europoje, ir Kuba užmezgė diplomatinius santykius su Maskva, pradėjo pirkti ginklus iš komunistinio bloko šalių. Castro piktai užginčijo Jungtinių Valstijų teises į Gvantanamo karinę jūrų bazę (kuria Jungtinės Valstijos naudojosi už 2 tūkstančių JAV dolerių nuomą metams) ir ekonominę įtaką per prekybą cukrumi. Jis pasiūlė nacionalizuoti žemę, įskaitant ir priklausančią JAV, perėmė amerikiečių ir britų naftos perdirbimo gamyklas, kai šios atsisakė perdirbti rusų naftą, akivaizdžiai ketino plėsti savo revoliuciją visoje Pietų ir Centrinėje Amerikoje. Šie veiksmai susipynė su pykčiu ir nerimu Eisenhowerio administracijoje, kuri, suprasdama, jog Batista vis labiau praranda populiarumą, iš pradžių žiūrėjo į Castro pergalę santūriai, o 1960 metų pabaigoje pritarė Castro nušalinimo politikai kokios nors alternatyvos naudai, kuri nebūtų nei kastroistai, nei batistininkai (tokios nebuvo). Jungtinės Valstijos tikėjosi paveikti Kubą bendru visos Amerikos spaudimu, bet San Chosė vykusi visos Amerikos užsienio reikalų ministrų konferencija kad ir pasmerkė rusų bei kinų kišimąsi į Lotynų Amerikos reikalus, Kubos nepaminėjo. Vašingtonas nusprendė veikti vienas. Jungtinės Valstijos liovėsi pirkti Kubos cukrų, o kai Castro į tai atsakė Jungtinių Valstijų nuosavybės nacionalizavimu, įvedė visišką prekybos boikotą ir nutraukė diplomatinius santykius (1961 m.).

Nuo septintojo dešimtmečio pradžios dviejose vietose – Floridoje ir Gvatemaloje, prižiūrint Centrinei žvalgybos valdybai, Jungtinės Valstijos globojo pabėgėlius iš Kubos ir įkvėpė juos kovai. Floridoje ištremti politikai sudarė politinį komitetą, kaip jie tikėjosi, turintį tapti Kubos vyriausybe; į komitetą įėjo labai skirtingų pažiūrų žmonės, kuriuos vienijo tik bendra opozicija Fideliui Castro ir jų šeimininkai iš JAV. Gvatemaloje buvo rengiamos pajėgos, vieną dieną turinčios mažomis grupelėmis grįžti į Kubą ir pradėti partizaninį karą; iš pradžių nebuvo net minties, jog JAV kariuomenė tiesiogiai dalyvaus šioje avantiūroje, bet ilgainiui pradinė taktika keitėsi nuo nedidelių grupių infiltravimo iki visuotinio įsiveržimo, palaikomo JAV karinių oro pajėgų; atgal išsiųstiems žmonėms buvo leista manyti, jog Jungtinės Valstijos veikiau parems jų sausumos operacijas nei leis pralaimėti. Tapęs prezidentu Kennedy iškart buvo informuotas apie šiuos veiksmus, labai susirūpino, bet neuždraudė jų. Operacija jau buvo paruošta, vyriausieji karo vadai, pagarbą keliantys patarėjai, pasisakė už tai, kad ji būtų vykdoma (nors Kennedy valstybės sekretorius Deanas Ruskas nepritarė); be to, Kennedy nenorėjo nuvilti kelių šimtų kubiečių, kuriems jautė simpatiją, kita vertus, nežinojo, ką su jais darytų, jei reikėtų išformuoti; be to, buvo manoma, jog netrukus Castro gali gauti rusiškų reaktyvinių lėktuvų, tada toks įsiveržimas pasidarytų labai sunkus, o gal net neįmanomas. Kennedy dar kartą pakartojo, jog draudžia kištis Jungtinių Valstijų pajėgoms, tačiau nekreipė dėmesio, kad priešiškai nusistatęs senatorius Williamas ir kiti patarėjai pasisako už Kubos izoliavimą, o ne už tiesioginius veiksmus, kurie prieštarautų OAS įstatams ir patvirtintų, kad Vašingtonas su pietiniais kaimynais elgiasi kaip imperialistas ir veidmainis.

1961 metų naktį iš balandžio 14-osios į 15-ąją 1400 kovotojų – devynios dešimtosios buvo pusiau apmokyti civiliai – remiami B-26 bombonešių, skrendančių iš Nikaragvos ir pilotuojamų kubiečių pilotų, išsilaipino Kiaulių įlankoje, kad suvoktų, jog, priešingai CŽV tvirtinimams, JAV administracija nebuvo pasirengusi jų palaikyti, o pačioje Kuboje lauktas sukilimas neįvyko. Kubos vyriausybė atsakė veiksmingiau, nei tikėtasi, ir po 48 valandų viskas baigėsi. Castro įkalino kelis tūkstančius tautiečių – pasinaudojo proga nutildyti, demoralizuoti, o kai kuriais atvejais ir sunaikinti oponentus. Jo prestižas už Kubos ribų gerokai pakilo.

Vis dėlto Castro padėtis kitais atžvilgiais buvo nepavydėtina. Jo vyriausybės ekonominės priemonės, jo paties prisipažinimu, nebuvo gerai apgalvotos. Iš madingo industrializacijos įkarščio Kuboje statomos gamyklos, kurių gaminius buvo galima įsivežti pigiau, nei kainavo žaliava jiems pagaminti. Kaimuose valstiečiai visur rodė priešiškumą kooperatyvams, žemės nacionalizavimui, prievartiniam auginimui kultūrų, kurios vėliau parduodamos mažomis nustatytomis kainomis. Vidurinė klasė, kuri dalyvavo revoliucijoje aktyviau už valstietiją ir miestų darbininkus, ėmė priešintis, kai pradėtos nacionalizuoti ne tik užsienio, bet ir vietinės įmonės, ir kai naujasis režimas griebėsi savo pirmtakų metodų: kišo politinius oponentus į perpildytus kalėjimus. 1962 metais Kuboje kilo ekonominė krizė, valstiečiai visuotinai atsisakydavo dirbti, normuojamas maistas, plito nusivylimas, nepasitenkinimas ir skurdas.

1961 metų pabaigoje Castro pasiskelbė marksistu. Kubos komunistų partija iš pradžių maža turėjo bendro su Castro „Liepos 26-osios“ judėjimu. Ši partija nebuvo plačiai palaikoma, valdant Batistai ji ėmėsi užkulisinių politinių manevrų, garantuojančių šiokią tokią vietą valdžios žvaigždyno pakraštyje. Iki kastroistų pergalės 1959 metais tiek kastroistų, tiek komunistų stovyklose buvo žmonių, kurie pasisakydavo už suartėjimą ar net susiliejimą, ir kitų, kurie tam priešinosi. 1961 metais pirmieji įsivyravo, ir abi partijos gerokai suartėjo. Kuba tapo komunistinio pasaulio dalimi tarptautinės politikos požiūriu, tačiau Castro netapo nei komunistu ortodoksu (jam mažai rūpėjo komunizmo teorija), nei komunistinės mašinos belaisviu. Buvo nepriklausomas ten, kur Kubai nereikėjo tokių užsienio draugų kaip Mao ar Tito, savo šalyje tebebuvo vyriausybės ir judėjimo, kuris tik iš dalies buvo komunistinis, vadovas. Kubos komunistų partijos vadovai gavo aukštus postus ir turėjo didelę įtaką, bet 1962 metais įžymiausias iš jų – Anibalas Escalante – buvo atleistas ir pabėgo į Čekoslovakiją dar prieš Castro ilgą vizitą į SSSR. Abi partijos susipyko, įsivyravo kastroistai. Maskva parėmė laimėtojus.

Maskvos parama Castro režimui tapo ekonomine našta, nors teikė puikių politinių ir strateginių galimybių. Sovietų Sąjungai ekonomiškai palaikyti Castro tikriausiai kainavo daugiau, nei ji tikėjosi; Castro palaikymas politine prasme, žinant JAV nusistatymą jį sužlugdyti, galėjo būti dar brangesnis ir rizikingesnis, tačiau be galo gundė, nes veiksmingas SSSR ir Kubos aljansas rusams galėtų tapti atramos tašku Lotynų Amerikoje, susidarytų visos sąlygos neprognozuojamoms revoliucijoms, be to, vos už 160 kilometrų nuo Jungtinių Valstijų rusai turėtų bazę, kaip atsvarą bazėms, kuriomis priešininkai apsupo SSSR. Pasak Kubos ir Kinijos šaltinių, mintis nusiųsti į Kubą raketas ir reaktyvinius lėktuvus, Jungtinių Valstijų žvalgybos pastebėtus 1962 metų spalį, kilo Chruščiovui. Šiaip ar taip, Kubą, kurią Castro padarė ekonomiškai ir politiškai priklausomą nuo SSSR, Chruščiovas pavertė ginkluotu įkaitu. Kai Castro norėjo apginkluoti Kubą gynybai nuo kito panašaus į patirtą Kiaulių įlankoje puolimą, Chruščiovas atsiuntė visai kitokios paskirties ginklų. Kas atsitiko po to, jau aptarta (žr. 40–42 p.). Siauresniame Lotynų Amerikos kontekste rezultatai buvo tokie: OAS (iš kurios gretų Kuba pašalinta metų pradžioje) pritarė Jungtinių Valstijų karinių pajėgų išdėstymui, kad būtų sustabdyti artėjantys rusų laivai; nemaža Lotynų Amerikos valstybių prisidėjo prie Jungtinių Valstijų vykdomos Kubos blokados; į Kubos interesus nebuvo atsižvelgta, kai Kennedy ir Chruščiovas susitarė dėl krizės sureguliavimo. Bet kai Castro pats apsilankė Maskvoje 1963 metais, jam buvo surengtas įspūdingas priėmimas, be to, jis gavo garantijų, kad ir toliau rusai bus jam palankūs ir teiks paramą.

1962 metų raketų krizė kėlė Castro pavojų, kad jis gali būti sunaikintas, nes Jungtinių Valstijų atsakas į SSSR veiksmus suteiktų joms visišką laisvę primesti Kubai savo valią ir nuversti vyriausybę, kuri žiūrėjo pro pirštus į pastangas pakeisti jėgų pusiausvyrą Vakarų pusrutulyje radikaliau nei kada nors nuo aštuonioliktojo amžiaus. Tačiau laikas, matyt, parodė, jog Kennedy triumfo prieš Chruščiovą šitaip aiškinti nereikėtų. Pats Castro, matyt, jautėsi pakankamai saugus dėl pakartotinio Jungtinių Valstijų įsiveržimo, nes 1963 metų

pabaigoje prisidėjo prie antivyriausybinio sąmokslo Venesueloje organizavimo (už tai OAS paskelbė jį agresoriumi ir rekomendavo nutraukti diplomatinius bei prekybinius santykius, to nepalaikė tik Meksika). Kastroizmas taip pat buvo vienas iš sukilimo Peru Anduose 1965 metais sudedamųjų elementų: nusivylę bedaliai žmonės, Castro šalininkų ir komunistų remiami materialiai ir palaikomi moraliai per radiją, stengėsi atkreipti vyriausybės dėmesį į savo varganą padėtį. Tačiau Castro atstūmimas 1964 metais pasauliui priminė, jog jis vis dar to nusipelno ir išsilaiko valdžioje tik todėl, kad jo valstybę globoja galinga jėga.

Rusai buvo fiziškai išstumti iš Karibų jūros, tačiau tebeturėjo kitokių galimybių ginti ar įsibrauti. Monroe doktrinos įtvirtinimas atskleidė jos ribotumą. Amerikos žemyne neturėjo būti užsienio valstybių karinių bazių, bet ir Amerikos Vakarų pusrutulio politika ilgiau nebegalėjo atsiriboti nuo platesnės tarptautinės politikos. Jungtinės Valstijos kurį laiką be perstojo skelbė, jog Lotynų Amerikai gresia tarptautinio komunizmo pavojus, tačiau šiame ideologiniame vertinime neatsižvelgta į svarbiausią momentą – Lotynų Amerika buvo atvira neideologinės tarptautinės politikos procesams, panašiai kaip Artimieji Rytai ir visa kita Azija, taip pat Afrika, ji tapo tarptautiniu magnetiniu lauku, vos tik abi didžiosios pasaulio valstybės nusprendė ten demonstruoti savo galią, ir niekas negalėjo sukliudyti. Pirmaisiais pokario dešimtmečiais buvo manoma, jog du pasaulio rajonai apsaugoti nuo šios įtakos: Jungtinių Valstijų šešėlyje esanti Lotynų Amerika ir Maskvos satelitų imperija Europoje. Kubos krizė parodė, jog ši prielaida mažų mažiausiai perdėta. Chruščiovas, kuriam Castro atvėrė akis, pajuto, kad atėjo laikas suabejoti atrodytų neabejotinais dalykais. Ši nuojauta buvo viena jo, kaip politiko, stiprybių. Tačiau būdinga tai, kad jis instinktyviai rodė daugiau entuziazmo nei atsargumo, todėl patyrė kartų pralaimėjimą. Kubos krizė sugriovė teoriją, kad didžiosios valstybės turi savo atkampius sodo sklypus ir pakanka tik iškabos, draudžiančios įeiti. Nors patekti į tokius rajonus tebebuvo be galo rizikinga, bet jie nebuvo atitverti, veikiau tai buvo vieta, kur pūsdavo įvairūs tarptautinės politikos vėjai.

Pačiai Kubai tai buvo karti patirtis. Jungtinių Valstijų viešpatavimo laikotarpiu iki pat 1933 metų Kuba buvo pusiau kolonija, kuri negalėjo nei sudaryti sąjungų su užsienio valstybėmis, nei įsileisti užsienio bazių. Castro iš pagrindų pakeitė šią padėtį – sudarė sąjungą su SSSR ir Kubą pavertė rusų baze. Tai padarė Kubos interesais, tačiau apskaičiavo neteisingai, nes SSSR, atsitraukusi po to, kai Jungtinės Valstijos metė iššūkį, parodė, jog, Maskvai rūpinantis savo interesais Vakarų pusrutulyje, Kubos interesai atlieka labai menką vaidmenį. Nors SSSR ir ignoravo Monroe doktriną, bet ne todėl, kad paremtų Kubos nacionalizmą ar kubiečių ambicijas. Castro, tikėjęsis tapti Tito, Sukarno ar Nassero atitikmeniu Lotynų Amerikoje, naujo nacionalinio orumo, regiono revoliucijos vado simboliu, tapo salos valdytoju, kuris veikiau buvo tarptautinis nesusipratimas nei tikras atramos taškas, o dėl ekonominės ir administracinės suirutės jo padėtis tik pablogėjo. Linkęs į panamerikanizmą, iš Argentinos kilęs Guevara, kuriam Kubos (o ne Meksikos ar Bolivijos)

revoliucija turėjo būti visos Lotynų Amerikos revoliucijos pradžia, tikriausiai patyrė dar daugiau kartėlio nei Castro, kai rusams atsitraukus turėjo keisti požiūrį. Dėl to jųdviejų nuomonės išsiskyrė, Guevara išvyko, išsinešdamas Kubos revoliucijos tarptautinę dvasią, kurią mėgino įdiegti Pietų Amerikoje, kol žuvo Bolivijoje 1967 metais.

Castro avantiūros Afrikoje, jau aprašytos šios knygos 25 skyriuje, sustiprino ir išgarsino jo priklausomybę nuo SSSR. Jos sutapo su aštuntojo dešimtmečio pabaigos pasauline infliacija ir nuosmukiu. To dešimtmečio pirmojoje pusėje Kubos ekonomika augo net po 10 procentų per metus, tačiau apie 1980 metus sumažėjo iki 4 procentų. Prasidėjo maisto, gyvenamojo ploto ir transporto trūkumas, viskas labai pabrango; degalai daugumai žmonių pasidarė neįperkami; daugelis darbininkų turėjo per dieną sugaišti 4 valandas vykdami į darbą ir namo. Griežtai apribojus smulkųjį verslą, atsirado gausus ir visiškai nuskurdęs liumpenproletariatas. Nepotizmas, nelygybė ir smaugianti kontrolė, kurios nebuvo kompensuojamos atitinkamomis gėrybėmis, blogino padėtį. Be to, 1979 metais dėl ciklono padarytos žalos žuvo cukrašvendrių derlius, o tabako derlius labai nukentėjo. Vis skaudžiau jaučiami Vašingtono ekonominės blokados padariniai. 1980 metais 10 000 kubiečių įsiveržė į Peru ambasadą Havanoje, reikalaudami leidimo įvažiuoti į Peru, kad pasiektų Jungtines Valstijas. Kai kurie iš jų buvo paprasčiausi nusikaltėliai arba pretendavo į politinių pabėgėlių statusą, bet dauguma buvo kubiečiai, nepatenkinti gyvenimu Kuboje. Castro pasirinko geriausią išeitį iš padėties: leido jiems išvykti, nors tai buvo labai neigiama jo šalies valdymo metodų reklama. Po kelerių metų jo padėtis dar pablogėjo, kai Gorbačiovas, lankęsis Kuboje 1989 metais, sumažino rusų pagalbą, o prekyba su Rytų Europos šalimis visiškai nutrūko. Valstybės tarnybos išgyveno nuosmukį, pramonės įmonės negaudavo nei kuro, nei užsakymų, nebuvo mokami atlyginimai, padidėjo emigracija (per visą Kastro valdymo laikotarpį Kuba neteko apie 15 procentų gyventojų). Galutinis apverktinos Kubos padėties simbolis buvo Gorbačiovo sprendimas išvesti 11 000 karių, tuo tarpu Jungtinių Valstijų karinės pajėgos liko Gvantaname.

Tačiau sukilimas neįvyko. Castro netgi įsigudrino tautos nelaimes pakreipti sau naudinga linkme – leido išsikelti ir netgi palengvino jų kėlimąsi į Jungtines Valstijas. Clintono administracija paveldėjo Kubos pabėgėlių priėmimo išskėstomis rankomis politiką, bet susidūrusi su nauja 50 000 banga buvo priversta ją stabdyti (tiksliau tuos, kurie kelyje nenuskendo) ir pervežti į Gvantanamo bazę. Bazę jau slėgė 14 000 haitiečių išlaikymo neribotą laiką našta. Po civilinio lėktuvo užpuolimo Kubos oro erdvėje Jungtinės Valstijos įvedė ekonomines sankcijas užsienio bendrovėms, prekiaujančioms su Kuba (taip pat Iranu ar Libija), tuo labai pasipiktinta Europoje. Ši kebli padėtis privertė Clintoną tartis su Kubos režimu, kuris nė nemanė žlugti ir kurio vienintelis tikslas buvo panaikinti ekonomines sankcijas, o jos buvo svarbiausias Clintono ginklas.

Viena prasme Castro buvo revoliucijos vadas, kuris patyrė nesėkmę, nes jo revoliuciją smaugė Jungtinės Valstijos, bet, pažvelgus giliau, revoliucija nepavyko todėl, kad optimizmą pavertė pesimizmu arba geriausiu atveju susitaikymu. Iki Castro Kuba buvo palyginti pasiturinti, tik blogai valdoma Lotynų

Amerikos šalis, daugiausia pardavinėjanti cukrų Jungtinėms Valstijoms. Ji buvo ir palyginti jauna valstybė, išvaduota iš Ispanijos devynioliktojo amžiaus pabaigoje, bet valdoma siauro, negabaus ir vis labiau korumpuoto elito, kuris savinosi plėtros vaisius, o nesugebėjo jų pagausinti. Castro revoliucija buvo tarsi revoliucijos prieš Ispaniją priedas. Ji žadino viltis. Tačiau įgijusi vis dogmatiškesnių elementų neįkvėpė žmonių ir sugriovė šalies ekonomikos pamatus; o kai revoliucija nebegalėjo išpildyti vilčių, žlugo pati. Tai, ką SSSR rėmė iki pat 1989 metų, jau nebuvo revoliucija, o liūdna ir nelaiminga valstybė, nuo tų metų nebegaunanti sovietų paramos, kuri sudarė 10 procentų jos BVP ir 90 procentų eksporto rinkų. 1993 metais Castro vis dėlto vėl buvo išrinktas prezidentu dar penkeriems metams. Kitais metais Clintonas šiek tiek atleido varžtus Kubos atžvilgiu, bet, turint galvoje kubiečių tremtinių Floridoje politinę reikšmę, tik nuosaikiai. Nuo tada Castro leido kasmet emigruoti 20 000 kubiečių. Beveik visi jie prisijungė prie draugų Floridoje ir sudaro dešimtadalį Kubos gyventojų.

Kaimyninę *Espanjolos* salą pasidalijo Haitis ir Dominikos Respublika. Haitis, nuo 1697 buvęs Prancūzijos kolonija, nepriklausomybę išsikovojo vergams sukilus prieš revoliucinę ir napoleonišką Prancūziją. Prancūzų valdovai žiauriai elgėsi, šito neatsisakė ir jų globotiniai bei įpėdiniai. Iki 1843 metų Espanjola buvo viena valstybė, tačiau tais metais ji buvo padalyta į Haitį ir Dominikos Respubliką. Haitis buvo okupuotas Jungtinių Valstijų nuo 1915 iki 1934 metų. Visuomenė ir politika sukosi apie juodaodžių daugumą ir mulatų elitą, kurie, trumpai sudarę sąjungą, kai reikėjo atsikratyti prancūzų valdymo, vieni su kitais elgėsi barbariškai. Diktatoriai buvo įprastas dalykas, bet ne visada ydingas. Žymiausi pulkininko Paulio Magloire (1950–1956 m.) režimo bruožai buvo išlaidumas, pasilinksminimai ir korupcija. Jo vietą užėmė François Duvalier'as (Tėtušis Dokas), kuris slėpėsi Magloire'o laikais, bet vėl pasirodė, laimėjo rinkimus 1957 metais ir išsilaikė, nes, pirma, buvo geresnis sąmokslininkas negu jo konkurentai, antra, surinko, daugiausia iš lūšnynų, aprengė ir aprūpino grėsmingą armiją – tonton makutus. Jį palaikė kariuomenė ir Bažnyčia, jis išplėšė iš Vatikano konkordatą (1966 m.), kuris suteikė jam teisę skirti vyskupus. Duvalier'ą palaikė Jungtinės Valstijos, kol Vašingtonas nuolaidžiavo dėl absurdiškai nemokšiško jo priešų įsiveržimo į Floridą. Po šio pralaimėjimo Vašingtonas Duvalier'ui atsuko nugarą. Jis ėmė valdyti žiauriai, negailestingai ir beprotiškai. Mirė 1971 metais, įpėdiniu tapo jo sūnus Jean-Claude'as (Vaikutis Dokas). Tėtušis Dokas buvo vadas uždaro vidurinės klasės juodaodžių sluoksnio, kuris užėmė valstybę ir elgėsi su ja kaip su privačia nuosavybe, kartu garbino juodaodžių rasę, nacionalinį šamanizmą ir nežmoniškas europietiško fašizmo idėjas bei metodus, o Vaikutis Dokas draugų rado tarp turtingųjų mulatų. Jis nebuvo toks protingas kaip tėvas, nebuvo toks žiaurus, bet 1986 metais, kai baigėsi Romos katalikų Bažnyčios, inteligentijos ir jaunimo (čia, kaip ir daugelyje šalių, paprastai vadinamo studentais) kantrybė, buvo nuverstas. Po Duvalier'o režimo atėjo nestabilumo laikotarpis, 1987 ir 1990 metų rinkimus aptemdė prievarta, nušalinta kita stipri asmenybė –

Prosperas Avrilas (1990 metais). Per trečius po Duvalier'o rinkimus nugalėjo dvasininkas Jean-Bertrand'as Aristide'as, kuris rinkiminės kampanijos metu engiamiems, bedaliams ir alkaniems žmonėms žadėjo geresnį gyvenimą, o rinkėjai patikėjo, kad jis galės tą padaryti. Aristide'as buvo bebaimis kairiųjų pažiūrų dvasininkas, pasmerkęs savo Bažnyčios hierarchiją ir Duvalier'ų šeimyną. Jungtinių Valstijų buvo gerai vertinamas už demokratiją, jam atlyginta tam tikra parama, o blogai – už tai, kad buvo kairysis. Po metų buvo nušalintas, vos nenužudytas ir pabėgo. Kariuomenės ir policijos vadai – generolai Raoulas Cedrasas bei Philipas Biamfy ir pulkininkas Josephas François paėmė valdžią į savo rankas ir vėl pasirodė tonton makutai kitu, *attachés,* vardu. Pagal 1992 metų Vašingtono susitarimą, Jungtinės Valstijos įsipareigojo vėl sugrąžinti į postą Aristide'ą, jei šis sutiks su karine blokada, su tuo jis nenoriai sutiko. OAS ir JT taip pat įsikišo, tačiau be rezultatų. 1993 metų vyriausybių susitarimu dėl salos nauja Clintono administracija iš esmės patvirtino pirmtako politiką, kartu stengėsi išvengti karinių veiksmų ir įtikinti Haičio triumviratą leisti Aristide'ui grįžti su sąlyga, kad pastarasis rimtai nevaržys kariškių valdžios. Šis manevras baigėsi nesėkme, o padidėjęs bėglių iš Haičio į Jungtines Valstijas srautas sustiprino Clintono ryžtą. Jis pasiuntė buvusį prezidentą Carterį kartu su senatoriumi Samu Nunnu ir generolu Colinu Powellu (netoliese buvo 20 000 kariškių) derėtis dėl Aristide'o grįžimo mainais į amnestiją triumviratui, kuris po išsisukinėjimų paliko šalį. Aristide'as buvo grąžintas su amerikiečių karinių pajėgų pagalba, o jos tikėjosi, kad, pasibaigus kadencijai 1995 metais, jis bus pakeistas ne tokia radikalia figūra. Tačiau jo įpėdinis Réné Prévalis buvo dar įtartinesnis. Haitiečiai turėjo nekokias sąlygas ekonominei veiklai, išskyrus kontrabandą, o jei nepavykdavo, jie skursdavo. Amerikiečių karinės pajėgos buvo išvestos 1999 metais prieš artėjančius rinkimus.

Clintonas Haityje turėjo apibrėžtą tikslą – atkurti demokratiją. Nors tokia politika pati savaime verta pagyrimo ir gali sustabdyti nežmoniškus žiaurumus, bet vienos valstybės pastangos prievarta pakeisti kitos valstybės vyriausybę yra JTO Chartijos pažeidimas, – tokia ji ir buvo, nors Clintonui pavyko patraukti į savo pusę 20 kitų valstybių JTO narių, kurios šiek tiek prisidėjo prie Jungtinių Valstijų įsiveržimo. Net jei nežmoniškumas yra pagrindas tarptautinei intervencijai, tokia akcija kelia labai didelių abejonių tais atvejais, kai žmogaus teises galima apginti tik nuvertus suverenios valstybės vyriausybę. Vilsoniškas Clintono tikslas į užsienio politikos centrą iškelti demokratiją buvo moralinis tikslas, aiškiai nepagrįstas juridiškai.

Kitoje Espanjolos pusėje esančią *Dominikos Respubliką* daugiau nei 30 metų valdė Rafaelis Trujillo, kol buvo nužudytas 1962 metais. Ateinančius 30 metų šalį valdė jo politinis įpėdinis Joaquinas Balagueras. Tai buvo gudrus ir palyginti kuklus politikas, kuriam dešimtajame dešimtmetyje pavyko pažaboti infliaciją ir pakelti bendrą gamybos lygį, tačiau nepasisekė nei sumažinti nedarbo (neturėjo darbo beveik ketvirtadalis galinčių dirbti žmonių), nei palengvinti neturtingųjų gyvenimo, nei pagerinti šalies prekybos balanso. Balaguero opozicijoje nuolat buvo Juanas Boschas, kuris laimėjo pirmuosius rinkimus

po Trujillo mirties, bet po kelių mėnesių jį nuvertė kariškiai. Pilietinio karo protrūkį sustabdė Jungtinių Valstijų įsikišimas, ir prasidėjo pirmoji iš šešių Balaguero prezidentavimo kadencijų. Kai abiem konkurentams buvo per 80 metų, politinėje arenoje pasirodė trečias žmogus – José Francisco Gomezas. Pastarasis, nors juodaodis ir gimęs Haityje, per 1994 metų rinkimus Boschą nustūmė į trečią vietą ir aiškiai nugalėjo Balaguerą, tačiau tie, nuo ko priklausė balsų skaičiavimas, nusprendė kitaip. Svarbiausias šalies turtas buvo cukraus plantacijos, kur iš tikrųjų tebebuvo vergų darbas.

Kita Karibų jūros šalių dalis 1945 metais buvo kolonijos, daugiausia britų, nuo Jamaikos, gerokai didesnės už kitas salas, iki mažesnių salų virtinės, nusidriekusios tarp Karibų jūros ir Atlanto vandenyno. Pirmaisiais pokario dešimtmečiais dekolonizacija čia buvo svarbiausias politinis klausimas. Nuo devynioliktojo amžiaus vidurio buvo svarstoma britų kolonijų Karibų jūroje federacijos sukūrimo idėja. Tokia federacija buvo įkurta 1958 metais, tačiau 1961 metais iširo. Buvo įvairių požiūrių dėl šios nesėkmės priežasčių. Delsiant kurti federaciją po Antrojo pasaulinio karo įsižiebė priešiškumas tarp salų. Dėl atidėliojimo buvo kaltinama Britanijos vyriausybė, kuri Vest Indijos vadovus laikė daug kairesniais, nei jie iš tikro buvo, todėl atidėliojo nepriklausomybės suteikimą, kartu ir federacijos įkūrimą. Pagal šį požiūrį federacijos norėjo liaudis ir politiniai veikėjai, nors buvo pripažįstami sunkumai: salos labai skirtingo didumo, nevienodas jų gyvenimo lygis ir labai toli viena nuo kitos. Alternatyvus požiūris: išskyrus gal tik mažesniąsias salas, visuomenė netroško ir nerėmė federacijos idėjos, todėl 1958 metų federacija rėmėsi tik siauru politinių ir profesinių sąjungų vadovų būriu, kuris greitai galėjo būti liaudies masių protesto nuverstas, o protesto nuotaikas skatino kiti lyderiai, įžvelgę progą užimti valdžią. Šiame požiūryje akivaizdus karibiškas mąstymo būdas, salų gyventojų stiprus priklausomybės konkrečiai salai jausmas, bet labai silpnas bendrumas su kitais žmonėmis kažkur už horizonto (įprotis todėl stiprus, kad kolonijiniais laikais Britanijos kolonijų ministerija su kiekviena kolonija elgėsi kaip su atskiru objektu dvišaliuose santykiuose su Didžiąja Britanija).

Tuoj po federacijos įkūrimo Jamaikos ministrui pirmininkui Normanui Manley jo oponentas Alexanderis Bustamente pasiūlė surengti referendumą ir nustatyti, ar jamaikiečiai ir toliau nori priklausyti federacijai. Nedidele persvara per referendumą Manley ir federacija pralaimėjo; Jamaika iš federacijos išstojo 1962 metais. Trinidadas ir Tobagas pasekė jos pavyzdžiu. Abi tapo Sandraugos ir OAS nepriklausomos narės, taip pat 1966 metais padarė ir Barbadosas. Mažesniosios salos tapo asocijuotomis Sandraugos narėmis. Jos gavo beveik visišką savivaldą, tik užsienio ir gynybos reikalus tvarkė kartu su Didžiąja Britanija. Buvo šešios asocijuotos narės: Antigva ir Barbuda, kurios išsikovojo nepriklausomybę ir tapo JTO narėmis 1981 metais; Grenada pagarsėjo pasaulyje 1983 metais (žr. 763 p.); Dominika; Sent Lusija; Sent Vinsentas, Sent Kitsas ir Nevis bei Angilija. Paaiškėjo, kad paskutinis darinys nesėkmingas – Angilija sukilo prieš vyriausybę, buvusią Sent Kitse. Angilija

de facto atsiskyrė, tačiau Didžioji Britanija, nors ir jautė šiokią tokią užuojautą Angilijai skundžiantis, iš pradžių atsisakė tą patvirtinti, bet sutiko 1980 metais. Tada Angilija tapo atskira valstybė, o Britanija prisiėmė atsakomybę už jos gynybą, užsienio reikalus ir vidaus saugumą, turėjo dalyvavimo teisę skiriant aukščiausius pareigūnus. Grenada, Dominika, Sent Lusija ir Sent Vinsentas įkūrė regioninę asamblėją, turinčią apsvarstyti klausimą dėl Pavėjinių salų federacijos. Išliko keturios britų kolonijos: Montseratas, Virdžinijos salos, Terkso ir Kaikoso salos bei Kaimanų salos, kai kurios iš jų pasidarė mokesčių vengiančių bankininkų ir jų narkotikų verslo partnerių iš trečiojo pasaulio mėgstama vieta. Žemyne esantis Britų Hondūras, kuris 1973 metais pakeitė pavadinimą į Belizą, lėtai ėjo nepriklausomybės link, nes į visą jo teritoriją pretendavo Gvatemala. 1981 metais jis tapo nepriklausomu Sandraugos nariu, ginamu nedidelių Britanijos pajėgų, kol 1991 metais Gvatemala oficialiai atsisakė teritorinių pretenzijų, o Didžioji Britanija nutraukė savo gynybinius įsipareigojimus.

1968 metais visos Sandraugos šalys ir teritorijos, išskyrus Britų Hondūrą ir Bahamų salas, įkūrė nedidelę ekonominę asociaciją CARIFTA (Karibų jūros šalių laisvosios prekybos asociaciją); po trejų metų prie jos prisijungė ir Britų Hondūras bei Bahamos. Silpnesniosios narės tvirtino, jog CARIFTA daugiau naudos duoda stipresnėms narėms nei joms. Visi sunerimo Britanijai įstojus į EEB, nes pagal Sandraugos cukraus sutartį ir kitas programas jie turėjo garantuotą rinką ir stabilias cukraus, vaisių, romo ir kitų produktų kainas. Išskyrus vienintelį naftos gavėją Trinidadą ir Tobagą, aštuntąjį dešimtmetį saloms skaudus smūgis buvo didėjančios naftos kainos. Dėl to pakilo joms būdingas nedarbo lygis, sustiprėjo antivyriausybinės nuotaikos. 1973 metais Trinidadas ir Tobagas, Gajana, Jamaika ir Barbadosas įkūrė Karibų jūros šalių bendriją (CARICOM), kurios nariu galėjo tapti visi Sandraugos nariai, per metus pareiškę tokį norą. Ši nauja asociacija turėjo nedaug gyventojų, nepaisant to, ekonominiu požiūriu gyventojų buvo per daug: didžiausių jos narių, Jamaikos ir Trinidado, gyventojų skaičius tesiekė pusę milijono, bet net ketvirtadalis darbingo amžiaus žmonių buvo bedarbiai, o vidutinės pajamos mažesnės nei 500 JAV dolerių per metus. CARICOM silpo tol, kol buvo atgaivinta devintojo dešimtmečio pabaigoje.

Jamaikos politinis gyvenimas sukosi apie dvi partijas: Normano Manley (1957–1962 m.) Liaudies nacionalinę partiją (PNP) ir Jamaikos leiboristų partiją (JLP), kuriai vadovavo Alexanderis Bustamente, o vėliau Donaldas Sangsteris, Hugh'as Sheareris ir Edwardas Seaga. Ekonomikos pagrindas plėtėsi nuo cukraus gamybos ir bananų, apėmė turizmą, boksitų gavybą ir perdirbimąją pramonę, tačiau perėjimas nuo žemės ūkio prie pramonės 20–30 procentų padidino nedarbą, o įprasta išeitis – emigracija į Didžiąją Britaniją – buvo beveik sustabdyta. Iš čia kilo konfliktų, ypač perpildytame Kingstone, ir nepasitenkinimas negausia oligarchija, užsienio kapitalu ir libaniečių, sirų bei kinų mažumomis. Nepasitenkinimas perėjo į smurtą, vos neatvedė į pilietinį karą, bejėgė JLP vyriausybė pralaimėjo 1972 metų rinkimus leiboristų

partijai, kuriai dabar vadovavo Manley sūnus Michaelis, kraštutinis socialistas, norintis atsikratyti Vašingtono ekonominių varžtų ir maištaujantis prieš sąlygas, kuriomis TVF bendradarbiavo su neturtingomis besivystančiomis šalimis. Jis gavo pagalbą iš SSSR ir Rytų Europos. 1980 metais, per rinkimus, nusinešusius mažiausiai 500 gyvybių, triumfavo palyginti dešiniosios pakraipos JLP su atstatymo programa, kuri, Jungtinių Valstijų sutikimu, buvo pagrįsta įprastomis kapitalistinėmis priemonėmis. Naujasis ministras pirmininkas Edwardas Saega pirmiausia skubiai apsilankė Vašingtone ir kitose Vakarų valstybių sostinėse, uždarė Kubos ambasadą, tačiau nepajėgė sustabdyti staigaus Jamaikos eksporto mažėjimo ir sumažinti užsienio skolos, kuri prarydavo pusę Jamaikos pelno, gaunamo iš eksporto. Ekonominei infrastruktūrai smunkant, o vargšams vis labiau skurstant, Manley laimėjo per 1989 metų rinkimus. Jis vėl gavo TVF paskolų, bet turėjo apriboti subsidijas, devalvuoti valiutą, o metinę infliaciją palaikyti žemesnę negu 9 procentai. Dėl staigaus kainų kilimo, susijusio su pirmosios programos dalies įgyvendinimu, pradėta reikalauti didesnių darbo atlyginimų, kilo grėsmė, kad nebus įvykdyti įsipareigojimai dėl infliacijos, taigi ir visas priemonių paketas. Ekonomikos nuosmukis, didėjanti infliacija ir didėjantys mokesčiai susilpnino Manley, kuris dėl ligos buvo priverstas atsistatydinti 1992 metais. Jo įpėdinis P. J. Pattersonas laimėjo per trejus rinkimus iš eilės ir beveik sunaikino opoziciją.

Praėjus maždaug dvidešimt metų po nepriklausomybės suteikimo, *Trinidadas ir Tobagas,* be to, kad buvo kitame Karibų jūros krašte, gyveno visiškai kitaip negu Jamaika, kitoks ir jo likimas. Dvi didžiausios bendruomenės – afrikiečiai ir rytų indų palikuonys – sugyveno be didesnių konfliktų. Ši valstybė laikėsi nesavanaudiškos politikos, skolino kaimynams ir ėmė Pasaulio banko paskolas. Tačiau po 1980 metų sumažėjusios pajamos už naftą ir padidėjusios palūkanos neigiamai atsiliepė šalies gerovei ir stabilumui. Tuo pačiu metu ji prarado besivystančios šalies statusą, o pastangos įvairinti ekonomiką ir mažinti priklausomybę nuo naftos bei cukraus susidūrė su JAV ir Europos Bendrijos protekcionizmu. Kritus eksportuojamų prekių kainoms, padidėjo nedarbas, keli valiutos devalvavimai padidino kainas, atlyginimai buvo įšaldyti, didėjo nusikalstamumas bei netvarka, ir Liaudies nacionalinio judėjimo valdymas baigėsi. 1986 metais Nacionalinė sąjunga už atstatymą, vadovaujama Robbie Robinsono, afrikiečio iš Tobago, pasiekė pergalę didele persvara ir naujoji vyriausybė ėmėsi standartinių priemonių, kurias pasiūlė TVF.

Naujosios Karibų jūros valstybės, išskyrus Jamaiką ir Trinidadą, turėjo rinkėjų kontingentą, susiklosčiusį aštuonioliktajame amžiuje, bet gyvenantį pagal dvidešimtojo amžiaus konstitucijas. Todėl rinkimus buvo labai lengva surengti gąsdinant ir pažadant, pavyzdžiui, panaikinti mokesčius. Tai nepadėdavo sudaryti gerų ir stabilių vyriausybių. Menkėjo rinkimų rezultatų svarba, nes galutiniai rezultatai dėl poslinkių į kairę ar į dešinę buvo labai apgaulingi, bet aštuntajame dešimtmetyje išryškėjo tendencija rinkti dešiniuosius: *Antigvoje* Leiboristų partija, vadovaujama Vere Birdo, atgavo valdžią, kurią buvo praradusi radikalesnių konkurentų naudai; *Trinidade ir Tobage* palyginti konservatyvus Ericas Williamsas buvo išrinktas dar vienai kadencijai į postą, kurį

turėjo nuo 1956 metų, *Sent Vinsente, Sent Kitse* ir *Nevyje* bei *Dominikoje* Patrickas Johnas buvo priverstas atsistatydinti dėl įtartinų sandorių su Pietų Afrika. Daugelis šių mažų valstybių turėjo ieškoti neįprastų naujų pajamų, tačiau Patricko Johno sumanymas išnuomoti didelę salos dalį Pietų Afrikos vyriausybei pasirodė per daug keistas, kad būtų priimtas. Barbadosui, priešingai, pūtė palankūs ekonomikos vėjai, ir leiboristų partija, būdama dešinesnė nei jos pagrindinis varžovas, bet kairesnė nei Errolo Barrowo partijos, pelnė gerą derlių per sėkmingus rinkimus.

Grenadoje susiklostė priešinga tendencija – tam tikrų laimėjimų pasiekė kairioji pakraipa, finansiškai remiama ir įkvėpta kubiečių, bet Erico Gairy Jungtinė leiboristų partija, vėl išrinkta 1976 metais, nepajėgė išspręsti šalies ekonominių problemų ar bent apsimesti sąžininga vyriausybe. Juos jėga pašalino Maurice Bishopas, Castro gerbėjas. Kitos kastroizmui prijaučiančios Karibų valstybių partijos laukė savo valandos, jų likimas neaiškus iki šiol, tačiau pats jų buvimas pakankamai reikšmingas, kad paskatintų Vašingtoną keturgubai padidinti finansinę paramą šiam regionui 1975–1980 metais. 1980 metais kilus nuogąstavimams dėl manomo rusų brigados atvykimo į Kubą, šios labdaros srautas padidėjo. Sustiprėjo ir baimė, jog Karibų jūros šalys dar kartą bus įtrauktos į pasaulinės politikos verpetą, kaip įvyko Kubos raketų krizės metu 1962 metais. Reagano išrinkimas prisidėjo prie to, kad vyravusią „dolerio diplomatiją“ pakeitė „patrankų diplomatija“, kurios aiškiausiai griebtasi per įsiveržimą į Grenadą 1983 metais.

Bishopas, pradėjęs valdyti, mėgino užmegzti draugiškus santykius su Jungtinėmis Valstijomis, tačiau Vašingtonas jį ignoravo, o šalies plėtros planus, kai buvo balsuojama tarptautinėse finansų institucijose, blokavo Jungtinės Valstijos.Vis dėlto 1982 metais Pasaulio bankas teigiamai atsiliepė apie žemės ūkio ir paslaugų sektoriaus plėtojimo planus, tais pačiais metais Bishopas paleido kai kuriuos politinius kalinius, pasodintus jam atėjus į valdžią. Jo partija – „New Jewel“ judėjimas – buvo dviejų beveik vienodų dalių junginys, vienai vadovavo jis pats, o kitai – Bernardas ir Janet Coard, kurie pagal temperamentą ir ideologiją buvo laikomi artimais Castro (jų priešų teigimu, netgi Pol Potui). 1983 metais šios dvi grupės pasidarė atviros priešės ir ėmė žudyti viena kitą. Bishopą iš vienos pusės puolė jo kairesnieji kolegos, iš kitos – Jungtinės Valstijos, kurios nusprendė jį nuversti ir pradėjo prieš jį akivaizdžiai perdėtos propagandos kampaniją. Galiausiai Coardų frakcija Bishopą nužudė. Jungtinių Valstijų ginkluotosios pajėgos išsilaipino Grenadoje ir sumušė Coardus bei visus jų šalininkus, pasinaudodamos įvairiais pretekstais, kad pateisintų surežisuotą operaciją: jos tvirtino, kad anglų rangovų statomas aerouostas skirtas ne turizmui plėtoti, o Castro ir jo sąjungininkų tikslams, kad keleto JAV piliečių gyvybėms, kurie atliko žvalgymo darbus Grenadoje, gresia pavojus, kad saloje jau pastebėta Kubos karinių pajėgų. Ši Jungtinių Valstijų avantiūra buvo prastai atlikta, blogai dirbo žvalgyba, užpuolikams reikėjo dešimties dienų, kad užimtų nedidelę neginamą salą, 100 žmonių buvo užmušta bei sužeista. Grenadoje Kubos kariuomenės nebuvo, oficialūs pareiškimai klaidino ir rėksmingai melavo. Tačiau negalima sakyti, kad operacija buvo

nepopuliari. Vašingtonas pasiekė kaimyninių Karibų jūros valstybių pritarimo savo akcijai, nors dauguma Sandraugos vyriausybių, įskaitant ir britus, įsižeidė dėl neteisėtų, jų nuomone, ir politiškai nereikalingų Jungtinių Valstijų veiksmų. Vašingtonas išsisuko, nes operacija buvo trumpa, ją sveikino Grenados gyventojai ir ji derėjo prie vyraujančių antikairiųjų nuotaikų. Herbertas Blaize'as subūrė naują politinę partiją, kuri 1984 metais gavo visas, išskyrus vieną, vietas parlamente. Blaize'as mirė 1989 metais ir per vykusius po kelių mėnesių rinkimus valdančiajam Nacionaliniam demokratiniam kongresui pritrūko tik vienos vietos, kad turėtų daugumą 15 narių parlamente. Bishopo partijos likučiai negavo nė vienos vietos: už ją balsavo tik 2 procentai rinkėjų. Ministru pirmininku tapo Nicholas Braithwaite'as. Jis dalyvaudavo derybose dėl Pavėjinių salų federacijos. Jo įpėdinis Keithas Mitchellas buvo nuvykęs su draugišku vizitu pas Castro ir 1999 metais laimėjo visas vietas parlamente.

Šiaurinėje Karibų jūros dalyje, į šiaurės rytus nuo Kubos ir į pietryčius nuo Floridos, *Bahamų* Sandrauga, nepriklausoma Sandraugos narė nuo 1973 metų, klestėjo kaip šešėlinių tarptautinių finansinių sluoksnių ir narkotikų prekybos priedėlis. Seras Lyndenas Pindlingas, buvęs vyriausiuoju ministru 1967–1973 metais ir ministru pirmininku 1973–1992 metais, pakilo į valdžios viršūnę, kaip juodųjų daugumos gynėjas nuo baltųjų prekybininkų elito (Beistrito berniukų). Jo vyriausybes nuolat persekiojo skandalai, tačiau iki 1992 metų jis sugebėjo atsilaikyti prieš Laisvąjį nacionalinį judėjimą, kuris buvo kaltinamas korumpuotumu ir elitarizmu. Pindlingą rėmė, bet vis mažiau, Jungtinės Valstijos. Bahamos tikriausiai buvo vienintelė šalis pasaulyje, kur daugiau kaip pusė parlamento narių – milijonieriai.

Trumpai

Gajana ir Surinamas

Gajanoje, buvusioje Britų Gajanoje, gyventojai beveik po lygiai atstovauja dviem rasėms: čia britų atvežtų indų palikuonių (po vergovės panaikinimo 1838 metais) yra šiek tiek daugiau nei afrikiečių, nors nedidelė Romos katalikams priklausanti iš Europos kilusi mažuma per rinkimus gali atlikti svarbų vaidmenį. Indai daugiausia gyvena kaime, o afrikiečiai – mieste. Tų dviejų grupių politiniai vadovai iš pradžių skyrėsi veikiau temperamentu nei politiniais motyvais. Indų lyderis Cheddi Jaganas, ruzveltiškojo tipo liberalas su amerikiete žmona socialiste ir Pažangiosios liaudies partijos (PPP) įkūrėjas, laimėjo tris ketvirtadalius vietų įstatymų leidžiamojoje taryboje 1953 metais, bet po kelių mėnesių britų gubernatoriaus buvo atleistas. PPP suskilo rasiniu pagrindu ir afrikiečiai sukūrė Liaudies nacionalinį kongresą (PNC), kuriam vadovavo Jamesas Burnhamas. Abu vadovai pasuko kairėn, tačiau Jaganas,

veikiamas konflikto, nusirito į kraštutinę poziciją. Jo radikalizmas, ypač sumanymas suvienyti darbininkus į profesines sąjungas, gąsdino europiečius kolonistus, tuo tarpu vietiniai amerikiečiai skleidė, kad jis pavojingas komunistas. Ši nuomonė apie jo įtaką kolonijai sustiprėjo, kai kilo maištų, kuriems malšinti reikėjo permesti britų kariuomenę, ir dėl Jagano simpatijų Castro Kubai, iš dalies dėl temperamento, iš dalies dėl ekonominių priežasčių: Kuba buvo viena iš didžiausių Britų Gajanos ryžių rinkų.

Jungtinės Valstijos, šiek tiek ir Didžioji Britanija, norėjo, kad Burnhamas nugalėtų Jaganą, turėdamos galvoje nepriklausomybės suteikimą netolimoje ateityje. Burnhamas sukūrė nedidelę Romos katalikų partiją, o kai britai atitinkamai pakeitė konstituciją ir įvedė proporcinio atstovavimo principą per 1964 metų rinkimus, PPP gavo daugiau vietų, bet ne daugumą. PPP turėjo atsitraukti beveik trims dešimtmečiams. Po nepriklausomybės suteikimo šaliai 1966 metais Britų Gajana tapo Gajana ir JTO nare, tačiau dėl pasienio ginčo su Venesuela netapo OAS nare. Burnhamas pakrypo kairėn, daugiausia veikiamas miesto bedarbių afrikiečių skurdo ir bendrų antiamerikietiškos ir antiplantatoriškos ideologijos reikalavimų. PPP nusilpo dėl daugelio pralaimėjimų, ja nebebuvo galima pasitikėti, o alternatyvi opozicija, Darbo liaudies aljansas, nedalyvavo 1980 metų rinkimuose, kai buvo nužudytas vadovas. Burnhamas staiga mirė 1985 metais. Jo įpėdinis Desmondas Hoyte'as išlaikė PNC vyravimą, nors vis labiau kaltinamas dėl neteisėtų veiksmų rinkimų metu ir staigaus ekonomikos nuosmukio. Įplaukos už parduotą cukrų ir boksitus mažėjo, valiuta buvo devalvuota, trūko maisto produktų ir elektros energijos, sumažėjo darbo užmokestis. Hoyte'as buvo priverstas ne vieną kartą atidėti rinkimus, nes nebuvo galima garantuoti reikiamos tvarkos. PPP grįžo į valdžią su Jaganu, po jo mirties prezidentu tapo Samas Hindsas. Ponia Jagan tapo ministre pirmininke, o 1997 metais – prezidente, kai TVF padedant ekonomika nuo 1991 metų pradėjo atsigauti.

Esantis į rytus nuo Gajanos Surinamas 1975 metais tapo nepriklausomu nuo Olandijos ir tiesiogiai ar netiesiogiai buvo valdomas pulkininko Desi Butrese'o bei kariškių beveik visą laiką po 1980 metų. Šalis atliko pagalbinį vaidmenį kokaino versle. Prancūzų Gajana liko Prancūzijos departamentu. Už tūkstančio mylių į vakarus nuo Surinamo Nyderlandų Antilai ir Aruba turėjo specialų statusą Olandijos karalystėje ir tam tikrų bendrų ekonominių reikalų.

Jungtinių Tautų misijų sąrašas (4.1 žemėlapis)

MINUHA/MIPONUH
(UN Mission in Haiti/UN Civilian Police Mission in Haiti) – JT misija Haityje (JT civilinės policijos misija Haityje)

MINURSO (UN Mission for the Referendum in Western Sahara) – JT referendumo Vakarų Sacharoje misija

ONUMOZ (UN Operation in Mozambique) – JT operacija Mozambike

ONUC (UN Force in the Congo) – JT pajėgos Konge

ONUCA (UN Observer Group in Central America) – JT stebėtojų grupė Centrinėje Amerikoje

ONUSAL (UN Observer Mission in El Salvador) – JT stebėtojų misija El Salvadore

UNAMET (UN Assistance Mission in East Timor) – JT pagalbos misija Rytų Timore

UNAMIC (UN Advance Mission in Cambodia) – JT parengiamoji misija Kambodžoje

UNAMIR (UN Assistance Mission to Rwanda) – JT pagalbos misija Ruandoje

UNAMSIL (UN Mission in Sierra Leone) – JT misija Siera Leonėje

UNAVEM (UN Angola Verification Mission) – JT kontrolės misija Angoloje

UNBOG (UN Border Observation Group – Thailand/Kampuchea) – JT Tailando ir Kampučijos pasienio stebėtojų grupė

UNCI (UN Commission for Indonesia) – JT Indonezijos komisija

UNCIP (UN Commission for India and Pakistan) – JT Indijos ir Pakistano komisija

UNCOK (UN Commission on Korea) – JT Korėjos komisija

UNDOF (UN Disengagement Observer Force – Golan Heights) – JT paliaubų stebėtojų pajėgos Golano aukštumose

UNEF (UN Emergency Force – Middle East) – JT ypatingosios pajėgos Artimuosiuose Rytuose

UNFICYP (UN Peace-keeping Force in Cyprus) – JT taikos palaikymo pajėgos Kipre

UNGOMAP (UN Good Offices Mission in Afghanistan and Pakistan) – JT tarpininkavimo misija Afganistane ir Pakistane

UNIFIL (UN Interim Force in Lebanon) – JT laikinosios pajėgos Libane

UNIIMOG	(UN Iran/Iraq Military Observer Group) – JT Irano ir Irako konflikto karinių stebėtojų grupė
UNIKOM	(UN Iraq/Kuwait Observer Mission) – JT Irako ir Kuveito konflikto stebėtojų misija
UNIPOM	(UN India/Pakistan Observation Mission – Kashmir) – JT Indijos ir Pakistano konflikto stebėtojų grupė Kašmyre
UNITAF	(UN Unified Task Force – Somalia) – JT jungtinės specialiosios pajėgos Somalyje
UNMIH	(UN Mission in Haiti) – JT misija Haityje
UNMOGIP	(UN Military Observation Group in India and Pakistan – Kashmir) – JT Indijos ir Pakistano konflikto karinių stebėtojų grupė Kašmyre
UNOA	(UN Office in Angola) – JT biuras Angoloje
UNOGIL	(UN Observer Group in Lebanon) – JT stebėtojų grupė Libane
UNOMA	(UN Observer Mission in Angola) – JT stebėtojų misija Angoloje
UNOMIL	(UN Monitoring Force in Liberia) – JT stebėtojų pajėgos Liberijoje
UNOMUR	(UN Observer Mission in Uganda/Rwanda) – JT stebėtojų misija Ugandoje ir Ruandoje
UNOSOM	(UN Operation in Somalia) – JT operacija Somalyje
UNPREDEP	(UN Prevention and Development Force – Macedonia) – JT prevencijos ir plėtros pajėgos Makedonijoje
UNPROFOR	(UN Protection Force – Croatia/Bosnia) – JT apsaugos pajėgos Kroatijoje ir Bosnijoje
UNSCOB	(UN Special Commitee on the Balkans) – JT specialusis Balkanų reikalų komitetas
UNSCOM	(UN Special Commission in Iraq) – JT Specialioji komisija Irake
UNSCOP	(UN Special Committee on Palestine) – JT Specialusis Palestinos reikalų komitetas
UNTAC	(UN Transitional Authority in Cambodia) – JT pereinamojo laikotarpio administracija Kambodžoje
UNTAG	(UN Transitional Assistance Group – Namibia) – JT pereinamojo laikotarpio paramos grupė Namibijoje
UNTEA	(UN Temporary Executive Authority – West Irian) – JT laikinoji administracija Vakarų Iriane
UNTSO	(UN Truce Supervision Organization – Palestine) – JT paliaubų priežiūros organizacija Palestinoje
UNYOM	(UN Observation Mission in Yemen) – JT stebėtojų misija Jemene

Kai kurių valstybių, organizacijų, institucijų ir kitų pavadinimų santrumpos

ABM	(Anti-ballistic missile systems) – Priešraketinės gynybos sistemos
ACP	(African, Caribean and Pacific States) – Afrikos, Karibų jūros ir Ramiojo vandenyno valstybės
AFPFL	(Anti-Fascist People's Freedom League) – Antifašistinė liaudies laisvės lyga
ANC	(African National Congress) – Afrikos nacionalinis kongresas
APEC	(Asian Pacific Economic Co-operation) – Azijos ir Ramiojo vandenyno šalių ekonominio bendradarbiavimo organizacija
ASEAN	(Association of South-East Asian Nations) – Pietryčių Azijos valstybių asociacija
ASEM	(Asia-European Meeting) – Azijos ir Europos pasitarimas
BNP	Bendrasis nacionalinis produktas (angl. GNP)
BVP	Bendrasis vidaus produktas (angl. GDP)
BŽŪP	Bendroji žemės ūkio politika (angl. CAP)
CARICOM	(Caribean Community) – Karibų jūros šalių bendrija
CARIFTA	(Caribean Free Trade Association) – Karibų jūros šalių laisvosios prekybos asociacija
CDE	(Confidence and Disarmament in Europe) – Pasitikėjimo ir nusiginklavimo Europoje konferencija
CEAO	(Communauté de l'Afrique de l'Ouest) – Vakarų Afrikos bendrija
CEEAC	(Communauté Economique des Etats de l'Afrique Centrale) – Centrinės Afrikos ekonominė bendrija
CENTO	(Central Treaty Organization) – Centrinės sutarties organizacija
CFE	(Conventional Forces in Europe) – Įprastinė ginkluotė Europoje
CODESA	(Convention for a Democratic South Africa) – Demokratinės Pietų Afrikos konvencija
COMESA	(Common Market for Eastern and Southern Africa) – Rytų ir Pietų Afrikos bendroji rinka
CŽV	Centrinė žvalgybos valdyba (angl. CIA)
EAP	Europos atstatymo programa (angl. ERP)
EAPB	Europos anglių ir plieno bendrija (angl. ECSC)
EB	Europos Bendrija (angl. EC)
ECA	(Economic Co-operation Administration) – Ekonominio bendradarbiavimo administracija
ECJ	(European Court of Justice) – Europos Teisingumo Teismas
ECOWAS	(Economic Community of West African States) – Vakarų Afrikos valstybių ekonominė bendrija
EEB	Europos ekonominė bendrija (angl. EEC)

EEBO	Europos ekonominio bendradarbiavimo organizacija (angl. OEEC)
EEE	Europos ekonominė erdvė (angl. EEA)
EEK	Europos ekonominė komisija (angl. ECE)
EFTA	(European Free Trade Association) – Europos laisvosios prekybos asociacija
EGB	Europos gynybos bendrija (angl. EDC)
EMI	(European Monetary Institut) – Europos pinigų institutas
EMS	(European Monetary System) – Europos piniginė sistema
EPS	Ekonominė ir pinigų sąjunga (angl. EMU)
ERM	(Exchange Rate Mechanism) – valiutų kursų keitimo tvarka
ES	Europos Sąjunga (angl. EU)
ESBK	Europos saugumo ir bendradarbiavimo komitetas, taip pat konferencija (angl. CSCE) /
ESBO	Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacija (angl. OSCE)
ESPT	Ekonominės savitarpio pagalbos taryba (angl. Comecon)
Euratomas	Europos atominės energetikos bendrija (angl. Euratom, EAEC)
FYROM	(Former Yugoslav Republic of Macedonia) – Buvusioji Jugoslavijos Makedonijos Respublika
FTAA	(Free Trade Area of the Americas) – Laisvosios prekybos zona abiejose Amerikose
GATT	(General Agreement on Tariffs and Trade) – Visuotinis susitarimas dėl tarifų ir prekybos
ICC	(International Criminal Court) – Tarptautinis Baudžiamasis Teismas
ICJ	(International Court of Justice) – Tarptautinis Teisingumo Teismas
INF	(Intermediate Forces) – vidutinio nuotolio ginkluotė
IPC	(International Petroleum Company) – Tarptautinė naftos bendrovė
IRBM	(Intermediate Range Ballistic Missiles) – vidutinio nuotolio balistinės raketos
JAR	Jemeno Arabų Respublika
JAV	Jungtinės Amerikos Valstijos, Jungtinės Valstijos
JLDR	Jemeno Liaudies Demokratinė Respublika
JTO, JT	Jungtinių Tautų Organizacija, Jungtinės Tautos
KGB	Valstybės saugumo komitetas (Sovietų Sąjungos)
LAFTA	(Latin American Free Trade Area) – Lotynų Amerikos laisvosios prekybos zona
LATA	(Latin American Integration Association) – Lotynų Amerikos integracijos asociacija
LDC	(Least Developed Countries) – mažiausiai išsivysčiusios šalys
MBFR	(Mutual and Balanced Force Reductions) – Savitarpio ginkluotųjų pajėgų sumažinimo derybos
MEDO	(Middle East Defence Organization) – Artimųjų Rytų gynybos organizacija

MIRV	(Multiple independent re-entry vehicle) – autonomiškai nusitaikančios raketos su atsiskiriančiomis kovos galvutėmis
MLF	(Multilateral force) – daugiašalės pajėgos
NAFTA	(North American Free Trade Area) – Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos zona
NATO	(North Atlantic Treaty Organization) – Šiaurės Atlanto sutarties organizacija
NEFA	(North-East Frontier Agency of India) – Indijos šiaurės rytų pasienio agentūra
NORAD	(North American Defence Command) – Šiaurės Amerikos gynybos vadovybė
OAPEC	(Organization of Arab Petrouleum Exporting Countries) – Naftą eksportuojančių arabų šalių organizacija
OAS	(Organization de l'Armeé Secrète) – Slaptoji karinė organizacija
OAS	(Organization of American States) – Amerikos valstybių organizacija
OAU	(Organization for African Unity) – Afrikos vienybės organizacija
OCAM	(African and Malagasy Common organization) – Bendroji Afrikos ir Malagasijos organizacija
OECD	(Organization for Economic Cooperation and Development) – Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija (EBPO)
OPEC	(Organization of Petroleum Exporting Countries) – Naftą eksportuojančių šalių organizacija
PAC	(Pan-Africanist Congress) – Panafrikanistų kongresas
PIO	Palestinos išsivadavimo organizacija (angl. PLO)
PPO	Pasaulio prekybos organizacija (angl. WTO)
RDA	(Rassemblement Democrate African) – Afrikos demokratų susirinkimas
RSFSR	Rusijos Sovietinė Federatyvinė Socialistinė Respublika
SAARC	(South Asian Association of Regional Co-operation) – Pietų Azijos bendradarbiavimo asociacija
SACEUR	(Supreme Allied Commander in Europe) – Jungtinių pajėgų Europoje vyriausiasis vadas
SADC	(South Africa Development Community) – Pietų Afrikos plėtros bendrija
SADCC	(Southern African Development Co-ordinating Council) – Pietų Afrikos plėtros koordinavimo taryba
SALT	(Strategic arms limitation talks) – Strateginės ginkluotės apribojimo derybos
SDI	(Strategic Defence Iniciative) – Strateginės gynybos iniciatyva
SEATO	(South-East Asia Treaty Organization) – Pietryčių Azijos šalių sutarties organizacija
SLORC	(State Law and Order Council) – Valstybinė teisės ir tvarkos palaikymo taryba

SPDC	(State Peace and Development Council) – Valstybinė taikos ir plėtros taryba
SUNFED	(Special UN funds for developing) – Specialusis trečiojo pasaulio šalių plėtros JT fondas
TATENA	Tarptautinė atominės energetikos agentūra (angl. IAEA)
TPA	Tarptautinė plėtros asociacija (angl. IDA)
TVF	Tarptautinis valiutos fondas (angl. IMF)
UAMCE	(African and Malagasy Economic Union) – Afrikos ir Malagasijos ekonominė sąjunga
UDEAC	(Union Douaniére et Economique de l'Afrique Centrale) – Centrinės Afrikos ekonominė muitų sąjunga
UMNO	(United Malayan National Organization) – Jungtinė Malajų nacionalinė organizacija
UNCTAD	(UN Conference on Trade and Development) – JT prekybos ir plėtros konferencija
UNEF	(UN Emergency Force) – JT greitojo reagavimo pajėgos
UNHCR	(UN High Commissar for repatriation) – JT vyriausiasis komisaras pabėgėlių reikalams
UNRRA	(UN Relief and Rehabilitation Agency) – JT Pagalbos ir atstatymo agentūra
VES	Vakarų Europos Sąjunga (angl. WEU)

Rodyklė

Calvocoressi, Peter
Ca 124 Pasaulio politika 1945–2000 metais /Peter Calvocoressi; iš anglų k. vertė Raimundas Adomaitis, Giedrė Bacevičiūtė, Paulius Dranseika, Jurga Kasputienė, Aldas Kazlauskas, Alfredas Laurinavičius, Povilas Rakštikas, Asta Maskaliūnaitė, Robertas Šapronas, Simonas Šatūnas. – Vilnius: Briedis, 2001. – 832 p. – 36 žemėl. – (Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392-1673).

ISBN 9955-408-81-2

Šiame leidinyje apžvelgiami svarbiausi pasaulio įvykiai po Antrojo pasaulinio karo iki antrojo tūkstantmečio pabaigos. Daugiausia dėmesio skiriama supervalstybių ir didžiųjų valstybių – Jungtinių Amerikos Valstijų, buvusios Sovietų Sąjungos, Japonijos ir Kinijos vaidmeniui šiuo istorijos tarpsniu. Lietuvai knygoje skiriama gana mažai vietos, minimi ne svarbiausi įvykiai.

Savitai pateikiamas, nors ne visada atitinkantis pas mus paplitusį supratimą, pasaulio vaizdas ir požiūris į faktus gali patraukti daugelį politika besidominčių skaitytojų.

UDK 327(100)

Peter Calvocoressi
Pasaulio politika 1945–2000 metais
Iš anglų k. vertė Raimundas Adomaitis, Giedrė Bacevičiūtė, Paulius Dranseika, Jurga Kasputienė, Aldas Kazlauskas, Alfredas Laurinavičius, Povilas Rakštikas, Asta Maskaliūnaitė, Robertas Šapronas, Simonas Šatūnas
Redaktorė Ramutė Kiburytė
Viršelio dailininkas ir maketo dizaineris Ramūnas Gedutis
Žemėlapius parengė Remigijus Martinavičius
SL 599, 2001, 52 leidyb. apsk. l. Tiražas 1500 egz. Užsak. Nr. 1319
Leidykla „Briedis", Parodų g. 4, LT-2043 Vilnius
Spausdino AB „Vilspa"

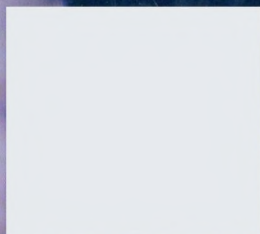
Pasaulio politika 1945–2000 metais – tai svarbiausių konfliktų ir karų apžvalga. Daugiausia dėmesio skiriama supervalstybių ir didžiųjų valstybių – Jungtinių Amerikos Valstijų, buvusios Sovietų Sąjungos, Japonijos ir Kinijos vaidmeniui pokario politikoje. Neapeinamos ir mažosios šalys, sunkiai kovojusios už nepriklausomybę ir ją paskelbusios.

Peter Calvocoressi – žymus tarptautinių santykių specialistas. Dėstė tarptautinių santykių kursą Sasekso universitete, daugelio knygų autorius, iš jų „Nepriklausoma Afrika ir pasaulis" (*Independent Africa and the World*), „Netikėtos pasekmės: II pasaulinis karas ir pokario Europos vaizdas" (*Fall Out: World War II and the Shaping of Postwar Europe*) ir „Europos atgimimas: 1870–2000 metų apybraiža" (*Resilient Europe: A study of the years 1870–2000*). Antrojo pasaulinio karo metu autorius dirbo Britanijos žvalgyboje, 1946–1947 metais dalyvavo Niurnbergo teisme. Nuo tada visą savo laiką skiria tarptautiniams reikalams ir knygų leidimui.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikinių humanitarinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

Rekomenduojama
kaina 62 Lt